

Kaisa Häkkinen & Tanja Toropainen

AGRİCOLAN SANAKIRJA

A–K

MIKAEL AGRICOLA -SEURA
TURUN YLIOPISTO

AGRİCOLAN SANAKİRJA

Kaisa Häkkinen & Tanja Toropainen

AGRİCOLAN SANAKIRJA

A-K

MIKAEL AGRICOLA -SEURA
TURUN YLIOPISTO

AGRICOLAN SANAKIRJA
I A–K, II L–R, III S–Ö

Mikael Agricola -seuran julkaisuja 2

© Tekijät ja Mikael Agricola -seura ry

Ulkoasu: Johanna Marttila

Kannen ja aloitussivujen koristeinitiaalit,
koristekehykset sekä kalligrafiset vinjetit
ovat Agricolan alkuperäisteoksista.

Julkaisija:

Mikael Agricola -seura & Turun yliopisto
2025

E-kirja (pdf). Osoitteessa:
<https://edition.fi/mikaelagricolaseura>

ISBN 978-952-65623-1-5 (KOKO TEOS)

ISBN 978-952-65623-0-8 (OSA I)

ISBN 978-952-65623-2-2 (OSA II)

ISBN 978-952-65623-3-9 (OSA III)

AGRICOLAN SANAKIRJA A–K

<i>Alkusanat</i>	6

<i>Taustatietoa ja yleisperiaatteita</i>	9

1. Sanakirjan lähdepohja	9
2. Sana-artikkelien rakenne	10
3. Hakusanojen valinta	10
4. Hakumuodon valinta	12
5. Sanaluokka	14
6. Merkityksen selitykset	15
7. Ensiesiintymätieto	16
8. Frekvenssitiedot.....	16
9. Esiintyminen muissa samanaikaisissa lähteissä ..	17
10. Esimerkit	17
11. Etymologia	18
12. Lähteet	19

A	20
B	143
C	150
D	156
E	162
F	273
G	284
H	290
I	467
J	524
K	609

Alkusanat

Mikael Agricolan teokset ovat suomen kirjakielen perusta, mutta niihin sisältyvästä sanastosta ei toistaiseksi ole ollut käytettävissä mitään kokonaisuutena. Otostutkimusten perusteella on arvioitu, että noin kaksi kolmasosaa Agricolan sanastosta on säilynyt nykysuomeen asti, mutta runsas kolmannes on joko kadonnut tai muuttunut. Nykykielen sanakirjojen avulla on mahdollista päästä käsiksi tähän kolmannekseen, ja kuitenkin juuri nuo nykykielessä tuntemattomat sanat ovat niitä, joiden muodosta, merkityksestä ja käytöstä Agricolan teosten nykylukija tarvitsee tietoa voidakseen ymmärtää Agricolan kirjoittamaa tekstiä.

Agricolan sanasto on alusta alkaen ollut mukana Kotimaisten kielten keskuksessa tekeillä olevaa *Vanhan kirjasuomen sanakirjaa*, mutta tämä vuonna 1956 aloitettu työ on edelleen kesken. Lisäksi Agricolan sanasto on vain osa koko laajan sanakirjan aineistoa, ja tästä syystä nimenomaan Agricolan osuus ei aina erotu selvästi. Näin ollen juuri Agricolan sanastoon keskittyvän sanakirjan laatiminen on perusteltua.

Agricolan teokset avaavat suoran näköalan 1500-luvun kieleen. Teksteistä löytyy vanhoja sanoja, sanojen käyttötapoja ja merkityksiä, joita tunnetaan suomen murteissa tai sukukielissä, vaikka niitä syystä tai toisesta ei löydykään suomen nykyisestä yleiskielestä. Koska Agricolan teoksista valtaosa on käännöstä muunkielisistä teksteistä, niissä on runsaasti lainasanoja ja muunkielisten sanojen vastineiksi seipitettyjä uudissanoja, joista monet ovat jääneet kertaluontoisiksi kokeiluiksi. Monissa tapauksissa voi nähdä, kuinka Agricola on yrittänyt löytää osuvia ilmauksia eri vaihtoehtoja kokeilemalla.

Agricolan sanakirjan laatimiseen tarjoutui mahdollisuus, kun Mikael Agricolan teoksista laadittiin Kaisa Häkkisen johtamassa ja Suomen Akatemian ja Kordelinin säätiön rahoittamassa tutkimushankkeessa (2004–2007) kattava morfosyntaktinen tietokanta. Hankkeen teknisenä asiantuntijana ja lauseopin

osuuden koodaajana toimi erikoistutkija Nobufumi Inaba, muoto-opin koodaajana Heidi Merimaa (myöhemmin Salmi) ja sanaston koodaajana aluksi Tanja Vaittinen (myöhemmin Toropainen) ja loppuvaiheessa Kirsi-Maria Nummila. Kaikki ryhmän jäsenet ovat hankkeen päättymisen jälkeen väitelleet tutkimusaiheesta, jossa Agricolan kielellä on ollut keskeinen osuus.

Tietokantahankkeen yhteistyökumppanina on ollut Kotimaisten kielten tutkimuskeskus (nykyään Kotimaisten kielten keskus), josta hanke sai käyttöönsä valmiiksi digitoidut perustekstit. Nykyään sekä hankkeen tuottama tietokanta että Kotimaisten kielten keskuksen tuottama vanhan kirjasuomen korpus ovat vapaasti käytettävissä valtakunnallisen Kielipankin Korp-palvelimella.

Tietokantahankkeen yhteydessä Agricolan teosten koko sanasto käytiin läpi ja lemmattiin. Toisin sanoen kaikki teksteissä esiintyvät sananmuodot analysoitiin muoto- ja lauseopillisesti ja yhdistettiin perushakusanan alle. Hankkeen myötä kävi mahdolliseksi laatia tarkka luettelo Agricolan teosten sisältämästä sanastosta ja laskea kunkin lekseemin eli sanakirjasanan esiintymien lukumäärä.

Agricolan sanakirjan toimitustyö aloitettiin tietokantahankkeen valmistuttua. Alkuvaiheessa tukea saatiin Kordelinin säätiöltä, ja sen turvin työhön saatettiin kiinnittää yksi vakituinen toimittaja, Kaisa Lehtosalo. Toimitusryhmän muut jäsenet olivat Kaisa Häkkinen ja Tanja Toropainen. Merkittävänä apuna oli *Vanhan kirjasuomen sanakirja*, jota tässä vaiheessa oli valmistunut kaksi painettua osaa (1985, 1994) aakkosväliltä A–K. Alusta alkaen oli kuitenkin selvää, että Agricolan sanakirjassa ei noudatettaisi samoja toimitusperiaatteita, vaan niistä päätettäisiin aineiston erityisluonteen pohjalta. Agricolan sanakirja pyrkii tuomaan esiin Agricolan kielen ominaislaadun. Hakusanoja ei ole normalisoitu nykyisen yleiskielen mukaisiksi, kuten *Vanhan kirjasuomen sanakirjassa*, vaan niiden äänne- ja muotorakenne on säilytetty Agricolan mukaisessa asussa.

Erityisen suuri uudistus on ollut sanan rakennetta ja alkuperää selittävän etymologiaosan lisääminen esimerkkiaineiston jälkeen. Sanallisen osuuden laajuus vaihtelee sana-artikkelin luonteen mukaisesti. Rakenteellisena esikuvana on ollut itämerensuomen vanhojen germaanisten lainasanojen sanakirja, Andries D. Kylstran alkuun saattama *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen* (1991–2012), jota on käytetty myös etymologisena lähteenä.

Aloitusvaiheen jälkeen sanakirjatyölle ei saatu enää taloudellista tukea. Vuonna 2011 työ oli pakko keskeyttää, koska toimittajan palkkaaminen oli mahdotonta ja toimitusryhmän muiden jäsenten oli keskityttävä päätoimiseen yliopistotyöskentelyyn. Työ käynnistyi uudelleen syksyllä 2015 Kaisa Häkkisen jäätyä eläkkeelle professorin tehtävästään. Tämän jälkeen työ on jatkunut pienin keskeytyksin siten, että koko käsikirjoituksen ensimmäinen versio valmistui keväällä 2021.

Koska työ on kestänyt pitkään, lopullisen version tuottaminen on vaatinut runsaasti täydennys- ja yhtenäistämistyötä. Esimerkkivalikoimaa on muokattu, hakumuotojen ja rinnakkaismuotojen esitystapaa ja -järjestystä on tarkistettu. Erityisen paljon työtä on vaatinut etymologiaosuuden laatiminen ja päivittäminen. Osaa Agricolaa sanastosta ei ole etymologisessa kirjallisuudessa aiemmin käsitelty lainkaan, ja myös aiemmin käsitellyn sanaston osalta tutkimustilanne on monin tavoin muuttunut *Suomen kielen etymologisen sanakirjan* (1978) ja *Suomen sanojen alkuperän* (2000) valmistumisen jälkeen. Monia kiinnostavia ja tarkistusta kaipaavia yksityiskohtia on noussut esiin työn kestäessä. Sanakirjassa on arvioitu ja kyseenalaistettu joitakin totuttuja etymologisia selityksiä ja esitetty uusia ratkaisuvaihtoehtoja. Sanakirjatyön ohella on tehty myös toisaalla julkaistuja jatkotutkimuksia ja yleisesityksiä.

Sana-artikkeleissa on Agricolan tekstiaineiston lisäksi pyritty ottamaan huomioon sitä koskeva tutkimustieto, jota on ehtinyt karttua jo noin sadan viidenkymmenen vuoden ajalta August Ahlqvistista ja Arvid Genetzistä lähtien. Viitteitä on runsaasti varsinkin Heikki Ojansuun, Martti Rapolan ja Lauri Hakulisen tutkimuksiin. 1900-luvun jälkipuoliskon tärkeimmistä Agricolan sanaston tutkijoista viitataan etenkin Silva Kiuruun ja Osmo Nikkilään. Agricolan teosten morfosyntaktisen tietokannan tuottaneen työryhmän jäsenet ovat väitöskirjojensa lisäksi julkaisseet useita Agricolan sanastoa koskevia erillistutkimuksia, jotka ovat merkittävästi jouduttaneet sanakirjan koostamista.

Vertailua Agricolan suomennosten lähtöteksteihin ovat suuresti helpottaneet Jaakko Gummeruksen ja Marja Itkonen-Kailan tutkimusjulkaisut. Aivan erityisen keskeinen sija on ollut Simo Heinisen analyysillä Agricolan teosten ja niihin sisältyvien reunahuomautusten lähdepohjasta. Niiden ansiosta moni mystiseltä näyttävä sana tai muoto on saanut järkevän selityksen ja muutama tutkijoita askarruttanut outo sana paljastunut pelkäksi painovirheeksi.

Suomen Turussa Mikaelin päivänä *anno Domini* MMXXIV

Kaisa Häkkinen ja Tanja Toropainen

Taustatietoa ja yleisperiaatteita

1. SANAKIRJAN LÄHDEPOHJA

Sanakirjan aineistona on Mikael Agricolan teosten suomenkielisen tekstin koko sanasto. Teokset sisältävät yhdeksän eri kirjaa, jotka ovat ilmestyneet vuosien 1543 ja 1552 välillä. Nämä kirjat sisältyvät näköispainoksina kokoomajulkaisuun Mikael Agricolan Teokset I–III, jonka rakenne on kuvattu tarkemmin lähde-
luettelossa.

Teokset sisältävät useita eri tekstilajeja. Pääosa on käännöstä Raamatusta tai muusta hengellisestä kirjallisuudesta, mutta lisäksi teoksiin sisältyy selittäviä osia, mm. historiaa käsitteleviä esipuheita, summaarioita, reunahuomautuksia ja viitteitä, jotka myös ovat pääosin kansainvälisestä kirjallisuudesta käännettyjä. Liturgisesta tekstistä selvimmin poikkeavan osuuden muodostavat Mikael Agricolan itsenäisesti laatimat runot.

Sana-aineisto on koostettu Agricolan teosten tarkistetun näköispainoksen (1987) sekä Agricolan teosten aineistosta laadittujen tietokantojen perusteella. Tietokannoista keskeisimmät ovat Turun yliopistossa laadittu Mikael Agricolan teosten morfosyntaktinen tietokanta ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa tuotettu Vanhan kirjasuomen korpus, jotka ovat käytettävissä CSC – Tieteen tietotekniikan keskuksen Korp-palvelimella. Kattavuus on varmistettu vertaamalla tietokantojen aineistoa vuonna 1980 painettuun sanaluetteloon Index Agricolaensis, jossa on aakkosjärjestyksessä lueteltu kaikki Agricolan teosten tekstisanaesiintymät ottamatta kantaa niiden morfologiaan tai leksikaaliseen statukseen. Vertailuaineistona on käytetty Vanhan kirjasuomen sanakirjan toistaiseksi valmistunutta osuutta ja Raimo Jussilan koostamaa sanaluetteloa Vanhat sanat (1998), jossa on lueteltu nykysuomen sanojen ensiesiintymät vuosilta 1543–1810.

2. SANA-ARTIKKELIEN RAKENNE

Sana-artikkelit on laadittu yhtenäisen kaavan mukaan, jonka eri osien sisältöä selostetaan tarkemmin jäljempänä. Kaava on perustapauksessa seuraavanlainen:

hakumuoto, mahdolliset variantit *sanaluokka* 'merkitys, merkitykset' |
(ensiesiintymävuosi) esiintymien lukumäärä, esiintyminen muissa saman-
aikaisissa lähteissä

- [esimerkin paikka Agricolan teoksissa] esimerkkilause(et) tai
-katkelma(t)

Etymologia, jossa selostetaan vapaamuotoisesti sanan muodostustapa ja sanan historiallinen tausta sekä kytkeytyminen suomen kielen muuhun sanastoon.

► Lähdeviitteet.

3. HAKUSANOJEN VALINTA

Hakusanoiksi on otettu kaikki Agricolan suomenkielisissä teksteissä esiintyvät lekseemit, myös vieraskieliset, jos ne ovat suomenkielisen tekstin osana. Vieraskieliset lekseemit on katsottu sitaattilainoiksi, jos ne esiintyvät kauttaaltaan lähtökielen mukaisissa asuissa eikä niitä ole taivutettu. Jos sana on vain osittain mukautettu kieleen, se katsotaan erikoislainaksi. Lainan statusta on tarpeen mukaan kommentoitu etymologiaosassa.

Vierasräisistä erisnimistä otetaan hakusanoiksi vain ne, joilla on myös appellatiivista käyttöä (*Adam* 'vanha aatami'). Lisäksi hakusanoina esitetään suomalaiset nimet, esimerkiksi suomalaiset paikannimet (*Kalanti, Turku*), Psaltarin esipuheen runossa mainitut pakanallisten jumalien nimet (*Ahti, Ilmarinen*), sekä vieraskielisten nimien suomennotokset, esimerkiksi suomeksi käännetty Raamatun paikannimet (*Veripelto, Öljymäki*) tai raamatullisten henkilöiden lisänimet (*Kastaja, Lohutuspoika*).

Lyhenteitä otetaan Agricolan sanakirjan hakusanoiksi vain poikkeustapauksessa. Aina ei Agricolan teosten lukijalle ilman muuta ole selvää, onko jokin esiintymä sana vai lyhenne. Joskus tällainen lyhenne saattaa edustaa sanan ainoaa esiintymää (esim. *keski* = *keskimäinen*). Lyhenteitä on erityisesti asetelman tyypisissä esityksissä (Rukouskirjan kalenteri, ennustustaulukot), joissa niiden erityisluonne on pääteltävissä kontekstista. Raamatun kirjoihin viittaavat lyhenteet ovat samantapaisia kuin nykyään käytettävät, joten ne on helppo ymmärtää kontekstissaan ilman selityksiä.

Hakusanojen erottamisessa käytetään ensisijaisesti morfologista kriteeriä. Esimerkiksi nomineina käytetyt *vA*-partisiiipit ja niiden *-inen*-johdokset (*imevä, imeväinen*) esitetään eri lekseemeinä eri artikkeleissa, koska jälkimmäinen on morfologisesti kompleksisempi. Adverbeina käytetyt paikallissijamuodot

esitetään kukin erikseen, samoin eri paikallissijoihin kiteytyneet adpositiot. Näiden morfologisten kriteerien osalta Agricolan sanakirja eroaa Vanhan kirjasuomen sanakirjasta. Sanat esitetään saman lekseemin variantteina samassa artikkelissa, jos niiden erot johtuvat pelkästään äänteellisistä murre-eroista tai äännehistoriallisista muutoksista. Samassa artikkelissa esiintyvät äänteelliset variantit pannaan yleisyysjärjestykseen niin, että Agricolalla yleisin on ensimmäisenä hakumuotona ja samalla määrää sen, mihin kohtaan sana-artikkeli sijoittuu aakkosjärjestyksessä. Muita perusmuodon variantteja esitetään viitehakusanoina tarpeen mukaan. Poikkeuksena ovat tapaukset, joissa variantit ovat selvästi leksikaalistuneet eri merkityksiin (*liekki|ä*, -*ö*, *Liekkiö*), jolloin ne myös esitetään eri artikkeleina. Eriksin on esitetty myös sellaiset variantit, joiden status Agricolan kielessä on epäselvä mutta jotka myöhemmin ovat selvästi eriytyneet itsenäisiksi lekseemeiksi (*auvu*, *avu*; *kohdentaa*, *kohentaa*, *koheta*). Toislaisia poikkeustapauksia ovat sellaiset samakantaiset verbijohdokset (*alantaa*, *alata*), joita osassa taivutusmuotoja on mahdotonta erottaa toisistaan. Tällaiset on esitetty samassa artikkelissa, ja taivutustypeistä ja erottamisongelmista on huomautettu etymologiaosassa. Jos erottaminen on mahdollista, johdostyyppit on erotettu eri artikkeleiksi.

Toissijaisesti hakusanojen erottamisessa käytetään syntaktista kriteeriä. Eri artikkeleissa esitetään esim. adverbeiksi ja adpositioiksi kiteytyneet taivutusmuodot (*ilman*), vaikka niiden morfologinen rakenne olisi sama, jos ne on mahdollista luotettavasti erottaa toisistaan. Hakusanat on tällöin erotettu indeksinumeroilla. Myös partisiippien kohdalla hakusanaksi valitseminen riippuu syntaktisesta käytöstä. Jos partisiippi esiintyy vain liittomuotojen tai muiden produktiivisten verbirakenteiden osana, se lasketaan kuuluvaksi verbinmuotoihin. Jos partisiippia on käytetty adjektiivina tai substantiivina, se otetaan hakusanaksi, ja etymologiaosassa selitetään, mistä verbistä se on muodostettu. Jos partisiippia on käytetty sellaisesta verbistä, joka ei persoonamuotoisena esiinny lainkaan Agricolan teksteissä, hakusanana on vain partisiippi (*hyytynyt*) ja verbin etymologia selitetään sen yhteydessä.

Produktiivisuuteen vedoten on useissa sanakirjoissa *-minen*-suffiksilla muodostetut teonnimijohdokset jätetty itsestään selvinä tapauksina pois. Agricolan sanakirjassa ne on kuitenkin otettu systemaattisesti mukaan ja kaikki deverbaaliset *-minen*-suffiksin sisältävät muodot on luokiteltu johdoksiksi. Vanhemmissa kieliopeissa näistä osa on syntaktisen käytön perusteella tulkittu ns. IV infinitiivin muodoiksi (ns. *on tekeminen* 'täytyy tehdä' -rakenne), mutta rajaaminen on usein tulkinnanvaraista. Lisäksi deverbaalisten johdinsuffiksien keskinäinen jakauma on Agricolan kielessä erilainen kuin nykysuomessa mm. siten, että nykyään epäproduktiivinen *-mUs*-johdin on aktiivisessa käytössä eikä ole ilman muuta selvää, missä tapauksissa *-minen*-johdos olisi ylipäänsä ollut mahdollinen vaihtoehto. Lisäksi on runsaasti tapauksia, joissa samasta vartalosta johdetun teonnimen nominatiivissa on eri johdin kuin taivutussijoissa (esim. *kysymys* : *kysymisen*).

Homonymien tapauksessa hakusanojen erottamisessa käytetään etymologista kriteeriä. Jos äänneasultaan samanlaiset sanat eroavat toisistaan merkitykseltään ja niiden voidaan osoittaa olevan keskenään eri alkuperää, ne katsotaan

eri lekseemeiksi (*seimi*¹ 'ruokintakaukalo', *seimi*² 'kiinnitysköysi'). Etymologista kriteeriä on sovellettu myös homonymisten mutta alkuperäiseltä morfologiselta rakenteeltaan eroavien hakusanojen erottamisessa (esim. *läpi*¹ 'reikä', *läpi*² 'lävitse').

Agricolan käytäntöä on pyritty seuraamaan yhdyssanojen tunnistamisessa. Nykysuomen näkökulmasta outojen yhdyssanojen kohdalla on mahdollisuuksien mukaan selvitetty, löytyykö tekstin lähtökielestä malli yhdyssanan muodostamiselle ja käytölle omassa asiayhteydessään (esim. *hullupuhe*). Agricolan yhdysverbit on esitetty yhdysverbeinä ottamatta kantaa siihen, ovatko ne suomen kielen ominaislaadun mukaisia. Agricolan yhteen kirjoittamien sanojen lisäksi yhdyssanoiksi on tulkittu ns. luonnolliset yhdyssanat eli kahden nominin sanaliitot, joissa määräteosa on nominatiivissa. Nämä on hakusanoina kirjoitettu sanaliitoksi, mutta aakkostettu vastaavan yhdyssanan mukaisesti, ja yhdyssanatulkinnasta on huomautettu etymologiaosassa. Semanttisesti yhdyssanaan verrattavia mutta kuitenkin aina sanaliitoiksi kirjoitettuja fraasi-verbejä (*hyväksi ottaa*, *tuoda julki*) ei ole otettu hakusanoiksi, mutta niitä esitetään rakenneosia kuvaavissa artikkeleissa sekä esimerkkien että kommenttien yhteydessä.

Agricolan sanakirja ottaa eksplisiittisesti huomioon Vanhan kirjasuomen sanakirjan ja Raimo Jussilan laatiman Vanhat sanat -luettelon hakusanoituksen niissä tapauksissa, joissa on eroja Agricolan sanakirjaan nähden. Erot koskevat ennen kaikkea morfologisesti nykykielestä poikkeavien sanojen, sananmuotojen ja yhdyssanojen esittämistä. Jos näissä muissa teoksissa on esitetty yhdyssanana ilmaus, joka Agricolalla esiintyy ainoastaan sanaliittona, hakusana on Agricolan sanakirjassa esitetty asteriskilla merkittynä ja siihen on liitetty huomautus, ettei ilmaus esiinny Agricolalla yhdyssanana. Vanhan kirjasuomen sanakirjassa ja Vanhat sanat -luettelossa nykykielen mukaisina esitettyjen sanojen kohdalla on lähdeviitteessä näkyvissä se hakumuoto, jonka kohdalta sana löytyy näistä muista sanakirjoista, vaikka Agricolan sanakirjassa hakumuotona onkin siitä poikkeava, Agricolan mukainen muoto.

4. HAKUMUODON VALINTA

Hakumuodoksi otetaan sanojen perusmuoto, nominien tapauksessa nominatiivi ja verbien tapauksessa A-infinitiivi. Taipumattomat sanat otetaan siinä muodossa kuin ne ensisijaisesti esiintyvät Agricolan teksteissä. Poikkeustapauksissa hakumuotona voi olla myös taivutusmuoto, jos on syytä epäillä, ettei nykylukija tunnista muotoa tai todennäköisesti tulkitsee sen väärin (*kunka* 'kuhunka, mihin').

Koska Agricolan teksteistä ei aina löydy esimerkkejä perusmuodoista, ne päätellään muiden taivutusmuotojen perusteella. Jos päättelyyn liittyy ongelmia, tästä huomautetaan etymologiaosassa. Muutamissa tapauksissa käytetään murrepohjaan perustuvia oletusmuotoja. Näistä tärkeimmät ovat karitiivijohdokset, jotka lounaismurteissa ovat tyyppiä *surutoin* : *suruttoman*; *sanomatoin* :

sanomattoman. Nykykielen mukainen *suruton*-tyyppinen nominatiivi pannaan hakumuodoksi tai variantiksi vain siinä tapauksessa, että siitä on konkreettisia esimerkkejä. Vastaavasti Agricolalla adverbis ovat usein elatiivimuotoisia (*karskista*, ei *karskisti*), ja silloinkin, kun molemmat esiintyvät, elatiivi on yleensä yleisempi kuin vastaava *-sti*-johdos. Jos ”samasta” adverbista esiintyy elatiivimuotoja ja loppuheittoisia muotoja mutta ei *-sti*-johdoksia, myös loppuheittoiset oletetaan elatiiveiksi. Jos samasta adverbista esiintyy sekä elatiivimuotoja että *-sti*-johdoksia, loppuheittoisten muodostustapa ja sen myötä myös frekvenssi jäävät avoimiksi. Koska muotoja ei tällöin voi luotettavasti erottaa, ne esitetään samassa artikkelissa ja hakumuodoksi otetaan yleisin muoto.

Jos varsinaista perusmuotoa ei ole tai sellaista ei voida edes olettaa, hakumuotona käytetään paradigman keskeisintä muotoa. Tällainen on käytännössä verbeistä yksikön 3. persoonan preesensmuoto (esim. kieltoverbistä *ei*) tai vaihtuvan omistusliitteen sisältävistä adverbeista yksikön 3. persoonan muoto (*mielelläns*, *vatsallans*).

Hakumuotoja ei normalisoida nykyisen yleiskielen mukaisiksi, vaan noudatetaan mahdollisuuksien mukaan Agricolan käyttämää tai todennäköisimmin tarkoittamaa asua (esim. johtimien *-UUs/-Us*, *-llinen/-linen* osalta). Tämä koskee myös adverbija (hakumuotona esim. *ilmei* ’ilmi’, koska Agricola ei koskaan käytä nykyasuista *ilmi*-varianttia). Lainasanojakaan ei normalisoida nykykielen muotoisiksi, jos tällaista muotoa ei Agricolalla esiinny. Agricolan käyttämät lainaperäiset sanat ovat usein lähempänä lähtökielen mukaista asua kuin kieleen myöhemmin sopeutetut nykymuodot (*ugni* – *uuni*).

Hakusana voi olla myös sanaliitto sellaisissa tapauksissa, joissa Agricola on kirjoittanut sanaliitoksi nominatiivialkuista yhdyssanaa vastaavan ilmauksen (*aamu rukous*) eikä vastaavaa yhteen kirjoitettua yhdyssanaa esiinny Agricolan teoksissa. Asteriskilla on varustettu sellaiset genetiivialkuiset yhdyssanat (**aasinvarsa*), jotka muissa lähteissä esitetään Agricolan yhdyssanoina mutta jotka todellisuudessa esiintyvät Agricolalla vain sanaliittoina.

Hakusanan äänteellinen variaatio kuvataan luettelemalla hakumuodon eri variantit. Ensimmäisenä eli päähakumuotona on se variantti, joka Agricolalla on yleisin, ja tämän jälkeen tulevat muut variantit yleisyysjärjestyksessä. Luetteloa lyhennetään mahdollisuuksien mukaan käyttämällä katkaisumerkkinä pystyviivaa ja ilmoittamalla vain vaihtuva osa (esim. *karski|sta*, *-st*), mutta varsinkin silloin, kun variantteja on runsaasti ja/tai vaihtuvan osan suhteen voisi syntyä tulkintavaikeuksia, sanavariantti kirjoitetaan kokonaan näkyviin. Samoin silloin, kun variantti on nykykielen näkökulmasta outo (*imettää*, *imittää*), se kirjoitetaan kokonaan näkyviin.

Agricolan ajan suomessa esiintyy spiranttikonsonantteja, joita suomen nykyisessä yleiskielessä ei enää ole. Nämä ovat käytännössä useimmiten *k*- ja *t*-konsonanttien heikkoasteisia astevaihtelupareja. Näiden merkkeinä on sanakirjassa käytetty Agricolan tapaan vastaavia soinnillisten klusiilien merkkejä, esim. *luku* : *lugun* [luyun], *sota* : *sodhat* [soðat]. Agricola on liittänyt soinnillisen konsonantin merkkiin usein vielä *h*-kirjaimen spiranttisuutta osoittamaan.

Agricolan teksteissä on tavallista, että pisteellisistä vokaaleista *ä* (*hädhissa*) ja *ö* (*röuckion*) on pisteet jätetty pois. Lisäksi on tavallista, että *y*-vokaalia on merkitty *u*-kirjaimella (*kieu* 'käy', *teudhelinen* 'täydellinen'). Tästä syystä saattaa joissakin tapauksissa jäädä epäselväksi, onko yleensä etuvokaalisena esiintyvä sana Agricolalla kuitenkin kirjoitusasunsa mukaisesti takavokaalinen (*ilmes-tus, iskematoin*). Nämä ongelmakohdat on pyritty ratkaisemaan rinnakkais-tapausten perusteella, jolloin vertailuaineistoa on haettu saman sanan muista taivutusmuodoista, muista vanhan kirjakielen esiintymistä ja murreaineistosta. Jos muista lähteistä ei löydy mitään viitteitä siitä, että yleensä etuvokaalisena esiintyvää sanaa olisi joskus todella käytetty takavokaalisena, myös Agricolan esiintymä on tulkittu etuvokaaliseksi (*ilmestys, iskemätöin*).

Muutamissa kohdin Agricolan teoksissa on ison *K*-kirjaimen asemesta käytetty *R*-kirjainta. Schwabach-kirjaimistossa nämä kaksi ovat hyvin samankaltaiset. Sanakirjan esimerkeissä on *R*-kirjaimet selvyuden vuoksi muutettu *K*-kirjaimiksi silloin, kun tarkoitettusta sanasta ei ole epäilystä, esim. [A-III-546] Jeremias cwlutettijn *Rettarixi* ia Eriseuraiaxi → Jeremias cwlutettijn *Kettarixi* ia Eriseuraiaxi.

Agricolan teoksissa on runsaasti painovirheitä, joista monista on jo aiemmin huomautettu erikseen lähdekirjallisuudessa. Nämä huomautukset on otettu huomioon hakusanoja ja esimerkkiaineistoa käsiteltäessä. Jos poikkeuksellisilta näyttäville kirjoitusasuille löytyy paralleelleja Agricolalta tai muusta vanhasta kirjallisuudesta, ne on käsitelty todellisina muotoina. Jos poikkeuksellinen esiintymä on yksittäistapaus ja sen merkitys on kontekstin perusteella selvä, se tulkitaan kirjoitusvirheeksi (esim. *istua*-verbin esiintymät *isua, isuta*). Mikäli tulkinta ei ole paralleelien tai kontekstin perusteella selvä, ongelma käsitellään eksplisiittisesti sana-artikkelissa.

5. SANALUOKKA

Tieto hakusanan sanaluokasta on otsikkorivillä hakumuodon/muotojen jäljessä. Sanaluokka merkitään lyhyesti perinteisen deskriptiivisen kielioppimallin karkean jaottelun mukaan seuraavasti: *s.* = substantiivi, *a.* = adjektiivi, *pron.* = pronomini, *num.* = numeraali eli lukusana, *v.* = verbi, *adv.* = adverbi, *adpos.* = adpositio eli pre- tai postpositio, *konj.* = konjunktio, *interj.* = interjektio. Erisnimet on erotukseksi tavallisista appellatiivisista substantiiveista merkitty lyhenteellä *erisn.* Tavanomaisesta sanaluokkajaosta poiketen on omaksi ryhmäkseen erotettu taipumattomien relatiivisanojen kategoria (*kuin, kutta*), jolle nyky-suomessa ei ole vastinetta.

Termiä *partikkeli* käytetään vain taipumattoman kieltosanan kuvauksessa sekä sananmuotojen rakenteen kuvauksessa osana termiä *liitepartikkeli*. Nimitystä *nomini* käytetään etymologiaosassa substantiivien ja adjektiivien yhteisnimityksenä silloin, kun lekseemi voidaan luokitella yhtä hyvin kummaksi tahansa (esim. *köyhä, sairas*).

Alakategorioita tarkennetaan etymologiaosassa tarpeen mukaan etenkin pronominien ja adpositioiden yhteydessä. Agricolan pronominien alakategorioiden

rajat eivät kaikilta osin kulje samalla tavoin kuin nykysuomessa, esim. kolmannen persoonan persoona- ja demonstratiivipronominien välillä. Sama pronomini voi yleensäkin esiintyä useissa funktioissa, esimerkiksi kysymys- ja relatiivipronominina, ja Agricolan kielessä on pronominityyppejä, joita ei tunneta nykysuomessa (esim. korostava pronominiyhdistelmä *itsehän, itsehe*). Lekseemienä adjektiiveiksi luokitellut *sanomatoin*-tyyppiset muodot on etymologia-osassa kuvattu kieliopillisesti kielteisiksi partisiipeiksi.

Adpositioista ilmoitetaan, ovatko ne Agricolalla pre- vai postpositioita vai molempia ja missä sijamuodoissa niiden täydennykset voivat olla. Useissa tapauksissa adverbis ja adpositiot voivat olla morfologisesti identtisiä, ja tästä syystä ne on esim. Vanhan kirjasuomen sanakirjassa esitetty samassa artikkelissa, mutta koska niiden välillä on olennainen ero sen suhteen, millaisten syntaktisten rakenteiden osana ne voivat esiintyä, ne on Agricolan sanakirjassa erotettu toisistaan. Huomattava ero nykykieleen verrattuna on se, että Agricolan kielessä adverbis ohella myös adpositio voi esiintyä yhdysverbin määriteosana, jolloin siihen voi liittyä täydennyksenä sekä omistusliite että erillinen täydennys-sana (*alanipaiskata* 'paiskata alleni', Juudas *heidän edellenskävi* 'Juudas kulki heidän edellään').

6. MERKITYKSEN SELITYKSET

Merkitysten selittämisessä lähdetään kaksikielisen sanakirjan ideasta: 1500-luvun sanat selitetään nykysuomen vastineilla ottaen huomioon kaikki keskeiset merkitykset, jotka nousevat esiin Agricolan tekstiaineistosta. Mikäli sana on edelleen käytössä samassa muodossa ja merkityksessä kuin se oli Agricolan aikana, hakusana ja selitys voivat olla sama. Selitysten tarkkuudessa noudatetaan etymologisten sanakirjojen tarkkuustasoa, ei esimerkiksi Nykysuomen sanakirjan moniportaista semanttisyntaktista jaottelua. Koska tällaisen jaottelun tekeminen edellyttää laajemman tausta-aineiston lisäksi jaottelijan oman kielellisen kompetenssin käyttöä, sitä ei sellaisenaan ole mahdollista soveltaa takautuvasti 1500-luvun kieleen. Merkitysten tulkinnassa käytetään tarpeen mukaan apuna käännösten lähtötekstejä.

Koska sanat ovat yleensä enemmän tai vähemmän monimerkityksisiä, merkitystä havainnollistetaan eri synonyymien avulla. Kaikkia mahdollisia synonyymeja tai parafraaseja ei ole edes yritetty löytää, vaan niitä on esitetty ainoastaan sen verran, että se riittää oikeansuuntaisen mielikuvan luomiseen. Sanan lopullinen merkitys täsmentyy joka tapauksessa vasta kontekstissaan, joten kaikkea on mahdollista kuvata tiiviissä merkityksen selityksessä. Toisaalta merkityksen selitykseen ei voi sisällyttää ainesta, joka syntyy nimenomaan kontekstista, ei itse sanasta.

Olennainen osa merkityksen selitystä on sanan etymologia, josta käy ilmi sanavartalon alkuperäinen perusmerkitys. Abstraktit ja vertauskuvalliset merkitykset syntyvät yleensä konkreettisen perusmerkityksen pohjalta, ja etenkin monimerkityksisten sanojen eri merkityksiä on helpompi ymmärtää ja kytkeä toisiinsa, kun tietää, mikä on niiden yhteinen lähtökohta.

Merkitysten selittämisessä tärkeä lähde on Vanhan kirjasuomen sanakirja siltä osin, kuin se on käytettävissä. Jaottelua on kuitenkin yksinkertaistettu ja useissa tapauksissa myös painotettu eri lailla, koska Agricolan sanakirjassa otetaan huomioon vain Agricolan sanaesiintymät mutta Vanhan kirjasuomen sanakirjassa koko vanha kirjakieli vuoteen 1810 asti. Merkityksen selityksissä on otettu huomioon myös etymologisten sanakirjojen mahdollisesti sisältämät tulkinnot Agricolan sanastosta.

7. ENSIESIINTYMÄTIETO

Merkityksen selityksen jälkeen on sulkeissa ilmoitettu se vuosi, jolloin kyseinen hakusana on ensi kertaa esiintynyt Agricolan teoksissa. Teoksista vanhimman eli Abckirjan esiintymätietojen kohdalla ongelmana on se, että kirjan oletetaan ilmestyneen ensimmäistä kertaa vuonna 1543 mutta tästä ensimmäisestä painoksesta on säilynyt vain muutamia lehden riekaleita. Todellisuudessa vuoden 1543 painoksesta ei siis ole olemassa yhtään lukukelpoista kappaletta, eikä mitään konkreettista todistetta ole edes siitä, että teos on ensimmäisen kerran todella ilmestynyt vuonna 1543 juuri sen hahmoisena kuin se nykyään esitetään näköispainoksessa. Psalmtarin esipuhe-runossa Agricola joka tapauksessa itse luettelee siihen mennessä ilmestyneet teoksensa ikäjärjestyksessä, ja kun Rukouskirjan ilmestymisvuodeksi tiedetään varmasti vuosi 1544, Abckirjan täytyy olla ilmestynyt sitä ennen.

Yleisen tavan mukaan Abckirjan sivuilla 1–16 esiintyvien sanojen ensiesiintymävuodeksi ilmoitetaan 1543, vaikka käytännössä nämä sivut tunnetaan vasta toisesta, todennäköisesti vuonna 1551 ilmestyneestä painoksesta. Kirjan loput sivut (17–24) tunnetaan vain Agricolan kuoleman jälkeen ilmestyneestä kolmannelle painokselle. Näihin loppusivuihin viitataan vuosiluvulla (1543/1559).

Ensiesiintymävuosi 1544 viittaa aina Rukouskirjaan ja 1548 Uuteen testamenttiin. Luku 1549 kattaa kaikki kolme liturgista kirjaa (Käsikirja, Messu, Piina). Luku 1551 viittaa Psalmtariin ja Veisuihin, luku 1552 tarkoittaa Pikkuprofeettoja (Haggai, Sakarja, Malakia).

8. FREKVENSSTIEDOT

Ensiesiintymää ilmaisevan vuosiluvun jäljessä on tieto siitä, kuinka monta kertaa kyseinen sana esiintyy Agricolan teksteissä. Frekvenssitiedot perustuvat ensisijaisesti Mikael Agricolan teosten morfosyntaktiseen tietokantaan, mutta niitä on pyritty tarkistamaan sanakirjan kokoamisen ja tähän liittyvän sananmuotojen tulkitsemisen yhteydessä. Yhdyssanojen osalta tarkistus perustuu pääasiassa Tanja Toropaisen väitöskirjaan Agricolan yhdyssanoista (2017). Pääsääntönä on, että luku on sitä luotettavampi, mitä pienempi se on. Suurten esiintymämäärien tarkistaminen on käytännössä mahdotonta, koska ortografinen variaatio,

muotojen homonymia ja painovirheet tekevät mekaanisen laskemisen mahdottomaksi. Näin ollen frekvenssiluku on ymmärrettävä pikemmin suuntaa antavaksi kuin absoluuttiseksi totuudeksi.

Poikkeustapauksissa on mainittu useampia frekvenssilukuja, esim. silloin, kun sama sana esiintyy sekä erisnimenä että yleisnimenä (*Aatami*). Jos samassa artikkelissa on jouduttu esittelemään morfologisesti osittain homonyymisia johdoksia, joiden kaikkia esiintymiä ei voi luotettavasti erottaa toisistaan, niiden yleisyysuhteista on tarpeen mukaan annettu tietoa etymologiaosassa.

9. ESIINTYMINEN MUISSA SAMANAIKAISISSA LÄHTEISSÄ

Agricolan ajalta tunnetaan niukasti muuta suomenkielistä kirjallisuutta. Ainoa painettu lähde on saksalaisen hebraistin ja kosmografin Sebastian Münsterin vuonna 1544 ilmestynyt *Cosmographia* eli maailman maita esittelevä teos, johon sisältyy myös kielennäytteitä. Muut säilyneet lähteet ovat käsikirjoituksia. Näistä vanhin on ilmeisesti 1530-luvun lopulle ajoittuva Uppsalan evankeliumikirjan katkelma (UpsE), joka sisältää pääsiäisajan jumalanpalveluksissa luettavia epistola- ja saarnatekstejä. Toinen Uppsalan yliopiston kirjastosta löytynyt käsikirjoitus on Uppsalan käsikirja (UpsK), joka sisältää messukaavan ja vaillinaisen kirkkokäsikirjan. Käsikirjassa on viittaus Agricolan Rukouskirjaan, joten se voi olla aikaisintaan vuodelta 1544. Huomattavan laaja käsikirjoitus on Westhin koodeksi, joka sisältää käsikirjan, messun ja sielunhoidon oppaan sekä lisäksi kirkkolauluja. Se on tässä yhteydessä ajoitettu ydinosaansa eli käsikirjan alussa olevan vuosiluvun mukaan vuoteen 1546, vaikka kokoomasidos osittain sisältääkin sekä hieman vanhempaa että uudempaa aineistoa. Nämä vertailuaineistot mainitaan oletetussa ikäjärjestyksessä UpsE, Münster, UpsK, Westh.

Mainittujen vertailuaineistojen lisäksi on olemassa joukko suppeampia liturgisia käsikirjoituksia, joista vanhimmat saattavat ajoittua 1540- tai 1550-luvulle. Näihin voi tutustua tietokannan *Codices Fennici* välityksellä, mutta koska niiden sanastoa ei toistaiseksi ole tutkittu systemaattisesti, ne jätetään tässä vertailussa huomiotta.

10. ESIMERKIT

Esimerkkien valinnassa pyritään edustavuuteen sekä äänteellisten tai ortografisten varianttien että merkitysten osalta. Esille nostetaan Agricolalle tyypillisiä käyttötapoja, kollokaatioita ja fraaseja. Hankalasti tulkittavia esimerkkejä valitaan sellaisista yhteyksistä, joiden osalta sanakirjan käyttäjän on mahdollista halutessaan tarkistaa esimerkiksi nykyisestä raamatunkäännöksestä tai viiteosassa mainitusta erikoistutkimuksesta, millaiseen asiayhteyteen ilmaus kuuluu ja miten sama asia ilmaistaan nykysuomeksi. Poikkeuksellisiakin esimerkkejä valitaan, mikäli ne ovat erityisen luonteenomaisia tai kiinnostavia, jolloin niitä kommentoidaan tarpeen mukaan etymologiaosassa. Myös tulkintaongelmat on

nostettu eksplisiittisesti esiin sekä esimerkkien että kommenttien tasolla. Pieniä yksityiskohtia tai kontekstia koskevia selvennyksiä on tarpeen mukaan lisätty myös suoraan esimerkkeihin, jolloin huomautukset ja selvennykset on merkitty hakasulkeisiin. Sellaisiin yksityiskohtiin tai painovirheisiin, jotka eivät koske varsinaista hakusanaa eivätkä haittaa esimerkin ymmärtämistä, ei ole puututtu.

Esimerkkejä on pyritty valitsemaan edustavasti Agricolan eri teoksista, mutta niitä ei ole esitetty ikäjärjestyksessä vaan siinä samassa järjestyksessä, jota on noudatettu merkityksen selityksissä. Käytännössä merkitys voi olla tulkinnanvarainen, merkitysryhmien rajat ovat usein liukuvia ja sama esimerkki voi sisältää useita selityksessä mainittuja merkitysvaihteita. Agricolan ensiesiintymä on poimittu esimerkkien joukkoon, jos se on ollut käyttökelpoinen, mutta joka tapauksessa esimerkki on otettu siitä Agricolan teoksesta, jossa sana on ensimmäistä kertaa tullut kirjakieliseen käyttöön. Joskus esimerkiksi on valittu sama tekstinkohta Agricolan eri teoksista, kun on haluttu havainnollistaa sanojen ortografian tai taivutuksen variaatiota. Lisäesimerkkejä on lukijan mahdollista hakea itse Agricolan teosten morfosyntaktisesta tietokannasta.

Esimerkit on poimittu Agricolan teosten näköispainokseen perustuvasta tekstikorpuksesta, ja niiden ortografia on Agricolan alkuperäistekstin mukainen. Agricolan nasaaliviivat (nasaalikonsonantteja edustavat, viereisten kirjainten päälle merkityt pikku viivat) on kuitenkin korvattu nasaalikonsonanteilla, jotka on kursivoitu korvaamisen merkiksi. Myös Agricolan käyttämät lyhenne-merkit on avattu ja kursivoitu ($\zeta = us, uus$; $z = et$). Agricolan oikeinkirjoitusta yksityiskohtaisesti valaiseva lukuopas löytyy Mikael Agricolan teosten näköispainosta (1987) täydentävän neljännen osan lopusta (sivut 905–927). Esimerkkien lähdeviitteissä käytettyjen lyhenteiden selitykset löytyvät sanakirjan kolmannen osan lopusta.

11. ETYMOLOGIA

Etymologiaosassa on jakamattomien perussanojen osalta selitetty sanavartalon alkuperä ja kompleksisten sanojen osalta sanan muodostustapa. Vartalon etymologia on selitetty morfologisesti mahdollisimman yksinkertaisen lekseemin kohdalla, ja muiden samakantaisten lekseemien kohdalla on viittaus siihen hakusanaan, jonka kohdalta vartalon etymologia löytyy.

Mikäli kysymyksessä on johdos tai yhdyssana ja sanan rakenneosina toimivat lekseemit esiintyvät itsenäisinä hakusanoina Agricolan sanakirjassa, niihin on viitattu nuolella. Jos rakenneosa ei esiinny itsenäisenä hakusanaan, sen etymologia on selitetty kompleksisen sanan yhteydessä. Etymologian lopussa on viittaus niihin yhdyssanoihin, joiden perusosana kyseinen sana esiintyy. Määriteosiin ei viitata, koska ne löytyvät aakkosjärjestyksen perusteella helposti muutenkin.

Sanavartaloitten alkuperää koskevan etymologisen selityksen lähteenä on ensisijaisesti käytetty Nykysuomen etymologisen sanakirjan verkkoversiota (NES 2020) ja siinä mainittua lähdeaineistoa, josta keskeisimpiä ovat Suomen kielen etymologinen sanakirja (SKES) ja Suomen sanojen alkuperä (SSA). Tärkeä

lähde erityisesti kansainvälisten sanojen ja ruotsalaisten lainojen selvittelyssä on ollut myös Ruotsin Akatemian sanakirja (SAOB). Sananmuotojen rakenteen selityksissä on usein käytetty lähteenä Lauri Hakulisen teosta Suomen kielen rakenne ja kehitys (1979). Äänteellisen variaation selityksiä on etsitty ensisijaisesti Martti Rapolan teoksesta Suomen kielen äännehistorian luennot (1966), jossa on otettu huomioon sekä murteet että vanhan kirjakielen aineisto. Muita lähteitä on haettu tarpeen mukaan sekä suomen kieltä koskevasta että kansainvälisestä etymologisesta kirjallisuudesta. Käytetyt lähteet on lueteltu kunkin sana-artikkelin lopussa.

Koska Agricolan teksteissä esiintyy jonkin verran sanoja, joita on esiintynyt ja mahdollisesti edelleen esiintyy vain murteissa, lähteenä on käytetty Suomen murteiden sanakirjaa (SMS) ja sen taustalla olevaa sana-arkistoa (SMSA). Murretietoja on poimittu myös Suomen kielen etymologisesta sanakirjasta, jossa niitä varsinkin aakkosten loppupäässä on runsaasti. Käytettävissä olevat murreaineistot eivät edusta Agricolan ajan kieltä vaan pääosin 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun alkupuolen kielimuotoja. Murretietoja on pyritty lisäämään erityisesti niissä tapauksissa, joissa Agricolan sana on nykyisen yleiskielen kannalta outo. Murreviittauksia ei pidä tulkita niin, että Agricola olisi saanut kyseisen muodon kyseisestä murteesta. Murretiedot todistavat pelkästään sen, että kysymyksessä voi olla todellinen kansankielessä esiintyvä muoto eikä esimerkiksi painovirhe.

12. LÄHTEET

Kunkin sana-artikkelin lopussa on mainittu käytetyt lähteet ikäjärjestyksessä. Lähdeviitteissä on tekijän/tekijöiden ja vuosiluvun lisäksi mainittu myös sarjalyhenne, jos kyseinen julkaisu sisältyy johonkin fennistiikan tai fennougristiikan kannalta keskeiseen aikakausjulkaisuun (esim. Vir. = Virittäjä) tai yhtenäiseen toimitussarjaan (SUST = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia). Lisäksi on mainittu teoslyhenteitä esim. keskeisistä verkkolähteistä, kokoomateoksista ja juhlakirjoista. Nämä lyhenteet on selitetty lähdeluettelossa aakkosjärjestyksen mukaisessa kohdassa. Artikkelien lähdeviitteet (tekijä, julkaisu, vuosi, sivu) on rakennettu niin, että yleensä lähdeaineiston löytäminen onnistuu ilman lähdeluettelon apua. Lähdeluettelossa mainituista artikkelien nimistä on kuitenkin hyötyä silloin, kun aiemmin painettuna julkaistua artikkelia etsii verkosta.

Aakkostettujen sanakirjojen sana-artikkeleihin viitataan yleensä hakusanalla, ei sivunumerolla. Poikkeuksena on Streng 1915, jossa hakusanat on normalisoitu nykykielen mukaisiksi ja hakusana saattaa suuresti poiketa Agricolalla esiintyvistä muodosta.

Osa lähteistä on jatkuvasti päivitettäviä verkkoaineistoja (esim. Suomen murteiden sanakirja). Tällöin lähteen vuosiluvuksi on ilmoitettu se vuosi, jolloin lähde on luettu. Mikäli verkossa julkaistu lähde on painetun kirjan digitoitu versio, viitteessä on mainittu painetun teoksen vuosiluku.

A *grafeemi* 'a-kirjain, (kuv.) alku' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-670-[ILM-1:8]] Mine olen se **A** ia O / se Alcu ia Loppu / sanopi HERRA
- [A-II-717-[ILM-22:13]] Mine olen se **A** ia O, se Alcu ia loppu, se Ensimeinen ia wimeinen.

Aakkosten ensimmäinen kirjain vastaa kreikankielisen alkutekstin alfa-kirjainta. Agricolan kaikki esiintymät ovat Ilmestyskirjassa.

► Saarisalo 2009 *A ja O*.

Aadam → **adam**

aaloe → **aloe**

aalto, alto, altu s. 'aalto, laine; maininki, hyökky, vaahtopää; mielen ailahdus, väre' (1544) 28 esiintymää

- [A-I-179-[JON-2:4]] Sine nackasit minun sywuydehen keskelle mertä / nijn ette **aallot** minun ymberipörijttit / Caiki sinun laijnehes ia **aallos** langesit minun pälitzeni.
- [A-II-42-[MT-8:24]] swri ilma nowsi merelle / nin että **aldu** löij ylitze hahden
- [A-II-668-[JUD-1:13]] Meren iulmat **Aalot**
- [A-III-270-[PS-42:0]] Jotca meiden tedhen kirioitetut ouat, ette mekin semmodhoisis wapistoxen **Alloissa**, Jumalan Lupauxen wskalloxes ia Auun toiuossa, meiten ylespidheisim.

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on kantaskandinaavinen laina, jonka alkumuodoksi on rekonstruoitu **aldō*. Tätä edustaa esim. nykynorjan isoa lainetta merkitsevä *alda*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, missä määrin Agricolan lyhyeksi kirjoittama ensi tavun vokaali on luettava pitkänä. Kansankielessä lyhytvokaalinen *alto* tunnetaan useissa Etelä- ja Keski-Suomen murteissa, ja eniten esimerkkejä on Etelä- ja Keski-Karjalasta sekä Etelä-Savosta. Agricolalla *aalto* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *vedenaalto*

► Thomsen 1869 110; SKES 1955 *aalto*; Hofstra 1985 91; SMS 1985 *aalto*; VKS 1985 *aalto*; LÄGLOS 1991 *aalto*; SSA 1992 *aalto*; NES 2020 *aalto*.

aamen → amen

aami s. 'aami (vetomitta)' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-726-[HGG-2:17]] Tuli hen Perssyn tyge, ia lwli wisikymmende **Amia** teutteuens

Laina joko muinaisruotsin sanasta *am* tai keskialasaksan sanasta *ām*, *āme*, josta myös ruotsin sana on peräisin. Alkuaan sana juontuu kreikan vesisankoa merkitsevästä sanasta *āmē*, *hāmē*. Aami on vanha viinimitta, joka vetää n. 157 litraa. Suomessa aami on ollut tunnetumpi heinämittana.

► Streng 1915 1; SKES 1955 *aami*; VKS 1985 *aami*; SSA 1992 *aami*; SAOB 2021 *ām*.

aamu s. 'aamu, huomen, päivän koite' | (1543/1559) 38 esiintymää

- [A-O-19] **Amun** siugnaus.
- [A-I-380] HERRAN Jesusen Pinan muisto / ia hetkiste Rucouxet / ia ensin **Amusta**.
- [A-II-299-[JH-18:28]] Nin he weit Jesusen Caiphasen tygö Radztupan. Mutta se oli **amulla**
- [A-III-498-[JES-50:5]] Hen ylesherette minua ioca **Amu**
- [A-III-789-[5MS-28:67]] **Amulla** sinun pite sanoman / Ah / iosko mine ehton asti eleisin. Ehtona sinun pite sanoman / Ah / iosko mine eleisin **Amuun** sahca

Sanalla ei ole selviä etymologisia vastineita lähisukukielissä. Sen alkuperästä on annettu useita epävarmoja selityksiä. Sille on tarjottu vastineita etäsukukielistä samojedikieliä myöten, mutta nämä on torjuttu sekä merkityserojen että äänne-seikkojen takia. Näitä on myös puolustettu olettamalla, että *aamu* olisi samaa alkuperää kuin (→) *amut*, *ammoin* ja yhdistyisi tätä kautta etäsukukielten sanoihin, mutta tämäkään tuskin pitää paikkaansa. Vaikka Agricola kirjoittaa *aamu*-sanan aina lyhytvokaalisena (*amu*), ensi tavun vokaali on murre-edustuksesta ja muusta kirjallisuudesta päätellen silti luettava pitkäksi.

Koska vakuuttavat sukukielten vastineet puuttuvat, sana on todennäköisesti syntynyt suomen kielen itsenäisen kehityksen aikana. Sen on arveltu olevan variantti *haamu*-sanasta, jonka vanhoihin merkityksiin kuuluu mm. 'hämy, hämärä'. Tätä sanaa olisi voitu käyttää myös aamuhämärästä puhuttaessa, esim. yhdyssanassa *huomenhaamu* t. -*aamu*. Sanaa (→) *huomen* on käytetty merkityksessä 'aamu' ennen *aamu*-sanan tuloa kieleen siitä päätellen, että sillä on vastineet kaikissa itämeren-suomalaisissa kielissä. Myös skandinaavisen lainan mahdollisuutta on esitetty. Tällöin *aamu* selittyisi lainaksi yhteispohjoismaiseen sanakerrostumaan kuuluvasta monimerkityksisestä sanasta **aama-*. Tätä edustavat ruotsin murteelliset *ämme*, *amma*, jotka merkitsevät lähinnä usvaa, sumua tai savua, ja norjan *ome*, joka lisäksi merkitsee heikkoa valonkajoa. Selitys on äänteellisesti moitteeton, mutta merkitysyhteys sisältää hypoteettisia osia.

Edellä esiteltyjen etymologioiden lisäksi *aamu*-sanalle on esitetty vastineita myös indoeurooppalaisten kielten puolelta, mutta näissäkin on äänteellisiä, semanttisia ja periaatteellisia ongelmia. Sanan alkuperä on edelleen hämärän peitossa.

► Hakulinen Vir. 1942 52–55; SKES 1955 *aamu*, *ammoin*, *haamu*, *huoma*, *huomen*; Collinder 1979 *aamu*; Koivulehto Vir. 1976a 248 alav.; Janhunen 1977 77; Hakulinen 1979 393; VKS 1985 *aamu*; UEW 1988 337–338; SSA 1992 *aamu*, *ammoin*; Rauhala 2015 SJ 57 155–158; NES 2020 *aamu*.

aamulinen *a.* 'aamullinen, aamuinen' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-665-[JAK-5:7]] peltomies odotapi site callista Maan Hedhelmete /
ia ombi kersiueinen sihenasti quin hen saapi **Amulisen** ia Illalisen Saten.
- [A-III-450-[2SM-23:4]] Ninquin se **Amulinen** Walkius on /
coska Auringo coitta / warahin ilman Piluete
- [A-III-615-[HOS-6:4]] Sille se Armo, ionga mine tadhon teillen osotta,
pite oleman ninquin **Amulinen** Pilui

Johdos substantiivista (→) *aamu*.

► VKS 1985 *aamullinen*.

aamunkaste *s.* 'aamukaste' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-630-[HOS-14:6]] Mine tadhon Israelil olla ninquin iocu **Amuncaste**

Substantiiveista (→) *aamu* ja (→) *kaste* muodostettu yhdyssana. Genetiivialkuisuuden on arveltu olevan viron vaikutusta.

► Hakulinen 1942 45; VKS 1985 *aamukaste*.

aamunkoitto → **aamunkoittous**

aamunkoittous *s.* 'aamunkoitto, sarastus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-120-[JOEL-2:2]] Ninquin **Amunkoijtous** lewittä henens ylitze woorten
ijancaikisehen aikaan.

Substantiivista (→) *aamu* ja substantiivin (→) *koitto* johdoksesta *koittous* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *aamunkoittous*.

aamunrusko *s.* 'aamurusko, aamunkoitto; (kuv.) aamuruskon siivekäs jumalatar' (1551) 3 esiintymää

- [A-III-379-[PS-110:3]] Sinun Lapses synnytetten sinulle /
Ninquin se Caste **Amunruskosta**.
- [A-III-468-[JES-8:20]] Ellei he site sanoisi / Nin eipe heiden site
AmunRusko pidhe saaman

- [A-III-421-[PS-139:9]] Jos mine ottaisin ne **AmunRuskon** Sijuet /
Ja asuisin Meren wimeisis.

Substantiiveista (→) *aamu* ja *rusko* (→ *aamurusko*) muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *aamurusko*.

aamu rukous s. 'aamurukous' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-673] **Amu Rucousten** päätös.

Substantiiveista (→) *aamu* ja (→) *rukous* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolalla esiintyy samassa merkityksessä myös vastaava genetiivialkuinen sanaliitto *aamun rukous*.

► VKS 1985 *aamurukous*; Toropainen 2017 51.

aamurusk[o, -a s. 'aamurusko' | (1549) 6 esiintymää

- [A-III-649-[AM-4:13]] Hänpe **Amuruskon** ia Pimeydhen tekepi
- [A-III-117-[JES-58:8]] Silloin sinun Walkius nin wlospuchkapi, quin **Amuruska**

Substantiiveista (→) *aamu* ja *rusko* muodostettu yhdyssana. *Rusko* ja *ruska* ovat johdoksia samasta kannasta, joka sisältyy adjektiiviin (→) *ruskia* ja verbiin (→) *ruskottaa*. Luonnon syysväritystä merkitsevä nykysuomen *ruska* on saamelainen laina, joka on tullut kirjakieleen vasta myöhemmin. Agricolalla esiintyy myös genetiivialkuinen (→) *aamunrusko*.

► VKS 1985 *aamurusko*; SSA 2000 *ruska*.

aamu siugnaus s. 'aamusiunaus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-667] **Amu siugnaus**, sangen Chrstilinen

Substantiiveista (→) *aamu* ja (→) *siugnaus* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolalla esiintyy samassa merkityksessä myös genetiivialkuinen sanaliitto *aamun siunaus*.

► VKS 1985 *aamusiunaus*; Toropainen 2017 51.

aamut → **amut**

aamu-utu s. 'aamu-utu t. -usva' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-628-[HOS-13:3]] Ninen samain pite saaman **Amuudhun**, ia sen Casten, ioca warahin langepi.

Substantiiveista (→) *aamu* ja *utu* muodostettu yhdyssana. *Utu* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä substantiivina, mutta sen johdos (→) *utuinen* esiintyy. *Utu*-sanalla on vastineita useimmissa itämerensuomalaisissa kielissä, ja sen on perinteisesti arveltu

olevan äänteellisesti motivoitu kuvailusana. Sanalle on kuitenkin esitetty myös germaaninen lainaetymologia. Sen mukaan lähtömuotona olisi kantagermaanin tai kantaskandinaavin **ūdan-*, jota edustaa islannin *úði* 'vihma, tiikusade'. Merkitysero ja osittain myös äännesuhteet ovat selitettävissä rinnakkaistapausten avulla.

► SKES 1975 *utu*; T. Itkonen 1985 StF 28 28–31, 35; VKS 1985 *aamu-utu*; SSA 2000 *utu*; Koivulehto & Kallio 2016 SUST 274 460; NES 2020 *utu*.

aapinen → abckirja

***aarto** s. 'aarre' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-61-[MT-13:00]] Ardhhauta) Teme peitettu ia salattu Ardhhauta ombi Euangelium, quin on meiden Ymmerdyxesta salattu, ia tesse Taiuan walda kunnaxi cutzutaan, ioca meille **Ardon** ia wanhurscaudhen andapi ilman ansiota.

Kätkeytyä aarretta merkitsevä *aarto* tunnetaan vain Agricolan kielestä. Agricolan ainutkertainen *aarto* on kuitenkin omassa esiintymisyhteydessään käännös- tai painovirhe, sillä Agricolan kommentin saksankielisen alkutekstin mukaan kohdassa pitäisi olla sana *armo*. Näin ollen *aarto* tunnetaan vain yhdyssanan määriteosana Agricolan kielestä (→ *aartohauta*). Vanhastaan on otaksuttu, että *aarto* ja *aarre* kuuluisivat etymologisesti *aarni*-sanojen (*aarni*, *aarnio* yms.) yhteen, mutta äänneseikkojen takia tätä rinnastusta on vaikea hyväksyä. Sanan *aarre* (: *aarteen*) vahva-asteisessa vartalossa samoin kuin *aarto*-sanassa on alkuperäinen *-rt*-yhtymä. Sen sijaan *aarni*-sanassa on *rn*-yhtymä. Uudemman selityksen mukaan sanat *aarre* ja *aarto* voisivat olla germaanista alkuperää, joskaan kantagermaanista lähtömuotoa ei ole yksiselitteisesti pystytty rekonstruoimaan. Yhtenä vaihtoehtona on esitetty rinnakkaisvartalot **ardi-*, **arđo-*, joiden perusmerkitys liittyy kyntämiseen, viljelyyn ja sadon saamiseen. Jotta yhdistelmän voisi hyväksyä, olisi itämerensuomessa oletettava tapahtuneen merkityksenmuutos sadosta aarteeksi. Myös *aarni*-sanalle on esitetty erillistä germaanista lainaetymologiaa, mutta siihen liittyy niin monia epävarmuustekijöitä, ettei selitystä yleensä hyväksytä. Suomessa *aarre*- ja *aarni*-sanoilla ei ole mitään maanviljelykseen liittyviä merkityksiä, eikä germaanisilla sanoilla ole mitään todettuja aarteen merkitystä.

► SKES 1955 *aarre*; SMS 1985 *aarrota*, *aarto*; VKS 1985 *aarto*; Peltola Vir. 1988 52–56; SSA 1992 *aarre*¹; LÄGLOS 1991 *aarni*¹, *aarre*; Junttila 2015 91; NES 2020 *aarre*; Heininen 2023 54.

aartohauta s. 'kätkeyty aarre t. sen kätköpaikka' (myös kuv.) | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-60-[MT-13:44]] Taas on Taiuaan waldakunda **Ardohaudhan** wertainen, ioca on Pellos kätkeyty
- [A-II-61-R] Teme peitettu ia salattu **Ardhhauta** ombi Euangelium / quin on meiden Ymmerdyxesta salattu

Sana on perinteisesti tulkittu substantiiveista (→) **aarto* 'aarre' ja (→) *hauta* muodostetuksi yhdyssanaksi. Koska **aarto* ei kuitenkaan esiinny aarteen merkityksessä

itsenäisenä substantiivina, se on yhdyssanan määriteosana selitettävä muulla tavoin. Se voi liittyä etymologisesti kätkemistä merkitsevään *aarrota*-verbiin, jollainen tunnetaan ainakin Valkealan murteesta. Muodon ja rakenteen osalta verbin kantasanaiksi sopisi erilaisia orsia, kuivaustelineitä ja -riukuja tarkoittava murrenana *aarto*, jolla on laajalti vastineita itämerensuomalaisissa kielissä. Tämä *aarto* on osoitettu balttilaiseksi lainaksi. Orsille koottu vilja, liha, vaatteet tms. voidaan ymmärtää varastoksi tai kätkeksi. Agricolan lisäksi *aartohauta* mainitaan vanhassa kirjakielessä vain Ericus Schroderuksen monikielisessä sanakirjassa (1637), jossa se voi olla Agricolalta saatu. Sanaa ei tunneta suomen murteista. Sen sijaan samassa merkityksessä tavallinen murrenana on *aarnihauta*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Yhdyssana *aartohauta* voi perustua murren sanojen *aarto* ja *aarnihauta* sekaantumiseen. Vuoden 1642 Bibliassa Agricolan *aartohauta* on muutettu omaisuutta merkitseväksi *tawara*-sanaksi.

► SMS 1985 *aarnihauta*, *aarrota*; VKS 1985 *aartohauta*; LÄGLOS 1991 *aarre*; SSA 1992 *aarto*; Junttila 2015 91; NES 2020 *aarre*; Heininen 2023 54.

aasi s. 'aasi (*Equus asinus*)' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-209-[LK-13:15]] Eikö itzecukin teiste päste henen Nautans eli **Asins** Sabbathina seimeste ia iohdata iomalle?
- [A-III-456-[JES-1:3]] Herke tundepi henen HERRANS / ia **Asi** henen HERRAS seimen

Laina muinaisruotsin sanasta *asni* tai *asne*, jota nykyruotsissa vastaa *åсна*. Ruotsin sana juontuu roomaanisten kielten kautta latinasta, jossa sana on *asinus*.

► Streng 1915 1; Karsten 1934 FmS 2 66; SKES 1955 *aasi*; VKS 1985 *aasi*; SSA 1992 *aasi*; NES 2020 *aasi*.

aasintamma s. 'aasintamma' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-80-[MT-21:2]] Menget kyleen ioca on teiden edhesen / ia cocta te leudhet **asintamman** sidhottuna / ia warsan henen cansans
- [A-III-147-[MK-11:7]] Ja he toit sen **asintamman**

Substantiiveista (→) *aasi* ja (→) *tamma* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *aasintamma*.

***aasinvarsa** s. 'aasinvarsa'

Aasinvarsa ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *aasinvarsa*; Jussila 1998 *aasinvarsa*.

Aatami → **adam**

abba s. 'isä (Jumala)' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-331-[MK-14:36]] **Abba**, Racas Ise

- [A-III-168-[MK-14:36]] **Abba** / minun Isen / caiki ouat sinun woimeliset / poisota minulda teme Calki

Sitaattilaina aramean sanasta *abba* 'isä', jota käytetään Jumalan puhuttelusanana.

► SAOB 1893 *abba*; VKS 1985 *abba*.

abbotti s. 'apotti, arvostetun munkin kunnianimitys, katolisen munkkiluostarin esimies' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-6] Maurus **abboti**

Sana on lainattu suomeen todennäköisesti muinaisruotsin sanasta *abboti* tai *ab(b)ot(e)*, jota nykyruotsissa vastaa *abbot*, mutta alkuaan sana juontuu latinan kautta kreikasta. Kreikan *abbās* puolestaan on lainaa aramean kielestä, jossa *abbā* (→ *abba*) merkitsee sekä isää että munkkia. Agricolan Rukouskirjan kalenterissa mainituista apoteista useimmat olivat luostarin esimiehiä, mutta eivät kaikki (Antonius).

► Streng 1915 *apotti*; Hellquist 1939 *abbot*; SKES 1955 *apotti*; VKS 1985 *apotti*; SSA 1992 *apotti*; NES 2020 *apotti*.

abckirja s. 'aapiskirja, aapinen' | (1543) 2 esiintymää

- [A-O-1] **Abckiria**.
- [A-III-209-[PS-E:O]] Quin **Abckiria** ensin on, sijtte AlcuOpista Wskoon.

Aakkoston kolmesta ensimmäisestä kirjaimesta ja substantiivista (→) *kirja* muodostettu yhdyssana. Agricola on muodostanut lukemisen alkeisoppikirjaa merkitsevän sanan monissa muissakin kielissä käytetyn mallin mukaan, esim. keskiajan latinan *abecedarium*, ruotsin *abc-bok*, saksan *ABC-Buch*.

► SAOB 1893 *abc-bok*; VKS 1985 *abc-kirja*; SSA 1992 *aapinen*; NES 2020 *aapinen*; Etymonline 2022 *abecedary*.

Adam, adam *erisn.* ja s. 'Aadam; (vanha) aatami, syntinen ihmisluonto, perisynti' (1544) 9 esiintymää, myös Westh

- [A-I-531] sen ensimeijsen Inhimisen **Adamin** cautta / hen *längesi* ia turmeltijn synnin cautta
- [A-II-490-491-[1KOR-15:45]] Se ensimeinen Inhiminen **Adam** on techty Loonolises Elemes. Ja se Wimeinen Adam *Hengelises* Elemes.
- [A-II-137-[MK-9:00]] ninquin tulen ia solan cautta, pite se wanha **Adam**, se on Inhimisen paha sisu asetetuxi ia solatuxi tuleman
- [A-II-489-[1KOR-15:22]] Sille ninquin caiki **Adamissa** coleuat Nin he mös Caiki Christusesa pite eleuexi techtemen.

Raamatun mukaan maailman ensimmäisen ihmisen nimi, joka juontuu heprean sanasta *ādām* 'ihminen'. Syntiinlankeemuskertomuksen (1. Moos. 3) perusteella

Aadamista on tullut syntisen ihmisen ja perisynnin vertauskuva. Agricolan teksteissä sana esiintyy useimmiten erisnimenä, mutta tässä frekvenssi ilmaisee vain yleisnimiksi luokiteltujen tapausten määrän.

► SAOB 1893 *Adam*; VKS 1985 *Aatami*.

adamantti s. 'timantti' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-738-[SAK-7:12]] Ja asetit heiden Sydhemens, ninquin (**Adamantin** ettei he cwlisit Laki ia Sanoia, iotca HERRA Zebaoth lehetti Hengelläns ninen entisten Prophetain cauta.

Laina latinan sanasta *adam|ās, -antis* 'teräs, timantti'. Lutherilla on vastaavassa kohdassa *Demand*. Agricola on liittänyt sanaan latinankielisen, jostakin hakuteoksesta poimitun reunaselityksen. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakeleessä, vaan vuoden 1642 Bibliasta alkaen on käytetty varhaisuusruotsin kautta lainattua muotoa *timantti*.

► Streng 1915 230; Hellquist 1939 *diamant*; SKES 1975 *timantti*; VKS 1985 *adamantti*; Koukkunen 1990 *timantti*; SSA 2000 *timantti*; Heininen 2008 137; NES 2020 *timantti*.

adventti s. 'adventti, kirkkovuoden aloittava sunnuntai' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-70] Lähin Suntaki Barbaran edhel. se **Aduentin** tootha kedhel.

Laina ruotsin sanasta *advent*, joka juontuu latinasta. Sananmukaisesti *adventus* merkitsee 'tulo, saapuminen', tässä erityistapauksessa *adventus Domini* eli 'Herran saapuminen', mikä viittaa Jeesuksen syntymään.

► Streng 1915 *adventti*; SKES 1955 *adventti*; VKS 1985 *adventti*; SSA 1992 *adventti*; NES 2020 *adventti*.

advocatus s. 'asianajaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-290-[JH-14:00]] Lohuttaia) Paracletus cutzutan Latinaxi **Aduocatus** Hortator Consolator / Edheste wastaia / Holhoia / Manaia / Eli ioca sen sypään / Nuchtelisen lohuttapi auttapi / wahuistapi ia holhopi.

Sitaattilaina latinan sanasta *advocatus*, joka sananmukaisesti merkitsee paikalle kutsuttua avustajaa tai puolustajaa.

► SAOB 1893 *advokat*.

Agnus Dei s. 'Jumalan karitsa' | (1549) 2 esiintymää, myös UpsK

- [A-III-24] Sijtte Herran Echtolinen ruuetan / nin haman **Agnus Dei** asti
- [A-III-105] Sijtte luetan eli weisatan **Agnus dei**.

Sitaattilaina keskiajan kirkkolatinasta, jossa *Agnus Dei* oli vakiintunut messun pysyviin lauluosuuksiin kuuluvan laulun nimeksi. Otsikko *Agnus Dei* säilytettiin

myös reformaatioajan kansankielisissä messusävelmäsarjoissa, vaikka laulun sanat käännettiin kansankielelle. Laulu on mukana myös Westhin koodeksissa, mutta ilman otsikkoa.

► Tuppurainen & Hannikainen 2010 9–11.

agrimonia s. 'maarianverijuuri (*Agrimonia eupatoria*)' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-27] Nyt sinappi, pippuroita kynssilaucka, **Agrimonia** ia Sipuli kelpauat nauttija

Laina latinan sanasta *agrimonia*, jolle on ehdotettu kahtakin kreikkalaisperäistä etymologiaa. Sitä on arveltu johdokseksi kreikan sanasta *argemōnē* 'unikkomai-
nen', joka olisi osittain sekaantunut äänteellisesti peltoa merkitsevään sanaan *ager*, *agri*-. Toisen vaihtoehdon mukaan se olisi johdettu oksan kärkeä merkitsevästä kreikan sanasta *akremōn*. Joka tapauksessa *agrimonia* on ollut suosittu lääkekasvi jo antiikin aikana.

► Genaust 2005 *Agrimonia*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 38–40.

ah *interj.* 'ah, oi, voi' | (1544) 62 esiintymää

- [A-I-118-[JER-1:6]] **Ah Ah** Herra Jumala. Catzo / Em mine kelpa Saarnaman
- [A-I-153-[DAN-9:19]] **Ah** HERRA cuule / Ah HERRA ole armolinen **Ah** HERRA ota waari / ia teghe see
- [A-I-483] **ACh** HERRA / caikiwaldias Jumala / ia taijwalinen Ise
- [A-II-17] Mahdais nyt iocu sano / **Ah** ioska mine tietaisin / quinga eli coska teme Somen maan Cassa obi Christituxi tullut.
- [A-II-83-[MT-21:00]] Hosianna) se on Somexi sanottu / **Ah** auta / eli **ah** anna apu / Onni / terueys ia Rauha.
- [A-III-570-[VLT-2:13]] **Ah** sine Tyter Jerusalem

Samanlaista interjektiota käytetään laajasti sekä itämerensuomalaisissa kielissä että indoeurooppalaisissa naapurikielissä. Ainakin joissakin tapauksissa Agricolan *ah*, *ach* on lainaa ruotsista tai saksasta, mutta samantapainen huudahdus on voinut syntyä myös omalta pohjalta. Suomen murteissa *ah* tunnetaan etenkin Etelä- ja Keski-Karjalassa.

► Streng 1915 3; Gummerus 1947 261; SKES 1955 *ah*; VKS 1985 *ah*; SSA 1992 *ah*.

aha *interj.* 'ah, oi, voi; ahaa, kas vain' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-95-[MT-25:21]] Sanoi henen Herrans henelle, **Aha** sine hyue ia wskolinen paluelia
- [A-III-638-[JOEL-3:4]] waj tadhottaco te minun cansan haastella? **Aha**, haastelet te minua

Samanlainen interjektio on käytössä sekä latinassa, saksassa että ruotsissa, mutta Agricolan esiintymistä mikään ei ole esiintymisympäristössään lainattu juuri näistä

kielistä. Interjektio voi alun perin olla lainaa, mutta se näyttää kotiutuneen kieleen jo ennen Agricolan teosten ilmestymistä.

► Streng 1915 3; SKES 1955 *ah*; SSA 1992 *ah*.

ahdas *a.* 'ahdas, kapea; tiukka, tukala' (myös kuv.) | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-39-[MT-7:14]] Ja se porti ombi **ahdas** / ia tie caita / ioca wetäpi elemehen
- [A-III-745-[SAK-10:11]] Ja Henen pite sen **achtan** Meren lepitze kieumen
- [A-III-745-R] **Achtan**) se on / Murhen Meren lepitze päsemen

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on perinteisesti selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, jota liettuassa vastaa *ankštas*. Toisaalta on arveltu, että sana voisi olla johdos ikivanhasta omaperäisestä verbistä *ahtaa* (→ *ahde*). Tällä ei kuitenkaan ole alun perin ollut tunkemisen tai sullomisen merkitystä, vaan tällaisten on oletettu syntyneen myöhemmin ja mahdollisesti juuri balttilaisperäisen *ahdas*-sanana vaikutuksesta.

► Thomsen 1890 158; SKES 1955 *ahdas*; VKS 1985 *ahdas*; SSA 1992 *ahdas*; EES 2012 *ahas*; Junttila 2015 91; NES 2020 *ahdas*.

ahde *s.* 'rantatörmä' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-603-[DAN-12:5]] Caxi mwta sielle seisoit, toinen telle Wirdhan **Actel**, ia se toinen sille toisella **actella**.

Sanalla ei ole etymologisia vastineita sukukielissä. Karjalan *ahe* lienee lainaa suomesta. Sana on johdos verbistä *ahtaa*, jonka alkuperäinen merkitys on 'ripustaa, virittää'. Verbi ei esiinny Agricolan kielessä, mutta sillä on etymologisia vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti, joten se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Suomen murteissa *ahde*-sanasta merkityksessä 'joen törmä, äyräs' on eniten tietoja Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalta.

► SKES 1955 *ahtaa*; SMS 1985 *ahde*; UEW 1988 5; SSA 1992 *ahde*, *ahtaa*.

ahdistaa *v.* 'ahdistaa, tunkea ahtaalle, ahtaa, tungeksia; vainota, hätyyttää väkivaltaisesti; vaivata, kiusata, piinata; ahdistaa henkisesti; patistaa, painostaa, pakottaa; karkottaa, ajaa t. ottaa pois, estää pääsemästä' | (1544) 75 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-123-[MK-5:24]] Nin hen meni henen cansans, ia palio Canssa seurasi hende, ia **ahdistit**.
- [A-I-637] Sentedhen cosca he [viholliset] meite waijwauat, ia adhistauat, nijn he mös sinua waijwauat, ia **adhistauat**
- [A-III-434-[PS-149:0]] Bultit / Cahlet / Stukit ia Siteet / ioilla Liha **adhistetan**.
- [A-III-32] Omatundons **adhista** ia waiua
- [A-III-227-[PS-13:3]] Quincauan - - pite - - minua **adhistettaman** minun Sydhemesseni iocapeiue?

- [A-I-787] ia mös päste meite caikista nijste, iotca sinulle meisse närkesty, ionga cautta me sinun kijtoxestas poisesteten, warielle ja **adista** meilde wäret opetuxet, ia williuxet.

Verbillä on vastine kaikissa lähisukukielissä liiviä lukuun ottamatta. Se on johdos itämerensuomalaisesta kannasta, joka on syntynyt balttilaisperäisen *ahdas*-adjektiivin ja vanhaan perintösanastoon kuuluvan *ahtaa*-verbin sekaantumasta (→ *ahdas*). Agricolalla *ahdistaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *pois-ahdistaa*.

► SKES 1955 *ahdas*; VKS 1985 *ahdistaa*; SSA 1992 *ahdas*, *ahdistaa*, *ahtaa*; NES 2020 *ahdas*.

ahdistella v. 'ahdistella, vaivata' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-692-[ILM-11:10]] neme caxi Prophetat, **adhistelit** nijte iotca asuit maan päle.

Johdos verbistä (→) *ahdistaa*.

► VKS 1985 *ahdistella*.

ahdistettu s. tai a. 'ahdistunut; sorrettu' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-286-[PS-51:19]] **Adhistettu** ia serijetty Sydhende / ett sine Jumala ylencatzo
- [A-II-651-[HEB-11:37]] He ouat ymberinswaelluet Lammasten ia wocten Nahgoisa. Kieuhet / **adhistetut** / waiuatut. Joinenga Maailma oli Mahdhotoin

Verbin (→) *ahdistaa* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Sama muoto esiintyy myös taivutusparadigmaan kuuluvana liittomuotojen osana.

► VKS 1985 *ahdistaa*.

ahdist|os, -us s. 'ahdistus, tuska, vaiva, huoli, hätä' (1544) 58 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-476-[JES-26:17]] coska hen io synnyttemellens on / nin henelle on **adhistos** / ia parku kiwuillans
- [A-I-178-[lis.DANA-O:22]] Ah / quinga mine olen sures **adhistoxes**
- [A-II-509-[2KOR-8:13]] Ei nin lwlten, ette muilla pite oleman hooistus ia teille **adhistus**, waan ette se tasainen olis
- [A-II-501-[2KOR-4:8]] Meille ombi iocapaicas **ahdistos**
- [A-III-478-[JES-30:20]] Ja HERRA andapi teille tuskassa Leiuen / ia Wettä teidhen **Adhistoxissan**.

Johdos verbistä (→) *ahdistaa*. Agricolalla sana merkitsee useimmiten henkistä ahdinkoa, mutta voi tarkoittaa myös fyysistä tuskaa.

► VKS 1985 *ahdistus*.

ahkera *a.* 'uuttera, innokas; vakava, harras; kiivas, vaativa'
(1544) 18 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-676-[ILM-3:19]] Nijn ole sijs **Ahkera** ia tee Paranosta.
- [A-I-232-[2SM-22:45]] Ne mwcalaijset lapset kieldeuet minun / Mutta nemet cuuleuat minua **achkeralla** corwalla.
- [A-III-263-[PS-38:0]] On yxi **ahkera** Rucous Jumalan tyge / sydhemen hocauxes ia kiws
- [A-II-372-[AP-21:20]] Quinga monda tuhatta Juttaist ouat wskoneet / ia caiki ouat **Achkerat** Lain polen

Sanalla on tarkka vastine karjalassa ja vatjassa, mutta nämä saattavat olla lainaa suomesta. Perinteisen selityksen mukaan *ahkera* olisi johdos etupäässä kaakkois-murteissa esiintyvistä intoa, kiihkoa tai kovaa halua merkitsevistä, alkuperältään epäselväksi jääneestä sanasta *ahku*, mutta todennäköisemmin se on kuitenkin lainaa suomenruotsalaisista murteista, joissa lähtömuodoksi sopiva *ager* merkitsee valpasta, vireää, innokasta yms. Myös murteissa ja vanhassa kirjakielessä esiintyvä *ahku* tai *aahku* voidaan selittää samaan yhteyteen kuuluvaksi ruotsalaiseksi lainaksi. Ruotsin murteellinen *age* merkitsee halua, intoa tai uutteruutta. Agricolalla *ahkera* esiintyy myös perusosana yhdysadjektiivissa (→) *ylenahkera*.

► SKES 1955 *ahkera*, *ahku*; VKS 1985 *ahkera*, *ahku*¹; SSA 1992 *ahkera*, *ahku*²; Nikkilä 1998b SUST 228 351–352; NES 2020 *ahkera*.

ahkeramasta *adv.* 'ahkerammin, hartaammin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-569] syndinen mine cokonans olen, Mutta site **achkeramasta** mine edheskieun

Adjektiivin (→) *ahkera* komparatiivimuodon elatiivi, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *ahkerasti*.

ahkera|sti, -sta, -st *adv.* 'ahkerasti, hartaasti, väsymättä' | (1544) 8 esiintymää

- [A-III-204-[PS-E:0]] caiki pyhet Iset – – nin **ahkerast** prucanuet Psaltarita.
- [A-II-493-R] Monda cwleuaista sielle ouat / iotca Euangeliumi kernasti culisit / ia sijne **Achkerasta** kijnirippuisit
- [A-I-656] Rucolcam nyt **achkerasti**

Adjektiivista (→) *ahkera* johdettu adverbi tai adjektiivin elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *ahkerasti*.

ahkero *s.* 'ahkeruus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-796] istutta meiden sisellen puchtan elemen **ahkeron**
- [A-I-643] Mine mös rucolen, ettes annais minulle rucouxen **ahkeron**

Adjektiivin (→) *ahkera* perustuva johdos, josta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Sana on ilmeisesti Agricolan oma takaperoisjohdos *ahkera*-adjektiivin verbijohdoksesta (→) *ahkeroita*.

► VKS 1985 *ahkeruus*.

ahkeroi|ta, -da v. 'ahkeroida, olla ahkera; koettaa, yrittää, pyrkiä, tavoitella; pitää huolta; hautoa mielessään' | (1544) 24 esiintymää

- [A-II-503-[2KOR-5:9]] me **ahkeroitzemma** / ette me henen mahdaisima Keluata
- [A-II-596-[TIT-3:8]] **ahkeroitzisit** cuki Wirgasans hyuisse töisse edesseiso
- [A-II-637-[HEB-4:11]] **ahkeroitcam** sijs siihen Lepohon siseltulla
- [A-I-809] Wariele meite, etteij me – – turha cunnia **ahkeroijtzisim**.
- [A-II-522-[GL-2:10]] meiden piti Waiuasten päle muistaman, Jonga mine mös olen **ahckeroinut** tekemen.
- [A-II-538-[EF-4:3]] Ja **ahckeroicat** pitemen Hengesse ycteyttä
- [A-II-590-[2TIM-4:9]] **Ahckeroitze** sinus, ettes pian tulet minun tykeni.
- [A-III-674-[MIK-2:1]] VE nijlle / iotca aiattelevat wahingoitta / ia **ahckeroitzeuat** pahoia Jonia heiden Cammioisans

Johdos adjektiivista (→) *ahkera*. Verbi edustaa kahta eri johdostyyppiä (*ahkeroita* : *ahkeroitsee*, *ahkeroida* : *ahkeroi*), joita joissakin tapauksissa on mahdotonta erottaa toisistaan.

► VKS 1985 *ahkeroida*.

ahkerus s. 'ahkeruus, halu(kkuus), pyrkimys, kyky, harrastus, vaivannäkö, into, utteruus' (1544) 32 esiintymää

- [A-II-441-[ROM-10:2]] heille ombi **ahkerus** Jumalan polen
- [A-I-619] anna minulle armoliset tööt / Jumaliset **ahkerudhet** / waijwattuden cansa kerssie
- [A-II-508-[2KOR-8:4]] [Makedonian seurakuntalaiset] rucolit meite swren **ahkerudhen** cansa / ette me watanottaisinma sen Hyuenteghon
- [A-III-327-[PS-78:72]] [Daavid] hallitzis heite caikella **ahkerudhella**
- [A-II-561-[KOL-4:13]] Mine todhistan heneste / ette hen swren **ahkeruxen** teiste pitepi
- [A-I-511] Sitelehin meite palautta / ja sinun tyges todhen / ja **ahkerun** cansa meiden sydhemet wädhe
- [A-I-473] me wihileitzet synnyset notkistam meiden poluenna / ia caikella **ahkerudhella** me anoma

Johdos adjektiivista (→) *ahkera*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali lyhyt vai pitkä (*ahkerus* vs. *ahkeruus*). Agricolalla se on aina merkitty lyhyeksi, ja lyhyenä ääntäminen on tavallista nykyäänkin mm. lounaismurteissa. Johdos taipuu kolmella eri tavalla (*ahkeruden*, *ahkeruksen*, *ahkerun*). Muuten Agricolan ominaisuudennimissä johtimen vokaalin merkitseminen pitkäksi on melko

tavallista. Myös teonnimissä on joskus pitkäksi merkitty vokaali, vaikka lyhyt olisi odotuksenmukainen. Agricolan *ahkerus*-johdokset ovat osittain ominaisuuden- ja osittain teonnimiä.

► SMS 1985 *ahkeruus*; VKS 1985 *ahkeruus*; Kiuru 1988a 161–162.

ahnas *a.* 'ahne' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-468-[1KOR-5:11]] Jos iocu quin Welixi cutzutan, olis Salawoteinen, taicka **Ahnas** eli Epeiumalden Paluelia

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sitä on vanhastaan epäilty lainaperäiseksi, ja mahdollisia lainälähteitä on esitetty useita. Germaaniselta taholta tällaiseksi sopisi äänneasultaan parhaiten kantagermaanin **aχnaz*, mutta kun tästä juontuvat skandinaaviset vastineet, esim. muinaisskandinaavin *agn*, merkitsevät syöttiä, selitystä ei voi pitää varmana. Sanan muinaisintialainen vastine *aśnas* 'ahnas, syöläs' osoittaa, että samoista aineksista muodostetulla johdoksella voi olla lainälähteeksi soveltuva merkitys, mutta todelliseksi lainanantajiksi sopivista germaanisista kielistä tällaista merkitystä ei kuitenkaan ole todettu. On kuitenkin mahdollista pitää itämerensuomalaista sanaa lainana muinaisintian kanssa samaan kielihajaan kuuluvasta varhaisesta kantairanista, jolloin merkityssuhteissakaan ei ole ongelmia. Vanhassa kirjakielessä *ahnas*-sanaa ei ole käytetty Agricolan jälkeen, vaan sen asemesta on esiintynyt (→) *ahne*.

► SKES 1955 *ahnas*; Koivulehto Vir. 1974 123; VKS 1985 *ahnas*; LÄGLOS 1991 *ahne*; SSA 1992 *ahnas*; Koivulehto 1999c SUST 237 11; EES 2012 *ahne*; Holopainen 2019a 60–62; NES 2020 *ahnas*.

ahnaus *s.* 'ahneus' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-406-407] [ulkokultaiset] itzens piteuet caunnissa ia puhdassa / Ja quitengi ouat teunens **Ahnautta** / Catehutta / Coreutta ia caike Pahutta
- [A-II-510-R] **Ahnaus**) se on, tiueys, itarus saitus ia neppi andamassa.

Johdos adjektiivista (→) *ahnas*. Johdoksesta ei ole Agricolan lisäksi muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Suomen murteissa *ahnaus* tunnetaan mm. Lemillä ja Kangasniemellä.

► SMS 1985 *ahnaus*; VKS 1985 *ahnaus*.

ahne *a.* tai *s.* 'ahne, ruokaa, juomaa, rahaa, tavaraa tms. himoitseva; innokas, karkäs; ahneus' | (1544) 16 esiintymää

- [A-I-260-[PS-10:3]] Sille se Jumalatoim itze oma mieliwaltans kersca / Ja se **Ahne** itzense siughnailepi / ia laijtta HERRA.
- [A-II-469-[1KOR-6:10]] eikä Warcat, eikä **Ahneet**, eikä Joomarit – – pidhe Jumalan waldakunda perimen
- [A-II 579-[1TIM-3:8]] Samalmoto pite mös Palueliat oleman toimeliset / ei Caxi kieliset / ei palion Winan **ahneet** / ei kärckehet häpijelsen woiton ielkin

- [A-III-697-[HAB-3:0]] Tesse ne **Ahnet** / iotca Tauarans corghottauat muidhe Hywydhellä / werdhauttan / quin iocu loghan ia paskan cocois vpottaxens.
- [A-II-530-[GL-5:25]] Elkem **ahnet** alco [po. olco] turhan Cunnian pydhöse
- [A-III-690-[NAH-3:0]] Ratelus Jonga Esualta Alemaistens – – sulast **Ahneest**, pälepanepi
- [A-III-652-[AM-6:0]] Ette he waiuoin Coreuns, Häcumans, **Ahnens**, walhens – – hakeuat ia noutauat.

Sanalla on vastine useissa lähisukukielissä. Se on rinnakkaisjohdos alkuperäisemmää asua edustavalle adjektiiville (→) *ahnas*. Agricolalla *ahne* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *kostonahne*, *verenahne*.

► VKS 1985 *ahne*; NES 2020 *ahne*.

ahnehtia *v.* 'ahnehtia, haluta kiihkeästi, tavoitella rahaa, tavaraa; elää ahneudessa' (1548) 2 esiintymää

- [A-II-663-R] Eipe se ole oikea Tila taica meno Hywuyt saman ia ricastuman / coska iocu toista wihapi / cadhettipi / keskenes röueuet / rateleuat / sotiuat / **ahnetiuat** / pitteuet [po. petteuet] ia wietteleuet.
- [A-III-537-[JER-8:10]] Sille caiki tynni he woitto **ahnectiuat**

Johdos nominista (→) *ahne*.

► VKS 1985 *ahnehtia*.

ahneus *s.* 'ahneus, yletön ravinnon, omaisuuden tms. haluaminen' | (1544) 46 esiintymää

- [A-I-761] Seitzemen Colema syndije, quin ouat, haureus, **Ahneus**, Coreus, Laijskuus, Cateus, wiha, laijnous, taicka y lensömys ia ioomuus
- [A-I-809] Wariele meite sijte swresta **ahneudhen** wighasta / ia temen mailman rickaudhen himosta
- [A-II-324-R] Teme meno nite tarkotta / iotca Kirkon omat **Ahneullans** omistauat ia ei miten sen edheste tee.
- [A-III-656-[AM-8:0]] On Ennustos ia Rangastus ninen Rickain **Ahneuxest**

Johdos nominista (→) *ahne*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *ahnaus*.

► VKS 1985 *ahneus*.

ahtaasti *adv.* 'tiukasti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-806] Ele **achtasti** meite domitze sinun oikeudhes ielkin

Johdos adjektiivista (→) *ahdas*.

► VKS 1985 *ahtaasti*.

ahtaus s. 'ahdinko, ahdistus, hätä' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-128-[VIIS-5:3]] Ja he puhuuat keskenens ia catuuat, Ja hengens **achtauden** teden he hoocauat.

Johdos adjektiivista (→) *ahdas*.

► VKS 1985 *ahtaus*.

Ahti *erisn.* 'Ahti, vedenhaltija' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-212-[PS-E:0]] Tapio, Metzest Pydhyxet soi, ia **Ahti**, wedhest Caloia toi.

Nimen alkuperästä ei ole varmaa selitystä. Se on todennäköisesti johdos vanhaan perintösanastoon kuuluvasta verbistä *ahtaa* (→ *ahde*), jonka etäsukukieliset vastineet liittyvät verkkojen ja muiden pyydysten virittämiseen tai ripustamiseen.

► SKES 1955 *Ahti*; Turunen 1981 *Ahti, Ahto*; SSA 1992 *Ahti*¹; Häkkinen 2012a 88.

aidata v. 'aidata, ympäröidä t. sulkea aidalla' (myös kuv.) | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-82-[MT-21:33]] Oli yxi Perenisende ioca istutti wina tarhan ia ymberins **aitasi** henen
- [A-III-608-[HOS-2:6]] Mine tadhon sinun Ties **aidhata** Orientappuroilla
- [A-I-837] me olema semmotoijsista [perkeleen] wejiumisesta **aijdhatudh**

Johdos substantiivista (→) *aita*. Agricolalla *aidata* esiintyy myös perusosana yhdys-
verbeissä (→) *ympäriaidata*, *ympäriaidattu*.

► VKS 1985 *aidata*.

aigotus s. 'aivoitus, aikomus, suunnitelma, tarkoitus' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-437-[ROM-8:28]] caiki cappalet parahin auttauat / nimitten nijlle iotca **Aighotuxen** ielken cutzutut ouat
- [A-II-533-[EF-1:11]] me mös Perilisexi tullet olema / ennen säätydh henen **aighotuxens** ielkin / ioca caiki Cappalet waikuttapi
- [A-III-299-[PS-64:6]] He ouat rochkiait heiden pahain **aighotustens** cansa / ja puhuuat quinga he Paulat wiriteisit

Verbiin (→) *aikoa* perustuva johdos. Välitön kantasana on verbin rinnakkaismuoto *aigota*. Saman johdoksen muita variantteja ovat Agricolan (→) *aikotus* ja (→) *aivotus*.

► VKS 1985 *aivoitus*; SSA 1992 *aivoitus*.

aika s. 'aika, hetki, ajanjakso, aikakausi, elinaika'
(1543/1559) 599 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-17-[PS-145:15]] CAikein silmet vscaitauat sinun päles Herra Ja sine annat helle roan oikialla **aijalla**

- [A-II-24-[MT-2:7]] Silloin cutzui Herodes sala ne Tieteijet / ia wisusti tutkisteli heilde / mille **aiala** tähti ilmestyi.
- [A-II-256-[JH-5:4]] Engeli alasastui wissille **aialla** siehen Lammickoon / ia pydhersi wedhen
- [A-II-314-[AP-1:7]] Ei teiden tule tiete **aica** eli hetki
- [A-III-602-[DAN-12:1]] yxi nin surkia **aica** pite tuleman, ionga caltainen ei ikenens ollut ole
- [A-III-702] ZEphanJa ombi sen Prophetan Jeremian **aialla** ollut.
- [A-II-175-[LK-4:25]] Monda Leske olit Israelis Eliasen **aican**
- [A-II-161-[LK-1:5]] Oli Herodesen Judean Kuningan **aicana** yxi Pappi
- [A-III-423-[PS-140:8]] Ole HERRA minun wäkeue Apun / Sine warielet minun Pääni / Sodhan **aicana**.
- [A-III-595-[DAN-2:28]] Waan Jumala Taiuahast - - tietteuexi teki Kuningalle Nebucatnezar / mite tuleuaisis **aighois** tapactuman pite.
- [A-I-212-[PS-144:4]] Omba sijtteki Inhiminen Tyhijen werta / henen **aicans** catho nijn quin wario.
- [A-III-426-R] warahin) se on, pian ia **aialans**
- [A-II-638-[HEB-5:12]] te iotca piti **aica** Opetaiat oleman
- [A-I-321-[SIIR-51:35]] Wähen **aijca** mine töte teijn

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Etäsukukielistä vastineet puuttuvat; saamen *áigi* on todennäköisesti lainaa itämerensuomesta. Sanan levikki viittaa lainaperäisyyteen, mutta varmaa lainaetymologiaa ei ainakaan toistaiseksi ole pystytty osoittamaan. Sanaa on arveltu germaaniseksi lainaksi, mutta tätä pitävät useat tutkijat äänneseikkojen takia mahdottomana: germaaniseksi alkumuodoksi olisi katsottava **aiwa-* (vrt. gootin *aiws* 'aika'), eikä itämerensuomen *k* sovi germaanisesta *w*:n vastineeksi, ellei *k*:n sitten katsota olevan tulosta lainasanana mukautumisesta itämerensuomen astevaihteluun. Tämä olisi kuitenkin poikkeuksellista. Sanalle on ehdotettu myös balttilaista lainaetymologiaa, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin liettuan *eiga* 'kulku'. Sanan alkuperä on edelleen kiistanalainen, mutta germaanista lainaetymologiaa on useissa yhteyksissä perusteltu äänteellisesti uudelleen, joten sillä on enemmän kannatusta. Agricolalla *aika* esiintyy osana useita vakiintuneita sanontoja ja sanaliittoja, esim. (*jo*) *aikaa* 'kauan sitten' ja *ajallansa* 'oikeaan aikaan, aikanaan; hyvissä ajoin, ajoissa'. Sanalla on myös adposition tapaista käyttöä, esim. *jonkun t. jollakin ajalla*. Essiivimuoto *aikana* voitaisiin tulkita itsenäiseksi postpositioksi, mutta rajaaminen on hankalaa, ja lisäksi sen rinnalla samassa funktiossa esiintyy myös illatiivi- ja adessiivimuotoja, joista illatiiveja ei voi luotettavasti erottaa loppuheitteisistä essiiveistä. Agricolalla *aika* esiintyy perusosana yhdyssanoissa (⇒) *eliaika*, *elinaika*, *elonaika*, *hätäaika*, *ikäaika*, *luku aika*, *pouta-aika*, *vuodenaika*.

► Thomsen 1869 110; Kettunen Vir. 1934 223; SKES 1955 *aika*¹; T. Itkonen Vir. 1974 31, 34; VKS 1985 *aika*; LÄGLOS 1991 *aika*¹; SSA 1992 *aika*¹; Liukkonen 1999 SUST 235 60; EES 2012 *aeg*; Junttila 2015 101, 230, 254; NES 2020 *aika*; Etymologiadata 2022 *aika*.

aikoa, aiko(i)ta, aigo(i)ta, aivo(i)ta, aivoa *v.* 'haluta, tahtoa; aikoa, ajatella, olla tarkoituksena, suunnitella; päättää, määrätä, asettaa päämääräksi' (1544) 21 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-532] Sielde se tule / ette mine wsein palio hyue **aijuoin**
- [A-I-578] laijna ette se pyhe sinun Rumis ia weres cokemus / ionga mine epekeluotoin **aijuon** otta / olis minun Syndeni andexiandamus
- [A-II-369-[AP-20:16]] Pauali oli **aikonut** Ephesin ohitze puriechtia / ettei hen aica culutais Asias.
- [A-III-266-[PS-39:2]] MIne olen **aigoinut** / waarin ottaxeni / eten mine synditee minun Kieleni cansa.
- [A-I-165-[JUDIT-13:7]] awita minua armolisesta / ette mine sen Töön teutteisin / ionga mine teudhen wscaloxen cautta sinun pälles / ole **aijwonut**
- [A-II-323-[AP-4:28]] he ouat tosin cokonduneet – – tekemehen / mite sinun Kätes / ja sinun Neuuos / ennen **aijkonnut** oli / ette tapachtaman piti
- [A-II-532] Mike se Euangelium ombi / quinga se ainostans Jumalalda **aigoittu** on ijancaikisudhesta
- [A-III-231-[PS-17:3]] Mine olen **aighonut** ettei minun Suuni pidhe misseken ylitzekeumen.

Verbillä on vastineet karjalassa ja liivissä. Se on ilmeisesti yleisitämerensuomalaisen (→) *aika*-substantiivin johdos. Sanalle ehdotettu germaaninen lainaetymologia on torjuttu merkityserojen takia. Astevaihtelun ja murre-erojen takia verbi on Agricolan kielessä hyvin monimuotoinen. Osa aste-eroista voi selittyä siitä, että myös kantasanassa *aika* oletetaan asteyleistystä heikosta vahvaksi. Monimuotoisuutta lisää se, että Agricolan aikana *k:n* heikkona astevaihteluvarianttina oli osassa murteita säilynyt palataalispirantti, jota Agricola merkitsee *g-* tai *gh-* kirjaimilla, kun taas joissakin muissa murteissa spirantti oli kehittynyt *v:ksi* tai kadonnut kokonaan. Myös nykymurteissa tunnetaan *aikoa*-verbin rinnakkaismuotona *aivoa*. Agricolalla *aikoa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *edesaikoa*.

► Kettunen Vir. 1934 223; Hakulinen 1979 345 alav. 614; SMS 1985 *aikoa, aivoa*; VKS 1985 *aikoa*; LÄGLOS 1991 *aikoa*; SSA 1992 *aikoa*; NES 2020 *aikoa*.

aikotus *s.* 'suunnitelma; halu, pyrkimys' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-824] Auta Christikunnan Keijsarita henen wiholisijans wastian sotiuaata / anna henen **aijkotuxens** menesty
- [A-II-572-[2TSS-1:11]] rucolema teiden edesten / ette meiden Jumala teite otolisexi tekis siihen cutzumiseen / ia ylesteuteis caiken Hywuydhen **aicotuxen**

Verbiin (→) *aikoa* perustuva johdos, jonka varsinainen kantasana on verbin rinnakkaismuoto *aikota*. Vastaava johdos esiintyy yleensä asuissa (→) *aigotus* tai (→) *aivotus*.

► VKS 1985 *aivoitus*.

aina *adv.* 'aina, joka hetki, alati; yhä vielä, jatkuvasti, ikuisesti; joka kerta; yhä; jostakin t. johonkin asti' | (1543) 360 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-1] Nijte muista Elemes **aina** / nin Jesus sinun Armons laina
- [A-III-554-[JER-31:3]] Mine olen **aina** ia alati sinun rakasna pitenyt
- [A-III-89] me **aina** ia iocapaicas kijtem ia ylistem sinua
- [A-O-17] Ninquin algusta on ollut, ia nyt, ia **aina**
- [A-I-214-[PS-145:2]] iulistan sinun nimes **aijna** ia ijancaiken.
- [A-III-355-[PS-99:0]] Nin hen wiele **aina** nytkin Opettaiat andapi / cwlda ia Seurakunnans wariella.
- [A-II-403-[ROM-E]] ennenquin iocu site kysy / ombi hen sen io tehnyt / ia on **aina** tegholla.
- [A-III-733-[SAK-4:2]] Ja seitzemen Lampu henen pälens olit Ja **aina** seitzemen Cauha cullakin Lampus
- [A-I-432] anna mös meille heiden ijancaikista cunnians yliste, ia nijn **aijna** paramaxi tulla
- [A-II-19-[UT-E]] ette **aina** cussakin man Canssas mutomat erinomaiset puhen ia sanan laskut eli tauat / tosin hariotetan.
- [A-II-17-[UT-E]] **aina** sijtte tehenasti, ombi tesse Hijppacunnasa ninquin muisaki Latinan Kieli — prucattu ia harioitettu.
- [A-II-411-[ROM-E]] Laista iosta hen tesse lugussa **aina** loppun asti kirioitta.
- [A-III-521-[JES-64:9^]] Hen ylesotti heite / ia candoi heite **aina** wanhasta tehenasti.
- [A-III-445-[5MS-32:35]] heiden cadhotuxens **aina** ombi leszne

Sanalla on etymologisia vastineita muissa lähisukukielissä paitsi vepsässä ja liivissä. Etäsukukielistä ei vastineita ole osoitettu. Sanan itämerensuomalainen levikki viittaa lainaperäisyyteen, mutta sille tunnetaan vain epävarmoja etymologioita. Sanaa on pyritty selittämään sekä balttilaiseksi, germaaniseksi että indoiranilaiseksi lainaksi. Esim. nyt jo kuolleesta, balttilaisiin kieliin kuuluneesta muinaispreussista alkumuodoksi sopisi *ainat* 'aina, alinomaa'. Germaanisella taholla äänneasultaan hyvin mutta merkityksensä puolesta huonommin sopivia lähtökohtia olisivat yhtä tai ainoaa merkitsevän **aina*-vartalon muodot. Selityksistä balttilaisella lainaetymologialla on laajin kannatus. Mooseksen kirjan esimerkissä [A-III-445-[5MS-32:35]] on painovirhe, ja tarkoitettu sana on *aika*.

► Thomsen 1869 111 ja 1890 156–157; Joki 1973 SUST 151 97–98; Hakulinen 1979 354, myös alav. 654; Hofstra 1985 349; VKS 1985 *aina*; LÄGLOS 1991 *aina*; SSA 1992 *aina*; EES 2012 *aina*; Heininen Vir. 2014 117; Junttila 2015 91; NES 2020 *aina*.

ainaki *adv.* 'aina, yleensä' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-721-[HGG-E:0]] Sille nämät Jumalan keskyt, ylenpaltisesta ninen Inhimisten keskyt, woitit, quin **ainaki**.

Adverbin (→) *aina* ja liitepartikkelin *-ki(n)* yhdistelmä, joka ei merkitykseltään vastaa nykykielen *ainakin*-adverbia. Suomen murteissa *ainaki(n)* esiintyy laajalti merkityksessä 'yleensä, aina, tavallisesti'.

► SMS 1985 *ainakin*; VKS 1985 *ainakin*.

ainoa, ainova *a.* 'ainoa, yksinomainen, ainokainen, pelkkä; yksin, ainoastaan'
(1543) 204 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-9] Ja mine vscon Jesusen Christusen / hänen **ainoan** Poiansa päle
- [A-III-33] Eipe sine se **ainoa** Syndinen ole mailmasa.
- [A-I-455] JUmala / ioca olet Inhimillisen heickoudhen **aijnowa** tuki
- [A-III-762-[MAL-2:15]] Eipe se **Aino**a nin tehnyt / ia quitengin oli swrest Hengeste.
- [A-II-28-[MT-4:4]] Ei **ainoas** leiues Inhiminen elä
- [A-III-69] wan **ainoa** Jumala minun taita autta caikessa minun hedeseni ia murehesani.
- [A-III-69] Sencaltaista ei taida sinun toimes käsitte / waan **ainoa** wsko sen ymmertepi.
- [A-II-401-[ROM-E]] Nin epeusko mös **ainoa** syndeteke / ia yleskihoitta Lihan

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sanavartalo on lainaa germaaniselta taholta, ja germaanisten kielten samaa juurta olevat sanat, esim. gootin *ainaha* ja nykysaksan *einig*, ovat johdoksia 'yhtä' tarkoittavasta lukusanasta, esim. gootissa *ains*. Äännevariantissa *ainova* on tavurajalle syntynyt siirtymä-äänne. Muoto tunnetaan laajasti murteissa, mm. varsinaissuomalaisissa ja hämäläismurteissa. Nykykielestä poiketen Agricola käyttää *ainoa*-sanaa myös adverbien tapaan, jolloin mallina ovat voineet olla saksan *allein* ja ruotsin *allena*. Malakian esimerkin *Ainoa* viittaa Abrahamiin, joka yksin oli kaikkien juutalaisten kantaisä. Elatiivimuoto (→) *ainoostans* on kiteytynyt itsenäiseksi adverbiksi.

► SKES 1955 *ainoa*; SMS 1985 *ainoa*¹; VKS 1985 *ainoa, ainoastansa*; LÄGLOS 1991 *ainoa*; SSA 1992 *ainoa*; EES 2012 *ainus*; NES 2020 *ainoa*.

ainoastaan → ainoostans

ainokainen, ainukainen *s. ja a.* 'ainoa, ainokainen'
(1544) 83 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-790] Sine Jumalan **Ainocainen** poica
- [A-III-123-[1MS-22:2]] Ota Isaach / sinun **ainocanen** Poicas / iotas racastat / ia mene Morian maalle / ia wffra hende sielle
- [A-I-83-[JH-1:14]] **aijnucaijsen** Poian
- [A-I-369-[JH-3:16]] Nin Jumala Mailma racasti ette hen **aijnocaisens** annoij.
- [A-III-750-[SAK-12:10]] heiden pite minun poleni / ionga he Läuistenyet ouat / ia parcuman ninquin iocu **Ainocaistans** parcupi

Johdos adjektiivista (→) *ainoa*. Variantti *ainukainen* tunnetaan sekä länsi- että itämurteissa. Agricolalla sana viittaa lähes aina Jeeseen, Jumalan ainoaan poikaan.

► SMS 1985 *ainukainen*; VKS 1985 *ainokainen*.

ainoo|stans, -stansa, -sta, ainoa|stans, -sta, -st *adv.* 'ainoastaan, vain, yksin(omaan), pelkästään' | (1544) 70 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-519] henen Oppins ia Wircans **ainostans** oli Jumalasta
- [A-II-103-[MT-26:00]] Tesse nähden / että wsko **ainosta** Töedh saatta hyuexi.
- [A-I-559] henen wscalluxens **aijnoasta** sinun pälles [po. pälles] asettapi
- [A-II-310-[AP-E]] ette Pacanat / seke Wanhurskat / ette Syndiset wanhurscaxi tuleuat **ainoast** vskost Jesusen Christusen päle / ilman caiken Lain auuta
- [A-II-506-[2KOR-7:7]] ei **ainostansa** henen tulemisens cautta, waan mös sen Lohutoxen cautta
- [A-III-646-[AM-3:2]] Caikista Sucukunnista Maan päle / olen mine teite **ainoastans** corianut

Adjektiivin (→) *ainoa* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Muotoon liittyy useimmiten omistusliite. Myös perusadjektiivi *ainoa* voi esiintyä Agricolalla adverbien tapaan.

► VKS 1985 *ainoastansa*.

aita s. 'aita, aitarakennelma; aidattu alue, kuja' (myös kuv.) | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-144-[MK-12:1]] Yxi Inhiminen istutti Winatarhan / ia pani **Aidhan** sen ymberins
- [A-III-329-[PS-80:13]] Mixis sis serghit henen **Aitans**
- [A-II-212-[LK-14:23]] Mene vlos maanteille ia **aidhoille** / ia wadhi heite siseltuleman
- [A-III-463-R] **Aita** ombi Laki ioilla he Canssans hallitzi.

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sitä on yleensä pidetty vanhaan perintösanastoon kuuluvana etymologian suppeudesta huolimatta, ja melko äskettäin sille on esitetty semanttisesti tarkka vastine myös hantista, mikä viittaa suomalais-ugrilaiseen alkuperään. Tosin äänneseikkojen ja etymologian aukkoisuuden takia rinnastus jää epävarmaksi. Itämerensuomen sanavartalolle on ehdotettu myös lainaetymologiaa, jonka mukaan lainalähteeksi sopisi kantagermaanin **aida*-. Tätä edustaa mm. muinaisskandinaavin *eið* 'kannas'. Vastineiden välillä on kuitenkin sen verran suuri merkitysero, että selitystä on pidettävä aivan epävarmana. Sanaa on arveltu myös substraatiksi jostakin Itämeren alueen tuntemattomaksi jääneestä alkuperäiskielestä, mutta tällaista oletusta ei voi todistaa sen enempää oikeaksi kuin vääräksikään. Agricolalla *aita* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *vaiheaita*.

► SKES 1955 *aita*; VKS 1985 *aita*; LÄGLOS 1991 *aita*; SSA 1992 *aita*; Koivulehto 1999c SUST 237 120; EES 2012 *aed*; Aikio 2014a LU 1–2; NES 2020 *aita*; Etymologiadata 2022 *aita*.

aitta s. 'aitta, varasto, säilytyshuone' (myös kuv.) | (1544) 14 esiintymää

- [A-I-213-[PS-144:13]] Meiden **Aittam** olcon täunne
- [A-II-59-[MT-13:30]] Mutta nisut cootkat minun **aittaani**.
- [A-III-719] Panettelia, quin neite laitta, se pangan hamballens lucun **aitta**.

- [A-III-207] Se [Psalttari] ombi nijlle / iotca etzie tactouat / yxi caikein Keskydhen Fataburi ia **Aitta**.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Yhden selityksen mukaan se olisi vanha balttilainen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **aita* edustaisi alkuosa liettuan yhdyssanassa *ait-varas*. Tämä sana, jonka on sananmukaisesti arveltu merkitsevän aitanvartijaa, tarkoittaa mm. paran tapaista uskomusolentoa, joka tuo omistajalleen viljaa, maitoa yms. aitassa säilytettävää tavaraa. Tosin sanalla on muitakin merkityksiä, ja sen alkuperästä on useita selityksiä. Myös itämerensuomen *aitta*-sanaa on yritetty selittää muilla tavoin, mm. slaavilaiseksi lainaksi, vanhaksi omaperäiseksi sanaksi tai *ajaa*-verbin johdokseksi. Mikään selityksistä ei ole saavuttanut yleistä hyväksymistä. Agricolalla *aitta* esiin-tyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *tiuntiaitta*.

► SKES 1955 *aitta*; VKS 1985 *aitta*; UEW 1988 605; SSA 1992 *aitta*; EES 2012 *ait*; Junttila 2015 101; NES 2020 *aitta*; Etymologiadata 2022 *aitta*.

aiva *a*. 'pelkkä, silkka' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-518] Silioin [!] sielle eij miten mwta ole, quin **aijua** hywuyys
- [A-III-517-[JES-60:21]] Ja sinun Canssas pite **aiua** Wanhurskaat oleman.

Sanavartalolla *aiva* on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Vastineiksi sopivia sanoja on myös saamessa, mutta näistä ainakin osa on lainaa suomesta. Vastineet rinnastuvat lähinnä *aiva*-sanon instruktiivimuotoon *aivan*, joka on suomen yleiskielessäkin kiteytynyt adverbiksi. Agricolan kielessä adverbi *aivan* ei esiinny. Perusadjektiivi *aiva* on esiintynyt vanhassa kirjasuomessa 1700-luvulle asti, mutta nykyisessä yleiskielessä se on tuntematon. Nykyisestä kansankielestä perusmuotoinen *aiva* tunnetaan vain eteläpohjalaismurteista. Sanavartalon alkuperä on pitkään ollut epäselvä. Sitä on arveltu sekä indoiranilaiseksi että kantabalttilaiseksi lainaksi. Lisäksi germaanisista kielistä löytyy adverbeja, jotka varhaisemmalta äänneasultaan ja merkitykseltään vastaavat itämerensuomen adverbia *aiva(n)*, esim. kantskandinaavin **aiwa*- tai **aiwi*-, josta juontuu muinaisskandinaavin *æ*, *ei*, *ey*- 'aina'. Näin ollen *aivan* voi olla germaaninen laina. Toisaalta *aiva*-vartalolle voidaan esittää myös uskottavan tuntuinen indoiranilainen lainaetymologia, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin avestan *aēva* 'yksi, yksinäinen, ainoa'. Sanavartalon alkuperä on edelleen kiistanalainen.

► SKES 1955 *aiva*; Joki 1973 SUST 151 247; Koivulehto NphM 1973a, erit. 605, myös alav. 1; Hakulinen 1979 105; SMS 1985 *aivan*; UEW 1988 49; LÄGLOS 1991 *aivan*; SSA 1992 *aivan*; Hahmo 1994a 172–173; EES 2012 *aeva*; Holopainen 2019a 64–65; NES 2020 *aiva*.

aiv|o, -u *s*. 'aivot, pää, järki, ymmärrys' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-107] me aijattelem **aijwoim**
- [A-II-119-[MK-3:00]] Sine willitet pääs ia **Aiuos**
- [A-III-718] Toimi on **Aiuus**, Wiha sydhemes

Sanalle on esitetty varmoja vastineita lähisukukielistä ja saamesta. Epävarmoja vastineita tunnetaan etäsukukielistä samojedikieliin asti. Sana on perinteisesti laskettu vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Vanhimmassa kirjakielessä kuten myös Agricolalla se on yleensä esiintynyt yksiköllisenä. Variantti *aivu* tunnetaan sekä länsi- että itämurteissa. Agricolalla osittain synonyymisenä esiintyy johdos-variantti (→) *aju*.

► SKES 1955 *aivo*; SMS 1985 *aivo*¹, *aivu*; VKS 1985 *aivo*; UEW 1988 5; SSA 1992 *aivo*; NES 2020 *aivot*.

aivo(i)ta → aikoa

aivottu *a.* 'määrätty; teeskennelty' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-362-[AP-17:26]] Ja edesmäräsi **aivotudh** aijat / ia asetti raijat quinga pitkelde ia auaralda heiden asuman piti /
- [A-I-518] Sitelehin edhestule sen **aijuotun** wscon kerscaus / yxi toijmelinen elemen mooto wlcokullasudhen cansa /
- [A-I-522] Laijna quitengi etteij me lihassa sijtteken / sen **aijuotun** Lihan wisaudhen ielken murhetoinna eleijsima

Verbin (→) *aikoa* partisiippiinmuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *aikoa*.

aivotus *s.* 'aivoitus, aie, ajatus, pyrkimys, suunnitelma, päätös, tarkoitus' (1544) 38 esiintymää

- [A-I-238-[JES-25:1]] sinun wanhat **aijwotuxes** ouat wagat, ia totiset
- [A-I-575] Anna hyue **aijuotus**
- [A-I-316-[VIIS-9:14]] Sille coolewaisen Inhimisen aijatoxet ouat horiuwaiset / ia meiden **Aijwotuxet** ouat waraliset
- [A-II-465-[1KOR-4:5]] Senteden elkette domitco ennen aica / Sihenasti quin HERRA tulepi – ia iulghistapi Sydhemein **aivotuxet**
- [A-II-589-[2TIM-3:10]] sine olet noudanut minun Opetustani / minun säätyni / minun **aiuotustani** / minun Uskoni
- [A-III-494-[JES-46:11]] Mine cutzun Linnun idheste / ia ydhen Miehen ioca minun **aiuotuxeni** tekepi
- [A-III-292-R] Heiden paha Jonens ia **Aiuotuxens** / Jumala ennen cadhotta / quin he sen Politieen saattauat / iohonga he site aicouat

Verbiin (→) *aikoa* perustuva johdos. Varsinainen kantasana on verbin rinnakkaismuoto *aivota*. Vastaava johdos esiintyy Agricolalla myös asuissa (→) *aigotus* ja (→) *aikotus*.

► VKS 1985 *aivoitus*; SSA 1992 *aivoitus*; NES 2020 *aikoa*.

aivu → aivo

ajaa v. 'ajaa, kulkea, matkata; pakottaa menemään, karkottaa, häätää; työntää t. kuljettaa edellään, tuoda tai viedä mukanaan (myös kuv.); panna perääntymään; torjua, kumota (asia); toimittaa t. viedä asia ratkaisuun'
(1544) 33 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-545-[JER-17:25]] he **aiasisit** ia menisit seke hewoisten ette Rattain cansa
- [A-II-468-[1KOR-5:13]] **Aijakat** mös itze pois tyköenne se, ioca paha on.
- [A-II-112-[MK-1:12]] Ja cochta Hengi **aijoi** henen corpehen
- [A-I-492] ettes meite caikisa wijsaudhes / toijmes / woijteis / ia armos /
ia caikisa meiden elemises / sanoijs / töijs / oppis / ia taijdhois /
tadhoisit **aija** ia iodhatta
- [A-III-735-[SAK-5:9]] Caxi Waimoa vloslexit / ia heille olit Sijuet / ioita Twli **aioi**
- [A-III-669-[JON-3:7]] Eleien, Naudhat ia Cariat, ei pidhe – – Laitumehen
aiettaman
- [A-III-17] Caxi iulki Kihla / se edhelinen woittapi / ia se toinen tacaperin **aietan**.
- [A-II-338-[AP-9:22]] Saulus aina tuli ialomaxi, ia tacaperin **aioi** ne Juttat
iotca Damaschus asuit, todhistain Ette teme oli Christus.
- [A-III-773-[2MS-20:9]] Cwsi peiue sinun pite tötetekemen, ia caiki sinun
asias **aijaman**.

Verbillä on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä useissa etäsukukielissä ugrilaiskieliä myöten. Myös indoeurooppalaisissa kielissä on samantapaisia ja samaa merkitseviä sanoja, esim. latinan *agere*, kreikan *ágein* ja muinaisintian *ájati* 'ajaa'. Monet tutkijat ovat arvelleet suomalais-ugrilaisen kielten sanoja ikivanhoiksi indoeurooppalaisiksi lainoiksi. Toisena mahdollisuutena on pidetty myös sitä, että nämä kaksi kielikuntaa olisivat alun perin sukua keskenään ja *ajaa*-verbi kaikkine vastineineen olisi ikivanhaa perintöä näiden yhteisestä kantakielestä. Alkusukulaisuutta ei kuitenkaan ole voitu tieteellisesti todistaa, joten lainaselitys on katsottava todennäköisemmäksi, vaikka siihen liittyykin äänteellisiä ongelmia. Agricolalla *ajaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *edesajaa*, *poisajaa*, *takaa-ajaa*, *takanajaa*, *takaperinajaa*, *ulosajaa*, *ympäriajaa*.

► SKES 1955 *ajaa*; Joki 1973 SUST 151 247–248; VKS 1985 *ajaa*; Rédei 1986 43; UEW 1988 4–5; SSA 1992 *ajaa*; EES 2012 *ajama*; NES 2020 *ajaa*; Holopainen 2021 SUSA 98 218–219.

ajaj|linen, -llinen a. 'ajallinen, maallinen; hetkellinen, lyhytaikainen'
(1544) 44 esiintymää, myös Westh

- [A-I-793] Wariele meite caikesta hengelisesta Coreudhesta /
ia turhasta cunniasta / **aijalisesta** pramista / öuckeöxista / eli swren Nimen
pytemisesta.
- [A-I-428] TEme cunnialinen Neitzön Marian iuhla peijue / O HERRA /
iloittakan meite / iolla hen **aijallisen** cooleman kerssi
- [A-II-502-[2KOR-4:18]] Sille iotca näkyueiset ouat ne **aijaliset** ouat,
Mutta iotca näkymäte ouat, ne ijancaikiset ouat.
- [A-III-696-[HAB-2:0]] hen lupapi Christusen tuleuan / ia caikista **aialisest** ia
ijancaikisest waiuast pästapi

- [A-II-650-[HEB-11:25]] Ja [Mooses] walitzi palio paramin waiua kersie Jumalan Joucon cansa, quin sen **Aialisen** Tarpen, synneisä nautita.

Johdos substantiivista (→) *aika*.

► VKS 1985 *ajallinen*.

ajalise|sta, -st *adv.* 'ajallisesti, maallisesti' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-441] annoit sinun pyhen poias / ioca sinusta ijancaikisudhes syndynyt on / **aijalisesta** Neitzön Marian rumiste sigijte ia syndywe
- [A-III-60] ei ikenens sinua ylenanna, eike **aialisesta**, eike ijancaikisesta.
- [A-III-679-[MIK-5:0]] hen osotta Bethlehem / henen Syndymisens paican / **aialisest** / vaicka hen on ijancaikisesta ollut

Adjektiivin (→) *ajallinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *ajallisesti*.

***ajanluku** *s.*

Ajanluku ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *ajanluku*; Jussila 1998 *ajanluku*.

***ajanmerkki** *s.*

Ajanmerkki ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► Jussila 1998 *ajanmerkki*.

***ajanmäärä** *s.*

Ajanmäärä ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *ajanmäärä*.

***ajanrahtu** *s.*

Ajanrahtu ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *ajanrahtu*.

ajastaika *s.* 'ajastaika, vuosi' | (1544) 76 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-38] Teme Taulu osottapi **Aijastaijas** / mwtamisa päiuisä mille hetkelle Auringo nouse eli coijtta / taicka laskehen
- [A-II-17] Eirck Sedwarin poica ionga me nyt S. Erickixi cutzuma / ioca sille samalla **aijastaijalla** / quin hen Kuningaxi tullut oli / rupeisi aijatteleman Christusen Uskon mös tehen Somen man wlosleuittexens.

- [A-II-370-[AP-20:31]] Senteden olcat walpat ia muistacat sen päle / Etten mine colmen **aijastaian** siselle / ole lacannut öille ia peiuille / itzecutakin teite kynelden cansa neuuomasta.
- [A-III-344-[PS-90:4]] Sille tuhat **Aijastaica** ouat sinun edeses / ninquin yxi Peiue ioca Eilen edesioutui

Rakenteeltaan poikkeuksellinen yhdyssana, joka on muodostettu substantiivin (→) *aika* kahdesta eri muodosta. Sanaa on verrattu viron vuotta merkitseviin sanoihin *aasta* ja *ajastaig* ja sitä on arveltu virolaiseksi lainaksi. Suomen kirjakielessä sana on nykyään arkaismi, mutta murteissa se vielä esiintyy etenkin ajan kulumisen tai iän mittana.

► Hakulinen 1943a 21; SMS 1985 *ajastaika*; VKS 1985 *ajastaika*; Häkkinen 2024 SUST 278 262.

ajast|aikainen, -aikainen *a.* 'vuotinen, (vuoden) ikäinen' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-654] O Jesu Christe mine rucolen sinua / ette sine ioca cadhen toijsta kymmenen **aijastaijkanen** pilti olit / istuijt Templis / ia opetit nijte opettaij
- [A-III-78] Jesus oli pilti iij **aiastaicainen**

Johdos substantiivista (→) *ajastaika*.

► VKS 1985 *ajastaikainen*.

ajatella *v.* 'ajatella, pohtia, miettiä, harkita; pitää mielessään, muistaa; kuvitella; luulla, otaksua, uskoa, arvella; tarkoittaa jotakin, ymmärtää jollakin tavalla; aikoa, suunnitella; havitella jotakin, pyrkiä johonkin' | (1544) 181 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-83-[LK-1:29]] Mutta cosca hen näki henen / hemmestuij hen / henen puhestans ia **aijatteli**. Mike teruehdys ombi teme?
- [A-I-149-[BAR-3:5]] Ele **aiatele** meiden Iseden pahategnon päle
- [A-III-668-[JON-2:5]] mine **aiattelin**, minun poisheitetyxi sinun Silmeis edest
- [A-II-398-[ROM-E]] Mite P. Pauali **aijattele** neinen sanain cansa, Laki, Syndi, Armo Usko
- [A-III-602-[DAN-12:44^]] hen vloskeupi surella iulmaudhella, **aiatellen**, monda cadhotta ia hucutta.
- [A-II-322-[AP-4:25]] Mixi pacanat kiwckuitzeuat / Ja Canssat turha **aijatteleuat**

Verbillä on tarkkoja vastineita useissa lähisukukielissä, mutta ei itämerensuomen ulkopuolella. Se on johdos ikivanhan (→) *ajaa*-verbin johdoksesta *ajattaa*, joka on kantana myös johdoksessa (→) *ajatus*. *Ajattaa* ei esiinny Agricolan kielessä, mutta se tunnetaan mm. vuoden 1642 Bibliasta merkityksessä 'miettiä, keksiä, sepittää'. Kun *ajaa*-sanan alkuperäinen merkitys näyttää sukukielten vastineiden perusteella olleen mm. 'ajaa takaa', on *ajattaa*- ja *ajatella*-johdoksessa oletettava merkityksen muutosta konkreettisesta abstraktiksi: ensin 'ajaa takaa' konkreettisesti, sitten 'ta-voitella, ajaa takaa mielessään'. Myös nykysuomessa voidaan käyttää ilmausta *ajaa*

takaa molemmin tavoin. Agricolalla *ajatella* esiintyy myös perusosana yhdys-
verbeissä (→) *ulosajatella*, *ylesajatella*.

► SKES 1955 *ajatella*; Hakulinen 1979 403 alav. 833; VKS 1985 *ajatella*, *ajattaa*; SSA 1992 *ajatella*;
NES 2020 *ajatella*.

ajateltava *a.* 'jota täytyy t. voi ajatella' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-561] Toijnen Caunis rucous teudhelle wscolla Sydhemes **aijatteldaua** ja
sanottapa / cosca Jumalan Peudhelle kieudhen

Verbin (→) *ajatella* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *ajatella*.

ajati *adv.* 'sopimattomalla ajalla' | (1548) 1 esiintymä kirjakielessä

- [A-II-590-[2TIM-4:2]] Sarna sana, pidhe päle, seke aijalla ette **aijati**

Substantiivin (→) *aika* karitiivinen l. vailla olemista ilmaiseva adverbijohdos. Ad-
verbista ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla saman joh-
timen avulla on muodostettu adverbi (→) *ääneti*. Etelä-Hämeessä ja paikoin Sata-
kunnassa johdin *-ti* esiintyy abessiivin sijapääteenä.

► Kettunen 1940 kartta 36; VKS 1985 *ajaton*.

ajat|os, -us *s.* 'ajatus, miete, tuuma; mieli, mielipide, käsitys, luulo; tarkoitus, aie, suun-
nitelma, hanke' | (1544) 108 esiintymää, myös Westh

- [A-I-316-[VIIS-9:14]] coolewaisen Inhimisen **aijatoxet** ouat horiuwaiiset
- [A-II-583-R] Hen ombi waijonut henen **aijatoxisans** / ia ei kesten lucu pidhe.
- [A-III-546-[JER-18:12]] Me tadhoma waelda oman **aiatoxen** ielken /
ia iocainen tedhä henen pahan sydhemens Lwlon ielkin
- [A-II-195-[LK-9:47]] Jesus näki heiden sydhemens **aijatuxen**
- [A-I-175-[VLT-3:60]] Sine näeth – – caiki heiden **aijatoxens** minua wastan

Sanalla on vastineita lähisukukielten itäryhmässä. Se on johdos (→) *ajaa*-verbin
johdoksesta *ajattaa*, jolla on vanhassa kirjakielessä, ei tosin Agricolalla, ollut mer-
kitys 'ajatella' (→ *ajatella*).

► VKS 1985 *ajatus*.

ajella *v.* 'ajaa t. leikata partaa, hiuksia; kuljeksia' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-37] Parta **aiella**.
- [A-II-373-[AP-21:24]] he **aielisit** heiden Päens
- [A-III-635-[JOEL-2:9]] Heiden pite Caupngis ymberins **aiелеman**

Johdos verbistä (→) *ajaa*.

► VKS 1985 *ajella*.

aju s. 'pää, aivot' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-449-[ISM-17:49]] lingosi, ia paiskasi sen Philisteusen Otzaan, Nin ette se Kiui henen **Aiwhuns** keui

Lounaissuomalainen murrevariantti sanasta (→) *aivo*, *aivu*.

► Rapola Vir. 1959 275–283; SMS 1985 *aju*¹; VKS 1985 *aju*¹; SSA 1992 *aju*.

akana s. 'akana, viljanjyvistä puidessa irtautuva suomu' (myös kuv.)
(1544) 12 esiintymää

- [A-I-277-[PS-35:5]] Olcon he ninquin **Acanat** Twlispään edes
- [A-II-171-[LK-3:17]] Mutta **Acanat** hen poltapi sammomatomal Tulella.
- [A-III-464-R] Parcki / wechka / Cordhet ia **Acanat** södhit Hauancoore leiuexi ia widanledhet Caalixi.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **aganō* edustaa mm. nykyruotsin *agn*.

► Thomsen 1869 111; Karsten 1915 130; SKES 1955 *akana*; VKS 1985 *akana*; LÄGLOS 1991 *akana*; SSA 1992 *akana*; EES 2012 *agan*; NES 2020 *akana*.

akka s. 'vaimo, emäntä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-213-[PS-E:0]] Sihen haetin vkon wacka, nin ioopui Pica ette **Acka**.

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä sekä saamessa. Samantapaisia sanoja on myös etäisemmissä sukukielissä sekä indoeurooppalaisissa kielissä, samoin turkkilaiskieliin kuuluvassa tšuvassissa. Sanaa on arveltu vanhaksi kulkusanaksi, joka on lainautunut naapurikielestä toiseen yli kielikuntarajojen.

► SKES 1955 *akka*; VKS 1985 *akka*; SSA 1992 *akka*; NES 2020 *akka*; Häkkinen 2020a SUST 275 92.

akk[una, -ona] s. 'ikkuna, kurkistusaukko' (myös kuv.) | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-368-[AP-20:9]] yxi Noricainen / nimelde Eutyclus / istui **ackonalla** / ia raukes sikieen wnehen
- [A-II-495-R] Jerusalemis tuskalla oli yxi **ackona** eli rako auki.
- [A-III-635-[JOEL-2:9]] ninquin Waras lepi **Ackona** siselkeumen.
- [A-III-765-[MAL-3:10]] mine mös ylesauaia teille Taiuan **Ackunat**

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on vanha slaavilainen laina, jota venäjässä vastaa *oknó* 'ikkuna'. Suomen murteissa *akkuna* on länsimurteille ominainen sana, ja variantti *akkona* tunnetaan esim. Varsinais-Suomen eteläisissä ja Uudenmaan murteissa. Suomen itämurteissa *akkunaa* vastaa *ikkuna*. Suomen vanhassa kirjakielessä *akkuna* on ollut lähes yksinomainen ennen 1800-lukua. *Ikkunaa* on yleensä arveltu *akkuna*-sanan äänteelliseksi variantiksi, mutta todennäköisempää

on, että se on syntynyt venäjän ikonia merkitsevän *ikóna*-sanana vaikutuksesta. *Ikkuna* ei esiinny Agricolan kielessä.

► Mikkola 1894 SUST 8 147; Kalima 1952 82; SKES 1955 *akkuna*; VKS 1985 *akkuna*, *ikkuna*; SSA 1992 *akkuna*; Hahmo 1994a 224–227; EES 2012 *aken*; NES 2020 *ikkuna*.

ala *adpos.* 'alle, alapuolelle, jonkin peittämäksi; alla, alapuolella, jonkin peittämänä (myös kuv.); jonkin piiriin, jonkun alaisuuteen, haltuun, huomaa, hallintaan, valtaan; johonkin tilaan, jonkin kohteeksi'
(1544) 126 esiintymää

- [A-I-232-[2SM-22:39]] he caatuuat minun Jalcain **ala**.
- [A-I-329-[MT-8:8]] HERRA / en ole mine kuluolinen / ettes minun catton **ala** tulet
- [A-II-188-[LK-8:16]] Eikengen coska hen Kyntelen sytytte peite site Astian **ala** / eli pane site Penkin **ala**
- [A-III-235-[PS-18:48]] Se Jumala ioca minulle Coston anda, ia waatipi Canssat minun **alani**.
- [A-II-412-[ROM-E]] on mös meiden omatundo sidhottu Lakijn / sen Wanhan Inhimisen **ala** / Coska hen coletettu on Adamin cautta
- [A-I-174-[JER-31:19]] Sillä mine olen tullut häpijen **ala**

Historiallinen tulosijamuoto, ilmeisesti latiivi **ala-k*, ikivanhaan perintösanastoon kuuluvasta *ala*-sanasta, jolla on varmoja etymologisia vastineita kaikissa sukulielissä. Sanan monet vanhat taivutusmuodot ja johdokset ovat kiteytyneet itsenäisiksi adverbiksi tai adpositioksi. Nykykielelle ominainen allatiivimuoto *alle* ei esiinny lainkaan Agricolan kielessä, vaan sen asemesta esiintyy näkyvän sijapäätteensä menettänyt *ala*, jolla tulosijan ohella voi olla myös olosijan merkitys. Agricolan kielessä *ala* on käytännöllisesti katsoen aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Se ilmaisee useimmiten konkreettista paikkaa ('alle, alla'). Abstrakti käyttö selittyy pitkälti tekstien lähtökielten antamaan malliin. Yhdysverbien määriteosana *ala* voidaan tapauskohtaisesti luokitella joko adverbiksi tai adpositioksi. Erikoistapaus on aina sanaliitoksi kirjoitettu (→) *taivas ala* 'taivasalla', joka rakenteensa perusteella on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolan kielessä *ala* ei esiinny lainkaan tavanomaisena substantiivina.

► SKES 1955 *ala*; UEW 1988 6; SSA 1992 *ala*; Salmi 2010a 119–137; EES 2012 *ala*; Toropainen 2017 51, 119; NES 2020 *ala*.

alaalla → **alahal**

ala-antaa v. 'antaa alaisuuteen, haltuun, huomaa; alistaa' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-781] Ise sencaltajnen on / ette hen mös on coleman woijman **alaannettu**
- [A-II-633-[HEB-2:5]] Sille eipe hen ole Engeleiten **alaandanut** site tuleuaista Mailma iosta me puhuma.
- [A-III-136-[1MS-3:16]] sinun halus pite oleman sinun Miehes **alaannettu** / ia henen pite sinun Herras oleman.

- [A-II-197-[LK-10:17]] Nin ne Seitzemenkymende ilon cansa iellenspalasit sanoden, HERRA, Perkelet mös meiden **alanannetan** sinun Nimes cautta.

Adpositiosta (→) *ala* 'alle' ja verbistä (→) *antaa* muodostettu yhdysverbi. Yhdysverbin alkuosana esiintyvää adpositiota *ala* voi täydentää omistusliite. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *alleantaa*.

alahal, alaalla *adv.* 'alhaalla' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-125-[1KN-8:23]] Eij ole ychteen Jumala sinun wertas / eijke ylehälle Taijuahas / taicka **alaalla** maasa
- [A-II-317-[AP-2:19]] Ja mine annan Ihmeit ylhel Taiuahas / ia Mercki **alahal** Maan päle
- [A-III-421-[PS-139:15]] Eipe minun Luuni olluet sinulle salatut – – Coska mine lootu olin **alahal** maan siselle.

Ikivanhan *ala*-nominin (→ *ala* adpos.) laajennetun vartalon *alaha*- adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi ja redusoitunut äänteellisesti eri tavoin. Agricolalla sama muoto esiintyy myös asussa (→) *alhaalla*. Laajennusosa *-ha*- on historiallisesti sukua inessiivin sijapääätteelle.

► Hakulinen 1979 147–148; VKS 1985 *alhaalla*.

alahalle *adv.* 'alas' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-178-[JH-19:24]] Mutta se Hame oli wmbinainen / ylehelde haman **alahalle** kokonans cudottu.

Adverbiksi kiteytynyt allatiivimuoto samasta laajennetusta nominivartalosta, joka esiintyy muodossa (→) *alahal*. Agricolalla rinnakkaismuotona esiintyy myös (→) *alhaalle*.

► VKS 1985 *alhaalla*.

alahalta *adv.* 'alhaalta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-269-[JH-8:23]] Ja hen sanoi heille / Te oletta **alahalda** / ia mine olen ylehelde.

Adverbiksi kiteytynyt ablatiivimuoto samasta laajennetusta nominivartalosta, joka esiintyy muodossa (→) *alahal*. Agricolalla rinnakkaismuotona esiintyy myös (→) *alhaalta*.

► VKS 1985 *alhaalla*.

alaheittää v. 'heittää alle (myös kuv.); alistaa; panna alttiiksi; antaa käytettäväksi' (1548) 8 esiintymää

- [A-III-222-[PS-8:7]] Sine asetat henen Herraxi ylitze sinun käsitegois, Caiki sine olet henen Jalcains **alaheittenyt**.
- [A-II-436-[ROM-8:20]] Loondocappaleet / ouat Turmeluxen **alaheitetudh** / heiden tachtoins vastaan
- [A-II-489-[1KOR-15:27]] caiki henen **alansheitetudh** ouat, nin on iulki, ette se on eritetty, ioca henelle caiki alaheitti.

Adpositiosta (⇒) *ala* 'alle' ja verbistä (⇒) *heittää* muodostettu yhdysverbi, jonka mallina on voinut olla latinan *subjicio* tai saksan *unterwerfen*. Yhdysverbin alkuosana esiintyvää adpositiota *ala* voi täydentää omistusliite. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *alleheittää*.

alainen, alanen a. 'alle, alaiseksi t. kohteeksi tuleva, alla, alaisena t. kohteena oleva; alainen, kuuliainen' | (1544) 9 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-504] Senpälle / ette he sen souitun wisaudhens cansa / sijne monikerdhasudhes / häpien **alaisexi** tulisit
- [A-I-240] Mutta cosca he sen näde sauat nijn he häpien **alasexi** tuleuat
- [A-II-80-[MT-21:5]] Catzo sinun Kuningas tule sinulle siwije istudhen asintamman päle / ia ikeen **alaisen** asin warsan päle.
- [A-II-526-[GL-4:4]] Mutta coska aica oli teutetty / wloslehetti Jumala henen Poiansa syndyneen Waimosta / ia Lain **alaisexi** techtyn
- [A-III-216-R] Paluelkat) olcat Cwlialiset ia **Alaiset**.

Johdos vanhaan perintösanastoon kuuluvasta nominista *ala* (⇒ *ala* adpos). Agricolalla johdos esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa *häpiänalainen*, *ikeenalainen*, *käsialainen*, *päänalainen*, *veronalainen*.

► VKS 1985 *alainen*.

alakäydä v. 'alistua, kärsiä, joutua kokemaan' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-358] CAikiwaldias / ijancaikinen Jumala / ioca annoit meiden wapachtaijan / lihan ottaman / ia ristin **alakieumen**
- [A-I-396] meiden HERRAN Jesus Christus / eij epelle henens wiholisten käsin anda / ia catkeran ristin pijnan **alakieudhe**
- [A-III-485] Christus – – meiden Pinan **alakeui**.

Adpositiosta (⇒) *ala* 'alle' ja verbistä (⇒) *käydä* muodostettu yhdysverbi, joka on käännöslaina latinan verbistä *subire*.

► Gummerus 1947 142, 178; VKS 1985 *allekäydä*.

alalaskea *v.* 'alistaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-460] hoghaiten me rucolema – – ette quin caiki Taiuasa wäristen sinun ylenpaldisuttas itzense **alalaskeuat**

Adverbista *ala* (→ *ala* adpos. 'alle') ja verbistä (→) *laskea* muodostettu yhdysverbi, joka on käännöslaina latinan verbistä *submittere*. Verbistä ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► Gummerus 1947 238.

alalans, -llansa *adv.* 'paikallaan, samassa paikassa, liikkumatta; rauhassa; entisellään' (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-III-700-[HAB-4:11]] Auringo ia Cuu seisoit **alalans**
- [A-I-107] Taijualinen Ise / iocas tahdot / ette iocainen pitey henen Wirghasans **alalans** oleman
- [A-III-553-R] hen andacan minun Nimeni **alalans** olla / ia elke sanoco / Ette mite hen vnepi
- [A-II-468-[IKOR-5:00]] Pyhisse Inhimisis ombi wiele aina Syndi **alallansa** / ioca vlospyhijttemen pite.

Nominivartalon *ala* (→ *ala* adpos.) omistusliitteellinen adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *alallansa*.

alalens, -llens *adv.* 'paikalleen, paikoilleen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-361-[AP-17:14]] Mutta Silas ia Timotheus ieit sinne **alallens**.
- [A-II-402-[ROM-E]] Ettei wiele paha himo ia syndi ieuets meihin **alalens**

Nominivartalon *ala* (→ *ala* adpos.) omistusliitteellinen allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *alallansa*.

alalyödä *v.* 'alistaa väkivallalla' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-319-R] Ne ouat ne Swret Waldacunnat – – Jotca mwddh Maakunnat **alansalöit** ia nin heite rateli.

Adpositiosta (→) *ala* ja verbistä (→) *lyödä* muodostettu yhdysverbi. Adposition täydennyksenä on omistusliite. Verbistä ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

alama *adv.* 'alemmaksi' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-17] [Tulee välttää sukurutsaa] Nin ettei **alama** nelie polue secaunne

Nominivartalon *ala* (→ *ala* adpos.) komparatiivimuodosta *ala-mpa* (→ *alampana*) muodostettu historiallinen tulosija (**ala-mma-k*). Muoto tunnetaan myös mm. pohjalaismurteista. Saman muodon tavallisempi variantti *alemma* ei esiinny Agricolan teksteissä.

► Hakulinen 1979 115–117; VKS 1985 *alemma*.

alamainen *a.* ja *s.* ’alempi, alin, alla t. alaosassa oleva, ala- (myös kuv.); alempiarvoinen, -säätyinen, -asteinen, alhainen, ali-; alamaisuussuhteessa oleva; nöyrä, kuuliainen; esivallan, isännän, käskijän alainen, valtakunnan kansalainen’ (1544) 40 esiintymää, myös UpsE (*alomainen*)

- [A-I-32] Quinga Suntain Pockstai ombi leutteue, sen teme **alamaijn**en piri osottapi
- [A-II-19] Toinen Satacundia yleminen ia **alamainen**.
- [A-I-111-[5MS-32:22]] Sille Tuli ombi syttynyt minun wihasani / Ja poltaman pite haman **alamaijsen** Heluetijn.
- [A-I-618] poisleicka minusta – irttaudhen / woijmattomadhen wäkiwallan / wighattomadhen wäritys / **Alamaijsten** wnhotuxen / peren wastian cowudhen
- [A-II-560-[KOL-3:18]] Te Waimot / olcat teiden Miesten **alamaiset** Herrasa / quin cochtolinen ombi.
- [A-II-448-[ROM-13:1]] Iocainen olcon Esiuallan **alamainen**
- [A-I-804] Anna caikille Kuningaille / Pämiehille / ia heiden Neuuonsandaille / hyuen ymmerdhyxen / ia wscolisen mielen / pitemen ia hallitzeman heiden **alamaijsens** ychteitzes rauhas

Johdos nominivartalosta *ala* (→ *ala* adpos.). Yhdysperäinen johdin *-mainen* on voinut syntyä kahdella eri tavalla, joko komparatiivisuffiksista *-mpa-* ja siihen liittyvästä *-inen*-johtimesta tai sitten ikivanhasta *-ma*-johtimesta ja *-inen*-johtimesta. Samantapaisia muotoja on myös Uppsalan evankeliumikirjassa (*alomainen*).

► Hakulinen 1979 169; VKS 1985 *alamainen*.

alamaisuus *s.* ’alamaisuus, kuuliaisuus, nöyryys, uskollisuus’ | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-640] ette he exytxeste wapaxi tulisit / sinua tottelemises **alamaijsudhes** paluelelahan
- [A-I-694] ette he caikissa cochtulisesa **alamaijsudhesa** – – pämiesten olisit cuuliaijset.

Johdos nominista (→) *alamainen*.

► VKS 1985 *alamaisuus*.

alamennä *v.* ’alistua, kärsiä’ | (1544) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-I-608] [Jeesuksen] catkeran kerssimisens ja colemans cautta, iotca hen meiden lunastoxem tedhen osotti ja **alameni**.

Adverbista (→) *ala* ja verbistä (→) *mennä* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alamennä*.

alamot s. 'nuorille naisille ominainen korkea ääniala' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-276-[PS-46:1]] Yxi Corachin Lasten Weisu, sijte Norudhesta, edelweisattapa, **Alamothin** päle.

Sana esiintyy ainoastaan psalmin 46 esitysohjeessa. Se on sitaattilaina heprean sanasta *'alamot*, joka viittaa nuoriin naisiin. Psalmin esitysohjeessa sen on tulkittu viittaavan joko nuorille naisille ominaiseen laulutapaan tai korkeaan sopraano-ääneen.

► The Dictionary of Classical Hebrew Vol. VI 428; Häkkinen Vir. 2010a 341.

alampana adv. 'alempana, alempiarvoisessa paikassa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-211-[LK-14:9]] Ja nin sine häpien cansa rupiat **alambana** istuman.

Nominivartalon *ala* (→ *ala* adpos.) komparatiivin historiallinen olosijamuoto, jota nykykielessä vastaa *essiivi*. Rinnalla esiintyy myös tulosijamuotoinen (→) *alama*.

► VKS 1985 *alempana*.

alanantaa → **ala-antaa**

alanen → **alainen**

alanipaiskata → **alapaiskata**

alanomainen a. 'alinomainen, alituinen, ainainen, jatkuva' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-352] Kätke HERRA Jumala **alanomaisella** laupiudhella / sinun perikunnas
- [A-I-557] ettes meite sinun wscolisijas / taijwahallisella awulla warielisit / ia **alanomaijsella** torijuxella hallitzisit

Adjektiivilla on vastine karjalassa, jossa *alanomaine* merkitsee 'vakituinen, paikallinen'. Se on johdos nominin *ala* (→ *ala* adpos.) genetiivimuodosta ja nominista (→) *oma* muodostetusta yhdyssanasta *alanoma*, joka esiintyy vain adverbiksi kiteytyneissä taivutusmuodoissa tai kompleksisten sanojen vartalona (→ *alanomati*). Agricolalla esiintyy myös tavallisempi rinnakkaismuoto (→) *alinomainen*.

► KKS 1 1967 *alanomaine*; VKS 1985 *alinomainen*.

alanomati adv. 'alinomaa, aina, jatkuvasti' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-216-[PS-145:21]] caiki liha cunnioijtacan henen pyhe nimeense **alanomati** ja ijankaikisesta
- [A-III-430-[PS-145:21]] caiki Liha cunnioittacan henen Pyhe Nimense **alanomati** ia ijancaikisesta.

Modaalinen adverbijohdos nomineista *ala* (→ *ala* adpos.) ja (→) *oma* muodostetusta yhdyssanasta *alanoma*, joka esiintyy vain kompleksisten sanojen vartalona (→ *alanomainen*). Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös (→) *alinomati*.

► VKS 1985 *alinomati*.

alansalyödä → alalyödä

alansheittää → alaheittää

alanssaada → alasaada

alantaa, alata v. 'alentaa, tehdä halpa-arvoiseksi t. nöyräksi' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-230-[2SM-22:28]] Silmilles sine ne Corkiat **alannat**.
- [A-I-190] HERRA kieuhexi teke / ja Rickautta / Hen **alanda** / ia ylende.
- [A-II-80-[MT-20:00]] Mutta Liha tachtopi aina ennen cunnialisexi tulla – – quin hen olis **alattu**.
- [A-II-221-[LK-18:14]] quin itzens ylendä / hen **aletan** / Ja ioca henens **alanda** / se yletän.
- [A-III-234-[PS-18:28]] auitat site radholista Canssa / ia ne Corckiat Silmet sine **alannat**

Johdos nominista *ala* (→ *ala* adpos.). Verbiin sisältyy kaksi eri johdostyyppiä, joita eräissä konsonanttivartaloisissa taivutusmuodoissa (mm. *alattu*) ei voi luotettavasti erottaa toisistaan. Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös (→) *alentaa*, jota morfotaktisista syistä ei kaikissa tapauksissa voi luotettavasti erottaa verbeistä *alantaa*, *alata*. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalin perusteella.

► Ojansuu 1909a 113; Hakulinen 1979 287–291, 298–299; VKS 1985 *alentaa*.

alantaminen s. 'alhaisuus, halpa-arvoisuus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-659-[JAK-1:10]] ioca Rikas ombi hen kehucan henen **Alandamisesans**.

Johdos verbistä (→) *alantaa*.

► VKS 1985 *alentaminen*.

alapainaa v. 'painaa alle' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-254] Se piru ialghas **alapaijna**.

Adpositiosta (→) *ala* ja verbistä (→) *painaa* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

alapaiskata v. 'alistaa, antaa haltuun' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-233-[2SM-22:48]] Se Jumala ioca minun andapi costa, ia ne canssat minun **alanipaijska**.

Adpositiosta (→) *ala* ja verbistä (→) *paiskata* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Adposition täydennyksenä on sekä genetiivi että omistusliite. Agricolan yhdysverbin mallina on voinut olla latinan *subjicio* 'heittää alle; kukistaa, alistaa'. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *alaheittää*.

► VKS 1985 *ala* 2a.

alas *adv.* 'alas, ylhäältä alemmaksi, alaspäin'
(1544) 17 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-304-[PS-140:11]] henen pite Tulella heite lömen sywehen **alas** maan sisellen / Etteij he sillen pide ylesnouseman
- [A-II-223-[LK-19:5]] Zachee, astu nopiast **alas**.
- [A-III-666-[JON-1:5]] Mutta Jona oli **alas** Haden sisel astunut / ia macasi vnesta raskautettu.
- [A-III-468-[JES-8:22]] Ja he yles ia **alas** catzouat Maan päle

Sanalla on vastineita lähisukukielissä ja saamessa. Se on vanha latiivinen eli tulosijaa edustava johdos nominivartalosta *ala* (→ *ala* adpos.). Agricolan kielessä *alas* esiintyy huomattavan monien yhdysverbien määriteosana.

► SKES 1955 *ala*; VKS 1985 *alas*; SSA 1992 *ala*; NES 2020 *alas*.

alasaada *v.* 'kaataa, alistaa' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-743-[SAK-9:15]] Sen Herran Zebaothin pite heite soieleman, ette he ylessöisit, ia **alanssaisit** Lingokiuein cansa.

Adpositiosta (→) *ala* ja verbistä (→) *saada* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Määriteosana olevaan adpositioon liittyy täydennyksenä omistusliite.

alasantaa *v.* 'luovuttaa hallintaan' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-521] [Suo että me] sinulle meidem cokonans – – sinun henges ielken waeldamahan, cwliaijsesta **alasannaijsima**.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *antaa* muodostettu yhdysverbi, joka esiintymisyhteydessään on sananmukainen käännös saksan verbistä *vndergeben*. Vaihtoehtoisesti esiintymä voidaan tulkita myös verbiksi (→) *ala-antaa*, jolloin *alas*-muodon loppu-s on yksikön 2. persoonan omistusliite.

► Gummerus 1947 298; VKS 1985 *alasantaa*, *alleantaa*.

alasastua *v.* 'astua alas, laskeutua' (myös kuv.) | (1543) 73 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-9] [Jeesus] **Alasastui** heluetin

- [A-I-207-[PS-104:8]] Wooret ylesastuuat / ja laxot **alasastuuat** / sijallens iohongas heite sääsit.
- [A-II-336-[AP-8:38]] Nin hen annoi seisette Rattan ia **alasastuit** wetehen
- [A-II-568-[1TSS-4:16]] se itze Herra **alasastupi** Taiuahasta swrella Hwmulla / ia Ylimeisenengelin änelle
- [A-III-313-[PS-72:6]] Henen pite **alasastuman** ninquin Sadhe Willan päle

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *astua* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *alasastua*.

alasastuvainen *a.* 'laskeutuva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-248-[JH-1:52]] Testedes pite teiden näkemen – – Jumalan Engelit ylesastuuaiset ia **alasastuuaiset** Inhimisen Poian päle.

Verbin (→) *alasastua* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *alasastuva*.

alashakia *v.* 'hakea alas, noutaa ylhäältä alas' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-441-[ROM-10:7]] Cuca tachto Ylesastu Taiuasen? (Se on, Christusta tenne **alashakia**)

Adverbista (→) *alas* ja verbistä *hakia* (→ *hakea*) muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alashakea*.

alasheittää *v.* 'masentaa, painaa maahan' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-543] Kieuhys **alasheite**

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *heittää* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alasheittää*.

alaskaatua *v.* 'vuotaa' (kuv.) | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-763-[MAL-3:0]] Jos kircon paluelioille vskolisesta annetan, Nin hen tacto Taiuans auata, ia Siugnauxens sielde **alascaatua**.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *kaatua* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan esikuvana on ollut saksan *herab schütten*.

► VKS 1985 *alaskaatua*; Heininen 1993 110.

alaskallistaa v. 'murtaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-474-[JES-25:12]] Ja henen pite – – teiden Murein corkiat wahuistoxet **alascallistaman**, alendaman, ia tomuhun mahan heittemen.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *kallistaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alaskallistaa*.

alaskatsella v. 'katsella alas' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-200-[PS-33:13]] Herra Taijwahasta **alascadzele**, ia näkee caikein Inhimisten lapset.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *katsella* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alaskatsella*.

alaskatsoa v. 'katsoa alas' (myös kuv.) | (1551) 5 esiintymää

- [A-III-500-[JES-51:6]] Ylesnostacat teiden Silmen Taiuasen, ia **alascatzocat** Maan päle.
- [A-III-336-[PS-85:12]] Ette Totuus Maasta yleswesoiisi / Ja Wanhurskaus Taiuahast **alascatzois**.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *katsoa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alaskatsoa*.

alaskukistaa v. 'kukistaa, syöstä maahan, hävittää' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-196-[PS-9:7]] ne Caupungit sine **alascukistit**, ette heiden muijstons ynne heiden cansans huckanduijs.
- [A-III-726-[HGG-2:23]] tadhon ne Waldakundain Stolit **alascukista** / ia ninen Pacanain woipiat Waldakunnat cadhotta
- [A-III-727-[HGG-2:23]] seke Orhi ette Mies pite **alascukistettaman** / itzecukin sen toisen Miecan cautta

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *kukistaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alaskukistaa*.

alaskukistettu a. 'sorrettu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-431-[PS-146:9]] HERRA hen ylesnosta ne **alascukistetut** / HERRA hen racasta ne Wanhurskat.

Verbin (→) *alaskukistaa* partitiivimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *alaskukistaa*.

alaskukistua v. 'kukistua, sortua' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-467] etteij mine perkelen liuhakoitzemisille wiئتellaisi /
eijke henen pelatuxillans **alascukistuisi**
- [A-III-276-[PS-46:4]] Waicka wiele Meri pauhais ia culkis, nin ette sen
paisumisen tedhen, Mäet **alascukistuist**.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *kukistua* muodostettu yhdysverbi,

► vks 1985 *alaskukistua*.

alaskumartaa v. 'kumartaa, taivuttaa alas, kumartua' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-153-[DAN-9:18]] minun Jumalan **alaskumarda** sinun coruas ja cuule
- [A-II-268-[JH-8:7]] Nin Jesus **alaskumarsi** itzens ia kirioitti Sormellans
mahan.
- [A-I-292-[PS-86:1]] HERRA **alascumardha** / ja cwle minua

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *kumartaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei van-
hassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► vks 1985 *alaskumartaa*.

alaskäydä v. 'laskea, laskeutua; (kuv.) väistyä' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-652-[AM-6:2]] menget siihen swren Caupungijn Hemath, ia **alaskеuket**
sihin Philisterein Gathin pein

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *käydä* muodostettu yhdysverbi.

► vks 1985 *alaskäydä*.

alასlangeta v. 'pudota, langeta, kaatua' (myös kuv.) | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-703-[ILM-16:21]] Ja swri Raghe ninquin leiuisken raskaus / **alასlanges**
Taiuahasta Inhimiste päle.
- [A-II-712-[ILM-20:9]] Ja **alასlangesi** Tuli Jumalalda Taiuahasta /
ia ylessöi heite.
- [A-II-368-[AP-20:9]] Eutyclus, istui ackonalla, ia raukes sikieen wnehen – –
ia **alასlangesi** colmanest wllacost, ia cooluna ylesotettijn.
- [A-III-414-[PS-133:3]] se Neste / ioca Hermonist **alასlangepi** sen Zionin
woorein päle
- [A-I-317-[SIIR-23:3]] etteij minun pideisi Syndij tekemen – –
Jonga cautta taidhaisin **alასlangeta** minun wiholisten eteen / ia heiden
nauruxens tulla.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *langeta* muodostettu yhdysverbi.

► vks 1985 *alასlangeta*.

alaslaskea, -laskia v. 'laskea, painaa alas' (myös kuv.) | (1544) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-II-178-[LK-5:19]] ylesastuit he Caton päle / ia Caton lepitze **alaslaskit** henen Woteinens keskelle JESUsen eten
- [A-III-657-[AM-8:9]] tadhon mine Auringon Polipeiuest **alaslaskia**
- [A-III-569-[VLT-2:10]] Ne Neitzyet Jerusalemist Päitens **alaslaskit** Maan pein.
- [A-I-409] TULE Pyhe hengi ten, **alaslaske** Taijuahast / sinun paijstes walkeus

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *laskea* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alaslaskea*.

alaslumota v. 'hillitä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-413-[ROM-E]] Ja ettei yxiken cappale ole nin hyue Liha **alaslumomaan**, quin on Risti ia kärssimys

Adverbista (→) *alas* ja verbistä *lumota* (→ *lumoija*) muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alaslumota*.

alasyöä v. 'kukistaa, lyödä maahan' (myös kuv.) | (1544) 9 esiintymää, myös Westh

- [A-I-181-[1MKK-4:32]] **Alaslöö** heite sinun racastaijadhies Mieckalla
- [A-III-689-[NAH-2:6]] sen Kuningan Pallacin pite **alaslötemen**
- [A-II-519-[GL-E]] henen piti ninen Wärein Apostolein kerskamisen **alaslömen**

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *lyöä* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alasyöä*.

alaslähehtää v. 'lähehtää alas' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-398] ette sine Taijuahasta **alaslähehteijis** – – caikinaijset pyhen henhen [po. hengen] Lahijat
- [A-III-59] ettei hen sästenyt henen ainocaista Poicansa wan **alaslähehti** henen tehen mailmahan

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *lähehtää* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alaslähehtää*.

alaslähteä v. 'lähteä alempana olevaan paikkaan' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-380-[AP-24:1]] Viden peiuen ielkin **alaslēxi** Ananias se Ylimeinen Pappi
- [A-II-382-[AP-25:6]] nin hen **alaslēxi** Cesarean

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *lähteä* muodostettu yhdyssverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alaslähteä*.

alasmaata v. 'olla jonkun vallan alla' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-566-[VLT-1:7]] Jerusalem muistapi telle aialla – – ette caiki henen Canssans **alasmaka** viholisen edes

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *maata* muodostettu yhdyssverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Verbi voi olla sananmukainen käännös Lutherin vastaavassa kohdassa käyttämästä yhdyssverbistä *daniederliegt*.

► VKS 1985 *alasmaata*.

alasmennä v. 'mennä alas t. johonkin alempana olevaan paikkaan' (1544) 30 esiintymää

- [A-I-861] Christus. Joca meiden terueydhen tedhen pinattin / **alasmeni** heluettijn / Colmana peiuene iellensnoui colemasta.
- [A-II-30-[MT-4:00]] hänelle olit traput edhesens / ioita mödhen hen taisi mwtoin **alasmenne**
- [A-III-545-546[JER-18:3]] Nin mine **alasmenin** sen Sauenualaian Honesen

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *mennä* muodostettu yhdyssverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alasmennä*.

alasnotkistaa v. 'lannistaa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-239-[JES-26:5]] Ja hen **alasnotkista** ne, iotca corckialla asuuat

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *notkistaa* muodostettu yhdyssverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alasnotkistaa*.

alasottaa v. 'ottaa alas' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-369] O Herra Jesu Christe eleue Jumalan poica, ioca Eehto peiuelle, io surmalla tapettu, tachtioj rististe **alasotetta**

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *ottaa* muodostettu yhdyssverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan ainoa esiintymä on passiivinen infinitiivimuoto 'tulla otetuksi alas'.

alaspainaa v. 'painaa, laskea alas (myös kuv.); masentaa, lannistaa, sortaa, kukistaa' (1544) 44 esiintymää

- [A-I-295-[PS-88:7]] Sine olet minun **alaspaijnanut** alimaijsen caijwohon, pimeytehen, ia syweytehen
- [A-III-274-[PS-44:26]] meiden Sielun ombi **alaspainettu** mahan asti
- [A-II-426-[ROM-3:00]] käsité täte Texti hyuesti / ette henesse **alaspainetan** caiki tekoin ansiot ia kerskaus Töiste
- [A-III-63] ettes sencautta madhaisit sen sinun wanhan Adamis **alaspaina** ia cooletta / iotta hen wimein synniste lackaijs
- [A-II-476-[1KOR-9:27]] Waan mine rangaitzen minun Rumihini, ia **alaspainan** sen
- [A-I-828] etteij Perkele meiden hirmulinen ja ylpije wiholinen tygematein / ia wejjumisellens meite ymberikieudhen **alaspaijnaisi** / Ja poijsotaijsi meilde sinun teruelises ja puchtan sanas opin

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *painaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alaspainaa*.

alaspainettu s. tai a. 'sorretta' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-458] Auttacet site **alaspainettu** / Saattacet nijlle Oruolle Oikiutta

Verbin (→) *alaspainaa* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Sama muoto esiintyy myös paradigmaan kuuluvana liittomuodon osana.

► VKS 1985 *alaspainaa*.

alaspaiskata v. 'lyödä maahan, kukistaa, tuhota' (myös kuv.) | (1544) 13 esiintymää

- [A-III-639-[JOEL-3:11]] Sielle HERRAN pite sinun wäkeuetes **alaspaiskaman**.
- [A-III-744-[SAK-9:00]] Ja heite Jumalan Sanalla, ninquin Lingolla, **alaspaiskasit**.
- [A-I-164] pite sinun Nimes cunnian oleman / ette henen yxi Waijmo **alaspaijskanut** on

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *paiskata* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alaspaiskata*.

alaspolkea v. 'hävittää, tuhota, kukistaa, sortaa, vahingoittaa' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-511] **alaspolghe** meisse ne lihan himot / aijatoxet / sanat ja töedh
- [A-III-349-[PS-94:5]] he **alaspolkeuat** sinun Canssas / Ja Sinun Perimises he waiuuat.
- [A-III-225-[PS-10:10]] Hen paiska ia **alaspolke**, ia mahansyseie sen kieuhen wäkiuallalla.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *polkea* muodostettu yhdysverbi. Westhin koo-deksissa on samasta verbistä johdettu substantiivi *alaspolku*.

► VKS 1985 *alaspolkea*.

alaspudota *v.* 'pudota alas' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-682-[ILM-6:13]] Tehdhet **alaspuntosit** Taiuast Maan päle

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *pudota* muodostettu yhdyssverbi.

► VKS 1985 *alaspudota*.

alaspudottaa *v.* 'pudottaa alas' (myös kuv.) | (1544) 2 esiintymää

- [A-II-30-[MT-4:00]] Se olis tapachtunut, ios hän olis itzens ilman pacota **alaspudhottanut**, ia loottanut itzensä senpäle että Jumalan piti hende auttaman
- [A-I-341] Henen pite wiele nyt armachtaman meiden pällen / meiden pahateghot **alaspudhottaman** / Ja caiki meiden syndim Meren syweyten heittemen

Adverbista (→) *alas* ja verbistä *pudottaa* muodostettu yhdyssverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. *Pudottaa* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä verbinä. Se on johdos verbistä (→) *pudota*.

► VKS 1985 *alaspudottaa*.

alaspäin *adv.* 'alas, alaspäin' (myös kuv.) | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-28-[MT-4:6]] Jos sine olet Jumalan poica / nin sööxe sinus **alasphein**
- [A-III-148-[LK-19:37]] hen io lehestui, ia waeli **alasphein** Öliomäelde
- [A-I-531] henen sisuns quin henelle techtexi ienyt on / wete aijna pahutehen ia **alasphein**

Adverbien (→) *alas* ja (→) *päin* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi.

► VKS 1985 *alaspäin*.

alasreväistä *v.* 'repäistä, temmata' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-595-[DAN-2:34]] Sencaltaista [näkyä] sine näit, Sihenasti [kun] yxi Kiui **alasräueistin**, ilman Käsité

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *reväistä* muodostettu yhdyssverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alasreväistä*.

alassotkea *v.* 'sotkea t. tallata maahan' (myös kuv.) | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-680-[MIK-5:8]] nori Jalopeura Lambain Lauman seas – – lepitzemene, **alassotke** ia repele.

- [A-III-685-[MIK-7:19]] Henen pite wiele nytki armactaman meiden pälen / meiden Pahateghot **alassotkeman** / ia caiki meiden Synnit Meren syueytehen heittemen.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *sotkea* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alassotkea*.

alassulloa *v.* 'sortaa, nujertaa' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-289-[PS-56:3]] Minun wiholiseni **alassullouat** minua iocapeiue
- [A-III-342-[PS-89:23]] ne Wääret ei pidhe hende **alassulloman**

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *sulloa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alassulloa*.

alassullottu *s.* tai *a.* 'sorretta, nujerretta' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-215-[PS-145:14]] Herra tukiapi caiki caatuuat / ja ylesnostapi caiki **alassullotut**.

Verbin (→) *alassulloa* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *alassulloa*.

alassysätä *v.* 'sysätä alas' (myös kuv.) | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-8-[UT-E]] Mutta Satan – – oli Taiuahast **alassysetty**.
- [A-II-414-[ROM-E]] Nämet itzense **alassyseuet** / ette taicka he langeuat Epeuskoon / eli laskeuat heidens iuri wallalens

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *sysätä* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alassysätä*.

alas|syöstä, -syöksää *v.* 'syöstä alas t. tuhoon' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-175-[LK-4:29]] weit henen haman wooren hypärelle, ionga päle heiden Caupungins oli rakettu, ette he henen olisit **alassöxenet**.
- [A-III-658-[AM-9:2]] ios ylesastuisit Taiuahasen / nin mine tadhon heite quitengin **alassööste**.
- [A-III-290-[PS-56:8]] Jumala sencaltaisia Inhimisie **alassöskön** ilman caikita armoita.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *syöstä* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alasyöstä*.

alassärkeä v. 'hajottaa, murskata' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-90-[MT-24:2]] ei pide iätetemen tesse kiui kiuen päle, ioca ei **alassäriete**.
- [A-III-680-[MIK-5:11]] tadhon sinun Maas caupungit Ulosiuritta / ia caiki sinun Linnas **alasserke**.
- [A-I-232] Mine mestan heite / ia **alassärien** / etteij heiden pide minua wastanseisoman

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *särkeä* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alassärkeä*.

alastaa v. 'paljastaa, riisua alastomaksi' | (1552) 25 esiintymää

- [A-III-775-[3MS-18:7]] Sinun Ises häpien ia sinun Eites häpie ei sinun pidhe **alastaman**.
- [A-III-779-[3MS-20:18]] Mies iongun waimon tyken maca / henen Cwtaudhissans / ia **alastapi** henen häpiens / ia auapi henen werens lechten

Johdos substantiivista *alanen* 'alaisvaate, alusvaate', joka on johdos nominista (→) *ala*. *Alanen* ei esiinny substantiivina Agricolan kielessä, mutta siitä on johdettu adverbiksi (→) *alasti*. Nykymurteissa verbi *alastaa* 'riisua' tunnetaan ainakin Kärkölästä.

► SMS 1985 *alainen, alastaa*; VKS 1985 *alastaa*.

alastallata v. 'polkea maahan, (kuv.) kukistaa' | (1551) 6 esiintymää

- [A-III-343-[PS-89:40]] Sine seriet sinun Paluelias Lijton, ia **alastallat** henen Crununs mahan.
- [A-III-700-[HAB-4:12]] Sine **alastallasit** Maan wihasas / ia sine Pacanat rickiwarstoit hirmudhesas

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *tallata* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alastallata*.

alastemmata v. 'temmata alas' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-618-[HOS-7:12]] mine tadhon minun Werconi heiden pälens heitte ia **alastemmata** heite, ninquin Linnut Taiuas alda.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *temmata* muodostettu yhdysverbi, joka voi olla sananmukainen käännös Lutherin vastaavan kohdan verbistä *herunterrücken*.

► VKS 1985 *alastemmata*.

alasti *adv.* 'alasti, vaatteitta, paljaana' (myös kuv.) | (1544) 20 esiintymää

- [A-I-170-[JOB-1:21]] Alasti olen mine tullut minun Eijten cohdsta, ja **alasti** palaijan
- [A-II-96-[MT-25:36]] Mine olin **Alasti** / ia te wateitit minun.
- [A-III-135-[1MS-3:7]] Nin heiden molembain Silmet aukenit / ia he eckesit **alasti** oleuansa
- [A-I-426] Nyt quitengin näkewet / HERRA / sinun silmes / quinga **alasti** / ia palijat caikista hengelisest caunistoxest / me olema

Johdos alusvaatetta merkitsevistä substantiivista *alanen* tai *alainen*, joka ei esiinny Agricolan kielessä mutta tunnetaan laajalti murteissa. *Alanen* on johdos nominista (→) *ala*. Agricolalla *alanen* esiintyy vain johdosten kantana (→ *alastaa*, *alastoin*). *Alasti* on rakenteeltaan hämärtynyt johdos, jonka alkuperäisempi asu on ollut **ala(i)seti*.

► Hakulinen 1979 233; SMS 1985 *alainen*; VKS 1985 *alasti*.

alastiriisua *v.* 'riisua, paljastaa' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-374] houin Haltun annettin / Jotca sinun taas **alastirijsuit** / ia Purpuran waatteilla pughetit
- [A-II-198-[LK-10:30]] Yxi Inhiminen – – tuli Röueriten käsiñ, iotca mös henen **alastirijsuit**, ia Haauoitit henen
- [A-III-700-[HAB-4:13]] Sine serghit sen pään ninen Jumalattomiten Honesa / ia **alastirisuit** ne Perustoxet haman Caulan asti.

Adverbista (→) *alasti* ja verbistä (→) *riisua* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *alastiriisua*.

alastoin *s. ja a.* 'alaston, ilman vaatteita oleva, paljas; alastomuus' (myös kuv.) (1544) 16 esiintymää

- [A-III-135-[1MS-2:25]] Ja he olit molemat **alastomat** / se Inhiminen ia henen Emendens
- [A-III-673-[MIK-1:8]] Minun teuty paliasna ia **alastoinna** keudhe
- [A-I-574] Mine edheskieun ninquin – – **Alastoin** ijancaikisen cunnian Kuningan tyge
- [A-II-676-[ILM-3:18]] Mine neuuon sinua ostaman – – Walkiat Waatet ioillas sinus pukisit / ettei sinun **alastomas** häpie näghyisi

Sanalla on tarkkoja vastineita itäisissä lähisukukielissä, esim. karjalan *alastoin* ja vepsän *alastōin*. Se on johdos alusvaatetta merkitsevistä murre-sanasta *alanen*, joka puolestaan kuuluu (→) *ala*-sanon johdoksiin. Johdoksen täydellinen, alkuperäinen asu olisi **alasetoin*, mutta se on rakenteeltaan hieman hämärtynyt. Alkuperäinen merkitys on 'ilman alusvaatteita', muut merkitykset selittyvät sanan vertauskuvallisen käytön pohjalta syntyneiksi.

► SKES 1955 *ala*; Hakulinen 1979 183; VKS 1985 *alaston*; SSA 1992 *alaston*; NES 2020 *alaston*.

alastomuus s. 'alastomuus, vaatteettomuus' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-786-[5MS-28:48]] Ja sinun pite wiholises – – Nelghies ia Janos palueleman, **Alastomudhes**, ia caikinaisis waiuois.

Johdos adjektiivista (→) *alastoin*.

► VKS 1985 *alastomuus*.

alaston → **alastoin**

alas|tulla, allas- v. 'tulla alas, laskeutua' | (1544) 37 esiintymää, myös Westh

- [A-I-172-[JES-64:1]] Joscas Taijuahat halaijsisit / ja **alastulisit**
- [A-II-171-[LK-3:22]] Ja pyhe Hengi **alastuli** rumisel modholla
- [A-II-367-[AP-19:35]] Cuca on se Inhiminen ioca ei tiedhä / ette Ephesin Caupungi paluele site swrta Naisiumala Diana / ia site Cuua ioca Taiuahast **allastullut** on?
- [A-III-72] minulle sencaltainen Lahia **alastulepi** ylehelte

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *tulla* muodostettu yhdysverbi. Adverbivariantti *allas* esiintyy vain kahdesti ja pelkästään muodossa *allastullut*. Tilapäiseltä vaikuttava geminaatta -ll- voi perustua suurifrekvenssisen adessiivimuodon (→) *alla* esiin kuvaan tai olla seuraavan *tullut*-muodon vaikutusta.

► VKS 1985 *alastulla*.

alastus s. 'alastomuus, vaatteettomuus, paljaus' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-574] mine rucolen – – ettes kechtasit läkite minun saijrahuteni / rickautta kieuhyteni / waateita **alastudheni**
- [A-II-437-[ROM-8:35]] eli adhistos / eli wainous? eli nelke? eli **alastus**? eli häte? eli miecka?
- [A-II-514-515-[2KOR-11:27]] Mine olen ollut – – Palios Paastosa. Wilussa ia **alastuxes**.

Johdos verbistä (→) *alastaa*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali lyhyt vain pitkä (*alastuus*?).

► VKS 1985 *alastus*.

alaskajota v. 'vajota' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-308-[PS-69:16]] Pelasta minua Loghasta, ettei mine **alaskajoi**

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *vajota* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alaskajota*.

alasviedä v. 'viedä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-638-[JOEL-3:2]] tadhon heite Josaphatin Laxon **alaswiedhä**

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *viedä* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Verbi voi olla käännöslaina Lutherin vastavassa kohdassa käyttämästä verbistä *hinabführen*.

► VKS 1985 *alasviedä*.

alasvuodattaa v. 'vuodattaa' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-765-[MAL-3:10]] ellei mine mös ylesauaia teille Taiuan Ackunat, ia sielde **alaswodhatan** runsasti Siugnauxen.

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *vuodattaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Verbi voi olla käännöslaina Lutherin vastaavassa kohdassa käyttämästä verbistä *herabschütten*.

► VKS 1985 *alasvuodattaa*.

alasvuotaa v. 'valua, virrata' | (1551) 4 esiintymää

- [A-III-414-[PS-133:2]] Ninguin se Callis Balsami on, Joca Aaronin Pääste **alaswoota** coco henen Partahans, Joca alaswoota henen Watteisens.
- [A-III-570-[VLT-2:18]] anna peiuelle ia ölle kynelet **alaswota** / ninquin Oian

Adverbista (→) *alas* ja verbistä (→) *vuotaa* muodostettu yhdysverbi, joka voi olla käännöslaina Lutherin vastaavassa kohdassa käyttämästä verbistä *herabfliessen*.

► VKS 1985 *alasvuotaa*.

alata → **alantaa**

alati *adv.* 'alati, aina, jatkuvasti, lakkaamatta, joka hetki'
(1544) 178 esiintymää, myös Westh

- [A-I-149-[BAR-3:4]] Sentehden ombi mös rangastus meihin **alati** tarttunut
- [A-II-346-[AP-12:13]] Coska sis Petari **alati** colkutti Porstuan owen päle / wlosmeni yxi Pica
- [A-III-554-[JER-31:3]] Mine olen aina ia **alati** sinun rakasna pitenyt
- [A-III-427-[PS-144:2]] minun Kilpen / iohonga mine vskallan / Joca minun Canssani **alati** waati.

Sanalla on tarkka vastine virossa. Se on johdos nominista (→) *ala*, ja sen johdinaines *-ti* on alkuaan merkinnyt tapaa. Alun perin *alati* on ilmeisesti merkinnyt 'koko alaltaan', sitten 'kauttaaltaan' ja lopulta 'yhdenjaksoisesti, lakkaamatta'. Psalttarin esimerkissä [PS-144:2] on painovirhe, ja tarkoitettu muoto on *alani* 'alaisuuteeni'.

► SKES 1955 *alati*; VKS 1985 *alati*; SSA 1992 *alati*; EES 2012 *alati*; Heininen Vir. 2014 117; NES 2020 *alati*.

alatoin *a.* 'alituinen, jatkuva' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-446] rickowaijsten tule **alatoin** pijna lackamat kersije

Nominiin *ala* (→ *ala* adpos.) perustuva johdos, joka on käännös latinan adjektiivista *continua* (*poena*) 'jatkuva'. Tarkka muodostustapa on epäselvä. *Alatoin* voi olla vailla olemista ilmaisevalla eli karitiivisella johtimella muodostettu adjektiivi, jos *ala*-sanana ajatellaan tässä tapauksessa merkitsevän määräsuuruista alaa. Murteissa merkityksessä 'pienikokoinen' esiintyvä *alaton* on joka tapauksessa normaaliin tapaan muodostettu karitiivijohdos, jolla ei ole paljon alaa.

► Gummerus 1947 226; SMS 1985 *alaton*; VKS 1985 *alaton*; Jussila 1988 220.

alatulla *v.* 'tulla (jonkin) alaiseksi, valtaan' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-828–829] O caikein laupias Ise, teme meiden eleme on nijn monda waijua teune, nijn monein tuscain **alatullut**, nijn monein waarain pätynyt

Adpositiosta (→) *ala* ja verbistä (→) *tulla* muodostettu yhdysverbi, josta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla samat osat esiintyvät myös sanaliittona.

aleksandri *s.* 'aleksandrialainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-328–[AP-6:9]] Nin ylesnousit mwtomat sijte Sinagogasta / ioca cutzuttin se Libertinein / ia se Kyreneusten / ia ninen **Alexandriten** / ia ninen iotca olit Ciciliasta / ia Asiasta

Aleksandrian kaupungin nimeen perustuva etnonyymi. Agricolan vastine muistuttaa latinan etnonyymii *alexandrinus* ja tämän ruotsiin mukautettua asua *alexandrin*. Saksassa vastine on *Alexanderer*.

► SAOB 1898 *alexandrin*.

alemainen *s.* ja *a.* 'alamainen; alistuvainen, kuuliainen; alimmainen' (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-695] wiholiset yltzewoihta / ette hen **alemaijsens** sinun tachtos ielken aijna hallitzis
- [A-III-690] Raskaus ia Ratelus Jonga Esiualta **Alemaistens** – – pälepanepi walhest
- [A-II-606–[1PT-3:5]] heiden Toiuons Jumalan päle panit / ia olit heiden Miestense **alemaiset**.
- [A-I-372] Olit **alemainen** wanhimillas / Johanneselda sine Castettin
- [A-III-339–[PS-88:7]] Sine olet minun alaspainanut siihen **alemaisen** Caiuohon / pimeyten ia syueyten.
- [A-III-443–[5MS-32:22]] Tuli ombi syttynyt minun wihasani / Ja poltaman pite hamaan **alemaisen** heluetijn.

Johdos nominin (→) *ala* komparatiivivartalosta *alempa*-. Superlatiivin funktiossa käytetty komparatiivi on yleinen sekä suomen murteissa että lähisukukielissä. Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös (→) *alamainen*.

► Punttila 1985 83; vks 1985 *alamainen*.

alemma → **alama**

alempana → **alampana**

alentaa, aleta v. 'laskea alemmaksi, tehdä matalammaksi; tehdä alempiarvoiseksi, nöyryyttää, alistaa; painaa maahan, kukistaa' | (1544) 31 esiintymää

- [A-II-170-[LK-3:5]] caiki Woret ia Mäghet pite **alettaman**
- [A-I-218-[PS-147:6]] Herra ylesnosta ne lakiat, ia **alenda** ne Jumalattomat Maan asti.
- [A-II-87-[MT-23:12]] Mutta ioca itzens ylistey, se **alatahan**, ia ioca itzens alenda se yletehen.
- [A-II-221-[LK-18:14]] iocainen quin itzens ylendä / hen **aletan**
- [A-III-277-[PS-47:4]] Hen **alendapi** Canssat meiden alanne
- [A-III-745-[SAK-10:11]] Silloin se prami Syrias pite **alettaman**, ia se Waltica Egyptis lackaman pite.

Johdos nominista (→) *ala*. Verbiin sisältyy kaksi eri johdostyyppiä, joita kaikissa taivutusmuodoissa (esim. *alettaman*) ei voi luotettavasti erottaa toisistaan. Samoin erottaminen verbin (→) *alantaa, alata* muodoista on morfotaktisista syistä tulkinnanvaraista. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalin perusteella. Agricolan ilmaus *alentaa itsensä* merkitsee 'nöyrytyä'.

► Ojansuu 1909a 113; vks 1985 *alentaa*.

aleta → **alentaa**

alfa s. 'alfa (α), (kuv.) alku' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-673] **Alpha** ia Omega, se on, Alcu ia loppu

Kreikkalaisen kirjaimiston ensimmäisen aakkosen nimi symboloi järjestykseltään ensimmäistä. Toisaalla Agricolan teoksissa 'alfaa' merkitsevä sana on samassa kontekstissa korvattu A-kirjaimella, esim. [A-II-717-[ILM-22:13]] Mine olen se A ia O, se Alcu ia loppu, se Ensimeinen ia wimeinen.

alhaalla *adv.* 'alhaalla' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-154-[MK-14:66]] Ja Petari oli **alhalla** Salis
- [A-III-296-[PS-61:3]] Tesse **alhalla** Maan päle hwdhan mine sinun tyges
- [A-III-491-[JES-44:23]] Ihastu sine Maa tällä **alhalla** / paucuckat te Woret ihastoxella

Nominin (→) *ala* lokaalisella johtimella *-ha-* laajennetusta metateettisesta vartalosta muodostettu adessiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös vartaloltaan alkuperäisempi (→) *alahal*. On mahdollista, että metateettisen muodon toisen tavun vokaali on lounaismurteiseen tapaan lyhentynyt (*alhalla*).

► Rapola 1966 256–258; Hakulinen 1979 148; VKS 1985 *alhaalla*.

alhaalle *adv.* 'alhaalle, alas' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-157-[MK-15:38]] Ja Templin purie halkeisi cachtia / ylhelde hamaha **alhaalle**.
- [A-II-303-[JH-19:23]] Hame oli wmbinainen, ylhelde haman **alhalle** cokonans cudottu.
- [A-III-773-[2MS-20:4]] quin ylhelde Taiuas ouat / eli ninen ielkin / iotca **alhalle** ouat Maan päle

Nominin (→) *ala* lokaalisella johtimella *-ha-* laajennetusta metateettisesta vartalosta muodostettu allatiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolalla Mooseksen kirjan esimerkissä on odotuksenvastainen tulosijamuoto olosijan asemesta. Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös alkuperäisempi (→) *alahalle*. On mahdollista, että metateettisen muodon toisen tavun vokaali on lounaismurteiseen tapaan lyhentynyt (*alhalle*).

► Rapola 1966 256–258; Hakulinen 1979 148; VKS 1985 *alhaalla*.

alhaalta *adv.* 'alhaalta' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-574-[VLT-3:55]] Mutta mine auxenihwsin sinun Nimes / HERRA / **alhalda** Coopasta
- [A-III-645-[AM-2:9]] Ja mine turmelin ylhelde henen hedelmens / Ja henen Jurens **alhalda**.

Nominin (→) *ala* lokaalisella johtimella *-ha-* laajennetusta metateettisesta vartalosta muodostettu ablatiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös alkuperäisempi (→) *alahalta*. On mahdollista, että metateettisen muodon toisen tavun vokaali on lounaismurteiseen tapaan lyhentynyt (*alhalta*).

► Rapola 1966 256–258; Hakulinen 1979 148; VKS 1985 *alhaalla*.

alimainen *a.* tai *s.* 'alin, alinna oleva, alhaisin, vähäosaisin' (1544) 7 esiintymää

- [A-I-627] tyhijexi tee / ja hama **alimaijsen** heluettijn sööxe / caiki heiden neuuonsa
- [A-III-382-[PS-113:6]] meiden Jumalan? ioca nin corckialla asupi? Ja quitengi **Alimaisten** päle catzopi
- [A-II-447-[ROM-12:16]] piteket teiden ninen **Alimaisten** caltaizsna.

Johdos nominin (→) *ala* superlatiivimuodosta *alin*. Agricolalla esiintyvät suurin piirtein samoissa merkityksissä myös positiivi- ja komparatiivimuodoista johdetut (→) *alamainen*, *alemainen*.

► VKS 1985 *alamainen*.

alinomaa *adv.* 'aina, jatkuvasti, pysyvästi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-643] Mine mös rucolen, ettes annais minulle rucouxen ahckeron – – **alinoma** lukeman, sinun sanoijas.

Adverbiksi kiteytynyt partitiivimuoto yhdyssanasta *alinoma*, joka ei Agricolalla eikä muutenkaan esiinny perusmuotoisena substantiivina vaan ainoastaan kompleksisten sanojen osana. Westhillä vastaavassa merkityksessä esiintyy adverbijohdos *alinomasti*. Alkuosa *ali-* on johdos nominista (→) *ala*, jälkiosa (→) *oma* on ikivanha nominiksi kiteytynyt johdos (→) *olla*-verbin kantana esiintyvistä *o*-vartalosta.

► VKS 1985 *alinomaa*.

alinomainen *a.* 'ainainen, joka-aikainen, jatkuva' | (1544) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-I-617] Jumalan ia lehimeijsen palaua ia **alinomaijnen** rackaus.

Johdos substantiivista *alinoma* (→ *alinomaa*). Agricolalla rinnakkaismuotona esiintyy myös (→) *alanomainen*.

► VKS 1985 *alinomainen*.

alinomaisest *adv.* 'aina, jatkuvasti, pysyvästi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-385-[AP-26:7]] paluellen sitewarten Jumalata öte ia peiue **alinomaisest**.

Adverbijohdos adjektiivista (→) *alinomainen*. Westhin koodeksissa esiintyy samassa merkityksessä *alinomasti*.

► VKS 1985 *alinomaisesti*.

alinomata *v.* 'pysyttää, pidättää, jatkaa (ajassa)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-717] ijancaikisen Elemen, muijstous – – pahoijlle häpijexi, ia pilcaxi, heluetin tuxexi, ia cadhotuxexi, **alinomatahan**, ja pidhetehen

Johdos substantiivista *alinoma* (→ *alinomaa*). Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *alinomata*.

alinomati *adv.* 'aina, jatkuvasti, pysyvästi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-648-R] [Maailman meno] seisopi Jumalan Sanan ielkin ilman lackamat estämete ia **alinomati** waicutetan.

Johdos substantiivista *alinoma* (→ *alinomaa*). Agricolalla rinnakkaismuotona esiintyy myös *alanomati*.

► VKS 1985 *alinomati*.

alistaa *v.* 'alentaa, tehdä alempiarvoiseksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-72-[MT-18:4]] Joca nyt itzens **alistapi**, ninquin teme lapsi, se ombi swrin Taiuan waldakunnas.

Nominiin *ala* (→ *ala* adpos.) perustuva johdos. Sen välittömäksi kantasanaksi sopisi adjektiivi *alinen*, mutta tämä ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä ennen 1700-lukua. Johdoksesta *alistaa* ei tunneta muita mainintoja vanhassa kirjakielessä. Se on uutena johdoksena tullut käyttöön nykymerkityksessään vasta 1800-luvun puolimaissa. On mahdollista, että Agricolan *alistaa* on muodostettu analogisesti verbin (→) *ylittää* mallin mukaan.

► VKS 1985 *alistaa*; NES 2020 *alistaa*.

alje → **alkeet**

aljettu *a.* 'aloitettu, alulle pantu' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-797] Auta ette sencaltaijnen sinun waldakunnas meisse / **aliettu** / iäristens caswaijs
- [A-II-19] kirian Lukia / site pahaxi ottaco / ios tesse esken **alghetussa** Somenkielen Tulkituxes / iotakin osa olla exytty
- [A-II-419] Sijte **alietusta** ia heicosta vskosta / ia siihen wahwaan.

Verbin (→) *alkaa* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. On mahdollista, että osassa Agricolan heikkoasteisia muotoja on *k:n* astevaihteluvariantina ollut palataalispirantti, mutta nykyisen kaltaista katovaihtoehtoa (*alettu*) ei esiinny.

► VKS 1985 *alkaa*.

alkaa *v.* 'alkaa, ryhtyä, ruveta, aloittaa, panna alulle; saada alkunsa, lähteä alkuun' (1544) 31 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-70] Urbanus Kesen ensin **alka**.
- [A-III-52] Ja macta Pappi henen edesens sen Manauxen pite / quin Sairasten Oppissa seiso / ia nein **alcapi**.
- [A-III-305-R] Lechten) se on, Christusen waldakunnan teden, ioca **alcaisi**, wootaman ia casuaman.
- [A-II-524-[GL-3:3]] Hengese te oletta **alcaneet**, Tahdhottaco te nyt sen Lihassa lopetta?
- [A-III-15] Sanalla ia Lupauxella kijnitetty / ia ei Inhimisilte ylesleutty eike **aliettu**
- [A-III-16] quinga Auioskesku / Oikein / Toimelisesta ia Lailisesta **alietan** ia päätetän.

- [A-II-402-[ROM-E]] ne Lahiat ouat meisse io **alcanut**
- [A-III-592] hen iuri site hetken rachtu tarcoitta / iolla ne Juttain Ceremoniat lackaman / ia Christusen Waldakunnan **alcaman** piti.

Verbivartalolla on vastineita useimmissa itämerensuomalaisissa kielissä. Se laske-
taan yleensä ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi, joskin sen etäsukukieliset
vastineet ovat epävarmoja. Obinugrilaisista ja samojedikielistä esitetyt vastineet
ovat nomineja ja merkitsevät 'päättä'. Sanavartalon on arveltu alun perin taipuneen
sekä nominina että verbinä.

► SKES 1955 *alkaa*; VKS 1985 *alkaa*; UEW 1988 6–7; SSA 1992 *alkaa*; EES 2012 *algama*; NES 2020
alkaa.

alkaja s. 'aloittaja, alkuunpanija' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-652-[HEB-12:2]] yleskatzocam Jesusen päle, sen vskon **Alcaian** ia päätteien.

Johdos verbistä (→) *alkaa*.

► VKS 1985 *alkaja*.

alkavainen s. 'aloittelija' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-207–208-[PS-E:0]] [Psalmit] ouat **Alcauaisten** opetus

Verbin (→) *alkaa* partisiippimuodon johdos, jota on käytetty substantiivina.

► VKS 1985 *alkava*.

alkeet s. 'alku, esikoinen, ensimmäinen osuus jostakin' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-493-[1KOR-16:15]] te tunnetta Stephanan Perehen / ette he ouat ne **Alkeet** Achaias / ia ouat itzense asettanet nite Pyhie palueleman
- [A-II-444-[ROM-11:16]] Jos **Alkeet** ouat pyhet, nin ombi mös coco Taikina pyhe.
- [A-II-444-R] **Alkeet** cutzutan tesse / ne pystyt quin ensin Taikinasta otetan.

Johdos verbistä (→) *alkaa*. Agricolalla sana esiintyy vain monikossa.

► VKS 1985 *alje*.

alku s. 'alku, alkukohta t. -hetki; alkuperä, syy, aiheuttaja; alkuvaihe, alkeet; aloitus' (myös
kuv.) | (1543) 154 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-131-[1MS-1:1]] **Alghusa** Jumala Loij Taiuaan ia Maan.
- [A-I-471] wisaus – – ennen caikia **alcuia**, ia londodhen rupemista, ia sinun tykenes ennen ychten ikä, taica **alcua**, ombi ollut
- [A-I-15] Suuen **alcu**
- [A-O-17-[PS-145:16]] Kunnia olcon Isen, ia Poian, ia pyhen Hengen. Ninquin **algusta** on ollut

- [A-III-25] ninquin waimon **alcu** oli mieheste / nin heidhen piti mös ydhes oleman.
- [A-I-787] Perkelehesta, ioca on caiken pahudhen **alcu**, iuri, ia ledhe
- [A-II-555-[KOL-1:18]] sen Rumijn / nimitten / Seurakunnan Pä. Joca ombi **Alcu** ia se Esicoinen nijste Coolleista
- [A-I-350] henen tooren werens / tenepene annoit meiden lunastuxen **alguxi** wlgoswodhatta
- [A-III-86] Nyt nouta **Alcu** eli Introitus Herran Ectolises taica Messus. **Alcu** macta olla iocu Psalmi. Kijtoswirsi / eli mw Rucous

Johdos verbistä (→) *alkaa*. Paikallissijamuodoista yleisiä ja adverbien tapaisia ovat varsinkin *alussa* ja *alusta*.

► VKS 1985 *alku*.

alkua v. 'alkaa' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-7] Woosi minussa [= tammikuussa] loppu ia **alku**.
- [A-II-243] Kirioitti hen mös yhden Lehestuskirian / ioca nein **alcupi**
- [A-III-355-[PS-99:0]] tesse manatan Seurakunda ieristens / Ette hen kijtteis Jumalata sen Christusen Waldakunnan teden / ioca Zionis / ia sijne Canssas ensin **alcui** / ioille hen Sanans annoi
- [A-III-460] Ennustos Christusen Seurakunnasta / caikein Trötingistä / ioca Judeasta **algui**.

Johdos verbistä (→) *alkaa*. Kansankielestä *alkua* tunnetaan ainakin Tyrön inkerois-murteesta.

► SMS 1985 *alkua*.

alkukylvö s. 'esikylvö' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-374-[PS-108:0]] Daudin Rumilisen Waldakunnan teden, Joca oli Ninquin yxi **alcukyluö** siihen Christusen tuleuaisen Waldakundahan.

Substantiiveista (→) *alku* ja (→) *kylvö* muodostettu yhdyssana, josta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *alkukylvö*.

alkuoppi s. 'uskonopin alkeet' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-209] Quin Abckiria ensin on / sijtte **AlcuOpista** Wskoon.

Substantiiveista (→) *alku* ja (→) *oppi* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kahdesti myös sanaliitoksi kirjoitettuina. Nämäkin on luokiteltava rakenteellisin perustein luontaisiksi yhdyssanoiksi (*Alcu oppi*, *Elemen Alcu Opin*).

► VKS 1985 *alkuoppi*.

alkupuhe s. 'kirjan tai tekstin esipuhe, alkusanat' | (1544) 44 esiintymää

- [A-I-93] Teme nyt olcon **Alcupuhe**. ota taij Kiria / ia wisust lue.
- [A-II-16] itze Texti ombi Jumalan pyhen Hengen omat Sanat / Waan **Alcupuhet** ia Toimituxet ouat selkiemen ymmerdhyxen tedhen lisetud.
- [A-III-210-[PS-E:O]] Joca Neiste enemini tiete tacto, **Alcupuhen** se lukea macta.

Substantiiveista (→) *alku* ja (→) *puhe* muodostettu yhdyssana. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *esipuhe*, *esisana*.

► VKS 1985 *alkupuhe*.

alkurukous s. 'alkurukous' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-871] Mwtamat Euangeliumin Textit Esipuhen, ia **Alcurucousten** cansa.

Substantiiveista (→) *alku* ja (→) *rukous* muodostettu yhdyssana. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *alkurukous*.

alkusanat s. 'alkusanat, johdanto' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-103] Jalot **Alcusanat** ennen muijta Rucouxita
- [A-III-673-R] Caiki Prophetat, camaloit **Alcusanaoia** prucauat, Ette he ne hitat cwleman, kihoisit.

Substantiiveista (→) *alku* ja (→) *sana* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *alkusana*.

alla *adpos.* 'alla, alapuolella; jossakin tilassa, jonkin kohteena, alaisena; jonkun/jonkin alaisuudessa, hallinnassa, vallassa, johdettavana; alistettuna; aikana, kestäessä, valitessa, kuluessa'; lisäksi kieliopillistunutta käyttöä (mm. 'avulla, nimissä') (1543) 146 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-242-[JES-26:19]] Herätke, ia kerskatca, iotca Maan **alla** macat
- [A-I-303-[PS-140:4]] Waskikermen myrcke / on heiden Kielense **alla**
- [A-I-528] Eij ole yxiken Taiuan **alla** / ioca minun lodhutta
- [A-II-583-[1TIM-6:1]] Oriat iotca jkeen **alla** ouat
- [A-I-566] Kylle mine tiedhen quinga swren synnin coorman **alla** mine hicoijlen
- [A-O-9] Pinattu poncius Pilatusen **alla**
- [A-I-415] Jumala caikiwaldias, ioca sinun coolemas muiston, meille ietit, ihmelisen Sacramentin salaudhen **alla**
- [A-III-318-[PS-75:0]] On yxi Lohutos Seurakunnalle / Christusen personan **alla** / ioca henen Waldakundans hallitze ia domitzepi
- [A-II-583-[1TIM-5:00]] pahain Inhimisten meno ombi nin iulki, ettei yxiken site taidha peitte iongun Wlconcullasudhen **alla**.

- [A-III-510] Pacanain cutzumisesta / ninen Uten Juttain ia Cohittudhen nimen **alla** / ycten Seurakundan Juttain cansa

Ikivanhan *ala*-nominin (→ *ala* adpos.) historiallinen olosijamuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolalla *alla* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiiivissä. Täydennyksenä voi olla myös omistusliite. Merkitys on laajempi kuin nykysuomessa, mikä osittain johtuu käännösten lähtökielten tarjoamien esikuvien seuraamisesta. Yhdyssanojen määriteosana *alla* esiintyy myös adverbina. Erikoistapaus on joko yhdyssanaksi tai sanaliitoksi kirjoitettu (→) *taivasalla*, *taivas alla* 'taivasalla', joka rakenteensa perusteella on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► SKES 1955 *ala*; UEW 1988 6; SSA 1992 *ala*; Salmi 2010a 95–119; EES 2012 *ala*; Toropainen 2017 51; NES 2020 *ala*.

allamaata v. 'maata alla; olla alhaalla, vaipunut, kukistunut' | (1544) 4 esiintymää

- [A-III-783-[5MS-28:13]] Ja Herran pite sinun Pääxi, ia ei Hennexi asettaman, ia aina päle oleman, ia ei **allamacaman**.
- [A-I-527] ijancaikisesta edhestiesit tuleuan / ette sinun paluelias yrielde wlcon **allamakaijs**
- [A-III-385-[PS-116:6]] Quin mine **allamacasin** / nin hen minua autti

Adverbista *alla* (→ *alla* adpos.) ja verbistä (→) *maata* muodostettu yhdysverbi, joka on ilmeinen käännöslaina. Esim. psalmijakeelle esikuvia löytyy sekä latinasta (*succumbo*), saksasta (*vnterlige*) että ruotsista (*nedhre ligger*).

► Heininen 2020 293.

almuinen s. 'almu, vähäinen rahallinen avustus, armo-, armeliaisuuslahja' (1548) 5 esiintymää

- [A-II-319-[AP-3:3]] Coska hen nyt näki Petarin ia Johannesen – anoi hen **Almuista**.
- [A-II-341-[AP-10:31]] Corneli / sinun Rucuxes on cwltu / ia sinun **Almuises** on muistoxi tulluet Jumalan edes.

Ruotsalaisen lainavartalon (→ *almuisa*) pohjalta johtimeksi tulkittua osaa vaihtamalla muodostettu suomalainen johdos.

► VKS 1985 *almunen*.

almuisa, almusa s. 'almu, vähäinen rahallinen avustus' | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-205-[LK-12:33]] Myyke mite teille ombi, ia andacat **Almuiseat**.
- [A-II-320-[AP-3:9]] hen se sama oli / ioca **Almuisean** tedhen jstui sen Templin Caunin Ouen edes
- [A-II-202-[LK-11:41]] andacat **Almusat** nijste quin teille on

Laina muinaisruotsin sanasta *almosa*, joka saksan ja kirkkolatinan välityksellä juontuu kreikan sanasta *eleēmosýnē* 'sääli, armahtaminen'. Suomen kirjakelessä

almu on nykyasussaan mainittu ensi kertaa vuoden 1642 Raamatussa. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *almuinen*.

► Streng 1915 4; SKES 1955 *almu*; VKS 1985 *almusa*; Kluge & Mitzka 1960 *Almosen*; SSA 1992 *almu*; NES 2020 *almu*.

aloe, -s s. 'aaloe, aaloekasvista valmistettu haju- ja suitsutusaine'
(1544) 4 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-381] Ja catkeran Joman taritzit, **Aloes** ja Sienes secoitettu
- [A-III-275-[PS-45:9]] Sinun Waattes ouat sula Mirrham, **Aloes** ia Kezia

Sana juontuu latinan kautta kreikan sanasta *alóē*, jolla on alkuaan tarkoitettu kitkeryydestään tunnettua intialaista aaloeta (*Aloe Indica* l. *Aloë vera*). Samaa nimitystä on käytetty muistakin samansukuisista kasveista. Latinan ja kreikan sanaa on käytetty myös käännösvastineena heprean sanalle *'ahālīm* Vanhan testamentin kohdissa, jossa on puhe tuoksuvasta pihkasta ja siitä valmistetusta suitsukkeesta. Näissä kohdissa tarkoitettut ns. kotkapuut (*Aquilaria agallochum*) ovat eri suvun kasveja.

► Genaust 2005 *agállocha*, *Áloë*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 34–37.

alpha → **alfa**

alta *adpos.* 'alta, alapuolelta; jonkin vaikutuspiiristä, alaisuudesta' | (1548) 2 esiintymää

- [A-III-222-[PS-8:9]] Ne Linnut Taiuan **alda**
- [A-II-519-[GL-E]] Ne Galaterit olit P. Paulin cautta, oikean Christilisen Uskoon, ia Euangeliumin siselle, Lain **alda** satetud.

Ikivanhan *ala*-nominin (→ *ala adpos.*) historiallinen erosijamuoto, joka on kietytynyt adpositioksi. Agricolalla *alta* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Merkitys on laajempi kuin nykysuomessa, mikä johtuu käännösten lähtökielten tarjoamien esikuvien seuraamisesta. Erikoistapaus on aina sanaliitoksi kirjoitettu (→) *taivas alta* 'taivasalta', joka rakenteensa perusteella on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► SKES 1955 *ala*; VKS 1985 *alta*; UEW 1988 6; SSA 1992 *ala*; Salmi 2010a 95–119; EES 2012 *ala*; Toropainen 2017 51; NES 2020 *ala*.

altias *a.* 'taipuvainen, suostuvainen, altis' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-731-[SAK-2:11]] palio pacanoit pite heitens Herralle **altiaxi** andaman

Germaanisperäiseksi oletetun (→) *altis*-sanan variantti, joka voi edustaa sanan alkuperäisempää asua. Äänneasu heijastaa tarkemmin lainalähteeksi ehdotettua kanta-germaanin sanaa **albijaz* kuin yleisempi *altis*-asu.

► Hofstra 1985 276–280; VKS 1985 *altias*; LÄGLOS 1991 *altis*; SSA 1992 *altis*; EES 2012 *aldis*; NES 2020 *altis*.

altis *a.* 'halukas, myöntyväinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-521-[GL-1:16]] Coska nyt Jumala tachtoi – – ette mine henen iulghistaisin Euangeliumin cautta Pacanaiden seassa) nin mine cochta **altijxi** annoin

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Viron *aldis* on suomesta lainattu uudissana. Suomen *altis*-sanaa on arveltu vanhaksi germaaniseksi lainaksi, ja lainälähteeksi on ehdotettu kantagermaanin sanaa **albijaz* tai *aldaz*, joka alun perin tarkoittaa suureksi kasvanutta. Gootin vastaava sana *alpeis* merkitsee vanhaa. Lainaselityksen hyväksyminen edellyttää, että sanassa olisi tapahtunut merkityksen muutos 'suureksi kasvanut' → 'valmis' → 'halukas'. Tällaisesta kehityksestä ei kuitenkaan ole suoranaisia todisteita, joten selitys jää epävarmaksi. Agricolalla sanonta *antaa alttiiksi* merkitsee kontekstissaan 'ryhtyä toimeen'

► Hofstra 1985 276–280; VKS 1985 *altis*; LÄGLOS 1991 *altis*; SSA 1992 *altis*; EES 2012 *aldis*; NES 2020 *altis*.

alto → **aalto**

alttari, halttari *s.* 'alttari, pöytämäinen koroke, korotettu alusta' (myös kuv.)
(1544) 73 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-119-[JOEL-1:13]] Parcukat te **Haltarin** palueliat
- [A-II-32-[MT-5:24]] iete sinne sinun lahias **altarin** eten
- [A-III-516-[JES-60:7]] Heiden pite minun otolisen **Altarini** päle wffrattaman
- [A-I-868] Jesus Christus meiden aijnoa ylimeijnen Pappi, Welimies, **Altari**, wffri
- [A-I-589] Jelken pyhen **Altarin** Sacramentin nautitzemisen Rucous.

Laina muinaisruotsin sanasta *altari*, joka alkuaan juontuu latinasta. Siellä *altäre* on alun perin merkinnyt uhrilieden koroketta. Sana on usein kansanetymologisesti yhdistetty latinan korkeaa merkitsevään sanaan *altus*. Agricolan *h*-alkuiset muodot perustuvat muinaisruotsin esikuvaan. Agricolalla *alttarin sakramentti* viittaa ehtoolliseen.

► Streng 1915 5; SKES 1955 *alttari*; VKS 1985 *alttari*; SSA 1992 *alttari*; NES 2020 *alttari*.

alttiiksiantaa *v.* 'uhrata, panna alttiiksi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-II-516-[2KOR-12:15]] Mutta sangen ihaisesta mine tahdhon itzeni **altijxianda**, ia itze wlosannetta teiden Sieluna tädhen

Adjektiivin (→) *altis* translatiivimuodosta ja verbistä (→) *antaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *altis*.

alus *s.* 'alusta, perustus' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-229-[2SM-22:16]] Ja nijn wedhenpajsuma näkyi / Ja Maan **aluxet** coorittijn

- [A-II-183-[LK-6:49]] se on sen Inhimisen caltainen ioca Honensa rakensi maan päle ilman **aluxeta**

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se on ikivanha johdos nimestä (→) *ala*.

► SKES 1955 *ala*; VKS 1985 *alus*; SSA 1992 *alus*; NES 2020 *alus*.

alustaa v. 'perustaa, pohjustaa, panna alulle' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-207-[PS-104:5]] Sine ioca Maan **alustit** henen pohians pälle

Johdos substantiivista (→) *alus*.

► VKS 1985 *alustaa*.

amalekiti s. 'amalekilainen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-290-291-[PS-83:8]] Sille he ouat keskenens – – ydhen Lijton sinun wastas tehnyuet – – Ne Gebaliterin, Amoniterin, **Amalechitin** [majat]

Laina ruotsin sanasta *amalekit*, joka juontuu alkuaan hepreankielisestä kansannimestä *'āmālēq*. Latinassa vastaava etnonymy on *amalechita*.

► SAOB 1898 *amalekit*; VKS 1985 *amalekiitti*.

amen *interj.* 'aamen, totisesti'

(1543) 454 esiintymää, myös UpsE, Münster, UpsK, Westh

- [A-O-12-[MT-6:13]] Sille ette sinun on waldacunda / ia woima / ia cunnia ijancaikisesta ijancaikisehen **Amen**
- [A-I-108] Sinun racas Poias / Jesusen Christusen / meiden HERRAN cautta / **AMEN**.
- [A-II-497-R] Nin ia **Amen**, se on totinen tosi, wissi ia wachua.
- [A-III-781-[5MS-27:17]] Ja caiken Canssan pite sanoman / **Amen**.

Rukousten, saarnojen yms. lopetussana *aamen* on kristinuskon myötä moniin kieleen levinnyt, alkuaan heprean sanasta *āmēn* juontuva laina, jonka perusmerkityksiä ovat 'tosi; todella, totisesti'. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko sana Agricolan aikana äännetty lyhyt- vai pitkävokaaliseksi, mutta se on ensi alkuun kirjoitettu aina lyhytvokaaliseksi 1700-luvun lopulle asti. Sana esiintyy Agricolalla myös eri tavoin lyhennettynä.

► SAOB 1898 *amen*; VKS 1985 *aamen*; SSA 1992 *aamen*; NES 2020 *aamen*.

ametystus s. 'ametisti' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-715-[ILM-21:20]] Se ensimeinen Perustus oli Jaspis – – Se toinentoistakymenes **Ametystus**.

Sitaattilaina latinan sanasta *amethystus*, joka juontuu kreikan sanasta *amethystos*. Tämän on selitetty muodostuvan kielteisestä etuliitteestä *a-* ja verbiin *methyskein* ’juovuttaa’ perustuvasta sanasta *methýō*, joka merkitsee juopuneena olemista. Ametistin on uskottu varjelevan kantajaansa juopumiselta. Toisten tutkijoiden mukaan tämä selitys on pelkkä kansanetymologia ja sana juontuu jostakin muinaisesta Aasian kielestä. Mitään uskottavaa lainaetymologiaa ei ole kuitenkaan voitu esittää.

► SAOB 1898 *ametist*; Streng 1915 5; Kluge & Mitzka 1960 *Amethyst*; VKS 1985 *ametisti*; SSA 1992 *ametisti*; Karttunen 2013 *ametisti*; NES 2020 *ametisti*.

amma s. ’imettäjä, lapsenhoitaja’ | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-564-[1TSS-2:8]] Waan me olema Eiteliset olluet teiden tykenen / Ninquin iocu **amma** Lapsensa hellikeine pideis
- [A-III-119-120-[JES-49:23]] Ja Kuningat pite oleman sinun Eletteies, ia heiden Trötingins sinun **Ammas**.

Sana on todennäköisesti laina muinaisruotsin sanasta *amma* ’imettäjä’, mutta samantapaisia sanoja on monissa muissakin kielissä kreikkaa ja hepreaan myöten. Sana on alkuaan lastenkielestä peräisin, ja samantapaisia sanoja on voinut syntyä erikseen eri tahoilla.

► Streng 1915 5; SKES 1955 *amma*; VKS 1985 *amma*; SSA 1992 *amma*; Häkkinen 2020 SUST 275 97–98.

ammentaa v. ’(kuv.) hankkia t. saada jotakin’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-485] ette me caiken sinun Jumaludhes armon teutetyxen **ammenaijsim**

Verbivartalolla on laajasti vastineita sekä lähisukukielissä että etäsukukielissä ugri-laiskieliin asti. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Alkuperäinen vartalo on ollut *ama*-tyyppinen, ja se on alkuaan tarkoittanut veden ammentamista. Agricolalla sanan johdosvariantti *ammentaa* esiintyy vain vertauskuvallisessa merkityksessä, ja alkuperäisessä merkityksessä esiintyvät variantit (→) *ammultaa*, *ammuntaa*.

► SKES 1955 *ammentaa*; VKS 1985 *ammentaa*; SSA 1992 *ammentaa*.

ammotella v. ’aukoa suutaan; (kuv.) havitella ruoakseen’ | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-280-[PS-35:21]] Ja heiden kitaans **ammotteleuat** awarald minua wastan
- [A-III-626-[HOS-12:1]] Waan Ephraim **ammottele** Twlen ielkin / ia sanopi Itetwlen peresti

Johdos verbistä (→) *ammottaa*. Hoosean kirjan esimerkissä Agricolan *ammotella* on käänkösvastine latinan ja saksan laiduntamista merkitseville ilmauksille. Suomen murteissa *ammotella* on mielimisen tai havittelemisen merkityksessä kirjattu Juvalta.

► SMS 1985 *ammotella*; VKS 1985 *ammotella*.

ammottaa v. 'avata suunsa ammolleen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-573-[VLT-3:46]] Caiki meiden Wiholiset ouat swtans meiden wastan **ammottaneet**

Johdos sanavartalosta *ammo-*, jolla on vastineita itämerensuomessa ja saamessa. Vartaloa on arveltu alkuperältään deskriptiiviseksi, ja samantapaisia mutta ilmeisesti erikseen syntyneitä sanoja on myös samojedikielissä. Agricolalla *ammottaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ylesammottaa*.

► SKES 1955 *ammo*; VKS 1985 *ammottaa*; SSA 1992 *ammo*.

ammua v. 'ammua' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-119-120-[JOEL-1:18]] Woiij quinga cariat hookauat, ia Laumat **ammuuat**

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on äänteellisesti motivoitu sana, joka jäljittelee lehmän ääntelyä. Samantapaisia sanoja on samalta pohjalta syntynyt muissakin kielissä.

► SKES 1955 *ammua*; VKS 1985 *ammua*; SSA 1992 *ammua*.

ammultaa v. 'ammentaa' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-253-[JH-4:7]] Nin tuli yxi Samaritanin waimo, wette **ammultaman**.
- [A-III-471-[JES-12:3]] **Ammultaman** teiden pite Wette ilon cansa / nijste Terueydhén Lecteiste.

Johdos samasta vanhaan perintösanastoon kuuluvasta verbivartalosta, josta on muodostettu myös (→) *ammentaa*. Suomen kansankielessä variantti *ammultaa* tunnetaan varsinkin Pohjois-Satakunnassa, useissa pohjalaismurteissa sekä kaakkois-murteissa. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *ammuntaa*.

► SKES 1955 *ammentaa*; VKS 1985 *ammultaa*; SSA 1992 *ammentaa*.

ammuntaa v. 'ammentaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-692-[NAH-3:14]] **Ammunna** sinus Wette

Johdos samasta vanhaan perintösanastoon kuuluvasta verbivartalosta, josta on muodostettu myös (→) *ammentaa*. Suomen kansankielessä variantti *ammuntaa* tunnetaan eräissä pohjalaismurteissa. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *ammultaa*.

► SKES 1955 *ammentaa*; VKS 1985 *ammuntaa*; SSA 1992 *ammentaa*.

ammuva s. 'ammuva, lehmä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-72] 1 Kymenen Kwta Nauraua / 2 kymenen Kwta **Ammuua** / 3 Caxitoijsa kymende kwta Hirnuua

Verbin (→) *ammua* partisiippimuoto, jota on käytetty lehmää tarkoittavana kiertoilmauksena eläinten kantoajoista kertovassa arvoitusrunossa.

► VKS 1985 *ammua*.

amoniteri s. 'ammonilainen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-291-[PS-83:8]] Sille he ouat – – ydhen Lijton sinun wastas tehnyuet – – Ne Gebaliterin, **Amoniterin** ia Amalechitin [majat]

Laina saksan etnonymistä *ammoniter*, joka latinan ja kreikan kautta juontuu heprean kansannimestä *ammonī*. Tämän taustalla olevaa paikannimeä *Ammon* vastaa nykyään *Amman*.

► SAOB 1898 *ammonit*.

amoree, amorree s. 'amorilainen, amorilaiset' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-131-[NEH-9:8]] andaxes henen sijemenellens / nijnen Canrerin / heteerin / **Amorrein** / Pheresein / Jebuserin / ia Girgoseerin / maan
- [A-I-155-[JOS-7:7]] Mixis temen canssan weijt ylitze Jordanan, **Amorreitten** käsijn andaxes ja hukataxes
- [A-III-416-[PS-135:11]] Canssa löi / Ja tappoi wäkeuet Kuningat. Sihon sen **Amorein** Kuningan / Ja Oh sen Kuningan Basas
- [A-III-645-[AM-2:9]] Nyt mine quitengin olen sen **Amorein** heiden edestens poiscadhottanut / ionga corkius oli ninquin Cedrein

Erikoislaina ruotsin etnonymistä *amoré*, joka perustuu latinan (*amoræus*) ja kreikan (*ámorraios*) välityksellä ikivanhaan aasialaiseen kansannimeen, jota hepreassa vastaa *ēmōri*. Sana on viitannut yleisesti Kanaanin alueen alkuperäiskansoihin, ja sen vastine on Mesopotamiasta tunnettu *amurru*, joka perusmerkityksessään tarkoittaa läntistä, länsipuolella olevaa. Sanaa ei samassa asussa tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

► SAOB 1898 *amoré*; NIB 2006 *Amorites*.

ampua v. 'ampua; haavoittaa, vahingoittaa' | (1544) 14 esiintymää

- [A-I-112-[5MS-32:23]] Mine tahdon caiki minun nooleni heiden sisellens **ambuua**.
- [A-III-226-[PS-11:3]] Ne Jumalattomat – – paneuat Noolians ienten päle / ette he **ambuisit** salaisest nijte Hurskaita sydhemeste
- [A-III-299-[PS-64:8]] Mutta Jumalan pite heite ekist **ambuman** / nin ette heiden kiuistemen pite
- [A-III-427-[PS-144:6]] Anna leimauxet iskia / ia haiota heite / **ammu** sinun Nolias ia cauhista heite.

Verbillä on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä permiläiskieliin asti. Se lasketaan kuuluvaksi vanhaan perintösanastoon. Agricolalla *ampua* esiintyy myös perusosana yhdyserbissä (→) *läpitseampua*.

► SKES 1955 *ampua*; VKS 1985 *ampua*; UEW 1988 606–607; SSA 1992 *ampua*; NES 2020 *ampua*.

ampuja s. 'Jousimies' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-41] **Ambuia** hy[vä]

Johdos verbistä (→) *ampua*. Agricolalla sana esiintyy vain ennustustaulukossa tähti-merkin nimityksenä. Sanaa ei tässä merkityksessä tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1985 *ampuja*.

ampuminen s. 'jousella ampuminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-163-[JUDIT-9:9]] Nijn mös näihin (o Herra) iotca wscaldauat heiden wäkihins / ja Rattains / Keihehijns / ia heiden **ambumisens** pälle

Johdos verbistä (→) *ampua*.

► VKS 1985 *ampuminen*.

amut, amu, aamut *adv.* 'kauan sitten, ammoin' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-52-[MT-11:21]] He olisit **aamut** säckis ia tuhghas tehnyt synnin parannuxen.
- [A-II-158-[MK-15:44]] Jos hen io **Amu** coollut oli
- [A-III-181-[MK-15:44]] Nin Pilatus imehteli ette hen io kolut oli, ia cutzui tygense pämiehen, Ja kysyi henelde ios hen io **amut** coolut oli

Sanavartalo kuuluu etymologisesti samaan yhteyteen kuin adverbi *ammoin*, jolla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. *Ammoin* ei esiinny Agricolan kielessä eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä lukuun ottamatta H. G. Porthanin 1770-luvulla Sotkamosta saamaa lisäystä Daniel Jusleniuksen sanakirjaan. Agricolan adverbia vastaava *amu* on suomen kansankielestä merkitty Keski-Karjalan Pyhäjärven murteesta merkityksessä 'aikoja sitten'. Useissa vanhemmissa tutkimuksissa *ammoin* ja (→) *aamu* on yhdistetty toisiinsa, mutta tämä yhdistelmä on sekä äännehistorian että merkityksen kannalta epäuskottava. Sen sijaan on mahdollista, että *aamu*-sanalle vanhemmassa etymologisessa kirjallisuudessa esitetyt etäsukukielten vastineet kuuluvat nimenomaan *ammoin*-sanana yhteyteen, ja tätä kautta *ammoin* variantteineen voidaan todistaa vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *ammoin*; SMS 1985 *amu*²; VKS 1985 *amut*; SSA 1992 *ammoin*; EES 2012 *ammu*; Aikio 2015a SUSA 95 51; NES 2020 *ammoin*.

ane s. 'syntien anteeksianto, armahdus, armo, laupeus; Herran ehtoollinen' (1544) 14 esiintymää, myös Westh

- [A-I-420] Ketke Herra Jumala sinun Seurakundas, ijancaikisella **aneilla**
- [A-I-337-[JES-55:7]] Sille henen tykönens ouat swret **Aneet**
- [A-III-746-R] Papit ia Phariseuset Canssan wärlle Opillans surmasit. **Ahneillans** [po. aneillans] ne myit ia ostit.
- [A-I-558] Inhiminen **Anelens** kieudhesens nein aijattelkan.
- [A-I-597] Pesijeijs peiuene **Anen** ielken Ruc[ous].

Johdos verbistä (→) *anoa*. Sana tunnetaan kirkollisissa merkityksissä lounaismurteissa. Sakarjan kirjan reunahuomautuksessa [A-III-746-R] Agricolan *ahneillans* on kirjoitusvirhe *pro aneillans*, sillä sana on käännös saksan sanasta *ablas* (*Ablaß*) 'anteeksianto'.

► Rapola Vir. 1938 417–434; VKS 1985 *ane*; SSA 1992 *ane*; Heininen 2008 144; NES 2020 *ane*.

aneenstuoli s. 'liitonarkin pyhä kansi, armoistuin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-328-R] [Arkin] päle se Armon ia **Anenstoli** oli, ia ne Caxi Cherubin.

Substantiiveista (→) *ane* ja (→) *stuoli* muodostettu yhdyssana, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1985 *aneentuoli*.

anetie s. 'pyhiinvaellusmatka' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-447-[ROM-12:00]] [Oikeaan uskoon perustumattomia] ouat Menningeisten ilmoituxet Sielu Messut **Anetiet** paastot, Jakeet, Kekrit

Substantiiveista (→) *ane* ja (→) *tie* muodostettu yhdyssana, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1985 *anetie*.

anettenarkku s. 'liitonarkki, armoistuin' (myös kuv.) (1544) 2 esiintymää

- [A-I-771] en quitenga lange epewskoon, mutta Pakenen Jumalan **Anetenarkun**, Armon, ia ylenpaldjsen swren laupiudhen tyge
- [A-I-394] [Ylösnoukseen Kristuksen] pite meille **Anetenarku** oleman, päemies, welimies, Sowittaija

Substantiiveista (→) *ane* ja (→) *arkku* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *anettenarkku*.

ankara *a.* 'ankara, luja, tinkimätön; kova, julma, säälimätön' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-95-[MT-25:24]] Herra, mine tiesin, että**s** **angara** mies olet
- [A-III-676] Wastan **Angarita** Tyranni ia wärie Prophetat

Sanan ainoa vastine on karjalan *ankara*. Sen alkuperä on epäselvä. Se perustuu mahdollisesti samaan germaaniseen lainavartaloon, josta on muodostettu myös *ankea*. Tämä ei esiinny Agricolan teksteissä eikä muussakaan vanhassa kirjakiellessä ennen 1800-lukua. Se on selitetty johdokseksi vanhasta germaanisesta lainavartalosta, josta juontuvat mm. muinaisnorjan *ongr* 'ahdas' ja muinaisruotsin *anger* 'surullinen, huolestunut'. Sanalle on esitetty useita kantagermaaniaisia rekonstruktiovaihtoehtoja, mm. **angu-z* tai **angwu-z*. Agricolalla *ankara* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *ylenankara*.

► Hakulinen Vir. 1947 156–160; SKES 1955 *ankara*, *ankea*; VKS 1985 *ankara*; UEW 1988 12; LÄGLOS 1991 *ankea*; SSA 1992 *ankara*, *ankea*; NES 2020 *ankara*.

ankara|sta, -st *adv.* 'ankarasti, armottomasti' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-173-[JES-64:12]] maltacos sinus neisse pite / ja waicketa ja meite nein **angarasta** alaspaijskata
- [A-III-589-[HES-34:4]] **angarast** ia haartaast te oletta heiden ylitzens wallaneet
- [A-III-32] Tee Armot minun cansani, quin sine luuanut olet, ia ei nin **angarasta** quin mine ansainut olen.

Adjektiivin (→) *ankara* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *ankarasti*.

ankaroita *v.* 'uhota, uhitella' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-225-226-[PS-10:18]] sinun Coruas sijte waarinottapi. Ettes oikiudhes saattat Oruoille ia kieuhille, Ettei Inhiminen enembi **angaroitzi** (heite wastan) maan päle.

Johdos adjektiivista (→) *ankara*.

► VKS 1985 *ankaroita*.

ankaruus *s.* 'ankaruus, kovuus, armottomuus; tiukkuus, ehdottomuus, peräänantamattomuus; voima, pakkovalta' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-244] henen [keisari Domitianuksen] Sädyngs oli Romin Radhist turhaxi techty henen swren **Angarudhens** tedhen
- [A-II-444-[ROM-11:22]] catzo nyt tesse Jumalan hywuytte ia **Angarutta**. Sen **Angarudhen** nijnen päle, iotca langesit
- [A-III-277-[PS-47:0]] Pacanain seas / Jonga hen Synnist / Colemast / Perkelen **angarudhest** ia caikista waiuasta pästepi.

Johdos adjektiivista (→) *ankara*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali pitkä vai lyhyt (*ankarus?*).

► VKS 1985 *ankaruus*.

ankkuri, ankkari s. 'ankkuri, kiinnityslaitte' (myös kuv.) | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-389-[AP-27:30]] Wenhen meren lyckesit / sille ionella / ette he tadhoit **Ankurita** wloswiedhe Hadhen kieulast.
- [A-II-390-[AP-27:40]] Ja quin he **Ankarit** olit ylesottaneet, lexit he Mereen
- [A-I-715] Ne iotca tesse elemes heiden toijuoins **ankurit** kijnitit, he pakeneuat
- [A-II-640-[HEB-6:19]] Toiuon, Jonga me pidemme ninquin waghan ia wahuan meiden Sielun **Ancurin**

Sana on asussa *ankkari* selvästi ruotsalainen laina. Ruotsin ja muiden germaanisten kielten sanat, mm. saksan *Anker*, juontuvat latinasta, jonka *ancora* puolestaan on lainaa kreikan ankkuria tai koukkua merkitsevistä sanasta *ánkŷra*. Asussa *ankkuri* saattaa olla klassisten kielten tai anglosaksin (*ancor*) vaikutusta.

► SAOB 1898 *ankare*²; Streng 1915 6–7; SKES 1955 *ankkuri*; SSA 1992 *ankkuri*; Bentlin 2008a SUST 256 62; NES 2020 *ankkuri*.

anne → **suunanne**

annin s. 'anti, lahja; uhrilahja; lahjus; palkkio' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-717-[ILM-22:17]] Ja ioca tactopi, se ottacan Elemen Wettä **andimexi**.
- [A-III-425-[PS-143:0]] Sille sepe Jumalan Wanhurskaus on / ette hen **Andimexi** Christusen teden synnit meille andexiandapi
- [A-III-760-[MAL-1:10]] Eipe te mös wirite iongun tulen minun Altarilleni **andimexi**.
- [A-III-458-[JES-1:23]] Sinun Pämiehes – – kernasti Lahia ottauat, ia seisouat **Andimiten** ielkin.

Johdos verbistä (→) *antaa*.

► VKS 1985 *annin*.

anno Domini *adv.* 'Herran vuonna, a.D.' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-17] Mutta **Anno domini** 1248 nin yxi toinon Erick Kuningas / Lespe licanimelde / lehetti swren Sotauäen tänne Somen maan
- [A-II-18] Edespein ombi taas tieteminen ette **Anno domni**. 1293. Nin se HErra Torgil Rotzin Marschi / cocosi palio Sotacanssa ia lehetti sen Carialan mahan.
- [A-III-144] Prentattu Stocholmis / **Anno Dni**. 1549
- [A-III-434] Ninquin me Tenepene mös tunnema. Sille **Anno Dni**. 1551. Palio Canssa tesse Somen maalla surckiasti Nelken coolit

Sitaattilaina latinan ilmauksesta Anno Domini, joka koostuu vuotta tarkoittavan *annus*-sanana ablatiivimuodosta ja herraa tarkoittavan *dominus*-sanana genetiivistä. Herra viittaa tässä yhteydessä Jumalaan ja koko ilmaus kristillisen ajanlaskun mukaisiin vuosilukuihin. Ilmaus voi esiintyä eri tavoin lyhennettynä.

► Etymonline 2022 *Anno Domini*.

annos s. 'lahja, anti' | (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-I-412] [Sinä olet]] Seitzemen kertainen **annos**, ja Herran oijkean szormi
- [A-I-748] caiketin me wnhodhamme sinua kijteemeste caikein hengellisten hywuytten lahijain ia **annosten** edheste.

Johdos verbistä (→) *antaa*.

► VKS 1985 *annos*.

***ano** s. 'anomina, rukoileminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-491] meidhen Herran poolesta / ioca sinun saij / lahiaxi ia **anolla**

Sana voi periaatteessa olla takaperoisjohdos verbistä (→) *anoa*, mutta todennäköisesti se on painovirhe (nasaaliviiva puuttuu), ja tarkoitettu muoto on *annolla* (→ *anto*). Se on suomennos saksan sanasta *gab* (= *Gabe* 'lahja, anti'). *Ano* on mainittu Kristfrid Gananderin sanakirjassa 1787 mutta ei muussa vanhassa kirjakielessä.

► Gummerus 1947 269; Ganander 1787/1997 *ano*.

anoa, anoo v. 'anoa, pyytää, rukoilla; toivoa, haluta; vaatia; velvoittaa; edellyttää, tehdä tarpeelliseksi' | (1544) 182 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-105-[LK-11:9]] **Anocat** / ia teille annettan / Etziket / ia te leudhette
- [A-I-418] anna mös heiden / sinun mielinoudhos ielken / site **anoo** / ioca sinun olis otolinen
- [A-I-161-[lis.2AK-O:11]] Ja nyt mine cwmardan minun Sydhemen poluet **anodhen** sinulda armoija
- [A-III-237-[PS-20:5]] Hen andacon sinulle mite sydemes **ano**
- [A-II-18-[UT-E]] coska tarue on **anonut**, ouat mös mwiden kielet, puhet ia sanat tehen siselotetud.
- [A-II-413] Jumalan Lain tapa on / ette hen wati ia **ano**. Nin mös Liha wati ia **ano** Henge watan / ia tachto olla itze wallalans
- [A-II-34-[MT-5:00]] Mutta cosca Rackaus / häte / Lehimeisen tarue eli Jumalan Cunnia site **anopi** / nin se on hyuesti techty.

Verbillä on vastineita lähisukukielissä ja mordvassa. Etymologian suppeudesta huolimatta se katsotaan vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *anoa*; VKS 1985 *anoa*; SSA 1992 *anoa*; EES 2012 *anuma*; NES 2020 *anoa*.

anominen s. 'anominen, pyytäminen, pyyntö, anomus, rukous; pyynnön kohde' (1544) 19 esiintymää

- [A-I-126-[1KN-8:49]] cwle Taijuahas / sinun Istuimellas heiden rucouxensa / ia **anomisens**
- [A-III-534-[JER-7:16]] rucuele temen Canssan edeste / ia ele ycten Walitosta eike **anomista** edestooco
- [A-II-627-[1JH-5:15]] meille ouat ne **anomiset** iotca me henelde anoima.
- [A-III-369-[PS-106:15]] Mutta hen annoi heille heiden **anomisens** / ia lehetti heille kylle

Johdos verbistä (→) *anoa*. Agricolalla *anominen* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *avunanominen*.

► VKS 1985 *anominen*.

anomus s. 'anominen, pyyntö' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-552-[FIL-4:6]] teidhen **Anomus** caikes Rucouxes ia Pytemises Kijtossanan cansa, olcohon caikissa asioisa tietteuä Jumalan edesse.

Johdos verbistä (→) *anoa*.

► VKS 1985 *anomus*.

anoppi s. 'anoppi, puolison äiti (toiselle puolisolle)' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-207-[LK-12:53]] Ise eroitetan poicans watan – – **Anoppi** Miniens watan Ja Minie **anoppins** watan.
- [A-III-781-[5MS-27:23]] Kirottu olcoon / ioca **Anoppins** tykene maca

Sanalle on esitetty vastineita sekä lähi- että etäsukukielistä aina samojedikieliin saakka. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon.

► SKES 1955 *anoppi*; VKS 1985 *anoppi*; UEW 1988 9–10; SSA 1992 *anoppi*; NES 2020 *anoppi*.

anovainen s. ja a. 'pyytävä, rukoileva' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-418] ettes **anowaijsten** nijte laijnaisit / quin he pytewet
- [A-III-386-[PS-117:0]] vskolisille ia **anouaisille** annetaan Pyhe Hengi ia ijancaikinen Eleme

Verbin (→) *anoa* partisiippimuodosta johdettu nomini.

► VKS 1985 *anova*.

ansa s. 'ansa, pyydys' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-306-[PS-141:9]] Wariele minua sijte paulasta, ionga he eteheni asetit, Ja nijnnen pahoin teckiedhen **Ansasta**.

- [A-III-719] Monen Jonen ia Walhen cansa / wirittin sille Paula ia **ansa**.

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota lainanantajataholla vastaavat mm. muinaispreussin *ansis* 'patakoukku' ja latvian *osa* 'kahva, kädensija, silmukka'.

► Thomsen 1890 159; SKES 1955 *ansa*; VKS 1985 *ansa*; SSA 1992 *ansa*; EES 2012 *aas*¹; Junttila 2015 91; NES 2020 *ansa*.

ansaita, ansata, anssaita, anssata v. 'ansaita, saavuttaa, hankkia, tuottaa; saada toiminnastaan, teoistaan oikeutetusti tai kohtuuden mukaan; olla jonkin arvoinen' (1544) 51 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-723-[HGG-1:6]] Ja ioca Raha **ansaitze** / Hen pane ne ychten läuisen Cuckarohon.
- [A-II-315-[AP-1:18]] [Juudas] ombi **ansanut** sen Pellon Wärydhen palcasta
- [A-I-413] Christus meille ilon **ansa**
- [A-I-175-[VLT-3:64]] Costa heille Herra / ninquin he **anssaneet** ouat
- [A-III-349-[PS-94:2]] sine Mailman Domari / maxa nille Coreille mite he **anssaineet** ouat.
- [A-III-31] mite mine pahalla elemelleni sinulta **ansainut** olen
- [A-III-345] meiden Synnit nin swret ouat. Jotca semmotoisen Wihan **ansaitzit**.

Verbillä on likimääräinen vastine vain karjalassa (*asnita*). Tätä muistuttava *asnata* on mainittu Kristfrid Gananderin sanakirjassa. Sanavartalon alkuperästä on kaksi vaihtoehtoista, hyvin perusteltua selitystä. Toisen mukaan se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **asnē(ja)n-* edustaa mm. muinaisyläsaksan (*gi-*)*arnēn* 'ansaita'. Toisen selitysvaihtoehdon mukaan *ansaita* on johdos balttilaisperäisestä (→) *ansa*-sanasta. Kumpikin selitys on mahdollinen, mutta *asnata*-varianttia on vaikeampi selittää *ansa*-sanan pohjalta. Näin olleen germaaninen lainaetymologia on pantava etusijalle. Ei myöskään ole mahdotonta, että *ansaita* ja *asnata* ovat keskenään eri alkuperää, jolloin molemmat selitykset ovat tavallaan oikeita. Agricolan *-nss*-yhtymän sisältävät muodot ovat todennäköisesti vain ortografisia variantteja. Kyseessä voisi olla myös lounaismurteille ominainen geminaatio, mutta tällaista ei Agricolan kielessä yleensä ole oletettu.

► Lindström 1859 53; Thomsen 1869 66, 112; SSA 1955 *ansaita*; Rapola 1965 100–102; VKS 1985 *ansaita*; Ikola 1987 SJ 29 erit. 34; LÄGLOS 1991 *ansaita*; SSA 1992 *ansaita*; NES 2020 *ansaita*.

ansaittu, ansattu → **ansattu**

ansio, anssio s. 'ansio, jonkin hankkimiseksi tehtävä teko t. työ; palkka t. palkkio; meriitti, jotakin asiaa edistävä seikka, teko, saavutus tms.; oikeudenmukainen kohtelu t. korvaus; Kristuksen pelastustyö' | (1543/1559) 100 esiintymää, myös Westh

- [A-II-511-R] [Eivät] hyuet tegot vloskieu iongun **Ansion**, palcan – – eli turhan cunnian tedhen, waan paliahast ia sulasta rackaudesta.

- [A-III-297-[PS-62:13]] Ja sine HERRA olet armolinen / ia maxat iocaitzen **ansionsa** ielkin
- [A-O-22] poiseste caicki meiden syndin **ansijot** sinun pyhen Poicas Jesusen Christusen meiden Herran tedhen
- [A-I-721] Eij ole minulla ychten **ansiota** eijke hywije töijte
- [A-I-498] Armon sine ilman **ansiota** annoit / ijancaikisen elemen lupasit
- [A-II-320-[AP-3:12]] Ninquin me olisima meiden Woimalla taicka **Ansiolla** temen saatanut kieumen
- [A-II-206-[LK-12:48]] Joca taas ei tienyt / ia quitengi teki hauain **ansiota** / sen pite wähemmen hawoi kerssimen
- [A-I-382] minua mös / O Jesu / luetta / sinun pinas **anssion** tedhen
- [A-II-627-[1JH-5:00]] [Kristitty] ymerdä henens oleuan – – Christusen Weren **ansion** cautta, lunastetun

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Se on rakenteeltaan mitä ilmeisimmin johdos, mutta kantasanasta on eri käsityksiä. Se voi kuulua etymologisesti yhteen (→) *ansaita*-verbin kanssa, ja yksi vaihtoehto on pitää sitä *ansaita*-verbin johdoksenä. Tämänkin alkuperä on kiistanalainen, mutta yhden selityksen mukaan se on germaaninen laina. Myös *ansio* muistuttaa rakenteeltaan monia sellaisia *-io*-loppuisia sanoja, jotka on selitetty germaanisiksi lainoiksi. Tämän perusteella myös *ansio*-sanaa on sellaisenaan oletettu lainaksi germaaniselta taholta. Suora lainaselitys on kuitenkin yleensä torjuttu. Toisen selityksen mukaan sekä *ansaita* että *ansio* olisivat rinnakkaisia johdoksia balttilaisperäisestä *ansa*-sanasta. Tämän mukaan *ansaitseminen* olisi alun perin merkinnyt ansalla pyydystämistä ja *ansio* olisi ollut 'ansalla pyydetty saalis'. Vanhasta kirjakielestä ei kuitenkaan löydy merkkejä tällaisesta merkityksen muutoksesta. Sen sijaan ehkä vanhasta kansanrunoudesta voidaan osoittaa tämän suuntaisia viitteitä. *Ansa*-sanan yhteyttä *ansio*- ja *ansaita*-sanoihin ei kuitenkaan ole sitovasti voitu osoittaa. Agricolan *nss*-yhtymän sisältävät muodot ovat todennäköisesti vain ortografisia variantteja. Kyseessä voisi joissakin tapauksissa olla myös lounaismurteille ominainen geminaatio, mutta tällaista ei Agricolan kielessä yleensä ole oletettu eivätkä kaikki *nss*-tapaukset esiinny sellaisissa rakenteellisissa yhteyksissä, joissa geminaatio olisi äännelaillisesti mahdollinen.

► Thomsen 1870 130; SKES 1955 *ansa*, *ansaita*; Rapola 1965 100–102; Koivulehto Vir. 1974 113; Hakulinen 1979 284 alav. 414; Turunen 1981 22 *ansio*; VKS 1985 *ansaita*, *ansio*; Ikola 1987 SJ 29 erit. 34; LÄGLOS 1991 *ansaita*, *ansio*; SSA 1992 *ansio*; NES 2020 *ansio*.

ansiolinen *a.* 'ansiollinen, ansaitseva' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-48-[MT-10:10]] Tömies ombi roghans **ansiolinen**.
- [A-II-183-[LK-7:4]] rucolit he hende hartast ia sanoit / Hen on siihen **ansiolinen** ettes henelle sen tekisit

Johdos substantiivista (→) *ansio*.

► VKS 1985 *ansiollinen*.

ansiollisesti → anssiolisesta

ansiotoin, anssijotoin *a.* 'ansioton, jolla ei ole ansioita, joka ei ansaitse; ansaitsematon, jota ei ole ansaittu' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-390] Kijtossana Jumalalle Christusen hyueintekoin tedhen meille **ansiottomille** osotetut.
- [A-I-665] Mine waijwanen / sinun **anssijotoin** cwuas / ia syndynen loondocappale
- [A-III-386-[PS-117:0]] Waldakunnas – – **Ansiotoin** Synnein andexiandamus wallitze
- [A-I-496] **ansiottomille** lahioijlla, sine minua cunnioittit

Johdos substantiivista (→) *ansio*. Agricolan *-nss*-yhtymän sisältävä muoto on todennäköisesti vain ortografinen variantti. Kyseessä voisi olla myös lounaismurteille ominainen geminaatio, mutta tällaista ei Agricolan kielessä yleensä ole oletettu.

► Rapola 1965 100–102; VKS 1985 *ansioton*; Ikola 1987 SJ 29 erit. 34.

anssattu, anssaittu, ansaittu, ansattu *a.* 'ansaittu, ansioiden mukaan saatu t. osaksi tullut' (1544) 5 esiintymää, myös Westh

- [A-I-572] meiden tedhen wffrina Ristin pälle / maxadhen meiden synnein **anssaijtut** pinat
- [A-I-713] poisota meilde armolisesta / temen kylle **anssatun** Ruttotaudhin rangaijstos
- [A-III-54] Ja ele ensingen epeile / Ette Jumala ioca on sinun **ansaitun** Colemas kiendenyt omaxi kijtoxexens / ia ychteitzen Canssan parahaxi
- [A-III-669] hen sulast Laupiudhestans / sen **ansatun** Witzauxens / armolisesta poiskiensi.

Verbin (→) *ansaita* ym. partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Agricolan *-nss*-yhtymän sisältävät muodot ovat todennäköisesti vain ortografisia varianteja. Kyseessä voisi olla myös lounaismurteille ominainen geminaatio, mutta tällaista ei Agricolan kielessä yleensä ole oletettu.

► Rapola 1965 100–102; VKS 1985 *ansaita*; Ikola 1987 SJ 29 erit. 34.

anssiolisesta *adv.* 'aiheellisesti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-636] he oiikein ja **anssiolisesta** piteu meite waijuaman

Adjektiivin (→) *ansiolinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Samasta adverbista ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolan *-nss*-yhtymä on todennäköisesti vain ortografinen variantti (→ *ansio*).

► Rapola 1965 100–102; VKS 1985 *ansiollisesti*; Ikola 1987 SJ 29 erit. 34.

antaa v. 'antaa, ojentaa; jättää, luovuttaa, lahjoittaa, suoda; tuottaa, saada aikaan, aiheuttaa; saattaa tietoon, ilmoittaa, esittää, julkistaa, julkaista; sallia, suoda, antaa mahdollisuus; myöntää; antaa tapahtua' | (1543) 2231 esiintymää, myös UpsE, Münster, UpsK, Westh

- [A-O-16-[1KOR-11:23]] otti hen leiuen – – mursi ia **annoi** opetuslapsens
- [A-II-522-[GL-2:9]] Jacobus ia Cephas ia Johannes – – **Annoit** he minulle ia Barnaban oikian Kädhen
- [A-III-169-[MT-26:49]] Judas lehestui Jesusta henen swta **andaman**
- [A-I-272-[PS-31:6]] Sinun käsihis mine **annan** minun hengen
- [A-III-193] te, minun Rackahat Welien, caiki oletta minun haltun ia homan **annetut**
- [A-II-275-[JH-10:11]] Yxi hyue Paimen **anda** hengens Lammasten edest.
- [A-I-146-[BAR-2:22]] mutta ioss te ette cule teidhen herran äändä, **andain** itzeene Babelin kuningaan ala
- [A-II-485-[1KOR-14:8]] Pasuna **andapi** pyteren hymyn itzestens
- [A-I-132-[NEH-9:13]] [Sinä Jumala] **annoit** heille oijkeat domiot ia totudhen lain
- [A-III-362-[PS-104:10]] Sine **annat** Lectet Laxoissa ylescohuua
- [A-III-543-[JER-17:15]] Cussa on sijs Herran sana? **annaxi** sen tulla.
- [A-II-352-[AP-14:3]] [Herra] **annoi** ette Merkit ia Ihmet piti heiden Kättens cautta tapachtuman.
- [A-III-46] Toisinans quin tila ia aica **andapi**, machta kylle wooroin, nemet seurauat Textit, Ramatuista, entiselle Taualla, prucata, Hautamises.
- [A-III-178-[LK-23:34]] **anna** heille andexi, sille ettei he tiedhe mite he tekeuet.

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä useissa etäsukukielissä ugrilais-kieliin asti. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Agricolan [A-III-543-[JER-17:15]] *annaxi* on arkaistinen yksikön 2. persoonan imperatiivimuoto 'anna (sinä)'. Agricolalla *antaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *ala-*, *alas-*, *alttiiksi-*, *anteeksi-*, *haltuun-*, *jällens-*, *käskyn-*, *pois-*, *suuta-*, *ulos-*, *yhteen-*, *ylen-* ja *ylesantaa*.

► SKES 1955 *antaa*; UEW 1988 8; SSA 1992 *antaa*; NES 2020 *antaa*.

antaja s. 'antaja, lahjoittaja; säätäjä' | (1544) 9 esiintymää, myös Westh

- [A-I-409] Tule kieuhetten Ise, tule lahian **andaija**, tule sijelun kircaus
- [A-II-510-[2KOR-9:7]] Ilolista **andaijata** Jumala racasta
- [A-III-17] Waicka Moses ei ole nyt meidhen Lain **andaia** / quitengi / ette itze Jumala henen cauttans puhui

Johdos verbistä (→) *antaa*. Agricolalla *antaja* esiintyy myös perusosana yhdys-sanoissa (→) *anteeksiantaja*, *lainantaja*, *neuvonantaja*.

► VKS 1985 *antaja*.

antaminen s. 'antaminen' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-333-[AP-7:53]] Te quin Lain saitte Engelin **andamisen** cautta / Ja ei te site pitenyet.

- [A-III-405-[PS-121:0]] Jumala / ioca Sionis wissille sanalla /
Ja ihmellisille Todhistoxille / seke poians tulemisen ia pyhen Hengen
andamisen / ette mös Euangeliumins cautta / itzens ilmoitti

Johdos verbistä (→) *antaa*. Lisäksi *antaminen* esiintyy Agricolalla perusosana yhdys-
sanassa (→) *anteeksiantaminen*.

antamus s. 'antaminen; anti, lahja' | (1543) 3 esiintymää

- [A-O-16] ioca teiden ia monen theden wlosuodhatetan /
syndijn andexi **andamuxi**.
- [A-III-409-[PS-127:4]] Lapset ouat Herran Lahia, Ja Rumin hedhelme on
yxi **Andamus**.

Johdos verbistä (→) *antaa*. Abckirian esimerkissä [A-O-16] *andamuxi* 'antamukseksi,
antamiseksi' on rakenteeltaan odotuksenvastainen translatiivimuoto. Sama muoto
samassa yhteydessä esiintyy myös Uppsalan käsikirjassa ja Westhin koodeksissa,
joten sen täytyy olla relikti vanhemmasta, suullisesta kielenkäytöstä. Agricolalla
antamus esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *anteeksiantamus*.

► VKS 1985 *antamus*; Kiuru 1988a 163–168.

anteeksi, anteiksi *adv.* 'anteeksi'

(1543) 63 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Münster, Westh

- [A-O-11-[MT-6:12]] Ja anna meiden syndinne **andexi** / ninninquin me meiden
welgolisten anname.
- [A-I-332-[LK-23:34]] ISE / anna heille **andexi** / Sille eijuet he tiedhe /
mite he tekeuet.
- [A-III-630-[HOS-14:3]] Anna meille caiki synnit **andeixi** / ia tee meille hyue
- [A-III-104-[MT-6:12]] Ja anna meiden synnit **andexi**, ninquin mös me meiden
welgolisten anname.

Verbistä (→) *antaa* johdetun substantiivin *anne* translatiivimuoto, joka on kiteyty-
nyt adverbiksi. *Anne* ei esiinny tavanomaisena substantiivina Agricolan kielessä,
mutta se tunnetaan muusta vanhasta kirjakielestä merkityksissä 'anti, lahja; annos'.
Agricolalla se esiintyy vain perusosana yhdyssanassa (→) *suunanne* 'suudelma'.
Muodossa *anteiksi* on kaakkoishämäläisille murteille ominainen *ei*-diftongi.

► VKS 1985 *anteeksi*; Ikola 1988 42–45.

anteeksianoa v. 'pyytää anteeksi' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-52] Nin manatkan Pappi hende **andexianoman** nijlde ioita hen
oli wstanrickonut
- [A-III-630] Hen sosittle ia cutzupi caiki Euangeliumin tyge /
Syndiens tundeman ia nijte Uskossa **andexianoman**

Verbin (→) *anoa* ja adverbien (→) *anteeksi* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

anteeksiantaa v. 'antaa anteeksi' | (1543/1559) 155 esiintymää, myös Westh

- [A-O-21] Ja rukolen sinua / ette sine **antexiandasit** caiki minun syndini
- [A-I-738] Enemen sine woijt **andexianda**, quin mjne ricko
- [A-II-182-[LK-6:37]] **Andexiandaca** / nin teiden **andexiannetan**.
- [A-III-142] rukolema – – Ettes meiden wiholisten / sortaiaden / ia cadhectiuaden / heiden synninse **antexiannaisit** / ia heite kändäsit.

Verbin (→) *antaa* ja adverbien (→) *anteeksi* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

anteeksiantaja s. 'joka antaa anteeksi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-837] **Andexiandaijalle** andexiannetaan.

Johdos verbistä (→) *anteeksiantaa* tai vaihtoehtoisesti adverbien (→) *anteeksi* ja substantiivin (→) *antaja* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana.

► VKS 1985 *anteeksiantaja*.

anteeksiantaminen s. 'anteeksi antaminen, anteeksianto'
(1543) 44 esiintymää, myös Westh

- [A-O-15] Se II Sacramenti ombi Pyhe Rippi / Kircon Auamin / ia Synnein **andexiandamisen** / neisse sanois.
- [A-I-483] henen werens / meiden syndijen **andexiandamisen** tedhen / wlgoswodhatti
- [A-II-386-[AP-26:18]] ette he heidens kieneisit – – Perkelen wallasta Jumalan tyge / Ette he saisit Synnein **andexiandamisen**
- [A-III-219-[PS-6:0]] Palauainen Rucous Synnein **Andexiandamisen** tedhen.

Johdos verbistä (→) *anteeksiantaa* tai vaihtoehtoisesti adverbien (→) *anteeksi* ja substantiivin (→) *antaminen* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *anteeksiantaminen*.

anteeksiantamus s. 'anteeksi antamus, anteeksianto, anteeksi antaminen'
(1544) 35 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-598] hen on caikein syndijen **andexiandamus**
- [A-II-99-[MT-26:28]] teme on minun Weren /sen wdhen Testamentin / ioca wlgoswodhatetan monein tehdn synnein **andexiandamuxi**
- [A-III-63] Hen ombi se ainoa teudelinen **andexiandamus**

Johdos yhdysverbistä (→) *anteeksiantaa* tai vaihtoehtoisesti adverbien (→) *anteeksi* ja substantiivin (→) *antamus* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona. Matteuksen evankeliumin esimerkissä [A-II-99-[MT-26:28]] on sama odotuksenvastainen translatiivimuoto kuin Aapiskirjan (→) *antamus*-sanassa. Agricolalla *anteeksiantamus* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *syntienanteeksiantamus*.

► VKS 1985 *anteeksiantamus*; Kiuru 1988a 163–168.

anteeksisaada v. 'saada anteeksi' | (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-I-442] rucolema – – ette me heiden oppins cautta, meiden synnit **andexisaijsima**

Adverbista (→) *anteeksi* ja verbistä (→) *saada* tiivistynyt yhdysverbi.

anteeksisaama s. 'anteeksi saaminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-247-[LK-1:77]] Ja andaman terueyden tunnon henen canssans / heiden syndinse **andexisaman** cautta

Johdos verbistä (→) *anteeksisaada*.

anteeksisaaminen s. 'anteeksi saaminen' | (1543) 16 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-10] Pyhein osanottamisen. Syndijen **andexisamisen**. Rumin ylesnousemisen. Ja ijancaikisen elemen
- [A-I-753] wisca meite sinun callilla werelles, iongas meiden syndijen **andexisamisen** edheste runsahasti wloswodhatit
- [A-II-166-[LK-1:77]] Ja andaman Terueydhen tunnon henen Canssans / heiden syndiens **andexisamisen** cautta.

Adverbien (→) *anteeksi* ja substantiivin (→) *saaminen* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana tai vaihtoehtoisesti johdos verbistä (→) *anteeksisaada*.

► VKS 1985 *anteeksisaaminen*.

anteeksisaamus s. 'anteeksi saaminen' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-533-[EF-1:7]] meille ombi Lunastus, Nimitten Synnein **andexisamus**

Adverbien (→) *anteeksi* ja substantiivin (→) *saamus* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana tai vaihtoehtoisesti johdos verbistä (→) *anteeksisaada*.

► VKS 1985 *anteeksisaamus*.

antiaasti → **antijahast**

antiahus s. 'anteliaisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-617] oijkeat hyuet töedh [ouat], Silmille idkut, kesille **andiahudhen**.

Johdos adjektiivista (→) *antias*. Samasta johdoksesta ei tunneta vanhassa kirjakiellessä muita esiintymiä.

► VKS 1985 *antias*.

antias a. 'antelas' | (1543/1559) 2 esiintymää

- [A-O-18] Kitteke Herra, sille ette hen on **andias**
- [A-I-726] mine merkitzen quinga laupian / **andijan** ja runsan Isen mine ylenannoin

Johdos verbistä (→) *antaa*. Kansankielestä sama adjektiivi on merkitty eteläisestä Keski-Suomesta Joutsasta.

► VKS 1985 *antias*.

antiaus → **antiahus**

antijahast adv. 'anteliaasti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-388–389] me tunnustamma, ettes – – olet sinun lahiois, nijn **andijahast** iacanut

Adjektiivin (→) *antias* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Taivutusmuodossa on sananloppuisen s:n vastineena säilynyt *-h-*. Samasta adverbista ei tunneta vanhassa kirjakiellessä muita esiintymiä.

► VKS 1985 *antiaasti*.

antikristus, -krist s. 'antikristus, Kristuksen t. Jumalan vastavoimien henkilöitymä' (1544) 21 esiintymää

- [A-I-631] Tule HERRA Jesu Christe / Eriseurat poisräpimehen / **Antijchristuxen** keskyleijset cadhottaman / Itze Antijchristuxen mwrentaman
- [A-I-635] Jumalan Sanain Sorttajadhen / quin ouat / Perkele / Turkit / Paui / **Antijchristus** / ja caike Jumalatoinda ioucku watan / sangen ialo Rucous
- [A-III-660-[OB-E:O]] Teme sis Canssa on **Antichristin** iouckon ia falskein weliein esicuaa
- [A-II-622-[1JH-2:22]] Se ombi **Antichristus** ioca kieldäpi Isen ia Poian.

Laina kirkkolatinan sanasta *antichristus*. Lyhyempi muoto *antikrist* on ollut käytössä mm. saksassa ja ruotsissa. Sanan perusosana on Jeesuksen epiteetti (→) *Kristus*, prefiksiosa *anti-* 'vasta-' juontuu kreikasta.

► SAOB 1900 *antikrist*.

anto s. 'antaminen, suominen; se mitä annetaan, lahja, anti'
(1543/1559) 17 esiintymää, myös Westh

- [A-I-711] tulkohon sinun **annostas** meille sijckiet ja lapset
- [A-I-642] ioijlla ombi yxi olemus / yxi ombi heille mös **ando**.
- [A-O-17-[PS-145:16]] Sine auat sinun kedes / ia rautzet iocaitzen hengen sinun **annoilas**
- [A-I-503] tadhoijsit meite aijna edhespein sinun lahijoijas wastan walmista / sinun **andoijas** otolisesta ia madholisesta samahan
- [A-III-313-[PS-72:10]] Ne Kuningat sijte rickast Arabiast ia Sebast pite **Annot** tygetoman.

Johdos verbistä (→) *antaa*. Agricolalla *anto* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *suunanto*.

► VKS 1985 *anto*.

apaja s. 'apaja, hyvä kalapaikka' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-176-[LK-5:4]] Wie syuelle, ia wlosheitteke teiden werckonna **apaialle**.

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä sekä saamessa. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **aþan*- edustaa mm. ruotsin murteellinen *ave*. Tämä merkitsee suuren vesistön matalaa, kapeaa lahtea.

► SKES 1955 *apaja*; VKS 1985 *apaja*; Nikkilä 1988b 145; LÄGLOS 1991 *apaja*; SSA 1992 *apaja*; EES 2012 *abajas*; NES 2020 *apaja*.

apium → **appium**

apostoli s. 'apostoli, Jeesuksen opetuslapsi, alkukristillisen ajan lähetyssaarnaaja'
(1544) 217 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-194] Sinua kijttepi pyhe **Apostolin** iocko.
- [A-I-844] Nyt seurauat ne Colmet Wscon tunnustost / quin ouat. **Apostolitten** / Nijcenan / ia Athanasiusen
- [A-III-191-[AP-1:26]] Ja hen [Mathias] lwettin ninen ydhen toistakymmenen **Apostolein** Secaan.
- [A-II-549-[FIL-2:25]] sen Welien Epaphroditum / ioca minun Apumiehen / ia Sotacumpanin / ia teiden **Apostolin** ombi

Sana on todennäköisesti lainattu muinaisruotsin sanasta *apostol*, mutta alkuaan se juontuu latinan kautta kreikasta, jossa *apostolos* merkitsee lähettiä tai sanansaattajaa.

► Streng 1915 7; SKES 1955 *apostoli*; VKS 1985 *apostoli*; SSA 1992 *apostoli*; NES 2020 *apostoli*.

apostolinen *a.* 'apostolien opin mukainen, apostolille ominainen'
(1544) 9 esiintymää, myös Westh

- [A-I-856] Ja mine uskon – – ydhen pyhen ychteitzen / ja **Apostolisen** Seurakunnan
- [A-II-618-[1JH-3JH-E]] Ja ombi heilleki mös yxi oikea **Apostolinen** Hengi.
- [A-III-605] Sille se on yxi Prophetinen / ia **Apostolinen** coolema / Nin mös itze Christus piti cooleman.

Johdos substantiivista (⇒) apostoli.

► VKS 1985 *apostolinen*.

***apostolinvirka** *s.*

Apostolinvirka ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *apostolinvirka*; Jussila 1998 *apostolinvirka*.

apotti → **abboti**

appi *s.* 'appi, puolison isä (toiselle puolisolle)' | (1548) 2 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-298-[JH-18:13]] [Hannas] oli Caiphasen **Appi**

Sanalla on varmoja vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä ugrilaiskieliin asti. Vastineeksi on arveltu myös jälkiosaa samojedikielten appea merkitsevässä sanassa, joka esim. nganasanissa on *ɲinaba*. Tämä sana on kokonaisuudessaan rinnastettu sanaan (⇒) *anoppi*, joka siis tämän selityksen mukaan olisi alun perin yhdyssana. Joka tapauksessa *appi* kuuluu ikivanhaan perintösanastoon.

► SKES 1955 *appi*; VKS 1985 *appi*; UEW 1988 14; SSA 1992 *anoppi*, *appi*; NES 2020 *appi*.

appium *s.* 'selleri (*Apium graveolens*)' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-9] Telle kwlla pite – – Agrimonian ia **Appiumin** siemenite iomassa nauttiman
- [A-I-21] Coijroho, ia **Appium** on iomasa hyue.

Laina joko suoraan latinan sanasta *apium* tai muinaisruotsista, jossa sanaa on käytetty latinalaisessa asussa. Sanan etymologia on epäselvä. Sitä on haluttu johtaa indoeurooppalaisesta, vettä tarkoittavasta sanavartalosta **āp-*, se on yhdistetty mehiläistä tarkoittavaan sanaan *apis* tai kärkeä merkitsevään sanaan *apex*. Sana on lainattu saksaan asussa *epfig*, *eppe*, *Eppich*, ja tämä on saattanut vaikuttaa Agricolan sanan kirjoitusasuun (-*pp*-). Saksan *Eppich* voi sellerin lisäksi tarkoittaa eräitä mui- takin kasveja.

► Walde 1910 *apium*; Kluge & Mitzka 1960 *Eppich*; Genaust 2005 *Ápium*; I. Larsson 2010 77–78; Häkkinen & Lempiäinen 2011 41–43.

apu s. 'apu, auttaminen, avunanto tai -saanti; avustus, tuki, lahja; auttaja, avunantaja, avustaja' | (1544) 188 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-267-[PS-20:3]] Hen lehetteken sinulle **apua** pyhydhestä / ia Zionista sinua wahuistacon.
- [A-III-493] Lohutta caikinaiset Waiuatut ia murheliset, ettei he epeilisi henen Auuns päle, ia mualda **Apua** pydheisit
- [A-II-575-[1TIM-E]] Lesket piti Seurakunnan **auulla** ylespidhettehen ia eletettehen.
- [A-II-453-[ROM-15:26]] ne Macedoniasta ia Achaiasta ouat mielellens ydhen ychteitzen **Aun** koonpannuet nijte kieuhie Pyhije warten
- [A-II-492-[1KOR-16:2]] coska mine tulen / ei ensin silloin ne samat **Awut** pidheisi haettaman.
- [A-III-691-[NAH-3:9]] Ethiopia ia Egyptus oli henen lukematoim wäkens / Aphrica ia Lybia olit sinun **Apunas**.
- [A-III-25] sine teit henelle waimon **auuxi**, ydheste Lwsta

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Etäsukukielistä vastineita ei ole voitu osoittaa; saamen *áhpu* on lainaa suomesta. Sanan alkuperä on kiistanalainen. Sitä on vanhastaan pidetty germaanisena lainana, mutta selityksissä on ollut äänteellisiä, morfologisia ja semanttisia ongelmia. Toisen selityksen mukaan *apu* olisi samaa germaanista juurta kuin gootinkielisessä Raamatun käännöksessä esiintyvä *awi* 'kiitos'. Tämä selitys on kuitenkin merkityseron takia epävarma. Viimeisimmän selityksen mukaan *apu* on vanhempi indoiranilainen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **avas*- vastaa esim. muinaisintian *ávas*- 'apu, tuki; hyvyys, ystävällisyys'. Ortografisista syistä *apu*-sanank kaikkia muotoja ei voi luotettavasti erottaa *auvo*-, *auvu*- ja *avu*-sanoista. Vartalon vahva aste (-p-) on joka tapauksessa sekundaari. *Apu*-sanank adessiivimuoto (→) *avulla* on kiteytynyt postpositioksi.

► Karsten 1915 106; SKES 1955 *apu*; Nikkilä 1988a 37–43; LÄGLOS 1991 *apu*; SSA 1992 *apu*; Koivu-lehto 1999c SUST 237 228; Holopainen 2019a 66–67; NES 2020 *apu*.

apulainen s. 'apulainen, auttaja, avustaja' | (1549) 7 esiintymää

- [A-III-134-[1MS-2:18]] Mine tadhon tedhe henelle ydhen **Apulaisen**
- [A-III-491-[JES-44:24]] Mine olen se HERRA ioca caiki teke / Joca Taiuat yxineni vlosuenyten ia Maan vlosleuiten ilman **apulaista**.

Johdos substantiivista (→) *apu*.

► VKS 1985 *apulainen*.

apumies s. 'apumies, apulainen, auttaja' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-549-[FIL-2:25]] Waan minun nähdhexeni olis tarpelinen / teiden tygen lehette sen Welien Epaphroditum / ioca minun **Apumiehen** / ia Sotacumpanin
- [A-II-464-[1KOR-3:9]] me olema Jumalan **Apumiehet**

- [A-III-67] Christus sinun **apumiehes** ombi sinun edestes coolut

Substantiiveista (→) *apu* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *apumies*.

arabi s. 'arabi, arabialainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-316-[AP-2:10]] Juttat ia ne Wdhet Juttat, Cretit, ia **Arabit**.

Sana on todennäköisesti laina ruotsin etnonymistä *arab*, joka monien muiden kielten vastaavan sanan tavoin on peräisin latinan sanasta *arabs*. Latinan *arabs* on lainaa kreikan sanasta *áraps*, joka juontuu arabian kielen sanasta 'arab'. Sana on Aasiassa laajalti tunnettu ikivanha kansannimi, joka merkinnee alun perin autio-maan asukasta.

► Hellquist 1939 *arab*; Onions 1979 *Arab*; Karttunen 2013 *arabi*; Etymonline 2022 *arab*.

argastua v. 'tulla araksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-250-R] [Ihmisen] Jerki, Toimi – – Eipe tiede miten Jumalan Armosta, Tahdosta ia Töiste, waan **arghastuuat** niste

Johdos adjektiivista (→) *arka*. Johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *arastua*.

arka a. 'arka, säikky, pelokas' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-560-[KOL-3:21]] Te Iset, elkette herssyttekö teiden Lapsian, ettei he **araxi** tulisi.
- [A-II-607-R] Arghat) Waimot ouat Loonolisesta **arghat** / ia pian pelietetydh.

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **arga-z* edustavat mm. muinaisnorjan *argar* 'pelokas, epämiehekäs, siveetön' yms. sekä nykyruotsin *arg* 'vihainen'.

► Thomsen 1869 112; SKES 1955 *arka*; VKS 1985 *arka*; LÄGLOS 1991 *arka*; SSA 1992 *arka*; NES 2020 *arka*.

arkio s. 'arki, arkipäivä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-510-[JES-56:2]] Ette hen Sabbathin pidheis, ia ei **arkioxi** tekisi

Sana on johdos substantiivista *arki*, jolla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalo on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **argīn*-edustaa mm. muinaisnorjan *ergi* 'häpeämättömyys, haureellisuus'. Islannin *arg* puolestaan merkitsee työtä ja vaivaa. Suomen kansankielessä johdoksesta *arkio* on tietoja sekä lounais- että hämäläismurteista ja jonkin verran myös karjalasta. Nyky-

asuinen *arki* on kirjakielessä ensi kertaa mainittu Henrik Florinuksen sananlasku-kokoelmassa vuonna 1702.

► Tunkelo 1913 FUF 13 81–86; SKES 1955 *arki*; SMS 1985 *arkio*; VKS 1985 *arki*; LÄGLOS 1991 *arki*; SSA 1992 *arki*; NES 2020 *arki*.

arkka s. '(Nooan) arkki' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-220-[LK-17:27]] koska Noe **Archan** meni, ia Wedhenpaisumus tuli

Laina latinan sanasta *arca*, joka perusmerkityksessään tarkoittaa arkkua, kirstua, laatikkoa tai lipasta. Sana on lainautunut myös ruotsin kautta asussa (→) *arkki* ja kantaskandinaavin kautta asussa (→) *arkku*.

► SAOB 1901 *ark*; Streng 1915 9–10; VKS 1985 *arkka*.

arkki s. 'liitonarkki, arkku, jossa israelilaiset säilyttivät laintauluja (myös kuv.); Nooan arkki' | (1544) 11 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-200-[PS-E:0]] hen iloiten toi Jumalan **Archin**
- [A-III-7–8] ette hen [kastettava lapsi] – – tulis siehen Pyheen **archijn**, ioca ombi sinun Pyhe Christikundas
- [A-III-413-[PS-132:8]] Ylesnouse Herra sinun Lepohos, Sine ia sinun Wäkewydhes **Arckis**.
- [A-II-649-[HEB-11:7]] Uskon cautta ombi Noe – – sen **Arkin** walmistanut
- [A-I-327] Cosca **Arki** seisähtijn / nijn sama Moijses nein rucoeli.

Laina muinaisruotsin sanasta *ark*, joka raamatullisten erikoismerkitystensä lisäksi tarkoittaa yleisesti arkkua, kirstua tai lipasta. Ruotsin sana juontuu alkuaan latinan sanasta *arca* (→ *arkka*).

► SAOB 1901 *ark*; Streng 1915 9–10; SKES 1955 *arkki*²; VKS 1985 *arkki*¹; SSA 1992 *arkki*²; NES 2020 *arkki*.

arkku s. 'israelilaisten liitonarkki; tavarakirstu (kuv.)' | (1544) 6 esiintymää

- [A-II-693-[ILM-12:19[^]]] Jumalan Templi aukeni Taiuasa, ia henen Testamentins **Arcu** nectin henen Templisens
- [A-III-326-R] Woimans) se on / Se lijton **Arcu** / Jonga pelle he vskalsit
- [A-I-515] sine Herra Jesu Christe, [hengellisten asioiden] haltia ja tauaran **arku** olet
- [A-III-193] Joca olen minun Iseni wihan lepyttenyt / Joca mös se oikea Armon **Arcu** olen

Sana on lainaa germaaniselta taholta, lähinnä kantaskandinaavin sanasta **arku*, joka puolestaan juontuu latinan sanasta *arca* (→ *arkka*, *arkki*). Agricolalla *arkku* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *anettenarkku*, *armonarkku*, *ufriarkku*.

► Thomsen 1869 112; SKES 1955 *arkku*; VKS 1985 *arkku*; LÄGLOS 1991 *arkku*; SSA 1992 *arkku*; NES 2020 *arkku*.

armah|ainen, -inen *a.* 'armoitettu, armon saanut; rakas, rakastettu' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-839-[LK-1:28]] Terue Maria **armahainen** / HERRA on sinun cansas
- [A-I-840] hen Jumalan **armahinen** ombi
- [A-I-379] Tule minun **armahainen**, minun rackahan

Johdos adjektiivista (→) *armas*.

- ▶ VKS 1985 *armahainen*.

armahd|os, -us *s.* 'säälä, myötätunto, armollisuus' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-420] Sinun **armadhoxes** / HERRA Jumala / alati sinun Seurakunnas perghatkaan
- [A-I-589] kynelisille rucoxilla mine auxenhwdhan sinun Laupiaiinda armoos, ja ylimeiste **armadhustas**

Johdos verbistä (→) *armahtaa*. Sanaa ei tunneta muusta vanhan suomen aikaisesta kirjakielestä. Se on tullut uutena johdoksena käyttöön vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla.

- VKS 1985 *armahdus*.

armahinen → **armahainen**

armahtaa *v.* 'säälää, surkutella, säälistä auttaa, olla armelias; antaa anteeksi, olla rankaisematta tai vaatimatta hyvitystä; säästää, jättää tuhoamatta' (1544) 157 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-195] **Armada** meite herra
- [A-III-478-[JES-30:19]] Wissist hen **armactapi** sinun päles
- [A-II-214-[LK-15:20]] Coska hen wiele nyt taambana oli / näki henen Isens henen / ia **armachti** henen pälens iooxi / ia langesi henen Caulans
- [A-I-380] sinun caswos syliettin Ja kemmenille paiskeltijn, Eijke hiuxi, eijke parta **armadettu**
- [A-II-614-[2PT-2:4]] Jumala nijte Engelite / iotca syndi teit ei ole **armahtanut** / Waan ombi heite pimeyden cahleilla Heluettijn söxenyt
- [A-III-729-[SAK-1:12]] Quincauuan et sine tachdo **armachta** Jerusalemin ylitze
- [A-III-35] Christus ombi itzens **armactanut** meiden pälen.

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sen rinnakkaisjohdos (→) *armaita* on joko suoraa lainaa germaaniselta taholta tai sitten johdos samasta germaanisesta lainavartalosta, johon perustuvat myös (→) *armas* ja (→) *armo*. *Armahtaa* on voitu muodostaa *armaita*-verbistä suffiksia vaihtamalla tai sitten se on germaanisesta lainavartalon erillinen johdos.

- ▶ VKS 1985 *armahtaa*; LÄGLOS 1991 *armahtaa*; SSA 1992 *armahtaa*.

armahtaja s. 'armahtaja (Jumala)' | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-665-[JAK-5:11]] Herra ombi sangen Laupias / ia yxi **Armactaia**.
- [A-III-119-[JES-49:10]] heiden **Armactaia**ns heite wiepi, ia iodhattapi heiet Wesilectein tyge.
- [A-III-416-[PS-136:1]] Kljtteket HERRA / Ette hen on **Armachtaia**

Johdos verbistä (→) *armahtaa*.

► VKS 1985 *armahtaja*.

armahtaminen s. 'säälminen, armahtaminen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-418] JUmala / ioca sinu caikiwaldiaudes / enimittein säästemises / ia **armachtamises** cautta / iulghistat
- [A-I-781] sille ette **armachtamisen** aijca on lehennyt

Johdos verbistä (→) *armahtaa*.

► VKS 1985 *armahtaminen*.

armahtapa a. 'armahtava, armollinen' | (1549) 1 esiintymää

- [A-III-77] ombi Isense cansa ydhencaltainen / ia ei isestens miteken mwttettu / wan mwttamatoin ia puhdas caikista haluista / ia sangen **armactapa** ylitze meiden loonnon

Verbin (→) *armahtaa* vahva-asteinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Westhin koodexissa on samasta partisiipista johdettu adjektiivi *armahtavainen*.

► VKS 1985 *armahtava*.

armahus s. 'armo' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-447] cosca me saanut olema sinun **armahudes** aneen / madhaijsim sinun hywestisiugnauxesas alati remuitha
- [A-I-590] sinun **Armahudes** minua wiekehön ylmeisihin Engelitten weraspitohon
- [A-I-672] Ja rucole sinun märettömen **armahuttas** / ettes minulle temen peiuen laijnaijsit caikella neurydhella

Johdos adjektiivista (→) *armas*. Johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *armaus*.

armaita v. 'olla armollinen, armahtaa, sääliä, säästää' | (1544) 39 lemmaa

- [A-III-35] mine olen nin teite **armainut** / ia olen teiden synnit minun päleni ottanut
- [A-I-177-[VLT-5:12]] He – ouat Ruchtinat yleshirtenet / Ja wanhimpain mootho euet **armainnuet**.

- [A-II-370-[AP-20:29]] minun lechtemisen ielken / tuleuat teiden secaa hirmuiset Sudhet / iotca eiuet Lauman päle **armaitze**.
- [A-II-444-[ROM-11:21]] ios Jumala ei ole nijte loonolisi Oxia **armainut**, catzo site, ettei hen sinuakan **armaitze**.

Verbillä tai sen rinnakkaisjohdoksella (→) *armahtaa* on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on joko suoraa lainaa germaaniselta taholta tai sitten johdos samasta germaanisesta lainavartalosta, johon perustuvat myös (→) *armas* ja (→) *armo*. Kantagermaanin **armē(ja)n-* 'sääliä' sopisi lähtömuodoksi sellaisenaan.

► VKS 1985 *armahtaa*; LÄGLOS 1991 *armahtaa*; SSA 1992 *armahtaa*.

armaitseminen s. 'armahtaminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-439-[ROM-9:16]] Nin ei se nyt seiso iongun tahdhosa eli Jooxusa / waan Jumalan **armaitzemisesa**.

Johdos verbistä (→) *armaita*.

► VKS 1985 *armaitseminen*.

armas a. ja s. 'rakas, kallis, ihana' (myös iron.) (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-408] Sine [Pyhä Henki] **armas** wodhatta sinun wojjtes meiden taijtohin
- [A-II-599-[FLM-1:20]] Ah **armas** Welien
- [A-III-129-[KV-2:13]] Nouse sis ia tule minun **Armahan**, minun Caunihin tule tenne
- [A-III-678-[MIK-4:10]] **Armas** kersi sis sencaltaisia Kipuia / ia lietzo sine Tyter Zion / ninquin iocu wastoinoleua.
- [A-III-757] Site se **armas** Ahneus matkat saattoi.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle on esitetty kaksikin kelvollista etymologiaa. Tavallisimmin alkumuodoksi on rekonstruoitu **armaz*, jota edustaa esim. nykyruotsin ja -saksan *arm* 'kurja, surkea, köyhä'. Merkityseron on selitetty syntyneen siten, että alun perin kurjaa tai säälettävää merkitsevä sana on saanut merkityksen 'sääliä tarvitseva', sitten 'rakkautta tarvitseva' ja lopulta 'rakas'. Suomen murteissa *armas*-sanalla on erityisesti kiteytyneissä sanontatavoissa merkityksiä 'hirveä, kurja, surkea'. Toisen, äännehistoriallisesti heikomman mutta merkityssuhteiden kannalta yksinkertaisemman selityksen mukaan germaaninen alkumuoto olisi ollut **arwaz* 'nopea, antelias', jota edustaa mm. muinaisskandinaavin samaa merkitsevä *orr*.

► Thomsen 1869 112–113; SKES 1955 *armas*; SMS 1985 *armas* (erit. ryhmät 5 ja 6); VKS 1985 *armas*; LÄGLOS 1991 *armas*; SSA 1992 *armas*; NES 2020 *armas*.

armiaasti → **armiahast**

armiahast *adv.* 'armollisesti, armeliaasti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-736] Sinua mine neuresti rucolen – ettes **armiahast** catzoijsit minun wihileitzen sinun paluelias pälle

Adjektiivin (→) *armias* loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *armiaasti*.

armiahus *s.* 'armahtavaisuus, laupeus, armollisuus' | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-559-[KOL-3:12]] Nin pukecat nyt teiten / quin Jumalan Wlosualitudh / Pyhet ia Rackahat / sydhemelises **Armiahudhes** / Ysteuydhes / Neurydhes / Hiliassudhes / Kersimises.
- [A-I-574] Sentedhen O HERRA Jesu / mine rucolen sinun **armiahuttas** / ettes kechtasit läkite minun saijrahuteni /
- [A-I-665] sinusta on tullut, caiki autuus, laupius – ia **armijahus**
- [A-III-116-[JOEL-2:13]] Sille hen on Armolinen / Laupias / Kerssiueinen / ia swresta **Armiahudesta**

Johdos adjektiivista (→) *armias*.

► VKS 1985 *armiahus*.

armiainen *a.* 'armias' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-818] Eija, caikein **armiaijnen** Ise

Johdos samasta germaanisesta lainavartalosta kuin (→) *armas*. Agricolan ainoassa esimerkissä positiivimuotoista sanaa on käytetty superlatiivin merkityksessä.

► VKS 1985 *armiainen*.

armias *a.* 'rakastava, armahtava, laupias' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-459] CAikein **Armiahin** Ise / ioca corkein ylhelle asut
- [A-I-731] se **armias** Samaritanus

Johdos samasta germaanisesta lainavartalosta kuin (→) *armas*. Agricolalla rinnakkaisjohdoksena esiintyy (→) *armiainen*.

► VKS 1985 *armias*.

armo, -i s. 'armo, (ansaitsematon) hyvyys, laupeus, anteeksiantavaisuus, armahdus' (1543) 651 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-1] Nijte muista Elemes aina / nin Jesus sinun **Armons** laina
- [A-I-648] Anna minulle site **armo**, ette mine olisin ysteueijn *cansa* tasaijnen
- [A-II-353-[AP-14:26]] Ja sielde he purietit Antiochian / cussa he olit Jumalan **armoin** Haltun annetut

- [A-O-19] rucolema sinun pyhie **armoias**
- [A-III-538] Huckan tosin me Opetamma nijte Jumalattomita / ellei itze Jumala siselmeisest hengellens ia **Armollans** Opetais.

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **armōn*- edustaa muinaisskandinaavista muistiin merkitty ainutkertainen *arma* 'kurjuus'. Sanavartalo kuuluu etymologisesti yhteen (→) *armas*-sanankanssa, mutta sananmuodostussääntöjen kannalta on epätodennäköistä, että *armo* olisi *armas*-sananjohdos, niin kuin useat tutkijat ovat arvelleet. Arkaistinen, näkyvän johtimen sisältävä rinnakkaisvartalo *armoi* ei esiinny absoluutisessa sananlopussa vaan suffiksien edellä.

► SKES 1955 *armo*; LÄGLOS 1991 *armo*; SSA 1992 *armo*; NES 2020 *armo*.

armoilinen → **armolinen**

armoinen *a.* 'armollinen, armahtavainen, laupias' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-814] ette me mös sinun meiden syndijen andexiandaman pijasexi ia **armoijsexi** leuteijsim

Johdos substantiivista (→) *armo*.

► VKS 1985 *armoinen*.

armoinstuoli → **armonstuoli**

armoisuus *s.* 'armeliaisuus, lempeys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-656] Jagha meille yxi hyue tottelemus, **Armoijsus**, hywuyys

Johdos adjektiivista (→) *armoinen*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *armoisuus*.

armoita *v.* 'armahtaa, säästää' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-577-[VLT-5:12]] wanhimpain mootho euet [viholliset] **armoinuet**.

Johdos substantiivista (→) *armo*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *armahtaa*, *armaita*, *armoittaa*.

► VKS 1985 *armoita*.

armoitettu *a.* 'armosta osalliseksi päässyt, siunattu' | (1543) 2 esiintymää

- [A-O-12-[LK-11:28]] Terue maria **armoitettu** Herra on sinun cansas

Verbin (→) *armoittaa* passiivinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *armoittaa*.

armoiton → armotoin

armoittaa *v.* olla armollinen, kohdella armollisesti, armahtaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-371-[PS-106:46]] Ja annoi heite **armoitetta**, caikein edes, quin heite Fanginuuet olit.

Johdos substantiivin (→) *armo* rinnakkaisvartalosta *armoi*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *armahtaa*, *armaita*, *armoita*.

► VKS 1985 *armoittaa*.

armo|linen, -ilinen *a.* 'armollinen, armoa, laupeutta osoittava, armahtava, anteeksiantava, säälivä; siunauksellinen, hyvää tuottava; korkea-arvoinen, kunnioitettava, ylhäis-säätyinen' | (1544) 151 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-705] ette he olisit minulle, ia sine heille **armoi|linen**
- [A-I-778] armadha sinuas tenepene meiden waijuasten swrdhen synnisten pälle / ia ole **armolinen** ylitze meiden pahattekoijme
- [A-II-174-[LK-4:22]] Ja caiki annoit henelle todhistuxen / ia imehtelit nijnnen **armolisten** sanaden päle iotca henen suustans vloskeuit
- [A-III-304-[PS-68:10]] sine Jumala annat ydhen **armolisen** Sateen
- [A-II-233-[LK-22:25]] Mailmaiset Kuningat wallitzeuat / ia ne Waldamiehiet cutzutun **Armolisexi** Herraxi.
- [A-III-198-[PS-E:O]] [Kuninkaasta:] meiden rackahimman **Armolisen** Herran, Szosion, tachton ia keskyn Mercki

Johdos substantiivista (→) *armo*, *armoi*.

► VKS 1985 *armollinen*.

armolise|sta, -st *adv.* 'armollisesti, armoa ja laupeutta osoittaen, armahtaen, anteeksi antaen, säälien' | (1543/1559) 121 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-21] Ja mös tene öne / **armolisesta** minua warielle.
- [A-I-662] cwle meite **armolisesta**, ia ole meille kircas Techti
- [A-I-805] lesket / Orwolapset / Saijrahat / ia murheliset / **armolisesta** autta / wahwista / ia lodhutta
- [A-II-10] Ja sen saman Oikiudens / wacudhens / hurskaudens ia woitons Christus nyt meille vskouaisille henen pälens / teudhelisesta iaca / **armolisesta** laina / ia paitzi caiki meiden oma ansiota andapi
- [A-III-12] raskitze **armolisesta** catzo / temen sinun Piltis N päle
- [A-III-23] ettes pyhelle Hengelles neme sinun paluelias **armoliset** ylesteutteisit / iotcas Auioskeskun lijtohon yctensouittanut olet

Adjektiivin (→) *armolinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *armollisesti*.

armonarkku s. 'armonarkku, (kuv.) Kristus' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-747] O sine taivalinen **Armonarcku**

Substantiiveista (→) *armo* ja (→) *arkku* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliittona. Yhdyssanasta ei vanhassa kirjakelellä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *armonarkku*.

armonliitto s. 'armoliitto, Jumalan armoon perustuva liitto Jumalan ja ihmisten välillä' (1551) 1 esiintymä

- [A-III-763] Lupaus Christusen tulemisest, ioca on se Engeli **Armonlijtosta**

Substantiiveista (→) *armo* ja (→) *liitto* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kahdesti myös sanaliittona.

► VKS 1985 *armoliitto*.

armo|nstuoli, -instuoli s. 'armoistuin, (kuv.) Kristus' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-425-[ROM-3:25]] Jumala on asettanut [Kristuksen] **Armonstolixi**
- [A-II-637-[HEB-4:16]] Edheskieukem senteden wskalluxen cansa sen **Armoinstolin** tyge / senpäle ette me Laupiudhen saissimma

Substantiiveista (→) *armo*, *armoi* ja (→) *stuoli* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *armontuoli*.

armo|toin, -iton a. 'armoton, säälimätön' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-421-[ROM-1:31]] Tompelit / wilpitzijet / Julmat / Sopimattomat / **Armoittomat**.
- [A-II-589-[2TIM-3:3]] Jumalattomat / Halutomat / Lijtoittomat / Laittaiat / Irtalaiset / **Armottomat** / Hyuein wihaat / Petteiet / Tuimat / ylespaisutetud.
- [A-III-361-R] eipe hen ole coua, Cangia eli **Armotoin**.

Johdos substantiivista (→) *armo*, *armoi*.

► VKS 1985 *armoton*.

armottomast, armottamast, armattomast adv. 'armottomasti, säälimättömästi' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-374] ia lesse seijsowaisilde / coscas ristise ripuit / sine **armottomast** pilcattijn

- [A-III-642-[AM-1:0]] Ammon ia Moab, iotca **armottamast** Jumalan Canssa waiuasit, Jotca samalmoto piti mös Jumalalda taas woroin waiuattaman **armattomast**.
- [A-III-675-[MIK-2:10]] Epeiualudhen teden, pite teiden **armottomast** häuittetemen.

Adjektiivin (→) *armotoin* adverbijohdos tai loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Kirjoitusasut *armottamast*, *armattomast* sisältävät ilmeisesti painovirheen.

► VKS 1985 *armottomasti*.

arpa s. 'arpominen, arvanheitto; arpomalla tehty ratkaisu; arvontaväline; (arpomalla saatu) osa, osuus (myös kuv.)' | (1544) 30 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-109-[5MS-32:8]] se korkein ninquin **arualla** canssat wlgosiakoi / ia haijotti Inhimisten lapset
- [A-II-156-[MK-15:24]] iaghoit he henen waatteins / heitedhen **arpa** ninen päle / mite cunghi piti saaman
- [A-III-667-[JON-1:7]] Tulcat, ia **aruat** heittekem
- [A-III-230-[PS-16:6]] **Arpa** minulle langesi nisse caunimis / Mine olen kircan Perimisen saanut
- [A-II-335-[AP-8:21]] Ei ole sinulla Osa eike **arpa** tesse Sanas

Sanavartalolla on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä saamessa. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **arba-* edustaa mm. ruotsin *arv* 'perintö'. Merkitysyhteys on selitetty sen muista yhteyksistä tunnetun tosiseikan perusteella, että muinaisaikoina perintöasiat ratkaistiin usein arpomalla. Myös muita germaanisista lainaselityksiä on esitetty.

► SKES 1955 *arpa*; Koivulehto Vir. 1976a 249; VKS 1985 *arpa*; LÄGLOS 1991 *arpa*; SSA 1992 *arpa*; NES 2020 *arpa*.

arpimerkki s. 'arpi' (myös kuv.) | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-531-[GL-6:17]] mine kannan minun Rumisani meiden Herran Jesusen Christusen **Arpimerckit**.
- [A-III-531-[GL-6:00]] Ja ne Christusen **Arpimerckit** / ioista hen tesse puhupi / ei ne olluet ne Haauat Christusen Rumissa / waan caikinaiset Kerssimiset

Substantiiveista *arpi* ja (→) *merkki* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielissä tunneta muita esiintymiä. *Arpi* ei esiinny Agricolan teoksissa itsenäisenä substantiivina. Sanalla on vastine useissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **arwez* tai **arwaz* edustaa mm. nykyruotsin *ärr*.

► Thomsen 1869 113; SKES 1955 *arpi*; VKS 1985 *arpimerkki*; LÄGLOS 1991 *arpi*; SSA 1992 *arpi*; NES 2020 *arpi*.

arriaani *a.* 'areiolainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-856] Colmas wscon tunnustus, sen pyhen pijspan Athanasiusen, ionga hen **Arrianein** Eriseuraijsten was^{an} cokonpani

Laina ruotsin sanasta *arian*, joka perustuu myöhäislatinan sanaan *arianus*. Tällä viitataan neljännellä kristillisellä vuosisadalla eläneen, Jeesuksen jumaluuden kiistäneen *Arius*-nimisen papin kannattajiin. Nykykielen *areiolainen* perustuu erisnimen kreikkalaiseen muotoon *Areios*.

► SAOB 1901 *arian*; VKS 1985 *arriaani*; Etymonline 2022 *arian*.

arvaamatoin *a.* 'mittaamaton, jota ei voi arvioida t. mitata' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-673] cohendakahan minun se **arwamatoin** hywuyys

Verbin (→) *arvata* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *arvaamaton*.

arvaaminen *s.* 'arvelu, mielipide' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-656] mine sen ylitze minun Luloni ilmoitan / quitengin paitzi iocaitzen **aruamisen** estet / Nin em mine site lue iongun Apostolin Epistolaxi

Johdos verbistä (→) *arvata*.

► VKS 1985 *arvaaminen*.

arvata *v.* 'arvioida, tehdä t. kirjata arvio; päätellä, määritellä; arvostella; ymmärtää, tajuta; arvela, pitää jonakin, luulla, kuvitella; arvata' | (1544) 20 esiintymää

- [A-II-166-[LK-2:3]] Ja menit itzecukin Caupungihins andaman heidens **arwatta**.
- [A-III-682-[MIK-6:11]] pidheiskö minun ne wäret Waaghat ia falskit Wictit säkeise coctulisexi **aruaman**?
- [A-I-585] YListetty olcon Jumala meiden Isen / ioca meiden on kuluolisexi **aruanut**
- [A-I-97] Ja quin Sokia eroijtta caruat nijn tyhmet wisust kiriat **aruat**. yxi sano ombi wäret.
- [A-II-604-[IPT-2:12]] piteket hye meno Pacanaidhen seas, Sen päle ette ne iotca teite panetteleuat ninquin Pahointekijte, **aruaisit** teite teiden hyuiste töisten
- [A-III-29] ninquin Pappi **aruapi** henen Lohutosta taruitzeuan
- [A-III-339-[PS-88:5]] Mine olen **aruattu** ninen caltaisexi, iotca Heluettijn eneuets
- [A-II-18] Neiste mös nyt kylle **aruatan** ia merckiten / ette se Wdhen maan Randacanssa – – iotca wiele tenepene Rotzinkielille puhuuat / ouat ollut Rotzista eli Gollandista ensin wlostulleet.
- [A-II-235-[LK-22:64]] **Arua**, Cuka se on ioca sinu löi?

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on johdos indoiranilaisesta lainavartalosta **arva-*, jonka yhteyteen kuuluvat esim. (→) *arvo* ja *arvella*. Agricolan kielessä verbin merkitys on ollut nykyistä monipuolisempi.

► SKES 1955 *arvata*; VKS 1985 *arvata*; SSA 1992 *arvata*; NES 2020 *arvata*.

arvauttaa v. 'antaa arvioida' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-166-[LK-2:4]] Joseph Galileast Nazaretin Caupungist ylesmeni Judeaan Daudin Caupungin ioca cutzutan Bethlehem – – ette henen piteis mös itzens **aruauttaman** Marian henen kihilatun Emendens cansa

Johdos verbistä (→) *arvata*.

► VKS 1985 *arvauttaa*.

arvio s. 'arvostelu, arviointi' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-719] Eikö se tily ia willi on? quin hyuist anda wären **aruion**?

Johdos verbistä (→) *arvata*.

► VKS 1985 *arvio*.

arviost *adpos.* 'mukaan, mukaisesti' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-752-[SAK-14:0]] Mailman edes (Toimen **aruio**st [so. ihmisjärjen mukaan] nijlle [kristityillä] on murhe ia waiua, tuleuaisen Elemeen saccha.

Substantiivin (→) *arvio* loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty postpositiona. Täydennys on genetiivimuotoinen.

► VKS 1985 *arvio*.

arvo s. 'arvo, arvostus, merkitys; arvio, arviointi' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-717] Coska hen meihin hengens puhalsi – – Nin hen Mielen cuuamiset tei, aiatuset ia muistot, **aruos** iei. Caikein Sielun Lahiaian cansa.
- [A-III-199–200-[PS-E:0]] Daudin Psaltari, ombi caikein Wisasten **aruolla**, se corckein, wanhain Ramatuidhen seas.

Sanalla on vastineita useimmista lähisukukielissä. Etäsukukielistä on esitetty epävarmoja vastineita, ainoastaan unkarin sanaa *ár* 'hinta' on pidetty varmana. Sanaa ovat useat tutkijat pitäneet indoiranilaisena lainana. Tätä ajatusta kannatetaan edelleen, kuitenkin niin, että itämerensuomen ja unkarin sanat ovat rinnakkaisia lainoja, eivät yhteistä suomalais-ugrilaista perintöä. Indoiranilaisella taholla sanaa edustaa esim. muinaisintian *arghá-* 'hinta'.

► SKES 1955 *arvo*; Joki 1973 SUST 151 251–252 *arvo*; VKS 1985 *arvo*; UEW 1988 16–17; SSA 1992 *arvo*; EES 2012 *aru*; Holopainen 2019a 68–70; NES 2020 *arvo*.

arvoitella *v.* 'heittää arpaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-382] sinun colminaijset waattes iaghoit – – walkian he weit ia punaijsen, mutta harmasta he **arwoittelit**

Johdos substantiivista (→) *arpa*. Johdoksesta ei tunneta vanhassa kirjakielessä muita esiintymiä. Arvoitusten esittämistä merkitsevä homonyyminen *arvoitella* on (→) *arvata*-verbin johdos.

► VKS 1985 *arvoitella*.

ase *s.* 'ase, taisteluväline, sota-ase; lyömäase; työkalu, tarvekalu' (myös kuv.) (1544) 20 esiintymää

- [A-I-698] sinun Nimelles, ia eij minun **aseijllani**, se coria Goliath, henen iouckons cansa, mahanlötihin
- [A-III-747-[SAK-11:15]] Herra sanoi minulle, Ota wiele sinulles sen Hullun Paimenen **Aset**.
- [A-III-543-[JER-17:9]] Yxi wieras ia nuria **ase** caikein ylitze, ombi sydhen

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos samasta ikivanhasta kantavartalosta, josta on muodostettu myös (→) *asettaa*. Agricolalla *ase* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *sota-ase*. Uppsalan evankeliumikirjassa esiintyy samassa merkityksessä *asu*.

► SKES 1955 *ase*; VKS 1985 *ase*, *asu*¹; SSA 1992 *ase*; NES 2020 *ase*.

asetoin *a.* 'aseeton' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-697] se pickurajnen [Daavid], **asetoin**, ja taitamatoin sodhista

Johdos substantiivista (→) *ase*.

► VKS 1985 *aseton*.

asemeen *adv.* 'sijaan, tilalle' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-761-R] Pappiuden – – on hen heilde poisottanut, ia iettenyt heille Hiuan ia paskan **asemen**

Substantiivin *asen* illatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. *Asen* on johdos verbistä *asea* (→ *asettaa*), ja se esiintyy useimmiten vain tiettyihin taivutusmuotoihin kiteytyneenä adverbina tai adpositiona, esim. nykysuomessa *asemesta*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *asemiseen*.

► VKS 1985 *asema*.

asemiseen *adv.* 'sijaan, tilalle' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-344-R] alati Inhimiset poiscooleuat, Ja toiset **asemisen** iellenstuleuat

Verbin *asea* (→ *asettaa*) johdoksen *aseminen* illatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Samasta adverbista ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolaalla synonyymina esiintyy myös (→) *asemeen*.

► VKS 1985 *aseminen*.

asetos → aset^{us}

asettaa v. 'panna, asettaa, sijoittaa, järjestää; suunnata, ohjata; määrätä, nimittää, säätää, päättää; panna alulle, perustaa, saada aikaan; taltuttaa, hillitä, lopettaa' (1544) 232 esiintymää, myös Westh

- [A-I-366] Cwdhenella hetkelle Jesus ristinnaulittin, Ja keskelle röwerite **asetettin** rippuman
- [A-II-450-[ROM-14:10]] caiki me **asetetan** Christusen Domiostolin eten.
- [A-III-265-[PS-38:21]] Ja iotca minulle pahalla maxauat hyuen, ne **asettauat** heitens minua wastan, Senuoxi ette mine hyue noutelen.
- [A-III-126-[3MS-26:17]] mine tadhon **asetta** minun Casuoni teite wastan
- [A-II-602-[1PT-1:14]] ellette **asettaco** teiten ninquin ennen, coska te tyhmydhes Himodhen ielkin elite.
- [A-II-427-[ROM-4:17]] Mine **asetin** sinun monen Pacanain Isexi Jumalan edes
- [A-II-593-[TIT-1:5]] sinun pite päänens toimittaman mite wiele puutui, ia **asetta** cuhungin Caupungin Papit
- [A-III-83] [Ehtoollisen Jeesus] on sätenyt ia **asettanut**, ydhexi muistomerkixi
- [A-III-409-[PS-127:0]] Teme Psalmi opetta Ettei Walta, Kirco, ia Honeenhallitos woidha eli taita **asetetta** – – Ellei HERRA siugna
- [A-II-457-[1KOR-E]] iocainen tachtoi – – **asetta**, ia toimitta Euangelium, Sacramentin, ia Uskon cansa, ninquin he itze tachtoit.
- [A-I-235-[JUDIT-16:3]] Herra ombi se, ioca Sodhan **asettapi**
- [A-III-373-[PS-107:29]] [Jeesus] hilitzi sen couanilman, Ette ne Allot heitens **asetit**.

Verbillä on vastineita itäisissä lähisukukielissä. Se on johdos verbistä *asea* 'panna kuntoon t. paikalleen', joka ei sellaisenaan esiinny Agricolan kielessä. Verbivartalolle on esitetty vastineita eräistä lähisukukielistä ja etäsukukielistä samojedikieliin asti. Vaikka *asea*-verbi ei esiinnykään sellaisenaan suomen yleiskielessä, se on monien tärkeiden johdosten kanta. Verbi *asea* tunnetaan Juvan murteessa merkityksessä 'toimittaa, panna sauna kylpykuntoon'. Agricolan kielessä sellaiset abstraktit merkitykset kuin 'säätää, ohjata' ovat ilmeisesti käännöslainaa.

► SKES *asea*; Hakulinen 1969 28–30; Joki 1973 SUST 151 252–253 *ase-*; SMS 1985 *asea*; VKS 1985 *asettaa*; UEW 1988 18–19; SSA 1992 *asea, asettaa*; NES 2020 *asettaa*.

asettaja s. 'ohjaaja, säätelijä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-685] O Caikein pyhin hallitzia / ia caikein **asettaija** / Jesu Christe
- [A-I-737] Sine olet minun toijuon, minun wscalluxen, minun **asettaijan**, ja auttaijan

Johdos verbistä (→) *asettaa*.

► VKS 1985 *asettaja*.

asettamaton *a.* 'talttumaton, uppiniskainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-800] Wariele meilde Herra, caikia paha, cowa, hilimetöinda, **asetamatonda**, ja oma mielde.

Verbin (→) *asettaa* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *asettamaton*.

asettaminen *s.* 'asettaminen, perustaminen, vakiinnuttaminen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-494] Ja meiden terueydhen **asettamisexi** / sine teit Calamieheste / taijuan Ouenwartian
- [A-II-18] [Ruotsalaiset] Jotca silloin cochta Wiburin Linnan ia Caupungin rakensit. Carialaisten ia Wenhelaisten **asettamisexi**.
- [A-III-277-[PS-47:0]] On yxi Kijtoswirsi / Woitonlaulu ia yxi Ennustos Messiasen Waldakunnan **asettamisest** / seke Juttain ette Pacanain seas

Johdos verbistä (→) *asettaa*.

► VKS 1985 *asettaminen*.

asettua *v.* 'asettua, tasaantua, tyyntyä; tyrehtyä, lakata' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-121-[MK-4:39]] nuchteli hen [Jeesus] Tuulda, ia sanoi merelle, Waickene ia asetu, Nin Tuuli **asettui** ia tuli swri tyuen
- [A-II-191-[LK-8:44]] Ja cochta **asettui** henen werens ioxu.
- [A-III-573-[VLT-3:50]] sille eipe hen [itku] **asetu** / sihenasti ette HERRA Taiuahast alascatzo ia siihen näke.

Johdos verbistä (→) *asettaa*.

► VKS 1985 *asettua*.

aset[us, -os] *s.* 'määräys, päätös, sääntö; (säädetty) järjestys, ohjaus' | (1544) 7 esiintymää

- [A-III-389-[PS-119:0]] Neuuo, Etzicot, **Asetuxet**, Toimitoxet ia Oiennoxet. Opettauat quinga meiden tule ele
- [A-III-727] yxi Regimenti ia **Asetus** pidheis taas sen Lxx / woodhen Fangiuxen perestä sijnä Makunnas ylesoiettaman.
- [A-III-57] [Jumala] auttapi sinun henges sotiman, ia site lihan sisua ylitze woittamaan ia **asetuxesa** pitemeen.
- [A-III-635-[JOEL-2:8]] Eikengen toistans este / Waan cukin pite henen **asetoxesans** matkustaman.
- [A-I-417] ANna meille HERRA Jumala / ette seke mailman meno / sinun **asetuxesas** / rauhallisesta hallittaijsin

Johdos verbistä (→) *asettaa*. Johdoksen merkitys on osittain käännöslainaa, mutta juridisessa mielessä säädöksen merkityksen sana on saanut vasta Agricolan ajan jälkeen.

► Hakulinen 1969 31; VKS 1985 *asetus*.

asia s. 'asia, seikka, juttu, asianhaara; tapaus, tapahtuma; oikeus-, kärjääsia, riita-asia, rikkomus, rikos; työ, tehtävä, teko, toimi, liiketoimi' (1544) 166 esiintymää, myös Westh

- [A-I-165-[lis.ETA-0:11]] Sine caiki **asijat** tijehdet
- [A-II-89-[MT-23:00]] Te tegette Inhimisten swren mielicarwaan pienise **asioisa** / ia ne swret **asijat** te wnohdatte.
- [A-I-191-[2SM-7:19]] Mutta olet mös puhunut sinun paluelias hoonelle edhespäin tuleuaisista **asijoista**
- [A-III-458-[JES-1:23]] Nijlle Oruoille euet he [Israelin päämiehet] Oikiutta tee, ia Leskein **Asia** ei tule heiden eteens.
- [A-III-56] Jos nin on – – ette se quin mestatan, ombi nuctetoin ia wighatoin siihen **asian** iosta henen pälens cannetan
- [A-I-763] [En ole] ollut omissa **asijoisani** nopsa ia wisu.
- [A-III-773-[2MS-20:9]] Cwsi peiue sinun pite tötetekemen / ia caiki sinun **asias** aijaman.
- [A-II-567-[1TSS-4:5]] ettei yxiken sordhasi eli petteisi henen Welien*s* iossakusa **Asias**.

Sanalla on varmoja etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä, mutta etäsukukielistä ehdotetut vastineet ovat aivan epävarmoja sekä äänne-, merkitys- että levikkiseikkojen perusteella. Sanan alkuperästä on useita selityksiä. Näistä yhden mukaan se on johdos ikivanhasta verbistä *asea* 'panna kuntoon; sijaita' (→ *asettaa*), jolloin *asia* juontuisi vanhemmasta muodosta **as-ja* ja voisi alun perin merkitä 'olija, sijaitsija'. Tällaisia merkityksiä ei kuitenkaan ole suoranaisesti todettavissa. Äänteellisesti tämä selitys voisi olla mahdollinen, mutta ainoastaan lähisukukielten osalta. Uudemman selityksen mukaan sana on vanha germaaninen laina, samaa alkuperää kuin esim. nykyruotsin *ärende* 'asia'. Molempien alkumuodoksi sopii kantagermaanin **us-anþja-*, josta kantaskandinaaviin on syntynyt muoto **uR-andija*. Sanan alkuperä on edelleen kiistanalainen. Agricolalla *asia* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *leikkiasia*.

► SKES 1955 *asia*; Koivulehto Vir. 1982a 257–276; VKS 1985 *asia*; UEW 1988 20–21; LÄGLOS 1991 *asia*; SSA 1992 *asia*; EES 2102 *asi*; NES 2020 *asia*.

asiamies s. 'edustaja, edusmies' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-693] meiden Kuningan, päruchtinan ja caiki henen **asiamiehense**

Substantiiveista (→) *asia* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *asiamies*.

askare s. 'askare, tehtävä, työ' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-709] Ja hoonin **askarehis** / waijmon palueluxesa hookijamasti eleijsit
- [A-II-199-[LK-10:40]] Martha ylenpalio **askareita** teki heite paluellen.
- [A-II-567-[1TSS-4:11]] pyteket olla leuoliset / Ja teiden omana **askaren** totelcata / ia töteteckette omilla käsillenne

Sanalla ei ole varmoja vastineita sukukielissä. Karjalan runokielessä esiintyvä verbi-johdos *askaroi-* on ilmeisesti lainaa suomen *askaroida*-verbistä. Rinnastus marin sanaan *üzgar* on sekä äännehistoriallisista syistä että levikkiseikkojen takia epätodennäköinen. Sanan alkuperä on tuntematon.

► SKES 1955 *askare*; SSA 1992 *askare*; NES 2020 *askare*.

askaroita v. 'työskennellä, puuhata' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-199-[LK-10:40]] minun Sisaren ietti minun yxinen **askaroitzeman**
- [A-III-207] Tyhmet hen [Psalttari] saattapi **askaroitzeman**.

Johdos substantiivista (→) *askare*.

► VKS 1985 *askaroita*.

askel, -e s. 'askel, kulku, vaellus; askeleen jälki, jalanjälki' (myös kuv.)
(1544) 21 esiintymää

- [A-I-265-[PS-17:5]] Hallitze minun kieundon sinun polguijlles / etteij minun **Askeleni** liucadhaijsi.
- [A-II-653-[HEB-12:13]] astucat wissit **Askelet** teiden Jalcainne cansa
- [A-III-576-[VLT-4:18]] [Viholliset] weijuuuet meiden **askelen**, nin ettei me rohckenuet meiden Catuin päle keudhe
- [A-III-301-[PS-65:12]] sinun **Askeles** tiuckuuat rasuasta.
- [A-III-301-R] **Askele**) Cussa hen waelda / sielle hyuesti Casuapi.
- [A-II-605-[1PT-2:21]] Christus mös kersi meiden edesten, ia meille ydhen Esicuuuani ietti, Ette teiden pitepi noudhattaman henen **Askelens**.

Sanalla tai ainakin sen vartalolla on varmoja etymologisia vastineita kautta koko uralilaisen kielikunnan. Rakenteesta päätellen *askel* on ikivanha johdos. Samasta kannasta on todennäköisesti muodostettu myös (→) *astua*.

► SKES 1955 *askel*; VKS 1985 *askel*; UEW 1988 19; SSA 1992 *askel*; NES 2020 *askel*.

assyrieri s. 'assyrialainen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-628] Hen Laittapi sen Israelin Waldakunnan, ette henen pite syndins teden, **Assyreirein** cautta häuitettemen.

Laina saksan etnonymistä *assyrer*, joka perustuu muinaisen Assyrian kuningaskunnan nimeen. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *assyri*.

► SAOB 1903 *assyrier*; VKS 1985 *assyrieri*.

ass|yri, -iri s. 'assyrialainen' | (1551) 11 esiintymää

- [A-III-472-[JES-19:23]] Silloin ombi auoin Tie Egiptist nin Assyrian, ette ne **Assyrit** menisit Egiptijn, Ja ne Egipterit Assyriaahan, ia ynne **Assyrit** ia Egipterit Jumalata paluella.

Mesopotamian alueella palvotun *Aššur*-nimisen jumalan mukaan nimettyyn valtakuntaan ja sen asukkaisiin viittaava sana, hepreaksi *aššūr*, on kreikan ja latinan kautta lainautunut edelleen muihin kieliin joko sellaisenaan tai omakielisillä johdimilla laajennettuna. Toisen tavun *y* tai *i* juontuvat kreikkalaisesta asusta. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *assyrieri*.

► SAOB 1903 *assyrier*, *assyrisk*; Karttunen 2013 *Assyria*.

asta|ita, -ta v. 'havaita, huomata, keksiä, ymmärtää' | (1548) 13 esiintymää

- [A-II-390-[AP-27:39]] he **astasit** ydhen Lahden, iossa oli yxi randa
- [A-II-399] Sine näet raiskan toisen silmese Mutta Malca et sine **astaitze** omas Silmeses.
- [A-II-269-R] Coska te sen ensin Uskotta / nin te kyllä **astaiatte** ia ymmerrett cuca mine olen / ia ei mwtoin
- [A-III-374-[PS-107:43]] Nin he **astaitzeuat** / quinga monet Hyuet Teghot HERRA osottapi

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Kansankielessä se tunnetaan Pohjois-Satakunnassa sekä Länsipohjan ja Peräpohjolan murteissa. Se on etymologisesti yhdistetty äänneasultaan ja merkitykseltään samantapaiseen *aistaita*-verbiin, (josta on selitetty johdetuksi nykysuomen *aisti*), ja äänneasultaan alkuperäisemmäksi oletettu *aistaita* on selitetty germaaniseksi lainaksi. Alkumuodoksi rekonstruoitu kantagermaanin **aistē(ja)n-* merkitsee kuitenkin 'pelätä, kunnioittaa', joten selitys jää merkityseron takia epävarmaksi.

► SKES 1955 *astata*; SMS 1985 *astaita*; VKS 1985 *astaita*; LÄGLOS 1991 *astata*; SSA 1992 *aisti*, *astaita*.

asti adv. 'asti, saakka, alkaen' | (1543) 241 esiintymää, myös Westh

- [A-O-5] costan Iseiden rioxet – – hama colmanden / ia nelienden Poluen **asti**
- [A-III-124-[IMS-22:5]] Olcat te tesse Asin cansa, mine ia Pilti menema toonna **asti**
- [A-II-109-[MT-28:20]] Mine olen teiden tykenen iocapeiue Mailman Loppun **asti**.
- [A-I-526] hama kynelihiin **asti**
- [A-II-369-[AP-20:18]] sijte ensimeisest peiuest **asti**, quin mine Asian tuln

Sanalla on vastine ainoastaan virossa. Se on postpositiomainen adverbi, jonka muoto ja alkuperä ovat epäselvät. Sitä on arveltu ikivanhan *asea*-verbin (→ *asettaa*) vartalosta muodostetuksi, mutta uudempien käsitysten mukaan se kuuluu etymologisesti yhteen yleisitämerensuomalaisen (→ *astua*-verbin kanssa. Sanan alkuperäisestä muodostustavasta on mahdotonta sanoa mitään varmaa. Sekä äänneeseikkojen että merkityksensä perusteella *asti* näyttää vanhalta tulosijalta (latiivilta), jollaisiksi on tulkittu myös mm. *ilmi* (vrt. *ilma*), *kohti* (vrt. *kohta*) ja *puhki* (vrt. *puhjeta*). Agricolalla *asti* esiintyy myös perusosana yhdysadverbeissa (→) *siihenasti*, *tähänasti*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *saaden*, *saahka*, *saakka*.

► SKES 1955 *asti*; Mägiste 1959 FS Hakulinen 125–126; Hakulinen 1979 108–111; EEW 1982–1983 110; VKS 1985 *asti*; SSA 1992 *asti*; NES 2020 *asti*.

astia, astija s. 'astia' (myös kuv.) | (1544) 28 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-303-[JH-19:28]] Oli sijs pandu yxi **Astia** teunens Eticat.
- [A-I-273-[PS-31:13]] Mine olen tullut ninquin yxi rikottu **Astija**.
- [A-I-711] Sine mös opetit sinun wloswalitun **astian** pyhen Paulin cautta

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se vaikuttaa johdokselta, mutta sen rakenne ja alkuperä ovat toistaiseksi hämärän peitossa. Sitä on arveltu johdokseksi samasta ikivanhasta *ase*-vartalosta, josta on muodostettu mm. verbi (→) *asettaa*, ja sille on ehdotettu myös germaanista lainaetymologiaa. Kumpakaakaan selitystä ei kuitenkaan ole yleisesti hyväksytty. Agricolalla *astia* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa *juoma-astia*, *estätys-*, *kupari-*, *pesin-*, *pyhänsavun-*, *savi-*, *savinen-*, *savun-*, *vesi-*, *öljyastia*.

► SKES 1955 *astia*; LÄGLOS 1991 *astia*; SSA 1992 *astia*; NES 2020 *astia*.

astilauta s. 'astinlauta, porraslauta' (kuv.) | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-147-[MK-12:36]] siihenasti quin mine panen sinun wiholises sinun ialcais **astilaudhaxi**

Verbin (→) *astua* johdoksesta ja substantiivista (→) *lauta* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös (→) *astinlauta*. On mahdollista, että Agricolan *astilauta* on tarkoitettu luettavaksi *astillauta*, jolloin olisi kysymys *astinlauta*-sanassa assimiloituneesta muodosta.

► Hakulinen 1979 192–193; VKS 1985 *astinlauta*.

astinlauta s. 'astinlauta, porraslauta' (kuv.) | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-33-[MT-5:35]] hen on Jumalan **astinlauta**
- [A-II-318-[AP-2:35]] mine panen sinun Wiholises sinun Jalcais **astinlaudhaxi**.
- [A-III-526-[JES-66:1]] TAIuas ombi minun Stolin / ia Maa minun **astinlautan**.

Verbin (→) *astua* johdoksesta ja substantiivista (→) *lauta* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös (→) *astilauta*.

► Hakulinen 1979 194; VKS 1985 *astinlauta*.

astua v. 'astua, ottaa askel tai askeleita, kävellä, käydä; mennä, tulla' (myös kuv.) (1544) 67 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-774-[2MS-20:18]] quin he sencaltaiset neit / nin he pakenit ia taama **astuit**
- [A-III-666-[JON-1:5]] Jona oli alas Haden sisel **astunut**
- [A-I-95] rucoele Christust – – aijna Nijn Taiuasen **astu** sinun ialcas
- [A-I-101-[HEB-10:22]] Nijn **astukam** henen tyuense totisella sydhemelle
- [A-I-322-[AP-4:26]] Maailmaiset Kuningat cokon **astuijt** / ja päruchtinat ychten cokounsit

Sanalla on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Yleisitämerensuomalainen verbi on ilmeisesti johdos samasta ikivanhasta vartalosta, joka on kantana myös (→) *askel*-sanassa. Agricolalla *astua* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä *alasastua*, *edesastua*, *sisälleastua*, *ulosastua*, *yhteenastua*, *ylesastua*.

► SKES 1955 *astua*; VKS 1985 *astua*; UEW 1988 19; SSA 1992 *astua*; EES 2012 *astuma*; NES 2020 *astua*.

astuminen s. 'astuminen, nouseminen (taivaaseen)' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-86] Euangelium HERRAN Christusen Taiuan **astumisesta**.
- [A-III-141] Hänen ylesnousemisens / ia taiuasen **astumisens** tähden.
- [A-III-303-[PS-68:0]] Ja on tesse yxi Ennustos Christusen Personast / ia henen Ylesnousemisestans / Taiuahan **astumisestans**

Johdos verbistä (→) *astua*.

► VKS 1985 *astuminen*.

asua, asuva v. 'asua, pitää kotinaan, kotipaikkanaan, olla, oleskella, elää, sijaita, pysyä' (1544) 281 esiintymää, myös Westh

- [A-III-705-[SEF-1:13]] Heiden pite honet ylesrakendaman / ia ei njsse **asuman**.
- [A-I-146-[BAR-2:21]] andacat te itzene Babelin Kuningan ala / nijn te saat **asuu**a sijne maassa / ionga mine *annoin* teijen Isillen
- [A-I-208-[PS-104:17]] Siellä linnut pesiwät, ia haikarat **asuuat** hongisa.
- [A-I-83-[JH-1:14]] Ja se Sana tuli lihaxi, ai [po. ia] **asuij** meisse
- [A-III-469-[JES-11:6]] Sudhet pite **asuman** Lammasten seghas / ia Pardus wohlan cansa pite macaman.
- [A-III-244-[PS-25:13]] Henen Sieluns pite Hywuydhes **asuman**
- [A-III-557-[JER-31:23]] pite Juda autetuxi tuleman / ia Jerusalem irstana **asuman**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos verbistä *asea* 'panna (kuntoon), asettaa' (→ *asettaa*).

► SKES 1955 *asua*; VKS 1985 *asua*; SSA 1992 *asua*; EES 2012 *asuma*; NES 2020 *asua*.

asuin|sia, -sija s. 'asuinsija, olinpaikka, tyyssija' (myös kuv.)
(1544) 9 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-287-[JH-14:2]] Minun Iseni Hones ouat monda **Asuinsia**.
- [A-I-728] Sille ette sinun honesas ouat moninaijset **asuinsijat**
- [A-I-188-[2MS-15:17]] iwruttele sinun perimises wornen pälle / ionga sine HERRA sinun **Asuijnsiaxes** tehenyt olet
- [A-III-317-[PS-74:7]] He ylespoltauat sinun Pyhydhes / he riuauat sinun Nimes **Asuinsian** pohian asti.

Verbin (→) *asua* johdoksesta *asuin* ja substantiivista (→) *sija* muodostettu yhdys-sana. Agricolalla samat osat esiintyvät kerran myös sanaliittona.

► VKS 1985 *asuinsija*.

asuja s. 'asukas, asuva t. asunut' (myös kuv.) | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-187-[2MS-15:15]] Ja Cauhistos tarttui Moabin sangarihin / Caiki Canaan **asuijat** condattihiin.
- [A-III-623-[HOS-10:5]] Ne Samarian **Asuiat** cocouat heitens Wasican tyge

Johdos verbistä (→) *asua*. Agricolalla *asuja* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *sisälläasuja*. Synonyymeina esiintyvät myös (→) *asujan*, *asuva*, *asuvainen*, *sisällä-asuvainen*.

► VKS 1985 *asuja*.

asujan s. 'asukas, asuja' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-120-[JOEL-2:1]] Wapitzkat caiki Maan **asuiaimet**
- [A-II-315-[AP-1:20]] Henen Cotons pite tuleman kylmille / Ja ei pide oleman sijne **asuijanda**.

Johdos verbistä (→) *asua*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *asuja*, *asuva*, *asuvainen*, *sisälläasuja*, *sisälläasuvainen*.

► VKS 1985 *asujain*.

asuma s. 'asuinsija, tyyssija' (kuv.) | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-706-[ILM-18:2]] langanut on, se swri Babilon, ia ombi tullut Perkeleiten **Asuumaxi**

Johdos verbistä (→) *asua*. Kansankielessä johdoksesta on tietoja Varsinais-Suomen Uudenmaan murteista, Pohjois-Savosta ja keskipohjalaisista murteista. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *asumaja*, *asumamaja*, *asuminen*, *asumus*.

► SMS 1985 *asuma*; VKS 1985 *asuma*.

asumaja s. 'asumus, talo' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-549-[JER-22:13]] We henelle, ioca Honens synnin cansa ylesrakenda, ia henen **Asumaia**ns wärydhelle.

Verbin (→) *asua* vartalosta ja substantiivista (→) *maja* muodostettu yhdyssana. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä tai murteissa. On mahdollista, että se on yksinkertaistunut muoto synonyymista (→) *asumamaja*. Muina synonyymeina Agricolalla esiintyvät (→) *asuma*, *asumamaja*, *asuminen*, *asumus*.

► VKS 1985 *asumaja*.

asuma maja s. 'asumus' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-125-[3MS-26:11]] Minun pite **Asuma maian** teiden seasan pitemen, ia ei minun Sielun pidhe teite hylkemen.

Substantiiveista (→) *asuma* ja (→) *maja* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *asuma*, *asumaja*, *asuminen*, *asumus*.

► VKS 1985 *asumamaja*; Toropainen 2017 51.

asuminen s. 'asunto, asumus, olin-, asuinpaikka' (myös kuv.) | (1544) 28 esiintymää

- [A-I-171-[JES-63:15]] ja catzo tehen alas sinun pyhest / ja cunnialisest **Asumisestas**.
- [A-III-506-[JES-54:2]] Leuite sinun Teldas sia / ia vloswenyte sinun **Asumises** hursti.
- [A-II-289-[JH-14:23]] me tulema henen tygens / ia teem **Asumisen** henen tykenens.
- [A-III-301-[PS-65:13]] Ne **Asumiset** Corues ouat mös Lihauat, ette he tiuckuuat

Sama johdos samassa merkityksessä tunnetaan eteläpohjalaisista murteista. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *asuma*, *asumaja*, *asumamaja*, *asumus*.

► VKS 1985 *asuminen*.

asumus s. 'asuinpaikka, -sija; asumus, asunto, huone' (myös kuv.)
(1544) 4 esiintymää

- [A-III-690-[NAH-2:11]] Cussa nyt on se Jalopeuran **Asumus**, ia Jalopeurain penickain wacowarpe

- [A-I-316-[VIIS-9:15]] se coolewainen Rumis raskautta Sielun, Ja se Maailmainen **asumus** alaspaijna sen haijalisen mielen

Johdos verbistä (→) *asua*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *asuma*, *asumaja*, *asumamaja*, *asuminen*.

► VKS 1985 *asumus*.

asuttaa v. 'asuttaa' | (1552) 2 esiintymää

- [A-III-730-[SAK-2:4]] Jerusalem pite **asutetuxi** tuleman ilman Mwrita

Johdos verbistä (→) *asua*. Samaa johdosta ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1985 *asuttaa*.

asuva s. ja a. 'asuja, asukas, asuva t. elävä' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-544] sinun walda kundas – – jossa ne Engelin iouckot ouat – – ja ylimesten **asuuadhen** seuraus ombi
- [A-III-464-[JES-5:9]] Honet kylmille tule / ia ne Swret ia Cauniijt ilman **Asuuita** ieuet
- [A-II-697-[ILM-13:14]] [Peto] sano nijlle Maasa **Asuuille**

Verbin (→) *asua* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *asuja*, *asujan*, *asuvainen*, *sisälläasuja*, *sisälläasuvainen*.

► VKS 1985 *asuva*.

asuvainen a. tai s. 'asuva, elävä, asukkaana oleva (myös kuv.); asuja, asukas' (1544) 33 esiintymää, myös Westh

- [A-I-663] Ja sinun pyhet Engelis henesse **asuuaijset** / meite rauhasa ketkekön
- [A-II-259-[JH-5:38]] henen Sanans ei ole teisse **asuuainen**
- [A-II-18] temen Somen Hippiakunnan ia maan **Asuuaiset**
- [A-II-316-[AP-2:9]] ne **asuuaiset** Mesopotamias, ia Judeas

Johdos verbin *asua* partisiippimuodosta (→) *asuva*. Sama nomini on käytössä Varsinais-Suomen murteissa. Agricolalla *asuvainen* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *sisälläasuvainen*. Agricolalla esiintyvät myös synonyymiset (→) *asuja*, *asujan*, *asuva*, *sisälläasuja*, *sisälläasuvainen*.

► VKS 1985 *asuva*.

atreoida → **atrioita**

atria s. 'ateria, ruoka; Herran ehtoollinen' | (1544) 6 esiintymää

- [A-II-653-[HEB-12:16]] [Esau] yhden **Atrian** tähdhen poismyi Esicoisudhensa oikeudhen.

- [A-I-585] [Jumala] meiden on keloulisexi aruanut, tulemahan temen – –
autualisen **atrian** tyge

Sana on yleiskielisen *ateria*-sanan variantti. Murteissa *atria* tunnetaan lähinnä Karjalassa ja pohjalaismurteissa. Sanalla on vastineita vain itäisissä lähisukukielissä. Samantapaisia sanoja on myös inkeroisessa ja vatjassa, mutta näitä on arveltu sukielten välisiksi lainoiksi. Sanan alkuperä on epäselvä. Rakenne viittaa lainaperäisyyteen, mutta kelpollista lainälähdettä ei ole naapurikielistä voitu osoittaa. Sanalle esitetty, sinänsä hyväksyttävän tuntuinen germaaninen lainaetymologia perustuu ainoastaan sukielten nojalla rekonstruoituun germaaniseen alkumuotoon, indoeurooppalaisesta juuresta **ed-* 'syödä' muodostettuun johdokseen **ētezja* 'ruoka', joka kantaskandinaavissa olisi muuttunut asuun **āteRja*. Tällaista sanaa ei kuitenkaan ole germaanisista kielistä voitu todeta, joten lainaselitys jää hypoteettiseksi.

► SKES 1955 *ateria*; SMS 1985 *ateria*; VKS 1985 *ateria*; LÄGLOS 1991 *ateria*; SSA 1992 *ateria*; NES 2020 *ateria*.

atrioi|ta, -da, atreoida v. 'syödä, ruokailla, aterioida' (myös kuv.)
(1544) 42 esiintymää, myös Westh

- [A-I-87-[MK-16:14]] Wlmein cosca ne yxi toistakijmmende **atrioiijtzt** / ilmaunsi hen / ia soijmasi heien epäwscoonsa
- [A-II-154-[MK-14:3]] hen serki clasin / ia wodhatti [voiteen] henen päens päle henen **atreoidhesansa**
- [A-III-186-[LK-24:36]] Cosca he nyt neite puhuit / tuli itze Jesus / heijdhnen **atrioidesans** / ia seisoi heidhen keskellens
- [A-II-233-[LK-22:27]] Sille cumbi Swrembi on? Se ioca **atrioitze**, taicka se ioca paluele? Eikö se ioca **atrioitze**?

Johdos substantiivista (→) *atria*. Verbiin sisältyy kaksi eri johdostyyppiä, joita ei kaikissa taivutusmuodoissa voi luotettavasti erottaa toisistaan.

► VKS 1985 *aterioida*.

atrioitseva s. 'ruokailija' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-260-[JH-6:11]] Jesus Otti leiuet, kijtti ia annoi Opetuslapsille, Mutta opetuslapset iagoit nijlle **atrioitzeuille**.

Verbin (→) *atrioita* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *aterioida*.

aueta v. 'aueta, avautua, päästä auki, vapautua (myös kuv.); haljeta, revetä, tulla avoimeksi'
(1548) 23 esiintymää

- [A-I-189-[ISM-2:1]] Minun suun ombi yles **awennut** wiholisten ylitze
- [A-III-111-[JES-35:5]] Silloin auaitan ninen Sokiadhen Silmet, ia Curoin coruat **aukeneuat**.

- [A-III-135-[1MS-3:5]] sinä peiuene iona te sijte sööte, **aukeneuat** teiden Silmenne
- [A-III-692-[NAH-3:13]] sinun Maas ouet pite sinun Wiholisilles **aukeneman**
- [A-III-369-[PS-106:17]] Maa **aukeni**, ia ylesnieli Dathan ia peitti sen Abyronin Joukon.
- [A-II-693-[ILM-12:19^]] Ja Jumalan Templi **aukeni** Taiuasa

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu myös adjektiivi (→) *aukea* ja adverbi (→) *auki*. Kaikki ovat perimmältään ikivanhan *ava*-vartalon johdoksia. Sanansisäisen *k*-aineksen (**avke*-) alkuperä on hämärä. Se voi olla peräisin saman vartalon toisesta johdoksesta (→ *aukko*), ellei se alun perinkin ole kuulunut sana-vartaloon (→ *avata*).

► SKES 1955 *auki*; VKS 1985 *aueta*; SSA 1992 *auki*; NES 2020 *aueta*.

auk|ea, -ia *a.* 'avoin, auki oleva; aava, autio; suojaamaton, suojaton' (1544) 7 esiintymää, myös Westh

- [A-I-128-[NEH-1:6]] Ah olcon sinun corwas tehen cwlaiijset / ia sinun silmes **aukijat**
- [A-II-675-[ILM-3:8]] Mine annoin sinun etes **aukean** Ouen, ia eikengen woi site sulkia
- [A-III-131-[1MS-1:2]] Alghusa Jumala Loij Taiuaan ia Maan. Ja maa oli **aukea** ia tyhie
- [A-III-463-[JES-5:5]] Henen [viinitarhan] Aitans pite poisotettaman, ette henen pite **aukiana** oleman

Ikivanhaan *ava*-vartaloon perustuva johdos, jossa johdinainesta on varsinaisesti *-ea, -ia*. Sen edellä olevan *k*-aineksen alkuperästä ei ole varmaa selitystä. Se voi olla peräisin saman vartalon toisesta johdoksesta (→ *aukko*), ellei se alun perinkin ole kuulunut sanavartaloon (→ *avata*).

► SKES 1955 *auki*; VKS 1985 *aukea*; SSA 1992 *auki*.

aukeus → **aukius**

auki *adv.* 'auki, avoinna, sulkematta' (myös kuv.) | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-243-[JER-32:19]] sinun Silmes ouat **auki** caikein Inhimisten Lasten Tiedhen ylitze
- [A-II-340-[AP-10:11]] [Pietari] tuli horroxihin, Ja näki Taiuan **auki**
- [A-II-493] Jerusalemis tuskalla oli yxi ackona eli rako **auki**.

Ikivanhaan *ava*-vartaloon perustuva adverbi, jonka pääte *-i* sisältää ilmeisesti laatiivisen johtimen. Sen edellä olevan *k*-aineksen alkuperä on epäselvä. Se voi olla peräisin saman vartalon toisesta johdoksesta (→ *aukko*), ellei se ole jo alun perinkin kuulunut sanan vartaloon (→ *avata*).

► Hakulinen 1979 110–111, 227–228; VKS 1985 *auki*; SSA 1992 *auki*.

aukiamaa s. 'autioma' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-324-[PS-78:40]] [Israelilaiset] wihoitit hende [Jumalaa] sangen vsein Coruesa, ia Kihoitit henen sijnä **Aukiasmaas**.

Adjektiivista *aukia* (→ *aukea*) ja substantiivista (→) *maa* muodostettu yhdyssana, jossa määriteosa kongruoi perusosan kanssa. Sanasta ei tunneta muita yhdys-sanaesiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *aukius*, *erimaa*, *erämaa*.

► vks 1985 *aukeamaa*; Toropainen 2015 SJ 57 erit. 64–70.

aukio s. 'asumaton, autio, aukea paikka' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-492-[JES-44:26]] [Herra sanoo] nijlle Judan Caupungille, Olcat raketut, ia mine heiden **Aukions** ylesoijennan.

Ikivanhaan *ava*-vartaloon (→ *avata*) perustuva johdos, jossa johdinainesta on varsinaisesti *-io*. Sen edellä olevan *k*-aineksen alkuperästä ei ole varmaa selitystä. Se voi olla peräisin saman vartalon toisesta johdoksesta (→ *aukko*), ellei se alun perinkin ole kuulunut sanavartaloon.

► Hakulinen 1979 227–228; vks 1985 *aukio*.

aukioin a. 'autio' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-111-[JES-35:1]] Ne Coruet ia Erimaa pite iloitzeman. Ja se **aukijoin** sija pite lustinen oleman, ia cucoistaman ninquin Cucoinen.

Johdos adjektiivista (→) *aukia*. Johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä, mutta siitä on jonkin verran murretietoja mm. Varsinais-Suomesta ja Etelä-Pohjanmaalta.

► SMS 1985 *aukioin*; vks 1985 *aukioin*.

auki pää s. 'avopää, paljastettu pää' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-115-[5MS-32:42]] minun Mieckan pite liha sömen Ylitzen nijnnen tapettudhen Weren, ia fangeudhen, ia ylitze wiholisten **auki päiden**

Adverbista (→) *auki* ja substantiivista (→) *pää* muodostettu sanaliitto, joka syntaktisin kriteerein ja tietyn merkityskokonaisuuden ilmaisimena voidaan tulkita yhdys-sanaksi. Samasta sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► vks 1985 *aukipää*.

aukius s. 'autioma, erämaa' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-499-[JES-51:3]] Herra lohuttapi Zionin, hen lohuttapi, caiki henen **Aukiudhens**, ia tekepi henen **Aukiudhens** ninquin Lustitarhat.

Johdos adjektiivista (→) *aukea, aukia*. Asu *aukius* tunnetaan samassa merkityksessä lounaismurteissa. Agricolalla esiintyvät myös synonyymiset (→) *aukiamaa, erimaa, erämaa*.

► SMS 1985 *aukeus*; VKS 1985 *aukeus*.

aukk|o, -u s. 'aukko, reikä, kolo, (kaivon, astian yms.) suu' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-45-[MT-9:16]] se paicka reweise quitengin henense pois wateesta / ia se **aucku** tule pahemaxi.
- [A-III-578-[HES-13:5]] sinun Prophetis ouat ninquin Ketut coruessa, Euet he **aucon** eten tule
- [A-III-308-[PS-69:17]] ne syueydheth ei minua yleslainoisi / ia eike se Caiuon **aucko** suljetaisi minun ylitzeni.

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on selitetty johdokseksi (**av-kko*) samasta ikivanhasta *ava*-vartalosta, jonka johdos on (→) *avata*.

► SKES 1955 *aukko*; VKS 1985 *aukko*; SSA 1992 *aukko*; NES 2020 *aukko*.

auksihuutaa v. 'huutaa avuksi, rukoilla avuksi' | (1544) 101 esiintymää

- [A-I-589] kynelisille rucoxilla mine **auxenhwdhan** sinun Laupiainda armoos
- [A-I-235-[JUDIT-16:2]] Weisakat henelle wsi Laulu / Remukat / ia **auxenhutakat** henen Nimens.
- [A-I-789] sinun Isexi cutzuijsima / tundisima / racastaijsima / ja **auxenhwdhaijsima** / caikissa meiden waijwoijsanna
- [A-II-603-[1PT-1:17]] te sen **auxenhwdhatta** Isen polesta
- [A-III-66] Coskas nein wskolisesta hende sydemestes **auxeshudat** / nin hen wissiste sinua auttapi

Substantiivin (→) *apu* translatiivimuodosta ja verbistä (→) *huutaa* muodostettu yhdysverbi. Vastaavia translatiivimuotoja *auks(i)*, joista *p:n* heikkoasteinen vastine on kokonaan kadonnut, esiintyy varsinkin lounaismurteissa, mutta niitä tunnetaan muualtakin. Translatiivimuotoon liittyy lähes aina omistusliite, joka useissa persoonissa on redusoitunut muotoon *-n*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► Rapola 1966 117; Toropainen 2017 100.

auksihuutaminen s. 'avuksi huutaminen t. rukoileminen' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-708] lehesty armolisesta meiden **auxenhwtamisen**
- [A-II-314-[AP-1:14]] Nāmet caiki olit alati ynne yximielisesta Rucouxes ia **auxenshwtamises** ynne Waimoin / ia Marian Jesusen eitin cansa
- [A-III-281-[PS-50:0]] ehkei he tiedhe nite oikeita Palueluxi / Uskoa ia **Auxenhutamista**

- [A-III-420-[PS-139:0]] Joista mös pite yleshereymen uskon / Rucousen / **Auxihwtamsen** [po. -hwtamisen] / ia Jumalan pelgon

Johdos verbistä (→) *auksihuutaa*. Määriteosaan liittyy useimmiten jokin omistusliite.

► VKS 1985 *avuksihuutaminen*.

auksihuutamus s. 'huutaminen avuksi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-295-[PS-61:0]] se totinen Jumalan **Auxihwtamus**

Johdos verbistä (→) *auksihuutaa*. Johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *avuksihuutamus*.

auksihuutavainen s. tai a. 'avuksi huutava, apua pyytävä' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-625] sinun wscolistes / ja sinun Nimes **auxenshwtauaijsten**
- [A-III-429-[PS-145:18]] Leszne ombi Herra caikia henen **Auxenshwtauaisians**

Verbin (→) *auksihuutaa* partisiippimuodosta johdettu nomini. Määriteosaan liittyy aina omistusliite.

► VKS 1985 *avuksihuutava*.

aulinen → **avulinen**

aunhakeminen s. 'avun pyytäminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-492-[1KOR-16:1]] MUtta sijte **awnhakemisesta** nijte Pyhie warten Quin mine nijlle Seurakunnille Galatias säätenyt olen / Nin te mös techkette.

Substantiivista (→) *apu* ja verbin (→) *hakea* teonnimijohdoksesta muodostettu yhdyssana.

aura s. 'aura, vedettävä kyntöväline' (myös kuv.) | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-196-[LK-9:62]] Cucaikenens kätens **Auran** laske ia taghans catzo / ei ole se souelias JUMALAN weldakundan [po. walda-]
- [A-III-460-[JES-2:4]] heiden pite Mieicans tekemen **Auraxi**, ia heiden Keihens Wicatexi.
- [A-III-207-[PS-E:0]] Psalmit – – Pappain iocapeiuenen **Aura**

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **arþra*-z edustaa mm. nykyruotsin *årder*.

► Thomsen 1869 68–69; SKES 1955 *aura*; VKS 1985 *aura*; LÄGLOS 1991 *aura*¹; SSA 1992 *aura*¹; EES 2012 *ader*; NES 2020 *aura*.

aurinko s. 'aurinko (taivaankappale, myös kuv.); auringonpaiste' (1544) 86 esiintymää, myös Westh

- [A-I-28] Talwijkwla – – **Auringo** nouse liki ix ia laskehen liki iij
- [A-I-210-[PS-113:3]] **Auringon** coijtolda, haman henen laskons asti [so. idästä länteen], olcon Herran Nimi kijtetty
- [A-III-760-[MAL-1:11]] haman **Auringon** coittamisest nin Laskemiseen asti [so. idästä länteen], pite minun Nimen ylistetty oleman Pacanain seas.
- [A-III-496-[JES-49:10]] helleh eli **Auringo** ei pide heite poltaman.
- [A-I-608] ette sinun walkeusti, ja sinun Euangeliumis **Auringo**, Christusen Cunnian, meillen walghistaijs

Sanalla ei ole vastineita lähisukukielissä, ja myös rinnastukset eräisiin etäsukukieliin ovat äärimmäisen epävarmoja sekä äänne-, merkitys- että levikkiseikkojen takia. Sanan ikä ja alkuperä ovat toistaiseksi hämärän peitossa. Auringolla on suomensukuisissa kielissä ollut muita vanhoja nimityksiä, esim. (→) *päivä*. Suomen kansankielessä *aurinko* näyttää vanhastaan rajoittuneen länsimurteisiin. Näin ollen *aurinko* voi olla nuori, mahdollisesti lainaperäinen sana. Kaikin puolin uskottavaa ja moitteetonta lainaetymologiaa ei kuitenkaan ole esitetty, vaikka sanaa onkin useissa yhteyksissä arveltu balttilaisperäiseksi. Vertailukohdaksi on mainittu liettuan *aušra* 'aamurusko', josta kuitenkin puuttuu *aurinko*-sanassa näkyvä, johdtimeksi tulkittava loppuosa. Myös merkitysero tekee rinnastuksen epävarmaksi. Toinen mahdollisuus on, että *aurinko* on alkuaan yhdyssana ja loppuosa on samaa juurta kuin muinaisgotlannin *ringo* ja ruotsin *ring* 'rengas'. Alkuosa voi rinnastua sanaan (→) *auvo*, *auvu*, jonka vastine virossa merkitsee mm. 'voimaa'. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *aurinkoinen*.

► Thomsen 1890 160; SKES 1955 *aurinko*; Hakulinen 1979 172; VKS 1985 *aurinko*; UEW 1988 804; SSA 1992 *aurinko*; Liukkonen 1999 SUST 235 22–24; Junttila 2015 101, 181; NES 2020 *aurinko*.

aurinkoinen s. 'aurinko; auringonpaiste' (myös kuv.) (1544) 36 esiintymää, myös Westh

- [A-II-33-[MT-5:45]] hen sallij **Auringoisens** coittauan ylitze pahain ia hywein
- [A-I-147-[BAR-2:25]] he peijuelle **auringoijses** / ia öelle castesa macasijt
- [A-II-70-[MT-17:2]] henen caswons paisti ninquin **auringoinen**
- [A-II-693-[ILM-12:1]] Ja swri Mercki ilmestui Taiuasa / yxi Waimo puetettu **Auringoisella** ia Cw hene Jalcains alla
- [A-III-281-[PS-50:1]] HERRA Jumala se wäkeuin puhupi ia cutzupi Mailman / hamast **Auringoisen** coitosta nin Laskemisen asti [so. idästä länteen].

Johdos synonyymisesta substantiivista (→) *aurinko*.

► VKS 1985 *aurinkoinen*.

aurt|ua, -o s. 'aurtua, vanha rahayksikkö' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-366-R] iocainen Penningi maxa lehes nelie **aurto** taika wisi cusinaista.
- [A-III-464-R] Spanni Ruki / lehes colmeen Marcan **Aurtuit** / mytin.

Laina muinaisruotsin sanasta *artogh*. Tämä viittaa vanhaan Ruotsin rahayksikköön, jonka arvo oli $\frac{1}{3}$ äyriä eli $\frac{1}{24}$ markkaa. Se oli Ruotsissa keskiajalla lyödyistä rahoista suurin. Viimeiset aurtuat lyötiin vuonna 1591.

► Streng 1915 11–12; SKES 1955 *aurtua*; VKS 1985 *aurtua*; SSA 1992 *aurtua*; Grönros ym. 2004 84.

auti|o, -a a. tai s. 'asumaton, viljelemätön, tyhjä; hylätty, käyttämättömänä oleva; tuhon oma, häviöön, rappiolle joutunut; erämaa, autioma' | (1544) 48 esiintymää

- [A-III-543-[JER-17:6]] henen pite iemen siihen quiuahan coruesa, hedelmettämes ia **autias** Maasa.
- [A-I-173-[JES-64:10]] Zion ombi mös ylenannettu ja Jerusalem ombi **autijaxi** techty.
- [A-III-723-[HGG-1:4]] Temen Honen teuty **autiona** seiso
- [A-III-516-[JES-60:12]] iotca Pacanat eli Waldakunnat ei tacdho sinua paluella – ne Pacanat pite **autiaxi** tuleman.
- [A-III-759-[MAL-1:4]] me tadhoma site **autiota** iellensrakenda.

Sanalla on vastine ainoastaan karjalassa. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **auþⁱja*-z edustaa mm. nykyruotsin *öde*.

► Thomsen 1869 83, 106, 112–114; SKES 1955 *autio*; VKS 1985 *autio*; LÄGLOS 1991 *autio*; SSA 1992 *autio*; NES 2020 *autio*.

autius s. 'hävitys, tuho' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-601-[DAN-9:27]] Sipein tykene seisouat sen **Autiuxen** Cauhistoxet
- [A-III-603-[DAN-12:11]] Ja yxi **autiudhen** Cauhistos sielle pannan

Johdos nominista (→) *autia*. Johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *autius*.

auttaa v. 'auttaa, antaa apua t. tukea, avustaa; edistää; pelastaa, päästää, vapahtaa; parantaa, korjata, kohentaa; kannattaa, hyödyttää' | (1544) 417 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-695-[ILM-12:16]] Maa **autti** site Waimoa, ia auasi Suuns ia poisserpi sen Cosken
- [A-III-178-179-[MK-15:32]] Jos hen ombi se Christus – – **Autacan** itzens ia alasastucan nyt ristin pelde
- [A-III-458-[JES-1:17]] **Auttacat** site alaspainettu / Saattacat nijlle Oruoille Oikiutta / ia **auttacat** Lesken asia
- [A-II-223-[LK-18:42]] Ole näkeue, sinun wskos **autti** sinun.

- [A-I-532] sinun Armos pois ombi minun heickouuttani **auttamasta**
- [A-I-492] sine ioca elewen Jumalan sormi olet / tule **auttaman** meiden wähewoijndo
- [A-II-661-[JAK-2:14]] Mite se **autta** – – ios iocu sanopi henellens Usskon oleuan

Verbillä tai sen rinnakkaisjohdoksella (→) *avittaa* on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Verbi on johdos yleisitämerensuomalaisesta (→) *apu*-sanasta. Sen alkuperäinen muoto on ollut *avuttaa*, ja tästä on kehittynyt edelleen *auttaa*. Sanansisäinen *v*-konsonantti on säilynyt rinnakkaisjohdoksessa *avittaa*. Agricolalla *auttaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *ulosauttaa*, *ylesauttaa*.

► SKES 1955 *apu*; Hakulinen 1979 41, 291–292; VKS 1985 *auttaa*; SSA 1992 *auttaa*; NES 2020 *auttaa*.

auttaja *s.* 'auttaja, avun antaja; avustaja, apulainen' | (1544) 33 lemmaa

- [A-I-524] Jumala ombi minun **autaijan** ia lunastaijan
- [A-II-454-[ROM-16:3]] Teruetteke Priscam ia Aquilam minun **Auttaitani** Christusesa Jesusesa

Johdos verbistä (→) *auttaa*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *avittaja*, *avittapa*. *Auttaja* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *kanssa-auttaja*.

► VKS 1095 *auttaja*.

auttaminen *s.* 'auttaminen, apu' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-423-R] Bockstai cutzutan caiki se / quin Inhiminen taita itzestens tedhä ilman Hengen **auttamista**.
- [A-III-662] vskaltauat – – Sotawäens / Wallans / Rickaudhens / Wijsaudhens / Mucalaisten **auttamisen** / ia Sota Asetten hangitoxen päle.

Johdos verbistä (→) *auttaa*.

► VKS 1985 *auttaminen*.

auttavainen *a.* 'auttavainen, apuna oleva, hyödyllinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-814] ette me tunsisima sinun Iselisen auwus meille **autauaijsen** oleuan

Johdos verbin (→) *auttaa* partisiippimuodosta.

► VKS 1985 *auttava*.

auttuallisesta → **autuaallisesta**

autuaallinen *a.* 'autuaallinen, autuuden t. iankaikkisen elämän tuottava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-585] [Jumala] meiden on keloulisexi aruanut – – **autualisen** atrian tyge

Johdos nominista (→) *autuas*.

► VKS 1985 *autuaallinen*.

autuaa|llisesta, -lisesta, auttuallisesta *adv.* 'autuaallisesti, autuuden tuottavasti t. saatuttaen; autuaana, onnellisesti' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-461] Teme ombi se toori wina, iolla caiki pyhet henget alati ia **auttuallisesta** rauitan
- [A-I-433] madhaijsim ijancaikisehen ilon **awttuallisesta** tulla
- [A-I-545] anna minun ilman loppumat / caikesta sydhemeste saawutta / wrholisesta ioosta / **autuualisesta** ioutuua
- [A-I-815] me – – kiusauxen tulella pudhistetudh / madhaijsim meiden iooxun **auttuallisesta** lopetta.

Adjektiivin (→) *autuaallinen, autuaallinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *autuaallisesti*.

autuaamast *adv.* 'autuaammin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-678] laupiallisesta asetit iotca caiki sine palio **autuaamast** waikotat nijse, iotca sinua racastauat

Nominin (→) *autuas* komparatiivimuodosta johdettu adverbi tai loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *autuas*.

autuaasta *adv.* 'autuaasti' | (1549) 1 esiintymä (Westh *autuaasti*)

- [A-III-21] Sitte heidhen auioskeskunsä onnelisesta ia **autuaasta** menestypi.

Adjektiivin (→) *autuas* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *autuaasti*.

autuahus, autuaus, autuvaus *s.* 'autuus, pelastus, pelastaja, iankaikkinen elämä Jumalan yhteydessä; onni' | (1544) 20 esiintymää

- [A-I-541] mine olen maijstanut site ylehelliste **autuahudhen** makeutta
- [A-I-504] najsse cappaleisa / iotca sinun Jumalises totudhen / ia Sieludhen **autuwaudhen** polen tuleuat
- [A-II-533-[EF-1:13]] cwllet oletta totudhen Sana / nimiten / sen Euangelium teiden **autuaudesta**
- [A-I-467] Jesu Christe – – ioca olet teusi ia teudhelinen **autuahus** Isen ia pyhen hengen cansa ijancaikisesta
- [A-I-827] paramin me tadhoijsim heidhet tulla osalisexi teste samasta sinun terueydhestas ja **autuadhestas** Amen.

Johdos nominista (→) *autuas*. Rukouskirjan esimerkissä [A-I-827] *autuadhestas* ('foelicitas') on todennäköisesti painovirhe. Variantissa *autuvaus* on tavun rajalle

pyöreän vokaalin jälkeen syntynyt epäetymologinen siirtymä-äänne v. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *autuus*.

► Gummerus 1955 604; Rapola 1966 292–293; Koivusalo & Suni 1988 124; VKS 1985 *autuus*.

autuas *a.* ja *s.* 'vanhurskas, iankaikkisen elämän saava t. tuottava; siunauksellinen, siunattu' (1543) 218 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-88-[MT-5:3]] **Autuat** ouat ne hengelist kiöuhet
- [A-II-584-[1TIM-6:15]] Jonga aijalansa meille osottapi se **autuas** / ia se ainoa waldias / se Kuningaidhen Kuningas
- [A-O-13] Joca vscopi / ia castetan / hen tule **autuaxi**
- [A-III-98] TOTisesta on se coctulinen / oijkein / ia **autuast** / ette me aina / ia iocapaicas kijtem ia ylistem
- [A-II-370-[AP-20:35]] **Autuambi** on anda quin otta.
- [A-I-464] walkeus – ioca nijste wanhoista Egiptin pimeyxiste waeltauaiset sillen **autuallen** luuatullen Maallen edhessaattoijt
- [A-III-594] Päsisit Taiuahan Christusen tyge / henen **autuan** aijncaikisen Waldakunnan sisel.

Sanalla on vastine karjalassa. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **audugaz* edustaa esim. gootin *audags* 'autuas'.

► SKES 1955 *autuas*; VKS 1985 *autuas*; LÄGLOS 1991 *autuas*; SSA 1992 *autuas*.

autuaus → **autuahus**

autuus *s.* 'autuus, pelastus, pelastaja; iankaikkinen elämä Jumalan yhteydessä; onni' (1544) 54 esiintymää, myös Westh

- [A-II-393-[AP-28:28]] Jumalan **Autuus** ombi Pacanoille lehetetty, Ja he sen cwleuat.
- [A-III-300-[PS-65:6]] Jumala meiden **Autudhen** / Jocas olet caikein Turua Maan päle
- [A-I-366] madhaijsim henen wscons tawoitto / ia sen ijancaikisen **autudhen** saadha
- [A-III-79] ne iotca Isen Nimeen castetan / nijlle tapactupi wissi **Autuus** ia cunnia
- [A-I-769] Olen muijnen **Autuutta** cadhechtinut.

Johdos nominista (→) *autuas*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *autuahus*.

► VKS 1985 *autuus*.

auv|u, -o *s.* 'hyve, siveys, siveellinen ryhti; henkinen kyky, taito; (jumalallinen) voima, mahti; voimallinen teko, ihmeteko, voimavaikutus' (1544) 98 esiintymää, myös Westh

- [A-I-452] Lise meisse totisen Neurydhen **auuo**
- [A-II-423-[ROM-2:00]] se on yxi **auwu**, ette iocu hitahast wihastu
- [A-II-608-[1PT-4:11]] ette hen tekis [työnsä] ninquin sijte **auuosta** ionga Jumala andapi.

- [A-I-586] Ydhen ia colminimisen / kijtos / **auwo** / ja cunnia / olcohon meiden Jumalan
- [A-III-172-[MT-26:64]] Testedes pite teidhen näkemen Inhimisen poian istuan **Auuo**n oikiaalla kädelle
- [A-I-424] Rakenna meiden rumihit -- sinun moninaijsten **awuo**ijs cautta, pyhen hengen Templici

Sanalle on esitetty vastineita virosta ja liivistä, mutta näitä on mahdotonta erottaa luotettavasti (→) *avu*-sanan vastineista. Myös suomessa on ilmeisesti katsottava *auvu*, *auvo* ja *avu* alkuaan saman sanan varianteiksi, jotka vasta myöhemmin on erotettu toisistaan. Agricola käyttää molempia, mutta 1600-luvun alun jälkeen *auvo* on jäänyt kokonaan pois kirjakielestä, ja sen asemesta on käytetty *avu*-sanaa. Suomen kansankielessä *auvo* on äärimmäisen harvinainen sana, ja se tunnetaan vain adjektiivina 'onnellinen' Uudeltakirkolta kaakkoismurteista. Onnea ja riemua merkitsevinä substantiivina se tunnetaan karjalaisesta runokielestä, ja suomen kirjakieleen se on tässä merkityksessä tullut uudestaan Kalevalan kautta. Agricolan kielessä *auvo* vastaa lähinnä latinan *virtus*-sanalle, ja sillä on käännetty myös saksan *Tugend*, *Kraft* tai *Tat*. Syntaktisesti *auvo* (*auvu*) liittyy joskus sanaan *kunnia*, mutta sillä itsellään ei ole Agricolan kielessä selvää kunnian merkitystä, toisin kuin virossa ja liivissä. *Auvo*-sanon alkuperästä on eri käsityksiä. Se on vanhastaan yhdistetty *ava*-sanueeseen (→ *avata*), mutta todennäköisempää on, että se yhdistyy (→) *apu*-sanaan ja on lainaperäinen. Tässäkin tapauksessa kilpailevia etymologioita on kaksi, germaaninen ja indoiranilainen.

► SKES 1955 *auvo*; Nikkilä 1988a 27–44; LÄGLOS 1991 *auvo*; SSA 1992 *auvo*; Holopainen 2019a 66–67.

auv|ulla, -olla *adpos*. 'avulla, voimalla' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-361] Sinua colmikerdainen Jumala / caiki henget kijtteuet / Jotcas ristin **auwolla** / wapadhat
- [A-I-560] [Minä en voi tulla] ydhengen loondocappalen **auwulla**, eli woijmalla, puchtahaxi, ja walmixi

Substantiivin (→) *auvu*, *auvo* adessiivimuoto, jota on käytetty postpositiona. Täydennys on genetiivissä.

► VKS 1985 *avu*.

auvulinen *a*. 'parantava; auttavainen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-600] Sinun **auwulinen** waickutus – – meiden pahudhesta meite pelastakan
- [A-II-587-[2TIM-1:18]] mones cappales hen minun **auwulinen** oli Ephesis

Johdos substantiivista (→) *auvu*. Agricolalla osittain synonyymisena esiintyy (→) *avulinen*.

► VKS 1985 *avullinen*.

avaaminen s. 'avaaminen; (kahleiden tms.) irrottaminen; puhkaiseminen'
(1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-II-544-[EF-6:19]] minulle annetaisijn puhet rochkiudhen *cansa* minun suuni **auamisesa**
- [A-III-518-[JES-61:1]] Ja sarnaman Fangeille lunastusta / nijlle Sidhotuille **auamiset**.
- [A-I-388] sinun caikein pyhimbein iäsendes pingotuxes / sinun pyhimen kylies **auamises**

Johdos verbistä (→) *avata*.

► VKS 1985 *avaaminen*.

avain, avan, avamin s. 'avain' (kuv.) | (1543) 12 esiintymää

- [A-O-15-[MT-16:19]] Mine annan teille Taiuan waldacunnan **Auaimet**.
- [A-O-15] Se. II Sacramenti ombi Pyhe Rippi / Kircon **Auamin** / ia Synnein andexiandamisen
- [A-I-630] O Daidhin **Auain** / ia Israelin hoonen waltica / ioca auaijat / ja eij kengen sulghie
- [A-II-203-[LK-11:52]] We teille Lainoppenuille / Sille te oletta ottanet Taidhon **auaimen**
- [A-II-686-[ILM-9:1]] annettin henelle sywuydhen Caiuoin **Auain**.
- [A-II-68-[MT-23:00]] **Awamet** ne ouat se woima / iolla Taiuan waldakunda opetetan

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos verbistä (→) *avata*. Samasta verbistä on suomen kansankielessä myös muita synonyymisia johdoksia (*avanen, avasin*), joiden taivutusmuodot ovat sekaantuneet keskenään. Taustalla olevan monivaiheisen äänne- ja muotohistorian takia sekaantumiseen on ollut monenlaisia mahdollisuuksia. Agricolan *avamin* on yksittäistapaus ja mahdollisesti painovirhe tai monikollisen *avamet*-muodon perusteella päätelty sekundaari perusmuoto.

► SKES 1955 *avata*; SMS 1985 *avain, avanen, avasin*; VKS 1985 *avain*; Länsimäki 1987 103–108, 133; SSA 1992 *avain*; ALFE 1 2004 114–115; NES 2020 *avain*.

avaita → **avata**

avara a. 'väljä, avoin, tilava, laaja, lavea; suuri, laaja, monipuolinen, runsas' (myös kuv.)
(1544) 10 esiintymää

- [A-III-242-[PS-24:7]] Tehket Portit **auaraxi**
- [A-I-272-[PS-31:9]] Sine asettat minun Jalcani **awarahan** paickan.
- [A-III-291-[PS-57:11]] sinun Laupiudhes on nin auara quin Taiuas on, ia sinun Totudhes nin **auara** quin Piluet keuet.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos samasta ikivanhasta *ava*-vartalosta, josta on muodostettu myös (→) *avata*.

► SKES 1955 *avara*; VKS 1985 *avara*; SSA 1992 *avara*; NES 2020 *avara*.

avara|lt, -lta *adv.* 'laajalle, laajalti, pitkälti; laajasti, seikkaperäisesti' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-280-[PS-35:21]] Ja heiden kitaans amotteleuat **awarald** minua wastan / ia puhuuat / Nijnpiti / Nijnpiti
- [A-II-362-[AP-17:26]] [Jumala] asetti rajat quinga pitkelde ia **auaralda** heiden asuman piti
- [A-III-351-[PS-95:0]] se Epistola Ebreerin tyge temen Psalmin ialosti ia **auaralda** vlostoimittapi.

Adjektiivin (→) *avara* ablatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *avaralta*.

avaramast *adv.* 'laveammin, seikkaperäisemmin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-II-553-[KOL-E]] [Galatalaiskirje] sen saman lyhikeisest käsittepi, iota se toinen [Roomalaiskirje] lauiamast ia **auaramast** wloswenytte

Adjektiivin (→) *avara* komparatiivimuodosta johdettu adverbi tai loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *avarasti*.

avaruus *s.* 'laaja ala, laajuus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-712-[ILM-20:8]] he astuit Maan **auarudhen** päle

Johdos adjektiivista (→) *avara*.

► VKS 1985 *avaruus*.

ava|ta, -ita *v.* 'avata, aukaista (myös kuv.); päästää auki, kirvoittaa; aueta; puhkaista, leikata auki; paljastaa, poistaa peite; selittää, tulkita'

(1543/1559) 137 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-239-[JES-26:2]] **Awacat** portit / ette se wanhurscas Canssa – siselletulis
- [A-II-174-[LK-4:17]] Ja quin hen Ramatun **auasi** / nin hen leusi paican cussa kirioitettu oli
- [A-III-111-[JES-35:5]] Silloin **auaitan** ninen Sokiadhen Silmet
- [A-O-17-[PS-145:16]] Sine **auat** sinun kedes, ia rautzet iocaitzen hengen sinun annoilas
- [A-II-680-[ILM-6:1]] se Caritza **auasi** yhden Insigleista
- [A-III-446-[ISM-2:1]] Minun Swni on leuielde **auainut** ylitze minun Wiholisteni
- [A-II-304-[JH-19:34]] yxi Houist **auasi** henen Kyliens keihehell.

- [A-I-86-[MT-2:11]] Ja maanlangesit / ia cumarsit hende / ia **awasit** tauarans / Lahijoiht henelle Culda / Pyhesaw / ia Mirrham
- [A-II-241-[LK-24:32]] Eikö meiden Sydhen meisse palanut coska hen Tielle meite puhutteli / ia **auasi** meille Kirioituxet?

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Etäsukukielistä vastineiksi on esitetty ersämordvan johdos *aŋksima* 'avanto', mansin *āŋkwi* 'avata, riisua, nylkeä' ja hantin *eŋkta* 'avata, irrottaa, riisua'. Unkarista on ehdotettu vain epävarmoja vastineita. Itämerensuomen sanavartaloksi on rekonstruoitu yleensä **aŋa*-, jossa myöhemmin on tapahtunut muutos **ŋ* > *v*, mutta etäsukukielten vastineiden perusteella olisi mahdollista, että vartalossa olisi alun perin ollut konsonanttiihtymä *-ŋk-*. Myös suomen useissa *ava*-vartaloon liitetyissä johdoksissa on edelleen *k*-aines näkyvissä (→ *aueta* : *aukenee*; *auki*, *aukko*). Joka tapauksessa vartalo kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. *Avata*-verbin rinnakkaismuoto *avaita* johtuu ilmeisesti johdostyyppien sekaantumisesta (vrt. *havaita*). Agricolalla *avata* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ylesavata*.

► SKES 1955 *avata*; VKS 1985 *avata*; UEW 1988 11; SSA 1992 *avata*; EES 2012 *avama*; Etymologia-data 2022 *ava*.

avattu *a.* 'lävistetty, puhkaistu; paljastettu' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-384] Niuckan rumin ia Jumallisen sielun haijotuxella / **Awatulla** kylielle / elewen lecten quohutoxella
- [A-II-500-[2KOR-3:00]] Mosesen Peite on, Bockstai – – Mutta se **auattu** Herran Casuo ombi iulkisesta tuta Jumalan Armo

Verbin (→) *avata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy myös osana taivutusparadigmaa liittomuotojen rakenneosana.

► VKS 1985 *avata*.

avio *s.* ja *a.* 'aviopuoliso, tav. vaimo; avoin, vilpiton; pelkkä' | (1544) 10 esiintymää

- [A-III-17] Joca toisen iulki kihlatun **Awioxens** ottapi, se Hoorudhexi luettaman pite.
- [A-II-457] Laitta sen swren Pahateghon / ette yxi otti henen Emepolens **auioxi**
- [A-I-780] ette me sinua, meiden Isen, ninquin **awijot**, hurscat, ja hyuet lapset – – aijna racastajsim
- [A-II-527-[GL-4:7]] Nin eipe nyt sillen yxiken Oria ole / waan **auio** Lapset

Sanalla on likimääräinen vastine eräissä lähisukukielissä. Nämä eivät esiinny itsenäisinä sanoina vaan erilaisten yhdyssanojen alkuosina samaan tapaan kuin suomenkin *avio*-sana useimmiten. Sanan alkuperä on kiistanalainen. Sitä ovat useat tutkijat pitäneet vanhana germaanisena lainana, joka olisi alun perin tarkoittanut lakia tai normia, mutta todennäköisempänä on kuitenkin pidetty selitystä, jonka mukaan *avio* olisi johdos samasta omaperäisestä *ava*-vartalosta, josta on

muodostettu myös verbi (→) *avata*. Tämän selityksen mukaan *avioliitto* olisi avoin, julkinen liitto. Galatalaiskirjeen esimerkissä [GL-4:7] *avio* on käännös Lutherin taipumattomasta adjektiivista *eitel*.

► SKES 1955 *avio*; VKS 1985 *avio*; Hahmo 1988a 67–83; LÄGLOS 1991 *avio*; SSA 1992 *avio*; EES 2012 *abi*⁻²; NES 2020 *avio*.

avio emäntä s. 'aviovaimo' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-605-[HOS-E:0]] se sama Hooran on ollut henen **Awio emendens**

Substantiiveista (→) *avio* ja (→) *emäntä* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *avioemäntä*; Toropainen 2017 51.

avioin vuode s. 'aviovuode' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-654-[HEB-13:4]] se **Auioin Woodhe** [pidettäköön] saastamatoin.

Substantiiveista (→) *avio* ja (→) *vuode* muodostettu sanaliitto, joka on mahdollista tulkita genetiivialkuiseksi yhdyssanaksi. Lutherilla on vastaavassa kohdassa yhdysana (*Ehebette*) mutta ruotsalaisessa Raamatussa (GVB) on sanaliitto (*Ähteslaps säng*).

► VKS 1985 *aviovuode*.

aviokesku → **avioskesku**

aviokäsky → **avioskesku**

aviolapsi s. 'avioliitossa syntynyt lapsi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-605] se sama Hooran on ollut henen Awio emendens / Ja on synnyttenyt **Awiolapsia** henen cansans

Substantiiveista (→) *avio* ja (→) *lapsi* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös kirjoitettuina sanaliitoksi, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi (A-II-527-[GL-4:7] *auio Lapset*). Tässä tapauksessa *avio* viittaa oikeaan lapseen ja perilliseen ja on vastakohta *orja*-sanalle.

► VKS 1985 *aviolapsi*; Toropainen 2017 51.

aviomies s. 'aviomies' | (1548) 3 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-21] kysyken mös Pappi Morsiamelle / Jos hen tacton henen otta **Auio miehexense**.

Substantiiveista (→) *avio* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös kirjoitettuina sanaliitoksi, joka rakenteensa perusteella on

katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi (A-II-513-R] *Avio Mies yxin tacto Emendens racasta*).

► VKS 1985 *aviomies*; Toropainen 2017 51.

avios|kesku, -kesko, -käsky, aviokesku s. 'avioliitto'
(1544) 47 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-710] cochta mailman pijrin alghusa / miehen ia waijmon sopimisen ja **Auioskeskun** sääsit
- [A-II-75-[MT-19:10]] Jos miehen syy nin on emänen cansa / sijtte ei ole hyue **awioskeskuun** itzeens anda
- [A-II-456-[1KOR-E]] Yxi tachtoi **Auioskeskun**, ia ei toinen.
- [A-III-15] Häiden ia **Auioskeskon** meno ombi yxi Mailmainen säty
- [A-III-19] N ia N. tactouat Jumalan sädhyn pereste siihen pyheen **Auiokeskun** menoon itzense anda
- [A-III-23] neme sinun paluelias – – iotcas **Auioskeskun** lijttohon yctensouittanut olet
- [A-III-601-R] **Auioskeskyn** / sen rackaudhen ia oikean Waimoin prucamisen meno

Nominin (→) *avio* yhdyssanamuodosta ja substantiivista *kesku* 'keskuus, yhteys' muodostettu yhdyssana. *Kesku* on johdos nominista *keski* (→ *keskenä*), eikä se esiinny Agricolalla itsenäisenä substantiivina, mutta samantapaisessa merkityksessä esiintyy johdos (→) *keskus*. Suomen kansankielessä *kesku* tunnetaan keski-paikan nimenä eräissä Keski-Suomen murteissa, mutta lisäksi se esiintyy lukuisten johdosten ja yhdyssanojen rakenneosana. Agricolaa myöhemmissä vanhan kirjakielen lähteissä kirjoitusasu on oletettu tarkoittavan lukutapaa *avio(s)käsky*, ja tähän viittaavia kirjoitusasuja on myös Westhin koodeksissa. Tämä mahdollisuus on otettava huomioon myös Agricolan esiintymien kohdalla. Verbin (→) *käskeä* johdos (→) *käsky* vertautuisi tässä tapauksessa (→) *säätää*-verbin johdokseen (→) *säätty*.

► Rapola 1962 128–137; VKS 1985 *aviokäsky*; SMS 1999 *kesku, kesku*-

aviovaimo s. 'aviovaimo' | (1549) 1 esiintymä, myös UpsK, Westh

- [A-III-22] Mine N. otan sinun N. nyt minun **Auiowaimoxeni**

Substantiiveista (→) *avio* ja (→) *vaimo* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *aviovaimo*.

aviovuode → **avioin vuode**

avittaa v. 'auttaa, avittaa, antaa apua tai tukea jollekulle, avustaa johonkin tai jossakin; pelastaa, päästää; hyödyttää' | (1544) 59 esiintymää, myös UpsK

- [A-III-234-[PS-18:28]] sine **auitat** site radholista Canssa
- [A-I-174-[JER-17:14]] **Awita** sine / nijn mine olen awtettu

- [A-I-134-135-[NEH-9:27]] annoit sine heille wapachtaijat, iotca heite **awitit** heiden wiholisteins käsiste.
- [A-II-526-[GL-3:00]] Mite sis Laki **auitta**?

Verbillä tai sen rinnakkaisjohdoksella (→) *auttaa* on vastineita kaikissa lähisukukielissä. *Avittaa* on johdos yleisitämerensuomalaisen (→) *apu*-sanan rinnakkaismuodosta *api*, jonka tarkka vastine on viron *abi*. *Api/apu*-sanankuperästä on esitetty eri käsityksiä. Jos se on germaanista perua, vartalon kahtalaisuus voi juontua jo lainanantajakielistä, sillä kantagermaaniksi lähtömuodoiksi on rekonstruoitu sekä **auja-* että **awi-*. Jos se uudemman selitysvaihtoehdon mukaan on vanhempaa indoiranilaista perua, vartalon alkuperäisemmäksi muodoksi voidaan olettaa *api* ja selittää *apu* tämän johdokseksi.

► SKES 1955 *apu*; Hakulinen 1979 41, 291–292; VKS 1985 *avittaa*; LÄGLOS 1991 *apu*; SSA 1992 *auttaa*; NES 2020 *auttaa*.

avittaja s. 'auttaja' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-699] mine rucolen sinua, O caikein – – paras **auittaija**

Johdos verbistä (→) *avittaa*.

► VKS 1985 *avittaja*.

avittapa s. 'auttaja' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-167-[lis.ESTB-0:4]] Eij ole minulla mwta **Auitapa** mutta sinä yxinens

Verbin (→) *avittaa* vahva-asteinen partisiippimuoto, jota on käytetty substantiivina.

► VKS 1985 *avittapa*.

avoi *adv.* 'auki, avoinna, sulkematta, peittämättä' | (1544) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-I-125-[1KN-8:29]] ette sinun Silmes **auoij** seijsois ylitze temen Honeen
- [A-I-418] **AWoi** olcon / HERRA Jumala / sinun laupiudhes corwat
- [A-II-359-[AP-16:27]] Ja quin se Wartia heresi / ia näki Tornin Ouet **auoi** oleuan / weti hen wlos mieckans
- [A-III-516-[JES-60:11]] sinun Portis pite alati **auoi** seisoman
- [A-II-333-[AP-7:56]] Catzos / Mine näen Taiuahat **awoi** / Ja Inhimisen Poian seisouan Jumalan oikealla Kädelle.

Latiivinen johdos vartaloista *ava-* (→ *avata*).

► Hakulinen 1979 110–111; VKS 1985 *avoin*.

avo|in, -jan, -jo, -jon *a.* 'avoin, auki oleva, sulkematon, salpaamaton; peittämätön, paljas, paljastettu; vapaa, esteetön' | (1548) 14 esiintymää

- [A-II-690-[ILM-10:8]] Mene ia ota se **auoin** Kiriainen Engelin Kädheste

- [A-III-750-[SAK-13:0]] Ennustus Christusen Waldakunnast / Udhes Testamentis / iossa pite **Auoian** ledhe / se on / pyhe Caste / syndie wastan
- [A-III-219-[PS-5:9]] heiden kitans ombi **auoion** hauta
- [A-III-445-R] heiden Päens piti **auoioxi** tuleman
- [A-III-472-[JES-19:23]] Silloin ombi **auoin** Tie Egiptist nin Assyrian

Johdoksia vartalosta *ava-* (→ *avata*). *Avojo(i)n* : *avojoman* edustaa äänteellisesti arkaistisempaa muotoa kuin *avoin*.

► Hakulinen 1979 131; VKS 1985 *avoin*.

avoipäin *adv.* 'avopäin, paljain päin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-456-[1KOR-E]] Mwtomat mös waimot tadhoit **Auoipäin** kieudhe

Adverbista (→) *avoi* ja substantiivin (→) *pää* monikollisesta instruktiivista muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *avopäin*.

avoittu *a.* 'paljastettu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-445-[5MS-32:42]] minun mieckani pite liha sömen – – ylitze sen viholisten **auoitun** pään.

Verbin *avoita* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. *Avoita* ei esiinny Agricolla persoonamuotoisena. Se on johdos joko adverbista (→) *avoi* tai sitten suoraan *ava*-vartalosta, johon myös *avoi* perustuu.

► VKS 1985 *avata*.

avojo(n) → **avoin**

avu *s.* 'hyve, siveys, siveellinen ryhti; henkinen kyky, taito; (jumalallinen) voima, mahti; voimallinen teko, ihmeteko, voimavaikutus' (1544) 41 esiintymää, myös Westh

- [A-I-250-[ILM-7:12]] Hyuestisiugmaus / ia Cunnia / ia Wisaus ia Kijtos ia Ylistos ia **Awu** ia Wekewuys ia woima / olcon meiden Jumalalle ijancaikisehen Amen
- [A-I-763] En olen puchtautta, cochtuutta, raijtiutta, ia mwta sencaltaijset **auudh** pitenyt.
- [A-I-650] anna heille [saarnaajille] **awudhen** liseys
- [A-I-796-797] auta ette – – caikista **awuijsta**, ja hyuiste töijste teutetyt, madhaijsima se sinun waldakundas olla
- [A-I-84-[LK-1:35]] Pyhe hengi tulepi sinun ylitzes, ia sen ylimeisen **auw** ylitzewariottapi sinun
- [A-II-85-[MT-22:29]] Te exytte ia ette te ymmerde ramatuita / eikä Jumalan **awua**.

- [A-II-39-[MT-7:22]] sinun nimes caut me olemma monda wäkeuet
awu tehenyuet
- [A-II-61-[MT-13:54]] Custa telle on teme Wijsaus, ia näme **awudh**?

Sanalle on esitetty vastineita virosta ja liivistä, mutta näitä on mahdotonta erottaa luotettavasti (→) *auvu*-sanan vastineista. Myös suomessa on ilmeisesti katsottava *auvu*, *auvo* ja *avu* alkuaan saman sanan varianteiksi, jotka vasta myöhemmin on erotettu toisistaan. Agricola käyttää molempia, mutta 1600-luvun alun jälkeen *auvo* on jäänyt kokonaan pois kirjakielestä, ja sen asemesta on käytetty *avu*-sanaa. Rajausongelmia aiheuttaa lisäksi se, että heikkoasteisissa muodoissa *avu*- ja *apu*-sanoja on mahdotonta erottaa toisistaan muuten kuin merkityksen perusteella. Tästä syystä sana-artikkeleissa esitetyt frekvenssitiedot ovat epävarmoja. *Avu*- ja *auvu/auvo*-sanoja ei etymologisessa kirjallisuudessa ole yleensä erotettu toisistaan, ja nykyään pidetään todennäköisenä, että molemmat yhdistyvät (→) *apu*-sanaan.

► Hakulinen 1943a 21–22; SKES 1955 *auvo*; Nikkilä 1988a 27–44; LÄGLOS 1991 *auvo*; SSA 1992 *auvo*; Holopainen 2019a 66–67.

avuksihuutaa → auksihuutaa

avuksihuutaminen → auksihuutaminen

avuksihuutamus → auksihuutamus

avuksihuutavainen → auksihuutavainen

avulinen, -llinen *a.* 'avulias, auttavainen; hyödyllinen; armollinen, laupias; kunnollinen, kelvollinen' | (1543/1559) 14 esiintymää, myös Westh

- [A-I-865] Ette sine caikein nijnen ioca meren hädesse – – ouat,
awlinen olisit.
- [A-II-584-[1TIM-6:18]] Rickaxi tulisit hyuiste töiste / olisit kerckeet
andamahan / kernasti **auulliset** olisit
- {A-II-629-[3JH-1:8]} meiden sijs pite sencaltaista coriaman / senpäle /
ette me sen Totudhen **awuliset** olisima
- [A-O-22] ole meiden waldamiesten, **awlinen** ia armolinen
- [A-II-540-[EF-4:29]] [Puhukaa] mite tarpelinen on – – ette se **awlinen**
olis cwlta.

Johdos substantiivista (→) *apu*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko osa esiintymistä luettava *aulinen*. Lukutapaan *avulinen* viittaavia esiintymiä on joka tapauksessa enemmistö. Agricolalla osittain synonyymisena esiintyy (→) *auvulinen*.

► VKS 1985 *avullinen*.

avunanominen s. 'avunpyyntö' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-840] emme me taidha teste teruetyxesta, Aue Mariasta, eijke Rucousta eijke **auunanomista** tehdhe.

Substantiiveista (→) *apu* ja (→) *anominen* muodostettu yhdyssana, josta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *avunanominen*.

avunhakeminen → **aunhakeminen**

avunhuuto s. 'avunhuuto, hätähuuto' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-617] Caikiwaldian Jumalan **auunhwto** tapain, ja Elemen paranoxen tedhen

Substantiiveista (→) *apu* ja (→) *huuto* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *avunhuuto*.

avutoin a. 'avuton, ilman apua oleva, turvaton' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-295-[PS-88:5]] Mine olen ninquin yxi **Awutoin** Inhiminen.

Johdos substantiivista (→) *apu*.

► VKS 1985 *avuton*.

babiloni s. 'babylonialainen, Babylonian asukas' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-338-[PS-87:0]] Egiptarit, **Babilonit**, Caldeit

Laina latinan monikollisesta etnonyymistä *Babylonii* 'babylonialaiset'. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä kirjakielessä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *babyloneri*, *babylonia*, *babyloniainen*.

► VKS 1985 *babyloni*; Heininen 1992 131.

babyloneri s. 'babylonialainen, Babylonian asukas' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-704-R] Wierahat) Ouat ne **Babylonerit**, iotca piti Jerusalem ylessömen.

Laina joko saksan tai ruotsin sanasta *babylonier*. Ruotsissa on käytetty myös monikkomuotoa *babyloner*. Etnonyymi perustuu *Babylonian* valtakunnan nimeen. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä kirjakielessä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *babyloni*, *babylonia*, *babyloniainen*.

► SAOB 1898 *babylonier*; VKS 1985 *babyloneri*.

babylonia s. 'babylonialainen, Babylonian asukas' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-697-[HAB-3:0]] heiden Sortaians ne **Babyloni**at, piti mös häuitetemen.

Metonymisesti etnonyyminä käytetty *Babylonian* valtakunnan nimi. Agricolan esikuvatekstissä viitataan valtakuntaan, ei sen asukkaisiin. Sanaa ei tässä asussa ja merkityksessä tunneta muussa vanhassa kirjakielessä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät → *babiloni*, *babyloneri*, *babyloniainen*.

► VKS 1985 *babylonia*; Heininen 1993 90.

babyloniainen s. 'babylonialainen, Babylonian asukas' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-696-[HAB-2:0]] ne **Babyloniaiset**, Juttain ia Jerusalemin cansa, nin hirmuisesta menit.

Babylonian valtakunnan nimestä johdettu etnonyymi, josta ei tässä asussa tunnetta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *babiloni*, *babyloneri*, *babylonia*.

► VKS 1985 *babyloniainen*.

balsam, -i s. 'balsami, hyväntuoksuinen voidē' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-306-[PS-141:5]] Se pite minun iwri hywe tekemen / ninquin **Balsam** minun pääni päälle
- [A-III-414-[PS-133:2]] se Callis **Balsami** on / Joca Aaronin Pääste alaswoota coco henen Partahans
- [A-III-653-[AM-6:6]] winan Malioista iootta, ia woitelet teiten **Balsamilla**.

Laina saksan tai ruotsin sanasta *balsam*, jotka juontuvat latinan sanasta *balsamum*. Tämä puolestaan on lainaa kreikan sanasta *bálsamon*, joka on peräisin seemiläisistä kielistä. Balsamia on valmistettu tuoksuvista, haihtuvia öljyjä sisältävistä kasvihartseista.

► Hellquist 1939 *balsam*; SKES 1958 *palsami*; Kluge & Mitzka 1960 *Balsam*; VKS 1985 *balsami*; Koukkunen 1990 *palsami*; SSA 1992 *balsami*, 1995 *palsami*¹; NES 2020 *palsami*.

barbarus s. 'barbaari, muukalainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-559-[KOL-3:11]] Cusa ei ole – – **Barbarus**, Scytha, Oria, Wapah, waan caiki caikesa Christus.

Sitaattilaina latinan sanasta *barbarus* 'muukalainen, joku muu kuin roomalainen tai kreikkalainen'. Tämä juontuu kreikan sanasta *bárbaros*, jonka alkuperäinen merkitys on todennäköisesti ollut 'mutisija, änkyttävä, epäselvästi puhuva'. Jo antiikin aikana sana on alkanut tarkoittaa myös yleisemmin sivistymätöntä raakalaista. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Nykyasu *barbaari* on ensimmäisen kerran esiintynyt vuoden 1642 Raamatussa.

► TSK 1 1909 *barbari*; Streng 1915 *barbaari*; SKES 1955 *barbaari*; VKS 1985 *barbaari*; SSA 1992 *barbaari*; NES 2020 *barbaari*.

basina → **basuna**

basuna, **basina** s. 'pasuuna, torvi' | (1544) 32 esiintymää, myös Westh

- [A-I-120-[JOEL-2:1]] Soijttakat **Basunall** Zionisa / hwtacat minun pyhen woren päällä
- [A-II-684-[ILM-8:6]] Ja ne seitzemen Engelite ninen seitzemen **Basunan** cansa Hangitzit heidhens Basunilla soittaman.
- [A-III-44-[1TSS-4:16]] se Herra itze alasastupi taiuahast / swrella hwmulla / ia ylmeisen Engelin änelle / ia Jumalan **Basunalla**

- [A-III-46] Sille ette itze HERRA alastule Taiuahast swren ilman ia hwmun cansa / Ninquin iocu ialo Kuningas sotahan / huhun ia ylmeisen Engelin änen ia Jumalan **Basinan** cansa.

Lainaa muinaisruotsin sanasta *basun*, joka alasaksan ja muinaisranskan kautta juontuu alkuaan latinan sanasta *būcina* 'merkinantotorvi, metsästystorvi'. Agricolan *basina* saattaa olla painovirhe, mutta ei välttämättä ole, sillä sanasta on esiintynyt latinan lisäksi sekä muinaisranskassa (*bosine*) että keskiyläsaksassa (*busine*) asuja, joissa toisen tavun vokaali on *i*. Sanasta esiintyy Agricolalla myös kotoistettu asu (⇒) *pasuuna*.

► SAOB 1901 *basun*; Streng 1915 146; SKES 1962 *pasuuna*; Hahmo 1994a 309–310; SSA 1995 *pasuuna*; Häkkinen Vir. 2010a 329–310; NES 2020 *pasuuna*; VKS 2022 *pasuuna*.

basunari s. 'pasuunansoittaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-708-[ILM-18:22]] Candelein soittaiten Äni — ia **Basunaritten**, ei pidhe enemmin Sinusa cwluman

Laina muinaisruotsin sanasta *basunare*, joka on johdos soittimen nimeen (⇒ *basuuna*) perustuvasta, nykyään jo vanhentuneesta verbistä *basuna* 'soittaa pasuunaa'. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► SAOB 1901 *basuna*, *basunare*; VKS 2022 *pasuunari*.

bedellion s. 'bedellium, suitsutuspihka' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-134-[1MS-2:12]] [Havilan] culda ombi callis, ia sielle mös on **Bedellion** ia se callis kiui Onychinus.

Alkuaan seemiläisistä kielistä juontuva sana, joka on kreikan (*bedellion*) tai latinan (*bedellium*) kautta lainautunut muihin Euroopan kieliin. Se viittaa eräästä balsamikasvista saatuu pihkaan tai hartsiin, jota on käytetty suitsukkeena.

► SAOB 1901 *bdellium*; VKS 1985 *bedellion*; NIB 2006 *bdellium*.

berillus s. 'berylli, vaaleanvihreä jalokivi, akvamariini' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-715-[ILM-21:20]] Caupungin Murin Perustoxet, olit caikinaisilla Calilla Kiuille caunistetut. Se ensimeinen Perustos oli Jaspis – – Se cadhexes **Berillus**

Sitaattilaina latinan sanasta *beryllus*, joka kreikan kautta juontuu Intiassa puhutuista kielistä, mahdollisesti dravidakielistä. Sanasta ei samassa asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► SAOB 1904 *beryll*; VKS 1985 *berillus*; Karttunen 2013 *berylli*; Etymonline 2022 *beryl*.

betonika s. 'rohtopähkämö (*Stachys officinalis*)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-13] [Huhtikuussa pitää] nautia **Bethonika**, Coyrâho, ia Quesyrti iomasas

Erikoislaina latinan sanasta *bētōnica*, joka perustuu alkuaan Lusitaniassa eli nykyisen Portugalin ja Espanjan alueella eläneen gallialaisen kansanryhmän nimen *Vettōnes* romaaniseen muotoon. Rohtopähkämö tunnettiin antiikin aikana tehokkaana yleislääkkeenä, ja historioitsija Pliniuksen mukaan *vettōnes*-kansa käytti erityisen paljon kyseistä kasvia hyväkseen.

► VKS 1985 *betonika*; Genaust 2005 *Betónica*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 44–46.

Biblia s. 'Pyhä Raamattu' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-334] Viele nytki mutamat Rucouxet **Bibliast** / wanhas Ramatust wlgospoijmetudh.
- [A-III-211-[PS-E:O]] Joska se Jocapeiue prucataisin, ette **Bibliast** iotaki luetaisin.

Sana juontuu latinan kautta kreikankielisestä, monikkomuotoisesta sanasta *biblia*, joka tarkoittaa sanamukaisesti 'kirjat'. Sana on syntynyt antiikin aikana, jolloin kirjat olivat papyruksesta valmistettuja käärejä. Papyruskääreä merkitsevä kreikan *biblion* on johdos sanasta *byblos* 'papyrus', ja sen on selitetty juontuvan foinikialaisen satamakaupungin nimestä *Byblos*. Byblos oli merkittävä kauppakeskus, josta papyrusta kuljetettiin Kreikkaan. *Biblia* on suomen kirjakeleessä ollut pitkään käytössä kristillisen kirkon pyhään kirjakokoelmaan valittujen kirjojen varsinaisena nimityksenä ennen (→) *Raamattu*-nimen vakiintumista.

► Streng 1915 12; SKES 1955 *biblia*; VKS 1985 *Biblia*; Koukkunen 1990 *biblia*; SSA 1992 *biblia*; Ikola 1998 SJ 40; NES 2020 *biblia*.

biilu s. 'piilukirves' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-317-[PS-74:6]] rickihackauat caiki henen Snickarincaunistoxet, seke **Bijluil** ette kiruehille.

Laina muinaisruotsin tai varhaisuusruotsin sanasta *bila*, jolla tarkoitetaan leveäteräistä kirvestä. Agricolan ainoata esiintymää vastaavassa ruotsinkielisessä tekstin kohdassa sana on monikossa, mikä voi selittää toisen tavun *u*-vokaalin (*medh yxer och bijlor*).

► Streng 1915 152; SKES 1962 *piilu*; SSA 1995 *piilu*; VKS 2022 *piilu*.

biispa → **piispa**

bok|stavi, book- s. 'kirjain, aakkonen; alkeet; kirjoitus, kirjaimellinen merkitys' (myös kuv.) (1543) 19 esiintymää

- [A-O-4] Nein kirioytātan Nein Luetan YNENELISET VERAT **BOCKSTAVEIN** LITET
- [A-II-20] MATtheus – – kirioitti Christusen Euangelium Judeas Hebraican **bockstauil** ia sanoilla
- [A-III-388-[PS-119:0]] Teme Psalmi on Ebreerin **Bokstauin** ielkin asetettu / ette cugin alla cadhexan Wersue on.

- [A-II-31-[MT-5:18]] siihenasti ette Taiuas ia maa catopi / ei pide catoman se wehin **boockstai** / eike mös yxi rachtu laista
- [A-II-638-[HEB-5:12]] Ja te iotca piti aica Opetaiat oleman / taas taruizetta ette me teite opetaisimme ne ensimeiset **Bockstauit** Jumalan sanan Opista
- [A-II-500-[2KOR-3:00]] **Bockstauin** opetus / ombi palias Laki ia Tecoiija opetta ilman Jumalan Armon tundemista
- [A-II-423-R] Hengi cutzutan se quin Iumala waickutta Loonon ylitze / **Bockstai** cutzutan caiki se / quin Inhiminen taita itzestens tedhä ilman Hengen auttamista.

Laina ruotsin kirjainta tarkoittavasta sanasta *bokstaffue*, *bokstaver*. Sana esiintyy Agricolalla myös kieleen perusteellisemmin sopeutettuna yleislainana (→) *pokstavi*.

► Streng 1915 174; SKES 1962 *puustavi*; SSA 1995 *puustavi*.

bor|gari, bur- s. 'porvari, kaupunkilainen' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-224-[LK-19:14]] Mutta henen **Borgharins** wihasit hende / ia lehetit sanoman henen ielkins
- [A-III-593] hen ydhen **Borgharin** poian / sijte radheltust Jerusalemist / cachtalaisexi Keisarixi / Babelis ia Persias teki.
- [A-III-741-[SAK-8:21]] ia monein Caupungen Burgharit / Ja ydhen Caupungin **Burgharit** pite sen toisen tyge menemen

Laina joko muinaisruotsin sanasta *borghare* tai sitten alasaksasta, josta myös ruotsin sana on peräisin. Rinnakkaisasu *burgari* perustuu ilmeisesti yläsaksaan. Sana on alkuaan johdos linnaa tarkoittavasta sanasta *borg*, *burg*, ja se on merkinnyt ensisijaisesti linnan asukasta tai linnan miehistöön kuuluvaa henkilöä. Entisajan kaupungit olivat usein linnoitettuja, joten sana on saanut myös kaupunkilaisen ja kansalaisen merkityksen. Agricolalla sana esiintyy myös yleislainana asussa (→) *porgari*. *Borgari* esiintyy myös sanaliitossa (→) *kansa borgari* 'kanssaporvari', joka rakenteensa perusteella on tulkittava luonnolliseksi yhdyssanaksi.

► Thomsen 1869 64; Streng 1915 160; Hellqvist 1939 *borgare*; SKES 1962 *porvari*; SSA 1995 *porvari*; NES 2020 *porvari*.

borgarikunta s. 'asukkaat, kansa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-535-[EF-2:12]] te siihen aican ilman Christusta olitta wieroitetudh Israelin **Borgharicunnasta**

Substantiiveista (→) *borgari* ja *kunta* (→ *valtakunta*) muodostettu yhdyssana.

borg|mestari, burg- s. 'pormestari' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-657] Caupungein **Burgmestarien** ia Radhin edheste / Esiwallan edheste [rukous]

- [A-III-721-[HGG-E:O]] **Borgmestarit** Regimentin pidhit 464. aiastaica siihen Julium Keisarin asti

Sana on mukaillen lainattu myöhäismuinaisruotsin sanasta *borghmästare*. Variantti *burg-* perustunee *burgari*-sanana (→ *borgari*) malliin, sillä Rucouskirian kyseisen rukouksen saksankielisessä esikuvatekstissä on vastaavassa kohdassa *Borgermeystere*.

► Streng 1915 159; Gummerus 1955 436; SKES 1962 *pormestari*; SSA 1995 *pormestari*.

Borgo *erisn.* 'Porvoo' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-18] Neiste mös nyt kyllä aruatan ia merckiten / ette se Wdhen maan Randacanssa / **Borghon** ia Rasburin Läneis / ette mös caiki Lootolaiset / Calandis / ia Pohialaiset / iotca wiele tenepene Rotzinkielille puhuuat / ouat ollut Rotzista eli Gollandista ensin wlostulleet.

Laina Porvoon kaupungin ruotsinkielisestä nimestä *Borgå*, joka merkitsee sananmukaisesti linnajokea.

► SPK 2007 *Porvoo*.

breivi, brevi *s.* 'kirje, kirjallinen valtuutus tai suositus' (myös kuv.) (1548) 14 esiintymää

- [A-II-628-629-[2JH-1:12]] Olis minulla palion teille kirjoittamista, Mutta em mine tactonut **breiuille** ia plekille, waan mine toiuon tuleuani teiden tyghönne
- [A-II-336-[AP-9:2]] Ja meni Ylimeisen Papin tyge / ia anoi henelde **breiuie** ninen Sinagogain tyge Damascos.
- [A-II-392-[AP-28:21]] Nin he sanoit henelle / Eikä me ole **Breui** saaneet sinun polestas Judeasta /
- [A-II-499-R] Uskallus) Ette me olema teijet walmistanet ydexe **Breuiuxi** Jumalalle.

Laina myöhäismuinaisruotsin sanasta *bref*, jota nykyruotsissa vastaa *brev*. Sana voi osittain olla lainaa myös suoraan keskiajan latinasta, josta ruotsin sana on peräisin. Latinan *breve* on alkuaan tarkoittanut lyhyttä (kirjoitusta). Agricolalla sanasta esiintyy myös rinnakkaismuoto (→) *preivi*.

► Streng 1915 163-164; SAOB 1922 *bref*; SKES 1962 *preivi*; SSA 1995 *preivi*.

bultti *s.* 'vangan jalkarauta' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-572-[VLT-3:7]] Hen on minun siselmwranut / etten mine vlospäse / ia minua couihin **Bultijn** pannut.
- [A-III-691-[NAH-3:10]] caiki henen Ylimeisens pandijn Cahlein ia **Bultijn**.

Lainaa myöhäismuinaisruotsin sanasta *bulth* 'pultti, jalkarauta'. Agricolalla sana esiintyy myös yleislainana asussa (→) *pultti*.

► Streng 1915 170; SKES 1962 *pultti*; SSA 1995 *pultti*¹.

burgmestari → borgmestari

busipuu s. 'puksipuu (*Buxus sempervirens*)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-516-[JES-60:13]] Sen Libanin cunnian pite sinun tyges tuleman, Honga, Cwsi, ynne **Busipuun** cansa

Sana on osittain lainattu, osittain käännetty keskialasaksan sanasta *bussbom*, jonka alkuosa juontuu latinan sanasta *buxus*. Tämä puolestaan on lainaa kreikan sanasta *pyxos*, jonka etäisempi alkuperä on tuntematon. Ruotsin vastaava sana on *buxbom*, jonka mukaan suomen sanan alkuosa on myöhemmin muutettu asuun *puksi*-.

► SAOB 1924 *buxbom*; Genaust 2005 *Búxus*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 128–130.

bööveli s. 'pyöveli, teloittaja' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-62-[MT-14:10]] Ja leheti **böwelit** leickaman Johannisen caulan tornissa.
- [A-II-126-[MK-6:27]] Ja cochta leheti Kuningas sinne **Böuelins**, ia käski henen päens siselletoda.

Laina varhaisuusruotsin sanasta *böfvel* 'pyöveli, teloittaja'. Tämä on rinnakkais-muoto alasaksasta lainatulle sanalle *bödel* tai *bödhil*. Sana tunnetaan länsimurteissa laajalti asussa *pööveli* tai *peeveli*.

► Streng 1915 176; Hellquist 1939 *bödel*; SKES 1962 *pyöveli*; SSA 1995 *pyöveli*; Bentlin 2008a SUST 256 164; NES 2020 *pyöveli*.

calcedonius s. 'kalsedoni, eräs puolijalokiviin luettava läpikuultava kvartsimuunnos' (1548) 1 esiintymä

- [A-II-715-[ILM-21:19]] sen Caupungin Murin Perustoxet, olit caikinaisilla Calilla Kiuille caunistetut. Se ensimeinen Perustos oli Jaspis – – se colmas oli **Calcedonius**

Sitaattilaina latinan sanasta *calcedonius*. Tämä juontuu kreikan sanasta *khalkēdōn*, jonka alkuperä on epäselvä. Sen on arveltu viittaavan alkuaan foinikiankieliseen kaupungin nimeen *Khalkedon* ja kertovan kiven saantipaikasta.

► SAOB 1935 *kalcedon*; Onions 1979 *chalcedony*; VKS 1985 *calcedonius*; Etymonline 2022 *Chalcedon*, *chalcedony*.

caldeeri → **kaldeeri**

caldeit s. 'kaldealaiset' | (1551) 5 esiintymää

- [A-III-561] caiki Paicat Judean Maas raateltut olit / nijlde **Caldeilde**
- [A-III-695-[HAB-1:6]] mine tadhon ylesherette ne **Caldeit**, ydhen haikian ia nopian Canssan

Erikoislaina latinan etnonyymistä *chaldæus* (→ *kaldeeri*). Agricolalla sana esiintyy aina latinan monikossa, mutta siihen liittyy myös suomalaisia suffikseja. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1994 *kaldeus*.

cananeeri → **kananeeri**

cananeus → **kananeus**

Candace s. 'kandake, Ethiopian kuningataräidin arvonimi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-335-[AP-8:27]] sen Ethiopian Trötingen **Candacen** wäkeue Rahanhaltia

Kreikan ja latinan kautta lainautunut Etiopian kuningattaren arvonimi, joka useissa yhteyksissä on virheellisesti tulkittu erisnimeksi. Agricolalla nimi esiintyy latinalaistetussa asussa *c*-kirjaimilla kirjoitettuna.

► VKS 1994 *kandake*; NIB 2006 *candace*.

canon s. 'taulukko' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-36] Tämä **Canon** eli Taulu osotta mite cussaki Merkise on tekeminen taicka lackaminen ia iettäminen

Sitaattilaina latinan kreikkalaisperäisestä sanasta *canon* 'taulukko'. Sanasta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► SAOB 1935 *kanon*; VKS 1994 *kaanon*.

canreri → **kanreri**

cantor s. 'kanttori, veisuunjohtaja' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-217-R] **Cantor** eli Pappi ydhen Versun eli Epistolan edhel weisapi

Sitaattilaina latinan sanasta *cantor* 'laulaja'. Suomen oloissa pappia avustavana laulajana on toiminut yleensä seurakunnan lukkari.

► VKS 1994 *kanttori*.

Carelia *erisn.* 'Karjala' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-19] Somen Makunda – –Seitzemen Päruchtinan Länein iaetan – –Nelies **Carelia**.

Historiallisen (→) *Karjalan* maakunnan nimen latinalaistettu muoto.

cedri s. 'setripuu (*Cedrus libani*)' | (1544) 13 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:16]] Ette Herran puut mahala teune / olisit Ne **Cedrin** puut Libanis iotca hen istutti.
- [A-III-550-[JER-22:15]] Lwlecos / sinus Kuningasna oleuas / ettes **Cedrein** cansa pramat?

Erikoislaina todennäköisesti ruotsista. Sana juontuu alkuaan latinan kautta kreikasta, jossa *kédros* voi merkitä setrin lisäksi myös eräitä muita tuoksuvia havupuita.

► SAOB 1903 *ceder*; Streng 1915 204; SKES 1969 *setri*; SSA 2000 *setri*; Genaust 2005 *Cédrus*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 131–132.

cedrinlauta s. 'setripuusta tehty lauta' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-707-[SEF-2:14]] Ja Cacarit ia Hypiet pite heiden Tornisans asuman / ia pite laulaman heiden Accunaisans / ia Corpit heiden Lettupalkisans. Sille ette ne **Cedrinlaudhat** pidhe poisreuituxi tuleman.

Substantiiveista (→) *cedri* ja (→) *lauta* muodostettu yhdyssana.

cedrinpuu s. 'setripuu' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-329-[PS-80:11]] Mäet ouat sen Wariolla peitetyt / ia henen Oxillans ne Jumalan **Cedrinpuudh**.

Substantiiveista (→) *cedri* ja (→) *puu* muodostettu yhdyssana. Sama yhdistelmä esiintyy myös sanaliittona.

centneri s. 'sentneri, vanha painomitta' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-735-[SAK-5:7]] yxi **Centneri** Siantina twles häilyi

Erikoislaina joko saksan tai ruotsin sanasta *centner*, jotka perustuvat latinan adjektiiviin *centenarius* 'sata (yksikköä) sisältävä'. Ruotsissa yksi sentneri vastasi sataa naulaa, mutta sen viralliseksi kooksi vahvistettiin vasta vuonna 1855 42,5 kiloa. Sitä ennen sentnerin koko vaihteli ajasta, paikasta ja mitattavasta aineesta riippuen.

► SAOB 1904 *centner*; Grönros ym. 2004 119–120.

centurio s. 'sadanpäämies, Rooman armeijan ammattiupseeri' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-382] haudhat tunnustit sinun Jumalaxi, sen wahwista mös **Centurio**, Longinus, ia Decurio

Sitaattilaina latinan sanasta *centurio*, joka perustuu alkuaan sadan sotilaan yksikköä merkitsevään sanaan *centuria*. Tämä on johdos lukusanasta *centum* '100'. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakeleessä.

► SAOB 1904 *centuria*, *centurio*; Castrén & Pietilä-Castrén 2000 *centuria*, *centurio*.

ceremonia s. 'seremonia, pyhä toimitus' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-389-[PS-119:0]] Huka / Statuta / Sädyt / ouat **Ceremoniat** / Tauat ia mwdh Pyhet Menot / iotca Kircoissa ia Jumalan Palueluxis pidheten.
- [A-III-592] Ombi henelle mös sijte kijtos Prophetain seas / ette hen iuri site hetken rachtu tarcoitta / iolla ne Juttain **Ceremoniat** lackaman / ia Christusen Waldakunnan alcaman piti.

Erikoislaina ruotsin kautta latinasta. Asu *ceremonia* esiintyy myös 1500-luvun ruotsissa.

► SAOB 1904 *ceremoni*.

chenix s. 'khoiiks-mitta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-681-R] **Chenix** (on yxi mitta meillä lehes Stopin weteue.

Sitaattilaina Lutherin vastaavassa reunahuomautuksessa käyttämästä sanasta *Chenix*. Kreikankielisessä alkutekstissä käytetty khoiniks-mitta tarkoitti yhden ihmisen päiväannosta viljaa.

► Castrén & Pietilä-Castrén 2000 346–347.

cherubi|m, -n, jerubin s. 'kerubit, enkeliolennot' | (1544) 13 esiintymää

- [A-I-193] Sinua kijtte **Cherubin** ia Seraphin
- [A-I-700-[JES-37:16]] Israelin Jumala / ioca istudh **Jerubin** pälle
- [A-II-644-[HEB-9:5]] Mutta sen ylinne päle olit ne Cunnialisudhen **Cherubim** / iotca yltzewariosit sen Armon Stolin
- [A-III-328-R] Jonga päle se Armon ia Anenstoli oli / ia ne Caxi **Cherubin**.

Useiden kielten välityksellä saatu sitaattilaina heprean monikollisesta sanasta *kerūbhīm*, joka on ilmeisesti alkuaan tarkoittanut osittain eläin- ja osittain ihmis- hahmoisia vartijapatsaita palatsin edessä tai valtaistuimen koristeena ja sitten myös taivaallisen hierarkian korkea-arvoisia enkelihahmoja. ”Kerubien päällä istuminen” viittaa kerubihahmoilla koristettuun istuimeen. Rinnakkaisasu *cherubin* perustuu Vulgataan ja *jerubin* sen ruotsalaiseen ääntämykseen. Agricolalla ei ole yhtään selvästi yksiköllistä, *kerubi*-tyyppistä esiintymää, vaan sana näyttää esiintyvän aina monikollisena ja taipumattomana.

► SAOB 1935 *kerub*; VKS 1994 *kerubi*; NIB 2006 *cherub, cherubim*; NES 2020 *kerubi*.

chori s. 'kuori, temppelin sisin huone, pyhin; laulukuoro; laulajien äänilaji' (1548) 20 esiintymää

- [A-II-691-[ILM-10:2^]] se siselmeinen **Chori** Templiste – – ombi annettu Pacanoille
- [A-III-211-[PS-E:0]] Nin caxi ia caxi Wersuns woroin, lukecan Papit, quin on **Chorin** Tapa ollut
- [A-III-217-R] Cantor eli Pappi ydhen Versun eli Epistolan edhel weisapi. ja **Chori** sijtte weisa Responsorium / Halleluia eli / Amen.
- [A-III-404-[PS-120:1]] Yxi Weisu Corkemas **Choris**

Erikoislaina ruotsin tai saksan sanasta *chor*, jotka latinan *chorus*-sanan kautta juontuvat kreikan sanasta *chorós*. Tämä on alkuaan merkinnyt laulun säestämää piiritanssia tai laulukuoroa. Kirkossa *kuoriksi* nimetty tila on alun perin ollut laulukuorolle varattu paikka.

► Streng 1915 82–83; SKES 1958 *kuori*¹; SSA 1992 *kuori*¹; VKS 1994 *kuori*²; NES 2020 *kuori*.

chrisoprasus s. 'krysopraasi, korukivenä käytetty vihreä kalsedoni' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-715-[ILM-21:19]] sen Caupungin Murin Perustoxet, olit caikinaisilla Calilla Kiuille caunistetut. Se ensimeinen Perustos oli Jaspis – – se kymenes **Chrisoprasus**

Sitaattilaina latinan sanasta *chrysoprasus*. Sanan osat juontuvat kreikasta, jossa *khrysós* merkitsee kultaa ja *práson* sipulia. Sana viittaa kiven sipulinvihreään väriin.

► SAOB 1938 *krysopras*; VKS 1994 *krysoprasus*; NIB 2006 *chrysophrase*.

chrysolitus s. 'krysoliitti, jalokivenä käytetty oliviini, jalo-oliviini' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-715-[ILM-21:19]] sen Caupungin Murin Perustoxet, olit caikinaisilla Calilla Kiuille caunistetut. Se ensimeinen Perustos oli Jaspis – – Se seitzemes
Chrysolitus

Sitaattilaina latinan sanasta *chrysolithus*. Sanan osat juontuvat kreikasta, jossa *khrysós* tarkoittaa kultaa ja *líthos* kiveä.

► SAOB 1938 *krysoliit*; VKS 1994 *krysolitus*; NIB 2006 *chrysolite*.

cimbeli, cymbeli s. 'symbaali' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-224-[PS-150:5]] kijtteket hende kijmisewellä **Cimbelill** / Kijtteket hende cumisewall **Cimbelill**.
- [A-III-201-[PS-E:0]] Monicadhot vrguis leikitzit, pasunille soitit,
Cymbelille cumisit

Laina saksan sanasta *zimbel* tai ruotsin sanasta *cimbel*, jotka perustuvat latinan sanaan *cymbalum* tai tämän taustalla olevaan kreikan sanaan *kýmbalon*. Sana on alkuaan tarkoittanut lyömäsoitinta, johon kuuluu kaksi lautasen tai kupin muotoista, yhteen lyötävää metallilevyä. Keskiajan latinassa *cymbalum* on voinut tarkoittaa myös metallista kelloa tai kulkusta.

► SAOB 1905 *cymbal*; Streng 1915 218; VKS 1994 *kimbeli*; SAOB 2000 *symbol*; SSA 2000 *symbaali*; Häkkinen Vir. 2010a 337–338; NES 2020 *symbaali*.

cinnamet s. 'kaneli, kanelipuun (*Cinnanomum* sp.) mausteena käytettävä kuori' (1548) 1 esiintymä

- [A-II-707-[ILM-18:13]] Ja caikinaista / Astia callihimista Puista / ia Malmista / ia Raudasta / ia Marmorista /ia **Cinnametiste** / ia Thimian / ia woidetta / ia Pyhe saw ia Wina / ia Olio

Erikoislaina Lutherin Biblian sanasta *Cinnamet*, jota nykysaksassa vastaa *Zimt*. Muinaisyläsaksan *cinment*, keskiyläsaksan *zinment* ym. perustuvat latinan ja kreikan välityksellä heprean sanaan *qinnāmōn*. Asua *cinamet* on käytetty myös 1500-luvun ruotsissa.

► SAOB 1904 *cinamen*; Mackensen 1998 *Zimt*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 47–48.

Cisio janus s. 'Cisio janus, latinankielinen muistosäeketju' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-5] Senpäreste ouat ioca Wijkon pockstauit, **Cisio Janusen** seas

Latinankielinen sitaattilaina viittaa Rukouskirjan kalenterin viidennessä pystysuorassa sarakkeessa olevaan latinankielisten nimien ja sanojen katkelmista koostuvaan säeketjuun, joka muistuttaa kuukauden päivien lukumääristä ja tärkeimmistä kirkkopyhistä. Tästä kansainvälisesti tunnetusta säeketjusta on säilynyt suomalainen käsin kirjoitettu versio jo keskiajan puolelta.

► V. Tarkiainen & K. Tarkiainen 1985 159; Häkkinen & Lempiäinen 2007 15.

consolator s. 'lohduttaja', erit. 'Pyhä Henki' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-290-[JH-14:00]] Lohuttaia) Paracletus cutzutan Latinaxi Aduocatus Hortator **Consolator** / Edheste wastaia / Holhoia / Manaia / Eli ioca sen sypään / Nuchtelisen lohuttapi auttapi / wahuistapi ia holhopi.

Latinankielinen sitaattilaina tarkoittaa sananmukaisesti lohduttajaa. Rukouskirjaan suomennetussa sekvenssissä [A-I-413] ei mainita laulun latinankielistä nimeä *Consolator alme veni*, mutta alkusanat on käännetty *TUle pyhe lodhuttaia*.

corban s. 'uhrilahja' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-131-[MK-7:00]] **Corban**) Cutzutan yxi wffri, sen on, Parambi olis että mine sen wffraisin, quin autaisin Wanhembitani

Latinan ja kreikan välityksellä muihin kieliin saatu sitaattilaina heprean sanasta *qorban*, joka tarkoittaa Jumalalle pyhitettyä lahjaa tai uhrilahjaa.

► NIB 2006 *corban*.

correctura s. 'oikaisut' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-719] **Correctura**

Sitaattilaina myöhäislaitin sanasta *correctura*, joka perustuu verbiin *corrigerere* 'korjata, oikaista' ja tarkoittaa Agricolaalla tekstiin tarvittavien korjausten luetteloa.

► SAOB 1937 *korrektur*.

credo s. 'uskontunnustus' | (1549) 1 esiintymä, myös UpsK, Westh

- [A-III-88] Sijtte **Credo** luetan taica Apostoleiden, eli Nicenan, quin Rucouskirian lopusa seisopi.

Sitaattilaina latinan sanasta *credo* 'minä uskon', joka on ensimmäisenä sanana sekä apostolisessa (*Credo in Deum Patrem*) että Nikean (*Credo in unum Deum*) uskontunnustuksessa. Sanaa on käytetty substantiivisena uskontunnustuksen nimenä esim. messu- ja toimituskaavoissa.

► Etymonline 2022 *credo*.

damaskeneri s. 'damaskolainen, Damaskoksen kaupungin asukas' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-515-[2KOR-11:32]] Arethan Kuningan Man wanhin wartioitzi sen **Damascenerin** caupungin, ia tachtoi minun kijniotta.

Laina joko saksan tai ruotsin sanasta *damascener*, joka on kotoistettu muoto latinan etnonymistä *damascenus*. Tämä perustuu *Damaskoksen* (lat. *Damascus*) kaupungin nimeen. Etnonymistä ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► SAOB 1907 *damaskener*; VKS 1985 *damaskeneri*.

decurio s. 'decurian päällikkö' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-382] haudhat tunnustit sinun Jumalaxi, sen wahwista mös Centurio, Longinus, ia **Decurio**

Sitaattilaina latinan sanasta *decurio*, joka perustuu lukusanaan *decem* '10' ja tarkoittaa kymmenestä miehestä koostuvan yksikön eli *decurian* johtajaa. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► Castrén & Pietilä-Castrén 2000 *decuria*, *decurio*.

diktata v. 'kertoa, selittää' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-351-[AP-13:00]] se on se Nimi Tetragrammaton, iosta Juttat palio ihmet **dictauat**.

Laina muinaisruotsin verbistä *dikta*, joka on lainaa keskialasaksan verbistä *dichta*. Alasaksan mukaista varianttia on käytetty myös ruotsissa. Agricolan reunahuomautus on peräisin Lutherilta, mutta siinä vastaava verbi on asussa *tichten*.

► SAOB 1912 *dikta*; VKS 1985 *diktata*.

dikteerata v. 'sepittää' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-201] Daud oli Christusen moto ia Esicuua ombi hen **dicteranut** / coconpannut ia tehnyt / moninaiset Psalmit ia Weisot
- [A-III-201] caikein edesseisoi Asaph / Heman / Ethan / ia Idithun / Jotca teunens HERRAN hengest / monda mös Psalmia **dicterasit**.

Laina ruotsin verbistä *diktera*, joka on kotoistettu muoto latinan verbistä *dictare* 'sanella, esittää, ilmoittaa' yms. Samaa juurta on *t*-alkuinen variantti (→) *tihteerata*.

► SAOB 1914 *diktera*; VKS 1985 *dikteerata*.

dikteerattu *a.* 'sepitetty, tekaistu' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-614-[2PT-2:3]] ahneuxesta **dicteratuilla** sanoilla pite heiden teiste caupaman

Verbin (→) *dikteerata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *dikteerata*.

dilli *s.* 'tilli (*Anethum graveolens*)' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-88-[MT-23:23]] Tijunin teet Minduist, **Dilleist**, ia Kuminoist

Laina ruotsin sanasta *dill*. Samantapaisia tillin nimityksiä on myös muissa germaanisissa kielissä, mutta sanan etäisempi alkuperä on tuntematon. Suomen kirjakielessä sana on esiintynyt aluksi ruotsalaisittain kirjoitettuna. Nykyasu *tilli* on mainittu Ericus Schroderuksen tulkisanakirjassa 1637.

► Streng 1915 15; Hellquist 1939 *dill*; SKES 1975 *tilli*; SSA 2000 *tilli*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 50–52; NES 2020 *tilli*.

drenki *s.* 'palvelija, renki' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-79-[MT-20:27]] ioca tactoisi teiden seghasan ensimeinen olla / se olcon teiden **drengine**.
- [A-III-170-[JH-18:18]] Nin seisoi **drengit** ia palueliat iotca olit hijliste tule tehneet sinne alas keskelle Salia

Laina ruotsin sanasta *dräng*. Sanasta esiintyy Agricolalla myös *t*-alkuinen variantti (→) *trenki*.

► Streng 1915 184; SKES 1962 *renki*; SSA 2000 *renki*; NES 2020 *renki*.

drötinki *s.* 'kuningatar, naispuolinen hallitsija' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-58-[MT-12:42]] **Drötingin** Eteleste pite ylesnouseman Domiolla tämän sugun cansa
- [A-III-534-[JER-7:18]] waimot sotkeuat Taikina. Ette he Taiwahan **Drötingille** Mariancacoia leipoisit /

Laina muinaisruotsin sanasta *drötning*, jota nykyruotsissa vastaa *drottning*. Agricolalla esiintyy sanasta myös *t*-alkuinen variantti (→) *trötinki*.

► Streng 1915 237–238; SAOB 1922 *drottning*.

dubloida *v.* 'heittää noppaa, pelata noppapeliä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-36] **Dubloijdha.**

Johdos lainavartalosta, joka perustuu myöhäismuinaisruotsin tai varhaisuus-ruotsin verbiin *dubla*, *dubbla* 'pelata uhkapeliä (arpanopilla)'. Sanavartalo juontuu perimmältään latinan sanasta *duplus* 'kaksinkertainen' ja viittaa uhkapelissä panosten kahdentamiseen. Agricolalla sana esiintyy vain ennustustaulukossa.

► Streng 1915 242; SSA 2000 *tupla*.

duomari *s.* 'tuomari, oikeusjuttujen tutkija ja ratkaisija oikeudessa t. muussa viranomaisessa; (kuv.) Jumala t. Kristus jumalallisen oikeuden harjoittajana; Israelin kansan hallitusmies ennen kuningasvallan perustamista; (kiistan tms.) ratkaisija, arvon määrääjä, arvostelija' | (1544) 75 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-657] Rucolcam nyt achkerasti caikein Sätöin edheste – – Foudien ia **Domarien** edheste, Ja caikein nijnnen edheste, ioijllen se mailmaijsen Miecka on annettu.
- [A-III-34] Sinulla ombi nyt yxi armolinen **Domari**, nimittein Jesus Christus
- [A-III-699-[HAB-4:0]] ensin hen yliste ia kijtte Jumalata / caickinaisist hyuisteghoista / iotca hen Canssallens haman Egiptin vloslectemisest / nin **Domarein** / Daudin ia Salomonin asti / alati osotti.
- [A-I-97] Mwtamat ylenwisut ouat. muijdhen töijsse **Domarit** couat
- [A-II-469-[IKOR-6:4]] Mutta te, coska teille ombi iotacuta Asia aijalisesta Hywuydhesta, Nin te otatta ne iotca Seurakunnas ylencatzotut ouat, ia asetat heite **Domarixi**.

Laina muinaisruotsin sanasta *domare*. 1500-luvun lopulta lähtien sanasta on käytetty myös kirjoitusasua *duomari*. Vanhempaa germaanista lainakerrostumaa edustavassa (→) *duomita*-verbissä ensi tavun pitkä *o*-vokaali on jo ennen Agricolan aikaa diftongiutunut samaan tapaan kuin omaperäisessä sanastossa, joten on luultavaa, että samaa diftongia on Agricolan aikana käytetty myös samaan aihepiiriin kuuluvassa *duomari*-sanassa. Suomen kirjakielessä sana on esiintynyt pelkästään *d*-alkuisena 1700-luvulle asti. Nykyasu on ensi kertaa mainittu Ruotsin valtakunnan laissa 1759.

► SAOB 1920 *domare*; SKES 1975 *tuomari*; SSA 2000 *tuomari*; NES 2020 *tuomari*.

duomio, duomia *s.* 'tuomio, oikeuden päätös; tuomittavana oleminen, tuomitseminen; oikeusistuin, oikeudenkäynti; arviointi, arvostelukyky; Jumalan määräämä tuomio t. sen toteutuminen, Jumalan rangaistus; viimeinen tuomio, aikojen lopussa pidettävä yleinen tuomitsemistilaisuus' (1544) 185 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-265-[JH-7:24]] Elket **domitco** nekymisen ielkin / wan domitca oikea domio.

- [A-III-425-[PS-143:2]] ele keu **Domiolle** sinun Paluelias cansa
- [A-II-363-[AP-18:12]] ylescarckasit Juttat yximielisesta Paualin vastaan, ia weit henen **Domion** eten
- [A-I-833] Me lwlema meiden **domion** / ja ierghin toijmen ielkin / Jumalan nijn oleuan / ettej hen totisesta domitze
- [A-I-159-[TOB-3:5]] Herra, hirmuliset ouat sinun **domios**
- [A-I-603] Sinun Rumis ja weres totinen nauttimus / O Herra Jumala caiciwaldias / elken tulgho minulle **domioxi** / eijke mös cadhotuxexi
- [A-I-364] Sinua me neurimeste rucolema – – ettej me wimeiselle **domiolla**, ijancaikisehen pinan domitaisi
- [A-III-639-[JOEL-3:14]] Palio Canssa pite olemän ymberile iocapaicas / sijnä Erilaxos. Sille HERRAN peiue ombi leszne / sijnä **Domion** Laxos.
- [A-III-73-[JH-5:24]] ioca minun sanani cwlepi / ia wskopi sen ioca minun lehettenyt on / henelle ombi se ijancaickinen Eleme / ia ei tule **Domiahon**

Sanalla on vastine vain karjalassa. Se on joko vanha laina kantagermaanaisesta alku-muodosta **dōmia*- tai omakielinen johdos germaanisperäisestä (⇒) *duomita*-verbistä. Sanaa on alettu käyttää kirjakielessä *t*-alkuisena vasta 1700-luvun puolimaista lähtien. Agricolan *Domion laxo* tarkoittaa viimeisen tuomion tapahtumapaikka. Kirjoitusasu *duomia* voi olla arkaismi tai painovirhe.

► SKES 1975 *tuomio*, *tuomita*; Hofstra 1985 329; SSA 2000 *tuomio*, *tuomita*; LÄGLOS 2012 *tuomio*; NES 2020 *tuomita*.

duomiopäivä s. ’tuomiopäivä, viimeisen tuomion päivä, jona Jumala tulee tuomitsemaan kaikki ihmiset’ | (1548) 8 esiintymää, myös Westh

- [A-II-56-[MT-12:36]] iocahitzest turhast sanast ionga Inhimiset puhuuat / pite heidhen luguntekemen **Domiopäiuene**.
- [A-II-611-[2PT-E]] Wimeinen **Domiopeiue** on pian tuleuainen
- [A-III-73] Christus hen ylesherättepi sen wijmeisne **Domiopeiue** henen lupauxens ielkiijn

Substantiiveista (⇒) *duomio* ja (⇒) *päivä* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät useita kertoja myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

duomiostuoli s. ’maallinen oikeusistuin; jumalallinen tuomioistuin’
(1548) 13 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-299-R] Jesus wietin **Domiostolin** eteen.
- [A-II-347-[AP-12:21]] Mutta ychten mārättyne peiuen oli Herodes puietettu Kuningan waattein, ia istui **Domiostolin** päle
- [A-II-450-[ROM-14:10]] caiki me asetetan Christusen **Domiostolin** eten

Substantiiveista (⇒) *duomio* ja (⇒) *stuoli* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

duomita *v.* 'tuomita, jakaa oikeutta; tehdä oikeudellinen t. jumalallinen ratkaisu, päätös; langettaa tuomio; arvioida, pitää jonakin; esittää hylkäävä, jyrkän paheksuva lausunto t. arvostelu; suhtautua hylkäävästi, jyrkän paheksuvasti, pitää hylättävänä, sopimattomana' | (1543) 284 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-303-[PS-67:5]] Ne Canssat iloitzeuat ia ihastuuat / ettes Canssat oikein **Domitzet**
- [A-III-303-R] **Domitzet** se on / Soielet / hallitzet ia warielet.
- [A-II-140-[MK-10:33]] Inhimisen Poica ylenannetaan Pappein Pämiehille ia Kirianoppenuille. Ja he **domitzeuat** henen colemahan
- [A-0-9-10] [Kristus] Ylesastui taiuasen – – Sielte on tuleua **domitzeman** eleuet ia colluet.
- [A-III-458-R] Jumalan teuty alati wärin tedhä / quin Inhimiset lwleuat / Jotca heitens hurscaxi **domitzeuat**.
- [A-II-182-[LK-6:37]] Elket **domitko**, nin ette te **domita**.
- [A-I-566] Sille nijn wsein quin omatundo minun waijuasen wicapääxi tekepi / quin wsein hen minun **domitze** / oman mielen todhistoxen awulla

Verbillä ei ole etymologisia vastineita sukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **dōmijan* edustavat esim. gootin *domjan* ja nykyruotsin *dōma* 'tuomita; arvostella'. Suomen kirjakielessä verbi on 1700-luvun puoliväliin asti esiintynyt ilmeisesti ruotsin kielen vaikutuksesta *d*-alkuisena. Agricolalla *duomita* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poisduomita*.

► Hellquist 1939 *dōma*; SKES 1975 *tuomita*; Hofstra 1985 329; SSA 2000 *tuomita*; LÄGLOS 2012 *tuomita*; NES 2020 *tuomita*.

duomitsematoin *a.* 'jota ei ole tuomittu' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-376-[AP-22:25]] Ongo se mös cochtolinen teille, ychte Romalaista Mieste hosuua ia **Domitzematoida**?

Verbin (→) *duomita* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

duomitseminen *s.* 'tuomitseminen, asia josta on tuomittava' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-269-[JH-8:26]] Palio minulla ombi teiste puhumist ia **Domitzemist**

Johdos verbistä (→) *duomita*.

duomitseva *a.* 'tuomitseva, oikeutta jakava' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-462-[JES-4:3]] HERRA poispesepi / ne Zionin Tytteren saastaudhet / ia ne Jerusalemin weren wighat heneste / sen **domitzeuan** ia ylessyttyuen Hengen cautta.

Verbin (→) *duomita* partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

duomitsevainen *a.* 'oikeamielisesti tuomitseva, oikeutta jakava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-114-[5MS-32:36]] Herra on **domitzeuajnen** henen canssans

Partisiippimuodosta (→) *duomitseva* johdettu adjektiivi, joka Agricolan ainoassa esiintymässä toimii merkitykseltään futuurisen liittopreesensin pääverbin muotona.

duomittapa *a.* 'tuomittava' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-403] Ja quitengin hen sijnä viij. Lugusa sano / Ettei nijske iotca ouat Christusesa ole miten **Domittapa**.

Verbin (→) *duomita* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

dyyris *a.* 'kallisarvoinen' | (1544) 1 esiintymä, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-375] Sinua Herra Jesu Christe – – sinun **dyrimen** weres cautta – – mine rucolen

Sanalla on vastine vain liivissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **deur'ja-z* edustaa mm. nykyruotsin *dyr* 'kallis'. Sanaa on vanhassa kirjakielessä käytetty *d*-alkuisena ilmeisesti ruotsin vaikutuksesta, mutta suomen murteissa ja arkisessa puhekielessä se on yleensä *t*-alkuinen. *Tyyris* esiintyy *t*-alkuisena myös Uppsalan evankeliumikirjassa, mutta esim. Westhillä se on *d*-alkuinen. Agricolan ainoa esiintymä on komparatiivi- tai superlatiivimuodossa, joka tässä yhteydessä on käänös latinan superlatiivimuodosta (*per*) *preciosissimum* (*sanguinem*) ja merkitsee 'mitä kallisarvoisimman'.

► Thomsen 1869 153; Gummerus 1947 158; SKES 1975 *tyyris*; SSA 2000 *tyyris*; LÄGLOS 2012 *tyyris*.

ebioniteri s. 'ebioniitti' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-243-[JH-E]] silloin ylesnoui se **Ebioniterin** opetus, iotca sanoit ettei Christus ennen ollut, quin Maria

Laina joko ruotsin tai saksan sanasta *ebioniter*, jota on käytetty ebioniittilahkoon, latinaksi *ebionita*, viittaavien yhdyssanojen alkuosana (*ebioniter-sekt*). Sana juontuu alkuaan hepreasta, jossa monikollinen *ebjōnim* tarkoittaa köyhiä. Se viittaa Palestiinassa ensimmäisillä kristillisillä vuosisadoilla vaikuttaneeseen juutalaiskristilliseen lahkoon. Sanasta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► SAOB 1917 *ebionit*; Eusebius (311–325) 1997 162–163; VKS 1985 *ebioniteri*.

ebraika → **hebraika**

ebre|a, -e → **hebreä**

ebreeri → **hebreeri**

ebrei → **hebreä**

ebreittäin *adv.* 'hepreaksi, heprean kielellä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-703-[ILM-16:16]] hen ombi heite coghonut siihen Sian, ioca cutzutan **Ebreittein** Harmagedon

Kielen nimestä *ebrea* (→ *hebreä*) johdettu adverbi, josta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä. Agricolalla synonyymina esiintyy (→) *hebreiten*.

► VKS 1985 *hebreiten*.

ebreus → **hebreus**

edel → **edellä**

edellinen *a.* 'edellinen, edellä oleva, aikaisempi, edellä esitetty; kahdesta ensin mainittu, ensimmäinen' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-453-[ROM-15:00]] Ninquin se **edhelinen** Cap. neuuopi
- [A-III-518] **Edhelises** Lughus hen Christusen Rumin ia Waldakunnan vlosmalasi / Nyt hen itze Kuningan Christusen ia Pään / vlostoimittapi
- [A-III-17] Caxi iulki Kihla, se **edhelinen** woittapi, ia se toinen tacaperin aietan.

Adverbista (→) *edellä*¹ johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *edellinen*.

edeljuoksia *s.* 'edelläkävijä' (kuv.) | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-640-[HEB-6:20]] Esiripun siselmeiselle polella, iohonga se **edhelioxia** [Jeesus] meiden edhellen on siselmennyt

Adverbista (→) *edellä*¹ ja substantiivista (→) *juoksia* muodostettu yhdyssana, jonka mallina on mahdollisesti ollut ruotsin *förelöpare*. Kantasana on tuskin ollut marginaalinen yhdysverbi (→) *edelläjuosta*, koska tämä esiintyy Agricolalla vain konkreettisisä merkityksessä.

► VKS 1985 *edelläjuoksija*.

edelkäydä → **edelläkäydä**

edelle *adpos.* 'edelle, aiemmin kuin joku toinen, ennen kuin joku toinen' (1549) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-III-45] ei me ennete nijnen **edelle** iotca macauat

Ikivanhan (→) *esi*-sanalla allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan ainoassa esiintymässä *edelle* on postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Yhdysverbien alkuosana *edel*, *edelle* on tulkittava adverbiksi. Ortografisista syistä Agricolan *edelle*-muotoa on joissakin tapauksissa (→ *edelläsamota*) mahdotonta luotettavasti erottaa (→) *edellä*-muodosta.

► VKS 1985 *edelle*.

edellepanna → **edelpanna**

edellä¹, **edel** *adv.* 'edellä, ennen, aikaisemmin, etukäteen' (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-246-[LK-1:76]] Sille sinun pitepi **edelle** kieumen Herran casuon edes / valmistaman henen teitense.
- [A-II-91-[MT-24:25]] Catzo / mine olen teille **edhelle** sanonudh.
- [A-II-305-[JH-20:4]] se toinen Opetuslapsi edhelleioxi nopiaman quin Petari / ia tuli **edhelle** Haudhan tyge.

- [A-III-494-[JES-46:10]] Mine quin ennustan **edhelle** / mite edespein tuleman pite / ia ennenquin se tapactupi
- [A-III-217-R] Ninquin Cantor eli Pappi ydhen Versun eli Epistolan **edhel** weisapi. ja Chori sijtte weisa Responsorium / Halleluia eli / Amen.

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolan *edellä veisaaminen* tarkoittaa vuorolaulussa esilaulajana toimimista.

► VKS 1985 *edellä*.

edellä² *adpos.* 'edellä, edessä, ennen, toista ennemmin, toista aikaisemmin, edeltä' (1544) 53 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-70] Lähin Suntaki Barbaran **edhel**. se Aduentin tootha kedhel.
- [A-I-86-[MT-2:9]] Ja catzos / Tächti / ionga he olit nehnyet Idhes / käui heiden **edhellens**
- [A-II-35-[MT-6:2]] Cosca sis sine annat Almusan / ele toruella soijta **edhelles** / ninquin ne wlcocullatut tekeuet
- [A-II-92-[MT-24:38]] ninquin he olit nijne peiwine **edhelle** Wedhenpaisuman / söit ia ioit / nait ia hoolit
- [A-II-82-[MT-21:31]] Publicanit ia porttot teiden **edellen** kieuuuet Taiuaan walda kundaan.
- [A-III-686] Waicka nin näky / quin Tai on Esaian **edhelle** ollut / taica sille samalla aialla.
- [A-II-252-[JH-3:28]] Em mine ole Christus / wan mine olen henen **edhellens** lehetettu.
- [A-III-780-[3MS-20:23]] Ja elket waeltako Pacanain Sädhysse / iotca mine teiden **edhellen** vlosaiaua olen

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan esiintymistä valtaosa on postpositioita, prepositioita on vain kolme. Täyden-nyksenä on lähes aina genetiivi, mutta kahdessa tapauksessa pelkkä omistusliite.

► VKS 1985 *edellä*.

edelläjuoksija → **edeljuoksia**

edelläjuosta v. 'juosta edellä' | (1548) 2 esiintymä

- [A-II-305-[JH-20:4]] se toinen Opetuslapsi **edhelleioxi** nopiaman quin Petari

Adverbista (→) *edellä¹* ja verbistä (→) *juosta* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjasuomessa ei tunneta muita esiintymiä. Agricolan muoto voi olla käänös Vulgatan vastaavan kohdan verbistä *praecurrit*.

edelläkuvata v. 'kuvata, olla vertauskuvana' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-599] [Auta] ette me madhaijsima sinun ijancaikisen Jumaludhes nauttija, ionga teme aijalinen sinun callin Rumis ja weres ottamus **edhellecuuapi** ja merkitze

Adverbista (→) *edellä*¹ ja verbistä (→) *kuvata* muodostettu yhdyssverbi, joka on ilmeisesti käännöslaina latinan vastaavan kohdan prefiksiverbistä *prefiguratus*. Yhdysverbistä ei tunneta vanhassa kirjakielessä muita esiintymiä.

► Gummerus 1955 379; VKS 1985 *edelläkuvata*.

edelläikäydä, edel- v. 'mennä, kulkea edellä; mennä edeltä, etukäteen' (1548) 15 esiintymää, myös Westh

- [A-III-304-[PS-68:8]] Ne laulaiat **edelkeuuets** / Sitelehin ne Leicarit Picadhen seas / iotca Trumboin päle löuet.
- [A-II-234-[LK-22:47]] Judas, heiden **edellenskeui** ia lehestui Jesusta henen swtandaman.
- [A-II-100-[MT-26:32]] Mutta sijtte quin mine ylesnouden / nin mine teiden **edhellenkieun** Galilean.

Adverbista (→) *edellä*¹ tai adpositiosta (→) *edellä*² ja verbistä (→) *käydä* muodostettu yhdyssverbi. Määriteosana olevaan adpositioon voi liittyä täydennys ja omistusliite. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *edelläikäydä*.

edellämennä → **edelmennä**

edelläsamota v. 'mennä, samota edeltä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-223-[LK-19:4]] [Sakkeus] **edellesamois**, ia ylesnoui ychten Willificuna puhun, ette hen olis sanut henen [Jeesuksen] nähdä

Adverbista (→) *edellä*¹ ja verbistä (→) *samota* muodostettu yhdyssverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Verbin määriteosan merkitys on tullut Agricolan kielen rinnakkaistapausten perusteella (→ *edelläikäydä, edelmennä*).

edelläsanoittu a. 'edellä t. aiemmin sanottu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-497] näme enämet ouat, quin ne iotca **edhellesanoittut** ouat

Adverbista (→) *edellä*¹ ja verbistä (→) *sanoa* muodostetun yhdyssverbin partisiippi, joka esiintymisyhteydessään on tulkittava monikolliseksi nominiksi. Se on käännös latinan ilmauksesta *quod predictis plus est*. *Edelläsanoa* ei esiinny Agricolalla persoonamuotoisena verbinä, mutta samat osat esiintyvät sanaliittona.

► Gummerus 1947 275.

edellätulla v. 'tulla ensin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-134-[MK-9:12]] [Elias] **edhelletulepi**, nin hen caiki cohdhenda.

Adverbista (→) *edellä*¹ ja verbistä (→) *tulla* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

edel|mennä, edelä- v. 'mennä, kulkea edeltäkäsin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-108-[MT-28:7]] Hen teiden **edhelenmenepi** Galileaan / sielle teiden pite henen näkemen
- [A-II-127-[MK-6:45]] hen ajoi Opetuslapsens astuman Hachten, että he edhelmenisit ylitze meren Bethsaidahan

Adverbista *edellä*¹ tai adpositiosta (→) *edellä*² ja verbistä (→) *mennä* muodostettu yhdysverbi. Määriteosana olevaan adpositioon voi liittyä täydennys ja omistusliite. Samat osa esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

edelpanna v. 'pitää parempana, asettaa päämääräkseen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-332-[PS-82:3]] Quincauuan te tadhotta wärin Domita, ia sen Jumalattoman Personan modhon **edelpanna**?

Adverbista *edel* (→ *edelle*) ja verbistä (→) *panna* muodostettu yhdysverbi, jonka esikuvana on voinut olla ruotsalaisen Biblian (GVB) *föresettia*.

► VKS 1985 *edellepanna*.

edelveisata v. 'toimia esilaulajana' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-200-[PS-E:0]] itze Daudid puetettu Ephot, hypeten, Candelille **edelweisasi**.
- [A-III-217-R] Ninquin Cantor eli Pappi ydhen Versun eli Epistolan **edhel weisapi**. ja Chori sijtte weisa Responsorium / Halleluia eli / Amen.

Adverbista *edel* (→ *edellä*¹) ja verbistä (→) *veisata* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Samat osat esiintyvät Agricolalla reunahuomautuksessa myös sanaliittona, jossa osat sattuvat rivinvaihdon kohdalle, ja tämäkin esiintymä voidaan tulkita yhdysverbiksi, koska Agricola ei muutenkaan ole käyttänyt johdonmukaisesti yhdysmerkkiä rivinvaihdon yhteydessä. Vanha-kantainen partisiippimuoto (→) *edelveisattapa* on kiteytynyt itsenäiseksi adjektiiviksi.

► VKS 1985 *edelläveisata*: Toropainen 2016 SJ 58 184–189.

edelveisattapa a. 'esilaulajan laulettava' | (1551) 53 esiintymää

- [A-III-217-[PS-4:1]] Daudidin Psalmi / **edhelweisattapa** Candelein kiellen päle.
- [A-III-328-[PS-80:1]] Yxi Assaphin Psalmi, sijtte Cullaisesta Cuckaisest, **edelweisattapa**.

- [A-III-338-[PS-88:1]] Yxi Corachin Lasten Psalmiweisu / **edelweisattapa** / Machalitin päle ninen Radholisten Heickoudhesta.

Verbin (→) *edelveisata* passiivinen, vahva-asteinen partisiippimuoto, joka on kiteytynyt adjektiiviksi. Kaikki esiintymät ovat psalmien esitysohjeissa.

► VKS 1985 *edelläveisata*.

edelämennä → edelmennä

edelm¹, **-mä** *adv.* 'edemmäs, kauemmaksi, pitemmälle; kauemmin, myöhempään, pitempään' | (1544) 8 esiintymää

- [A-II-152-[MK-14:35]] Ja hen wehe **edheme** keui / *langesi* maan päle ia rucoili
- [A-II-241-[LK-24:28]] Ja he lehestuit Kylä / *iohonga* he menit / ia hen teetteli henens **edhemme** kieumen.
- [A-III-643-[AM-1:9]] he ouat ne Fangit **edhemme** Edomin maan ['maahan'] poisaianuet
- [A-I-188-[2MS-15:18]] Herran pite hallitzeman ijancaikisesta ia **edhemme**
- [A-III-482-[JES-38:10]] Nyt minun teuty Heluetin Portijn menne / ennenquin mine sen homaitzin / Ja aiattelin wiele **edheme** elexen.

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) komparatiivimuodosta (*edempä-*) ja historiallisen tulosijan kadonneesta päätteestä (*-k) muodostettu adverbi.

► Hakulinen 1979 108–109; VKS 1985 *edemmä*.

edemmä¹ *adpos.* 'edemmäksi, pitemmälle, kauemmaksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-332-[AP-7:43]] mine tahdon teite poisheitte **edhemme** Babiloniata

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) komparatiivimuodosta (*edempä-*) ja historiallisen tulosijan kadonneesta päätteestä muodostettu adpositio. Agricolan ainoa esiintymä on prepositio, jonka täydennys on partitiivissa. Sama muoto esiintyy myös adverbina.

edempi *a.* 'pidemmälle menevä' (kuv.) | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-589-[2TIM-3:13]] ninen pahain Inhimisten ia petteuellisten cansa, tapachtupi iota **edhemb**i site pahembi, ette he itze exyuet

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) komparatiivimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *edempi*.

edempän *adv.* 'kauempana' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-455-[JES-E:0]] Sijtte wiele **edhemb**en maca Babilon eli Caldea, Ja sijtteki edhemben, Se Persian maa
- [A-III-455-[JES-E:0]] Mutta sijtte **edhemb**en Idhen poolen / macapi Assiria / Josta Esaia mös palio iuttele.

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) komparatiivimuodosta (*edempä-*) ja historiallisen olosijan eli nykyisen essiivin päätteestä *-nA* muodostettu loppuheittoinen adverbi.

► VKS 1985 *edempänä*.

edempänä *adpos.* 'jostakin) kauempana' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-648-R] Harmon) Ombi lehes se Wori Amanus / ioca **edhembene** on Israel Assyriahan poiswiety.
- [A-III-652-[AM-5:27]] Nin mine tadhon teite sis teste anda **edhembene** Damascon poiswiedhe

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) komparatiivimuodosta (*edempä-*) ja historiallisen olosijan eli nykyisen essiivin päätteestä *-nA* muodostettu adpositio. Agricolan esiintymistä toinen on postpositio, jonka täydennys on partitiivissa. Agricolan esiintymässä *Amanus / ioca edhembene* on esikuvateksteistä päätellen painovirhe, po. *jota edempänä* (GVB: *Amanus, vth om hvilket*). Esiintymistä toinen on prepositio, jonka täydennys on genetiivissä.

► VKS 1985 *edempänä*; Heininen 2008 101–102.

edempätä *adv.* 'edempää, kauempaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-557-R] ettei teidhen taruitze **edembete** etzimen

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) komparatiivimuodosta (*edempä-*) ja historiallisen erosijan eli nykyisen partitiivin vahva-asteisesta päätteestä *-tA* muodostettu adverbi.

eden → **esi**

edenkatsoa *v.* 'pitää huolta jostakin, valvoa jonkun etua' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-191-[2SM-7:19]] sencaltaijnen ombi ialodhen Inhimisten tapa (iotca mös nijn perilistens **edhenkatzouat** / ette he wallan päälle tulisit wahwistetuxi)
- [A-II-582-[1TIM-5:16]] Cussa nyt iolla vskolisella miehelle eli Waimolla on Lesket, se heiden **edhenskatzocan**

Substantiivista (→ *esi*) ja verbistä (→ *katsoa*) muodostettu yhdysverbi. Määriteosa on objektiivisessa genetiivissä ja siihen liittyy molemmissa tapauksissa genetiivimäärite ja toisessa myös omistusliite. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *esi*.

edes¹ *adv.* 'eteenpäin; edemmäksi, etäämmälle' (myös kuv.)
(1548) 9 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-335-[AP-8:29]] Nin Hengi sanoi Philippusel / Mene **edes** ia leheste sinuas temen rattan tyge.

- [A-II-389-[AP-27:28]] Ja he tulit wehen paramin **edes** / nin he taas wlosnackasit Lodhirihman / ia leusit wisitoistakymmende kyneset syuen.
- [A-III-67] ole rohkia ia epeilemetoin, astu turuasa **edes** tehen campauxen

Nominivartalosta *esi-* (→ *esi*) muodostettu historiallinen tulosija tai latiivinen johdos. *Edes* esiintyy Agricolalla monien yhdyssanojen määriteosana indoeurooppalaisten kielten prefiksiä (esim. latinan *prae-*, saksan *vor-*, ruotsin *för-*, *före-*) vastaavaan tapaan. Yhdysadverbien alkuosana (→ *edeksuinka*, *edesmillämuotoo*) sen merkitys voi olla 'ainakin, vähintään, sentään, vaikka'. Agricolalla ei ole nyky-suomelle ominaisia *esiin-* ja *esille-*adverbeja, joten *edes* voi esiintyä myös niiden asemesta.

► Hakulinen 1979 109–110; VKS 1985 *edes*.

edes², edesä, edessä *adpos.* 'edessä, etupuolella, edustalla; jonkun silmien edessä, nähtävänä t. kuultavana, nähden t. läsnä ollessa (myös kuv.); jonkun/jonkin voimasta t. vaikutuksesta; jollekulle, jotakuta kohtaan, jonkun arvion mukaan' (1544) 651 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-341-[AP-10:30]] yxi Mies seisoi minun **edesen** Kijlteuis Waatteis
- [A-III-19] Sitelehin olis hyue ios Pappi heite manais ia neuuois / iotca yctenannetan Cotona eli Kircon Ouen **edese** telle taualla
- [A-III-235-[PS-18:43]] Mine surwon heite ninquin Maan tomun Twlen **edhesse**
- [A-I-146-[BAR-2:19]] me poluillam olema sinun **edheses**
- [A-I-177-[VLT-5:9]] Meiden pite hakeman meiden leijwen hengen pacolla / mieckan **edhes** / corwesa
- [A-II-385-[AP-26:6]] Ja nyt mine seison tesse Oikiuden **edesse** / ia minun päleni cannetan
- [A-III-177-[MT-27:24]] Pilatus – – otti wedhen pesi kädhense canssan **edese** sanoden / wigatoin mine olen temen wanhurskan wereste
- [A-I-172-[JES-64:3]] Coscas alasmenit / ja wooret **edhesses** coconsulit.
- [A-I-297-[PS-90:4]] Tuhhat aijastaika ouat sinun **edhesses**, ninquin peijwe
- [A-II-594-[TIT-1:16]] he ouat cauhistos Jumalan **edhese** / ia ouat couacoruaiset

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan *edessä* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Täydennyksenä voi olla myös omistusliite.

► VKS 1985 *edessä*.

edesaigoittu *a.* 'ennalta päätetty' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-317-[AP-2:23]] Sen saman [Jeesuksen] (ioca Jumalan **edesaigoitun** neuuon ia sädhyn ielkeen oli wlosannettu) te otitta wärein Miesten Kätten cautta, ia Ristinnaulittuna te surmasit.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *aikoa* muodostetun yhdysverbin partisiippi-muoto, jota on käytetty adjektiivina. Verbistä samoin kuin partisiipistakaan ei tunneta vanhassa kirjakielessä muita esiintymiä.

► VKS 1985 *edesaikoa*.

edesaikoa → **edesaigoittu**

edesajaa v. 'toimia jonkin hyväksi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-274-[PS-45:5]] **edesaia** Totudhes parahaxi, ia nijte Radholisi pidhe Oikiudhesa

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *ajaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *edesajaa*.

edestasua v. 'astua esiin, käydä eteenpäin, lähteä liikkeelle' (myös kuv.)
(1544) 21 esiintymää

- [A-I-278-[PS-35:11]] **Edhesastuuat** wäret Todistaijat / iotca minua nijste soimawat / ioijsta mine wigatoin olen.
- [A-II-153-[MK-14:43]] wiele henen puhuesans **edhesastui** Judas
- [A-II-10] Coska hen sis leusi temen Christusen iuri ilman syndi syndynyxi ia eleuen / nin hen **edestasui** / kiusasi hende / asetti moninaiset wäghytoxet
- [A-III-736-[SAK-6:5]] Ne ouat ne Neliet Twlet Taiuan alla / iotca vloskieuuet / ette he **edestasuisit** sen caikein Maiadhen Haltian edes.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *astua* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edestasua*.

edeshartauttaa v. 'pysyä lujana, kestää voittoisana' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-544-[EF-6:13]] tygenottacat caiki Jumalan Harniskat, senpäle ette te woisitta wastanseiso sinä pahana peiuene, ia caikissa asioissa madhaisitta pysyueiset **edeshardhautta**

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä *hartauttaa* muodostettu yhdysverbi. *Hartauttaa* ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä itsenäisenä verbinä. Se on johdos adjektiivista (→) *harras*, joka vanhimmassa kirjakielessä tarkoittaa ensisijaisesti kovaa, kiihkeää ja asialleen omistautunutta.

► VKS 1985 *edeshartauttaa*.

edesjohdattaa v. 'viedä, johdattaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-148-[MK-13:9]] te piexeteen ia **edhesiohdatetan** Pämiesten ia Kuningasten eteen minun techten

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *johdattaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *edesjohdattaa*.

edesjoutua v. 'kulua, päätyä' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-297-[PS-90:4]] Sille Tuhat aijastaika ouat sinun edhesses / ninquin peijwe, ioca Eijlen **edesioutuij**
- [A-II-158-[MK-16:1]] Ja coska Sabbathi **edesioutunut** oli / ostit Maria Magdalena ia Maria Jacobi ia Salome Hyuenhaiulisi Yrtie
- [A-III-576-[VLT-4:18]] silloin mös meiden loppun tuli / meiden peiuen **edesioudhuit**

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *joutua* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edesjoutua*.

edesjoutunut s. ja a. 'kulunut, mennyt; kuollut' | (1548) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-II-608-[IPT-4:3]] me sen **edesioutunuen** Elemen aighan culutimme Pacanaidhen mielen ielkin
- [A-III-45] meiden [ei] pide murehtiman nijte **edesioutunehia**

Verbin (→) *edesjoutua* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *edesjoutua*.

edesjuosta v. 'juosta esiin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-138-[MK-10:17]] quin hen [Jeesus] vloslechtenyt oli tielle, **edhesiooxi** yxi, ia cumarsi hende

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *juosta* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *edesjuosta*.

edeskantaa v. 'kantaa, tuoda esiin (myös kuv.); esittää, tuoda julki' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-62-[MT-14:11]] henen päens **edheskannettin** fadis, ia annetin picalle.
- [A-III-119-[JES-49:22]] he **edescandauat** helmasans sinun Poikias / ia sinun Tytterites hartioillansa.
- [A-II-368-[AP-19:40]] ettei ychten Syte käsis ole, iosta me taidhaisim temen Metelin syyn **edeskanda**

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *kantaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edeskantaa*.

edeskatsoa v. 'ennalta valita, määrätä; varata, hankkia jotakin, varustaa jollakin'
(1544) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-I-496] sine – – wscoliset esiwanhemat, minulle souitit ia **edhescatzoit**
- [A-II-524-[GL-3:8]] Mutta Ramattu oli sen io ennen **edeskatzonut** / Ette Jumala Pacanat Uskon cautta wanhurskauttapi
- [A-III-124-[1MS-22:8]] Abraham wastasi / Kylle Jumala **edescatzopi** Lamban Poltwffrixi / minun Poican.
- [A-II-539-R] Hangitudh) se on hyuesti walmistetud ia caikilla modhoilla **edescatzotudh** ia hangitud, nin ettei miteken puuttuis Christikunnan wirghasa.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *katsoa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edeskatsoa*.

edeskatsoja s. 'holhooja' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-370-R] Episcopos Grekixi / merkitze wartian warinottaian / **edhescatzoian**. Nin cutzutan Papit ei waiuon papixi mutta mös Pijspaxi.
- [A-III-80] [Jeesus] lehetti wlos caxi ia seitzemenkymmente mwta sarnamahan, ioinenga lugusta olit ne seitzemen Leskein **edescatzoiaata**

Johdos verbistä (→) *edeskatsoa*.

► VKS 1985 *edeskatsoja*.

edeskatsominen s. '(Jumalan) ennalta säätämys, määräys; kaitselmus, huolenpito'
(1544) 20 esiintymää, myös Westh

- [A-II-414-[ROM-E]] Jumala ombi wissi ia waca, ettei henen **Edeskatzomisens** miten wilpisty
- [A-II-30-[MT-4:00]] hen lootta itzense Jumalan päle / ioca ombi luuanut caickein niden edhen catzo / quin hänen pälens vskouat / iosta **edeskatzomisesta** mös se rumillinen elatos tapachtu.
- [A-I-418] Amen O HERRA Jumala / ionga **edhescatzomises** / ia sädhys / eij miteken puuttu

Johdos verbistä (→) *edeskatsoa*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *edeskatsomus*.

► VKS 1985 *edeskatsominen*.

edeskatsomus s. '(Jumalan) huolenpito' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-644] Anna minulle **edhescatzomus**, wäkewys, wanhurscaus

Johdos verbistä (→) *edeskatsoa*. Agricolalla osittain synonyymina esiintyy myös (→) *edeskatsominen*.

► VKS 1985 *edeskatsomus*.

edeskatsottu *s.* tai *a.* 'valittu' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-445-[ROM-11:00]] waicka enin osa poisheiteteisijn / iotca ei ole edeskatzotut nin quitengin Jumala Canssa tedhelle iepi nijssse **edeskatzotuissa**

Verbin (→) *edeskatsoa* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *edeskatsoa*.

edekatsovainen *a.* 'harkitsevainen, huolehtivainen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-505-506] pidhe meite aijna rajtina, ia caikijn Töijhin walpahana, toijmelissa, wisahana, nopsana, ia **edhesatzowaijsna**
- [A-I-644] Anna mös walpas mieli / hyue toijmi / ia **edhesatzouaijnen** ymmerdhys
- [A-I-544] Jossa ne **edhesatzouaijsten** Prophetain parui onopi

Verbin (→) *edeskatsoa* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *edekatsovainen*.

edekirjoittaa *v.* 'kirjoittaa näkyviin, ilmoittaa; säätää, määrätä' | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-554] he manapi heite – – Ja iocaitzen Sädhyn omat Wirghat hen **edekirjoitta**.
- [A-I-143] Totuta Canssas rucoelman wsein / quin **edheskirjoijtetan**
- [A-II-12-[UT-E]] mite **edekirjoitetu** ombi, se on meiden Opixi kirjoitettu

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *kirjoittaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edekirjoittaa*.

edekuhunka *adv.* 'mihin ikinä' | (1551) 4 esiintymää

- [A-III-564-[JER-45:5]] Mutta sinun Sielus mine tadhon sinulle ninquin Saalihin anda / **edekuhungas** waellat
- [A-III-700-[HAB-4:5]] Henen eteens keui Pestilentia, ia Witzaus vlosmeni, **edescuhunga** hen meni.

Adverbista (→) *edes*¹, pronominin (→) *kuka* illatiivimuodosta ja tehostavasta liitepartikkelista *-ka* muodostettu adverbi. Muodon *edekuhungas* viimeinen elementti on *sinä*-pronominista syntynyt liitepartikkeli.

edekuinka *adv.* 'vaikka kuinka' | (1551) 4 esiintymää

- [A-III-296-[PS-62:3]] ettei minua mikeen Paha cukistais, **edhesquinga** swri se oliska
- [A-III-625-[HOS-11:7]] **Edesquinga** heille sarnatan / nin eikengen hangitze cwleman.

Adverbeista (→) *edes*¹ ja (→) *kuinka* muodostettu yhdysadverbi.

edeskutsua *v.* 'kutsua esiin, kutsua takaisin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-380-[AP-24:2]] Ja quin Pauali **edescutzuttu** oli / rupeis Tertullus andaman
- [A-II-382-[AP-24:24]] Felix – **edescutzui** Paualin, ia hen cwli henelde wskosta Christusen päle.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *kutsua* muodostettu yhdyssanamuoto.

► VKS 1985 *edeskutsua*.

edeskäydä *v.* 'astua esiin t. eteenpäin, kulkea, käydä, tulla (myös kuv.); tapahtua, toteutua; edistyä, onnistua, sujua' | (1544) 93 esiintymää, myös Westh

- [A-II-81-[MT-21:14]] **edheskeuit** henen tygens sockiat ia onduuat Templis
- [A-I-86-[MT-2:9]] Tächti / ionga he olit nehnyet Idhes / käui heiden edhellens nijncauan quin **edheskieuden** seijsätti sen sijan päle / iossa lapsi oli.
- [A-II-509-[2KOR-8:21]] catzocat site, ette se [avustaminen] waghasti **edheskeuis**, Ei ainostans Herran edhes, waan mös Inhimisten edhesse.
- [A-I-663] meite wapadha, ettej me, tenepene mihingen syndije horijadhajsi, mutta ette caiki meidhen aijatuxet, puhet, ia töedh, alati sinun wanhurscauttas päättemen, **edheskewisit**

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *käydä* muodostettu yhdyssanamuoto.

► VKS 1985 *edeskäydä*.

edeskäyminen *s.* 'eteneminen, leviäminen, menestys' (1548) 3 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-513-R] Quin yxi ioxeua wesi estemete edeswota / nin mös minun kerskamisen pite saman **edeskeumisen**.
- [A-II-573-[2TSS-3:1]] rucolcat meiden edesten / ette Herran sana saisi **edeskieumisen**
- [A-II-579-[1TIM-3:13]] Mutta iotca hyuesti palueueuat / he ansaitzeuat heillens hyuen **edeskeumisen**

Johdos verbistä (→) *edeskäydä*.

► VKS 1985 *edeskäydä*.

edeskäypä *s.* 'pitojen päätarjoilija' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-249-[JH-2:8]] Ja hen sanoi heille [palvelijoille Kaanan häissä], Pangat nyt siselle [vesi], ia wicket **Edheskeuuelle**.
- [A-II-249-[JH-2:9]] Mutta quin se **Edeskieupe** maisti site wina / ioca oli wesi ollut / eike tienyt custa se tuli

Verbin (→) *edeskäydä* vahva-asteinen partisiippimuoto, joka on kiteytynyt substantiiviksi.

► VKS 1985 *edeskäypä*.

edesmadella *v.* 'madella esiin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-391-[AP-28:3]] Coska nyt Pauali cocosi ydhen coghon Risuija ia pani ne Tulen päle, **edesmateli** yxi Kyykerme palaudhesta, ia carckasi Paulin kätehen.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *madella* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edesmadella*.

edesmennyt *a.* 'kuollut' | (1549) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-III-40] ei meiden pidhe ylenpalio murectiman, meiden **edesmenytten** Ysteuein teden
- [A-III-42] ios teme meiden **edesmennyt** welij iongas coleman cautta teste surkeasta elemeste cutzunut olet / olis sencaltaisesa sädyse / ette madholinen olis henen edestens rukoella

Verbin (→) *edesmennä* partisiippimuoto, joka on kiteytynyt adjektiiviksi.

► VKS 1985 *edesmennä*.

edesmennä *v.* 'kulkea, käydä, mennä; kulua (aika), mennä ohi, tapahtua' | (1548) 9 esiintymää

- [A-III-304-[PS-68:5]] tehket henelle Tiete, ioca hiliast **edesmene**
- [A-III-642-R] Coska ilman Parannosta nin cauuan synnis **edesmennehen** / ette Jumalan teuty wimein nudhella ia rangaista
- [A-II-449-[ROM-13:12]] Se Öö ombi **edesmennyt**, ia Peiue on lehestullut.
- [A-II-688-[ILM-9:12]] Yxi Ve ombi **edhesmennyt** / Catzo / wiele tuleuat caxi Ve sen ielkin.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *mennä* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *edesmennä*.

edesmillämuotoo *adv.* 'millä tavalla tahansa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-547-[FIL-1:18]] Miteste se sis on? Ette Christus quitengin ilmoitetan **edesmillemoto** se tapachtupi / taicka tilasta eli oikialla modholla / sijte mine iloitzen / ia wiele tahdhon iloita.

Adverbien (→) *edes*¹ ja (→) *millämuotoo* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi.

edesmäärätä *v.* 'määrätä, säätää' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-362-[AP-17:26]] [Ihmisille Jumala] **edesmäräsi** aiwotudh aijat

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *määrätä* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edesmäärätä*.

edesottaa v. 'ryhtyä johonkin, panna toimeen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-834] [Surkeata on] oman ierghin domiosta, iotakin **edhesotta**.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *ottaa* muodostettu yhdyssverbi.

► VKS 1985 *edesottaa*.

edespaiistaa v. 'valaista' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-678–679] sine sangen kirkamast wscon armolla, caikein Jumalisite wircoija teuttemehen, **edespaiistat**, quin teme Auringo mailmalle walghistapi

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *paistaa* muodostettu yhdyssverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan esiintymä on ilmeisesti käännöslaina latinan verbistä *prelucet*.

► Gummerus 1955 458; VKS 1985 *edespaiistaa*.

edspaneminen s. 'esille paneminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-54-[MT-12:4]] [Daavid] Jumalan hooneen siselmeni, ia söij **edspanemisen** leiuet

Johdos verbistä (→) *edspanna*. Agricolan ainoa esiintymä esiintyy osana sana-liittoa *edspanemisen leivät*, jolla tarkoitetaan uhrileipiä, tässä tapauksessa juutalaisen temppelin pöydälle sapattina ruokauhriksi asetettavia 12:ta leipää. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *näkyleipä*.

► VKS 1985 *edspaneminen*.

edspanna v. 'ilmoittaa, tuoda julki, julkaista, esittää; tuoda, asettaa esille; asettaa (jonkun) eteen (kuv.); asettaa (toisten) edelle' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-818] sine olet itze – – meille Sanat ia rucouxen modhon **edhespannut**
- [A-II-131-[MK-8:7]] heille oli wähe calaisita, ia hen – – käski mös ne **edhespanda**
- [A-III-322-[PS-78:0]] Couacoruasus heisse tesse laitetaan / Ja molembadhen Esicuuat **edspannan**
- [A-II-465-[1KOR-4:7]] Sille ette cuca ombi sinun **edspannut**?

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *panna* muodostettu yhdyssverbi.

► VKS 1985 *edspanna*.

edspanu a. 'tavoitteeksi asetettu' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-551-[FIL-3:14]] ia samoan sen **edspannun** Maalin ielkin / sen Callin tauaran ielkin

Verbin (→) *edesspanna* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *edesspanna*.

edespittää *v.* 'esittää, kertoa, ilmoittaa; pitää esillä, tarjolla, esimerkkinä; suosia, asettaa etusijalle; jatkaa, pitää voimassa, säilyttää' | (1544) 9 esiintymää

- [A-II-551-[FIL-3:14]] samoan sen edespannun Maalin ielkin -- ioca **edespite** ne Jumalan taiualiset Cutzumiset Christusesa Jesusesa
- [A-II-545-[FIL-E]] sen Uskottoman ia Inhimillisen wanhurskaudhen -- ne falskit Apostolit opettauat ia **edespiteuet**
- [A-II-408] Ikenens nijn hen nyt tesse **edhespite** Abrahamin / ia sano / Mite sis Abraham on tehnyt henen Töillense?
- [A-II-495] Ja päättä sen heiden kijtoxens cansa / yllyttedhen heite aina **edhespitemen**.
- [A-I-241-[JES-26:15]] sine Herra sen [kansasi] edhespidhet pacanain seas, sine iäriestens sen **edhespidhet**

Adverbista (→) *edes*¹ tai (→) *edessä*, *edes* ja verbistä (→) *pitää* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edespittää*.

edespuhjeta *v.* 'puhjeta esiin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-684] Siemenet waghosta iteuet, ja **edhespuchkeuat**

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *puhjeta* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edespuhjeta*.

edespuhua *v.* 'luvata' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-743] mine tulen sinun Jumalisen lupauxes tedhen, iotcas meille ia meiden Isilleme aijna **edhespuhunut** olet

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *puhua* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan verbi on käännös saksan verbistä *versprechen*.

► Gummerus 1955 523; VKS 1985 *edespuhua*.

edespäin *adv.* 'eteenpäin, edemmäksi, edempänä; vastedes, myöhemmin, myöhemmäksi (myös kuv.); edelleen, tästedes, edespäin, jatkuvasti, yhä, vielä, lisäksi; sitten, sen jälkeen, siitä lähtien' | (1544) 36 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-535-[JER-7:24]] [Israelilaiset] keuit tacaperin ia ei **edespein**.
- [A-I-503] ettes tadhoijisit meite aijna **edhespein** sinun lahijoijas wastan walmista / sinun andoijas otolisesta ia madholisesta samahan
- [A-III-743-R] Seke telle hauai / ia telle aialla / ia ei wan **edespein**.

- [A-II-550-[FIL-3:1]] **Edhespein** rackat weliet, remuitka Herrasa.
- [A-II-330-R] Seuracunnan) Se on / Christicunda / ioca mäs **edespein** vsein cutzutun Kircko / Opetuslapset / ia toisinans Weliet.
- [A-I-753] ette me nįjsse [hyvissä töissä] lackamat madhaijsim waelta, Ja mäs nįjn **edhespein** caikissa totisisa – – ia puchtaijsa asįjoijsa
- [A-II-321-[AP-3:24]] caiki mäs Prophetat hamast Samuelist, ia sijtte **edespein**
- [A-I-191-[2SM-7:19]] Mutta olet mäs puhunut sinun paluelias hoonelle **edhespäin** tuleuaisista asįjoista

Adverbista (→) *edes*¹ ja substantiivin (→) *pää* monikon instruktiivimuodosta (→) *päin* koostuvasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, jonka kirjaimellinen merkitys on 'pää eteenpäin'. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *edespäiten*. Vakiintunut ilmaus *ja nįin edespäin* ei esiinny yhdeksi kokonaisuudeksi kiteytyneenä vielä Agricolan kielessä.

► VKS 1985 *edespäin*.

edespäiten *adv.* 'eteenpäin, edemmä; edessäpäin, edempänä; edelleen, jatkuvasti; vielä, lisäksi' | (1544) 9 esiintymää

- [A-II-492-[1KOR-16:6]] Eipe mine nyt tahdo teite nähdhä, minun **edhespeiten** menseseni.
- [A-II-636-[HEB-4:6]] Senielkin sijs ette se wiele nyt **edhespeiten** on / ette mutamat pite siihen siseltuleman.
- [A-I-797] anna meille / wahwa mielde ja woijsa – – ette hen mäs sijne autuallisesta pysys / ia sijne **edhespeiten** caswaijs
- [A-III-741-[SAK-8:20]] **Edhespeiten** pite wiele palio Canssa tuleman
- [A-II-473-[1KOR-8:1]] **EDhespeiten** nįjste Epeiumalden wffrista me tiedheme. Sille ette caikilla meille ombi Tieto.

Adverbista (→) *edes*¹ ja substantiivin (→) *pää* adverbijohdoksesta muodostettu yhdysadverbi. Postpositiomainen *päiten* tunnetaan etenkin lounais- ja hämäläis-murteissa. Agricolalla synonyyminä esiintyy myös (→) *edespäin*.

► Hakulinen 1979 232; VKS 1985 *edespäiten*.

edessaattaa *v.* 'kuljettaa eteenpäin, viedä perille; tuoda esiin; aiheuttaa, saada aikaan' (1544) 3 esiintymää

- [A-I-464] [Sinä] Egiptin pimeyxiste waeltauaiset sillen autuallen luuatullen Maallen **edhessaattoijt**
- [A-I-382] Wdhen sine ilon **edhessatoit** / wscolisten sydhemehin
- [A-I-540] sammutta [minusta] se wäki, ioca kiusauxet **edhessatta**

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *saattaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edessaattaa*.

edessanoa v. 'luvata' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-64] Jesus ombi meille nin rickan lupauxen tehnyt, ia wskolisesta **edessanonut**

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *sanoa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Se voi olla käännöslaina ruotsin verbistä *föresäga*.

► SAOB 1927 *föresäga*; VKS 1985 *edessanoa*.

edesseisoo v. 'olla edessä, nähtävänä; olla vastassa, tulossa; uhata; olla esimiehenä, valvoa, johtaa, hallita; hoitaa, holhota, pitää huolta; hoitaa virkaa t. tehtävää; toimittaa, panna toimeen' | (1544) 17 esiintymää, myös UpsK

- [A-II-364-[AP-18:21]] Caiketen minun tule olla Jerusalemis telle Juhlalla ioca nyt **edesseiso**.
- [A-III-32] minulle **edesseiso** yxi coua lughunteco
- [A-I-824] Auta Christikunnan Keijsarita – – ette hen temen henen mailmaijsen waldakunnans rauhalisesta ja autuallisesta **edhesseijsoijs**.
- [A-II-579-[1TIM-3:5]] Mutta ios iocu ei taidha oman Hoonens **edesseiso** / quinga hen Jumalan Seurakunnan edestemurechtipi?
- [A-II-34-[MT-5:00]] Weronottaiat – – olit ne, iotca Romariten Weron ia räntyn **edesseisoit** ia ylescannoit
- [A-II-596-[TIT-3:8]] ne, iotca Jumalan päle Uskonut ouat, achkeroitzisit cuki Wirgasans hyuisse töisse **edesseiso**

Adverbista (→) *edessä*¹, *edes* ja verbistä (→) *seisoo* muodostettu yhdysverbi, joka on ilmeinen käännöslaina ruotsin verbistä *förestå*, *förestånda*.

► VKS 1985 *edesseisoo*.

edesseisova s. 'holhooja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-526-[GL-4:2]] [Perillinen] on Edhustosmiesten ia **Edesseisouain** Hallusa haman siihen Iselde märettyhyn aican asti.

Verbin (→) *edesseisoo* partisiippimuoto, jota on käytetty substantiivina.

► VKS 1985 *edesseisova*.

edessä¹, **edesä**, **edes** adv. 'edessä (paikasta t. ajasta)' | (1548) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-II-678-[ILM-4:6]] keskelle Stolia ia ymberi Stolia nelie Eleiende / teune Silmie **edhes** ia tacan.
- [A-III-180-[MT-27:54]] se pä mies / ioca **edese** seisoi / henen cohdhallans
- [A-II-551-[FIL-3:13]] Mine wnohdhan sen quin tacaperin on / ia wenyten minuni sen pereste quin **edhesse** on

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sama muoto esiintyy yleisemmin adpositiona.

► VKS 1985 *edessä*.

edessä² *adpos.* 'edessä' → **edes**²

edessäpitää *v.* 'olla jotakin mieltä; opettaa' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-392-[AP-28:22]] Quitengi me tadhme sinulda cwlla mites **edessespidthet**, Sille teste Seurasta ombi meille kyllle tietteue, ette iocapaicas site wstanpuhutan.
- [A-II-580-[1TIM-4:6]] Coskas sencaltaista Weliein **edessepidhet**, sijtte sine olet Jesusen Christusen hyue Paluelia

Adpositiosta *edessä* (→ *edes*²) tai adverbista (→ *edessä*¹) ja verbistä (→ *pitää*) muodostettu yhdysverbi. Määriteosana olevaan adpositioon liittyy omistusliite.

► VKS 1985 *edessäpitää*.

edes|säättää, -säättää *v.* 'säättää t. määrätä ennakolta' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-462-[1KOR-2:7]] me puhuma sijte sala peitetusta Jumalan Wijsaudhesta, Jonga Jumala ombi ennen Mailman Alcu **edessätenyt** meiden Cunniaksi
- [A-II-347-[ROM-8:30]] Mutta iotca he on **edessänyt** / ne hen ombi mös cutzunut.
- [A-II-351-[AP-13:48]] Ja quin Pacanat sen cwlit / nin he iloitzit ia cunnioitit HERRAN sana / ia vskoit nin wsia quin **edessätyt** olit ijancaikesen Elemeen.

Adverbista (→ *edes*¹) ja verbistä (→ *säättää*) muodostettu yhdysverbi. Verbistä esiintyy sekä vokaali- (*säättää*) että konsonanttivartaloinen (*säättä*) variantti.

► Ojansuu 1909a 111–115; VKS 1985 *edessättää*.

edestakaisin *adv.* 'nurinkurisesti, sekaisin, päinvastoin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-457-[1KOR-E]] senteden keui sielle sangen pahasti ia **edestakaisin**, ette iocainen tachtoi Mestari olla

Adverbeista (→ *edes*¹) ja *takaisin* muodostettu yhdysadverbi. *Takaisin* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä sanana. Se on monikon instruktiivi adjektiivista *takainen*, joka on ikivanhan takaosaa merkitsevä *taka*-vartalon (→ *taka*) johdos.

► VKS 1985 *edestakaisin*.

edestarittu *a.* 'tarjottu, luvattu' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-640-[HEB-6:18]] [Me] turuama, ette me saisimma sen **edestaritun** Toiuon

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *tarita* muodostetun yhdysverbin partisiippi-muoto, jota on käytetty adjektiivina. Yhdysverbi ei esiinny Agricolalla persoona-muotoisena, mutta se tunnetaan muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1985 *edestarita*.

edestietää v. 'tietää etukäteen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-527] aijca tuli iongas ijancaikisesta **edhestiesit** tuleuan

Adverbista *edes* (→ *edessä*¹) ja verbistä (→) *tietää* muodostettu yhdysverbi, josta Agricolan lisäksi ei tunneta muita esiintymiä. Agricolan esiintymä on käännöslaina latinan verbinmuodosta *praesciebas*.

► Gummerus 1947 304; VKS 1985 *edestietää*.

edestoimittaa v. 'ilmoittaa, esittää, selittää' | (1544) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-I-766] En olen pitenyt minun Auioskeskun niñ puchtana rackaudhessa, quin pyhe ramattu **edhestoijmitta**.
- [A-II-487-[1KOR-14:00]] Wlostulkita se on muille ymmerrdhöste **edhestoimitta**.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *toimittaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edestoimittaa*.

edestulla v. 'saapua, tulla paikalle t. esiin; päästä perille; syntyä, aiheutua; ilmestyä, tulla julkisuuteen; joutua, valmistua' | (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-236-[JUDIT-16:13]] Assirian Sotaweki parghuij, cosca minun Radoliseni **edhestulit**
- [A-I-661] Anna sijs – – ette me rumin ia sielun cansa / terwene **edhestulisim** ja palaijasim
- [A-II-401-[ROM-E]] Nin sis **edestuleuat** hyuet Töödh mielellens wskosta.
- [A-II-12] Sille ettei yxiken Prophetia ole tehenasti **edestullut** Inhimisen tadhosta / waan ne Jumalan pyhet Inhimiset ouat puhuneet
- [A-II-121-[MK-4:29]] cosca hedhelme **edhestulepi**, cochta hen [Herra] sirpin Lehette

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *tulla* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edestulla*.

edestuoda v. 'tuoda esiin t. paikalle, kantaa, kuljettaa (myös kuv.); esittää, ilmoittaa, ilmaista, osoittaa, tuoda julki; tuottaa, saada aikaan, kasvattaa, valmistaa, kypsyttää' (1544) 73 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-381] **Edhestotin** wasara, napacaijra, ticapu, ia haawain naulat
- [A-II-214-[LK-15:22]] **Edestoocat** ne parahat waatteet / ia puettaca henen pälens

- [A-II-55-[MT-12:22]] **edestootijn** henen tygens yxi – – sockia ia myckä
- [A-III-173-[JH-18:29]] Mite Cannet te **edestoot** temen miehen watan?
- [A-III-248-[PS-29:1]] **EDestokat** HERRALLE te wäkeuet / Edestokat HERRALLE Cunnia ia wäkwuys.
- [A-II-666-[JAK-5:18]] Maa **edestoi** Hedhelmens

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *tuoda* muodostettu yhdyssverbi.

► VKS 1985 *edestuada*.

edestuuottaa v. 'tuoda (esiin) (myös kuv.); esittää, kertoa, tuoda julki, selittää; tuottaa, luoda, synnyttää, kasvattaa (myös kuv.); saada aikaan, toteuttaa, tehdä, toimittaa' (1544) 18 esiintymää, myös Westh

- [A-II-182-[LK-6:45]] Hyue Inhiminen henen sydhemens hyuest tauarast, **edestootta** hyue Ja paha Inhiminen henen sydhemens pahast tauarast **edestootta** paha.
- [A-II-374-[AP-22:1]] cwlcat minun Wastaustani ionga mine nyt teille **edestoottan**
- [A-I-755] [Että] meiden sydhen – – hengelist hedhelmet – – madhaijs **edhestotta**
- [A-III-735-[SAK-5:4]] Mine tadhon sen **edestootta** – – ette sen [lentävän kirjan] pite tuleman Warcaille cotians

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *tuottaa* muodostettu yhdyssverbi.

► VKS 1985 *edestuuottaa*.

edest|vastaaja, edestä- s. 'puolustaja, asianajaja' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-620-[1JH-2:1]] ios iocu syndie tekis / nin ombi meille yxi **Edestwastaia** Isen tykene
- [A-III-67] Christus Jesus ombi sinun wälimiehes / Hen ombi sinun **edestewastaia** / ia ylimeinen pispä

Johdos verbistä (→) *edestvastata*. Toinen mahdollisuus on, että yhdyssana on tiivistynyt sanaliitosta *edestä vastaaja* (→ *edestä*), joka myös esiintyy Agricolan tekstissä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *edesvastaaja*.

► VKS 1985 *edestävastaaja*.

edestvastaaminen s. 'puolustaminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-547-[FIL-1:17]] he tietuet ette mine tesse macan Euangeliumin **edestwastamisen** tedhen

Verbin *edestvastata* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *edestävastaaminen*.

edestvastaamus s. 'puolustus' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-264-R] Luchtimust) se on, **Edestwastamust** henen syyns eli asians polesta.

Verbin (→) *edestvastata* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► vks 1985 *edestävastaamus*.

edest|vastata, edestä- v. 'puolustaa' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-71] Mine wskon ette hen wile nyt iocapeiue minun edesteni seisopi ia **edestewastapi** / ninquin yxi waca ia Laupias wälimies
- [A-III-621-R] Ben]amin Lapset sodhit ia **edestwastasit** sen swriman Pahudhen, häpen ia Synnin polesta

Adpositiosta (→) *edestä*² tai adverbista (→) *edestä*¹ ja verbistä (→) *vastata* muodostettu yhdysverbi, joka rakenteeltaan ja merkitykseltään vastaa ruotsin verbiä *försvara*.

► vks 1985 *edestävastata*.

edestä¹ *adv.* 'puolesta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-290-[JH-14:00]] Paracletus cutzutan Latinaxi Aduocatus --
Edheste wastaia

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) elatiivimuoto, joka ei Agricolalla esiinny itsenäisenä adverbina. Ainoa tällaiselta näyttävä esiintymä on sanaliitoksi kirjoitettu, yhdys-sanaa (→ *edestävastaaja*) vastaava ilmaus. *Edest(ä)* esiintyy Agricolalla yleisesti vain adpositiona ja yhdyssanojen osana. Perusosana se on adverbissa (→) *senedest(ä)*.

► vks 1985 *edestä*.

edestä², **edest** *adpos.* 'edestä, etupuolelta, läheltä, luota, silmien edestä (myös kuv.); asemesta, sijasta; puolesta, puolustukseksi, hyväksi; vuoksi, takia, tähden, johdosta, jostakin syystä; maksuksi t. korvaukseksi; jostakin hyvästä'
(1543) 586 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-186-[LK-24:31] Nin heiden silmens aukenit, ia tunsit henen. Ja hen catosi heiden **edestens**.
- [A-II-406-[ROM-E]] echke he tietens tietuet, ia iocapeiue **edestens** leuteuet, ette yxi Jumala on
- [A-II-87-[MT-23:13]] te suliette Taiuan waldakunnan Inhimisten **edeste**
- [A-I-720] Anna henelle Eleme coleman **edheste**
- [A-O-16-[1KOR-11:24]] teme on minun Rumin, ioca teiden **edesten** annettan
- [A-I-389] Caikein sijs neinen hywein tödhen **edheste** -- sinua me kijttem
- [A-II-114-[MK-1:44]] wffra sinun puhdistoxes **edheste**
- [A-II-62-[MT-14:5]] he pidhit henen Prophetan **edhest** 'profeettana'

Nominivartalon *esi-* (→ *esi*) elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolalla *edestä* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Täydennyksenä voi olla myös pelkkä omistusliite.

► VKS 1985 *edestä*.

edestämurehtia v. 'pitää huolta' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-579-[1TIM-3:5]] Mutta ios iocu ei taidha oman Hoonens edesseiso, quinga hen Jumalan Seurakunnan **edestemurehtipi**?

Adverbista (→) *edestä*¹ ja verbistä (→) *murehtia* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *edestämurehtia*.

edestävastaaja → **edestvastaaja**

edestävastaaminen → **edestvastaaminen**

edestävastaamus → **edestvastaamus**

edestävastata → **edestvastata**

edesvastaaja s. 'puolustaja, asianajaja; edusmies' | (1544) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-I-483] [Sinä Jumala] sinun poias Jesusen Christusen – – **edheswastaijaxi**, ia sowittaijaxi, sinun ia meiden welillen asettanut olet

Adverbista *edes* (→ *edessä*¹) ja substantiivista (→) *vastaaja* koostuva yhdyssana, joka on mahdollisesti johdos verbistä *edesvastata*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä, mutta esiintyy muussa vanhassa kirjakielessä Martin lainsuomennoksesta lähtien. Agricolalla synonyymina esiintyy (→) *edest(ä)vastaaja*.

► VKS 1985 *edesvastaaja*.

edesvetäjä s. 'esiintuoja' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-534] sinun armos – – pelghon poisottaija, Jumaludhen eletteije, Kyneliten **edhesweteije**

Verbin (→) *edesvetää* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Agricolan sana on käänös latinan sanasta *productrix*.

► Gummerus 1947 312; VKS 1985 *edesvetäjä*.

edesvetää v. 'viedä, tuoda, kuljettaa, saattaa; ottaa esille (myös kuv.); tuoda julki, esittää, selittää, ilmaista; tuottaa, kasvattaa' | (1544) 18 esiintymää, myös Westh

- [A-II-367-[AP-19:33]] mutomat Canssasta **edeswedhit** Alexandrum

- [A-II-333-[AP-8:3]] Mutta Saulus rateli Seurakunan / ia sisellemeni hoone hoonesta / ia **edesweti** Miehet ia Waimot / ia panetti heite Fangiuxeen.
- [A-II-523-[GL-2:00]] Ne Falskit Apostolit **edheswedit**, ette ne 12 – [olivat] Paulita paremat
- [A-II-147-[MK-12:40]] [kirjanoppineet] Jotca ylessöuet Leskein hoonet / ia **edhesweteuet** pitket Rucouxet.
- [A-I-541] Anna Jumaludhen wedhet – – **edheswetemen** hyue ja parasta hedhelmete

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *vetää* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edесvetää*.

edесviedä v. 'viedä (eteenpäin); saattaa perille, johtaa, johdattaa' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-492-[1KOR-16:3]] mine tadhon lehette / ette he **edесwieuet** teiden Lahian Jerusalemijn.
- [A-III-700-[HAB-4:9]] Sine mös **edесweit** sinun Joutzes / ninquin sine olet Sucukunnille wannonut
- [A-III-212-[PS-E:0]] Ilmarinen, Rauhan ia ilman tei, ia Matkamiehet **edесwei**.

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *viedä* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1985 *edесviedä*.

edесvuotaa v. 'vuotaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-513-R] yxi ioxeua wesi estemete **edесwota**

Adverbista (→) *edes*¹ ja verbistä (→) *vuotaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *edесvuotaa*.

edесvähäisenki adv. 'edes vähän t. jonkin verran' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-514-[2KOR-11:16]] Taas mine sanon / Ettei kenengen pidhe minua l uulema tyhmexi / Waan ellei mwtoin taidha olla / Sijtte pitekä minua ninquin Tyhme / ette mine **edесweheisengi** itzeni kerskaisin.

Adverbin (→) *edes*¹ ja adjektiivin (→) *vähäinen* genetiivi- tai instruktiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi.

edistys → **edistös**

edistös s. '(puolustusta varten tehty) este, varustus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-701] caiki meiden wiholisten – – **edhistoxet** wäghytuxet cawaluxet – – takaperin aija

Nominivartaloon *esi-* (→ *esi*) perustuva johdos, jonka välitön kantasana *edistää* ei esiinny Agricolan kielessä mutta kylläkin Martin lainsuomennoksessa merkityksessä ’johtaa muualle esteen avulla’. Agricolan Rukouskirjan alkutekstiä ei kyseisen rukouksen osalta tunneta.

► VKS 1985 *edistys, edistää*.

edomi s. ’edomilainen’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-660-[OB-E:O]] henen Näkyns ninen **Edomeiten** wastian erinens Ennustettu on

Edomin maakunnan nimeen perustuva etnonyymi, josta tässä asussa ei tunneta muita esiintymiä. Maakunnan nimi tulee hepreasta, jossa *ēdōm* merkitsee punaista. Sana viittaa seudulle tyypilliseen punaiseen hiekkakiveen. Samaa merkitseviä etnonymejä ovat Agricolalla (→) *edomiti, edomiteri, edumeeri*.

► SAOB 1917 *edomé*; VKS 1985 *edomi*; Saaristo 2009 *Edom*.

edomiteri s. ’edomilainen’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-294-[PS-60:2]] Joab palasi, ia Löi ne **Edomiterit** sijnä Solanlaxos

Edomin maakunnan (→ *edomi*) asukkaisiin viittaava etnonyymi. Agricolan sana on ilmeisesti lainaa saksan etnonymistä *edomiter*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *edomi, edomiti, edumeeri*.

► SAOB 1917 *edomé*; VKS 1985 *edomiteri*.

edomiti s. ’edomilainen’ | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-291-[PS-83:7]] Ne **Edomitin** ia Ismaelitin Majjat / Ne Moabitin ia Hagariten.
- [A-III-661-[OB-E:O]] enimest caiki Prophetat nucteleuat ia laittauat ne **Edomitit** sencaltaisen iulman Pahuden teden

Edomin maakunnan (→ *edomi*) asukkaisiin viittaava etnonyymi, jota Agricolan lisäksi ei tässä asussa tunneta muusta vanhasta kirjakielestä. Agricolan sana on ilmeisesti lainaa ruotsin etnonymistä *edomit*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *edomi, edomiteri, edumeeri*.

► SAOB 1917 *edomé*; VKS 1985 *edomiitti*.

edumeeri s. ’edomilainen’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-660-[OB-E:O]] se **Edumeerin** makunda Idumea Grekixi cutzutan

Edomin maakunnan (→ *edomi*) asukkaisiin viittaava etnonyymi. Agricolan sana on ilmeisesti lainaa ruotsin etnonymistä *edumeer*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *edomi, edomiti, edomiteri*.

► SAOB 1917 *edomé*; VKS 1985 *edomeri*.

edusta s. 'etu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-214] Kijtoswirsi Jumalan ihmeista, laupiudhest – – ette hen Caikein Lootudhen **edhustan** catzo

Nominivartaloon *esi-* (→ *esi*) perustuva johdos, josta samassa merkityksessä ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla kantasana *esi* esiintyy myös 'edun' merkityksessä.

► Hakulinen 1979 187–188; VKS 1985 *edusta*.

edustosmies s. 'edusmies, huoltaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-526-[GL-4:2]] [Perillinen] on **Edhustosmiesten** ia Edesseisouain Hallusa haman siihen Iselde märettyhyn aican asti.

Substantiiveista *edustos* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana. *Edustos* ja sen välitön kantasana *edustaa* eivät esiinny Agricolan kielessä. *Edustaa* on johdos ikivanhan (→) *esi*-sanana johdoksesta *edus*, joka on vanhassa kirjakielessä merkinnyt etua, etuisuutta tai etuoikeutta. Verbi *edustaa* on nykymerkityksessään ollut käytössä vasta 1800-luvun puolenvälin tienoilta.

► SKES 1955 *esi*; VKS 1985 *edus*, *edustusmies*, *edustaa*; SSA 1992 *esi*.

efeseri s. 'efesolainen' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-367-[AP-19:28]] Swri on se **Epheserin** Diana

Efesoksen kaupungin asukkaisiin viittaava etnonymy, joka on lainaa joko saksan tai ruotsin vastaavasta etnonymymistä *epheser*. Germaanisten kielten etnonymymit on muodostettu korvaamalla latinan vastaavan nimityksen *ephesius* johdin omaperäisellä johtimella.

► SAOB 1917 *efesier*.

efot s. 'efodi, ylipapin asu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-200-[PS-E:O]] itze Daid puetettu **Ephot** / hypeten / Candelille edelweisasi.

Sitaattilaina heprean sanasta *ēfōd*, joka tarkoittaa juutalaisen ylipapin asua. Asun valmistus on kuvattu Raamatussa (2. Moos. 28). Sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhasta kirjakielestä.

► SAOB 1917 *efod*.

egipteri, egypteri s. 'egyptiläinen, Egyptin asukas' | (1544) 16 esiintymää

- [A-I-121-[2MS-32:12]] Mixi ne **Egipterit** mailman racastaijat puhuman ia sanoman pite
- [A-II-651-[HEB-11:29]] ne **Egipterit** – – vpposit [mereen]
- [A-III-472-[JES-19:24]] Silloin Israel pite itze Colmanden oleman / ynne ninnen Assyrein ia **Egypterein** cansa

Egyptin maan nimeen perustuva etnonymy, jonka Agricola on lainannut joko saksan etnonymistä *ägypter* tai ruotsin etnonymistä *egypter*. Samasta kansanimestä ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► SAOB 1920 *egyptier*.

Egres → Ägräs

ehdoitella *v.* 'neuvotella, keskustella' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-521-[GL-2:2]] mine ylesmenin Ilmoituxen ielkin, ia **ehdhoittelin** heiden cansans Euangeliumista

Johdos substantiivista (→) *ehto*. Välitön kantasana voisi rakenteellisesti olla verbi *ehdo(i)ttaa*, mutta se ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä ennen kuin 1700-luvun jälkipuoliskolla.

► VKS 1985 *ehdotella*.

ehdolla *adpos.* 'suhteen, rinnalla, johonkin verrattuna; tähden, takia' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-5-[UT-E-MIK-5:2]] sine Bethlehem Ephrata, ioca weheinen olet Judan tuhanen **ehdholla**
- [A-III-125-[3MS-26:10]] Ja teiden pite sömen sijte wanhasta / nin ette te ylen annatta ne Wanhät / sen wdhen **ehdholla**.

Substantiivin (→) *ehto* 'vaihtoehto' adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Raja substantiiviin tavanomaisiin muotoihin on liukuva. Agricolan molemmat adpositioesiintymät ovat postpositioita, joiden täydennys on genetiivissä. Agricolalla osittain synonyymina esiintyy myös illatiivimuoto (→) *ehtoon*.

► VKS 1985 *ehtoon*.

ehdollam → **ehdollans**

ehdo||llans, -lans *adv.* 'tahallaan, tieteen tahtoen; vapaaehtoisesti, mielellään' (1544) 3 esiintymää

- [A-III-613-[HOS-4:17]] Mutta cosca liha on itze **edhollans** irdhallen laskettu / nijn eij hen ensingen neinnen pälle muijstele.
- [A-II-647-[HEB-10:26]] ios me **ehdhollam** syndi teem – – nin ei meille sillen miten wffria synnein edeste ole
- [A-I-116] Ja annaijs Lakia mielelem ia **ehdolam** racasta

Substantiivin (→) *ehto* 'vaihtoehto, valinnan vapaus' adessiivimuodosta ja omistusliitteestä muodostettu adverbi. Kansankielessä vastaava adverbi tunnetaan lähinnä lounais- ja hämäläismurteissa.

► SMS 1985 *ehto*; VKS 1985 *ehdolla*.

ehdotella → ehdoitella

ehkei *adv.* 'vaikka ei, vaikkei' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-415] Senteden se ombi mös nijlle Hyuille iloxi / **ehkei** he site taruitze.
- [A-II-516-[2KOR-12:11]] Senwoxi etten mine miten wähembi ole quin ne corckeimat Apostolit ouat / **Ehkei** mine miten ole.
- [A-III-127-[3MS-26:37]] heiden pite toinen toisens päle langeman, iuri nin quin Miecan edesse, ia **ehkei** kengen heite carkota
- [A-III-381-[PS-50:0]] **ehkei** he tiedhe nite oikeita Palueluxi / Uskoa ia Auxenhutamista / quitengin he kerskauat heidens oleuan Jumalan oma Canssat

Adverbin (→) *ehkä* ja kieltoverbin (→) *ei* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Kieltoverbi on tässä asemassa taipunut persoonissa myös vanhan kirjasuomen aikana, mutta Agricolalla esiintyy vain yksikön 3. persoonan muotoja.

► VKS 1985 *ehkä*.

ehkoinen *s.* 'hieho' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-644-[HEB-9:13]] ios Härkein ia Cauristen Weri, ia sen **Ehkoisen** tuchka wiskattu, pyhittepi ne saastaiset siihen Lihälisen puctauxeen

Johdos nuorta, poikimatonta tai liian nuorena poikivaa nautaa merkitsevistä murrenmuodoista *ehko*, jonka muita johdoksia tai variantteja murteissa ovat mm. *ehmonen*, *ieho* ja *hieho*. Variaation takia sanavartalon alkuperäisen muodon rekonstruointi on epävarmaa. Kansankielessä *ehkonen* tunnetaan lähinnä Varsinais-Suomen uusmaalaismurteissa sekä hämäläismurteissa. Sanavartalolla on vastineita useissa lähisukukielissä, mutta sen alkuperä on kiistanalainen. Sitä on arveltu sekä vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi sanaksi että balttilaiseksi lainaksi. Näistä vaihtoehdoista lainaselityksellä on nykyään selvästi enemmän kannatusta, joskin epävarmuutta aiheuttaa se, että liettuan vastineena esitetty *ašva* tarkoittaa hevosta, ei nautaa.

► Thomsen 1890 146–147; Ruoppila 1943 77–89; SKES 1955 *hieho*; SMS 1985 *ehkonen*; VKS 1985 *ehkonen*; SSA 1992 *hieho*; EES 2012 *ōhv*; Junttila 2015 101, 141.

ehkä *konj.* ja *adv.* 'vaikka, siitä huolimatta että, siinäkin tapauksessa että; joskin; edes' (1544) 110 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-179-[lis.DANA-O:43]] nyt minun cooleman [pitää], **ehke** mine en miteken nijte tehenyt
- [A-III-199-[PS-E:0]] teme Kiria on ylistettepä, **ehke** quinga wähe Se liene
- [A-II-502-[2KOR-4:16]] waicka **ehke** meiden wlcoinen Inhiminen turmellaan, Nin se siselinen quitengi peiue peiuelde wdhistetan
- [A-III-218-[PS-4:8]] Sine ilahutat minun Sydhemeni / **ehke** muille on kyllä wina ia Jyui.
- [A-II-487-[1KOR-14:00]] Kielille puhu) se on Psalmi taicka Prophetat Lwkia / ia weisata Seurakunnasa / ia ei nijte wlostulkita / **Ehke** lukia itze ymmertä mite hen Luke.

- [A-I-728] ios sine waan minun coriaijsit sinun honoijman oriaijs sekan, ette mine **echke** iossakussa sinun cansas olisin

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Sitä on vanhastaan arveltu johdokseksi ikivanhasta pronominivartalosta *e-* (→ *es, että*), joskaan sen rakennetta ei ole tyhjentävästi voitu selittää. Loppu-*kä* on tulkittu liitepartikkeliksi, samaksi kuin esim. sanoissa *mitenkä, jotenka*. Toisen, äännehistoriallisesti paremman selityksen mukaan kysymyksessä olisi moderatiivinen johdos ikivanhasta kieltoverbistä *e-* (→ *ei*), mutta tämän selityksen ongelmana on se, että moderatiivisia johdoksia ei yleensä tehdä verbeistä. Näin ollen *e-* olisi tässäkin tapauksessa tulkittava pikemmin pronominivartaloksi. Kolmannen selityksen mukaan *ehkä* olisi esibalttilainen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **jehgwā* edustaa mm. liettuan *jėgā* 'voima, kyky'. Tämän mukaan sanan alkuperäinen merkitys olisi 'kyky', josta helposti on voinut kehittyä merkitys 'mahdollisuus'.

► SKES 1955 *ehkä*; Hakulinen 1979 236; VKS 1985 *ehkä*; Koivulehto 1989a SUSA 82 171–175; SSA 1992 *ehkä*; Koivulehto 2009 SUSA 92 89 alav. 11; NES 2020 *ehkä*.

ehto¹ s. 'oma t. vapaa tahto, (ratkaisu)valta, tahdon t. valinnan vapaus, vaihtoehto; ehdotus' (1544) 16 esiintymää

- [A-I-644] Anna minulle aijna menestyme hyuisse tawoijsa / pidhe minua sinun wäes auulla / ele salli minua oman tadhon **ehdholla** culkija.
- [A-II-8] Sille coska Inhiminen lootu oli / ia asetettu ylitze Paradisin / sen Lustitarhan / nin hen oli wapa **Ehdhollans**
- [A-II-400] Lain töödh ouat caiki ne / iotca Inhiminen teke / eli Laista tehdhä taita henen omasta wapasta **ehdostans** / ia omasta woimastans.
- [A-II-510-[2KOR-9:7]] Itzecuki [antakoon] henen sydhemens **Ehdhon** ielkeen
- [A-II-315-[AP-1:23]] he asetit caxi **ehdolle**, Josephin – – Ja Mathiasen

Sanalla on vastine vain karjalassa. Sen alkuperä on epäselvä. Sukukielten vastineiden niukkuus viittaa nuoruuteen tai lainaperäisyyteen, mutta sanalle vanhastaan esitetyt germaaniset lainaetymologiat on torjuttu. Rakenteeltaan *ehto* näyttää johdokselta, sillä toisen tavun pyöreä vokaali sisältää yleensä vartalon loppuvokaaliin sulautuneen johdinsuffiksin. Tämän nojalla *ehto* voitaisiin katsoa johdokseksi samasta *ehtä*-vartalosta (< **(j)estä-*), josta myös *ehtiä*-verbin on selitetty juontuvan. *Ehtiä* ei esiinny Agricolan kielessä, mutta se tunnetaan Jaakko Finnon virsikirjasta (1583). *Ehtiä*-verbille on esitetty esibalttilainen lainaetymologia, mutta se on torjuttu sekä äänteellisin että semanttisin perustein. Myös sanavartalolle esitettyä indoiranilaista lainaetymologiaa on pidetty epäuskottavana. Näin ollen verbin alkuperä on edelleen kiistanalainen. Joka tapauksessa verbi näyttää olevan kantasuomalaisista aikaa vanhempi. Agricolalla *ehto* esiintyy myös perusosana yhdysanoissa (→ *oma-*, *vapaaehto*). Lisäksi eräät adessiivi- ja illatiivimuodot ovat osittain kiteytyneet itsenäisiksi leksemeiksi (→ *ehdolla, ehdollans, ehtoon*), joskin rajat ovat jääneet liukuviksi.

► SKES 1955 *ehto*; Kylstra 1961 167–168; VKS 1985 *ehto*; Koivulehto 1989a SUSA 82 175–179; LÄGLOS 1991 *ehto*; SSA 1992 *ehto*; Koivulehto 2009 SUSA 92 89 alav. 11; Holopainen 2019a 83–84; NES 2020 *ehto*.

ehto², ehtoo s. 'ehtoo, ilta' (myös kuv.) | (1543/1559) 68 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-O-20] **Ecton** siugnaus
- [A-I-676] Toijnen Rucous **echton** maata kieuteise.
- [A-II-109-[MT-28:00]] Sabbathin **echtona**) Ramattu alca peiuen sijte **Echtosta** quin edesioutui / ia sen **echoon** Loppu / se on toisen peiuen Homen eli amu.
- [A-III-155-[MK-14:17]] Ninquin io **ecto** oli / tuli hen ia istui peudhelle / cadhentoistakymmenen cansa /
- [A-III-249-[PS-30:6]] **Echtona** wipyi Idku, Mutta amulla Ilo
- [A-III-753-R] **Echto**, se on, Mailman loppu

Sanalla tai sen vartalolla on vastineita useissa lähisukukielissä ja mahdollisesti saamessakin. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Vastineita on esitetty myös etäisemmistä sukulielistä, mutta nämä rinnastukset ovat äänne-erojen takia hyvin epävarmoja. Suomen murteissa *ehtoo* on tyypillisesti läntinen sana, mutta Agricolalla esiintyy synonyyminä myös itäinen (→) *ilta*.

► Toivonen Vir. 1938 339; SKES 1955 *ehtoo*; SSA 1992 *ehtoo*; EES 2012 *öhtu*; NES 2020 *ehtoo*.

ehtoisen *adv.* 'illalla' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-300-[PS-65:9]] Sine iloitat caiki mite lijckupi, seke Homeneltain ia **Echtoisen**

Substantiivin (→) *ehto*, *ehtoo* 'ilta' johdoksen *ehtoinen* taivutusmuoto, mahdollisesti genetiivi tai instruktiivi, jota on käytetty adverbina. Kansankielessä *ehtoinen* tunnetaan illalla tapahtunutta tai tapahtuvaa merkitseväenä adjektiivina lounais- ja hämäläismurteissa. Monikon instruktiivimuoto *ehtoisin* esiintyy adverbina etenkin Varsinais-Suomessa. Agricolalla on myös vastaavan tyyppinen ajan adverbi (→) *yöseen* (nom. *yöse*).

► SMS 1985 *ehtoinen*; VKS 1985 *ehtoinen*.

ehtoo → **ehto²**

ehtoolinen s. 'ilta-ateria, illallinen, illallispidot (myös kuv.); kiirastorstain ilta-ateria, jonka Jeesus nautti opetuslastensa kanssa; ehtoollisen sakramentti' (1543) 52 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-211-[LK-14:12]] Coskas teet Peiuelist taica **Echtolist** / nin ele cutzu Ysteuites / eike welijes / eike Langoijas / eike Rickaita Naburitas /
- [A-II-285-[JH-13:4]] Nousi hen yles **Eectoliseld** — [ja] Rupesi pesemen Opetuslastens Jalcoija
- [A-O-16-[1KOR-11:25]] Samalmoto **ectolisen** ielkin / otti hen mös calkin / kijtti Jumalan / annoi heille
- [A-I-567] sine – – sääsit Seurakunnas sen Euangeliumin palueluxen / se on / Sarnattauan sanan / Casten / ja sinun pyhimen **Echtolises** salaudhet
- [A-III-83] me nyt olema cokon tulluet, meiden Herran Jesusen Christusen **Echtolista** pitemen

Johdos substantiivista (→) *ehto*, *ehtoo*. Kansankielessä sanasta on illallisen merkityksessä eniten tietoja Varsinais-Suomesta, Satakunnasta ja Hämeestä.

► SMS 1985 *ehtoollinen*; VKS 1985 *ehtoollinen*.

ehto|on, -hon *adpos.* 'suhteen, rinnalla, johonkin verrattuna' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-484-[1KOR-13:00]] eiquitenga senmotonen meiden ymmerrdhöxen ole teudhelisexi luettu, waan polittain ia waia sen tuleuaisen Cunnian **echoon**
- [A-II-550-[FIL-3:8]] mine luen caiki wahingoxi sen swren ylenpaltisen Christusen Jesusen minun Herrani Tundemisen **echohon** / Jonga tedhen mine olen caiki cappalet wahingoxi lukenut
- [A-III-51] Jumala sinun Taiualinen Ises – – panepi nyt aialisen rangastuxe sinun päles / ioca wähe ombi sen **echoon** / ioca sinun tariona oli

Substantiivin (→) *ehto*¹ illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolalla *echoon* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös adessiivimuotoinen (→) *ehdolla*.

► VKS 1985 *echoon*.

***echoorukous** *s.*

Echoonrukous ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona *ehon rukous*.

► VKS 1985 *echoorukous*; Jussila 1998 *echoorukous*.

***echoosiunaus** *s.*

Echoosiunaus ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona *ehon siunaus*.

► VKS 1985 *echoosiunaus*.

ehto puoli *s.* 'iltapuoli, iltapäivä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-297-[PS-90:6]] [Ruoho] warahin cukosta, ia nopiasta quiwa, Ja **Echo polen** poisleijckatan

Substantiiveista (→) *ehto*² ja (→) *puoli*¹ muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös genetiivialkuisena sanaliittona. Synonyymina esiintyy (→) *ehtoo päivä*.

► VKS 1985 *echoopuoli*.

ehto päivä *s.* 'iltapäivä, iltapuoli' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-369] O Herra Jesu – – **Echo peiuelle**, io surmalla tapettu

Substantiiveista (→) *ehto*² ja (→) *päivä* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Synonyymina esiintyy (→) *ehto puoli*.

ehtosade s. 'iltasade' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-744-[SAK-10:1]] anocat nyt Herralda **Ectosadhet**

Substantiiveista (→) *ehto*² ja (→) *sade* muodostettu yhdyssana.

ei *kieltov. t. part. t. s.* 'en, et, ei jne.; ei; ei-sana'

(1543) 6507 esiintymää, myös UpsE, Münster, UpsK, Westh

- [A-III-266-[PS-39:11]] Mine myckenyn, ia **en** aua minun Suutani
- [A-II-466-[1KOR-4:14]] **Eipe** mine täte kirioita ette mine teite häweisen
- [A-I-763] Mine olen warghastanut / se on / **En** olen minun lehimeijsen / rahallan / neuuollan – – eli iollakulla modholla / auwlinen ollut.
- [A-I-171-[JES-63:19]] Me olema ninkutta ennenghin, cosca sine **et** meite hallinut
- [A-I-194] **Eij** sine wieroijnut neitziden cocto
- [A-O-18-[PS-147:10]] **Eij** henen tactonsa ole orin wekeuxesa
- [A-II-270-[JH-8:33]] **emme** me ole coskan kenengen Oriana olleet
- [A-II-474-[1KOR-8:8]] Jos me söme, **ei** me site paramaxi tule
- [A-III-630-[HOS-14:4]] **Eipe** Assurin pidhe meite auttaman / **enge** me tadho sillen astua Oricten päle / **eike** enembete sanoa meiden Käsialanne tyge
- [A-I-146-[BAR-2:22]] ioss **te ette** cule teidhen herran äändä
- [A-II-82-[MT-21:25]] Mixi te sis **ei** wskonnuat hende?
- [A-II-8] Sille cussa rackaus ia Tödh **eiuet** wlospucada / sijne **ei** ole se oikea Usko
- [A-III-701-[HAB-4:17]] **eu**et pellot Elatost too
- [A-I-139-[JER-13:21]] **Eijkö** murehet sinua käsittene
- [A-I-155-[1MS-32:12]] lewitä sinun sijemenes ninquin sannan meresse, ioca palioudhen tehden **eij** woijdhan luckeita
- [A-III-383-[PS-115:1]] **Ei** meille Herra, **ei** meille, waan sinun Nimelles anna Cunnia
- [A-I-331-[LK-22:42]] **eij** minun tachtan, mutta sinun olcoon
- [A-I-525-6] Ilotkahat sinusa, sinun paluelias, ja **eij** itzesens, **eijke** ydhesseke mwisa
- [A-II-84-[MT-22:11]] hen näki sielle yhden Inhimisen **ei** watetun hääwattella
- [A-I-380] kemmenille paiskeltijn, **Eijke** hiuxi, **eijke** parta armadettu
- [A-I-775] **eij** waijuoin kerssiwelliseste, mutta mös ilon cansa
- [A-II-497-[2KOR-1:17]] minun tykenen ombi Nin, Nin, ia **Ei** ombi Ei

Kieltoverbin vartalo *e-* kuuluu uralilaisen kielikunnan perintösanastoon, joskin sen modus-, tempus- ja persoonataivutus on eri kielissä muotoutunut eri tavalla. Imperatiivilla on oma erillinen vartalonsa (→) *äl-*. Kieltosana *ei* on historiallisesti yksikön 3. persoonan preesensmuoto, mutta se poikkeaa rakenteeltaan muiden verbien vastaavasta muodosta. Loppu-*i*-lle on annettu useita selityksiä, joista uskottavimman mukaan se on samaa alkuperää kuin tekijännimen johdin *-ja/jä*.

Agricolan kieltoverbi voi taipua samoin kuin nykysuomessa, mutta sen lisäksi taipumatonta kieltosanaa *ei* voi persoonamuotoisen verbin asemesta käyttää

kaikissa persoonissa. Taipumattomaan kieltosanaan liittyy usein liitepartikkeli *-pä* (*eipä*). Joissakin tapauksissa persoonapäätte liittyy sekä kieltoverbiin että pääverbiin. Persoonamuotoinen monikon kieltoverbi *emme* voi esiintyä myös lyhentyneenä (*em, en*), jolloin se muistuttaa vastaavaa yksikön verbiä *en*. Monikon 3. persoonassa esiintyy *eivät*-muodon rinnalla historiallisesti odotuksenmukainen *evät*. Kieltoverbi voi esiintyä alkuosana kieltoverbin ja rinnastuskonjunktion *-kA* yhdistelmässä *enkä, etkä, eikä* jne. sekä sulautuneena jälkiosaksi eräiden konjunktioiden ja adverbien kanssa: (→) *ehkei, ellei, ettei, jollei, miksei*. Kieltoverbin vahva-asteinen partisiippimuoto *epä* esiintyy sekä johdosten kantana että prefiksimmäisenä sananmuodostusaineksena, jonka käyttö monissa yhteyksissä perustuu indoeurooppalaisten kielten esikuvaan.

Agricolalla taipumaton kieltosana *ei* voi liittyä myös yksittäisiin lauseenjäseniin. Se esiintyy osana liittokonjunktioita *ei – eikä, eikä – eikä, eikä – eli, eikä – taikka; ei ainoasta(nsa) – mutta tai vaan (myös); ei vaan – mutta (myös); ei vaivoin – mutta tai vaan myös*.

► SKES 1955 *e*⁻¹; Bergsland Vir. 1960 327–330; Savijärvi 1977 11 alk. ja 1988; Hakulinen 1979 253; Korhonen 1981 272–273; UEW 1988 68–70; SSA 1992 *e*⁻¹; Jussila 1998 *ei*; EES 2012 *ei*; NES 2020 *ei*.

ei-ikänäns *adv.* 'ei ikinä' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-16-[UT-E]] mwtomat taas haruoin eli **eijkenens** wijtziuet Sarnan päle studerata

Taipumattoman kieltosanan (→) *ei* ja adverbien (→) *ikänäns* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, vrt. saksan *niemals*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

eijaa *interj.* 'eijaa!' | [1544] 1 esiintymä, UpsK (*heijaa*), Westh (*heijaa*)

- [A-I-818] **Eija**, caikein armiaijnen Ise

Sitaattilaina latinan interjektioista *ēia*, joka ilmaisee iloa ja riemua.

► SAOB 1920 *eja*; Gummerus 1955 596; VKS 1985 *eijaa*.

eiken *pron.* 'ei kukaan' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-619] anna minulle armoliset tööt – – Hyuelle paha costamahan / **Eijkete** ylencatzomahan / mutta caiki racastamahan
- [A-III-585-[HES-18:16]] hen – – **Eikete** wahingoita / Ei tacanans Pantia pidhe / eike miteken ota Wäkiuallal.

Kieltosanan (→) *ei* ja pronominin (→) *ken* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssanamuotoinen kvanttoripronomini, jonka mallina ovat ilmeisesti olleet indoeurooppalaisten kielten kielteiset pronominit, esim. ruotsin *ingen*, saksan *niemand* ja latinan *nemo*. Agricolan liitepartikkelilla varustetut muodot (→) *kenkä* ja (→) *kenkään* on esitelty erikseen.

► Suojanen 1977 54; Toropainen 2017 61–63.

eikenkä *pron.* 'ei kukaan' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-558-[JER-31:34]] Ja **eikenge** pidhe toistans opettaman / eike Weli Welien

Kieltosanan (→) *ei* ja pronominin (→) *kenkä* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssanamuotoinen kvanttoripronomini, jollaisten mallina ovat ilmeisesti olleet indoeurooppalaisten kielten kielteiset pronominit, esim. ruotsin *ingen*, saksan *niemand* ja latinan *nemo*. Koska esiintymiä on vain yksi, on mahdollista, että kysymyksessä on painovirhe, tässä tapauksessa nasaaliviivan puuttuminen, ja tarkoitettu pronomini on (→) *eikenkään*. *Kenkä*-pronomini on joka tapauksessa yleinen Agricolan kielessä.

► Suojanen 1977 54; Toropainen 2017 61–63.

eikenkään *pron.* 'ei kukaan' | (1544) 198 esiintymää

- [A-I-114-[5MS-32:39]] Mine löön / ia parannan. Ja **eijkengen** ole / ioca minun kesisteni taijta wapatta.
- [A-II-190-[LK-8:43]] yxi Waimo – – oli caiki Tauarans Läkeritten päle culuttanut. Ja **eikelden** woitu paratta
- [A-II-424-[ROM-3:11]] **Eikengen** ole ioca ymmerttä, Eikengen ole, ioca Jumalata etzipi
- [A-III-317-[PS-74:9]] Eipe me näe meiden Merckien / eike sille yxiken Propheta sarna / **eikengen** Opettaia meite enembi opeta.
- [A-III-492-[JES-45:18]] Minepe HERRA olen ia **eikengen** mw.
- [A-II-116-[MK-2:26]] Daud – – sisellemeni Jumalan Honesen – – ia söi Näkyleiuet / ioita **eikengen** mactanut södhe / mutta wan Papit
- [A-II-268-[JH-8:10]] Mutta coska Jesus itzens oiensi / ia **eiketen** nähnyt paitzi sen Waimon / sanoi hen henelle

Kieltosanan (→) *ei* ja pronominin (→) *kenkään* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssanamuotoinen kvanttoripronomini, jonka mallina ovat ilmeisesti olleet indoeurooppalaisten kielten kielteiset pronominit, esim. ruotsin *ingen*, saksan *niemand* ja latinan *nemo*. Samat osat esiintyvät Agricolalla ja muilla kirjoittajilla myös sanaliittona.

► Suojanen 1977 54; Toropainen 2017 61–63.

eikoskaan *adv.* 'ei koskaan' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-151-[DAN-9:12]] hen on andanut meiden ylitzeenkiedhe / sencaltaijsen turkauden iongamodoijnen **eijkoscan** ollut caiken Taijuan alla
- [A-I-685] Anna etteij me – – nyt wdhesta lodhut **eijkoskan** taas siihen wanhuteen langeisima

Kieltosanan (→) *ei* ja adverbien (→) *koskaan* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► Toropainen 2017 69–71.

eikuitenka *adv.* 'ei kuitenkaan t. siltikään' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-484-[1KOR-13:00]] Echke me vskon cautta tiedhem ia ymmerdeme mike Jumala on – – Nin **eiquitenga** senmotoinen meiden ymmerdhöxen ole teudhelisexi luettu

Kieltosanan (→) *ei* ja adverbien (→) *kuitenka* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

eikä → **ei**

eileisest *adv.* 'eilispäivästä, eilisestä asti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-480-[JES-30:32]] se Cooppa on **eileisest** walmistettu

Adverbina käytetty elatiivimuoto substantiivista *eileinen*. Tämä on johdos samasta vartalosta, josta on johdettu adverbi (→) *eilen*. Johdoksesta *eileinen* ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Kansankielessä *eileinen* tunnetaan sekä länsi- että itämurteissa.

► SMS 1985 *eilinen*; VKS 1985 *eileinen*.

eilen, eulen *adv.* 'eilen, kuluvan päivän edellispäivänä, eilispäivänä' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-297-[PS-90:4]] Sille Tuhat aijastaika ouat sinun edhesses / ninquin peijwe / ioca **Eijlen** edesioutuij
- [A-II-256-[JH-4:52]] **Eilen** seitzemennel hetkel ylenannoi wilutauti henen
- [A-I-526] Sille etteij henelle nijñ nyt ole / quin **eulen** ia toonan / cosca sinun pajjstes lychtty henen päens pälle pajjstoj

Sanalla on tarkka etymologinen vastine kaikissa lähisukukielissä, mutta ei yhdesäkään etäsukukielessä. Sen aikaisempi asu on ollut *eklen*, joka on tavattu eräistä suomenkin murteista. Asu *eulen* tunnetaan ainakin Kurkijoelta. Sanan alkuperästä ei ole mitään varmaa tietoa. Eräät tutkijat ovat arvelleet sitä ns. protoeurooppalaiseksi elementiksi, joka olisi periytynyt itämerensuomalaisiin kieliin samoilla seuduilla asuneiden, myöhemmin kadonneiden Euroopan alkuperäisasukkaiden kielestä.

► SKES 1955 *eilen*; Rapola 1966 197–206, erit. 200; Ariste 1981 18; SSA 1992 *eilen*; EES 2012 *eile*; NES 2020 *eilen*.

eilinen → **eileisest**

eimikään *pron.* 'ei mikään' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-828] Etteij me tyhmydhesta / ijrtaudhesta / swttumisesta / ia tymsimisesta woijtetudh / lwlisi meildenne **eijmiteken** pwttuuan / **eijmiten** waara oleuon
- [A-I-859] tesse Colmeudhes **eijmiten** ennen ole eli ielkiñ, **Eijmiten** swrembi taicka wehemi

Kieltosanan (→) *ei* ja pronominin (→) *mikään* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssanamuotoinen kvanttoripronomini, jonka mallina on ilmeisesti ollut latinan *nihil*. Samat osat esiintyvät Agricolalla yleisemmin sanaliittona.

► Gummerus 1955 604–605, 632.

eineh s. 'eine, ruoka, ravinto; suupala, ruoan murene' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-378-[AP-23:14]] Me olema sadhatuxilla meitem kironeet, ei ennen **Einechte** maistauan, quin me Paulin tapamma

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on ilmeisesti lainaa germaaniselta taholta, mahdollisesti kantaskandinaavista, jossa alkumuodoksi sopiva **afnija* on merkinnyt ainetta tai aihetta. Samaa juurta on nykyruotsin *ämne*.

► SKES 1955 *eine*; LÄGLOS 1991 *eine*; SSA 1992 *eine*; EES 2012 *eine*.

eipä → **ei**

eisemmenkään *adv.* 'ei varsinkaan' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-358-[AP-16:21]] [Paavali ja Silas] opettauat nijte Sätysi, ioita ei soui meiden wastan ruueta **eisemmen** pite, ette me olema Romarit

Kieltosanan (→) *ei* ja adverbien *semmenkään* (→ *semmenkä*) muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

ei|suinkaan, -suinka *v. + adv.* 'ei suinkaan, varmasti ei' | (1544) 22 esiintymää

- [A-I-547] Ja sentedhen sinun tykenes / peiuen ia öen iooxu / **eijswingan** woorolla mwtetta
- [A-II-233-[LK-22:34]] **Eiswinga** laula tenepene Cucko ennen quin sine colmasti minun kiellet
- [A-II-343-[AP-11:8]] Mutta mine sanoin / **Enswingan** HERRA
- [A-III-135-[1MS-3:4]] Nin sanoi Kerme Waimolle. **Eiswingan** te Colemalla coole.

Kieltoverbin (→) *ei* ja adverbien (→) *suinkaan, suinka* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Kieltoverbi toimii lauseen finiittiverbinä mutta on yleensä yksikön 3. persoonan muodossa eli käytännössä taipumattomana, muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta.

► Toropainen 2017 69.

eksyksi|sä, -s *adv.* 'eksyksissä, eksyneenä, harhaantuneena' (myös kuv.) | (1548) 10 esiintymää

- [A-III-505-[JES-53:6]] Me waelsim Caiki **Exyxise** / ninquin Lambat / itzecukin omalle tiellens poickesi.
- [A-II-540-[EF-4:22]] Nin pois pangata nyt teiden tyköenne se wanha Inhiminen ionga cansa te ennen waelsitta / ioca himoin cautta **exyxise** itzense turmelepi.

- [A-III-536-[JER-8:5] teme Canssa Jerusalemis tacto alati **exyxis** keudhe

Verbin (→) *eksyä* johdoksen *eksys* monikollinen inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. *Eksys* ei esiinny Agricolalla eikä yleensä muutenkaan normaalina substantiivina vaan ainoastaan tiettyihin taivutusmuotoihin kiteytyneenä. Vastaavia kiteytyneitä muotoja on myös eräissä lähisukukielissä.

► VKS 1985 *eksys*.

eksyksistä *adv.* 'eksyksistä, harhateiltä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-727] leutyste Lambahast ioca **exyxis**te hartijoijlja cannettihin

Verbin (→) *eksyä* johdoksen *eksys* monikollinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. *Eksys* ei esiinny Agricolalla eikä yleensä muutenkaan normaalina substantiivina vaan ainoastaan tiettyihin taivutusmuotoihin kiteytyneenä. Vastaavia kiteytyneitä muotoja on myös eräissä lähisukukielissä.

► VKS 1985 *eksys*.

eksyminen *s.* 'eksyminen, harhautuminen, hairautuminen' (kuv.) | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-666-[JAK-5:20]] ioca Synneitzen palauttapi henen Tijens **exymisesta** / se ombi wapahtanut yhden Sielun Coolemasta
- [A-II-91-[MT-24:24]] nekin Wlgoswalitudh **exymiseen** wieteisijn.
- [A-II-420-[ROM-1:27]] Miehet ouat Miesten cansa riettaudhen tehnet / Ja ouat saanet (ninquin pitiki) heiden **exymisens** palcan itzeheisensä.

Johdos verbistä (→) *eksyä*.

eksynyt *s. tai a.* 'eksynyt' (myös kuv.) | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-73-[MT-18:12]] Eikö hen iätäis ne yhdexenkymmend ia yhdexen mägghillen / ia menis / ia etzeis site **exynyttä**?
- [A-I-464] Sinun cauttas me opimme oijkean ia wissin tien – – etteij me cauuan temen mailman monihaaraijsudhes **exynynne** waellaisi
- [A-I-765] En olen **exynynte** oijkeasti neuuonut

Verbin (→) *eksyä* partisippiimuoto, jota on käytetty nominina.

eksyttää *v.* 'eksyttää, johtaa harhaan; erehdyttää, saattaa hairautumaan' (1544) 3 esiintymää

- [A-I-770] Olen tielle sockian **exyttenyt**
- [A-III-553-R] Waan caiki mwdh Opit wietteleuet ia **exytteuet**.

Johdos verbistä (→) *eksyä*.

► VKS 1985 *eksyttää*.

eksyt|ys, -ös s. 'harhauttaminen, viettelys; harhautuminen, erehdys, hairahdus'
(1544) 19 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-466] Ja quin sine meille tiexi techty olet / nijñ sine mös poisaijat
caiki **exytuxet**
- [A-I-559] Ja ioca lujasti wsco / ilman caiki **exytösta** / ette se Rumis / ionga
mine nyt otan / ombi se rumis / ioca minun edhesten / colemahan annettihin
- [A-II-564-[1TSS-2:3]] Sille ette meiden manauxen ei ollut **exytoxehen** eikä
saastautehen / eikä mös caualuxen cansa /
- [A-III-237-[PS-19:15]] **Exytyxet** cuca ymmertepi?

Johdos verbistä (→) *eksyttää*. Agricolalla esiintyvät myös osittain synonyymiset
(→) *eksyminen* ja *eksyys*.

► VKS 1985 *eksytys*.

eksyvä s. tai *a.* 'eksynyt, harhautunut' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-93] Ja hyue Paijmen caijtze Lambat. Saijrat / **Exyuet** / ia caiki Rambat.
- [A-III-404-[PS-119:176]] Mina olen ninquin iocu **exyue** ia cadhotettu Lammas

Verbin (→) *eksyä* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *eksyvä*.

eksyväinen *a.* 'eksyksissä oleva, harhateille joutunut; erehtyvä, hairahtunut'
(1544) 19 esiintymää

- [A-II-605-[1PT-2:25]] te olitta ninquin **exyueiset** Lambat
- [A-II-637-[HEB-5:2]] Joca taidhais henens armacta ninen ylitze / iotca
epätiedhoiset ia **exyueiset** ouat
- [A-I-511] me waijuaset **exyueiset** / poiskietut Jumalasta / iotca pimeydhesa
istuma / ja Lihan himossa waellama

Verbin (→) *eksyä* partisiippimuodosta johdettu nomini. Agricolalla esiintyvät syno-
nyymeinä myös (→) *eksyvä*, *eksyvällinen*.

► VKS 1985 *eksyvä*.

eksyvällinen *a.* 'eksyksissä harhaileva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-668-[Jud-1:13]] [Väärät opettajat ovat] **Exyueliset** Tähdhet, ioille se
pimeudhen mustaus tähdhelle pandu ombi ijancaikisesta

Johdos verbin (→) *eksyä* partisiippimuodosta (→) *eksyvä*. Johdoksesta ei vanhassa
kirjakelessä tunneta muita esiintymiä. Agricolalla esiintyvät myös synonyymiset
(→) *eksyvä*, *eksyväinen*.

► VKS 1985 *eksyvällinen*.

eksyys s. 'eksymys, hairahdus, erehdys' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-317-[SIIR-23:3]] etteij minun pideisi Syndij tekemen / Ja swreen **exyyxen** langeman / eike palio paha päätemen
- [A-I-399] me rucolemma sinua, ettes Mailman caikista **Exyyxista** percaijisit
- [A-I-489] ombi mös yxi toijnen pahudhen hengi / walhen / rijdhan / saastaijssudhen / haureudhen / **exyydhen** / ia wiettelyxen
- [A-I-522] etteij me sen saman wloswalitun **exyyxen** / heickoudhen / ia tyhmydhen / häpijesi sinun edheses tunnusta
- [A-I-707] hende opetta henen tietemettydhesens / **exyyxesa** oijenda / ia eij sallia langeman

Johdos verbistä (→) *eksyä*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *eksyty*s.

► VKS 1985 *eksyys*.

eksyä, eksyvä v. 'eksyä, joutua harhaan, pois oikealta tieltä; (kuv.) poiketa jostakin oikeasta, erehtyä, hairahtua' | (1544) 32 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-171-[JES-63:17]] Mixi sine HERRA annat meiden **exyue** sinun teildes
- [A-I-735-[PS-119:176]] Mine **exyin** ninquin se catonut lammas
- [A-II-666-[JAK-5:19]] Rackat Welieni / ios iocu teidhen keskenen **exyis** Totudhesta / ia iocu henen palautais /
- [A-II-708-[ILM-18:23]] sinun Welhodhes cautta ouat caiki Pacanat **exynyet**

Sanalla on vepsää lukuun ottamatta vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sanan alkuperästä ei ole olemassa mitään yleisesti hyväksyttyä selitystä. Yksi huomion-arvoinen mahdollisuus on kuitenkin se, että verbi olisi refleksiivijohdos ikivanhasta kieltoverbin vartalosta *e-* (→ *ei*). Agricolalla *eksyä* esiintyy myös perusosana yhdys-verbissä (→) *poiseksyä*.

► Räsänen Vir. 1936 240; SKES 1955 *eksyä*; SSA 1992 *eksyä*; EES 2012 *eksima*; NES 2020 *eksyä*.

elamiti s. 'elamilainen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-316-[AP-2:9]] Parthit ia Medit ia **Elamitit**
- [A-III-470-[JES-11:11]] henen Canssans techteite / iotca ienyet olit. Nijlde Assirilde / Egijptilde / Patrosilde / musta canssald / **Elamitilde** / Sineareilda hamateilda / ia nijlde meren Lodhoijlda.

Elamin maan asukkaisiin viittaava etnonymy on ilmeisesti lainaa latinan vastaa- vasta kansannimestä *Elamitae*. Nimestä ei tässä asussa tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. *Elam* on alkuaan ollut henkilönimi, josta on tullut esi-isänsä mukaan nimetyn kansan ja tämän asuinalueen nimitys.

► VKS 1985 *elamiitti*; NIB 2007 *Elam, Elamites*.

elat|os, -us s. 'ylläpito, toimentulo, elanto; ruoka, ravinto' (myös kuv.)
(1544) 37 esiintymää, myös Westh

- [A-II-552-R] Rumis pite Cunniassa pidettemen / se on / henelle pite olema **Elatoxens** / waattens etc. iota hen taruitze
- [A-II-583-[1TIM-6:8]] coska meille on **Elatos** ia waattet nihin me tytykem
- [A-I-28] Kylme **elatos** wahingon tee.
- [A-III-300-[PS-65:0]] Sijtte hen mainitze ne vlcoiset Jumalan lahiat / quin on / Rauha / Pellon casuo / **Elatus** ia sencaltaiset

Johdos verbistä (→) *elättää*. Perusverbi ei esiinny takavokaalisessa asussa **elattaa*, mutta monet *elää*-verbin vanhat johdokset ovat takavokaalisia. Johdoksesta on Agricolalla samoin kuin murteissakin myös etuvokaalinen variantti (→ *elätös*).

► SMS 1985 *elatus*; VKS 1985 *elatus*.

elatus kansa s. 'holhottikansa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-104-[PS-95:7]] Sille hen on meiden Jumalam, Ja me henen **Elatus Canssans**

Substantiiveista (→) *elatus* ja (→) *kansa*¹ muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *elatuskansa*; Toropainen 2017 51.

elementti s. 'maailman alkuaine, perusaines (tuli, ilma, vesi, maa)' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-616-[2PT-3:10]] Herran peiue ombi tuleua -- Ja silloin Taiuahat poismeneuet suurella kijruhulla, Mutta **Elementit** pite palaudhesta sulaman
- [A-I-714] Eij ihmechte ole / O wanhursca in Ise / ios temen mailman **Elementit** monella modholla / meiden wistan hirmuitzeuat / nyt maan iäristoxella / ia swrilla ilmoijlla

Laina joko saksan tai ruotsin sanasta *element*. Nämä juontuvat latinan sanasta *elementum*, jonka alkuperä on epäselvä. Sanan alkuperäinen merkitys on 'kirjain', mutta kreikan *stoikheion*-sanalla mallin mukaan se on saanut myös merkitykset 'alkuaine' tai monikollisena 'alkeet'.

► Streng 1915 17; SAOB 1921 *element*; SKES 1955 *elementti*; Koukkunen 1990 114; SSA 1992 *elementti*; NES 2020 *elementti*.

eli¹ *konj.* 'eli; tai, vai; toisin sanoen, lisäksi liittokonjunktioiden osana
(1544) 791 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-20] Mätekwlā **eli** kyluökwla on xxxi päiue.
- [A-I-17] Eij ole teruelinen söte -- coua Jwsto. **Eli** sololla pajstettw Liha
- [A-II-265-[JH-7:17]] Jos iocu tahto henen mielense nouta, henen pite tundeman ios teme opetus on Jumalast, **eli** ios mine puhun itzesteni.
- [A-II-193-[LK-9:25]] mite se hödhytte Inhimist ios hen caiken mailman woitais ia itzens cadhotta, **eli** itzens wahingon saatta

- [A-II-336-{AP-9:2}] ios hen iongun **eli** Miehistä taica Waimoista teste Tieste leuteis / nijte piti henen sidhottuna wiemen Jerusalemiijn.
- [A-III-91] ei yxiken loondocappale, taica taiuas, **eli** maan päle, woijnut meite autta
- [A-III-420-[PS-139:3]] Ehke mine keun **eli** macan / nin sine olet minun ymberilleni
- [A-III-319-[PS-75:7]] Ninquin ei olis mite häte, eike Idheste **eli** Lenneste

Sanalla on etymologisia vastineita vain muutamissa lähisukukielissä. Sen alkuperästä on annettu kaksi kilpailevaa selitystä. Toisen mukaan sana on lainaa skandinaaviselta taholta, mahdollisesti joko myöhäisestä kantaskandinaavista tai muinaisruotsista, jossa *aella* tai *aellar* on merkinnyt 'muuten, tai'. Samaan yhteyteen kuuluu nykyruotsin *eller*. Toisen selityksen mukaan *eli* on muodostettu ikivanhasta pronominiavartalosta *e-* (→ *es, että, ellei*), mahdollisesti samalla johdinaineksella kuin on esim. sanassa *sikä-li*. Muodossa *elikä* (→ *elikkä*) näyttää olevan samat ainekset, mutta kun ne ovat eri järjestyksessä, muotoja ei voi suoraan rinnastaa toisiinsa. Alkuperäselityksistä edellinen tuntuu rakenne- ja merkitysseikkojen nojalla uskottavammalta. Agricolalla *eli* esiintyy myös toisen konjunktion parina merkityksessä 'joko – tai': *eli – taikka, tai(kka) – eli, ehkä – eli*. Kieltosanan parina yhdistelmän *eikä – eli* merkitys on 'ei – eikä'.

► SKES 1955 *eli*; Hakulinen 1979 109, 229; VKS 1985 *eli*; LÄGLOS 1991 *eli*; NES 2020 *eli*.

eli² 'Jumalani' → **heli**

eliaika s. 'elinaika' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-694] Anna rauha Herra meide **eliaijkanam**
- [A-III-242-[PS-23:6]] Hywuyys tosin ia Laupius noutauat minua caiken minun **eliaicani**
- [A-III-785-[5MS-28:33]] sinun teuty wärytte kersimen / ia sortuna oleman **eliaicanas**.

Verbin (→) *elää* johdoksista *eli* ja substantiivista (→) *aika* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuina. Sama alkuosa tunnetaan eräistä lounaismurteista muiden yhdyssanojen yhteydestä, esim. *eli-ikä, eli-ikäne*. Agricolalla esiintyy synonyymina myös (→) *elinaika*.

► SMS 1985 *elinikä, elinikäinen*; VKS 1985 *elinaika*.

elikkä, -kä *konj.* 'tai; vai; eli, toisin sanoen' | (1543/1559) 11 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-O-20] poluilla, **elike** seisoden
- [A-III-282-[PS-50:13]] Lwletkos minun söuen Härien Liha / **elicke** Cauristen werte iouan?
- [A-III-563-[JER-44:28]] Cumban sanat todhexi tuleuat, Minun **elike** heiden
- [A-II-383-[AP-25:11]] ios mine olen iongun wahingoittanut, **elike** Hengeni rickonut, nin em mine welte colemasta

Konjunktiosta (→) *eli*¹ ja tehostavasta liitepartikkelista *-kA* muodostettu konjunktio.

► VKS 1985 *elikkä*.

elinaika s. 'elinaika' | (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-161-[lis.2AK-O:14]] Ja mine kijtten ajna sinua / caikes minun **elinaijghassani**
- [A-III-28] hen lehetteköñ henen pyhen Engelinse / ioca teiden kätkekön caikena teidhen **elinaicananne**
- [A-III-136-[1MS-3:14]] Jumala sanoi Kermelle – – Watzallas sinun pite keumen, ia mulda sömen caiken sinun **Elinaijas**

Verbin (→) *elää* johdoksesta *elin* ja substantiivista (→) *aika* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla yhdeksän kertaa myös sanaliitoksi kirjoitettuna. Agricolalla esiintyy synonyymina myös (→) *eliaika*.

► VKS 1985 *elinaika*.

elki s. 'juonittelu, juoni' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-175-[VLT-3:62]] sine cuulet – – Minun wastanseisoiadhen hwlet / ia heiden **elghiens** minua watan iocapäijue
- [A-I-553] caikein henen pahain **elkeinse** cansa

Sanavartalolla on vastineita karjalassa ja vepsässä. Se on todennäköisesti balttilainen laina, jota vastaa esim. liettuan *elgesys* 'käytös'. Suomen murteissa sana merkitsee yleensä kujeita, metkuja tai huonoa käytöstä. Samaan yhteyteen kuuluvalla adjektiivilla *elkeä* 'häijy, ilkeämielinen' on ehdotettu myös germaanista laina-etymologiaa. *Elki*-sananjohdos *elkinen* esiintyy Agricolalla perusosana yhdysadjektiiveissa (→) *pahaelkinen*, *pahanelkinen*.

► SMS 1985 *elkeet*, *elki*; VKS 1985 *elki*; LÄGLOS 1991 *elkeä*; SSA 1992 *elki*; Junttila 2015 92.

ellei *konj.* + *kieltov.* 'ellei, jos ei, jollei; jottei' | (1543) 175 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-14-[JH-3:5]] **Ellei** iocu synny wedest ia hengest / nin ei hen woi Jumalan waldakundan siseltulle.
- [A-II-72-[MT-18:3]] Totisest sanon mine teille / **Ellette** te kienny ia tule ninquin lapset / nin ette te siselkieu taiuan waldakundan.
- [A-III-419-[PS-137:6]] Kijnitartucon minun Kielen minun kitaani, **Ellen** mine sinun päles muista
- [A-II-368-[AP-19:40]] Sille se on waralinen, **ellei** me nuchtehin tule temenpeiuesen Capinan tedhen, ia ettei ychten Syte käsis ole

Sanan rakenneosat ovat ikivanhan pronominivartalon *e-* (→ *että*) adessiivimuodosta koostuva, nykyään vain murteista tunnettu konjunktio *ellä* (vrt. *se – sillä*) sekä kieltoverbi (→) *ei*, joka tässäkin yhteydessä Agricolalle ominaiseen tapaan joko taipuu persoonissa (*ellen*, *ellet* jne.) tai jää taipumatta. Konjunktioista *ellä* merkityksessä 'jos, niin pian kuin' on tietoja savolaismurteista. Agricolalla *ellei* esiintyy sekä konditionaali-että finaalkonjunktiona. Nykykielelle oudosta finaalisesta käytöstä ('jotta ei') on esimerkkejä myös muusta vanhasta kirjakielestä, mm. Uppsalan käsikirjasta ja Westhiltä.

► SKES 1955 *e-²*; Hakulinen 1979 74; VKS 1985 *ellei*; SSA 1992 *ellä*; NES 2020 *ellei*.

elo s. 'vilja (laihona tai korjattuna), (vilja)sato (myös kuv.); elon-, sadonkorjuu (myös kuv.); elatus, ravinto, ruoka' | (1544) 32 esiintymää, myös Westh

- [A-I-684] Siemenet waghosta iteuet / ja edhespuchkeuat / Oraxet nouseuat / wardhet caswauat / Laijhot tuleuat / **Elot** nijteteht
- [A-III-639-[JOEL-3:13]] Paiskacat wicattella / sille ette **Elo** ombi kypsi
- [A-II-196-[LK-10:2]] **Elo** tosin ombi swri / waan Töwäki on wähe
- [A-I-687] [Että me voisimme] hyuisse töijsse hedhelmeitte, ja autuuan **Elon** nijtte wanhurscaijdhen ylesnousemises
- [A-II-196-197-[LK-10:2]] Rucoelca sis **Elon** Herra, ette hen vloslehetes Töwäki henen Elohons
- [A-III-371-[PS-107:0]] [Jumala] Nelkeitzet rautizepi, ia ioilla **Elo** puuttupi, nijte hen roocki

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä sekä saamessa. Se on johdos verbistä (→) *elää*.

► SKES 1955 *elää*; SSA 1992 *elo*; NES 2020 *elo*.

elomies s. 'elonkorjaaja, sadonkorjaaja' (myös kuv.) | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-59-[MT-13:30]] elon aighala sanon mine **elomiehille**. Cootkat ensin ohdacket
- [A-I-609] meiden pite sinua Rucoleman **Elomiesten** edheste / se on / sinun Sanais wscolisten Sarnaijadhen edheste /
- [A-II-60-[MT-13:39]] **Elomieh**et ouat Engelit.

Substantiiveista (→) *elo* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiintyy synonyymina myös (→) *elonleikkaaja*.

► VKS 1985 *elomies*.

elonaika s. 'sadonkorjuun aika' (myös kuv.) | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-121-[MK-4:29]] coska hedhelme edhestulepi, cochta hen sirpin Lehette, sille että **Elonaika** ombi

Substantiiveista (→) *elo* ja (→) *aika* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *elonaika*.

elonleikkaaja s. 'sadonkorjaaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-665-[JAK-5:4]] Ninen **Elonleicaitten** Parghut ia hwdhot ouat siselletulluet Herran Sabaothin Coruihin

Substantiivista (→) *elo* ja verbin (→) *leikata* johdoksesta *leikkaaja* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiintyy synonyymina myös (→) *elomies*.

► VKS 1985 *elonleikkaaja*.

elooleikata v. 'korjata viljaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-205-[LK-12:24]] Catzelcat Corppi, eiuet ne Kylue, eike mös **eloleicka** — ia Jumala heite quitengi elette

Substantiivista (→) *elo* ja verbistä (→) *leikata* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

elä|in, -jän, -n s. 'eläin; eläjä, olento' | (1543/1559) 83 esiintymää

- [A-III-222-[PS-8:8]] Lambat ia caiki Cariat / ia siihen mös ne metzen **Eleimet**.
- [A-I-207-[PS-104:11]] Sine puhaiset Lächtet laxoisa – Eette caiki **Elemet** Metzes iojisit / ja ette peurat heiden iaanonsa sammutaisit.
- [A-O-18-[PS-147:9]] Kitteke Herra — ioca **eleinten** heiden rauinonsa andapi
- [A-I-209-[PS-104:25]] Teme Meri / ioca nijn swri ja lawija ombi / henesse epelughut coijkisteleuat / sekä Isut ette wähet **Eleijemet**.
- [A-II-678-[ILM-4:7]] Ja se ensimeinen **Eleien** oli Jalopeuran moodhoinen
- [A-II-680-[ILM-6:1]] mine cwlin yhden nijste nelieste **eleimeste** sanouan / ninquin pitkeisen iylinen / Tule ia catzo.
- [A-I-684] Maan, iongas caikein **eleijenden** / ja nijske mös sine tadhoit anda hyuexi eletteijexi / sen olemahan

Sanalla ei ole tarkkoja vastineita lähisukukielissä. Se on osittain epäsäännöllisesti lyhentynyt johdos ikivanhasta omaperäisestä verbistä (→) *elää*. Nykyistä *eläintä* alkuperäisempi asu on ollut *eläjäin*. Samasta verbistä on johdettu myös monien sukukielten eläintä merkitsevä sana, joskin itse johdokset ovat rakenteeltaan erilaisia. Myös Agricolalla esiintyy synonyyminen (→) *eläjä*.

► SKES 1955 *elää*; Hakulinen 1979 204; SSA 1992 *elää*; NES 2020 *eläin*.

eläjä s. 'eläin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-644] pane sinun switzes minun suhuni, ia wedhe minua sinun ielkes ninquin lakian **eleijen**

Johdos verbistä (→) *elää*. Samalla johdoksella on sama merkitys myös eräissä sukukielissä, mutta vanhassa kirjakielessä niitä ei yleensä esiinny, vaan käytössä on edelleenjohdos *eläjäin* tai tämän supistunut muoto (→) *eläin*.

► VKS 1985 *eläjä*.

eläjän → **eläin**

eläminen s. 'eläminen, elämä; iankaikkinen elämä; elämäkerta, elämän kuvaus' (1548) 22 esiintymää, myös Westh

- [A-II-344-[AP-11:18]] Nin ombi sis Jumala andanut mös pacanoillen paranoxen **Elemisehen**.

- [A-III-207] **Elemisen** Lait ia Tauat hen osottapi.
- [A-I-370] ILLalla HERRA Christus sijtte hautan pandin / Joca meiden tuleuajjnen **elemisen** toijuo ombi
- [A-II-659-[JAK-1:12]] coska hen coeteltu ombi / pite henen saaman sen **Elemisen** Crunun
- [A-III-204-[PS-E:0]] Eipe leute cussan Hystorijs, eli Pyhein **Elemises**, taicka Esicuuainkirioisa – – iotakin, quin ei Psaltaris lyhykeisest ia selkiesti toimitetuxi leute
- [A-III-204] Sihin mös moninaiset Keskyt ia Opetuxet / quinga Jumalisest **eleminen** ombi

Johdos verbistä (→) *elää*. Agricolalla osittain samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *elämys*. Agricolalla nominatiivimuotoiset *-minen*-johdokset kuuluvat yleensä nesessiivirakenteeseen (*quina Jumalisest eleminen ombi* 'kuinka on eletävä jumalisesti'), jolloin ne on aiemmin luokiteltu verbin paradigmaan kuuluviksi infinitiivimuodoiksi (ns. IV infinitiivi).

► VKS 1985 *eläminen*; Kiuru 1988a 174–177.

elämys s. 'elämä, elämän sisällisyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-650] O Jumala rauhan teckije – – ionga tundemus on **elemys**, iota paluella

Verbin (→) *elää* johdos, josta ei samassa merkityksessä tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *elämys*.

elämä s. 'elämä, elossa oleminen; maallinen elämä, elämän vaiheet; elintapa, elämänmeno; ihmisen sisäinen elämä, hengellinen elämä; iankaikkinen elämä; (kuv.) Kristus, Jumala, elämän antaja' | (1543) 613 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-453] [Sinä] olet meillen andanut **elemen** ia hengen
- [A-O-1] Nijte muista **Elemes** aina / nin Jesus sinun Armons laina
- [A-I-389] mös caiki mwdh temen **Elemen** tarpet sinusta ouat
- [A-I-514] Juri nijn ette me – – hama meiden **elemen** loppun asti / madhaijsima – – ydhes totises oijkeas Christilises wscosa wipyue / odhotta ia pysyue
- [A-I-9] Telle kwlla sömen pite – – lemminda roca – – ia Raidijn **elämen** pitämen
- [A-I-398] pyhen hengen iodhatuxen ielken, he ynne machtaijsit, nykysen **elemen** iooxun lepitze, sinua sawutta
- [A-II-614-[2PT-2:7]] Loth, ioca waiuattijn reetoilda Inhimisilde heiden hauriudhen **elemen** menosta
- [A-I-709] ettes nijn parikunnille sisellemeisen sowinon, ia erijemettömen **elemen** ychtheydhen osottaijsit
- [A-I-518] Sitelehin edhestule sen aijuotun wscon kerscaus, yxi toijmelinen **elemen** mooto wlcokullasudhen cansa
- [A-III-390-[PS-119:0]] Tie, se otetan vsein, Oikian keuttemisen ia hyuen **Elemen** Tauan ia menon edeste
- [A-II-318-[AP-2:28]] Sine olet minulle tietteuexi tehnyt **Elemen** tiedh

- [A-II-245-[JH-1:4]] Henes **Eleme** oli / ia se **Eleme** oli Inhimisten Walkeus
- [A-I-369-[JH-3:16]] iocainen quin wsco henen pälens, eij hucku, mutta saapi ijancaikisen **elemen**
- [A-I-406] [Anna meidän] nijn ylessyttywä, ette me **elemen** lähett, alati ianoijsimma
- [A-II-717-[ILM-22:17]] ioca tactopi, se ottacan **Elemen** Wettä andimexi
- [A-II-332-[AP-7:39]] [Mooses] sai **Elemen** puhen meille andaxens
- [A-II-261-[JH-6:35]] Jesus sanoi heille, Mine olen **Elemen** Leipe
- [A-II-673-[ILM-2:10]] Ole Uskolinen Cooleman asti, nin mine annan Sinulle sen **Elemen** Crunun
- [A-II-673-[ILM-2:7]] Woittaille mine annan södhä sijte **Elemen** Puusta ioca keskelle Jumalan Paradisis ombi.
- [A-II-713-[ILM-20:15]] ioca ei leutty **Elemen** kiriasa kirjoitettu, se heitettin tulisen Jeruen
- [A-II-320-[AP-3:15]] sen **Elemen** Päruchtinan te tapoitta
- [A-II-641-[HEB-7:16]] yxi toinen Pappi ylestulepi, ioca ei sen Lihalaisen Lain Keskyn ielkin tecty ole, waan sen loppumattoman **Elemen** woiman ielkin
- [A-I-659] O Jumala Ise caikiwaldias / sine ioca olet pyheidhen cunnia / tie / totuus / ia **eleme**

Sanalla on perusmerkityksessään vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se on johdos (→) *elää*-verbistä. Myös johdinsuffiksi ja johdostyyppi ovat kantaaurililaisia, joten johdokset voivat olla yhtä hyvin joko erikseen muodostettuja tai ikivanhaa yhteistä perintöä. Agricolan kielessä sanalla on huomattavan runsaasti hengellisyteen ja iankaikkiseen elämään liittyvää erikoiskäyttöä ja vakiintuneita vertauskuvallisia ilmauksia, kuten *elämän kirja*, *elämän kruunu*, *elämän leipä*, *elämän lähde*, *elämän puu*, *elämän tie* t. *polku*, *elämän vesi*. Agricolalla elämä esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *yksipuolisuuselämä*.

► SKES 1955 *elää*; VKS 1985 *elämä*; SSA 1992 *elämä*; NES 2020 *elämä*.

***elämänjuoksu** s. 'elämänmeno, elämän kulku'

Elämänjuoksu ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *elämänjuoksu*.

***elämänmeno** s. 'elintapa, elämänjärjestys'

Elämänmeno ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *elämänmeno*.

***elämänmuoto** s. 'elintapa'

Elämänmuoto ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *elämänmuoto*.

***elämänparannus** s.

Elämänparannus ei esiinny Agricolalla yhdyssanana, vaan ainoastaan sanaliittona.

► Jussila 1998 *elämänparannus*.

***elämäntapa** s.

Elämäntapa ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *elämäntapa*.

***elämänvoima** s.

Elämänvoima ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *elämänvoima*.

***elämänyhteys** s.

Elämänyhteys 'avioelämä' ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *elämänyhteys*.

elän → **eläin**

elättäjä s. 'elättäjä, ylläpitäjä, holhooja' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-534] se [Jumalan armo] on totudhen mestari / Rangastoxen opettaija / Sydhemen walkeus / Tuscan lodhutos / Murhen carckottaija / pelghon poisottaija / Jumaludhen **elletteije** / Kyneliten edhesweteije
- [A-I-684] Maan / iongas caikein eleijenden / ja nijske mös sine tadhoit anda hyuexi **elletteijexi** / sen olemahan
- [A-III-119–120-[JES-49:23]] Kuningat pite oleman sinun **Elletteies**, ia heiden Trötingins sinun Ammas

Johdos verbistä (→) *elättää*.

► VKS 1985 *elättäjä*.

elättä|vä, -pä a. 'elossa pitävä, elämän antava' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-461] Sinun tundemuxes pyhein Ramatuin cautta, se ombi tosin **ellettepe** roca
- [A-II-603-[IPT-1:23]] ne iotca iellenssyndynet ouat / Ei catouallisesta waan catomattomast Siemenesta / nimittein / sijte **elletteueste** Jumalan sanasta

Verbin (→) *elättää* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Partisiipin pääte voi sivupainollisen tavun jäljessä olla joko vahva- tai heikkoasteinen.

► VKS 1985 *elättävä*.

elättää v. 'elättää, pitää hengissä; hankkia elatus, ruokkia, ylläpitää; kasvattaa, hoitaa' (myös kuv.) | (1544) 37 esiintymää

- [A-I-114-[5MS-32:39]] Mine se yxins olen / Ja eij ole toijnen Jumala pajitzi minun? Mine tappan ia **eletten** / Mine löön / ia parannan.
- [A-II-361-R] Lackari / Prackari / wiettelie ia sencaltaiset Sellit ia Cumpanit iotca wellessen kylittein itzens **eletteuet**.
- [A-II-567-R] **Eletteke** itze teiten, ia elkette rippuco mudhen caulasa
- [A-II-330-[AP-7:20]] Sihen aican syndyi Moses / ia hen oli Jumalan otolinen / ia **eletettin** colmet Cwcautta henen Isens Honesa.
- [A-I-594] me rucolema / lisendyken meisse sinun auwos teko / ette me pyhise Sacramentise **eletetaijsima**

Johdos verbistä (→) *elää*. Agricolan *eletetaijsima* on persoonapäätteellä varustettu passiivimuoto.

► VKS 1985 *elättää*.

elätös s. 'elatus, ravinto' (myös kuv.) | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:21]] Ne Noret Jalopeurat Salihin ielken mäyreuet / ja heiden **Eletostans** Jumalalda he etziwet.
- [A-I-813] Anna meiden Rumin henen tarpelisen **Elätoxen** / ette me site paraman sinua paluelisima
- [A-I-563] Auta mös, ette me meiden Isowaijsen ja ianowaijsen Sielun ja Omantunnon **elatoxen** [pitäisimme]

Johdos verbistä (→) *elättää*. Agricolalla esiintyy rinnakkaismuotona myös takavokaalinen (→) *elatos*.

► VKS 1985 *elatus*.

elävä a. tai s. 'elossa, hengissä oleva; elollinen; elävä ihminen; liikkuva; jatkuvasti olemassa oleva, katoamaton, ikuinen; eläväksi tekevä, sielua elävöittävä, voimallinen; todellinen, oikea; olento, eläin' | (1543) 203 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-159-[MK-16:11]] Ja quin ne samat cwlit ette he **eleuene** oli / ia hen nechty oli henelde / eiuet he wskoneet.
- [A-O-10] [Jeesus] on tuleua domitzeman **eleuet** ia colluet
- [A-I-507] me rucolema / ettes meille sinun Armos liseisit / ja sen wehen sytytetty wscon Kipinan / aijna enemini ja enemini yleshehutaitsit / ette sijte tulis yxi palaua ja **eleue** tuli
- [A-III-617-[HOS-7:6]] Amulla hen pala **eläues** Tulesa
- [A-I-474] O HERRA Jesu Christe / **elewen** Jumalan poica

- [A-I-485] Laijna meille totinen **elewe** wsco
- [A-III-309-[PS-69:30]] Ulospyhi heite sijte **Eleuiten** Kiriasta
- [A-II-647-[HEB-10:20]] ionga he meille walmistanut ombi wdhexi ia **Eleuexi** Tijexi
- [A-II-604-[1PT-2:4]] ionga tyge te mös tullet oletta / ninquin sen **eleuen** Kiuen tyge / Joca Inhimisilde on hylletty / Mutta Jumalan tykene hen ombi wloswalittu ia callis.
- [A-II-637-[HEB-4:12]] Sille ette Jumalan Sana ombi **Eleue** ia Woimalinen / ia teräuembi quin iocu caxiteräinen Miecka
- [A-III-751-R] Lädhe) se on / pyhe Caste / iotca omat ia Peri synnit poispe. Taicca se **Eleue** wesi.
- [A-I-580] Terue Mailman walkeus, Isen Sana, ja oijkea wffri, **Eleue** liha, teusi Jumalus
- [A-II-679-[ILM-5:14]] Ja ne nelie colmatkymmende Wanhinda langesit heiden Casuoillens ia cumarsit site **Eleuet**
- [A-III-136-[1MS-3:14]] sine [käärme] olet forbannattu ylitze caikia **eleuite**, ia ylitze caikia maan Eleimite

Verbin (→) *elää* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Sekä verbivartalolla että päätteellä on vastineita samojedikieliä myöten, joten koko muotokin on ilmeisesti ikivanha. Agricolan kielessä sanalla on samoja hengelliselle kielelle ominaisia erikoismerkityksiä, joita on esitelty johdoksen (→) *elämä* yhteydessä.

► VKS 1985 *elävä*.

eläväinen *a.* 'elävä, elossa oleva; ikuisesti elävä, pysyvä; elämän antava' (1544) 12 esiintymää

- [A-III-132-[1MS-1:21]] Ja Jumala loij swret Walaskalat ia caikinaiset **eleueiset** ia mateleuaiset eleimet
- [A-II-330-[AP-7:19]] heiden piti heiden Nooret Lapsens poisheittemen / ettei sickiet **eleueiset** olis.
- [A-III-134-[1MS-2:7]] Ja HERRA Jumala teki Inhimisen maan mullasta / ia siselpuhalsi henen sieramijns **eleueisen** hengen / ia nin tuli Inhiminen **eleueisexi** sieluxi.
- [A-II-690-[ILM-10:6]] se Engeli – ylesnosti Kädens Taiuan pein, ia wannoi sen **Eleueisen** ijancaikisesta ijancaikisehen päle
- [A-I-401] anna meille armolisesta / nijn päsieis iuhlat pite / ette me – iaanoijsimma aijna / site **eleweiste** lädhett

Verbin (→) *elää* partisiippimuodosta (→) *elävä* johdettu ja osittain synonyyminen adjektiivi.

► VKS 1985 *elävä*.

eläväsitekijä *s.* 'eläväksi tekijä' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-488] Ah Herra Jumala, sine pyhexiteckie, wirgottaija, ia **elewexiteckie**

Sanaliitosta *eläväksi* (→ *elävä*) (→) *tehdä* muodostettu yhdyssana, jossa on samalla kertaa lisätty johdin ja suoritettu yhdistäminen. Yhdyssanasta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä, eikä Agricolalla esiinny kantasanaksi sopivaa yhdysverbiä **eläväksitehdä*.

► VKS 1985 *eläväksitekijä*.

elää v. 'elää, olla elossa t. hengissä; viettää, kuluttaa, käyttää (elin)aikaansa; elää henkisesti t. hengellisesti; vaikuttaa; elää t. pysyä iankaikkisesti' (1544) 441 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-217-[PS-146:2]] Mine kijtten HERRA / nijncauuan quin mine **elen**
- [A-I-205-[PS-103:15]] Inhiminen ombi **eläisens** ninquin Roho
- [A-I-11] Ilman kiuuta sine **elä** szaa. ios sine teghet quin mine manaa.
- [A-II-168-[LK-2:36]] Anna Prophetissa – oli **elenyt** miehens cansa seitzemen wootha hene Neitzydestes
- [A-II-665-[JAK-5:5]] Te oletta Hercuisa **elenyet** maan päle / ia oletta teiden Hecuman pitenyet
- [A-III-482-[JES-38:16]] sijtte **eleten** / Ja minun Hengeni Eleme siihen coconans seisopi
- [A-I-564] Tee / ette meiden lunastuxen hinda / se on / Herran colema / ia meiden Jumalan weri meisse aijna **eleijs**
- [A-II-278-[JH-11:25]] Joca vsko Minun pälen, henen pite **elemen**, ehke hen olis coollut
- [A-III-445-[5MS-32:40]] Sille mine ylesnostan minun käteni / Taiuasen / ia sanon / Mine **elen** ijancaikisesta.
- [A-III-582-[HES-14:16]] Nin totta quin mine **elen** sanopi HERRA Jumala

Verbillä on varmoja etymologisia vastineita kautta uralilaisen kielikunnan. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Agricolalla *elää* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *kauanelää*, *uloselää*.

► SKES 1955 *elää*; UEW 1988 73; SSA 1992 *elää*; NES 2020 *elää*.

emä s. 'äiti; emo; kantaäiti, suojelija' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-155-[1MS-32:12]] Sille mine pelkän hende / etteij hen tulisi / ia löijsi sekä **emät** / ette lapset minulta /
- [A-II-28-[MT-3:00]] heille [käärmeillä] ombi sencaldainen london / että he **emensä** tappauat syndyesens
- [A-III-213-[PS-E:0]] Hiji, Metzeleist soi woiton, Wedhen **Eme**, wei Calat wercon

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti. Se kuuluu kantauralilaiseen perintösanastoon. Samantapaisia sanoja on muissakin kielikunnissa, joten kysymyksessä saattaa olla alkuaan lastenkielinen, äänteellisesti motivoitu sana. Sanassa on sellaisia äänteitä, joita pikku lapsi oppii helposti lausumaan. Agricolalla *emä* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *lastenemä*.

► SKES 1955 *emä*; VKS 1985 *emä*; UEW 1988 74; SSA 1992 *emä*; EES 2012 *ema*; NES 2020 *emä*.

emä kirkko s. 'seurakunnan) pääkirkko' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-18-[UT-E]] tesse Turussa ombi Maakunnan **Eme kirkko** ia pijspan Stoli ia Istuin

Substantiiveista (→) *emä* ja (→) *kirkko* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *emäkirkko*; Toropainen 2017 51.

emälammas s. 'emolammas' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-113-[JES-40:11]] Hen sylihins Caritzat cocopi, ia **Emelambat** hen siuieste wiepi

Substantiiveista (→) *emä* ja (→) *lammas* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *emälammas*.

emäntä s. 'vaimo, aviovaimo; emäntä' | (1543) 113 esiintymää, myös UpsE

- [A-III-137-[1MS-3:20]] JA Adam cutzui Henen **Emenens** nimen Heua
- [A-O-8] Sinun lehemeises **Emende** / Paluelia / Pica / caria / iucta / ia mite sinun lehemeiselles onopi / ele himoitze.
- [A-I-162-[JUDIT-9:3]] Ja olet taas iellens heiden **Emändens** ia Tytteres / andanut kijnioteta / ja röwette
- [A-II-162-[LK-1:18]] mine olen wanha, ia minun **Emenden** on io ijäline
- [A-III-407-[PS-123:3]] Picain silmet, heiden **Emendens** Käsijn catzouat

Johdos substantiivista (→) *emä*. Agricollalla *emäntä* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *avioemäntä*.

► VKS 1985 *emäntä*; Häkkinen 2020a SUST 275 90.

emäpuoli s. 'äitipuoli' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-457-[1KOR-E]] [Paavali] Laitta sen swren Pahategthon, ette yxi otti henen **Emepolens** auioxi

Substantiiveista (→) *emä* ja (→) *puoli* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Kansankielessä *emäpuoli* tunnetaan samassa merkityksessä Myrskylästä, joka on aiemmin kuulunut Pernajan pitäjään.

► SMS 1985 *emäpuoli*; VKS 1985 *emäpuoli*.

ence adv. 'enemmän' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-6] Ja tosin **ene** se kiroile ia domitze semmotiset tödh

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) komparatiivinen johdos, joka tunnetaan etenkin Varsinais-Suomessa ja paikoin hämäläis- ja eteläpohjalaismurteissa. Agricolalla esiintyy myös rinnakkaismuoto (→) *enäy*. Ns. *paree*-tyypin komparatiivimuoto, jota käytetään vain yksikön nominatiivissa, on syntynyt komparatiivisen johdinaineksen sulautuessa vartalovokaaliin.

► Punttila 1985 97–99; VKS 1985 *enää*; SMS 1988 *enee*¹.

enemin *adv.* 'enemmin, enemmän; ennen kaikkea; enää, vielä' (1544) 110 esiintymää, myös UpsK

- [A-I-506] Sinua hartasta me rucolema / ettes meille sinun Armos liseisit / ja sen wehen sytytetty wscon Kipinan / aijna **enemin** ja **enemin** yleshehutaitsit
- [A-I-685] Ja nijn peiue peiuelde / **enemin** ja **enemin** auwoin cuckoijsisa caunistuijsima
- [A-II-398] Ja iota **enemin** se pidhellen / sen caunimaxi hen tule.
- [A-III-693] Quin keysi **enemin** pingotetaan / nin se pikemin katkepi.
- [A-II-485-[1KOR-14:1]] NOutaka Rackautta / olcatta Achkerat Hengelistein Lahiaian ielkijn / Mutta **enemin** ette te Propheteraisitta.
- [A-II-694-[ILM-12:8]] eiuet he woittanuet / Eike heidhen Siansa **enemin** leutty Taiuas.
- [A-II-221-[LK-18:14]] Teme meni cotians hurskambana **enemin** quin se toinen

Adjektiivin *enä* (→ *enää*) komparatiivimuodosta (→) *enempi* muodostettu monikon instruktiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ortografisista syistä Agricolan esiintymiä ei voi luotettavasti erottaa saman komparatiivimuodon toiseen varianttiin (*enämpi*) perustuvista adverbeista (→ *enämin*). Molemmat ovat tavallisia Agricolan kielessä. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalin ortografisen asun perusteella. Agricolan esimerkissä *hurskambana enemini* 'vielä hurskaampana' adverbi toimii adjektiivin komparatiivia vahvistavana ilmauksena.

► VKS 1985 *enempi*.

enemiten *adv.* 'enimmäkseen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-708-R] cussa Jumalan Sanat **enemiten** sarnatan, sielle se mös sangen ylencatzotan

Komparatiivisesta adjektiivista (→) *enempi* johdettu adverbi, joka on käännösvastine Lutherin ilmaukselle *am meisten*.

► VKS 1985 *enemiten*; Heininen 2008 132.

enemmän → **enemmän**

enempi¹ *adv.* 'enemmän, enempää, enää, kauemmin' | (1544) 77 esiintymää, myös Westh

- [A-III-692-[NAH-3:16]] **Enembi** sinulla on Cauppamiehie / quin Tecthie Taiuas.

- [A-II-429-[ROM-5:15]] Nin on palio **enembi** Jumalan Armo ia Lahia monelle runsahasta tapachtanut / Jesusen Christusen cautta
- [A-I-540] Mite sinun paluelias **enembi** on sanomista sinun edhessesses?
- [A-II-232-[LK-22:16]] Em mine sö sillen henest **enembi** / sihenasti quin se teuteten Jumalan Waldakunnas.
- [A-III-62] ele mös ikenens **enembi** site muistele
- [A-II-381-[AP-24:11]] sine taidhat merkite ettei **enembi** ole quin caxitoistakymende peiue / sijttequin mine ylestulin Jerusalemijn rucolemaan

Adjektiivin *enä* (→ *enää*) komparatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolalla esiintyy myös rinnakkaismuoto *enämpi*, jota on ortografisista syistä mahdotonta erottaa luotettavasti *enempi*-muodosta. Tässä on ero tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella. Westhin koodeksissa useimmat esiintymät viittaavat lukuasuun (→) *enämpi*. Agricolalla pitkälti samassa merkityksessä esiintyvät myös monikolliset instruktiivimuodot (→) *enemin*, *enämin* ja partitiivimuoto (→) *enää*.

► vks 1985 *enempi*.

enempi² *a.* 'enempi, suurempi (myös kuv.), runsaampi, useampi' (1548) 14 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-356-[AP-15:28]] Sille nin kelpasi pyhelle Hengelle ia meille / ei ychten **enembete** Raskautta paneman teiden pälen / quin nämät tarpeliset.
- [A-II-640-[HEB-7:7]] se ioca wehemi on, ottapi hyuestisiugnauhet, silde ioca **Enembi** on
- [A-III-177-[MT-27:24]] Coska nyt Pilatus näki ettei miteken auttanut / mutta **enembi** messe nousi / tahtoi hen canssan mielen nouta
- [A-II-445-[ROM-11:00]] Laki on hyue / ia ombi quitengin yxi tila **enembijn** Syndijn
- [A-III-189-[1KOR-15:6]] Ja sielle hen nähtijn **enemelde** quin widhelde sadhalda welielde ydhelle haualla

Adjektiivin *enä* (→ *enää*) komparatiivimuoto. Agricolalla esiintyy myös rinnakkaismuoto (→) *enämpi*, jota on ortografisista syistä mahdotonta erottaa luotettavasti *enempi*-muodosta. Tässä on ero tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella. Westhin koodeksissa useimmat esiintymät viittaavat lukuasuun (→) *enämpi*.

► vks 1985 *enempi*.

enempä|tä, -ä, -t *adv.* 'enempää, enää' | (1544) 18 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-447] pääste sinun paluelias synnit / iotca nijte sinunlle tunnustauat / etteij heiden omantundons ricos ia wica **enembete** heite wahingotaijsi
- [A-II-7-[UT-E]] [Kristitty] ei sillen **enembet** taruitze
- [A-II-643-[HEB-8:12]] heiden wäryttens em mine tahdo **enembä** muista.
- [A-III-558-[JER-31:29]] Eipe silloin **enembete** sanota / Iset ouat hapanuet Winamariat sönyet / ia Lasten hampat ouat heltyneet.

Adjektiivin *enä* (→ *enää*) komparatiivimuodon (→) *enempi* partitiivimuoto, jota käytetään adverbien (→) *enemin*, *enempi*, *enämin*, *enämpi* kielteisenä vastineena. Partitiivin pääte voi olla vahva- tai heikkoasteinen tai loppuheittoinen. Agricolalla esiintyy myös variantti (→) *enämpätä*, jota ortografisista syistä on mahdotonta erottaa luotettavasti *enempätä*-muodosta. Tässä yhteydessä ero on tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella. Westhin koodeksissa useimmat esiintymät viittaavat lukuasuun (→) *enämpätä*.

► VKS 1985 *enempi*.

enemän *adv.* 'enemmän, ennemmin, pikemmin, kauemmin, enää' | (1544) 40 esiintymää

- [A-I-467] Lise minussa sinun armos / ette mie peiue peiuelde / **enemen** ia **enemen** itzeseni colisin
- [A-II-87-[MT-23:15]] Ja coska hen techty on / nin te heneste teette cachta **enemen** heluetin lapsen / quin itze oletta.
- [A-II-498-[2KOR-2:7]] Nin ette te testedes site **enemen** pite henen cansans ylitzeeczoman / ia lohuttaman hende
- [A-II-326-[AP-5:29]] **Enemen** tule Jumalata cwlla / quin Inhimisie.
- [A-I-535] Anna minun aijna halajta / ja tachto / ioca sinulle **enemen** on otolinen ja paramin kelpa
- [A-II-364-[AP-18:20]] Ja he rucolit hende / Ette hen **enemen** aica olis heiden tykenens.
- [A-II-716-[ILM-22:5]] Ja ei **enemen** Öte pidhe oleman.

Adjektiivin *enä* (→ *enää*) komparatiivimuodosta (→) *enempi* muodostettu yksikön instruktiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ortografisista syistä Agricolan esiintymiä ei voi luotettavasti erottaa saman komparatiivimuodon toiseen varianttiin (*enämpi*) perustuvista adverbeista (→ *enämän*). Molemmat esiintyvät Agricolan kielessä. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalin ortografisen asun perusteella. Westhin koodeksin esiintymät viittaavat lukuasuun (→) *enämän*.

► VKS 1985 *enempi*.

enennys → **enenys**

ene|ntää, -tä *v.* 'lisätä, kartuttaa' | (1544) 12 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-122-[2MS-32:13]] Mine tahdon **enendä** teijden Siemenen / ninquin Techdet Taijuasa
- [A-I-358] LAijna meille HERRA / sinun tachtos ielken wipyweinen paluelus / ette me meiden elin aijcanam / sekä sinun paluelus Canssas / ansiosa / ia luussa **änetteisijn**
- [A-II-61-[MT-13:00]] Cussa Jumala sana ymmertään / sielle se itzens **enendepi** / ia Inhimiset paranda.
- [A-III-132-[1MS-1:22]] Linnut **enendeken** heitens maan päle
- [A-III-499-[JES-51:2]] Sille mine cutzuin henen [Saaran] / coska hen wiele yxineinen oli / ia siugnasin henen ia **enensin** henen.

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) perustuva johdos. Agricolalla esiintyy myös rinnakkaisjohdos *enäntää*, jota ortografisista syistä ei voi luotettavasti erottaa *enentää*-verbin esiintymistä. Tässä on ero tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella. Agricolan ilmaus *enentää itsensä, itseänsä* merkitsee 'lisääntyä'.

► VKS 1985 *enentää*.

enenys, enännys s. 'hyöty, kasvu, lisääntyminen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-604] Olcohon minun wicaijni tyhijenus – – ja caikein auwoin **enännys**, ja mös caiken pyhydhen lisennys, Wastan caikein minun wiholisten – – wäghytuste
- [A-I-812] [Rukoilemme] ette neisse caikissa, olis sinun Nimes cunnia, sinun Waldakunnas **änenys**

Johdos verbistä (→) *enentää, enäntää*.

► VKS 1985 *enennys*.

enetä v. 'lisääntyä, kasvaa, vaurastua' | (1548) 9 esiintymää, myös UpsK

- [A-II-357-[AP-16:5]] Nin Seurakunnat wahwistuit wskosa / ia iocapeiue lucu **eneni**.
- [A-II-445-[ROM-11:00]] Laki ei ole sitewarten sääty / Ette syndi sen cautta **enene**
- [A-III-771-[2MS-19:19]] Ja sen Pasunan heline ieriestens **eneni** swremaxi.
- [A-III-550-[JER-23:3]] Ja tadhon heite [lampaita] iellenswiedhe heiden Nawettaans / ette he casuaisit ia **enenisit**.

Johdos adjektiivista *enä* 'suuri' (→ *enää*). Agricolalla esiintyy myös rinnakkaisjohdos (→) *enätä*, jota ortografisista syistä ei voi luotettavasti erottaa *enetä*-verbin muodoista. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella.

► VKS 1985 *enetä*.

enimit|ten, -en adv. 'enimmäkseen, pääasiallisesti, etenkin, varsinkin' (1544) 18 esiintymää

- [A-II-18-[UT-E]] ombi tesse P. Wdhen Testamentin kirioissa Somenkieli **enimiten** prucattu
- [A-I-214] Kijtoswirsi Jumalan ihmeista – – ette hen Caikein Lootudhen edhustan catzo / **enimitten** wscolisten
- [A-III-390-[PS-119:0]] se Sana Eloquium / **Enimitten** langepi Lupauxijn ia wchkauxijn pein
- [A-II-655-[HEB-13:19]] Mutta **enimitten** mine manan teite näite tekemen / senpäle ette mine site pikemin iellenstulisin teidhen tygenne.

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) superlatiivimuodosta (→) *enin* johdettu adverbi. Kansankielessä adverbi tunnetaan erityisesti pohjalaismurteissa ja Varsinais-Suomen pohjoisosassa.

► VKS 1985 *enimmiten*; SMS 1988 *enimmiten*.

enimittäin *adv.* 'erityisesti, varsinkin' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-418] JUmala / ioca sinu caikiwaldiaudes / **enimittein** säästemises / ia armachtamises cautta / iulghistat
- [A-II-310] Mite P. Lucas Apostolein tegosa **enimittein** opettapi.

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) superlatiivimuodosta (→) *enin* johdettu adverbi. Murteista adverbi tunnetaan erityisesti Keski-Karjalassa, mutta jonkin verran tietoja on myös muista itämurteista ja Peräpohjan ja Länsipohjan murteista.

► VKS 1985 *enimmittäin*; SMS 1988 *enimittäin*.

enimän *adv.* 'enimmin, eniten, parhaiten' | (1544) 9 esiintymää, myös Westh

- [A-I-479] Nijn me wihileitzet synniset Inhimiset / tulema nyt sinun caswos ethen / ia walitam sinulle / quin me **enimen** taidham
- [A-II-482-[1KOR-12:23]] iotca heiumet ouat nähdhä, nijte me **enimen** caunistamma
- [A-I-529] Anna minun HERRA – – site yliste / ioca sinun **enimen** kelpaijs

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) superlatiivista (→) *enin* muodostettu yksikön instruktiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Kansankielessä *enimän* tunnetaan erityisesti Varsinais-Suomen pohjoisosassa, mutta tietoja on muualtakin länsi- ja itämurteiden puolelta. Agricolalla synonyyminä esiintyy myös adverbijohdos (→) *enimästä*.

► VKS 1985 *enimmän*.

enimä|sti, -st *adv.* 'eniten; enimmäkseen, pääasiallisesti' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-614-[2PT-2:10]] caike **enimesti** ne iotca waeldauat Lihan ielkin saastaisisa hijmoisa
- [A-II-609-[1PT-4:00]] Temen wighan Perkele **enimesti** waickuttapi ninen wärein Christittydhen cautta
- [A-III-661] Ninquin **enimest** caiki Prophetat nucteleuat ia laittauat ne Edomitit sencaltaisen iulman Pahuden teden.

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) superlatiivista (→) *enin* johdettu adverbi, josta kansankielessä on eniten tietoja Keski-Suomen, Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan, Kainuun, Peräpohjan ja Länsipohjan murteista. Agricolalla esiintyy synonyymina myös (→) *enimän*.

► VKS 1985 *enimmästi*; SMS 1988 *enimmästi*.

enin *a.* 'suurin, runsain' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-515] ETte me waijuaset Inhimiset / eij waijuoin / caikin **enimmisä** sinun Armosas – – mutta mös nyt wseiman töijdhen cansa / ia ilmeisesta meiden teghoijsama merckinyuet / ia leutenyt olema

- [A-II-445-[ROM-11:00]] waicka **enin** osa poisheiteteisijn
- [A-II-482-[1KOR-12:23]] Ja iotca me lwlema häpielisemat oleuan Rumissa / nine päle me **enimen** Cunnian panema.

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) superlatiivimuoto.

► VKS 1985 *enin*.

eninnäki, eninäki *adv.* 'enintään' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-298-[PS-90:10]] Meiden Elinaijkam pysypi seitzemenkymmende wootta, **eninnäki** cadexenkymmende ajastaika
- [A-II-487-[1KOR-14:27]] Jos iocu Kielelle puhu / se puhucan itze toisna / taicka **eninäki** itze colmandena

Adverbiksi kiteytynyt superlatiivimuodon (→) *enin* essiivimuoto, johon liittyy liitepartikkeli *-ki*.

► VKS 1985 *eninnäkin*.

eninpuoli *s.* 'suurin osa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-386-[PS-118:0]] **Eninpoli** alghusta / ouat Christusen Sarnauan Israelis omat änet / ette hen pinasans autettijn / holhottijn / ia kircastettijn.

Adjektiivin *enä* superlatiivimuodon (→) *enin* ja substantiivin (→) *puoli*¹ muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana.

enkeli *s.* 'enkeli, taivaallinen henkiolento, Jumalan sanansaattaja; (kuv.) hurskas; paha henkiolento' | (1543/1559) 320 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-20] Sinun pyhe **Engelis** olcon minun cansan
- [A-II-92-[MT-24:36]] Waan sijte peiuest ia hetkest eikengen tiedhe / ei Taiwasten **Engelitke** / waan minun Isen yxinens.
- [A-I-93] Cuca nijn nouta Herrans miele. se sijs henen **Engelins** liene.
- [A-II-516-[2KOR-12:7]] Ombi minulle annettu yxi Pistin Lihan lepitze / nimitten / se Perkelen **engeli** ioca minua piti Rusicoitzeman ettei mine ylitze mären itzeni yleskorghotaisi /
- [A-III-325-[PS-78:49]] hen hirmulises wihassans lehetti heiden secans pahat **Engelit**

Laina joko muinaisruotsin sanasta *ängel* tai *engil* tai muiden germaanisten kielten vastaavasta sanasta, jotka puolestaan juontuvat latinasta. Latinan *angelus* perustuu kreikan sanaan *ángelos* 'lähetti, sanansaattaja, enkeli'. Agricolalla *enkeli* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *esienkeli* ja *ylimäinenenkeli*.

► Streng 1915 17; SKES 1955 *enkeli*; SSA 1992 *enkeli*; NES 2020 *enkeli*.

ennen¹ *adv.* 'ennen, aikaisemmin, ensin, etukäteen; entisaikaan, muinoin; pikemmin, mieluummin' | (1544) 213 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-111-[5MS-32:17]] He wffrasit – – Nijllen wsillen / iotca eijuet **ennen** olluuat / Quita heiden Isense eijuet ole cunnioijttanuet
- [A-I-231-[2SM-22:38]] Mine takaaijan minun wiholisijan / ia mestan heidhet / Ja en palaija / **ennen** quin mine heijet cadhotan.
- [A-I-171-[JES-63:19]] Me olema ninkutta **ennenghin**
- [A-III-128-[VIIS-5:3]] Nāme nyt ne ouat / iotca me **enne** pilcana ia nauruna pidhime.
- [A-II-118-[MK-3:27]] Ei woi kengen yhden Wekeuen Honeseen yllette / ia henen Calunsa poisröute / ellei hen **ennen** site Wekewete kijnisido
- [A-I-323-[AP-4:28]] tekemehen / mite sinun Kātes / ja sinun Neuuos / **ennen** aijkonnut oli / ette tapachtaman piti
- [A-II-18] Senteden he ouat cauuan **ennen** Christitudh olluet / quin ne mw dh temen Somen Hijppakunnan ia maan Asuuaiset.
- [A-I-302-[PS-102:26]] Sine olet **ennen** Maan perustanut / Ja Taijwahat ouat sinun Käsialas.
- [A-I-160-[TOB-3:6]] mine tahdon **ennen** coolla / quin elää.

Järjestysluvun *ensi* (→ *ensimäinen*) yksiköllinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sama muoto esiintyy myös adpositiona. Sanaliitto *ennen kuin* on Agricolalla kiteytynyt myös yhdyssanaksi (→ *ennenkuin*).

► VKS 1985 *ennen*.

ennen² *adpos.* 'ennen t. aikaisemmin jotakin (ajasta t. paikasta)' (1544) 57 esiintymää, myös Westh

- [A-I-103] Jalot Alcusanat **ennen** muijta Rucouxita
- [A-II-515-[2KOR-12:2]] Mine tunnen ydhen inhimisen Christusesa **ennen** Nelietoistakymende aiastaica
- [A-III-148-[JH-12:9]] peiue **ennen**
- [A-III-740-[SAK-8:10]] **ennen** neite peiuie
- [A-III-757] Wan site me ymmerdhem henen Ennustoxistsans / ettei HEN cauuan **ennen** Christusen Syndymisen / ia tosin se Wimeinen Propheta on ollut.
- [A-II-465-[1KOR-4:5]] elkette domitco **ennen** aica
- [A-II-608-[1PT-4:8]] **ennen** caikia piteket keskenen palua Rackaus

Järjestysluvun *ensi* (→ *ensimäinen*) yksiköllinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolalla *ennen* on useimmiten prepositio, jonka täydennys on partitiivissa, mutta myös genetiivitäydennys on mahdollinen. Postpositiona *ennen* on harvinainen (3 tapausta), ja täydennys on aina partitiivissa. Kiteytynyt sanonta *ennen aikaa* merkitsee 'liian aikaisin' ja *ennen kaikkia* 'ensisijaisesti, varsinkin'. *Ennen* esiintyy Agricolalla yleisesti myös adverbina.

► VKS 1985 *ennen*.

ennenkuin *adv.* 'ennen kuin, aikaisemmin kuin' | (1544) 64 esiintymää

- [A-I-179-[lis.DANA-O:42]] O HERRA / sine ijancaikinen Jumala / ioca tiedhet caiki salaijset / ioca tunnet caiki / **ennenkuin** tapachtauat
- [A-II-155-[MK-14:72]] **Ennenkuin** Cuckoi laulapi cahdiste / pite sinun kioldemen minun colmaiste.
- [A-III-527-[JES-66:7]] Hen synnyttepi **ennenkuin** hen Kiwun saapi, hen synnytti Piltin, ennenkuin hen Lapsenhäten tuli

Sanaliitosta *ennen kuin* tiivistynyt yhdysadverbi, joka on Agricolalla yleisempi kuin vastaava sanaliitto. Mallina on voinut olla latinan *antequam* tai *priusquam*. Westhin koodeksissa vastaavat osat esiintyvät vain sanaliittona.

ennensanoa *v.* 'sanoa edellä t. aiemmin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-859] Nijn ette quin **ennensanottijn** / Caiketin ombi colmeus sijne yxineijsudhes / Ja yxineijsus colmeudhes cumartapa.

Adverbista (→) *ennen*¹ ja verbistä (→) *sanoa* muodostettu yhdysverbi, jonka mallina on ollut latinan *supradictum est*.

► Gummerus 1955 633.

ennestyä *v.* 'ennustaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-427] [Auta että] sinun Keskyleises pyhen Juhannisen manausta noudhaijsi, ia tulis ilman estete, sen tyge, ionga hen **ennesty**

Johdos perustunee joko adverbiin (→) *ennen*¹, *enne* tai sitten substantiiviin *enne*, joka kuuluu molempien taustalla olevan *ensi*-sanan (→ *ensimmäinen*) johdoksiin, kuten myös verbi (→) *ennustaa*. Tosin *enne* on selitetty myös nytemmin germaanisperäiseksi tiedetyn *entää*-verbin johdokseksi, mutta semanttisesti se sopii paremmin *ensi*-sanueeseen. *Enne* ei esiinny Agricolan teoksissa. Myöskään *entää* ei esiinny Agricolan kielessä, mutta Agricolan (→) *ennätellä* ja (→) *ennättää* edustavat samaa vartaloa. Johdos *ennestyä*, joka on käännös latinan verbimuodosta *predixit*, saattaa olla aivan tilapäinen muodoste, koska siitä ei vanhassa kirjakielessä eikä murteissakaan tunneta muita esiintymiä. Huomionarvoista on, että verbi (→) *ennustaa* ei esiinny vielä Agricolan Rukouskirjassa, joten sopiva verbi on sitä laadittaessa ollut vielä hakuvaiheessa.

► Gummerus 1947 207; SKES 1955 *entää*; Ikola 1962 SJ 4 30–35; Hakulinen 1979 190; VKS 1985 *ennestyä*; LÄGLOS 1991 *entää*; SSA 1992 *entää*; NES 2020 *enne*.

ennustaa *v.* 'ennustaa, profetoida, ilmoittaa tulevia tapahtumia, tietää ennalta' (1548) 41 esiintymää

- [A-II-320-[AP-3:18]] Mutta Jumala ioca caikein henen Prophetains Suun cautta **ennustanut** oli / ette Christusen pite Kersimen / sen hen nein nyt teutti.

- [A-III-631-[JOEL-E:0]] [Joel] sijte Nelest ia moninaisist witzauxist **ennustapi**

Johdos substantiivista *ennus*, joka puolestaan on järjestysluvun *ensi* (→ *ensimäinen*) johdos. *Ennus* ei esiinny Agricolan kielessä, mutta se tunnetaan toisessa merkityksessä Ljungo Tuomaanpojan lainsuomennoksesta 1601.

► SKES 1955 *ennus*; Ikola 1962 SJ 4 30–35; VKS 1985 *ennus*, *ennustaa*; SSA 1992 *ennus*.

ennust|os, -us s. 'ennustus, profetia, näky' | (1548) 55 esiintymää

- [A-II-577-[1TIM-1:18]] Temen Käskyn mine annan sinun Haltuus minun Poican Timothee / ninen entisten **Ennustosten** ielkin sinusta
- [A-III-340-[PS-89:0]] On yxi Jalo **Ennustos** Christusesta ia henen Waldakunnastans
- [A-III-449] Daudin Kijtos henen **Ennustuxestans**

Johdos verbistä (→) *ennustaa*.

► VKS 1985 *ennustus*.

ennätellä v. 'rientää edelle (kuv.), ennakoida' | (1544) 1 esiintymää

- [A-I-835] Meiden tule olla astiat, ioijssa Jumala tekepi, eijke tule meiden **ennettelle** meiden neuuoijllan henen tactons

Johdos verbistä (→) *ennättää*. Agricolan ainoa esiintymä on käännös latinan verbistä *antevertere*. Murteissa sama johdos tunnetaan mm. merkityksissä 'päästä ensimmäisenä, hätäillä, ehtiä ennen muita'.

► Gummerus 1955 611; VKS 1985 *ennätellä*; Hahmo 1988b 87.

ennä|ttäin, -ttän adv. 'kiirehtien, ennen, aikaisemmin' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-660] se Esau / weliens Jacobin wihasi / ette Hen **ennettein** henelde poissuualsi sen Esicoisen hyuestisiugnauxen
- [A-III-670-[JON-4:2]] Senteden mine mös tahdoin **ennetten** poispaeta Merehen.

Verbin (→) *ennättää* E-infinitiivin instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sama muoto esiintyy myös paradigmaan kuuluvana osana syntaktista rakennetta. Joonan kirjan muoto on käännös saksan adverbista *zuvor*.

► VKS 1985 *ennättää*.

ennättää v. 'pitää kiirettä, kiiruhtaa; ennättää, ehtiä, joutua, päästä edelle; kiirehtiä tekemään jotakin; tavoittaa, saavuttaa, saada kiinni; ehättää antamaan; ehtiä ennen, mennä eteen, edelle; estää, ehkäistä' | (1544) 28 esiintymää, myös Westh

- [A-III-402-[PS-119:147]] Warahin mine **enneten**, Ja hwdhan

- [A-III-45] Me iotca elemme ia iellense iäme Herran tulemisehen, ei me **ennete** nijnen edelle iotca macauat
- [A-II-480-[1KOR-11:21] iocainen oman Echtolisens söödhe **ennettepi**
- [A-II-476-[1KOR-9:00]] Ninquin yxi Kiluan iooxeua / se ioca ohitze iooxe / ei hen Mali **ennettä** / ia yxi Campalia / ioca huckan Twlehen hackapi.
- [A-I-724] Heluetin murhet ouat minun ymberisaluanet / coleman paulat ouat minun **ennettenyuot**.
- [A-I-401] sine alati **ennetet** meiden rucouxet
- [A-I-835] Josias sodhan nosti / ehcke hen oli pyhe Kuningas / **ennettein** Jumala tacton / sentedhen se onnettomasti kieui.
- [A-III-57] nemet caiki [viettelykset] hen **ennettä** henen Iseliseste rackaudestans, ia hilitzepi sinun lihas ia weres

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos suunnilleen samaa merkitsevästä lyhyemmästä verbistä *entää*, jota aiemmin on pidetty *ensi*-sanana (→ *ensimäinen*) johdoksiin kuuluvana. Uudemman käsityksen mukaan *entää* on lainaa germaaniselta taholta. Alkumuodoksi sopii kantagermaanin **enþa*- tai *enþia*-, jonka merkityksiä ovat mm. 'yrittää, pyrkiä, olla innokkaasti toimessa'. Samaa juurta on muinaisruotsin *inna* 'saavuttaa, suorittaa'.

► SKES 1955 *entää*; Hahmo 1988b 85–94; LÄGLOS 1991 *entää*; SSA 1992 *entää*.

ennätys → ennätös

ennätös s. 'kiirehtiminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-522] [Auta että me] sinun päwirckaas pyhesse hengesse, ilman ydhengen mwun kijron, ia **ennetoxen**, caikein wickelimesta ja wisumasta odhottajisima

Johdos verbistä (→) *ennättää*. Kansankielessä johdoksesta tunnetaan sekä etu- että takavokaalisia variantteja, mutta Agricolan ainoa esiintymä on toisen tavun vokaaalista päätellen etuvokaalinen.

► VKS 1985 *ennätys*; SMS 1988 *ennatoksella, ennätys*.

eno, -i s. 'eno, äidin veli' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-653-[AM-6:10]] Ette cuki henen Setäns ia **Enons** ottais, vloswiedhexens ne Luudh Honeesta
- [A-III-779] Jos iocu henen Setens eli **Enoins** Emennen cansa maca / hen on Langoins häpien alastanut.

Sanalle on esitetty varmoja vastineita lähisukukielistä ja saamesta sekä lisäksi epävarmoja vastineita samojedikieliin asti. Se on johdos ikivanhaan perintösanastoon kuuluvasta adjektiivista *enä* (→ *enää*), joka merkitsee suurta tai paljoa.

► SKES 1955 *eno*¹, *eno*²; UEW 1988 74–75; SSA 1992 *eno*¹, *eno*²; EES 2012 *onu*; NES 2020 *eno*.

ensi|mäinen, -mmäinen *järjestysl.* ja *a.* 'ensimmäinen, ajassa tai järjestyksessä muiden edellä oleva; kahdesta edellinen, ensin mainittu tai esiintyvä; (lähinnä) seuraava; arvokkain, huomattavin, tärkein, suurin'
(1543) 180 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-6] **Ensimeinen** kesky
- [A-III-29] Mine kysyn sinulle N. **ensimeisen** / toisen / ia colmane kerdhan / ios sine tacdhot teme inhimisen otta sinun Auioxes / ia racasta hende seke wastoin ette mötekieuemisese?
- [A-II-615-[2PT-2:20]] *ombi* heiden cansans se wimeinen pahamaxi tullut quin se **ensimmeinen**
- [A-II-717-[ILM-22:13]] Mine olen se A ia O / se Alcu ia loppu / se **Ensimeinen** ia wimeinen.
- [A-II-110-[MK-E]] [Filon] näki Alexandrias, sen **ensimeisen** Seurakunnan wiele Judan taualla eleuen
- [A-I-363] HHRRAN he weit Pilatusen tyge **ensimeisse** hetkene / Ja cannoit palio wäri todistuxi henen wastans
- [A-II-82-[MT-21:31]] Cumbi neiste cahdesta teki Isens tahdon? – – Se **ensimeinen**
- [A-I-70] Jelken, Tuhaan, ia Heluntain – – **Ensimeijnen** Keskiwijcku
- [A-II-136-[MK-9:35]] Joca tachto **ensimeinen** olla, sen pite oleman caikein wimeisen

Sanan vartalolla *ensi-* on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä, mutta nämä eivät useimmiten ole itsenäisiä sanoja vaan kiteytyneiden taivutusmuotojen tai johdosten perusosia. Etäsukukielistä ei uskottavia vastineita ole voitu osoittaa. Sanan alkuperästä on annettu toisistaan poikkeavia selityksiä. Merkityksen perusteella sanaa on aikoinaan arveltu *esi*-sanana johdokseksi, mutta äännehistoriallisesti tämä selitys näyttää mahdottomalta. Nykykäsityksen mukaan *ensi* on johdos ikivanhasta pronominivartalosta *e-* 'tämä' (→ *että*), jolloin loppuosa selittyy samaksi johdinainekseksi kuin ikivanha järjestyslukujen tunnus (esim. *kolma-nte-*). Vastaavasti järjestysluku (→) *toinen* on johdettu pronominivartalosta *tuo*. Vaikka järjestysluvut yleensä johdetaankin vastaavista perusluvuista, ei toisen vartalon käyttö etenkään pienimpiä järjestyslukuja muodostettaessa ole mitenkään poikkeuksellista. *Ensi*-vartalon superlatiivinen johdos *ensimäinen* esiintyy järjestyslukuna sekä suomessa että eräissä lähisukukielissä. Agricolalla johdos on lähes aina alkuperäisessä asussaan. Nykykielelle ominainen *-mm-* on komparatiivin analogiaa. Ilmaus *ensimäinen hetki* tarkoittaa päivän ensimmäistä tuntia heti auringonnousun jälkeen ja *ensimäinen seurakunta* alkuseurakuntaa.

► SKES 1955 *ensi*; Ikola 1962 SJ 4 31–32; Hakulinen 1979 117–118; SSA 1992 *ensi*; NES 2020 *ensimmäinen*.

ensimäinen kolmatkymmentä *num.* 'kahdeskymmenesyhdes' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-724-[HGG-2:2]] **ensimeisne colmatkymmendenä** peiuene – – Tapactui Herran Sana

Sanaliittomuotoinen yhdistetty järjestysluku, jonka rakenneosia ovat (→) *ensimäinen* sekä keskenään alakokonaisuuden muodostavat (→) *kolmas* ja kokonaiseen kymmenlukuun viittaava (→) *kymmen*. Yhdistettyjen lukusanojen muodostamisperiaatteet poikkesivat Agricolan aikana osittain nykyisistä.

► Toropainen 2017 63–65.

ensin *adv.* 'ensin, aluksi, ennen mitään/ketään muuta, ensimmäisenä, ensimmäiseksi (ajasta tai järjestyksestä); ennen kaikkea, ennen muita, ensinnäkin (etusijasta); ennen, muinoin, alussa' | (1543) 186 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-19] Homenelta coscas wodehesta ylesnouse / **ensin** siugna sinuas pyhen ristin merkille
- [A-II-17-[UT-E]] echke toisinans mwtomat Sanat ouat oudhot ia camalat **ensin** cuulla, nin ne quitengin aijallans hariotuxes suloisemaxi tuleuat
- [A-III-209] Quin Abckiria **ensin** on / sijtte AlcuOpista Wskoon.
- [A-II-32-[MT-5:24]] mene **ensin** sopiman sinun welies cansa / ia sitte tule wfframan sinun lahias.
- [A-III-666-[JON-1:0]] Teste Jonan Hystoriast me **ensin** Opimma / Ette ioca ei mielellens ia rackaudhest tadho Jumalata seurata / henen teuty site ylenmielens tedhä
- [A-I-709] sitewarten sine **ensin** Adamille emänen annoit / ette hen sen cumpanins ja polisans cansa / apun / ia helpun pidheisi
- [A-II-18-[UT-E]] Hemalaiset **ensin** tulit Christituxi

Järjestysluvusta tai adjektiivista *ensi* (→ *ensimäinen*) muodostettu monikon instruktiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► Hakulinen 1979 105–106; VKS 1985 *ensin*; NES 2020 *ensin*.

ensinkään *adv.* 'ensinkään, ollenkaan, lainkaan' | (1544) 73 esiintymää, myös Westh

- [A-I-205-[PS-103:16]] Cosca Twli sen pälitze kieupi / nin eij hen sillen kestä / eijke hänen sijansa tunne hende **ensingen**.
- [A-II-469-[1KOR-6:5]] Eikö **ensingen** ole ychten Wijsasta teiden seasan?
- [A-III-377-[PS-109:24]] Minun polueni ouat heicot paastosta, Ja minun Lihani ombi Laiha, ia ei ole **ensingen** lihawtta.

Adverbista (→) *ensin* ja liitepartikkelista *-kään* koostuva adverbi, joka Agricolalla esiintyy aina kieltoverbin yhteydessä.

► VKS 1985 *ensinkään*.

ensinoppivainen *s.* 'alkeisoppilas, kasteoppilas' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-397] awa meiden **Ensinoppiwaisten** Sydhemein corwat — anna heille ymmerrdhys

Adverbista (→) *ensin* ja nominista (→) *oppivainen* muodostettu yhdyssana, joka on käännösvastine latinan sanalle *catechumenus* 'kasteoppilas'. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► Gummerus 1947 179; VKS 1985 *ensinoppivainen*.

ensi|stä, -st *adv.* 'ensin, aluksi; ennen kaikkea' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-551] **Ensiste** mine manan teite / ette te ylesnostacat teiden sydhemen / Jumalan tyge
- [A-II-282-[JH-12:16]] Mutta euet henen Opetuslapsens neite **ensist** ymmerteneet
- [A-II-422-[ROM-2:10]] Rauha caikille nijlle, iotca hyue tekeuet, **Ensiste** Juttaille ia mös Grekille

Adjektiivin *ensi* (→ *ensimäinen*) elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *ensisti*.

entinen *s. ja a.* 'entinen, ennen ollut, vanha, mennyt, aikaisempi, aikaisemmin tapahtunut; menneet ajat ja tapahtumat; edellinen, viime' | (1544) 79 esiintymää

- [A-I-309-[PS-143:5]] Mine muijstelen nijnnen **entisten** Aijcain pälle
- [A-II-646-[HEB-10:9]] Sijne hen poisottapi sen **entisen** / ette hen sen toisen siselpanis /
- [A-III-524-[JES-65:16]] ninen **Entisten** adhistoxet ouat vnotetut
- [A-III-524-[JES-65:17]] Sille catzos / Mine tadhon vdhen Taiuan ia vdhen Maan loodha / ettei nijte **entisitä** muistetaisi eike mielen otetaisi.
- [A-II-313-[AP-1:1]] Sijne tosin **entises** Kirias mine olen Puhunut -- caikista nijste, quin Jesus Rupesi

Adjektiivin *ensi* (→ *ensimäinen*) johdos, jolla on tarkkoja vastineita kaikissa lähisukukielissä.

► VKS 1985 *entinen*; NES 2020 *entinen*.

entisellens *adv.* 'ennalleen, entiselleen, entiseen tilaan' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-346-[AP-12:11]] Petari toindui **entisellens**
- [A-III-459-[JES-1:26]] Ja saatan sinun Domaris **entisellens** / ia Radhimiehes ninquin alghustaki.

Nominin (→) *entinen* omistusliitteellinen allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *entisellensä*.

entä *adv.* 'entä, miten' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-308-[JH-21:21]] Coska sis Petari temen neki, sanoi hen Jesuselle, Herra, **ende** sis temen?

Eräänlaista vaihtoehtoa ilmaisevalle kysymys- tai huudahduslauseen aloitussanalle *entä* on esitetty vastine vain etelävirosta. Sanaa on arveltu skandinaaviseksi lainaksi, jolloin se olisi sukua nykyruotsin sanalle *ändå* 'kuitenkin, vaikka' Toden- näköisemmin se on kuitenkin keskiaikainen laina alasaksan sanasta *ende* 'ja'. Nyky- suomessa *entä*-sanaan liittyy usein konjunktio *jos* tai *kun*, etenkin silloin, kun *entä* liittyy verbiin tai kokonaiseen lauseeseen. Vanhassa kirjakielessä ja vanhassa kaunokirjallisuudessa *entä*-sanalla on yksinäänkin saattanut olla merkitys 'entä sitten jos'.

► Ekman 1902 FUF I 121–126; SKES 1955 *entä*; VKS 1985 *entä*; LÄGLOS 1991 *entä*; SSA 1992 *entä*; Bentlin 2008a SUST 256 212–214; NES 2020 *entä*.

enämin *adv.* 'enemmän, yhä enemmän, ennemmin, varmemmin, (ei) sen enempää' (1544) 49 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-251-[JH-3:19]] Inhimiset racastit **enämin** Pimeytte / quin Walkiutta. Sille ette heiden Töons olit pahat
- [A-I-689] Ja site enämin / quin Rumin woijma puuttupi / site **enämin** Hengi wlocukoiijstapi
- [A-II-374-[AP-22:2]] Quin he nyt cwlit henen Hebraican kielelle heille puhuan / nin he **enämin** waickenit.
- [A-I-526] eij hen sijs woij ioosta sinun keskydhes tiete mödhen, Mutta **enämjn** poluet cumarta
- [A-II-429-[ROM-5:10]] Palio **enämin** me Autuaxi tulema henen Elemens lepitze / ette me nyt souitetut olema.
- [A-II-567-[1TS-4:1]] ette te **enämin** teudhelisexi tulisitta
- [A-I-637] eij he ole **enämin** meiden wiholiset, quin sinunka

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) komparatiivimuodon (→) *enämpi* monikollinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ortografisista syistä muotoa ei voi luotettavasti erottaa rinnakkaismuodosta (→) *enemin*. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella.

► VKS 1985 *enempi*.

enämpi¹ *a.* 'suurempi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-105-[MT-27:24]] Coska nyt Pilatus näki ettei miteken auttanut / mutta **enämbi** mässe tuli / otti hen wedhen / pesi kädhensä Canssan edhes

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) komparatiivimuoto. Sama muoto esiintyy myös adverbina, ja myös käsillä olevassa tapauksessa adverbitulunkinta on mahdollinen. Agricolalla tavallisempi rinnakkaismuoto on (→) *enempi*. Ortografisista syistä muotoja ei voi luotettavasti erottaa toisistaan. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella.

► VKS 1985 *enempi*.

enämpⁱ *adv.* 'enemmän, enempää, muuta, enää' | (1544) 18 esiintymää, myös Westh

- [A-II-63-[MT-14:17]] Ei ole meillä tesse **enämbi** quin wisi leipe / ia caxi cala.
- [A-II-201-[LK-11:31]] Ja catzo / tesse ombi **enämbi** quin Salomon.
- [A-I-154-[IMS-32:10]] Sille eij minulla ollut **enämbi** / quin teme Sauua / cosca mine ylitze temen Jordanin waelsin
- [A-II-280-[JH-11:54]] Ei sis Jesus **enämbi** Vaeldanut iulkisesta Judaste seas

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) komparatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolalla tavallisempi rinnakkaismuoto on (→) *enempi*. Ortografisista syistä muotoja ei voi luotettavasti erottaa toisistaan. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella.

► VKS 1985 *enempi*.

enämpä|tä, -ä, -t *adv.* 'enempää, enää' | (1544) 7 esiintymää, myös Westh

- [A-II-86-[MT-22:46]] eike mös rochgennut yxiken sen päiuen perest henelle **enämbete** kysyue.
- [A-I-143-[JER-31:34]] Sille mine tahdon heiden pahattöns andexianda / ia eij ikenens **enämbete** muista heiden Syndijens pälle
- [A-I-517] iepi ilman etteij hen **enämbet** sinun hengeliste taiualista wisauttas tutki
- [A-III-93] [Kristus] ylitzewoitti coleman – – ia eij ikenens **enämbe** coole

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) komparatiivimuodon (→) *enämpⁱ* partitiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ortografisista syistä muotoa ei voi luotettavasti erottaa rinnakkaismuodosta (→) *enempätä*. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella.

► VKS 1985 *enempi*.

enämän *adv.* 'enemmän; enemmänkin, pikemmin; vielä, lisää' (1544) 6 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-97-[MT-25:00]] Sille että itzestens se ombi yxikertainen Sana / Mutta monicachtain cautta se **enämen** Hedhelme saatta / quin mutamin.
- [A-II-323-[AP-4:19]] Itze te Domitca / Jos se on Jumalan edes oikea / ette me teite **enämen** cwlema quin Jumalata.
- [A-I-532] Mutta lihalla mine **enämen** paluelen synnin lakij / cosca mine enämin tundoni tottelen / quin toijnda taika pyhen hengen waicotusta
- [A-II-651-[HEB-11:32]] Ja mite minun pite **enämen** puhuman?

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) komparatiivimuodosta (→) *enämpⁱ* muodostettu yksikön instruktiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ortografisista syistä esiintymiä ei voi luotettavasti erottaa saman komparatiivimuodon toiseen varianttiin (*enempi*) perustuvista adverbeista (→ *enemmän*). Molemmat esiintyvät Agricolan kielessä. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalin ortografisen asun perusteella. Agricolalla *enämän* esiintyy myös perusosana yhdysadverbissa (→) *paljoenämän*.

► VKS 1985 *enempi*.

enännys → **enenys**

enäntää v. 'lisätä' | (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-I-133-[NEH-9:23]] heiden lapsens sine **enänsit**, ninquin Taijuahan techdet
- [A-I-148-[BAR-2:34]] heiden pite sielle hallitzeman / Ja minun pite heite **enändämen** / ia eij wähendämen /

Adjektiivin *enä* 'suuri' (→ *enää*) perustuva johdos. Agricolalla esiintyy myös rinnakkaisjohdos (→) *enentää*, jonka esiintymiä ei ortografisista syistä voi luotettavasti erottaa *enäntää*-verbistä. Tässä ero on tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella.

► VKS 1985 *enentää*.

enätä¹ v. 'lisääntyä, vaurastua' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-161-[lis.2AK-O:9]] Sille mine teijn syndi ylitze meren sannan lughun / **enännyet** ouat minun pahatekoni
- [A-I-722] Cosca pahuus **enäne**, nijn lise sinun armoijas
- [A-II-347-[AP-12:24]] Mutta Jumalan Sana caswoi ia **enäni**.

Johdos adjektiivista *enä* 'suuri' (→ *enää*). Agricolalla esiintyy myös rinnakkaisjohdos (→) *enetä*, jota ortografisista syistä on mahdotonta erottaa luotettavasti *enätä*-verbin esiintymistä. Tässä on ero tehty toisen tavun vokaalimerkinnän perusteella.

► VKS 1985 *enetä*.

enätä² v. 'lisätä' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-410] se Jumalan Laki / ioca oikeut mödhen auttaman pideis (ios iotaki mwtoin pideis auttaman wanhurskauteen) ei waiwon ole ilman apu tullut / mutta se ombi mös Syndie **enänyt**
- [A-II-639-[HEB-6:14]] Totisesta mine tahdon sinua hyuesti siugnata / ia **enäte**.

Johdos adjektiivista *enä* 'suuri' (→ *enää*). Agricolalla esiintyvät myös synonyymiset (→) *enentää*, *enäntää*.

► VKS 1985 *enentää*.

enäy a. 'suurempi, enempi' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-146-[MK-12:33]] se ombi **enäy** quin caiki Poltewffri / ia caikinaiset wffrit.
- [A-II-367-[AP-19:32]] **enäy** poli eipe tieneet, minge syyn tedhen he olit ckontulluet

Adjektiivin *enä* (→ *enää*) komparatiivimuodon (→) *enee* variantti. Toisen tavun pitkä vokaali tai diftongi sisältää jäänteiden komparatiivijohtimen spiranttiaineksesta.

► Ravila 1937 FUF 24 53–55; Punttila 1985 97–99; VKS 1985 *enää*.

enää *adv.* 'enempää, enää' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-132-[MK-8:14]] ei ollut heille **enä** ychte Leipe
- [A-II-411-[ROM-E]] ei ole sis sielle **enä** syndi

Adjektiivin *enä* 'suuri' partitiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. *Enä*-adjektiivilla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti. Se kuuluu uralilaisen kielikunnan ikivanhaan perintösanastoon. Adjektiivi *enä* ei esiinny Agricolalla eikä yleensä muutenkaan itsenäisenä sanana vaan eri taivutusmuotoihin kiteytyneenä adverbina tai kompleksisten sanojen rakenneosana. Varsinkin sen komparatiivimuodosta (→) *enempi* muodostetut adverbit ovat yleisiä.

► SKES 1955 *enä*; VKS 1985 *enää*; SMS 1988 *enää*¹; UEW 1988 74–75; SSA 1992 *enä*; NES 2020 *enää*.

epikuree, epikuri *s.* 'epikurolainen; (kuv.) jumalaton ihminen' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-361-[AP-17:18]] mutomat **Epicureit** ia Stoici Philosophi campalit henen cansans
- [A-II-420-R] ylencatzoiijat ouat ne Oikeat **Epicurit** / iotca nin eleuet / quin ei Jumala olisikan.
- [A-III-406-[PS-123:O]] Rucous – – watan Ulconcullatuita, Hecumarita, **Epicureita**, Väkeuite, ia muidhen Seurakunnan Wiholisia

Filosofi *Epikuroksen* nimeen perustuva oppisuunnan kannattajan nimi. Agricola on ilmeisesti lainannut nimityksen ruotsin vanhemmasta kirjakielestä, jossa kannattajia on nimitetty kahdella tavalla. Ruotsin *epicur* (GVB 1541 *Epicurer och Stoicer*) edustaa latinankielisen erisnimen *Epicurus* appellatiivista käyttöä, kun taas *epikuré* on kotoistettu muoto latinan erisnimipohjaisesta adjektiivista *epicureus*.

► SAOB 1922 *epikuré*.

episkopos *s.* 'piispa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-370-R] Pijspoille) **Episcopos** Grekixi / merkitze wartia warinottaian / edhescatzoia. Nin cutzutan Papit ei waiuon papixi mutta mös Pijspaxi.

Sitaattilaina kreikan sanasta *episkopos*, joka merkitsee valvojaa, esimiestä, vartijaa, johtajaa ym. Agricola on ilmeisesti lainannut sanan ruotsalaisen Raamatun (GVB 1541) vastaavasta reunahuomautuksesta.

► SAOB 1911 *biskop*, 1922 *episkop*.

epistola *s.* '(Uuden testamentin) kirje; epistolateksti' (1544) 107 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-99] Manaus nijnnen tyge / iotca ouat cokontulluet rucoeleman / sijte **Epistolast** Hebrerin tyge
- [A-II-562-[1TSS-E]] Temen **Epistolan** kirjoittapi P. Pauali erinomaisesta Rackaudhesta

- [A-III-217] Ninquin Cantor eli Pappi ydhen Versun eli **Epistolan** edhel weisapi. ja Chori sijtte weisa Responsorium

Laina joko muinaisruotsin sanasta *epistola* tai suoraan latinan sanasta *epistola*, josta myös ruotsin sana on peräisin. Latinan sana juontuu kreikan sanasta *epistolē*, joka on johdos lähettämistä merkitsevistä verbistä *epistéllein* ja tarkoittaa lähetystä tai kirjettä.

► Streng 1915 17; Hellquist 1939 *epistel*; SKES 1955 *epistola*; SSA 1992 *epistola*; NES 2020 *epistola*.

epäil- → myös **epäl-**

epäileminen s. 'epäileminen, epäily' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-553] Ja wscokan ilman caiki **epeijlemista** / sen nijn toden oleuan

Johdos verbistä (→) *epäillä*.

► VKS 1985 *epäileminen*.

epäilemätöin, epälemätöin a. 'joka ei epäile, luottavainen' | (1549) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-III-67] ole rohkia ia **epeilemetoin**
- [A-III-283-R] wissi) se on Site Hengi / ioca vskossa ia Asian päle **epelemötöin** ia vissi ombi.

Verbin (→) *epäillä* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. Agricolan *epelemötöin* sisältää ilmeisen painovirheen (po. -mätöin).

► VKS 1985 *epäilemätön*.

epäilevä → **epälevä**

epäileväinen → **epäleväinen**

epäillä → **epällä**

epäilys → **epälys**

epäjumala s. 'epäjumala, pakanallinen jumala; jumalankuva; jumaloitu olio' (1544) 114 esiintymää, myös Westh

- [A-III-212] **EPeiumalat** monet tesse / muinen palueltin caucan ia lesse.
- [A-I-307] Wastoin wlconcullatuijt / **Epeiumalan** paluelij / ja Eriseuroija / Jotca pyhie / ia oiikeit Saarnaita wihauat
- [A-II-420-R] sijte oikiasta Jumalasta he ouat **epeiumalat** tehnyt
- [A-II-698-[ILM-9:20]] etteiuet he cumartanuet Pirunloomia / ia Cullasia / Hopiaisia / Waskisia / Kiuisie ia puisia **Epeiumaloita** / Jotca eike nehdhe woi eike cwlla / eike kiedudhe

- [A-II-416-[ROM-E]] [Monilla ei] sillen muta iellens ole, quin se **Epeiūmala**, Watza

Kieltoverbin (⇒) *ei* vahva-asteisesta partisiippimuodosta *epä* sekä substantiivista (⇒) *jumala* muodostettu yhdyssana, jonka mallina on ilmeisesti ollut ruotsin *avgud*.

► VKS 1985 *epäjumala*.

epäjuma|lainen, -loinen → epäjumalinen

*epäjumalanpalvelija s.

Epäjumalanpalvelija ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *epäjumalanpalvelija*; Jussila 1998 *epäjumalanpalvelija*.

epäjumalanpalvelus s. 'epäjumalanpalvelus' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-459-[JES-1:00]] Sille hen heiden **Epeiūmalanpalueluxens** merkitze / Sille Wijdhois / Metzis ia Yrtitarhois Juttat ylesrakensit Altarit

Substantiiveista (⇒) *epäjumala* ja (⇒) *palvelus* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla useasti sanaliittona.

► VKS 1985 *epäjumalanpalvelus*.

epäjuma|linen, -lainen, -loinen a. 'pakanallinen, epäkristillinen; jumalaton' (1548) 7 esiintymää

- [A-II-361-[AP-17:16]] Ja coska nyt Pauali odhotti heite Athenas / nin henen Hengens cwmeni henesse / quin hen näki sen Caupungin caiketi **Epeiūmalisexi**
- [A-III-605-[HOS-E:0]] ne lapset, piti sencaltaisen häpielisen Nimen candaman, sen **Äpeiūmalaisen** canssan merkixi
- [A-III-620] Tesse ix. Luusa / seke se Jumalatoim Israelin waldakunda / ette mös mwddh **Epeiūmaloiset** / nudhellan / Nelghien / Sodhan ia Hedhelmzettudhen cansa
- [A-III-748-[SAK-11:17]] O **Epeiūmaliset** Paimenet, iotca Lauman ylenandauat

Johdos substantiivista (⇒) *epäjumala*.

► VKS 1985 *epäjumalainen*, *epäjumalinen*.

epäjumalisuus s. 'epäjumalien palvonta' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-564-R] heiden Oppins ia **Epeiūmalisudhens**

Johdos adjektiivista (⇒) *epäjumalinen*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (⇒) *epäjumaluus*

► VKS 1985 *epäjumalisuus*.

epäjumaloinen → epäjumalinen

epäjumal|uus, -aus s. 'epäjumalien palvonta, kansanusko; jumalattomuus'
(1544) 35 esiintymää

- [A-I-818] cukista, ylesräui, caikinaijset iulmauxet, **epeiumaluxet**
- [A-I-314-[SNL-30:8]] **Epeiumalaudhen** / ia walheuden anna caucana minusta olla
- [A-II-312] Jumalan Armo ia Christusen tundemus / on tullut meiden Esijseden cochtan / ilman Laki ia ansiota / ia / silloin quin he wiele olit Hirmulises **Epeiumaludhes** ia pilcas.
- [A-III-459-[JES-1:00]] Oli heiden erinomainen vloswalittu Jumalanpalvelus ia **Epeiumalus** / quin mös caikilla iumalattomilla onopi.
- [A-III-626-[HOS-12:1]] Waan Ephraim ammottele Twlen ielkin / ia sanopi Itetwlen peresti / ia teke iocapeiue **Epeiumalutta** ia wahingota.

Johdos substantiivista (→) *epäjumala*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *epäjumalisuus*.

► VKS 1985 *epäjumaluus*.

epäkelvolinen *a.* 'kelvoton' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-371] sinua me kijtteme, waicka me **epekeluoliset** olema

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja adjektiivista (→) *kelvolinen* muodostettu yhdyssana, josta ei tunneta muita esiintymiä. Agricola on kääntänyt sanan latinan adjektiivista *indignus*. Agricolalla esiintyy myös synonyymi (→) *epäkelvotoin*.

► Gummerus 1947 155: VKS 1985 *epäkelvolinen*.

epäkelvo|toin, -ton *a.* 'kelvoton, kelpaamaton, arvoton, huono'
(1544) 19 esiintymää

- [A-I-89] Mine Michael Olau Agricola, Jumalan **epekeluotoijn** palvelia
- [A-I-476] me itzeme leudheme **epekelwottomaxi** / iotca sinua rucolem
- [A-I-717] **Epekeluoton** mine olen / sinun tyges silmeni nostamahan
- [A-II-351-[AP-13:46]] te sen teilde nyt poishylket / ia pidhet itzenna **epekeluotoinna** ijacaikisen Elemeen

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja adjektiivista (→) *kelvotoin* muodostettu yhdyssana. Kansankielessä sama adjektiivi tunnetaan mm. Pohjois-Hämeessä ja Etelä-Karjalassa. Agricolalla esiintyy myös synonyymi (→) *epäkelvolinen*.

► VKS 1985 *epäkelvoton*.

epäkelvotus s. 'kelvottomuus, kehnous' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-459] tundekahan cuki oman **epekeluotuxens**

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *kelvotus* muodostettu yhdyssana, joka on käännösvastine latinan sanalle *indignitas*. Sanasta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä. *Kelvotus* on ilmeisesti tilapäinen johdos verbistä *kelvo(i)ttaa* 'kelpuuttaa', joka puolestaan on germaanisperäisestä sanavartalosta juontuvan adjektiivin *kelpo* (→ *kelvata*) johdos. *Kelvottaa* ja *kelpo* eivät esiinny Agricolan kielessä.

► Gummerus 1947 238; VKS 1985 *epäkelvotus*.

epälevä, epäilevä *a.* 'epäuskoinen; epävarma, epäroivä' | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-659-R] **Epeleuä**) Joca ei vskosa Wahua ole, palio ia moninast etens otta, ia ei quitenga nijse pysy
- [A-I-543] O iosca teme eleme lackasi / ia sangen pijan loppuis / **Epeleue**
Eleme / Sockia eleme / Surckia eleme / Jonga nesi paijsutta /
- [A-III-425-[PS-143:0]] me ei ycten Ansiota eike Wanhurskautta meisse itzesem leudhe / Mutta caiki domittauat / ia **Epeileuet** meiden Töisem ia Ansioisam.
- [A-III-692-R] Waimoixi) **Epeileuet** / heicot / surkiat / ia walittauaiset /
Nin quin Syndymisen Kiwus.

Verbin (→) *epällä*, *epäillä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Variantissa *epällä* voi toisen tavun vokaali olla myös pitkä. Psalmisummaarion [PS-143:0] esimerkissä *Epeileuet* on mahdollisesti sanavirhe, koska Rucouskirian vastaavassa summaariossa on samalla kohdin *Epeildeuet*. Toinen mahdollisuus on, että *epäilevä* tarkoittaa tässä yhteydessä epävarmaa.

► VKS 1985 *epäilevä*; Heininen 1992 205.

epäleväinen *a.* 'epäroivä, epävarma, epäilevä' | (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-508] ele mös epewscohon wpotta / Ja ettej mine mös **epeleweinen**
olis wastointkieumisis sinun Jumalludhes Nimen ia sanan tedhen
- [A-III-12] Ja ei henen pidhe Sencaltaisten **epeleueisten** Sanain cansa Castaman / Jos sine olet castettu / nin em mine sinua Casta etc. quin mwtomat tyhmesti tekeuet.
- [A-III-283-R] Joca ei horiju / exypi eli hoiperdu monist Taiuoista / Aijatoxista / Opista etc Ninquin ne Pimiet ouat **Epeleueiset**.

Verbin (→) *epällä* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *epäilevä*.

epällä, epäillä *v.* 'epäillä, olla uskomatta, luottamatta; epäroidä, olla epävarma' (1544) 76 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-659-[JAK-1:6]] ioca **epeile**, se ombi Meren Alon caltainen
- [A-III-20] Eipe mös miehen pide **epeilemen** site / ette ninquin Jumala Heuan andoi Adamille emenexi / Nin mös hen andapi iocaitzelle miehelle henen emendense
- [A-II-384-[AP-25:20]] mine **epeilin** sijte Kysymisesta
- [A-I-741] em mine wiele ensingen sinun wahwain laupiuttes pälle **epeijle**

- [A-III-290-[PS-56:9]] Sine heite ilman **epelemet** luet

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos joko kieltämistä tai torjumista merkitsevästä verbistä *evätä* tai suoraan kieltoverbin (→ *ei*) vahva-asteisesta partisiippimuodosta *epä*, johon myös *evätä* perustuu. *Evätä* ei esiinny Agricolan kielessä eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä ennen 1700-lukua, mutta Agricolan (→) *epäys* näyttää olevan sen johdos. Morfologisin perustein *epällä*-verbin toisessa tavussa kuuluisi olla pitkä vokaali tai diftongi (*epäillä*, *epäellä*, *epäällä*), mutta etenkin lounaismurteissa toisen tavun pitkä vokaali on lyhentynyt, joten Agricolan kirjoitusasu voi vastata todellista ääntämystä. Verbin *-mA*-infinitiivin abessiivimuoto on nykykielessä kiteytynyt adverbiksi (*epäilemättä*), mutta Agricolalla se esiintyy usein osana rakennetta *ilman epäilemättä* 'varmasti, epäilyksettä'.

► SKES 1955 *evätä*; SSA 1992 *evätä*; NES 2020 *epäillä*.

epäluku s. tai a. 'lukematon määrä, paljous; lukematon, runsas'
(1544) 8 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-209-[PS-104:25]] [Meressä] **epelughut** coijkisteleuat, sekä Isut ette wähet Eleijemet
- [A-III-33] Nin hen teki Daudid Kuningan cansa / pyhen Petarin / Röuerin ristin päle / ia mwta **epelucu** monda.
- [A-III-367-[PS-105:34]] Nin tulit Parmat ia Wapsaiset **epelughut**.
- [A-II-203-[LK-12:1]] **epeluku** Canssa olit cokondunuet

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *luku* muodostettu yhdyssana, jonka mallina on voinut olla saksan *unzahl*.

► SAOB 1951 *otal*; VKS 1985 *epäluku*.

epäluku|inen, -nen a. 'lukematon, runsas(lukuinen)' | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-611] ledhette wscoliset caitzijat sinun Lambahilles / swren **epelughusen** iouckon cansa.
- [A-II-649-[HEB-11:12]] nin quin Sanda ombi Meren rannasa, ioca **epälucuinen** ombi
- [A-III-208] ainoalle Jumalalle Colminaisudhes / olcon caiki kijtos / Cunnia / ia ylistos / henen **Epelughuisten** Lahiains teden / nyt / aina ia ijancaikisesta.

Johdos substantiivista (→) *epäluku*. Sanan esikuvana on saattanut olla ruotsin *otaligh*.

► SAOB 1951 *otalig*; VKS 1985 *epälukuinen*.

epäluulo s. 'epäluulo, epäily' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-16] itze Perkele – – ia iäsenense Auioskeskon waihelle matcan saattauat – – Toran, pahan welin, **epälulon**

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *luulo* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *epäluulo*.

epäluvuiste *adv.* 'runsaasti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-785] Meiden monet synnit *annaandexi*, ioijlla me – – iocapeiue wsein **epeluuijste** herssyttelem

Nominista (→) *epäluku* johdettu adverbi, josta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *epäluvusti*.

epälys, epäilys *s.* 'epäusko; epävarmuus, epäselvyys, epätieto; epätoivo' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-466] Ja quin sine meille Totudhexi techty olet / nijn sine caiki **epelyxet** poisotat
- [A-III-543-R] Quin wastoinkieupi / Nin se on sula **Epelys**. Waan coska mötekeupi / Nin eikenge taidha site hallita eli asetta ylpiydhessans
- [A-I-559] Mutta mine wscon quitengin ilman caiket **epelyxet** / ettes yxinens sinun Rumis ja weres olet andanut
- [A-II-598-[TIT-3:00]] Ette Inhimiset merkitzisit sen wissin wahwan ia todhen oleuan mites opetadh / ia ei pidheisi site tarpettoman / turhan / eli **Epelyxen** edeste / Ninquin se olis turha iuttu eli irtahat iarituxet.
- [A-I-726] eijke mwta silmein edhesse ole, quin kirastuli ja sula **epeijlys**

Johdos verbistä (→) *epällä, epäillä*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *epäys*.

► VKS 1985 *epäilys*.

epätiedoinen *a.* 'tietämätön, epätietoinen, epävarma' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-637-[HEB-5:2]] Joca taidhais henens armacta ninen ylitze / iotca **epätiedhoiset** ia exyueiset ouat
- [A-III-683-[MIK-7:4]] he tuleuat **epetiedhoisexi**, cuhunga heiden pite

Johdos substantiivista (→) *epätieto*. Agricolalla sanansisäinen *t* on lounaismurteille ominaiseen tapaan heikkoasteinen *-inen*-johtimen edellä.

► Rapola 1966 41–45; VKS 1985 *epätietoinen*.

epätieto *s.* 'tietämättömyys' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-12-[UT-E]] Inhiminen **epetiedhosans** caualuxilla petettin
- [A-II-644-[HEB-9:7]] Mutta siihen toiseen meni waan widhoin Wootes yxinens se ylmeinen Pappi / ei ilman Weretä / ionga hen wffrasi itze omainsa ia Canssan **epätietoin** edheste

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *tieto* muodostettu yhdyssana, jonka mallina on voinut olla latinan *ignorantia* tai saksan *Unwissenheit*.

epätietoinen → **epätiedoinen**

epätietää *v.* 'olla tietämätön' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-664-[JAK-4:14]] te quin sanotta Tenepene taicka Homenna, mengem siihen eli siihen Caupungijn – – iotca **epätiedhette** mite Homena tapactupi

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja verbistä (→) *tietää* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *epätietää*.

epätoivo *s.* 'toivottomuus, epätoivo; epäusko, epäily' (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-796] Wariele meite Epewscosta, ia **epetoijuosta**
- [A-I-655] O Hyue laupias Jumala / taiualinen Ise / päste meite epewskon ia **epetoijuon** synniste
- [A-I-800] Auta ette me mielelisesta ja kerssiuellisesta coleijsima / etteij me kerssimettömyxen eli **epetoijwon** cansa / olisim sillon sinulle cwlemattomat.

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *toivo* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *epätoivous*.

► VKS 1985 *epätoivo*.

epätoivous *s.* 'toivottomuus, epätoivoisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-807] ele mös anna meiden langeta **epetoijwouxen**, meiden nudheltapa synnisten elemen tedhen

Johdos osittain synonyymisestä yhdyssanasta (→) *epätoivo*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *epätoivous*.

epätunteminen *s.* 'tietämättömyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-735-[PS-25:7]] Minun noorudheni synnit, ja minun **epetundemisen** ele muijstele Herra.

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *tunteminen* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *epätunteminen*.

epätuntemus *s.* 'tuntemisen puute' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-566] sinun **epetundemuxestas** tulepi, ette mine tyhije olen caikista totisesta sinun pelgostas

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *tuntemus* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *epätuntemus*.

epätunto s. 'välinpitämättömyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-679] Mine rucolen ette mite mine tenepeiuen rickoin Inhimilisen **epetunnon** cautta -- sen annaisit andexi

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *tunto* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *epätunto*.

epäusko s. 'epäusko, uskon tai luottamuksen puute, epäily; Jumalan tai kristinuskon epäileminen tai kieltäminen; pakanausko, taikausko' (1544) 67 esiintymää, myös Westh

- [A-I-87-[MK-16:14]] Wlmein cosca ne yxi toistakijmmende atrioijtzt / ilmaunsi hen / ia soijmasi heien **epäwscoonsa**
- [A-III-63] Ele mös **Epeuskon** lange sinun syndeis tedhen
- [A-II-404-405-[ROM-E]] on caiki wlckullasus wäre, ia Syndi, mite ilman vskota eli **epauskos** tapachtu
- [A-III-213-[PS-E:0]] Köndös, Huchtat ia Pellot teki, quin heiden **Epeuskons** näki.

Kieltoverbin (→) *ei* partisiippimuodosta *epä* ja substantiivista (→) *usko* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

► VKS 1985 *epäusko*.

epäuskoinen a. 'kristinuskoon epäilevästi tai kielteisesti suhtautuva; vääräuskoinen, pakana; epäileväinen, eri kannalla oleva' | (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-497] ios minulla olis ollut **epewskoiset** Esiwanhemat, ninquin pacanat ia Jwttahat, nijñ madhaijsin mine mös tedhe quin hekin
- [A-II-445-[ROM-11:00]] caiki Inhimiset ouat itzestens **epauskoiset** / ia ei Jumalata tottele
- [A-III-187-[JH-20:27]] oienna tenne sinun Kätes / ia piste minun kylkeeni / ia ele ole **Epeuskoinen** waan wskolinen.

Johdos substantiivista (→) *epäusko*.

► VKS 1985 *epäuskoinen*.

epäys s. 'epäily, epäily; hämmennys, epätoivo' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-481] Sen wissydhē tedhen eij saattaijs **epeyxen**
- [A-I-274-[PS-31:23]] mine sanoin minun **Epeyxesen**, Mine olen sinun caswos edheste poijsaijettu

Kieltoverbin (→) *ei* vahva-asteiseen partisiippimuotoon perustuva johdos. Muotoopin kannalta kantasanaksi sopisi verbi *evätä*, mutta tämä ei esiinny Agricolan kielessä. Mahdollisesti johdos on muodostettu verbistä (→) *epällä*, *epäillä* suffiksia vaihtamalla. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *epäily*.

► VKS 1985 *epäys*.

erantea v. 'erota, väistyä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-257-[PS-6:9]] **Erandekat** minusta caiki pahoitekiät
- [A-II-356-357-[AP-15:39]] nin hartasta he rijtelit keskenens, ette he toinen toisestans **eransit**

Substantiivin (→) *erä* johdos, josta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakiellessä. Toisen tavun vokaali voi olla myös pitkä (*eraantea*). Agricolalla ainakin osittain synonyymeina esiintyvät myös (→) *erantua*, *erata*, *erauntea*.

► VKS 1985 *erkaantua*.

erantua v. 'erota, lähteä; jakautua (mielipiteiltään)' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-790] Wariele ia hallitze meite / ette me alati sinun lapses olisima / ja etteij me coskan sinun hoomastas **erannuijs**.
- [A-II-55-[MT-12:25]] iocainen caupungi taicka hoone / **eranut** itzeens wastan / ei se seiso.

Substantiivin (→) *erä* johdos. Verbistä on murretietoja eniten Kymenlaaksosta ja Pohjois-Karjalasta. Toisen tavun vokaali voi olla myös pitkä (*eraantua*). Agricolalla ainakin osittain synonyymeina esiintyvät myös (→) *erantea*, *erantua*, *erauntea*.

► VKS 1985 *erkaantua*; SMS 1988 *eraantua*.

erata (: **erkanee**) v. 'erota, erkaantua, eritä, irtautua, etääntyä, luopua; lähteä; (kuv.) kuolla; hajaantua, jakautua (myös kuv.)' | (1544) 21 esiintymää

- [A-III-168-[LK-22:41]] hen **erkani** wehen heiste, lehes kiuelle heite
- [A-I-217-[PS-146:4]] Sille Inhimisen Hengen pite **erkaneman** / Ja henen pite iellens Maaxi tuleman
- [A-I-452] ette he aijna sinun paluelisit / ia eij misseke kiusauxes / sinusta **erckanisi**
- [A-III-41] He **ercaneuat** meiste heicon / synnisen ia coleuaisen rumijn cansa
- [A-III-54] [Tämä veljemme] meiste nyt Coleman cautta **erkanepi**
- [A-I-328-[4MS-12:12]] nijn etteij teme tulis / nijnquin coolludh / ia quin lodhencannettu / ioca Emestens **ärckane**.
- [A-III-266-[PS-39:6]] minun Elemelleni onopi yxi mitta / ia minun pite tälde **erkaneman**.
- [A-II-55-[MT-12:25]] Ja iocainen caupungi taicka hoone / **eranut** itzeens wastan / ei se seiso.
- [A-II-200-[LK-11:17]] Jocainen Waldakunda ioca itzens wastan **erkane** se tule kylmille

Verbi lasketaan yleensä substantiivin (→) *erä* johdoksiin, koska muutakaan sopivaa kantasanaa ei ole voitu osoittaa. Tältä pohjalta on kuitenkin vaikea selittää sanan-sisäistä *-rk*-yhtymää. Jos *erä*-sanalle esitetty varhaiskanta-arjalainen lainaetymologia pitää paikkansa ja indoeurooppalaisen **er*-vartalon rinnalla on esiintynyt myös laryngaalin sisältävä **erH-*, kuten oletetaan, *erka*-tyyppinen vartalo voisi olla tästä peräisin. Toinen mahdollisuus on, että *-rk-* on syntynyt sekaantumisesta lounais- ja hämäläismurteissa tunnettuun *irki* 'irti' -sanueeseen (myös *irjetä* : *irkee* t. *irkenee* 'irrotta'). *Irki* kuuluu varianttina *irti*-sanueeseen (→ *irdalinen*). Verbistä on eniten murretietoja Etelä-Pohjanmaalta ja Keski-Suomen länsiosasta.

► VKS *erkaantua*; SMS 1994 *irjetä, irki*; Koivulehto 1999c SUST 237 304, 308.

erauntea v. 'jakautua mielipiteiltään, tulla erimieliseksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-352-[AP-14:4]] Nin sen Caupungin wäki **eraunsi**, Monicadhat pidhit Juttain cansa, Ja mwtomat Apostoleiten cansa

Substantiivin (→) *erä* johdos. Verbistä on murretietoja eniten Kymenlaaksosta ja Pohjois-Karjalasta. Agricolalla ainakin osittain synonyymeina esiintyvät myös (→) *erantea*, *erantua*, *erata*.

► VKS 1985 *erkaantua*; SMS 1988 *eraantua*.

erauta → **erkauta**

eres adv. 'eri lailla, jostakin poiketen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-841] [Maria] ilman kiwuta, **eres** Euan ja caikein muijnein waijmoin tauan synnytti

Substantiivin (→) *erä* latiivinen johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Kansankielessä siitä on tietoja sekä adjektiivina 'erilainen' että adverbina merkityksessä 'irti, poissa, erossa, erillään' useista itämurteista sekä Kymenlaaksosta.

► VKS 1985 *eres*; SMS 1988 *eres*.

erilakso s. 'erotuspaikka, viimeisen tuomion tapahtumapaikka' (1551) 1 esiintymä

- [A-III-639-[JOEL-3:14]] Palio Canssa pite oleman ymberile iocapaicas, sijnä **Erilaxos**. Sille Herran peiue ombi leszne, sijnä Domion Laxos.

Substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri* ja substantiivista (→) *lakso* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Agricolan sana on mukaelma ruotsalaisen Raamatun (GVB 1541) sanasta *Skiliodal*. Sillä tarkoitetaan laaksoa, jossa pannaan toimeen viimeinen tuomio ja hyvät erotetaan pahoista.

► VKS 1985 *erilaakso*; SAOB 1971 *skiljo-dal*.

erimaa s. 'autio, asumaton seutu, autioma; etäinen takamaa, korpi'
(1548) 18 esiintymää

- [A-III-111-[JES-35:1]] Ne Coruet ia **Erimaa** pite iloitzeman.
- [A-III-759-[MAL-1:3]] olen autioxi tehnyt henen Worens / ia henen Perimisens Lohikermeille **erimaaxi**.
- [A-II-63-[MT-14:15]] Teme ombi **ärima**, ia öö tulepi

Substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri* ja substantiivista (→) *maa* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitetuina. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *aukiamaa*, *aukius*, *erämaa*.

► VKS 1984 *erimaa*.

erinomainen a. 'oma, jollekulle (yksityisesti) kuuluva, yksityinen; erityinen, nimenomainen, varsinainen, tietty; jollekin ominainen; eri, erillinen; merkittävä, mainittava, huomattava, (kooltaan, määrältään, vaikutukseltaan) suuri, voimallinen'
(1544) 20 esiintymää

- [A-III-415-[PS-135:0]] seke ychteitzet ette **erinomaiset** Ihmet ia hyuetteghot
- [A-III-415-[PS-135:4]] Sille HERRA on itzellens Jacobin vloswalinut / Israel henen **Erinomaisexens**.
- [A-III-32] ios sille Sairalla ombi iocu **Erinomainen** syndi, quin henen sydhemens ia Omatundons adhista
- [A-II-19-[UT-E]] aina cussakin man Canssas mutomat **erinomaiset** puhen ia sanan laskut eli tauat, tosin harioitetan
- [A-III-29] **Erinomaisesa** paikas edhespäin sijte kirjoitettu ombi
- [A-I-495] sinun pyhe Seurakundas, ionga sine aijna **erinomaisella** hoolella coriasit

Substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri* ja nominista *omainen* (→ *omahinen*) koostuva yhdyssana. Muodostustavan osalta on mahdollista, että kielessä on ensi ollut yhdyssana **erinoma* 'erityisesti oma t. ominainen' ja johdos on muodostettu tästä. **Erinoma* esiintyy vanhassa kirjakielessä useiden adverbien kantasanana (→ *erinomatin*). Agricolan kielessä sanalla *erinomainen* ei vielä ole nykykielelle ominaista merkitystä 'suurenmoinen, mainio'.

► VKS 1985 *erinomainen*.

erinomaise|sta, -st, erinomasesta *adv.* 'erityisesti, varsinkin, nimenomaan; erikseen'
(1544) 36 esiintymää, myös Westh

- [A-I-461] Mutta ylitzi caikia / ette pyhen Paualin opin ielken / sine olet **erinomaisesta** hengein Ise / elette meiden sielut / hengeliselle rawinolla
- [A-I-807] Auta caiki Inhimiset / iotca coleman hädhesse ouat / taicka iotca epeleuet sencaltaijsesa kiluotuxesa / ia **erinomaijsesta** temen. N. eli temen N.
- [A-III-84] Ja merkitke **erinomasesta** ne Sanat / ioissa JESUS CHRISTUS ombi meille henen lihans ia werens lahijanut / meiden syndein andexiandamisexi.

- [A-III-199-[PS-E:0]] Monet Pyhet Iset, ouat Psaltarin **erinomaisest**, quin mwddh Pyhen Ramatun Kiriāt, kättenyet ia racastanuet.
- [A-II-451-R] hen [Paavali] oli Apostoli / Keskyäinen Sarnaia / ia Judaste Opettaja / waan ei **erinomaisesta** Pacanoille lehetetty

Adjektiivin (→) *erinomainen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *erinomaisesti*.

erinomaisuus s. 'erityisesti omaksi otettu, yksityisomaisuus' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-604-[1PT-2:9]] Mutta te oletta se wloswalittu Sucu / se Kuningalainen pappius / se pyhe Canssa / se **Erinomaisudhen** Canssa
- [A-III-765-[MAL-3:17]] Ninen pite (sanopi se Herra Zebaoth) sinä peiuene, ionga mine teen, oleman minun **Erinomaisudhen**.

Johdos adjektiivista (→) *erinomainen*.

► VKS 1985 *erinomaisuus*.

erinomanen s. 'oma osa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-790] Ele salli keteken meiste, etziuen henen **erinomastans**

Substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri* ja nominista *omainen* (→ *omahinen*) muodostettu yhdyssana, joka on käännös saksan substantiivisesti käytetystä possessiivipronominista (*lass niemant unter unnss*) *das seyn (suchen)*.

► Gummerus 1955 569; VKS 1985 *erinomainen*.

erinomatin *adv.* 'erikseen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-644-[HEB-9:5]] [Pyhäkössä arkun] ylinne päle olit ne Cunnialisudhen Cherubim — ioista cappaleista ei ole nyt **erinomatin** sanomista

Yhdyssanasta **erinoma* (→ *erinomainen*) johdettu adverbi. Yhdyssanaa ei sellaisenaan esiinny vanhassa kirjakielessä, mutta se esiintyy useiden adverbien kantasana. Adverbijohdoksista useimmat eivät esiinny Agricolan kielessä (*erinomasti, erinomattain, erinomattaisini*).

► VKS 1985 *erinomasti, erinomatin, erinomattain, erinomattaisin*.

erinäinen *a.* 'erillään oleva, yksinäinen; erimielinen; erikoinen, outo' | (1544) 7 esiintymää

- [A-II-113-[MK-1:35]] poiskeui Jesus ychten **erineisen** Sijan
- [A-I-263-[PS-12:3]] [Kaikki] opettauat **erineijsist** Sydhemiste
- [A-III-704-R] he pidhit yden **Erineisen** Tauan, wffrin, Menot

Substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri* johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *erinäinen*.

erinäns, -ä *adv.* 'erikseen, erillään t. erilleen, yksinään, yksityisesti; erityisesti'
(1544) 17 esiintymää

- [A-III-750-[SAK-12:12]] Ja sen Maan pite walittaman / iocainen Sucukunda erinens. Daudin Honen Sucukunda **erinens** / ia heiden waimons **erinens**.
- [A-II-471-R] Senteden heiden [puolisoiden] pite mwissa asioisa / taicka sopiman / eli oleman **erinens** Auioskeskusta / ios he sen woxi erijeuet.
- [A-II-70-[MT-17:1]] JA cudhen peiuen peräst / otti Jesus Petarin / ia Jacobin ia Johannem henen weliense tygens / ia weij heiden **erinens** corckian wooren päle
- [A-II-369-[AP-20:20]] Quinga mine mös en ole miteken tarpelista teilde salanut / iota em mine ole teille ilmoittanut / ia opettanut teite iulkisesta ia **erinense**
- [A-II-118-[MK-3:00]] Johannes **erinens** pideis kirioittaman site oikea Euangeliumi
- [A-I-377] mine olen rickonut / caikilla modhoilla / **Erinens** Seitzemes colema synnise

Substantiivin (→) *erä* johdoksen *eri* tai monikkovartalon omistusliitteellinen essiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Kansankielessä adverbi esiintyy laajalti länsimurteissa. Agricolan *pite* – – *oleman erinens Auioskeskusta* tarkoittaa avioerossa olemista. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *eränäns*.

► VKS 1985 *erinänsä*; SMS 1988 *erinänsä*.

eripura s. 'erimielisyys, riita' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-828] [Auta] etteij Perkele – – meiden seassan eriseurat, rijdhat, ia **eripurat** ylesnostaijsi

Substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri* ja substantiivista *pura* muodostettu yhdysana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. *Pura* ei esiinny Agricolan kielessä eikä yleensä muutenkaan itsenäisenä sanana. Se on takaperoisjohdos mutisemista, nurisemista, jupisemista yms. merkitsevästä, äänteellisesti motivoidusta verbistä *purata*, jolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Agricolalla esiintyvät synonyymeina myös (→) *eripuraisuus*, *eripuraus*.

► SKES 1962 *purista*; VKS 1985 *eripura*; SSA 1995 *purista*.

eripurainen s. 'harhaoppinen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-818–819] poijspyhi – – caikein wärinopettaijadhen, tuijmadhen, ia **Eripurajsten** seurat
- [A-II-456] Sille ninquin nyt meiden Aican – – wsiat hullut Pyhet leuten (iotca eriseuraxi / ia **Eripwraiset** / cutzuttan)

Johdos substantiivista (→) *eripura*.

► VKS 1985 *eripurainen*.

eripuraisuus s. 'eripuraisuus, erimielisyys, riita' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-480-[1KOR-11:18]] mine cwlen, Ette **eripwraisudhet** ouat teiden seasan

Johdos substantiivista (→) *eripura* johdetusta adjektiivista *eripurainen*. Agricolalla esiintyvät synonyymeina myös (→) *eripura*, *eripuraus*.

► VKS 1985 *eripuraisuus*.

eripuraus s. 'eripuraisuus, erimielisyys, riita' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-482-[1KOR-12:25]] Ettei **Eripwrausta** olisi rumissa / waa caiki ne Jäsenet pite toinen toisens edeste Suru pitemen.
- [A-II-529-[GL-5:20]] ne Lihan tööd ouat – – Cateus, Wiha, Torat, **Eripuraus**

Johdos substantiivista (→) *eripura*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *eripura*, *eripuraisuus*.

► VKS 1985 *eripuraus*.

eriseura s. 'lahko, puolue, muista erottautuva tai eristäytyvä ihmisryhmä; erimielisyys, riita, riitaisuus; lahkolaisuus, harhaoppi' | (1544) 24 esiintymää

- [A-I-457] **Eriseuradhen** pahus alaspajna, pacanaiden kojiruus turhaxi teghe
- [A-II-460-[1KOR-1:10]] mine manan teite – – ettei teiden seasan **Eriseurat** olisi
- [A-III-337-R] Mwdh Opit tekeuet rijdhan / **Eriseurān** / ia sulan Eripwrauxen.
- [A-II-614-[2PT-2:1]] falskit Opettaiat, Jotca segan siselle touat wahingolliset **Eriseurat**

Substantiiviin (→) *erä* johdoksesta eri ja substantiivista (→) *seura* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *eriseura*.

eriseuraaja s. 'lahkolainen, harhaoppinen' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-871] Psalmit mwtamat moninaijsen wastoinkieumisen tedhen / **Eriseuraita** ja Tijrannita / watan mutta Esiwallan ia Rauhan edheste
- [A-III-339-R] Tuimat) cutzutan ne culkeuaiset Henget / iotca aina iotakin wtta leuteuet ia etensottaat. Ninquin **Eriseuraiait** tekeuet.
- [A-III-546] Jeremias cwlutettijn Kettarixi ia **Eriseuraiaxi**

Substantiiviin (→) *eriseura* perustuva johdos tai tämän mallin mukaan erikseen muodostettu yhdyssana. Perusosa (→) *seuraaja* esiintyy Agricolalla myös itsenäisenä sanana. Agricolalla ei ole verbiä **eriseurata*, joka rakenteellisesti sopisi kantasanaksi. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *kettari*.

► VKS 1985 *eriseuraaja*.

eriseura|inen, -nen s. ja a. 'harhaoppinen, vierasta uskontoa tai lahkoa edustava' (1544) 11 esiintymää

- [A-I-551] ette sine armolisesta tadhoijsit meiste poiskiete / caikinaijsen **eriseurajisen** / wären opetuxen / ia synnisen elemen
- [A-II-463-[1KOR-2:00]] Tesse P. Pauali ombi caiki Weret opettaiat / ia caikein **Eriseuraisten** iouckon Dominut.
- [A-II-463-R] Tesse P. Pauali Domitzepi caiki **Eriseuraset** Christikunnasa
- [A-II-596-[TIT-3:10]] **Eriseuraista** Inhimiste pakene, coska hen widhoin ia toisenkerdhan manattu ombi

Johdos substantiivista (→) *eriseura*.

➤ VKS 1985 *eriseurainen*.

eriseuralinen a. 'harhaoppinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-803] Wariele meite Herra **eriseuralisesta** ja Jumalattomasta opetuxesta

Substantiivin (→) *eriseura* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

➤ VKS 1985 *eriseurallinen*.

eriseuratoin a. 'puolueeton, tasapuolinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-663-[JAK-3:17]] se Wisaus ioca ylhelde ombi, se on ensin puhdas — teusi Laupiutta, ia hyuie Hedhelmitte, **Eriseuratoin** Wlconcullatoin

Substantiivin (→) *eriseura* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

➤ VKS 1985 *eriseuraton*.

eriseuraus s. 'eripuraisuus; lahkolaisuus, harhaoppi' | (1548) 7 esiintymää

- [A-III-79] sijrteke heite [pakanoita] pahudesta nin totutehen, **Eriseuraudesta**, nin ycten ycteyteen
- [A-II-488-[1KOR-14:00]] Mwtamat lwleuat – – ettei henen tule keten wäiste eli weltte / iosta sis Lachkouxet ia **Eriseurauxet** tuleuat

Johdos substantiivista (→) *eriseura*.

➤ VKS 1985 *eriseuraus*.

erisija s. 'erillään oleva paikka' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-378-[AP-23:19]] Nin rupeis se Sodhanpäemies henen Käteens, ia wei henen cansans **erisijan**

Substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri* ja substantiivista (→) *sija* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *erisija*.

eritetty *a.* 'erilainen, erottuva' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-851] Joca ynne Isen Jumalan / ia poian cansa / yxi totinen Jumala ombi / Ja Iseste ja Poiasta ijancaikisesta tulepi / quitengi ydhes Jumaludhen olemises ja loonnosa / yxi **eritetty** persona.
- [A-II-642-[HEB-7:26]] sencaltainen Ylimeinen Pappi meille sopi, ioca olis pyhe, wighatoin, saastatoin, synneisiste **eritetty**
- [A-II-472-[1KOR-7:34]] **Eritetud** ouat neme caxi / waimo ia Neitzyt.
- [A-II-485-[1KOR-14:7]] coska eiuet he anna **eritettu** äände itzestens / quinga iocu taita sen tietä / mite Huilulla eli Candeella soitettu on?

Verbin (→) *erittää* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy myös paradigmaan kuuluvan taivutusmuodon osana, ja kategorioiden raja on tulkinnanvarainen.

► VKS 1985 *erittää*.

erittämätöin *a.* 'jakamaton' | (1549) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-III-70] [Jeesus] ombi mös totinen Jumala, yxi ijancaikinen **erittemetoin** persona Jumalasta ia Inhimiseste tullut

Verbin (→) *erittää* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *erittämätön*.

erittää *v.* 'ottaa erilleen t. erikseen, irrottaa, erottaa, saattaa eroon' (1548) 8 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-347-[AP-13:2]] **Erittekä** minulle Barnabam ia Saulum siihen Wircan
- [A-II-583-[1TIM-6:5]] **Erite** sinuas nijste [jumalattomista] pois

Johdos substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri*. Partisiippi (→) *eritetty* on joissakin tapauksissa tulkittava adjektiivistuneeksi. Agricolan ilmaus *erittää häntänsä/itsensä* merkitsee 'erottautua, irrottautua, luopua'. Agricolalla *erittää* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *poiserittää, uloserittää*.

► VKS 1985 *erittää*.

eritä *v.* 'eritä, irtautua, erota, luopua; erota mielipiteiltään, riitaantua; lähteä; kuolla' (1544) 14 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-75-[MT-19:3]] Mactako mies **eritä** emännestens caikinaisen syyn tehden?
- [A-I-578] auita ette me aijna teuteisime sinun pyhet keskys / ja eij ikenens sinusta **erijejsi**

- [A-II-55-[MT-12:26]] ios perchele wlgosaia perchelen, nin hen **erinyt** on itzeens vastaan
- [A-II-363-[AP-18:1]] Senielken **erisi** Pauali Athenast, ia tuli Corinthijn
- [A-III-34] sinun tulis -- ilon cansa **erite** teste waiuasesta ia wihileitzest mailmasta

Johdos substantiivin (→) *erä* johdoksesta *eri*. Agricolalla *eritä* esiintyy myös perusosana yhdyssverbissä (→) *poiseritä*.

► VKS 1985 *eritä*.

eriämätöin *a.* 'erottamaton, jakamaton' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-542] Souitta minua sinun cansans **erijemettömelle** rackaudhen siteille
- [A-I-495] Kijtossana Pyhelle ia **eriemettomelle** / colminimiselle Jumalalle
- [A-III-71] Mine wskon Pyhen Hengen päle / ioca ynne Isen ia Poian cansa yxi totinen Jumala ombi / ia -- yxi **eriämatoin** Persona Jumaludesä.

Verbin (→) *eritä* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. Muodosta ei vanhassa kirjakielessä tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä.

► VKS 1985 *eriämätön*.

erkaaminen *s.* 'erkaantuminen, eroaminen' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-65] ette hen mactais pysyueinen olla haman loppun asti / ia miehuelisesta totisesä wahuasa wskosa sotia -- henen wimeisse **erkamisesans** test surgeuden laxosta

Johdos verbistä (→) *erata*.

► VKS 1985 *erkaaminen*.

erkaantuminen *s.* '(kuv.) lähtö, kuolema' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-590-[2TIM-4:6]] minun **ercandumiseni** aica lehestupi

Johdos verbistä *erkaantua*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Sen asemesta esiintyy muita johdoksia, mm. (→) *eraantea*, *erata*, *erauntea*, *erota*. Johdoksesta *erkaantumisen* ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *erkaantuminen*.

erkanee → *erata*

erkanematoin *a.* 'jakamaton' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-495] Sinua mine kijten, O corckein, pyhin, ia **erkanematoin** colminiminen Jumala

Verbin (→) *erata* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. Adjektiivista ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *erkanematon*.

erkaunnut *a.* 'kristinuskosta erossa oleva' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-79] Pyhen Hengen nimelle ne **ercaunneh**et yhdisteteen ycteen Jumaluteen.

Verbin *erkauta* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. *Erkauta* ei esiinny persoonamuotoisena Agricolan kielessä, sen asemesta esiintyy (→) *erauta*. *Era-* ja *erka-*vartaloiden suhde on hämärä (→ *erata*).

► VKS 1985 *erkauta*.

ero *s.* 'ero, eroaminen' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-16] [Monet avioliitosta] **Ero** anouat ia pyteuet

Sanalla on tarkkoja vastineita muutamissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *erä*.

► SKES 1955 *erä*; VKS 1985 *ero*; SSA 1992 *ero*; NES 2020 *ero*.

eroita *v.* 'erota' | (1548) 1 esiintymä

- [A-III-220-[PS-6:9]] **Eroitca** minusta caiki Pahointekiet

Johdos substantiivista (→) *ero*.

► VKS 1985 *erota*.

eroitettu *a.* '(puroiksi ja joiksi) jakaantunut' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-479-[JES-30:25]] Ja caikein swrein Wortein päle / ia caikein swrein Cwckulain päle / pite **eroitetut** Wäsiuirdhat keumen / sen swren Mestauxen aicana

Verbin (→) *eroittaa* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *erottaa*.

ero|ittaa, -tta *v.* 'erottaa, ottaa t. saattaa erilleen, hajottaa, jakaa; pitää erillään t. erossa; tehdä ero, pitää erossa; todeta erilaiseksi, eri olioiksi tai asioiksi, tunnistaa, havaita; selvittää, ratkaista' | (1544) 71 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-295-[PS-88:9]] Minun ysteweni olet sine cauwas minusta **eroijttanut**
- [A-II-196-[LK-10:1]] **eroitti** Herra toiset seitzemen Kymmende, ia lehetti heite caxin ia caxin henen edhellens
- [A-II-471-R] Ei yxiken Syy **eroita** Mieste ia waimo / wan Horinteko
- [A-I-729] Em mine swtu tessé elemese – – ionssenga mine waijuoin sinusta ijancaikisesta **erotetaiksi**.
- [A-II-402-[ROM-E]] Sille ei henen Armonsa itzens **eroita** eikä haijota
- [A-III-46] he [kuolleet] nyt ouat **eroitetudh** teste radholisudhest ia waarasta

- [A-II-118-[MK-3:26]] ios Sathanas ylescarkapi itzeens wastan, ia ombi **eroitettu**, nin ei hen woi seiso
- [A-II-96-[MT-25:32]] Ja hen **eroittapi** heidhet / toiset toisistans / ninquin Paimen eroitta Lambat Wohista
- [A-III-131-[1MS-1:4]] Jumala **eroitti** walkiudhen pimeydhesta. Ja cutzui walkiudhen, Peiuxei, ia pimeydhen, ööxi.
- [A-I-644] Anna mös walpas mieli – – ette mine taijdaijsin hyue pahasta **eroijtta**
- [A-III-716] Silmenterä, caruat **eroitta**, sittequin Walkius ylescoitta
- [A-III-629-[HOS-13:15]] henen [kuoleman] pite weliesten waihel **eroittaman**

Johdos substantiivista (→) *ero*. Agricolalla *eroittaa* esiintyy myös perusosana yhdys-
verbeissä (→) *poiseroittaa*, *uloseroittaa*.

► VKS 1985 *erottaa*.

ero|itus, -itos, -tus s. 'ero, eroaminen (yhteydestä); eronteko, erottelu, erillään t. eri ase-
massa pitäminen t. oleminen; käsitteellinen tai laadullinen ero; eripuraisuus, riita'
(1544) 17 esiintymää

- [A-II-472-[1KOR-7:26]] Jos sine olet waimohon sidottu, ele pyde **eroitosta**
- [A-II-526-[GL-4:1]] Nincauuan quin Perilinen on Lapsi, ei ole Henen ia Paluelian keskenä ychten **eroitusta**
- [A-III-765-[MAL-3:18]] mike **eroitus** ombi sen Wanhurskan ia sen Jumalattoman waihel
- [A-II-8-R] Lain ia Euangeliumin **erotus**.
- [A-I-517] [Kristus] asettapi rijdhat, wihat, torat, **eroijtuxet**

Johdos verbistä (→) *eroittaa*.

► VKS 1985 *erotus*.

eroitus kirja s. 'erokirja, erotodistus, avioeron laillistava asiakirja' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-138-[MK-10:4]] Moses salli **eroitus kirian** kirioitta, ia eroitta

Substantiiveista (→) *eroitus* ja (→) *kirja* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa
perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Mallina on voinut olla Lutherin
Scheidebrief tai ruotsalaisen Biblian (GVB) *skillobreeff*. Agricolalla synonyymina
esiintyy myös (→) *erokirja*.

► VKS 1985 *erotuskirja*; Toropainen 2017 51.

erokirja s. 'erokirja, erotodistus, avioeron todisteena oleva asiakirja' (myös kuv.)
(1548) 2 esiintymää

- [A-II-32-[MT-5:31]] iocahinen quin emendens hylkee, se andacan henelle **erokirian**
- [A-III-530-[JER-3:8]] Ja waicka se paadhutettu Juda / sen Sisar /
nähnnyt olis / quinga mine sen wasthacoisen Israelin Horudhen rangaisin /
ia sen ylenannoin / ia henelle **Erokirian** annoin.

Substantiiveista (→) *ero* ja (→) *kirja* muodostettu yhdyssana, jonka mallina on voinut olla Lutherin *Scheidebrief* tai ruotsalaisen Biblian (GVB) *skiliobreeff*.

► VKS 1985 *erokirja*.

erota → **eroita**

erottaa → **eroittaa**

erotus → **eroitus**

errata s. 'virheet, painovirheiden luettelo' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-711] **Errata** Psaltarist.

Sitaattilaina latinan sanasta *errata*, joka on monikkomuoto virhettä tarkoittavasta sanasta *erratum*.

erä s. 'eri paikka, erillään oleva paikka' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-214-[LK-15:13]] Ja ei cauuan sen ielken / coska se Norembi poica oli caiki coonut / lexi hen **erehen** caukaisel makunnalle
- [A-II-227-[LK-20:9]] Yxi Mies istutti Winatarhan / ia pani sen palcoille winatarhamiehille / ia hen **ereen** matkusti cauua aica.

Sanalle on esitetty varmoja etymologisia vastineita kaikista lähisukukielistä sekä saamesta. Vastineeksi on arveltu myös vartaloa hantin sanassa *erōt* 'eräs'. Sanavartalolle on esitetty varhainen indoiranilainen lainaetymologia. Sanan vanha perusmerkitys on todennäköisesti ollut 'erillään t. irrallaan oleva (osa, paikka tms.)'. Agricolan molemmat esiintymät ovat illatiivimuotoja. Nämä ovat kiteytyneet adverbeiksi etenkin Kymenlaakson murteissa. Useat tutkijat ovat arvelleet näitä muotoja lainaksi virosta, vrt. viron *ära* 'pois'.

► Ojansuu 1918 120; Mägistē 1935; Rapola Vir. 1936 106–121; SKES 1955 *erä*; Hakulinen 1963 227; VKS 1985 *erä*; SMS 1988 *erään*; SSA 1992 *erä*; Koivulehto 1999c SUST 237 304, 308; NES 2020 *erä*.

erämaa s. 'autiomaa, asumaton seutu; etäinen takamaa, rajamaa' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-131-[MK-8:4]] Custa iocu woipi neite rauita Leiuille tesse **Eremaas**?
- [A-III-442-[5MS-32:10]] Hen leusi sen coruesa / sijnä quiuasa cussa cauhistos on **Erämaas**
- [A-III-665-[2KN-14:25]] Se Kuningas Jerobeam iellensai Israelin Raia in tyge / haman Hemathist / siihen Merehen **Eremahan** asti

Substantiiveista (→) *erä* ja (→) *maa* muodostettu yhdyssana. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *aukius*, *aukiamaa*, *erimaa*, *eränmaa*.

► VKS 1985 *erämaa*.

eränmaa s. 'autiomaa, asumaton seutu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-109] Hen leusi sen coruesa / sijnä quiwasa **ärenmaasa** cussa cauhistos on.

Substantiiveista (→) *erä* ja (→) *maa* muodostettu yhdyssana. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *aukius*, *aukiamaa*, *erimaa*, *erämaa*.

► VKS 1985 *erämaa*.

eränäns *adv.* 'erikseen, erillään t. erilleen (muista), yksinään' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-68-[MT-16:22]] quin Petari otti henen **eränens**, rupesi hen nuchteleman hende

Substantiivin (→) *erä* omistusliitteellinen essiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolalla esiintyy synonyyminä myös *erä*-sanon monikkovartalosta tai *eri-*johdoksesta muodostettu (→) *erinäns*.

► VKS 1985 *erä*.

erä|jän, -hän → **erä**

es *konj.* 'vaikka' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-301-R] Eipe heiden pidhe woittaman – – Es quinga corkiasti he lendeuet

Nykysuomessa tuntematon *es* on pronominivartalosta *e-* (→ *ellei*, *että*) ja lativiivisesta johtimesta *-s* koostuva konjunktio (vrt. *jos*), josta on jonkin verran esiintymiä 1500- ja 1600-lukujen kirjakielessä. Konjunktioille on esitetty vastine etelävirosta, joten se saattaa olla kantasuomalaista perintöä. Murteissa ja vanhoissa sanakirjoissa tunnettu verbi *eskotella* 'jossitella, olla kahden vaiheilla' saattaa perustua *es*-konjunktion kysymysliitteellä *-ko* täydennettyyn muotoon. *Eskotella* ei esiinny Agricolan teoksissa.

► Ojansuu 1922 93–94; SKES 1955 *e*⁻²; Hakulinen Vir. 1963 227; SMS 1985 *eskotella*; VKS 1985 *es*; SSA 1992 *es*.

esi s. 'etu, jonkun oma paras' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-30-[MT-4:00]] hen lootta itzense Jumalan päle / ioca ombi luuanut caickein niden **edhen** catzo / quin hänen pälens vskouat

Sanalla on konkreettisen etuosan, edessä olevan ja etusuunnan merkityksessä etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä ugrilaiskielissä. Sanavartalo *ete-* kuuluu ikivanhaan perintösanastoon, ja sitä käytetään sekä suomessa että sukielissä huomattavan monien kiteytyneiden adverbien tai adpositioiden perusosana. Se esiintyy usein ns. relationaalisena nominina, joka ilmaisee suhteellista sijaintia tai suhdetta johonkin muuhun tarkoitteeseen t. tarkoitejoukkoon.

Agricolalla esiintyvä abstrakti merkitys on ilmeisesti käännöslainaa, vrt. ruotsin *fördel*, saksan *Vorteil*.

► SKES 1955 *esi*; VKS 1985 UEW 1988 71–72; SSA 1992 *esi*; NES 2020 *esi*.

esienkeli s. ’ylienkel’ | (1544) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-I-23] Pyhe Mjchael **esiengeli**

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *enkeli* muodostettu yhdyssana. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *ylimäinenenkeli*.

► VKS 1985 *esienkeli*.

esihuone s. ’eteinen, esipiha’ (myös kuv.) | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-276-[JH-10:23]] Ja Jesus keui Templis Salomonin **Esihones**.
- [A-III-457-[JES-1:12]] cuca sencaltaisita wati teiden käsisten, ette te waellaisit minun **Esihonesani**

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *huone* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *esihuone*.

esi-isä s. ’esi-isä, (mon.) esivanhemmat, esipolvet; patriarkka, menneiden sukupolvien mahtihenkilö’ | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-109-[5MS-32:7]] Muijsta sen entisen aijghan pälle tähenasti / ia aijattele mite hen teki **esijsedhen** cansa.
- [A-III-267-[PS-39:14]] mine olen yxi Mucalainen sinun edeses – – ninquin caiki minun **Esijseni**
- [A-I-103-[PS-95:0]] he tulit luuattuhun Canaan Mahan – – sen lijton ia lupauxen tehden / ionga Jumala teki **esijssäin** / Abrahamin Isaachin / ia Jacobin cansa
- [A-III-660-[OB-E:0]] sille **Esijsel** Isaachil oli caxi Poica

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *isä* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *esi-isä*.

esikartano s. ’(temppelin) esipiha’ (myös kuv.) | [1551] 4 esiintymää

- [A-III-334-[PS-84:11]] yxi peiue sinun **Esicartanosas**, ombi parambi quin tuhat muall

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *kartano* muodostettu yhdyssana. Sana voi olla käännösmukaelma saksan sanasta *Vorhof*, joka tosin Lutherilla on vastaavassa kohdassa monikollisena (*in deinen Vorhöfen*).

► VKS 1985 *esikartano*; Heininen 2020 219.

esikoinen s. tai a. 'esikoinen, lapsista ensin syntynyt; eläinemon ensimmäinen poikanen; vanhin, ensimmäinen (jostakin joukosta)' | (1544) 23 esiintymää

- [A-III-682-[MIK-6:7]] pitekö minun andaman minun **Esicoisen** Poian, minun ylitzekeumisen teden
- [A-III-137-[IMS-4:4]] Habel mös wffrasi henen Lammastens **Esicoisist**
- [A-II-555-[KOL-1:15]] [Jeesus] ombi sen näkymettömen Jumalan Juricuua, se **Esikoinen** ennen caiki Londocappaleita
- [A-I-343-[SIIR-36:14]] Armada HERRA sinun canssas pälle / iolla sinusta Nimi ombi / Ja Israelin pällen / iongas cutzud **Esikoijses**
- [A-I-499] Engelitten iouckohon ia ilohon ioijta monda tuhat tuhatta ouat / nijnnen **Esicoijsten** Seurahan / iotca ouat Taijuahas kirioijtetur

Johdos substantiivista (→) *esi*.

- SKES 1955 *esi*; VKS 1985 *esikoinen*; SSA 1992 *esi*; NES 2020 *esikko*, *esikoinen*.

esikoisuus s. 'esikoisuus, esikoisen asema' | (1548) 1 esiintymää

- [A-II-653-[HEB-12:16]] Esau – – yhden Atrian tähdhen poismyi **Esicoisudhensa** oikeudhen

Johdos substantiivista (→) *esikoinen*.

- VKS 1985 *esikoisuus*.

esikuva s. 'esikuva, esimerkki, malli, ohje; vertauskuva, tunnuskuva, symboli' (1544) 102 esiintymää

- [A-I-358] Inhimisen sickiet / pideis henen Neurydhens **esikuua** / tawoittaman
- [A-II-426-R] Tesse P. Pauali osotta cadhella **Esicuualla**, ettei Ansio miten ole waan ainoa Jumalan Armo.
- [A-III-293-[PS-59:0]] caiki Daudin Historiat, waiuat ia Pacot, ouat Christusen ia Seurakunnan **Esikuuat**

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *kuva* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännös-laina ruotsin sanasta *förebild*. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuina.

- VKS 1985 *esikuva*.

esikuvainkirja s. 'esimerkkikertomuksia sisältävä kirja' | (1551) 1 esiintymää

- [A-III-204-[PS-E:0]] Eipe leute cussan Hystorijs, eli Pyhein Elemises, taicka **Esicuuainkirioisa**, ei semmengen coco pyhes Ramatus – – iotakin, quin ei Psaltaris lyhykeisest ia selkiesti toimitetuxi leute.

Substantiiveista (→) *esikuva* ja (→) *kirja* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

- VKS 1985 *esikuvainkirja*.

esiliina s. 'esiliina, vyötärölle sidottava suojavaate' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-285-[JH-13:4]] Nousi hen yles Eectoliseld, rijsui Waatteins, ia otti **Esilinan**, ia wötti henens
- [A-II-365-[AP-19:12]] he mös Hikilinat ia **Esilinat** henen Iholtans Sairastan päle panit / ia Taudhit heiste lowuyt

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *liina* muodostettu yhdyssana.

- ▶ VKS 1985 *esiliina*.

esiluku s. 'esirukous' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-578-[1TIM-2:1]] Rucoxet, Anomiset, **Esilughut** ia Kijtoxet caikein Inhimisten edeste

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *luku* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Agricolan *esilughut* voi olla sananmukainen käännös ruotsalaisen Biblian (GVB) vastaavan kohdan sanasta *föreböner*.

- ▶ VKS 1985 *esiluku*.

esimaistus s. 'esimaku' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-580] meiden Herran Jesusen Christusen Rumis — Ole meille **esimaiistus**, nyt, ja wimeiselle hetkelle

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *maistus* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Se on käännöslaina latinan ilmauksesta (*Esto mihi*) *pregustatum*, joka sisältyy latinankielisen ehtoollislaulun *Ave verum corpus* suomennokseen. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko lopussa olevan johtimen vokaali lyhyt vai pitkä.

- ▶ Gummerus 1947 357; VKS 1985 *esimaistus*.

esimerkki s. 'esimerkki, havainnollistava rinnakkaistapaus; noudatettava esikuva, malli; esipuhe, alkulause; muistomerkki' | (1544) 9 esiintymää

- [A-II-611-[2PT-E]] [Pietari] wchka heite kolmella hirmuisella **esimerckille**
- [A-I-639] anna henen seke sanalla, ette **esimerckille**, parata nijte, ioijta hen hallitze
- [A-III-604-[HOS-E:O]] Hoseas eli, ia sarnasi (ninquin hen itze **Esimerkise** osottapi) sen Toisen, ia iälkimeisen Jerobeamin aicana
- [A-I-312-[1MS-28:22]] teme Kiui ionga mine panin **Esimerckixi** sen pite Jumalan hoonexi tuleman

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *merkki* muodostettu yhdyssana.

- ▶ VKS 1985 *esimerkki*.

esimies s. 'esimies, päällikkö, johtaja, hallitsija' | (1544) 24 esiintymää, myös Westh

- [A-III-19] itze HERRA Jumala ombi Auioskeskon sätenyt / ia miehen ombi pannut waimon päxi / ette se pite oleman henen **Esimiehense**
- [A-I-127-[ESR-9:7]] me / ynne meiden kuningasten ia pappien cansa annetut olema ma kundaden **Esimiesten** Kesin
- [A-I-656] Anna meille hurscat Sarnaijat, ia wscoliset Kircon **Esimiehet**
- [A-II-230-[LK-21:12]] he – – wetuet teite Kuningasten ia **Esimiesten** eten / minun Nimeni tedhen

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana, jonka mallina on voinut olla ruotsin *förman*. Agricolalla *esimies* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *kirkonesimies*.

► VKS 1985 *esimies*.

esimäinen a. 'etummainen, ensimmäinen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-III-676-[MIK-2:13]] heiden Kuningans pite heiden edellens keumen / Ja HERRA **esimeinen**.
- [A-II-139-[MK-10:31]] monda nite ensimeiste tuleuat ielkimeisexi, ia ne ielkimeiset **esimeisixi**

Johdos substantiivista (→) *esi*. Sama johdos tunnetaan murteista mm. Kymenlaak-sosta ja Keski-Karjalasta.

► VKS 1985 *esimmäinen*; SMS 1988 *esimmäinen*.

esin adv. 'ensin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-71-[MT-17:27]] heite onges, ia se cala, iongas **esin** saadh, ota ia awa henen suuns

Substantiivin (→) *esi* monikkovartalosta muodostettu instruktiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sama adverbi tunnetaan kansankielessä sekä länsi- että itämurteiden puolella.

► VKS 1985 *esin*; SMS 1988 *esin*.

esinahka s. 'esinahka, siitintä ympäröivä ihopoimu; ympärileikkaamattomuus, ympärileikkaamaton ihminen' (myös kuv.) | (1544) 29 esiintymää

- [A-II-343-[AP-11:3]] Sine olet sisellemennyt ninen Miesten tyge ioilla **Esinahka** ombi / ia söit heiden cansans.
- [A-II-427-[ROM-4:10]] Quinga hen sis henelle tygeluettin? Coska hen oli Ymberileickaues / eli Esinahas? Ei Ymberileickaues / waan **Esinahasa**.
- [A-II-522-R] P. Pauali cutzupi Pacanat **Esinahaxi**, Sille ettei he olluet nin ymberileicatut, quin Juttat.
- [A-I-350] päste meite caikista Sijelun saastaudhesta / ja meidhen Sydhemen **esinahka** / pyhellä hengelle poisleicka

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *nahka* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *esinahka*.

esineuvo s. 'varautuminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-784] ette hen meille aijna caikisa **esineuuosa** wahwa turua olis, caiken tuscan ia tuleuajisen nelghien edheste

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *neuvo* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakiellessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan ilmaus on sananmukainen käännös saksasta, ja asiayhteydessään (*das er (= Jesus) vns alle zeyt im furrath zum bestendigen ewigwerenden trost bleibe*) se näyttää vastaavan 1500-luvun ruotsin ilmausta *vara t. finnas i förråd* 'olla tarjolla, käsillä, käytettävissä' yms.

► SAOB 1927 *förråd*; Gummerus 1955 563; VKS 1985 *esineuvo*.

esipuhe s. 'alkupuhe, alkulause' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-89] Rucouskiran **Esipuhe**.
- [A-III-310-[PS-71:0]] Eipe telle Psalmilla **Esipuhet** ole

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *puhe* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännöslaina indoeurooppalaisten kielten vastaavasta ilmauksesta, vrt. esim. kreikan *prologos* ja ruotsin *företal*. Agricolalla esiintyvät myös synonyymiset (→) *alkupuhe*, *esisana*.

► VKS 1985 *esipuhe*.

esipuoli s. 'etupuoli, etuosa; etusija' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-643-[HEB-9:2]] [Temppelissä] ylesrakettu oli se Maian **Esipoli**, iossa olit Kyntilialgat, ia pöute
- [A-II-555-[KOL-1:19]] [Kristus] ombi Alcu ia se Esicoinen nijste Coolleista, Senpäle ette henelle pite caikisa **Esipoli** oleman

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *puoli*¹ muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *esipuoli*.

esirippu s. 'esirippu, väliverho' (myös kuv.) | (1544) 7 esiintymää

- [A-II-106-[MT-27:51]] templin **Esirippu** halkeisi cahdexi cappalexi, ylhelde haman alas
- [A-I-101-[HEB-10:20]] [Meillä] on lupa ia wapahdus, sen pyheinpyhen sisellekieudhe – – sen **esirippun** cautta, se on, henen [Jeesuksen] lihansa lepitze

Substantiiveista (→) *esi* ja verbin (→) *rippua* johdoksesta *rippu* muodostettu yhdysana, joka on ilmeinen käännöslaina saksan sanasta *Vorhang* tai ruotsin sanasta *förhänge*.

► VKS 1985 *esirippu*.

esisabbatti s. 'šapatin aatto' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-158-[MK-15:42]] Walmistus peiue oli, ioca ombi se **Esisabbathi**

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *sabbatti* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännöslaina Lutherin sanasta *Vorsabbath*.

► VKS 1985 *esisapatti*.

esisana s. 'alkusanat, esipuhe' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-788] Alcupuhe eli **Esisana**, Herran Rucouxen pälle
- [A-I-840] ninquin mös njsse (Ise meiden) **esisanois** eij ole ychten rucousta / mutta Jumalan kijtos ia ylistos

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *sana* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännöslaina indoeurooppalaisten kielten vastaavasta ilmauksesta, vrt. esim. kreikan *prologos*, saksan *Vorwort* ja ruotsin *förord*. Agricolalla esiintyvät myös synonyymiset (→) *alkupuhe*, *esipuhe*.

► VKS 1985 *esisana*.

esisapatti → **esisabbatti**

esivalta s. 'esivalta, hallitusvalta, käskyvalta; esivallan edustaja, hallitus- t. tuomiovallan käyttäjä' (myös kuv.) | (1544) 69 esiintymää, myös Westh

- [A-I-267] **Esiwallan** / ychteitzen Rauhan / Canssan / ia Onnelisen waldakunnan edhest. Rucous.
- [A-I-690] LAupiahin taiualinen Ise / ionga kesis on caiki Inhimilinen woijma ja **esivalta**
- [A-I-693] mös Kuningaidhen / Päruchtinadhen / Foudein / ia Haltijadhen / ja mös caikein nijnnen edheste / iotca **Esiwallan** wirca eli Sija piteuet
- [A-I-824] Anna caikille Kuningaille, ia **Esiuallalle**, hywije ia teruelisije neuuoija
- [A-II-207-[LK-12:58]] Sille coskas nyt menet sinun Rijtauellies cansa **Esiwallan** eten / nin pydhe tielle ettes heneste päsisit

Substantiiveista (→) *esi* ja (→) *valta* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuina.

► VKS 1985 *esivalta*.

esi|vanhempi s. 'esi-isä, kantavanhempi; vanhemmat, isovanhemmat' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-705] Wariele sijs / O Taiualinen Ise / minun vanhembani heiden caiken perehens cansa / ja mös ne caiki / ioijta me welcapäadh olema **esivanhenbiden** sijasa cunniojttaman / quin ouat / Esiwallat / perenisenet / Opettaijat / ja laiijliset pämiehet

- [A-III-604] Jeij hen quitengi henen **Esiwanhemans** Israelin Kuningaisten epeiunalutehen
- [A-I-496] Nin mös sine waica kieuhet ia yxikerdhaijset / quitengin tauaiset ia wscoliset **esivanhemat** / minulle souitit ia edhescatzoit

Substantiivista (→) *esi* ja adjektiivin (→) *vanha* substantiivisesta komparatiivimuodosta (→ *vanhemmat*) muodostettu yhdyssana, joka esiintyy useimmiten monikollisena.

► VKS 1985 *esivanhempi*.

esivanhin s. 'esivanhempi, kantavanhempi' | (1548) 3 esiintymää

- [A-III-447-R] Ouatko meiden **Esiwanhimat** tompelit olluet?
- [A-II-8] Mutta site sama ijancaikist Elemte warten / Jumala meiden **Esiwanhimmat** Adamin ia Euan / Paradisis / algusa ensin loi.

Substantiivista (→) *esi* ja adjektiivin (→) *vanha* substantiivisesta superlatiivimuodosta (→ *vanhin*) muodostettu yhdyssana, joka esiintyy useimmiten monikollisena.

► VKS 1985 *esivanhempi*.

eskuinka adv. 'vaikka kuinka' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-347-[PS-92:0]] [Jumala] ne Jumalattomat cadhotta, **esquina** he ennen cucoistit

Konjunktion (→) *es* ja adverbien (→) *kuinka* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Toinen mahdollisuus on, että *eskuinka* on epäsäännöllisesti supistunut variantti yhdysadverbista (→) *edeskuinka*.

► VKS 1985 *es*.

esrahiti s. 'esrahilainen' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-338-[PS-88:1]] Yxi Corachin Lasten Psalmiweisu / edelweisattapa / Machalitin päle ninen Radholisten Heickoudhesta. Sen **Esrहितin** Hemanin Oppi.
- [A-III-340-[PS-89:1]] Yxi Ethanin, sen **Esrहितen** Opetus

Sana esiintyy Agricolalla vain kahden psalmilaulajan lisänimenä psalmien taustaa valaisevassa otsikkotekstissä, joissa se on laina Lutherilta (*Heman, des Esrahiten; Ethan, des Estrahiten*). Se viittaa kuningas Daavidin temppelissä toimineisiin laulajiin ja psalmien sepittäjiin. Lisänimi juontuu hepreasta, mutta sitä on selitetty monin eri tavoin, mm. patronyymiksi tai sukutaustaan viittaavaksi appellatiiviseksi lisänimeksi ('syntyperäinen'). *Heman* ja *Ethan* mainitaan (1. AIK. 1:6) *Serah*-nimisen Juudan jälkeläisen poikina, mutta toisaalla (1. AIK. 16 ja 25) kuvataan Daavidin temppelin laulajia leeviläisiksi.

► VKS 1985 *esrahiitti*; NIB 2007 *Ezrahite*.

este s. 'este, estäminen, ehkäisevä t. vaikeuttava asia, haitta, hankaluus, vastus, vahinko; syy, tekosyy, anteeksipyyntö, estely; esteellisyysperuste' (1543) 17 esiintymää, myös Westh

- [A-O-1] Lue sijs hyue Lapsi teste, Alcu oppi ilman **este**
- [A-III-714] [Profeettain ennustuksista] ne Colmet ieit prentemet, Taluen **estet** sen teit
- [A-I-463] madhaijsim tulla siihen elemisehen, iossa eij ole ychten **estet**, eijke waara eli wahingo perkelehelde
- [A-II-43-[MT-8:00]] Mwtomat **estexi** wetäuet Hyuet Töödh ettei he tahdo seurata, eike wskoa
- [A-III-19] ios iocu siihen [kuulutettuun avioliittoon] tacton iongun **esten** puhua, hen sanocan sen aialans

Johdos verbistä (→) *estää*. Agricolan ilmaus *ilman estettä* 'esteettömästi, vapaasti, häiriöttä; estelemättä, vastustelematta' esiintyy runoissa poikkeuksellisessa muodossa *ilman este*. Agricolalla *este* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *sateineste*.

► VKS 1985 *este*.

estellä v. 'estellä, koettaa estää, pidätellä; vastustaa, torjua' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-176-[LK-4:42]] [Ihmiset] **estelit** hende, ettei henen pitenyt poislechtemen heilde
- [A-II-658-[JAK-E]] [Jaakob] on tactonut nijte **estelle** iotca Uskon päle ilman Töite heidens turuasit
- [A-II-212-[LK-14:18]] [Illalliselle kutsutut] rupesit ierestens caiki heidens **estelemen**

Johdos verbistä (→) *estää*. Agricolan ilmaus *estellä heidäns* ('itseään') merkitsee 'esittää tekosytä, puolustella'.

► VKS 1985 *estellä*.

estetty a. 'esteellinen, hankalakulkuinen' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-829] temen elemen tieen, nin kiuisen, nijn lijuckan, nijn nilwackan ja **estetyn**

Verbin (→) *estää* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *estää*.

estiminen s. 'torjuminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-642] Anna meiden sanohin, töijhin, rocan, ioman, wnhen, cochtulisen madhon, ia kokon hijmon ia turhan halouxen **estimisen**.

Verbiin (→) *estää* perustuva johdos. Varsinainen kantasana näyttäisi olevan *estää*-verbin johdos **estiä*, mutta tällaista ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä tai murteista. On mahdollista, että kohdassa on painovirhe, ja tarkoitettu muoto on *estämisen*.

► VKS 1985 *estiminen*.

estäminen s. 'estäminen, vastustaminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-382] Mutta colmanna peijuene sine ylesnousit / ilman wartian **estemiste**

Johdos verbistä (→) *estää*.

► VKS 1985 *estäminen*.

estätysastia s. 'laahusankkuri, ajoankkurina käytetty tynnyri tms. astia'
(1548) 1 esiintymä

- [A-II-388-[AP-27:17]] [Myrskyssä purjehtijat] wlosheitit **Estetusastian**,
ia annoit [laivan] nin culkia

Verbin (→) *estää* johdoksesta *estättää* johdetusta substantiivista *estätys* ja substantiivista (→) *astia* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan sana on käännöslaina ruotsalaisen Uuden testamentin (1526) tai Biblian (GVB) vastaavan kohdan sanasta *hinderfaat*.

► SAOB 1931 *hinderfat*; VKS 1985 *estätysastia*.

estäys s. 'estäminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-769] olen Nelies hwtauas synnise rickonut – – Kieuhedhen sordhamises,
Ja Orijadhen highijen ia wäen palkan **esteuxes**

Verbin (→) *estää* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *estäys*.

estää v. 'estää, tukkia, sulkea (tie, väylä tms.), ehkäistä liikkumasta, pidätellä (myös kuv.); tehdä mahdottomaksi, ehkäistä, torjua, vastustaa; kieltää'
(1544) 61 esiintymää, myös Westh

- [A-III-746-R] Nin ette ne Romalaiset **esteuet** sen ylitze päseuet Juttat sortoman.
- [A-II-68-[MT-16:23]] Mene pois minun tyköeni Satana, sine **estet** minua
- [A-I-431] me teite rucolema – – ette te **estesitte** / caiki meiden wiholiset /
ia wäghyweiset iotca meite tachtouat wahingotta
- [A-II-529-[GL-5:7]] Cuca on teite **esteny**t site Totutta vskomasta
- [A-II-648-R] [Maailma] kieupi ia seisopi Jumalan Sanan ielkin ilman
lackamat **estämete** ia alinomati waicutetan

Verbillä on etymologisia vastineita vain muutamissa lähimmissä sukukielissä. Saamen samantapaiset sanat, esim. pohjoissaamen *eastit*, ovat lainaa suomesta. Sanan alkuperä on toistaiseksi epäselvä. Sitä on arveltu johdokseksi kieltoverbistä *e-* (→ *ei*), mutta tätä selitystä ei yleensä hyväksytä. Toinen mahdollisuus olisi selittää se ikivanhan (→) *esi*-sanan johdokseksi. Merkityksen kannalta tämä olisi mahdollista, sillä estämisessä on kysymys jonkin esteen eteen tulemisesta tai tuomisesta. Johtosuhde ei kuitenkaan ole rakenteeltaan normaali. Agricolalla *mA*-infinitiivin

abessiivimuoto (*ilman*) *estämättä* 'kenenkään tai minkään olematta esteenä, häiritsemättä, rauhassa' voidaan luokitella myös itsenäiseksi adverbiksi. Sakarjan kirjan reunahuomautuksessa [A-III-746-R] on Agricolalla painovirhe *estenet* (po. *esteuet*). Agricolalla *estää* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poisestää*.

► Räsänen Vir. 1936 355; SKES 1955 *estää*; SSA 1992 *estää*; Koivulehto Vir. 1998b 428 alav. 2.; Heininen 2008 143; NES 2020 *estää*.

etan|a, -o s. 'etana' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-632-[JOEL-1:4]] mite Wapsaiset ietit, site **Etanat** ylessöit
- [A-III-637-[JOEL-2:25]] Ja mine tadhon teille ne Woodhet iellenssaatta / iotca ne Rohomadhot / wapsaiset Sijuicot / Teijt ia **Etanot** (iotca minun swri Sotawäken oli / iotca mine teiden secan lehetin) ylessönyt olit.

Sanalla on vastineita itäisissä lähisukukielissä. Kaikissa kielissä sanalla on useita variantteja, joten yhteisen alkuperäisen muodon määrittelemine on mahdotonta. Sanaa on arveltu lainaksi germaanisista kielistä, ja alkumuodoksi on rekonstruoitu syömistä merkitsevän verbin johdos, kantagermaanin **etan(a)-* tai kantaskandinavaanin **etun(a)-*, josta juontuu mm. muinaisruotsin jättiläistä merkitsevä *iaetun*. Tämän selityksen mukaan etanat olisivat sananmukaisesti ahmatteja. Agricola on käyttänyt *etanaa* kotouttamistarkoituksessa tai käännöksissä ilmeisesti itselleen tuntemattomien sanojen vastineena. Lähtökielissä vastineina on jokin sirkka tai muu tuhohyönteinen. Uudemmissa suomennoksissa *etanan* tilalla on *tuho-* tai *kalvajasirkka*.

► Karsten 1915 115–118; SKES 1955 *etana*; LÄGLOS 1991 *etana*; SSA 1992 *etana*; Hahmo 1994a 176–178; Häkkinen 2007a SJ 49 15–17; NES 2020 *etana*.

eteen¹ adv. 'eteen, etupuolelle' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-608-[HOS-2:6]] Mine tadhon sinun Ties aidhata Oriantappuroilla / ia panna ydhen Aidhan **eteen** / ettei hen leudheisi henen Polkuians.

Substantiivin (→) *esi* illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sama muoto esiintyy useimmiten adpositiona.

► VKS 1985 *eteen*.

eteen², etehen adpos. 'eteen, etupuolelle; jonkun luo, nähtäväksi, kuultavaksi; jonkun, jonkin tielle, jotakin vastaan; jotakin varten, jollekin'; lisäksi kieliopillistunutta käyttöä eri sijamuotoja vastaamassa | (1544) 248 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-590] Paradisin oui minun **etheni** aua
- [A-I-777] nijn tulcohon meiden halu / ia Rucous / sinun caswos **etehen**
- [A-III-771-[2MS-19:11]] colmanden peiuen HERRA alasastupi caiken Canssan **eteen** / Sinain Woren päle.
- [A-II-201-[LK-11:31]] Se Etelen Trötingi pite ylesastuman Domion **ethen**
- [A-II-205-[LK-12:22]] Elket mwrectico teiden elemen **eteen**

- [A-III-394-[PS-119:30]] Sinun Oikeutes mine olen **eteeni** asettanut
- [A-III-291-[PS-57:7]] Werkon he wiritteuet minun keumiseni **eteen** / ia alaspainauat minun Sieluni
- [A-II-652-[HEB-12:1]] sijne Kiluoituxes, ioca meiden **eten** pandu on
- [A-III-357-[PS-101:3]] Em mine ota ychten paha Asia minun **eteeni**

Substantiivin (→) *esi* illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolalla *eteen*, *etehen* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Täydennyksenä voi olla myös pelkkä omistusliite. Sama muoto voi esiintyä myös adverbina. Useissa tapauksissa *eteen*-muodon käyttö on ruotsin *för*-preposition malliin perustuvaa käännöslainaa, esim. merkityksissä ’jonkun puheille, viranomaisten kuultavaksi, tuomittavaksi’. Sanonta *asettaa* t. *panna jonkun eteen* merkitsee ’asettaa jonkun noudatettavaksi tai tehtäväksi; esittää, ilmoittaa, osoittaa’. Sanaliitto *ottaa eteensä* merkitsee ’ryhtyä, käydä käsiksi johonkin’.

► VKS 1985 *eteen*.

eteenottaa v. ’aikoa, ryhtyä tekemään’ | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-323-[AP-4:25]] Mixi Paicanat kiuckuuat / ia Canssat turha **etensottauat?**
- [A-III-784-[5MS-28:20]] Herran pite sinun secas lehettemen – – Onnettomuxen caikissa, iotcas **eteesotat** tedhexes

Adpositiosta (→) *eteen*² ja verbistä (→) *ottaa* muodostettu yhdysverbi, jonka mallina on ilmeisesti ollut ruotsin *företaga*. Adpositiossa täydennyksenä on omistusliite. Samat osat esiintyvät Agricolalla kahdesti myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

► VKS 1985 *eteenottaa*.

eteen|panna, etehen- v. ’asettaa eteen, käyttöön, tarjolle’ | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-745-746] caikiwaldias Jumala, on caikein Inhimisten **etehenpannut**, [Jeesuksen] ydhexi Armonarckuxi
- [A-II-200-[LK-11:6]] minun ysteuen tuli matcast minun tygen / ia ei ole minulla mite mine henen **etenspanen**

Adpositiosta (→) *eteen*² ja verbistä (→) *panna* muodostettu yhdysverbi, joka Rukouskirjassa näyttää olevan käännöslaina latinasta (*proposuit*) ja Luukkaan evankeliumissa saksasta (*vorlege*). Määriteosana olevaan adpositioon voi liittyä omistusliite.

► Gummerus 1955 526; VKS 1985 *eteenpanna*.

eteenspanna → **eteenpanna**

eteensyöstä v. ’työntää esiin’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-367-[AP-19:33]] mutomat Canssasta edeswedhit Alexandrum, ionga Juttat **etensöxit**

Adverbista (→) *eteen*¹ ja verbistä (→) *syöstä* muodostettu yhdysverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Agricolan verbi voi olla käännöslaina ruotsin (GVB) ilmauksesta *fram stötte* tai Lutherin vastaavasta ilmauksesta *erfur stiessen*.

► SAOB 1925 *framstöta*; VKS 1985 *eteensyöstä*.

etehen → eteen

etelä s. 'etelä, eteläinen ilmansuunta; etelässä sijaitseva maa t. alue; etelätuuli' (1544) 20 esiintymää

- [A-II-210-[LK-13:29]] Ja heiden pite tuleman Idest ia Lennest / pohiasest ia **Etelest**
- [A-III-409-R] **Etele** se on / Lounan polen / Coska hen sen Punaisen Meren quiuasi.
- [A-III-455-[JES-E:0]] **Etelen** pein, ouat monda maat, quin Egiptus, Ethiopia, Arabia
- [A-I-139-[JER-13:19]] **Etelen** caupungit ouat sulietudh / ia eij kengen heite ylesawa
- [A-II-207-[LK-12:55]] te näet **Etelen** twleuan

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos ikivanhasta (→) *esi-*sanasta ja merkitsee sananmukaisesti edessä olevaa paikkaa. Elias Lönnrot on se-littänyt sanan synnyn sen perusteella, että entisaikana asuinrakennukset pyrittiin rakentamaan ovi lämpimintä ilmansuuntaa kohti. *Etelä* on siis asumuksen edessä oleva paikka tai suunta. Murteissa myös (→) *louna* esiintyy etelän merkityksessä.

► Lönnrot Mehiläinen 1836/1990 38–39; SKES 1955 *esi*; SSA 1992 *etelä*; EES 2012 *edel*; NES 2020 *etelä*.

***etelästämaata** v. 'sijaita etelästä nähden'

- [A-III-455] Etelen pein / ouat monda maat / quin Egiptus / Ethiopia / Arabia / se Punainen Meri / Edom ia Midian / Nin ette Egiptus länten pein **Etelestmacapi**.

Substantiivin (→) *etelä* elatiivimuodosta ja sitä seuraavasta *maata* 'sijaita' -verbin muodosta koostuva sanajono, jota ei millään perustein voi tulkita yhdyssanaksi.

► Toropainen 2017 120.

Etelä Suomi *erisn.* 'Varsinais-Suomen eteläosa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-19-[UT-E]] se Ensimeinen ia ylimeinen ombi se **Etele** ia pohia **Some**

Substantiiveista (→) *etelä* ja (→) *Suomi* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolan aikana *Etelä-Suomella* on tarkoitettu Aurajoen eteläpuolista Varsinais-Suomen osaa ja vastaavasti *Pohja-Suomella* pohjoispuolista osaa.

► SPK 2007 *Suomi*; Toropainen 2017 51.

etelätuuli s. 'etelätuuli' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-388-[AP-27:13]] **Eteletwli** rupesi puhaltaman, ia lwlit heillens oleuan mötepereisen
- [A-III-324-[PS-78:27]] Hen annoi Itetwlen puhalta Taiuan alla / ia henen wäkwedydhens cautta yleskihoitti **EteleTwlen**.

Substantiiveista (→) *etelä* ja (→) *tuuli* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *etelätuuli*.

etikka s. 'etikka' | (1544) 19 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-374] Ja sijtte coscas ianosit **etickalla** sine iootettin
- [A-II-157-[MK-15:36]] Nin yxi iooxi ia teutti Sienen **Eticalla** / ia pani sen Roghon pähen / taritzi henen iooma
- [A-III-308-[PS-69:23]] he annoit minulle Sappe södhexeni, ia **Eticata** iodhaxeni, minun swrimas Janosani

Laina joko muinaisruotsin sanasta *ätika*, *ätikia* tai tämän varhaisuusruotsalaisesta muodosta *ettickia*, jota nykyruotsissa vastaa *ättika*. Alkuaan sana juontuu saksan kautta latinasta, jossa *acētum* on johdos verbistä *acēre* 'olla hapan' ja merkitsee viini-etikkaa.

► Streng 1915 18; Hellquist 1939 *ättika*; SKES 1955 *etikka*; SSA 1992 *etikka*; NES 2020 *etikka*.

etioperi s. 'etiopialainen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-700-[HAB-4:7]] Mine näin ne **Etioperin** Maiat murhectiuaiset

Laina ruotsin etnonymistä *etioper*, joka on ruotsin vanhassa kirjakielessä esiintynyt synonyymisten kansannimien *etiop* ja *etiopier* rinnakkaismuotona. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *etiopi*, *etiopiainen*, *etiopialainen*.

► SAOB 1922 *etiop*; VKS 1985 *etiooppi*.

etiopi s. 'etiopialainen' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-338-[PS-87:0]] Seurakunda ombi yxi nächteue Cocous ia vdhest syndynyt Euangeliumin änen ia pyhen Hengen cautta / seke Juttaista / Pacanoista / **Ethiopist**
- [A-III-659-[AM-9:7]] Eikö te Israelin Lapset minulle nin oletta quin ne **Ethiopit**

Laina ruotsin etnonymistä *etiop*, joka perustuu latinan vastaavaan kansannimeen *Æthiops*. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *etioperi*, *etiopiainen*, *etiopialainen*.

► SAOB 1922 *etiop*; VKS 1985 *etiooppi*.

etiopiainen s. 'etiopialainen' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-338-[PS-87:4]] ne Philisterit ia Tijrit ynne **Ethiopiaisten** cansa, pite sielle syndymen
- [A-III-702] Ei hen waiuoio Juttaille sencaltaist witzaustr ennusta / Mutta mös caikille Lehimakunnille ia Naburille / Quin nijlle Philisterille / Moabin / ia mös nijlle **Ethiopiaisil** ia Assurille

Johdos kansannimestä (→) *etiopi*. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *etiopi*, *etioperi*, *etiopialainen*.

► VKS 1985 *etiopiainen*.

etiopialainen s. 'etiopialainen, mustaihoinen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-139-[JER-13:23]] Taijtaco sijs yxi **Etiopialajnen** henen nahans mwttä
- [A-III-707-[SEF-2:12]] Mös tekin **Ethiopiaiset** pite minun Miecani cautta tapettaman.

Agricolan teksteissä useita kertoja esiintyvistä maan nimestä *Etiopia* johdettu etnonyymi. Maan nimi perustuu latinalaiseen asuun *Æthiopia*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *etiopi*, *etioperi*, *etiopiainen*.

► VKS 1985 *etiopialainen*.

etsetellä → **etsitellä**

etseä → **etsiä**

etsikko s. 'koetus, koettelemus' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-308] Omantunnon sodhas / Raskais halois / Synnin kiusauxes / ia Jumalan hirmulisen domion **etzikos**
- [A-III-389-[PS-119:0]] Pikuda / Mandata / Neuuo / **Etzicot** / Asetuxet / Toimitoxet ia Oiennoxet. Opettauat quinga meiden tule ele ia waelda
- [A-II-226-[LK-19:44]] [Vihollisesi] eiuet iäte sinus Kiue Kiuen päle, senwoxi ettet sine tundenut sinun **Etzikos** aica

Johdos verbistä (→) *etsiä*. Sanaliitto *etsikon aika* merkitsee aikaa, jolloin Jumala erityisesti lähestyy ihmistä.

► VKS 1985 *etsikko*.

etsikos s. 'koettelemus' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-552-[JER-23:12]] mine tadhon Onnettomudhen heiden pälens anda tulla, sen heiden **Etzicoxens** wodhen

Verbin (→) *etsiä* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *etsikos*.

etsiminen, etseminen s. 'huolenpito, hoitaminen, hoiva; koetteleminen, koetus'
(1544) 3 esiintymää

- [A-I-346] [Rukoilemme] ette me – sinun laupiudhes **etzimisen** cautta, lodhutetuxi tulisimma
- [A-I-519] taijtamattoman caualudhens / ilken euckeyxens / oman caitzemisens / ia **etzemisens**
- [A-I-717–718] [Auta että] hen temen Iselisen rangastuxen ja **etzimisen** lepolisesta ottaijsi

Johdos verbistä (→) *etsiä*.

► VKS 1985 *etsiminen*.

etsimä päivä s. 'etsikkopäivä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-18] [2.7.] Marian **Etzime päiue**

Verbin (→) *etsiä* johdoksesta *etsimä* ja substantiivista (→) *päivä* muodostettu sana-liitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Tässä muodossa sanasta ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Marian etsikkopäivää (*Visitatio Mariae*) on vietetty keskiajalta lähtien 2.7. sen muistoksi, että raskaana oleva Maria vieraili tuona päivänä Johannes Kastajan äidin, sukulaisensa Elisabetin luona.

► VKS 1985 *etsimäpäivä*; Oja 2011 234; Toropainen 2017 51.

***etsinä, etpäsinä** v. + *pron.* 'et sinä'

Kieltoverbin ja persoonapronominin yhdistelmä, jota ei voi millään perusteella luokitella yhdyssanaksi. Kirjoitusasuun on mahdollisesti vaikuttanut Lutherin ortografia, jonka mukaan pronominin voi kirjoittaa yhteen edeltävän verbinmuodon kanssa (*wie bittestu* 'kuinka sinä pyydät', *hastu noch nichts* 'eikö sinulla ole mitään' ym.).

► Toropainen 2017 120.

etsiskellä v. 'etsiä, etsiskellä, haeskella, koettaa löytää; tutkia; pitää huolta, hoitaa, hoivata; koetella, rangaista' | (1544) 31 esiintymää

- [A-III-206-[PS-E:0]] Psalmeis sine mös leudhet, ios sine mwtoin wisusta **etziskelet**, nin ialon ia syuen Rucouxen Tauan
- [A-I-265-[PS-17:3]] Sine coettelit minun Sydhenden, ia **etziskelet** site öelle
- [A-III-300-[PS-65:10]] Sine **etziskelet** Maan ia liotat sen
- [A-III-293-[PS-59:6]] Ylesherä **etziskelemän** caiki Pacanat, Ele ketegen heiste armaitze

Johdos verbistä (→) *etsiä*.

► VKS 1985 *etsiskellä*.

etsitellä, etsetellä v. 'koetella; rangaista; varjella' | (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-III-627-[HOS-12:2]] Herran pite Judan warieleman, ia Jacobin **etzittelemen**
– – ia henelle costaman
- [A-I-663] **EEzittele** Herra, laupias Jumala, teme maija

Johdos verbistä (→) *etsiä, etseä*.

► VKS 1985 *etsitellä*.

etsitös s. 'vierailu, visitaatio, Jeesuksen tulo ihmisten luokse' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-345] meidhen Mielen pimeys yleswalase / sinun **etzitoxes** armolla
- [A-I-346] swo armolisesta, ette me sinun **etzitoxestas**, lodhutoxen
saijsimma Sinusta

Verbiin (→) *etsiä* perustuva johdos, jonka rakenteellinen kantasana on johdos *etsittää*. Tämä ei kuitenkaan esiinny Agricolan kielessä. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko Agricolan johdos taka- vai etuvokaalinen (*etsitos?*). Vierailua merkitsevä yleiskieleen vakiintunut johdos *etsikko*, jonka ensiesiintymä on Juustenin Messussa 1575, on aina takavokaalinen.

► Gummerus 1947 130; VKS 1985 *etsikko, etsitys*.

etsiväinen a. 'tavoitteleva' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-751] oma parastans **etziueijset**

Verbin (→) *etsiä* partisiippimuodosta etsivä johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *etsivä*.

etsiä, etseä v. 'etsiä, koettaa löytää, hakea (käsiin); tavoitella, pyrkiä saamaan, koettaa saavuttaa; koettaa, yrittää, haluta tehdä jotakin; hakeutua, etsiä, pyrkiä; suunnitella, harkita, miettiä; tutkia, selvittää; käydä tapaamassa, katsomassa jotakuta; tulla jonkun luokse tai johonkin; koetella, rangaista' (1544) 278 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-105-[LK-11:9]] Anocat / ia teille annettan / **Etziket** / ia te leudhette / Colkuttaca / ia teille auatan
- [A-II-169-[LK-2:48]] sinun Ises ia mine olem murehtien **etzinyet** sinua
- [A-I-94] Se on sa[n]gen heiy Pappi. ioca waan **etzi** watzans tarpet
- [A-I-693] Jumala, sinua me kijtteme, rucolema, **etzeme**, ia auxenhwdhama
- [A-II-265-[JH-7:19]] Mixi te **etzitte** minua tappaxenne?
- [A-III-556-[JER-31:12]] heiden pite ioukolla Herran Lahioihin **etzimen**
- [A-I-822] [Perkele] swrimalla pahudhella caiki ionet **etzepi**
- [A-I-98] Catzo, lue, **etzi**, ia tutki
- [A-II-330-[AP-7:23]] [Moses] tactoi **etzie** henen welijens Israelin lapsia

- [A-I-139-[JER-13:20]] Mites sano tachtot, coska hen sinua neijn **etzipi**?

Verbillä on etymologiaa vastineita kaikissa lähisukukielissä. Nämä vastaavat nimenomaan *etsiä*-varianttia, joka on alkuperäisempi kuin *etseä*. Saamesta esitetyt vastineet, esim. pohjoissaamen *ohcat*, ovat ilmeisesti toista alkuperää. Itämerensuomen *etsiä*-verbi on selitetty germaaniseksi lainaksi. Alkumuodoksi on rekonstruoitu kantagermaanin **enþjan-*, jonka myöhempiä edustajia on mm. muinaisruotsin *inna* 'saada kiinni, päästä loppuun, panna toimeen, hankkia'. Agricolalla *etsiä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ylesetsiä*.

► SKES 1955 *etsiä*; Koivulehto Vir. 1982a 267–268 (alav.); VKS 1985 *etsiä*; LÄGLOS 1991 *etsiä*; SSA 1992 *etsiä*; EES 2012 *otsima*; NES 2020 *etsiä*.

ettei: etten, ettet jne. *konj.* + *v.* 'ettei, jottei'

(1543/1559) 1343 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-20] Sinun pyhe Engelis olcon minun cansan / ia elken coskan minusta lopucan / **ettei** se paha wihamies perchele / miteken minusta woittaisi
- [A-I-306] Ele salli minun Sydhenden mihingen pahuteen langemaan / **ettei** se neuuo pideisi Jumalattoman / taica pahoin tekien cansa / ia **etten** mine heiden herckuijansa nautitzisi.
- [A-II-387-[AP-26:28]] Eipe palio pwttu **ettet** sine saata minua Christituxi.
- [A-II-32-[MT-5:25]] Soui nopiast sinun ritawelies cans – – **etteijke** ritawelies anna sinua ioskus domarille
- [A-I-470] Nijn me nyt tunnustame / **etteme** me meiden omasta woijmasta / eijke sinua / eijke sinun tachtos tuta taidha
- [A-III-666-[JON-1:6]] Jos Jumala lehes meiden pälen tadhois muista / **ettei** me huckuisi.
- [A-II-654-[HEB-12:25]] Catzocat **ettet** te hende ylencatzo / ioca teidhen cansanna puhupi
- [A-II-689-[ILM-9:20]] mwdh Inhimiset / iotca eiuet ole tapetut neille witzauxilla / eike Paranosta tehnyet heidhen Kättens Töiste / **etteiuet** he cumartanuet Pirunloomia

Konjunktion (→) *että* ja kieltoverbin (→) *ei* yhdistelmä. Kieltoverbi voi taipua persoonissa tai jäädä Agricolalle ominaiseen tapaan yksikön 3. persoonan muotoon. Muotoon voi liittyä tehostava liitepartikkeli *-kä*.

► VKS 1985 *että*.

etteikenkään *konj.* + *v.* + *pron.* 'ettei kukaan' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-234-[TOB-13:4]] saattacat heite tietemähen / **etteijkengen** caikiwaldias Jumala ole / mutta hen yxinens
- [A-II-485-[IKOR-14:3]] Sille **etteikengen** site cwldle / waan hen puhu Hengesse ne Salaisudhet
- [A-III-708-[SEF-3:6]] Heiden Caupungins pite poishäuitettemen, **etteikengen** heisse sillen asu.

Agricolalle ominainen konjunktion, kieltosanan ja pronominin yhdistelmä. Agricolalla esiintyvät kieltosanan ja pronominin yhdistelmät (→ *eikenkään, eimitään*) on selitetty vieraan kielen mallista johtuviksi, sen sijaan konjunktion ja kieltoverbin yhdistelmät (→ *ellei, ettei*) kuuluvat omapohjaisiin ilmaisukeinoihin. Sanaliittopohjaisessa ilmauksessa *etteikenkään* yhdistyvät nämä molemmat. Samat osat esiintyvät Agricolalla useimmiten sanaliitoksi kirjoitettuna.

► Suojanen 1977 54; Toropainen 2017 61–62.

että *konj.* 'että, niin että, jotta, koska, kun, vaikka, ja, sekä'; lisäksi osana liittokonjunktiota *sekä – että, sillä – että*

(1543) 7143 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-106] mine tieden / **ette** sine waca olet / ia sinun Lupauxes piteweijnen. [eksplikatiivinen]
- [A-I-96] Sen pälle tohdin tehdhä wala **ette** parambi on yxi pala Quiua leijpe / ia Wesi siemi. quin swri hercko / ia callis liemi. [eksplikatiivinen]
- [A-I-207-[PS-104:5]] Sine ioca Maan alustit henen pohians pälle, niijn **ette** hen pysy ijancaikisesta [konsekutiivinen]
- [A-III-209-[PS-E:0]] Jumalan Armon ia Rauhan – – Caikille Somalaisille toiuottaa, Michael Torsbius Agricola. **Ettes** racas Welie, Sisar ia Ise, näet quinga Herra Armons lise [finaalinen]
- [A-I-365] Hen wffratin **ette** hen itze tachtoij [kausaalinen]
- [A-I-299-[PS-90:15]] Ilahuta nyt meite iellens, sen peräste **ettes** meite niijn cauuan waijwannut olet [kausaalinen]
- [A-II-308-[JH-21:14]] Teme ombi nyt se colmas kerta **ette** Jesus ilmestui henen Opetuslapsillens [temporaalinen]
- [A-I-817] O Ise, **ettes** kyllie tiedhet, quinga meiste iocaijnen [syntinen] ombi, anna meiden syndinne andexi [konsessiivinen]
- [A-III-565] [Jeremia] Puhens käendepi sen Caupungin **ette** sen Canssan ia Borgharein tyge [kopulatiivinen]
- [A-III-212-[PS-E:0]] [Epäjumalia] cumarsit Hemelaiset, seke Miehet **ette** Naiset [kopulatiivinen]
- [A-I-97-98] Tee parambi [rukouksia] ios sine taijdhat. **ette** nämät ouat ylen caijdhat [eksplanatiivinen]
- [A-O-12-[MT-6:13]] Mutta päste meite pahasta. Sille **ette** sinun on waldacunda / ia woima / ia cunnia ijancaikisesta ijancaikisehen [eksplanatiivinen]

Konjunktiolla *että* on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on alkuaan ollut modaalin eli tapaa ilmaiseva johdos ikivanhasta pronominivartalosta *e-*, jolla on vastineita sukukielissä samojedikieliä myöten. Pronominin alkuperäinen merkitys on sukukielten vastineista päätellen 'tämä'. Suomessa pronominivartalo *e-* esiintyy vain muutamien kiteytyneiden sanojen osana, ei itsenäisenä pronominina. Sitä käytetään mm. murteellisissa konjunktioissa *ellä* 'jos' ja (→) *es* 'vaikka' sekä yleiskielisessä konjunktion ja kieltoverbin yhdistelmässä (→) *ellei*. Jälkiosa lienee alun perin modaalinen johdin *-tta/ttä*, jonka alkuperäinen asu on ollut **-kta/ktä*. Johtimella on vastineita myös etäsukukielissä. Näin ollen *että*-sanalan alkuperäinen

merkitys lienee ollut 'tällä tavalla, näin', ja merkitykseltään abstraktiksi konjunktioksi se on kiteytynyt vasta suomen kirjakielen kehityksen aikana, osittain ruotsin kielen samantapaisen *att*-konjunktion mallia noudatellen. Agricolan aikana sen käyttö ja merkitys ovat olleet huomattavasti laajemmat kuin nykykielessä. Sitä on käytetty yleisesti alistavana (eksplikatiivinen), seurausta (konsekutiivinen), tarkoitusta (finaalinen), syytä (kausaalinen), aikaa (temporaalinen) ja myönnytystä (konnessiivinen) ilmaisevana konjunktiona sekä yhdistävänä (kopulatiivinen) ja selittävä (eksplanatiivinen) konjunktiona. Agricolalla esiintyvistä merkityksistä mm. 'kun' (aikaa ilm.), 'koska' (syytä ilm.) ja 'vaikka' ovat joko kadonneet kokonaan tai olennaisesti harvinaistuneet. Nykyisessä yleiskielessä vallitseva *että*- ja *jotta*-konjunktioiden välinen työnjako perustuu tietoiseen kielenohjailuun, murteissa ero on maantieteellinen.

► SKES 1955 *e*⁻²; Hakulinen 1979 74; Korhonen 1981 233; VKS 1985 *että*; UEW 1988 67–68; Ikola ym. 1989 80–89; SSA 1992 *että*; EES 2012 *et*; NES 2020 *että*.

***ettäse** *konj.* 'että sekä' | (1543/1559) 1 esiintymä

- [A-O-20] Ja rucoilen sinua / ettes mös tenepeiuene / warielisit minua
kaikista synnyste / ja muista pahoista / **ettese** minun elemen / seke caiki
minun tööni / mactas sinun keltuata.

Alistuskonjunktion (→) *että* ja rinnastuskonjunktion (→) *sekä* tilapäinen yhdistelmä, jota ei millään perusteella voi luokitella yhdyssanaksi. *Sekä* on tässä yhteydessä osa parikonjunktiota *sekä – sekä* 'sekä – että'.

► Toropainen 2017 120.

evangelion s. 'Uuden testamentin evankeliumikirja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-21] Pyhen Mattheusen **Euangelion**

Sitaattilaina kreikan sanasta *evangélion*, josta latinan kautta juontuu myös suomen (→) *evankeliumi*. Sanasta ei tässä asussa tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *evankeli*.

► VKS 1985 *evangelion*.

evangelium oppi s. 'evankeliumin oppi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-216-R] Sijte vdhesta **Euangelium Opist** / Christuxest Jumala poiast.

Substantiiveista *evangelium* (→ *evankelium*) ja (→) *oppi* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi. Alkuosan nominatiivimuoto voi selittyä siitä, että Agricola on useissa kohdin jättänyt *evangelium*-sanana taivuttamatta lauseyhteyden mukaan. Lutherin Bibliassa on vastaavassa kohdassa genetiivi (*die neue Lere des Euangelij*).

► Heininen 1994 16; Toropainen 2017 51.

evankeli s. 'Uuden testamentin evankeliumikirja' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-13-[UT-E]] p. Paulin ia p. Petarin Epistolat sangen ylitzekieuet nijte Colme **Euangelia** Mattheusen, Marcusen ia Lucan

Laina latinan *evangelium*-sanana taivutusmuodosta joko suoraan tai germaanisten kielten kautta. Sekä saksassa että ruotsissa on Agricolan aikana käytetty sanasta latinan mukaista taivutusta, esim. genetiivissä *evangelii*. Suomen vanhassa kirjakielissä ei tästä asusta tunneta muita esiintymiä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (⇒) *evangelion*, *evankeliumi*.

► SAOB 1922 *evangelium*; VKS 1985 *evankeli*.

evankeliolinen a. 'evankeliumin sisältävä, evankeliumin mukainen' (1548) 2 esiintymää

- [A-II-5-[UT-E]] Monet sencaltaiset **Euangelioliset** Lupauxet ia toiuotuxet, ouat mös nijse muijsza Prophetaisa

Johdos sanasta (⇒) *evangelion*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielissä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *evankeliollinen*.

evangelista s. 'evankeliumin kirjoittaja; evankeliumin julistaja' (1544) 15 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-431] sinun Canssas neureste / pyhen Lucan / sinun **Euangelistas** / iuhla pite
- [A-II-13-[UT-E]] p. Johannes **Euangelista** sangen wähen kirjoittapi meiden Herran Jesusen Teghoista
- [A-II-371-[AP-21:8]] tulima Cesarean. Ja siselleminenim Philippusen **Euangelistan** Hoonesen

Sitaattilaina kirkkolatinan sanasta *evangelista*, joka perustuu kreikan sanaan *euangelistes* 'evankeliumin saarnaaja'. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (⇒) *evankelisteri*.

► SAOB 1922 *evangelist*; Etymonline 2022 *evangelist*.

evankelisteri s. 'evankeliumin kirjoittaja; evankeliumin julistaja' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-441] Corcorahan mieheste / sine teit **Euangelisterin** / Tuimasta sorttaiasta / sine teit ialoiman totudhen szoelian
- [A-II-16] Senteden ombi nyt se Wsi Testamenti yxikerdhaisesta Textin möte wlostulkittu / ninquin Apostolit ia **Euangelisterit** kirjoitanuet ouat.
- [A-III-304-[PS-68:12]] Herra andapi Sanan, swren **Euangelisterin** ioukon cansa

Laina joko muinaisruotsin sanasta *evangelistare* tai sitten varhaisuusruotsin *evangelist*-sanan monikkomuodosta *evangelister*. Molemmat ovat ruotsalaistettuja variantteja kirkkolatinan sanasta *evangelista*, joka myös Agricolalla esiintyy synonyymisena sitaattilainana (→) *evangelista*.

► SAOB 1922; Thors 1957 400; VKS 1985 *evankelisteri*.

evankeliumi, evangelium s. 'Raamatun, tav. Uuden testamentin (ilo)sanoma, Jumalan sana; kristinuskon sanoma; Uuden testamentin evankeliumikirja t. niistä otettu teksti' | (1543) 363 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-13-[MK-16:15]] Mengette wlgos caiken maailman, ia opetaca **Euangelium** caikille canssalle
- [A-I-115] Coco Lain Ja **Euangeliumin** Summasta sangen Jalo, ia iwri caunis Rucous
- [A-III-313-R] Nin pite mös Caupungit teunens oleman **Euangeliumin** Opista eli Sarnasta
- [A-II-547-[FIL-1:27]] [Te] meiden cansan campatta **Euangeliumin** Uskosa
- [A-II-110-[MK-E]] [Markus] otti sijs sen **Euangeliumins**, ionga hen oli cokonpannut, ia matkusti Egyptin
- [A-III-87] Sitte luetan **Euangelium** / cokonans eli poli lucu / iostacusta **Euangelistast** / taica se / quin sine peiuen langepi

Sana on lainattu suomeen joko ruotsin sanasta *evangelium* tai suoraan latinan sanasta *euangelium*, josta myös ruotsin sana on peräisin. Alkuaan sana juontuu kreikan yhdysanasta *evangelion*, jossa alkuosa *eu* merkitsee hyvää ja jälkiosa on johdos sanasta *angelos* 'lähetti, sanansaattaja' (→ *enkeli*). Sananmukaisesti *evankeliumi* merkitsee hyvää sanomaa. Agricolalla se esiintyy useissa vakiintuneissa sanontatavoissa. *Laki ja evankeliumi* voi viitata Vanhaan testamenttiin tai Mooseksen lakiin ja niiden vastakohtana Uuden testamentin ilosanomaan. *Evankeliumin oppi* on 'kristinuskoko; luterilainen oppi', *evankeliumin usko* on 'kristinuskoko'. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *evangelion*, *evankeli*.

► Streng 1915 18; SKES 1955 *evankeliumi*; Koukkunen 1990 *evankeliumi*; SSA 1992 *evankeliumi*; NES 2020 *evankeliumi*.

evankeliuminjulgistos s. 'evankeliumin julistaminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-267-[PS-40:0]] Tesse Christus itzestens puhupi / quin sijne Epistolas Ebreerin tyge todhistetan / henen Pinastans ia wapadhuxestans. Nin mös Lain poispanemisest / ia **Euangeliuminiulgistoxest**

Substantiiveista (→) *evankeliumi* ja (→) *julgistos* muodostettu yhdyssana.

***evankeliuminteksti** s.

Evankeliuminteksti ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1985 *evankeliuminteksti*.

eväs s. '(matkalle varattu) ravinto, ruoka; (kuv.) hengen ravinto, Kristus, Jumalan sana, ehtoollinen' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-580] Terue meiden lunastuxen hinda / Terue meiden Radholisudhen **eues** / Terue meiden odhottamisen lodhutos
- [A-III-211-[PS-E:0]] Oij sine surckia Locasecki, etkös neite Mieleses ecke. Haiseua Raato oleuas, ia Matoin **Eues** cooltuas?
- [A-III-35] kysyken Pappi sille Sairahalle, Jos hen tachtö – – otta P. Rumen ia Weren, Sieluns **Euehexi**

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä ja mahdollisesti saamessa. Se on selitetty vanhaksi indoeurooppalaiseksi lainaksi, jolle rekonstruoitu alkumuoto **jevos* on merkinnyt jyvää, viljaa tai ohraa. Agricolan Rukouskirjan esimerkissä *Radholisudhen eues* on käännös latinan ilmauksesta *viaticum nostre peregrinationis*.

► Gummerus 1947 358; SKES 1955 *eväs*; VKS 1985 *eväs*; Koivulehto 1986d fs Kylstra 85–87; SSA 1992 *eväs*; NES 2020 *eväs*.

evässäkki s. 'evässäkki, eväspussi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-48-[MT-10:9]] Ei teiden pidhe – – Raha pitemen teiden cuckaroisan, eike **ewessecki** matkas

Substantiiveista (→) *eväs* ja (→) *säkki* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *evässäkki*.

evästää v. 'varustaa eväillä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-391-[AP-28:10]] quin me sielde puriectima, nin he **euestit** meite

Johdos substantiivista (→) *eväs*.

► VKS 1985 *evästää*.

faarao → **farao**

faari s. 'vanha mies, isä t. isoisa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-94] hyue Pappj, Welj, ja **Faarj**

Laina ruotsin sanasta *far* 'isä'. Tämä on muodostunut lyhentymällä sanasta *fader*, joka on vanha indoeurooppalainen sana, samaa juurta kuin latinan *pater*. Sana tunnetaan *f*-alkuisena useissa länsimurteissa. Suomalaistettu *vaari* on mainittu vasta Kristfrid Gananderin sanakirjassa (1787).

► Thomsen 1869 92; Streng 1915 252; Hellquist 1939 *fader*; SKES 1975 *vaari*; Grönholm 1988 41; SSA 2000 *vaari*; NES 2020 *vaari*.

falski a. 'falski, väärä, vale-, valheellinen, viekas, petollinen' | (1544) 42 esiintymää

- [A-III-682-[MIK-6:11]] Eli pidheiskö minun ne wäret Waaghat ia **falskit** Wictit säkeise coctulisexi aruaman?
- [A-I-254] Swsi / Carhu / ja Louhikermet. Pyhet piexe quin Nijnensermet. Eriseurat / ja **falskit** weliet.
- [A-II-545-[FIL-E]] ne **falskit** Apostolit ia Tecoinopettaijat, aina wsko wahingottauat
- [A-III-219-[PS-5:6]] Herralle ouat ilkeät ne Werencoirat ia **Falskit**

Laina ruotsin sanasta *falsk* 'väärä, petollinen, vilpillinen, valheellinen', joka puolestaan juontuu keskialasaksasta.

► Streng 1915 19; SAOB 1921 *falsk*; SKES 1955 *falski*; Grönholm 1988 41; SSA 1992 *falski*.

falskist, -a *adv.* 'petollisesti, väärin' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-819] Eripuraijsten seurat, iotca sen sinun Nimes **falskist** euckeuet
- [A-III-581-[HES-13:22]] te ninen Hurskasten sydhemet coetelet **Falskista** / ioita em mine muresen saattanut ole.

Adjektiivin (→) *falski* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Samasta adverbista ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *falskisti*.

falskius s. 'petollisuus, petos, valhe' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-282-[PS-50:19]] Sinun sws sallit sine paha puhua, ia sinun Kieles **Falskiutta** matkan saatta.

Johdos adjektiivista (→) *falski*.

► VKS 1985 *falskius*.

fangata v. 'vangita' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-51] Sine oli Perkelen paulahan secandunut, ia siihen syndin langanut ionga teden sine nyt **Fangattu** olet.

Laina muinaisruotsin verbistä *fanga*, jota nykyruotsissa vastaa *fånga*. Samasta verbistä on murretietoja useista länsimurteista sekä Etelä- ja Keski-Karjalasta. Rinnalla esiintyy myös (→) *fangita*, *fangittaa*.

► SAOB 1926 *fånga*; VKS 1985 *fangata*; SSA 1992 *fangata*.

fangattu a. 'vangittu' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-114-[JES-52:3]] Päste sinus Cahleistas / sine **Fangattu** Zionin tyter.

Verbin (→) *fangata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *fangata*.

fanginhuone s. 'vankityrmä' (kuv.) | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-425-R] Tornista eli **Fanginhonesta**) se on / Tuskasta ia Adhistoxest / iossa mine suliettu olen

Substantiiveista (→) *fanki* ja (→) *huone* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *fankihuone*.

fangita v. 'vangita, ottaa vangiksi, riistää henkilökohtainen vapaus' (myös kuv.) (1544) 16 esiintymää

- [A-I-148-[BAR-2:32]] Nin heiden pite sis minua kijttemen maassa / cussa he **fangittudh** ouat /
- [A-II-478-R] minun omatundon pite sen ylitze domitzemata ia **Fangitzemata** oleman
- [A-III-50] **fangittu** ia kijniotettu olet sinun pahatecos teden
- [A-III-743-[SAK-9:12]] palaitkat sis Linnahan, Te quin Toiuossa **fangitut** oletta

Johdos substantiivista (→) *fanki*. Nykyinen *v*-alkuinen asu tunnetaan vasta Gananderin sanakirjasta (1787). Osa verbin partisiippimuodoista on leksikaalistunut

nominiksi (→) *fangittu*, mutta raja on liukuva. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *fangata* ja (→) *fangittaa*.

► Jussila 1998 *vangita*.

fangittaa v. 'ottaa vangiksi' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-305-[PS-68:19]] Sine ylesastuit corkiuxeen, ia olet **fangittanut** sen Fangiuxen

Johdos substantiivista (→) *fanki*. Samaa johdosta ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

fangittu s. ja a. 'vangittu' (myös kuv.) | (1544) 35 esiintymää

- [A-I-552] Caiki syndiset / hytyneet / ia Perkeelda henen waldakundahans **fangitut** / madhaijsit iellensiodhatta oijkean wscon tundemisehen
- [A-II-538-[EF-4:1]] NIn mine nyt manan teite / mine **fangittu** Herrassa / ette te waellaisit ninquin tule
- [A-III-118-[JES-49:9]] sinun pite – – Sanomahan nijlle **Fangituille** / wlosmenget / ia nijlle iotca pimeis ouat / Tulcat edes.
- [A-III-229-[PS-14:8]] Oy / ios apu tulis Zionist Israelin ylitze / ia HERRA henen **Fangitun** Canssans pästeis

Verbin (→) *fangita* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Raja finiittimuotoihin on liukuva passiivirakenteiden monimuotoisuuden takia.

fankeus → **fankius**

fanki s. 'vanki, henkilö, jolta on riistetty henkilökohtainen vapaus (myös kuv.); sotasaalis' (1544) 76 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-536-[EF-3:1]] SEn synn tedhen mine Pauali / se Jesusen Christusen **Fangi** olen teiden Pacanaiden edeste
- [A-III-486-[JES-42:7]] Ettes ninen Sokiain silmet auaisit, ia ne **Fangit** vlosweisit Fangiudhesta
- [A-I-531] mine tunnen minun rumisani synnin lain – – wiewen minua **fangina** monessa cwlemahan lihan tundo
- [A-I-126-[IKN-8:46]] he wiewet heite **fangina** wiholisen Maalen
- [A-III-648-[AM-4:10]] Ja mine tapoin Miecalla teiden nooret Miehet, ia annoin teiden Hewoisten **fangina** poiswiedhä

Laina muinaisruotsin sanasta *fange*, jota nykyruotsissa vastaa *fånge*. Sama sana on lainattu myös eräisiin lähisukukieliin. Suomessa *fanki* on säilynyt *f*-alkuisena osin länsimurteissa ja kirjakielessäkin 1700-luvun puolimaille asti. Agricolalla *fanki* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *kanssafanki*, *ynnäfanki*.

► Streng 1915 254–255; SKES 1975 *vanki*; SSA 2000 *vanki*; Bentlin 2008a SUST 256 196–197; EES 2012 *vang*; NES 2020 *vanki*.

fankihuone s. 'vankityrmä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-325-[AP-5:18]] [Ylimmäinen pappi] paiskasit käten Apostolitten päle, ia heitit ne ychteitzen **Fangihonesen**

Substantiiveista (⇒) *fanki* ja (⇒) *huone* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiintyy myös genetiivialkuinen (⇒) *fanginhuone* ja sanaliittomuotoinen *fangein huone*.

fank|ius, -eus s. 'vankeus, vangittuna t. vankina olo' (myös kuv.) | (1544) 85 esiintymää

- [A-I-115-[5MS-32:42]] minun Mieckan pite liha sömen Ylitzten nijnnen tapettudhen Weren / ia **fangeudhen**
- [A-I-149-[BAR-3:8]] Ja catzo / me olema **fangiuxes** tenepäne / iohongas meite hajjottit /
- [A-III-51] sine nyt olet kijniotettu sinun pahategchos teden, ia **fangiuten** pandu olet
- [A-II-5-[UT-E]] caiki, iotca Uskouat, Synnin, ia Coleman **Fangeuxesta** päseuet

Johdos substantiivista (⇒) *fanki*.

faaraon, farao s. 'faarao, muinaisegyptiläisen kuninkaan arvonimi' (1544) 21 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-185-[2MS-15:4]] **Pharaonin** Rattat, ia henen Wäens hen [Herra] sysesi merehen
- [A-I-188-[2MS-15:19]] Sille radzahin **Pharao** meren sisellemeni Rattahinens / ja hingstöijnens / ja sotamiehinens
- [A-II-330-[AP-7:13]] Ja Josephin sucu tuli **Pharaon** tietteuexi.
- [A-II-650-[HEB-11:24]] Uskon cautta Moses / coska hen io / Swrexu tuli / kielsi cutzutta sillen **Pharaonin** Tytteren Poiaxi /
- [A-III-301-[PS-66:0]] Ninquin mös tapactui sijnä Pumaises Meres / coska hen Juttat sijte Tijrannist **Pharaonist** wapachtu.
- [A-III-593] Oli tosin Joseph Egiptis Kuningan **Pharaonin** tykene / sangen swri

Muinaisegyptiläisen kuninkaan arvonimi *farao* on alkuaan tarkoittanut suurta ta-loa. Suomen kirjakielessä sana on aluksi kirjoitettu kreikkalaiseen tapaan *pharao*. Agricolalla taivutussijoissa tavallisempi muoto on *pharaon*, joka perustuu kirkko-latinan genetiivimuotoon *pharaōnis*. Arvonimi on joskus tulkittu erisnimeksi. Ruotsalaista ääntämistapaa mukaillen sanaa on ilmeisesti lausuttu myös pitkä-vokaalisena, *faarao*.

► SAOB 1926 *farao*; Koukkunen 1990 *farao*; SSA 1992 *farao*; NES 2020 *faarao*.

fariseus, farisee, (mon.) fariseit s. 'fariseus, Kristuksen aikaisen juutalaispuolueen jäsen; (kuv.) tekopyhä henkilö, teeskentelijä' | (1544) 120 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-771] catzo armolisesta minuhun pein – – ninquin sine catzoit sen Synnisen waijmon päle / **Phariseusen** hoonesu
- [A-II-53-[MT-11:00]] Mutta ne mwdh / iotca Walhen Lapset ouat / ne ylencatzouat Jumalan Totudhen / Sencaltaiset olit ne **Phariseuset** ia Lainoppenuet

- [A-II-88-[MT-23:26]] Sine sockia **Pharisee** / puhdasta ensin siselde Jomaastia ia Tiski
- [A-III-286-[PS-53:0]] [Daavid] nuctele ne **Phariseuset** ia Ulcocullatut, iotca Jumalan Canssa rateleuat ia nykiuet
- [A-III-748-R] Milliset ne **Phariseit** olit / Uniennäkiet ia Turhanpuhuiat

Laina joko kirkkolatinan sanasta *pharisæus* tai ruotsin vastaavasta sanasta *farisé*. Sana juontuu alkuaan aramean (epäpuhtaudesta) erotettua merkitseväästä sanasta *periša*, monikossa *perišaia*.

► SAOB 1924 *farisé*; Koukkunen 1990 130–132; SSA 1992 *fariseus*.

fatabuuri s. 'varastohuone, aarrekkammio' (kuv.) | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-207-[PS-E:0]] Se [Psalttari] ombi nijlle, iotca etzie tactouat, yxi caikein Keskydhen **Fataburi** ia Aitta

Laina myöhäismuinaisruotsin yhdyssanasta *fatabur*, jota nykyruotsissa vastaa *fatbur*. Sanasta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► Streng 1915 20; SAOB 1924 *fatbur*; SKES 1955 *fatabuuri*; VKS 1985 *fatabuuri*; SSA 1992 *fatabuuri*.

fati s. 'vati, (suurehko) laakea tarjoilu- tai ruokailuastia' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-62-[MT-14:8]] Nin hen sanoi / quin henen eitens ennen henelle oli opettanut / Anna minulle – – tesse **fatilla** Johannesen castaian päe.
- [A-II-99-[MT-26:23]] Joca minun cansani piste kädhens **fatijn**, se pettepi minun

Laina ruotsin sanasta *fat*. Sana tunnetaan *f*-alkuisessa muodossa *fati* laajalti länsimurteissa. Yleiskielen *v*-alkuinen muoto on tullut käyttöön 1700-luvun loppupuolella.

► Streng 1915 255; SKES 1975 *vati*; SSA 2000 *vati*; NES 2020 *vati*.

feniculum s. 'fenkoli, saksankumina (*Foeniculum vulgare*)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-15] Telle kwlla sömen pite lemmin roca – – Ja nautiman coijroho ia **feniculum** iomasa quin Auicenna sano

Sitaattilaina latinan sanasta *feniculum*, joka on deminutiivijohdos heinää merkitseväästä sanasta *fēnum*. Nykysuomen *fenkoli* on nuorempi laina ruotsista.

► SAOB 1926 *fänkål*; SSA 1992 *fenkoli*; Genaust 2005 253; Häkkinen & Lempiäinen 2011 53–55; NES 2020 *fenkoli*.

feresi s. 'perissiläinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-131-[NEH-9:8]] [Abraham ja hänen jälkeläisensä saivat] **Pheresein**, Jebuserin, ia Girgoseerin, maan

Laina kirkkolatinan monikollisesta substantiivista *pheresei*, joka viittaa Kanaanin maassa ennen israelilaisten tuloa asuneeseen maalaisväestöön. Nimityksen on

selitetty juontuvan heprean sanasta *perazi*, joka on tarkoittanut aukean maan asukkaita. Perissiläiset asuivat kylissä, joiden ympärillä ei ollut suojarakennelmia, kun taas kanaanilaiset asuivat linnoitetuissa kaupungeissa.

► Keel ym. 1984 *Perisiter*; VKS 1985 *feresi*; NIB 2009 *Perizzites*.

fiikona|puu, fiikuna- s. 'viikunapuu (*Ficus* sp.)' | (1548) 25 esiintymää

- [A-II-682-[ILM-6:13]] Tehdhet alasputosit Taiuast Maan päle ninquin **Fikunapuu** waristapi henen Fikunans
- [A-III-151-[MK-11:13]] Ja hen näki **Ficonapwn** tambana tieste
- [A-III-701-[HAB-4:17]] eipe **Ficunapuun** pidhe wihertämen

Substantiiveista (→) *fiikuna*, *fiikona* ja (→) *puu* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät useita kertoja myös kirjoitettuna sanaliitoksi, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► Toropainen 2017 51, 111.

fiikuna, fiikona s. 'viikuna, viikunapuun hedelmä' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-39-[MT-7:16]] Hakeco iocu winamarioi orientappuroist? taicka **ficunita** ohdakeista?
- [A-II-182-[LK-6:44]] iocainen Pw tutan henen hedhelmestens. Sille eiuet he coko Orientappuroist **Ficonita**
- [A-II-142-[MK-11:13]] ei ollut wiele **Fikunain** aica

Laina ruotsin sanasta *fikon*. Tämä perustuu latinan sanaan *ficus*, joskin sanan muotoon ovat vaikuttaneet alasaksan *vigen* ja omaperäisissä hedelmän nimissä tavalinen päätte *-on* (esim. *ekollon* 'tammerho'). Sana on ilmeisesti Agricolan aikaa vanhempi laina, sillä Suomeen on todistettavasti tuotu viikunoita jo keskiajalla. Asu *fiikuna* on laajalti säilynyt Lounais-Suomessa. Agricolalla *fiikuna* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *villifiikuna*.

► Streng 1915 258; SAOB 1924 *fikon*, 1950 *ollon*; SKES 1978 *viikuna*; T. Lempiäinen 2003; Hahmo 1994a 335–336; SSA 2000 *viikuna*; NES 2020 *viikuna*.

fiikunalehti s. 'viikunapuun lehti' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-136-[1MS-3:7]] he sidhoit **Ficunalechtie** ychten, ia teit heillens wichtat

Substantiiveista (→) *fiikuna* ja (→) *lehti* muodostettu yhdyssana.

fiikunapuu → **fiikonapuu**

filipper s. 'filippiläinen, Filippin kaupungin asukas' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-545-[FIL-E]] Tesse Epistolas P. Pauali kijte nijte **Philipperite**

Laina joko saksan tai ruotsin etnonymistä *philipper*, *filipper*. Nimitys perustuu makedonialaisen *Filippin* kaupungin nimeen.

► SAOB 1924 *filipper*; VKS 1985 *filipper*.

filist|eri, -eeri s. 'filistealainen' | (1544) 20 esiintymää

- [A-I-187-[2MS-15:14]] Adhistos tuli **Philisterin** päälle
- [A-III-333-[PS-83:8]] Ne Gebaliterin / Amoniterin ia Amalechitin / Ne **Philisteerit** ynne ninen cansa Tirosa.

Laina joko saksan tai ruotsin etnonymistä *philister*, jonka esikuva on ollut latinan *philistaei*. Sekä saksassa että ruotsissa on ollut käytössä myös asu *philistäer*, joka lieene ollut mallina Agricolan pitkävokaaliselle asulle *Philisteerit*. Nimitys juontuu kreikan kautta alkuaan heprean sanasta *pēlišīm* 'Filistean asukkaat'. Samaa alkuperää on alueen nimi *Palestina*.

► SAOB 1924 *filistē*; Kluge & Mitzka 1960 *Philister*; VKS 1085 *filisteri*; Etymonline 2022 *Philistine*.

filisteus, (mon.) **filisteit** s. 'filistealainen' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-291-[PS-83:8]] Ne Gebaliterin / Amoniterin / Amalechitin / Ne **Philistein** ynne nijnnen cansa Tirosa.
- [A-III-448-[1SM-17:36]] pite nyt temen ymberileickamattoman **Philisteusen** oleman, quin yxi heiste
- [A-III-448-[1SM-17:42]] Quin se **Philisteus** näki ia catzeli Daudita / Nin hen ylencatzoi henen / Sille hen oli yxi pruni ia caunis Norucainen
- [A-III-449-[1SM-17:52]] Ja ne **Philisteit** langesit löytynet Tien päle

Laina latinan etnonymistä *philistheus* (→ *filisteri*). Agricolan muodossa *philisteit* on sekä latinan että suomen monikon tunnus.

► VKS 1985 *filisteus*.

filosofi s. 'filosofit (mon.)' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-653] Jolda caiki **Philosophi** / se loonnon tieteijet / ia wisahat / nijn mös caiki pyhet mailman alghusta hama tehenasti / heiden taijdhonsa ottanut ouat.
- [A-II-361-[AP-17:18]] mutomat Epicureit ia Stoici **Philosophi** campalit henen cansans

Sitaattilaina latinan monikollisesta sanasta *philosophi*, yksikössä *philosophus* (→ *filosofia*). Agricolan molemmat esiintymät ovat latinankielisiä monikkomuotoja.

► VKS 1985 *filosofi*.

filosofia s. 'filosofia, viisaustiede' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-557-[KOL-2:8]] Catzocat ettei iocu – – teite ratelis **Philosophian** ia turhan wietteluxen cautta

Latinan kautta kreikasta lainattu sana, jonka alkuperäiset rakenneosat ovat kreikan *philos* 'rakas, rakastava; ystävä' ja *sophia* 'viisaus'. Filosofian tutkijat ja harrastajat ovat sananmukaisesti viisauden ystäviä.

► VKS 1985 *filosofi, filosofia*; Koukkunen 1990 *filosofia*.

finni s. 'suomalainen, varsinaissuomalainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-17-[UT-E]] [Sota] Somalaisten watan, iotca mös **Finnixi** cutzutan

Laina joko latinan monikollisesta etnonyymistä *finni* tai muinaisruotsin sanasta *finne*, jonka alkuperä on kiistanalainen. Eniten kannatusta on olettamuksella, että sana on samaa juurta kuin alkuaan kulkemista ja sitten myös löytämistä merkitsevä verbi *finna*. Sana on jo antiikin aikana lainautunut etnonyyminä germaanisista kielistä latinaan (*fenni, finni*) ja yleistynyt kansainväliseksi suomalaisten nimitykseksi, joka joissakin kielissä voi tarkoittaa myös saamelaisia. *Finni*-sanasta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► SAOB 1924 *finne*; SKES 1978 *vepsä*; VKS 1985 *finni*; Koivulehto Vir. 1993a 401; Grünthal 1997 36–50.

flasko s. 'pullo, pullomainen astia' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-671-R] Curbita) on Pwlaine, ioca Siemenestens pian ylescasua, warpuia möte, quin Herneet ia Humalat – – Jonga hedelme Cannoxi eli **flaskoxi** ioutuvat

Laina joko myöhäismuinaisruotsin sanasta *flaska* tai suomenruotsin sanasta *flasku*. Ruotsin *flaska* juontuu keskiajan latinan sanasta *flasca*. Suomen länsimurteissa sana tunnetaan laajalti asussa *flasku*.

► Streng 1915 95–96; SAOB 1924 *flaska*; SKES 1958 *lasku*; Grönholm 1988 47; SSA 1995 *lasku*.

fläski s. 'läski, silava, ihra, rasvainen sianliha' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-17] Telle kwlla – – Eij ole teruelinen söte couat munat. **fleski**. coua Jwsto
- [A-I-25] Telle kwlla kelpa keijtetty **fleski** szöde / nin mös canat ia Linnut.

Laina varhaisuusruotsin sanasta *fläsk*. Suomen länsimurteissa sana esiintyy laajalti asussa *fläski*.

► Streng 1915 108; SKES 1958 *läski*; SSA 1995 *läski*; Grönholm 1988 51; NES 2020 *läski*.

folio s. 'kirjan lehti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-599] Lue Rucouskiriast. **folio** xxiiij.

Sitaattilaina latinan sanasta *folio*, joka on alkuaan ablatiivimuoto lehteä merkitsevästä substantiivista *folium*. Keskiajalla *folio* on vakiintunut kirja-alan termiksi, joka tarkoittaa kahdeksi lehdeksi taitettua painoarkkia, tällaisen kokoista, n. 30–40

senttiä korkeaa kirjan lehteä tai yleisesti kirjan lehteä. Agricolan ajan käsikirjoituksissa ja painotuotteissa oli tavallista numeroida lehdet, ei sivuja.

► SAOB 1925 *folio*; Havu 1996 43, 51.

forbannata → forbannattu

for|bannattu, för- a. 'kirottu' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-494-[1KOR-16:00]] Joca ei Christusta racassa pidhe hen olcon **Forbannattu** / ia Sadhatettu Colemahan
- [A-III-136-[1MS-3:14]] Nin HERRA Jumala sanoi Kermelle / Ettes temen teit / sine olet **forbannattu** ylitze caikia eleuite
- [A-III-393-[PS-119:21]] **Forbannatut** ouat ne quin sinun Keskyistes poickeuat
- [A-III-525-[JES-65:20]] ne sata aiastaicaiset Synniset pite **förbannatut** oleman

Adjektiivina käytetty partisiippimuoto verbistä **forbannata*, **förbannata*, joka ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä persoonamuotoisena. Verbi on laina myöhäismuinaisruotsin verbistä *forbanna*, *förbanna*, joka on lainaa keskialasaksan verbistä *vorbannen*. Agricolan ajan suomessa verbi on ilmeisesti ollut vain suullisessa käytössä, tai sitten ruotsin uskonnollisessa kielessä tavallinen adjektiivinen partisiippimuoto *forbannad* on ollut suomen partisiipin suora esikuva. Suomen adjektiivisesta partisiipista on murretietoja sekä länsi- että itämurteiden puolelta.

► Streng 1915 24; SAOB 1927 *förbannad*; VKS 1985 *förbannata*.

forborgi s. 'esilinna, esikartano' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-378] [Sielut] iotca olit heluetin **forborgis**

Erikoislaina myöhäismuinaisruotsin sanasta *forborgh*, jota nykyruotsissa vastaa *förborg*. Sana tarkoittaa linnan etuvarustusta. Ruotsin sana on mukaelma keskialasaksan sanasta *vorborch*. Sanasta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► Streng 1915 21; SAOB 1927 *förborg*; VKS 1985 *forborgi*.

forräd|ari, -eri s. 'pettäjä, petturi, kavaltaja' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-11-[UT-E]] Tellens sijs Satan, Perkele se **Forrädhari** ia petteiä Oikeasta ylitzewoittetin ia cadhotetin
- [A-III-747-R] Ette Te caiketin minun poishylien / nin andacat iollengin **Forräderil** palka / minua pettemen / quin oli Judas.

Erikoislaina myöhäismuinaisruotsin sanasta *forrädhare* 'pettäjä', jota nykyruotsissa vastaa *förrädare*. Ruotsin sana on lainaa keskialasaksan sanasta *vorreder*. Sanasta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► Streng 1915 24; SAOB 1927 *förrädare*; VKS 1985 *förrädari*.

foudi s. 'vouti, virkamies, käskynhaltija' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-657] Rucolcam – – Caupungein Burgmestarien ia Radhin edheste / Esiwallan edheste / **Foudien** ia Domarien edheste
- [A-I-690–691] Sinua me rucolema, ettes armolisesta catzosit – – Kuningan. N. pälle, ia henen Neuonandaijans, **Foudhins**, ja Kesksyleisens
- [A-II-187-[LK-8:3]] Johanna Chusan Herodesen **Foudhin** Emende / ia Susanna / ia monda mwta

Laina muinaisruotsin sanasta *fougde*, *fogd*, *foght(e)* ym. Sana juontuu alasaksan kautta keskiajan latinasta, jossa *vocatus* tai tätä vanhempi muoto *advocatus* merkitsi sananmukaisesti paikalle kutsuttua, avustavaa henkilöä esim. oikeudenkäynnissä.

► Streng 1915 264–265; SAOB 1925 *fogde*; SKES 1978 *vouti*; SSA 2000 *vouti*; NES 2020 *vouti*.

fraava → **frouva**

frahti s. 'laivamaksu, rahti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-666-[JON-1:3]] quin hen [Joona] ydhen Haden leusi, ioca tactoi Merelle menne, annoi hen **frachtin** ia siihen siselastui

Lainaa joko ruotsin sanasta *frakt* tai keskialasaksan sanasta *vracht*, josta myös ruotsin sana on peräisin. Suomen lounaismurteissa sana tunnetaan edelleen myös asussa *frahti*.

► Streng 1915 179; SKES 1962 *rahti*; SSA 2000 *rahti*; Bentlin 2008a SUST 256 166–167; NES 2020 *rahti*.

friist *adv.* 'vapaasti' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-10-[UT-E]] Christusella ombi nyt paraspooli, Oikius ia ylikäsi **friist** ia wapasta Perkeleta watan

Adjektiivista *frii* 'vapaa' johdettu adverbi. *Frii* on lainaa muinaisruotsin adjektiivista *fri*, eikä se sellaisenaan esiinny Agricolan kielessä, mutta sitä on käytetty jonkin verran vanhassa virkakielessä. Muussakin kielessä se on esiintynyt yhdysanojen osana. Adverbista ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä kuin Laurentius Petrin (1670) saarnassa oleva Agricola-sitaatti. Murteissa *friist* tunnetaan etenkin Varsinais-Suomen pohjoisosassa, mutta tietoja on myös muista länsimurteista.

► Streng 1915 21; SKES 1955 *frii*; VKS 1985 *frii*; SMS 1988 *friisti*; SSA 1992 *frii*.

frouva, **fraava** s. 'ylhäinen nainen; (kuv.) kristillinen seurakunta' | (1544) 5 esiintymää

- [A-III-275-R] Ninquin iongun **fråuuan** Hoones, iossa caiki Cullast ia Silkist ouat
- [A-I-89] sen Christusen kihilattun **fraawan**, caunin Morsiamen, puchtan Neitzön, ia Taiualisen Trötingin

- [A-II-244-[JH-E]] Se Wanhin sille wloswalitulle **Frowalle** [jolle kirje on osoitettu], ia henen Lapsillens

Sana juontuu keskiajan germaanisista kielistä, mutta kun tarjolla on monia alkumuodoksi sopivia sanoja, on mahdotonta tietää tarkalleen, mistä kielestä se on lainattu. Esimerkiksi muinaisruotsissa sana on ollut *frua* tai *fruwa*, keskialasaksassa *vrouwe*, *vraw*, *vrauwe* ym., muinaisyläsaksassa *frouwa*. Sana on alkuaan merkinnyt ylhäistä naista, valtiatarta tai vaimoa. Mahdollisesti se on lainattu useita kertoja eri lähteistä, sillä sen äänneasu vaihtelee myös suomen vanhassa kirjakielessä. Erityisesti *ou*-diftingin voi katsoa viittaavan pikemmin saksaan kuin ruotsiin. Suomen murteissa asu *frouva* tunnetaan etenkin lounaismurteissa ja Etelä-Pohjanmaalla.

► Streng 1915 189; SAOB 1926 *fru*; SKES 1969 *rouva*; SSA 2000 *rouva*; Bentlin 2008a SUST 256 86–89; NES 2020 *rouva*.

funtti s. 'kastemalja' | (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-786] En olen nijte Caxitoijsakymende pyhen wscon Cappaleita pitenyt /
nijn kijndijest quin mine **funtin** pälle lupasin
- [A-III-14] Coska lapsi ombi **Fundin** päle nin kysyken Pappi lapsen nime

Laina skandinaavisista kielistä, joista useissa on ollut lainälähteeksi sopivia muotoja, esim. ruotsin ja tanskan *funt*. Nämä juontuvat alkuaan latinan sanasta *fons* 'lähde'.

► Streng 1915 21–22; SAOB 1926 *funt*; SKES 1955 *funtti*; SSA 1992 *funtti*.

fänikkä s. 'lippu, viiri' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-466-[JES-5:26]] [Herran] pite ydhen **Fäniken** ylesnostaman

Laina myöhäismuinaisruotsin sanasta *fänika* 'lippu, viiri', joka juontuu keskialasaksan sanasta *veneken*. Suomen kansankielessä *fänikkä* tunnetaan etenkin Varsinais-Suomessa ja Porin seudulla.

► Streng 1915 23; SAOB 1926 *fännika*; SKES 1955 *fänikkä*; SSA 1992 *fänikkä*.

färjätä v. 'värjätä, tehdä jonkin väriseksi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-305-[PS-68:24]] Senteden pite sinun Jalcas, wiholises Weres **ferietuxi** tuleman

Laina muinaisruotsin verbistä *färgha* 'värjätä'. Suomen sana on tuskin johdos ruotsalaisperäisestä lainasta *färi*, *väri*, sillä tämä on tullut kirjakieleen vasta Bibliassa 1642.

► SAOB 1926 *färğa*; Hellquist 1939 *färg*; SKES 1978 *väri*; SSA 2000 *väri*; Bentlin 2008a SUST 256 200; NES 2020 *väri*.

förbannattu → **forbannattu**

förräädäri → **forräädari**

gadareni s. 'gadaralainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-122-[MK-5:1]] he tulit ylitze meren, ninen **Gadarenein** makundan

Gadaran kaupungin nimeen perustuva etnonymy, jonka Agricola on lainannut saksasta tai ruotsista. Molemmissa Raamatuissa vastaavan kohdan sana on monikko-muotoinen *Gadarener*.

► VKS 1985 *gadareni*; NIB 2007 *Gadara, Gadarenes*.

galateri s. 'galatalainen, Galatian asukas' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-524-[GL-3:1]] O Te Hullut **Galaterit**

Muinaisen *Galatian* maakunnan asukkaisiin viittaavaa etnonymy, jonka Agricola on lainannut joko saksan tai ruotsin mukaisesta asusta *galater*. Latinan vastaava monikkomuoto on *galatae*, jonka taustalla on kreikan *galatai*. Maakunnan nimi juontuu alkuaan gallialaisista, jotka olivat hyökänneet Euroopan puolelta Vähään-Aasiaan 300-luvulla ennen ajanlaskun alkua.

► SAOB 1928 *galat*; VKS 1985 *galateri*; NIB 2007 *Galatia*.

galilealainen s. 'galilealainen, Galilean asukas' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-267-[JH-7:52]] Olecko sine mös yxi **Galilealainen?**

Maakunnan nimestä *Galilea* johdettu etnonymy. Agricolalla esiintyy myös latinasta lainattu synonyymi (→) *galileus*.

► VKS 1985 *galilealainen*.

galileus, (mon. myös) **galileit** s. 'galilealainen, Galilean asukkaat' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-155-[MK-14:70]] sine olet **Galileus**, ia sinun puhes mös nin cwlu
- [A-II-208-[LK-13:2]] Lwlettaco ette nämät **Galileit** olit synniset caikein Galileusten ylitze ette he semmotoisi kersit?
- [A-II-255-[JH-4:45]] Coska hen nyt tuli Galilean / wasterupesit ne **Galileuset** hende

Sitaatti- tai erikoislaina latinan etnonyymistä *galilæus*. Tämä perustuu maakunnan nimeen *Galilæa*, kreikaksi *Galilaia*, jotka ovat johdoksia kyseistä aluetta tarkoittavasta heprean sanasta *Haggalil*. Tämän taustalla on rengasta, napaa tai pyörää tarkoittava appellatiivi *galil*, joka viittaa alueen tai sillä sijaitsevan järven pyöreään muotoon. Agricolan monikkomuodossa *galileit* on sekä latinan että suomen monikon tunnus. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *galilealainen*.

► SAOB 1928 *galilé*; VKS *galileus*; NIB 2007 *Galilea*; Etymonline 2022 *Galilee*.

gatu → katu

gebaliteri s. 'gebalilainen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-290-291-[PS-83:8]] Sille he ouat keskenens – – ydhen Lijton sinun wastas tehnyuet – – Ne **Gebaliterin**, Amoniterin, Amalechitin [majat]

Kuolleenmeren eteläpuolella sijaitsevaan vuoristoseutuun viittaavasta paikannimestä *Gebal* johdettu etnonyymi, jonka Agricola on lainannut germaanisten kielten mukaisessa muodossa, esim. Lutherin *Gebaliter*. Sama nimi esiintyy Raamatussa toisaalla myös foinikialaisen satamakaupungin (kreikan Byblos) nimenä. Foinikian kielen *ge'bhal* tarkoittaa sananmukaisesti rajaa.

► VKS 1985 *gebaliteri*; Saarisalo 2009 *Gebal*.

gergeseneri s. 'gergesalainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-42-[MT-8:28]] hen tuli sillepolen mertä, nijnen **Gergesenerin** makundan

Gergesan eli *Gergasan* alueen nimeen perustuva etnonyymi, jonka Agricola on lainannut saksasta tai ruotsista. Molemmissa on vastaava monikkumuotoinen sana *Gergesener*. Etnonyymistä esiintyy vanhassa kirjallisuudessa useita eri variantteja, joiden lukutavat ovat kiistanalaisia.

► VKS 1985 *gergeseneri*; NIB 2007 *Gerasa*, *Gerasenes*.

girgoseeri s. 'girgasilainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-131-[NEH-9:8]] [Sinä] teijt lijton henen cansans, andaxes henen sijemenellens, nijnen Canrerin, heteerin – – ia **Girgoseerin**, maan

Kanaanin maan yhteen alkuperäiskansaan, hepreaksi *girgashi*, viittaava etnonyymi, jonka tarkka alkuperä on epäselvä. Sen on arveltu liittyvän Pohjois-Syyriassa puhutussa muinaiskielessä ugaritissa esiintyvään henkilönnimeen *grgš*. Nimestä on useita variantteja. Saman alueen myöhempiä kansoja ovat olleet gerasalaiset ja gadaralaiset (→ *gadareni*, *gergeseneri*).

► VKS 1985 *girgoseeri*; NIB 2007 *Girgashites*.

gittit s. 'gatilainen soitin' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-222-[PS-8:1]] Daudin Psalmi, edhelweisattapa **Githithin** päle.

Agricola on lainannut sanan Lutherin ilmauksesta ”auf der Githith”, jossa *Githith* on transkriptio hepreasta. Sanan alkuperäinen merkitys on epävarma. Sen oletetaan perustuvan sanaan *gittit* 'gatilainen'. Gat oli Palestiinan alueella sijaitseva filistealainen kaupunki, jonka nimi tarkoittaa sananmukaisesti viinikuurnaa tai -puristinta. Sana esiintyy vain psalmien esitysohjeissa, ja tältä pohjalta sen on tulkittu tarkoittavan gatilaista soitinta, esim. kielisoitinta, jonka David olisi tuonut mukanaan Gatista (1. SAM. 27). Psalmien yhteydessä esiintyy myös muita arvoituksellisia esitysohjeita (→ *alamot*, *mahelat*). Toisten tulkintojen mukaan psalmin sävelmä olisi jokin viinin valmistamiseen liittyvä melodia.

► NIB 2009 *Music*; Häkkinen Vir. 2010a 340; WB Lutherbibel 1545/2021 *Githith*.

glavio s. 'keihäs, peitsi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-691-[NAH-3:3]] Hen yleswiepi Reisznärit cumain Miecain cansa, ia wälkyuen **Glauiön** cansa

Sana on selitetty lainaksi myöhäismuinaisruotsin sanasta *glaven*, *glafv-*, mon. *glaffvior*, joka alasaksan ja muinaisranskan kautta juontuu latinan sanasta *gladius*. Toinen mahdollisuus on, että sana on lainattu samaan yhteyteen kuuluvasta keskiajan latinan sanasta *glavia* 'peitsi'. Sanasta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► Streng 1915 25; SAOB 1929 *glaven*; VKS 1985 *glavio*.

gloria s. 'kunnia, kirkkaus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-523] [Me rukoilemme että] meiden rumin Sielun, ia hengen – – laijttamattomat ia saastumattumat madhaijsim leutte, ijancaikisehen loppumattomahan **glorian**, cunniaan, pyhytehen, woijmahan

Laina latinan sanasta *gloria*. Sanasta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä, joskin se on esiintynyt lukuisissa latinankielisissä sitaateissa.

► VKS 1985 *gloria*.

glosu s. 'selitys' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-311-R] Teme Kiria ombi yxi **Glosu** ia Toimitus ylitze Pyhen Paulin Epistolain
- [A-II-631] Ehcke taidhas sijhin päle ycdhen **Glosun** eli toimitoxen / tehde nin ne sanat quitengin selkiesti cwluaat / ette semmotoine **Glosu** tuskalla teudhen tekepi.

Sana on selitetty lainaksi varhaisuusruotsin sanasta *glosa*, monikossa *glosor*, joka juontuu keskiajan latinan sanasta *glosa*. Latinan *glosa* tai *glossa* tulee kreikan kieltä tai ilmausta merkitsevästä sanasta *glōssa*.

► Streng 1915 25; SAOB 1929 *glosa*.

graduale s. 'graduaali' | (1549) 1 esiintymä, myös UpsK

- [A-III-87] **Graduale** / macta aina olla x. Jumalan kesky ynne iongun
Psalmin cansa / taicka iocu mw Kytoswirsi / cosca nin aica andapi / Somen
Rucuuskiriasta / quin Ramatusta on otettu.

Sitaattilaina keskiajan kirkkolatinan sanasta *graduale*, joka perustuu latinan sanaan *gradus* 'askel, askelma'. Graduaali on messuun kuuluva laulu, joka laulettiin alttarin portailta tai siirryttäessä lukupulpettiin lukemaan evankeliumia.

► SAOB 1929 *gradual*.

granatinpuu s. 'granaattiomenapuu (*Punica granatum*)' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-633-[JOEL-1:12]] se **Granatinpw**, Palmupw, Omenapw, ia caiki
Kedhon Pwdh ouat poisquiuettut

Sana on osittain lainattu, osittain käännetty joko saksan sanasta *Granatbaum* tai ruotsin sanasta *granatträd*. Alkuosa juontuu latinan siementä merkitsevän *granum*-sanan johdoksesta *granatum* 'siemenellinen'. Granaattiomenapuun hedelmä on täynnä siemeniä.

► SAOB 1929 *granat*; VKS 1985 *granaattipuu*.

greeka s. 'kreikka, kreikan kieli; kreikkalainen' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-160-[LK-E]] [Luukas] hyuesti taisi **Grecan** kielen
- [A-II-15-[UT-E]] sen Uden Testamentin Kiriät Somenkielille wlostulkitudh,
politain **Grecain**, politain Latinan, Saxain ia Rotzin kirjoista

Latinan kreikkalaista merkitsevään adjektiiviin *graecus*, feminiininä *graeca*, perustuva kielen tai kansallisuuden nimi. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *greeki*.

► VKS 1985 *kreikka*; SSA 1992 *Kreikka*.

greeki s. 'kreikkalainen, Kreikan kansaan kuuluva; kreikka, kreikan kieli'
(1548) 53 esiintymää, myös UpsE ('kreikan kieli')

- [A-II-338-[AP-9:29]] Hen puhui mös ia campali **Grekein** cansa
- [A-II-247-R] Christus **Grekixi**, Messias Ebreexi Ombi Somexi, Woidheldu

Laina ruotsin sanasta *grek*, joka perustuu latinan adjektiiviin *graecus*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *greekia*.

► SAOB 1929 *grek*.

greekilainen *a.* 'kreikkalainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-130-[MK-7:26]] se oli **Grekilainen** Waimo, Syrophenias syndynyt

Johdos substantiivista (→) *greeki*.

► VKS 1985 *greekiläinen*.

greekillinen *a.* 'kreikankielinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-3-[UT-E]] Euangelium ombi yxi **Grekillinen** sana, ia tydhe Somenkielen, quin hyue lehetus, Hyue Wsisanoma

Substantiivin (→) *greeki* johdos, josta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *greekillinen*.

greekittäin *adv.* 'kreikaksi, kreikan kielellä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-688-[ILM-9:11]] Nimi on Ebreittein Abaddon, ia **Grekitein** ombi henen Nimens Apollijon

Substantiivista (→) *greeki* muodostettu adverbijohdos, josta vanhassa kirjasuomessa ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *greekittäin*.

grooppi *s.* 'kuoppa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-259-[PS-7:16]] Haudhan hen caijwoij / Ja walmisti / Ja on siihen **Gropihin** caatunut / ionga hen oli tehenyt.

Erikoislaina ruotsin sanasta *grop* 'kuoppa'. Lounaismurteissa ensi tavun vokaali on yleensä pitkä. Agricolalla sana esiintyy myös yleislainana asussa (→) *krooppi*.

► Streng 1915 77; SKES 1958 *krooppi*; Grönholm 1988 91; SSA 1992 *krooppi*; VKS 1994 *krooppi*; SMS 2022 *krooppi*, *kroppi*.

gumma *s.* '(erit. naispuolinen) kummi'

(1549) 10 esiintymää, myös UpsK, Westh (*kumma*)

- [A-III-4] Nin pite mös Gutzeuit / **Gummat** / ia lesseseisouaiset ynne Jumala tyge sydhämesens mainitzeman.
- [A-III-11] manatcan pappi **Gummia**, ette he opettauat Lapselle Ise meidhen

Lainaa ruotsin sanasta *gumma*, joka kristillisen kummin merkityksessä on ilmeisesti syntynyt lyhentymällä yhdyssanasta *gudmor*. *Gumma* tunnetaan tässä merkityksessä Taalainmaan murteessa ja norjan kielessä. Agricolan ajan ruotsalaisen käsikirjan vastaavassa kohdassa esiintyy yhdyssana *gudmoder*. Alkuosa *gud-* viittaa

tässä hengellisen velvoitesuhteen (*cognatio spiritualis*, ks. myös *gutsevi*) kautta syntyvään sukulaisuussuhteeseen. Vanhaa eukkoa merkitsevä samannäköinen *gumma*-sana on ilmeisesti syntynyt muinaisruotsin *gumme*-sanana ('ukko') feminiiniseksi vastineeksi. Suomen murteissa *gumma* tai *kumma* tunnetaan Varsinais-Suomen itäosassa, Etelä-Hämeessä ja Uudellamaalla.

► Streng 1915 81–82; SAOB 1929 *gumma*; Thors 1957 193–195; VKS 1985 *kummi*; SSA 1992 *kummi*.

guts|evi, -ovi s. '(erit. miespuolinen) kummi' | (1549) 7 esiintymää

- [A-III-3] Senteden Mine manan teie [!] / sekä **Gutzeuit** ette Gummat / ette mös caiki lesseseisouaiset
- [A-III-5] eipe tule irtat inhimiset eike lapset **Gutzouixi** cutzua

Lainaa myöhäismuinaisruotsin sanasta *gubzeff*, *gudhsiver*, *guzsowir* ym., jolla on tarkoitettu hengellisessä velvoitesuhteessa (*cognatio spiritualis*) olevaa, hengellistä sukulaista tai kasteen todistajaa. Ruotsin sana on voinut tarkoittaa myös naispuolista henkilöä, mutta Agricola on korvannut lainasanalla ruotsalaisen käsi-kirjan yhdyssanan *gudfader*.

► Streng 1915 85; SAOB 1929 *gudsöv*; Thors 1957 192–194; SSA 1992 *kutsevi*.

göötti s. '(Göta-joen varrella asuva) eteläruotsalainen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-198-[PS-E:O]] Sen Swriualtian Herran – – Gustauin, Jumalan Armon cautta, Rotzin, **Göthin**, Wendein *etc.* Kunungan

Laina ruotsin etnonymistä *göt*, *göte*. Agricolaan ainoa esiintymä on suomennos Ruotsin kuninkaan virallisesta arvonnimestä, joka tähän aikaan oli *Sverges*, *Götes och Vendes konung*.

► SAOB 1929 *göt*; VKS 1985 *göötti*.

haahti → haaksi

haaksi s. 'alus, laiva, pursi, vene' (myös kuv.) | (1544) 75 esiintymää

- [A-II-42-[MT-8:23]] Ja quin hen oli **hacten** astunut / seurasit hende henen opetuslapsens.
- [A-II-63-[MT-14:24]] **haaxi** oli io keskelle mertä, ia ahdistettin alloilta
- [A-III-666-[JON-1:5]] ne Haaximiehet pelkesit / ia hwsit / cuki henen Jumalans tyge. Ja vlosheitit ne Calut / quin **Hadhes** oli Merehen
- [A-I-495] Warielle meiden puriettemisen **hachten**, quin on, sinun pyhe Seurakundas

Sanalla ei ole vastineita lähisukukielissä, eikä sitä tunneta murteissakaan muuten kuin Raamatusta opittuna. Ainoa etäsukukielistä tarjottu vastine on mordvan saviastiaa tai saviruukkua merkitsevä *šakš*. Ruotsin murteellinen *hax*, *haxe* on selitetty suomesta lainatuksi. Sana lasketaan yleensä vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi, vaikka vastineiden harvalukuisuus, äännesuhteet mordvaan ja merkitysero ovat epäilyttäviä seikkoja. Sanan vanhakantainen taivutustyyppi (*haaksi* : *haahden*; nominatiivi *haahti* on analoginen) osoittaa sen joka tapauksessa vähintään kantasuomalaiseksi.

► SAOB 1930 *hax*; SKES 1955 *haaksi*; VKS 1985; UEW 1988 781; SSA 1992 *haaksi*; NES 2020 *haaksi*.

haaksimies s. 'merimies' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-389-[AP-27:30]] Mutta quin **Haximiehet** pysit paeta Hahdest / nin he Wenhen meren lyckesit / sille ionella / ette he tadhoit Ankurita wloswiedhe Hadhen kieulast.
- [A-II-393-[AP-28:00]] Castor ia Pollux – – [pidettiin] puriechtiaisten ia **Hachximiesten** Jumalana

Substantiiveista (→) *haaksi* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *haaksimies*.

haaksirikko s. 'haaksirikko, aluksen rikkoutuminen t. tuhoutuminen vesillä' (myös kuv.) (1548) 2 esiintymää

- [A-II-514-[2KOR-11:25]] Colmasti mine olin **Haaxiricossa**

- [A-II-577-[1TIM-1:19]] [Muutamat ihmiset] ouat Uskosa **Haaxirickohon** sattuneet

Substantiivista (→) *haaksi* ja verbin (→) *rikkoa* johdoksista *rikko* muodostettu yhdyssana. *Rikko* ei esiinny Agricolan kielessä itsenäisenä substantiivina, mutta se tunnetaan muusta 1500-luvun kirjakielestä.

► VKS 1985 *haaksirikko*; Jussila 1998 *rikko*.

haaksiväki s. 'laivan miehistö' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-708-[ILM-18:18]] caiki Skipparit, ia caiki **Haaxiueki**, iotca Laiuoisa asuuat

Substantiiveista (→) *haaksi* ja (→) *väki* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *haaksiväki*.

haapa → **haavankuori**

haara s. 'puun oksan t. juuren haara; tienhaara, risteys; taho, suunta, tienoo, kolkka; asia, asianhaara, yksityiskohta' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-684] Puudh, iotca lahot ennen olit, ja hedhelmettömet, oxista, **haaroijsta**, ja ledhiste taas torechtuiat
- [A-II-35-[MT-6:5]] [Ulkokullatut] seisouat Synagogisa ia catuin **harois** rucoellen
- [A-II-25-[MT-2:16]] [Herodes] leheti hoouins tappaman caiki poicalapset Bethlehemis, Ja sen caikisa **haaroisa**
- [A-I-761] olen tehnyt Seitzemen Colema syndije – – Ja caikisa **haaroijsa**, iotca nijste wlgoskieuuet minuni wicapääxi tunnustan Jumalan edesse

Sanalla on varmoja vastineita ainoastaan itämerensuomessa. Epävarma vastine on saamen *sárri* '(sormien) väli; rönsy', joka voi rinnastua myös suomen murteelliseen sanaan *saara* 'haara'. Tämä on hankokauraa merkitsevän *sahra*-sanan variantti. Sekä *haara*- että *sahra*-sanan perimmäinen alkuperä on toistaiseksi selvittämättä, eikä ole mahdotonta, että ne kuuluisivat etymologisesti yhteen. *Sahra*-sanalle on esitetty useita lainaetymologioita, mutta mitään niistä ei ole yleisesti hyväksytty. *Haara*-sanaa on arveltu lyhytvokaalisen *hara*-sanan variantiksi, ja *hara*-vartaloa on pidetty mahdollisena balttilaisena lainana (→ *harava*). Agricolalla *haara* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→ *tienhaara*).

► SKES 1955 *haara*; VKS 1985 *haara*; SSA 1992 *haara*, *sahra*; Aikio 2009 149; Junttila 2015 101, 158, 202; NES 2020 *haara*, *harava*.

haarniska → **harniska**

haarniskata → **harniskata**

haarniskoida → **harniskoita**

haasia v. 'uhmata, uhitella' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-446–447-R] Inhimiset **haasiuat** ia sanouat. Woi weickon, Ne Wanhat Tauat parahimmat

Verbillä ei ole vastineita sukukielissä. Etelä-Pohjanmaalla ja sen lähialueen murteissa samannäköinen *haasia* tunnetaan merkityksessä 'aikoa, olla hankkeissa', ja tässä tapauksessa se on ilmeisesti nuorehko laina ruotsin arkaistisesta verbistä *hasa* 'seurata perässä, tavoitella'. Sen sijaan Agricolan *haasia* on suomennos Lutherin verbistä *trotzen* 'uhmata, hangoitella vastaan'. Se on mahdollisesti johdos samasta kannasta, joka sisältyy verbiin (→) *haastaa*.

► SAOB 1930 *hasa*³; VKS 1985 *haastaa*; SMS 1988 *haasia*; Heininen 2008 19; Junttila 2019a FS Kallio 101–102.

haaskaaja s. 'hajottaja, tuhoaja' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-689-[NAH-2:1]] Se **Haaskaia** pite sinun wastas ylesastuman, ia ne Linnas scantzaman

Johdos verbistä (→) *haaskata*.

► VKS 1985 *haaskaaja*.

haaskaaja poika s. 'tuhlaajapoika' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-727] selkemesti sen armos osottapi, se **haascaija poica**, ionga cuuan mine itzeseni caikeni tunnen

Substantiiveista (→) *haaskaaja* ja (→) *poika* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi. Sanasta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *haaskaajapoika*; Toropainen 2017 51.

haaskaantua v. 'haaskaantua, mennä hukkaan' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-116-[MK-2:22]] se nori wina särcke Leilit ia wina **haaskandu**

Johdos verbistä (→) *haaskata*.

► VKS 1985 *haaskaantua*.

haaskata v. 'hävittää, turmella, hajottaa, tuhлата, raadella' | (1544) 14 esiintymää

- [A-III-589] Kuningat / Domarit – ioinen hallus Walda on annettu / ei hucuttaman eli **haskaman** / Waan ette he edesseisoisit / ia Alemaistens taructa etzisit
- [A-III-633-[JOEL-1:10]] peldo surkiasti seisopi, Ette Jyue ombi **haaskattu**
- [A-I-727] Jumalattomasta mine ylenannoin rackahiman Isen / heijusti mine caiki henen tauaransa **haaskasin**

- [A-II-275-[JH-10:12]] Susi ratele ia **haaska** Lambaat

Johdos substantiivista *haaska*, joka ei esiinny Agricolalla itsenäisenä sanana mutta tunnetaan muusta 1500-luvun kirjakielestä. *Haaska*-sanalla on vastineita karjalassa ja ilmeisesti myös etelävirossa. Se on selitetty *haja*-vartalon johdokseksi (→ *hajalla*). Sanalle on esitetty myös germaaninen lainaetymologia, mutta se on torjuttu äännehistoriallisista syistä.

► SKES 1955 *haaska*; VKS 1988 *haaskata*; LÄGLOS 1991 *haaska*; SSA 1992 *haaska*; NES 2020 *haaska*.

haaskattu *a.* 'tuhottu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-698-[HAB-3:17]] Sille se wärys Libanon päle prucattu / sinun ylitzes langeman / ia ne **haaskatut** Eleimet pite sinun peliettemen / Inhimisten weren teden

Verbin (→) *haaskata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

haaskaus *s.* 'tuhlaus' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-98-[MT-26:8]] Coska nyt Opetuslapset sen [Jeesuksen pään voitelun] negit, nerckestyit he, ia sanoit, Mihinge kelpa teme **Haaskaus**

Johdos verbistä (→) *haaskata*.

► VKS 1985 *haaskaus*.

haastaa *v.* 'kieltää; vaatia; uhata, uhmata; kerskua, mahtailla, olla ylimielinen' (1544) 33 esiintymää

- [A-III-136-[1MS-3:11]] Etkös sijte puusta iosta mine **haastoin** sinun sömeste, ole sönyt
- [A-III-390-[PS-119:0]] Sana, Puhe, Lausumus, Joilla Jumala iotakin Opetta, keskepi, Neuuopi, mana, kieldepi, vchkapi, **haastapi**
- [A-III-261-[PS-37:12]] Se Jumalatoim **haastapi** site Wanhurskasta
- [A-I-189-[ISM-2:3]] Elketten ylenpaldisesta kerskatco, ja **haastaco**

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **žād-st-* edustaa nykyliettuassa *žósti* 'sanoa, puhua jostakin, moittia'.

► SKES 1955 *haastaa*; VKS 1985 *haastaa*; SSA 1992 *haastaa*; Liukkonen 1999 SUST 235 32–33; Junttila 2015 92 ja 2019a FS Kallio 100–109; NES 2020 *haastaa*.

haastaminen *s.* 'ylvästely, mahtailminen, uhittelu, uhkaaminen' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-446-[ISM-2:3]] Lackacat teiden swrest Kerskamisest / ia **Haastamisest** / pois pangat teiden Suustan ne wanhat.
- [A-III-480-[JES-30:30]] Ja HERRAN pite henen cunnialisen änenš cwluttaman / ette henen vlosoijettu Käsiuartens nädheisijn. Wihalisen **haastamisen** cansa / ia culuttauan Tulen Liekin cansa

- [A-III-721] Ja on henellä ia Zacharialla yxi swri wäkeue hengi ollut / ette he -- rohenut sen ylenwäkeuen swren Kuningan Artaxerxen -- kioldön ia **haastamisen** wastan / sen Templin rakennoxen / kesketten ylesraketa.

Johdos verbistä (→) *haastaa*.

► VKS 1985 *haastaminen*.

haastaus s. 'uhkaus' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-340-[JER-10:10]] henen [Jumalan] **haastaustans** eijuet pacanat kärssie woijnet
- [A-III-252-[PS-31:21]] Sine lymytet heite sinun tykenes salaisest / iocaitzen **haastauxesta**

Verbin (→) *haastaa* johdos, josta Agricolan lisäksi ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *haasto*.

► VKS 1985 *haastaus*.

haastella v. 'uhmata, niskoitella' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-638-[JOEL-3:4]] waj tadhottaco te minun cansan **haastella**? Aha, **haastelet** te minua, Nin mine tadhon sen pian ia ekist costa teiden pään päle

Johdos verbistä (→) *haastaa*. Johtimella ei näytä olevan tässä yhteydessä erityistä merkitystä, vaan johdoksen merkitys on sama kuin kantaverbin.

► VKS 1985 *haastella*.

haasti s. 'uskon t. luottamuksen aihe' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-851] se on minun **haastin**, cosca mine sencaltaijsen Hengen todhistoxen minun sydhemeseni leudhen

Verbin (→) *haastaa* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Sama johdos tunnetaan melko laajasti itämurteissa, mutta siellä sen merkitykset perustuvat lähinnä *haastaa*-verbin merkitykseen 'puhua'. Agricolan *haasti* on suomenkos saksan sanasta *trutz* (= *trotz*), joka voi tarkoittaa vaatimusta, uhkausta, vastarintaa, rohkeutta tai ylpeyttä.

► VKS 1985 *haasti*; SMS 1988 *haasti*.

haasto s. 'käsky, vaatimus, uhkaus' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-650-[HEB-11:23]] [Mooseksen vanhemmat] euet pelienyet Kuningan **Haastoa**

Johdos verbistä (→) *haastaa*. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *haastaus*.

► VKS 1985 *haasto*.

haava¹ s. 'haava, ihon ja sen alaisen kudoksen vioittuma' (myös kuv.)
(1544) 44 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-381] Edhestotin wasara / napacaijra / ticapu / ia **haawain** naulat / hirmuiset reighet caijwettin / kätten ia ialcain lepitze
- [A-II-199-[LK-10:34]] [Samarialainen] sidoi henen **Hawans**, ia sisellewodhatti Ölio ia wina
- [A-II-605-[1PT-2:24]] [Jeesuksen] **haauain** cautta te oletta teruexi tulleheet
- [A-III-207-[PS-E:0]] [Psalmella] ne wanhat Sieluin **Haauat** lekiten

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Vastineiksi on aiemmin esitetty myös volgalaiskielistä lyömistä tai veistämistä merkitseviä verbejä, mutta näitä rinnastuksia ei enää yleisesti hyväksytä. Sen sijaan itämerensuomen *haava* on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **hawwa-* edustaa mm. nykyruotsin *hugg* 'isku, lyönti'. Myös suomessa *haava*-sanalla on käyttötapoja, jotka liittyvät sanan alkuperäiseen germaaniseen merkitykseen, esim. *tällä haavaa*, *yhtä haavaa*, jossa *haava* merkitsee iskua tai kertaa (→ *haava*²). Sanalle esitettyä balttilaisetiymologiaa ei ole pidetty uskottavana. Agricolalla *haava* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *kuolemanhaava*.

► SKES 1955 *haava*; Koivulehto 1977 FUF 42 132–147; VKS 1985 *haava*¹; LÄGLOS 1991 *haava*; SSA 1992 *haava*; NES 2020 *haava*; Etymologiadata 2022 *haava*.

haava² s. 'kerta, erä' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-853] Mine wscen ette tesse waldakunnas eij yxi **haawa** synnit andexianneta mutta nijn wsein quin me pydheme ia anoma.
- [A-II-155-[MK-14:71]] Cuckoi toisen **hauan** lauloi
- [A-II-488-[IKOR-15:6]] [Jeesus] nechtiñ enemelde quin Widhelde sadhaldä Welielde ydhelle **Haualla**
- [A-III-743-R] Seke telle **haua**, ia telle aialla
- [A-II-562-[1TSS-E]] Jos he caiki [kuolleet] ychte **haua**, eli toinen toisens ielkin piti ylesnouseman

Sana on etymologisesti samaa germaanista juurta kuin (→) *haava*¹. Sen alkuperäinen merkitys on 'lyönti, isku', jonka pohjalta on syntynyt toisaalta merkitys 'kerta, erä' (vrt. nykysuomen sanontaa *yhdellä iskulla*), toisaalta 'lyönnin aiheuttama vioittuma, haava'. Partitiivimuotoiseksi kiteytynyt sanonta *yhtä haavaa* merkitsee 'yhdellä kertaa, samanaikaisesti'. *Haava* tunnetaan kerran tai erän merkityksessä laajalti länsimurteissa.

► SKES 1955 *haava*; Koivulehto 1977 FUF 42 132–147; VKS 1985 *haava*²; SMS 1988 *haava*²; LÄGLOS 1991 *haava*; SSA 1992 *haava*; NES 2020 *haava*.

haavankuori s. 'haavankuori' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-464-R] [Katovuonna syötiin] **Hauancoore** leiuexi

Substantiiveista *haapa* ja *kuori* muodostettu yhdyssana. Rakenneosista kumpikaan ei esiinny Agricolalla itsenäisenä sanana. *Haapa*-sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä mariin asti, ja se lasketaan kuuluvaksi vanhaan perintösanastoon. Myös germaanista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta siihen liittyy sekä ään-teellisiä että maantieteellisiä ongelmia. Ohutta pintakerrosta merkitsevälle *kuori*-sanalle tai samaa vartaloa edustavalle (→) *kuoria*-verbille on esitetty vastineita sekä lähi- että etäsukukielistä samojedikieliin asti. Osa vastineista on epävarmoja, mutta sanavartalo lasketaan kuitenkin yleensä vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Sanavartalon on arveltu olevan alkuaan kuorimisen ja repeämisen ääntä jäljittelevä onomatopoeettinen sana. Myös indoeurooppalaisen lainan mahdollisuutta on esi-tetty, ja tällöin sanan olisi oletettava lainautuneen hyvin varhaisesta baltoslaavilai-sesta tai indoeurooppalaisesta kielimuodosta.

► SKES 1955 *haapa*, 1958 *kuori*²; UEW 1988 184–185, 783; LÄGLOS 1991 *haapa*; SSA 1992 *haapa*, *kuori*²; Koivulehto 1999c SUST 237 280–281; EES 2012 *koor*; NES 2020 *haapa*, *kuori*.

haavoita v. 'haavoittaa' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-556] Röwerein keskelle asetetta / tylsille nauloijslla läwistette / keijhehelle **haawoitta** / Sapella ja Etikalla iootetta / ia ilkijmmelle swrmalla domitta
- [A-III-121-[JES-53:5]] Wan hen ombi **haauoittu** meiden Pahatecoin teden / ia meiden Syndein teden hosuttu.

Johdos substantiivista (→) *haava*. *Haavoita* on verbin (→) *haavoittaa* konsonantti-vartaloinen rinnakkaismuoto.

► VKS 1985 *haavoa*.

haavoitettu s. ja a. 'haavoitettu' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-570-[VLT-2:12]] coska he Caupungin Caudhuilla [!] nännyit / ninquin ne surmaan **haauoitettut** / ia heiden Eitins sylijn hengens ylenannoit.
- [A-III-588-[HES-34:4]] Ne **Haauoitettut** / eipe te sitonuet

Verbin (→) *haavoittaa* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

haavoittaa v. 'haavoittaa, aiheuttaa haava t. haavoja' | (1548) 7 esiintymää, myös Westh

- [A-II-198-[LK-10:30]] Yxi Inhiminen – – tuli Röueriten käsijn / iotca mös hene alastirjsuit / ia **Haauoitit** henen
- [A-III-500-[JES-51:10]] Etkö sine se ole, ioca – – sen Lohikermen **hauoitannut** olet
- [A-III-589-[HES-34:5]] minun Lambani ouat – – caikille pedhoille Roaxi tulluet / ia ratki **hawoitettut**
- [A-III-635-[JOEL-2:8]] Ja quin he tungeuat ia sisellangeuat / nin eipe he **haauoiteta**.

Johdos substantiivista (→) *haava*.

► VKS 1985 *haavoittaa*.

haavoittu s. ja a. 'haavoitettu, haavoittunut' | (1544) 7 esiintymää, myös Westh

- [A-I-383] cosca sine taijualine Kuningas ristipuusa ripuit – –
lepitsepistetylle sydhemelle / wärisewille iäsenille / **haawoittulla** iholla
- [A-I-295-[PS-88:6]] Mine makan ylen annettuna nijnnen Coollutten seas /
ninquin ne **haawoijtut** / iotca haudhasa mackawat
- [A-II-366-[AP-19:16]] he alasti / ia **haawoittuna** päsit pakeneman sijte Hoonesta.

Verbin (→) *haavoita* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *haavoa*, *haavoittaa*.

hagari s. 'hagrilainen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-291-[PS-83:7]] Ne Edomitin ia Ismaelitin Maijat, Ne Moabitin ia **Hagariten**

Erisnimeen *Hagar* perustuva etnonyymi, joka viittaa Abrahamin egyptiläisen sivuvaimon Hagarin jälkeläisiin.

► VKS 1985 *hagari*; WB Lutherbibel 2021 *Hagariter*.

hahmo s. 'hahmo, ilmenemismuoto, ulkomuoto, olemus; kasvojen ulkonäkö, piirteet, ilmeet' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-351] O Sine HERRA Jumala / ionga aijnocainen / meiden rumin
hahmos ilmanduij
- [A-III-634-[JOEL-2:4]] Henen **Hahmons** on ninquin Orihit
- [A-III-79] eipe neme ole synnin **hahmo**, waan totisen Lihan ottamisen merki
- [A-III-137-[1MS-4:5]] Cain sangen iulmastui, ia henen **hahmons** mwttui

Tyypillisesti länsimurteinen *hahmo* on yleissuomalaisen *haamu*-sanan variantti. Murteissa ja vanhassa kirjakielessä esiintyy muitakin variantteja, kuten *haahmo*, *haahmu*, *haamo* ja *hahmu*. *Haamu*-sanalla on vastineita lähisukukielissä ja mordvassa, ja se on yleensä laskettu vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Alkuperäisiä merkityksiä ovat ilmeisesti 'hahmo, muoto, kasvot'. *Haamu* ei esiinny Agricolan teoksissa.

► SKES 1955 *haamu*; VKS 1985 *hahmo*; SMS 1988 *hahmo*; UEW 1988 782; SSA 1992 *haamu*; NES 2020 *haamu*, *hahmo*.

hahti → **haaksi**

haiju, haju, haijo s. 'haju, tuoksu (myös kuv.); suitsutus, savu-uhri' | (1544) 19 esiintymää

- [A-II-281-[JH-12:3]] se Hone teutettin Woitein **Haijusta**
- [A-I-393] [Jeesus itsensä] ijancaikisen hengen cautta, sinulle wffrais, otolisexi ja mackiaksi wffrin **haijoxi**
- [A-II-683-684-[ILM-8:4]] sen makean **haiun** Sauw Pyhein Rucoxista ylesnoui
Engelin Kädheste Jumalan eten

- [A-III-111-[JES-11:3]] Se Tietemisen ia HERRAN Pelghon Hengi. Ja henen **Haijus** pite HERRAN Pelghos oleman.
- [A-III-208-[PS-E:O]] Psalmit ouat Engelein wirghat / Taiualinen hallitos hengellinen **haiu**.

Sanalla on tarkkoja vastineita itäisissä lähisukukielissä. Suomen murteissa *haju* on tavallisin variantti, mutta myös varianteista *haiju* ja *hajo* on esimerkkejä. Ortografisista syistä *haju*- ja *haiju*-tyyppisiä variantteja on mahdotonta erottaa luotettavasti Agricolan kielessä. Sana on selitetty johdokseksi vartalosta *haja*- (→ *hajalla*) samoin kuin sen rinnalla esiintyvä verbi (→) *haista*.

► SKES 1955 *haista, haju*; Turunen Vir. 1962 311–319; SMS 1988 *haju*; SSA 1992 *haista, haju*; NES 2020 *haju*.

haiju-ufri s. 'suitsutus, savu-uhri' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-457-[JES-1:13]] Se **haijuwffri** ombi minulle yxi Cauhistos

Substantiiveista (→) *haiju* ja (→) *ufri* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *haju-uhri*.

haikara s. 'haikara (*Ardea*)' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:17]] [Setripuissa] linnut pesiwät, ia **haikarat** asuuat hongisa.
- [A-III-536-[JER-8:7]] **Haicara** Taiuas alla tietä henen aigans / Mettinen / Curki ia Päsky warinottauat palaiamisens aiasta.

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Viron *haigur* merkitsee nimenomaan harmaahaikaraa, johon *haikara*-sana myös suomen vanhassa kirjakielessä on useimmiten viitannut. Sana on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **haigra*- edustaa mm. nykyruotsin *häger*.

► Thomsen 1869 115; SKES 1955 *haikara*; VKS 1985 *haikara*; LÄGLOS 1991 *haikara*; SSA 1992 *haikara*; Häkkinen 2003 281–282 L20–L29; EES 2012 *haigur*; NES 2020 *haikara*.

haikea → **haikia**

haikeus → **haikius**

haikeuttaa → **haikiuttaa**

haikia, haikea a. 'karvaan makuinen; myrkyllinen; katkera, katkeroitunut, tuskainen, raskas, vaikea, ankara' | (1548) 5 esiintymää

- [A-III-717] Maisto, Roan ia Jooman coke, **haikiat** se hylke, ia makiat hake
- [A-II-685-[ILM-8:11]] Ja monda Inhimiste cooli wesiste / ette he olit nin **haikeaxi** tehdyt.

- [A-II-443-[ROM-11:8]] Jumala on andanut heille ydhen **Haikian** Hengen / Silmet ettei heiden näkemen pide
- [A-III-476-[JES-29:0]] **haikiast** Soimudhest ia Sadhatoxist, iotca Mielicaruaudhest, pahoia wastan, vloskeuuet

Sana on johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu savua yms. merkitsevä *haiku*. Vartalolla on vastineita eräissä lähisukukielissä ja mahdollisesti saamessa. Muutamat vastineet merkitsevät myrkylliseksi tiedettyä häkää. Sanavartalon alkuperä on lopullisesti selvittämättä. Mahdollisesti se kuuluu *haja*-vartalon johdoksiin (→ *hajalla*).

► SKES 1955 *haika*; VKS 1985 *haikea*; SSA 1992 *haika*; NES 2020 *haikea*.

***haikiahenki** s. 'katkeroitunut mieli' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-443-[ROM-11:8]] Jumala on andanut heille ydhen **Haikian Hengen** / Silmet ettei heiden näkemen pide / ia Coruat ettei heiden pide cwleman

Adjektiivista (→ *haikia* ja substantiivista (→) henki koostuva sanaliitto, joka Vanhan kirjasuomen korpuksessa on koodattu yhdyssanaksi. Agricolan Uuden testamentin näköispainoksen malleina käytetyissä kappaleissa ja näköispainoksessa ilmaus on kuitenkin sanaliitto. Myös käännöksen esikuvina käytetyissä teksteissä on vastaavassa kohdassa sanaliitto.

► Toropainen 2015 SJ 57 65.

haikius, haikeus s. 'katkeruus, mielikarvaus, katkeroituminen; kovuus, ankaruus' (1548) 6 esiintymää

- [A-III-572-[VLT-3:15]] Hen on **haikiudhella** minun rauinnut, ia Coiroholla minua iowuttanut
- [A-II-635-[HEB-3:15]] Tenepene / ios te saatta cwlla henen änense / nin elket couatco teidhen sydhemiten. Ninquin tapachtui sijne **Haickeudhesa**.
- [A-III-338-[PS-88:0]] [Syntinen sydän] tundepe Cooleman **haikiudhen**

Johdos adjektiivista (→) *haikia*, *haikea*.

► VKS 1985 *haikeus*.

haikiuttaa, haikeuttaa v. 'katkeroitaa; haikeuttaa, tehdä haikeaksi' | (1548) 5 esiintymää

- [A-III-370-[PS-106:33]] he **haikiutit** henen Sydhemens
- [A-II-636-[HEB-3:16]] Sille mwttamat coska he cwlit / nin he **haikeutit** henen / mutta ei caiki iotca Egiptiste Mosesen cautta wloslexit.
- [A-II-279-[JH-11:38]] Jesus sis taas **haikiutti** itzesens, ia tuli Haudhan tyge

Johdos joko substantiivista (→) *haikius*, *haikeus* tai suoraan adjektiivista (→) *haikia*, *haikea*. Sanonta *haikiuttaa itsesäns* merkitsee 'liikuttua'.

► VKS 1985 *haikeuttaa*.

haiseminen s. ' (omantunnon) haiseminen (pahalta)' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-393] [Kristus kuoli] meiden synnisten oman tunnon pudhistoxexi, henen pahasta **haijsemisestans** ja pahoista töistens

Johdos verbistä (→) *haista*.

haiseva a. 'haiseva, pahanhajuinen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-211-[PS-E:0]] [Etkö tiedä] **Haiseua** Raato oleuas, ia Matoiin Eues cooltuas

Verbin (→) *haista* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *haiseva*.

haista v. 'haista, lemuta; tuoksua' | (1544) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-I-282-[PS-38:6]] Minun haawani **haijseuat** ja mätenewet / minun Tyhmeydhen tedhen
- [A-II-279-[JH-11:39]] Sanoi henelle Martha / sen Sisar quin coolllut oli / HERRA / io hen **haisepi** / Sille ette hen ombi nelie peiue coolut.
- [A-III-275-R] [Kassia] Waattet hyuesti **haiseman** saatta

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on johdos vartalosta *haja-* (→ *hajalla*). Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *hajahtaa*, *hajata*.

► SKES 1955 *haista*; Turunen Vir. 1962 311–319; VKS 1985 *haista*; SSA 1992 *haista*; NES 2020 *haista*.

haistaa v. 'aistia hajuaistimellaan, hengittää hajua t. tuoksua' (myös kuv.) (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-761] Sille ensin mine olen widhen tajjtoni cautta / syndij tehnyt wlcoijsesta rumisa Maijstain / **haijstain** / cwltan / Nädhen / ia Ruueten
- [A-III-383-[PS-115:6]] Heille ouat Coruat ia euet cwle, Heille ouat Sieramet ia euet he **haista**
- [A-I-90] Silloin taas Herra hengens maijsta. cosca hen Pyheins rucouxen **haijsta**.

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos joko verbistä (→) *haista* tai suoraan vartalosta *haja-* (→ *hajalla*), josta myös *haista* on muodostettu.

► SKES 1955 *haista*; VKS 1985 *haistaa*; SSA 1992 *haista*; NES 2020 *haista*.

haistamus s. 'hajuaisti' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-482-[1KOR-12:17]] Jos coko Rumis Silme olis. Cussa sis cwlemus ombi? Jos se taas on caiki cwlemus, Cussa sis on **Haistamus**?

Johdos verbistä (→) *haistaa*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *haisto*.

► VKS 1985 *haistamus*.

haisto s. 'hajuaisti' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-717] **Haisto**, haijun haisust eroitta

Johdos verbistä (→) *haistaa*. Sana tunnetaan sekä länsi- että itämurteissa. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *haistamus*.

► VKS 1985 *haisto*; SMS 1988 *haisto*.

haisu s. 'haisu, lemu' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-648-649-[AM-4:10]] mine annoin teiden Scantzain **haisun** teiden Sieramihinne siselmenne
- [A-III-717] Haisto, haijun **haisust** eroitta

Johdos verbistä (→) *haista*. Sana tunnetaan laajalti murteissa.

► VKS 1985 *haisu*; SMS 1988 *haisu*.

haja → **hajalla**

hajaavainen a. 'tuoksuva' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-204-[PS-E:0]] [Psalmiit ovat] caikinaisilla hyuille cappaleilla, ninquin **haiauaisilla** cuckaisilla, caunistetudh

Verbin (→) *hajata* partisiippimuodosta *hajaava* johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *hajaava*.

hajahtaa v. 'tuoksua' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-129-[KV-2:13]] ne Winapuudh cukoistauat ia **haiachtauat**

Johdos verbistä (→) *hajata*. Johdos tunnetaan sekä länsi- että itämurteissa. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *haista*.

► VKS 1985 *hajahtaa*; SMS 1988 *hajahtaa*.

hajalinen a. 'hajallaan oleva, särkynyt (kuv.)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-316-[VIIS-9:15]] se Maailmainen asumus alaspajina sen **haijalisen** mielen

Johdos joko vartalosta *haja*- tai tämän adessiivimuodosta (→) *hajalla*.

► VKS 1985 *hajallinen*.

hajalla, hajolla adv. 'hajalla, toisistaan erillään; rikki, särkynyt (kuv.)' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-183-[2MKK-1:27]] Haghe meite cocon, iotca **haijalla** olema

- [A-II-601-[1PT-1:2]] Nijlle wloswalituille Oudhoille **haiolla** asuuaisille Potos / Galatias / Cappadotias / Asias ia Bithynias
- [A-I-486] meiden Sydhen wiele kylme ombi / Mieleme **haijalla**

Sanavartalon *haja-* tai siitä johdetun *hajo-*vartalon adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Vartalolle on aiemmin esitetty epävarmoja vastineita etäsukukielistä, mutta nykykäsityksen mukaan *haja-* on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **sājan-* edustavat mm. gootin *saian* ja ruotsin *så* 'kylvää'. Kylväminen on käytännössä siementen hajottamista.

► SKES 1955 *haja-*; VKS 1985 *hajalla*; Koivulehto 1986b 288; LÄGLOS 1991 *haja-*; SSA 1992 *haja-*; NES 2020 *hajottaa*.

hajata v. 'tuoksua' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-275-R] [Kassia] macta olla yxi Jwri quin hyuesti **haijapi**

Johdos vartalosta *haja-* (→ *hajalla*). Suomen murteissa *hajata* tunnetaan lähinnä Varsinais-Suomessa. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *hajahtaa*, *haista*.

► VKS 1985 *hajata*; SMS 1988 *hajata*.

hajo → **haju**

hajoa → **hajota**

hajo|ta, -a v. 'hajota, joutua erilleen; levitä, kulkeutua laaj(emm)alle alalle; mennä hajalle, särkyä' | (1544) 10 esiintymää

- [A-II-152-[MK-14:27]] Minun pite lömen Paimenen, ia Lambat pite **haioman**
- [A-II-322-[AP-4:17]] ettei se [Jeesuksen nimi] enämbi **haijo** Canssan Keskelle, nin haastacam Hartasti heite, Ettei he testedes puhuisi Ydhellecke Inhimiselle teste Nimeste
- [A-I-671] [Rukoilen että] exytyxen synghyt **haijoijsit**, cosca sine siselle paijstat

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Näiden kantana olevalle sanavartalolle *haja-* on aiemmin esitetty epävarmoja vastineita etäsukukielistä, mutta nykykäsityksen mukaan *haja-* on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **sājan-* edustavat mm. gootin *saian* ja ruotsin *så* 'kylvää'. Kylväminen on käytännössä siementen hajottamista (→ *hajottaa*). Agricolalla *hajota* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poishajota*.

► SKES 1955 *haja-*; VKS 1985 *hajota*; Koivulehto 1986b 288; LÄGLOS 1991 *haja-*; SSA 1992 *haja-*; NES 2020 *hajota*.

hajotella v. 'levitellä, sirotella' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-215-216-[PS-1:4]] [Jumalattomat ovat] ninquin Acana, ionga twli **haiottele**

Johdos verbistä (→) *hajottaa*.

► VKS 1985 *hajotella*.

hajottaa v. 'hajottaa, saattaa erilleen, sinne tänne; lyödä hajalle, ajaa pakoon; levittää, kuljettaa laaj(emm)alle alalle (myös kuv.); sirottaa, levittää jotakin jollekin pinnalle, kylvää; jakaa (osiin); rikkoa, murskata, hävittää (myös kuv.)'

(1544) 104 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-234-[TOB-13:4]] hen **haijotti** teidhet pacanain sekan – – ette te henen Ihmehitens heille ilmoitaisit
- [A-III-341-[PS-89:10]] Sine löödh Rahabin cooliaxi / Sine **haiotat** sinun Wiholises sinun vrhollisel Käsiuardhellas.
- [A-III-302-[PS-67:0]] ette Se Euangeliumin äni, mös Pacanoitten seas, ymberi caiken mailman **haiotetaisijn**
- [A-I-492] **Haijota** sinuas meiden sydhemihin
- [A-II-80-[MT-21:8]] monicadhat carseit oxia puista, ia **haijotit** tielle
- [A-II-95-[MT-25:26]] mine nijtän cuhunga en kylue / ia cokoon sielde cuhunga en ole **haiottanut**
- [A-III-317-[PS-74:13]] Sine **haiotat** Meren sinun woimallas
- [A-III-134-[1MS-2:10]] Edemist wloskeui yxi Wirta – – ia se **haijotti** henens neliexi Pääwirdhaxi.
- [A-III-240-[PS-22:15]] **haiotetudh** ouat Caiki minun Luuni

Johdos joko verbistä (→) *hajota* tai suoraan kannasta *haja-* (→ *hajalla*). Verbiin voi liittyä refleksiivipronomini *itse* tai omistusliitteellinen persoonapronomini, jolloin kokonaisuus vastaa merkitykseltään refleksiivijohdosta, esim. *hajottaa itseäns* 'levittäytyä, kulkeutua' tai *hajottaa itsens, hänens* 'jakautua'. Agricolalla *hajottaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *poishajottaa, uloshajottaa*.

► VKS 1985 *hajottaa*.

hajottu a. 'hajaantunut, hajotettu' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-671-R] Curbita) on Pwlaine, ioca Siemenestens pian ylescasua, warpuia möte, quin Herneet ia Humalat, lauialle ledhille **haiottu**.
- [A-III-703] Waan sille wälille heiden piti Fangiudhens waiuan kernasti kersimen / Jumalan Nimen Cunnian / ninen Pacaniten seas iulghistaman / ioissa he **haiotut** olit
- [A-III-727-[SAK-E:0]] [Sakarja] site murhelist ia **haiottu** Canssa, lohutta ia wahuista

Verbin (→) *hajottaa* konsonanttivartaloinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► Ojansuu 1909a 111–112; VKS 1985 *hajoa*².

hajot[us, -os] s. 'erilleen saattaminen, erillään oleminen, hajaannus; hävitys' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-18] Apostolitten **haijotus** [kalenterimerkintä 15. heinäkuuta]

- [A-III-603-[DAN-12:7]] quin sen Pyhen Canssan **haiotus** lopun saa, silloin caiki näme [ennustukset] tapactuuat
- [A-III-276-[PS-46:9]] Tulcat, ia catzocat ne Herran teghot, ioca Maan päle sencaltaiset **haiotoxet** tekepi

Johdos verbistä (→) *hajottaa*.

► VKS 1985 *hajotus*.

hajo → **haiju**

haju → **haiju**

hajulinen *a.* 'hajuinen, tuoksuva' | (1549) 3 esiintymää

- [A-III-181-[LK-23:56]] Mutta he palasit / ia walmistit hyue **haiulisi** yrtteie / ia woiteita
- [A-III-182] ostit ia walmistit hyuen **haiulisia** woiteita
- [A-III-182] toit / nijte hyue **haiulisi** yrtie quin he olit walmistanuuat

Johdos substantiivista *haju* (→ *haiju*). Agricolalla *hajulinen* esiintyy aina sanaliittona *hyvä*-määritteen kanssa, ja kokonaisuus on tulkittava yhdyssanaksi ainakin silloin, kun määrite on nominatiivimuodossa. Samat osat esiintyvät myös yhdyssanaksi kirjoitettuina (→ *hyvähajulinen*, *hyvänhajulinen*).

***hajunalttari** *s.*

Hajunalttari ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona *Hajjun altari*.

► VKS 1985 *hajunalttari*.

haju-uhri → **haiju-ufri**

hakata *v.* 'hakata, iskeä, lyödä, sivaltaa (myös kuv.); kaataa puita tms.; pilkkoa; muovata, kovertaa tms. hakkaamalla' | (1544) 9 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-389-[AP-27:32]] Sotamiehet **hackasit** Wenhen pestin pois
- [A-II-476-[IKOR-9:00]] yxi Campalia, ioca huckan Twlehen **hackapi**
- [A-I-7] söö / ioo / **hacka** hirssi
- [A-III-317-[PS-74:5]] Kirueet näkyuet welkyuen ylehellē, Ninquin metzes **hackataisin**
- [A-III-124-[1MS-22:3]] quin he halcoia olit **hackarnet** Poltwffrixi
- [A-III-181-[JH-19:41]] [Joosef] oli [haudan] calliohon **hakanut**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös etäsukukielistä permiläiskieliin asti. Toisaalta myös germaanisissa kielissä on samantapaisia verbejä, esim. ruotsin *hacka* ja saksan *hacken*. Itämerensuomen ja etäsukukielten konkreettista hakkaamista merkitsevät verbit voivat periaatteessa olla itsenäisesti syntyneitä, äänteellisesti motivoituja sanoja, ja rinnastusta onkin vanhastaan

pidetty epävarmana. Toisaalta mikään ei estä pitämästä suomen ja vatjan *hakata*-verbiä germaanisina lainoina. Sen sijaan viron ja liivin vastineina esitetyt, alkamista merkitsevät verbit saattavat olla jotakin muuta alkuperää, esimerkiksi balttilaista lainaa. Agricolalla *hakata* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *maahan-, poikki-, pois-, rikki- ja uloshakata*.

► SKES 1955 *hakata*; VKS 1985 *hakata*; LÄGLOS 1992 *hakata*; SSA 1992 *hakata*; EES 2012 *hakkama*; NES 2020 *hakata*.

hak|ea, -ia v. 'hakea, noutaa; etsiä; tavoitella; koota, kerätä; pyytää; käännyttää' (1544) 28 esiintymää

- [A-III-723-[HGG-1:8]] Menget vlos Worthein päle / ia **hakecat** Puita / ia rakendacat sijte Hone
- [A-I-177-[VLT-5:9]] Meiden pite **hakeman** meiden leijwen hengen pacolla
- [A-II-182-[LK-6:44]] eiuet he coko Orientappuroist Ficonita, Eike mös **haijeta** Winamaria
- [A-II-404-[ROM-E]] sine madhat **hakia** ia tehdhä, mites tahdhot ia taidhat
- [A-III-16] [Hääpari tahtoo] Jumalan Hyuesti siugnausta, ia iulki Rukuxi sen [vihkimisen] cautta pyte ia **hakia**
- [A-I-174-[JER-31:18]] **Haghe** minua, nijn mine palaijan

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua varhaiskantagermaanista alkumuotoa **sāk(e)jan*-edustavat mm. saksan *suchen* ja ruotsin *söka* 'etsiä, hakea'. Agricolalla *hakea* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *alashakia, jälleenshakia, kokoonhakea, poishakea, uloshakea, yhteenhakia, yleshakea*. *Hakea*-verbin johdos *hakeminen* on perusosana yhdyssubstantiivissa *avunhakeminen*.

► SKES 1955 *hakea*; Koivulehto Vir. 1976a 39; VKS 1985 *hakea*; LÄGLOS 1991 *hakea*; SSA 1992 *hakea*; NES 2020 *hakea*.

hakeminen → aunhakeminen

hakia s. 'metsästäjä; etsijä, poimija' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-542-[JER-16:16]] mine vlosleheten monda **Hakiata**, iotca heite pite fangitzeman iocaitzest worsta
- [A-III-655-[AM-7:14]] mine olen Lehmeinpaimen, ia Willificunain **hakia**

Johdos verbistä (→) *hakea*. Merkitys 'metsästäjä' voi olla lainaa virosta. Agricolalla *hakia* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *viinanhakija*.

► Hakulinen 1943a 23; VKS 1985 *hakija*.

hakomaja s. 'havumaja' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-457-[JES-1:8]] ninquin Lectimaia Winatarhas, ia ninquin iocu **Hacomaia** Sengipellossa

Substantiiveista *hako* ja (→) *maja* muodostettu yhdyssana. Havupuun oksaa merkitsevä *hako* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä substantiivina. Sillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä, mutta näistä osa tarkoittaa kaatunutta, maassa tai vedessä makaavaa puuta. Sana on selitetty balttilaiseksi lainaksi, jolloin se olisi samaa juurta kuin liettuan *šaka* 'oksa, haara'. Myös toista balttilaisetyymologiaa on esitetty, ja tämän mukaan *hako* olisi samaa juurta kuin liettuan *žagaras* 'kuiva oksa'. Suomen kansankielessä *hakomaja* tunnetaan Varsinais-Suomessa ja pohjalaismurteissa.

► Thomsen 1890 244; SKES 1955 *hako*; VKS 1985 *hakomaja*; SMS 1988 *hakomaja*; SSA 1992 *hako*; Junttila 2015 92, 110, 199 ja 2017 SUSA 96 138–139, 142.

haksi → **haaksi**

halaaminen s. 'ikäväiminen; halu' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-507-[2KOR-7:11]] quinga swren achkerudhen se ombi teisse waickuttanut Ja tosin mös Luchtamisen / närckestyxen / pelgon / **Halamisen** / Kiuauxen / coston.
- [A-II-530-[GL-5:24]] Mutta iotca Christusen omat ouat / ne ristinnaulitzeuat heide Lihans ynnne Himoins ia **halamisens** cansa.

Johdos verbistä *halata* (→ *halaita*²).

► VKS 1985 *halaaminen*².

halaista → **halkaista**

halaita¹ v. 'syleillä, rakastella' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-610-[HOS-3:1]] **halaia** site Waimo, ioca racastetaan Lehimeisest, ioca ombi Hoorä

Verbi on etymologisesti samaa juurta kuin (→) *halaita*² 'haluta'. Germaanisissa lainanantajakielissä sanalla on konkreettisia merkityksiä 'temmata, vetää puoleensa, raastaa', joiden pohjalta on syntynyt syleilemisen merkitys.

► VKS 1985 *halaita*¹.

hala|ita², **-ta** v. 'haluta, himoita; toivoa, odottaa, kaivata, ikävöidä' (1544) 70 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-285-[PS-51:8]] sine **halaijat** Totutta
- [A-I-577] mine cadhun syndijetehneheni / mine **halan** parata iota mine rickoin
- [A-III-261-[PS-37:4]] Pidhe Lustis HERRASA / ia hen andapi sinulle mite sinun Sydhemes **halaia**.
- [A-II-236-[LK-23:8]] Coska nyt Herodes näki Jesusen / ihastui hen sangen / Sille ette hen io cauuan **halasi** hende nädhexens
- [A-III-570-[VLT-2:16]] Tai on se peiue / iota me **halaisim**
- [A-I-240-[JES-26:9]] Minun sielustani **halaijan** mine sinua öölle

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Sanavartalo on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χalō(ja)n-* 'temmata, vetää puoleensa, raastaa' edustaa mm. muinaissaksin *halon* tai *haloian* 'noutaa, vetää'. Samaa juurta on myös nykysaksan *holen* 'noutaa'. Verbit *halaita* ja *halata* edustavat saman sekakoosteen johdostyyppin erilaisia kehitysvaiheita, joita joissakin tapauksissa on mahdotonta erottaa toisistaan. Agricolalla *halaita* on yleisempi variantti kuin *halata*. Suomen kirjakielessä *halaita* on molemmissa merkityksissään esiintynyt Agricolasta alkaen.

► SKES 1955 *halu*; Koivulehto Vir. 1974 122–124; Hakulinen 1979 273–274; VKS 1985 *halaita*²; LÄGLOS 1991 *halata*; SSA 1992 *halu*; NES 2020 *halata*.

***halaitta** *a.* 'haluttu, kaivattu' | (1544) 1 esiintymä, myös UpsK

- [A-I-603] SInun Rumis ja weres totinen nauttimus / O Herra Jumala caiciwaldias – olcohon caikein minun Syndijeni **halaijitta** andexiandamus

Agricolan esiintymässä on ilmeinen painovirhe. Lähtötekstin (*optata remissio*) mukaan kohdassa pitäisi olla verbin (→) *halaita*² partisiippimuoto (*halaittapa* tai *halaittu*), jota on käytetty adjektiivina. Sama odotuksenvastainen muoto on Uppsalan käsikirjan messussa, jossa lähteenä on tältä osin käytetty Agricolan Rukouskirjaa.

► Gummerus 1955 383; Rajamäki 2015 59–61.

halaittapa *a.* 'haluttava, ihana' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-464] sine olet ijancaikinen eleme / ionga ylitze eij miteken ole **halaittapa**
- [A-III-765-[MAL-3:12]] Nin ette caiki Pacanat pite teite autuaxi sanoman / Sille teiden pite yxi **halaittapa** Maa oleman / sanopi se HERRA Zebaoth.

Verbin (→) *halaita* passiivinen partisiippi, jossa partisiipin pääte on arkaistisessa vahva-asteisessa asussa.

halapaju *s.* 'paju (*Salix* sp.)' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-653-[AM-6:14]] [Teitä ahdistetaan] haman **Halapaijun** Oiahan asti

Substantiiveista *hala* ja (→) *paju* muodostettu yhdyssana, joka tunnetaan useissa länsimurteissa, mm. Varsinais-Suomen Uudenmaan murteissa ja osassa hämäläismurteita, esim. Kymenlaaksossa. Määriteosa *hala-* esiintyy puun nimenä yleensä johtimella varustettuna, suomen murteissa mm. *halaja*, *halava*, *haleva*. Tällä tarkoitetaan yleensä isoksi puuksi kasvavaa pajulajia (esim. halava l. *Salix pentandra*). *Hala*-vartaloa on arveltu balttilaiseksi lainaksi, mutta etymologiaa on vastustettu sekä rakenteellisin että semanttisin perustein. Äänteellisistä ongelmista huolimatta uskottavampana voi pitää varhaiskantagermaanista lainaetymologiaa, jonka mukaan *hala-* olisi samaa juurta kuin saksan *Sal*(weide). Vanhastaan on pidetty sitäkin mahdollisena, että *halava* olisi etymologisesti sama sana kuin toinen puun nimi *salava*, jolle vastineita on esitetty myös etäsukukielistä. Tätä kautta sanan on arveltu kuuluvan ikivanhaan perintösanastoon tai olevan vanhempi indoeurooppalainen laina. Agrico-

lalla *halapaju* esiintyy ainoastaan osana raamatullista erisnimeä, joka nykysuomenoksessa on *Arabanpuro*. Näin ollen sen täsmällistä merkitystä on mahdotonta tietää.

► Thomsen 1890 246; SKES 1955 *halava*; Rapola 1953b 41; VKS 1985 *halapaju*; SSA 1991 *halava*; Koivulehto 2006a FS Korhonen 426–429; Häkkinen & Lempiäinen 2011 242–245; Junttila 2015 101, 108.

halata¹ → halaita¹

halata² → halaita²

halattu s. tai a. 'haluttu, kaivattu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-597] madhaijsima seke cochtolisita halaijta / ette mös **halatuta** kesitte

Verbin *halata* (→ *halaita²*) partiisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

halaus¹ s. 'halaus, syleileminen' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-538] [Viholliset yrittävät estää] etten mine nautitzisi iloijsita **halauxijas**, ja syleuxijes, quin aijna on walmis pyhille Sieluille

Johdos verbistä (→) *halaita¹*.

halaus², halous s. 'halu, himo; kaipaus, ikävöinti; toive, pyyntö' (1544) 7 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-567-[1TSS-4:4]] ia iocainen teiste tiedheis henen Astians pite pyhydhes ia cunnias / ei himoin **halauxes**
- [A-I-642] Anna meiden sanohin / töijhin / rocan / ioman / wnhen / cochtulisen madhon / ia cokon hijmon ia turhan **halouxen** estimisen.
- [A-I-737] Sine olet minun pärustoxen / ja turuan / minun walkeuten ia **halauxen** / minun apun ia szoijeluxen
- [A-III-225-[PS-10:17]] Ninen kieuhein **halauxen** sine Herra cwlet

Johdos verbistä (→) *halaita²*.

► VKS 1985 *halaus²*.

haleus s. '(tunteen) hehku, rakkaus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-356] oijenna sinun tyges, palueliaidhes sydhemet, ette he sinun henges **haleudhen** saijsit
- [A-II-504-[2KOR-5:00]] O ihmellinen Jumalan Rackaus / meiden cochtan / **haleus** / achkerus ia palawus.

Johdos adjektiivista *halea*, joka etymologisesti kuuluu samaan yhteyteen kuin (→) *halaita* ja (→) *halu*. *Halea* on murteissa monilähtöinen ja monimerkityksinen,

mutta mielialasta puhuttaessa yksi merkitys on 'mieluisa, rakas' (mm. Juva, Tervo, Pertunmaa). Adjektiivivi *halea* ei esiinny Agricolan teksteissä. Johdoksesta *haleus* ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► SKES 1955 *haalea, halu*; VKS 1985 *haleus*; SMS 1988 *halea*; SSA 1992 *haalea, halu*.

haljeta v. 'haljeta, mennä halki, lohjeta, revetä' (myös kuv.) | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-106-[MT-27:51]] templin Esirippu **halkeisi** cahdexi cappalexi – –
ia maa iärisi, ia Kiuet halkesit
- [A-III-557-[JER-31:20]] minun sydhemen **halke** Laupiudhesta henen coctans

Verbillä tai ainakin sen vartalolla *halke-* on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Epävarmoja vastineita on esitetty myös etäsukukielten puolelta permiläiskieliin asti. Sanavartalo kuuluu ilmeisesti vanhaan perintösanastoon.

► SKES 1955 *haljeta*; VKS 1985 *haljeta*; SSA 1992 *haljeta*; NES 2020 *haljeta*.

haljettaa v. 'halkaista' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-294-[PS-60:4]] Sine quin Maan lijkuttanut, ia **haliettanut** olet

Verbin (→) *haljeta* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Murteista sama johdos on merkitty Perniöstä.

► VKS 1985 *haljettaa*; SMS 1988 *haljettaa*.

hal|kaista, halaista v. 'halkaista, lyöä, leikata, repäistä tms. halki' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-131-[NEH-9:11]] olet heiden ethens sen Meren **halaisut**, nijn ette
he quiuana Meren lepitze keuit
- [A-I-172-[JES-64:1]] Joscas Taijuahat **halaijsisit** / ja alastulisit / Ette wooret
sinun edhesses wootaijsit
- [A-III-323-[PS-78:14]] Hen **halcaisi** Meren / ia heite sen lepitzewei
- [A-III-323-[PS-78:16]] Hen **halghaisi** Callion Coruesa / ia iootti heite wedhelle
- [A-III-523-[JES-64:1]] Joskas Taiuahat **halcaisisit** ia alasastuisit

Johdos samasta *halke-*tyyppisestä vartalosta, josta on muodostettu myös (→) *haljeta*. Johdos on yleissuomalainen, ja murteissa heikkoasteinen *halaista* on vallitseva variantti etenkin Varsinais-Suomessa, Kymenlaaksossa, Etelä- ja Keski-Karjalassa, Savossa ja Keski-Suomessa. Agricolan *halghaisi* edustaa äännehistoriallisen muutoksen välivaihetta, jossa *k* on heikentynyt spirantiksi mutta ei ole kadonnut kokonaan.

► VKS 1985 *halkaista*; SMS 1988 *halkaista*.

halkeeva a. 'halkeava, sortuva' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-297-[PS-62:4]] Ninquin iocu Callistapa Seine / ia **halkeua** Mwri

Verbin (→) *haljeta* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

halk|o, -u s. 'halko, polttopuu' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-7] söö / ioo / hacka hirssi ia **alkw**.
- [A-III-124-[1MS-22:3]] Ja quin he **halcoia** olit hacanet Poltwffrixi / nin hen meni siihen Paican / ionga henelle oli Jumala sanonut.
- [A-III-124-[1MS-22:6]] Abraham otti **halghot** Poltwffrixi

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Se on johdos samasta vartalosta kuin verbi (→) *haljeta*. Sanalle esitetty germaaninen lainaetymologia on osoitettu perusteettomaksi. Agricolan Rukouskirjan runoesimerkissä *alkw* sananalkuinen *h*-on jätetty merkitsemättä. Variantti *halku* tunnetaan etenkin Karjalan suomalaismurteissa, mutta Agricolan runossa se voi selittyä myös loppusoinnun tavoitteluksi.

► SKES 1955 *haljeta*; VKS 1985 *halko*; SMS 1988 *halko* (passim *halku*); LÄGLOS 1991 *halko*; SSA 1992 *haljeta*; NES 2020 *halko*.

halla s. 'halla, yöpakkane (maan pinnassa)' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-210-[PS-E:0]] Jos Pouta ia **Halla** Pellos polta, ettei toiuota Leipe eli Olta
- [A-III-543-[AM-4:0]] On Ennustos tuleuaisist Onnetuxist ia Rangastoxist / quin on / Nelest / Poudhast / **Hallast** / Rutost / Pellon wrast ia waarast / Sodhast ia muista sencaltaisist

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä saamessa. Se on vanha balttilainen laina, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä vastaa liettuan *šalna* 'kuura, pieni pakkane' ja latvian *salna* 'pakkane, kuura'.

► Thomsen 1869 79 ja 1890 220; SKES 1955 *halla*; VKS 1985 *halla*; SSA 1992 *halla*; Junttila 2015 92; NES 2020 *halla*.

hallainen a. 'hallainen, hallanarka' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-96] Sekeen Taiuan, ia **hallaijsen** maa Aggeus nijllen toiuotta Jotca Tijwndhin, Wfrit röwet

Johdos substantiivista (→) *halla*.

► VKS 1985 *hallainen*.

hallavuosi s. 'hallavuosi, katovuosi' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-200-[PS-33:19]] henen pite – – elettemen heite **hallawosina**
- [A-III-721] Senteden he mös waiuat in **hallawoosil** / Elost / Winast / Jyuist ia caikinaisist Hedelmist ia Vodencaszuoist.

Substantiiveista (→) *halla* ja (→) *vuosi* muodostettu yhdyssana. Samat osat on kaksi kertaa kirjoitettu sanaliitoksi, joka on myös rakenteensa perusteella katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *hallavuosi*; Toropainen 2017 51.

hal|leluja, -eluja *interj.* tai s. 'halleluja; halleluja-sana t. -huudahdus' (1544) 35 esiintymää, myös Westh (*alleluja*)

- [A-I-210-[PS-104:35]] Kijte HERRA minun Sielun / **Haleluia**
- [A-III-435-[PS-150:6]] Caiki Hengelliset, kijtteen Herra, **Halleluia**
- [A-I-795] Tehen Rucouxen caiki Psalmit ia Rucouxet sopiat ja langeuat / ioijssa Jumala kijteten / cunnioijtetan / saarnatan iulgistetan / weisatan / Ja tehen teme sana **Halleluia** sopepi.
- [A-III-217-R] ja Chori sijtte weisa Responsorium, **Halleluia** eli, Amen

Hepreasta juontuva sitaattilaina, joka on alkuaan juutalaiseen jumalanpalvelukseen kuuluva ylistysformula *hallelu Jah* 'ylistää Herraa'. Tämä on tiivistynyt yksisanaiseksi ylistyshuudoksi, joka sellaisenaan tai kirkkolatinan (*alleluia*) kautta on lainautunut moniin kieliin. Sanaa käytetään myös substantiivina viittaamassa tietyissä jumalanpalveluksen kohdissa laulettavaan akklamaatioon.

► SAOB 1930 *halleluja*; VKS 1985 *halleluja*.

hallita v. 'hallita, käyttää ylintä valtaa, johtaa, olla hallitsijana; pitää valvonnassaan, hallinnassaan, hoidossaan; ohjata, hoitaa, pitää huolta; pitää kurissa, hillitä; olla etualalla, vallalla, vallita' | (1544) 290 lemmaa, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-212-[PS-E:0]] Lieckiö, Rohot, iwret ia puudh, **hallitzi**
- [A-III-602-[DAN-12:43^]] [Kuninkaan pitää] ylitze Cullan ia Hopian, ia caiken Egijptin, Lijbian, ia Ethiopian tauaran **hallitzeman**
- [A-III-267-[PS-40:3]] [Jumala] asetti minun Jalcani Callion päle, ia **hallitzi** minun keumiseni
- [A-I-576] [Minulla on] Mieli ja kieli pahasti **hallittu**
- [A-II-559-[KOL-3:15]] Jumalan Rauha **hallitcan** teiden Sydhemisen

Verbillä on tarkka vastine ainoastaan karjalassa. Sanavartalo on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χaldān*- edustavat mm. saksan *halten* ja ruotsin *hålla* 'pitää'.

► Thomsen 1869 115; SKES 1955 *hallita*; VKS 1985 *hallita*; LÄGLOS 1991 *hallita*; SSA 1992 *hallita*; NES 2020 *hallita*.

hallitos → **hallitus**

hallitseminen s. 'hallitseminen, hillitseminen, huolenpito' | (1544) 3 esiintymää

- [A-III-390-[PS-119:0]] Mispāt / Juditia siue Jura / Oikius / Oijennus / Souitos / taicka Toimitos / se on **Hallitzemisen** / Domion ia iongun wirghan päättemys.
- [A-I-645] Anna ia lisä minulle – caiken elemen parannoxen / sydhemien wahwudhen / ia caikein haludhen ja sisudhen **hallitzemisen**.
- [A-III-241-[PS-23:0]] Daudin Psalmi. On yxi Kijtossana / Elatoxen / Warieloxen ia **Hallitzemisen** tedhen.

Johdos verbistä (→) *hallita*.

hallitsemus s. 'hallitseminen, vallankäyttö, johtaminen; kurissapitäminen, hillitseminen' (1544) 3 esiintymää

- [A-III-427-[PS-144:0]] Sodhan ia Woiton meno, Wallan **hallitzemus**, Alemaisten Cwlemus [on Jumalan lahja]
- [A-I-642] [Anna] sydhemen hurscaus, rumin **hallitzemus**, oijkeat aijatuxet

Johdos verbistä (→) *hallita*.

► VKS 1985 *hallitsemus*.

hallitsia, hallitsija s. 'hallitsija, valtiias, päämies, herra, johtaja' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-319-[SIIR-51:14]] ia auxenhwsin HERRA / minun Isen / ia **hallitzijan** / etteij hen minua Tuscan aijalla ylen annaisi
- [A-I-685] O Caikein pyhin **hallitzia**, ia caikein asettaija, Jesu Christe
- [A-II-232-R] Pämiehet ia **hallitziat** / cutzuttin ne iotca Jwttat olit pannuet Templin wartiaxi / ia sielle rauhan pitemen ia saattaman.

Johdos verbistä (→) *hallita*.

► VKS 1985 *hallitsija*.

hallitsus s. 'itsehillintä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-530-[GL-5:23]] Hengen Hedhelme on Rackaus, Ilo, Rauha – – Hiliiasus, **Hallitzus**

Verbin (→) *hallita* (: *hallitse*-) johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Täsmälleen samaa johdosta ei tunneta murteistakaan, mutta Kainuun murteissa esiintyy samantapainen *hallihtu*.

► VKS 1985 *hallitsus*; SMS 1988 *hallitsu*.

hallit|us, -os s. '(hallinto)valta; ylimmän vallan käyttö, hallitseminen, johtaminen; esivalta (myös kuv.); ohjaus, johdatus, hoito, huolenpito; hillitseminen, kurissapitäminen' | (1544) 20 esiintymää, myös UpsK

- [A-III-357-[PS-101:0]] mingemotoinen Waldakundain ia se wlcoinen Mailmalinen **Hallitus** oleman pite
- [A-III-389-[PS-119:0]] Pikuda – – Se merkitze mös / nijsse Asioissa / sen **Hallitoxen** wirghan / Quin Grekixi Episcopen / eli Diokesin cutzutan / Ja Somexi Pijspan wirca.
- [A-I-416] [Anna] ette me, sinun **hallituxes**, ja hoomas cautta, nijn – – meiden menetteisim, etteij me nijte ijancaikisita cadhottaijsi
- [A-I-603] SInun Rumis ja weres totinen nauttimus – – olcohon – – minun Sielun ja rumin pyhe **hallitus**
- [A-II-558-R] [Ruumista ei pidä] ylenpaldisen paaston, töön, waluomisen eli mahdhottoman **hallitoxen** cansa, turmeltaman

- [A-I-619] anna minulle – – wastoinkieumises kerssemisen / mötekieumises cochtudhen / Suun **hallituxen**

Johdos verbistä (→) *hallita*. Agricolalla *hallitos* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *huoneenhallitos*.

► VKS 1985 *hallitus*; NES 2020 *hallitus*.

hallitusvirka s. 'taloudenhoitajan toimi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-216-[LK-16:2]] Tee lucu sinun **Hallituswirghastas**, Sille ett sine szaa testedes hallita

Substantiiveista (→) *hallitus* ja (→) *virka* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiin-tyy synonyymina myös (→) *huoneenhallitus*. Piispan virkaan viittaavana sanaliittona esiintyy Agricolalla *hallituksen virka* (→ *hallitus*).

► VKS 1985 *hallitusvirka*.

hallusa, hallus *adpos.* 'hallussa, omistuksessa, hallinnassa; käytössä, hoidossa, valvon-nassa; (määräys)vallassa' | (1544) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-II-231-R] Jerusalem tuli olla Pacanain **hallus** siehenasti quin Pacanat kiendyuet wskoon
- [A-II-433-[ROM-7:2]] yxi waimo ioca Miehen **hallusa** ombi
- [A-III-558-R] Paimeniten cautta ymmerten / Kuningat / Domarit / Papit / Prophetat / Opetaiat ia Kirioittaijat / ioinen **hallus** Walda on annettu
- [A-I-165-[lis.ESTA-0:9]] Sille sinun **hallusas** caiki seijsouat / Ja eijkengen woij sinun Tahdos wastanseiso

Inessiivimuoto substantiivista *haltu*, joka yleensä esiintyy vain eri paikallissijoihin kiteytyneenä adverbina tai adpositiona. Substantiivi on joko johdos verbistä (→) *hallita* tai todennäköisemmin suora laina germaaniselta taholta. Lähtömuodoksi sopii kantagermaanin **χaldā-*, jota edustaa esim. muinaisruotsin *hald* 'kiinnipito, ote; valta, mahti, suoja ym.'. Agricolan *hallus(a)* on aina postpositio, jonka täyden-nys on genetiivissä. Täydennyksenä voi olla myös pelkkä omistusliite.

► VKS 1985 *hallussa*; LÄGLOS 1991 *haltu*; SSA 1992 *haltu*.

hallusta *adpos.* 'hallusta, huomasta' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-416] eij coskan sine nijte [uskovia] sinun **hallustas** hunningolle laske

Substantiivin *haltu* (→ *hallusa*) elatiivimuoto, joka on kiteytynyt postpositioksi. Agri-colan ainoassa esiintymässä on täydennyksenä sekä genetiivimuoto että omistusliite.

► VKS 1985 *hallussa*.

halo → **halu**

halous → **halaus**

halpa *a.* 'vähäarvoinen, vähäpätöinen, arvoton, mitätön, huono; halpasäätyinen, alhainen' (1544) 19 esiintymää

- [A-I-154-[1MS-32:10]] mine olen sangen **halpa** caikeen tehen laupiuten
- [A-III-121-[JES-53:3]] Hen oli se caikein ylencatzottapa / ia caikein **haluin** / kipua ia Sairautta teunens.
- [A-I-237-[JUDIT-16:20]] Sille caiki wffri / ja Raswa ouat sangen **halwat** sinun edhesses
- [A-II-513-[2KOR-11:5]] mine aruan, Ettei mine ole **haluemi**, quin ne corkeimat Apostolit
- [A-III-601-R] yxi hoono ia **halpa** Jumala / ioca ei parambata Cunnia tadho / quin Culda ia Hopia
- [A-III-241-R] Lihauat) ne ouat ne Rickat ia Jalot Mutta iotca Tomusa macauat) ouat ne kieuhet / ia **halpat**
- [A-III-445-R] se **halpa**, keuhe, ychteinen Canssa

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Vastineita on aiemmin esitetty myös etäsukukielistä, mutta näitä rinnastuksia pidetään nykyään aivan epätodennäköisinä. Itämerensuomen sanavartalo on selitetty germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **salwa*-z edustaa mm. norjan *sal* 'kalpea, voimaton, heikko, mitätön'.

► SKES 1955 *halpa*; VKS 1985 *halpa*; UEW 1988 782; LÄGLOS 1991 *halpa*; SSA 1992 *halpa*; EES 2012 *halb*; NES 2020 *halpa*.

halti|a, -ja *s.* 'valtiat, käskynhaltija, esimies, päämies, johtaja; kasvattaja, opettaja; hallussapitäjä, hoitaja, suojelija' | (1544) 55 esiintymää

- [A-III-353-[PS-97:5]] Wooret sulauat ninquin Medenuaha Herran edes, coco Mailman **Haltian** edes
- [A-III-675-[MIK-2:4]] Minun Canssan Maa oudhon **Haltian** saapi.
- [A-I-631] Tule Herra – – [kristillisen] Opim **haltijat**, peiue peiuelde lackamat lisemehen
- [A-II-465-[1KOR-4:2]] [Kristityt ovat] haltiat Jumalan salaisuuden ylitze. Nyt se waiuoim **Haltijoilda** etziten, ette he leuteisijt vskolisexi
- [A-I-537] O minun mackein ylken Jesu Christe / puchtahin racastaija / iocahitzen londocappalen **haltia**
- [A-III-696-[HAB-1:14]] Ja annat Inhimiset keudhe ninquin Calat Meresse / ninquiun [!] Madhot / ioilla ei ychten **Haltia** ole.

Sanalla on vastine useissa lähisukukielissä. Se on joko johdos germaanisiperäisestä (⇒) *hallita*-verbistä tai suora laina germaaniselta taholta. Lähtömuodoksi on rekonstruoitu verbaalisubstantiivi **haldia*-, joskaan tällaisen olemassaolosta ei ole suoranaisia todisteita. *Haltia*-sanalle on ehdotettu myös balttilaista lainaetymologiaa, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin tarhakäärmettä merkitsevä lietuan *žaltys*, ja perusteluna on mainittu, että kysymyksessä on balttilaisella taholla tärkeänä mytologisena suojelushenkenä tunnettu eläin. Agricolan kielessä ei

kuitenkaan näy merkkejä *halti(j)a*-sanana mytologista merkityksistä, ja muustakin vanhasta kirjakiielestä niitä löytyy vasta 1700-luvun lopulta lähtien. Näin ollen mytologinen merkitys voi olla sekundaari ja yleisemmän ’hallussapitäjä, hoitaja, suojelija’-merkityksen pohjalta syntynyt. Agricolaalla *haltija* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (⇒) *huoneen-, pereen-, rahan-, viinatarhan-, yrttitarhanhaltija*.

► Thomsen 1869 115; SKES 1955 *haltija*; VKS 1985 *haltija*; LÄGLOS 1991 *haltija*; SSA 1992 *haltija*; Liukkonen 1999 SUST 235 35–37.

haltita v. ’hallita, pitää hallinnassa’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-357] Caickiwaldias Jumala, catzo armolisesta, sinun perhes pälle, ette he sinun annollas, **haltitaijsijn** rumin cautta

Verbistä ei vanhassa kirjakiielessä tai murteissa tunneta muita esiintymiä. Se voi olla germaanisperäisen (⇒) *hallita*-verbin tilapäinen rinnakkaismuoto, jonka äänne-asuun ovat vaikuttaneet samaan etymologiseen yhteyteen kuuluvan ruotsin *hålla*-verbin vanhat *hald*-tyyppiset variantit. *Haltita* voi olla myös tilapäismuodoste, jonka kanta on abstrahoitu (⇒) *haltia*-sanasta. Rakenteellisesti *haltita* voisi olla johdos suppea-alaisesta pohjalaismurteisesta substantiivista *haltti* ’halu, innostus’, mutta tämä selitys on merkityksen kannalta heikompi.

► SAOB 1932 *hålla*; VKS 1985 *haltita*; SMS 1988 *haltti*.

halttari → **alttari**

haltu|un¹, -hun *adv.* ’omistukseen, hallintaan; käyttöön, hoitoon, huostaan, valvontaan; (määräysvallan) alaisuuteen’ | (1544) 8 esiintymää

- [A-II-327-[AP-6:3]] walitka sis teisten Seitzemen toimelist Mieste / iotca ouat Pyhe Hengi ia Wisautta teunä / ioille me temen Wirghan **haltun** annama
- [A-I-699] coscas Iselle Jumalalle waldakunnan **haltuhun** annat
- [A-I-721] sinun pyhimben tachtos mine annan itzeni cokonans, ja **haltuhun** lasken
- [A-I-389] me itzem / ja caiki meiden omanna / wapahasta **haltun** annama
- [A-II-97-[MT-25:00]] Teme Leiwiske on Jumalen [!] Sana / **Haltun** annettu

Substantiivin *haltu* (⇒ *hallusa*) illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *hallussa*.

haltu|un², -hun *adpos.* ’omistukseen, hallintaan; käyttöön, hoitoon, huostaan, armoille; (määräysvallan) alaisuuteen’ | (1543/1559) 73 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-20] mine annan minun itzen – – sinun **haltuus** ia kesijs
- [A-I-695] meiden Kuningan / ioca sinun säädhys ielken / saij wallan **haltuhuns**
- [A-II-357-[AP-15:40]] Mutta Pauali walitzi Silam / ia matkusti iuamalan [!] armon **haltun** annettuna welijlde.

- [A-II-388-[AP-27:15]] ia quin Haxi waldan otettin / ia ei woinut Tulen tedhen oijetta / nin me laskima sen cwlkeman Twlen **haltun**.
- [A-II-173-[LK-4:6]] Ja sanoi henelle Perkele / Sinulle mine annan caiken temen Wallan / ia heiden Cunnians / Sille minun **Haltuni** ouat ne annetut ia mine annan ne kelle mine tahdon
- [A-II-387-[AP-27:1]] he annoit Paualin muidhen Fangein cansa ydhen Sadhanpämiehen **haltun**

Substantiivin *haltu* (→ *hallusa*) illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agri-colan *haltuun* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Täydennys voi olla myös pelkkä omistusliite.

► VKS 1985 *hallussa*.

haltuunantaa v. 'antaa haltuun, hallintaan, huostaan' | (1551) 1 esiintymä, myös UpsE

- [A-III-597-[DAN-2:44]] henen Waldakundans ei pidhe toiselle Canssalle **haltunannettaman**

Adverbin (→) *haltuun*¹ ja verbin (→) *antaa* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricollalla useimmiten sanaliittona.

► VKS 1985 *haltuunantaa*.

haltuunantaminen s. 'haltuun t. huomaa antaminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-387] Samasa **haltunandamises** mine tenepene / ia iocapeiue / sinun haltuus annan Sieluni / hengen / Elemen / Rumihin / Sydhemen

Johdos verbistä (→) *haltuunantaa*.

► VKS 1985 *haltuunantaminen*.

hal|u, -o s. 'halu, mieliteko, (voimakas) tahto, into, innostus, pyrkimys; kaipaus, ikävä, toivo, toive, odotus; (harras) pyyntö, rukous; hartaus; himo, intohimo, kiihko' (1544) 83 esiintymää, myös Westh

- [A-I-532] minulle ombi **halu** hywehen pein
- [A-II-565-[1TSS-2:17]] me olema site enämin riendeneet teiden casuoitan näkemehe surella **halulla**.
- [A-I-282-[PS-38:10]] HERRA sinun edheses ouat caiki minun **halon** / Ja minun hoocauxen eij ole sinulda salatut.
- [A-I-431] [Luukas Jumalaa] **halolla** rakahasta yliste
- [A-II-232-[LK-22:15]] Mine olen **halulla** halanut södhe tete Pesieislammasta teiden cansan
- [A-I-759] rucoijlen / ette hen raskitzis henen tedhens minulle ledhette sen pyhen hengen – – Joca taijdhaijs cooletta minussa caiki syndiset himot ia **halot**.
- [A-I-765] olen cuullut lihan **halun** yllytuxen

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos samasta germaanis-peräisestä vartalosta kuin verbi (→) *halata*. Agricola käyttää adessiivimuotoa *halulla* 'miehellään' adverbien tapaan.

► SKES 1955 *halu*; Hakulinen 1974 KV 54 102–111; Koivulehto Vir. 1974 122–124; VKS 1985 *halu*; SSA 1992 *halu*; NES 2020 *haluta*.

halulinen *a.* 'kiihkeä, innokas' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-336-[PS-86:0]] [Rukous] on sangen palaua ia **halulinen**

Johdos substantiivista (→) *halu*. Johdos on ominainen etenkin Varsinais-Suomen murteille.

► VKS 1985 *halullinen*; SMS 1988 *halullinen*.

halutoin *a.* 'rakkaudeton' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-589-[2TIM-3:3]] Inhimiset iotca itzeheitens racastauat – – Kijtttemettömet, Jumalattomat, **Halutomat**

Johdos substantiivista (→) *halu*.

► VKS 1985 *haluton*.

halvattu *s. ja a.* 'halvaantunut' | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-30-[MT-4:24]] Ja he toijt henen tygens caikinaijset saijrat – – ia ne piruldariuatus / ia Cuuntaudhilliset / ia **haluatus**.
- [A-II-44-[MT-9:7]] [Jeesus sanoi] sille **Haluatulle**, Nouse yles, ia ota sinun wootes
- [A-II-339-[AP-9:33]] Nin leusi hen sielle ydhen Miehen Eneas nimelde / ioca io cadhexan aijastaica oli Wootesa **haluattuna** maanut.

Nominiksi kiteytynyt partisiippimuoto verbistä *halvata*, jolla on vanha vastine vain virossa. Verbi *halvata* ei esiinny Agricolan teksteissä persoonamuotoisena. Sana-vartaloa on arveltu alkuperältään deskriptiivis-affektiiviseksi, mutta tätä on vaikea perustella. Uskottavamman selityksen mukaan *halvata* on johdos siitä ruotsalais-peräisestä lainavartalosta, joka esiintyy mm. toispuolista halvausta tarkoittavassa, nykyään jo vanhentuneeksi katsottavassa yhdyssanassa *halvslag*.

► SAOB 1930 *halv-slag*; VKS 1985 *halvattu*; EEW 2000 *halvama*; Tuomi 2010 SUST 259; EES 2012 *halvama*.

hama *adv.* 'johonkin t. jostakin asti, peräti, suorastaan' | (1543) 75 esiintymää

- [A-II-91-[MT-24:27]] Sille ninquin pitkesen tuli leimachta / Idheste ia näkypi **hama** Ländehen / Nin mös ombi Inhimisen Poigan Tulemus.
- [A-I-707] **hama** nyt teste aijasta
- [A-O-5-[2MS-20:5]] costan Iseiden ricoxet – – **hama** colmanden, ia nelienden Poluen asti
- [A-I-373–374] **Hama** weren wotamisen sachka sine hirmuisesta witzoittijn

Adverbilla tai sen vartalolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös obinugrilaisista kielistä, ja nämä voivat olla joko adjektiiveja tai adverbeja ('jyrkkä, pysty- t. vaakasuora, suora; suorastaan, juuri, vastapäätä' ym.). Vastineiden perusteella sanaa on pidetty vanhaan perintösanastoon kuuluvana. Agricolalla adverbiksi esiintyy sekä taipumattomana että sisäpaikallissijoihin kiteytyneenä (→ *hamaan*, *hamast*). Myös nominatiivilta näyttävä *hama* voi olla historiallinen tulosija tai latiivinen johdos, josta pääte on kadonnut.

► SKES 1955 *hama*; VKS 1985 *hama*; UEW 1988 52; SSA 1992 *hama*.

hamaan *adv.* 'johonkin asti, peräti, suorastaan, aina' | (1544) 155 esiintymää, myös Westh

- [A-I-110-[5MS-32:13]] Hen weij henen **haman** Maan corckeuten
- [A-II-126-[MK-6:23]] Mitkes minulda anot mine annan sinulle / **haman** poleen minun Waldakundani.
- [A-III-479-[JES-30:28]] Ja henen Hengens ninquin yxi Wesiuirta / ioca **haman** caulan asti vlottu
- [A-III-743-[SAK-9:10]] henen HERRAUDENS pite oleman Merest / nin **haman** Meren asti / ia Wirdhasta hamaan Mailman loppuhun asti.

Il latiivimuotoon kiteytynyt merkitystä vahvistava adverbiksi sanavartalosta (→) *hama*.

► VKS 1985 *hama*.

hamast, **-a** *adv.* 'hamasta, jostakin lähtien, alkaen' | (1544) 37 esiintymää

- [A-I-103-[PS-95:0]] Jwttaat kijtit Jumalata caikista Ihmelisiste Töijste / iotca hen heille Osotti **hamast** Abrahamin aijasta / siihen asti ette he tulit luuattuhun Canaan Mahan
- [A-I-571] sine – – caiki tiedhet / mite mine **hamasta** norudhestan / minun pahoiijlla aijattoxillan / sanoijllan / ja tawoiijllan / caikisa minun menosani / rickonut / päätenyt ja tehnyt olen
- [A-III-372-[PS-107:3]] hen on Maakunnista coonut, **hamast** Idest ia Lennest
- [A-II-643-[HEB-8:11]] he caiki pite minua tundeman, **hamast** sijte pienimeste – – siihen swrimban asti
- [A-III-457-[JES-1:6]] **Hamast** Candapäst nin Lakipähän asti / eipe miten terueytte henesse ole.
- [A-III-405-[PS-121:8]] HERRA ketkeköön sinun vloskeumises ia siselkeumises / **hamast** nyt ia haman ijancaikisehen.

Elatiivimuotoon kiteytynyt merkitystä vahvistava adverbiksi sanavartalosta (→) *hama*.

► VKS 1985 *hama*.

hamati *s.* 'hamatilainen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-470-[JES-11:11]] pite Herran wiele – – omistaman henen Canssans techteite, iotca ienyet olit. Nijlde Assirilde, Egijptilde – – **hamateilda**, ia nijlde meren Lodhoijlda

Kaupungin nimeen *Hamat* perustuva etnonymy, josta ei vanhassa kirjakielessä tässä asussa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hamati*.

hame, -h s. 'puku, vaippa, viitta, ihokas' (myös kuv.) | (1544) 25 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-728] Em mine ano entisen cunnian merckije / quin on / **hame** ia culda sormus / iotca mine poijsnackasin.
- [A-II-170-[LK-3:11]] Jolla ombi caxi **hametta**, andacan iolla ei ychten ole
- [A-II-234-[LK-22:36]] Mutta coska nyt ne Houit olit Jesusen Ristinnaulinet / Otit ne henen Waatteins – – ia siihen mös **Hamen**. Mutta se **Hame** oli wmbinainen / ylhelde haman alhalle cokonans cudottu.
- [A-III-378-[PS-109:29]] Olcoon minun Wainoliseni häuestoxen cansa puetetut / ia olcoon heiden häpiens cansa werhotut / ninquin **Hamehella**.
- [A-III-519-[JES-61:10]] sille Wanhurskaudhen **Hameella** hen minun watitzi

Sanalla on vastine useissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χami-z* edustaa mm. muinaisnorjan *hamr* 'verho, ulkomuoto'. Samaa juurta, joskin toisella johtimella muodostettu, on saksan *Hemd* 'paita'.

► Karsten 1915 87; SKES 1955 *hame*; VKS 1985 *hame*; LÄGLOS 1991 *hame*; SSA 1992 *hame*; NES 2020 *hame*.

hammas s. 'hammas' | (1544) 33 esiintymää

- [A-III-633-[JOEL-1:6]] Sille ette yxi wäkeue Canssa – – iolla ouat **Hambaat** / quin Jalopeural / ia sömehambat / quin Narasialopeural.
- [A-II-33-[MT-5:38]] Te culitta että sanottu oli / Silme silmest / **hammas hampast**.
- [A-II-93-[MT-24:51]] Sielle pite oleman idku ia **hambain** kiristus
- [A-III-407-[PS-124:5]] Kijtetty olcoon se HERRA / Ettei hen meite anna Raateluxexi heiden **Hambaisens**.
- [A-III-261-[PS-37:12]] Se Jumalatoim haastapi site Wanhurskasta / ia **hambaans** kiristele henen yltzens.
- [A-I-279-[PS-35:16]] He **hambahitans** pureskeleuat minun pälleni.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota nykylatviassa vastaa *zobs* 'hammas; avaimen lehti' ja liettuassa *žambas* 'reuna, laita, hirrennurkka'. Agricolan käyttämässä monikon illatiivimuodossa *Hambaisens* 'hampaiisiinsa' ei ole tapahtunut illatiivin päätevoakaali assimilatiota. Agricolalla *hammas* esiintyy perusmerkityksensä lisäksi monissa sanontatavoissa. *Hampaiden kiristys* viittaa tuskaan tai vihaan. Sanonta *pureskella hampaitaan* tarkoittaa ilkkumista. Agricolalla *hammas* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *syömä-hammas*.

► Thomsen 1869 73 ja 1890 246; SKES 1955 *hammas*; Rapola 1965 261; SSA 1992 *hammas*; Junttila 2015 88; NES 2020 *hammas*.

hamppu s. 'hamppu (*Cannabis* sp.)' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-212-[PS-E:O]] Egres – – Caalit, Linat ia **Hampput** edestoi

Laina ruotsin sanasta *hampa*, joka juontuu esigermaanisesta muodosta **kanab*-. Tätä vastaavat kreikan *kánnabis* ja tästä lainattu latinan *cannabis*. Sanan perimäinen tausta on tuntematon. Agricola tarkoittaa esipuheunoissaan kuitukasvina tunnettua vanhaa viljelykasvia, jota on kasvatettu Suomessakin. Antiikin historioitsija Herodotos, joka ensimmäisenä eurooppalaisena on maininnut hampun, on kertonut sen viljelyn juontuvan Skyytiasta, ja tämän perusteella myös hampun nimityksen on arveltu olevan peräisin muinaisten skyyttien eli Etelä-Venäjän aroilla eläneiden iranilaisheimojen kielestä. Nykykäsitteen mukaan *hamppu* on kuitenkin kotoisin Kaakkois-Aasiasta.

► Thomsen 1869 116; Streng 1915 27; SKES 1955 *hamppu*; Kluge & Mitzka 1960 *Henf*; VKS 1985 *hamppu*; SSA 1992 *hamppu*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 205–211; NES 2020 *hamppu*.

hanhi s. 'hanhi (*Anser*)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-9] [Helmikuussa pitää] **Hanhen** ia Sorsan lihast weltä

Sanalla on liiviä lukuun ottamatta vastine kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota vastaavat esim. muinaispreussin *sansy* ja latvian *zoss*.

► Thomsen 1869 83 ja 1890 247; SKES 1955 *hanhi*; VKS 1985 *hanhi*; SSA 1992 *hanhi*; EES 2012 *hani*; Junttila 2015 92; NES 2020 *hanhi*.

hankistos s. 'hanke, valmistelu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-295-[PS-61:O]] cutka ouat ne wahwimat Waldakundain aset ia warieluxet / nimiten / se totinen Jumalan Auxihwtamus / Ei Sodhan **hangistoxen** / harniskain / aseis / eli muihin vskaltaman

Johdos verbistä (→) *hankita*.

hankita v. 'varustaa, valmistaa, valmistella, suunnitella; aikoa, pyrkiä; toimia jonkin saamiseksi tai tuottamiseksi; luoda, valmistaa' | (1544) 47 esiintymää

- [A-II-596-[TIT-3:13]] Zenam sen Lainoppenuen, ia Apollon **hangitze** wisusti matkahan, ettei heille miteken pwtuis
- [A-III-205-[PS-E:O]] [Psalmit] Teudhelisutehen **hangitzeuat**, Ne corkeimat Asiat he osottauat
- [A-I-497] mine **hangitzisin** itzeni sinun armois poolen
- [A-I-29] Joulu warten kylle walmistan. nijn caiki iloxi **hangitan**

Verbi on johdos samasta vartalosta kuin *hankkia*, jolla on vastineita karjalassa, vatjassa ja virossa. Sanavartalon alkuperä on toistaiseksi tuntematon. Germaanista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta tätä ei ole perusteltu uskottavasti. *Hankkia*

näyttää tulleen kirjakieleen vasta 1700-luvun puolimaissa, sitä ennen on käytetty *hankita*-johdosta. Tosin johdoksia ei kaikissa taivutusmuodoissa voi luotettavasti erottaa toisistaan. Kansankielessä *hankkia* on yleissuomalainen ja erityisesti läntinen, mutta myös *hankita* tunnetaan laajasti länsimurteissa.

► SKES 1955 *hankkia*; Hakulinen 1979 319; VKS 1985 *hankkia*; SMS 1988 *hankita*, *hankkia*; LÄGLOS 1991 *hankkia*; SSA 1992 *hankkia*; Jussila 1998 *hankita*, *hankkia*; NES 2020 *hankkia*.

hankittaa v. 'varustaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-688-[NAH-1:12]] He tulcoon nin **hangitetuxi**, ia wäkeuexi quin he tactouat

Verbin (→) *hankita* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Kansankielestä sama johdos on merkitty muistiin Jaalasta.

► VKS 1985 *hankittaa*; SMS 1988 *hankittaa*.

hankit|us, -os s. 'varustus, varustaminen' (myös kuv.) | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-703] Harmagedon / Se on / cadotetut Sotiat / kirottu Sodan **hangitus** / eli onnettomat Sotamiehet.
- [A-III-662] Ne Jumalattomat vskaltauat Linnains ia Kiuimurins päle / Sotawäens / Wallans / Rickaudhens / Wijsaudhens / Mucalaisten auttamisen / ia Sota Asetten **hangitoxen** päle.
- [A-III-689-R] Tesse vlosmaalatan se NebacadNezarin Sotawäen **Hangitus**
- [A-I-669] Kengite minun Jalcani / sille Euangeliumin **hangituxella** rauhahan

Johdos verbistä (→) *hankita*. Sama johdos tunnetaan melko laajasti murteissa, myös asussa *hankitos*. Agricolalla *hankitos* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *sodanhankitos*.

► VKS 1985 *hankitus*; SMS 1988 *hankitus*.

hankkia → **hankita**

hapan a. 'hapan' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-465-[JES-5:20]] We nijlle – – Jotca **Happamast** makian, ia Makiasta **happaman** tekeuet
- [A-III-717] Hyuen / heijun / makian ia caruan / **happan** / keskimeisen ia haruan.

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä volgalaiskieliin asti. Epävarmoja vastineita on esitetty myös ugrilaiskielistä. Sanavartalo *happa-* lasketaan vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *hapan*; VKS 1985 *hapan*; UEW 1988 54–55; SSA 1992 *hapan*; EES 2012 *hapu*; NES 2020 *hapan*.

hapa|nnos, -nos s. 'hapatus' (kuv.) | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-61-[MT-13:00] **Hapannos**) Se ombi mös se sana, ioca Inhimiset mwttelepi ia wdhistapi
- [A-II-203-[LK-12:1]] Cauattacat itzeteiten Phariseusten **Hapanoxest** / quin on Ulcokullatus /

Johdos verbistä (→) *hapantaa*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hapatus*.

► vks 1985 *hapannos*.

hapantaa v. 'hapattaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-209-[LK-13:21]] [Jumalan valtakunta] on Hapatoxen caltainen, ionga yxi Waimo otti, ia pani – – iauhoin secaa, siehenasti quin se caiki **hapansi**

Johdos adjektiivista (→) *hapan*. Agricolalla esiintyy synonyymina myös (→) *hapattaa*.

► vks 1985 *hapantaa*.

hapanut a. 'hapan, hapantunut' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-558-[JER-31:29]] Iset ouat **hapanuet** Winamariat sönyet / ia Lasten hampat ouat heltynet.

Verbin (→) *hapata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

haparoita v. 'ryöstää, haalia kokoon, saalistaa' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-470-[JES-11:14]] Mutta heiden pite leten carkaman Philisterin caulan päle / ia ynne **haparoitzeman** idhen asuuaiset.
- [A-III-721-[HGG-E:0]] [Jumalattomat] alati raateleuat, **haparoitzeuat** ia Ahneudhens cautta Seckins repiuet

Verbillä on varma vastine inkeroisessa ja karjalassa. Se on johdos samasta var-talosta, josta on muodostettu verbi *hapuilla*. Tämä on tullut kirjakieleen vasta 1700-luvun loppupuolella. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu johdokseksi adjektiivista *hapea* 'ahne, perso', mutta myös tämän alkuperä on selittämättä. Agricolalla *haparoita* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *kokoon-haparoita*.

► skes 1955 *hapea*; vks 1985 *haparoita*; ssa 1992 *hapuilla*.

hapata v. 'hapata, tulla happameksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-59-[LK-13:21]] Taiuan waldakunda ombi Hapatoxen wertainen ionga waimo otti / ia seghoitti colmen wacan iauhoia / siihen asti quin caiki **happani**.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos vartalosta *happa-*(→ *hapan*). Verbin paradigma on Agricolan ajan kielessä ja myöhemminkin sekakoos- teinen siten, että infinitiivi ja finiitivartalo sisältävät eri johtimen, joskin nämä on selitetty samasta lähtökohdasta äännehistoriallisten muutosten kautta syntyneiksi.

► Hakulinen 1979 50, 286; VKS 1985 *hapata*.

hapat|os, -us s. 'hapatus, käyteaine; (kuv.) kartettava asia, mädänneisyys, turmelus' (1548) 13 esiintymää

- [A-III-648-[AM-4:5]] suitzuttacat **Hapatoxest** kijtoswffrixi
- [A-II-68-[MT-16:11]] teiden pideis cauattaman sijte Phariseusten ia Sahduceusten **hapatuxest**

Johdos verbistä (→) *hapattaa*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hapannos*.

► VKS 1985 *hapatus*.

hapattaa v. 'tehdä happameksi' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-468-[1KOR-5:6]] yxi wähe Hapatos caiken Taikinan **hapatta**

Johdos vartalosta *happa-* (→ *hapan*). Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hapantaa*.

► VKS 1985 *hapattaa*.

hapattu a. 'hapan' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-583-[HES-18:2]] Iset ouat **Hapatut** winamariat sönyet / Waan Lastein Hampat ouat sijte heltynyet.

Verbin (→) *hapata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

happamatoin a. 'hapantumaton' (kuv.) | (1548) 3 esiintymää, myös UpsE (*happomaton*)

- [A-II-468-[1KOR-5:8]] pitekem meiden Päsieisen – – sijnä Puchtaudhen ia Totudhen **happamattomas** Taikinasa

Verbin (→) *hapata* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *happamaton*.

harava s. 'hara' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-642-[AM-1:3]] he Gilead raudhaisilla **Harauoilla** warstoit

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos sanasta *hara*, jolla on etymologisia vastineita lähisukukielten lisäksi myös saamessa. Marista aiemmin esitetty vastine on liitetty toiseen yhteyteen (→ *sarka*). *Hara* on vanhastaan laskettu kuuluvaksi vanhaan perintösanastoon, mutta toisaalta on pidetty mahdollisena, että

se kuuluisi yhteen *haara*-sanan kanssa ja koko sanue olisi alkuaan balttilaista lainaa. Balttilaisilla vastineilla (esim. liettuan *žaras* 'vitsa, risu; varsi; suunta; joukko') ei kuitenkaan ole haran merkitystä, ja niiden omakin etymologia on epäselvä. Näin ollen lainaselitys jää kiistanalaiseksi. Kantasana *hara* on ensi kertaa mainittu Ericus Schroderuksen sanakirjassa 1637.

► SKES 1955 *hara, harava*; VKS 1985 *harava*; UEW 1988 783; SSA 1992 *hara, harava*; Aikio 2009 149; Junttila 2015 101; NES 2020 *harava*.

haravoita v. 'harata, äestää' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-624-[HOS-10:11]] Minun pite opettaman – – Judan kyndemen, ia Jacobin **harauoitzeman**

Johdos substantiivista (→) *harava*.

► VKS 1985 *haravoida*.

hardas → **harras**

harhaan *adv.* 'erilleen, syrjään' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-62-[MT-14:13]] Coska nyt Jesus sen cwli / poismeni hen sielde hahdella äri malle **harhaan**.
- [A-II-177-[LK-5:16]] hen poismeni **harhaan** corpeen

Adverbiksi kiteytynyt illatiivimuoto nominista *harha*, joka ei esiinny Agricolalla itsenäisenä sanana. *Harha* esiintyy vanhassa kirjakielessä yleensä adjektiivina. Sen alkuperä on hämärän peitossa. Sille ei ole esitetty vastineita suvukielistä eikä myöskään lainaetymologiaa. Vanhassa kirjakielessä germaanisperäiseksi arvellulla *haira*-sanalla on samantapaista käyttöä kuin *harha*-sanalla, mutta äänteellisesti näitä on vaikea yhdistää.

► VKS 1985 *harhaan*; LÄGLOS 1991 *haira*; SSA 1992 *haira, harha*.

harja s. 'harja, harjanne, korkein kohta; hevosen harja, niskajouhet' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-28-[MT-4:5]] [Perkele] asetti henen Templin **harian** päle
- [A-I-37] Orin **haria** leica

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota lainanantajataholla vastaavat mm. liettuan *šerys* 'sian harjas' ja latvian monikollinen *sari* 'harjakset, jouhet, hevosen harja; karva'. Eläimen harjasten tai jouhien merkitys on alkuperäinen, mutta itämerensuomessa sama sana viittaa myös katon harjaan. Oljista tai ruoosta valmistetun katon harja muistuttaa hevosen harjaa, joka on samalla hevosen korkein kohta. Itämerensuomessa sanalla on myös merkitys 'suka, harja', mutta tämä ei esiinny Agricolan kielessä.

► Thomsen 1869 80 ja 1890 222; SKES 1955 *harja*; VKS 1985 *harja*; SSA 1992 *harja*; Junttila 2015 92; NES 2020 *harja*.

harjaantua v. 'tottua, oppia' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-71-[MT-17:24]] Eikö teiden Mestarin ole **hariaannut** Weroraha maxaman?

Verbi on johdos vartalosta *harja-*. Saman vartalon samantapaisia johdoksia on myös lähisukukielissä. Vartalon alkuperä on epäselvä. Ei ole mahdotonta, että se kuuluisi etymologisesti yhteen balttilaisperäisen, harjasta tai sukaa merkitsevän (→) *harja*-san kanssa. Esim. virossa on sanasta *hari* 'harja, suka' muodostetulla johdoksella *harida* myös merkitys 'sivistää, puhdistaa, viljellä'.

► SKES 1955 *harjaantua*; VKS 1985 *harjaantua*; SSA 1992 *harjaantua, harjoittaa*; EES 2012 *hari*; NES 2020 *harjoitella*.

harjoitella, harjotella v. 'opettaa, totuttaa, perehdyttää, harjaannuttaa; opetella, perehtyä; harrastaa, tehdä jatkuvasti jotakin, toimia jonkin parissa' (1544) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-I-545] [Jumalallisissa] aijatoxissa **harjoijttele** aijna minun mielden
- [A-II-611-[2PT-E]] mana hen nijtā, ette he **harioitelisit** heitensä hyuisā tōise
- [A-III-211-[PS-E:O]] täte lue ia **harioittele**
- [A-I-275-[PS-31:24]] runsast costa, nijlle iotca ylpeytte **harjotteluat**

Johdos synonyymisesta verbistä (→) *harjoittaa*. Agricolalla verbi esiintyy myös yhdessä refleksiivipronominin kanssa: *harjoitella itse(ä)nsä* 'opetella, harjaannuttaa itseään, perehtyä'.

► VKS 1985 *harjoitella*.

harjoittaa, harjottaa v. 'opettaa, totuttaa, harjaannuttaa; harrastaa, tehdä jatkuvasti jotakin, toimia jonkin parissa, käyttää' | (1544) 35 esiintymää

- [A-III-625-R] Eiti Lapsens **harioitta** keumen
- [A-II-580-[1TIM-4:8]] paramin **harjoita** itzesinuas Jumalisudhes
- [A-III-682-[MIK-6:8]] Ettes ketkisit Jumalan Sanan / ia rackautta **harioittaisit**
- [A-I-691] ette he machtaijsit sen mailmalisen Mieckan – – oijkein canda / pite / ia **harioijtta**
- [A-II-15-[UT-E]] temen Maan kieli oli ennen neite aicoija, iuri wāhe, ia lehes ei miteken kirioisa eli pockstauisa prucattu taicka **harioitettu**

Johdos samasta vartalosta *harja-*, josta on muodostettu myös verbi (→) *harjaantua*. Yhdessä refleksiivipronominin kanssa (*harjoittaa itse(ä)nsä*) verbi merkitsee 'opetella, oppia, totuttautua, perehtyä'. Samassa merkityksessä esiintyy johdos (→) *harjoitella*. Agricolalla *harjoittaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yltäharjoittaa*.

► VKS 1985 *harjoittaa*.

harjoittamaton → harjottomatoin

harjoitus → harjotus

harjottomatoin *a.* 'tottumaton, oppimaton' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-638-[HEB-5:13]] ioca Reeskasta wiele ombi osalinen, hen on **Hariottomatoin** siihen Wanhurskauden puheyteen

Verbin (→) *harjoittaa* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. Agricolan sanassa on ilmeisesti painovirhe, ja tarkoitettu muoto on *harjottamaton*.

► VKS 1985 *harjoittamaton*.

harjotus, harjoitus *s.* 'harjoittelu, valmennus; käyttö; tapa, toiminta' (1544) 3 esiintymää

- [A-II-580-[1TIM-4:8]] se rumilinen **harioitus** wähen kelpapi
- [A-II-17-[UT-E]] [Oudot ja kamalat sanat] quitengin aijallans **hariotuxes** suloisemaxi tuleuat
- [A-I-719] nemet ouat oiikeat Christilisten **harjotuxet** tesse nykysese elemes

Johdos verbistä (→) *harjoittaa, harjottaa*.

► VKS 1985 *harjoitus*.

harjus *s.* 'katonharja' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-698-[HAB-3:11]] kiuetki Mwreis pite hwtaman, ia ne Malat **Hariuxista** pite heite wastaman

Substantiivin (→) *harja* johdos, josta ei samassa merkityksessä tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *harjus*.

harkka sana *s.* 'riitainen puhe' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-648] Joca minun **harcka sanasta** lepyteis, ia turhasta heijuste puheste asetais

Substantiiveista *harkka* ja (→) *sana* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Samaa yhdyssanaa ei tunneta muilta kirjoittajilta vanhassa kirjakielessä, mutta *harkka* esiintyy yksinään samassa merkityksessä. Kansankielessä *harkkasana* tunnetaan laajalti länsimurteissa. *Harkka* esiintyy murteissa myös merkityksessä 'hara, harava', ja tältä pohjalta se on mahdollista selittää *hara*-sanana (→ *harava*) johdokseksi. Myös *harata*-verbiä käytetään kuvaannollisesti vastustamisen merkityksessä. Sekin on mahdollista, että *harkka* on lainaa muinaisruotsin melua ja meteliä tarkoittavasta sanasta *hark*, joka perustuu alkuaan äänteelliseen motivaatioon.

► VKS 1985 *harkkasana*; SMS 1988 *harkkasana*; Toropainen 2017 51; Junttila 2022 109.

harmaa *a.* 'harmaa, harmaantunut' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-382] walkian [vaatteen] he weit ia punaijsen / mutta **harmasta** he arwoittelit / quin wmbinainen oli cudottu
- [A-III-493-494-[JES-46:4]] Mine tadhon teite canda haman wanhuteen, ia sihenasti quin **harmaxi** tuletta

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä ja saamessa. Se on vanha balttilainen laina, jota liettuassa edustaa *šarvas* tai *širmas* ja latviassa *sirms*.

► Thomsen 1890 223; SKES 1955 *harmaa*; Koski 1983 189–199; VKS 1985 *harmaa*; SSA 1992 *harmaa*; Junttila 2015 92; NES 2020 *harmaa*.

harmaapää *s. ja a.* 'vanha, vanhus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-112-[5MS-32:25]] Wlcon pite Miecka heite ödhyttemen / Ja siselle cauhistus. Sekä Nooricaijsen ette Neitzön / nisähitzet ynne sen **harmapän** Miehen cansa.
- [A-III-444-[5MS-32:25]] Seke pilit ette picat, Imeueiset ynne sen **harmapän** cansa

Adjektiivista (→) *harmaa* ja substantiivista (→) *pää* muodostettu nomini.

► VKS 1985 *harmaapää*.

harmaus *s.* 'vanhuuden harmaus, harmaantuminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-311-[PS-71:18]] minun wanhudheni ia **harmaudheni** aialla ele Jumala minua ylenanna

Adjektiivin (→) *harmaa* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *harmaus*.

harniska *s.* 'haarniska, sotilaan (ylä)ruumiin suojus' (myös kuv.)
(1544) 8 esiintymää

- [A-III-466-R] He ouat alati **harniskas**, eike coskan Mieckans poislaske
- [A-I-604] Olcohon minulle **harnisca** wscoxi

Laina muinaisruotsin sanasta *harnisk* tai suoraan keskialasaksan sanasta *harnesch*, *harnisch* ym., josta myös ruotsin sana on peräisin. Alkuaan sana juontuu muinaisranskasta ja mahdollisesti kelttiläisistä kielistä. Sanan ensi tavun vokaali on alkuaan ollut lyhyt, ja myös suomen vanhassa kirjakielessä vokaali on useimmiten kirjoitettu lyhyeksi 1700-luvun loppupuolelle asti. Sanaan myöhemmin vakiintunut pitkä vokaali selittyy ruotsin pitkän, painollisen ensi tavun vokaalin mallin noudatteluksi.

► Streng 1915 25; SAOB 1930 *harnesk*; SKES 1955 *haarniska*; VKS 1985 *haarniska*; SSA 1992 *haarniska*; Köbler 2014 *harnesch*; NES 2020 *haarniska*.

harniskattu *v.* 'haarniskoitu, varustettu haarniskalla' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-499] ette me olisima – – caikisa kiusauxisa, wastoinkieumises, ia waijuas **harniskatut**, Jesusen Christusen sinun poias meiden Herran cautta

Adjektiivina käytetty partisiippi verbistä *harniskata*, joka on johdos substantiivista (→) *harniska*. Agricolalla synonyymisenä verbinä esiintyy myös (→) *harniskoita*.

► Streng 1915 26; VKS 1985 *haarniskata*.

harniskoij|ta, -da *v.* 'varustaa (haarniskalla tms.)' (kuv.) | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-608-[1PT-4:1]] ETTE nyt CHRISTUS Lihasa meiden edesten on kersinyt / Nin **Harniskoitka** mös teiten samalla mielelle.
- [A-I-518] hen itzens Sanoilla ia cappaleilla pyhiste Ramatusta – – ombi **harniskoijnut**
- [A-III-346-[PS-91:0]] iotca HERRAN päle turuauat / ia henen pyhen Lupauxijns loottauat / tukeeuat ia **harniskoitzeuat** / ne Jumalalda / Tuskissa warieldaan ia autetaan.

Johdos substantiivista (→) *harniska*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös *harniskata* (→ *harniskattu*).

► Streng 1915 26; VKS 1985 *haarniskoita*.

harniskoitu *a.* 'haarniskoitu, (haarniskalla tms.) varustettu' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-201-[LK-11:21]] Coska Wäkeue **harniskoittu** henen Cotons wariele / nin henen omans ouat rauhas.
- [A-III-322-[PS-78:10]] ne Ephraimin Lapset, **harniskoitut**, Joutzella ambuit
- [A-III-450-[2SM-23:7]] Ja ios iocu heite raatele / nin he Raudhal ia Keiheille **harniskoitut** / ratki heite cadhottauat

Verbin (→) *harniskoita* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

harpunkieli *s.* 'harpunkieli, harpunsoitto' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-223-[PS-150:4]] Kijtteket hende culcoijsella / ja Tantzill / Kijtteket hende **harpunkielille** / ja wrgoilla
- [A-III-435-[PS-150:4]] Kijtteket hende **Harpunkielille** ia Huiluilla

Substantiiveista *harppu* ja (→) *kieli* muodostettu yhdyssana. *Harppu* ei esiinny Agricolan teksteissä itsenäisenä sanana, mutta se mainitaan Jaakko Finnon virsikirjassa 1583. Se on lainaa ruotsin sanasta *harpa*.

► Streng 1915 28; SKES 1955 *harppu*; VKS 1985 *harppu*, *harpunkieli*; SSA 1992 *harppu*; NES 2020 *harppu*.

harras, hardas *a.* 'kova, ankara, tuskallinen; kiihkeä, antaumuksellinen, sydäimestä lähtevä' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-380] Eijke **hartat** puhet lackanet, sihenasti quin domio annettin
- [A-I-380] Nin sinun werckyue rumis / tuli **harttaist** haawoist sijnisexi
- [A-III-567-[VLT-1:13]] Corkiudhesta hen lehetti Tulen minun Luihini siselle / ia annoi sen **hartaan** olla nijsse
- [A-I-788] meiden **hardhasten** Rucousten, ia sydhemelisen pydhön ielkin

Sanalla on tarkka vastine ainoastaan virossa. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantaskandinaavista alkumuotoa **hardaz* edustaa mm. nykyruotsin *hård* 'kova'. Sana on alun perin merkinnyt suomessakin kovaa, lujaa tai ankaraa, ja se on saanut nykymerkityksensä vasta vähitellen uskonnollisessa kielessä. Agricolan *hardhas*-muodossa *-rt*-yhtymän heikossa asteessa ei vielä ole tapahtunut nykykielelle ominaista assimilatiota. Kansankielessä *harras* tunnetaan etenkin länsimurteissa, ja asu *hartas* esiintyy Varsinais-Suomen pohjoisosassa. Agricolan ajan kielessä *harras*-sanalla ei vielä ole selvästi hengelliseen hartauteen liittyvää merkitystä, vaan etusijalla on alkuperäinen 'kova, ankara'.

► Thomsen 1869 116; SKES 1955 *harras*; VKS 1985 *harras*; SMS 1988 *harras*; Vartiainen 1988 196–199; LÄGLOS 1991 *harras*; SSA 1992 *harras*; NES 2020 *harras*.

harrastaa *v.* 'tavoitella' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-320-[SIIR-51:25]] Mine Sydhemesteni hende [viisautta] **harrastin**, ia olin ahckera sen ielkin tekemähen

Johdos adjektiivista (→) *harras*.

► VKS 1985 *harrastaa*.

hartaaman *adv.* 'kiihkeämmin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-234-[LK-22:44]] [Jeesus] Coleman cansa soti, ia rucoli **hartaman**

Adjektiivin (→) *harras* komparatiivimuodon yksiköllinen instruktiivi, jota on käytetty adverbina. Agricolalla synonyymisina adverbeina esiintyvät myös (→) *hartaamasti*, *hartaasti*.

► VKS 1985 *hartaasti*.

hartaamast, -i *adv.* 'kiihkeästi, kovasti, ankarasti' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-476] Mutta sine wiele **hartamast** hala sen meille andaxes
- [A-III-201-[PS-E:0]] [Kärsimykset Daavid] **hartamasti** tunki ia kersi

Adjektiivin (→) *harras* komparatiivimuodosta johdettu adverbi. *Hartaamast* voi olla myös loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Agricolalla synonyymisina adverbina esiintyvät myös (→) *hartaaman*, *hartaasti*.

► VKS 1985 *hartaasti*.

hartaa|sti, -sta, -st, hartaha|sti, -sta, -st, harttaast *adv.* 'kovasti, ankarasti, kiivaasti, lujasti, kiihkeästi' | (1544) 48 esiintymää, myös Westh

- [A-II-356-[AP-15:39]] nin **hartasta** he rijtelit keskenens
- [A-III-524-[JES-64:12]] HERRA maltacos sinus neist nin couana pite / ia wait istua / ia meite nin **harttasti** alaslödhe?
- [A-I-551] JESUS CHRISTUS / ombi meille lahijannut henen Rumins ja werens / synnin andexisamisexi / ette ne **hartasti** iurduijsit teidhen sydhemihin
- [A-I-90] Nyt on se waralinen aijca – – Josta Christus ia Apostolit.
hartast puhuijt
- [A-III-308-[PS-69:12]] mine idkin ia paastosin **hartahasta**

Adjektiivista (→) *harras* johdettu adverbi tai adjektiivin elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Suomen kansankielessä *hartaasti* esiintyy etenkin Varsinais-Suomen ja Pohjanmaan murteissa sekä Kainuussa. Varsinais-Suomessa tunnetaan myös muoto *harttaasti*. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *hartaaman*, *hartaamasti*.

► VKS 1985 *hartaasti*; SMS 1988 *hartaasti*; Vartiainen 1988 196–199.

harti|a, -o s. 'hartia, niskan ja lavan seutu' (myös kuv.) | (1544) 13 esiintymää

- [A-I-13] [Huhtikuussa] Machta mös Cuppat anda, mutta ey **harttijan** pälle
- [A-II-87-[MT-23:4]] Sille että he cocon sitouat raskat / ia candamattomat coormat / ia paneuat Inhimisten **hartioijlle**
- [A-III-63] Senteden teutui Jumalan Poian inhemisexi tulla / ia hene Isense wihan otta **hartioillensa**
- [A-III-113-[JES-9:6]] Sille ette meille ombi Pilti syndynyt / ia Poica ombi meille annettu / ionga **Hartios** HERRAUS ombi

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantaskandinaavista alkumuotoa **hardiā*- edustaa mm. nyky-ruotsin murteellinen *hård* 'lapaluu'.

► Thomsen 1869 116; Karsten 1915 130; SKES 1955 *hartia*; VKS 1985 *hartia*; LÄGLOS 1991 *hartia*; SSA 1992 *hartia*; NES 2020 *hartia*.

harva *pron.* 'harva, ei moni, muutama, jokunen, vähälukuinen, vähäinen; mieto' (1544) 14 esiintymää

- [A-I-145-[BAR-2:13]] me olema sangen **harwat** ienut Pacanoiten keskelle / iohongas meiet haiotit.
- [A-II-84-[MT-22:14]] monda ouat cutzutut mutta **haruat** wlgoswalittut.

- [A-II-125-[MK-6:5]] hen **haruain** sairasten päle kätens pani
- [A-III-717] Haisto, haijun haisust eroitta – – Hyuen, heijun, makian ia caruan, happan, keskimeisen ia **haruan**

Sanalla on varma vastine kaikissa lähisukukielissä. Mahdollisia vastineita on esitetty myös etäsukukielistä ugrilaiskieliin asti. Näihin liittyvistä äännehistoriallisista ongelmista huolimatta sanaa pidetään yleensä ikivanhaan perintösanastoon kuuluvana. Agricolalla *harva* on kvanttoripronomini, joka muistuttaa paikoin adjektiivia. Sana esiintyy myös yhdyssanan perusosana (→) *ylenharva*.

► SKES 1955 *harva*; VKS 1985 *harva*; UEW 1988 502; SSA 1992 *harva*; EES 2012 *harv*; NES 2020 *harva*; EVE 2022 *harva*.

harvoin *adv.* 'harvoin, ei usein' | (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-733] Eijke mös **harwoin** tapachtu / ette cosca me lulema meidhet oleuan wscolistein ystewein seasa / nijn me Ezechielen cansa asuma scorpionein keskelle
- [A-II-16] Ja mwtomat taas **haruoin** eli eijkenens wijtziuet Sarna päle studerata
- [A-III-211-[PS-E:O]] se Wähe quin kirioitetan, **haruoin** se sarnatan eli luetan

Kvanttoripronominin (→) *harva* monikollinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

haskata → **haaskata**

haskaus → **haaskaus**

hatara *s.* 'hattara' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-615-[2PT-2:17]] Ne ouat wedhettömät lechtet / ia piluen **hatarat** iotca Tuulispäälde ymberins aietan

Hattara-sanana variantti, joka tunnetaan useissa länsimurteissa. Substantiivilla *hattara* on vastineita useissa lähisukukielissä. Sana voi ohuen pilven lisäksi merkitä harvaa kangasta tai riepua. Sanalle on esitetty germaaninen lainaetymologia. Sen mukaan kantagermaaniseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **χaP(a)rō* tai **χaP(a)rōn-*, jota edustaa muinaisyläsaksan *hadara* 'lumppe, riepu'. Toisen selitysvaihtoehdon mukaan *hatara* on johdos murren sanasta *hata*, joka merkitsee mm. ensi orasta tai pientä kortetta muistuttavaa kasvia. Tämä *hata*-sana saattaa olla germaaninen tai indoiranilainen laina. Lähtömuodoksi on rekonstruoitu kanta-germaanin siementä merkitsevä **sāda-* tai sitten kantairanin syntyvää tai kasvavaa merkitsevä **dzaHta-*. Harvaa tai haurasta merkitsevä adjektiivi *hatara*, joka ei esiinny Agricolan teoksissa, saattaa kuulua samaan yhteyteen.

► SKES 1955 *hattara*¹, *hattara*²; SMS 1988 *hatara*; LÄGLOS 1991 *hata*, *hatara*, *hatikka*; SSA 1996 *hattara*¹, *hattara*²; Holopainen 2019a 257–258; NES 2020 *hatara*.

haudata v. 'haudata, toimittaa vainajan ruumis hautaan' (myös kuv.)
(1543) 53 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-9] [Jeesus on] Ristinaulettu, coletettu, Ja **haudattu**
- [A-III-181-[JH-19:40]] Nin he otit Jesusen rumin – – käreit sen puchtasen linauatein / ia sidhoit sen Linoilla woitein cansa / ninquin Judasten tapa on **haudhata**.
- [A-II-62-[MT-14:12]] Ja edeskeuit hene opetuslapsens / ia poisotit henen rumin / ia **hautasit** sen
- [A-II-431-[ROM-6:4]] me olema sis henen cansans **haudhatut** casten cautta colemahan

Johdos substantiivista (→) *hauta*.

► VKS 1985 *haudata*.

haukkua v. 'haukkua, moittia, parjata' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-273-[PS-31:14]] moni minua pahasti **haucku**

Verbillä on vastine liiviä lukuun ottamatta kaikissa lähisukukielissä. Se on johdos koiran ääntelyä jäljittelevästä, äänteellisesti motivoidusta vartalosta. Myös moittimisen merkityksessä verbillä on vastineita sukukielissä, ja tämä selittyy verbin vertauskuvalliseksi käytöksi. Vähemmän uskottavan selitysvaihtoehdon mukaan *haukkua* on balttilainen laina ja samaa juurta kuin liettuan *šaukti* 'huutaa, kutsua'.

► SKES 1955 *haukkua*; VKS 1985 *haukkua*; SSA 1992 *haukkua*; Suhonen 1992 FS Rédei 415–416; EES 2012 *hauguma*; Junttila 2015 101; NES 2020 *haukkua*.

haukkuus → **hengenhaukkuus**

haukotus → **hengenhaukotus**

haukutella v. 'houkutella, taivutella, suostutella, viekoitella' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-538] wsein he [pahuudet] esteuet ia wietteleuet / **hauckutteluat** / ia kietoijuat / etteij minulle olis wapa tygekieumys sinun tyges
- [A-II-617-[1JH-3JH-E]] hen ylesherette ia **hauckuttelepi** meite Rackautehen
- [A-III-609-[HOS-2:14]] Mine tadhon hende **haucutella** / ia wien henen Corpehen / ia sulaisesta puhun henen cansans.

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperä on epäselvä, ja myös alkuperäisen asun määrittäminen on hankalaa, sillä rinnakkaisasuna, ei tosin Agricolalla mutta eräissä muussa 1500-luvun lähteessä, esiintyy *houkutella*, ja lisäksi samassa merkityksessä tunnetaan myös (→) *hukuttaa*. Murteissa *haukutella* esiintyy mm. Varsinais-Suomessa, Satakunnassa sekä paikoin Kymenlaaksossa ja Etelä-Karjalassa.

► SKES 1955 *houkuttaa*; VKS 1985 *haukutella*; SSA 1992 *houkutella*; NES 2020 *houkuttaa*.

haukutos s. 'suostuttelu, viekoittelu, houkutus, kiusaus, viettelys'
(1544) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-I-757] MIne waijwanen syndinen Inhiminen lowun Perkelehesta /
ia caikista henen menostans / neuuostans ja **hauckutoxestans**
- [A-I-765] pikimin olen cuullut lihan halun yllytuxen, Perkelen kiusauxen,
ia temen mailman **hauckutoxet**
- [A-III-24] Ja wariele heite (O laupias Ise) caikista Perkelen **haucutoxesta**

Johdos verbistä *haukuttaa*, joka on kantasanana myös verbissä (→) *haukutella*.
Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hukutos*².

► VKS 1985 *haukutos*.

hauraallinen a. 'haureellinen, moraalisesti heikko' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-605] Ei pidhe kengen aiattelman / ette hen [Hoosea] nin **haurallinen**
ombi / seke töisens ette sanoisans.

Johdos adjektiivista (→) *hauras*.

► VKS 1985 *haureellinen*.

hauras a. 'hauras, (moraalisesti) heikko' (myös kuv.) | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-821] hen ombj heicko ja **hauras**
- [A-I-647] Lajina minulle **hauraimalle** minun pyhein Esijsein wscon askelet
autuallisesta tawoiija.
- [A-III-473-[JES-25:4]] Sille sine olet ninen **Hauracten** wäkwewys / ninen
Kieuhein vrhous heiden waiuoisans.

Sanalla on vepsää lukuun ottamatta vastine kaikissa lähisukukielissä. Sen rakenne viittaa lainaperäisyyteen, ja sitä onkin arveltu vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **saura*-z edustaa muinaisnorjan *saurr* 'lika, loka'. Merkityseron vuoksi tämä selitys on kuitenkin katsottu epävarmaksi. Semanttista yhteyttä voidaan perustella kuitenkin nimenomaan uskonnollisessa kielessä näkyvällä moraalisen heikkouden merkityksellä. Likatahraa ja likaamista merkitseviä sanoja käytetään myös syntiin ja moraalittomuuteen viittaamassa (→ *hierellä*, *pilkku*). Agricolan kielessä esiintyy myös *hauras*-adjektiivin rinnakkaisjohdos *haurea* johdosten kantana (→ *haureellinen*, *haureus*).

► SKES 1955 *hauras*; Koivulehto Vir. 1979b 276; VKS 1985 *hauras*; LÄGLOS 1991 *hauras*; SSA 1992 *hauras*; EES 2012 *habras*; NES 2020 *hauras*.

hauraus s. 'heikkous' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-505] sine meiden Lihan **hauraudhen** tunnet
- [A-I-809] Auta meite lihan nopsaudhen / **hauraudhen** / ia caiki mwddh
häkuman yllytyxet Christusen Ristihin naultizeman

Johdos adjektiivista (→) *hauras*.

► VKS 1985 *hauraus*.

haureellinen *a.* 'siveetön, säädytön; haureutta harjoittava' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-763] olen **haureliset** himot, aijatoxet, sanat, ia töedh pitenyt
- [A-III-24] ettei he [aviopuolisot] wietelleisi iongun rietan ia **haurelisen** Himon cautta

Johdos adjektiivista *haurea*, josta on muodostettu myös (→) *haureus*. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *hauraallinen*.

► VKS 1985 *haureellinen*.

haur|eus, -ius *s.* 'moraalinen heikkous, siveettömyys, säädyttömyys; säädytön teko' (1544) 26 esiintymää

- [A-I-21] Waaralinen on mös **haureus**. Nijn mös ylen palio makaus.
- [A-II-449-[ROM-13:14]] holhocat Rumistan, waan ei **haureuteen**
- [A-II-449-[ROM-13:13]] Waeldacam soueliasta / ninquin peiuelle / Ei ylensoimisesa eike yleniomisesa. Ei Cammioisa ia **haureuxisa**.
- [A-I-736] Armaijtze minun pälleni / O Christe / ionga mine wsein ia palio wstanrickoin Coreuxisa / ahneuxisa / Lajnouxisa / **hauriuxisa**

Adjektiivin (→) *hauras* murteellisesta rinnakkaisjohdoksesta *haurea* johdettu substantiivi. *Haurea* 'helposti murtuva, mureneva' tunnetaan mm. itäisen Uudenmaan hämäläismurteissa ja Etelä-Karjalassa. Moraaliseen heikkouteen viittaava merkitys on ominainen vain uskonnolliselle kirjakielelle.

► SKES 1955 *hauras*; VKS 1985 *haureus*; SMS 1988 *haurea*; SSA 1992 *hauras*.

haureus työ *s.* 'siveettömyys, haureuden harjoittaminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-19] ele tee silloin **haureus töö**

Substantiiveista (→) *haureus* ja (→) *työ* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Vastaavaa yhdyssanaa ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1985 *haureustyö*; Toropainen 2017 51.

hauristella *v.* 'elää säädyttömästi, harjoittaa haureutta' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-707-[ILM-18:3]] Kuningaat Maan päle ouat henen cansans **Hauristelluet**

Adjektiivin (→) *hauras* rinnakkaisjohdokseen *haurea* tai *hauria* perustuva verbi. Rakenteensa puolesta kantasanaksi sopisi myös murteellinen verbi *hauristaa*, mutta tällä on vain konkreettinen hauraaksi tekemisen merkitys, jossa ei oteta kantaa moraalisiin. *Hauristaa* ei esiinny Agricolan kielessä eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *hauristella*; SMS 1988 *hauristaa*.

haurius → **haureus**

hauskuus s. 'ajanviete, ratto' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-684] Taiuahat, nijn monella walkeudhella, peiuen tarpexi, ia öön lodhutoxexi eli **hauskudhexi** caunistit

Johdos adjektiivista *hauska*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. *Hauskalle* ei tunneta varmoja etymologisia vastineita sukukielistä. Nykymerkityksen lisäksi *hauska*-sanalla näyttää vanhastaan olleen myös merkitys 'nopeasti kuluva, turha; tuhlaavainen'. Sen on arveltu etymologisesti kuuluvan yhteen *haja*-vartalon (→ *hajalla*) kanssa.

► SKES 1955 *haja, hauska*; VKS 1985 *hauskuus*; SSA 1992 *hauska*; NES 2020 *hauska*.

hauta s. 'kuoppa; hauta, hautakammio, vainajan leposija' (myös kuv.)
(1544) 112 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-259-[PS-7:16]] **Haudhan** hen caijwoij / Ja walmisti / Ja on sijhen Gropihin caatunut / ionga hen oli tehenyt.
- [A-II-182-[LK-6:39]] Woico yxi Sokia toista sokiata talutta? Eikö he molemat **Hautan** lange?
- [A-III-267-[PS-40:3]] Ja hen wlosweti minun sijte hirmuisesta **haudhasta** / ia paskaisest loghasta / ia asetti minun Jalcani Callion päle
- [A-I-370] Illalla Herra Christus sijtte **hautan** pandin
- [A-III-181-[MT-27:60]] Ja he vieritit swren kiuen **haudhan** owellen / Ja poismenit.

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Saamesta vastineeksi on esitetty tervahautaa merkitsevä *saude*. Sana on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **sauþa*-z edustaa mm. muinaisenglannin *sēap* 'kuoppa, hauta, kaivo, lähde, vesikuoppa'. Agricolalla *hauta* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→ *aartohauta*).

► SKES 1955 *hauta*; Koivulehto Vir. 1976a 35–37; LÄGLOS 1991 *hauta*; SSA 1992 *hauta*; EES 2012 *haud*; NES 2020 *hauta*.

hautaaminen s. 'hautaaminen, hautajaiset, hautaustoimituksen kaava' | (1548) 13 esiintymää

- [A-II-104-[MT-27:7]] Nin he pidhit neuuo / ia ostit nijlle [rahoilla] yhden Sawenualaian pellon / Pilagrimen **Hautamisexi**.
- [A-III-46] Toisinans quin tila ia aica andapi / machta kylle wooroin / nemet seurauat Textit / Ramatuista / entiselle Taualla / prucata / **Hautamises**.
- [A-III-592] Lue Käsikiriazt Ezech. xxxviiij. sen sine Rumin **hautamises** leudhet.

Johdos verbistä (→) *haudata*.

hautoa v. 'hautoa, lämmittää, pitää lämpimänä; hautoa munia' (myös kuv.)
(1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-I-410] **haudho** se, quin kylme on

- [A-I-413] Tule pyhe lodhuttaia / teutte kielet / **haudho** mielet
- [A-III-543-[JER-17:11]] quin iocu Lindu Munians **hauto**, ia ei nijte coori
- [A-III-334-[PS-84:0]] Seurakunda on ninquin iocu Pese / ionga päle pyhe Hengi **hauto** vloskorittaman ia iellenssynnyttemen Jumalan poiat.

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on kiistanalainen. *Hautoa* voi olla johdos maakuoppaa merkitsevstä sanasta (→) *hauta*, ja sen alkuperäinen merkitys olisi tällöin 'kuumennetussa kuopassa hauduttaminen tai paistaminen'. Esim. hautanauris on ollut tällaista maakuopassa hauduttamalla valmistettua ruokaa. Toisaalta verbille on esitetty myös balttilainen lainaetymologia, jonka mukaan sana olisi samaa juurta kuin latvian *sautēt* 'hautoa, piestä'. Ensin mainitulla selityksellä on nykyään enemmän kannatusta.

► Lönnrot 1874 124; Kalima 1936 97; SKES 1955 *hautoa*; SSA 1992 *hautoa*; Junttila 2015 110; NES 2020 *hautoa*.

havaita *v.* 'havaita, huomata; herätä, havahtua' | (1544) 2 esiintymää

- [A-II-182-[LK-6:41]] ett sine **hauaitze** Malka ioca on omas silmeses
- [A-I-679] cosca henen [elämän] echtonsa tule, ia rumihin wnhi adhista, iosta emme me **hauaijtze**

Verbillä on tarkka vastine vain inkeroisessa, jossa *havaita* merkitsee 'herätä'. Samaa etymologiseen yhteyteen kuuluu myös suomen heräämistä merkitsevä johdos *havahtua*, jolla on vastineita mm. karjalassa ja vatjassa *havahtua*. Tämä ei esiinny Agricolan teksteissä. Sanavartalo on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χawē(ja)n-* edustaa norjan murteellinen *haa* 'havaita, tajuta'.

► SKES 1955 *havaita*, *havata*; Koivulehto Vir. 1974 113 alav. 2; VKS 1985 *havaita*; LÄGLOS 1991 *havaita*; SSA 1992 *havaita*; NES 2020 *havaita*.

havaitse|mata, -mat *adv.* 'huomaamatta, aavistamatta' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-258-[PS-35:15]] Ne Cwkat mös heidens cocouat **hauaitzemat** minua vastan
- [A-III-652-[AM-6:0]] Rangastos heite **hauaitzemata** käsitte

Verbin (→) *havaita* MA-infinitiivin abessiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *havaita*.

havaitsematoin *a.* 'ennalta aavistamaton, odottamaton' | (1544) 1 esiintymää

- [A-I-812] Päste meite herra eckelisesta ia **hauaitzemattomasta** colemasta

Verbin (→) *havaita* kielteinen partisippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *havaitsematon*.

havaitsematta → **havaitsemata**

havaitsemuus s. 'havaitseminen, huomaaminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-279-[PS-35:15]] Cwuckat [= ontuvat] mös heidens cokouat minun **hawaitzemuttan** watan / he repiwet / ia eijuet lacka

Johdos verbistä (→) *havaita*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali lyhyt vai pitkä. Edellisessä tapauksessa se olisi tulkittava teonnimijohdokseksi ja jälkimmäisessä tapauksessa ominaisuudennimeksi. Muotoa on arveltu myös virheelliseksi. Agricolan ilmaus ”havaitsemuuttani vastaan” vastaa Lutherin ilmausta *on* [ohne] *meine schuld*. Kyseisessä psalmin kohdassa on tarkoitus sanoa, että vääryyttä kärsinyt ei tunne vainoojiaan eikä ymmärrä ahdistelun syytä.

► VKS 1985 *havaitsemuus*; Kiuru 1988a 162.

havina s. 'havina, kahina' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-687-688-[ILM-9:9]] heiden [heinäsirkkojen] Sijpeins **Hawina**, ninquin Ratasten kituma, cusa monda Heuoista Sotahan iooxeuat

Johdos verbistä *havista* 'kahista, suhista ym.', joka ei esiinny Agricolan teoksissa. Verbillä on tarkka vastine karjalassa. Se on johdos äänteellisesti motivoidusta, suhisevaa tai kohisevaa ääntä jäljittelevästä vartalosta. Samantapaisia, mutta ilmeisesti erikseen syntyneitä sanoja on muissakin kielissä. Suomen kirjakielessä *havista* on ensi kertaa mainittu vuoden 1642 Raamatussa.

► SKES 1955 *havista*; VKS 1985 *havina*; SSA 1992 *havista*; NES 2020 *havista*.

he¹ *interj.* 'heh, hei' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-349-[PS-94:3]] HERRA / **he** quincauuan pite ne Jumalattomat / HERRA quincauuan pite ne Jumalattomat pramaman?

Naurahduksen ääntä jäljittelevä interjektio, jollainen on syntynyt monissa kielissä spontaanisti erikseen. Agricolan interjektio on oma lisäys, jolla ei ole esikuvaa lähteissä.

► VKS 1985 *he*; Heininen 2020 241.

he², **hee** *pron.* 'he, ne; itse' | (1543) 8035 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-15-[JH-20:22]] [Jeesus] puhalsi **heiden** pälens, ia sanoi **heille** Ottaca se pyhe Hengi
- [A-II-323-[AP-4:21]] Mutta he whckasit Heite / ia annoit **Heiet** mene / ia eiuet miten leunyet miste **he** olisit heite pijnaneet
- [A-III-527-[JES-66:4]] Quin mine puhuin / nin euat **hee** cwlleet.
- [A-I-684] Nijtyt / iotca ennen olit carckiat / **he** nyt wdhella taas roholla wihottauat

- [A-III-136-[1MS-3:7]] **he** eckesit alasti oleuansa / nin **he** sidhoit Ficunalectie ychten / ia teit **heillens** wichtat.
- [A-III-265-[PS-38:21]] iotca minulle pahalla maxauat hyuen, ne asettauat **heitens** minua watan
- [A-I-186-[2MS-15:8]] Ja sinun tuulispäses / ylesannoit wedhet **heidhens** / ia wirtawaijset wedhet cokon pisänyit

Pronominilla on etymologisia vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä ugrilais-kieliin asti. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Monissa suomalais-ugrilaisissa kielissä käytetään varsinaisen persoonapronominin asemesta tai rinnalla *ne*-tai *nuo*-tyyppistä pronominia, eikä eroa välttämättä tehdä henkilöistä, eläimistä ja muista kohteista käytettävien pronominiin välillä. Agricolalla *he* esiintyy sekä persoonapronominina että refleksiivipronominina. Jälkimmäisessä tapauksessa siihen liittyy omistusliite. Agricolalla esiintyy harvinaisena myös itäinen murrevariantti (→) *hyö*. Agricolalla *he* esiintyy myös perusosana yhdyspronominissa (→) *itsehe*.

► SKES 1955 *he*; VKS 1985 *he*; UEW 1988 454; SMS 1992 *he*¹; SSA 1992 *he*; NES 2020 *he*.

hebraika, ebraika s. 'heprea, heprean kieli' | (1548) 13 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-15-[UT-E]] pyhen Mattheusen Euangelium, ia se pyhen Paulin Epistola Hebreerin tyge, iotca luullan **Hebraican** kielelle kirjoitetudh oleua
- [A-II-116-[MK-2:00]] Näkyleiuet) cutzutan **Hebraican** taualla Panis facierum / se ombi se Leipe / quin aina on silmein edes
- [A-III-756] ne Seitzemenkymmende Tulkit / iotca Wanhan Testamentin **Ebraicast** / nin Grekin kieleen kensit

Erikoislaina kreikan adjektiivin *hebraikós* latinalaistetusta muodosta (lingua) *hebraica* 'heprea(n) kieli' tai tätä kirkkolatinassa vastaavasta asusta *ebraica*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hebreä*.

► Onions 1979 *Hebrew*; VKS 1985 *hebraika*; Etymonline 2022 *Hebraic*.

hebre|a, -i, ebre|a, -e, -i s. 'heprea, heprean kieli' | (1543) 12 esiintymää

- [A-O-5] Ne Kymenen Käskyt, **Hebrein** textin ielkin
- [A-II-247-R]] Messias) Christus Grekixi / Messias **Ebreexi** Ombi Somexi / Woidheldu.
- [A-II-256-[JH-5:2]] Nin ombi Jerusalemis sen Lammasten Honen tykene yxi Lammicko / ioca cutzutan **Hebreaxi** Bethesda

Heprean kielen aramealaiseen nimitykseen *ʿebrāyā* ja kansannimeen *ʿebhrai* perustuva kielen nimi. Samat nimitykset on lainattu ja sopeutettu moniin kieliin, joiden välityksellä sanat ovat voineet tulla suomeen. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hebraika*.

► Onions 1979 *Hebrew*; VKS 1985 *hebreä*; Etymonline 2022 *Hebrew*.

hebreeri, ebreeri s. 'heprealainen, juutalainen' | (1544) 13 esiintymää

- [A-I-99] Manaus nijnnen tyge / iotca ouat cokontulluet rucoleman / sijte Epistolast **Hebrerin** tyge / kymmenennest luusta
- [A-II-630] Ja ensin teme Epistola **Ebreerin** tyghe / ettei hen ole pyhen Paulin / eli iongun mwun Apostolin / Se osotta sen cansa ette toisesa Ca[ppalesa] näin seiso.
- [A-III-404-[PS-120:0]] Ninquin mwtomat **Hebreerit** lwleuat

Laina ruotsin arkaistisesta etnonymistä *hebreer*, *ebreer*, jota nykyruotsissa vastaa *hebré*. Agricolaalla synonyymina esiintyy myös (→) *hebreus*.

► SAOB 1930 *hebré*; VKS 1985 *hebreeri*.

hebrei → **hebreus**

hebreiten *adv.* 'hepreaksi' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-304-R] HonenCunnia) Sixi **Hebreiten** / cutzutan yxi Emende.
- [A-III-304-R] Hedhmelinen se on, **Hebreiten** Lihaua / on hyue Maa ia ei palias eli carkia Mäki.

Adverbijohdos heprean kieleen viittaavasta erikoislainasta *hebrei* (→ *hebreä*). Agricolaalla synonyymina esiintyy (→) *ebreittäin*.

► VKS 1985 *hebreiten*.

hebreus, ebreus (mon. **hebreit, ebreit**) s. 'heprealainen, juutalainen' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-550-[FIL-3:5]] [Minä olen] yxi **Ebreus** nijste **Ebreiste**

Erikoislaina latinan sanasta *hebraeus* 'heprealainen' tai kirkkolatinan mukaisesta rinnakkaismuodosta *ebraeus*. Agricolaan monikkomuodoissa on sekä latinan että suomen monikon tunnukset. Agricolaalla synonyymina esiintyy myös (→) *hebreeri*.

► SAOB 1930 *hebré*.

hedelmä s. 'hedelmä, syötävä kasvinosa; maan kasvu; luonnosta saatavat hyödykkeet; anti, tulos, seuraus, palkka, vaikutus' (myös kuv.)
(1543) 212 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-23] Perunat / Omenat / ia **hedhelmet**
- [A-I-866-867] Ette sine cajiikinaisen **hedelmen** maasta ia mereste casuataijsit
- [A-I-825] Anna mös aijalinen Sadhe – – elon caswoxi ia runsat maan **hedhelmet**.
- [A-II-655-[HEB-13:15]] wffracam sis nyt aina Jumalalle Kitoswffri henen cauttans, se on, Hulein **Hedhelme**, iotca henen Nimens tunnustauat
- [A-O-13] hyuestisiugnattu on sinun rumis **hedelme** Jhesus Christus
- [A-I-617] Anna Herra Jumala minun sydhemeni kerssimys, catumus, ia wsco, heiden **hedhelmettens** cansa

Sanalla on likimääräisiä vastineita eräissä lähisukukielissä. Sillä on runsaasti variantteja sekä virossa että suomessa, jossa sanan murremuotoja ovat mm. *heidermä*, *heilmä*, *heilimä*, *hielimä* ja *hielma*. Nämä ovat johdoksia samasta, balttilaisperäiseksi selitetystä lainavartalosta, josta juontuvat *hede*, *heitiä* ja *heilimöidä*. Nämä mainitut sanat eivät kuitenkaan esiinny Agricolan kielessä.

► SKES 1955 *heitiä*; VKS 1985 *hedelmä*; SSA 1992 *hedelmä*, *heitiä*; Junttila 2015 92; NES 2020 *hedelmä*.

hedelmäinen *a.* 'hedelmää tuottava, hedelmällinen' | (1544) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-I-221-[PS-148:9]] Kijtteke Herra – – Wooret ja caiki Cuckulat, **hedhelmeiset** puudh, ja caiki Cedrit

Johdos substantiivista (→) *hedelmä*.

► VKS 1985 *hedelmäinen*.

hedelmäitä *v.* 'heilimöidä, kantaa hedelmää, tuottaa satoa (myös kuv.); kukoistaa, tuottaa hyötyä, siunausta' | (1544) 18 esiintymää

- [A-II-59-[MT-13:26]] oras rupeis casuaman, ia **hedhelmeitzemen**
- [A-I-684] Puudh / iotca lahot ennen olit / ja hedhelmettömet / oxista / haaroijsta / ja ledhiste taas torechtuiat / ja meille **hedhelmeitzeuet**
- [A-III-111-[JES-11:1]] Yxi Witza pite putkactaman isain cannosta / ia Wesan henen Jurestans **hedhelmeitzemen**.
- [A-II-555-[KOL-1:11]] Ette te – – **hedhelmeitzisitte** caikissa hywise töisse

Johdos substantiivista (→) *hedelmä*. Murteissa verbi tunnetaan laajalti merkityksessä 'heilimöidä, kukkia (erit. heinäkasvit)'.

► VKS 1985 *hedelmöidä*; SSA 1992 *hedelmä*.

hedelmäl|inen, -llinen *a.* 'hedelmällinen, hedelmää tuottava, hedelmä-; satoisa, viljava, runsasta kasvua synnyttävä; (runsaasti) lisääntyvä, jälkeläisiä tuottava; menestyksellinen, tuottoisa, siunauksellinen' | (1544) 26 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-507] ninquin **hedhelmellisen** winapuun, ioca winapärsut teutepi
- [A-II-353-[AP-14:17]] andadhen meille Taiuahast Satet, ia **hedhelmeliset** aijat
- [A-III-132-[1MS-1:22]] [Jumala sanoi vesieläimille] Olcat **hedhelmeliset** ia lisendyket
- [A-III-28–29] quin sine olet henen **hedhelmelisexi** sen rwmillisen hyuesti siugnauxen cautta saattanut, nin anna henen mös **hedhelmelliszne** olla sijne hengelisese Hyuestisiugnauxesa
- [A-II-555-[KOL-1:6]] [Evangeliumin saarna] ombi **hedhelmelinen**

Johdos substantiivista (→) *hedelmä*.

► VKS 1985 *hedelmällinen*.

hedelmälisest *adv.* 'hedelmällisesti, tuloksekkaasti, menestyksellisesti' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-701] saarnaille / ette he selkeste ia puchtahasti sanan saarnaijsit ja **hedhmelisest** opetaijsit
- [A-III-204] Ja mös moninaiset Sädhyt / **hedhmelisest** Jumalata Rucoleman ia Auxenshwataman.
- [A-III-665-[JON-E:0]] [Joona] **hedelmälisest** Pacanain seas sarnasi

Adjektiivin (→) *hedelmälinen* loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *hedelmällisesti*.

hedelmättyys *s.* 'hedelmättömyys, lapsettomuus' | (1549) 3 esiintymää

- [A-III-119-[JES-49:20]] sinun **Hedhmelettydhes** Lapset / pite wiele sinun Coruahas sanoman
- [A-III-374-R] seke se Jumalatoim Israelin waldakunda / ette mös mwddh Epeiumaloiset / nudhellan / Nelghien / Sodhan ia **Hedhmellettudhen** cansa.

Johdos substantiivin (→) *hedelmä* abessiivimuodosta. Johdostyyppi on itäsuomalainen.

► Ojansuu 1909a 105–106; VKS 1985 *hedelmättömyys*.

hedelmätöin *a.* 'hedelmätön, joka ei tuota hedelmää tai idä; huonokasvuinen, karu; lisääntymiskyvytön; hyödytön, tulokseton; turmiollinen' (1544) 27 esiintymää, myös Westh

- [A-II-668-[JUD-1:12]] paliahat **hedhelmettömet** puut
- [A-III-543-[JER-17:6]] **hedhelmettömes** ia autias Maasa
- [A-II-162-[LK-1:7]] ei ollut heille Lasta, Sille ette Elizabet oli **Hedhelmetoin**, Ja molemat olit io ijäliset
- [A-I-84-[LK-1:36]] teme on nyt henelle cudhes cucaus / ioca sanotijn **hedhelmettömexi**.
- [A-III-113-[JES-40:10]] Catzo / henen tööns ia Tecons ei pide **hedhelmetoin** oleman.
- [A-II-541-[EF-5:11]] elket osaliset olgho ninen **Hedhelmettömein** Pimeyden Töidhen cansa

Johdos substantiivista (→) *hedelmä*.

► VKS 1985 *hedelmätön*.

hee *pron.* → **he**

hehkua *v.* 'hehkua (kuumana), säteillä valoa t. lämpöä; (kuv.) uhkua, olla palavissaan' (1548) 2 esiintymää

- [A-II-672-[ILM-1:16]] henen Jalcans [olivat] ninquin cwma Waski, quin Wgnisa **hehcuuat**

- [A-III-464-[JES-5:11]] [He] istuuat haman öön asti, ette he winasta **hechkuisit**

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperää ei ole varsinaisesti selvitetty, mutta todennäköisesti se on äänteellisesti motivoitu omaperäinen muodoste.

► SKES 1955 *hehkua*; Hakulinen 1979 292; VKS 1985 *hehkua*; SSA 1992 *hehkua*; NES 2020 *hehkua*.

hehkuttaa, hehuttaa v. 'hehkuttaa, saattaa hehkumaan' (myös kuv.)

(1544) 3 esiintymää

- [A-III-508-[JES-54:16]] Seppe, quin Hijlet Tulesa **hechkutta**
- [A-I-575] minun ymmerdhyxen, wdhella walkeudhella walghista, halut **hehuta**, toijuot wahuista

Johdos verbistä (→) *hehkua*. Heikkoasteinen *hehuttaa* tunnetaan etenkin Varsinais-Suomen ja Satakunnan murteissa. Agricolalla *hehuttaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleshehuttaa*.

► VKS 1985 *hehkuttaa*; SMS 1992 *hehkuttaa*.

hei interj. 'hei' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-491-R] Eleme se päle maca ia sanopi, **Hei** sine voitettu Cussas nyt olet Colema

Voitonriemua ilmaiseva huudahdussana, jolla on vastineita ja mahdollisia esikuvia monissa kielissä, esim. ruotsissa, latinassa ja saksassa. Käsillä olevassa reuna-huomautuksessa Agricolan *hei* vastaa Lutherin Biblian adverbia *hie* (= *hier*) eikä ole tarkka käännös.

► SAOB 1930 *hej*.

heiketä v. 'heiketä, vähetä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-128-[MK-6:51]] hen astui heiden tygens Hachten, ia tuuli **heickeni**

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi (→) *heikko*.

► VKS 1985 *heiketä*.

heikko, heiko a. 'heikko, hauras, kestämaton, hento; vähävoimainen, voimaton, huonokuntoinen; siveellisesti vastuskyvytön, horjuva; vaikutukseltaan vähäinen tai riittämätön; kehittymätön, alkeellinen' | (1544) 122 esiintymää, myös Westh

- [A-III-361-R] quinga **heicko** ia haurat rakenuxet me olema / Joilla ombi lyhyt ia surkia Eleme.
- [A-II-149-[MK-13:28]] Mutta Ficuna Puusta oppecat Wertauss / coska nyt henen oxans **heikot** ouat
- [A-III-639-[JOEL-3:11]] ioca **Heico** on / se sanocan / Mine wäkeue olen

- [A-III-311-[PS-71:9]] Ele minua poisheite minun Wanhudhesani, ele minua ylenanna coska mine **heikoxi** tulen.
- [A-II-152-[MK-14:38]] Hengi tosin walmis on, Mutta Liha ombi **heicko**
- [A-I-641-[HEB-7:18]] se ensimeinen Laki lackapi, senteden ette se **heicko** ia taruetoin oli
- [A-III-716] Cwlemus on **heicko** ia pieni
- [A-I-97] Eijkö caike, on alghus **heicko**? Nijn taij [kirja] mös on, o hyue weicko

Sanalla on etymologisia vastineita eräissä lähisukukielissä. Suomen murteissa esiintyy myös rinnakkaisjohdos *heikeä*. Asu *heiko* tunnetaan Satakunnassa, Hämeessä, Etelä-Pohjanmaalla sekä Peräpohjolan ja Länsipohjan murteissa. Sanavartalolle ei toistaiseksi ole esitetty yleisesti hyväksyttyä etymologiaa. Yksi mahdollisuus on, että se juontuu samasta germaanisesta sanueesta, jota edustavat esim. ruotsin *feg* ja murteellinen *feig*, saksan *feige* ja muinaissaksin *fēgi*. Tämänkin sanueen alkuperä on epäselvä.

► SAOB 1924 *feg*; SKES 1955 *heikko*; VKS 1985 *heikko*; SMS 1992 *heikko*; SSA 1992 *heikko*; NES 2020 *heikko*.

heikkomieli *a.* 'epäuskoinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-768] olen ollut **heickomiele**, pelkeue, ia Epeijleue henen auwstans

Adjektiivista (→) *heikko* ja substantiivista (→) *mieli* muodostettu yhdysadjektiivi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan ainoassa esiintymässä on ilmeinen painovirhe (po. *heikkomieli*). Alkuteksti ei tältä osin ole tiedossa.

► VKS 1985 *heikkomieli*.

heikko|mielinen, heiko- *a.* 'heikko- t. epäuskoinen' | (1548) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-II-494] Apostolin Wirca on olla yxi turualinen opettaija / ia ylesoijenda ne **heikkomieliset** ia surckeat Omattunnot / enemnin quin peliettä.
- [A-III-111-[JES-35:4]] Sanocat nille **heicomielisille**. Olcat turuas, ia elket pelietkö.

Adjektiivin (→) *heikko* ja substantiivin (→) *mieli* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdysadjektiivi.

► VKS 1985 *heikkomielinen*.

heikkomielistyä *v.* 'käydä epäuskoiseksi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-703-[SEF-E:O]] Zephanja, Lopus lohuttapi ne Juttat, ettei sijnä Babilonian Fangiuxes **heikkomielistysit**, eike Jumalan sanasta epelisi

Johdos adjektiivista (→) *heikkomielinen*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *heikkomielistyä*.

heikkountea v. 'tulla heikoksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-450-[ROM-14:21]] Se ombi palio parambi / ettet sine ensingen Liha söisi / eike wina ioisi / eli iotaki / iosta sinun Welies louckapi / eli pahoitetan / taicka **heikkounde**.

Johdos adjektiivista (→) *heikko*.

► Jännes 1886 157–158; Räisänen Vir. 1967 102–104.

heikkountua, heikkoontua v. 'heiketä, tulla heikoksi; tulla epäuskoiseksi'
(1544) 3 esiintymää

- [A-I-699] peiue peiuelde wscon / ja woihton lahija minussa caswau / wiholisten woijmat madaijsit enämin ja enämin nijuckasta ia **heikkounduua**
- [A-II-566-[1TSS-3:3]] Ettei iocu **heickonuisi** neisse waiuoisa
- [A-II-267-[JH-7:00]] hen oli **heickounnut** Lihasta

Johdos adjektiivista (→) *heikko*. Suomen murteissa vastaava johdos on yleensä *heikontua*. Asu *heikkoontua* tunnetaan mm. Kymenlaaksossa.

► Jännes 1886 157–158; Räisänen Vir. 1967 102–104; VKS 1985 *heikkoontua*; SMS 1992 *heikontua*.

heikkous, -kous, -kkuus, -koos s. 'fyysinen heikkous, huonokuntoisuus, voimattomuus; moraalinen t. siveellinen heikkous, uskon t. luonteen horjuvuus'
(1544) 65 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-103-[MT-26:00]] Mieli on kylle hyue / mutta rumin **heikkous** colemata welte ia waroipi.
- [A-III-63-[JES-53:4]] Hen ombi meiden **heikkouden** itzense päle ottanut, ia meiden sairauden hen on candanut
- [A-I-415] ilman sinuta / eij Inhimillinen **heikkous** / miten woij
- [A-I-713] etteij sinun wiholises itzens pidheis öuckemen ylitzen meiden wscon **heickudhen**
- [A-II-432-[ROM-6:19]] Mine puhun neiste Inhimisten taualla, teiden Lihaisen **heikkoudhen** tedhen
- [A-III-72] se pyhe Hengi auttapi minua minun **heikouttani** candaman
- [A-I-492] tuke mös meiden swren **heikodhen** / sinun woijmas ia wäkewuydhes cansa

Johdos adjektiivista (→) *heikko*, *heiko*.

► VKS 1985 *heikkous*.

heikko|uskoinen, heiko- a. 'heikkouskoinen, uskossa heikko, epäilevä'
(1544) 4 esiintymää

- [A-I-803] Wariele ne **heickowscoijset** / etteij he Esiwallan synneiste / itzense pahannaijsit.

- [A-II-63-[MT-14:32]] O sine **heicowskoinen**, mixi sine epälit?

Adjektiiveista (→) *heikko*, *heiko* ja (→) *uskolinen* muodostettu yhdyssana. Käytännössä johdos on mahdollisesti muodostettu sanaliitosta *heik(k)o usko*. Sekä Agri-colalla että Westhillä esiintyvät samat osat sanaliitoksi kirjoitettuina.

► VKS 1985 *heikkouskoinen*.

heikko uskolinen *a.* 'heikkouskoinen, uskossaan heikko' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-473-R] hen rupepi Rackaudhen ylistemen, ninen **heikko vskolistein** cochtan

Adjektiivin (→) *heikko* ja substantiivin (→) *usko* muodostama sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *heikkouskollinen*; Toropainen 2017 51.

heikkouttaa *v.* 'heikentää' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-612] se paha wiholinen aijattele – – sinun pyhe Sanas, **heikkoutta** ja häwitte

Adjektiiviin (→) *heikko* perustuva johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Koska kuratiiviskausiatiivinen johdin *-utta-* liittyy yleensä verbi-kantaan eikä nominiin, johdin voisi olla tässä tapauksessa pelkästään *-ta-* ja kantasana substantiivi (→) *heikkous*.

► Hakulinen 1979 280, 287–291; VKS 1985 *heikkouttaa*.

heikkuus → **heikkous**

heikolinen *a.* 'heikko' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-606-[1PT-3:7]] andacat sen Waimolisen (ninquin sen **heicolisiman**) Käsialaisen, henen cunniansa

Adjektiivin (→) *heikko*, *heiko* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *heikollinen*.

heikost *adv.* 'heikosti, huonosti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-678-R] sinun Waldakunnas **heicost** menestypi

Adjektiivin (→) *heikko* adverbijohdos tai loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *heikosti*.

heikota v. 'heiketä, käydä heikoksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-428-[ROM-4:19]] ei hen **heickonnut** vskosa

Johdos adjektiivista (→) *heikko, heiko*.

► VKS 1985 *heikota*.

heikottaa v. 'tehdä heikoksi, sortaa' | [1551] 1 esiintymä

- [A-III-374-[PS-107:39]] Ne quin alaspainetut ia **heicotetut** olit nijlde Pahoilda

Johdos adjektiivista (→) *heikko, heiko*.

► VKS 1985 *heikottaa*.

heikuri s. 'moraalisesti heikko ihminen, homoseksuaali' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-469-[IKOR-6:10]] Eikä Salawoteiset, eikä Epeiumalden Palueliat, eikä Hoorintekiet, eikä **Heikurit**, eikä ne iotca Piltien cansa macauat – – pidhe Jumalan waldakunda perimen

Adjektiivin (→) *heikko, heiko* johdos, josta vanhassa kirjasuomessa ei tunneta muita esiintymiä. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko Agricolalla yksinäis-*k* vai geminaatta sanan sisässä. Sanavartalossa molemmat ovat mahdollisia.

► VKS 1985 *heikuri*; Nikkilä 2000 19–20.

heimo s. 'perhe, (lähi)suku' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-456] caiki mös iotca meille Langhodhesta sughusta / ia **heimosta** / eli tuttaudhesta / taica ripiste / eli rucouxen cautta ouat ychtynywet
- [A-III-776-[3MS-18:14]] ettes nait henen [setäsi] Emenens, ioca sinun **Heimos** ombi

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota balttilaisissa kielissä vastaavat perhettä tai talonväkeä merkitsevät liettuan *šeimyna* ja latvian *saime*.

► Thomsen 1890 222; SKES 1955 *heimo*; SSA 1992 *heimo*; EES 2012 *hōim*; Junttila 2015 88; NES 2020 *heimo*.

heimous s. 'sukulaisuus' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-17] [Mooses] Leui. 18. kirioittapi luatuista, ia luattomista poluiluguista, **Heimoudhest** ia Langoudhesta

Johdos substantiivista (→) *heimo*.

► VKS 1985 *heimous*.

heinä s. 'heinä, heinä- tai ruohokasvi, heinikko' (myös kuv.) | (1544) 17 esiintymää

- [A-II-464-[1KOR-3:12]] Jos nyt iocu rakenda temen Peruxen päle Culda / hopiata / Callita Kiwiye / Puita / **Heini** / corssi
- [A-I-300-[PS-102:5]] Minun Sydhemen ombi lööty ia quiwettunut / ninquin **heijne**
- [A-III-484-[JES-40:7]] **Heine** poisquiapi, ia Cuckainen lakastu

Sanalla on etymologisia vastineita sekä kaikissa lähisukukielissä että saamessa. Se on vanha balttilainen laina, jota nykyliettuassa vastaa *šienas* ja latviassa *siens*.

► Thomsen 1869 33 ja 1890 223; SKES 1955 *heinä*; SSA 1992 *heinä*; EES 2012 *hein*; Junttila 2015 92; NES 2020 *heinä*.

heinäkuu s. 'heinäkuu, vuoden seitsemäs kuukausi' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-19] **Heijnekw** sen oppin anda. ettes wictatten Nittulle canna

Substantiiveista (→) *heinä* ja (→) *kuu* muodostettu yhdyssana. Kuten Agricolan esimerkki osoittaa, kuukauden nimeäminen perustuu tälle kuulle ominaiseen maataloustyöhön eli heinäntekoon.

► VKS 1985 *heinäkuu*.

heitellä v. 'heitellä, viskellä' | (1548) 1 esiintymä, myös UpsE, Westh

- [A-II-376-[AP-22:23]] he nin parghuit, ia **heittelit** waatteitans ia nackasit mulda twlehen

Johdos verbistä (→) *heittää*.

► VKS 1985 *heitellä*.

heittää v. 'heittää (myös kuv.), viskata, paiskata, kaataa kumoon, laskea johonkin; jättää, saattaa olemaan, siirtää, luovuttaa' | (1544) 139 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-38-[MT-7:6]] elket teiden perlöien **heitekö** sikaden eteen
- [A-III-282-[PS-50:17]] [Sinä] **heitet** minun Sanani taghas
- [A-III-240-[PS-22:19]] [He] **heiteuet** Aruan minun Hameni päle
- [A-II-307-[JH-21:7]] [Simon Pietari] **heitti** itzens Meren
- [A-II-32-[MT-5:25]] sine **heiteten** tornihin
- [A-I-835] [Paavali ei] coleman henens **heittenyt**, ennen quin hen neki oleuan Jumalan tadhon
- [A-I-620] [Herra] on caiki **heittenyt** henen [Kristuksen] Jalcains ala
- [A-II-230-[LK-21:12]] **heiteuet** he kätens teiden pälen, ia wainouat ia ylenandauat teiden
- [A-III-61] **heite** teme suru pois sinun sydemestes
- [A-III-239-[PS-22:11]] Sinun päles mine **heitettu** olen Eitini Codhusta

Verbillä on tarkkoja etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä. Epävarmoja vastineita on aiemmin esitetty myös saamesta ja udmurtista, ja näiden nojalla sanaa on pidetty vanhana ja omaperäisenä. Uudemman selityksen mukaan *heittää*-verbi on kuitenkin johdos germaanisperäisestä lainavartalosta **šej-*, johon on liitetty omaperäinen *-ttä*-johdin. Germaanisella taholla samaa vartaloa edustaa mm. nykysaksan *säen* 'kylvää', jonka alkuperäinen merkitys 'heittää' on kaventunut merkitykseksi 'heittää siemeniä' maanviljelytaidon kehittymisen myötä. Agricolalla *heittää* esiintyy monissa sanaliittomuotoisissa ilmauksissa, mm. merkitykseltään refleksiivisissä *heittää itsensä/hänensä* 'heittäytyä' tai 'jättäytyä'. Agricolan sanonta *heittää jonkun, jonkin ala* merkitsee 'saattaa jonkun/jonkin alaisuuteen', *heittää kätensä jonkun päälle* 'käydä (väkivaltaisesti) käsiksi', *heittää pois* 'hävittää; jättää mielestään, unohtaa', *heittää jonkun päälle* 'antaa jonkun kannettavaksi, säilyttää jollekin; jättää jonkun haltuun'. Agricolalla *heittää* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *alaheittää, alasheittää, kivelheittää, poisheittää, tygeheittää, ulosheittää*.

► SKES 1955 *heittää*; Koivulehto 1981b PBB 103 187–191; VKS 1985 *heittää*; UEW 1988 781; LÄGLOS 1991 *heittää*; SSA 1992 *heittää*; NES 2020 *heittää*.

hekuma s. 'hillitön) nautinto, elostelu, irstaus' | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-809] Auta ette cosca meiden corwana iotaki swloijsta ände cwlepi / eli mwta iotakin **häkumata** rumis tundepe / etteij njsse himo / mutta sinun kijos ia cunnias / meilde etzityxi tulisi.
- [A-II-608-[1PT-4:4]] Site he oudhoxuat / ettei te ynne heiden cansansa ioxxe sijnä samassa sädhyttömes **Hecuman** menosa
- [A-III-787-[5MS-28:56]] Hen [ei] maltanut ialcans laske Maan päle Hercun ia **Hecuman** teden

Laina skandinaaviselta taholta, mahdollisesti muinaisruotsin sanasta *hæ(g)gumme, hæ(g)gomme, heggome* 'turhanpäiväisyys, mielettömyys, tuhmuus'. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hekuminen*.

► Thomsen 1869 116; SKES 1955 *hekuma*; VKS 1985 *hekuma*; LÄGLOS 1991 *hekuma*; SSA 1992 *hekuma*.

hekumallinen a. 'irstas, rietas' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-540–541] Sodhi wäkeuesti minun techteni, ja poijsaija pahat pedhot, **hecumalliset** – – himot
- [A-III-21] Nin ette heiden Auioskeskonsa Jumalasa algietaisijn / ia henen mielse ielkijn / ia ei iongun irtan **hekumallisen** elemen ielkin.

Johdos substantiivista (→) *hekuma*.

► VKS 1985 *hekumallinen*.

hekumari s. 'hekumoitsija, nautiskelija' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-406-[PS-123:0]] Rucous – – wastan Ulconcullatuita, **Hecumarita**, Epicureita, Väkeuite, ia muidhen Seurakunnan Wiholisia

Johdos substantiivista (→) *hekuma*.

► VKS 1985 *hekumari*.

hekuminen s. 'hekumointi, hillitön nautinto' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-140-[JER-13:27]] mine olen nähnyt sinun hoorudes, sinun **hecumises**, sinun häpijematoman salawotes

Substantiiviin (→) *hekuma* perustuva johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan ajan kielessä ei ole verbiä, josta johdos voisi olla muodostettu. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *hekuma* ja (→) *hekumus*.

► VKS 1985 *hekuminen*.

hekumus s. 'siveettömyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-542] Cussa eij ole wastoinseijsoua wiholinen, eli iocu **hekumus**, mutta corckein ia wissin wapadhus

Substantiiviin (→) *hekuma* perustuva johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan ajan kielessä ei ole verbiä, josta johdos voisi olla muodostettu, mutta tämän ajan kielessä on jonkin verran myös substantiivikantaisia *-mUs*-johdoksia. Agricolalla synonyymeina esiintyvät (→) *hekuma* ja (→) *hekuminen*.

► VKS 1985 *hekumus*; Kiuru 1988a 157.

helberi s. 'majapaikka, majatalo' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-455-[ROM-16:23]] Teruette teite Gaius, minun ia caiken Seurakunnan **Helberin** Isende

Laina joko muinaisruotsin sanasta *härbärghe* 'vierasmaja, majatalo' tai alasaksan vastaavasta sanasta *herberge*. Sana on alkuaan tarkoittanut paikkaa, johon voi tilapäisesti majoittaa sotajoukon (*här* t. *her*).

► SAOB 1932 *härbärke*; SKES 1955 *helperi*; VKS 1985 *helberi*; SSA 1992 *helperi*.

heli, eli s. 'Eeli, Elohi, Jumalani' | (1544) 13 esiintymää

- [A-I-367] Ydhexenne hetkene Jesus hengens ylesannoij, **Helij** helij hwtadhen
- [A-II-157-[MK-15:34]] **Eli, Eli** lama asabthani, se on tulkittu, Minun Jumalan, Minun Jumalan, Mixis minun ylenannoit

Sitaattilaina aramean tai heprean sanasta *Eli* 'Jumalani'. Sanan alussa on äännetty joko heikko laryngaaliäänne tai sitten se on äännetty vokaalialkuisena. Agricolalla *h*-alkuiset esiintymät (7) ovat Rukouskirjassa ja vokaalialkuiset (6) muissa teoksissa. Jeesuksen viimeisistä sanoista ristillä on useita variantteja eri käsikirjoituslähteissä.

► NIB 2007 *Eli, eli, lema sabachtani*.

helinä s. 'toitotus, kajahdus' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-653-[HEB-12:19]] Sille eipe te ole edheskeunyet sen wooren tyge – – eike sen Basunan **helinen** ia Sanaden änen tyge / Jonga ne iotca sen cwlit caaritit
- [A-III-771-[2MS-19:16]] sen Pasunan **Heline** sangen iylisi ialomasti

Johdos verbistä (→) *helistä*.

► VKS 1985 *helinä*.

heliseminen s. 'helinä, soitto' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-254-[PS-33:3]] Weisatca henelle wsi Wirsi, weisatcat hyuesti Kieltenleikis **helisemiselle**

Johdos verbistä (→) *helistä*.

► VKS 1985 *heliseminen*.

helise|vä, -pä a. 'helisevä, kumiseva, soiva; raikuva, pauhaava' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-483-[1KOR-13:1]] [Jos] ei olisi minulla Rackautta, nin mine olisin quin **helisepä** Waski, taicka yxi kilisepä Culcoinen
- [A-III-277-[PS-47:6]] Jumala ylesastui ihastuxen cansa, ia se Herra **heliseuen** Basunan cansa

Verbin (→) *helistä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Partisiipin pääte voi olla joko vahva- tai heikkoasteinen.

► VKS 1985 *helisevä*.

helistä v. 'helistä, soida' | (1551) 1 esiintymä esipuheessa

- [A-III-202-[PS-E:0]] Daudin Candele **helisepi** cullaisilla kielille

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on johdos kirkasta tai sointuvaa ääntä jäljittelevästä onomatopoeettisesta vartalosta. Suomen murteissa verbi voi viitata myös korkeaan, sointuvaan laulu- tai puheääneen.

► SKES 1955 *helistä*; VKS 1985 *helistä*; SMS 1992 *helistä*; SSA 1992 *helistä*.

helle, -h, -t s. ja a. 'auringon tai tulen paahde, lämpö, kuumuus; paahteinen sää; ruumiin sisäinen (liika) kuumuus (myös kuv.); rasitus, taakka, tuska; kuuma' (1544) 26 esiintymää, myös Westh

- [A-III-119-[JES-49:10]] **helleh** eli Auringo ei pide heite poltaman
- [A-I-238-[JES-25:5]] Sine asetat nijnen mwcalaisten metelin / ninquin helten carckias paicas / Nin ette **helle** raiska nijnen Rateliain winan oxat
- [A-II-207-[LK-12:55]] Ja coska te näet Etelen twleuan / nin te sanotta / **Helle** tule / ia nin mös tulepi.

- [A-I-21] Joo Calia / welte haureus ia **helle**
- [A-II-608-R] **Hellet**) Se ombi Wainous, ioca meite coettele
- [A-I-172-[JES-64:1]] palaua wesi **heldeel** tulel kiehupi

Sanalla on tarkka vastine vain karjalassa. Se on selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä vastaa liettuan *šiltis* 'lämpö' ja latvian *silts* 'lämmin'.

► Kalima 1936 100; SKES 1955 *helle*; VKS 1985 *helle*; SSA 1992 *helle*; Junttila 2015 92; NES 2020 *helle*.

hellikki s. 'lemmikki' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-564-[1TSS-2:8]] Ninquin iocu amma Lapsensa **hellikeine** pideis

Johdos adjektiivista *hellä*, jolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sanavartaloa on äänteellisistä ongelmista huolimatta arveltu vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, jota nykyliettuassa vastaa *švelnus* 'pehmeä, hellä, rakastava, ystävällinen, miellyttävä'. Suomen kirjakielessä *hellä* on ensi kertaa mainittu Henrik Florinuksen sananlaskukokoelmassa vuonna 1702. Nominikantaisella *-kki*-johtimella on perinteisesti muodostettu puolittain appellatiivisia erisnimiä sekä eläimille että ihmisille. Johdoksesta *hellikki* ei tunneta vanhassa kirjasuomessa Agricolan lisäksi muita esiintymiä.

► SKES 1955 *hellä*; Hakulinen 1979 157–158; VKS 1985 *hellikki*; SSA 1992 *hellä*; Liukkonen 1999 SUST 235 42–43; EES 2012 *hell*; Junttila 2015 92; NES 2020 *hellä*.

helluntai → **heluntai**

helluntaipäivä → **heluntaipäivä**

helma s. 'helmus, lieve; syli, huosta, huoma (myös kuv.)'
(1544) 22 esiintymää, myös Westh

- [A-III-725-[HGG-2:13]] Jos iocu cannais pyhitetyn Lihan henen waatens **helmasa** / ia satutais sijtte waateins **helmalla** Leipe / Pwron / Winan / Olium / eli mike Rooca se olis / Tulisko se mös Pyhexi?
- [A-III-466-[JES-6:1]] Mine näin Herran istuuan ydhen corkian – – Stolin päle, ia henen Wattens **Helmat** ylesteutit Templin
- [A-III-412-[PS-131:0]] Ninquin Lapsi Eitins **helmas** ia parmahil
- [A-II-182-[LK-6:38]] Hyuen Mitan / ia likistetyn / ia sullotun ia ylitzewotauan he andauat teiden **helmana**.
- [A-I-626–627] sinun **helmasas** minua wirghota
- [A-I-243-[JER-32:18]] [Sinä] costat Isein pahategnot, nijnnen lasten **helmaan**

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on vanhastaan selitetty germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **helma*-z edustaa mm. nykyruotsin *hjälm*. Tämä merkitsee nykyään kypärää, mutta sanojen taustalla oleva

yhdistävä merkitystekijä on suojan tai suojapeitteen merkitys. Tällaisia merkityksiä on todettu mm. muinaisenglannin vastineella *helm*. Myös balttilaista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta tähän liittyy sekä äänteellisiä että semanttisia ongelmia. Vertauskuvallisessa merkityksessä sana voitaisiin luokitella myös adpositioksi.

► Karsten 1905 ANF 22 183; SAOB 1982 *hjäl*m; SKES 1955 *helma*; de Vries 1962 230–231; VKS 1985 *helma*; LÄGLOS 1991 *helma*; SSA 1992 *helma*; Aikio 2012a SUST 266 107; EES 2012 *höl*m; NES 2020 *helma*; Etymologiadata 2022 *höl*ma.

helmenkuu s. ’helmikuu, vuoden toinen kuukausi’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-8] **helmenkwla** on xxvii j päiue

Substantiiveista *helmi* ja (→) *kuu* muodostettu yhdyssana. *Helmi* ei esiinny Agri-
colan teksteissä itsenäisenä sanana. Sillä on vastine useissa lähisukukielissä, mutta
sanavartalon alkuperä on tuntematon. Sitä on arveltu jäänteeksi Itämeren alueen
tuntemattomiksi jääneistä, myöhemmin kadonneista alkuperäiskielistä. Kuukau-
den nimessä *helmi* viittanee ajankohdalle tyypillisiin jäähelmiin puiden oksilla.
Asu *helmenkuu* tunnetaan mm. Etelä-Pohjanmaalla ja Länsipohjassa.

► SKES 1955 *helmi*; Ariste 1981 11; VKS 1985 *helmikuu*; SMS 1992 *helmenkuu*; SSA 1992 *helmi*; EES
2012 *helmes*.

helmikuu → **helmenkuu**

helpo, help|po, -u s. ’helpotus, huojennus, apu’ | (1544) 22 esiintymää

- [A-I-585] senpälle / ette meille olis / meiden Herran Jesusen Christusen rumista /
ijancaikinen **helpo** ia autuus
- [A-II-506-[2KOR-7:5]] Sille coska me tulima Macedoniahana / ei ollut meiden
Lihalla ychte **helpo** / wan caikissa paicoissa me olima waiuassa
- [A-III-207-[PS-E:0]] Peiuen töis he **helpo**n ia leuon saatauat
- [A-I-709] sine ensin Adamille emänen annoit / ette hen sen cumpanins ja
polisans cansa / apun / ia **helpo**n pidheisi
- [A-I-455] [Että sairaat] sinun laupiudhes **helpolla** awtetuxi tulisit

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä sekä substantiivin että adjektiivin
funktioissa. Sanavartalo on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle re-
konstruoitua alkumuotoa **χelpō* edustaa mm. nykyruotsin *hjäl*p ’apu’. Asu *helpo*
esiintyy mm. Varsinais-Suomen pohjoisosassa sekä eräissä satakuntalaismurteissa.
Agricolan mukainen merkitys tunnetaan ainakin Nakkilan murteessa. Agricolalla
esiintyvä adpositiomainen rakenne *jonkun* tai *jonkin helpolla* merkitsee ’jonkun tai
jonkin avulla’.

► SKES 1955 *helpo*; Hakulinen 1979 361; VKS 1985 *helpo*; LÄGLOS 1991 *helpo*; SSA 1992 *helpo*;
EES 2012 *höl*p; NES 2020 *helpo*.

helpoita *v.* 'auttaa, pelastaa' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-258-[PS-7:2]] Auta minua caikista minun wiholisistan, ia **helpoitze** minua
- [A-I-560] Nin mine wscon ia pydhe caikista sydhemesteni / sinulda **helpoijtta** ja pudhistetta

Johdos substantiivista (→) *helpo*. Agricolan *helpoijtta* on passiivinen infinitiivi-muoto. Johdoksesta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *helpoita*.

helpolinen *a.* 'pelastava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-543] [Taivaassa on] **helpolinen** sinun caswos loppumatoim näkymys ia ylistos

Substantiivin (→) *helpo* johdos, josta ei vanhassa kirjakeleessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *helpollinen*.

helppo → **helpo**

helpu → **helpo**

heltyä *v.* 'käydä helläksi, araksi, kipeäksi' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-583-[HES-18:2]] Iset ouat Hapatut winamariat sönyet, Waan Lastein Hampat ouat sijte **heltynyet**

Johdos adjektiivista *hellä* 'aristava, kipeä; hellä, lempeä', joka ei esiinny Agricolan teksteissä. Agricolalla esiintyy kuitenkin tämän johdos (→) *hellikki*.

► SKES 1955 *hellä*; SSA 1992 *hellä*; NES 2020 *hellä*.

heluntai *s.* 'helluntai, Pyhän Hengen vuodattamisen muistoksi vietettävä kristillinen juhla; juutalaisten elonkorjuujuhla' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-70] Jelken / Tuhaan / ia **Heluntain**. Ristin / Lutzian / kirckun lain. Ensimeijnen Keskiwijcku. Himmurain paastu lijcku.
- [A-II-492-493-[1KOR-16:8]] mine tadhon Ephesos wipyä, haman **Heluntain** asti

Sana on mukaillen lainattu muinaisruotsin vastaavasta nimityksestä *hælgþo dagher*, jota nykyruotsissa vastaa murteellinen *hålgdagar* ja yleiskielen *helgdag*. Tämä tarkoittaa yleisesti pyhäpäivää. Helluntain nimityksenä käytetään toista sanaa, *pingst*. Suomen murteissa sana esiintyy melko yleisesti myös asussa *heluntai*.

► Thomsen 1869 116; Streng 1915 29; SAOB 1930 *helgdag*; Karsten 1934 FmS 2 121; SKES 1955 *helluntai*; SMS 1992 *helluntai*; SSA 1992 *helluntai*; NES 2020 *helluntai*.

heluntai päivä s. 'kristillinen helluntaipäivä'

(1551) 1 esiintymä erikseen kirjoitettuna esipuheessa

- [A-III-632-[JOEL-E:0]] Josta Pyhe Petari Udhes Testamentis, **Heluntai peiuene**, Jerusalemis [saarnasi]

Substantiiveista (→) *heluntai* ja (→) *päivä* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *helluntaipäivä*; Toropainen 2017 51.

helvetti, helvitti s. 'helvetti, kuoleman valtakunta, iankaikkinen kadotus; piinallinen, tukala paikka t. olotila' | (1543) 148 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-9] [Kristus] Alasastui **heluetin**
- [A-I-117] Sen pälle / ette mine yhdencaldaijssa pidheisin / seke **heluetin** kijrastulen / ette Taijuahan
- [A-II-137-[MK-9:45]] Parambi on ettes onduuana elemen sisellemenet / quin sinulla caxi Jalca olis ia heiteteisin **Heluettin** / siihen Iancaickiseen tuleen
- [A-I-556] Sine HERRA / neinen sinun pyhein pijnais tedhen / meite **heluitin** pijnasta warielle ia wapada
- [A-I-179-[JON-2:3]] Mine hwsin minun Herran tyge, minun ahdistoxesan – – Mine parghuijn **heluetin** watzast
- [A-III-339-[PS-88:4]] minun Sielun ombi surkiutta teunens / ia minun Elemen on iuri liki **Heluettite**.

Laina ruotsin sanasta *helvete* tai *helvite*. Tämä on alkuaan yhdyssana, jossa alkuosa on merkinnyt muinaisten germaanien kuolemanvaltakuntaa ja jälkiosa rangais-tusta. Sama sana on lainattu myös useisiin lähisukukieliin.

► Streng 1915 29–30; Hellquist 1939 *helvete*; SKES 1955 *helvetti*; VKS 1985 *helvetti*; SSA 1992 *helvetti*; NES 2020 *helvetti*.

hemme a. 'altis' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-9-[UT-E]] Inhiminen parca **hemme** oli wskoman [perkeleen valheita]

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu myös *hempeä* ja (→) *hempeys*.

► VKS 1985 *hemme*.

hempeys s. 'heikkous, kevytmielisyyys; kiivaus; suosiminen' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-644] Poistemma minun kielesten panetuxen tapa, walechtelemisen **hempeys**, ilkijen puhen nopsaus
- [A-I-731] Sine quitengi tiedhet Inhimilisen **hembeydhen**
- [A-II-708-[ILM-18:21]] Engeli ylesnosti isoin Kiuen, ninquin Myllykiuen, ia heitti sen Merehen ia sanoi, Telle **Hembeylle** pite heitetemen se swri Caupungi Babilon
- [A-II-582-[1TIM-5:21]] ele miten tee **hembeydhes** ielkin

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi *hempeä*. Tällä on vastineet inkeroisessa ja karjalassa. Sanavartalolle on aiemmin esitetty vastineita myös etäsukukielistä, mutta näitä ei pidetä uskottavina. *Hempeä* on selitetty kontaminaatioksi merkitykseltään samantapaisista sanoista *hellä* (→ *heltyä*) ja *lempeä* (→ *lempi*). Suomen kirjakielessä *hempeä* on ensi kertaa mainittu vuoden 1642 Raamatussa.

► Hakulinen 1979 398; SSA 1992 *hempeä*; NES 2020 *hempeä*.

henge|linen, -llinen *a.* 'elävä, elollinen, jolla on henki; henkinen, sielullinen; sellainen, jossa on Jumalan Henki, kristitty; sisäinen; kristillinen, uskoon kuuluva, uskosta johtuva, syntynyt; iankaikkiseen elämään liittyvä; uskonnollinen, uskonnon käyttöön tarkoitettu; kirkollinen, papillinen; hengenmies' (1544) 169 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-224-[PS-150:6]] Caiki **hengelliset**, kijtteken Herra
- [A-I-793] Wariele meite caikesta **hengelisesta** Coreudhesta / ia turhasta cunniasta / aijalisesta pramista / öuckeöxista / eli swren Nimen pytemisesta.
- [A-I-542] [Jumalasta:] O **hengelinen** hengi, mackia ia racastettaua
- [A-II-411] Senteden ombi se Wapaus / yxi **Hengelinen** wapaus / ioca ei Laki poisota / waan andapi sen iota Laki anopi
- [A-II-492-[IKOR-15:00]] **Hengelinen** Rumis on se quin ei sencaltaista [ruokaa, juomaa yms.] taruitze, ia on quitengi yxi totinen Rumis, ioca Hengeste elepi
- [A-III-386-[PS-117:0]] [Iankaikkisen] Waldakunnan Paluelus, ei ole vlcoinen, waan **Hengelinen**
- [A-II-560-[KOL-3:16]] Psalmille ia Kitoswirsille, ia **Hengelisille** Lauiluilla
- [A-III-621-[HOS-9:7]] Ne Prophetat ouat Tompelit, ia ne **Hengeliset** ouat Mielipolet

Johdos substantiivista (→) *henki*.

► VKS 1985 *hengellinen*.

hengelisestä *adv.* 'sisäisesti, henkisesti; kristillisesti, uskonelämän kannalta' (1544) 10 esiintymää

- [A-I-842-843] täte Eijtije – – cadhella motho hyuestisiugnatan, Rumilisesta ia **hengelisesta**
- [A-I-436] Anna meille mös (racas Ise) nijn **hengelisesta** sijtthe ia canda / sama sinun poicas aijna meiden sydhemisen
- [A-III-605] Sille hen puhupi **hengelisestä**
- [A-III-739-[SAK-8:0]] Lupauxet Jumalan Siugnauxist / Ette ne **Hengelisest** Oikiutta puhuisit ia Sarnaisit

Adjektiivin (→) *hengelinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Sakarjan kirjan esimerkissä [A-III-739-[SAK-8:0]] on painovirhe, ja tarkoitettu muoto on *hengeliset*.

► VKS 1985 *hengellisesti*; Heininen Vir. 2014 118.

hengelisyys s. 'hurskaus' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-558-[KOL-2:18]] neurydhes ia Engelein **Hengelisudhes**

Johdos adjektiivista (→) *hengelinen*. Agricolan molemmat esiintymät on kirjoitettu takavokaalisiksi (*hengelisu(u)s*), mutta ortografisista syistä on silti mahdollista, että tarkoitettu muoto on kaikkien myöhempien lähteiden mukainen *hengelisyys*.

► VKS 1985 *hengellisyys*.

hengen haukkuus s. 'hengenlähtö, kuolinhetki' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-723] **Hengen hauckudes** ia coleman hetke

Substantiivista (→) *henki* ja verbin *haukata* substantiivijohdoksesta muodostettu sanaliitto, joka yhden käsitteen nimityksenä on mahdollista tulkita yhdyssanan veroiseksi. Synonyyminen sanaliitto on (→) *hengen haukotus*. *Haukata* ei esiinny verbinä Agricolan teksteissä. Sillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä, ja se on selitetty johdokseksi haukkaamisen ääntä ja liikettä kuvaavasta äänteellisestä motiivoidusta vartalosta. Suomen kirjakielessä *haukata* on ensi kertaa mainittu Erasmus Rotterdamilaisen Cullaisen kirian suomennoksessa vuonna 1670.

► SKES 1955 *haukata*; VKS 1985 *hengenhaukkuus*; SSA 1992 *haukata*; NES 2020 *haukata*.

hengen haukotus s. 'hengenlähtö, kuolinhetki' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-74] Coolemakielise ia **Hengen haukotuxesa** Lohutos

Substantiivista (→) *henki* ja verbin *haukottaa* substantiivijohdoksesta muodostettu sanaliitto, joka yhden käsitteen nimityksenä on mahdollista tulkita yhdyssanan veroiseksi. Synonyyminen sanaliitto on (→) *hengen haukkuus*. *Haukottaa* ei esiinny verbinä Agricolan teksteissä. Se on johdos verbistä *haukkoa*, joka on johdos samasta kannasta kuin *haukata* (→ *hengen haukkuus*).

► VKS 1985 *hengenhaukotus*.

hengenrikos s. 'kuolemalla rangaistava rikos' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-237-[LK-23:22]] [Pilatus Jeesuksesta:] Em mine ychten **Hengenrickost** leudhe henes

Substantiiveista (→) *henki* ja (→) *rikos* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös kahdesti sanaliitoksi kirjoitettuina. Suomen murteista sama sana samassa merkityksessä tunnetaan ainakin Mynämäestä.

► VKS 1985 *hengenrikos*.

hengetöin a. 'hengetön, kuollut; oikeata henkeä vailla oleva' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-241-[JES-26:14]] Ne coolluet eijuet wircowa ne **hengettömet** eijuet ylesnouse
- [A-II-588-[2TIM-2:16]] **hengettömat** ia keloottomat sanat poisheite

Johdos substantiivista (→) *henki*.

► VKS 1985 *hengetön*.

hengiste → hingisti

hengittää *v.* 'hengittää' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-242-[JES-26:18]] meille on kipu, ette me tuskalla **hengitemme**

Johdos substantiivista (→) *henki*.

► VKS 1985 *hengittää*.

henki *s.* 'hengitysilma, henkäys, hengitys; henki, elämä, elossaolo; ihmisen henkinen olemus, sisin, sielu; mielenlaatu, mieli, mieliala, (yhteinen) ajatustapa; henkiset voimavarat; henkiolento; Jumalan Pyhä Henki, ihmisessä vaikuttava Jumalan voima; elävä olento, henkilö' | (1543) 1217 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-111-[JES-11:4]] henen hwllens **Hengelle**, pite henen tappaman sen Jumalattoman
- [A-III-699-[HAB-3:19]] Catzo / se [epäjumalan kuva] on Cullalla ia Hopialla ylyltzewedhettu / ia ei ole ychten **Henge** heisse.
- [A-II-291-[JH-15:13]] Eikellen ole swrembata rackautta, quin se, ette ioku pane **Hengens** ysteuins edeste
- [A-I-778] [Vedä meitä] teste maailmasta, sinun tyges – – lihasta **hengehen**, colemasta Elemehen
- [A-II-462-[1KOR-2:12]] Mutta emme me ole saaneet temen Mailman **Henge**. waan sen **Hengen** / ioca Jumalasta on
- [A-III-744-[SAK-9:00]] Ette he Euangeliumin Jyuen ia Winan / annoit Inhimisten maista / ioista he wekeuexi ia iloisexi **Hengisse** tulit.
- [A-II-606-[IPT-3:4]] se salainen Inhiminen sydhemes, ombi ilman wighata, lakian ia hiliaisen **Hengen** cansa, Se on callis Jumalan silmein edes
- [A-II-242-[LK-24:39]] **Hengelle** [ei] ole Liha eike luita
- [A-O-9] meiden Herran. ioca on sikinyt pyheste **hengestä**
- [A-II-544-[EF-6:17]] ottacat terueydhen Rautalacki teiden pälen. Ja **Hengen** Miecka, ioca ombi se Jumalan Sana
- [A-O-17-[PS-145:16]] Sine auat sinun kedes, ia rautizet iocaitzen **hengen** sinun annoilas

Sanalla on varmoja etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös etäsukukielten puolelta, joskin nämä ovat äänne- tai merkitysseikkojen takia epävarmoja. Tästä huolimatta sanaa pidetään yleensä ikivanhana ja omaperäisenä. Sen alkuperäinen merkitys lienee 'henki, henkäys' fyysisessä mielessä, ja sitä on käytetty myös merkityksessä 'henkilö'. Kristinuskon myötä sana on saanut uusia ulottuvuuksia. Agricolan sanonta *hengen miekka* merkitsee 'Jumalan sana'. Agricolalla *henki* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *virgottajahenki*.

► Rapola Vir. 1943 293–294; SKES 1955 *henki*; Rapola 1960 *henkinen*; VKS 1985 *henki*; UEW 1988 57; SSA 1992 *henki*; EES 2012 *hing*¹; Aikio 2015b LU 51:1 4; NES 2020 *henki*.

hephethah *v.* 'effata, aukene' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-130-[MK-7:34]] ylescatzachtain Taiuasen / hoghasi / ia sanoi henelle / **Hephethah** / se on / Aukene.

Lutherin Bibliasta siteerattu aramean- tai syyriankielinen käskymuoto, jota vastaa nykysuomalaisessa raamatunkäännöksessä aramean *effata* 'aukene'. Lutherin Bibliassa sana on kreikkalaistetussa muodossa.

► NIB 2007 *ephphatha*.

heraantua → **hieraantua**

herkk[u, -o s. 'herkku, erityisen maukas syötävä tai juotava; mielihyvää tuottava asia; hengellinen ravinto; hekuma, nautinto' | (1544) 26 esiintymää

- [A-I-19] Wni ia **hercku** welte mös. Nijn sine terwen pyszyt töös.
- [A-I-97] parambi on yxi pala Quiua leijpe / ia Wesi siemi. quin swri **hercko** / ia callis liemi.
- [A-I-413] sine paras **herku** olet
- [A-I-573] Pudhastakan sinun henges minun Sydhemeni / ettenge mine henen Taiualisen **herkudhensa** / ia henen peudhes tyghe – – keloutoinna edheskeuisi
- [A-I-749] ouat mös caiki meiden lustit, himot, ilot, ia **herckut** asetetut pimeydhen ia coleman töijhin
- [A-II-185-[LK-7:25]] Catzo / ne iotca Kircailla waatteilla puietetan ia **herckuisa** eleuet / ne ouat Kuningasten Cartanois.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä, mutta sitä on arveltu johdokseksi sanasta *herkkä*, joka puolestaan on yhdistetty sanoihin (→) *herätä* ja *hereä*. Tämän yhdistelmän mukaan *herkku* olisi sananmukaisesti jotakin sellaista, joka valuu helposti ja nopeasti kurkusta alas. Sanalle esitetty germaaninen lainaetymologia on torjuttu äänteellisesti epäuskottavana. Variantti *herkko* on merkitty ainakin Kymin murteesta.

► SKES 1955 *herkkä*; Hakulinen 1979 184; LÄGLOS 1991 *herkku*; SMS 1992 *herkkuhäntä*; SSA 1992 *herkku*; EES 2012 *örk*; NES 2020 *herkku*.

herkulinen *a.* 'herkullinen, hyvin maukas, ruokahalua herättävä; mielihyvää tuottava; herkutteleva, herkkusuu' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-696-[HAB-1:16]] heiden Rocans nin **herculisexi** tullut on
- [A-III-674-[MIK-1:16]] Paliasta ia keritze sinuas ylitze sinun **Herculistes** Lastes
- [A-III-315-R] he ouat lihauat, rickat, ia wäkeuet cunniasa, ia **herculiset**, sille he paisuuat

Johdos substantiivista (→) *herkku*.

► VKS 1985 *herkullinen*.

herkulisest, -a *adv.* 'herkutellen, ylellisesti, nautiskellen, heikummalla tavalla'
(1548) 4 esiintymää

- [A-II-217-[LK-16:19]] Ricas mies – eli iocapeiue **herkulisest**
- [A-III-787-[5MS-28:56]] iocu Inhiminen / quin ennen sangen **Herculisesta** ia Hecumis / teiden seassan eleny on

Adjektiivin (→) *herkullinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *herkullisesti*.

herne s. 'herne, hernekasvi (*Pisum*)' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-715] Nin caszua Ruist, Ohras, Caura, Nisut, pawdh, **Hernet**, ia mwdh Jyuein sisut
- [A-III-671-R] Curbita) on Pwlaine / ioca Siemenestens pian ylescasua / warpuia möte / quin **Herneet** ia Humalat

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä vastaavat liettuan *žirnis* ja latvian *zīrnis*. Suomen murteissa sana on yleinen muualla paitsi Varsinais-Suomessa, Satakunnassa ja Pohjois-Hämeessä.

► Thomsen 1869 38; SKES 1955 *herne*; SMS 1992 *herne*; SSA 1992 *herne*; EES 2012 *hernes*; Junttila 2015 88; NES 2020 *herne*.

herodianus, (mon.) **herodiani** s. 'herodilainen, Herodeksen dynastiaa tukevan puolueen jäsen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-85-[MT-22:16]] Ja he lehetit henelle Opetuslapsens **Herodianein** cansa
- [A-II-117-[MK-3:6]] ne Phariseuset vloskeuit, ia pidhit cocha ynne **Herodianusten** cansa Neuuo hende watan

Erikoislaina latinan sanasta *herodianus*. Tämä on juutalaisten kuninkaan erisnimeen *Herodes* perustuva johdos, joka tarkoittaa Herodes Suuresta alkaneen dynastian kannattajaa.

► SAOB 1931 *herodian*.

herra s. 'herra (arvonimi, puhuttelusana); valtiastalon johtaja, isäntä, omistaja (myös kuv.); (kolmiyhteinen) Jumala, Kristus' | (1543) 4580 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-158-[LK-22:25]] ne Waldamiehet cutzutan Armolisexi **Herraxi**
- [A-I-330-[MT-15:22]] O **HERRA** Daudin poica armada minun päleni
- [A-II-227-[LK-20:13]] Nin sanoi Winatarhan **HERRA** / Mite mine teen?
- [A-II-36-[MT-6:24]] Eikengen woi cacha **HERRA** paluela – Jumalata ia Mammon
- [A-O-9] mine vscon Jesusen Christusen, hänen ainoan Poiansa päle, meiden **Herran**
- [A-III-27] kiendeken Pappi itzense Altarijn päin, ia päätteken **Herran** Ehtolisen

- [A-III-529-[JES-66:20]] Israelin Lapset Rocawffrin puchtas Astias edestouuat **Herran** Honen tyge
- [A-I-734-[PS-111:10]] **Herran** pelco ombi wisauden alku
- [A-III-635-[JOEL-2:11]] se **Herran** peiue ombi swri, ia sangen hirmulinen
- [A-II-478-[1KOR-10:21]] Eipe te taidha Osaliset olla **Herran** Peudheste
- [A-III-576-[VLT-4:20]] Se **Herran** Woidheltu, ioca meiden turuan oli, ombi Fangittu heiden wercohins

Alun perin ylhäistä mieshenkilöä merkitsevä *herra* on todennäköisesti lainaa muinaisruotsin sanasta *herra* tai *hærra* (taustasta → *herralinen*). Myös lainautuminen alasaksasta on mahdollinen vaihtoehto. Sama sana on lainattu myös useimpiin lähisukukieliin joko suoraan ruotsista, alasaksasta tai suomen kautta. Agricolan teksteissä *Herra* esiintyy Jumalaan viittaavana monissa fraaseissa, esim. *Herran ehtoollinen* 'ehtoollismessu', *Herran huone* 'kirkko', *Herran pelko* 'jumalanpelko', *Herran päivä* 'maailmanlopun ja viimeisen tuomion päivä', *Herran pöytä* 'ehtoollinen', *Herran voideltu* 'Messias'. Agricolalla *herra* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *maanherra*.

► Thomsen 1869 117; Streng 1915 31; SKES 1955 *herra*; VKS 1985 *herra*; SSA 1992 *herra*; Bentlin 2008a 107–108; NES 2020 *herra*.

herralinen *a.* tai *s.* 'loistokas, kunniakas, ylhäinen; kunnia, majesteettisuus' (1544) 5 esiintymää

- [A-I-485] Cutca olisit ne rickaudhet sen **herralisen** perimisen
- [A-I-499] ette me caikille wäelle / woijmaliset ia wahwistetut olisima / sinun Cunnias swren **Herralisen** ylenpaldisudhen cautta
- [A-III-788-[5MS-28:58]] sine pelket temen **Herralisen** ia Hirmuisen Nimen
- [A-III-519-R] Pramapi) Papit olit **Herraliset** ia cunnialisesta caunistetut
- [A-III-314-[PS-72:19]] Kijtetty olcon henen **Herralisens** Nimi ijancaikisesta

Sana on rakenteellisesti johdos substantiivista (→) *herra*. Agricolan *herralinen* on kaikissa tapauksissa käännöslaina saksan sanasta *herrlich*, jonka päämerkitys on nykyään 'ihana'. Tämä adjektiivi liittyy korkea-arvoista mieshenkilöä tarkoittavaan sanaan *herr*, *herre* molempien taustalla olevan muinaissaksin tai muinaisyläsaksan sanan *hēr* 'korkea-arvoinen, ylhäinen' kautta. Tämä on alun perin merkinnyt harmaahiuksista, vanhaa ja senioriteettinsa perusteella arvostettua. Suomen murteissa johdos *herrallinen* perustuu aiemmin lainattuun *herra*-sanaan, ja se tunnetaan merkityksessä 'herraskainen' mm. Etelä- ja Keski-Karjalan sekä Kymin murteissa.

► SAOB 1932 *härilig*; Gummerus 1947 263, 277; Bentlin 2008a 107–108; Heininen 2008 57.

Herra näkepi *erisn.* ”Herra näkee t. Herra nähdään” | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-124-[1MS-22:14]] Ja Abraham cutzui site paica / **HERRA näkepi**. Josta wiele tenepene sanotan / Sijnä Wooresa / iossa HERRA nähdhän.

Jumalaan viittaavasta (→) *herra*-sanasta ja predikaattimuotoisesta verbistä *näkepi* (→ *nähdä*) muodostettu erisnimi, jonka esikuvana on ollut Vulgatan *Dominus videt* tai Lutherin *Der Herr sihet*. Luther on liittänyt kohtaan reunahuomautuksen, jonka mukaan Vulgatan käännös (*videt*) ei ole heprean alkutekstin (*videbitur*) mukainen.

herraten *adv.* 'ylevästi, jalosti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-301-[PS-66:2]] ylisteket hende **Herraten**

Adverbi on rakenteellisesti johdos substantiivista (→) *herra*. Agricolan ainoa esiintymä on käännösmukaelma saksan sanasta *herrlich* (→ *herralinen*). Johtimella on vastineita useimmissa lähisukukielissä, joten johdostyyppi on katsottava ainakin kantasuomalaiseksi. Johtimen alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu mm. prolatiivin päätteeksi, sanaliitosta supistumalla syntyneeksi tai modaalisen johtimen sisältäväksi yhdysperäiseksi päätteeksi. Adverbista *herraten* ei tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä. Synonyymeina esiintyvät myös (→) *herrattain*, *herroittain*.

► Jännes Vir. 1886 168; Hakulinen 1979 232; VKS 1992 *herraten*.

herrattain *adv.* 'loistokkaasti, kunniakkaasti' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-114-[JES-52:1]] Caunista sinuas **Herrattain** sine pyhe Caupungi Jerusalem.

Adverbi on rakenteellisesti johdos substantiivista (→) *herra*. Agricolan ainoa esiintymä on käännösmukaelma saksan sanasta *herrlich* (→ *herralinen*). Johtimen alkuperä on epäselvä. Johdosmuotti on mahdollisesti syntynyt *-ttA*-johtimen sisältävien verbien E-infinitiivin instruktiivimuotojen pohjalta (→ *nimittäin*). Epätodennäköistä on, että se olisi syntynyt supistumalla sanaliitosta (**herran tavoin* tms.). Jokseenkin synonyymeina esiintyvät myös (→) *herraten*, *herroittain*.

► Jännes Vir. 1886 168; Hakulinen 1979 234–235; VKS 1992 *herroittain*.

herraus *s.* 'Jumalan (kaikki)valtius, Jumala, jumaluus; herruus, maallinen valta, valtiut, valta-asema, ylivalta; valtias, vallanpitäjä' | (1544) 55 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-429-[PS-145:13]] Sinun Waldakunnas ombi ijancaikinen Waldakunda / ia sinun **HERRAudhes** pysypi ilman loppumat.
- [A-I-665] O sine caikein pohiatoin wijsaus, sine caikein pyhin, ylenpaldinen **Herraus**
- [A-III-622-[HOS-9:11]] pite Ephraimin **Herrauden**, quin iocu Lindu, poislendemen
- [A-II-489-[1KOR-15:24]] hen andapi Waldakunnan Jumalan ia Isen haltun / ia poispane caiki **Herraudhet** / ia caiken Esiwallan ia Wäen.

Johdos substantiivista (→) *herra*.

► VKS 1985 *herraus*.

herrauttaa v. 'hallita, vallita' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-135-[NEH-9:28]] sine ietit heiet wiholisten käsijn iotca heiden ylitzens **herrauthit**
- [A-I-241-[JES-26:13]] Werahatki Herrat mös meite **herrauttauat** paitzi sinun
- [A-II-497-[2KOR-2:24^]] Ei nin ette me **Herrauttaisima** teiden Uskona ylitze / waan me olema Auttajat teiden ilohon
- [A-III-523-[JES-64:19^]] Me olema iuri quin ennengi / coskas et meiden ylitzen **HERrauttanut**

Johdos joko substantiivista (→) *herra* tai (→) *herraus*. Verbistä ei Agricolan lisäksi tunneta tässä merkityksessä muita esiintymiä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *herroita*.

► VKS 1985 *herrauttaa*.

herroita v. 'olla herrana ja valtiaana, vallita' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-475-[JES-26:13]] Mwtkin tosin Herrat meille **Herroitzeuat** paitzi sinun

Johdos substantiivista (→) *herra*. Johdoksesta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *herrauttaa*.

► VKS 1985 *herroita*.

her[roittain, -rottain *adv.* 'herran tavoin, jalosti, loistokkaasti, kunniakkaasti' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-222-[PS-149:4]] hen awitta **Herrottain** site Culkeuata
- [A-III-434-[PS-149:4]] hen auitta **Herroittain** site Culkeuata.
- [A-I-342-[SIIR-36:8]] Osotta sinun kätes ia oijkea Käsiwardhes **Herrottain**
- [A-III-502-[JES-52:1]] caunista sinuas **Herroittain** sine Pyhe Caupungi Jerusalem.

Johdos substantiivista (→) *herra*. Johdin on sama kuin synonyymisessa adverbissa (→) *herrattain*, mutta se on liitetty monikkovartaloon. Samasta johdoksesta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä. Jokseenkin synonyymina esiintyy Agricolalla myös (→) *herraten*.

► VKS 1985 *herroittain*.

hervohtua v. 'tulla voimattomaksi, nääntyä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-339-[JER-20:9]] kärssiesen mine wäsyn / ia olin caiki **herwochtunut**
- [A-III-548-[JER-20:9]] etten mine site maltanut kersie ia olin lehes **heruochtunut**

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi (→) *hervotoin*. Verbistä ei vanhassa kirjakielessä tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä. Samantapainen verbi *hervottua* esiintyy Kymin murteessa.

► VKS 1985 *hervohtua*; SMS 1992 *hervottua*.

hervohuttaa v. 'tehdä voimattomaksi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-490] alaspaijsca, polghe, ia iuri **härwohuta** hende [so. paha henki], meiden Jalkaam ala

Johdos verbistä (→) *hervohtua*. Samasta johdoksesta ei tunneta vanhassa kirjakielessä muita esiintymiä

► VKS 1985 *hervouttaa*.

hervotoin a. 'voimaton, velto, tarmoton' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-229-[2SM-22:15]] Hen iski lemmauxet, Ja **herwottomaxi** löij heiet
- [A-III-319-[PS-76:6]] Ne Coreat pite röuettemen ia poisnuckuman / Ja caiki Sotamiehet teuty käsistens **heruottomaxi** tulla.

Johdos substantiivista *hervo* 'voima, tarmo', joka ei esiinny Agricolan kielessä mutta joka tunnetaan etenkin Pohjois-Hämeen murteista. Sanan adverbiksi kiteytyneitä taivutusmuotoja (esim. *hervoksissa*) esiintyy muuallakin, mm. Etelä- ja Keski-Karjalassa. Johdoksella *hervoton* on laajempi levikki sekä länsi- että itämurteissa. *Hervo* on selitetty yleiskielessäkin tunnetun *hermo*-sanana variantiksi. Sanalla ei ole varsinaisia vastineita suokielissä, ja sen alkuperä on epäselvä. *Herma*-sanaa on verrattu liettuan harmaata merkitsevään sanaan, mutta tämä rinnastus on merkityseron takia epäuskottava. Suomen kirjakielessä *hermo* on itsenäisenä sanana ensi kertaa mainittu 1700-luvun loppupuolella. Henrik Gabriel Porthanin muistiinpanoissa 1770-luvulla *hermo* merkitsee lähinnä voimaa, Kristfrid Gananderin sanakirjassa 1876 taas veltoa. Molemmat merkitykset tunnetaan murteissa. Gananderin *hermut* merkitsee tuntojänteitä tai aistimia. Adjektiivijohdos *hermoton* on mainittu tulkkisanakirjassa *Variarum rerum vocabula* vuonna 1644 merkityksessä 'liikkumaton'.

► SKES 1955 *hermo*; SMS 1992 *hervo*, *hervoksissa*, *hervoton*; SSA 1992 *hermo*; Liukkonen 1999 SUST 235 44; Junttila 2015 110; NES 2020 *hermo*.

hervottuus s. 'voimattomuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-567] sine neit temen minun **herwottudheni** tyge, ia sääsit Seurakunnas sen Euangeliumin palueluxen

Johdos substantiivista *hervo* 'voima, tarmo', joka ei esiinny Agricolan kielessä (→ *hervoton*). Johdostyyppi tunnetaan mm. kaakkoismurteista.

► Ojansuu 1909a 105–106; VKS 1985 *hervottomuus*.

heräitä v. 'herätä, havahtua unesta' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-256-[PS-3:6]] Mine makasin ia nukuijn, ia **heräitzin**
- [A-III-217-[PS-3:6]] Mine macasin ia nukuin / ia **hereitzin**

Verbin (→) *herätä* rinnakkaisjohdos. *Heräitä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ylesheräitä*.

► VKS 1985 *herätä*.

herättää v. 'herättää, havahduttaa (unesta, kuolleista); saattaa hengelliseen herätykseen' (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-II-42-[MT-8:25]] Nin edheskeuit opetuslapset, ia **herätit** henen
- [A-II-228-[LK-20:28]] henen Weliens piti sen Waimon ottaman, ia henen Weliens Siemenen **herättemen**
- [A-I-432] ette sinun pyhedhes esimerki, ia ielkenmuisto, madhaijs meite **herätte** paramban elemehen

Johdos verbistä (→) *herätä*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *heräyttää*. *Herättää* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ylesherättää*.

► VKS 1985 *herättää*.

herätä v. 'herätä, havahtua unesta (myös kuv.); herätä kuolleista henkiin t. iankaikkiseen elämään' | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-23-[MT-1:24]] Cosca nyt Joseph wnesta **heräsi** / teki hen nijn quin Herran Engeli henen keski /
- [A-I-242-[JES-26:19]] **Herätke**, ia kerskatca, iotca Maan alla macat

Verbillä ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä, mutta saman vartalon johdoksia on käytössä lähisukukielissä suunnilleen samassa merkityksessä. Sanavartalolle on esitetty hyvin vanha indoeurooppalainen lainaetymologia, jonka mukaan se juontuisi juuresta **ser-* 'pitää silmällä, suojella'. Tämä selitys on kuitenkin sekä merkityseron että mahdollisen lainalähteen etäisyyden takia epävarma. Uudemman selityksen mukaan *herätä* on varhaiskantairanilainen laina, joka on alun perinkin merkinnyt 'herätä'. Agricolalla *herätä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ylesherätä*.

► SKES 1955 *herätä*; Koivulehto Vir. 1976a 248 alav. 1; LÄGLOS 1991 *herätä*; SSA 1992 *herätä*; Koivulehto 2016 SUST 274 223; NES 2020 *herätä*.

heräyttää v. 'herättää, saada heräämään unesta t. kuolleista; havahduttaa johonkin, nostattaa' | (1544) 10 esiintymää

- [A-II-121-[MK-4:38]] he **heräytit** henen
- [A-I-625] wimeiselle peiuille **heräyte** ijancaikisehen elemehen
- [A-I-539] sine ensin minun **heräytit** sinua etzimehen
- [A-I-784] **heräyte** meisse – – yxi totinen nelke, sinun Jumalisen Wanhurscaudhes ielkin

Verbiin (→) *herätä* perustuva johdos. Varsinainen kantasana voisi olla myös *heräytä* 'herätä', joka ei esiinny Agricolan kielessä. Molemmat verbit tunnetaan ainakin

Nurmijärven murteessa. Agricolalla synonyymina esiintyy (→) *herättää*. Lisäksi Agricolalla *heräyttää* esiintyy perusosana yhdysverbissä (→) *ylesheräyttää*.

► VKS 1985; SMS 1992 *heräydä, heräyttää*.

heteeri s. 'heettiläiset' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-131-[NEH-9:8]] nijnen Canrerin, **heteerin**, Amorrein [maa]

Laina ruotsalaisen Raamatun (GVB) monikollisesta etnonymistä *hetheer*. Tämä perustuu latinankieliseen kansannimeen *hethæus*, jossa suffiksi on vaihdettu oma-kieliseksi.

► SAOB 1931 *heté*.

hetki s. 'hetki, aika, ajanjakso; tietty ajankohta; tunti'
(1544) 202 esiintymää, myös Westh

- [A-I-665] tenepene, ia ioca **hetki**
- [A-II-708-[ILM-18:17]] ydelle **hetkelle** ouat semmotoiset Rickaudhet poisheuitetut
- [A-II-631-[HEB-E]] [Kuka heprealaiskirjeen] kirioitanut on, se on tietemetoin, ia taita wiele **hetkens** tietemetoin olla
- [A-II-353-[AP-14:28]] he wiwuyit sielle **hetken** aica Opetuslasten cansa
- [A-II-188-[LK-8:13]] **Hetkexi** he vskouat
- [A-II-235-[LK-22:58]] wähen **hetken** peräst, toinen näki henen
- [A-II-448-[ROM-13:11]] nyt ombi **hetki** Wnesta ylesnosta
- [A-I-8] Päiue pite. x [10] **hetke** Öö pite xiiij [14] **hetke**
- [A-II-78-[MT-20:6]] Mutta yhdelletoistakymenelle **hetkelle** / hen wlgoslexi / ia leysi mwita ioutilassa seisomast

Sanalla on vastineita itäisissä lähisukukielissä. Etäsukukielistä esitetyt vastineet ovat aivan epävarmoja, mutta tästä huolimatta sana katsotaan yleensä vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Rakenteensa ja merkityksensä puolesta se voi hyvin kuulua ikivanhaan perussanastoon. Agricolalla *hetki* esiintyy useissa fraaseissa ja adverbimaisissa ilmauksissa, esim. *joka hetki* 'koko ajan', *hetkens* 'jonkin aikaa', *hetkeksi* t. *vähäksi* *hetkeksi* 'vähän aikaa, joksikin ajaksi', *yhdellä hetkellä* '(yhdessä) hetkessä, äkkiä'. Agricolan *hetken aikaa* voi tarkoittaa joko lyhyttä tai pitkää aikaa.

► SKES 1955 *hetki*; VKS 1985 *hetki*; UEW 1988 620; SSA 1992 *hetki*; NES 2020 *hetki*.

hevoinen s. 'hevonen (*Equus caballus*)' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-662-[JAK-3:3]] me panema **Heuoisten** Suhun Suitzet
- [A-III-464-R] Waan mös monda / Tien wieris coolluna leutin / **Hewoisten** cacarat ia Oma locans Swsans
- [A-III-545-[JER-17:25]] he aiaisit ia menisit seke **hewoisten** ette Rattain cansa

Perussanalla *hepo* tai siitä muodostetulla johdoksella *hevo(i)nen* on etymologinen vastine kaikissa lähisukukielissä. Etäsukukielistä ei ole voitu osoittaa uskottavia vastineita. Itämerensuomen *hepo*-sanalle on esitetty useita germaanisista lainaetymologioita ja samalla korostettu sitä, että eräitä muita hevosen tuntemiseen ja käyttöön viittaavia sanoja on voitu osoittaa vanhoiksi germaanisiksi lainoiksi, kuten *marhaminta*, *ratsas(taa)*, *satula*, *silat*. Mikään annetuista selityksistä ei kuitenkaan ole äännehistorian kannalta moitteeton. Myös monia muita lainaetymologioita on ehdotettu, samoin onomatopoeettista alkuperää, mutta mitään annetuista selitystä ei ole yleisesti hyväksytty. Sanavartalon alkuperä on toistaiseksi epäselvä. Agricollalla *hevoinen* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *sotahevoinen*.

► Setälä 1913a FUF 13 365–366, Vir. 1913b 153–156 ja Vir. 1915 81–82; SKES 1955 *hepo*; LÄGLOS 1991 *hepo*; SSA 1992 *hepo*; EES 2012 *hobune*; NES 2020 *hevonen*.

*hevosenkakkara s.

Hevosenkakkara ei esiinny Agricollalla yhdyssanana, vaan ainoastaan sanaliittona (→ *kakara*).

► VKS 1985 *hevosenkakkara*; Jussila 1998 *hevosenkakkara*.

hiala → hiijaa

hidas a. 'hidas, verkkainen, vitkasteleva; vastahakoinen' (1544) 15 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-294-[PS-86:14]] Mutta sine HERRA Jumala olet – – **hidhas** wihastuman / mutta nopia swrehen Hywuyteen ia wakuuteen pein
- [A-III-390-[PS-119:0]] Ettei me **Hitat**, vneliat, torckuuaiset ia Laiskat olisimma
- [A-II-241-[LK-24:25]] O te tompelit ia **hitaad** sydhemest wscoman nijte caiki / ioita Prophetat puhunut ouat.

Sanalla ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä, mutta samasta vartalosta on johdettu karjalan *hitaisa* 'hidas'. Myös suomen murteissa esiintyy saman vartalon muita johdoksia, esim. *hitura* tai *hituri* 'nahjus'. Nämä on mitä ilmeisimmin muodostettu vaihtamalla alkuperäisen *hidas*-sanana johtimelta näyttävä osa toiseen johtimeen, sillä *hidas* on kokonaisuudessaan selitetty hyvin vanhaksi germaaniseksi lainaksi. Sen alkumuodoksi on rekonstruoitu varhaiskantagermaanin **siþas* 'hidas', jota vastaa mm. gootin *seipus* 'myöhäinen'. Samaa germaanista juurta edustaa mm. nyky-saksan *seit* 'jostakin asti; myöhemmin' ym.

► Koivulehto Vir. 1976a 39; VKS 1985 *hidas*; LÄGLOS 1991 *hidas*; SSA 1992 *hidas*; NES 2020 *hidas*.

hieho → ehkoinen

hieno a. 'ohut; hieno, korkealaatuinen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-III-482-[JES-38:13]] Hen minua poisatkaisi ninquin **Hienon** langan
- [A-II-185-[LK-7:25]] Tahdoittako te nähdä Inhimiste, **Hienoijn** waattein puietettun?

Sanalla on etymologisia vastineita eräissä lähisukukielissä merkityksissä 'pieni, hento, laiha, heikko'. Sanan alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu vanhaksi ja oma-peräiseksi, ja sen etymologisena vastineena on pidetty komin adjektiivina *dženyd* 'lyhyt'. Tämä rinnastus tuskin kuitenkaan voi pitää paikkaansa. Sanan nykyisistä merkityksistä abstrakti 'arvokas, sivistynyt' on joka tapauksessa myöhäistä perua, mahdollisesti vieraiden kielten vaikutusta.

► SKES 1955 *hieno*; Hakulinen 1969 34–37; VKS 1985 *hieno*; SSA 1992 *hieno*; NES 2020 *hieno*.

hieraantua v. 'tahraantua (kuv.)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-636] [Jumalattomat] soijsit ette me – – **heranuijsima** Salawoteisa, haureuxisa, hoorudhesa, miestapos

Johdos samasta kannasta, joka sisältyy verbiin (→) *hieroa*. Suomen murteissa sama johdos esiintyy merkityksessä 'likaantua' mm. Pohjois-Karjalassa, Peräpohjolan ja Länsipohjan murteissa sekä Vermlannissa.

► VKS 1985 *hieraantua*; SMS 1992 *hieraantua*.

hierattu a. 'tahrainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-172-[JES-64:6]] caiki meiden wanhurskaudhem on ninquin **hierattu** waatte

Verbin *hierata* partisippiimuoto, jota on käytetty adjektiivina. *Hierata* ei esiinny Agricolaalla eikä muussakaan vanhassa kirjakeleessä persoonamuotoisena, eikä se murteissakaan esiinny likaamisen merkityksessä. *Hierata* on johdos samasta kannasta kuin verbi (→) *hieroa*. Agricolaalla synonyymisia verbejä ovat (→) *hierellä*, *hieroa*.

► VKS 1985 *hierata*; SMS 1992 *hierata*.

hierellä v. 'liata, tahrata, saastuttaa (myös kuv.)' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-373] Sylielle sinun Caswos **hiereltihin**
- [A-I-571] caiki tynne / ouat sinun edheses ninquin yxi ilkije saastaijnen waate / raskailla swrille synnille pilcoijttu / **hierelty** / ja saastutettu
- [A-III-776-[3MS-18:23]] Ei sinun pidhe mös iongun Eleinden cansa ryhtymen / ette sine heiden cansans itzes **hierelet**.

Johdos samasta kannasta kuin verbi (→) *hieroa*. Kansankielessä *hierellä*-verbistä merkityksessä 'liata' on tietoja etenkin Etelä- ja Keski-Karjalasta, Etelä-Savosta ja Vermlannista. Agricolaalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *hierata*, *hieroa*.

► VKS 1985 *hierellä*; SMS 1992 *hierellä*.

hierelty a. 'liattu, likainen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-523-[JES-64:6]] Mutta nyt me caikitynni olema / ninquin saastaiset / ia caiki meiden Wanhurskaudhen on ninquin **hiereltu** waate.

Verbin (→) *hierellä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy myös verbirakenteiden osana.

hierelys s. 'tahraaminen, saastuttaminen (kuv.)' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-506-R] Hengen) se on, Opin ia vskon **hierelus**

Johdos verbistä (→) *hierellä*. Suomen murteissa *hierelys* tunnetaan konkreettisessa merkityksessä 'pienen lapsen ulostus' Etelä-Karjalassa ja Etelä-Savossa.

► VKS 1985 *hierelys*; SMS 1992 *hierelys*.

hieroa v. 'liata, tahrata, saastuttaa (myös kuv.)' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-615-[2PT-2:22]] pesty Sica henens Ropacosa iellens **hierio**
- [A-III-777-[3MS-18:24]] Ei teiden pidhe neisse caikissa saastuman. Sille neisse caikissa ouat Pacanat heitens **hieronuet**

Verbillä on varmoja vastineita kaikissa lähisukukielissä. Mahdollisena vastineena on pidetty myös udmurtin verbiä *šeryny* 'hioa, teroittaa', mutta tämä on pikemmin rinnakkaisjohdos kuin suora etymologinen vastine. Taustalla oleva *šera-* tai **šera-*tyyppinen sanavartalo kuuluu vanhaan perintösanastoon. Sen alkuperäiseksi merkitykseksi on rekonstruoitu 'hangata, hioa, teroittaa'. Suomen lähisukukielissä samoin kuin suomen murteissa *hieroa*-verbi merkitsee hankaamisen lisäksi likaa-mista ja tahraamista. Merkityksestä 'liata' on tietoja etenkin Satakunnan, Karjalan, Pohjois-Savon, Kainuun, Peräpohjolan ja Länsipohjan murteista. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *hierata*, *hierellä*.

► SKES 1955 *hieroa*; VKS 1985 *hieroa*; UEW 1988 783–784; SMS 1992 *hieroa*; SSA 1992 *hieroa*; NES 2020 *hieroa*.

hieromatoin a. 'likaamaton, tahraton (kuv.)' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-381-[AP-24:16]] mine harioitan aina itzeni, pitemen Jumalan tyge, **hieromattoman** Omantunnon

Verbin (→) *hieroa* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *hieromaton*.

hiertä v. 'hieroa, hangata' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-179-[LK-6:1]] henen Opetuslapsens catkoit tehcki, **hierten** käsillens, ia söit

Konsonanttivartaloinen perusverbi samasta kannasta, josta on muodostettu verbi (→) *hieroa*. Verbistä käytetään useimmiten vokaalivartaloisia muotoja (*hiertää*), mutta etenkin passiivimuodoissa konsonanttivartaloa on esiintynyt 1700-luvulle asti.

► VKS 1985 *hiertää*; SMS 1992 *hiertää*.

higotus → hiotus

hihnainen, hihinainen *a.* 'nahkainen, nahkaremmistä tehty' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-26-[MT-3:4]] Johannesel oli waathe Camelin caruoist, ia **hihnainen** wöö henen solisans
- [A-II-112-[MK-1:6]] Mutta Johannes oli pugetettu Camelin caruoilla / ia henen Solinsa ymberi **hihinainen** Wöö / ia söi Kimalaisi ia Metzehonaia

Johdos substantiivista *hihna*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä itsenäisenä sanana. Nauhaa, remmiä, valjaita, vyötä tms. merkitsevällä *hihna*-sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota nykyliettuassa vastaa *šikšna* ja latviassa *siksna*. Eräissä murteissa, mm. Iitissä, Tottijärvellä ja Isojoella, *hihnainen* *vyö* merkitsee nahkaremmistä tehtyä vyötä. Agricolan toisessa esimerkissä on sanansisäisen *-hn*-yhtymän sisään syntynyt epäetymologinen *i*-vokaali, jollaista pidetään etenkin itämurteille ominaisena.

► Thomsen 1890 223; Ojansuu 1909a 100–102; SKES 1955 *hihna*; VKS 1985 *hihnainen*; SMS 1992 *hihnainen*; SSA 1992 *hihna*; Junttila 2015 92; NES 2020 *hihna*.

hiijaa, hiaa *interj.* 'juuri niin, totta totisesti' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-479] **Hija** / iuri nijn / quin me io olisim Taijwahan omistanut /
- [A-II-11] Colema / cussa sinun Woittos ombi? **Hija** / Colema ombi ylesnieltu Woitosa
- [A-III-725-[HGG-2:7]] **Hija**, caiki Pacanat tadhon mine lijcutta
- [A-III-490-[JES-43:24]] **Hia** / Sine teit Minua sinun Synnises tötetekemen / ia olet minulle waiua tehnyt sinun Pahatecoisas

Agricolan huudahdus on käännös saksan tai ruotsin *ja*-interjektioista. Loppuosa selittyy suoraksi lainaksi (→ *jaa*), alkuosa on joko kansanomaisen interjektio *hii* tai sitten se on hengellisessä kielessä esiintyvän, lähinnä iloa ja innostusta ilmaisevan latinalaisperäisen (→ *eijaa, heijaa* -interjektion vaikutusta).

► Genetz 1890 135; Gummerus 1947 257, 258.

hiili *s.* 'hiili' (myös kuv.) | (1544) 8 esiintymää, myös UpsE (*hilitwlen*)

- [A-I-229-[2SM-22:13]] Henen läszolemisens kircaudhen tehden / wirisit tuliset **hijlet**.
- [A-II-298-[JH-18:18]] [Palvelijat] olit **hijliste** Tulen tehnet (sille ette Wilu oli)
- [A-II-447-[ROM-12:20]] sine cocot tuliset **Hijlet** henen päänsä päle

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä ja mahdollisesti saamessa. Sanan alkuperä on hämärän peitossa. Sille aiemmin esitetty marilainen vastine on myöhemmin hylätty, eikä äskettäin esitetty balttilainen lainaetymologiakaan tunnu uskottavalta. Rakenteensa ja merkityksensä puolesta *hiili* voisi kuulua ikivanhaan omaperäiseen sanastoon, mutta etäsukukielten vastineiden puuttuessa tätä on mahdotonta todistaa.

► SKES 1955 *hiili*; Bergsland Vir. 1964 242; SSA 1992 *hiili*; Liukkonen 1999 SUST 235 48; Junttila 2015 110, 201; NES 2020 *hiili*.

hiippa s. 'hiippa, (korkea suippo) päähine (kuv.)' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-113-[JES-62:3]] sinun pite oleman Cunnian crunu HERRAN kädhese / ia Kuningan **Hijppa** sinun Jumalas kädhese

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Sitä on arveltu äänteellisesti motivoiduksi omaperäiseksi kuvailusanaksi.

► Hakulinen 1979 334; VKS 1985 *hiippa*; SSA 1992 *hiippa*; NES 2020 *hiippa*.

hiippa|kunta, hippa- s. 'hiippakunta, piispan johtama kirkollinen hallintoalue' (1548) 7 esiintymää, myös Westh (kuv.)

- [A-II-18-[UT-E]] teme coco **Hijppakunda** Somen maxi cutzutan
- [A-II-19] Sille / echke teme coco Somen Makunda ombi yxi **Hijppakunda** / nin se quitengin Seitzemen Päruchtinan Länein iaetan
- [A-III-769] TESSE seurauat Mutomat Lughut – – Jotka ouat sangen tarpeliset luetta / monein Syydhein teden / neisse Somen **Hippakunnan** Kircois.

Substantiiveista (→) *hiippa* ja *kunta* (→ *valtakunta*) muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *hiippakunta*.

hiiri s. 'hiiri (*Mus*)' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-325-R] Turilat) Ouat politain Mateleuaiset ia Maaliset piskuiset Eleimet / Ninquin / **Hijret** / Rotat / Myret / Siseliskot / Mwrahauset / ia mwdh pahat / heijudh madhot.
- [A-III-528-[JES-66:17]] [Jotka] söuet Sianliha, Cauhistoxia ia **Hijrie**, caiki ne pite ynne poistemattaman

Sanalla on vastineita kautta koko suomalais-ugrilaisen kieliperheen. Se kuuluu iki-vanhaan perintösanastoon.

► SKES 1955 *hiiri*; VKS 1985 *hiiri*; UEW 1988 500–501; SSA 1992 *hiiri*; NES 2020 *hiiri*.

hiisi s. 'pyhä metsikkö t. paikka, uhripaikka; hiisi, metsänhaltia' (1551) 6 esiintymää

- [A-III-583-R] he **hijsis**, Pyhis Metzis, Cuckulois ia Wortein päle wffrasit Eleimit
- [A-III-673-[MIK-1:5]] Ja cutka ouat iudan **Hijdet**? Eikö se Jerusalem ole?
- [A-III-213-[PS-E:0]] **Hijsi**, Metzeleist soi woiton

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sillä näyttää vanhastaan olevan useita merkityksiä, jättiläisen, peikon, paholaisen tms. pelottavan olennon lisäksi se merkitsee pyhää paikkaa, metsää, kalmistoa ja toisaalta myös paholaisen asuinpaikkaa, hornaa tai helvettiä. Sanan alkuperästä on kirjoitettu ja kiistelty poikkeuksellisen runsaasti, ja sille on esitetty useita skandinaavisia tai germaanisia lainaetymologioita.

Monien tutkijoiden mukaan se on lainaa kantagermaanin sivua tai suuntaa merkitsevistä sanasta, jonka alkumuodoksi on rekonstruoitu **sīdōn*-. Samaa juurta on esim. ruotsin *sida*. Toinen mahdollinen lainalähde on kantagermaanin luolaa, onkaloa, louhikkoa tms. merkitsevä **χīpa*-, josta juontuu mm. ruotsin *ide* 'karhunpesä'.
 ▶ SKES 1955 *hiisi*; Koski 1967 ja 1970; LÄGLOS 1991 *hiisi*; SSA 1992 *hiisi*; EES 2012 *hiis*; NES 2020 *hiisi*.

hiisoppi → isoppi

hiiva s. 'sakka' (kuv.) | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-761-R] Sen Pappiuden quin hen tesse vhckapi, on hen heilde poisottanut, ia iettenyt heille **Hiuan** ia paskan asemen

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Vastineita on aiemmin esitetty myös mordvasta ja marista, mutta nämä rinnastukset on myöhemmin hylätty sekä äännehistorian ongelmien että merkityserojen takia. Itämerensuomen sanaa on arveltu vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, jota vastaavat mm. liettuan *šyvas* 'kalja; valkoinen, homeenväriäinen' ja muinaispreussin *sywan* 'harmaa'. Suomessa *hiiva*-sanan vanhoja merkityksiä ovat mm. 'sakka, oluen vaahto, oluen kotitekoinen käyteaine'. Hiiva on käytännössä harmaata sienimassaa, joka kasvaessaan aiheuttaa mm. nesteiden käymisen ja taikinan nousemisen. Merkitysyhteys voidaan tämän pohjalta selittää, mutta ei sitovasti todistaa oikeaksi.

▶ SKES 1955 *hiiva*; VKS 1985 *hiiva*; UEW 1988 621; LÄGLOS 1991 *hiiva*; SSA 1992 *hiiva*; Junttila 2015 92; NES 2020 *hiiva*.

hiivatoin a. 'sakaton' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-473-[JES-25:6]] [Herra valmistaa] Wieraspidhon selkiest winast, Rasuasta, Ytymest, ia **Hiuattomast** winasta

Johdos substantiivista (→) *hiiva*.

▶ VKS 1985 *hiivatoin*.

hijoa, hioa v. 'hioa, teroittaa' (myös kuv.) | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-114-[5MS-32:41]] mine **hijon** ninquin pitkesen Leijmauxen minun Miecan
- [A-I-303-[PS-140:4]] [Pahat ihmiset] **hijowat** heiden Kielens ninquin Kerme
- [A-III-299-[PS-64:4]] Peite minua ninen Pahoin cocouxist – Jotca heiden Kielens **hiouat** ninquin Miecan

Verbillä on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Sanavartalo lasketaan ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

▶ SKES 1955 *hioa*; VKS 1985 *hioa*; UEW 1988 784–785; SSA 1992 *hioa*; NES 2020 *hioa*.

hiki s. 'hiki, hikoilu; (kuv.) vaivannäkö, ponnistelu' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-556] sinun **hijes** wereliset pizarat / maan päälle tiukutit
- [A-III-168-[LK-22:44]] hen Coleman cansa soti / ia rucoli hartaman. Ja oli henen **Hikins** / ninquin Werenpizarat
- [A-II-574-[2TSS-3:8]] tölle ia **hielle**, ölle ia peiuelle olema tötetehnet

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperä on tuntematon. Balttilaista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta tämä selitys on monissa suhteissa hypoteettinen, eikä se ole saanut tutkijoiden kannatusta. Murteissa esiintyy myös rinnakkaismuotoa *hiko*, mutta koska sanan alkuperästä ei ole tietoa, on mahdollista tietää, kumpi muodoista edustaa alkuperäisempää kantaa.

► SKES 1955 *hiki*; VKS 1985 *hiki*; SSA 1992 *hiki*; Liukkonen 1999 SUST 235 48–50; Junttila 2015 119; NES 2020 *hiki*.

hikiliina s. 'hienpyyhkimisliina; vainajan kasvoja peittävä liina' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-224-[LK-19:20]] tesse ombi sinun Leiuiskes, ioca minulla oli ketketty **Hikilinas**
- [A-II-280-[JH-11:44]] se Coollut wlostuli, sidhottuna käsist ia Jalgoist Kärilinalla. Ja henen Caswons oli peitetty **Hikilinalla**

Substantiiveista (→) *hiki* ja (→) *liina* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeisesti sananmukainen käännös Lutherin Biblian sanasta *Schweistuch*. Sana on jossakin määrin levinnyt myös murteisiin.

► VKS 1985 *hikiliina*; SMS 1992 *hikiliina*.

hikoilla v. 'hikoilla, ponnistella (kuv.)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-566] mine tiedhen quinga swren synnin coorman alla mine **hicoijlen**

Johdos kuuluu samaan etymologiseen yhteyteen kuin substantiivi (→) *hiki*, mutta sen muodostustapa on epäselvä. *Hikoilla*-verbin kantasana on (→) *hiota*, jonka kantanaksi sopisi parhaiten *hiki*-sanana murteellinen rinnakkaismuoto *hiko*. Toisaalta on kuitenkin mahdollista, että *hiko* on takaperoisjohdos verbeistä *hiota*, *hikoilla*, ja kaikkien johdosten kantaa edustaa *hiki*, joka taivutusmorfologian osalta edustaa arkaistisinta vartalotyyppiä.

► VKS 1985 *hikoilla*; SMS 1992 *hiko*.

hilimättyys s. 'hillittömyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-519–520] asetamma sinun etehes caiki meiden loonnolisen ja lihalisen Inhimisen – henen kesken tundemisens, **hilimettudhens** ia modhottuxens

Verbiin (→) *hilitä* 'hillitä' perustuva johdos, jonka varsinainen kantasana on verbin MA-infinitiivin abessiivi. Johdostyyppi tunnetaan mm. kaakkoismurteista.

► Ojansuu 1909a 105–106; VKS 1985 *hilimättyys*.

hilimätöin *a.* 'taltuttamaton, hillitön, kuriton, raju' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-800] Wariele meilde Herra, caikia paha, cowa, **hilimetöinda**, asetamatonda, ja oma mielde
- [A-I-174-[JER-31:18]] mine olen mös rangaijstu, ninquin **hilimätöin** wasicka

Verbin (→) *hilitä* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. Kansankielessä vastaava johdos tunnetaan mm. Varsinais-Suomen ylämaan ja Kymin murteista.

► VKS 1985 *hillimätön*.

hillittää *v.* 'hillitä, taltuttaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-577-[1TIM-1:20]] [Muutamat] mine olen Perkelen haltun andanut, ette he **hilitetuxi** tulisit enembi pilcamasta

Johdos verbistä (→) *hilitä*.

► VKS 1985 *hillittää*.

hilitä¹ *v.* 'hillitä, tyynnyttää, taltuttaa, pitää kurissa; lopettaa, tukahduttaa' (1544) 25 esiintymää

- [A-III-207] Mielen paisumiset he [psalmit] **hilitzeuet**
- [A-I-163-[JUDIT-9:10]] sine HERRA / meidhen Jumala / se sama olet / ioca alghusta Sodhat **hilitzepi**
- [A-I-457] Lihan himot **hilitze**
- [A-II-606-[1PT-3:10]] ioca elä tachtopi, ia hyuet peiuet nähdhä, hen **hilitkän** henen Kielense paha puhumasta
- [A-III-373-[PS-107:29]] Ja hen **hilitzi** sen couanilman / Ette ne Allot heitens asetit.

Johdos vartalosta *hilja-* (→ *hiljainen*). Agricolalle ominainen *hilitä* esiintyy *hillitä*-verbin varianttina mm. Kymin murteessa.

► SKES 1955 *hilja*; VKS 1985 *hillitä*; SMS 1992 *hillitä*; SSA 1992 *hilja*; NES 2020 *hillitä*.

hilitä² *v.* 'hiljetä, vaieta' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-694-[HAB-E:0]] idkeue Lapsi coriatan, sylenotetan, ia silotetan, ette sen waikeneman ia **hiliemen** pite

Johdos nominivartalosta *hilja-* (→ *hiljainen*).

► VKS 1985 *hiljetä*.

hilitös *s.* 'pidäke' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-604] [Osallisuus Kristuksen pelastukseen] Olcohon minulle — Wastan caikedhen minun waickutusten, seke lihalisten ette hengelisten, wahwa **hilitos**

► VKS 1985 *hillitys*.

hiljain *adv.* 'hiljaa, vaiti' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-569-[VLT-2:10]] Ne Tytterein Zion Wanhimat maan päle macauat / ia ouat **hiliain**
- [A-III-350-R] Hiliassudhes) se on / Heluetis ia Colemas / cussa caiki **hiliain** ia hukas ouat.

Nominivartalosta *hilja-* (→ *hiljainen*) muodostettu monikon instruktiivi, jota on käytetty adverbina. Kansankielessä *hiljain* tunnetaan lähinnä Peräpohjolan ja Länsipohjan murteissa, mutta joitakin tietoja on myös Varsinais-Suomen ylämaan, Etelä- ja Länsi-Satakunnan sekä Keski-Karjalan murteista.

► VKS 1985 *hiljan*; SMS 1992 *hiljain*.

hiljainen *a.* 'äänetön; vaimea, heikosti kuuluva; sävyisä, siivo, rauhallinen; vaatimaton' (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-290-[PS-83:2]] Ele Jumala ratki nijn waijckene, ele nijn caikeni **hiliaijnen** ole
- [A-III-716] Teräuen / raskan / eli couan / **hiliaisen** / selkien ia corkian.
- [A-III-48-[MT-21:5]] Catzo sinun Kuningas tulepi sinulle **hiliainen** / istudhen Asintamman päle.
- [A-I-280-[PS-35:20]] [Sortajat] etziuet wärie Syite, nijte **hiliaijsita** wastan Maakunnasa

Johdos nominivartalosta *hilja-*, jolla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Vartalo on selitetty germaaniseksi lainaksi, ja sille rekonstruoitua alkumuotoa **silē(ja)n-* edustaa mm. gootin (*ana-*)/*silan* 'mykistyä'. Samaa indoeurooppalaista juurta on myös latinan hiljaisuutta merkitsevä *silentium*. Lainaselityksen heikkoutena on kuitenkin se, että germaaniselältä taholta esitetty vastine on verbi, eikä sen rinnalla ole voitu todeta välittömäksi lainälähteeksi sopivaa adjektiivia, jollainen kyllä periaatteessa on ollut mahdollista muodostaa. Sanalle on esitetty toinenkin germaaninen lainaetymologia, mutta se on äänteellisten ongelmien takia olennaisesti heikompi.

► SKES 1955 *hilja*; LÄGLOS 1991 *hilja-*; SSA 1992 *hilja*; NES 2020 *hiljaa*.

hiljaistua *v.* 'hiljentyä, vaieta' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-266-[PS-39:4]] Mine myckenin ia **hiliaistuin**, ia waikenin riemusta

Johdos adjektiivista (→ *hiljainen*). Suomen kansankielessä sama verbi samassa merkityksessä on todettu Sauvosta.

► VKS 1985 *hiljastua*; SMS 1992 *hiljaistua*.

hiljaisuus → **hiljasuus**

hiljan *adv.* 'myöhään; sävyisästi, siivosti' | (1544) 4 esiintymää

- [A-III-409-[PS-127:3]] te warhan ylesnouset, ia **hilian** maata menet

- [A-I-556] talutta meite rucolewajiset sinun cansas / cuhungas sen Röwerin / ioca **hilijan** sinun tunnusti / saatoit
- [A-II-503-[2KOR-5:11]] Ette me sis tiedheme sen HERran pelghon / nin me **hilian** meneme Inhimistein cansa

Nominivartalon *hilja-* (→ *hiljainen*) yksikön instruktiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *hiljan*.

hiljast *adv.* 'sävyisästi, siivosti' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-279-R] Noruden) se on / Armolisest ia **hiliast** sen Armo Sanan cautta. Ninquin Ise ia Eiti lapsens yleskasuattauat siuiest.
- [A-III-303-304-[PS-68:5]] Kijstostweisatka henen Nimellens tehket henelle Tiete, ioca **hiliast** edesmene

Nominivartalosta *hilja-* (→ *hiljainen*) johdettu adverbi tai loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *hiljasti*.

hilja|suus, -isuus *s.* 'hiljaisuus, äänettömyys (kuv. myös kuolema); vaiteliaisuus, vähääänisyys; rauhallisuus, sävyisyys, maltillisuus; vaatimattomuus, nöyryys' (1544) 14 esiintymää

- [A-III-350-R] **Hiliasudhes**) se on, Heluetis ia Colemas, cussa caiki hiliain ia hukas ouat
- [A-II-578-[1TIM-2:12]] Mutta eipe mine salli Waimo opettaman / eike mös walda pitemen Miesten päle / waan oleman **hiliasudhes**.
- [A-II-530-[GL-5:23]] Hengen Hedhelme on Rackaus – – Ystewys, Hywyys, Usko, **Hiliasus**, Hallitzus
- [A-III-300-[PS-65:0]] Teme Psalmi kijttepi Jumalan **hiliasudhen** / rauhalisen / ia leuolisen Aian edest
- [A-II-606-[1PT-3:16]] Olcatta mös walmihit aina wastaman iocaista quin tutkistele teiden Toiuon perustoxen ielkin ioca teisse ombi / **hiliaisudhen** ia cauatuxen cansa.
- [A-I-796] sinun armos cautta meisse asuijs mackia yxikerdhasus / ja welielinen rackaus / ja caikinaijset ysteueyxet / lackius / **hiliasus** / ja siweys.
- [A-II-578-[1TIM-2:11]] Waimo oppikan **hiliasudhes**, caiken neurydhen cansa. Mutta eipe mine salli Waimo opettaman, eike mös walda pitemen Miesten päle, waan oleman **hiliasudhes**.

Johdos adjektiivista (→ *hiljainen*). Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali pitkä vai lyhyt. Murteissa esiintyy myös asu *hiljaisus*. Agricolan adverbimainen inessiivimuoto *hiljasudes(a)* merkitsee 'hiljakseen, melutta, huomaamatta, ei julkisesti, itsekseen'.

► VKS 1985 *hiljaisuus*.

hiljetä → **hilitä**²

hillittää → **hilitää**

hillitä → **hilitä**¹

himmurtai s. 'katolinen paastokeskiviikko' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-70] **Himmurtaista**. Jelken, Tuhaan, ia Heluntain. Ristin, Lutzian, kirkkun lain. Ensimeijnen Keskiwijcku. Himmurtain paastu lijcku

Laina muinaisskandinaavin *imbrudagr*-sanan metateettisesta asusta **himburdagr*. Muinaisruotsissa sana on esiintynyt asussa *himberdacha*. Tällä on tarkoitettu jokaisen neljän vuodenajan alussa vietettävää paastoaikaa ja erityisesti tähän kuuluvaa keskiviikkoa. Sanasta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► Streng 1915 32–33; SAOB 1931 *himmerdagar*, 1938 *kvatemberdag*; VKS 1985 *himmurtai*.

himo s. 'himo, kiihko, intohimo, aistillinen halu, vietti; (voimakas) tahto, halu, mieliteko; into, kiinnostus' | (1544) 125 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-617] sammutta minussa lihan **himot**, ja sytytte sinun rackaudhes tuli
- [A-II-621-R] Lihan himo / on Horuus. Silmein **himo** on ahneus ia rickaus.
- [A-III-113-[JES-62:4]] Wan sine pite cutzuttaman / Minun **himon** henessä / Ja sinun Maas / henelle ombi Isende. Sille ette Herralla ombi **himo** sinuhun / Ja sinun Maallas ombi Isende.
- [A-II-400-[ROM-E]] Jumalan Hengi, se Inhimiset saattapi Lain caltaisexi, ette hen Sydhemestens **Himon** saa Lain polen

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Sille on esitetty vastineita etäsukukielistä, samoin germaanista lainaetymologiaa, mutta kaikissa selityksissä on äänteellisiä tai semanttisia ongelmia, joiden vuoksi niitä ei ole yleisesti hyväksytty. Myös balttilaista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta tämä selitys on monin tavoin hypoteettinen, eikä se ole saanut tutkijoiden kannatusta. Agricolalla *himo* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *kostonhimo*.

► SKES 1955 *himo*; VKS 1985 *himo*; LÄGLOS 1991 *himo*; SSA 1992 *himo*; Liukkonen 1999 SUST 235 51–52; Junttila 2015 119; NES 2020 *himoita*.

himoita, himota v. 'himoita, tuntea himoa jotakin kohtaan; tahtoa, haluta kiihkeästi, toivoa, kaivata' | (1543) 14 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-32-[MT-5:28]] iocahinen quin catzopi ydhen waijmon päle / **himotaxens** hende / io hen horin teki henen cansans sydhemesens.
- [A-O-8-[2MS-20:17]] mite sinun lehemeiselles onopi, ele **himoitze**
- [A-II-529-[GL-5:17]] Sille ette Liha **himoitze** Henge wastoin / Ja Hengi Liha wastan.
- [A-III-380-[PS-112:1]] AUtuas on se quin HERRA pelke / Joca henen Keskyiens sangen **himoitze**.

Johdos substantiivista (→) *himo*. Infinitiiviesimerkkiä (*himotaksens*) lukuun ottamatta Agricolan kaikki tapaukset edustavat johdostyyppiä *himoita* (: *himoitsee*).

► VKS 1985 *himoita*.

hingist|i -e, -ö, hengiste s. 'orihevonen, sotaorhi' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-185-[2MS-15:1]] Sille hen on Cunniallisen Töön tehenyt. **Hingisten** / ia Rattan hen on mereen sysäinyt.
- [A-I-188-[2MS-15:19]] Sille radzahin Pharao meren sisellemeni Rattahinens / ja **hingistöijnens** / ja sotamiehinens
- [A-I-235-[JUDIT-16:5]] Assur tulit woorihin Pohia polesta / swrella wäelle. Jonga paliows Wedhet peitti / Ja henen **hengistens** Maan peititt.
- [A-III-536-[JER-8:6]] He ioxeuat caiki heiden ioxuuns / ninquin iocu tuyma **Hingisti** sodhassa.

Laina muinaisruotsin sanasta *hingist*, *hengist*. Ruotsin sana on lainaa alasaksasta, mutta lainautuminen suoraan alasaksasta suomeen on äänteellisistä syistä epätodennäköistä.

► Streng 1915 30; SAOB 1931 *hingst*; VKS 1985 *hengisti*.

hinta s. 'maksu, korvaus (myös kuv.); raha tai muu maksuväline; hinta, rahallinen arvo' (1544) 23 esiintymää, myös Westh

- [A-II-325-[AP-5:8]] Olettaco sen Pellon siihen **Hindan** mynyet?
- [A-I-868] [Jeesus on] **Hinda** elj maxo caikein meiden syndijen edheste
- [A-I-176-[VLT-5:4]] Omat halghot, **hinnalla** me ostimma
- [A-II-366-[AP-19:19]] coska heiden [poltettujen kirjojen] **Hindans** laskettu oli, nin leuttijn Raha Lucu wisikymmende tuhatta peningite

Sanalla on varmoja vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sanavartalo on ilmeisesti balttilainen laina, ja sitä on verrattu sataa merkitsevään lukusanaan, esim. liettuan *šimtas*, joka tarkan lukumäärän lisäksi merkitsee suurta määrää yleisemminkin. Merkityssuhdetta on selitetty olettamalla, että määrän ilmaus viittaisi tässä maksuvälineenä käytettyjen turkisinahkojen määrään. Selitys on äänteellisesti mahdollinen mutta jää merkityksen osalta hypoteettiseksi. Myös muita balttilaisia lainalähteitä on ehdotettu. Permiläis- ja ugrilaiskielissä on samantapaisia sanoja, mutta ne on selitetty iranilaisiksi lainoiksi.

► SKES 1955 *hinta*; Joki 1973 320–321; VKS 1985 *hinta*; UEW 1988 618; Uotila Vir. 1990 265–268; SSA 1992 *hinta*; Liukkonen 1999 SUST 235 52; EES 2012 *hind*; Junttila 2015 92; NES 2020 *hinta*.

hioa → **hijoa**

hiota v. 'hiota, hikoilla' (myös kuv.) | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-372] Coleman kiluotuxes sine weri pisarihin **hicosit**

- [A-III-728-R] Näkyin toimituxis / seke ne Hebreerit / ette mös Ne Christitut **hicouat** ia tölens nijte ymmerteuet.

Johdos substantiivin (→) *hiki* murteellisesta variantista tai johdoksesta *hiko*.

► VKS 1985 *hiota*; SMS 1992 *hiko*.

hiotus, hiotus s. 'hikoaminen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-863] [Varjele meitä] Hänen pinansa, kiluotuxensa, ia verelisen, **hiotuxen** tädhen
- [A-I-387] sinun pyhes ymberileickamises / weren **higotuxes** / witzauxes / crunamises
- [A-III-141] [Varjele meitä] Hänen pinansa / kiluotuxensa / ia werelisen **hiotuxens** tädhen.

Johdos verbistä *hiottaa*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä. *Hiottaa*-verbin kantasana on (→) *hiota*. Westhin koodeksissa esiintyy saman verbin toinen johdos *hikous* (*hickouxensa*).

► VKS 1985 *hiotus*.

hirmoisuus → **hirmusuus**

hirmolinen → **hirmulinen**

hirmostus s. 'hirmustuminen, suuttumus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-342-[SIIR-36:8]] Yleshereyte wiha, ja wlgospudhista **hirmostus**, poistemma se wastanseisoija

Johdos verbistä *hirmostua*, *hirmustua*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä. Verbi on johdos substantiivista (→) *hirmu*. Johdoksesta *hirmostus* tai *hirmustus* ei tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjakielessä eikä murteissa. Kantasanan *hirmu* variantti *hirmo* samoin kuin sen johdos *hirmoontua* tunnetaan mm. Kymin murteesta.

► VKS 1985 *hirmustus*; SMS 1992 *hirmu*, *hirmuuntua*.

hirmosuus → **hirmusuus**

hirmous → **hirmuus**

hirmu s. 'kauhu, kauheus, kauhistus; suuttumus' | (1544) 6 esiintymää

- [A-II-448-[ROM-13:3]] ne / iotca wallan päle ouat / eiuet ole ninen Hyuintekiedhen / waan pahan tekieden **hirmuxi**.
- [A-I-742] kienne sinun wihas ia **hirmus** minusta
- [A-III-629-R] Nin mine mös sen wimeisen sinulda **hirmusani** poisotan / ettei sinulle ycten pide oleman.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on selitetty johdokseksi samasta vartalosta, josta on muodostettu myös *hirveä* tai tämän murteellinen rinnakkaisjohdos *hirmeä*, mutta sanavartalon alkuperä on tuntematon. Sitä on arveltu balttilaiseksi lainaksi, jolloin se olisi samaa juurta kuin liettuan *šiurpus* 'kauhea, pelottava'. *Hirveä* tai *hirmeä* eivät esiinny Agricolan teoksissa.

► SKES 1955 *hirmu*; VKS 1985 *hirmu*; SMS 1992 *hirmeä*; SSA 1992 *hirmu*; NES 2020 *hirmu*; EVE 2022 *hirmu*.

hirmu|inen, -nen *a.* 'hirmuinen, pelottava, kauhistava, julma, ankara; suuri, valtava; pelottavan suuri t. kova' | (1544) 23 esiintymää, myös Westh

- [A-II-370-[AP-20:29]] tuleuat teiden secaa **hirmuiset** Sudhet
- [A-I-479] etteij me / eijke ensinge semmosita **hirmusita** pilcoija muistelem / emmeke swingan ymmerdhe
- [A-III-267-[PS-40:3]] Ja hen wlosweti minun sijte **hirmuisesta** haudhasta / ia paskaisest loghasta / ia asetti minun Jalcani Callion päle
- [A-I-662] [Sinä] hilitzit aijnolla sanalla, **hirmuisen** twlen pauhinan

Johdos substantiivista (⇒) *hirmu*.

► VKS 1985 *hirmuinen*.

hirmuisa *a.* 'hirmuinen, suunnaton' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-577-[VLT-5:10]] Meiden ihoma ombi poltettu, ninquin wghnis, sen **hirmuisan** Nelghien tähden

Johdos substantiivista (⇒) *hirmu*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Kansankielessä se tunnetaan eräistä Kymenlaakson ja Etelä-Karjalan murteista.

► VKS 1985 *hirmuisa*; SMS 1992 *hirmuisa*.

hirmu|isesta, -isest, -sesta *adv.* 'hirmuisesti, kauhistuttavasti, julmasti, ankarasti' (1544) 11 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-368] Kijtos olcon ia ylistos Christusella – – quin canssan tedhen pinattin / ristin päälle **hirmuisest**
- [A-I-373-374] Hama weren wotamisen sachka sine **hirmuisesta** witzoittijn
- [A-II-7] Mutta Moses henen Ramatuisans aia / wathi / truuu / lööpi / ia rangaitze **hirmusesta**.

Adjektiivista (⇒) *hirmuinen* johdettu adverbi tai adjektiivin elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *hirmuisesti*.

hirmuisuus → **hirmusuus**

hirmu|ita, -ta v. 'riehua, raivota' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-714] temen mailman Elementit monella modholla, meiden wastan **hirmuitzeuat**, nyt maan iäristoxella, ia swrilla ilmoijlla
- [A-I-823] Mutta poijswelte / ia asetta heite / iotca ilman lackamat Jumalistein wastoin **hirmutzeuat** ja hulluijtteuat

Substantiivin (→) *hirmu* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä eikä murteissa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hirmuita*.

hirmulinen, hirmolinen a. ja s. 'hirmuinen, pelottava, kauhistuttava, julma, ankara; hirmutöiden tekijä' | (1544) 65 esiintymää, myös Westh

- [A-III-445-[5MS-32:33]] heiden winans ombi Louhikermen viha ia **hirmulisten** Waskikermeten sappi.
- [A-II-3] heiden **hirmolinen** wihamies oli tapettu / ia he pästetyt ia wapadhetut / rauhan ia leuon sait.
- [A-I-159-[TOB-3:5]] **hirmuliset** ouat sinun domios
- [A-II-363-[AP-18:14]] Jos olis iotaki wärytte / eli iotai **hirmulista** töte techty (Rackat Juttat) nin olis cochtolinen / ette mine teite cwlsin.
- [A-II-714-[ILM-21:8]] Mutta nijlle Pelcurille ia vskotomille / ia **hirmulisille** / ia Murhaille / ia Sala uoteisille / ia welholisille / ia Epeiimalisille / ia caikille walectelijlle / heiden osans pite olema sijne Jeruese quin Tulesta ia Tulikiueste palapi

Johdos substantiivista (→) *hirmu*, *hirmo*. Kansankielessä sama johdos tunnetaan eräissä Kymenlaakson ja Etelä-Karjalan murteissa.

► VKS 1985 *hirmullinen*; SMS 1992 *hirmullinen*.

hirmulise|sta, -st adv. 'kauhistuttavasti, hirvittävästi, julmasti' (1544) 8 esiintymää

- [A-I-636] he soijsit ette me ynne heiden cansans / **hirmulisesta** syndije tekisimma
- [A-III-316-[PS-74:1]] [Miksi] olet nin **hirmulisesta** wihainen sinun Laitumes lammasten ylitze?
- [A-III-658-[AM-9:0]] se Assirian Kuningas / ychte Osa Canssast **hirmuliset** tapoi / ia toista Osa hen fangittuna poiswei

Adjektiivin (→) *hirmulinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolalla sama muoto esiintyy myös perusosana yhdysadverbissa (→) *ylenhirmulisesta*.

► VKS 1985 *hirmullisesti*.

hirmunen → **hirmuinen**

hirm|usuus, -uisuus, hirmo|suus, -isuus s. 'hirmuisuus, kauheus; julmuus, ankaruus; suuttumus' | (1544) 50 esiintymää, myös Westh

- [A-III-263-[PS-38:0]] On yxi ahkera Rucous – – coska syndi tutan ia HERRAN wihan Whkaus / ia Surman **hirmuisus**
- [A-I-449] catzo armolisesta Canssas pälle – – etteij eckillisen cooleman **hirmoijsus** / meite leuteijsi
- [A-I-602] sinun pyhimen rumis ja weres lehennys / nijn mwttakan minun sydheme laen / etteij hen – – ychteken paha himo tygense laskisi / eij ychten cunniata tottelisi / eijke ychteken **hirmosutta** pelkeijsi
- [A-III-479-[JES-30:27]] Henen Hwlens ouat **hirmusutta** teunens
- [A-I-281-[PS-38:2]] HERRA äle minua rangaitze sinun wihasas / ia ele witza minua sinun **hirmusudhesas**.

Johdos adjektiivista (→) *hirmuinen*.

► VKS 1985 *hirmuisuus*.

hirmuta → **hirmuita**

hirmutos s. 'kauhistus; suuttumus; hirmuisuus, julmuus' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-776] en peläte / enge ychten **hirmutosta** / enge cauhistosta sen [kuoleman] edheste pidhe /
- [A-II-606-[1PT-3:14]] Mutta elkette pelietkö heiden **hirmutostans** / elkette mös heite hemmestyghö.
- [A-II-650-[HEB-11:27]] Uskon cautta hen ietti Egiptin, ia ei pelienyt sen Kuningan **Hirmutosta**

Johdos verbistä (→) *hirmuttaa*.

► VKS 1985 *hirmutus*.

hirmuttaa v. 'pelottaa, kauhistuttaa' | (1543) 1 esiintymä

- [A-O-1] Laki, se Sielun **hirmutta**, mutt Cristus sen tas lodhutta

Johdos substantiivista (→) *hirmu*. Verbistä on murretietoja lähinnä Varsinais-Suomesta ja Etelä-Pohjanmaalta.

► VKS 1985 *hirmuttaa*.

hirm|uus, -ous s. 'julmuus, ankaruus; kiukku, suuttumus, raivo; kauhistus' (1544) 26 esiintymää

- [A-I-175-[VLT-3:60]] Sine näeth caiki heiden **hirmudhens**, ia caiki heiden aijatoxens minua watan
- [A-II-540-[EF-4:31]] Caiki catkerus ia **Hirmous** / ia wiha / ia hwto / ia sadhattus olcohon caucana teiste

- [A-III-264-[PS-38:2]] HERRA ele minua rangaise sinun wihasas / ia ele minua curita sinun **hirmudhesas**.
- [A-III-553-[JER-23:19]] Catzos / HERRAN Twlispän pite **Hirmudhen** cansa tuleman
- [A-III-705-[SEF-1:15]] Sille se peiue ombi **Hirmudhen** peiue / yxi waiuan ia Adhistoxen peiue /

Substantiivin (→) *hirmu* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali lyhyt vai pitkä (-us vai -uus).

► VKS 1985 *hirmuus*.

hirnua v. 'hirnua (hevonon)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-691-[NAH-3:2]] Orhijt **hirnuuat** ia Rattat wieryuet

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos hevosen ääntelyä jäljittelevästä onomatopoeettisesta vartalosta.

► SKES 1955 *hirnua*; VKS 1985 *hirnua*; SSA 1992 *hirnua*; EES 2012 *hirnuma*; NES 2020 *hirnua*.

hirnuva s. 'hirnuva eläin, hevonen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-73] 1 Kymenen Kwta Nauraua / 2 kymenen Kwta Ammuua / 3 Caxitoijsta kymende kwta **Hirnuua**

Verbin (→) *hirnua* partisiippimuoto, jota on käytetty substantiivisesti hevosen peitenimenä eläinten tiineysaikoja kuvaavassa arvoituksessa.

hirsi s. 'hirsi, tukkipuu' (myös kuv.) | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-7] [Tammikuussa] söö, ioo, hacka **hirssi** ia [h]alkw
- [A-II-38-[MT-7:3]] Mixi sijs sine näet raiskan sinun welies silmes, ia ett sine äckäie **hirte**, ioca ombi sinun silmeses?

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on selitetty hyvin vanhaksi slaavilaiseksi tai balttilaiseksi lainaksi. Kantaslaavin alkumuodoksi on rekonstruoitu **džirdī* tai *žirdī*, jota nykyvenäjässä vastaa *žerd'* 'salko, riuku'. Liettuassa vastaava sana on *žardis*. Äännehistoriallisesti slaavilainen alkuperä olisi todennäköisempi, mutta slaavilaisista kielimuodoista saadut lainat eivät yleensä ole niin vanhoja kuin *hirsi* näyttää olevan. Tämä puhuu balttilaisen alkuperän puolesta, samoin se, että balttilaiselta taholta on saatu myös muuta rakentamiseen liittyvää sanastoa. Slaavilaisella alkuperällä on nykyään enemmän kannatusta. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko geminaatta ss Agricolan sananmuodossa *hirssi* 'hirsiä' esimerkki lounaismurteille ominaisesta geminaatiosta (→ *ansio*) vai onko se pelkkään kirjoituskäytäntöön liittyvä piirre.

► Mikkola 1894 SUST 8 114; SKES 1955 *hirsi*; VKS 1985 *hirsi*; SSA 1992 *hirsi*; Koivulehto 1999c SUST 237 139, 159; EES 2012 *hirs*; Junttila 2015 101; NES 2020 *hirsi*; EVE 2022 *hirsi*.

hirsipuu s. 'risti, hirsistä tai muista tukevista puista tehty teloitusväline'
(1548) 1 esiintymä

- [A-II-108-[MT-27:00]] Golgatha / se on Päcalloin paicka – – Jossa ne pahointeckiet mestatan, quin **Hirsipu** / Lutarha etc. että sielle monda Päcalloa ouat.

Substantiiveista (→) *hirsi* ja (→) *puu* muodostettu yhdyssana. Sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *ristinhirsipuu*. Suomalaisessa kulttuurissa ja esim. Martilla sama sana viittaa hirsistä tehtyyn toisenlaiseen teloitusvälineeseen, hirsistä ja hirttoköydestä tehtyyn rakennelmaan.

► VKS 1985 *hirsipuu*.

hirttää v. 'hirttää, tappaa silmukkaan kuristamalla' | (1548) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-II-104-[MT-27:5]] [Juudas] **hirtti** itzens noralla
- [A-III-50] Quinga ne Wscosa Wahuistetan ia Lohutetan / iotca Mestatan / Leicatan eli **hirteten**.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *hirsi*, joka tässä tapauksessa viittaa teloitusvälineeseen. Agricolalla *hirttää* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleshirttää*.

► SKES 1955 *hirsi*; VKS 1985 *hirttää*; SSA 1992 *hirttää*; NES 2020 *hirttää*.

hirvi s. 'hirvi (*Alces alces*)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-619-[HOS-8:9]] he ylesioxit Assurin tyge, ninquin **Hirui** williyxens

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä ja saamessa. Merkitykset vaihtelevat, esim. viron ja liivin vastineet merkitsevät metsäaurista tai saksanhirveä. *Hirvi* on vanha balttilainen laina, jota lainanantajataholla edustaa muinaispreussin *sirwis* 'metsäkauris'. Agricolan *hirvi* ei ole tarkka suomennos vaan sillä on korvattu lähtökielten villiaasia tarkoittavat sanat.

► Thomsen 1890 144, 255; Kalima 1936 101–102; SKES 1955 *hirvi*; SSA 1992 *hirvi*; Häkkinen 2007a 13; EES 2012 *hirv*; Junttila 2015 92; NES 2020 *hirvi*.

hissoppi → **isoppi**

historia s. 'historia, tapahtumien kulku, tietyn asia- tai ajanjakson tms. kehitys ja vaiheet; jonkun henkilön vaiheet tai niiden yhtäjaksoinen kuvaus; kertomus, tarina; historiantutkimus, historiategos' | (1548) 11 esiintymää

- [A-III-207] **Hystoriat** ia Tecoinmenot hen mainitze.
- [A-III-167] Se **historia** eli meno meidhen Herran Jesusen Christusen Pinasta
- [A-III-293-[PS-59:0]] caiki Daudin **Historiat** / waiuat ia Pacot / ouat Christusen ia Seurakunnan Esikuuat.

- [A-III-624-R] Eipe teme **Hijstoria** [Arbelin hävittämisestä] cussacan Ramatus leute
- [A-II-351-[AP-13:00]] Mwtamat textit piteuet nelie sata, mutta **Historiat** ia wodhen lucu eipe site anna

Laina yleiseurooppalaisesta sanasta, jonka lähtökohtana on kreikan *historiā* 'tutkimalla kerätty tieto'. Sanan oletetaan yleensä lainautuneen ruotsin kautta, mutta tarkkaa lainautumisreittiä on mahdotonta tietää, koska sana esiintyy samanasuisena useissa kielissä. Kreikan *hístōr* merkitsee oppinutta, viisasta miestä, sellaista, joka tietää. Sanojen ydinosana olevasta indoeurooppalaisesta juuresta **wid-* 'nähdä' juontuvat mm. latinan *vidēre* 'nähdä' ja ruotsin *veta* 'tietää'. *Historia* merkitsee silminnäkijän kertomusta siitä, mitä on tapahtunut.

► Streng 1915 33; Hellquist 1939 355 *historia*, *veta*; Hakulinen 1979 454; VKS 1985 *historia*; SSA 1992 *historia*; NES 2020 *historia*.

hitaaman *adv.* 'hitaammin, verkkaisemmin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-452-R] Ette te ennen oletta opetetut, site **hitaman** mine olen riendenyt teiden tygene, ette wiele mualla sija oli

Adjektiivin (→) *hidas* komparatiivin (*hitaampi*) yksiköllinen instruktiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *hitaasti*.

hita|ast, -asti, -asta, -hast *adv.* 'hitaasti, verkkaisesti; vitkastellen, vastahakoisesti' (1548) 6 esiintymää

- [A-II-388-[AP-27:7]] Quin me nyt monda peiue **hitahast** puriechtima, ia tuskalla szawuijme Gnidumin (wastatwlen tedhen)
- [A-III-3] iocapeiue kylle cwlema ia näeme / quinga sangen heiusti / **hitasta** / laiskasti ia irtasta Temen Pyhen / callijn / corkian ia lohulisen Casten Sacramentin cansa Lastein ylitze prucatan
- [A-III-4] moni keuhe inhminen Castens iälkin / senteden nin monen swreen Syndijn ombi langenu – – ette heiden Castesans nin heiusti ia laiskasti / nin **hitaasti** ia iumalattomast heiden edhestense rucoeltu onopi.
- [A-III-211-[PS-E:0]] Jos sine sis Wircas **hitast** teet, nin carta cuhungas wimein iet

Adjektiivista (→) *hidas* johdettu adverbi tai adjektiivin elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *hitaasti*.

hitaus *s.* 'vastahakoisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-606] [Rukoilemme, että Jumala] meiden Sydhenden taijtamatudhen ja **hitaudhen** oijennaijs ia poijsotaijs

Johdos adjektiivista (→) *hidas*. Kansankielessä sama johdos samassa merkityksessä tunnetaan eräissä hämäläis- ja savolaismurteissa.

► VKS 1985 *hitaus*.

Hittavanin erisn. 'Hittavainen, jäniksiä suojeleva uskomusolento' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-213-[PS-E:O]] **Hittauanin**, toi Jenexet Pensast

Substantiivin (→) *hiisi* yhteyteen kuuluva johdos, jonka kantasana on *hitto*- tai *hitta*-tyyppinen variantti. Murteissa tunnetaan *hiisi*-sanasta monia variantteja, joiden äännesuhteet ovat affektiivisanoille tyypillisellä tavalla epäsäännölliset. Johdokset ovat yleensä lieviä voimasanoja tai jonkin uskomusolennon nimityksiä, yleisesti tunnetun *hitto*-sanana lisäksi mm. *hittara*, *hittarainen*, *hitteri*, *hitti*, *hittiläinen*, *hittu*, *hittunen*. *Hitta* esiintyy eräissä murteissa narttukoiran tai jahtikoiran nimityksenä. Agricolan ainoa esiintymä on Psalttarin esipuheunon osassa, jossa esitellään karjalaisten jumalia. Aiemmin on oletettu, että nimen ensi tavussa olisi painovirhe ja tarkoitettu muoto olisi **Huittavainen*, jolloin nimi voisi selittyä metsästyksen suojeluspyhimyksen *Hubertuksen* nimen väännökseksi. Tälle lukutavalle ei kuitenkaan ole tukea todellisessa kieliaineistossa. Hubertusta ei ole mainittu Suomen keskiaikaisessa pyhimyskalenterissa, mutta Agricolan Rukouskirjan kalenteriin Hubertuksen päivä (3.11.) on kuitenkin merkitty.

► Harva 1948/2019 363–365; VKS 1985 *hittavainen*; SMS 1992 *hittara*, *hittarainen*, *hitteri*, *hitti*, *hittiläinen*, *hitto*, *hittunen*; SSA 1992 *hiisi*; Taitto 2000 127–133.

hiukahtua v. 'nääntyä, riutua' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-140-[JER-14:18]] sielle macauat ne Nälken **hiukachtunuut**

Johdos vartalosta *hiuka*-, joka viittaa yleisimmin kalvavaan nälkään. Sanavartalolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **seuka*-/ **seuga*- edustaa esim. gootin *siukan* 'riutua, olla voimaton'.

► SKES 1955 *hiuka*; Hahmo 1985 47–61; VKS 1985 *hiukahtua*; LÄGLOS 1992 *hiukaista*; SSA 1992 *hiuka*.

hiukahuttaa, hiukauttaa v. 'näännyttää' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-112-[5MS-32:24]] Näliellä heiden pite **hiucahutetaman**, ia Wilutaudhilla ödhytetämen
- [A-III-444-[5MS-32:24]] Nälielle heiden pite **hiukautettaman** / ia wilutaudhilla ödhyttemen

Johdos verbistä (→) *hiukahtua*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hiukauttaa*.

hiukset → hius

hiuksikarva → hiuskarva

hius s. 'hius, (mon. myös) tukka' | (1544) 24 esiintymää, myös Westh (*hivus*)

- [A-I-770-771] minulla ombi – – wsemat synnit quin **hiuxi** pääs
- [A-II-479-[1KOR-11:6]] se ombi ryme / Ette Waimo pitä keritudh eli Leicatudh **Hiuxet**
- [A-III-201] samas Sodhas itze hen [Absalon] **Hiuxista** Tammen oxista rippudhen / keihel lepitzepestettijn.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on selitetty joko johdokseksi samasta germaanisperäisestä lainavartalosta **χiuja-*, josta juontuu myös suomen *hipiä*, tai sitten suoraan germaaniselta taholta saaduksi erilliseksi lainaksi samasta vartalosta. *Hipiä* ei esiinny Agricolan teoksissa.

► SKES 1955 *hius*; VKS 1985 *hius*; LÄGLOS 1991 *hius*; SSA 1992 *hius*; NES 2020 *hius*.

hius|karva, hiuksi- s. 'hius, hiuskarva' | (1548) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-II-390-[AP-27:34]] ettei ydhengen teiden päästen pidhe **hiuscarua** catoman
- [A-III-51] iocainen **hiuxicarua** meiden pääsen luettu ombi henen edesens.

Substantiiveista (→) *hius* ja (→) *karva* muodostettu yhdyssana. *Hius*-sanana vaihtoehtoisesta perusmuodosta *hiuksi* on jonkin verran tietoja sekä länsi- että itämurteista.

► VKS 1985 *hiuskarva*; SMS 1992 *hius*.

hiuttaa v. 'hivuttaa, puhdistaa hankaamalla' (kuv.) | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-116-[MAL-3:3]] henen pide pudhastaman, ia **hiuttaman** Leuin poiat, nin quin hopian ia Cullan

Johdos samasta vartalosta, jota edustaa verbi (→) *hioa*. Verbi esiintyy murteissa yleensä asussa *hivuttaa*, mutta myös *hiuttaa*-esimerkkejä löytyy etenkin Pohjois-Suomesta.

► VKS 1985 *hivuttaa*; SSA 1992 *hivuttaa*.

hiveltyä v. 'ikävöidä, riutua ikävästä' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-397-[PS-119:82]] Minun Silmeni **hiueltyuet** sinun Sanas ielkijn, Ja sanouat, Coskas minua lohutat
- [A-III-785-[5MS-28:32]] sinun Silmes site näkeuet ia **Hiueltyuet** heiden ylitzens iocapeiue

Johdos verbistä *hiveltää*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Verbivartalolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **seuka-* edustaa esimerkiksi muinaisskandinaavin *sjúkr* 'sairas'.

► SKES 1955 *hiveltää*; VKS 1985 *hiveltää*; LÄGLOS 1991 *hiveltää*; SSA 1992 *hiveltää*.

hivuttaa → hiuttaa

hoiperrella v. 'hoiperrella, kulkea horjuen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-373-[PS-107:27]] he horiut ia **hoipertelit** ninquin Joopunut

Johdos verbistä *hoipertaa*, joka puolestaan on johdos samasta kannasta kuin *hoippua*. Kumpikaan ei esiinny Agricolan kielessä. *Hoipertaa*-verbille on esitetty vastineita karjalasta ja virosta, mutta nämä saattavat olla suomesta lainattuja. Sanavartalon on arveltu olevan alkuperältään deskriptiivinen.

► SKES 1955 *hoippua*; SSA 1992 *hoippua*; NES 2020 *hoiperrella*.

hoipertua v. '(kuv.) horjua, hairautua' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-283-R] [Uskossaan varma] ei horiju, exypi eli **hoiperdu** monist Taiuoista, Aijatoxista, Opista

Johdos verbistä *hoipertaa* (→ *hoiperrella*). Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hoipertua*.

hokea v. 'hokea, puhua toistaen samaa asiaa; levittää jotakin tietoa, julistaa' (1544) 15 esiintymää

- [A-I-90–91] Sijs salaa ia iulki neite [rukouksia] **hoge**. ettes saijsit sen Armon coke.
- [A-I-727] sen sinun aijnocaijses monissa werthauxisa wsein **hoki**
- [A-II-657] Ja teme ombi se oikea Coetuskiui / iolla caiki Ramatut coetellan / coska me näem / ios ne Christusta **hokeuat** / taicka ei.
- [A-III-340-[PS-89:0]] [Eetan] **hokepi** site Daudin Siemenen Lupausta, quin on ijancaikinen

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalo on vanhastaan selitetty alkuaan deskriptiiviseksi, mutta uudemman selityksen mukaan se on esigermaaninen laina ja samaa juurta kuin saksan *sagen* 'sanoa'.

► SKES 1955 *hokea*; VKS 1985 *hokea*; SSA 1992 *hokea*; Koivulehto 1997a 16; NES 2020 *hokea*.

holho s. 'suojelu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-405] anna caikiwaldias Jumala, ette me – – madhaijsim aijna, sinun **holhollas**, caikissa wastoinkieumisis, warielta

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä eikä siitä vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Se on todennäköisesti takaperoisjohdos verbistä (→) *holhota*.

► VKS 1985 *holho*; SSA 1992 *holhota*.

holhoa → **holhota**

holhooja s. 'suojelija, kaitsija; pelastaja, auttaja; mestari, johtaja'
(1544) 9 esiintymää, myös Westh

- [A-I-262-[PS-10:14]] sine olet Orwolasten **holhoija**
- [A-II-290-[JH-14:00]] Lohuttaia) Paracletus cutzutan Latinaxi Aduocatus Hortator Consolator / Edheste wastaia / **Holhoia** / Manaia / Eli ioca sen sypään / Nuchtelisen lohuttapi auttapi / wahuistapi ia holhopi.
- [A-I-853] Sille ette Christus ombi se Spitalin **holhoija** / ioca eij miteken mwta teghe / mutta nijte Saijrahita wartioijtze

Johdos verbistä (→) *holhota*. Agricolalla *holhooja* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *vieroinholhooja*.

► VKS 1985 *holhooja*.

holhoominen s. 'kaitseminen, suojele, huolenpito' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-824] Ensin ia lijaten ketke ja hallitze meiden Kuningas / ionga wallan ia **holhomisen** alla sine meite warielet

Johdos verbistä (→) *holhota*.

► VKS 1985 *holhoaminen*.

holhoova s. 'suojelija, puolustaja' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-220-[PS-7:3]] Ettei he minun Sieluani ninquin Jalopeura repisi / ia site serkisi / ettei ycten **Holhoua** ole.

Johdos verbistä (→) *holhota*.

► VKS 1985 *holhoava*.

holho|ta, -a v. 'holhota, hoitaa, hoivata, pitää huolta; ottaa hoiviinsa, ylläpitää, elättää; ottaa vastaan; suojella, varjella, puolustaa' | (1544) 44 esiintymää, myös Westh

- [A-III-428-[PS-145:0]] Ne Tuskaliset **holhotan**, ia ne waiuatut, autetan
- [A-II-449-[ROM-13:14]] **holhocat** Rumistan / waan ei haureuteen.
- [A-I-619] anna minulle armoliset tööt – Exyweiset neuuo, kieuhije auitta, taruitzepi **holhota**
- [A-II-50-[MT-10:40]] Joca teite **holhoo** / se minua **holhopi** / ia ioca minua **holho** / hen **holhopi** sen / ioca minun lehdetti.
- [A-I-722] Sinun ansios wimeijsen domarin edhes minun **holhokan**.

- [A-I-107] [Rukoilemme] Ettes Somen Makunnan, ia coko Rotzin waldakunnan **holhoijsit**

Verbillä ei ole etymologisia vastineita sukukielissä, eikä sille ole esitetty myöskään lainaetymologiaa. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu alkuperältään deskriptiiviseksi.

► VKS 1985 *holhota*; SSA 1992 *holhota*; NES 2020 *holhota*.

holhous s. 'huolenpito, hoito' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-513] [Että vaivatut] tundisit, sinun auus ja **holhouxes**, heiden murhens aijalla

Johdos verbistä (→) *holhota*.

► VKS 1985 *holhous*.

holvata v. 'holvata, tehdä holvin muotoon (kuv.)' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-207-[PS-104:3]] Sine **holwat** sen pälitze wedhellä / Sine menet piluise
- [A-III-362-[PS-104:3]] Sine **holuat** sen pälyxen Wedhelle / Sine menet Piluis ninquin Rattan päle

Verbi on lainaa skandinaaviselta taholta. Äännehistoriallisista syistä lähtömuodoksi sopii paremmin muinaisskandinaavin *hvalf* 'holvi', *hvalvt* 'holvattu' kuin muinaisruotsin *hvalva* 'holvata'. Verbi voisi olla myös johdos lainaperäisestä substantiivista *holvi*, mutta tämä näyttää tulleen kirjakieleen vasta 1630-luvulta lähtien.

► Thomsen 1869 59, 63; Streng 1915 34; SKES 1955 *holvi*; SSA 1992 *holvi*; Falk & Torp 1994 *Hvalt*; Bentlin 2008a 223; SAOB 2019 *välva*; NES 2020 *holvi*.

holvattu a. 'holvaamalla muurattu' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-723-[HGG-1:4]] iopa teiden aican on tullut, ette te **holuatuissa** Honeisa asuisitta

Verbin (→) *holvata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *holvata*.

homer s. 'homer (tilavuusmitta)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-610-[HOS-3:2]] mine souin henen cansans, widhentoistakymmenen Hopiapenningijn, ia Polentoista **Homerin** Cumerkein

Erikoislaina vanhan raamatullisen tilavuusmitan nimestä, joka Lutherin Bibliassa on asussa *Homer*. Tämä perustuu tilavuusmitan hepreankieliseen nimitykseen (mon.) *ḥomārim*. *Homer* on asiayhteyden mukaan 300–400 litraa.

► VKS 1985 *hoomer*; Saarisalo 2009 *hoomer*.

honaja → **hunaja**

honka s. 'honka, mänty (*Pinus* sp.)' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:17]] Siellä linnut pesiwät / ia haikarat asuuat **hongisa**.
- [A-III-631-[HOS-14:9]] Mine tadhon olla ninquin wiherieinen **Hånga**

Sanalla on vastineita liiviä lukuun ottamatta kaikissa lähisukukielissä. Itämeren-suomesta sana on lainautunut myös venäjän murteisiin. Sanavartalon alkuperä on pitkään ollut tuntematon, mutta uudehkon selityksen mukaan se voi olla samaa varhaiskantairanilaista perua kuin eräissä suomen etäsukukielissä esiintyvä, vanhaa tarkoittava adjektiivi. Lähtömuotoa voisi edustaa kantaindoiranin **sanaka*-, jota edustaa muinaisintian *sanaká*- 'vanha, muinainen'. Selityksessä on kuitenkin useita hypoteettisia kohtia, joten siihen on suhtauduttu äännehistoriallisista syistä torjuvasti. Agricolan *honka* ei ole tarkka suomennos, vaan sillä on korvattu eksoottisten (havu)puiden nimityksiä. Etenkin syypessi mainitaan Raamatussa useissa kohdin, mutta juuri siihen viittaavaa sanaa ei ole Agricolan teoksissa, vaan tilalla on *honka*.

► Kalima 1919 64; SKES 1955 *honka*; VKS 1985 *honka*; SSA 1992 *honka*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 246–251; Koivulehto 2016 SUST 274 296 alav. 2; Holopainen 2019a 235–237; NES 2020 *honka*.

hoosianna *interj.* 'hoosianna' | (1548) 12 esiintymää, myös Westh

- [A-II-83-[MT-21:00]] **Hosianna**) se on Somexi sanottu, Ah auta, eli ah anna apu
- [A-II-142-[MK-11:10]] **Hosianna** / Hyuestisiugnattu olcon se / ioca tule HERRAN Nimeen / Hyuestisiugnattu olcon se Daudin meiden Isen Waldakunda / ioca tulepi HERRAN Nimeen / **Hosianna** corkeuxes.

Sitaattilaina heprean sanasta *hōšiānnā* 'auta, pelasta', jota käytetään rukous- tai riemuhuutona ja Kristuksen tervehdyshuutona.

► SAOB 1932 *hosianna*; VKS 1985 *hoosianna*; Saarisalo 2009 155.

hopeakruunu → **hopian kruunu**

hopean vaaru s. 'hopeaesine' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-707-[ILM-18:12]] kengen [ei] enembi osta heiden waruans, Cullan ia **hopean waruia**

Substantiiveista *hopea* (→ *hopia*) ja (→) *vaaru* muodostettu sanaliitto, joka yhden käsitteen nimenä voidaan tulkita yhdyssanaksi. Yhdistelmästä ei yhdyssanaksi kirjoitettuna tunneta yhtään esiintymää.

► VKS 1994 *hopeanvaaru*.

hop|ia, -ea s. 'hopea t. hopeaseos; hopearaha- t. esine'
(1544) 48 esiintymää, myös Westh (*hoppia*)

- [A-I-263-[PS-12:7]] HERRAN puhet ouat kircat / ninquin cwrnittu **hopia** sawises crwsis

- [A-II-631] Nin hen quitengin rakentapi caunijsti siehen päle Culta / **Hopeata** calita kiuiä
- [A-III-116-[MAL-3:3]] Hen istupi ninquin walaija / ia **hopian** Selitteije / henen pide pudhastaman / ia hiuttaman Leuin poiat / nin quin hopian ia Cullan.
- [A-II-319-[AP-3:6]] Culta ia **Hopia** ei ole minulla, waan sijte quin minulla onopi, sen mine annan sinulle
- [A-III-383-[PS-115:4]] heiden Epeiumalans ouat **Hopia** ia Cwlda / Inhimisten käsille tedhyt.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä ja saamessa. Saamelaiset vastineet, esim. luulajansaamen *suohpē*, merkitsevät pehmeää tai taipuisaa, ja tämän on oletettu olevan sanan alkuperäinen merkitys. Sanavartalon etäisemmästä alkuperästä ei ole varmaa tietoa. Muiden selitysten puutteessa sitä voidaan pitää omaperäisenä. Agricolalla *hopea* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *kaulahopea*.

► SKES 1955 *hopea*; VKS 1985 *hopea*; SSA 1992 *hopea*; EES 2012 *höbe*; NES 2020 *hopea*.

hopiainen *a.* 'hopeinen, hopeasta valmistettu' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-366-[AP-19:24]] Hopiaseppe, ioca teki Dianalle **Hopiaisia** Templite
- [A-III-774-[2MS-20:23]] **Hopiaiset** ia Cullaiset Jumalat eipe teiden pide teillen tekemen.

Johdos substantiivista (→) *hopia*.

► VKS 1985 *hopeainen*.

hopian kruunu *s.* 'hopeinen kruunu, hopeakruunu' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-735-[SAK-6:0]] se Zemach – on Templin ia Christikunnan Pijspa ia Kuningas, iotca Wirgat ne Caxi cullan ia **Hopian Crwnu** merkitzeut

Substantiiveista (→) *hopia* ja (→) *kruunu* muodostettu sanaliitto, joka yhden käsitteen nimityksenä on mahdollista tulkita yhdyssanaksi. Agricolan saksankielisessä esikuvatekstissä (*Kronen von silber und gold*) ei kuitenkaan ole yhdyssanaa.

► Heininen 1993 99; Jussila 1998 *hopeakruunu*.

hopiapenninki *s.* 'hopearaha' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-173-[MT-27:7]] he pidhit neuuo, ia ostit nile **hopiapenningille** ydhen sauenualaian pellon
- [A-III-610-[HOS-3:2]] mine souin henen cansans / widhentoistakymmenen **Hopiapenningijn** / ia Polentoista Homerin Cumerkein

Substantiiveista (→) *hopia* ja (→) *penninki* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla 11 kertaa sanaliitoksi kirjoitettuina, jolloin ne on katsottava luontaisiksi yhdyssanoiksi.

► VKS 1985 *hopeapenninki*; Toropainen 2017 51, 111.

hopiaseppä s. 'hopeaseppä' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-366-[AP-19:24]] yxi nimelde Demetrius oli sielle **Hopiaseppe** / ioca teki Dianalle Hopiaisia Templite
- [A-III-764-[MAL-3:2]] hen ombi ninquin **Hopiasepen** tuli, ia ninquin Peseueisen Saipua

Substantiiveista (→) *hopia* ja (→) *seppä* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *hopeaseppä*.

hopia tavara s. 'hopeamäärä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-321-[SIIR-51:36]] Ruuetka oppia vastaan, Ninquin swrta **hopia Tawarat**, ia piteket se, ninquin Swrda culda Rouckiota

Substantiiveista (→) *hopia* ja (→) *tavara* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *hopeatavara*; Toropainen 2017 51.

horjahtaa v. 'langeta, hairautua, erehtyä, eksyä; luopua jostakin oikeasta' (1544) 5 esiintymää

- [A-I-663] sinun woijmallas meite wapadha, etteij me, tenepene mihingen syndije **horijadhajisi**
- [A-I-587] enge ikenens **horijadhajisi** / sijte pyhimeste lijtosta
- [A-III-618-[HOS-7:13]] We heiden / ette he minusta **horiachtauat** / heiden teuty turmelda / Sille he ouat minusta poislangenuet.

Johdos samasta vartalosta kuin verbi (→) *horjua*.

► VKS 1985 *horjahtaa*.

horjahtua v. 'horjua, hairautua, erehtyä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-466–467] mine rucolen – – etteij mine coscan **horiadhuisi** sinun Taiualises opisas

Johdos verbistä (→) *horjahtaa*.

► VKS 1985 *horjahtua*.

horjaus s. 'horjuvuus, epävakaisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-618] poiskienne minusta turhaudhen, mielen wieckaudhen, sydhemen **horijaudhen**

Johdos samasta vartalosta kuin verbi (→) *horjahtaa*.

► VKS 1985 *horjaus*.

horjua *v.* 'huojua, heilua, hoiperrella; olla epävarma, epävakaa, häilyä, järkkyä; poiketa oikeasta, langeta' | (1544) 25 esiintymää

- [A-III-314-[PS-73:2]] mine olin lehes Jalghoillani **horiunut**
- [A-III-695-[HAB-1:4]] Walda ylitzekeupi Oikiudhen, Senteden teuty Lain **horiuua**, ia ei ychten Oikius taidha Loppua saadha
- [A-III-417-R] caikilla Tehdhille onopi nin wissi iooxu, Ettei se ensingen wilpistele eli **horiu**
- [A-I-221-[PS-148:6]] hen souitti heite [taivaankappaleita ym.] modhollans kieumen / iosta eijuet he **horiu**.
- [A-II-539-[EF-4:14]] Senpäle ettei me sillen enembi Lapset olisi / iotca **horiuma** ia ymberiwietelleisimme caikinaisista Opetuxen twlesta / Inhimisten coiruten ia cauallutten cautta

Verbillä on vastineita inkeroisessa ja karjalassa. Sanavartaloa on arveltu alkuperältään deskriptiiviseksi. Agricolalla *horjua* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poishorjua*.

► VKS 1985 *horjua*; SSA 1992 *horjua*; NES 2020 *horjua*.

horjuma|ton, -toin *a.* 'horjumaton, järkkymätön, muuttumaton' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-645] Anna ia lisä minulle aijna luija wscō / **horijumaton** toijuuous / teudhelinen rackaus
- [A-II-647-[HEB-10:23]] pitekem Toiuon Tunnustos **horiumatoina**

Verbin (→) *horjua* kielteinen partisiippi, joka on kiteytynyt adjektiiviksi.

► VKS 1985 *horjumaton*.

horjuminen *s.* 'horjuminen (juovuksissa)' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-748-[SAK-12:2]] Catzo / mine tadhon Jerusalemin tādhe **Horiumisen** Picarixi / caikille Canssoille sielle ymberille

Johdos verbistä (→) *horjua*.

► VKS 1985 *horjuminen*.

horjuva *a.* 'horjuva, epävakaa, häilyvä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-615-[2PT-2:14]] Haucuteleuat tyghens ne **horiuat** Sielut / ouat heiden sydhemensä Ahneuxesa yldeharioitanuet

Verbin (→) *horjua* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *horjuva*.

horjuvainen *a.* 'horjuva, epävakaa, häilyvä, harhaileva' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-602] Ette se minua mennenen iodhatais – minua **horijuuaijsta** pitelis / minua langewaijsta ylesnostaijs
- [A-I-316-[VIIS-9:14]] coolewaisen Inhimisen aijatoxet ouat **horiuwaiset**

Johdos adjektiivina käytetystä partisiipista (→) *horjuva*.

► VKS 1985 *horjuva*.

horros *s.* 'hurmostila' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-340-[AP-10:10]] Coska he nyt henelle walmistit / nin he tuli **horroxihin**
- [A-II-343-[AP-11:5]] Mine olin Joppen Caupungis Rucoxes, ia tulin **Horroxijn** / Ja näin ydhen Näwuyn

Sanalla on vastine vain karjalassa, ja sekin saattaa olla lainaa suomesta. Sana-vartaloa on arveltu alkuperältään deskriptiiviseksi, sekavaa olotilaa ja ääntelyä kuvaavaksi muodosteeaksi. Samasta vartalosta on ilmeisesti muodostettu myös *horista*-verbi, jolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se ei esiinny Agricolan teoksissa.

► VKS 1985 *horros*; SSA 1992 *horista*, *horros*.

hortator *s.* 'kehottaja, innostaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-290-[JH-14:00]] Lohuttaia) Paracletus cutzutan Latinaxi Aduocatus **Hortator** Consolator / Edheste wastaia / Holhoia / Manaia / Eli ioca sen syppään / Nuchtelisen lohuttapi auttapi / wahuistapi ia holhopi.

Sitaattilaina latinan sanasta *hortator*.

hosua *v.* 'lyödä, hakata, ruoskia, runnella' (myös kuv.)
(1544) 21 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-140-[JER-14:17]] se Neitzyt minun Canssan Tyter / on hirmulisesta witzotiu [!] / Ja surckeasta **hosuttu**
- [A-I-380] Rooskille ia couille sanoilla silloin sine **hosuttin**
- [A-II-144-[MK-12:5]] Mwtamat tosin he **hosuit**, ia monicadhat he tapoit

Verbillä on vastineita karjalassa ja virossa. Samaa juurta on suomen murteissa tunnetun koivun lehvistä tai kuusen oksista tehdyn luutamaisen tulensammutusvälineen nimitys *hosa* tai *hoska*. Sanojen perusosa on todennäköisesti huiskimisesta syntyvää viuhahdusta jäljittelevä interjektioomainen vartalo.

► SKES 1955 *hosua*; VKS 1985 *hosua*; SMS 1992 *hosa*; SSA 1992 *hosua*; NES 2020 *hosua*.

hosuminen s. 'ruoskiminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-505-[2KOR-6:6]] Wan osottacam meite caikissa asioissa ninquin Jumalan Palueliat – – **Hosumisis** / Fangiuxisa / Capinoissa / Töisse / Waluomisis / Paastoisa / Puchtas Elemes

Johdos verbistä (→) *hosua*.

hosuttaa v. 'ruoskittaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-327-[AP-5:40]] quin he sisellecutzuit Apostolit, nin he **hosuttit** heite, ia kielsit ettei heiden pitenyt puhuman Jesusen Nimeen

Johdos verbistä (→) *hosua*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hosuttaa*.

hosuttu s. ja a. 'ruoskittu, lyöty' (kuv.) | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-174-[LK-4:19]] ilmoittaman Fangeille lunastusta / Ja Sokeillen näghön / Ja nijlle **hosutuille** ette heiden pite wapadhet oleman
- [A-III-193] yxi hyue Läkeri / ninen seriettudhen / ia **hosuttuidhen** Sydhemihin.

Verbin (→) *hosua* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *hosua*.

houkki|a, -o s. ja a. 'houkka, hullu, tomppeli, tyhmä' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-521] ios meiden Lihan, caiken mailman cansa – – **houckiana** ja tompelina pidheisi
- [A-II-421-R] Tompelit) Jonga me Tylyxi cutzuma **Houkiaksi** – – ia ei wijsahamista lucu pidhe
- [A-III-663-[OB-1:8]] Mine tadhon samalla aialla, ne Wijsat Edomis, **houckioxi** tedhä

Johdos samasta vartalosta, johon perustuu myös synonyyminen *houkka*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä. *Houkka*-sanalla on vastineita eräissä itäisissä lähisukukielissä. Sanavartaloa on arveltu alkuperältään deskriptiiviseksi.

► SKES 1955 *houkka*; VKS 1985 *houkkio*; SSA 1992 *houkka*; NES 2020 *houkka*.

houraus s. 'hourailu, mieletön puhe' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-240-[LK-24:11]] heidhen sanans näwuyit heille, ninquin **Houraus**, ia eiuet he heite wskonet

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu verbi *houria*. Johdoksesta on haja-tietoja murteista. Verbi *houria* ei esiinny Agricolan kielessä. Verbillä on vastine ainakin karjalassa. Sanavartaloa on arveltu epämääräistä, käsittämätöntä puhetta mukailevaksi äänteellisesti motivoituksi muodosteeksi.

► SKES 1955 *hourata*; VKS 1985 *houraus*; SMS 1992 *houraus*; SSA 1992 *houria*; NES 2020 *houria*.

huhta s. 'huhta, kaski' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-213-[PS-E:O]] Köndös, **Huchtat** ia Pellot teki

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä ja mordvassa. Sanavartalolle on ehdotettu balttilaista lainaetymologiaa, mutta sittemmin se on selitetty indoiranilaiseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **tsuxta-* edustaa avestan *upa-suxta* 'poltettu'.

► SKES 1955 *huhta*; VKS 1982 *huhta*; Koivulehto 1991 32; SSA 1992 *huhta*; Koivulehto 1999b 225–226; Holopainen 2019a 264–265.

huhtikuu s. 'huhtikuu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-12] **Hwchtikwla** on xxx päiue

Substantiivin (→) *huhta* yhdyssanamuodosta ja substantiivista (→) *kuu* muodostettu yhdyssana. Kuukauden nimi perustuu siihen, että tähän aikaan keväällä oli tapana kaataa huhtakaski kesällä poltettavaksi.

► SKES 1955 *huhtikuu*; VKS 1985 *huhtikuu*; SSA 1992 *huhtikuu*.

huhu s. 'sanoma, uutinen; huuto, meteli' | (1548) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-II-3-[UT-E]] tuli yxi hyue **Huhu**, ia turualinen wsisanoma sen Juttan canssan seassa
- [A-III-45–46] Herra alastule Taiuahast – – **huhun** ia ylimeisen Engelin änen ia Jumalan Basinan cansa

Sanalla on vastine vain karjalassa. Sanavartalo on huutamisen tai huhuilun ääntä jäljittelevä onomatopoeettinen muodoste.

► Hakulinen 1979 329; VKS 1985 *huhu*; SSA 1992 *huhu*; NES 2020 *huhu*.

hui interj. 'hui, hyi' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-339-[JER-20:10]] Candakat / **Huij** / me tadhoma canda hänen pällens
- [A-III-211-[PS-E:O]] **Hwij** häpie, se Wähe quin kirioitetan, haruoin se sarnatan eli luetan
- [A-III-570-[VLT-2:16]] Caiki sinun Wiholises – – kiristeuet hambaitans / ia sanouat / **Huy** / me olema hende hucuttanuet

Nopeasta liikkeestä syntyvää ääntä jäljittelevä ja vertauskuvallisesti myös mielenliikkeitä kuvaava interjektio tunnetaan samanasuisena monissa kielissä, esimerkiksi

saksassa, ruotsissa tai latinassa. Agricolan interjektio voi osassa tapauksia selittyä suoraksi lainaksi, mutta Psalttarin esipuheen *Hwij häpie* ei ole käännöstekstiä. Vastaava interjektio voi syntyä saman motivaation pohjalta eri kielissä myös erikseen.

► Streng 1915 35; SAOB 1932 *huj*; SKES 1955 *hui*; SSA 1992 *hui*¹.

huikkua → hukkuu

huikuri¹ s. 'kevytmielinen ihminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-277-R] ei toisin hwdaisi ia parguisi, Ninquin ne Willit ia hullut wilpurit ia **Huikurit** tekeuet

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu verbi *huikennella*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä, mutta Agricolan aikaisessa Westhin koodeksissa on sen variantti *huikannella* 'olla epäluotettava'. Sanavartalo on skandinaavista perua, ilmeisesti lainaa muinaisruotsin verbistä *hvika* 'horjua, häilyä', jota nykyruotsissa vastaa *veka*. *Huikuri*-sanaa ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä. Suomen kansankielessä *huikuri*-sanasta on tietoja Pohjois-Karjalasta.

► VKS 1985 *huikannella*, *huikuri*¹; Nikkilä 2000 20–23; SAOB 2017 *veka* 2.

huikuri² s. 'hieno vehnä jauho' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-707-[ILM-18:13]] caupamiehet Man päle idkeuet ia murectiuat – Ettei kengen *enembi* osta heiden — Wina, ia Olio, ia **Huicurit**, ia Nisun, ia Caria

Sana tunnetaan tässä asussa ja merkityksessä vain Agricolan kielestä. Sen on perinteisesti tulkittu tarkoittavan sämpylää, koska se on käännösvastine ruotsin ja saksan sämpylää merkitsevälle sanalle (*sembler*, *semilor*, *Semlen*). Latinankielisen tekstin vastaavassa kohdassa on kuitenkin *simila*, joka tarkoittaa hienoja vehnä jauhoja. Myös muinaisruotsin *sembla*, *sämbla* on tarkoittanut nimenomaan hienoja vehnä jauhoja, samoin keskialasaksan *semel*, josta ruotsin sana on lainattu. Tämä on sanan alkuperäinen merkitys, mutta sen myöhemmät vastineet ovat keskiajan kuluessa monissa kielissä saaneet myös hienoista vehnä jauhoista leivotun leivän merkityksen. Latinan *simila*, jonka kautta sana on periytynyt moniin Euroopan kieliin, juontuu kreikan kautta seemiläisistä kielistä. Edellä esitetyn perusteella myös Agricolan *huikuri* voi tarkoittaa hienoja vehnä jauhoja, mikä sopiikin kyseiseen tekstinkohtaan paremmin. Raamatun nykysuomennoksessa kohdassa puhutaan hienoista jauhoista. Ainutkertaisen *huikuri*-sanankuulun alkuperä on aiemmin jäänyt selittämättä. Se on selvästi johdos, ja sen rakenteelliseksi kantasanaksi sopisi sekä Satakunnassa, Hämeessä että pohjalaismurteissa tunnettu, alkuaan äänteellisesti motivoitu verbi *huikua*, joka viittaa nopeaan liikkeeseen, esim. Nurmon [jyvät pantiin] *pohtimesta päin säkkihiij jotta huikuu*. Ajatuksena on tällöin, että hienojakoinen *huikuri* on nopeasti valuva tuote.

► Streng 1915 220; SAOB 1967 *semle*; VKS 1985 *huikuri*²; SMS 1992 *huikua*; Karttunen 2013 *sämpylä*.

huilu s. 'huilu' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-52-[MT-11:17]] Me **hwilua** soijttima teiden edhesen / ia ette te hypenyuet
- [A-II-185-[LK-7:32]] Me olema teille huiluilla soittaneet, ia ette te hypeneet
- [A-III-435-[PS-150:4]] Kijtteket hende Trumbuilla ia Tantzilla / Kijtteket hende Harpunkielille ia **Huiluilla**.

Sanalla ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä. Sanavartalon alkuperä on kiistanalainen. Sitä on arveltu sekä omaperäiseksi, äänteellisesti motivoiduksi muodosteeiksi että germaaniseksi lainaksi. Lainälähteeksi on esitetty kantagermaanin **swiglōn*-, jota edustavat mm. muinaisyläsaksan *swegala* 'ruoko, huilu, piippu' ja gootin *swiglōn* 'soittaa huilua'.

► SKES 1955 *huilu*; Koivulehto 1984a 195; LÄGLOS 1991 *huilu*; SSA 1992 *huilu*; Häkkinen Vir. 2010a 331, 342; NES 2020 *huilu*.

huilunsoittaja s. 'huilunsoittaja' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-45-[MT-9:23]] Jesus tuli pämiehen honesen / ia näki **huijlunsoijttaiat** / ia canssan hymiseuen
- [A-II-47-[MT-9:00]] **Huilunsoittaiat**) Jotca Wainaiten ia Rwmisten tykene leikitit

Substantiiveista (→) *huilu* ja (→) *soittaja* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *huilunsoittaja*.

huiskua v. 'horjua' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-722] etteij wscō minussa horijusi, etteij toijuo **hwijksuijsi**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty alkuperältään deskriptiiviseksi. Verbi tunnetaan konkreettisesti heilumisen, notkumisen tai huojumisen merkityksessä laajalti hämäläis-, savolais- ja pohjalaismurteissa.

► SKES 1955 *huiskua*; VKS 1985 *huiskua*; SSA 1992 *huiskua*.

hukas adv. 'hukassa, turmeltuneena, tuhon omana, perikadossa, mennyttä' (1551) 2 esiintymää

- [A-III-350-R] Heluetis ia Colemas – – caiki hiliain ia **hukas** ouat
- [A-III-430-[PS-146:4]] Inhimisen Hengi pite erkaneman / Ja henen teuty iellens Maaxi tulla / Silloin ouat caiki henen Aiuotuxens **hukas**.

Adverbiksi kiteytynyt loppuheittoinen inessiivimuoto substantiivista *hukka*, joka ei esiinny perusmuotoisena Agricolan teksteissä. Sanavartalolla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös etäsukukielistä, mutta nämä ovat sekä rakenne- että merkitysseikkojen takia äärimmäisen epävarmoja. Sanavartalo on paremmin perustein selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolla

rekonstruoitua alkumuotoa **sukka-* edustaa mm. muinaisnorjan *sukk* 'meteli, levottomuus, kevytmielisyys, tuhlaus' ym.

► Nirvi 1944 109–112; SKES 1955 *hukka*; Koivulehto Vir. 1976a 248; VKS 1985 *hukassa*; UEW 1988 622; LÄGLOS 1991 *hukka*; SSA 1992 *hukka*; EES 2012 *hukk*; NES 2020 *hukka*.

hukastua *v.* 'tuhoutua, joutua hukkaan, hukkaa' | (1548) 5 esiintymää

- [A-III-495-[JES-49:5]] minun pite palauttaman Jacob henellen / senpäle ettei Israel **hucastuisi**.
- [A-II-685-[ILM-8:9]] colmas osa Hahdheista **hucastui**

Johdos substantiivista *hukka* (→ *hukas*). Johdoksesta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hukastua*.

hukata *v.* 'tuhota, hävittää, turmella; surmata, tappaa; tuhлата, haaskata' (1544) 20 esiintymää, myös Westh

- [A-III-30] Perkele aina öte ia peiue achkeroitze – – meite **hucataxens**
- [A-I-198-[PS-9:19]] eij hen site kieuhe nijn ratki wnodha / Ja nijnne Radolisten / Toijwo eij **hukka** ijancaikisesta.
- [A-III-56] Röueri **hucatin**
- [A-II-214-[LK-15:13]] [Tuhlaajapoika] **huckasi** caiken henen Tauarans haureudes Elemes

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on joko johdos substantiivista *hukka* 'menetyks, häviö, perikato' (→ *hukas*) tai sitten erillinen laina samasta germaanisesta sanaperheestä, josta myös *hukka* on lainattu.

► SKES 1955 *hukka*; Koivulehto Vir. 1976a 248; VKS 1985 *hukata*; LÄGLOS 1991 *hukata*; SSA 1992 *hukata*; NES 2020 *hukata*.

hukka|an, -han *adv.* 'turhaan, tarpeettomasti, tuloksettomasti, käyttämättä, tyhjiin; hukkaan, tuhon omaksi, turmioon, kadotetuksi' | (1544) 43 esiintymää

- [A-I-794] etteij sinun Iselises Nimes **huckan** eli wärin meiden ylitzen olis maijnittu
- [A-II-427-[ROM-4:14]] ios ne, iotca Laista ouat, periliset ouat, Sijtte vsko ombi turha, ia se Lupaas ombi **huckan** tullut
- [A-I-279-[PS-35:19]] **huckahan** he Silmense iskekeen / iotca minua soottans cadhechtuat.
- [A-II-498-[2KOR-2:15]] seke ninen seas iotca autuaxi tuleuat, ette ninen seas iotca **huckan** tuleuat

Adverbiksi kiteytynyt illatiivimuoto substantiivista *hukka* (→ *hukas*).

► VKS 1985 *hukkaan*.

huk|kaantea, -kauntea v. 'joutua perikatoon t. hukkaan, tuhoutua; kadota, hävitä; raueta tyhjiin' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-814] [Auta] eteeij me pereti **huckansisim**
- [A-I-209-[PS-104:29]] coscas heiden hengens poisotat / nijn he **huckaundeuat** / ja iellens Tommuxi tuleuat.
- [A-I-217-[PS-146:4]] [Ihmisen] pite iellens Maaxi tuleman, Silloin caiki henen aijwotuxens **huckandeuat**
- [A-III-672] Coska Israelin ia Judan waldakunda **huckaunde** / nin Christus tulepi / ioca caiki pite hyuexi tekemen.
- [A-II-92-[MT-24:35]] Taiuas ia Maa pite huckuman / Mutta minun Sanani ei pide **huckandeman**.

Johdos verbistä (→) *hukata*. Rinnalla esiintyvät myös (→) *hukkaantua* ja (→) *hukkuuntea*.

► Jännes 1886 157–158; Räisänen Vir. 1967 102–104; VKS 1985 *hukkaantua*.

hukkaantua v. 'joutua perikatoon t. hukkaan, tuhoutua; kadota, hävitä; raueta tyhjiin' (1544) 10 esiintymää

- [A-I-168-[lis.ESTB-0:13]] sijrdä henen Sydhemens / että hen iulmastuijs meiden wiholisehen / Senpälle / ette hen itze / ynne henen kicurins cansa **huckanduijs**
- [A-III-223-[PS-9:7]] ne Caupungit sine alascukistit / ette heiden muistons / ynne heiden cansans **huckanduis**
- [A-II-231-[LK-21:33]] Taiuas ia Maa huckupi / waan minun Sanani ei pidhe **huckanduman**.

Johdos verbistä (→) *hukata*. Rinnalla esiintyvät myös (→) *hukkaantea* ja (→) *hukkuuntea*.

► Jännes 1886 157–158; Räisänen Vir. 1967 102–104; VKS 1985 *hukkaantua*.

hukkaantea → **hukkaantea**

hukkaus s. 'turmio' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-583-[1TIM-6:9]] iotca Rickaxi tachtouat tulla, ne langeuat – – Himohin, iotca wpottauat Inhimiset **huckauxeen** ia cadhotuxeen

Johdos verbistä (→) *hukata*.

► VKS 1985 *hukkaus*.

hukkua v. 'hukkua, upota veteen, hukkumalla; tuhoutua, turmeltua, joutua perikatoon; menehtyä, kuolla; kadota, joutua tai mennä hukkaan; hävitä, lakata olemasta; raueta tyhjiin, menettää merkityksensä' | (1544) 111 esiintymää

- [A-I-329-[MT-8:25]] Herra, awta meite, me **huckumma**

- [A-III-562-[JER-44:18]] [Me] olema Miecán ia Nelghien cautta **huckunuuet**
- [A-III-597-[DAN-7:11]] Mine catzelin / sihenasti ette se Peto cooletettu oli / ia henen Rumins **huckuis** / ia tulehen heitettijn
- [A-II-260-[JH-6:12]] Cootcat ne murut quin ieit, ettei ne **huckuisi**
- [A-III-687-[NAH-1:5]] Wooret wapitzeuat henen edesens / ia Cuckulat **huckuuat**
- [A-I-793] Auta ette caiki epewesco ia Jumalatoín meno **hukuijs**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista *hukka* (→ *hukas*). Agricolalla *hukkua* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *pois-hukkua*.

► SKES 1955 *hukka*; SSA 1992 *hukkua*; NES 2020 *hukkua*.

hukkumatoín *a.* 'katoamaton' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-501] sijghitetut olema, eij huckuualisest, mutta **huckumattomast** Siemenist

Verbin (→) *hukkua* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *hukkumaton*.

hukkuuntea *v.* 'hukkua, tuhoutua' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-231-[LK-21:32]] Totisesta sano mine teille, Ettei teme Sucukunda pide ennen **huckundeman**, quin nämet caiki tapactuuat

Johdos verbistä (→) *hukkua*. Samassa merkityksessä tavallisempia ovat (→) *hukkaantea* ja (→) *hukkaantua*.

► Jännes 1886 157–158; Räisänen Vir. 1967 102–104; VKS 1985 *hukkuuntea*.

hukkuvainen *a.* 'tuhoutuva' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-488] Sen Piskuraisen Lauman ia Seurakunnan Lohutos, Wastan site swrta **huckuuaista** Joucko

Verbin (→) *hukkua* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *hukkuva*.

hukkuvalinen *a.* 'katoavainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-501] sijghitetut olema, eij **huckuualisest**, mutta huckumattomast Siemenist

Verbin (→) *hukkua* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi, josta ei vanhassa kirjakielissä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hukkuvalinen*.

hukutettu s. ja a. 'hukkaan joutunut, kadonnut' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-207] Ne **hucutetut** iellenstoodhan.
- [A-III-589-[HES-34:4]] Ja site **Hucutettu** eipe te etzinyet.

Verbin (→) *hukuttaa* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Sama muoto esiintyy myös normaalin taivutusparadigman osana.

► VKS 1985 *hukuttaa*.

hukutos¹ s. 'tuho, kadotus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-519] Jumalan wiha, ia kiedhoijtus siihen ijankaikisen **hucutoxen**
- [A-I-822] Nijlle hen wimeijsen cadhotuxen ia **hukutoxen** walmistapi.

Johdos verbistä (→) *hukuttaa¹* 'hävittää'.

► VKS 1985 *hukutos¹*.

hukutos² s. 'houkuttelu, viekoittelu' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-614-[2PT-2:2]] monda noutauat heiden [väärien opettajien] **hukutostans**

Johdos verbistä (→) *hukuttaa²* 'houkuttaa'. Kansankielessä sama johdos samassa merkityksessä tunnetaan Etelä-Pohjanmaalla, Pohjois-Hämeessä ja Keski-Suomen eteläosassa. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *haukutos*.

► VKS 1985 *hukutos²*; SMS 1994 *hukutos*.

hukuttaa¹ v. 'tuhota, saattaa perikatoon, surmata; kuluttaa, haaskata; turmella; kadottaa, menettää, luovuttaa pois' | (1544) 68 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-216-[PS-145:20]] Warielepi Herra caiki henen rachastaiansa, ja caiki Jumalattomat hen **hucuttapi**
- [A-II-143-[MK-11:18]] Nin he etzit quinga he henen **hucutaisit**
- [A-III-765-[MAL-3:11]] mine tadhon teiden polestan sen Söyan, rangaista, ettei hen teille ne Maan hedhelmet **hucutaisi**
- [A-III-550-[JER-23:1]] WE teille paimenille / iotca minun Laitumeni Laumat **hucutat** ia haaskat
- [A-II-69-[MT-16:25]] ioca tacto henen hengens kätkiye / hen **hucutta** sen. Mutta ioca henen hengens hucutta minun tehten / hen leutepi sen.
- [A-II-32-[MT-5:29]] parambi on sinulle, ette yxi sinun iesenes **hucutetan**, quin coko sinun rumijs pideis heitettemen heluetin tuleen

Johdos verbistä (→) *hukkua*. Agricolalla *hukuttaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poishukuttaa*.

► VKS 1985 *hukuttaa¹*.

hukuttaa² v. 'houkuttaa, viekoitella' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-529-[GL-5:12]] Joska mös ne poisleicataisin, iotca teite **hucuttauat** [pois uskosta]

Samaa verbiä samassa merkityksessä ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä. Kansankielestä on esimerkkejä Pohjois-Hämeestä ja Keski-Suomen eteläosasta. *Hukuttaa* kuuluu ilmeisesti *houkuttaa*, *haukuttaa*, (→) *haukutella* -verbin variantteihin. Vanhassa kirjakielessä, ei tosin Agricolalla, esiintyy melko yleisesti sen johdos *hukutella* suostuttelun ja viekoittelun merkityksessä.

► SKES 1955 *houkuttaa*; VKS 1985 *haukutella*, *hukutella*, *hukuttaa*²; SSA 1992 *houkutella*; NES 2020 *houkuttaa*.

hullu a. ja s. 'hullu, tyhmä, taitamaton, tyhjänpäiväinen; mieletön; mielenvikainen; rai-vostunut, vimmastunut' | (1544) 38 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-530] **hullu hullun**, sockia sockian, heicko heickon pettepi
- [A-II-558-[2TIM-2:23]] Mutta **hullut** ia turhat Kysymiset poishylie / tietedhen / ette he waan rijdhan synnytteuet.
- [A-III-570-[VLT-2:14]] Sinun Prophetis ouat sinulle sarnanut irtat, ia **hullut** Näghyt
- [A-II-541-R] me näemme ne Jomarit oleuan willise, **hullut** – ia heijutauaiset caikis Asiois
- [A-II-312-[AP-E]] Wskottomat Juttat ouat – **hulluxi** ia kiuckun tulluet
- [A-I-521] poiswie meite sinun Jumalisen wisaudhes cautta / meiden tyhmeste ia **hallusta** [po. **hullusta**] ylenwisudhesta

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä karjalasta liiviin. Sanavartalon alkuperä on toistaiseksi epäselvä. Mahdollisesti se on kansanomaisen muunnos keski-ajan latinan adjektiivista *folius* 'hullu'. Sanan laaja levikki itämerensuomessa puhuisi kyllä vanhemman alkuperän puolesta, mutta toisaalta ihmisen kielteisiä ominaisuuksia kuvaavat sanat ovat keskimääräistä ekspansiivisempia. Myös erilaisia omapohjaisia selitysvaihtoehtoja on pohdittu, mutta mitään vakuuttavaa etymologiaa ei tältäkkään taholta ole löytynyt.

► SKES 1955 *hullu*; VKS 1985 *hullu*; SSA 1992 *hullu*; EES 2012 *hull*; NES 2020 *hullu*; Etymonline 2022 *fool*; Kim 2023 SJ 65 291–296.

hulluita v. 'raivota' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-823] poijswelte, ia asetta heite, iotca ilman lackamat Jumalistein wastoin hirmutzeuat ja **hulluijtteuat**

Johdos adjektiivista (→) *hullu*. Samasta johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hulluita*.

hullupuhe s. 'typerä puhe' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-541-[EF-5:4]] elket andaco ensingen teiden seasan mainitta – –
häpieliset sanat, ia **Hullutpuhet** eli Jarituxet iotca eiuet mihingen kelpa

Adjektiivista (→) *hullu* ja substantiivista (→) *puhe* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännösmukaelma Vulgatan sanasta *stultiloquium*. Myös Lutherilla on vastaavassa kohdassa yhdyssana *Narrenteiding*. Samasta yhdyssanasta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► Toropainen 2015 79.

hullusti adv. 'typerästi, mielettömästi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-128-[MK-6:00]] Se öliu paransi ne Sairat ia Kipiet Josta sijtte
hullusti yxi Sacramenti techtin

Adjektiivista (→) *hullu* johdettu adverb.

► VKS 1985 *hullusti*.

hullutella v. 'olla järjiltään, käyttäytyä mielipuolen tavoin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-276-[JH-10:20]] Nin Moni heiste sanoi / Henelle ombi Perkele /
ia hen **hulluttele** / mite te hende cwldelette?
- [A-II-386-[AP-26:24]] Pauali, sine **hulluttelet**, Se swri oppi hulluttapi sinua

Johdos verbistä (→) *hulluttaa*.

► VKS 1985 *hullutella*.

hulluttaa v. 'olla järjiltään, käyttäytyä mielipuolen tavoin; tehdä hulluksi' (1548) 5 esiintymää

- [A-II-346-[AP-12:15]] Nin ne sanoit henelle, **Hullutacos?**
- [A-II-386-[AP-26:25]] Nin Pauali sanoi / em mine **hulluta** (racas Feste)
waan totudhen ia toimen sanoia puhun.
- [A-III-491-[JES-44:25]] [Minä] ne Welholiset **hullutan**
- [A-II-386-[AP-26:24]] Pauali, sine hulluttelet, Se swri oppi **hulluttapi** sinua

Johdos substantiivista (→) *hullu*. Verbi tunnetaan melko yleisesti länsimurteissa.

► VKS 1985 *hulluttaa*; SMS 1994 *hulluttaa*.

hulluus s. 'hulluus, tyhmyys, järjettömyys, mielettömyys; mieletön tai käsittämätön teko, tapa tai ilmiö, hullutus' | (1544) 24 esiintymää

- [A-I-626] Caiki minun wisauthen on sockeus, ia ylimeinen **hulluus**
- [A-III-264-[PS-38:6]] Minun Haauani haiseuat ia mäteneuet /
minun **Hulludheni** tedhen.

- [A-II-461-[1KOR-1:00]] Jumalan **hulluus**) Euangelium se ombi Jumalan **hulluus** ia heickous / sille ne Clokit ia Wijsat piteuet sen **hulludhen** edeste
- [A-II-463-[1KOR-2:14]] se loonolinen Inhiminen ei ymmerdhä miteken Jumalan hengeste, Sille ette se on henelle yxi **hulluus**

Johdos adjektiivista (→) *hullu*. Sana esiintyy Agricolalla myös perusosana yhdys-sanassa (→) *julkihulluus*.

► VKS 1985 *hulluus*.

humala s. 'humala (*Humulus lupulus*)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-671-R] [Kurpitsa kasvaa] warpuia möte, quin Herneet ia **Humalat**

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on lainaa germaaniselta taholta. Alkumuodoksi on rekonstruoitu kantagermaanin **χumalan-*, jota edustaa mm. nykyruotsin *humle*. Latinassa vastaava sana on *humulus*, mutta ei ole varmaa tietoa siitä, onko sana kulkeutunut germaanisista kielistä latinaan vai päinvastoin. Lisäksi myös turkkilaiskielissä on selvästi samaan yhteyteen kuuluvia sanoja, esimerkiksi turkin murteellinen *kumnak* 'humalakasvi' ja tšuvassin *χumla*. Sana on mitä ilmeisimmin vaeltanut kielestä toiseen oluenvalmistustaidon mukana. Humala on vanhastaan ollut tärkeä oluen mauste.

► Thomsen 1869 117; SKES 1955 *humala*; VKS 1985 *humala*; LÄGLOS 1991 *humala*; SSA 1992 *humala*; Rousi 1997 336–337; Häkkinen & Lempiäinen 2011 186–188; EES 2012 *humal*; Karttunen 2013 *humala*; NES 2020 *humala*.

humaus s. 'humahdus, kohahdus' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-315-[AP-2:2]] ekiste tapachtui Taiuahast yxi **Hwmaus**, ninquin sangen ialo Tulispä olis tullut

Johdos samasta onomatopoeettisesta vartalosta, josta on muodostettu verbi *humista* ja substantiivi (→) *humina*.

► VKS 1985 *humaus*.

humina s. 'humina, kohina, pauhu, melu' | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-251-R] Ne caxi cappaletta ychten tuleuat / Sana ia hengi ninquin Twlesa puhallus ia **humina**.
- [A-I-367] [Jeesus] ylesastuij ristin hirsipuhun swren **hwminan** cansa
- [A-II-374-[AP-21:34]] Mutta Canssan seas yxi hws site / toinen täte. Quin hen ei miten wissi tainut ymmertä **huminan** tedhen / nin hen keski henen wiete Skantzijn.

Johdos verbistä *humista*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä. Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalo on humisevaa ääntä jäljittelevä onomatopoeettinen muodoste.

► SKES 1955 *humista*; VKS 1985 *humina*; SSA 1992 *humista*; NES 2020 *humista*.

humu s. 'humina, pauhu, meteli' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-251-[JH-3:8]] Twli puhalta cussa hen tacto / ia sine cwlet hene **hwmuns** /
Ja et sine tiedä custa hen tule / taicka kuhuga hen menepi.
- [A-II-568-[1TSS-4:16]] Herra alasastupi Taiuahasta swrella **Hwmulla** – –
ia Jumalan Basunalla
- [A-III-47-[HES-37:7]] Ja catzos / Sielle oli swri **Hwmu** / quin mine
propheterasin.

Johdos verbistä *humista* (→ *humina*).

► VKS 1985 *humu*.

hunaja, honaja s. 'hunaja' (myös kuv.) | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-244-[JER-32:22]] sine heillen tadhoojt anda / yden Maan / iossa Reeska /
ia **honaija** woota
- [A-III-438] Waan Ytymen sijte ensin Imen – – Quin Kimalainen Yrtist Hake.
Medhen ia **hunaian**
- [A-I-586] O Jesu meiden Rauinnos – – **hunaija** ia sielun mackeus

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Se on lainaa germaaniselta taholta, mutta lainan ikää on mahdotonta määritellä, sillä lainalähteeksi sopivia sanoja on germaanisissa naapurikielissä muinaisruotsista aina kantagermaaniin asti. Kantagermaanisiksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **χuna(n)ga-*, jota muinaisruotsissa on vastannut *hunagh* tai *honagh*. Nykyruotsissa vastaava sana on *honung*. Agri-colalla *honaja* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→ *kimalais-* ja *metsä-honaja*).

► Thomsen 1869 117; Streng 1915 36; SKES 1955 *hunaja*; LÄGLOS 1991 *hunaja*; SSA 1992 *hunaja*; NES 2020 *hunaja*.

hunnikol, -la adv. 'hunningolla, rappiolla' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-153-[DAN-9:17]] [Jumala] ole laupias ylitze sinun pyhydhes, ioca
hunnikolla ombi
- [A-III-465-R] wäkeuet ia Rickat – – poisaietaan, ia heiden Tauarans ietteuet
aukiana ia **hunnicol**

Adverbiksi kiteytynyt adessiivimuoto substantiivista *hunnikko*, joka on rappio-tilaa merkitsevän *hunninko*-sanan variantti. Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Sille on esitetty useita germaanisista lainaetymologioita, mutta mitään niistä ei ole yleisesti hyväksytty. Yhden selityksen mukaan sana perustuisi mm. Edda-lauluissa mainitun kuninkaan ja hänen sukunsa nimeen *Hunding*. Nimen kantana on germaaninen *sutta* tai koiraa tarkoittava sana *hund*. Tämä onneton suku joutui tuhon omaksi ja sen jäsenet surmattiin viimeiseen mieheen. Lähteeksi on arveltu myös ruotsin sataa merkitsevään lukusanaan (*hundra*) perustuvaa lievää voimasanaa *hundan*, *hundingen*, mutta äänteellisesti sopiva

variantti *hunningen* vaikuttaa liian nuorelta sopiakseen lainalähteeksi, eikä merkityskään ole sama. Sanan loppu voi olla omaperäistä johdinainesta, mutta sopivaa vartaloa ei ole toistaiseksi voitu osoittaa. Agricolan loppuheittainen *hunnicol* voi olla myös allatiivimuoto.

► SKES 1955 *hunninko*; Mäkeläinen Vir. 1975 75–78; VKS 1985 *hunnikolla*; LÄGLOS 1991 *hunninko*; SSA 1992 *hunninko*; NES 2020 *hunninko*.

hunningolle *adv.* ’turmioon, tuhon omaksi, rappiolle’ | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-416] Sille eij coskan sine nijte sinun hallustas **hunningolle** laske / iotca sine hartasta sinun rackaudhes wahwuten kijnittit
- [A-I-723] [Vihamieheni] iloitzeuat, ios mine tulen **hunningolle**

Adverbiksi kiteytynyt allatiivimuoto substantiivista *hunninko* (→ *hunnikol*).

► VKS 1985 *hunningolle*.

huntu *s.* ’huntu, naidun naisen päähine’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-479-R] Päälina Näty, eli **Hundu** – iolla merkiten ette Waimo ombi Miehen hallusa

Sanalla on vastine ainoastaan inkeroisessa. Sanavartalon alkuperä on tuntematon. Aiemmin etäsukukielistä esitetyt vastineet on myöhemmin hylätty. Suomen murteissa sana tunnetaan vanhastaan Keski-Karjalassa ja joissakin savolaismurteissa.

► UEW 1988 61; VKS 1985 *huntu*; SSA 1992 *huntu*; SMS 1994 *huntu*; NES 2020 *huntu*.

huoata, huoga|ta, -ita *v.* ’hengähtää kuuluvasti, huokaista; huokailla; ikävöidä, kaivata, puhua ikävöiden; rukoilla; vaikeroida, murehtia; valittaa, syyttää’ (1544) 32 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-178-[lis.DANA-O:22]] **Hocasi** Susanna, ja sanoi, Ah, quinga mine olen sures adhistoxes
- [A-II-132-[MK-8:12]] Ja quin hen **hoghanut** oli Hengesens / nin hen sanoi / Mixi teme suku mercki pyte?
- [A-II-436-[ROM-8:23]] [Me] **hocamma** mös itzellemme, sen Lapsudhen ielken
- [A-I-460] **hoghaiten** me rucolema / ette sinun waldakundas lehenis
- [A-I-93] Quin Isend anda Perens roca. Nijn Pappi Seuran edhest **hoca**.
- [A-II-665-[JAK-5:9]] Elket **Hoaco** / rackat Welieni / toinen toistan wastan

Verbillä tai ainakin sen vartalolla on vastineita sekä lähisukukielissä että saamessa. Vartalon alkuperästä on kahdenlaisia käsityksiä. Se voi olla henkäyksen tai huokumisen ääntä jäljittelevä omaperäinen muodoste, tai sitten se voi selittyä vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jonka alkumuodoksi on rekonstruoitu kantagermaanin **swōgan-* ’kohista, huoata’.

► SKES 1955 *huoata*; Koivulehto 1981b PBB 103:2 183–184; VKS 1985 *huoata*; LÄGLOS 1991 *huoata*; SSA 1992 *huoata*; NES 2020 *huoata*.

huoist[os, -us s. 'huojennus, helpotus, lievitys' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-161-[lis.2AK-0:9]] eij ole minulla **hoistost**, ette mine yllytin sinun wihas
- [A-I-536] leweije aijna Herrasa minun Sielun / sille hen on pyheidhen ijancaikinen **hoistos** /
- [A-II-509-[2KOR-8:13]] Ei nin lwlten / ette muilla pite oleman **hooistus** ia teille adhistus

Johdos verbistä *huo(j)istaa*, joka ei esiinny Agricolan kielessä mutta joka tunnetaan muusta 1500-luvun kirjallisuudesta. Verbi on johdos adjektiivista (→) *huokia*.

► VKS 1985 *huoistaa*.

huokaaminen s. 'huokailu, murehtiminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-655-[HEB-13:17]] he waluouat teidhen Sieluinna ylitze / ninquin ne iotca lughun sijte tekemen pite / senpäle ette he sen Ilon cansa tekisit ia ei **Hocamisen** cansa

Johdos verbistä (→) *huoata*.

► VKS 1985 *huokaaminen*.

huokaavainen a. 'huokaileva, rukoileva' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-383] sine taijualinen Kuningas ristipuusa ripuit – – Langeneella änelle – – palawalla rackaudhella, **hoocawaisella** curckulla

Verbin (→) *huoata* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *huokaavainen*.

huokaus s. 'huokaus, huokaisu; harras pyyntö, rukous; valitus, itku, murhe' (1544) 31 esiintymää, myös Westh

- [A-I-273-[PS-31:11]] Sille minun Elemen on murhesa pijndunut / ia minun Aijcan **hocauxen** täden
- [A-II-437-[ROM-8:26]] itze Hengi manapi hyue meiden edesten / sanomattomilla **Hocauxila**.
- [A-III-411-[PS-130:0]] Teme on murhelisen mielen **hocaus** ia Rucous
- [A-I-300-[PS-102:6]] Minun Luuni tuscalla takistuuat minun Lihahani, Idkun ja **hocauxen** tedhen

Johdos verbistä (→) *huoata*.

► VKS 1985 *huokaus*.

huokia, huokee a. 'helppo, vaivaton, lievä, kevyt, vähäinen' (1544) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-III-142] Ettes caikillen raskaille vaimoille **hokian** synnytyxen, ia heidhen lapsilles terueydhen annaisit

- [A-II-48-[MT-10:15]] **Hookembi** pite oleman Sodoman ia Gomorrhan maan / domio peiuene quin sille caupungilla.
- [A-II-197-[LK-10:14]] Quitengi Tyron ia Sidonin pite **hokiambi** oleman Domiolla / quin teille.
- [A-I-457] Saijraستن kijwudh ia taudhit **hookijamaxi** teghe
- [A-III-625-[HOS-11:4]] Mine annoin heite wetä **hookian** Ikehen / ia keudhe notkeisa Ohisa

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jonka kantaskandinaaviseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **hōgiz*, **hōgja*-. Tätä edustaa mm. muinaisnorjan *hoeghr* 'helppo, mukava'.

► SKES 1955 *huokea*; VKS 1985 *huokea*; LÄGLOS 1991 *huokea*; SSA 1992 *huokea*; NES 2020 *huokea*.

huokiamasti *adv.* 'helpommin, vähemmällä tuskalla t. vaivalla' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-709] sitewarten sine ensin Adamille emänen annoit / ette – – waijmon palueluxesa **hookijamasti** eleijsit
- [A-I-545] Ja ette mine **hookiamasti** minun colemalisen coorman cannaisin
- [A-I-688] ette me sen [talven] **hookiamasti** kerssisim

Adjektiivin (→) *huokia* komparatiivimuodosta johdettu adverbi. Vastaava positiivimuotoinen adverbi ei esiinny Agricolan teksteissä.

► VKS 1985 *huokeasti*.

huokius *s.* 'helpotus, virvoitus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-678] öön hiliaijsudhen, leuoxi annoit, rumisten woijmain **hookiudhexi**

Johdos adjektiivista (→) *huokia*.

► VKS 1985 *huokeus*.

huokiuttaa *v.* 'huojentaa, helpottaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-482-[JES-38:14]] Herra mine tuska kersin, **hookiuta** minua

Johdos joko substantiivista (→) *huokius* tai suoraan adjektiivista (→) *huokia*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakeleessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *huokeuttaa*.

huoko *s.* 'aukko; huoku (kuv.)' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-663-[JAK-3:11]] Wloskohuco mös yxi Lehdhe ydheste **Hoosta** makian ia caruan wedhen?
- [A-I-686] tarckoitta sinun armos **hoghot** meiden sydhemehen maan siselle
- [A-I-686] mutta eij se sytyteten / elleij sinun armos **hoghoilla** meiden sydhen ruueta.

Johdos verbistä *huokua* (→ *uloshuokua*). Sana tunnetaan konkreettisesti merkityksessä etenkin hämäläismurteissa. Rukouskirjan molemmissa esimerkeissä *huoko* on käänkösvastine latinan sanalle *radius* 'säde'.

► Gummerus 1955 645–646; VKS 1985 *huoko*; SSA 1992 *huoata*.

huokua → uloshuokua

huolelinen *a.* 'huolekas, murheellinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-203-[PS-34:19]] auta nijte ioijlla ombi **holelinen** mieli

Johdos substantiivista (→) *huoli*.

► VKS 1985 *huolellinen*.

huolemoisa *adv.* 'naimaiässä (tyttö)' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-473-[1KOR-7:36]] ios iocu lwle, ettei se [naimattomuus] hyuesti soui, henen Neitzens cansa, ette hen io on **huolemoisa** – – hen sallican henen huolemahan

Verbin (→) *huolla* johdoksen *huolema* monikollinen inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Adverbista ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. *Huolema* tunnetaan monissa länsimurteissa puun kylkeen syntyneen halkeaman merkityksessä.

► VKS 1985 *huolemoissa*; SMS 1994 *huolema*.

huoli *s.* 'huoli, murhe, tuska, vaiva; huolehtiminen, huolenpito, hoito' (1544) 6 esiintymää

- [A-I-796] Auta etteij me ylenpaldisesta muresta eli **huolesta** raukenuijsima
- [A-I-495] Seurakundas – – sine aijna erinomaisella **huolella** coriasit
- [A-II-584-R] Murechta) se on Murehen / **huolen** / tuskan ia adistoxen cansa öte ia peiue waluo Rahan ielkiñ / ettei he coskau [po. coskan] tydhy.

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty balttilaiseksi lainaksi, ja alkumuodoksi on rekonstruoitu kantabaltin **žalā*, jota nykyliettuassa vastaa *žala* 'vahinko, vioittuma, vamma'. Selitystä on kuitenkin vastustettu sekä merkityseron että äänteellisten ongelmien takia. Sanavartalon alkuperä on toistaiseksi epäselvä, ja sekin on mahdollista, että samalta näyttävään sanueeseen olisi sekaantunut alkuperältään erilähtöisiä sanoja (→ *huolia*, *huolla*). Agricolalla *huoli* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *vatsanhuoli*.

► SKES 1955 *huoli*; Rapola 1960 *huolehtia*; Koivulehto 1985/1987 FS Steinitz 196–200; SSA 1992 *huoli*; EES 2012 *hool*; Junttila 2015 88; NES 2020 *huoli*.

huolia *v.* 'surra, murehtia, olla huolissaan' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-95] Ja ele palio site **huoli**. jolleij Pahat sinua cwle.

- [A-I-372] Ja cosca sinun pinas aijca lehestuij / nijñ sine tachtoi murhectia / ia **hoolia** / ia cauhistuua / ninquin totinen Inhiminen
- [A-II-471-R] Elken kengen site **holiko** ette Ymberileickaus eli Esinachka pideis tarpellinen oleman

Johdos substantiivista (→) *huoli*. Verbiä on joissakin tapauksissa mahdotonta erottaa osittain synonyymisesta (→) *huolla*-verbistä. Kansankielessä *huolia* on yleis-suomalainen, mutta merkityksessä 'murehtia' se tunnetaan erityisesti Pohjois-Karjalassa, Pohjois-Savossa ja Vermlannissa.

► VKS 1985 *huolia*; SMS 1994 *huolia*.

huolla v. 'mennä naimisiin, solmia avioliitto (nainen); surra, murehtia [?]' (1548) 17 esiintymää

- [A-II-85-[MT-22:30]] Sille ettei ylesnousemises / eike naida eike **hoolia** mutta ouat ninquin Jumalan Engelit Taiuas.
- [A-II-582-[1TIM-5:14]] mine sis tahdhon ette ne nooret Lesket **Hoolisit**, Lapsia synnyteisit
- [A-III-213] Menningeiset mös heiden Wffrins sait / coska Lesket **hoolit** ia nait.
- [A-III-210-[PS-E:O]] Quin Lapses, Peres ia Sucus coole, tai [psalttari] saatta, ettei sine **hoole**

Verbi on merkityserosta huolimatta yleensä yhdistetty substantiiviin (→) *huoli*. Tästä muodostettua johdosta (→) *huolia* on joissakin tapauksissa (esim. *huolisit*) mahdotonta erottaa *huolla*-verbistä. Suomen murteista *huolla* on merkityksessä 'huolehtia, surra' merkitty Myrskylästä ja Heinävedeltä, ja Agricolan Psalttarin esipuhe-runon esimerkki saattaa edustaa tätä merkitystä. Variantin *huolia* merkitys 'haluta ottaa, suostua ottamaan, kelpuuttaa omakseen' tunnetaan laajasti sekä länsi- että itämurteista, ja tältä pohjalta on mahdollista selittää myös *huolla*-verbin päämerkitys sekä samakantainen adverbi (→) *huolemoisa*.

► VKS 1985 *huolla*; SSA 1992 *huoli*; SMS 1994 *huolia*, *huolla*.

huoma s. 'huolenpito, hoiva' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-411] Sisellewodhata – – meiden mielihin, runsasta sinun pyhe henges, ionga seke wisaudhella, me loodhut olema, ette edhescatzomisella, ja **hoomalla** wariellam
- [A-I-416] runssahuta sinun laupiudhes meiden pällem / ette me / sinun hallituxes / ja **hoomas** cautta / nijñ mailmaijsen hywuydhen cautta / meiden menetteisim / etteij me nijte ijancaikisita cadhottaijsi

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jonka kantagermaaniseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **sōman*-. Tätä edustaa esim. muinaisnorjan *sómi* 'se mikä tuottaa kunniaa, kunnia, kunnioitus, huomioon ottaminen'. Merkityseron takia lainaselitystä on kuitenkin pidettävä epävarmana. Toisen, vanhemman käsityksen mukaan *huoma*-vartalo olisi oma-

peräinen, ja aamua merkitsevän (→) *huomen*-sanana on arveltu kuuluvan samaan yhteyteen.

► Hakulinen Vir. 1942 58; SKES 1955 *huoma*; Koivulehto Vir. 1976a 248 alav.; VKS 1985 *huoma*; LÄGLOS 1991 *huoma*; SSA 1992 *huoma*; NES 2020 *huomata*.

huoma|an, -han *adpos.* 'huomaan, haltuun, hoitoon'
(1544) 20 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-381] Torckautit pääs ripuxijn, ja henges Isen **hooman** annoit
- [A-I-671] mine annan itzeni / minun Rumin ia sijeluni / ia caiki mites minulle annoit / sinun kesihis / haltuus / ia **hoomahas**.
- [A-III-511-[JES-56:6]] Mucalaisten Lapsille / iotca heitens HERRAN **hooman** andanuet ouat

Substantiivin (→) *huoma* illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolalla *huomaan* on postpositio, jonka täydennyksenä on genetiivimuoto ja mahdollisesti myös omistusliite.

► VKS 1985 *huomaan*.

huomaita *v.* 'havaita, nähdä, panna merkille; ymmärtää, oivaltaa, käsittää'
(1544) 13 esiintymää

- [A-III-663-[OB-1:7]] Jotca sinun leiues söuet / pite sinun pettemen / ennenquin sine **homaitzet**.
- [A-II-207] Mixei te taida oma tuskan ia waiua **hoomaita**.
- [A-II-132-[MK-8:17]] Ettekö te wiele nyt **homaitze** ia ymmerrdhä?
- [A-I-113-[5MS-32:29]] Josca he taijtasit / ymmerrdhäijsit / ia **homaitzisit** mitke wijmein heille tapachtupi
- [A-III-286-[PS-53:5]] Eikö sis ne Pahointekiet site **Hoomaitze**?

Verbillä on vastineita itäisissä lähisukukielissä, mutta osa vastaa paremmin (→) *huomata*-verbiä kuin *huomaita*-johdosta. On epäselvää, onko *huomaita* johdos substantiivista (→) *huoma* vai onko se suoraa lainaa germaaniselta taholta. Alkumuo-doksi sopisi tällöin kantagermaanin **sōm ĵan*- tai tätä vastaava kantaskandinaavin *sōmijan*, jota edustaa esim. muinaisnorjan *sæma* 'osoittaa kunnioitusta, kunnioit-taa, ottaa huomioon' yms. Lainaselitys on kuitenkin merkityseron takia epävarma. Kansankielessä *huomaita* tunnetaan etenkin Lounais-Suomessa, mutta esiintymiä on myös hämäläis- ja savolaismurteista.

► Hakulinen Vir. 1942 58; SKES 1955 *huoma*; Koivulehto Vir. 1976a 248 alav.; VKS 1985 *huomata*; LÄGLOS 1991 *huoma*; SSA 1992 *huoma*, *huomata*; NES 2020 *huomata*.

huomasa *adpos.* 'hallussa, hoidossa, suojassa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-703] meiden sydhemet – – olisit sinun **hoomasas** / aijna rauhaliset / ia soueliat.

Substantiivin (⇒) *huoma* inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan kahdessa esiintymässä *huomasa* on postpositio, jonka täydennyksenä on sekä genetiivimuoto että omistusliite.

► VKS 1985 *huoma*.

huomasta *adpos.* 'huomasta, hoidosta' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-790] Wariele ia hallitze meite – – ettej me coskan sinun **hoomastas** erannuijs.

Substantiivin (⇒) *huoma* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan ainoassa esiintymässä *huomasta* on postpositio, jonka täydennyksenä on sekä genetiivimuoto että omistusliite.

► VKS 1985 *huoma*.

huomata *v.* 'huomata, panna merkeille; ymmärtää, oivaltaa' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-169-[LK-2:43]] ia quin peiuet olit teutetyt / palasit he cotians / nin Pilti JESUS iei Jerusalem / ia eike **homanet** henen wanhemans.
- [A-III-210-[PS-E:O]] [Psalttari] On syngy ia pimie mones paicas, quins kyllle **hoomat** Lucu aicas
- [A-III-334-[PS-84:8]] He sauat ydhen Woiton sen toisen ielken / Ette **Homataisijn** sen oikian Jumalan Zionis oleuan.

Verbillä on vastineita itäisissä lähisukukielissä, mutta osa vastaa paremmin (⇒) *huomaita*-johdosta. On epäselvää, onko *huomata* johdos substantiivista (⇒) *huoma* vai onko se suoraa lainaa germaaniselta taholta. Alkumuodoksi on rekonstruoitu kantagermaanin **sōm ĵan-* tai tätä vastaava kantaskandinaavin *sōmijan*, jota edustaa esim. muinaisnorjan *sæma* 'osoittaa kunnioitusta, kunnioittaa, ottaa huomioon' yms. Lainaselitys on kuitenkin merkityseron takia epävarma.

► Hakulinen Vir. 1942 58; SKES 1955 *huoma*; Koivulehto Vir. 1976a 248 alav.; VKS 1985 *huomata*; LÄGLOS 1991 *huoma*; SSA 1992 *huoma, huomata*; NES 2020 *huomata*.

huomeltan *adv.* 'aamulla' | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-268-[JH-8:2]] warhan **Homeltan** hen iellens tuli Templin
- [A-I-17] Telle kwlla ioman pite wähe – – lähdhe vette, ioca **homeltan**

Epäsäännöllisesti supistunut muoto samaa merkitsevästä adverbista (⇒) *huomeneltan*. Supistuneesta muodosta on kansankielisiä esimerkkejä sekä lounais- että hämäläismurteista.

► VKS 1985 *huomeneltain*; SMS 1994 *huomenelta*.

huomen *s. ja a.* 'aamu; huomispäivä, seuraava päivä; huomina (adj.)' | (1544) 14 esiintymää

- [A-II-307-[JH-21:4]] coska io **Homen** oli, seisoi Jesus rannalla

- [A-II-179-[LK-6:1]] se tapachtui Sabbathin peiuen **Homenis**, ette hen keui Laihon lepitze
- [A-II-179-R] me cutzumme Tistain Manantain **Homenexi**
- [A-I-679] ette teme wnhi, seke rumin ette mielen, **hoomenexi** peiuxei tekis iloijsamaxi
- [A-II-37-[MT-6:34]] Elkett sen tehden swreco **hoomenesta** päiuest

Sanalla on ainakin likimääräisiä vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Näistä useimmat merkitsevät aamua, karjalan *huomen* kuitenkin huomispäivää. Sanan alkuperä on epäselvä. Se on yleensä yhdistetty sanoihin *huoma* ja *huomata*, mutta levikki- ja merkitysseikkojen takia tätä yhdistelmää ei voi pitää varmana. Sanavartaloa on myös arveltu vanhaksi ja omaperäiseksi, mutta sen rakenteen ja etäsukukielten vastineiden puuttumisen takia tämäkin selitysvaihtoehto vaikuttaa epäilyttävältä. Mm. Varsinais-Suomen Uudenmaan murteissa ja eräissä hämäläis-murteissa ilmausta *huomenissa* käytetään viittaamassa etenkin juhlapyyhiä seuraavaan päivään.

► SKES 1955 *huomen*; VKS 1985 *huomen*; SSA 1992 *huomen*; Hahmo 1994a 71–73; SMS 1994 *huomen*¹; EES 2012 *homme*; NES 2020 *huomen*.

huome|na, -n, -nna *adv.* ’huomenna, (kuluvaan päivää) seuraavana päivänä (1548) 14 esiintymää

- [A-II-37-[MT-6:30]] Jumala watitze nein pellon rohon / ioca tenepenä seiso / ia **hoomen** heitetän wghnijn
- [A-II-210-[LK-13:33]] Quitengi pite minun tenepene ia **homena** ia homenen taca waeltaman /
- [A-II-378-[AP-23:15]] Nin te sis ilmoittaca Sodhanpämiehelle ia Radhille / ette hen **Homenna** henen tois teiden eten
- [A-II-490-[IKOR-15:32]] Sökem ia iokam? Sille **Homena** me coolema
- [A-III-511-[JES-56:12]] Tulcat / ottacam Wijna ia ioopucam / ia olcoon **Homen** ninquin Tenepeneki

Substantiivin (→) *huomen* konsonanttivartaloinen essiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolan *homenen taca* merkitsee ’ylihuomenna’.

► VKS 1985 *huomenna*.

huomenelta *adv.* ’aamulla’ | (1543/1559) 8 esiintymää

- [A-O-19] **Homenelta** coscas wodehesta ylesnouse
- [A-II-77-[MT-20:1]] Taiuaan waldakunda ombi Perenisenen wertainen / ioca warhan **homenelta** wlgoslexi /
- [A-III-123-[1MS-22:3]] Nin ylesnoui Abraham warahin **homenelta** / ia satuloitzi Asins

Adverbiksi kiteytynyt ablatiivimuoto substantiivista (→) *huomen*. Adverbi tunnetaan erityisesti lounais- ja pohjalaismurteissa.

► VKS 1985 *huomenelta*; SMS 1994 *huomenelta*.

huomenelta|n, -in *adv.* 'aamulla, aamuisin; seuraavana aamuna, huomenna'
(1548) 10 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-155-[MK-15:1]] cochta **Homeneltain** pidhit ne ylimeiset Papit neuuo, ninen vanhimbaiden, ia Kirianoppenutten cansa
- [A-III-300-[PS-65:9]] Sine iloitat caiki mite lijckupi / seke **Homeneltain** ia Ehtoisen.
- [A-II-143-[MK-11:20]] Ja quin he **homeneltan** ohitzekeuit neit he Ficunapuun quiuetuxi iurins.

Substantiivin (→) *huomen* ablatiivista ja tehostavasta liitteestä koostuva adverbi. Samassa merkityksessä esiintyvät sekä supistunut muoto (→) *huomeltan* että pelkkä ablatiivimuoto (→) *huomenelta*.

► Hakulinen 1979 237–238; VKS 1985 *huomeneltain*.

huomeninen a. 'huominen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-37-[MT-6:34]] Elkett sen tehden swreco hoomenesta päiuest, Sille **hoomenisel** päiuelle ombi suru itzestens

Substantiivista (→) *huomen* johdettu adjektiivi.

► VKS 1985 *huomeninen*.

huomenissa → **huomen**

huomenna → **huomena**

huomen vartia s. 'aamuvartio, varhaisaamun vartiovuoro, viimeinen yövartiovuoro'
(1551) 2 esiintymää

- [A-III-411-[PS-130:6]] Minun Sielun wartioitze Herra, Homen wartiasta ia haman **homen wartiahan**

Substantiiveista (→) *huomen* ja (→) *vartia* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *huomenvartia*; Toropainen 2017 51.

huomen veiso s. 'aamuhartaus' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-211-[PS-E:0]] Joska se Jocapeiue prucataisin, ette Bibliast iotaki luetaisin. Ölughuis ia **Homen weisois**, nin paramin Jumalan edes seisois

Substantiiveista (→) *huomen* ja *veiso* (→ *veisu*) muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *huomenveiso*; Toropainen 2017 51.

huomies s. 'huovi, aseistettu ratsu- tai sotamies' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-367] Henen kylkens **hoomies** keijheelle lepitze pisti

Sana on osittain lainattu, osittain käännetty myöhäismuinaisruotsin yhdyssanasta *hofman*, *homan*, joka tarkoittaa hovimestä, rälssimestä, haarniskoitua sotilasta yms. Agricolalla esiintyy synonyymina myös sanan alkuosaa edustava (→) *huovi*.

► Streng 1915 38–39; SKES 1955 *huovi*; VKS 1985 *huomies*; SSA 1992 *huovi*.

huone, **-h** s. 'rakennus, talo, asunto, asuinsija (myös kuv.); huone, sisätila; temppeli, pyhäkkö, kirkko, seurakunta; talo kiinteistöineen, irtaimistoineen ja palkollisineen, talous; koti, perhe; perhekunta, suku' (1543) 502 esiintymää, myös UpsE, Münster, Westh

- [A-II-39-40-[MT-7:26]] [Tyhmä mies] **hoonens** rakensi sannan päle
- [A-III-681-[MIK-6:4]] [Minä] olen sinun Egyptin maalda vloswienyt, ia sijte Oriaudhen **Honesta** sinun Lunastin
- [A-III-467-[JES-6:4]] ne Pichtipielet wapisit heiden Hwdhons äneste / ia se **Hoone** teutetin Sauusta.
- [A-I-125-[1KN-8:27]] Taijuas / ia caiki Taijuasten Taijuat / euet wojj sinua kesitte / Quingasta sijs teme **Hooneh** ionga mine rakensin / sen tekis?
- [A-III-723-[HGG-1:2]] Eipe se Aica wiele tullut, ette se Herran **Hoone** ylesraketaisijn
- [A-III-388-[PS-118:26]] Me siugnama teite / quin HERRAN **Honesta** oletta.
- [A-O-7-[2MS-20:17]] Ele pydhe sinun lehomeises **honetta**
- [A-I-709] Sille sitewarten sine ensin Adamille emänen annoit / ette hen sen cumpanins ja polisans cansa / apun / ia helpun pidheisi – Ja **hoonin** askarehis / wajjmon palueluxesa hookijamasti eleijsit
- [A-III-212-[PS-E:0]] Tontu, **Honen** menon hallitzi, quin Piru monda willitzi
- [A-II-191-[LK-8:49]] Coska hen wiele puhui / tuli yxi Sinagogan Pämiehen **honest** / sanoden henelle / Sinun Tytteres on coollu
- [A-II-166-[LK-2:4]] Nin mös Joseph Galileast Nazaretin Caupugist ylesmeni Judeaa Daudin Caupugin ioca cutzutan Bethlehem / Sille ette hen oli Daudin **Honest** ia perehest
- [A-III-650-[AM-5:6]] Etziket HERRA / nin teiden pite elemen / Ettei Tuli Josephin **Honehesen** sytyteteisi

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Epävarmoja vastineita on aiemmin esitetty myös permiläiskielistä, mutta nämä on myöhemmin hylätty. Nykysäesityksen mukaan *huone* on balttilainen laina. Kantabalttilaiseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu kylkeä merkitsevä **šānas*, jota nykyliettuassa edustaa *šonas* 'sivu, puoli'. Itämerensuomen sana olisi tämän selityksen mukaan tarkoittanut alun perin varsinaisen tuvan viereen rakennettua sivuhuonetta. Alkuperäisen merkityksen määrittelemistä vaikeuttaa se, että suomen murteissa, vanhassa kirjakielessä ja lähisukukielissä *huone*-sanana merkitys on nykyistä väljempi. Erityisesti sanaliitoissa *Herran* t. *Jumalan huone* se tarkoittaa kirkkoa tai kristillistä yhteisöä. Kotitalouteen viittaava *huoni* (*hoonin askarehis*, lähtötekstissä *in ministris familiari*) sisältää

ilmeisen painovirheen. Agricolalla *huone* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *esi-*, *fanki-*, *hää-*, *kauppa-*, *lammas-*, *lampain-*, *makaus-*, *morsian-*, *palkka-*, *raadin-*, *riemu-*, *rukous-*, *suvi-*, *talvi-*, *teuras-*, *tulli-*, *vierastenhuone*. Sanaliitto *huoneen meno* viittaa taloudenpitoon.

► Ahlqvist 1871 96; Gummerus 1955 490; SKES 1955 *huone*; VKS 1985 *huone*; UEW 1988 787; SSA 1992 *huone*; Koivulehto 1999c SUST 237 313–318; EES 2012 *hoone*; Junttila 2015 88; NES 2020 *huone*.

huoneellinen *a.* ’taloudenpitoon liittyvä’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-357-[PS-101:0]] Teme on iuri **Honeline** Psalmi, Joca opetapi Kuningat ia Esuallat, Mingecaltaiset heiden Itze ia mingemotoinen Waldakundain ia se wlcoinen Mailmalinen Hallitus oleman pite

Johdos substantiivista (→) *huone*.

► VKS 1985 *huoneellinen*.

huoneenhallitos *s.* ’taloudenpito’ | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-406-[PS-122:0]] Ette Seuracunda cucoistais caikinaisist hywydist / souinost / Rauhas / ia lohutoxest tuskissa / seke Esimiehis / kircois / Esiuallois ette Perehis ia **Honenhallitoxis**.
- [A-III-409-[PS-127:0]] Teme Psalmi opetta Ettei Walta / Kirco / ia **Honeenhallitos** woidha eli taita asetetta / hallitta / taica warielta / Ellei HERRA siugna

Substantiiveista (→) *huone* ja *hallitos* (→ *hallitus*) muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliitoksi kirjoitettuina.

► VKS 1985 *huoneenhallitus*.

huoneenhaltia *s.* ’taloudenhoitaja, tilanhoitaja, isännän lähin mies’ (myös kuv.) (1548) 6 esiintymää

- [A-II-216-[LK-16:1]] Oli yxi Ricas mies / iolla oli yxi **Honenhaltia** / ia se cannettin henen edesens / ette hen oli hucuttanut hene Hywuydens.
- [A-II-593-[TIT-1:7]] Pisan tule nuchtettoman olla, quin Jumalan **Hoonenhaltian**

Substantiiveista (→) *huone* ja *haltia* (→ *hallitus*) muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliitoksi kirjoitettuina.

► VKS 1985 *huoneenhaltija*.

huoneenkatto *s.* ’talon katto’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-238-[JES-25:4]] ne Ratelijat repiwet / ninquin Tulispä **hoonencaton**

Substantiiveista (→) *huone* ja (→) *katto* muodostettu yhdyssana.

huoneenkunnia s. 'emäntä' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-304-[PS-68:13]] Ne Sotawäen Kuningat ouat keskenens Ysteuet, ia se **HonenCunnia** vlosiakapi Röueyxet
- [A-III-304-R] **HonenCunnia**) Sixi Hebreiten, cutzutan yxi Emende

Substantiiveista (→) *huone* ja (→) *kunnia* muodostettu yhdyssana, joka on käännöslaina saksan sanasta *Hausehre* tai ruotsalaisen Biblian (GVB) sanasta *hwsäran*. Luther ja hänen mukaansa Agricola kuten myös GVB selittävät sanamallin juontuvan hepreasta. Käännös perustuu kuitenkin väärinkäsitykseen, sillä heprean alkuperäinen ilmaus *newát bájit* merkitsee 'talon (naispuolinen) asukas'.

► SAOB 1932 *husära*; Heininen 1994 90.

***huoneenmeno** s.

Huoneenmeno ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona (→ *huone*).

► VKS 1985 *huoneenmeno*.

huoneeseenottaa v. 'ottaa asumaan, majoittaa, harjoittaa vieraanvaraisuutta' (1548) 5 esiintymää

- [A-II-96-[MT-25:35]] Mine ianosin, ia te minun iotitte. Mine olin Outo, ia te minun **honesenotitta**
- [A-II-581-[1TIM-5:10]] Jos hen Lapsia yleskasuattanut on. Jos hen on **Hoonesenottanut**.

Substantiivista (→) *huone* ja verbistä (→) *ottaa* muodostettu yhdysverbi, josta Agricolan lisäksi ei tunneta muita esiintymiä. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

huoneeseenottaminen s. 'vieraanvaraisuus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-654-[HEB-13:1]] PYsyket wahuana welielises Rackaudhes. **Honesenottamista** elket vnhottako

Johdos verbistä (→) *huoneeseenottaa*.

huoneh → **huone**

huonekunnainen s. 'huoneen asukas' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-334-[PS-84:0]] sangen hyue on – – Ette hen on Jumalan **Honekunnainen**

Johdos yhdyssanasta *huonekunta* 'perhekunta, talon asukkaat', joka ei esiinny Agricolan kielessä. Sanan rakenneosat (→) *huone* ja *kunta* (→ *valtakunta*) kuuluvat kuitenkin Agricolan sanastoon. Kansankielessä *huonekuntainen* tunnetaan

merkityksessä 'huonemies, toisen luona (vuokralla) asuva' eräissä pohjalais-murteissa, Kainuussa ja Etelä-Savossa. Agricolan *huonekunnainen* on suomennos latinankielisestä ilmauksesta *incola domus Dei*.

► VKS 1985 *huonekunta, huonekuntainen*; Heininen 1992 127; SMS 1994 *huonekuntainen*.

huono *a.* 'laadultaan t. kunnoltaan huono, epätydyttävä, tarkoitukseensa heikosti sopiva; eettisesti ala-arvoinen, moitittava, paha, väärä; vähäpätöinen, halpa, arvoton; määrältään vähäinen, mitätön, niukka' | (1544) 15 esiintymää

- [A-II-249-[JH-2:10]] Jocainen andapi ensin Hyue wina, ia quin he iopuuat, sijtte site **Honombata**
- [A-III-601-R] yxi **huono** ia halpa Jumala, ioca ei parambata Cunnia tadho, quin Culda ia Hopia
- [A-I-728] ios sine waan minun coriaijsit sinun **honoijman** oriaijs sekan
- [A-III-518-[JES-60:22]] Sijte pienimest pite Tuhat oleman, ia sijte **Honoimasta** yxi wäkeue Canssa

Sanalla on etymologisia vastineita useissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on toistaiseksi selvittämättä. Sille aikoinaan esitetty germaaninen lainaetymologia on äännteellisistä syistä katsottu mahdottomaksi.

► Setälä 1913a FUF 13 368; SKES 1955 *huono*; SSA 1992 *huono*; NES 2020 *huono*.

huonolisuus *s.* 'alhaisuus, arvottomuus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-490-[1KOR-15:42]] se Cooluten ylesnousemus – – kylueten **Hoonolisudhes**, Ja ylesnousepi Cunniasa

Adjektiivin (⇒) *huono* perustuva johdos, jonka välitön kantasana on adjektiivi *huonolinen*. Tämä ei kuitenkaan esiinny Agricolan teksteissä eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1985 *huonollisuus*.

huonost, -a *adv.* 'huonosti, kehnosti, surkeasti' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-241-R] iotca **huonost** ia surulisest eleuet, eli Colemaan ouat hangitut
- [A-III-633-[JOEL-1:11]] Wina surkiasti seisopi / ia Oliu walittamisest. Peldomiehet **Honosta** vloscatzouat / Ja ne Winatarhanmiehet parcuuat

Adjektiivin (⇒) *huono* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *huonosti*.

huora *s.* 'huora, portto, avionrikkoja' (myös kuv.) | (1548) 26 esiintymää

- [A-II-83-[MT-21:00]] Palio mahdollisembi on että **hoorat** ia Publicanit autuaxi tulisit
- [A-III-18-[ROM-7:3]] ios hen [vaimo] toiseen mieheen secande henen miehense eläise, nin hen **hooraxi** cutzutan

- [A-III-612-[HOS-4:14]] Ja em mine tadho site este / coska teiden Tytteren / ia Morsiamet häueisten / ia **Hooraxi** tuleuat. Ette tekin toista Jumalan palvelusta ylesotat / **Hooradhen** cansa / ia wffrata ninen ilkein portoin cansa.
- [A-III-458-[JES-1:21]] Quinga se tapactu / ette se hurskas caupungi on **Horaxi** tullut?

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on lainaa germaaniselta taholta, mutta lainan ikää on mahdotonta määritellä tarkasti, sillä alkumuodoksi sopivia sanoja on tarjolla nykykielistä kantagermaaniin asti. Kantagermaanin muodoksi on rekonstruoitu **χōrōn*, nykyruotsissa sana on *hora*. Germaanisten kielten sana on samaa juurta kuin latinan *cārus* 'rakas, kallis, haluttu'.

► Thomsen 1869 117; Streng 1915 36; SAOB 1932 *hor, hora*; Karsten 1934 FmS 2 130; SKES 1955 *huora*; VKS 1985 *huora*; LÄGLOS 1991 *huora*; SSA 1992 *huora*; NES 2020 *huora*; Häkkinen 2020a SUST 275 93.

huoralinen a. 'huoruutta harjoittava, rietas, irstas' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-56-[MT-12:39]] Temä häiju ia **horalinen** suku etzipi mercki
- [A-III-614-[HOS-5:4]] heille ombi yxi **Hooralinen** sydhen / ia euet he HERRA tottele.

Johdos substantiivista (→) *huora*.

► VKS 1985 *huorallinen*.

huoranpalkka s. 'huoralle maksettu palkka' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-673-[MIK-1:7]] [Epäjumalankuvat] ouat **Hooranpalcasta** cootut, senteden heiden iellens **Hooranpalcaxi** pite tuleman
- [A-III-673-R] Saalins etc) ouat ne Rentut ia Tauarat / Epeiumaloit warten säättü / iotca **Horanpalca** ouat / Ja sixi iellenstuleuat.

Substantiiveista (→) *huora* ja (→) *palkka* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan mallina on ilmeisesti ollut Lutherin *Hurnlohn*.

► VKS 1985 *huoranpalkka*.

huori s. 'huorinteko, huoruus' | (1548) 15 esiintymää

- [A-II-33-[MT-5:32]] iocahinen quin henen emendens hylke / mutoin quin **hoorin** tedhen / hen saatta henen **huori** tekemen
- [A-II-268-[JH-8:4]] teme Waimo on iuri nyt **Horissa** kijniotettu
- [A-II-423-[ROM-2:21]] Ei pidhe **Hoori** techtemen / ia sine **Hoori** teet.

Sana on todennäköisesti laina muinaisruotsin sanasta *hor* 'huoruus, huorinteko'. Myös vanhempi skandinaavinen tai germaaninen laina voi tulla kysymykseen. Samaa yhteyteen kuuluva erillinen laina on (→) *huora*. Substantiivin *huori* genetiivi-akkusatiivimuoto (→) *huorin* on tulkittu erilliseksi adverbiksi.

► Streng 1915 37–38; SAOB 1932 *hor, hora*; VKS 1985 *huori*.

huoriatehdä, huorii- v. 'tehdä aviorikos, tehdä huorin, harjoittaa irstautta'
(1543) 13 esiintymää

- [A-O-7-[2MS-20:14]] Cudes [käsky:] Ele **hooritee**
- [A-I-763] 6 Mine olen **horiatehnyt** / se on / olen haureliset himot / aijatoxet / sanat / ia töedh pitenyt
- [A-II-477-[1KOR-10:8]] Elke me mös **Hooritechkö** ninquin mwtomat heiste saastutit itzense Hoorudhella

Substantiivin (→) *huori* partitiivimuodosta ja verbistä (→) *tehdä* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös fraasiverbinä, samoin Martilla. Agricolalla synonyymeina esiintyvät yhdysverbit (→) *huorintehdä*, *huoruuttehdä*.

► VKS 1985 *huori*.

huorin adv. '(tehdä) huorin' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-91] Miehen se tappa, ia **hoorin** teeke. ioca eij alati rukoele
- [A-III-18-[MT-19:9]] Cucaikenens hylkepi henen Emenens mwtoin quin horudhen täden ia naipi toisen / hen teke **Horin**. Ja ioka sen hylietun ottapi / se **Horin** tekepi.

Substantiivin (→) *huori* genetiiviakkusatiivimuoto, joka on kiteytymässä adverbiksi sanaliitossa *tehdä huorin*. Kaikki Agricolan esiintymät ovat sellaisia, joissa *huorin* voidaan rakenteen puolesta tulkita normaaliksi totaaliobjektiksi. Kielteisissä ilmauksissa Agricola käyttää *huori-* tai *huoruus-*sanan partitiivimuotoa. Ilmauksen rinnalla esiintyvät sanaliitot *tehdä huorii*, *huoria* ja *tehdä huoruutta*.

► VKS 1985 *huori*.

huorintehdä v. 'tehdä aviorikos' (myös kuv.) | (1551) 5 esiintymää

- [A-III-613-[HOS-4:15]] ISRAEL / ios sine caikeni tadhut **Hoorintedhä** / elken senuoxi Juda wighalisexi tulco.
- [A-III-778-[3MS-20:10]] Joca **Hoorinteke** iongun Emenen cansa / sen pite colemalla coleman

Adverbin (→) *huorin* ja verbin (→) *tehdä* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi. Samat osat esiintyvät myös fraasiverbinä. Rinnalla esiintyvät synonyymiset (→) *huorii-* t. *huoriatehdä* ja (→) *huoruuttehdä*.

► VKS 1985 *huori*.

huorintekijä s. 'huorintekijä, avionrikkoja' | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-469-[1KOR-6:10]] Eikä Salawoteiset / eikä Epeiumalden Palueliat / eikä **Hoorintekiet** – eikä Röuerit pidhe Jumalan waldakunda perimen.
- [A-II-664-[JAK-4:4]] Te **Hoorintekiet** in [po. ia] Hoorat / ettekö te tiedhe / ette Mailman Ystewuys ombi Jumalan Wihalusis?

- [A-III-764-[MAL-3:5]] tadhon olla nopia Todhistaia nijte Noitia, **Horintekiein**, ia Walapattoin wastan

Sana on joko johdos yhdysverbistä (→) *huorintehdä* tai sitten suoraan adverbista (→) *huorin* ja substantiivista (→) *teki(j)*ä muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *huorintekijä*.

huorinteko s. 'huorinteko, aviorikos' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-471-R] Ei yxiken Syy eroita Mieste ia waimo, wan **Horinteko**

Adverbista (→) *huorin* ja verbijohdoksesta (→) *teko* muodostettu yhdyssana, josta ei Agricolan lisäksi tunneta vanhassa kirjakielessä muita esiintymiä.

► VKS 1985 *huorinteko*.

huoruus s. 'huoruus, aviorikos; siveellisyysrikos, siveettömyys' (myös kuv.) (1544) 57 esiintymää

- [A-III-17] Joca toisen iulki kihlatun Awioxens ottapi / se **Hoorudhexi** luettaman pite.
- [A-II-467-[1KOR-5:1]] JUlkisesta cwlupi teiden keskenen **Hooruus** / ia sencaltainen **Horuus** / iosta eiuet Pacanatka tiedhä sanoa / Ette iocu hene Isens Emenen pite.
- [A-I-140-[JER-13:27]] mine olen nähnyt sinun **hoorudes**, sinun hecumises, sinun häpijematoman salawotes
- [A-II-699-[ILM-14:8]] Se langesi / Babilon se swri Caupungi / Sille ette hen oli henen **Hoorudhens** winalla iottanut caiki Pacanat.
- [A-III-612-[HOS-4:11]] **Hooruus** / Wina ia Jooma / tekeuet tompelixi.
- [A-III-673-R] Epeiumalus, ioca on mös yxi **Horuus**

Johdos substantiivista (→) *huori*.

► VKS 1985 *huoruus*.

huoruuttehdä v. 'tehdä huorin' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-778-[3MS-20:6]] Jos iocu Sielu henens Noitain ia Welhoin tyge kiende / ia **hooruttekis** heiden cansans

Verbin (→) *tehdä* ja substantiivin (→) *huoruus* loppuheittoisen partitiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

huovi s. 'hallitsijan aseellinen palvelija, henkivartija, sotamies, hoviherra' (1544) 31 esiintymää, myös UpsE (*huovimies*)

- [A-II-25-[MT-2:16]] [Herodes] lehetti **hoouins** tappaman caiki poicalapset Bethlehemis

- [A-I-235-[JUDIT-16:6]] Hen wchkasi minun Maani ylespolta / Ja minun Noren **howin** mieckalla tappa
- [A-II-300-[JH-19:2]] Ja ne **Houit** wänsit yden krunon Orientappurist / ia panit hene Päens
- [A-III-200] Saul Kuningas **houinens** hende cadhedhit / wihasit / ia wsein hengen perest wainosit

Laina myöhäismuinaisruotsin yhdyssanan *hofman* alkuosasta. Yhdyssana tarkoittaa hovimestä, rälssimestä, haarniskoitua sotilasta yms., ja kokonaisuuden merkitys on siirtynyt suomessa sanan alkuosalle. Agricolalla esiintyy synonyymina koko yhdyssanaa vastaava (→) *huomies*. *Huovi* esiintyy myös perusosana yhdysanassa (→) *sotahuovi*.

► Streng 1915 38–39; SKES 1955 *huovi*; VKS 1985 *huovi*; SSA 1992 *huovi*.

hupa *a.* 'nopeasti kuluva, mukava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-679] Mine rucolen ette – – öö olis minulle **hupa** ia onnelinen

Sanalla on vastineita laajalti itämerensuomessa sekä eräissä etäsukukielissä. Se kuuluu vanhaan perintösanastoon. Sen alkuperäinen merkitys lienee 'laiha, ohut, nopeasti kuluva'.

► SKES 1955 *hupa*; VKS 1985 *hupa*; UEW 1988 63; SSA 1992 *hupa*; NES 2020 *hupaisa*.

hurskaa|sti, -st, hurskahasta *adv.* 'hurskaasti, oikealla tavalla, oikeamielisesti, jumalisesti' (1544) 5 esiintymää

- [A-I-312] Salomonin Rucous / wisauden täden / **hurscahasta** canssa hallitaxens
- [A-II-595-[TIT-2:12]] [Meidän pitää] raitihista ia **hurskasti** ia Jumalalisesta elemen tesse mailmasa
- [A-III-204] Sihin mös moninaiset Keskyt ia Opetuxet / quinga Jumalisest eleminen ombi / **hurscast** / toimelisest ia oikein / cungen tule henens keutte

Adjektiivista (→) *hurskas* johdettu adverbili tai adjektiivin elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *hurskaasti*.

hurskas *s. ja a.* 'vanhurskas, oikeamielinen, rehellinen, nuhteeton; jumalinen, jumalaa pelkäävä' | (1544) 122 esiintymää

- [A-I-108-[5MS-32:4]] Waka ombi Jumala / ilman wäryete / **hurscas** ombi hen / ia oijkea.
- [A-I-660] sine ioca olet pyheidhen cunnia / tie / totuus / ia eleme / ia ioca **hurscasten** matkat cohennat
- [A-II-312] sencaltainen Wskon esikuua / on mös ne **Hurscat** Juttat (iotca olit vskon saneet)

- [A-III-262-[PS-37:29]] Ne **Hurskat** Maan periuat

Sanalla on vastine vain karjalassa. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **χurskaz* edustaa mm. muinaisnorjan *horskr* 'viisas'. Muinaisyläsaksan *horsk* merkitsee eloisaa, nopeaa ja reipasta. Nykymerkityksensä *hurskas* on saanut vasta uskonnollisessa kirjakielessä. Agricolalla *hurskas* esiintyy myös perusosana rakenteeltaan hämartyneessä yhdyssanassa (→) *vanhurskas*.

► Thomsen 1869 118; SKES 1955 *hurskas*; VKS 1985 *hurskas*; Vartiainen 1988 199; LÄGLOS 1991 *hurskas*; SSA 1992 *hurskas*; NES 2020 *hurskas*.

hurskaus s. 'vanhurskaus, oikeamielisyys; jumalisuus' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-364] Sine ionga silmet peitettin, echkes olit **hurscauden** auringo
- [A-II-10] Ja sen saman Oikiudens / wacudhens / **hurskaudens** ia woitons
Christus nyt meille vskouaisille henen pälens / teudhelistesta iaca
- [A-III-356-[PS-99:4]] Sine annat **Hurskaudhen** / Sine saattat Domion ia
Wanhurskaudhen Jacobis.
- [A-II-165-[LK-1:74-75]] Ette me Lunastetudh meiden wiholisten kädhest /
hende paluelisim ilman pelkemet. Pyhydhes ia **hurscaudhes** ioca henen
edesens kelpa caikina meiden ikä peiwine.

Johdos adjektiivista (→) *hurskas*.

► VKS 1985 *hurskaus*.

hursti s. '(karkeatekoinen) kangas, telttakangas' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-206-[PS-104:2]] Sine olet puietettu walkeudhella ninquin waatteell /
Sine wlgoslewittet Taijwan ninquin **hurstin**.
- [A-III-506-[JES-54:2]] Leuite sinun Teldas sia, ia vloswenyte sinun
Asumises **hursti**.

Sanalla on vastineita useissa itämerensuomalaisissa kielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Aiemmin suomen etäsukukielistä esitetyt vastineet on mm. rakenteellisista syistä hylätty. *Hurstia* on arveltu lainaksi muinaisvenäjän sanasta *holst* 'karkea pellavakangas', mutta todennäköisesti lainasuunta on ollut päinvastainen. Toisaalta muinaisvenäjän sana on selitetty lainaksi germaanisista kielistä, joissa peittoa, suojapeitetä tms. merkitsevän sanan edustajia ovat esim. gootin *hulistr* ja varhaisuusruotsin *hulster* tai *hölster* ja keskiyläsaksan *hulst* 'peitto'. Äänteellisestä variaatiosta huolimatta germaanisten kielten sanat voivat olla myös itämerensuomalaisten sanojen lähde.

► SAOB 1932 *hölster*; Kalima 1952 86; SKES 1955 *hursti*; VKS 1985 *hursti*; SSA 1992 *hursti*; EES 2012 *hölst*.

huuhkaja s. 'huuhkaja (*Bubo bubo*)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-300-[PS-102:7]] Mine olen ninquin **hwhkaija** njsse häwitetyis Caupungisa

Sanalla on tarkka vastine karjalassa. Nimitys on johdos huuhkajan huhuilua jäljittelevästä onomatopoeettisesta vartalosta. Palestiinassa asustava huuhkaja on egyptinhuuhkaja (*Bubo scalaphus*), joka elelee erämaissa ja raunioissa. Agricolalla synonyymina esiintyy (→) *hyypiä*.

► SKES 1955 *huuhkaja*; VKS 1985 *huuhkaja*; SSA 1992 *huuhkaja*; Palkki 1996 179; Häkkinen 2013a 68.

huuli s. ’huuli (ruumiinosa); puhe-elin (myös kuv.)’ | (1544) 46 esiintymää

- [A-III-274-[PS-45:3]] Sulaiset ouat sinun **Hwles**
- [A-I-102-[PS-51:17]] HHRRRA aua minun **hwleni** / ia minun Suun pite iulgistaman sinun kijtoxes
- [A-II-486-[1KOR-14:21]] Mine tadhon puhua toisilla Kielillä ia toisilla **Hwllilla** temen Canssan tyge
- [A-III-293-[PS-59:8]] Miecāt ouat heiden **Hwllisans** / Cuca sen cwlis?

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä hantiin asti. Se kuuluu suomalais-ugrilaiseen perintösanastoon.

► SKES 1955 *huuli*; VKS 1985 *huuli*; UEW 1988 903; SSA 1992 *huuli*; EES 2012 *huul*; NES 2020 *huuli*.

huutaa v. ’huutaa (myös kuv.); sanoa kovaäänisesti, puhua äänekkäästi; kutsua; julistaa; valittaa, parkua; rukoilla (palavasti), vedota; huhuta, toistaa’
(1543) 252 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-333-[AP-7:57]] Nin he **hwsit** teudelle curckulla ia tukitzit coruians kijni
- [A-I-368] [Kristus] rippuen ristin päälle, **hwten** hengens ylesandoij
- [A-III-138-[1MS-4:10]] Sinun welies weren ääni **hwtaapi** minun tykeni maasta
- [A-III-525-[JES-65:24]] ennenquin he **hwtauat** / mine tadhon wastata
- [A-III-124-[1MS-22:15]] Ja HERRAN Engeli tas **hws**i Taiuahast Abrahamin tyge
- [A-III-467-[JES-6:3]] Ja toinen toisens tyge **hws**i / ia sanoit / Pyhe / Pyhe / Pyhe on se HERRA Zebaoth / caiki Maa on teunens henen Cunniatans.
- [A-II-693-[ILM-12:2]] Ja se oli raskas / ia **hws**i / ia oli synnyttämisen kiuus / ia piti swren waiuan synnytteisens.
- {A-I-655} O HERRA Jumala / sine ioca olet caikille nijlle luuanut / iotca oijkeasa wscosa sinun pälles **hwtauat** ja rucoleuat / caikia nijte anda / iotca he anouat.
- [A-O-18-[PS-147:9]] [Herra] eleinten heiden rauinonsa andapi, ia corpin poille, iotca henen pälense **hutaat**
- [A-II-408-[ROM-E]] ensin hen site edeswete, iota caiki enimen **hwtauat** ne quin wskosta cwleuat puhuttauan – ia sanouat, Eiköste nyt Inhimisen pide hywije Töite tekemen

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperästä on annettu kaksi erilaista selitystä. Sitä on arveltu sekä huutamisen ääntä jäljitteleväksi omaperäiseksi sanaksi että skandinaaviseksi lainaksi. Jälkimmäisessä tapauksessa alkumuodoksi sopisi esim. kantaskandinaavin **hūtēn*, jota vastaa nykynorjan murteellinen

huta 'kirkua, meluta'. Agricolalla rukoilemista tai vetoamista merkitsevä *huutaa* esiintyy usein rakenteessa *huutaa jonkun päälle* t. *tyge*. Agricolalla *huutaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *avuksihuutaa*, *uloshuutaa*, *yleshuutaa*.

► Setälä 1913a FUF 13, 369; SKES 1955 *huutaa*; VKS 1985 *huutaa*; LÄGLOS 1991 *huutaa*; SSA 1992 *huutaa*; NES 2020 *huutaa*.

huutaminen s. 'rukoileminen, vetoaminen' | (1544)1 esiintymä

- [A-I-743] O HERRA / cuule minun rucouxen / ia ymmerdhe minun **hwtamisen** / ia sinun sanas tedhen / armadha minun pälleni.

Johdos verbistä (→) *huutaa*.

huutava a. 'huutava (myös kuv. 'sovitusta kaipaava'); rukoileva; karjuva' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-383] sine taijualinen Kuningas ristipuusa ripuit / Jumalisella rackaudhella / murhelisella sielulla / surckeimalla menolla – – **hwtawalla** suulla
- [A-I-769] Sitelehin olen Nelies **hwtauas** synnise rickonut
- [A-I-456] CWle HERRA Jumala / sinun tyges **hwtawita**
- [A-I-837] Perkele ninquin **hwtaua** Jalopeura ymberikieupi / etzijen ketä hen ylessöys.

Verbin (→) *huutaa* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *huutava*.

huutavainen s. ja a. 'äänekkäästi julistava, saarnaava; rukoileva' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-26-[MT-3:3]] [Johannes Kastaja] on se, iosta Esaías Propheta puhui, ioca sanoi, **Hwtatauaisen** äni on corues, walmistakat Herran tietē
- [A-III-313-[PS-72:12]] [Jumalan] pite wapactaman sen **hwtatauaisen** Kieuhēn

Verbin *huutaa* partisiippimuodosta (→) *huutava* johdettu adjektiivi. Useimmat esiintymät ovat sanaliitossa *huutavaisen ääni*, joka viittaa Johannes Kastajaan. Agricolalla huutavainen esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *avuksi-* ja *päällehuutavainen*.

► VKS 1985 *huutava*.

huuto s. 'huuto, kuuluva äännähdyt t. sana; ilmoitus; kovaääninen puhe, riitely; valitus, parahdus; (äänekäs) rukous, palava (avun)pyyntö' | (1544) 20 esiintymää

- [A-I-131-[NEH-9:9]] sine olet catzonut meiden Iseden waiuan pälle / Egiptias / ia cwillut heiden **hwdhons** ruskian mere tykene
- [A-II-94-[MT-25:6]] poliööne **hwto** tuli, Catzo, Ylke tule
- [A-II-540-[EF-4:31]] Caiki catkerus ia Hirmous / ia wiha / ia **hwto** / ia sadhattus olcohon caucana teiste

- [A-II-665-[JAK-5:4]] Ninen Elonleicaitten Parghut ia **hwdhot** ouat siselletulluet Herra Sabaothin Coruihin.
- [A-I-307-[PS-142:2]] Mine parghuijn Herran tyge, minun änellen, Ja rucoelin Herra minun **hwdhollan**

Johdos verbistä (→) *huutaa*. Agricolalla *huuto* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *avunhuuto*.

► VKS 1985 *huuto*.

hyacinthus s. 'hyasintti, sininen tai (kellan)punainen jalokivi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-715-[ILM-21:20]] Ja sen Caupungin Murin Perustoxet, olit caikinaisilla Calilla Kiuille caunistetut — Se yxitoistakymenes [oli] **Hyacinctus** [po. **Hyacinthus**]

Sitaattilaina latinan sanasta *hyacinthus*, joka perusuu kreikan sanaan *hyákinthos*. Tämä juontuu alkuaan jostakin Välimeren alueen ei-indoeurooppalaisesta kielestä. Sanalla on viitattu useisiin sinikukkaisiin kasveihin (villihyasintti, sinililja, ritarinkannus ym.) sekä näitä väriltään muistuttaviin jalokiviin, esim. safiriin tai tummaan ametistiin.

► SAOB 1932 *hyacint*; VKS 1985 *hyasintti*; Koukkunen 1990 *hyasintti*; NES 2020 *hyasintti*.

hyljätty, hyläitty a. 'aviomiehen hylkäämä; hylätty, oman onnensa nojaan jätetty; huono, pahaenteinen' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-33-[MT-5:32]] ioca sen **hylietyn** naipi / hen hooria tekepi.
- [A-III-641] ette ne **hylietyt** ia ylencatzotut tesse Mailmas / pidheis hyuen toiuon / ia vskoisit site enemin Jumalan heiste murhen piteuen

Verbin (→) *hyljätä* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Sama muoto esiintyy myös normaalin taivutusparadigman osana.

► VKS 1985 *hylätä*.

hyljätä v. 'hylätä, jättää (heiteille, hoitamatta, jonkun haltuun tms.); luopua, heittää menemään; olla käyttämättä, jättää pois käyt(änn)östä; olla ottamatta vastaan, torjua, hylkiä; olla hyväksymättä, pitää arvottomana, kelpaamattomana' (1544) 44 esiintymää, myös Westh

- [A-III-752-R] Ne piskuiset iotca mailma **hylke**, Jumala ne coria
- [A-II-322-[AP-4:11]] Se ombi se Kiui / ioca teilde Rakendailla **hyliettu** on / Joca nyt on Culmakiuexi tullut
- [A-II-576-[1TIM-E]] Hen manapi Pispoia – – **hylkemen** turhat ia keloottomat Tapauxet ia Kysymiset
- [A-III-530] Ne catumattomat Christusen Waldakunnasta **Hylieten** / ia ne Catuuaiset iellenstodhan.

- [A-I-726] mine laiitan minun tompelettan, ja cokonans itzeni **hylken**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Etäsukukielistä ei tunneta varmoja vastineita, eikä verbille ole myöskään esitetty lainaetymologiaa. Useat tutkijat ovat pitäneet mahdollisena, että *hyljätä* liittyisi eräänlaisena tabusanana pidettyyn substantiiviin *hylje*, ja nimenomaan niin päin, että verbi olisi alkuperäisempi ja substantiivi *hylje* olisi sen johdos. Myöhemmin substantiiville *hylje* on kuitenkin esitetty germaaninen lainaetymologia. *Hylje* ei esiinny Agricolan teoksissa. Agricola *hyljätä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poishyljätä*.

► Nirvi 1944 174–184; SKES 1955 *hylätä*; VKS 1985 *hylätä*; LÄGLOS 1991 *hylje*; SSA 1992 *hylätä*; EES 2012 *hülgamma*; NES 2020 *hylätä*.

hylkiä v. 'hyljeksiä, olla tyytymätön' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-728] se cadhotettu sydhemens tyge palaija, Sille ette mine nyt itzeni **hylijn**, se tuli sinun catzadhoxestas

Johdos verbistä (→) *hyljätä*. Agricola *hylkiä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poishylkiä*.

► VKS 1985 *hylkiä*.

hylkäys s. 'hylkääminen, torjuminen, vastustaminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-535] Olcon minulle yxi mieli, ja yxi **hylkeys** sinun cansas, etteij mine mwta tachtoijsi, eli hylkeijsi, quin sineki

Johdos verbistä (→) *hyljätä*.

► VKS 1985 *hylkäys*.

hylle s. 'mustaselja (*Sambucus niger*)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-17] Nyt [kesäkuussa] Saluia ia **Hylle**, kelpa.

Sitaattilaina ruotsin murteellisesta sanasta *hylle*. Tämä on kollektiivijohdos substantiivista *hyll*, jolla tarkoitetaan monikäyttöisenä rohtokasvina tunnettua mustaseljaa. Sanaa ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta.

► SAOB 1932 *hyll*, *hylle*; VKS 1985 *hylle*; Häkkinen & Lempiäinen 2007 69 ja 2011 56–58; I. Larsson 2010 175.

hyläitty a. 'hyljätty, huono, epäsuotuisa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-5] Mutta täme * merki osotta ne **hyleityt** peiuet (quin cutzutan Dies Aegiptiaci) ioysa ey miteken pide alkaman.

Verbin (→) *hyläitä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

hyläitä v. 'hylätä, olla hyväksymättä, pitää arvottomana, kelpaamattomana' (1544) 2 esiintymää

- [A-I-373] Seke Herodeselda / ette henen houildans sine **hyleittin**
- [A-I-480] nįte meidhen mielen ylencatzopi / ja **hylkeije**

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu verbi (→) *hyljätä*.
► VKS 1985 *hylätä*.

hylätä → **hyljätä**

hyminä s. 'pauhu, jyrinä' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-672-[ILM-1:16]] henen Änens [oli] ninquin palion Wedhen **Hyminä**
- [A-III-644-[AM-1:3^]] Ja Moab pite metelis cooleman / parghus ia Pasuman **hymines**.
- [A-III-487-[JES-42:13]] Henen [Herran] pite ihastuman ia **hyminän** tekemen / henen pite Wiholistens ylitzeuoittaman.

Johdos verbistä (→) *hymistä*. Toisin kuin Agricolalla, suomen murteissa sana merkitsee yleensä hiljaista ääntä.
► VKS 1985 *hyminä*; SMS 1994 *hyminä*.

hymistä v. 'meluta, hälistä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-45-[MT-9:23]] Jesus tuli pämiehen honesen, ia näki huijlunsoijttaiat, ia canssan **hymiseuen**

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos ääntä jäljittelevästä vartalosta, mutta eri tapauksissa se näyttää perustuvan erilaisiin ääniin. Suomen murteissa ja yleiskielessä sama verbi ja sen johdokset (→ *hyminä*, *hymy*) tarkoittavat yleensä hiljaista ääntä, mutta Agricolalla on esimerkkejä vain voimakkaasta äänestä, soinnista tai pauhusta.
► SKES 1955 *hymistä*; SSA 1992 *hymistä*; SMS 1994 *hymistä*; NES 2020 *hymy*.

hymnus s. 'hymni, juhlava (ylistys)laulu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-681] **Hijmnus** ia kįtoswirsi Ecttona

Sitaattilaina myöhäislatinan sanasta *hymnus*, joka perustuu kreikan sanaan *hymnos*. Tämä on tarkoittanut jumalille tai sankareille laulettua ylistyslaulua. Agricolalla sana esiintyy myös lyhenteenä *him*.
► SAOB 1932 *hymn*; Etymonline 2022 *hymn*.

hymy s. 'häly, voimakas ääni' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-614] Rucous ette totuus siselte puhuijs ilman sanain **hymyte**.

- [A-II-485-[1KOR-14:8]] ios Pasuna andapi pyteren **hymyn** itzestens, Cuca itzens taita Sotan hangita

Johdos samasta onomatopoeettisesta kannasta, josta on muodostettu verbi (→) *hymistä*. Suomen murteissa on hajatietoja sanan esiintymisestä äänen merkityksessä. *Hymy* on nykymerkityksessään 'hymyily' ensi kertaa mainittu vasta Kristfrid Gananderin sanakirjassa vuonna 1786.

► SKES 1955 *hymistä*; SSA 1992 *hymy*; VKS 1994 *hymy*; NES 2020 *hymy*.

hymääväinen a. 'pauhaava' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-341-[PS-89:9]] Sine wallitzet ylitze sen **hymeueisen** Meren, Sine hilitzet ne paisuuaiset Allot

Verbin *hymätä* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi. *Hymätä* ei esiinny Agri-
colan teksteissä eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä persoonamuotoisena ver-
binä, eikä sitä tarkalleen tässä muodossa ja merkityksessä tunneta murteissakaan.
Se on johdos samasta ääntä jäljittelevästä kannasta, josta on muodostettu myös
(→) *hymistä*. Sanasta *hymääväinen* ei vanhassa kirjakielessä tunneta Agricolan
lisäksi muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hymääväinen*.

hyppyrä s. 'kukkula, kohouma' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-612-[HOS-4:13]] Wordhein **hyppyrille** he wffrauat, ia Cuckulain päle,
he suitzuttauat

Johdos verbistä (→) *hypätä*. Suomen murteissa *hyppyrä* ja *hyppyrä* ovat osittain
samaa merkitseviä rinnakkaisjohdoksia. Agricolan ainoasta esiintymästä ei luo-
tettavasti voi päätellä, mikä on perusmuoto, eikä sana esiinny muussa vanhassa
kirjakielessä. 1700-luvun sanakirjoissa on mainittu samaa merkitsevä *hyppylä*.
Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hypäre*.

► VKS 1985 *hyppyrä*; SSA 1992 *hyppyrä*; SMS 1992 *hyppyrä*, *hyppyrä*.

hypäre s. 'kukkula, kohouma' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-175-[LK-4:29]] caiki iotca olit Sinagogas – – weit henen haman
wooren **hypärelle**
- [A-III-110-[JES-2:2]] se Woori / cussa HERRAN hone ombi / pite walmistettama
corckiamaxi quin caiki Wooret / ia caikein **hyperiten** ylitze corghotetan

Verbiin (→) *hypätä* perustuva johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä eikä murteissa
tunneta muita esiintymiä. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy rinnakkais-
johdos (→) *hyppyrä*.

► VKS 1985 *hypäre*; SSA 1992 *hyppyrä*.

hypätä v. 'hypätä, hypähtää, liikahtaa; hyppiä, hypellä, loikkia; tanssia, karkeloida' (1548) 18 esiintymää

- [A-II-164-[LK-1:44]] **hyppesi** lapsi ilosta minun Cohdusani
- [A-II-412] Ninquin ei iocu Sairas taidha kerssi / ios toinen wati hende iooxeman ia **hyppemen**
- [A-III-481-[JES-35:6]] Silloin ne Rambat **hyppeuet** ninquin Peurat
- [A-II-3-[UT-E]] he lauloit ia **hyppesit** ia remuitzit
- [A-II-62-[MT-14:6]] Coska sis Herodesen syndyme Juhla pidhettin / **hyppeisi** Herodian tyter heiden edhesens.

Verbillä on vastine liiviä lukuun ottamatta kaikissa lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperä on epäselvä, sillä hyviä selitysvaihtoehtoja on kaksi. Sille on esitetty sekä äännerakenteen että merkityksen kannalta moitteeton germaaninen lainaetymologia, jonka mukaan sana olisi samaa juurta kuin ruotsin *hoppa* ja saksan *hüpfen*. Kantagermaaniseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu mm. **χuppō(ja)n-*. Toisaalta itämerensuomen sanaa on kuitenkin arveltu omaperäiseksi, äänteellisesti motivoituksi deskriptiivisnaksi. Myös germaanisen sanan on selitetty olevan alun perin deskriptiivinen. Westhin koodeksissa on saman vartalon johdos *hypellä*.

► SKES 1955 *hypätä*; Koivulehto 1971b NphM 72 577, 584; Fromm Vir. 1977 140; VKS 1985 *hypätä*; LÄGLOS 1991 *hypätä*; SSA 1992 *hypätä*; Bentlin 2008a 64–65; EES 2012 *hüppama*; NES 2020 *hypätä*.

hyttynen, -inen s. 'hyttynen, sääski' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-88-[MT-23:24]] Te sockiat Taluttaijat cwrnizet **Hyttysen**, ia Kamelin ylesnielette
- [A-III-325-R] Parmat / wapsaiset / Säsket / **Hyttiset** / kimalaiset / Castiset ia caikinaiset Kerueiset.

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Sillä on murteissa runsaasti variantteja, joista *hyttinen* on yleinen etenkin Varsinais-Suomen uusmaalaismurteissa. Varianttien runsaus viittaa siihen, että kysymyksessä on nuori deskriptiivisana, joka saattaa kuulua yhteen *hytistä-* ja *hytkyä-*tyyppisten, kevyttä levotonta liikettä kuvaavien verbien yhteyteen. Näitä ei esiinny Agricolan kielessä, mutta niiden vastineet lähisukukielissä osoittavat verbien olevan vanhempia kuin *hyttynen*-sana.

► SKES 1955 *hyttynen*; VKS 1985 *hyttynen*; SSA 1992 *hytistä, hytkyä, hyttynen*; NES 2020 *hyttynen*.

hyvin adv. 'hyvin, jalosti, kauniisti; huolellisesti, taitavasti; kyllä, toki; kunnolla, perusteellisesti' | (1544) 5 esiintymää, myös Westh

- [A-III-336-[PS-85:13]] Ette meille mös se Herra **hyuin** tekis, ia meiden Maan henen hedhelmens annaisi
- [A-II-181-[LK-6:33]] Ja ios te hyue teet teiden **hyuin** tekijllen / mike kijtos teille sijte on?
- [A-II-382-[AP-25:4]] Pauali piti **hyuin** ketkettemen Cesarias
- [A-I-162-[JUDIT-9:5]] sine **hywin** tiedhet / quinga sinun pite wiholisija rangaitzeman.

- [A-II-311-[AP-E]] sen me taidham temen Kirian cansa **hyuin** osotta

Adjektiivin (→) *hyvä* monikollinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. *Hyvin tekijä* esiintyy Agricolalla myös yhdyssanaksi kirjoitettuna (→ *hyvintekijä*).

► VKS 1985 *hyvin*.

hyvin haijulinen *a.* 'hyvänhajuinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-304-[JH-19:40]] he otit sis Jesusen Rumin, ia kärät sen Linauaattehin, **hyuin** haijulil sil rtil

Adverbista (→) *hyvin* ja substantiivin (→) *haiju* adjektiivijohdoksesta muodostettu sanaliitto, joka voidaan tulkita myös yhdyssanaksi. Agricolan sana on käännös-vastine ruotsin sanalle *wällucktande/welluchtande*. Agricolalla esiintyvät synonyymeina myös → *hyvähajulinen* ja *hyvänhajulinen*.

► VKS 1985 *hyvinhajulinen*.

hyvintekiä *s.* 'hyväntekijä, auttaja' | (1544) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-I-387] sinun haltuus annan Sieluni – – caiki **hyuintekieni** ia minun sucuni

Adverbista (→) *hyvin* ja substantiivista (→) *teki(j)ä* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliitoksi kirjoitettuina. Synonyymina esiintyy myös (→) *hyväntekiä*.

► VKS 1985 *hyvintekijä*.

hyvyys *s.* 'hyvyys, armo, laupeus; oikeamielisyys, puhdassydämyys, jalous; hyvä asia t. teko; (hyvä) laatu t. ominaisuus; onni, autuus; (kiinteä tai irtain) omaisuus, tavara' (1544) 250 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-417-[PS-136:16]] Sille henen **Hywydhens** pysypi ijancaikisesta.
- [A-II-423-[ROM-2:00]] **Hywuyys** on, caikinaiset rumijn hyuet Töödh, ia ysteuelinen meno
- [A-II-646-[HEB-10:1]] Sille Lailla ombi ninen tuleuaisten **Hywyttten** Wario / ia ie itze **Hywuyttten** olendo.
- [A-III-484-[JES-40:6]] caiki Liha ombi Heine / ia caiki henen **Hywydhens** / ninquin Kedhon Cuckainen.
- [A-III-68] Ette nyt Christus sinulle lahioittu ombi ynne caickein henen **hyuydhense** cansa / nin ombi mös sinulle henesse se oikea wanhurskaus / pyheus / autuahus / ia se ijancaikinen Eleme lahioitettu
- [A-I-270-[PS-25:13]] Henen Sijelunsa piteu asuman **hywuydhes**
- [A-II-319-[AP-2:45]] Heiden **Hywydhens** ia Tauarans he poismyit

Johdos adjektiivista (→) *hyvä*. Osittain samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *hyväys*.

► VKS 1985 *hyvyys*.

hyvä *a.* ja *s.* ’hyvä (myös puhuttelusanana); siveellisesti arvokas, nuhteeton, puhdas, jalo; oivallinen, taitava; moitteeton, kunnollinen; miellyttävä, edullinen, suotuista, sopiva, otollinen, hyödyllinen, onnekas, helppo; runsas, suuri; (substantiivina) hyvä ihminen t. asia; etu, hyöty’ | (1543) 765 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-134-[1MS-2:18]] Ei se ole **hyue** ette Inhiminen yxinens onopi
- [A-O-1] Lue sijs **hyue** Lapsi teste / Alcu oppi ilman este.
- [A-II-40-[MT-7:00]] caiki **hyuet** Tööd / ilman wscota tehdyt / echke quinga **hyuet** ne näkyet / ouat syndi.
- [A-I-92] **Hyue** Pappi luetta teste. wisust Canssas ilman este.
- [A-I-471] Sentedhen me rucolema sinua caikiwaldias Jumala / **hywe** HERRA / ia laupias Ise
- [A-III-24] Auioskesku ombi caikille cumnialinen ia **hyue**
- [A-I-93] **hyue** Paijmen caijzte Lambat
- [A-III-75] [Vainajaa] te racastitte ia **hyuene** piditte
- [A-II-513-[2KOR-11:1]] Joska te wähengi minun Tyhmytteni **hyuexi** ottaisitta. Kyllä tosin te minun kerssitte.
- [A-II-27-[MT-3:17]] Teme on minun racas Poican, iossa minul on **hyue** sosijo
- [A-II-141-[MK-10:49]] he cutzuit sen sockian ia sanoit henelle, Ole **hyues** mieles
- [A-I-762] henen **hyuen** sanomans ia nimens olen turmellut
- [A-I-21] Nyt elos leicka, ia Rihes tappa. taluen waraxi, pidhe **hyue** tapa
- [A-I-13] Telle kwlla ioman pite – – lemmin ia **hyue**, ia sömen **hywi** Yrtti torehen weren sadhaxes
- [A-I-681] anna **hyue** ösija. Etteij rascas wnhi wputtais
- [A-II-182-[LK-6:38]] **Hyuen** Mitan / ia likistetyn / ia sullotun ia yltzewotauan he andauat teiden helmana.
- [A-II-281-R] Penningi oli silloin lehes nin **hyue**, quin nyt meille wisi Cusinaista
- [A-I-690] esiwalta, iongas itze sätenyt ja asettanut olet, pahointekie nuchtelemahan, ia **hywije** warielemahan
- [A-I-193-[2SM-7:28]] sine olet näme **hywet**, puhunut sinun paluelialles
- [A-III-53] se on ychteinen **hyue**, ette sencaltaiset rangaistan
- [A-II-469-[1KOR-6:12]] Caiki ouat minulle luualiset / Waan ei caiki ole **hyuexi**.

Sanalla on varmoja etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös monista etäsukukielistä, mutta näistä useimmat on arvioitu epävarmoiksi. Sana on perinteisesti laskettu vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Uudemman selitysmahdollisuuden mukaan se voisi kuitenkin olla vanha indo-iranilainen laina, jolloin se olisi samaa juurta kuin *Šiva*-jumalan nimi. Tätä lainaselitystä ei kuitenkaan kaikilta osin voi perustella konkreettisten sanaesimerkkien avulla, ja kun siihen liittyy myös monenlaisia äännehistoriallisia ongelmia, sitä ei ole pidetty uskottavana. Agricolan sanaliitto *hyvä suosio* merkitsee ’suopeus, mieltymys’ ja *hyväksi ottaa* ’hyväksyä’. Translatiivi *hyväksi* esiintyy myös adverbien ta-paan sanaliitossa *olla t. tulla hyväksi*.

► SKES 1955 *hyvä*; VKS 1985 *hyvä*; UEW 1988 499; SSA 1992 *hyvä*; Koivulehto 2016 SUST 274 415–417; Holopainen 2019a 260–262; NES 2020 *hyvä*.

hyvähaijulinen a. 'hyvánhajuinen, tuoksuva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-239-[LK-23:56]] he palasit ia walmistit **hyuehaijulisi** Yrtti ia woidhett

Adjektiivin (→) *hyvä* ja substantiivin (→) *haiju* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kaksi kertaa myös sanaliitoksi kirjoitettuina, jolloin kokonaisuus on rakenteensa perusteella tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *hyvinhaijulinen* ja (→) *hyvánhajulinen*.

► VKS 1985 *hyvánhajulinen*; Toropainen 2017 51.

hyväksi adpos. 'jonkun eduksi, hyödyksi' (1544) 18 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-29] Nijn ouat lämbymet yrtit maxan ia pään **hyuexi**
- [A-I-494] Caiki iotca syndyuet ia caswauat / eij ette sine ne taruitzet / mutta meiden **hyuexen** / sine ne edheswedhet
- [A-II-496-[2KOR-1:6]] Mutta mike meille on Waiwa eli Lohutus / nin se tule teiden **Hywexenne**.
- [A-III-29] sencaltaiset tapahtuat sinun **hyuexes**.

Nominin (→) *hyvä* translatiivimuoto, joka on kiteytynyt postpositioksi. Täydennyksenä on genetiivimuoto, ja usein myös omistusliite. Sama muoto esiintyy myös normaalin taivutusparadigman osana.

► VKS 1985 *hyvä*.

hyväluulo s. 'mieltymys' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-582-[1TIM-5:21]] Ettes neite pidhet, ilman oma **hyuelwlo**, ia ele miten tee hembeydhes ielkin
- [A-II-582-R] **hyuelwlo** Ettet sine ychte asia eli persona catzo eike auta temen Opin ia Sädhyn wastoin / iongun wallan taicka ystewuyden wooxi.

Adjektiivista (→) *hyvä* ja substantiivista (→) *luulo* muodostettu yhdyssana, joka on käänkösvastine Lutherin sanalle *gutdiinkel* tai GVB:n sanalle *godhtyckio*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *hyvä*.

hyvän|haijulinen, -hajulinen a. 'hyvánhajuinen, tuoksuva' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-239-[LK-24:1]] sangen warhan / tulit he Haudhan tyge / ia cannoit ne **hyuenhaijuliset** yrttit
- [A-II-158-[MK-16:1]] Ja coska Sabbathi edesioutunut oli / ostit Maria Magdalena ia Maria Jacobi ia Salome **Hyuenhaiulisi** Yrtie

Adjektiivin (→) *hyvä* ja substantiivin (→) *haiju*, *haju* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdyssana. *Hyvän haijulinen* esiintyy Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

► VKS 1985 *hyvánhajullinen*.

hyvänsuoma s. 'suopeus, mieltymys' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-533-[EF-1:9]] [Jumala] ombi meille tietteuexi tehnyt henen tahdhons Salaisudhen, henen **Hyuensomansa** ielken

Nominista (→) *hyvä* ja verbin (→) *suoda* teonnimijohdoksesta *suoma* muodostettu yhdyssana, joka on käännösvastine Lutherin sanalle *Wohlgefallen*. Muussa vanhassa kirjakielessä sama kokonaisuus esiintyy sanaliittona.

► VKS 1985 *hyvä*.

hyväntekiä s. 'hyväntekijä, auttaja' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-866] Mö vaijuaset synniset rukooijlema sinua – – Ette sine meiden Sukunna / ysteuet / ia **hyuentekiet** ilotaisit ijancaikisesta.
- [A-III-706-[SEF-2:0]] ne **Hyuentekiet** pite Herran wiha peiuen, warieltaman

Nominista (→) *hyvä* ja substantiivista (→) *tekiä* muodostettu yhdyssana. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *hyvintekijä*.

► VKS 1985 *hyväntekijä*.

hyvänteko s. 'hyvänteko, hyvä teko, Jumalan armotyö' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-495] Sinua mine kijten / O corckein / pyhin / ia erkanematoin colminiminen Jumala / minun loomisen **hyuentegosta**
- [A-I-498] caikein lahijain / ia sinun **hyuenteko**is edheste / sinulle olcon / O Corckein / pyhin / ia erkanematoin colminiminen Jumala / kijtos / ylistös / caunistus / ia cunnia ijancaikisesta

Adjektiivista (→) *hyvä* ja substantiivista (→) *teko* muodostettu yhdyssana. Rinnalla esiintyy samoista aineksista muodostettu (→) *hyväteko*, jossa alkuosa voi kongruoida perusosan kanssa. Yksikön genetiivimuodossa yhdyssanoja ei voi erottaa toisistaan, ja kaikki genetiivitapaukset on sisällytetty *hyväteko*-sanana frekvenssiin.

► VKS 1985 *hyväteko*.

hyväsiugnaus s. 'siunaus' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-533-[EF-1:3]] [Jumala] meite Hyuestisiugnanut ombi, caikinaisella Hengeliselle **Hyuellesiugnauxella**

Adjektiivista (→) *hyvä* ja substantiivista (→) *siugnaus* muodostettu yhdyssana, joka on sananmukainen käännös GVB:n vastaavan kohdan sanasta *welsignelse*.

► VKS 1985 *hyväsiunaus*.

hyvästi *adv.* 'hyvin; kauniisti, jalosti, ystävällisesti; oikein, oikeudenmukaisesti; moitteettomasti, kunnolla, oivallisesti, taitavasti; suotuisasti, onnekkaasti, mukavasti; (aistittuna) miellyttävästi; runsaasti, kovasti; kunnolla, kyllä, toki, hyvinkin; hyvästi (hyvästelyfraasissa)' | (1544) 158 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-507] ANna minulle Laupias HERRA – – ette minulle **hyuesti** keuis
- [A-I-754] iotcas caiki **hyuesti** tiedhet ia kylle tunnet
- [A-I-753] asijoijsa, iotca **hyuesti** seijsouat ia sopiuat, ia iotca sinun Silmeis edhese olisit otoliset
- [A-I-653-654] rucolen – – ette mine kirian opisa **hyuesti** tottuijsin, sinua tundemahan
- [A-I-199-[PS-33:3]] Weijsacat henelle wsi wirsi / **hywesti** weijsatkat cumisewaijsilla kielileijkille.
- [A-I-825] auita, ette mine ne [lapset] **hyuesti** ia Jumallisesta hallitzisin ia yleascaswataijsin
- [A-II-413-[ROM-E]] ne iotca ei **hyuesti** tunne Laki, ne ouat Sokiat
- [A-II-660-[JAK-2:3]] Istu Sine tesse **hyuesti**
- [A-I-284-[PS-51:4]] Pese minua **hywesti** minun pahategostani / ja pudhasta minua / minun Synnisteni.
- [A-III-275-R] yxi Jwri quin **hyuesti** haijapi, ia Waattet hyuesti haiseman saatta
- [A-I-321-[SIIR-51:38]] hen teillen **hyuesti** maxa henen aijallans
- [A-II-129-[MK-7:9]] Ratki **hyuesti** te poisheitette Jumalan käskyn
- [A-I-498] ette me sinusta teutetuxi tulisima, runsalla tundemisella sinun tadhostas, nin **hyuesti** quin hengeliselle wisaudhella
- [A-II-427-R] Pacanat, iotca vskouat, ouat nin **hyuesti** Abrahamin Siemen, quin Juttatki
- [A-III-652-[AM-5:25]] Olettaco te Israelin Honesta minulle Teuraswffri ia Rocawffri – – wffranuet? Ja **hyuesti**?
- [A-II-379-[AP-23:30]] Ole **hyuesti**

Adjektiivista (→) *hyvä* johdettu adverbi, joka yleensä merkitsee samaa kuin nyky-suomen *hyvin*. Kansankielessä *hyvästi*-adverbista on eniten tietoja itämurteista, Kymenlaaksosta sekä Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan murteista. Agricolalla *hyvästi* esiintyy useissa kiteytyneissä ilmauksissa, esim. *seisoo hyvästi* 'olla sovelias, käydä laatuun', *ratki hyvästi* 'peräti', *niin hyvästi kuin* 'samoin kuin', *niin hyvästi – kuin* 'yhtä hyvin – kuin, sekä – että'. Myöntävä vastausadverbiyhdistelmä *jaa hyvästi* on sananmukainen käännös Lutherin ilmauksesta *Ja wol*. Ainutkertainen hyvästely-fraasi *Ole hyuesti* on käännös GVB:n vastaavasta ilmauksesta *Far wel*.

► VKS 1985 *hyvästi*; SMS 1994 *hyvästi*.

hyvästikäydä v. 'käydä hyvin, menestyä' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-629-[3JH-1:2]] mine toiuotan caikisa cappaleisa, ette sinulle hyuesti käuisit, ia sine teruenne olisit, ninquin sinun Sielus **hyuestikieupi**
- [A-III-266-R] Suiszta) etten mine napise ia nurise / coska minulle wastankeupi. Ja nijlle pahoille **hyuestikeupi**.

Adverbista (→) *hyvästi* ja verbistä (→) *käydä* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla sekä muussa vanhassa kirjasuomessa myös fraasiverbinä.

hyvästilausua v. 'kiittää, ylistää' | (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-I-361] Christe sinua me cumardhama, ia **hyuestilausuma**
- [A-I-474] Sinua mine kijtten / sinua cwmardhan / sinua cunnioitan / sinua **hywestilausun** / ia sinua mös ylisten

Adverbista (→) *hyvästi* ja verbistä (→) *lausua* muodostettu yhdysverbi, joka on sananmukainen käännös Rukouskirjan lähtötekstien vastaavissa kohdissa esiintyvistä latinan verbistä *benedicere*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► Gummerus 1947 passim; VKS 1985 *hyvästilausua*.

hyvästimainita v. 'kiittää, ylistää' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-540] sinua kijtteken minun suun ja **hyuestimajnitkahan**, minun Sielun ja ynne caiki loondocappalet

Adverbista (→) *hyvästi* ja verbistä (→) *mainita* muodostettu yhdysverbi, joka on sananmukainen käännös Agricolan käyttämän lähtötekstin vastaavassa kohdassa esiintyvistä latinan verbistä *benedicere*. Verbistä ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► Gummerus 1947 317; VKS 1985 *hyvästimainita*.

hyvästimenestyä v. 'menestyä hyvin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-263-[PS-37:37]] Ole wighatoin, ia pidhe sinus Oikein, Sille sencaltaisten pite wimein **hyuestimenestymen**

Adverbista (→) *hyvästi* ja verbistä (→) *menestyä* muodostettu yhdysverbi, joka on käännös Lutherin vastaavassa kohdassa esiintyvistä yhdysverbistä *wolgehen*. Agricolalla samat osat esiintyvät myös sanaliittona.

► Toropainen 2017 101.

hyvästipuhua v. 'ylistää, kiittää' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-642] Nijn Mine sijs (O HERRA) rucolen / ia sinulda sangen laupialda anon – – ettes annat minulle saman sen Poias cansa / sinua caikissa **hyuestipuhua** / ia cunnioijtta.

Adverbista (→) *hyvästi* ja verbistä (→) *puhua* muodostettu yhdysverbi, joka on ilmeinen käännös latinan verbistä *benedicere*. Agricolan kyseisen kohdan esikuva-tekstiä ei tunneta.

► VKS 1985 *hyvästipuhua*.

hyvästisiugnata v. 'siunata, suoda armoa, hyvyttä, menestystä tms. (Jumala t. Kristus); ylistää, kiittää; rukoilla siunausta'
(1544) 49 esiintymää, sanaliittona myös UpsK, Westh

- [A-I-188-[4MS-6:24]] Herra sinun **hyuestisiugnatkon**, ja ketkekön sinun
- [A-I-193-[2SM-7:29]] Nijn rupe sis / ia **hywestisiugna** sinun paluelias hoone / ette se ijancaikisesta olis sinun edhesses / Sille sine HERRA Jumala / neite olet puhunut / Ja sinun hywestisiugnauxellas / sinun paluelias hoone **hywestisiugnatahan** ijancaikisehen
- [A-III-86] Me kijtem sinua. Me **hyuestisiugna** sinua. Me sinua rucolema.
- [A-II-478-[1KOR-10:16]] Se hywestisiugnattu Calki / ionga me **Hywestisiugna** / eikö se ole Christusen Weren Osaliseus?

Adverbista (→) *hyvästi* ja verbistä (→) *siugnata* muodostettu yhdysverbi, joka on käännöslaina ruotsin verbistä *välsigna*. Tämä on muodostettu käyttäen mallina latinan verbiä *benedicere*.

► VKS 1985 *hyvästisiunata*; SAOB 2019 *välsigna*.

hyvästi|siugnattu, -siunattu s. ja a. 'siunattu, Jumalan siunauksen saanut, armoitettu; ylistetty, kiitetty' | (1544) 27 esiintymää

- [A-I-554] Tulcat te minun Iseni **hywestisiugnat**h
- [A-II-83-[LK-1:28]] Terue armahainen / Herra ombi cansas. **Hyuestisiunattu** olet sine waijmodhen seassa.
- [A-II-142-[MK-11:10]] Hosianna / **Hyuestisiugnattu** olcon se / ioca tule HERRAN Nimeen / **Hyuestisiugnattu** olcon se Daidin meiden Isen Waldakunda / ioca tulepi HERRAN Nimeen
- [A-I-540] o **hyuestisiugnattu** HERRA ioca teijt temen hywuydhen sinun paluelias / sinun laupiudhes ylenpaltisudhen cautta
- [A-II-154-[MK-14:61]] Oleco sine se CHRISTUS sen **hyuestisiugnatun** Poica?

Verbin (→) *hyvästisiugnata* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *hyvästisiunata*.

hyvästisiugnaus s. 'siunaus, Jumalan suoma armo ja hyvyys; kiitos, ylistys'
(1544) 37 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-824] Anna meille caikia laupiahin Ise, sinun **hyuestisiugnauxes**
- [A-III-13] Me rucolema sinua – ettes *annaisit* sinun **Hyuestisiugnauses** tulla temen sinun Piltis N ylitze
- [A-I-366] Kijtos ia **hyuestisiugnaus** olcon ristinnaulittun poian

- [A-II-682-[ILM-7:12]] **Hyuestisiugnaus** ia Cunnia / ia Wisaus ia Kijtos ia Ylistos ia Awu ia Wekewuys ia woima / olcon meiden Jumalalle ijancaikisehen Amen.

Johdos yhdysverbistä (→) *hyvästisiugnata*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *hyvästisiunaus*.

hyvästitehdä v. 'tehdä hyvää, hyvin, oikein; olla hyvä, laupea, jalo, armollinen' (1543) 10 esiintymää

- [A-O-5-6-[2MS-20:6]] **Hyuestiteen** tuhanten, iotca minua racastauat
- [A-I-259] Tee minua neurexi ia Jumalisexi opetuslapsexi / nijnkuttas tottunut olet **hyuestitekemen**
- [A-II-33-[MT-5:44]] **Hyuestitechket** nijnen / iotca teite wihauat.
- [A-III-385-[PS-116:7]] Ole nyt taas rauhas minun Sielun / Sille HERRA **hyuestitekepi** sinulle.

Adverbista (→) *hyvästi* ja verbistä (→) *tehdä* muodostettu yhdysverbi, jonka ilmeinen esikuva on ollut latinan *benefacere*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

hyvästitekeminen s. 'hyväntekeväisyys, hyvien töiden tekeminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-655-[HEB-13:16]] Edhespein / elket **hyuestitekemiste** ia cansaiacamista vnohtaco.

Verbistä (→) *hyvästitehdä* johdettu substantiivi.

► VKS 1985 *hyvästitekeminen*.

hyvätahto s. 'mieltymys' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-250-[PS-30:8]] sine Herra olet **hyuestadhosas** minun Woreni ahwistanut

Adjektiivista (→) *hyvä* ja substantiivista (→) *tahto* muodostettu yhdyssana, joka on käännösvastine Lutherin yhdyssanalle *wolgefallen*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1985 *hyvä*.

hyväteko s. 'hyvä työ, Jumalan armotyö' | (1543) 43 esiintymää, myös UpsK

- [A-O-19] Me kijtemme sinnua racas taiualinen Ise – – caikein sinun **hyuenteos** tedhen
- [A-I-130] Syndien edhest / Jalo Rucous / Leuitein ia Seurakunnan / iossa Jumalan **hyueteghot** / ninquin coco Ramattun summas / pääteten
- [A-II-322-[AP-4:9]] me tenepene Domitamma / sen **Hyuenteghon** polest / quin me teim sen Sairan Miehen cochtan

- [A-II-509-[2KOR-8:19]] hen ombi mös säättö Seurakunnilda oleman meiden Matka Cumpanina tessä **Huueseteghossa**
- [A-III-94] ettei me sen caltaista henen **hyueteconsa** coskan wnoctaisi / mutta aina mielesse pidheisima / ia muistaisima.

Adjektiivista (→) *hyvä* ja substantiivista (→) *teko* muodostettu yhdyssana, jonka esikuvina ovat olleet latinan *beneficium* ja saksan *wolthat* (*Wohltat*). Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona. Agricolan yhdyssanassa määriteosa voi kongruoida perusosan kanssa, ja yksikön genetiivissä sanaa on mahdotonta erottaa synonyymisesta yhdyssanasta (→) *hyvänteko*. Tämän esiintymiksi voidaan yksiselitteisesti laskea vain ne tapaukset, joissa alkuosan genetiiviä ei voi selittää kongruenssista johtuvaksi.

► VKS 1985 *hyväteko*; Toropainen 2015 64–70.

hyvätö s. 'hyvä työ, oikea teko; Jumalan armotyö' | (1544) 4 esiintymää

- [A-III-315-[PS-73:6]] heiden [jumalattomien] Wäkiualtans / teuty **Huexitööxi** cutzutta.
- [A-III-364-[PS-105:0]] Kijtossana moninaisist Jumalan **hyuisttöist**, Juttan Canssalle
- [A-III-371-[PS-107:0]] Quin ne Caxi entiste Psalmi ouat Kijtossanat **Huisttöist** Israelin Canssalle osotetut / Nin tessä peldiskein / caikinaiset **Huettödh** / Jocaizel Inhimisel / Jumalalda osotetan

Adjektiivista (→) *hyvä* ja substantiivista (→) *työ* muodostettu yhdyssana, jonka esikuvana on ainakin osittain ollut latinan *beneficium*. Agricolan kaikissa esiintymissä määriteosa kongruoi perusosan kanssa. Kansankielessä sama yhdyssana esiintyy mm. Kymenlaaksossa. Samat osat esiintyvät Agricolalla useasti sanaliittona.

► VKS 1985 *armohyvätyö*; SMS 1994 *hyvätyö*; Toropainen 2015 64–70, 79.

hyväys s. 'hyvyys, hyvä ominaisuus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-480] Sille sydhen on kylme / se totinen rackaus / on iuri sammutettu / caiki **hyweys** ia kerssimys / ombi catonut
- [A-III-112-[JES-40:6]] Caiki liha ombi heine, ia caiki henen **hyweydhens**, ninquin kedhon cuckanen

Johdos adjektiivista (→) *hyvä*.

► VKS 1985 *hyvyys*.

hyväätehdä v. 'tehdä hyvää' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-150-[MK-14:7]] coska ikenens te tahdotta / nin te taidhatta heille **hyuetehe**.
- [A-II-181-[LK-6:27]] **Huetehek**et nijlle iotca teite wihauat

Nominista (→) *hyvä* ja verbistä (→) *tehdä* muodostettu yhdysverbi, jonka esikuvina ovat olleet latinan *benefacere* ja saksan *guts/wol thun*. Samat osat esiintyvät Agricolalla useammin sanaliittona.

hydyttää v. 'jähmettää, kovettaa' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-104-[PS-95:8]] Jos me henen Änense culema nijn elke te **hydyttecköö** teidhen Sydhemiten

Johdos verbistä *hyytyä* (→ *hyytynyt*).

► VKS 1985 *hydyttää*.

hyypiä s. 'huuhkaja (*Bubo bubo*)' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-359-[PS-102:7]] Mine olen iuri quin Pellicani Coruesa / Mine olen ninquin iocu **Hypie** nijsse häuitetyis Caupungeissa.
- [A-III-707-[SEF-2:14]] Cacarit ia **Hypiet** pite heiden Tornisans asuman

Sanalla on varmoja vastineita useissa lähisukukielissä, ja epävarmoja vastineita on esitetty myös etäsukukielistä ugrilaiskieliin asti. *Hyypiä* tai *hyypiö* on alkuaan huuhkavaa ääntelyä jäljittelevä linnunnimi, joka vanhastaan on viitannut erityisesti huuhkajaan mutta myös moniin muihin lintuihin. Samantapaisia nimiä on äännteellisen motivaation pohjalta voinut syntyä myös erikseen. Kansankielessä *hyypiä* tunnetaan huuhkajan merkityksessä Lounais- ja Kaakkois-Suomessa ja paikoin myös hämäläismurteissa. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *huuhkaja*.

► SKES 1955 *hyypiä*; VKS 1985 *hyypiö*; SSA 1992 *hyypiä*; SMS 1994 *hyypiä*; Häkkinen 2013a 46–47, 68; NES 2020 *hyypiö*.

hyytynyt s. ja a. 'jähmettynyt, kovettunut' (kuv.) | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-552] Caiki syndiset / **hytynneet** / ia Perkelelda henen waldakundahans fangitut / madhaijsit iellensiodhatta oijkean wcon tundemisehen
- [A-I-770] Olen Catumatoin **hytynynne** ia paatunut ollut

Nominina käytetty partisiippimuoto verbistä *hyytyä*, joka on johdos verbistä *hyytää* 'jähmettää, jäätää'. Tämä puolestaan on selitetty johdokseksi substantiivista *hyy* 'jää- t. lumisohjo, hyhmä'. Sanavartalolla ja *hyytää*-johdoksella on vastineita lähisukukielissä, mutta etäisempi alkuperä on epäselvä. Aiemmin vastineita on esitetty etäsukukielistäkin, mutta näihin suhtaudutaan nykyään torjuvasti äännteellisten ongelmien takia. *Hyy* ja *hyytää* eivät esiinny Agricolan kielessä eikä myöskään *hyytyä* persoonamuotoisena verbinä, vaan ainoastaan partisiippimuotona ja johdoksen (→) *hydyttää* kantasanana.

► SKES 1955 *hyy*; VKS 1985 *hyytyä*; SSA 1992 *hyy*; EES 2012 *hüübima*.

hyö, hö pron. 'he' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-37-[MT-6:26]] Catzocat taiuan linduin päle, sille ettei he kylue – – ia teiden taiualinen Isen roocki heite. Ettekö te palio enämbi oli [po. ole] quin **hö**?
- [A-II-355-[AP-15:11]] Waan me wskoma lepitze HERRAN JESUSEN CHRISTUSEN ARMON / meiden wapaxi tuleuan / sillemoto quin **höki**.

Pronominin (→) *he* murrevariantti, joka on ominainen etenkin itämurteille. Sama pronomini esiintyy kuitenkin myös joissakin hämäläismurteissa. Kaakkoismurteissa esiintyy myös vartalovariantti *hö-*. Ortografisista syistä variantteja on mahdotonta erottaa luotettavasti Agricolan kielessä.

► SKES 1955 *he*; VKS 1985 *he*; UEW 1988 454; SMS 1992 *he*¹; Häkkinen & Toropainen & Salonen 2019 erit. 92.

hyödyttäväinen *a.* 'hyödyttävä, hyötyä tuottava' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-505-[2KOR-6:10]] me eleme – – Ninquin kieuhet, mutta quitengi monda **Höödhyyteueiset**

Verbin (→) *hyödyttää* partisiippimuodosta johdettu nomini.

► VKS 1985 *hyödyttävä*.

hyödyttää *v.* 'hyödyttää, tuottaa hyötyä, auttaa, olla eduksi; saattaa hedelmälliseksi' (1544) 4 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-193-[LK-9:25]] mite se **hödhyyte** Inhimist ios hen caiken mailman woitais ia itzens cadhotta
- [A-III-35] Pappi neuuokan henelle telle taualla / mite se Echtolinen merkitze / ia **hödhyyte**.
- [A-I-507] [Rukoilen että] minua hedhelimelisexi tekisit – – meiden lapsena caswatta ia **hödhyyte** ninquin Öliopuunwesat

Johdos verbistä (→) *hyötyä*.

► VKS 1985 *hyödyttää*.

hyödyt|ys, -ös *s.* 'hyöty, hyödyllisyys, etu, kannattavuus; hedelmällisyys' (1548) 2 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-21] Anna neille sinun paluelioiles armoia – – ette he mactaisit sinulle olla ylistoxexi ia cunniaxi, ia heillens **hödhutoxexi** ia hyuexi
- [A-II-562-[1TSS-E]] [Paavali] toiuottapi heille **höödhyytuxen** ia lisemisen

Johdos verbistä (→) *hyödyttää*.

► VKS 1985 *hyödytys*.

hyötyvä *a.* 'yltäkyläisyyttä nauttiva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-552-[FIL-4:12]] Mine olen caikis cappaleis / ia iocaitzen tyken souelias / seke rauittuna ette isouana olla / seke **höötyue** ette keuchtyue.

Verbin (→) *hyötyä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

hyötyä v. 'hyötyä, saada hyötyä, rikastua; tulla ravituksi; kasvaa, menestyä, edistyä, lisääntyä' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-314-[SNL-30:9]] Mwtoin mine lähes sano madaisin / ios ylenpaltisesta **höötysin** / ia sinun kieldeisin
- [A-II-465-[1KOR-4:8]] Jo te oletta nyt rautud, Jo te oletta **hötyneet**
- [A-II-546-[FIL-1:9]] rucolen ette teiden Rackaudhen enem in ia enem in **hötyis** caikinaises Tundemises, ia caikinaises ymmerdhyxes

Verbillä on vastineita itäisissä lähisukukielissä. Se on johdos vartalosta *hyö-*, jonka muita johdoksia ovat esim. *hyötää* ja *hyöty*. Nämä eivät esiinny Agricolan kielessä. Vartalo *hyö-* on ilmeisesti samaa juurta kuin adjektiivi (→) *hyvä*. Tämänkin tapauksessa kantasuomea etäisempi alkuperä on kiistanalainen.

► SKES 1955 *hyöty*; Rapola 1960 *hyöty*; VKS 1985 *hyötyä*; SSA 1992 *hyöty*; Koivulehto 2016 SUST 274 412–414; NES 2020 *hyöty*.

hädilläns adv. 'hädissään, hätäpäissään' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-116-[MK-2:25]] Ettekö te ole ikenens lukeneet mite Daid **hädhillens** teki coska hen isoisi

Substantiivin (→) *hätä* monikollinen omistusliitteellinen adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolan ainoassa esiintymässä adverbi on kirjoitettu yhteen seuraavan verbin kanssa (*hädhillensteki*)

► VKS 1985 *hätä*.

häidenlaulu s. 'häälaulu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-410-[PS-128:0]] on yxi **Häidenlaulu** ia Morssianwirsi, Jolla ne Auiot seke lohutetan, ette caiki Onneliset heille toiutotetaan

Substantiivin (→) *hää* monikon genetiivistä ja substantiivista (→) *laulu* muodostettu yhdyssana. Agricola on sepittänyt sanan korvaamaan Georg Majorin käyttämää klassista runoustermiä *epithalamium* "(runo/laulu) matkalla morsiuskammioon".

► Heininen 1992 187.

häihtyä v. 'kuihtua' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-520] cuckaijnen Kedholla – – nopiasti **heichty**

Verbi on yleisemmän *haihtua*-verbin etuvokaalinen variantti. *Haihtua* on selitetty johdokseksi vartalosta *haja-* (→ *hajalla*). Kansankielessä *häihtyä* esiintyy merkityksessä 'häipyä, raueta' yms. lähinnä Pohjois-Satakunnassa ja -Hämeessä sekä Keski-Suomen eteläosassa.

► Hakulinen Vir. 1942 194 ja 1979 294; VKS 1985 *häihtyä*; SSA 1992 *haihtua*; SMS 1994 *häihtyä*; NES 2020 *haihtua*.

häijy, häjy s. ja a. 'ilkeä, julma, paha, pahansuopa, katala, väärämielinen; vastenmielinen, epämiellyttävä, inhottava; väärä, kartettava, moraalisesti arveluttava, sopimaton, tuomittava; huono, kurja, keho, arvoton; paha ihminen; paholainen' (1544) 49 esiintymää, myös Westh

- [A-I-109-[5MS-32:5]] Se kirri, ia **heiju** suku, heneste poijslangepi
- [A-II-482-[1KOR-12:23]] [Ruumiinjäsenet] iotca **heiumet** ouat nähdhä, nijte me enimen caunistamma
- [A-III-15] [Avioliitto ei ole] Inhimisilte ylesleutty eike aliettu, ninquin se **heiu** yxipolisuus eleme Munkeisa ia Nunnisa
- [A-I-94] se on sangen **heiy** Pappi. ioca waan etzi watzans tarpet.
- [A-II-39-[MT-7:17]] paha puu teke **heiodh** hedhelmet
- [A-I-213-[PS-144:10]] wapadhat Daudid sinun paluelias, **häijyden** Murha mieckast
- [A-I-645] se **heiju** eij lacka minun heickodhen pälle carckamast

Sanalla ei ole varsinaisia vastineita sukukielissä. Vienankarjalan ja saamen vastineet ovat todennäköisesti lainaa suomesta. Sanan alkuperä on tuntematon. Suomen murteissa sanan molemmat variantit ovat yleisiä.

► VKS 1985 *häijy*; SSA 1992 *häijy*; SMS 1994 *häijy*; NES 2020 *häijy*.

häijymäst *adv.* 'mitä pahimmin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-636] Sille etteij he site tottele / quinga me **heijumest** olisima sinun wastas cangiat ia couakorwaijset

Adjektiivin (→) *häijy* komparatiivimuodon elatiivi, jota on käytetty adverbina. Sana on käänkösvastine latinan adverbille *maxime* 'mitä suurimmassa määrin'.

► Gummerus 1955 415; VKS 1985 *häijysti*.

häijysti, häjysti, häijyst *adv.* 'ilkeästi, katalasti, julmasti; pahasti, huonosti; väärin, tuomittavasti' | (1544) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-I-274-[PS-31:19]] Myckexi tulcohoh ne wäret Swlahat, iotca site wanhurscasta watanpuhuuat cangiat, ia **heijusti**
- [A-III-4] moni keuhe inhiminen Castens iälkin / senteden nin monen swreen Syndijn ombi langenut – – ette heiden Castesans nin **heiu**sti ia laiskasti / nin hitaasti ia iumalattomast heiden edhestense rucoeltu onopi
- [A-I-92] Joca tas Latinan wnochhta. **heijust** se Canssans opetta.
- [A-II-487-[1KOR-14:36]] **Heijusti** se Waimoille sopi, ette he Seurakunnasa puhuuat

Adjektiivista (→) *häijy, häjy* johdettu adverbi.

► VKS 1985 *häijysti*.

häijytavainen a. 'huonotapainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-541-R] me näemme ne Jomarit oleuan willise, hullut tuijmat, häwuyttomat ia **heijutauaiset** caikis Asiois

Adjektiivin (→) *häijy* ja substantiivin (→) *tapa* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdysadjektiivi, josta täsmälleen samassa heikkoasteisessa muodossa ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *häijytapainen*.

häijyys s. 'kataluus, halpamaisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-634] emme me tunne oma häpijetem ja **heijuttem**

Adjektiivista (→) *häijy* johdettu substantiivi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan sana on käänös saksan sanasta *schnödigkeit* 'halpamaisuus, kataluus'.

► Gummerus 1955 412.

häilyttää v. 'heiluttaa' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-51-[MT-11:7]] [Ruoko] **häilytetan** twlelda

Johdos verbistä (→) *häilyä*. Kansankielessä *häilyttää* tunnetaan lähinnä Pohjois-Hämeessä sekä Etelä- ja Keski-Karjalassa. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *häälyttää*.

► VKS 1985 *häilyttää*; SMS 1994 *häilyttää*.

häilyä v. 'heilua, huojua' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-313-R] Se Mäki Libanon seiso teunens ia tichkä puista iotca **häiluwet** twlesta.
- [A-III-689-[NAH-2:3]] coska sotaan mennen, Heiden Speitzins **häilyuet**
- [A-III-735-[SAK-5:7]] Ja catzo / yxi Centneri Siantina twles **häilyi**

Verbillä on vastineita kautta itämerensuomen. Verbivartalo kuuluu mahdollisesti *heilua*-verbin variantteihin. Tämä alkuperältään deskriptiivisenä pidetty verbi ei esiinny Agricolan teksteissä. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *häälyä*.

► VKS 1985 *häilyä*; SSA 1992 *häilyä*; EES 2012 *hailima*.

häiristyä v. 'pelästyä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-220-[PS-6:3]] Paranna Herra minua, sille minun Lwni ouat **häiristyneet**

Johdos samasta kannasta, johon perustuu verbi (→) *häiritä*. Verbistä *häiristyä* ei vanhassa kielessä tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä. Se on käänösvastine saksan verbille *erschrecken*.

► VKS 1985 *häiristyä*.

häiritsijä s. 'villitsijä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-237-[LK-23:14]] Te oletta temen Inhimisen minulle toneet, ninquin Canssan **heiritzijen**

Johdos verbistä (→) *häiritä*.

► VKS 1985 *häiritsijä*.

häiritä v. 'häiritä, aiheuttaa häiriötä, järkyttää tasapainosta, hämmentää, saattaa levottomaksi' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-355-[AP-15:19]] Senteden mine pääten Ettei me nijte / iotca Pacanoista ouat Jumalan tyge kiendyneet / **heiritzisi**
- [A-II-520-[GL-1:7]] mwtomat ouat / iotca teite **Häiritzeuet** / ia tachtouat Christusen Euangelium ymberinskiendä.
- [A-III-598-[DAN-7:15]] teme Näky minua **heiritzi**

Verbillä ei ole varsinaisia vastineita sukulielissä, mutta se on lainattu suomesta eräisiin lähisukukieliin. Se on selitetty harhaa, erehdyistä tms. merkitsevään *haira*-vartaloon perustuvien johdosten etuvokaaliseksi variantiksi. *Haira*-vartalolla on vastineita eräissä lähisukukielissä, ja sitä on arveltu alkuaan vanhaksi germaaniseksi lainaksi.

► SKES 1955 *haira*; VKS 1985 *häiritä*; LÄGLOS 1991 *haire*; SSA 1992 *häiritä*; NES 2020 *häiritä*.

häirähtyä v. 'horjahtaa, hairahtua' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-723] Mine näen Herran aijna minun casuoni edhes, sille hen on minulle oijkealda polelda, etteij **heijredhy**

Johdos samasta vartalosta, johon perustuu verbi (→) *häiritä*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *häirähtää*, joka rakenteellisesti voi olla verbin *häirähtyä* välitön kantasana. Suomen kansankielestä *häirähtyä*-verbistä on eniten tietoja Etelä-Pohjanmaalta, mutta joitakin tietoja on myös Pohjois-Hämeestä, Keski-Pohjanmaalta, Länsipohjasta ja muista länsimurteista.

► VKS 1985 *häirähtyä*; SMS 1994 *häirähtyä*.

häirähtää v. 'horjua, hairahtua, erehtyä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-576-[1TIM-1:6]] mwtomat ouat **heirechtenet** / ia ouat kiendyneet turhijn Jaritoxijn
- [A-III-572-[VLT-3:11]] Hen on minun andanut, tielde **heirechte**

Johdos samasta vartalosta, johon perustuu verbi (→) *häiritä*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *häirähtyä*. Suomen kansankielestä *häirähtää*-verbistä on tietoja lähinnä Etelä-Pohjanmaalta, Pohjois-Satakunnasta ja Peräpohjolasta.

► VKS 1985 *häirähtää*; SMS 1994 *häirähtää*.

häjy → **häijy**

häjysti → **häijysti**

häkki s. 'ristikko, säleikkö' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-129-[KV-2:9]] [Ystäväni] catzopi Ackonan lepitze, ia curkistele
Häckein lepitze

Laina ruotsin sanasta *häck*, joka tarkoittaa mm. häkkiä tai säleikköaitausta. Sama sana on lainattu myös eräisiin lähisukukieliin.

► Streng 1915 39; SKES 1955 *häkki*; VKS 1985 *häkki*; SSA 1992 *häkki*; NES 2020 *häkki*.

Häme *erisn.* 'Häme, Hämeen maakunta' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-18] ne Carialaiset teit aina wahingota **Hemeen** ia Somen maan päle.
- [A-II-19] Sille / echke teme coco Somen Makunda ombi yxi Hijppakunda / nin se quitengin Seitzemen Päruchtinan Länein iaetan – – Toinen Satacundia yleminen ia alamainen. Colmas **Hemen** maa.

Maakunnan erisnimi on johdos samasta vartalosta, josta on johdettu etnonymy (→) *hämäläinen*. Tämän kantaosan *hämä-* etymologinen vastine on saamelaisten omakielinen nimitys *sápmi*. Sanavartalon alkuperästä on esitetty useita kilpailevia selityksiä. Sitä on arveltu balttilaiseksi, alun perin alavaa maata merkitseväksi lainasanaksi, jota nykylietuassa vastaa *žemė* ja latviassa *zeme*. Toisaalta se on selitetty lainaksi germaanisesta, alun perin tummaa merkitsevistä sanavartalosta **sēma-* (→ *hämärä*). Eräät tutkijat ovat halunneet yhdistää *hämä-*vartalon suomalalaisten nykyisessä kansannimessä perustana olevaan *suoma-*vartaloon. Mitään yleisesti hyväksyttyä käsitystä *hämä-*vartalon alkuperästä ei toistaiseksi ole olemassa.

► SKES 1955 *Häme*; SSA 1992 *Häme*; Koivulehto 1997b FS Kiviniemi 161–162; Carpelan 1998 SUST 228 76–88; Koivulehto 1999c SUST 237 328; Junttila 2015 101; NES 2020 *Häme*.

hämhäkki s. 'hämähäkki' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-325-R] Turilat) Ouat politain Mateleuaiset – – Politain Lendeueiset – – Politain Molemista Osaliset, quin **Hemhekit**

Sanalla on ainakin likimääräisiä vastineita kautta itämerensuomen. Sillä on runsaasti erilaisia variantteja, mikä viittaa deskriptiiviseen ja affektiiviseen alkuperään, mutta sanan tarkempaa taustaa ja mahdollisia yhteyksiä muihin samantapaisiin sanoihin ei toistaiseksi ole pystytty selvittämään. Suomen murteissa asu *hämhäkki* tunnetaan etenkin Varsinais-Suomessa, Peräpohjolassa ja Länsi-pohjassa.

► SKES 1955 *hämähäkki*; VKS 1985 *hämähäkki*; SSA 1992 *hämähäkki*; SMS 1994 *hämähäkki*; NES 2020 *hämähäkki*.

hämmentää v. 'sekoittaa, sotkea, saattaa sekasortoon, villitä' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-723-724] wärydhen cosket ouat minun **hemmentenyuet**
- [A-I-823] Anna ette caiki hejden neuuonsa, aijatoxens, petoxens – soghaijstetaijsin ia **hemmeteijsin**
- [A-II-360-[AP-17:7]] Nämät iotca caiken Maanpijrin **hemmendeuet** / ne ouat mös tenne tulluet.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos samasta germaanis-peräisestä vartalosta, josta on muodostettu myös adjektiivi (⇒) *hämärä*. Agricolan *hemmeteijsin* on konsonanttivartaloinen passiivimuoto ('hämennettäisiin').

► SKES 1955 *hämi*; VKS 1985 *hämmentää*; SSA 1992 *hämmentää*; NES 2020 *hämmentää*.

hämmetä → **hämmentää**

hämmästetty a. 'säikähtänyt, hämmentynyt' | (1544) 2 esiintymää

- [A-II-337-[AP-9:7]] [Miehet] seisoi **hemmestetyt**, Sille he cwlit waiwoin änen, mutta eiuet keten nähnyet
- [A-I-383] sine taijualinen Kuningas ristipuusa ripuit / Jumalisella rackaudhella / murheliella sielulla / surckeimalla menolla / **hemmestetuille** taidoilla / lepitzepestetylle sydhemelle / wärisewille iäsenille

Verbin (⇒) *hämmästä* passiivinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *hämmästä*.

hämmästymätön a. 'hämmentymätön, säikkymätön' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-87] [Anna meille] Yxi **hemmestymeton** toiuo sinun laupiudhes päle, caikisa meiden hädhesen

Verbin (⇒) *hämmästyä* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *hämmästymätön*.

hämmäst[ys, -ös] s. 'säikähdys, pelko, kauhu, kauhistus, hätäännys; hämmästys, pelon-sekainen ihmettely, ällistys' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-795] Anna luijan toijwouxen sinun laupiudhes pälle / wastoin caiken meiden synnysen omantundon heickoudhen / ja sydhemen **hemmestyxen**.
- [A-III-440-[2MS-15:16]] Anna **hemmestus** langeta heiden pälens / ia pelco sinun wäkeuen Käsiuaries cautta
- [A-III-385-[PS-116:11]] Mine sanoin minun **hemmestöxesäni** / Caiki Inhimiset ouat Walecteliat.
- [A-III-184-[MK-16:8]] wapistus ia **hemmestys** oli heidhen pälens tullut
- [A-II-320-[AP-3:10]] Ja he tulit teuten jhmejdhest ia **hemmestyst** sen ylitzen quin sille tapachtanut oli.

Johdos verbistä (→) *hämmästyä*. Suomen murteiden ainoa esimerkki on Kymin murteesta.

► VKS 1985 *hämmästy*; SMS 1994 *hämmästy*.

hämmästyttää v. 'pelästyttää, säikyttää, aiheuttaa pelkoa' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-181-[1MKK-4:32]] Anna heille wapistos / ja **hemmestyte** heiden Sydhemeins rohckeus / ette he huckuisit heiden pacosans
- [A-III-333-[PS-83:16]] wainoa heite sinun Twlispäälles, ia **hemmestyte** heite sinun Tuiskuillas

Johdos verbistä (→) *hämmästyä*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *hämmästää*.

► VKS 1985 *hämmästyttää*.

hämmästyä v. 'säikähtää, kauhistua, hätääntyä; hämmentyä, ällistyä' (1544) 71 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-241-[LK-24:37]] he **hemmestuit**, ia pelkesit, lwlit Hengen näkeuens
- [A-III-333-[PS-83:18]] Häuetkeet ia **hemmestykeet** ijancaikisesta / ia häpieen tulcoot ia huckuoot.
- [A-II-128-[MK-6:51]] Ja hen astui heiden tygens Hachten / ia tuuli heickeni. Ja he **hämmestyit** / ia imehtelit ylitze mären.
- [A-I-83-[LK-1:29]] Mutta cosca hen näki henen / **hemmestuij** hen / henen puhestans ia aijatteli. Mike teruehdys ombi teme?

Johdos samasta vartalosta kuin verbi (→) *hämmentää*.

► VKS 1985 *hämmästyä*.

hämmästää v. 'pelästyttää, pelottaa, saattaa hämmentymään' (1544) 1 esiintymä

- [A-I-228-[2SM-22:5]] Sille cooleman turmelluxet ouat minun ymberikijärineet / Ja Belialin oijat minun **hemmestit**.

Johdos samasta vartalosta kuin verbi (→) *hämmentää*. Verbistä ei vanhassa kirjakielessä tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä, eikä siitä ole tietoja murteistakaan. Yhden finiittiesiintymän lisäksi Agricolalla samasta verbistä esiintyy myös adjektiivistunut partisiippi (→) *hämmästetty*. Agricolalla synonyymisena verbinä esiintyy myös (→) *hämmästyttää*.

► VKS 1985 *hämmästää*.

hämmästäös → **hämmästy**

hämähäkki → **hämhäkki**

hämäläinen s. 'hämäläinen, Hämeestä oleva' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-89] Jesusen Cherstusen Uscolisten / pyhein ia Jumalallisten Somalaijsten / **Hemäläijsten** / Pohialaijsten / ia Carialaijsten *etc.* Papeijlle
- [A-II-15-[UT-E]] Hyue Somalainen **Hemelainen**, Carialainen, eli cuca Herran Jesusen Ysteue sine olla mahdat
- [A-III-212] Neite cumarsit **Hemelaiset** / seke Miehet ette Naiset.

Johdos vartalosta *hämä-*, josta on muodostettu myös historiallisen maakunnan nimi (⇒) *Häme*. Vartalon etymologinen vastine on saamelaisten omakielinen kansan-nimi *sápmi*. Sanavartalon alkuperästä on esitetty useita kilpailevia selityksiä. Sitä on arveltu balttilaiseksi, alun perin alavaa maata merkitseväksi lainasanaksi, jota nykyliettuassa vastaa *žemė* ja latviassa *zeme*. Toisaalta se on selitetty lainaksi germaanisesta, alun perin tummaa merkitsevästä sanavartalosta **sæma-* (⇒ *hämärä*). Eräät tutkijat ovat halunneet yhdistää *hämä*-vartalon suomalaisten nykyisessä kansannimessä perustana olevaan *suoma*-vartaloon. Toistaiseksi ei mitään yleisesti hyväksyttyä käsitystä *hämä*-vartalon alkuperästä ole olemassa.

► SKES 1955 *Häme*; VKS 1985 *hämäläinen*; SSA 1992 *Häme*; Koivulehto 1997b FS Kiviniemi 161–162; Carpelan 1998 SUST 228 76–88; Koivulehto 1999c SUST 237 328; Junttila 2015 101; NES 2020 *Häme*.

hämärä s. ja a. 'hämärä, (puoli)pimeä, heikkovaloinen; hämäryys, heikkovaloinen tila, (puoli)pimeys' (myös kuv.) | (1544) 7 esiintymää

- [A-III-182] sangen warhan / cosca wiele **hämere** oli / tulit he haudan tyge auringon coittaisa
- [A-I-138-[JER-13:16]] ennen quin pimijepi ia ennen quin teidhen ialgane louckauat itzens **hämäräin** worijn
- [A-III-233-[PS-18:10]] Hen notkisti Taiuat, ia alasastui, ia **Hämere** oli henen Jalcains alla
- [A-I-465] opillas meiden tyhmejdhen **hemären** piti poiswaristaman

Sanalla on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Se on johdos vartalosta *hämä-*, joka on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi. Vartalolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **sæma-* edustaa mm. islannin *sámur* 'pimeä, tumma, likainen'. Aiemmin vastineita on esitetty myös eräistä etäsukukielistä, mutta nämä on myöhemmin hylätty. Myös deskriptiivistä alkuperää on pidetty mahdollisena, samoin balttilaista lainaa.

► SKES 1955 *hämärä*; VKS 1985 *hämärä*; SSA 1992 *hämärä*; Koivulehto 1997b FS Kiviniemi 161–162; EES 2012 *hämärä*; de Smit 2019 FUM 42 42–43; NES 2020 *hämärä*.

hän *pron.* 'hän; se; itse', lisäksi korostavana jälkipronominina subjektin jäljessä (1543) 14224 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-13-[MK-16:16]] Joca vscopei, ia castetan, **hen** tule autuaxi

- [A-II-539-R] Ette **hen** waikuttapi caiki caikis cappaleis / Ja ettei miteken paitzi **henete** tehde / puhuta eli aijatella.
- [A-III-48-[SRN-11:3]] echke cuhunga paickan **hen** [puu] catu, siehen **hen** iäpi
- [A-I-396] Jesus Christus, eij epelle **henens** wiholisten käsin anda
- [A-III-47-[JES-26:19]] Maa pite **henestens** ne Colluet iellensandaman.
- [A-I-287-[PS-54:6]] Jumala **hen** seijsopi minun polestani, Herra **hen** tukepi minun Sieluni

Ikivanhalla pronomini *hän* on vastineita lähes kaikissa sukukielissä, ei kuitenkaan samojedihaarassa. Pronomini on aikaisemmin ollut *s*-alkuinen, mutta lähisukukielissä sananalkuinen konsonantti on muuttunut *h*:ksi ja joissakin kielissä kadonnut kokonaan. Pronominia on vanhastaan käytetty sekä persoonapronominin, demonstratiivipronominin tai refleksiivipronominin tapaan, ja suomen kirjakielessäkin se on pitkälle 1800-luvulle asti voinut ihmisten lisäksi viitata myös eläimiin ja muihin ei-inhimillisiin kohteisiin. Subjektia korostavana jälkipronominina sen käyttö on ilmeisesti ruotsin vaikutusta, vaikka se ei esiintymiskohdissaan yleensä ole suoraa käännöstä.

► SKES 1955 *hän*; VKS 1985 *hän*; UEW 1988 453–454; Kiuru Vir. 1990 278–306; SSA 1992 *hän*; EES 2012 *enese*; NES 2020 *hän*.

häntä s. ’häntä’ (vain kuv. ’alhaisuus, alennustila’) | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-783-[5MS-28:13]] Herran pite sinun Pääxi, ia ei **Hennexi** asettaman

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös etäsukukielistä samojedia myöten, mutta nämä rinnastukset ovat äännehistoriallisista syistä varsin kyseenalaisia. Joka tapauksessa sanaa on pidetty ikivanhaan perintösanastoon kuuluvana. Myös balttilaista lainaetymologia on ehdotettu, mutta tämä selitys perustuu oletettuun, merkitykseltään yleiseen partisiippimuotoon **žengta* ’jokin esiin pistävä’ eikä ole saanut kannatusta.

► SKES 1955 *häntä*; VKS 1985 *häntä*; UEW 1988 56; SSA 1992 *häntä*; Liukkonen 1999 SUST 235 53–54; EES 2012 *händ*; Junttila 2015 119; NES 2020 *häntä*.

häpeelist → **häpiälist**

häpeeminen s. ’häpeäminen, häpeä’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-321-R] Wirgotuxen aica Ja ei hämmestyxen / pelgon / eike **häpemisen**.

Johdos verbistä (⇒) *hävetä*.

► VKS 1985 *häpeäminen*.

häpeys s. ’häpy, ihmisen (paljaat) sukupuolielimet’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-703-[ILM-16:15]] Autuas ombi se ioca waluopi ia ketkepi henen waatens, ettei hen alasti waella, ia henen **häpeuttens** näkisi

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu myös (→) *häpiä*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Kangasniemeltä ja Utajärveltä sana on merkitty muistiin hävettävän asian merkityksessä. Tyrön inkerois-murteissa se tarkoittaa hevosen säkää. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *häpiä*.

► VKS 1985 *häpeys*; SMS 1994 *häpeys*.

häpeä → häpiä

*häpeänalainen *a*.

Häpeänalainen tai *häpiänalainen* ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► Jussila 1998 *häpeänalainen*.

*häpeäpilkku *s*.

Häpeäpilkku tai *häpiäpilkku* ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona muodossa *häpiän pilkku* t. *pilkkä*.

► VKS 1985 *häpeäpilkku*; Jussila 1998 *häpeäpilkku*.

háp|iä, -ee *s.* 'häpeä, häpeän tunne, sopimattoman teon, hairahduksen tms. aiheuttama huonouden tunne, alennuksen tila, kunnian menetys; häpeällinen teko; häpy, ihmisen (paljaat) sukupuolielimet' | (1544) 160 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-273-[PS-44:16]] Jocapeiue on minun häueistuxen minun edeseni / ia minun Casuon on teunens **häpiete**.
- [A-III-278-R] Temen Caupugin edes teuty Kuningat peliestyue ia sijte **häpien** cansa wsein paeta.
- [A-II-551-[FIL-3:18]] heiden Cunnians kiendy **häpijexi**
- [A-III-333-[PS-83:18]] Häuetkeet ia hemmestykeet ijancaikisesta / ia **häpieen** tulcoot ia huckucoot.
- [A-I-109-[5MS-32:5]] Se kirri / ia heiju suku / heneste poijslangepi / he ouat **häpien** pilcut / ia eij henen lapsens.
- [A-I-138-[JER-3:25]] ionga pälle me turwama / se ombi nyt caiki meille **häpijexi**
- [A-III-621-R] Silloin ne BenJamin Lapset sodhit ia edestwastasis sen swrima Pahudhen / **häpen** ia Synnin polesta.
- [A-III-213] Sijtte palio **Häpie** sielle techtin / quin seke cwltn ette nechtin.
- [A-III-776-[3MS-18:15]] Ei sinun pidhe alastaman sinun Minies **häpiete**, Sille hen on sinun Poicas Emende

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **χawiþa-* edustaa mm. muinaisnorjan *háð* 'pilkkä, iva'. Merkitys on myöhemmin laajentunut erilaisiin pilkan syihin ja kohteisiin ja niihin liittyviin tunne-elämyksiin. Kansankielessä merkityksestä 'häpy' löytyy joitakin tietoja Keski- ja Pohjois-

Karjalasta, Pohjois-Savosta ja Oulun seudulta. Agricolalla *häpiä* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *verenhäpiä*.

► SKES 1955 *häpeä*; VKS 1985 *häpeä*; Koivulehto 1971b NphM 72 578; LÄGLOS 1991 *häpeä*; SSA 1992 *häpeä*; EES 2012 *häbi*; NES 2020 *häpeä*.

häpiäinen *a.* ’häpeällinen, häpeää tuottava, häpäisevä, hävettävä, kunniaton’ (1544) 17 esiintymää

- [A-I-792] se heiju **häpiäinen** wsijan eleme machtap i sinun pyhen Nimes pilcaxi cutzutta.
- [A-II-482-[1KOR-12:23]] iotca me lwlema **häpiäisemat** oleuan Rumissa / nine päle me enime Cunnian panema
- [A-III-53] waicka teme Colema iongas nyt kersit, ombi **häpiäinen** mailman edese, ole quitengi kersiueinen, Sille ette Christusen Colema oli mös **häpiäinen**

Johdos substantiivista (→) *häpiä*.

► VKS 1985 *häpeällinen*.

häpiäisestä, **-st, häpeelist** *adv.* ’häpeällisesti, häpeää tuottavasti, häpäisevästi, sopimat-
tomasti’ | (1551) 4 esiintymää

- [A-III-608-[HOS-2:5]] Ja ioca heiden cannoi hen keutte itzens **häpiäisestä**
- [A-III-698-[HAB-3:16]] sinun teuty **häpiäisestä** oxendaman sinun Cunniaudhes teden
- [A-III-763-R] hen sinun Waimos oli / ia ei ratki nin **häpiäisest** Radholisuteen poisajetaisi.
- [A-III-623-[HOS-10:6]] Nin ikenens pite Ephraimin häpien cansa seisoman / ia Israelin **häpeelist** keumen henen Aiuotuxens cansa.

Adjektiivin (→) *häpiäinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Agricolan *häpeelist* on joko painovirhe tai sisäheittoinen muoto, joka täydellisempänä olisi *häpiäisest* ’häpeällisesti’.

► Rapola 1966 488; VKS 1985 *häpeällisesti*.

häpiämättyys *s.* ’häpeämättömyys, julkeus’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-130-[MK-7:22]] Inhimisten sydhemest vloskeuuet pahat aijatoxet – – wiettelxet, **häpiemettys**, paha silme

Johdos verbin (→) *hävetä* MA-infinitiivin abessiivimuodosta. Johdostyyppi on itäsuomalainen. Samasta johdoksesta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► Ojansuu 1909a 105–106; VKS 1985 *häpeämättyys*.

häpiämätöin *a.* ’häpeämätön, julkea, hävytön’ | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-140-[JER-13:27]] mine olen nähnyt sinun hoorudes, sinun hecumises, sinun **häpijematoman** salawotes

- [A-I-317-[SIIR-23:6]] Ja warielle minua **häpijemettömet** Sydhemest
- [A-III-786-[5MS-28:50]] yxi **häpiemetoin** Canssa / ioca ei waaroi sen Wanhan Personata / eike armaitze site Noricaista

Verbin (→) *hävetä* kielteinen partisippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *häpeämätön*.

häpy s. 'häpeäntunne, häveliäisyys, kainous' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-578-[1TIM-2:9]] ette he [vaimot] coctulisis Watteis, **häwuylle** ia cainoudhella heitens caunistaisit

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu osittain synonyyminen (→) *häpeä*.

► VKS 1985 *häpy*.

häpäistä → **häväistä**

härilinen a. 'kiimainen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-613-[HOS-4:16]] Israel hen kylipi [= kiiliipi] ninquin **härilinen** Läheme

Johdos substantiivista (→) *härkä*. Kansankielessä muualla paitsi Varsinais-Suomessa ja Etelä-Pohjanmaalla olla *härillään* on yleinen lehmän kiimaan viittaava ilmaus. Johdoksesta *hären(l)inen* ei tunneta muita esiintymiä vanhasta kirjakielestä tai murteista.

► VKS 1985 *härillinen*; SMS 1994 *härillään*.

häritys s. 'uhkailu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-702-[SEF-E:O]] [Profeetat] tottuuat anssatun Rangastoxen wchkauxein ia **Härituxein** ielkin

Johdos verbistä *härittää*, joka etenkin Varsinais-Suomen murteissa tunnetaan merkityksessä 'uhata lyömisellä, heristää'. Verbi ei esiinny Agricolan kielessä, mutta sen variantti *herittää* esiintyy Martilla. Verbin on selitetty johtuvan koiran ärinää jäljittelevästä interjektioista *är* tai *här*, jota on käytetty etenkin koiraa hännättäessä. Johdoksesta *häritys* ei vanhassa kirjakielessä tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä.

► VKS 1985 *häritys*; SMS 1992 *härittää*; SSA 1992 *heristää, häristä*.

härkä s. 'härkä, urospuolinen nauta; vetojuhtana käytetty kuohittu sonni; Tauruksen tähtikuvio ja sitä symboloiva horoskooppimerkki' | (1544) 28 esiintymää

- [A-III-282-[PS-50:13]] Lwletkos minun söuen **Hären** Liha
- [A-III-653-[AM-6:12]] Cuca taita Orichten cansa samota / Eli **Härkein** cansa Callion päle kyndä?
- [A-II-212-[LK-14:19]] Mine ostin wijsi pari **hercki** / ia menen heite coetteleman

- [A-II-475-[1KOR-9:9]] Ei sinun pide kijnisitoman Richtetappauan **hären** suuta Sureneco Jumala härckie?
- [A-I-40] Oijnas hyue **herckä** paha

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on perinteisesti selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, joskin siihen verratut balttilaiskielten sanat, esim. liettuan *žirgas*, latvian *zirgs* ja muinaispreussin *sirgis*, merkitsevät hevosta tai oritta. Merkitysyhteyttä voi perustella sillä, että molempia on käytetty vetoeläimenä maatoissa. Agricolalla *härkä* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *metsä-*, *työhärkä*.

► Thomsen 1890 249; Kalima 1936 103; SKES 1955 *härkä*; VKS 1985 *härkä*; SSA 1992 *härkä*; EES 2012 *härkä*; Junttila 2015 92; NES 2020 *härkä*.

härme → **härmä**

härmä s. 'härmä, huurre' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-220-[PS-147:16]] Hen andapi Lumen ninquin willan, hen haijotta **Härmen**, ninquin Tuhaan
- [A-I-226-[lis.DANC-O:71]] **Härme** ia Lumi.
- [A-III-432-[PS-147:16]] Hen andapi Lumen ninquin Willan / Hen haiotta **Hermen** ninquin Tuhgan.

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, samaa juurta kuin latvian *serma* ja liettuan *šarma*. Ortografisista syistä on mahdollista tietää, onko Agricolan sana luettava *härmä* vai *härme*. Vanhan perussanan *härmä* levikki on murteissa laajempi, sen johdos *härme* tunnetaan etenkin Var-sinais-Suomessa ja jossain määrin Kaakkois-Hämeessä, Kymenlaaksossa ja Etelä-Karjalassa.

► Thomsen 1890 221; Kalima 1936 103; SKES 1955 *härmä*; VKS 1985 *härmä*; SSA 1992 *härmä*; SMS 1994 *härmä*; EES 2012 *härmä*; Junttila 2015 92; NES 2020 *härmä*.

härskyä v. 'olla kiimassa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-213-[PS-E:0]] Quin Rauni Ukon Naini **härsky**, ialosti Wkoi Pohiasti pärsky

Verbi on johdos ärisemisen tai pärskymisen ääntä jäljittelevästä interjektiomaisesta kannasta, ja kaakkoismurteissa se tunnetaan mm. kevyen satamisen, pärskimisen ja vihaisen tai pilkallisen tiuskimisen tai kinastelun merkityksessä. Agricolan ainoa esiintymä on Psalttarin esipuhe-runon kohdassa, jossa kerrotaan muinaisten suomalaisten jumalista, ja sen tulkinnasta on useita näkemyksiä. Asiatyhteyden perusteella se liittyy todennäköisimmin kiimasanastoon. Eräissä hämäläismurteissa *olla härskyllään* viittaa vuohen kiimaan.

► Haavio Vir. 1958a 256; VKS 1985 *härskyä*; Sivula 1989 249; SSA 1992 *härskää*; Koivusalo Kieliposti 1993/1 13–18; SMS 1994 *härskyllään, härskyä*.

härsyttellä v. 'ärsyttää, kiusata, kiihottaa, vihoittaa' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-111-[5MS-32:21]] he **hersyttelit** minua sen cautta / ioca eij ole Jumala / Heiden Äpeimaludens cautta he ouat minun wihoiittanuet
- [A-III-3] ettei se suingan leicki ole – – sencaltaista wiholista [perkelettä] lasten caulahan caikexi heidhen Elin aiaxens **härsyttellä**
- [A-II-478-[1KOR-10:22]] tadhomaco me HErra **härssyttella**? Ollemaco me wäkeuemet quin hen?

Johdos verbistä (→) *härsyttää*. Kansankielessä johdoksesta on tietoja etenkin lounais- ja hämäläismurteista.

► VKS 1985 *härsyttellä*; SMS 1994 *härsyttellä*.

härsyttää v. 'ärsyttää, vihostuttaa; yllyttää' | (1548) 2 esiintymää

- [A-III-763-[MAL-2:17]] Te olette Herran teiden puhellan **hersyttenyet**
- [A-II-445-[ROM-11:00]] Nin mös Juttat ei ole Pacanoiden paranoxen tedhen langeneet / Mutta ette he sen cautta **härsyteteisijn** pacanoita seuraman vskossa.

Etupäässä Lounais-Suomessa ja Hämeessä tunnettu, äänteellisesti motivoituun kantaan perustuva verbi. Kantana oleva interjektioimainen *är, här* (→ *häritys*) jäljittelee vihaista murinaa. Sekä suomen murteissa että lähisukukielissä on useita samantapaisia verbejä, jotka ilmeisesti ovat myös sekaantuneet keskenään.

► VKS 1985 *härsyttää*; SSA 1992 *härsyttää*; SMS 1994 *härsyttää*.

hätä s. 'hätä, vaara, ahdinko, pula; vaiva, ahdistus, tuska; hätätila, hädän sanelema tarve tai pakko; tuskallinen huoli tai kiire' | (1544) 105 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-189-[LK-8:23]] Twlispä nosti Aallon meres – – ia he olit swres **hädhes**
- [A-III-373-R] Ne Nelienet / ouat ne / Jotca Meren päle **Häte** kersiuet / Ja tuleuat quitengin Autetuxi.
- [A-III-322-R] (Sota) cutzutan tesse Campaus / waara tuska ia **häte**.
- [A-I-7] [Tammikuussa ei pidä] pää szonda iskemen, mutta maxa szonda, ios **hätä** käske
- [A-II-9] Ja mös **hädhen** teden / coska tarue on anonut / ouat mös mwiden kielet / puhet ia sanat tehen siselotetud.
- [A-III-483-[JES-38:17]] Catzo, swri **häte** oli minulle Turuasta, Mutta sine olet minun Sieluni sydhemestes wapachtanut
- [A-II-568-[1TSS-5:3]] Rauha on / Ei ole ychten **häte**

Sanalla on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Se on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **sētō-* edustaa mm. muinaisnorjan *sát* 'väijytys'. Merkitysero voidaan selittää rinnakkaistapausten avulla. Muitakaan uskottavia selityksiä ei *hätä*-sanana alkuperästä ole annettu. Agri-colalla *hätä* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *lapsen-*, *meren-*, *vedenhätä*.

► SKES 1955 *hätä*; Koivulehto Vir. 1976a 248; VKS 1985 *hätä*; LÄGLOS 1991 *hätä*; SSA 1992 *hätä*; EES 2012 *häda*; NES 2020 *hätä*.

hätä aika s. 'ahdinko' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-320-[PS-77:3]] Minun **häte aialani** Herra mine etzin

Substantiiveista (→) *hätä* ja (→) *aika* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös genetiivialkuisena sanaliittona.

► vks 1985 *hätääika*; Jussila 1998 *hätääika*; Toropainen 2017 51.

hätävара s. 'hätävара, se mihin turvaudutaan hätätilassa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-548] rucolen sinua, ninquin aijnoan **hätewaran** ia auttaijan, sinun caikein rackahiman poias Jesusen Christusen nimehen

Substantiiveista (→) *hätä* ja (→) *vara* muodostettu yhdyssana, jota Agricola on käyttänyt käännösvastineena saksan ilmaukselle *nott helffer* 'auttaja hädässä'.

► Gummerus 1947 326; vks 1985 *hätävара*.

hätäys s. 'ahdinko' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-502] Jumala, sine tunnet caiki sinun laupiudhes ia hyuettegos meiden **häteydhēn** pällen wloshaijotetun oleuan

Sana on todennäköisesti johdos verbistä *hätäytä*, joka esiintyy Agricolalla johdoksen (→) *hätäyttää* kantasana. Periaatteessa *hätäys* voisi olla myös johdos substantiivista (→) *hätä*. Rakenteeltaan vastaavat johdotukset ovat nykysuomessa yleensä verbikantaisia, mutta Agricolan kielessä myös nominikantaisista löytyy rinnakaistapauksia (esim. → *hyväys*, *kylläys*, *syväys*) eikä teonnimien ja ominaisuudennimien välillä ole jyrkkää eroa. *Hätäys*-johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Eräissä pohjoisissa murteissa se esiintyy inessiivimuotoisena ja omistusliitteellä varustettuna adverbina *hätäyksissään* 'hädissään'.

► Hakulinen 1979 224–225; vks 1985 *hätäys*; Kiuru 1988a 161–162; SMS 1994 *hädätä*, *hätäyksissään*, *hätääntyä*.

hätäyttää v. 'saattaa hätään, hylätä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-463] me rucolema, etteij sine meite auwusta **häteyteis**, ia ylenannaisi

Johdos verbistä *hätäytä*, joka puolestaan on johdos substantiivista (→) *hätä*. Verbi *hätäytä* 'hätäntyä, ahdistua, joutua ahdinkoon' ei esiinny Agricolan kielessä, mutta se tunnetaan muusta vanhasta kirjakielestä, mm. Jaakko Finnon virsikirjasta (1583).

► vks 1985 *hätäyttää*, *hätäytä*.

hätäännyt, hätäantenyt s. ja a. 'hädässä oleva, hätään joutunut, hädänalainen' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-805] caikein murhelisten / ia turwattomain / kieuhedhen / waijuasten / **hätenydhen** / ia couan raskatetudhen Inhimisten edeste
- [A-III-371-[PS-107:0]] Ette hen Keuhie autta / Fangituit pelasta / Sairahit paranda / Ne Mereen **Hätenyet** holhopi
- [A-III-656-[AM-8:6]] me saisim ne Kieuhet Rahallam, ia ne **Hätennyet** Kengein edest, meiden haltuna
- [A-I-519] Me waijuaset **hätendenet** poiskietut Inhimiset olema sinun tyges / sinun Jumallisen wisaudhes tedhen kyllle corckiasta tilatut ja adhistetut

Verbin (→) *hätäänteä* konsonantti- tai vokaalivartaloinen partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *hätääntyä*.

hätäänteä v. 'joutua hätään t. ahdinkoon' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-214-[LK-15:14]] tuli swri Nelke caickeen siihen Makundan, Ja hen [tuhlaaja] rupeis **hätendemen**

Johdos substantiivista (→) *hätä*. Rinnakkaisjohdos *hätääntyä* esiintyy Agricolalla vain partisiippimuotoisena (→ *hätääntynyt*).

► Jännes 1886 157–158; VKS 1985 *hätääntyä*.

hätääntynyt a. 'hätääntynyt, hädissään oleva' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-500] Me waijwaset **hätendynet** Inhimiset / parghuma tenepene sinun tyges / surckian sydhemen cansa

Verbin *hätääntyä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. *Hätääntyä* ei esiinny Agricolalla persoonamuotoisena, sen asemesta käytetään rinnakkaisjohdosta (→) *hätäänteä*.

► VKS 1985 *hätääntyä*.

hävetä v. 'hävetä, tuntea häpeää, olla häpeissään; ujostella' | (1544) 49 esiintymää

- [A-I-38-[JER-3:25]] ionga pälle me wskalsima / site meiden pitä nyt **häpemen**
- [A-II-193-[LK-9:26]] cukaikenens minua **häpie** ia minun sanoiani / Site mös Inhimisen Poian pite **häpiemen**
- [A-II-634-[HEB-2:11]] eipe hen mös **hepiä** heite Welixens cutzua
- [A-III-135-[1MS-2:25]] Ja he olit molemat alastomat / se Inhiminen ia henen Emendens / ia eiuet he **häueneet**.

Johdos substantiivista (→) *häpiä*, *häpeä*.

► VKS 1985 *hävetä*¹.

hävitetty *a.* 'hävitetty, tuhottu, hylätty' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-300-[PS-102:7]] Mine olen ninquin Pellicani corwesa / Mine olen ninquin hwhkaija njsse **häwitetyis** Caupungisa.
- [A-III-119-[JES-49:19]] Sille ette sinun autia / **häuitetty** / ia turmeldu Maas / pite silloin ahdhas oleman / sinun asuaxes
- [A-III-419-[PS-137:8]] Sine **häuitetty** Tyter Babel / Autuas ombi se ioca sinulle costapi
- [A-II-89-[MT-23:38]] Catzo / teiden Honen pite teille iämen **häwitetyxi**.
- [A-III-359] Mine olen iuri quin Pellicani Coruesa / Mine olen ninquin iocu Hypie njsse **häuitetyis** Caupungeissa.
- [A-III-518-[JES-61:4]] Heiden pite / ne autiat Caupungit / iotca sugust sukuhun tehenasti **häuitettynä** macasit / vdhistaman.

Verbin (→) *hävittää* passiivinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1985 *hävittää*.

hävittäjä *s.* 'hävittäjä, tuhooja; sortaja' | (1549) 5 esiintymää

- [A-III-120-[JES-49:26]] mine tahdon roockia sinun **Häuitteies** heiden omalla Lihallans
- [A-III-693] Mutta sen **Häuitteien** / Babelin Kuningan / ei pidhe sijte palio höistymen / ionga teuty mös sordhetuxi tuleman

Johdos verbistä (→) *hävittää*.

► VKS 1985 *hävittäjä*.

hävittää *v.* 'hävittää, tuhota, kukistaa, tappaa' | (1544) 60 esiintymää

- [A-I-173-[JES-64:10]] Sinun pyhydhes caupungi on **häwitetty**
- [A-II-421-[ROM-1:00]] Pahain neuuoin pesät) iotca öte ia peiue / pyteuet muita Inhimisi wahingotta ia **häwittä**
- [A-III-754-R] se on / Eriseuraist ia Tyrannist sanottu / iotca Christikunda **häuitteuet**.
- [A-II-338-[AP-9:21]] Eikö teme se ole ioca caiki ne Jerusalemis **häwitti** quin site Nime auxenshdhit?

Johdos verbistä (→) *hävitä*. Agricolalla *hävittää* esiintyy myös perusosana yhdys-
verbeissä (→) *poishävittää*, *uloshävittää*.

► VKS 1985 *hävittää*.

hävitys → **hävitös**

hävitä *v.* 'hävitä, lakata olemasta, kuolla, tuhoutua, kukistua; kuihtua, rappeutua' (1544) 8 esiintymää

- [A-I-262-[PS-10:16]] HERRA ombi Kuningas aijna ia ijancaikisehen / ne pacanat pite **häwijemen** henen Makunastans.

- [A-II-118-[MK-3:26]] Ja ios Sathanas ylescarkapi itzeens wastan / ia ombi eroitettu / nin ei hen woi seiso / mutta hen **häuiepi**.
- [A-II-570-[2TSS-E]] se Romarein Waldakunda ennen site wimeiste peiue pite **häwiemen**
- [A-III-633-[JOEL-1:10]] Kedhot ouat **häuinneet** / ia peldo surkiasti seisopi
- [A-III-746-R] Ne portit ia honet / iotca sen Mäen puista rakettu oli. pite **häuiemen**.

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperä on toistaiseksi tuntematon. Agricolalla *hävitä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poishävitä*.

► SKES 1955 *hävitä*; VKS 1985 *hävitä*; SSA 1992 *hävitä*; EES 2012 *hävima*; NES 2020 *hävitä*.

hävit|ös, -ys s. 'hävitys, tuhoaminen, tuho, turmio; hävittäminen, poistaminen' (1544) 14 esiintymää

- [A-I-538] Minun hoocauxen ia moninaijnen **häwitos** maan pälle / sinun ierckeytteköön
- [A-II-440-[ROM-9:28]] Sille ette yxi Hätemys ia **Häuitos** pite tapactaman / ia quitengin se kiendy wanhurskaudhexi. Sille ette itze HERRA pite sen **Häuitoxen** Maan päle hilitzemen.
- [A-III-686-[NAH-E:0]] Nahum ennustapi sijte **häuitoxest**, ionga ne Assyrit – – prucaman piti
- [A-I-604] Olcohon minun wicaijni tyhijenus / himon ia haureudhen **häwitus**

Johdos verbistä (→) *hävittää*.

► VKS 1985 *hävitys*.

hävylinen a. 'säädylinen, siivo' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-746] [Rukoilen, että] olisin aijna modholinen, raijdhis, hurscas, toijmelinen, **häwuylinen**, cuuliaijnen

Johdos substantiivista (→) *häpy*.

► VKS 1985 *hävyllinen*.

hävytöin a. 'häpeämätön, julkea; huonokäytöksinen, siivoton' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-317-[SIIR-23:4]] wariele minua **häwuyttömiste** silmiste
- [A-II-541-R] Ninquin me näemme ne Jomarit oleuan willise / hullut tuijmat / **häwuyttomat** ia heijutauaiset caikis Asiois / Sanois hwdhossa / Pargussa / ia muissa tauoissa.

Johdos substantiivista (→) *häpy*.

► VKS 1985 *hävytön*.

häväiseminen s. 'häpäiseminen, herjaaminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-707-[SEF-2:8]] Mine olen Moabin pilcan / ia Amonin Lasten **Häueisemisen** cwllut / ioilla he minun Canssani soimaneet

Johdos verbistä (→) *häväistä*. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *häväisemös*.

► VKS 1985 *häväiseminen*.

häväisemös s. 'häpäiseminen, herjaaminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-801] Wariele meite nijste hirmuijsista wighoijsista – **häweijsemöxesta**, kielincandeista, ia walechtelemisesta muijnen Inhimisten pälle

Johdos verbistä (→) *häväistä*. Johdosta ei tarkalleen tämän asuisena tunneta muusta vanhasta kirjakielestä. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *häväiseminen*.

► VKS 1985 *häväisemys*; Kiuru 1988a 155.

häväistetty a. 'häpäisty, häpeään saatettu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-492-[JES-45:16]] Mutta ne Epeiumalten tekiet / teuty caiki häpielle ia häueistoxella pysye / ia ynne keskenens **häueistetun** poismenne.

Verbin (→) *häväistää* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy myös normaalina taivutusparadigman osana.

► VKS 1985 *häväistää*.

häväisty a. 'häpäisty, häpeään saatettu' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-175-[JER-31:19]] mine olen tullut häpijen ala / ja seijson **häweistyne**
- [A-I-822] Ne sama / ma mine / särie ia poijskienne / ette he istumilda poispannut ja söxetyt / neuritetyt ja **häweijstit** / ruuetusta lacaijsit Amen.
- [A-III-327-[PS-79:4]] Me olema meiden Napureillen nauruxi tulleet / **häueistysi** ia pilcaxi nijlle / iotca meiden ymberillen ouat.

Verbin (→) *häväistä* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy myös normaalina taivutusparadigman osana. Rukouskirjan *häweijstit* on ilmeisesti luettava *häväistyt*. Jälkimmäisen esimerkin *häueistysi* olisi toisen tulkinnan mukaan *häväistys*-sanana poikkeuksellinen translatiivimuoto (**häväistyyksi*).

► VKS 1985 *häväistä*; Kiuru 1988a 166.

häväist|ys, -ös, hävästös s. 'häväistys, häpeään saattaminen t. joutuminen, häpeä, alennuksen tila, kunnian menetys, pilkka' | (1548) 14 esiintymää

- [A-II-514-R] **Häueistuxen**) se on / Me asettam nyt itzeme / nin quin Heicot / ioita teiden pite kersimen / ioca quitegin meille ombi häpiä ette meiden pite teite kerssimen.

- [A-III-318-[PS-74:22]] Muista ninen **häueistyxin** päle / iotca sinulle iocapeiue nilde Hulluilda tapactuuat.
- [A-III-378-[PS-109:29]] Olcoon minun Wainoliseni **häuestoxen** cansa puetetut
- [A-III-498-[JES-50:7]] Em mine poiskäendenyt Casuoani **häueistyxist** ia Sylgist
- [A-III-492-[JES-45:16]] Mutta ne Epeiumalten tekiet / teuty caiki häpielle ia **häueistoxella** pysye

Johdos verbistä (→) *häväistää*.

► VKS 1985 *häväistys*.

häväistyä v. 'joutua häpeään' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-397-[PS-119:80]] Olcoon minun Sydhemen toimelinen sinun Oikiuxissas, Etten mine **häueistuisi**

Johdos verbistä (→) *häväistää*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *häväistyä*.

häväistä v. 'häpäistä, herjata, pilkata, saattaa häpeään, tahrata (jonkun kunnia t. maine), saastuttaa' | (1544) 56 esiintymää

- [A-I-269-[PS-25:2]] Minun Jumalan sinun pälles mine turwan / ele minua anna **häweiste** / Etteij minun wiholisen minua nauraijsi.
- [A-II-23-[MT-1:19]] Joseph henen miehens oli hurskas / ia ei tactonut hende **häweiste** / mutta aiatteli salaisest henen ylenanda.
- [A-II-479-[1KOR-11:4]] Jocainen Mies quin rucoele – – ia pitepi iotakin Pääns päle, se **häweise** Päänse
- [A-III-691-[NAH-3:6]] mine tadhon sinun sangen cauhistettawaxi tedhä / ia sinun **häueiste** ia tedhe sinusta ydhen Cauhistoxen

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu (→) *häpiä* ja nykyisen yleiskielen *häpeä*. Vahva-asteinen *häpäistä* ei esiinny Agricolan teksteissä eikä juuri muusakaan vanhassa kirjakielessä ennen 1700-lukua. Kansankielessä heikkoasteinen *häväistä* tunnetaan etenkin Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa.

► VKS 1985 *häväistä*¹; SMS 1994 *häpäistä*.

häväistää v. 'saattaa häpeään' | (1551) 5 esiintymää

- [A-III-310-[PS-70:4]] Tacaperin he kietkön, ia tulcon **häueistetysi**, Jotca minulle pahoia souat
- [A-III-564-[JER-51:17]] Caiki Inhimiset ouat Tompelit heiden konstins cansa / ia iocainen Cullanseppe **häueisteten** heiden Cuuains cansa.

Johdos verbistä (→) *häväistä*.

► VKS 1985 *häväistää*.

häväistös → häväistys

häväisys s. 'häpäiseminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-583-[1TIM-6:4]] [Hairahtunut] on sairas Kysymisis ia Sanancampauxis, ioista nouse Cateus, Rijta, **Häueisus** Pahatlwlot

Johdos verbistä (→) *häväistä*. Johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä. On mahdollista, että Agricolan johdos on painovirhe, ja tarkoitettu muoto on *häväistys*. Esiintymä on myös mahdollista tulkita ominaisuudennimeksi *häväisyys*.

► VKS 1985 *häväisys*.

hävästös → häväistys

hää → häät

häähuone s. 'häätalo' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-84-[MT-22:10]] **Häähone** teutettin werahista

Substantiiveista (→) *häät* ja (→) *huone* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1985 *häähuone*.

hääkansa s. 'hääväki, häävieraat' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-179-[LK-5:34]] Ette te woi **Hääcanssa** paastoman watija

Substantiiveista *hää* (→ *häät*) ja (→) *kansa*¹ muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hääkansa*.

häälaulu → häidenlaulu

häälyttää v. 'heiluttaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-682-[ILM-6:13]] Fikunapuu waristapi henen Fikunans, coska hen swresta Twlesta **häälyteten**

Verbi on joko johdos verbistä (→) *häälyä* tai äänteellinen variantti synonyymisestä verbistä (→) *häälyttää*. Variantti *häälyttää* tunnetaan etenkin Varsinais-Suomen ja Satakunnan murteissa.

► VKS 1985 *häälyttää*; SMS 1994 *häälyttää*.

häälyä v. 'huojua, heilua' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-185-[LK-7:24]] Tahdoittako te nähdä Roco, ioca twlesta **hääly**

Äänteellinen variantti synonyymisesta verbistä (→) *häilyä*. Kansankielessä *häälyä* tunnetaan etupäässä Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa.

► VKS 1985 *häälyä*; SMS 1994 *häälyä*.

hää s. 'hää, juhla avioliittoon vihittäessä; (kuv.) iankaikkinen elämä' (1544) 19 esiintymää, myös Westh

- [A-I-36] Tämä Canon eli Taulu osotta mite cussaki Merkise on tekeminen – – **Häite** walmista
- [A-II-249-[JH-2:1]] JA colmanden peuen olit **Hædth** Canas Galileas
- [A-III-15] **Häiden** ia Auioskeskon meno ombi yxi Mailmainen säty
- [A-II-709-[ILM-19:7]] Caritzan **Häadh** ouat tulluet

Sana on selitetty lainaksi keskialasaksan sanasta *hōg* tai *hōge*, joka merkitsee iloista juhlaa, juhla-ateriaa, hääjuhlaa tms. Sanan loppukonsonantti on vaihdettu suomalaiseksi monikon tunnukseksi, joka esiintyy monissa muissakin juhlien ja merkkitapausten nimityksissä. Yksikkövartalo *hää*- esiintyy yhdyssanojen alkuosana (→ *häähuone*, *hääkansa*, *häävaate*). Samantapaisia sanoja on myös eräissä suomen lähisukukielissä, mutta näille ei voi rekonstruoida yhteistä alkumuotoa, vaan niitä on pidettävä myöhempinä, rinnakkaisina lainoina.

► SKES 1955 *hää*; VKS 1985 *hää*; SSA 1992 *hää*; Koivulehto Vir. 2002 490–507; Bentlin 2008a SUST 256 65; NES 2020 *hää*.

hääätäjä s. 'hääätäjä, hävittäjä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-260-[PS-10:0]] Christusen Euangelium wiholisi ia **häteitä** wastian Rucous

Johdos verbistä (→) *hääätä*.

► VKS 1985 *hääätäjä*.

hääätämys s. 'hävitys, tuho' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-440-[ROM-9:28]] yxi **Hätemys** ia Häuitos pite tapactaman, ia quitengin se kiendy wanhurskaudhexi

Johdos verbistä (→) *hääätä*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *hääätämys*.

hääätä v. 'karkottaa, ajaa (pois); ahdistaa, vainota' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-315-[VIIS-9:4]] äle minua **hädhä** sinun lapsistas
- [A-I-511] **Häädhe** mös mejsse synnin waldakunda / alaspolghe meisse ne lihan himot

- [A-III-231-[PS-17:9]] Wariele minua – – Nilde Jumalattomild /
iotca minua **hääteuet** / Minun Wiholisistani / iotca minun Sieluani
ymberipiritteuet.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä sekä saamessa. Sanavartalon etäisempi alkuperä on tuntematon.

► SKES 1955 *häättää*; VKS 1985 *häättää*; SSA 1992 *häättää*; Aikio 2006b SUSA 91 48.

häävaate s. 'hääasu, juhlavaatteet' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-84-[MT-22:11]] [Kuningas] näki sielle yhden Inhimisen ei watetun
hääwattella

Substantiiveista *hää* (→ *häät*) ja (→) *vaate* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kahdesti myös sanaliittona, joka on tulkittava luontaiseksi yhdys-sanaksi. Rukouskirjassa ilmaus esiintyy vertauskuvallisessa merkityksessä 'usko t. se mikä tekee ihmisen Jumalalle kelpaavaksi' (A-I-426 [Pue meitä] sille wimeijssedomio peijwelle, siihen cunnialliseen *hää waattehen*).

► VKS 1985 *häävaate*; Toropainen 2017 51, 111.

höistyä v. 'hyötyä, voimistua' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-693-[HAB-E:0]] Babelin Kuningan, ei pidhe sijte [Israelin hävittämisestä]
palio **höistymen**

Johdos verbistä (→) *höistää*. Kansankielessä johdos tunnetaan lähinnä Keski- ja Pohjois-Karjalassa, Savossa ja karjalan kielessä

► VKS 1985 *höistyä*; SSA 1992 *höystää*; SMS 1994 *höistyä*.

höistää v. 'höystää, maustaa; lannoittaa' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-137-[MK-9:50]] Hyue calu ombi soola, mutta ios sola tule maguttomaxi,
mille te sen **höistette?**
- [A-III-414-[PS-133:0]] Taiuan Nestelle – – Maa, Pellot, Nitut ia Kedhot – –
castetan, toretan ia **höisteten**

Verbillä tai sen tavallisemmalla variantilla *höystää* on vastineita karjalassa ja lyydissä. Verbi on selitetty johdokseksi siitä samasta *hyö*-vartalosta, joka esiintyy sanassa (→) *hyödyttää* ja kuuluu etymologisesti yhteen adjektiivin (→) *hyvä* kanssa. Suomen kansankielessä merkitys 'maustaa' tunnetaan etenkin itämurteissa, 'lannoittaa' etenkin Pohjanmaalla ja Kainuussa.

► SKES 1955 *höystää*; VKS 1985 *höystää*; SSA 1992 *höystää*; Koivulehto 2016 SUST 274 414–415; NES 2020 *höystää*.

höistö s. 'höystö, maanparannusaine, lannoite' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-444-[ROM-11:17]] [Sinä] olit yxi Metze Oliupw – – ia olet osalisexi tullut sijte Jwresta, ia sijte Oliopuun **höistösta**

Johdos verbistä (→) *höistää*. Sama johdos tunnetaan myös karjalassa.

► vks 1985 *höystö*; ssa 1992 *höystää*.

höystyä → **höistyä**

höystää → **höistää**

höystö → **höistö**

iankaiken → **ijankaiken**

iankaikkinen → **ijankaikkinen**

iankaikkisesti → **ijankaikkisest(a)**

iankaikkisuus → **ijankaikkisuus**

ibidem *adv.* 'samoin kuin edellä' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-327] Cosca Arki seisähtijn / nijn sama Moijses nein rucoeli.
ibidem.

Sitaattilaina latinan adverbista *ibidem*, joka koostuu adverbista *ibi* 'siellä' ja demonstratiivisuffiksista *-dem*. Sanaa käytetään joko sellaisenaan tai lyhennettynä (*ibid.*) toiston välttämiseksi.

► Etymonline 2023 *ibid.*

idus *s.* 'idus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-5] Teme noutaua Kalendarium, Ensin osotta wasemelle polelle, iocaytzen Kwn peiue lughun – – Sijtte Calenderit, Nonat, ia **Iduset**

Sitaattilaina latinan sanasta *idus*, joka tarkoittaa maaliskuis-, touko-, heinä- ja lokakuun 15. tai muiden kuukausien 13. päivää roomalaisessa kalenterissa. Päivä oli tärkeä, koska silloin maksettiin korot ja opettajien palkat.

► Castrén & Pietilä-Castrén 2000 *Idus*.

idäinen *a.* 'itäinen, idän ilmansuunnalla oleva' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-659] ne colmet Tietejjetä **idheiselde** maalta

Johdos substantiivista (→) *itä*. Lounaismurteiseen tapaan sanavartalossa on heikko aste *-inen*-johtimen edelleä.

► VKS 1985 *itäinen*.

Idäntähti s. 'Orion' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-650-[AM-5:8]] [Jumala] tekepi Otauian ia **Idhäntedhen**

Substantiiveista (→) *itä* ja (→) *tähti* muodostettu yhdyssana, joka asiayhteydessään on ilmeisesti tulkittava Orionin tähdistöön viittaavaksi erisnimeksi. Kansankielessä *idäntähti* tunnetaan vain Venuksen nimityksenä. Vanhassa kirjakielessä sanasta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *idäntähti*; SMS 1994 *idäntähti*.

idättää v. 'idättää, saattaa itämään' (kuv.) | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-718-719] Quin seluet Sanat lijckuuat kiales, nin he sarnates, ioxeuat mieles. Joilla Seuran pelto kylueeten, wan pyhest Hengest ne **idhetteen**.

Johdos verbistä (→) *itää*. Agricolan ainoa esiintymä on loppusointua tavoittelevassa runossa ja muodoltaan konsonanttivartaloinen passiivi 'idätetään'.

► VKS 1985 *idättää*.

ies, ijēs s. 'vetohärkien valjastuslaite, taakankantolaite; (kuv.) alistava valta, orjuus, sorto, kuorma, taakka' | (1544) 20 esiintymää

- [A-I-320-[SIIR-51:34]] Ja henen **Ikeens** ala andacat teiden caulan / ia soocat teiten opetetta
- [A-II-53-[MT-11:30]] minun **ikeen** ombi souelias / ia minun corman on kewijä.
- [A-III-125-[3MS-26:13]] olen serkenyt teiden **Ikeen**, ia olen andanut teiden oikiana keudhe
- [A-II-505-[2KOR-6:14]] Elket wetekö **Iieste** vskottomain cansa.

Sanalla on vastineita eteläisissä lähisukukielissä. Sitä on useissa yhteyksissä arveltu slaavilaiseksi lainaksi, mutta tarkkaa lainalähdettä ei äännehistoriallisten syiden takia ole voitu osoittaa. Myöhäiskantaslaavissa vastaava sana on ollut *igo*.

► Thomsen 1869 118; Mikkola 1894 SUST 8 77; Toivonen Vir. 1951 312; SKES 1955 *ies*; Plöger 1973 315-319; VKS 1985 *ies*; SSA 1992 *ies*; Koivulehto 2016 SUST 274 405 alav. 7; NES 2020 *ies*.

iestää → **ijestää**

ihainen a. 'rakas, mieluinen, iloinen' | (1549) 3 esiintymää

- [A-III-193] mös olen Inhimisten **ihainen** Welij / senuoxi ette meille caikilla yxi Ise Taiuaise ombi
- [A-III-557-[JER-31:20]] Eikö Epraim ole minun rackain Poican, ia minun **ihainen** Lapsen?
- [A-III-741-[SAK-8:19]] kymmenennen Cwcaudhen Paastot / pite kiendymen Judan Honelle iloxi ia riemuxi / ia **ihaisexi** wodhen iuhlaxi

Johdos nominista *iha* (→ *ihana*). Johdosta ei tunneta nykyisissä murteissa, mutta kirjalliset esiintymätiedot viittaavat siihen, että se on ollut jossain määrin käytössä lounais- tai hämäläismurteissa.

► VKS 1985 *ihainen*; Rintala 2003 32–35.

ihaisesta *adv.* 'mielellään' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-516-[2KOR-12:15]] sangen **ihaisesta** mine tahdhon itzeni altijxianda

Adjektiivin (→ *ihainen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Samasta adverbista ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *ihaisesti*.

ihana *a.* 'rakas, mieluinen, kaivattu' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-552-[FIL-4:1]] minun rackat ia **ihanat** Weliet
- [A-III-622-[HOS-9:16]] Ephraim on löty / henen Jurens on quiuetut / ettei he sillen taidha hedelmete canda. Ja waicka he wiele cannaisit / nin mine tadhon quitengin sen **ihanan** hedelmen heiden Rumistans cooletta.

Johdos sanavartalosta *iha*, jolle on esitetty varmoja vastineita useista lähisukukielistä ja mahdollisesti mordvasta. Virossa *iha* esiintyy itsenäisenä sanana mm. halun, mieliteon ja himon merkityksessä. Vartalo on aiemmin selitetty vanhaan perintö-sanastoon kuuluvaksi, mutta uudemman selityksen mukaan se on hyvin varhainen iranilainen laina, jolle rekonstruoitua lähtömuotoa **i(s)stsā* vastaa muinaisintian *icchā* 'toive, halu'.

► SKES 1955 *iha*; Kangas Vir. 1956 129–133; VKS 1985 *ihana*; UEW 1988 636–637; SSA 1992 *iha*; Koivulehto 2001c FS Parpola 365–366; Rintala 2003 294–308; Holopainen 2019a 89–90; NES 2020 *ihana*.

ihannella *v.* 'hyvällä, helliä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-528-[JES-66:12]] Nisise teite pite cannettaman, ia poluein päle teite pite **ihandeleman**

Johdos sanavartalosta *iha* (→ *ihana*). Sanan kansankielinen levikki painottuu länsimurteisiin.

► VKS 1985 *ihannella*; Rintala 2003 201–203.

ihastos → **ihastus**

ihastua, **ihastuva** *v.* 'iloita, riemuita, olla iloissaan (myös kuv.); ilahtua, riemastua; virkistyä; ilmaista ääneen ilonsa, kohottaa ilohuuto' | (1544) 63 esiintymää

- [A-III-251-[PS-31:8]] Mine **ihastun** ia riemuitzen sinun Hywydhes tedhen
- [A-I-86-[MT-2:10]] Cosca he nyt Tächden näijt, **ihastuijt** he sangen swrella ilola

- [A-I-15] Coko loondo nyt wircopi. Meri / maa / ia Taiuas **ihastupi**.
- [A-II-599-[FLM-1:20]] Ah armas Welien / szoo minun **ihastuua** sinusta Herrasa.
- [A-III-341-R] **Ihastuuat**) se on / Coco Maa wiherttä ia caunis seiso.
- [A-III-277-[PS-47:2]] **ihastucat** Jumalalle, iloisen änen cansa

Johdos sanavartalosta *iha* (→ *ihana*). Sama johdos tunnetaan myös useissa lähisukukielissä.

► VKS 1985 *ihastua*; Rintala 2003 163–198.

ihastuksis *adv.* 'riemuissaan' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-549-[FIL-2:19]] ette mineki **ihastuxis** olisin, coska mine saan tietee quinga teiden käten kieupi

Substantiivin (→) *ihastus* loppuheittoinen monikollinen inessiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *ihastus*.

ihast|us, -os *s.* 'ilo, riemu, ihanuus; riemuhuuto, ylistys' | (1544) 13 esiintymää

- [A-I-536] [Anna minun] sinussa leweite – – ylitze caiken **ihastuxen** ja iuhlan
- [A-I-732] nijlle sine palio paramat **ihastuxet** sinun pyhes henges cautta walmistit / ioijta eij mailma tunne
- [A-III-119-[JES-49:13]] Riemuitze sine Maa, kijttekete te Woret **ihastuxella**
- [A-III-491-[JES-44:23]] Ihastu sine Maa tällä alhalla / paucuckat te Woret **ihastoxella** / metze ia caiki puudh henesse.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos verbistä (→) *ihastua*.

► VKS 1985 *ihastus*; Rintala 2003 191–194.

ihastuttaa *v.* 'ilahduttaa, tehdä iloiseksi' | [1544] 1 esiintymä

- [A-I-732–733] mine rucolen, ettes sinun henges woijtetus – – minun mielen terueliselle ilolla **ihastutaijs**

Verbillä on vastineita itäisissä lähisukukielissä. Se on johdos verbistä (→) *ihastua*.

► VKS 1985 *ihastuttaa*; Rintala 2003 190–191.

ihdoilansa *adv.* 'valloillaan; vapaana, turvassa' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-611] olema ninquin ylenannettut / **idhoijlam** / ia paijmeneta
- [A-I-677–678] Me waijuaset Inhimiset, iotca meiden wiholisistam emme coskan **ihdolam** ole
- [A-I-715] ed ikenens nijte ylenanna / iotca sinun hywuydhes pällen heidens loottauat / ionga pelastain hekin mös **idhoijlansa** ouat / iotca coleuat.

Substantiivin (→) *ihta* monikon omistusliitteellinen adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Kansankielessä adverbini tunnetaan etenkin Etelä-Pohjanmaalla ja lähialueilla. Samasta adverbista ei tunneta muita esiintymiä vanhasta kirjasuomesta.

► VKS 1985 *ihta*.

ihme, -h, imeh s. ’jumalallinen tunnusteko, ihmetyö; yliluonnollinen tapahtuma, asia tai ilmiö; ihme, ihmetystä herättävä, hämmästyttävä, erikoinen asia tai ilmiö; ihmette-
lyn, kauhistelun kohteena oleva ihminen tai asia’ | (1544) 111 esiintymää, myös Westh

- [A-I-131-[NEH-9:10]] [Sinä] tegijt **ihmet** ia tunnustechdhet, Pharaonin, ia caikein henen palueliains cansa
- [A-II-486-R] Moninaisten kielten cautta ne Christitömet Uskoon kiendyuet / ninquin muinen Merkein ia **Ihmetten** cautta.
- [A-III-45-46] Eipe se **imeh** ole, Ette se [maailmanloppu] nin ekiste tapactu.
- [A-III-311-[PS-71:7]] Ninquin iocu **Ihme** mine olen monille techty

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä sekä saamessa. Sukukielten vastineet osoittavat, että sanan alkuperäinen asu on ollut **imeš* ja tästä edelleen syntynyt *imeh*. Osassa suomen murteita on tapahtunut metateesi, jolloin sana on muuttunut asuun *ihme*. Sanavartalo on selitetty esibaltilaiseksi lainaksi, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä vastaa mm. latvian *zīme* ’merkki, kerta, jälki’ ym. Merkitysero voidaan selittää rinnakkaistapauksien avulla. Toisen ja uudemman selityksen mukaan sanalla on etymologisia vastineita hantissa, esimerkiksi itähantin pyhää tai pyhitettyä merkitsevä *jiməŋ*. Näiden perusteella sana voidaan katsoa ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *ihme*; Rapola 1966 256–258; VKS 1985 *ihme*; Koivulehto 1991 80–81; SSA 1992 *ihme*; Koivulehto 1999c SUST 237 323–328; EES 2012 *ime*; Junttila 2015 101, 190; Aikio 2015b LU 8–9; NES 2020 *ihme*; Holopainen 2021 216.

ihmeellinen, ihmeellinen, imehelinen, imeelinen a. ’ihmeellinen, yliluonnollinen, jumalallinen; käsittämätön, vaikuttava, suurenmoinen; ihmetystä herättävä, kummallinen, erikoinen, tavallisuudesta poikkeava, outo’ | (1544) 52 esiintymää

- [A-I-214-[PS-145:5]] sinun **imeelisie** töijtes mine muijstuttelen
- [A-I-484] me armolisesta wlgoš pimeydheth / sinun **ihmellisen** walkeutes cutzutut olema
- [A-I-282] O HERRA Jesu Christe sinua mine rucolen / sen sinun **ihmelisen** rackaudhes tedhen / iollas Inhimisen sickiet racastit
- [A-II-83-[MT-21:43]] Herralda ombi teme techty ia on **imehelinen** meide ilmein edes
- [A-II-274-[JH-9:30]] Se on sangen **ihmelinen** ettei te tiedhe, custa hen on

Johdos substantiivista (→) *ihme, imeh*. Ortografisista syistä Agricolan esiintymien tarkkaa lukutapaa on mahdotonta tietää. Lyhytvokaalinen *ihmeline* tunnetaan erityisesti lounaismurteissa. Agricolalla *ihmeellinen* esiintyy myös perusosana yhdys-
sanassa (→) *ylenihmeellinen*.

► VKS 1985 *ihmeellinen*; SMS 1994 *ihmeellinen*.

ihmeellisemästä *adv.* 'ihmeellisemmin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-400] Jvmala caikiwaldias / ioca Inhimisen sangen ihmelistesta loiht / ja site **ihmelisemesta** sen lunastit

Adjektiivin (→) *ihmelinen* komparatiivimuodon elatiivisija, jota on käytetty adverbina. Muoto on käännös Missale Aboensen pääsiäisvigiliasta latinan adverbista *mirabiliter* [Gummeruksella painovirhe *miriabiliter*].

► Gummerus 1947 183; VKS 1985 *ihmeellisesti*.

ihmeellisestä, imehellisest *adv.* 'ihmeellisesti, ihmeteltävästi, suurenmoisesti; tavallisuudesta poikkeavalla tai ylluonnollisella tavalla' (1544) 14 esiintymää, myös Westh

- [A-I-195] Kijtoswirsi sen Caunin Norudhen polesta / ionga Jumalan armo kiusauxist / wastoinkieumisist / ia wiholisist / **ihmelisestä** wariele
- [A-II-83-[MT-21:00]] ne Coriat pyhet / iotca cooleuat omassa pyhydhesens / ellei he **imehellisest** ymberikietyxi tule.
- [A-III-477-[JES-29:14]] mine mös tadhon temen Canssan cansa **ihmelisesta** menne, hirmulisesta ia camalasta

Adjektiivin (→) *ihmelinen, imehellinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *ihmeellisesti*.

ihmehdellä → **imehtellä**

ihmehtellä → **imehtellä**

ihmehtiä *v.* 'ihmetellä, hämmästellä, olla kauhuissaan' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-199-[PS-33:8]] Caiki mailma pelätkehen Herra, hende kaiki **ihmechtiken**
- [A-II-350-[AP-13:41]] Catzocat te Ylencatzoijat ia **ihmetikä** ia poiskatocat, Sille mine teen ydhen töön teiden aicanan

Johdos substantiivista (→) *ihme*. Verbistä ei vanhasta kirjakielestä tunneta Agricolan lisäksi muita esiintymiä. Suomen kansankielessä siitä on hajatietoja. Agricolan käskymuodossa *ihmetikä* 'ihmettikää' on tapahtunut lounaismurteille ominainen assimilatio *ht > tt*. Westhin koodeksissa on rinnakkaisjohdos *ihmehdellä*.

► Rapola 1966 246–247; VKS 1985 *ihmehtiä*; SMS 1994 *ihmehtiä*.

ihmetellä → **imehtellä**

ihmeys *s.* 'ihmetys, kummastus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-320-[AP-3:10]] [Ihmiset] tulit teuten **jhmeydhest** ia hemmestyst sen ylitzen quin sille [rammalle] tapachtanut oli

Substantiivin (→) *ihme* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *ihmeys*.

ihminen → **inhiminen**

ihmisparka → **inhimisparka**

ihmisyy → **inhimisuus**

iho s. 'iho, hipiä, nahka; ihmisruumis' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-177-[VLT-5:10]] Meiden **ihoma** ombi poltettu, ninquin wghnis, sen hirmuisen Nelghien tähden
- [A-III-575-R] Nazareit Juttain seas / olit nin quin meille Munkit Quin hen sanois / iotca ennen olit raitit / teruet / walket ia punaiset **ihostans**
- [A-I-519] olet sinun **Ihosas** sen Ristin puun päälle, meiden synnit candanut
- [A-III-400-[PS-119:120]] Mine pelken itzeni sinusta / nin ette minun **ihon** wärise / Ja wapitzen sinun Domios teden.

Sanalle on esitetty vastineita sekä lähi- että etäsukukielistä permiläiskieliin asti, mutta etäsukukielten vastineet saamea lukuun ottamatta ovat äänteellisistä syistä epävarmoja. Sana on perinteisesti laskettu vanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvaksi, ja sanavartalon alkuperäiseksi asuksi on rekonstruoitu **jiša*. Eräät tutkijat ovat yhdistäneet etymologisesti toisiinsa *iho*-sanan ja sen *iha*-vartalon, josta on muodostettu mm. (→) *ihana*. Uudemman selityksen mukaan *iho* olisi kuitenkin suora laina kantairanin sanasta **iza*- 'nahka', joka on kantasana esim. avestan adjektiivissa *izaēna*- 'nahkainen'. Tähän selitykseen liittyy kuitenkin niin monia äänteellisiä ongelmia sekä lähtö- että tulokielten osalta, ettei sitä ole pidetty uskottavana. Sen sijaan on arveltu, että kysymyksessä on joukko rinnakkaisia lainoja jostakin tuntemattomaksi jääneestä substraattikielestä. Agricolan merkitys 'ihmisruumis' on ilmeisesti lainaa virosta, jossa *ihu* merkitsee nimenomaan 'ruumis'. Sama merkitys esiintyy myös myöhemmin vanhassa kirjakielessä, mutta suomen kansankielessä se on tuntematon.

► SKES 1955 *iho*; VKS 1985 *iho*; UEW 1988 636–637; SSA 1992 *iho*; Koivulehto 2001c FS Parpola 369–271; Holopainen 2019a 93–94; NES 2020 *iho*.

ihota v. 'haluta, ikävöidä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-602-[1PT-1:12]] sen pyhen Hengen cautta Taiuahasta lehetetyn, Jota Engelitki mös **ihoitzeuat** catzoa

Johdos sanavartalosta *iha* (→ *ihana*). Verbistä ei suomen kielessä tunneta muita esiintymiä, ja se onkin ilmeisesti rinnastettava viron *iha*-kantaisiin verbeihin, jotka merkitsevät 'haluta'. Rakenteen ja johtosuhteen lähimmät vertailukohdat löytyvät kuitenkin karjalasta.

► VKS 1985; Rintala 2003 214.

ihtha s. 'tilaisuus, mahdollisuus, vapaus' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-514[2KOR-11:12]] minun pite heilde **ihdhan** häätämen, iotca **ichtha** etziuet heitens kerskata

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Nykysuomessa sitä edustaa adverbiksi kiteytynyt instruktiivimuoto *ihan*. Vanhassa kirjakielessä vartaloa edustaa myös adverbi (→) *ihdoila*. Sanavartalon alkuperä on pitkään ollut epäselvä ja kiistanalainen. Aikoinaan ehdotettu germaaninen lainaetymologia ei ole saanut kannatusta. Uusimman ja uskottavimman selityksen mukaan kysymyksessä on vanha indoiranilainen tai iranilainen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **iš-ta*- edustaa muinaisintian *istā*- 'haluttu, himottu; halu, himo'. Kysymyksiä herättää kuitenkin vastineiden täydellinen puuttuminen sukukielistä, mikä viittaisi siihen, että sana on tullut käyttöön vasta suomen kielen itsenäisen kehityksen aikana.

► Jännes 1891 Suomi 3: 4 191–192; SKES 1955 *ihtha*; Kylstra 1961 167–168; VKS 1985 *ihan*, *ihtha*; SSA 1992 *ihan*; Koivulehto 2001c FS Parpola 366–367; Holopainen 2019a 95–96; NES 2020 *ihan*.

iilkotti s. 'siili' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-363-[PS-104:18]] Ne corkiat Wooret ouat Williuochtein turua, Ja ne Kiurauniot Canelitin. **Ijlkottein**.

Laina ruotsin sanasta *igelkott*, joka suomenruotsalaisissa murteissa esiintyy myös asussa *iilkott*. Agricolan kääntämässä psalmitekstissä vaihtoehtoina esitetyt (→) *kaneli* ja *iilkotti* ovat korvaavia nimityksiä tuntemattomille eläimille, joiden pitäisi alkutekstin mukaan olla tamaaneja.

► Streng 1915 40–41; SKES 1955 *iilikotti*; VKS 1985 *iiliskotti*; SSA 1992 *iilikotti*; Häkkinen 2007a 14; NES 2020 *iiliskotti*.

iisoppi → **isoppi**

ijankaiken *adv.* 'ikuisesti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-214-[PS-145:2]] Jocapeijue mine cunnioitzen sinua, ia iulistan sinun nimes aijna ia **ijanakaiken**

Rakenteeltaan hämärtynyt yhdysadverbi, joka on tiivistynyt substantiivin (→) *ikä* ja kvanttorin (→) *kaikki* muodostamasta sanaliitosta. Molemmat rakenneosat ovat yksikön instruktiivimuodossa. Periaatteessa muoto voisi olla myös yhdyssubstantiivin (→) *ijankaikki* instruktiivimuoto, mutta tämä on epätodennäköistä, koska substantiivi on marginaalinen erikoisuus. Sen sijaan kongruentit instruktiivirakenteet ovat kansankielessä tavallisia.

► Hakulinen 1979 106; VKS 1985 *ianakaiken*.

- [A-II-598-[FLM-1:15]] senteden hen lehes hetkexi poislexi sinulda ettes henen **ijankaikissa** iellenssaisit

Rakenteeltaan hämärtynyt yhdyssubstantiivi, jossa määriteosana on (→) *ikä*-sanana takavokaalinen variantti ja perusosana on kvanttoripronomini (→) *kaikki*². Harvinaislaatuinen substantiivi, josta ei tunneta muita esiintymiä, on mahdollisesti abstrahoitu nominista (→) *ijankaikkinen*. On myös mahdollista, että muodossa on latomavirhe, jonka takia yksi tavu on pudonnut pois (**ijankaikisessa* > *ijankaikissa*).

ijan|kaikkinen, ian- a. tai s. 'iankaikkinen, iäti kestävä, loppumaton; elinikäinen, ainainen, pysyvä; ikuisuus' | (1543) 752 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-118-[MK-3:29]] ioca pilca puhu pyhe Hengi watan – – on wicapä **ijankaikisen** Domion
- [A-II-137-[MK-9:45]] Parambi on ettes onduuana elemen sisellemenet / quin sinulla caxi Jalca olis ia heiteteisin Heluettin / siihen **Iankaikkiseen** tuleen
- [A-O-12-[MT-6:13]] sinun on waldacunda, ia woima, ia cunnia ijancaikisesta **ijankaikisehen**
- [A-I-210-[PS-113:2]] Kijetty olcon Herran Nimi, teste saacka haman **ijankaikisehen**

Rakenteeltaan hämärtynyt yhdyssana, jonka määriteosa *ian-* on aikaa tai elinaikaa merkitsevän (→) *ikä*-sanana takavokaalistunut genetiivimuoto ja perusosa johdos kvanttoripronominista (→) *kaikki*². Agricolaalla *ikä*-sanana *k:n* heikkoasteinen vastine on lähes aina kirjoitettu näkyviin *ijan-*. Sanaa käytetään substantiivisesti ennen kaikkea fraaseissa *ijankaikkisesta ijancaikkiseen* 'ikuisesti' ja *ijankaikkiseen* 'ikuisuuteen (asti)'. Agricolan ainutkertainen *ainkaikkinen* sisältää ilmeisen painovirheen: [A-III-594-[DAN-E:0]] Päsisit Taiuahan Christusen tyge, henen autuan aijncaikisen waldakunnan sisel. Myös muita painovirheellisiä muotoja esiintyy (*ijnncakikisesta, joncaikisesta*). Agricolaalla *ijankaikkinen* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *yksijankaikkinen*.

► SKES 1955 *ikä*; Hakulinen 1979 46; VKS 1985 *iankaikkinen*; SSA 1992 *ikä*; NES 2020 *iankaikkisuus*.

ijankaikkise|sta, -st adv. 'iankaikkisesti, ikuisesti, aina, loppumatta; (ei) koskaan, ikänä' (1544) 363 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-250-[PS-30:13]] Herra minun Jumalan mine kijten sinua **ijankaikisesta**
- [A-I-149-[BAR-3:3]] Sine **ijankaikisesta** hallitzet / ja me peretin catooma
- [A-II-262-[JH-6:51]] se quin teste Leiueste söpi / hen elepi **ijankaikisest**.
- [A-II-253-254-[JH-4:14]] ioca sijte wedheste iopi, ionga mine annan henelle, ei se **ijankaikisesta** iano

Adjektiivin (→) *ijankaikkinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *iankaikkisesti*.

ijankaikkisuus s. 'iankaikkisuus, ikuisuus, äärettömän pitkä, aluton ja loputon aika; kuoleman jälkeinen olotila, iankaikkinen elämä' | (1544) 29 esiintymää

- [A-I-523] ionga cansa sine elet / ia Kuningas olet sen pyhen hengen **ijancaikisudhes** / caikissa ijettomassa ijancaikisudhesa
- [A-II-36-[MT-6:13]] Sille ette sinun ombi waldakunda / ia woijma / ia cunnia **ijancaikisudhes**. Amen.
- [A-III-270-[PS-41:14]] Kijetty olcoon HERRA Israelin Jumala / teste nyt ia hamaan **ijancaikisuteen** asti / Amen / Amen.
- [A-I-594] [Anna] ette se, ioca on nykysesa elemesä salaijnen, olisis **ijancaikisudhesa** iulkinen apu

Johdos adjektiivista (→) *ijankaikkinen*.

► VKS 1985 *iankaikkisuus*.

ijatin adv. 'iäti, aina, ikuisesti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-644] ETte sine Taijualinen Ise / yxinens olet se caikiwaldias Jumala / ioca seke Taijwas ia Maasa / caikisa canssoijsa / sijasa / ia paickois olet / ia nijn **ijatin** ieeth

Adverbin (→) *ijäti*, *ijätin* takavokaalinen variantti. Agricolan ainoa esiintymä voi olla painovirhe, mutta se voi olla myös todellinen muoto, koska *ikä*-sananjohdoksissa on muitakin takavokaalisia muotoja (esim. *ijankaikkinen*, *ijankaikkisesti*). Ongelma voi olla pelkästään ortografinen, sillä etuvokaalisuutta ilmaisevat pisteet saattavat normaalitapauksessakin puuttua.

► VKS 1985 *iäti*.

ijestää v. 'iestää, valjastaa ikeeseen' (kuv.) | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-624-[HOS-10:10]] Canssat pite heiden [israelilaisten] ylitzens cocoundeman, coska mine heite **ijesten** heiden molembain Wasicains cansa

Johdos substantiivista (→) *ies*. Verbi tunnetaan konkreettisessa merkityksessä lou-nais- ja hämäläismurteissa.

► VKS 1985 *iestää*; SMS 1994 *iestää*.

ijäksi adv. 'iäksi, ikuisiksi ajoiksi, ikuisesti, pysyvästi' | (1544) 6 esiintymää

- [A-III-761-[MAL-2:3]] [Minä] paiskan teiden Juhlan paskan teiden Casuoin vastan, nin ette se **ijexi** teisse tartuman pite
- [A-I-221-[PS-148:6]] Hen asetti heite **ijexi** ia ijancaikisehen
- [A-I-173-[JES-64:9]] Herra / äle sangen wihastu / ja **ijexi** ajattele Synnin päälle

Substantiivin (→) *ikä* translatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *iäksi*.

ijälinen *a.* 'iällinen, iäkäs, vanha' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-162-[LK-1:18]] mine olen wanha, ia minun Emenden on io **ijälinen**

Johdos substantiivista (→) *ikä*. Agricolalla *ijälinen* esiintyy myös perusosana yhdysadjektiivissa (→) *pitkäijälinen*. Kansankielessä *iällinen* tunnetaan erityisesti pohjois-pohjalaisissa murteissa.

► VKS 1985 *iällinen*; SMS 1994 *iällinen*.

ijä|stä, -sti, -st *adv.* 'ikuisesti' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-171-[JES-63:16]] sine Herra olet meiden Isä, ja lunastaija, se ombi **ijestä** sinun Nimes
- [A-III-494-[JES-46:9]] Muistacat site entiste quin **ijest** on ollut
- [A-III-522-[JES-64:16^]] Mutta sine HERRA olet meiden Isen ia Lunastaian / ia se ombi **ijesti** sinun Nimes.

Substantiivin (→) *ikä* adverbijohdos tai elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Samasta adverbista ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *iästi*.

ijäti, -n *adv.* 'iäti, aina, ikuisesti, ikuisiksi ajoiksi' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-379] Tule / ettes minun Canssan ylesastudh / minun pyhen Engeliten cansa / minun waldakunnasani atrioitzemahan / ia asuman / **ijetin** / ia ijancaikisesta Amen.
- [A-III-512-[JES-57:16]] Em mine **ijeti** tadho ridhellä, ia enge ijancaikisesta wihastu
- [A-I-157-158-[2AK-20:7]] olet sen andanut Abrahamin sinun ystewes siemenille **ijgäti**

Substantiivista (→) *ikä* johdettu adverbi. Alkuaan tapaa ilmaisevan johdinaineksen *-ti, -tin* äännehistoria on epäselvä, mutta samat johtimet esiintyvät Agricolalla muissakin tapauksissa (esim. → *alati, perätin*). Agricolalla sana esiintyy kerran myös takavokaalisena asussa (→) *ijatin*.

► Hakulinen 1979 233; VKS 1985 *iäti*.

ijätöin *a.* 'ajaton, ikuinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-523] Kuningas olet – – caikissa **ijettomassa** ijancaikisudhesa

Johdos substantiivista (→) *ikä*. Samasta johdoksesta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä samassa merkityksessä. Murteista tietoja on sekä länsi-että itämurteista, ei kuitenkaan Varsinais-Suomesta tai Satakunnasta.

► VKS 1985 *iätön*; SMS 1994 *iätön*.

*ikeenalainen *a*.

Substantiivin (→) *ies* ja nominin (→) *alainen* muodostama sanaliitto, joka Agricolalla esiintyy sanaliittona mutta ei ole tiivistynyt yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *ikeenalainen*; Jussila 1998 *ikeenalainen*.

ikä *s.* 'ikä, elinikä, eletty aika; ikävaihe, ajankohta; elossa- tai olemassaoloaika, elämä; aika, aikakausi' | (1544) 30 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-273-[JH-9:23]] Henelle ombi kyllä **ike**, kysykä henelle
- [A-I-688] Norudhesans hen ninquin Kese palapi, Mutta wrhon **ijelle**, hen kypsypi ninquin hedhelmet Sykysylle
- [A-III-26] ette hen mactais oijkian **ikähen** tulla. Ette hen nekis henen lastens lapset
- [A-II-415-[ROM-E]] Jocaitzella Opilla ombi oma märe, aica ia **ike**
- [A-I-471] wisaus wloskieunyt on sinun Jumallisesta suustas, ennen caikia alcuia – ia sinun tykenes ennen ychten **ikä**, taica alcuia, ombi ollut
- [A-I-177-[VLT-5:19]] sine Herra, ioca ijancaikisesta olet, Ja sinun Istuimes **ijeste ikehen**

Sanalla on etymologisia vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä unkariin asti. Sille on esitetty myös lainaetymologia, jonka mukaan *ikä* kaikkine vastineineen saat-taisi olla ikivanha indoeurooppalainen lainasana. Tällöin se olisi samaa juurta kuin esim. liettuan *jėga* 'voima' ja kreikan *hēbē* 'nuoruuden voima, nuoruusikä, täysi-kasvuisuus'. Agricolan fraasit *joutua pitkälle iälle, tulla oikeaan ikään* merkitsevät 'tulla vanhaksi, saavuttaa korkea ikä'. Fraasi *iästä ikään* merkitsee 'ikuisesti'. Agrico-lalla *ikä* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *keski-ikä*.

► SKES 1955 *ikä*; Koivulehto 1985 CUFU 6 II 82; VKS 1985 *ikä*; UEW 1988 98; SSA 1992 *ikä*; Koivu-lehto 1999c SUST 237 356; EES 2012 *iga*; NES 2020 *ikä*.

ikäaika *s.* 'elinaika' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-756-[MAL-E:0]] ne Ebreerin Rabinit lwleuat henen [Malakian], sen Papin Esdram olluexi. Sille molembain Ramatut lehes ychtepитеuet, Site mös heiden **Ikeaicans** osotta.

Substantiiveista (→) *ikä* ja (→) *aika* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirja-suomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *ikäaika*.

ikäinen → lyhytikäinen

ikänäns, -ä *adv.* 'ikinä, koskaan, milloinkaan, joskus, suinkin'
(1544) 133 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-271-[PS-31:2]] ele minua **ikenens** häpijehen laske

- [A-I-105-[JH-15:16]] Mite te **ikenens** Iselte minun Nimeheni / rucolete / sen hen andapi teillen.
- [A-III-59] Sille ioca Herran Jumalan päle nin taita turuata / ia wskopi wahuasta henen Laupiudens päle / eipe se sama **ikenense** cole
- [A-III-194] Ja elket millemoto minun Sanastani lopuco. Olkon se quinga **ijkenens** taita / ellei te tadho teiden Sieluna ijancaikisesta caddhotta.
- [A-III-527-[JES-66:8]] Cuca sencaltaista **ikenens** cwillut on? Cuca sencaltaista ikenens nähnyt on?
- [A-I-503] me sinun, niijn palio quin me **ikenens** woimma, sydhemestem ia wäestem, kijttem ia cunnioijttem
- [A-II-534-[EF-1:00]] caiki Londocappalet heneste ouat teutetydh, **Ikenens** nin se Christilinen Seurakunda ombi Christusen teuttemys

Substantiivin (→) *ikä* omistusliitteellinen essiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Fraasi *ikänäns niin* merkitsee 'samoin, juuri niin'. Agricolalla *ikänäns* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *kenikänäns*, *koskaikäinäns*, *kukaikäinäns*, *kunkaikäinäns*, *kussäikäinäns*, *mitäikänä*, *mitäikäinäns*, *niinikäinäns*.

► VKS 1985 *ikänä*; Jussila 1998 *ikänä*.

ikäpäivä s. 'elinpäivät, elinaika' | (1544) 2 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-246-[LK-1:75]] [Palvelkaamme Jumalaa] hurscaudesa ioca hänen edessens kelpa caikina meiden **ikepäijwinem**
- [A-III-298-[PS-63:5]] Sielle mine kernasti sinua Cunnioitaisin minun **Ikepeiueni**

Substantiiveista (→) *ikä* ja (→) *päivä* muodostettu yhdyssana. Sana esiintyy yleensä monikossa tai omistusliitteellisessä muodossa, jossa yksikköä ja monikkoa ei voi erottaa. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

► VKS 1985 *ikäpäivä*.

ikäsniin → **ikänsniin**

ikävyys s. 'inhottavuus; kaipaus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-732] Sinua mine rucolen, ettes sinun henges woijtetus, alati minulda pudhistaijs pahudhen **ikewuydhen**
- [A-III-393-[PS-119:20]] Minun Sielun on rickimusertu **ikewydh**eden

Johdos adjektiivista (→) *ikävä*.

► VKS 1985 *ikävyys*.

ikävä a. 'ikävä, kauan kestävä, hitaasti kuluva, pitkälinen; harras, kaihoisa' (1548) 3 esiintymää

- [A-III-58] [Sairasta lohdutettaessa:] ole hyuese turuasa, pelkemete ia epeilemete caikinaisesa waiuasa, ehke quinga **ikeue** se ombi

- [A-II-436-[ROM-8:19]] se **ikeue** loondocappalein odhotus odhottapi sen Jumalan Lasten ilmoituxen pereste

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *ikä*.

► SKES 1955 *ikävä*; VKS 1985 *ikävä*; SSA 1992 *ikävä*; NES 2020 *ikävä*.

ikävääitā → ikävöitā

ikävöitsemisen s. 'ikävöiminen, kaipaus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-262-[PS-10:17]] Nijnnen Kieuhedhen **ikewöitzemisen** sine HERRA cwlet

Johdos verbistä (→) *ikävöitä*.

► VKS 1985 *ikävöitsemisen*.

ikävöitā, ikävääitā, ikävöidā v. 'ikävöidä, kaivata, odottaa hartaasti, toivoa saavansa, pyrkiä saavuttamaan, pyrkiä johonkin; olla huolissaan, peloissaan' (1544) 22 esiintymää

- [A-I-269-[PS-25:1]] Sinun tyges, O Herra, mine **ikeuöitzen**
- [A-I-775] ette mine wojsin sinua racasta, sinun auwus ia wanhurscauttas pyte, ia sen perästi alati sydhemesten **ikewöijdhe**
- [A-II-436-R] seke se Hengi meisse hocapi / seke mös ne Londocappalet meiden cansa **ikeueitzeuet** / ette me päsisime Lihasta ia Synniste.
- [A-II-501-[2KOR-4:8]] Meille ombi iocapaicas ahdistos, Mutta eipe me **ikeuöitze**

Johdos adjektiivista (→) *ikävä*.

► VKS 1985 *ikävöidä*.

ikääsniin adv. 'ikään kuin, samoin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-291-[PS-83:16]] ninquin yxi Liecki, ioca mäet sytyttä **Ikesnijn** heite takaaaja sinun tulispälles

Substantiivin (→) *ikä* hämärtyneen tulosijan ja adverbien (→) *niin* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Samantapaisia adverbeja (*ikkääskuin, niin ikäns, ikän niin*) esiintyy vanhassa kirjasuomessa ja pohjalaismurteissa (*ikkääskun, niinikääs*). Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko Agricolan adverbissa toisen tavun vokaali lyhyt vai pitkä.

► VKS 1985 *ikään*; SMS 1994 *ikään*.

ilahd|us, -os s. 'ilo; ihanuus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-604] sine itze olet / sinun pyhedhes cansa / totinen walkeus / teudhelinen rauindo / teusi ilo / ijancaikinen remu / ja loppumatoin **iladhús**

- [A-I-688] [Talven] surckeudhen ja waijuat – – cochta noutaijnien Kewein swlajisus ja **iladhos**, taas costuttapi

Johdos verbistä (→) *ilahtaa*. Johdoksesta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *ilahdus*.

ilahtaa v. 'tulla iloiseksi, ilahtua' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-493] ette mine aijna henen lohutuxestans, **iladaijsin**, Jesusen Christusen cautta
- [A-I-612] etteij sinun Sanais wiholiset madhaijsi **ilachta**

Johdos samasta vartalosta, johon perustuu substantiivi (→) *ilo*.

► VKS 1985 *ilahtaa*.

ilahuttaa v. 'tehdä iloiseksi, ilahduttaa' | (1544) 36 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:15]] winan pite Inhimisen Sydemen **ilahuttaman**
- [A-II-453-[ROM-15:24]] ette mine ennen saisin iongun aijan minuani teidhen menostan **ilahutta**
- [A-III-205] Psalmit Suun pudhistauat / Sydhemen **ilahuttauat** / Sielun suuttumiset poisottauat

Johdos verbistä (→) *ilahtaa*. Verbi on ollut käytössä pelkästään itämurteille ominaisessa muodossa, jossa sanansisäisen *-ht*-yhtymän heikkona asteena on *-h*-. Nykykirjakielen *ilahduttaa* on tullut käyttöön vasta 1800-luvun puolimaissa. Sanonta *ilahuttaa minuani/itseänsä* merkitsee 'iloita'.

► VKS 1985 *ilahuttaa*.

ilahuttaja s. 'ilostuttaja' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-664] sine ioca olet totinen walkeus – – ijancaikinen auringo, caikija wirghottapa, eletteijä, **ilahuttaija**

Verbin (→) *ilahuttaa* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *ilahuttaja*.

ilahuttavainen a. 'iloa tuottava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-629] Sinun wanhurscaudhes ouat oijkeat, Sydhemiten **ilahuttauajiset**

Verbin (→) *ilahuttaa* partisiipista johdettu adjektiivi.

ilgistyä v. 'tympääntyä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-540-[JER-14:19]] Oletkos sijs Judan ratki poisheittenyt? Eli lienekö sinun Sielus **ilghistynyt** Zionijn?

Adjektiivin (→) *ilkiä* johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä eikä kansankielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *iljistyä*.

ilgottaa, ilgoittaa v. 'inhota, vieroa, vieroksua' | (1549) 5 esiintymää

- [A-III-127-[3MS-26:30]] minun Sielun pite **ilgottaman** teiden cochtan
- [A-III-128-[3MS-26:43]] he ouat minun oikiuteni ylenandaneet ia heiden Sieluns ombi **ilghottanut** minun Sätyieni.
- [A-III-373-[PS-107:18]] heiden Sieluns **ilghoitti** caikista Roasta / Ja he sairastit haman Coolemans asti.

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi (→) *ilkiä*. Johdoksen nykyinen heikkoasteinen variantti *ilvottaa* esiintyy osassa Varsinais-Suomen ja Satakunnan murteita.

► VKS 1985 *ilvottaa*; SMS 1994 *ilvottaa*.

iljistyä → **ilgistyä**

ilk|eys, -iys s. 'iljettävä asia, menettely tai teko; surkuteltava, vastenmielinen olento; pahuus, häijyys, ilkeämielisyys' | (1544) 12 esiintymää

- [A-III-527-[JES-66:3]] heiden Sielunsa mielistupi heiden **ilkeyxistäns**
- [A-II-615-[2PT-2:13]] He pitäuet sen hecumana ette he eleuet aighalisisa hercuisa / He ouat **ilkiuxet** ia pilcut
- [A-III-251-[PS-31:12]] mine olen yxi swri pilca – – ia yxi **ilkeys** minun Tuttauilleni
- [A-I-540] hen sangen itzens neuritte sinun edheses / aijna muijstauainen oma wäryttens ja **ilkeyttens**
- [A-II-502-[2KOR-4:00]] siselde he ouat teunens **ilkeytte**

Johdos adjektiivista (→) *ilkiä, ilkeä*.

► VKS 1985 *ilkeys*.

ilk|iä, -eä, -ee a. 'iljettävä, saastainen, vastenmielinen, epämiellyttävä; häpeällinen, sopimaton; ilkeämielinen, pahansuopa, häijy, katala' (1544) 18 esiintymää, myös Westh

- [A-II-480-[1KOR-11:14]] se on Michelle **ilkie**, ios henelle ombi pitket hiuxet
- [A-III-49-[SIIR-10:10]] etpesine mike mw ole quin yxi **ilkie** loca wiele eleises

- [A-I-373] **Ilkeimelle** colemalla sine domittin / Sylielle sinun Caswos hiereltihin
- [A-I-408] Sine pyhe hengi percat caiki **ilkiemmet** synnyt
- [A-I-519] henen tompelisen ylenwisudhens / tyhmen ierijens / itze walitun ymmerdhyxens / taijтамattoman caualudhens / **ilken** euckeyxens
- [A-I-644] Poistemma minun kielesten panetuxen tapa – – **ilkijen** puhen nopsaus

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on rakenteeltaan selvästi johdos, ja sanavartaloa on arveltu germaaniseksi lainaksi. Sitä on verrattu mm. muinaisnorjan sanaan *illr* ja muinaisruotsin sanaan *ilder*, jotka kumpikin merkitsevät pahaa, ilkeää tai vaikeaa. Lainaselityksessä on kuitenkin äännehistoriallisia ongelmia, joiden takia sitä on pidettävä epävarmana. Toinen mahdollisuus on, että se on lainautunut siitä skandinaavisesta sanueesta, jota edustaa ruotsin *elak* 'ilkeä, häijy'. Ruotsin murteellisen *el(l)äk*-muodon varianttina on koillisella Götanmaalla ja Suomen puolella esiintynyt myös *il(l)äk*. *Ilkeä*-sanann rinnalla esiintyy harvinaisena myös *elkeä*, joka on selitetty balttilaiseksi lainaksi. Se viittaa alun perin käyttäytymiseen yleensä. On epäselvää, ovatko *ilkeä* ja *elkeä* keskenään samaa alkuperää vai alkuaankin eri sanat. Keskiaikaisen, sekä Westhin koodeksissa että Agricolan Rukouskirjassa esiintyvän latinankielisen sekvenssin *Sancti Spiritus assit* vapaassa suomennoksessa [A-I-408] esiintyvä *ilkiemmet* on tässä tulkittu komparatiivimuodoksi, ei johdokseksi *ilkiäin*.

► SKES 1955 *ilkeä*; VKS 1985 *ilkeä, ilkiäin*; LÄGLOS 1991 *elkeä, ilkeä*; SSA 1992 *ilkeä*; EES 2012 *ilge*; Tuppurainen (toim.) 2012 33–36; Junttila 2015; NES 2020 *ilkeä*.

ilkiäin → ilkiä

ilkiäst|ä, -i *adv.* 'inhottavasti, iljettävästi, häpeällisesti' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-727] quin mine lihan himot teutin, nijn mine **ilkiesti** itzeni wikain orijauxehen kiedhoijn
- [A-I-751] Iseliste witzautta kerssimettömet / **ilkijeste** tiuihit / oma parastans etziueijset / ricosta luchtauaijset

Adjektiivin (→) *ilkiä* adverbijohdos tai elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *ilkeästi*.

illalinen *a.* 'iltainen, illalla tapahtuva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-665-[JAK-5:7]] peltomies odotapi site callista Maan Hedhelmete, ia ombi kersiueinen sihenasti quin hen saapi Amulisen ia **Illalisen** Saten

Johdos substantiivista (→) *ilta*. Sama johdos ei samassa merkityksessä esiinny muussa vanhassa kirjakeleessä. Agricolalla esiintyy myös *aamu*-sanann vastaava johdos (→) *aamulinen*.

► VKS 1985 *illallinen*.

ilma s. 'ilma, sää (myös kuv.); tuuli, tuulispää, tuulenhengi; myrsky, rajuilma; vapaa ulkoilma; maailma' | (1544) 41 esiintymää, myös Westh

- [A-I-454] rucolema / ettes raskitzisit – – laijnata meille – – nyt yxi tarpelinen sadhe / sowelias / ia rauhalinen **ilma**
- [A-III-784-[5MS-28:22]] Herran pite sinun Paisumilla lömen – – [ja] Poudhalla, ia Myrkylisille **Ilmalla**
- [A-I-726] cochta yxi sulaijnien toijuon **ilma** wirghota minun mieleni
- [A-I-698] O HERRA Jesu / sinua mine kijten / ionga armon tygepuhaltamisesta / se twlispä ja **ilma** lackaijsi / ia tywenys sijahan tuli
- [A-II-189-[LK-8:24]] hen ylesnoui nuchteli twlda, ia wedhen **ilma**
- [A-II-42-[MT-8:24]] swri **ilma** nowsi merelle
- [A-I-863] Rackehista ia varalisesta **ijlmasta**.
- [A-I-456] meille anna **ilman** rajitihus – – ia terwehellinen twli
- [A-II-228-[LK-20:35]] Temen mailman Lapset naiuat ia hooleuat. Mutta ne iotca otoliset ouat sille **ilmalle** / ia ylesnouseman Coluista / eike he nai eike hoole
- [A-III-715] mitke heisse [luomakunnassa] ele ia on – – Hen Meite warten teki ia loi, ennenquin Hen meiden **ilman** toi

Sanalla on varmoja etymologisia vastineita useimmissa suomalais-ugrilaisissa sukulielissä. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Agricolalla *ilma* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *maailma* ja *kovailma*.

► SKES 1955 *ilma*; VKS 1985 *ilma*; UEW 1988 81–82; SSA 1992 *ilma*; NES 2020 *ilma*.

ilmaantea v. 'tulla julki' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-422-[ROM-2:6]] Coska JUMAlan oikea Domio **ilmande** / Joca costapi itzecungin henen Töidense pereste

Johdos substantiivista (→) *ilma*. Agricolalla samassa merkityksessä tavallisempia johdoksia ovat (→) *ilmaantua* ja (→) *ilmauntea*.

► Jännes 1886 157–158; VKS 1985 *ilmaantua*.

ilmaantua v. 'ilmaantua, ilmestyä, tulla näkyviin, näyttäytyä; käydä ilmi, tulla julki, tulla tunnetuksi, tulla selväksi, selvitä' | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-375] Sine **ilmannuit** omilles
- [A-II-456] ninquin nyt meiden Aican / ette se P. Euangelium ombi **ilmandunut** / wsiat hullut Pyhet leuten
- [A-I-459] Abba / Racas Ise / Me rucolema / ette sinun corckia Nimes / nijn ymberi coko mailman **ilmannuijsi**
- [A-III-697-[HAB-2:3]] Sen Ennustoxen pite wiele aialans teutetuxi tuleman / ia pite sijttekin **ilmanduman** ia ei wilpistelemin.

Verbillä ei ole tarkkoja vastineita sukulielissä, mutta niistä useissa käytetään samassa merkityksessä muita johdoksia, jotka suomen *ilmaantua*-verbin tavoin on

muodostettu ikivanhasta (→) *ilma*-sanasta. Myös Agricolan teksteissä havaittava variaatio (→ *ilmaantea*, *ilmauntea*, *ilmauta*) osoittaa, että muodostuksessa on käytetty useita erilaisia johdinyhdistelmiä eikä johdoksen asu ole vielä ollut vakiintunut.

► SKES 1955 *ilmaantua*; Räisänen Vir. 1967; VKS 1985 *ilmaantua*; SSA 1992 *ilmaantua*; NES 2020 *ilmaantua*.

ilman¹ *adv.* ’ilman, vailla, puutteessa, osattomana; ilmaiseksi, korvauksetta’ (1544) 3 esiintymää

- [A-I-517] [Ihmisjärki] iepi **ilman** etteij hen enämbet sinun hengeliste taualista wisauttas tutki
- [A-II-574-[2TSS-3:8]] emmekä mös ole **ilman** Leipe ottanut keldeken

Ikivanhan (→) *ilma*-sanana instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sanalla on vastineita lähisukukielissä ja saamessa, ja sillä näyttää vanhastaan olleen lukuisia merkityksiä, mm. ’jotakin vailla; jouten; muuten, muussa tapauksessa; ilmaiseksi’. Sama muoto esiintyy myös adpositiona.

► SKES 1955 *ilman*; VKS 1985 *ilman*; SSA 1992 *ilman*; NES 2020 *ilman*.

ilman² *adpos.* ’ilman, vailla’ | (1543) 379 esiintymää, myös UpsE (*ilmain*), UpsK, Westh

- [A-I-527] **Ilman** sinun neuuotas / ia sinun edhescatzomistas / ja eij **ilman** syte eij miteken tapadhu maassa
- [A-I-416] Ah, sine Herra Jumala – – iota **ilman** eij ole miteken wrohutta
- [A-I-320-[SIIR-51:33]] ostacat teillen wisautta / ette te **ilman** Rahata sen taidhat saadha
- [A-I-671] cosca sine siselle paijstat / nijn mine **ilman** caiken louckamisen waellan
- [A-III-416-[PS-135:13]] sinun Muistos Herra pysy **ilman** loppumat
- [A-O-1] Lue sijs hyue Lapsi teste / Alcu oppi **ilman** este.
- [A-I-92] Hyue Pappi luetta teste. wisust Canssas **ilman** este.

Substantiivin (→) *ilma* instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Sama muoto esiintyy myös adverbina (→ *ilman*). Adpositiona *ilman* on lähes aina prepositio, jonka täydennys on useimmiten abessiivissa. Myös partitiivi on yleinen, ja äännehistoriallisista ja ortografisista syistä abessiivi- ja partitiivimuotoja on usein mahdotonta erottaa toisistaan. Sekä suomen murteissa että vanhassa kirjakielessä abessiivi on enimmäkseen yksinäis-t:llinen. Toisaalta partitiivin *tA*-päätevariantti on ollut yleisempi kuin nykyään. Agricolalla poikkeustapauksissa, kuten loppusoinnullisissa runoissa, *ilman*-preposition täydennys voi olla myös nominatiivissa.

► Lauerma 2012 63–64.

ilmanki *adv.* ’muutoinkin’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-547-[FIL-1:20]] caiken wapaudhen cansa, ninquin aina **ilmangi**, nin mös nyt Christus sangen ylisteten minun Rumisani

Adverbin (→) *ilman*¹ liitepartikkelilla *-ki* varustettu muoto, joka on kiteytynyt itseenäiseksi adverbiksi.

Ilmarinen *erisn.* 'Ilmarinen, ilman ja sään jumala' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-212-[PS-E:O]] **Ilmarinen**, Rauhan ia ilman tei [so. tyynen ja myrskyn teki], ia Matkamiehet edheswei

Erisnimeksi luokiteltava johdos substantiivista (→) *ilma*. Samantapainen johdos tunnetaan myös udmurtissa jumalan nimityksenä. Agricola on esittänyt hahmon muinaisten hämäläisten esikristillisenä jumalana.

► V. Tarkiainen & K. Tarkiainen 1985 235; SSA 1992 *Ilmari*.

ilmauntaa *v.* 'ilmoittaa, tuoda ilmi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-822] Palauta ne / ioilla sinun tactos wile iulghistettaman ia **ilmaundaman** pite

Substantiiviin (→) *ilma* perustuva ainutkertainen johdosverbi, jossa on ilmeisesti tavoiteltu transitiivista vastinetta (→) *ilmauntea*-verbille. Verbin sisältävä rakenne on käännös latinan ilmaukselle *voluntas tua – cognoscenda est*.

► Gummerus 1955 600; VKS 1985 *ilmauntaa*.

ilmauntea *v.* 'ilmestyä, ilmaantua, tulla ilmi' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-87-[MK-16:14]] Wlmein cosca ne yxi toistakijmmende atrioijtzt / **ilmaunsi** hen / ia soijmasi heien epäwscoonsa
- [A-III-616-[HOS-6:5]] coletan heite lepitze minun Suuni Sanain, ette sinun Jumalas Sanat pidheis **ilmaundeman**

Johdos substantiivista (→) *ilma*. Samassa merkityksessä esiintyvät myös (→) *ilmaantea*, *ilmaantua*, *ilmauta*.

► Jännes 1886 157–158; VKS 1985 *ilmaantua*.

ilmauta *v.* 'ilmestyä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-442-[ROM-10:20]] Mine olen leutty nijlde iotca ei minua etzineet / ia olen **ilmaunnut** nijllen iotca ei minua kysyneet

Johdos substantiivista (→) *ilma*.

► VKS 1985 *ilmauta*.

ilmei *adv.* 'ilmi, tiedossa, tiedoksi, julki' | (1544) 16 esiintymää, myös Westh

- [A-I-93] Josca mös Wsi Testamenti. **ilmeij** tulis lepitze Prenti

- [A-I-450] Jumala caikiwaldias, iolla caiki sydhemet iulki ouat, ia iocaijnen tachto **ilmeij** on, ia iolda eij ychten salaus ole peitetty
- [A-II-188-[LK-8:17]] ei miten ole sala, ioca ei **ilmei** tule, eike peitetty, ioca ei tietteuexi tule
- [A-II-419-[ROM-1:18]] Jumalan wiha Taiuahasta tulepi **ilmei**, ylitze caikein Inhimisten Jumalattoman menon

Hämärtynyt tulosijamuoto tai latiivinen johdos substantiivista (→) *ilma*. Vanhassa kirjakielessä muoto on tavallisesti ollut *ilmei*, nykymuoto *ilmi* on yleistynyt vasta 1700-luvulta lähtien. Agricollalla *ilmei* esiintyy lähes aina osana fraasiverbiä *tulla ilmei*.

► Hakulinen 1979 110–111; VKS 1985 *ilmi*; SSA 1992 *ilmaantua*; Jussila 1998 *ilmi*.

ilmeinen *a.* 'selvä, varma, kiistaton; kuuluva' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-464-[1KOR-3:13]] tule iocaitzen Teco iulkisexi, Sille ette se Peiue pite sen selijttemen, ioca tulessa **ilmeisexi** tule
- [A-III-704-[SEF-1:10]] Sille samalla aialla – – pite ydhen **ilmeisen** Parghun nostettaman sijte Calaportista

Johdos adverbista (→) *ilmei*.

► VKS 1985 *ilmeinen*.

ilmeisestä *adv.* 'selvästi, varmasti, kiistattomasti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-515] me waijuaset Inhimiset – – pyhen Ramatun todhistoxen cansa, mutta mös nyt wseiman töijdhen cansa, ia **ilmeisesta** meiden teghoijsama merckinyuet, ia leutenyt olema, quinga lihan ylenwisuus [turmelee ihmisen]

Adjektiivin (→) *ilmeinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *ilmeisesti*.

ilmeistyä → **ilmestyä**

ilm|estys, -eistys, -estös *s.* 'tuleminen, ilmestyminen, koittaminen; ylikuonnollinen näky tai näyttäytyminen; ilmitulo' | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-590-[2TIM-4:1]] HErRAn Jesusen Christusen / ioca on domitzepa ne Eleuet ia coolluet henen **Ilmestuxesans** / ia henen Waldakunnasans
- [A-II-602-[1PT-1:13]] [Armo] teille taritahan Jesusen Christusen **ilmestoxen** cautta
- [A-II-670-[ILM-1:0]] Se P. Johannesen Theologin **Ilmestus**
- [A-III-208-[PS-E:0]] Ennustos sijte tuleuaisest Christusest, Wimeisen Domion hirmusudhest – – Salaisudhen **ilmeistuxest**

Johdos verbistä (→) *ilmestyä*. Johdoksesta ei ole Agricolalla yhtään etuvokaalista kirjoitusasua, mutta on silti todennäköistä, että Agricola on tarkoittanut etuvokaalista muotoa, sillä verbistä *ilmestyä* on runsaasti etuvokaalisia kirjoitusasuja eikä vanhassa kirjakielessä käytännöllisesti katsoen kukaan muu kirjoittaja ole kyseisestä johdoksesta käyttänyt takavokaalisia asuja.

► VKS 1985 *ilmestys*.

ilmestyskirja, ilmistys kirja s. '(Johanneksen) ilmestyskirja' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-244-[JH-E]] [Johannes] näki ia kirjoitti Sen **ilmestuskirian**
- [A-II-244-[JH-E]] oli mös yxi toinen Johannes Presbiter ia Theologus / ioca lwllan Sen **ilmistus kirian** kirjoitaneexi

Substantiiveista (→) *ilmestys* ja (→) *kirja* muodostettu yhdyssana. Toinen esimerkitapaus, joka on kirjoitettu sanaliitoksi, sisältänee painovirheen *ilmistus*, po. *ilmeistus* 'ilmeistys'. Agricolan Uuden testamentin sisällysluettelossa [A-II-14] on kirjan nimenä "Pyhen Johannesen *Ilmeistus*".

► VKS 1985 *ilmestyskirja*.

ilmestyä, ilmeistyä v. 'ilmestyä, tulla ilmoille, näkyviin t. esiin, ilmaantua, koittaa; näytettyä; käydä ilmi, selväksi, ilmetä' | (1544) 52 esiintymää

- [A-I-86-[MT-2:7]] mille aijalla techti **ilmestyi**
- [A-II-664-[JAK-4:14]] Se ombi yxi Leuueh / ioca wähexi Hetkexi **ilmestupi** / mutta sitelehin se poiskatopi.
- [A-II-329-[AP-7:2]] Cunnian Jumala **ilmeistui** meiden iselle Abrahamille / coska hen oli Mesopotamias
- [A-II-106-107-[MT-27:53]] haudhat aukenit, ia monda pyhein rumist – – ylesnousit, ia wlgoslexit heiden Haudhoistans – – Ja **ilmestyit** monelle
- [A-III-191-[AP-1:19]] se **ilmestui** caikille – – ette se sama Peldo cutzutan heiden Kielellens Hakeldama

Johdos adverbista (→) *ilmei*. Esiintymistä noin puolet on kirjoitettu takavokaalisiksi, mutta kaikki on ilmeisesti tulkittava etuvokaalisiksi, sillä vanhassa kirjakielessä ei kukaan muu kirjoittaja Agricolan lisäksi merkitse kyseistä verbiä takavokaaliseksi.

► VKS 1985 *ilmestyä*.

ilmestää v. 'näkyä, ilmetä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-46-[MT-9:33]] Canssa imehteli, ia sanoi, Sencaltaista ei ikenens Israelis **ilmesteny**t

Adverbin (→) *ilmei* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *ilmestää*.

ilmeä → **ilmiä**

ilmi → **ilmei**

ilmistus → **ilmestyskirja**

ilmiä v. 'tulla ilmoille, syntyä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-214-[PS-E:0]] Turun Caupungis tapactui se – – Sielles poican Christiane **ilmei**, quin Herra neite [psalmien suomennoksia] meiden cauttan tei

Substantiiviin (→) *ilma* perustuva johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Perusmuodon määrittäminen on epävarmaa. Toisen tavun *e*-vokaali voi johtua lounais- ja alasatakuntalaismurteissa tunnetusta, *i*-vartaloisten verbien imperfektille ominaisesta muutoksesta (vrt. *etsiä*, *etsei* ym.) Suomen murteista on Vesilahdelta merkitty verbi *ilmiä* merkityksessä 'ilmestyä, syttyä'.

► Rapola 1966 469; VKS 1985 *ilmiä*; SMS 1994 *ilmiä*.

ilm|oitaa, -ottaa v. 'ilmoittaa, tehdä tiettäväksi, tunnetuksi, saattaa tietoon, kertoa; kuuluttaa, julistaa, ylistää; paljastaa, antaa ilmi, ilmaista' (1544) 279 esiintymää, myös Westh

- [A-II-74-[MT-18:31]] Coska nyt mw dh henen cansapaluelians sen neghit / mite techtin / murehdit he sangen ia tulit / ia **ilmotit** heiden Herralles caike mite oli techty
- [A-II-198-[LK-10:21]] neme salasit wijsailda ia toimelisilda / ia olet ne **ilmoittanut** Tyhmille
- [A-I-214-[PS-145:4]] Sucu pite sugulle **ilmoittaman** sinun tōijtes
- [A-II-103-[MT-26:73]] Wissiste olet sine yxi heist, Sille sinun puhes mös sinun **ilmoitta**
- [A-II-307-[JH-21:1]] Senperest **ilmoitti** Jesus taas itzens Tyberian Meren tyken, Ja hen **ilmoitti** henens nein
- [A-III-774-[2MS-20:26]] Eipe sinun pidhe mös Trappuia möte minun tykeni ylesastuman / ettei sinun häpies sielle **ilmotetaisi**.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *ilma*. Agricolan ilmaus *ilmoittaa hänensä/itsensä* merkitsee 'ilmaista itsensä, esittäytyä, näyttäytyä, ilmestyä'.

► SKES 1955 *ilmaantua*; VKS 1985 *ilmoittaa*; SSA 1992 *ilmaantua*; NES 2020 *ilmoittaa*.

ilmo|itus, -tus, -itos s. 'ilmoitus, ilmoittaminen, tiedoksi antaminen; tiedonanto, sano-ma; ilmestyminen; ilmestys, näky' | (1544) 26 esiintymää

- [A-II-551-R] ettei teme **ilmoitus** Uskon wastian olisi
- [A-III-744-R] se on / Jumalan Sanan runsas **ilmoitos**.
- [A-II-623-[1JH-3:11]] teme ombi **Ilmoitus**, ionga te cwlitta alghusta, ette me racastaisimme keskenem
- [A-I-484] ettes meillen annaijsit wijsaudhen hengen / ia **ilmotuxen**

- [A-II-447-[ROM-12:00]] [Oikeaan uskoon eivät kuulu] Menningeisten **ilmoituxet** Sielu Messut Anetiett paastot, Jakeet, Kekrit
- [A-II-485-[1KOR-14:6]] Ellei mine puhuisi teille / taicka **Ilmoituxen** cautta / eli Tiedhon cautta / taicka Prophetian cautta / eli Opin cautta?

Johdos verbistä (→) *ilmoittaa*.

► VKS 1985 *ilmoitus*.

ilo s. 'ilo, riemu, onnen tunne, mielihyvä, iloisuus; ilon aihe, ilahduttava asia; iloitseminen, riemuitseminen, ilonpito; (kuv.) kuoleman jälkeinen elämä, iankaikkinen autuus' | (1543) 226 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-164-[LK-1:44]] sijttequin sinun teruetyxes äni tuli minun Coruihini, hyppesi lapsi **ilosta** minun Cohdusani
- [A-III-409-[PS-126:5]] Jotca kynelille kylueuet, Pite **ilolla** ylesnijttemen
- [A-III-301-[PS-65:13]] ne Cuckulat ouat ymberins **iloisans**
- [A-I-338-[JES-55:12]] Sille ette teiden pite **iloissa** wlgoskieumen / Ja Rauhasa leidzattaman / Wooret ia Töuret pite riemuitzeman **Ilosa** teiden edhessen
- [A-II-167-[LK-2:10]] mine ilmotan teile swren **ilon**, ioca tuleua on caikelle Canssalle
- [A-II-334-[AP-8:8]] swri **ilo** nousi siihen Caupungin
- [A-I-368] Christusen Pyhe kersimys / olcon meide wapadhys / ette sen cautta / **ilo** meille olis walmistettu Taijwahijs
- [A-O-23] Kijtos olcon Jumalan, Rauha Inhimisten, lepo coleiden, ia meille **ilosa** ijancaikkinen eleme

Sanalle on esitetty etymologisia vastineita kautta itämerensuomen, joskin näiden välillä on jonkin verran merkityseroja, esimerkiksi viron *ilu* merkitsee kauneutta. Epävarmoja vastineita ovat liivin *ila* 'luonto, luonne' ja piitimensaamen *âllo* 'halu, taipumus'. Sanan alkuperä on toistaiseksi selvittämättä. Sitä on arveltu *ylä*-sanana epäsäännölliseksi variantiksi, mutta tätä selitystä on vaikea perustella uskottavasti. Eräitä taivutusmuotoja, esim. *iloisans* 'iloissaan' ja *ilolla* 'iloisesti, ilon vallassa, iloa tuntien', on Agricolasta alkaen käytetty adverbien tapaan.

► Ikola Vir. 1953 118–120; SKES 1955 *ilo*; Kettunen Vir. 1956 140; VKS 1985 *ilo*; SSA 1992 *ilo*; EES 2012 *ilu*; NES 2020 *ilo*.

iloinen a. 'iloinen, iloitseva, iloissaan oleva (myös kuv.); iloa tuottava tai herättävä, ilahduttava, suotuista' | (1544) 29 esiintymää, myös Westh

- [A-III-55] Ja echke sine nin colemata kersit quin iocu Pahoin tekie / Nin sine madhat quitengin **iloinen** olla / Ettes Christusen cansa kersit
- [A-III-707-[SEF-2:15]] Teme ombi se **iloinen** Caupungi
- [A-III-355-[PS-98:9]] Ne Wesicosket ihastucan / Ja caiki Woret olcat **iloiset**.
- [A-I-384] mine rucolen – – ettes – – cunnialisen ia **iloisen** ylesnousemisen / minulle annaisit

- [A-III-74] [Jumala] lainatcoon sinulle ydhen **iloisen** menon sine Wimeisne päiuene
- [A-III-66] Nin sine mös wissiste saat cwla temen **iloisen** Euangeliumin

Johdos substantiivista (→) *ilo*.

► VKS 1985 *iloinen*.

iloisa *a.* 'iloinen, riemukas; halukas, innokas'

(1544) 17 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-373-[PS-107:30]] he tulit **iloisaxi**, Ette se [meri] tyueni
- [A-I-730] O Laupiahin lunastaija / ioca aijna olet armolinen / aijna olet wapachtaija / waicka meillen murhelista ledhettet / taicka **iloijsat**
- [A-II-404] Sijte tule Inhiminen ilman waatimata / walmixi ia **iloisaxi** tekemen caikille hyue

Johdos substantiivista (→) *ilo*. Suomen kansankielessä *iloisa* tunnetaan lähinnä itä-murteissa.

► VKS 1985 *iloisa*; SMS 1994 *iloisa*.

iloisast, -a, -i *adv.* 'iloisesti, iloisin mielin; iloa herättävästi' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-102] se HERRAN päiue tehen itze lehenepi / Senpälle / ette me sen saama mahdaijsima hywelle omalla tunnolla / ia **iloijsast** wscosa / alati odhotta
- [A-I-709] Sentedhen mine rucolen / ette sinun Jumalisesta edhescatzomisesta / minulle morsijan tapachtuis / ionga cansa mine yximieliseste / ynne / **iloijsasta** elein sinua paluelisin
- [A-II-168-R] Nyt mine tahdon **iloisast** coolla. Sille ette mine olen sen nähnyt, iongas minulle lupasit
- [A-III-54] Kersi sis teme Colema **iloisasti** / iosta sencaltainen hedhelme tulepi.
- [A-III-112-[JES-40:2]] Puhucat **iloisast** Jerusalemin cansa ia sarnacat henelle.

Adjektiivin (→) *iloisa* adverbijohdos tai elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *iloisasti*.

iloise|sta, -st *adv.* 'iloisesti, iloisin mielin; halukkaasti'

(1544) 5 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-482-[JES-38:15]] O quinga **iloisesta** mine puhua tadhon
- [A-III-245-R] Senteden hen nin **iloisest** Jumalan Hoonen yliste
- [A-I-827] ette me aijna wiriesti / wahuasti / palaualla ja ahckeralla mielelle sinun Sanas cwlisim / **iloijsesta** sinua paluelisim

Adjektiivin (→) *iloinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *iloisesti*.

iloita, ilota *v.* 'riemuita, olla iloissaan (myös kuv.); tuntea iloa t. vahingoniloa' (1544) 199 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-15] Coko loondo nyt wircopi. Meri, maa, ia taiuas ihastupi. **Iloijtkan** sijs wanha ia nuori.
- [A-I-525] **Ilotkahat** sinusa / sinun paluelias / ja eij itzesens / eijke ydhesseke mwisa
- [A-III-111-[JES-35:1]] Ne Coruet ia Erimaa pite **iloitzeman**.
- [A-II-271-[JH-8:56]] Abraham teiden Isen **iloitzi** / ette henen piti näkemen minun peiueni
- [A-I-723] ne **iloitzeuat** / ios mine tulen hunningolle

Johdos substantiivista (→) *ilo*.

► VKS 1985 *iloita*.

iloittaa, ilottaa *v.* 'ilahduttaa, tehdä iloiseksi' | (1544) 10 esiintymää, myös Westh

- [A-I-428] TEme cunnialinen Neitzön Marian iuhla peijue / O HERRA / **iloittakan** meite
- [A-II-552-[FIL-4:10]] mine olen mös ialosti **iloitettu** Herrasa
- [A-III-143] Ettes meiden Sukunnan / ysteuet ia hyuentekiet / **ilotaisit** ijancaikisesta.

Johdos substantiivista (→) *ilo*. Kansankielessä verbi tunnetaan sekä länsi- että itä-murteiden puolella, ei kuitenkaan Varsinais-Suomessa tai Satakunnassa.

► VKS 1985 *iloittaa*; SMS 1994 *ilottaa*.

ilolinen *a.* 'iloinen, riemuissaan oleva, riemuitseva; iloa tuottava, ilahduttava' (1544) 12 esiintymää

- [A-II-510-[2KOR-9:7]] **Ilolista** andaijata Jumala racasta.
- [A-II-447-[ROM-12:15]] Iloitca **ilolisten** cansa, ia idkeke ninen Idkeueisten cansa
- [A-II-4] sen caltaisen callin / ia **ilolisen** Sanoman Christusest.
- [A-I-526] sine aijnoa olet minun **ilolinen** toijuon, ia crunon

Johdos substantiivista (→) *ilo*. Murteissa ainoa esimerkki on Kymenlaaksosta.

► VKS 1985 *ilollinen*; SMS 1994 *ilollinen*.

ilolisesta *adv.* 'iloinen mielin, riemuiten' | (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-363] [Anna meidän] **ilolisesta** ia kersiwellisesta, caiki häpiet ia pilcat watanotta

Adjektiivin (→) *ilolinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *ilollisesti*.

ilonölj|o, -u s. 'iloöljy (kuv.), hengellinen ilo' | (1549) 3 esiintymää

- [A-III-114-[JES-61:2]] Saattaman nijlle murehelisille Zionis / Caunistosta Tuhgan edeste / **Ilonöliu** Murhen edeste / ia caunit wattet murhelisen hengen edest
- [A-III-275-[PS-45:8]] sinun Jumalas [on] sinua woidhellut **Ilonöliolla**

Substantiiveista (→) *ilo* ja (→) *ölju* muodostettu yhdyssana, jonka mallina on voinut olla Lutherin *Freudenöl*. Samat perusosat esiintyvät Agricolalla kahdesti myös sanaliittona. Yhden kerran esiintyy nominatiivialkuinen sanaliitto *ilo öljo*, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *ilonöljy*.

ilota → **iloita**

ilottaa → **iloittaa**

ilta s. 'ilta' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-370] **Ilalla** Herra Christus sijtte hautan pandin
- [A-I-678] **Ildan** Rucous.

Sanalle on esitetty vastineita useista lähisukukielistä. Suomen kansankielessä *ilta* on tyypillisesti itämurteinen sana, jota lännessä vastaa (→) *ehtoo*. Sanan alkuperä on toistaiseksi epäselvä. Sille on esitetty vastineita eräistä etäsukukielistä, mutta nämä on mm. rakenneseikkojen takia katsottu hyvin epävarmoiksi. Sanavartalon alkuperäiseksi asuksi on rekonstruoitu **il3*, ja jos itämerensuomen *ilta* kuuluisi tämän yhteyteen, se olisi selitettävä johdokseksi. Sanalle esitetty balttilainen lainaetymologia perustuu teorioituun muotoon, ei todelliseen lainälähteeseen.

► Mikkola Vir. 1938; SKES 1955 *ilta*; Collinder 1979 99; VKS 1985 *ilta*; UEW 1988 82; SSA 1992 *ilta*; Liukkonen 1999 SUST 235 62–63; Junttila 2015 110; NES 2020 *ilta*.

ilta päivä s. 'ilta' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-370] O Herra Jesu Christe – – ioca **Ilda peiuelle** haudhasa lepesit

Substantiiveista (→) *ilta* ja (→) *päivä* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Se on käännösvastine latinan ilmaukselle *hora completorij*, joka tarkoittaa päivän päätteeksi pidettävän rukoushetken eli kompletorion aikaa.

► Gummerus 1947 154; VKS 1985 *iltapäivä*; Toropainen 2017 51.

***iltarukous** s.

Iltarukous ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona (→ *ilta*). Sen sijaan esiintyvät synonyymiset (→) *ehtoonsiunaus*, *ehtoonrukous*.

► VKS 1985 *iltarukous*; Jussila 1998 *iltarukous*.

iltaufri s. 'iltauhri' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-305-[PS-141:2]] Olcon minun Rucouxen kuluolinen sinun edheses, ninquin yxi Sawuwffri, Minun kätteni ylennys, ninquin yxi **Ildawffri**

Substantiiveista (→) *ilta* ja (→) *ufri* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *iltauhri*.

ime(h) → **ihme**

imehdellä → **imehtellä**

imehelinen → **ihmeellinen**

imehelisest → **ihmeelisestä**

imehtelemys s. 'ihailu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-810] Wariele meite Perkelen kiusauxesta, ettej me coreuxen, ia meiden oman **imechtelemyxen** langeijsi

Johdos verbistä (→) *imehdellä*.

► VKS 1985 *ihmettelemys*.

imehteleväinen a. 'hämmästynyt, kummasteleva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-168-[LK-2:33]] henen [Jeesuksen] Isens ia Eitins olit **imechteleueiset** nijste quin heneste sanottin

Johdos verbin (→) *imehtellä* partisiippimuodosta *imehtelevä*.

► VKS 1985 *ihmetteleväinen*.

imehtellä, ihmetellä, ihmehtellä v. 'ihmetellä, hämmästellä, kummastella; kauhistella; ihastella, ihailla' | (1548) 63 esiintymää, myös Westh (*ihmehdellä*)

- [A-II-66-[MT-15:31]] Canssat **imechtelit** / coska he neijt ne myket puhuan
- [A-II-158-[MK-15:44]] Pilatus **imehteli** ette hen [Jeesus] io coollut oli
- [A-II-316-[AP-2:12]] Nin tyhmestyid caiki / ia **ihmettelit** keskenens sanoden / mites lwlet temen oleuan?
- [A-II-202-[LK-11:38]] Mutta coska Phariseus näki / **imecteli** hen / ettei hen ennen sömens pesnyt.
- [A-II-669-[JUD-1:16]] heiden [jumalattomien] Suuns puhupi röukiöite sanoia, ia **jhmeleueu** Inhimisten Moodhoia, tarpens tehden

- [A-II-696-[ILM-13:3]] Ja coco Mailma Pijri **ihmetteli** site Petoa
- [A-II-348-[AP-13:12]] Coska nyt se Manwanhin näki sen Teghon / nin hen vskoi / ia **ihmetteli** HErran opetuxen ylitze.
- [A-III-515-[JES-60:5]] Silloin sine saat ilos nädhä / ia wlospacadhat / ia sinun Sydhemes **imechtele** / ia wlosleuitte henense.

Johdos substantiivista (→) *ihme* tai tämän variantista *imeh*. Jälkimmäisen johdokset ovat lähes aina vahva-asteisia, vokaalivartaloisia muotoja tyyppiä *imehte*-, eikä perusmuodosta ole yhtään esiintymää, mutta muutamista potentiaalisesti heikko-asteisista muodoista (*imehtelkō*) näkyy, että *ht*-yhtymä on tässä verbissä astevaihtelun ulkopuolella ja perusmuodoksi voidaan päätellä *imehtellä*, ei *imehdellä*. Heikko-asteinen muoto tunnetaan kuitenkin Westhin koodeksista. Agricolan varianttia *ihmehtellä* vastaavia äännehistoriallisia sekamuotoja on esitetty ainakin Tytärsaaren murteesta.

► Rapola 1965 204–205; VKS 1985 *ihmetellä*.

imettävä a. ’imettävä (nainen t. lammas)’ | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-148-[MK-13:17]] Mutta we olcoon nijlle wastoin oleuaisille / ia **imetteuein** nijne peiune.
- [A-III-326-[PS-78:71]] Nijste **imetteuiste** Lampaista / hen haki henen Ette Hen henen Canssans Jacobin caitzis

Verbin (→) *imettää* partisiippi, jota on käytetty nominina.

imettäväinen a. ’imettävä (nainen)’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-91-[MT-24:19]] we raskasten ia **imetteweisten** nijlle peiuille

Johdos verbin (→) *imettää* partisiippimuodosta (→) *imettävä*.

imettää, imittää v. ’imettää, ruokkia omalla maidollaan, omista nisistään (myös kuv.)’ (1544) 10 esiintymää

- [A-I-372] Riepuhin sine kierittihin / Seijmehen pandin / Nisille sine **imetettijn**
- [A-III-575-[VLT-4:3]] Ne Lohikermet taritzeuat Niset heiden poillens, ia **imetteuet** heite
- [A-III-517-[JES-60:16]] sinun pite Pacanoista Rieska imemen / Ja ne Kuningain rinnat pite sinua **imettemen**.
- [A-III-622-R] Ettei he ycten lasta sillen Makunnas **imitte** taidhais ia yleascasuatais Waan caiki pidheis poiswietemen.

Johdos verbistä (→) *imeä*, *imiä*. Sekä *imiä* että *imittää* esiintyvät pohjalaismurteissa.

► VKS 1985 *imettää*; SMS 1994 *imeä*, *imettää*.

imevä *a.* 'rintaruokinnalla oleva, vauvaikäinen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-469-[JES-11:8]] Ja Jalopeuran pite sömen olkia ninquin naudhan / ia **imeuen** lapsen pite ihastuman ylitze waskikermen läuen

Verbin (→) *imeä* partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

imeväinen *s.* 'rintalapsi, vauva' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-81-[MT-21:16]] Lasten ia **imeweisten** suusta olet sine kitoxen teutenyt
- [A-III-116-[JOEL-2:15]] cokoncutzocat Seurakunnat / cootkata Canssa / pyhitteket Cocouxita / ychtencutzucat ne Wanhimat / ychtenwieket ne Nooricaiset ia **imeueiset**.

Verbin (→) *imeä* partisiipista (→) *imevä* johdettu substantiivi.

im|eä, -ee, -iä *v.* 'imeä, vetää suuhunsa (myös kuv.)' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-110-[5MS-32:13]] Hen – – annnoij [!] henen **imee** Honaiata wooresta / ia Oliuu cowasta kiweste.
- [A-II-415-[ROM-E]] cartta sinuas, ettet sine Wina ioo, coskas wiele Nisäste **imet**
- [A-III-438] Waan Ytymen sijte [Raamatusta] ensin **Imen**. Pyhein Prophetain Weisuin Nimen
- [A-III-528-[JES-66:12]] Silloin te saat **imie** / Ja Nisise teite pite cannettaman

Verbillä on vastineita kautta uralilaisen kielikunnan. Muutamissa sukukielissä sana alkaa nasaalikonsonantilla, ja tämän on arveltu johtuvan joko sanansisäisen konsonantin assimiloivasta vaikutuksesta tai sitten siitä, että sanavartalo alun perin on imemisen ääntä ja liikettä jäljittelevä, äänteellisesti motivoitu muodoste, jollaiselle on tyypillistä äänteellinen variaatio. Samantapaisia verbejä on myös muiden kielikuntien kielissä. Agricolalla *imeä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ulosimeä*.

► SKES 1955 *imeä*; VKS 1985 *imeä*; UEW 1988 82–83; SSA 1992 *imeä*; EES 2012 *imema*; NES 2020 *imeä*.

imittää → **imettää**

index *s.* 'indeksi, hakemisto' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-871] **Index**, Registeri, eli Osoitus, quin monda päcappalechta tessé Rucouskiriasa ouat ia cussa Platis cuki leutehen

Sitaattilaina latinan sanasta *index*, joka alkuaan on tarkoittanut tiettyä kohtaa osoitettavaa (sormea) tai elliptisesti etusormea (*digitus index*). Agricolalla samassa merkityksessä esiintyvät myös (→) *osotus*, *registeri*, *registrum*, *tabula*.

► SAOB 1933 *index*; VKS 1985.

ingfääri s. 'inkivääri (*Zingiber officinale*)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-7] [Tammikuussa] sömen pite – – **Ingfäria**, Pippuroijta, Caligot, ia Nelike

Kansainvälinen sana, joka on lainattu suomeen mahdollisesti saksan sanasta *ingwer* tai ruotsin sanasta *ingefähr(a)*. Sana juontuu muinaisranskan kautta latinan sanasta *gingiber*, joka puolestaan on lainaa kreikan sanasta *zingiberis*. Kreikan sana on intialaista alkuperää, esim. prakritissa kasvin nimitys on *singabera*. Tämän on arveltu juontuvan sanskritista ja tarkoittaneen sarven muotoista kappaletta, jolloin sana olisi viitannut juuren muotoon. Todennäköisemmän selityksen mukaan se kuitenkin perustuu vanhaan dravidakielten sanaan, jota edustaa Intiassa nykyisin puhuttavan dravidakielen malajalamin muoto *inchiver*. Inkiväärikasvi on ilmeisesti kotoisin juuri Intiasta. Agricolan *ingfäri* ei tarkoita elävää kasvia vaan inkiväärikasvin juurakosta valmistettua maustetta ja rohdosta.

► Streng 1915 41; SAOB 1933 *ingefära*; SKES 1955 *inkivääri*; Onions 1979 *ginger*; VKS 1985 *ingefäri*; SSA 1992 *inkivääri*; Rousi 1997 331; Häkkinen & Lempiäinen 2011 59–60; Etymonline 2019 *ginger*; NES 2020 *inkivääri*.

inheminen → **inhiminen**

inhiminen → **inhiminen**

inhimilinen, inhimillinen a. 'inhimillinen, ihmiselle ominainen, kuuluva tai mahdollinen, ihmis-, ihmisen; erehtyväinen, epätäydellinen; ihmisten muodostama, ihmisistä muodostuva' | (1544) 25 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-415] ilman sinuta / eij **Inhimillinen** heickous / miten woij
- [A-II-663-[JAK-3:15]] eipe teme ole se wisaus ioca ylehelde tullut ombi, wan Maalinen, **Inhimilinen**, ia Perkelelinen
- [A-I-679] Mine rucolen ette mite mine tenepeiue rickoin **Inhimilisen** epetunnon cautta / iota sinun silmes loucka / sen annaijsit andexi
- [A-II-604-[1PT-2:13]] olcatta alamaiset caikille **Inhimilisille** Sädhyille – – Waicka se olis Kuningelle – – taicka Pämiehillen

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu substantiivi (→) *inhiminen*.

► VKS 1985 *inhimillinen*.

inhiminen, inihminen, inheminen, inhiminen s. 'ihminen, inhimillinen olento; ihmisen sisäinen, henkinen olemus; ihmislaji, ihmissuku' (1543) 1282 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-5] MIne olen (ma itze Jumala taiuaasta iocaitzelle **Inhimisille** sanopi] sinun Herras Jumalas / wekeue / kiuas / ia costan Iseiden ricoxet
- [A-III-75-[JER-17:5]] Pahasti kirottu olkon se inihminen ioca henen toiuonsa panepi iongun **inihmisen** pälen

- [A-II-67-[MT-16:9]] eikö te muista nite wijtte leipe / ia wijtte tuhatta **inhemiste** / ia mittoman korgia te ylesotitta?
- [A-I-752] sen wanhan **Inhimisen** edheste wsi meillen saatha
- [A-III-133-[1MS-1:27]] Jumala loij **Inhimisen** omaksi Cuuaxens
- [A-I-579] TErue meiden Herran Jesusen Christusen Rumis / ioca Neitzeste Mariasta synny totisesta pinattin / ia Ristin päälle wffratin **Inhimesen** tedhen
- [A-I-263-[PS-12:2]] ne Wscoliset ouat harwat **Inhimisten** Lasten seas
- [A-II-283-[JH-12:34]] Cuca se **Inhimisen** Poica on?

Sanalla on ainakin likimääräisiä vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sillä on lukuisia variantteja, joten alkuperäisen muodon määrittäminen on vaikeata, eikä sanavartalon alkuperästä ole toistaiseksi pystytty esittämään yleisesti hyväksyttyä selitystä. Jotkut tutkijat ovat rinnastaneet itämerensuomalaisten kielten sanat mordvan sanaan *inže* 'vieras'. Sanavartalolle on esitetty indoeurooppalainen lainaetymologia, ja lainalähteeksi rekonstruoidun indoeurooppalaisen juuren **ǵnh-* jatkajat muinaisintiaassa ja germaanisissa kielissä merkitsevät mm. jälkeläistä, poikaa, ylhäistä miestä tai sukua. Myös itämerensuomen ihmistä tarkoittavat sanat voisivat selittyä tämän vartalon johdokseksi. Toisaalta itämerensuomen sanavartalolle on esitetty myös balttilaista lainaetymologiaa. Sen mukaan sana olisi samaa juurta kuin liettuan *ižymi* 'tuttu, tunnettu', jonka taustalle on rekonstruoitu feminiininen adjektiivi **inžinmī*. Sitäkin on pidetty mahdollisena, että sana olisi syntynyt kahden muun sanan sekaantumisesta. Nämä olisivat (→) *ilma*-sananjohdos *ilminen*, joka suomen kaakkoismurteissa esiintyy ihmisen nimityksenä, sekä (→) *ihme*, johon *ihminen* on yhdistetty jo ennen varsinaisen tieteellisen sanastontutkimuksen syntymä. Sanan alkuperä on edelleen kiistanalainen. Sanan nykyasu *ihminen* ei esiinny kertaakaan Agricolan teksteissä, mutta se on ensi kertaa mainittu samanaikaisessa Sebastian Münsterin Cosmografian sanaluettelossa vuonna 1544. Se on esiintynyt myös herra Martin lainsuomennoksessa vuoden 1570 tienoilla, mutta varsinaisesti se on yleistynyt vasta 1600-luvulta lähtien. Vielä tällöinkin sen rinnalla on esiintynyt myös muita variantteja. Agricolan kielessä sanalla on fraasimaista käyttöä, esim. *inhimisen* t. *inhimisten lapsi* 'ihmlapsi, ihminen' ja *Inhimisen poika* 'Kristus'.

► Joki Vir. 1955 280; SKES 1955 *ihminen, ilminen*; E. Itkonen 1968 491 *ilma*; VKS 1985 *ihminen*; Koivulehto 1991 79–82; SSA 1992 *ihminen*; Koivulehto 1999c SUST 237 326; Liukkonen 1999 SUST 235 61–62; Koponen 2000 CT 59: 100–112; EES 2012 *inimene*; Junttila 2015 119; NES 2020 *ihminen*; Holopainen 2021 SUSA 98 216–217.

inhimis parka s. 'ihmisparka' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-439-[ROM-9:19]] O **Inhimis parca**, Cuca sine olet ettes tahdhot Jumalan cansa ridhelle?

Substantiivin (→) *inhiminen* yhdyssanamuodosta ja substantiivista (→) *parka* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdys-sanaksi. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliittona *inhiminen parka*.

► VKS 1985 *ihmisparka*; Jussila 1998 *ihmisparka*; Toropainen 2017 51.

inhimistenoppi s. 'ihmisten oppi (jumalallisen opin vastakohtana)' | (1548) 1 esiintymää

- [A-II-558-R] Jumala tachtopi ette Rumis pite Cunniasa pidettemen – –
ia ei ylenpaldisen paaston, töön, waluomisen eli mahdhottoman hallitoxen
cansa, turmeltaman, ninquin **Inhimistenoppi** tekepi

Substantiiveista (→) *inhiminen* ja (→) *oppi* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolaalla useita kertoja myös sanaliittona.

inhimistenvaras s. 'ihmisryöstäjä, ihmiskauppias' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-577-[1TIM-1:10]] [Ei] nijlle Wanhurskaille ychten Laki pandu ole.
Waan nijlle Wäriillen ia Tottelematoille – – nijlle Miehentappaille,
Salawotesille, Pilteinraiskaille, **Inhimistenwarcaille**

Substantiiveista (→) *inhiminen* ja (→) *varas* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännöslaina Lutherin sanasta *Menschendieb* tai ruotsin sanasta *menniskotiuff*.

inhimisyys s. 'ihmisyys, ihmisen kaltaisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-860] [Jeesus on] Isens werttahinen Jumaludhen cautta, wehemi Isense
Inhimisuden poolesta

Johdos substantiivista (→) *inhiminen*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää varmasti, onko Agricolan ainoa esiintymä etu- vai takavokaalinen ja onko johdoksen vokaali pitkä vai lyhyt. Samaa johdosta ei esiinny muussa vanhassa kirjakielessä. Etuvokaalisuutta puoltaa kantasanan etisyyden lisäksi se, ettei rinnakkaisjohdoksella *ihmisyys* ole takavokaalista varianttia. *Ihmisyys* on tullut kirjakieliseen käyttöön 1600-luvulla.

► VKS 1985 *ihmisyys*; Jussila 1998 *ihmisyys*.

inhminen → **inhiminen**

inkivääri → **ingfääri**

insigeli → **insigli**

insiglata v. 'lukita sinetillä, sinetöidä, vahvistaa' (myös kuv.) | (1544) 23 esiintymää

- [A-II-107-[MT-27:66]] [He] warielit Haudhan Wartijadhen cansa, ia **Insiglasit** kiuen
- [A-I-137-[NEH-9:38]] me itze teemme lijton / ia kirioijtamma / ja annama
meidhen Ruchtinasten / leuitien ia pappien sen **insiglata**
- [A-II-252-[JH-3:33]] Mutta ioca henen Todhistuxens otti / se ***insiglasi** /
ette Jumala ombi totinen.
- [A-II-253-R] ***Insiglanut** Se on / hen leutepi ninquin Insiglin painetun
henen Sydhemesens

- [A-II-453-R] **Insighlanut**) se on wskolisesta ia hyuesti warielstu [!] ia wlosiaettu.

Laina myöhäismuinaisruotsin verbistä *insighla*, jota nykyruotsissa vastaa *insegla*. Tämä juontuu välillisesti keskiajan latinan samaa merkitsevästä verbistä *insigillare* 'varustaa sinetillä'.

► Streng 1915 41; SAOB 1933 *insegla*; VKS 1985 *insiglata*.

insiglattu a. 'sinetöity, sinetillä suljettu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-477-[JES-29:11]] caikein Prophetain Näyt pite teille oleman ninquin **Insiglatun** Kirian sanat.

Verbin (→) *insiglata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

insigli, insigeli s. 'sinetti, leima, merkki, tunnusmerkki' (myös kuv.)
(1544) 21 esiintymää

- [A-II-678-[ILM-5:1]] JA mine näin Stolin päle Istuuaisen Oikesa Kādhes / Kirian siselde ia wlco kirjoitetun / seitzemen **Insigelin** cansa merkitun
- [A-I-249-[ILM-5:9]] Sine olet madolinen Kiria ottaman, ia sen **Insiglit** ylespästemen
- [A-II-427-[ROM-4:11]] Mutta sen Ymberileckauxen Merckin hen otti **Insiglix**i ette hen oli wanhurskaxi techty

Laina muinaisruotsin sanasta *insighel*, joka on johdos sinetillä varustamista merkitsevästä verbistä (→ *insiglata*).

► Streng 1915 41–42; SAOB 1933 *insegel*; VKS 1985 *insigli*.

insiglinsormus s. 'sinettisormus' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-727-[HGG-2:24]] tadhon sinua, ninquin iongun **Insiglinsormuxen** pite

Substantiiveista (→) *insigli* ja (→) *sormus* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *insiglinsormus*.

insiglitä v. 'lukita sinetillä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-689-[ILM-10:4]] **Insiglitze** mite ne seitzemen Pitkeiste puhuit ia ele nijte kirjoita

Substantiivin (→) *insigli* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *insiglitä*.

introitus s. 'introitus, messun alkulaulu' | (1549) 1 esiintymä, myös UpsK, Westh

- [A-III-86] Nyt nouta Alcu eli **Introitus** Herran Ectolises taica Messus

Sitaattilaina keskiajan latinan sanasta *introitus*, joka sananmukaisesti merkitsee sisääntuloa. Messun alussa pappi avustajineen saapui introituksen aikana sakaristosta kirkon kuoriin.

► VKS 1985 *introitus*; Hannikainen 2006 19–20.

irdal|inen, -linen a. 'irallinen, löysä; siveetön, paheellinen, kevytmielinen, julkea' (1544) 15 esiintymää

- [A-III-579-[HES-13:10]] he sen saman [seinän] pyhckiuet **irdhalisen** Calkin cansa
- [A-III-251-[PS-31:7]] Mine wihan nijte, iotca piteuet **irdhalisen** Opin päle
- [A-I-110-[5MS-32:15]] Cosca hen nyt lihoij / ia rawituxi tuli / tuli hen **irdhalisexi**
- [A-III-227-[PS-12:9]] Sille iocapaica Jumalattomist teuteten / cussa sencaltaiset **irdhalliset** Inhimiset / Canssan seas hallitzeuat.
- [A-III-243-R] **Irdaliset** ouat ne / ioilla on swret ia turhat tilat ylencatzo / Quin on Walta / Consti / wisaus / Rickaus. *etc.*

Johdos balttilaisperäiseksi selitetystä sanavartalosta *irta-*, jolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Balttilaiskielistä vertailukohtina on esitetty mm. liettuan *irti* 'avautua, ratketa' ja latvian *irt* 'erota, purkautua'. Agricolalla synonyymeinä esiintyvät myös (→) *irtainen*, *irtaallinen*.

► Thomsen 1890 174; SKES 1955 *irta*; VKS 1985 *irallinen*; SSA 1992 *irta-*; Junttila 2015 92; NES 2020 *irrottaa*.

irdalisest adv. 'kevytmielisesti, suruttomasti' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-266-[PS-39:7]] Quinga iuri tyhiet ouat caiki Inhimiset, iotca quitengin nin **irdhalisest** eleuet

Adjektiivin (→) *irdalinen* adverbijohdos tai elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Adverbista ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1985 *irrallisesti*; Jussila 1998 *irrallisesti*.

irdalle, -n adv. 'irralle, irti, vapaaksi, valloilleen' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-717] Mutta cosca liha on itze edhollans **irdhallen** laskettu / nijn eij hen ensingen neinnen pälle muijstele.
- [A-II-105-[MT-27:26]] hen laski **irdhalle** Barrabam
- [A-II-542-R] hen toisinans pite itzens ninquin Orian / **irdalle** pästemen / ia tilan hyuihin töihin ottaman

Sanavartalon *irta-* (→ *irdalinen*) allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1985 *iralla*.

ironia s. 'ironia, salaiva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-465-R] **Ironia** Tesse hen heiste leicki teke ia naurapi, ia wastian päin aiattele

Sitaattilaina Lutherin reunahuomautuksen latinankielisestä sanasta *ironia*, joka juontuu kreikan sanasta *eirōneía* 'teeskentely, teeskennelty tietämättömyys'.

► SAOB 1933 *ironi*; VKS 1985 *ironia*; Koukkunen 1990 *ironia*.

irralleen → **irdalle(n)**

irrallinen → **irdallinen**

irrallisesti → **irdalisest**

irras → **irtas**

irstaa|sti, -sta, -st, irstahasta *adv.* 'turvallisesti, turvassa' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-495] Tukitze meiden waijhingoidhen raghot / ette me sinun iodhattais / **irstahasta** puriechtisima
- [A-I-680] Sille sine aijnoa HERRA minua autat **irstasta** asumahan.
- [A-III-559-[JER-32:37]] Ja tadhon heite tehen paickan iellenstoodha / ette heiden **irstasti** asuman pite.
- [A-III-591-[HES-34:25]] Ja mine tadhon – – caiki pahat Pedhot maasta poiskarcotta / ette Lambat pite **irstast** asuman Corues

Adjektiivin (→) *irstas* adverbijohdos tai elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *irstaasti*.

irstas a. 'turvallinen, turvattu, varma, levollinen' | (1544) 20 esiintymää

- [A-I-542] HERRA / anna – – nijn tesse Mailmasa keskimeijsen tieen pite / ette me ilman wahingota / wojsima tulla / siihen **irstahan** satamaan / Taiuasa
- [A-III-560-[JER-33:16]] Sille samalla aialla / pite Juda autetuxi tuleman / ia Jerusalem **irstana** asuman
- [A-II-449-R] Elken horiuko ia epelkö henen Omassatunnosansa / waan olcon **irstas** ia wahua
- [A-I-679] ette öö olis – – öölisten piruuen quieduxista **irstas**, ja rauhalinen

Sanalla ei ole vastineita sukielissä. Se on vanhastaan yhdistetty eräänlaisena epä-säännöllisenä johdoksena balttilaisperäiseen *irta*-sanaan (→ *irdalinen*). Nykyään näyttää siltä, että sanat kyllä kuuluvat yhteen, mutta äänneasun kahtalaisuus *irta*-ja *irsta*- on johdettavissa jo balttilaiselta lainanantajataholta. Kysymyksessä on siis kaksi erikseen lainattua sanaa. Sanavartaloiden läheinen yhteys näkyy suomessakin mm. siten, että *irta*-vartalosta selvästi johdettua *irdalinen*/*irrallinen*-sanaa on käytetty vanhassa kirjakielessä 'irstaan, riettaan' merkityksessä. *Irstas*-sanaa ei tunneta

muussa vanhassa kirjakielessä Agricolan mukaisessa merkityksessä. Paheellisen merkitys on ensi kertaa mainittu vuoden 1642 Bibliassa.

► SKES 1955 *irta*; VKS 1985 *irstas*; SSA 1992 *irta*-; Liukkonen 1999 SUST 235 63–64; Junttila 2015 92; NES 2020 *irstas*.

irstaus s. 'turva, turvallisuus, varmuus, levollisuus' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-649] [Jumalan luona] ombi ijancaikinen Eleme / ja ijancaikisesta autuas / ijancaikinen **irstaus** / ia irstas lepo / autuas ijancaikisus / ia ijancaikinen autuus
- [A-II-409] Sijnä v. Lugussa hen tule Uskon hedhelimhen ia Tecoon / Quin on Rauha / ilo / Rackaus Jumalan polen ia Inhimisten / **irstaus** / wapamieli / ia Wahua Toiuo murehesa ia kerssimises
- [A-III-442-R] Se Hebraican Kieli cutzupi Jumalan ydhexi Paadhexi, se on, yxi turua ia tuki, wahuistos ia **irstaus**

Johdos adjektiivista (→) *irstas*. Sana ei Agricolan jälkeen esiinny samassa merkityksessä muilla kirjoittajilla.

► VKS 1985 *irstaus*.

irstauttaa v. 'suojella' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-207-[PS-E:0]] Psalmit mös Perkelet poiskarcottauat, Ja – – Ön pelghoisa he **irstauttauat**

Johdos substantiivista (→) *irstaus*. Sana ei esiinny samassa merkityksessä muilla kirjoittajilla.

► VKS 1985 *irstauttaa*.

irtaalinen a. 'paheellinen, kevytmielinen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-543] [Elämä jonka] Paastot pintuuat / Jaristoxet **irtalisexi** tekeuet / Surut culuttauat
- [A-II-589-[2TIM-3:3]] tuleuat ouat Inhimiset iotca itzeheitens racastauat – – Halutomat, Lijtoittomat, Laittaiat, **Irtaliset**, Armottomat
- [A-II-617-[2PT-3:16]] hen mös iocaitzesa Epistolasa neistä puhupi / ioisa ombi monda töleste ymmerdä / ioita ne Oppemattomat / ia **irtaliset** pahendauat

Johdos adjektiivista (→) *irtas*. Agricolalla samoissa merkityksissä esiintyvät myös *irta*-vartalon johdokset (→) *irdallinen*, *irtainen*.

► VKS 1985 *irtaalinen*.

irtaalisesta adv. 'julkeasti' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-668-[JUD-1:12]] Neme Häpien pilcut, pramauat teiden Lahioistanna ilman cartamista, itzens **irtaalisesta** caiten

Adjektiivin (→) *irtaalinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *irtaallisesti*.

irtaa|sta, -st *adv.* 'kevytmielisesti, suruttomasti' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-3] sangen heiusti, hitasta, laiskasti ia **irtasta** Temen Pyhen – – Casten Sacramentin cansa Lastein ylitze prucatan
- [A-III-389-[PS-119:0]] Mizua / Precepta / Keskyt / Ette he meite sitouat heihins / waatiuat ia anouat / Ettei me **irtaast** ne ylencatzoisi / ioita me oppenuet olema

Adjektiivin (→) *irtas* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *irtaasti*.

irtainen *a.* 'paheellinen, kevytmielinen, julkea' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-57] sinun Wanha Adamis tactopi ylen **irtainen** ia omawaltainen olla
- [A-III-708-[SEF-3:4]] Henen Prophetans ouat **irtaiset** ia ylencatzoiat

Johdos vartalosta *irta-* (→ *irtaalinen*). Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *irdallinen*, *irtaalinen*. Westhin koodeksissa on samassa merkityksessä *irtain*.

► VKS 1985 *irtain*, *irtainen*.

irtas *a.* 'vapaa, huoleton, kevytmielinen; tyhjänpäiväinen; julkea, rietas' (1548) 13 esiintymää

- [A-II-415-[ROM-E]] ette nijlle Pahoilla olis yxi Pelco, ia ei olis iuri **irttat** paha tekemeen
- [A-III-228-R] Tyhmet) ouat ne **irtat** Inhimiset, iotca ei Jumalata kysy
- [A-II-596-[TIT-3:00]] Ninquin se olis turha iuttu eli **irtahat** iarituxet.
- [A-III-21] Nin ette heiden Auioskeskonsa Jumalasa algietaisijn / ia henen mielense ielkijn / ia ei iongun **irtan** hekumallisen elemen ielkin.
- [A-III-652-[AM-6:0]] iota lehemin Onnettomus ioutu / site **irttamax** ia pahemaxi he tuleuat

Johdos sanavartalosta *irta-* (→ *irdallinen*). Murresanana Juvalta tavattu *irtas* merkitsee 'reipas, rivakka'.

► VKS 1985 *irras*; SSA 1992 *irta-*; SMS 1994 *irtas*.

irtaus, irttaus *s.* 'siveettömyys, hillittömyys, kevytmielisyyys, huolettomuus' (1544) 17 esiintymää

- [A-I-699] cosca me olema caiki hyuen sotamiehen wirghat teuttenyt / elkeme andako itzeme laijskutehen ia **ijrtautehen**
- [A-I-716] meite sinun tyges cutzut / ia sen cautta lihan **irttaudhen** alaspaijnat
- [A-II-516-R] Ei teme ole Lihan *campaus* **irtauxijn** / waan iocu swri packo ia cauhistos Perkelelde

- [A-II-608-[IPT-4:3]] me wael sinma **irtaudhesa**, himoisa, ioopumisesa, ylensömmises
- [A-III-589-R] Külle Tömiehelle on luuattu *palcans* otta tarpexens ia ei **Irtauxeen** ychteitzest.

Sanavartalon *irta* (→ *irdallinen*, *irtas*) johdos.

► VKS 1985 *irtaus*.

irvitellä v. 'irviä, irvistellä, pilkata' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-570-[VLT-2:16]] Caiki sinun Wiholises **iruitteleuet** suullans sinua wastan

Johdos vartalosta *irvi-*, jolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Vartalon etäisempi alkuperä on tuntematon. Suomen kansankielessä johdos *irvitellä* tunnetaan Varsinais-Suomen pohjoisosassa ja paikoin eteläpohjalaisissa murteissa. Samoisissa murteissa tunnetaan myös lyhyempi johdos *irvittää*, joka voisi olla *irvitellä*-johdoksen välitön kantasana. Se ei kuitenkaan esiinny Agricolan teoksissa.

► SKES 1955 *irvi*; VKS 1985 *irvitellä*; SSA 1992 *irvi*; SMS 1994 *irvitellä*; EES 2012 *irv*; NES 2020 *irvistää*.

iskemys → **suonen iskemys**

iskemätöin a. 'iskemätön, avaamattomassa astiassa oleva' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-705-R] He istuuat irstana ia pelkemet, Quin se Wina, ioca on laskemato in lijckumato in eli **iskemato in**

Verbin (→ *iskeä*) kielteinen partisippi, jota on käytetty adjektiivina. Agricolan ainoa esiintymä on takavokaalinen, mutta tämä voi johtua pelkästään ortografisista tai ladontateknisistä syistä. Suomen kansankielessä sana tunnetaan samassa merkityksessä mm. kaakkoishämäläisissä murteissa.

► VKS 1985 *iskemätöin*; SMS 1994 *iskemätön*.

isk|eä, -iä, -ee v. 'iskeä, lyödä; saada aikaan iskemällä; tehdä, lyödä lukkoon (kuv.); iskeytyä, käydä kimppuun (kuv.)' | (1544) 18 esiintymää

- [A-I-11] Ey pääszonda pide **iskettemen** eijke peucalo szonda
- [A-III-276-R] hen iylise, pauhapi ia pitkeisens **iske**
- [A-III-427-[PS-144:6]] Anna leimauxet **iskia** / ia haiota heite / ammu sinun Nolias ia cauhistä heite.
- [A-I-279-[PS-35:19]] huckahan he Silmense **iskekeen**, iotca minua soottans cadhechtiuat
- [A-III-122-[JES-55:3]] mine **isken** teiden cansan ydhen ijancaikisen Lijtton
- [A-III-346-[PS-91:6]] Sijte Ruttotaudhista ioca pimeisse **iskepi**
- [A-III-671-[JON-4:8]] Auringoinen **iski** Jonan pään ['päähän'], ette hen woimattomaxi tuli

Verbillä on vastine useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalon etäisempi alkuperä on tuntematon. Agricolan sanaliitto *iskeä suonta* merkitsee 'avata verisuoni hoito-tarkoituksessa' ja *iskeä silmäänsä, silmillänsä* 'räpäyttää tai vilkuttaa merkitsevästi silmiään'. Agricolalla *iskeä*-verbin E-infinitiivin instruktiivimuoto on kiteytynyt osaksi adverbia (→) *päält(ä)iskein*.

► SKES 1955 *iskeä*; VKS 1985 *iskeä*; SSA 1992 *iskeä*; NES 2020 *iskeä*.

ismaeliti s. 'ismaelilainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-291-[PS-83:7]] Ne Edomitin ia **Ismaelitin** Maijat

Sana on lainaa joko ruotsin tai saksan sanasta *ismaelit* tai suoraan latinan sanasta *ismaelites*, josta myös germaanisten kielten sanat ovat peräisin. Kansannimitys perustuu Abrahamin pojan *Ismaelin* nimeen, ja sillä on tarkoitettu Ismaelin jälkeläisinä pidettyä kansanryhmää.

► SAOB 1933 *ismaelit*; VKS 2021 *ismaeliitta*.

isoī, iso, isu a. ja s. 'iso, suuri, suurikokoinen, -kasvuinen; määrältään suuri, runsas; voimakas, vahva, kova, valtava; vaikutukseltaan tai merkitykseltään suuri, tehokas, merkittävä; mahtava, ylhäinen, korkea-arvoinen; ukkonen' | (1544) 11 esiintymää

- [A-II-11-[UT-E]] iocu **jsoi** Cala, mwdh pienet Calat ylesniele
- [A-I-209-[PS-104:25]] Teme Meri / ioca nijn swri ja lawija ombi / henesse epelughut coijkisteleuat / sekä **Isut** ette wähet Eleijemet.
- [A-III-753-R] Wan heiste / ne vskottomat Juttat parat / **ison** Aucon cautta / poishalkesit.
- [A-II-189-190-[LK-8:32]] sielle oli **isoij** lauma Sicoija szömes Wooren paltas
- [A-II-25-[MT-2:18]] Corkialla ombi äni cwlunut / swri walitus / idku ia **isoī** parcu / Rachel idke henen lapsians
- [A-III-705-[SEF-1:14]] se Herran **isoī** peiue ombi leszne
- [A-I-20] **Iszoy** Maria päiue
- [A-III-691-[NAH-3:8]] Olecos parambi, quin se **isoī** Caupungi No?
- [A-III-743-[SAK-9:00]] Nin oli Apostoliten Sarna quin yleswedhetty Joutzi / ia quin **Isoin** Ilma / pitkeisen Jylinet ia Leimauxet

Sanalla on tarkka vastine vain Kukkosin vatjassa. Inkeroisessa on samasta sanasta muodostettu adverb *isost* 'paljon', jota vastaava *isosti* tunnetaan myös suomen murteissa. *Iso* on johdos ikivanhasta (→) *isä*-sanasta. Kansankielessä *iso* voi merkitä aikuista tai isovanhempia ja *isänen* tai *isäsenilma* merkitsee ukkosta. *Iso ilma* esiintyy myös Finnolla ukkosen merkityksessä.

► SKES 1955 *iso, isä*; VKS 1985 *iso*; SSA 1992 *iso; isä*; SMS 1992 *isänen, isäsenilma*; NES 2020 *iso*.

Isoikärväinen s. 'Belsebul, saatana' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-119-[MK-3:00]] Beelzebub) on nin palio, Quin **Isoikerueinen**, wapsainen eli kerueisten Kuningas

Adjektiivista (→) *isoi* ja substantiivista (→) *kärväinen* muodostettu yhdyssana. Monissa eri kielissä esiintyvä *Beelzebub* on aramean (*be'el-*) kautta yleistynyt lainamukaelma heprean ilmauksesta *ba'al-z'bub*, jonka on tulkittu tarkoittavan sananmukaisesti kärpästen herraa. Jälkiosasta on esitetty myös muita tulkintoja.

► SAOB 1903 *beelsebub*; Etymonline 2022 *Beelzebub*.

isoin ilma → **iso**

isoita → **isota**

isoominen s. 'nälkä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-515-[2KOR-11:27]] Töösse ia tuskas. Swressa waluomises. **Isomises** ia ianosa. Palios Paastosa. Wilussa ia alastuxes.
- [A-III-784-[5MS-28:20]] HERRAN pite sinun secas lehettemen Nelghien ia **Isomisen** / ia Onnettomuxen caikissa / iotcas eteesotat tedhexes

Johdos verbistä (→) *isota*.

isoova a. tai s. 'nälkäinen; halukas' | (1544) 6 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-764] En olen Saijrast oppinut / En Janowaijst ioottanut / En **Isowat** roockenut / En fangi päästenyt
- [A-III-35] Sille eipe yxiken site oikein tehdä taidha / eike tete corkia cunnialista Sacramenti madholisest tygensotta / waan yxi **isoua** Sielu

Verbin (→) *isota* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1985 *isoova*.

isoovainen a. ja s. 'nälkäinen, puutteessa elävä; kaipaava, haluava' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-217-[PS-146:7]] Joca Oijkeun saatta nijnnen / quin wäkiwalda kerssiet / ioca **Isowaiset** rawitze.
- [A-III-118-[JES-58:10]] sine auat Sydhemes **Isouaiselle**, ia rautizet ne radholiset Sielut
- [A-III-372-[PS-107:9]] [Herra] ylesteuttepi sen **Isouaisen** Sielun hywydhelle

Verbin (→) *isota* partisiiipista johdettu nomini.

► VKS 1985 *isoova*.

isoppi, hiissoppi, hysoppi s. 'iisoppi (*Hyssopus officinalis*)' (1544) 6 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-645-[HEB-9:19]] Otti hen Wasickain ia Cauristen Weren Wedhen cansa – ia **Isopin**, ia wiskoi seke Ramatun ette caiken Canssan
- [A-I-285-[PS-51:9]] Wisca minua **Hijssopil** / ette mine pudastuijsin

Sana on lainaa joko ruotsin tai saksan sanasta *ysop*, *isop*, *hysop*, joka juontuu latinan-kielisestä kasvinnimestä *hyssopus*. Latinan sana on lainaa kreikasta ja kreikan sana seemiläisistä kielistä. On epävarmaa, mitä kasvia se Raamatussa tarkoittaa. Var-sinaisen iisopin lisäksi se voi merkitä jotakin meiramilajia. Hyväntuoksuudesta kasvista valmistettiin kimppeja, joita uhri- ja puhdistautumismenoissa käytettiin veden tai veren pirsrottamiseen.

► Streng 1915 42; SAOB 1933 *isop*; SKES 1955 *iisoppi*; VKS 1985 *iisoppi*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 61–63; Karttunen 2013 *iisoppi*.

iso|ta, -ita v. 'tuntea nälkää, olla nälissään; haluta, kaivata'
(1544) 41 esiintymää, myös Westh

- [A-I-132-[NEH-9:15]] Ja annoit heille Taijuahast leijuen / cosca he **isoijsit**
- [A-II-28-[MT-4:2]] Ja cosca hen pastonut oli neliekymmede peiue ia neliekymmede öte / sijtte hen **isosi**.
- [A-III-281-[PS-50:12]] Jos mine **ison** / en mine site sanoisi sinulle
- [A-I-88-[MT-5:6]] Autuat ouat ne, iotca **isouat**, ia ianouat wanhurskautta
- [A-III-35] hen synditehnyt on. Ja sen cautta **isopi** ia ianopi wanhurskautta / iota ei hen itzestens quitengan taidha matkan saatta

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Koska *isota* ei esiinny suomen mur-teissa vaan ainoastaan hengellisessä kielessä, suomen sanaa on arveltu lainaksi virosta. Viron vastaava verbi on selitetty johdokseksi substantiivista *isu*, joka tarkoit-taa halua, himoa tai ruokahalua. Substantiivilla on vastine inkeroisessa, vepsässä ja vatjassa, ja sitä on arveltu muinaisiranilaiseksi lainaksi, jonka lähtömuodoksi on rekonstruoitu **isa-* 'etsiä, tavoitella, haluta'. Samaa juurta on muinaisintian verbi *icchāti* 'haluta'.

► Tunkelo 1913 FUF 13 74–119; SKES 1955 *isota*; VKS 1985 *isota*; SSA 1992 *isota*; Koivulehto 2001c FS Parpola 359–362; EES 2012 *isu*; Holopainen 2019a 96–97; NES 2020 *isota*.

israelainen s. 'israelilainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-248-[JH-1:48]] Yxi totisest **Israelainen** iossa ei ychten petost ole

Johdos ruotsista lainatusta sanasta *israel*, jota reformaatioaikana on käytetty kansan-nimenä *israelit*-sanan ohella (→ *israeli*).

► SAOB 1933 *israel*; VKS 1985 *israelainen*.

israeli s. 'israelilainen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-222-[PS-149:0]] Kijtossana ette Jumala **Israelit**, wapachti

Laina ruotsin sanasta *israel*, jota on reformaatioaikana käytetty kansannimenä *israelit*-sanan ohella. Kansannimen perustana on henkilön nimi *Israel*. Tämä pe-rustuu hepreankieliseen sanaan, joka merkitsee 'Jumala kamppailee' tai 'Jumala hallitsee'. Nimen sai patriarkka Jaakob painittuaan Jumalan kanssa. Kansan-

nimenä se viittaa Jaakobin jälkeläisiin. Agricolalla esiintyy rinnakkaisnimenä myös (→) *israeliti*.

► SAOB 1933 *israel*.

israeliti s. 'Israelin kansan jäsen, juutalainen' | (1544) 12 esiintymää

- [A-I-218-[PS-147:2]] HERRA hen rakenda Jerusalem / Ja cocopi ne haijotetudh **Israelitidh**.
- [A-II-438-[ROM-9:6]] ei ne ole caiki **Israelitit**, iotca Israelista ouat
- [A-III-333-[PS-83:7]] Ne Edomitin ia **Israelitin** Maiat / Ne Moabitin ia Hagariten.

Laina ruotsin sanasta *israelit*, joka on lainaa latinan etnonymistä *israelita*. Tämä on johdos henkilönnimestä *Israel* (→ *israeli*). Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, miten Agricolan sana on ääntynyt (*israeliti* vai *israeliitti*). Psalttarin esimerkissä [A-III-333-[PS-83:7]] on sanavirhe, ja kohdassa pitäisi olla *Ismaelitin* kuten Rukouskirjan vastaavassa kohdassa.

► SAOB 1933 *israelit*; VKS 1985 *israeliitta*; Heininen 2020 215.

istua v. 'istua, olla istuma-asennossa t. paikoillaan; elää; asua; hoitaa virkaa t. tehtävää, olla jäsenenä jossakin; istuutua, asettua' (1543) 253 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-9] Ylesastui taiuasen / **Istu** Jumalan Isen caikiualtian oikialla.
- [A-I-207-[PS-104:12]] Taijuahan linnut **istuuat**, ja wiserttelwet oxilla
- [A-II-29-[MT-4:16]] Se canssa ioca **istui** pimijes, ia coleman warios, näki swren valkeudhen
- [A-I-516] sijne taiualises Regementis ja wallas **istuuu**
- [A-III-670-[JON-4:5]] Ionas vloslexi Caupungist, ia **istuij** Caupungist Iteen pein

Sanalla on varmoja etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä. Mordvan etymologisesti samaan yhteyteen kuuluva *ozams* 'istuutua' viittaa siihen, että itämeren-suomen sanat ovat johdoksia varhaisemmasta **is*-vartalosta, jota sellaisenaan ei kuitenkaan enää suomen lähisukukielissä esiinny. Sanavartalolle on esitetty laina-etymologia, jonka mukaan suomensukuisten kielten **is*-juontuisi indoeurooppalaisesta juuresta **ē-*. Tämän edustajia indoeurooppalaisella taholla ovat mm. kreikan *hēstai* ja avestan *āste*, jotka kumpikin merkitsevät '(hän) istuu'. Agricolalla *istua* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *maahanistua*, *ylesistua*.

► SKES 1955 *istua*; Koivulehto 1985 CIFU 6 II 82; VKS 1985 *istua*; UEW 1988 629; SSA 1992 *istua*; Koivulehto 1999c SUST 237 356; EES 2012 *istuma*; NES 2020 *istua*.

istu|in, -n s. 'istuin, istuma-alusta, -paikka; valtaistuin, hallituspaikka' (myös kuv.) (1544) 42 esiintymää, myös Westh

- [A-II-211-[LK-14:7]] [Vieraat] walitzit ylimeisi **istuimita**
- [A-II-81-[MT-21:13]] Ja nijnen waiechtaiadhen peudhet ia mettisten caupitzijain **istuimet** hen cukisti.

- [A-II-18] tesse Turussa ombi Maakunnan Eme kirko ia pijspa Stoli ia **Istuin**.
- [A-I-245-[LK-1:52]] Ne woiymaliset ombi hen cukistanut **istumelda**, ia corotti ne neuret
- [A-I-141-[JER-14:20]] Ele sinun Cunnialisues **Istuind** anna pilcatta

Johdos verbistä (→) *istua*.

► VKS 1985 *istuin*.

istuma s. 'istuin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-380] Sijtte sine capuhun puetettin, Ja rooco waltican edheste sinulle annettin, **Istuma** walmistettin, crunolla pääs pisteltijn

Verbin (→) *istua* johdos, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä. Kansankielestä sama johdos on merkitty muistiin Sauvosta ja Himangalta.

► VKS 1985 *istuma*; SMS 1994 *istuma*.

istun → **istuin**

istutettu a. 'istutettu' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-208-[LK-13:6]] Yhdelle oli Ficuna pw / henen Winatarhasans **istutettu**
- [A-III-215-[PS-1:3]] Se ombi nin quin yxi **istutettu** Puu / wotauain oiain tykene

Verbin (→) *istuttaa* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

istutos s. 'istutus, (kuv). seurakunta' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-65-[MT-15:13]] Jocainen **istutos**, iota ei minun Taiualinen Isen istuttanut pite iurinen ylesreuittemen
- [A-III-517-[JES-60:21]] Ninquin ne minun **Istutoxeni** wesat / ia minun käsialani ouat / ylistoxexi.

Johdos verbistä (→) *istuttaa*.

► VKS 1985 *istutus*.

istuttaa v. 'asettaa istumaan; asettaa johonkin asemaan; panna kasvi maahan kasvamaan (myös kuv.); asettaa (asumaan, olemaan), sijoittaa; kiinnittää, liittää, juurruttaa' (1544) 65 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-379-[AP-23:24]] walmistacat mutomita Juchtia / ette he Paulin ninen päle **istuttauat** / ia wieuet henen teruena Felixen tyge
- [A-I-190-[ISM-2:8]] Hen ylesnosta tomusta sen Taruitzewan – – Ette hen pite hende **istuttaman** päruchtinasten sekan
- [A-III-134-[1MS-2:8]] Jumala **istutti** ydhen Yrtitarhan Edemis
- [A-III-560-[JER-32:41]] Ja mine tadhon heite tehen Mahan vskolisesta **istutta**

- [A-III-350-[PS-94:9]] Se quin Coruan **istuttanut** on / eikö henen pidheis cwleman?
- [A-I-587] [Ne] iotca Casten lepitze ouat Seurahas **istutetut** ja iurdhunehet

Johdos verbistä (→) *istua*. Agricollalla *istuttaa* esiintyy myös perusosana yhdys-
verbeissä (→) *jällens-* ja *kiini-istuttaa*.

► VKS 1985 *istuttaa*.

istuttama s. 'istutus, viljelys' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-463-464-[JES-5:7]] se Zebaothin Herran Winatarha, on nyt se Israelin Hone, ia ne Judan henen suloinen **Istuttamans**

Johdos verbistä (→) *istuttaa*. Sama johdos tunnetaan vain Gananderin sanakirjasta.

► VKS 1985 *istuttama*.

istuttaminen s. 'istuttaminen, osaksi upottaminen; (kuv.) istutustyö' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-596-[DAN-2:41]] Quitengin pite sijte Raudhan **istuttamisest** sijhen sisel iemen / ninquin sine neit Raudhan oleuan Sauen cansa secoitetun.
- [A-III-518-[JES-61:3]] Ette he Wanhurskaudhen Puuxi cutzutaisijn / HERRAN **istuttamisen** ylistoxexi.

► VKS 1985 *istuttaminen*.

istuva a. 'istuva; (tietyssä asemassa) oleva t. pysyvä' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-677-[ILM-4:2]] Ja catzo / yxi Stoli oli pandu Taiuasen / ia Stolin päle yxi **istuuu**.
- [A-I-516] sen pyhen hengen siasa sijne Taiualises Regementis ja wallas **istuuu** hen wloscatzopi omahitzesta rackaudhestans / oman wäkewuydhens pälle
- [A-III-296-[PS-61:8]] Sine annat Kuningalle pitken ijen – – Ette *hen* alati **istuuana** pysyisit Jumalan edes

Verbin (→) *istua* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Sama partisiippi esiintyy myös osana erilaisia partisiippirakenteita, joissa raja verbin nominaali-
muodon ja selvän nominin välillä on tulkinnanvarainen.

istuvainen s. ja a. 'istuva, istuja' | (1544) 7 esiintymää, myös Westh

- [A-I-330] Sockiadhen Rucous Tiele **istuuuasten**
- [A-II-678-[ILM-4:10]] ne neliecolmatkymende Wanhinda langesit sen Stolin päle **istuuaisen** eten

Verbin (→) *istua* partisiippimuodosta johdettu nomini.

► VKS 1985 *istuva*.

isu → **isoi**

isuta → isota

isä s. 'mies suhteessa lapseensa; esi-isä; kantaisä; holhoojan, huoltajan asemassa oleva henkilö; johtomies, kirkkoisä; luoja, luomakuntaa isän tavoin holhoava Jumala, yksi kolmiyhteisen Jumalan persoonista; pahalainen suhteessa luomuksiinsa' (1543) 1324 esiintymää, myös UpsE, Münster, UpsK, Westh

- [A-II-621-[1JH-2:13]] Rackat Poicaiseni, Mine kirioitan teille – – Mine kirioitan teille **Iset**
- [A-O-5-[2MS-20:5]] [Minä] costan **Iseiden** ricoxet – – hama colmanden, ia nelienden Poluen asti
- [A-II-426-[ROM-4:1]] MIteste me sis sanoma meiden **Isen** Abrahamin leunehexi Lihan polesta?
- [A-II-427-[ROM-4:17]] Mine asetin sinun monen Pacanain **Isexi** Jumalan edes
- [A-III-714] Terue Racas Pappi ia **Ise**
- [A-I-117] Rucoxet molemista Testamentist / iotca Pyhet **Iseth**. Esijset Prophetat / Domarit / Kuningat / Cunnialiset Miehet ia waijmot / rucoellut ouat.
- [A-I-107] sine Herra Jumala, Taijwan ia Maan **Ise**
- [A-II-270-[JH-8:44]] Sijte **Iseste** Perkelest te oletta, Ja teiden **Isen** himot te tadhotta nouta

Sanalla on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä ja useissa etäsukukielissä samojedikieliin asti. Vastineiden välillä on jonkin verran merkityseroja, samoin äännehistoriallista poikkeavuutta. Yhdistävänä merkitysaineksena on 'itseä vanhempi miespuolinen sukulainen'. Äänteellinen epäsäännöllisyys on selitetty affektiivisuudesta ja sanan suuresta frekvenssistä johtuvaksi. Sanalle on esitetty myös hyvin vanha indoiranilainen lainaetymologia, jonka mukaan lainälähteenä olisi hallitsemista, isännöimistä yms. merkitsevistä verbivartalosta *īś-* muodostettu herran, valtiaan tai isännän nimitys. Jos lainaetymologia pitäisi paikkansa, myös äänneasujen erot voisivat selittyä rinnakkaisista lainautumisista johtuviksi. Tässäkin tapauksessa selitykseen liittyy sekä kronologisia että äänteellisiä ongelmia, joiden takia lainaetymologiaa ei ole pidetty uskottavana. Agricolalla *isä* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *esi-isä* ja *opetusisä*.

► Nirvi Vir. 1954 35; SKES 1955 *isä*; VKS 1985 *isä*; UEW 1988 78; SSA 1992 *isä*; Koivulehto 2001c FS Parpola 371–375; Holopainen 2019a 97–99, 100; NES 2020 *isä*.

isä|linen, -llinen a. 'isällinen, isälle ominainen, isän tapaan tunteva ja huolehtiva; esi-isältä peritty' | (1544) 32 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-42] Kiene nyt sinun **Iselinen** Casuos meiden sinun keuhein lastes poleen
- [A-I-449] VASTanrupe HERRA Jumala / sinun **Isellisel** laupiudhellas / meite sinun paluelioitas
- [A-III-57] nemet caiki hen ennettä henen **Iseliseste** rackaudestans
- [A-I-714] Me tunnema mös **Iselisen** witzauxen / iolla sine swlajjsesta meite rangaijstunna / temen mailman wscaluxesta poiswedhät

- [A-II-521-[GL-1:14]] Quinga mine – – ylenpaltisesta itzeni ahckeroitzin
Iselistein Sääthyin polesta

Johdos substantiivista (⇒) *isä*.

► VKS 1985 *isällinen*.

isälisestä *adv.* 'isän tavoin' | (1544) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-I-512] [Rukoilemme] ettes tadhoijsit caiki ne, iotca Christillisest wscost ouat poislangenuet – – **iselisesta** etzije

Adjektiivin (⇒) *isällinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1985 *isällisesti*.

isämeidän *s.* 'isämeitä, Herran rukous' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-65] Jotca nyt site sydemestense anouat / he sanocan **Isemeiden**.
ia Wskon cappalet

Herran rukouksen (*Pater noster*) alkusanoista yhdyssanaksi tiivistynyt rukouksen nimi. Agricolalla rukous esiintyy useista kertoja, ja sen nimityksenä käytettävät alkusanat esiintyvät yleensä erikseen kirjoitettuina, esim. Abckirjassa [A-o-20] Ensin lue wscō, Ja *Ise meiden*.

► VKS 1985 *isämeitä*; Uusitalo 2016 SJ 58.

isänmaa *s.* 'isänmaa, synnyinmaa, kotimaa; (kuv). Jumalan valtakunta'
(1548) 4 esiintymää

- [A-II-175-[LK-4:23]] Caiki mite me cwlīma tehdyn Capernaumis / tege mōs tesse sinun **Isesmaalla**.
- [A-II-175-[LK-4:24]] Eikengen Propheta ole otolinen henen **Isensmaalla**
- [A-II-650-[HEB-11:14]] Wierahat ia Mucalaiset olit Maan päle – – he osottauat Heidens etziuen ychte **Isenmaata**

Substantiiveista (⇒) *isä* ja (⇒) *maa* muodostettu yhdyssana, jonka lähin esikuva on saksan *Vaterland*. Ruotsin vastaavassa sanassa *fädernesland* on alkuosa monikollinen. Isänmaata merkitsevät latinan *patria* ja kreikan *patris* ovat johdoksia isää merkitsevästä sanasta, eivät yhdyssanoja. Agricolan yhdyssanassa alkuosaan liittyy useimmiten kontekstin mukaan vaihteleva omistusliite. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► Hakulinen 1969 39–40; VKS 1985 *isänmaa*.

isänstappaja *s.* 'isänmurhaaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-577-[1TIM-1:10]] [Ei] nijlle Wanhurskaille ychten Laki pandu ole. Waan nijlle Wäriillen ia Tottelematoille – – nijlle **Isenstappaille** ia Eitinstappaille

Substantiiveista (→) *isä* ja (→) *tappaja* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Agricolalla sanan määriteosaan liittyy omistusliite.

isä|ntä, -nt s. 'päämies, herra, valtiias; isäntä, tilallinen, talonpoika; perheenisä; majatalon tms. isäntä' | (1544) 13 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-501-R] Perkele ombi Mailman Pämies, **Isende** ia Jumala
- [A-I-92] Rucoelkan sijs ioca hengi. **Isend** / Emend / Pica / ia trengi.
- [A-I-93] **Isend** anda Perens roca
- [A-II-455-[ROM-16:23]] Teruette teite Gaius, minun ia caiken Seurakunnan Helberin **Isende**

Substantiivin *isä* johdos, jolla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Sana on selitetty eräänlaiseksi puhuttelunimeksi, jota olisivat alun perin käyttäneet mm. miniä ja lapsipuolet. Sen alkuperäinen merkitys olisi tällöin 'isän kaltainen'. Agricolalla loppuheittoiset *isänt*-muodot esiintyvät hänen omissa runoissaan. Virossa *issand* tarkoittaa Jumalaa. Sekin mahdollisuus on esitetty, että *isäntä* olisi suoraa lainaa indoiranilaisista kielistä, mahdollisesti hieman nuoremasta iranilaisesta kielimuodosta kuin sen kantasanalta näyttävä (→) *isä*, mutta äännehistoriallisesti tarkkaa esikuvaa sille ei ole tarjolla, eikä tätäkään selitystä ole pidetty uskottavana. Agricolalla *isäntä* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *pereenisäntä*.

► SKES 1955 *isä, isäntä*; SSA 1992 *isä, isäntä*; Koivulehto 2001c FS Parpola 371–375; EES 2012 *issand*; Holopainen 2019a 97–99, 100; NES 2020 *isäntä*.

isätöin a. 'isätön, orpo' | (1544) 2 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-176-[VLT-5:3]] Me olema orwot ja **Isettömet**

Substantiivista (→) *isä* johdettu nomini.

► VKS 1985 *isätön*.

itaruus s. 'itaruus, saitus' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-510-R] Ahnaus) se on, tineys, **itarus** saitus ia neppi andamassa

Johdos adjektiivista *itara*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä ennen 1700-lukua. Sanalla on vastine ainoastaan karjalassa, ja sen alkuperä on tuntematon. Suomen murteissa *itara* voi saidan lisäksi tarkoittaa hidasta tai saamatonta. Näiden merkitysten perusteella on mahdollista, että *itara* on murteellisen *hitara*, *hitarainen* -adjektiivin variantti, joka puolestaan kuuluu (→) *hidas*-sanan yhteyteen. Johdos *itaruus* tunnetaan ainakin Hollolassa ja Utajärvellä.

► VKS 1985 *itaruus*; SSA 1992 *itara*; LÄGLOS 1991 *hidas*; SMS 1994 *itara, itaruus*; NES 2020 *itara*.

item adv. 'samoin' | (1544) 24 esiintymää

- [A-I-696] **Item** Toijnen Rucous saman edheste

- [A-II-600] **Item** ne Miehet / ette he heiden Waimojians kersisit.
- [A-III-547-R] heille on Jumalasta Wirca. **Item** quin nyt sanotan mutamist. Ei taidha kirco exye.
- [A-III-757] **Item** hen Ennusta mös Johannest Castaiast

Sitaattilaina latinan sanasta *item* 'samoin, samalla tapaa'.

itkeminen s. 'itkeminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-358-[PS-102:6]] Minun Lwni tuskalla takistuuat minun Lihahani / **itkemisest** ia Hocamisest.

Johdos verbistä (→) *itkeä*.

► VKS 1985 *itkeminen*.

itkevä a. 'itkevä' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-694] Hen lohutta heite ia ylespite / Ninquin iocu kieuhe **idkeue** Lapsi coriatan / sylenotetan / ia silotetan
- [A-III-673-[MIK-1:10]] Elket andaco teiten cwlda **idkeue** / Waan menget Murehcammion siselle / ia Tuckahan istucat.

Verbin (→) *itkeä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Jälkimmäisessä esimerkissä partisiippi esiintyy taipumattomana jälkiattribuuttina ja edustaa eräänlaista referatiivirakenteen eli partisiippirakenteen esiatetta.

► Ojansuu 1909a 143–158.

itkeväinen s. tai a. 'itkevä, kyyneliä vuodattava, sureva' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-619] [Anna minun] **Idkeueijsi** lepytte
- [A-II-279-[JH-11:33]] Juttat iotca henen cansans tullet olit, **idkeueiset**

Verbin (→) *itkeä* partisiippimuodosta johdettu nomini.

► VKS 1985 *itkevä*.

itk|eä, -iä, -ee v. 'itkeä, kyynelehtiä valittaen, surra, murehtia' (1544) 85 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-44] Senuoxi meiden kylle tule **itke** ia walitta / Ette Inhimisen Loondo ombi nin caikeni turmeltu
- [A-III-565-[VLT-1:2]] Yli öte hen **idke**, nin ette kynelet poskilda wotauat
- [A-II-25-[MT-2:18]] Rachel **idke** henen lapsians / Ja eij tactonut hendens lodhutetta
- [A-II-467-[IKOR-5:2]] te oletta ylespaisuneet / iosta teiden paramin tuli **idkie**
- [A-I-138-[JER-13:17]] Mutta elleij te meite cuulla tachto nijn pite sis minun sijelun sala **idkemen** ylitze sencaltaijsen ylpeydhen

Verbillä on vastine kaikissa lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperä on tuntematon. Kirjoitusasu viittaa siihen, että sanansisäisen konsonanttiyhtymän alkukomponentti on ollut soinniton dentaalispirantti. Agricolalla *itkeä* esiintyy myös perusosana yhdyssverbissä (→) *ulositkeä*.

► SKES 1955 *itkeä*; SSA 1992 *itkeä*; EES 2012 *itkema*; NES 2020 *itkeä*.

itk|u, -o s. ’itku, (äänekäs) valitus, kyynelehtiminen, murehtiminen, murhe’ (1544) 42 esiintymää, myös Westh

- [A-II-506-[2KOR-7:7]] ia ilmoitti meille teiden halunna / teiden **itkonna** / ia teiden achkeruenne minusta
- {A-I-145-[BAR-2:18]} se sielu / ioca cowan murehtipi / ia cumarasas / ia surulissa kieupi / ia silmens lähes **idkosta** puhcaisut ombi
- [A-III-359-[PS-102:10]] Sille mine söön Tuchka ninquin Leipe / Ja secoitan minun Joomani **itkulla**.
- [A-III-556-[JER-31:16]] Lacka parghustas ia **idkustas**, ia sinun Silmeis kynelist

Johdos verbistä (→) *itkeä*. Variantin *itko* lukutapa on epävarma, koska *o* voi olla myös *u*:n merkki. Murteissa *itko* esiintyy vain merkityksissä ’itkuinen; vettä tihkuva’. Agricolalla *itku* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *valitositku*.

► VKS 1985 *itku*; SMS 1994 *itko*.

itku kyynel s. ’itkun kyynel’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-135-[MK-9:24]] Poian Ise hws **idku kynelille**

Substantiiveista (→) *itku* ja (→) *kyynel* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Vastaavaa yhdyssanaa ei tunneta vanhasta kirjakielestä.

► Toropainen 2017 51.

itkunlakso s. ’(kuv.) ihmisten maailma, vaivalloinen ihmiselämä’ | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-334-[PS-84:7]] Autuat ouat ne Inhimiset – Jotca sen **idkunlaxon** lepitzekeuet

Substantiiveista (→) *itku* ja (→) *lakso* muodostettu yhdyssana. Westhin koodeksissa esiintyy samaa merkitsevä sanaliitto *itkun alho*.

► VKS 1985 *itkunlaakso*.

itku ääni s. ’itkun ääni, itkeminen’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-525-[JES-65:19]] eipe henes pidhe sillen cwluman **idku ääni** eli walitoxen äni

Substantiiveista (→) *itku* ja (→) *ääni* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► Toropainen 2017 51.

itse *pron.* 'itse; henkilökohtaisesti, persoonallisesti; juuri, nimenomaan, varsinaisesti, jopa' | (1543) 1212 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-5-[2MS-20:5]] MIne olen (ma **itze** Jumala taiuaasta iocaitzelle Inhimisille sanopi[]) sinun Herras Jumalas
- [A-II-174-[LK-4:9]] Olecos Jumalan poica, nin laske **itzies** teste alas
- [A-II-94-[MT-25:9]] menget paramin nijnen tyge, iotca Myuet, ia ostakat **itzellen**
- [A-II-378-[AP-23:12]] Ja quin sis peiue tuli / cokosit heidens monicadhat Juttaista / ia sadhattelit **itziens** / ettei heiden pitenyt eikä sömen eikä iooman
- [A-I-494] Sine souittelit meite meihin **itzehem**
- [A-I-141-[JER-14:21]] Nijn eij mös Taijuahat **itzestens** sata taida
- [A-II-67-[MT-16:7]] Nin he aiattelit **itzellens** sanoden / Emme me leipie ottaneet cansam.
- [A-III-757-[MAL-E:0]] mite ei heille **Itzelle** keluanut, Nijte teuty, kieuhillen Papillen ia Sarnaillen hyuesti kelpaman
- [A-I-768] enämin olen loondocappaleijden pälle turuanut quin **itze** minun Herran Jumalan
- [A-I-658] Rucolcam mös **itze** keskenem toijnen toijsens edheste
- [A-I-848] [Jeesus syntini] ninquin yxi wighatoin caritza **itze** pällense olisi ottanut
- [A-III-19] **itze** Herra Jumala ombi Auioskeskon sätenyt
- [A-I-842] iotca Jumalan sanat, wscon, ia **itze** Christusen corckiamasti wihauat
- [A-III-421-[PS-139:11]] Nin mös **itzepe** Öön teuty Walkiuden olla minun ymberilleni.
- [A-III-750-R] Joca **itzen** pite Christusen Esicuan ielkin / oma Ristins kersimen.

Sanalla on vastineita kaikissa muissa sukukielihaaroissa paitsi samojedissa. Ugri-laiskielten vastineet osoittavat, ettei *itse* alun perin ole ollut refleksiivipronomini vaan substantiivi, jonka merkitys lieene ollut 'varjo' tai 'varjosielu'. Muutos on ymmärrettävä sitä taustaa vasten, että ihmisen sielun on aikoinaan uskottu asuvan hänen varjossaan, jolloin varjo on tavallaan edustanut ihmisen henkistä minää, ihmistä itseään. Agricolalla *itse* esiintyy useimmiten (ajatus)subjektiin viittaavana refleksiivipronominina, johon liittyy aina omistusliite, ja yleisyys selittyy osittain siitä, että refleksiivisiä johdoksia on ollut vähemmän kuin nykysuomessa. Refleksiivisen käytön kanssa lähimerkityksen muodostaa *itse*-sanana taivutusmuodon (yl. *itzestens*) käyttö ilmaisemassa, että jotakin tapahtuu itsenäisesti, omin voimin ilman ulkopuolista apua (→ *itsestä*). Osa näistä tapauksista voidaan tulkita adverbeiksi. Nykysuomessa adverbiksi kiteytynyt *itseksseen* ei esiinny vielä Agricolan kielessä, mutta sen asemesta esiintyy muita taivutusmuotoja, esim. adverbimainen omistusliitteellinen *itzelle-* (*he aiattelit itzellens*; (→) *itsellä*). *Itse* esiintyy myös täsmäntävänä, korostavana tai vastakohtaa ilmaisevana, demonstratiivipronominin tai indefiniittipronominin tapaisena aineksena, jolloin se voi olla pääsanansa edessä tai jäljessä joko taipumattomana tai taipuvana. Jos se taipuu, siihen liittyy aina omistusliite. *Itse* ei yleensä esiinny monikollisena, mutta muutamat tapaukset voidaan tulkita monikoiksi (*sadhattelit itziens*, vrt. kuitenkin selvästi yksiköllinen *laske itzies*). Taipumaton *itse* voi esiintyä myös adverbien tapaisena korostus-sanana, ja siihen voi liittyä liitepartikkeli *-pä*. Nykykielestä täysin poikkeavia ovat tapaukset, joissa taipumaton *itse* vahvistaa omistusliitteellistä adpositiorakennetta

(*Rucolcam mös itze keskenem, caritza itze pällense olisi ottanut*). Samoin poikkeuksellisia ovat yhdysperäiset refleksiivipronominit, joissa *itse* ja persoonapronomini ovat tiivistyneet yhdyssanaksi (→ *itsehe, itsehän, itsesinä, itsete*). Saman tyyppinen (→) *itsekukin* on säilynyt nykypäiviin asti, tosin erikseen kirjoitettuna. Esimerkkitapaus *Joca itzen* on reunahuomautuksessa rivinvaihdon kohdalla, ja siitä puuttuu ilmeisesti yhdysmerkki (po. *Jocaitzen*), jolloin se edustaa Agricolalle ominaista (→) *jokainen*-pronominin taivutusta eikä kuulu *itse*-sanana yhteyteen.

► SKES 1955 *itse*; VKS 1985 *itse*; UEW 1988 79–80; SSA 1992 *itse*; EES 2012 *ise*; NES 2020 *itse*.

itsehe *pron.* 'he itse' | (1548) 12 esiintymää

- [A-II-420-[ROM-1:27]] Miehet ouat Miesten cansa riettaudhen tehnet / Ja ouat saanet (ninquin pitiki) heiden exymisens palcan **itseheisensä**.
- [A-III-589-[HES-34:8]] he ouat sencaltaiset Paimenet, iotca **itseheitens** caitzeuat

Pronominien (→) *itse* ja (→) *he* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, eräänlainen korostava persoonapronomini, jossa *itse* on aina taipumaton ja persoonapronominiin liittyy aina jokin taivutus pääte ja omistusliite. Samat osat esiintyvät myös erikseen kirjoitettuina.

itsehän *pron.* 'hän t. se itse' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-688] teme cwleuajinen mailma / säädhyllle aijoiilla / mwtellahan / ia wooroin **itzehenesens** kiennyskeleu
- [A-II-642-[HEB-7:28]] hen **itzehenens** wffras

Pronominien (→) *itse* ja (→) *hän* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, eräänlainen korostava persoonapronomini, jossa *itse* on aina taipumaton ja persoonapronominiin liittyy aina jokin taivutus pääte ja omistusliite. Samat osat esiintyvät myös erikseen kirjoitettuina.

itse|kukin, -kuki *pron.* 'jokainen, kukin, itse kukin' | (1544) 47 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-252-[1KN-8:59]] mine olen Herran edes rucoellut – – Ette hen saatais hene paluelialles Oijkeuden / Ja henen Canssans Israelin / **itzecullengi** aijallans
- [A-II-456] Yxi tachto sinne / toinen tenne / Quin se olis swri Häpie / koska ei **itzekuki** / iotakin wtta erinens etensottais
- [A-II-470-[1KOR-7:2]] piteken **itzecukin** oman Waimonsa

Pronominien (→) *itse* ja (→) *kukin* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdys-sana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliitoksi kirjoitettuina.

itsel|läns, -lens *adv.* 'itseksseen, yksin, erikseen, erilleen; itsensä kautta' (1544) frekvenssin osalta ks. *itse*

- [A-I-726] mine **itzelleni** aijattelen

- [A-II-150-[MK-14:4]] Nin olit mutamat / iotca närkestyit **itzellens** / ia sanoit / Mihinge teme woiten haaskaus?
- [A-II-449-[ROM-14:7]] Sille ettei yxiken meiste iszellens ele / Ja eikengen **itzellens** coole.
- [A-II-487-R] Senteden Hengesse puhua / se on / coskas **itzelles** ymmerdhet Ramatun toimen / ia et site muille wlostoimita.

Pronominin (→) *itse* omistusliitteellinen adessiivi- tai allatiivimuoto, joka on osittain kiteytynyt adverbiksi. Omistusliite vaihtuu lauseyhteyden mukaan. Agricolan malleina ovat usein olleet latinan *mecum*, ruotsin *sigh sielffuom* tai saksan *bey mir/uns/jm selber etc.* -tyyppiset ilmaukset. Suomen murteissa vastaava *itsellään*, *itselleen*, *itseltään* tunnetaan laajalti länsimurteissa. Koska sekä sijamuodon luotettava tunnistaminen että rajaaminen *itse*-sanana normaaleista taivutusmuodoista on mahdotonta, esiintymät on laskettu (→) *itse*-pronominin esiintymiin.

► VKS 1985 *itsellensä*; SMS 1994 *itselleen*, *itsellään*, *itseltään*; Jussila 1998 *itsellään*.

itsemielelläns *adv.* 'itsensä mielellään' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-72-[MT-17:00]] [Kristitty] andapi **itzemielellens** Lehimeisens awuxi ia palueluxexi

Pronominin (→) *itse* ja adverbien (→) *mielelläns* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. On myös mahdollista, että Agricolan adverbi on yhdyssubstantiivin *itsemieli* omistusliitteellinen adessiivimuoto. Yhdyssubstantiivi *itsemieli* 'oma mieli' ja eräät sen johdokset, mm. *itsemielinen*, esiintyvät muussa vanhassa kirjakielessä, vaikka niitä ei olekaan Agricolan teksteissä. Pohjois-Karjalassa *itessä mielin* merkitsee 'omasta halustaan'.

► VKS 1985 *itsemieli*, *itsemielinen*; SMS 1994 *itse*.

itsepuolestans *adv.* 'omasta puolestaan' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-72-[MT-17:00]] Waicka Christus wapa oli, quitengin hen Weron andoi, Lehimeisens mielennoutexi, Nin mös ombi yxi Christitu mones asias wapa **itzepolestans**

Pronominin (→) *itse* ja substantiivin (→) *puoli* omistusliitteellisestä adverbimaisesta elatiivimuodosta koostuvasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Agricolan ilmaus on käännös Lutherin sanaliitosta *seiner halben*. Suomen murteissa sama ilmaus tunnetaan sanaliittomuotoisena ainakin Haapavedeltä.

► SMS 1994 *itse*.

itsesinä *pron.* 'sinä itse' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-579] HERRA Jesu Christe / ioca **itzesinus** meiden synnisten techten Isen Jumalan ristin altarille wffrasit
- [A-II-76-[MT-19:19]] racasta sinun lähimeistes ninquin **itzesinuas**

Pronominien (→) *itse* ja (→) *sinä* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, eräänlainen korostava persoonapronomini, jossa *itse* on aina taipumaton ja persoonapronominiin liittyy aina jokin taivutuspäätte ja omistusliite. Samat osat esiintyvät myös erikseen kirjoitettuina.

itsestäns *adv.* 'itsestään, omin neuvoin, omasta aloitteestaan; sinänsä, itsessään' (1544) 17 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-257-[JH-5:19]] Ei taidha Poica **itzestens** miten tedhä, waan mite hen näkepi Isens tekeuen
- [A-II-346-[AP-12:10]] Nin he – – tulit sen Rautaisen Portin tyge / ioca Caupungijn wiepi / ioca mös **itzestens** heille aukeni.
- [A-I-116] tosin hen **itzestens** ej mikä ole
- [A-II-26-[MT-2:00]] Bethlehem **itzestens** halpa oli

Pronominin (→) *itse* omistusliitteellinen elatiivimuoto, joka on osittain kiteytynyt adverbiksi. Sama muoto esiintyy myös normaalin taivutusparadigman osana ja rajanveto adverbien suuntaan on epäselvä.

► VKS 1994 *itsestään*.

itsesäns *adv.* 'itsessään, sinänsä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-730] anna sinun lamballes sinun henges woijma / ette hen **itzesens** heicko / mutta sinussa wäkeue / woijttaisi caiki Perkelen pällekarckamiset

Pronominin (→) *itse* omistusliitteellinen inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sama muoto esiintyy myös normaalina taivutusparadigman osana.

itsete *pron.* 'te itse' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-203-[LK-12:1]] Cauattacat **itseteiten** Phariseusten Hapanoxest, quin on Ulcokullatus

Pronominien (→) *itse* ja (→) *te* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, eräänlainen korostava persoonapronomini, jossa *itse* on aina taipumaton ja persoonapronominiin liittyy aina jokin taivutuspäätte ja omistusliite. Samat osat esiintyvät myös erikseen kirjoitettuina.

itsevalittu *a.* 'omavalintainen, ihmisen aikaansaama' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-558-[KOL-2:23]] Joilla tosin ombi yxi Wijsauden mooto / lepitze **itzewalitud** Hengelisudhen ia neurydhen
- [A-III-526] Prophetat vsein laittauat Inhimisten **Itzeualitut** Jumalan Palueluxet

Pronominista (→) *itse* ja verbin (→) *valita* partisiippimuodosta *valittu* tiivistynyt yhdysadjektiivi. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös erikseen kirjoitettuina.

► VKS 1994 *itsevalittu*.

itsevallainen *a.* ’itsevaltainen, omavaltainen, omia mielihalujaan noudattava’
(1548) 1 esiintymä

- [A-II-593-R] Tylyn) Joca oman Pääns ielkin elepi, eiketen tottele, Waan tachto iocaista hende wälte Ja on **Itzeuallainen**

Pronominista (→) *itse* ja adjektiivista *vallainen*, (→) *valtainen* muodostettu yhdysadjektiivi. Rakenteellisesti kantasanaksi sopisi yhdyssubstantiivi *itsevalta*, mutta tätä ei esiinny vielä Agricolan kielessä. Suomen murteista vastaava yhdysadjektiivi on merkitty muistiin Perniöstä, Tärännöstä ja Vermlannista.

► VKS 1985 *itsevaltainen*; SMS 1994 *itsevaltainen*.

itä *s.* ’itä, idän ilmansuunta; idässä olevat maat’ | (1544) 34 esiintymää

- [A-I-85-[MT-2:2]] me neijm henen Tähdens **Idese**
- [A-III-33-[PS-103:12]] Ja nincauwas quin **Ite** ombi Lenneste / sijrsi hen meiden pahateghot meiste.
- [A-II-24-[MT-2:1]] Catzo / silloin tulit Tieteijet **idheste** Jerusalemin
- [A-III-470-[JES-11:14]] heiden pite leten carkaman Philisterin caulan päle / ia ynne haparoijtzeman **idhen** asuuaiset.

Sanalla on vastine useissa lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty samaksi kuin verbissä (→) *itää*. Itä tai koillinen on se ilmansuunta, josta aurinko kohoo näkyviin eli ikään kuin itää taivaanrannasta.

► SKES 1955 *itä*; VKS 1985 *itä*; SSA 1992 *itä*; NES 2020 *itä*.

itäinen → **idäinen**

itäläinen *s.* ’itämaalainen’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-460-[JES-2:6]] sine olet sinun Canssas – laskenut menne. Sille he enemini rickouat, quin ne **Iteläiset**

Johdos substantiivista (→) *itä*.

► VKS 1985 *itäläinen*.

itämaa *s.* ’itämaa, idässä sijaitseva maa’ | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-461-R] Epeiumalten Palueliat, Joilla swrembi Epevsko on, quin nille Pacanoille **Itemaalla**

Substantiiveista (→) *itä* ja (→) *maa* muodostettu yhdyssana, joka Raamatussa tarkoittaa Palestiinan itäpuolella olevaa Arabiaa tai Eufratin seutua.

► VKS 1985 *itämaa*.

itä meri s. 'itäinen meri, idässä oleva meri' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-636-[JOEL-2:20]] Ja tadhon sen pohiaisest caucan teilde poisai / ychten carckian ia häuitetyn Maan / nimittein / henen Casuons sen **Ite Merehen** pein / ia henen Loppuns sen ärimeisen Meren polen.
- [A-III-753-[SAK-14:8]] Silloin pite Jerusalemist eleuet wedhet vloswotaman, Poli osa nijste sen **Ite Meren** pein, ia se toinen poli Osa sen wimeisen poleen

Substantiiveista (→) *itä* ja (→) *meri* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1985 *itämeri*; Toropainen 2017 51.

itänyt a. 'itänyt, orastanut (usko, ajatus, teko tms.)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-417] anna meisse Jumalan palvelus caswa, ette ne hywet iteijisit, ja **itenywet**, sinun siughnauxellas, aijna ketketeijisin

Verbin (→) *itää* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Agricolan monikko-muoto on äännehistoriallisesti vanhakantainen siten, että partisiipin tunnuksessa ei vielä ole tapahtunut nykykielelle ominaista assimilaatiota (-*nUt* : -*nUden* > -*nUen* > -*neen*). Agricolan muodossa on tavurajalle merkitty siirtymäkonsonantti.

► Rapola 1966 164–166.

itäpohja s. 'koillistuuli' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-388-[AP-27:14]] nousi tas nijte watan yxi Twlispä, ioca cutzutan **Itepohia**

Substantiiveista (→) *itä* ja (→) *pohja* muodostettu yhdyssana, joka tunnetaan ensisijaisesti koillisen ilmansuunnan nimityksenä. Agricolan mukaisessa merkityksessä sana tunnetaan ainakin Kannakselta Uudenkirkon pitäjältä.

► VKS 1985 *itäpohja*; SMS 1994 *itäpohja*.

Itä Pohjamaa *erisn.* 'Pohjanmaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-19-[UT-E]] [Suomi] Länein iaetan ninquin Jacobus Zeiglerus Landanus kirjoittapi. Joista se Ensimeinen ia ylimeinen ombi se Etele ia pohia Some – – Seitzemes **Ite Pohiama**, ilman Calandi

Ilmansuuntiin viittaavista substantiiveista (→) *itä* ja (→) *pohja* sekä substantiivista (→) *maa* muodostettu historiallisen maakunnan nimi, jonka alkuosa on ilmeinen käännöslaina vastaavasta ruotsinkielisestä maakunnan nimestä *Österbotten*. Sanaliitoksi kirjoitettu nimi on rakenteensa perusteella luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolalla esiintyvät myös toisaalla substantiivit (→) *pohja* ja (→) *maa*, mutta niiden yhdistelmä **pohjamaa* tai **pohjanmaa* ei esiinny yhdyssanana. Jälkimmäinen esiintyy kuitenkin sanaliittona, esim. [A-III-731-[SAK-2:6]] *Woi / woi*

Paecat vlos / sijte Pohian Maasta / sanopi HERRA, jolloin se ei tarkoita tiettyä maantieteellistä aluetta vaan yleensä pohjoisessa sijaitsevaa maata.

► SPK 2007 *Pohjanmaa*; Toropainen 2017 51.

itätuuli s. 'itätuuli' | (1551) 5 esiintymää

- [A-III-324-[PS-78:27]] Hen annoi **Itetwlen** puhalta Taiuan alla, ia henen wäkewydhens cautta yleskihoitti EteleTwlen

Substantiiveista (⇒) *itä* ja (⇒) *tuuli* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuina.

► VKS 1985 *itätuuli*.

itää v. 'itää, alkaa kasvaa, (kuv.) alkaa kehittyä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-684] Siemenet waghosta **iteuet**, ja edhespuchkeuat
- [A-I-417] anna meisse Jumalan paluelus caswa, ette ne hywet **iteijsit**, ja itenywet, sinun siughnauxellas, aijna ketketeijsin

Verbillä on varmoja vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Vastineeksi on arveltu hantin verbiä *et-* 'uida virtaa ylös, nousta, syntyä (kuu)', tai sitten toisen selitysvaihtoehdon mukaan saamen verbiä *ahcit* 'nousta, uhkua (vesi), vuotaa pahasti (vene), edistyä joutuin'. Mahdollisia vastineita on esitetty myös samojedikielistä, ja jos nämä rinnastukset pitävät paikkansa, *itää* kuuluu kantauralilaiseen perintösanastoon. Toisaalta itämerensuomen sanavartalolle on esitetty myös lainaetymologia, jonka mukaan se juontuisi indoeurooppalaisesta juuresta **ġēi-* tai **ġī-* 'itää, jakaantua, puhjeta'. Selityksessä on kuitenkin äänteellisiä ongelmia. Sitäkin mahdollisuutta on pohdittu, että uralilainen sanavartalo olisi lainaa indoiranilaisesta verbijuuresta **idh-* 'syttää'.

► SKES 1955 *itää*; VKS 1985 *itää*; UEW 1988 85–86; Koivulehto 1988d UAJ NF 8 4–5; SSA 1992 *itää*; Aikio 2002 FUF 57 24; EES 2012 *idanema*; Holopainen 2019b FS Kallio 73 alk.; NES 2020 *itää*; Holopainen 2021 SUSA 98 217.

iäksi → **ijäksi**

iällinen → **ijälinen**

iästi → **ijästi**

iäti → **ijäti**

iätön → **ijätön**

ja *konj.* 'ja, [ei]-kä; mutta, vaan; ja (sitten)'

- (1543) 29 579 esiintymää, myös UpsE, Münster, UpsK, Westh
- [A-0-1] Oppe nyt wanha, **ia** noori – Jumalan keskyt, ia mielen
 - [A-II-246-[JH-1:20]] hen todhisti, **ia** ei kieldenyt
 - [A-II-321-R] Wirgotuxen aica **Ja** ei hämmestyxen, pelgon, eike häpemisen
 - [A-III-56] Christus pinattin, **ia** ei ansion teden
 - [A-II-66-[MT-15:34]] **Ja** Jesus sanoi heille
 - [A-II-160-[LK-E]] [Luukas] eli Cadhexankymende **ia** nelie aiastaica Waimotoin
 - [A-II-121-[MK-4:41]] seke Tuuli **ia** meri henen ouat cwliaiset
 - [A-I-753] ette me nijske [hyvissä töissä] lackamat madhaijsim waelta, **Ja** mös nijn edhespein caikissa – puchtaijsa asijoijsa
 - [A-II-484-[1KOR-13:8]] Waicka Prophetiat Lackauat, **ia** Kielet waickenisit, **ia** Tieto mös poiskadhois
 - [A-II-552-[FIL-4:12]] Mine taidhan sekä matala olla, **ia** taidhan mös corckia olla

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä, joskin nämä ovat suhteellisen harvinaisia muualla paitsi nykyvirossa. Vanhassa kirjavirossakin *ja* on ollut harvinaisempi kuin se on nykyään. Nykysuomessa *ja* on kaikista esiintyvistä sananmuodoista yleisin. *Ja* on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **ja* tai **jaχ* edustaa esim. muinaisyläsaksan *ja*, *joh* 'ja, myös'. Myös suomen murteissa *ja* esiintyy merkityksessä 'myös', esim. *minä ja* 'minä myös'. Tämä käyttö saattaisi periaatteessa olla vanhaa germaanista perua, mutta levikkisuhteiden perusteella on päätelty sen olevan pikemminkin naapurikielten myöhempää vaikutusta. Agricolan teksteissä tätä käyttötapaa ei esiinny. Agricolalla *ja* esiintyy kopulatiivisena tai adversatiivisena rinnastuskonjunktiona sekä osana erilaisia konjunktio- tai adverbiiyhdistelmiä, esim. *sekä – ja* 'sekä – että', *ja ei* 'eikä', *ja (myös) niin edespäin*. Myös kompleksisissa lukusanoissa rakenneosia on tavallisesti yhdistetty *ja*-konjunktion avulla. Virkkeen alussa *ja* ilmaisee siirtymistä asiasta toiseen ja lähenee adverbia.

► SKES 1955 *ja*; Hakulinen 1979 74–75; Pulkkinen 1973 SUST 150 284–290; LÄGLOS 1991 *ja*; SSA 1992 *ja*; VKS 1994 *ja*; EES 2012 *ja*; Toropainen 2017 63–65; NES 2020 *ja*.

jaa *interj.* 'kyllä; niin, no' | (1548) 13 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-325-[AP-5:8]] Olettaco sen Pellon siihen Hindan mynyet? Hen sanoi, **Ja** siihen Hindan

- [A-II-279-[JH-11:27]] Sanoi hen henelle / **Ja** HERRA / Mine Uskon ette sine olet Christus se Jumalan Poica
- [A-III-46] waicka hen [kuolema] ombi catkera ia caruas, nin eipe hen quitengan ole nin cauhistapa eike pelettepä, **Ja**, hen on paramin tarpelinen

Myöntävää vastausta tai puhetilanteessa aloitusta, harkintaa, epäröintiä tms. ilmaisevalla *jaa*-sanalla on vastineita eteläisissä lähisukukielissä. Sanaa on arveltu sekä muinaisruotsalaiseksi että vanhemmaksi germaaniseksi lainaksi, ja se on voinut lainautua itämerensuomalaisiin kieliin myös erikseen. Joka tapauksessa sana juontuu germaanisista naapurikielistä.

► Streng 1915 42; SKES 1955 *jaa*; LÄGLOS 1991 *jaa*; SSA 1992 *jaa*; VKS 1994 *jaa*; EES 2012 *jah*; NES 2020 *jaa*.

jaalitos → jaaritos

jaaristos s. 'turha puhuminen t. tekeminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-543] Surkia eleme, Jonga nesi paijsutta, Murhet pinauat – **Jaristoxet** irtalisexi tekeuet, Surut culuttauat

Agricolan sanan oikea lukuasus on epäselvä. Tulkintaa *jaristus* 'järistys' vastustaa se, että verbistä (→) *järistä* ei tunneta takavokaalisia *jarista*-tyyppisiä variantteja sen enempää vanhassa kirjakielessä kuin suomen murteissakaan. Murteellinen verbi *jarista* merkitsee puhumista pitkään ja harvakseltaan ja yhdistyy pikemmin *jorista*-ja *jaaritella*-verbeihin. Etenkin savolaismurteissa esiintyvä verbi *jaaristaa* tarkoittaa hidasta, vaivalloista kulkemista tai tekemistä, ja samantapaisia merkityksiä on enimmäkseen länsimurteissa tunnetulla verbillä *jaarittaa* (→ *jaaritella*). Agricolan *jaristoxet* on tulkittu myös painovirheeksi ja tarkoitetun muodon on ajateltu olevan *iaritoxet* 'jaaritukset'. Agricolan suomennoksen alkutekstiä ei tunneta.

► Gummerus 1947 320; VKS 1994 *jaristus*; SMS 1999 *jaaristaa*, *jaarittaa*, *jarista*.

jaaritella v. 'puhella joutavia, höpöttää, juoruta' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-308-[PS-69:14]] ne minusta **iarritteleuat** / ia Joopumises he minusta weisauat.
- [A-III-468-[JES-8:19]] Kysyket Noidhille ia merkien tulkille, iotca **iarritteleuat** ia tutkiuat

Verbillä ei ole tarkkoja vastineita suomenkielissä. Inkeröisessä on samasta vartalosta johdettu *jaaroja* 'jaaritella, kinata, haastaa riitaa' ym. Suomen murteissa tunnetaan verbit *jaaria* ja *jaarittaa* sekä jaarittelun tai hitaan vaivalloisen kulkemisen merkityksessä. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu deskriptiiviseksi muodosteen, joka kuuluisi yhteen kankeata, hidasliikkeistä ihmistä, lyhyttä ja oksaista puuta yms. merkitsevän murteellisen *jaara*- tai *jaarikka*-sanalla. Sanavartalolle on esitetty vastine myös samojedikielistä, mutta rinnastus on epäilyttävä sekä vastineiden etäisyyden että sanan deskriptiivisen luonteen takia.

► Lehtisalo Vir. 1934 152; UEW 1988 90; Kulonen Vir. 1988a 289; SSA 1992 *jaarikka*, *jaaritella*; VKS 1994 *jaaritella*; SMS 1999 *jaara*², *jaarikka*; NES 2020 *jaaritella*.

jaarit|os, -us, jaalitos s. 'joutava tai perätön puhe, juttu' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-737] Laijskudhesa / horuxisa / salawoteijsa / warckaudhesa / walhesa / pilcasa / **iaritoxisa** naurusa / turhisa sanoijsa
- [A-II-541-[EF-5:4]] häpieliset sanat / ia Hullutpuhet eli **Jarituxet** iotca eiuet mihingen kelpa
- [A-II-576-[1TIM-1:6]] mwtomat ouat heirechtenet, ia ouat kiendyneet turhijn **Jaritoxijn**
- [A-II-490-[1KOR-15:33]] Pahat ***ialitoxet** turmeleuat Hyuet tauat.
- [A-II-492-[1KOR-15:00]] ***Pahat ialitoxet** Se on / paha kikuri / kimpu / seura ia ioucko / iossa sangen vsein Pahannoxen sanat puhutan vsko watan

Johdos samasta vartalosta, josta juontuu verbi (→) *jaaritella*. Varianttia *jaalitos* ei tunneta muista yhteyksistä.

► VKS 1994 *jaaritus*.

jaarli → **jäärli**

jaata v. 'osoittaa' | (1544) frekvenssin osalta ks. **jakaa**, myös UpsK

- [A-I-231-[2SM-22:33]] Jumala wahwista minun woijmalla, Ja sodhassa **iakasi** minulle tien

Verbin (→) *jakaa* rinnakkaisjohdos, joka verbinvartalon (*jaka-*) lisäksi sisältää su-pistumaverbeille ominaisen johdinaineksen. Äännehistoriallisista ja ortografisista syistä Agricolan verbejä on useimmissa taivutusmuodoissa mahdotonta erottaa toisistaan, joten frekvenssit on ilmoitettu pelkästään *jakaa*-verbin yhteydessä. Suomen murteissa *jaata* tunnetaan erityisesti Etelä-Pohjanmaalla, Karjalassa ja Etelä-Savossa.

► VKS 1994 *jaata*; Hakulinen 1979 265–268; SMS 1997 *jakaa*¹; Jussila 1998 *jaata*.

jae → **jakeet**

jagotettu s. tai a. 'erimielinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-504] ettes tadhoijsit – ne **iaghotetut** ydhiste, ne rijdhaijset sowitta

Verbin (→) *jagottaa* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

jagottaa v. 'jaottaa, jakaa kahtia; saattaa erimielisiksi' | (1544) 2 esiintymää

- [A-III-522-[JES-64:12[^]]] Cussa on sis nyt se – Joca wedhet **iaghotti** heiden edhellens
- [A-I-504] [Uskonasioissa] olet sine heite itzellens iaghottanut ia haijottanut – ettes tadhoijsit – ne **iaghotetut** ydhiste, ne rijdhaijset sowitta

Johdos substantiivista (→) *jako*.

► VKS 1994 *jaottaa*; Jussila 1998 *jaottaa*.

jakaa v. 'jakaa (osiksi), erottaa, osittaa omaisuus, tavara, rasitus tms. eri henkilöille tai kohteille; antaa, suoda, lahjoittaa jotakin (jollekin), levittää' (1544) 84 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-417-[PS-136:13]] [Jumala] sen Punaisen Meren **iacoi** cadhexi osaxi
- [A-III-715] caiki Mailma, Tuli, Twli, Meri, ia Maa, senielkin, quin he heitens **iaca**
- [A-II-106-[MT-27:35]] **iaghoit** he henen waattens
- [A-I-186-[2MS-15:9]] Mine tadhon heite tacaaija / ia käsitte / ia saalist **iaca**
- [A-II-222-[LK-18:22]] Myy caiki mite sinulla ombi, ia **iagha** Waiuasten
- [A-I-426] Sentedhen me sinun laupiudhes auxenhwdhama / ettes meille sinun armos **iacaijsit**
- [A-II-588-[2TIM-2:15]] Pydhe itzes Jumalalle osotta toimelisexi ia laittamattomaxi Tömiehexi / ioca oikein **iacais** Totudhen sanan.

Verbille on esitetty etymologisia vastineita kaikista lähisukukielistä ja useista etäsukukielistä samojedikieliin asti. Osa vastineista on epävarmoja, mutta verbi laske- taan joka tapauksessa ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Verbin taivutus- muotoja on useissa tapauksissa mahdotonta erottaa (→) *jaata*-verbin muodoista, joten näiden frekvenssit on laskettu yhteen. Agricolan sanonta *jakaa heitäns, itseänsä* tms. merkitsee 'jakautua'. Agricolalla *jakaa* esiintyy myös perusosana yh- dysverbeissä (→) *kanssajakaa, ulosjakaa*.

► SKES 1955 *jakaa*; UEW 1988 87; SSA 1992 *jakaa*; VKS 1994 *jakaa*; SMS 1997 *jakaa*¹; EES 2012 *jagama*; NES 2020 *jakaa*.

jakaja s. 'antaja' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-481] [Jeesus] iollen Ise caiken wallan andoi, tawalisten hywuytten **iacaijaxi**

Johdos verbistä (→) *jakaa*. Agricolalla *jakaja* esiintyy myös perusosana yhdys- sanassa (→) *perijakaja*.

► VKS 1994 *jakaja*.

jakaminen s. 'jaettava (tavara tms.)' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-540-[EF-4:28]] techken töte / ia matkan saattacan käsillens iotakin hyue / Sen päle ette henelle olis **iacamista** Taruitzeuan cansa.

Johdos verbistä (→) *jakaa*.

jakeet s. 'jako aika, loppusyksystä vietetty pakanallinen juhla, johon liittyy taikuuden harjoittamista' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-447-[ROM-12:00]] Menningeisten ilmoituxet Sielu Messut Anetiett paastot, **Jakeet**, Kekrit

Johdos verbistä (→) *jakaa*. Sanasta ei tässä merkityksessä tunneta muita esiintymiä. Agricolalla sana on monien juhlien nimitysten tapaan monikollinen.

► VKS 1994 *jakeet*; Jussila 1998 *jae*.

jako s. 'jaottelu, osiin jakaminen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-12-R] Udhen Testamentin Kiriain **iaco**
- [A-III-113-[JES-9:3]] sinun edeses iloitanhan – – Ninquin iloitanhan Saalihin **iaghosa**

Johdos verbistä (→) *jakaa*.

► VKS 1994 *jako*.

jakopöytä s. 'rahanvaihtajan pöytä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-224-[LK-19:23]] Ja mixet sine andanut minun Rahani **Jacopeudelle?**
Ja mine tultuani, olisin sen corghon cansa ylescandanut

Substantiiveista (→) *jako* ja (→) *pöytä* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *jakopöytä*.

jaksaa v. 'saavuttaa, hankkia jotain' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-90] Eij wffrin lahija palio maxa. elleij Rucous Armoo **iaxa**
- [A-III-209] Coskas ei mualda Helpo saat / testes Sielus Hercut **iaxat**.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös etäsukukielistä, mutta nämä ovat äänne- ja merkityserojen takia jossain määrin epävarmoja. Verbin alkuperäiseksi merkitykseksi on oletettu 'irrottaa, päästää auki, riisua', ja sitä pidetään vanhaan perintösanastoon kuuluvana. Suomen kirjakielessä kykenemisen tai pystymisen merkityksessä verbi on ensi kertaa mainittu Matias Salamniuksen runossa vuonna 1690.

► SKES 1955 *jaksaa*; UEW 1988 630–631; SSA 1992 *jaksaa*; VKS 1994 *jaksaa*; Jussila 1998 *jaksaa*; EES 2012 *jaksama*; NES 2020 *jaksaa*.

jalan → **jalgan**

jalgan adv. 'jalan, jalkaisin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-127-[MK-6:33]] [Ihmiset] ioxit sinne **ialgan**, caikista Caupungeista

Substantiivin (→) *jalka* instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *jalgasin*.

► VKS 1994 *jalan*.

jalgasin *adv.* 'jalan, jalkaisin, kävellen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-301-[PS-66:6]] Hen mwttapi Meren quiuaxi, nin ette **Jalghasin** ylitze wädhén keudhen

Substantiivin (→) *jalka* johdoksen *jalka(i)nen* monikollinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Johdos *jalkainen* esiintyy Agricolalla perusosana yhdyssanassa (→) *nelijalkainen*. Agricolalla adverbien synonyymina esiintyy myös (→) *jalgan*.

► VKS 1994 *jalkaisin*.

jalka *s.* 'jalka (myös kuv.), ihmisen alaraaja; jalkaterä; eläimen raaja; jalusta, perusta, perustus (myös kuv.); jalka mittayksikkönä' (1544) 222 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-7] [Tammikuussa] weri älä **ialghast** laske
- [A-III-383-[PS-115:7]] Heille ouat Kädhet ia euet rupe / **Jalghat** heille ouat / ia euet keu
- [A-I-254] Valuo sijs / Rucole aijna. Se piru **ialghas** alapaijna.
- [A-II-374-[AP-22:3]] [Minä olen] yleskaswatettu Gamalielin **ialcain** iures
- [A-I-366] Jesusen pyhet kädhet ia **ialghat** / Nauiloilla ne läwisteldin.
- [A-II-695-[ILM-13:2]] Ja se Peto ionga mine näin oli Pardin motoinen / ia henen **Jalghans** ninquin Carhun Käpelet
- [A-II-188-[LK-8:16]] hen pane sen Kyntelen **ialghan** päle
- [A-I-698] sinun aijnohan olen toijuoni **ialghat** pistettenyt
- [A-III-666-R] Mwrin Corkius oli. 100. **Jalca**.

Sanalla on varmoja etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä muutamissa etäsukukielissä unkariin asti. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Agricolan ajan mittayksikkönä *jalka* tarkoitti pituutta isovarpaan kärjestä kantapähän ja oli käytännössä puoli kyynärää eli vajaat 30 senttimetriä. Agricolalla *jalka* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *kynttiljalka*.

► SKES 1955 *jalka*; UEW 1988 88–89; SSA 1992 *jalka*; VKS 1994 *jalka*; Grönros ym. 2004 90; EES 2012 *jalg*; NES 2020 *jalka*.

jalkaisin → **jalgasin**

jalkapuu *s.* '(puusta valmistettu) jalkakahle' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-122-[MK-5:4]] hen oli vsein Jalcapuis ia Cahleis sidhottuna, ia Cahleet oli serckenyt, ia **Jalcapuudh** rickonut
- [A-III-366-[PS-105:18]] He adhistit henen Jalcans **Jalcapuhun** / Henen Rumijns teutyi Raudhois maata.

Substantiiveista (→) *jalka* ja (→) *puu* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *jalkapuu*.

jalkapöytä s. 'jalkapohja' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-785-[5MS-28:35]] ettei sine taidha parata **Jalcapöydhest** nin Päälakeen asti

Substantiiveista (⇒) *jalka* ja (⇒) *pöytä* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliittona *jalkais pöytä*. Suomen murteissa *jalkapöytä* tunnetaan sekä jalkaterän yläpuolen että joskus myös jalkapohjan merkityksessä.

► VKS 1994 *jalkapöytä*; SMS 1997 *jalkapöytä*.

jalkatie s. 'polku' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-26-[MT-3:3]] walmistakat Herran tiete, techket henen **ialcatiens** oikeaxi

Substantiiveista (⇒) *jalka* ja (⇒) *tie* muodostettu yhdyssana. Kansankielessä sana tunnetaan enimmäkseen itämurteista.

► VKS 1994 *jalkatie*; SMS 1997 *jalkatie*.

jalo *a.* 'iso, kooltaan suuri; voimakas, vahva, rohkea; kova, raju; merkitykseltään tai vaikutukseltaan suuri; mahtava, suuriarvoinen; kunnianarvoisa, ylhäinen; kallisarvoinen, arvokas; loistelas; arvostettu, merkittävä, tärkeä; etevä, viisas; jalo, hyvä, oikea, oikeamielinen, oikeudenmukainen; sovelias, erinomainen, hyvänlaatuinen' (1544) 148 esiintymää, myös Westh

- [A-II-3-[UT-E]] Daud sen **ialon** Goliath ylitzewoitti
- [A-II-338-[AP-9:22]] Saulus aina tuli **ialomaxi**, ia tacaperin aioi ne Juttat
- [A-I-180-[1MKK-4:31]] sinun paluelias Daudin kädhen cautta / sen **ialon** Kempin ylpeyxen murensit
- [A-II-315-[AP-2:2]] Ja ekiste tapachtui Taiuahast yxi Hwmaus / ninquin sangen **ialo** Tulispä olis tullut
- [A-I-291-[PS-83:16]] hemmestyte heite sinun **ialolla** ilmallas
- [A-I-494] **ialon** rackaudhes sine osottit
- [A-II-79-[MT-20:26]] cukaikenens tactoisi teiden seghasan **ialo** olla, se olkan teiden paluelian
- [A-I-584] O sine **ialo** Herra Jesu Christe
- [A-III-275-[PS-45:9]] Sinun Waattes ouat sula Mirrham, Aloes ia Kezia, coskas Nursanluisest Salist wloskeudh, sinun **ialoimas** premisas
- [A-II-146-[MK-12:30]] Teme ombi se **ialoin** käsky
- [A-III-640-[AM-E:0]] Pyhe Hengi tyhmist ia oppemattomist Calamiehist teki Apostolit – ia ylenannoi nin monda **ialo** oppenuet Miehet
- [A-II-40-[MT-7:00]] Neille on olluet **ialod** töödh, waan ei ole ollut hyue Sydhende
- [A-III-574-[VLT-4:1]] Quinga on Culta ratki nin mustennut? Ja se **Jalo** culta ratki nin mwttunut?

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä, mutta merkitykset vaihtelevat. Karjalan *jalo* merkitsee 'voimakas, suuri, äkäinen, äänekäs, rohkea' ym., vepsän *jalo* 'nopea, reipas' sekä viron vanhentunut *jalu* 'innokas, kiihkeä, raju'. Saamesta on esitetty

vain epävarmoja vastineita, esim. inarinsaamen *juollad*, joka merkitsee tilavaa tai harvaa. Koska vastineiden välillä on merkityseroja, alkuperäistä merkitystä on vaikea määritellä tarkasti. Myös sanavartalon etäisempi alkuperä on hämärän peitossa. Agricolalla *jalo* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *ylenjalo* ja *kaikkeinjalo*.

► Rapola 1947 181–223; SKES 1955 *jalo*; SSA 1992 *jalo*; VKS 1994 *jalo*; NES 2020 *jalo*.

jaloimast *adv.* ’mitä hienoimmin’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-592-[DAN-E:0]] DANIEL Propheta siihen hen enimen hendens achkeroitze / Ette hen HERRAN Christusen cunnialisen ia ijancaikisen Waldakunnan **ialoimast** ylisteis ia sarnais

Adjektiivin (→) *jalo* superlatiivin loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

jalomasti *adv.* ’voimakkaimmin, eniten; voimakkaammin, väkevämmin’ (1551) 2 esiintymää

- [A-III-688-R] Se aighotus ia paha Joni – – teuty turhaxi tulla / quin he **ialomasti** haastoi.
- [A-III-771-[2MS-19:16]] sen Pasunan Heline sangen iylisi **ialomasti**.

Adjektiivin (→) *jalo* komparatiivimuodosta johdettu adverbi, jonka merkitys voi olla sekä komparatiivinen että superlatiivinen. Nahumin kirjan reunahuomautuksessa (A-III-688-R) se on käännös Lutherin ilmauksesta *am höchsten* ja ruotsalaisen Biblian (GVB) ilmauksesta *som allra mest*.

► Heininen 2008 123–124.

jalopeura *s.* ’leijona; paholainen; paha olento; (kuv.) Jeesus; Leijona eläinradan merkinä’ (1544) 73 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-240-[PS-22:22]] Wapadha minua **Jalopeuran** Suusta, ia pääste minua nijste Yxisaruillisist
- [A-I-730] Mine rucolen / ette sine woijtettamato in **ialopeura** Judan sugusta sinun sotijalles wäkwuytte liseijsit wastoin sen kilijuuan **Jalopeuran** / ioca aijna ymberipiritte etzijen kete hen ylessöijs
- [A-III-291-[PS-57:5]] Mine macan Sieluni cansa **Jalopeurain** [= pahojen ihmisten] seas
- [A-II-679-[ILM-5:5]] Catzo, se **Jalopeura** woitti ioca ombi Judan Sucucunnasta Daudin Juri
- [A-I-40] [Astrologisessa taulukossa:] **jalopeura** pa[ha]

Adjektiivista (→) *jalo* ja substantiivista (→) *peura* muodostettu yhdyssana. Kansanperinteessä *jalopeura* on hirven tai muun sorkkaeläimen nimitys. Merkitys ’leijona’ on vain kirjakielelle ominainen. Merkityksen siirtymä on mahdollisesti tapahtunut

astrologian välityksellä, kun pohjoisessa hirveksi on voitu hahmottaa sama tähtikuvio, jota etelämpänä on tulkittu leijonaksi. Agricolalla *jalopeura* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *naarasjalopeura*.

► Rapola 1947 208–212; SKES 1955 *jalo*; SSA 1992 *jalopeura*; VKS 1994 *jalopeura*; Häkkinen TT 2000/7 36–41; NES 2020 *jalopeura*.

jalopeurukainen s. 'nuori leijona' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-469-[JES-11:6]] Wasicka mös ia **Jalopeurukainen**, ia teuras naudhat ynne wijpyuet, ia vähe sorri heite caitze

Johdos substantiivista (→) *jalopeura*. Johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *jalopeurukainen*.

jalopuhe s. 'kaunopuheisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-533] eij caunihus, eli wäkewuys, eijke ymmerdys, eijke **jalopuhe** miteken maxa sinun tykenes Herra

Adjektiivista (→) *jalo* ja substantiivista (→) *puhe* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan sana on käännösmukaelma latinan sanasta *eloquentia*.

► VKS 1994 *jalopuhe*.

jalo|sti, -sta, -st, jaloist *adv.* 'suuresti, kovin, sangen, paljon, runsaasti; voimakkaasti, väkevästi; hyvin, erinomaisesti, kunnolla; kauniisti, hienosti, komeasti' (1544) 15 esiintymää

- [A-I-298-[PS-90:11]] cuka sen wscō, ette sijne nijn **Jalosta** wihastut?
- [A-II-516-[2KOR-12:15]] Mutta sangen ihaista mine tahdhon itzeni altijxianda / ia itze wlosannetta teiden Sieluna tädhen / waicka te wähe minua racastatte / ioca quitengi sangen **ialosti** teite racastan.
- [A-III-702] Waan se Babylonian Tyranni / woroin Persiste ia Medist **ialoist** waiuattin / raadheltin ia häuitettijn.
- [A-III-213-[PS-E:0]] Quin Rauni Ukon Naini härsky, **ialosti** Wkoi Pohiasti pärsky
- [A-I-803] Auta ette caiki – – oppisit Christusen tundeman, ia heidens **ialosti** parannaijsit
- [A-I-206-[PS-104:1]] Sine olet caunis, ia **ialosti** puietettu
- [A-III-348-[PS-93:1]] HERRA ombi Kuningas / ia **ialost** caunistettu

Adverbina käytetty adjektiivin (→) *jalo* elatiivimuoto tai *jalo*-adjektiivista johdettu adverbi. Loppuheittoiset muodot voivat periaatteessa edustaa kumpaa muodostustapaa tahansa. Muodossa *jaloist* on toisen tavun *i* historiallinen johdinaines, joka adjektiivista on yleensä kadonnut.

► Rapola 1966 470–471; Hakulinen 1979 175; VKS 1994 *jalosti*.

jano s. 'jano, juotavan tarve t. puute; (kuv.) halu, kaipaus'
(1544) 18 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-466-[1KOR-4:11]] me kerssime nelke ia **iano**
- [A-I-236-[JUDIT-16:13]] Ja sen Assirian Sotaweki parghuij / cosca minun Radoliseni edhestulit / iotca **Janohon** pijntunuet olit
- [A-I-462] wähenis meisse mailmalisten cappaleiden **iano** ia nelke

Sanalla on vastineita muutamissa lähisukukielissä. Sanavartalon etäisempi alkuperä on tuntematon.

► SKES 1955 *jano*; SSA 1992 *jano*; VKS 1994 *jano*; EES 2012 *janu*; NES 2020 *jano*.

janoava → **janoova**

janolinen a. 'janoinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-383] [Jeesus riippui ristillä] palawalla rackaudhella, hoocawaisella curckulla, **ianoliselle** halolla

Substantiivin (→) *jano* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Agricolalla sama johdos esiintyy kuitenkin myös adverbissa (→) *janolisesta*.

► VKS 1994 *janollinen*.

janolisesta adv. '(kuv.) halukkaasti, mielellään' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-516] nijnnen hengelisten taijualisten cappalechten tundemisen – – hen **ianolisesta** itzellens omista

Adjektiivin (→) *janolinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *janollisesti*.

janoova a. tai s. '(kuv.) janoava, hartaasti haluava, kaipaava' | (1544) 2 esiintymää

- [A-II-714-[ILM-21:6]] Mine annan **Janouan** sijte eleuen wedhen Lechteste Andimexi.
- [A-I-565] TOtisesta mine syndinen / kieuhe / ia nelkeinen / ja wanhurscautta **Janoua**

Verbin (→) *janota* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

janoovainen a. tai s. 'janoinen; (kuv.) janoava, hartaasti haluava, kaipaava'
(1544) 10 esiintymää

- [A-I-764] En [ole] **Janowaijst** ioottanut, En Isowat roockenut
- [A-III-372-[PS-107:9]] hen rautzepi sen **ianouaisen** Sielun

Verbin (→) *janota* partisiippimuodosta johdettu nomini.

► VKS 1994 *janoova*; Jussila 1998 *janoovainen*.

janota v. 'olla janoinen, haluta t. tarvita juotavaa; (kuv.) janota, haluta hartaasti, kaivata' (1544) 48 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-132-[NEH-9:15]] weden vodhatit calliosta, cosca he **ianosit**
- [A-I-378] Anna ette mine aijna **ianoijsin** / ia racastaisin sinua eleuen Lechtein wette
- [A-III-270-[PS-42:3]] Minun Sielun **ianopi** Jumalan ielken

Johdos substantiivista (→) *jano*.

► VKS 1994 *janota*.

janotoin a. 'janoton, ei janoinen' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-723-[HGG-1:6]] Te iootta, Ja ette te quitengan **ianottamaxi** tule

Johdos substantiivista (→) *jano*. Agricolan ainoassa esiintymässä (*ianottamaxi*) on painovirhe. Tarkoitettu muoto on *ianottomaksi*.

► VKS 1994 *janoton*.

jaottaa → **jagottaa**

jaristos → **jaaristos**

jaspidi s. 'jaspis, korukivi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-677-[ILM-4:3]] Stolin päle [oli] yxi istuua. Ja ioca istui hen oli näkyens sen Kiuen **Jaspidi** ia Sardion caltainen.

Sanan (→) *jaspis* variantti, joka perustuu latinan monikolliseen *jaspides*-muotoon. Agricolan sana on ilmeisesti lainattu ruotsalaisen Uuden testamentin ensimmäisestä painoksesta (1526), jossa on käytetty muotoa *jaspid*.

► SAOB 1934 *jaspis*; NT 1941 770 alav.; VKS 1994 *jaspidi*.

jaspis s. 'jaspis, korukivi' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-715-[ILM-21:11]] [Jerusalem] walkeus oli caikeincalliman Kiuen motoinen, ninquin yxi kircas **Jaspis**

Sana juontuu latinan välityksellä kreikan sanasta *iaspis*, joka puolestaan on peräisin jostakin seemiläisestä kielestä. Agricolan *jaspis* voi olla peräisin myös Lutherilta. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *jaspidi*.

► Streng 1915 43; SKES 1955 *jaspis*; Kluge & Mitzka 1960 *Jaspis*; SSA 1992 *jaspis*; Karttunen 2013 *jaspis*; NES 2020 *jaspis*.

jatkaminen s. 'jatkaminen, jatko' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-409-[ROM-E]] [Paavali] tekepi ydhen lustilisen wloskieumisen puhens **Jatkamisen** cansa, ia luettele, custa – – Colema ia Eeleme wloslechteuet

Johdos verbistä *jatkaa*. Tällä on varmoja etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä saamessa. Aiemmin sanavartalolle on esitetty vastineita myös mordvasta ja permiläiskielistä, mutta nämä rinnastukset on äänne- ja merkityserojen takia myöhemmin hylätty. Näin ollen *jatkaa*-verbin etäisempi alkuperä on toistaiseksi selvittämättä. Agricolalla *jatkaa*-verbi ei esiinny persoonamuotoisena.

► SKES 1955 *jatkaa*; SSA 1992 *jatkaa*; VKS 1994 *jatkaa*; EES 2012 *jätkama*; NES 2020 *jatkaa*.

jauhaa v. 'jauhaa, hienontaa' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-92-[MT-24:41]] Caxi pite **iauhaman** yhdelle myllyl

Verbillä on varmoja vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä volgalaiskielissä. Se lasketaan vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *jauhaa*; UEW 1988 631–632; SSA 1992 *jauhaa*; VKS 1994 *jauhaa*; EES 2012 *jahvatama*; NES 2020 *jauhaa*.

jauho s. 'jauho, jauhettu vilja' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-209-[LK-13:21]] yxi Waimo otti, ia pani sen [hapatuksen] colmen wacan **iauhoin** secaa

Johdos verbistä (→) *jauhaa*.

► VKS 1994 *jauho*.

jebuseri s. 'jebusilainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-131-[NEH-9:8]] [Sinä] teijt lijton henen cansans, andaxes henen sijemenellens, nijnen Canrerin — **Jebuserin**, ia Girgoseerin, maan

Paikannimeen *Jebus* perustuva etnonymy, jonka Agricola on tässä asussa lainannut tai mukaillut jonkin germaanisen kielen kautta. Lutherilla vastaavan kohdan etnonymy on *Jebusiter*. Agricolalla synonyymina esiintyy latinasta lainattu *jebuseus* (→ *jebuseit*).

► VKS 1994 *jebuseri*; NIB 2009 *Jebus*, *Jebusites*.

jebuseus, (mon.) **jebuseit** s. 'jebusilainen' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-742-[SAK-9:7]] Ekron olis ninquin ne **Jebuseit**

Latinan monikkumuotoon *jebusei* (yks. *jebuseus*) perustuva kansannimi, jonka perustana on paikannimi *Jebus*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *jebuseri*.

► VKS 1994 *jebuseus*.

jerusalemitanus, (mon.) **jerusalemitanit** s. 'jerusalemilainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-266-[JH-7:25]] Sanoit sis mwttamat nijste **Jerusalemitanist**, Eikö teme se ole iota he etzit tappaxens?

Paikannimeen *Jerusalem* perustuva etnonymy, jonka ainoa esiintymä Agricolalla on mukailtu vastaavan latinankielisen sanan *hierosolymitanus* monikkomuodosta.

► SAOB 1934 *jerusalemitansk*; VKS 1994 *jerusalemitanus*.

jo *adv.* 'jo, jo nyt' | (1544) 171 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-25] [Lokakuussa] talui **io** mös odhotetan
- [A-II-114-[MK-2:2]] cokounsit monda, nin ettei **io** ne sijat, quin Ouen tykene olit, heite wetänyet
- [A-I-547] mine **io** aijca olen cuullut sinun Sanoistas
- [A-I-318-[SIIR-51:8]] minun hengen oli **io** lehes heluettijn wajjonut
- [A-I-176-[VLT-5:5]] ehke me **io** wäsnyuet olema

Sanalla on tarkkoja vastineita kautta koko itämerensuomen. Se on mitä ilmeisimmin vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **ju* edustaa esim. gootin *ju* 'jo, nyt'. Sitä on verrattu myös liettuan sanaan *jau* 'jo' ja tämän pohjalta arveltu balttilaisperäiseksi, mutta tämä selitys on äännehistoriallisista syistä epätodennäköisempi eikä sillä nykyään ole kannatusta. Agricolan *jo aikaa* merkitsee 'kauan aikaa'. *Jo* esiintyy yleensä vain myönteisissä lauseyhteyksissä, joten Agricolan *ettei jo* 'ettei enää' on poikkeuksellinen yhdistelmä. Adverbi esiintyy samassa merkityksessä myös tehostavalla liitteellä varustettuna (→ *jopa*).

► Thomsen 1869 118 ja 1890 174; SKES 1955 *jo*; LÄGLOS 1991 *jo*; SSA 1992 *jo*; VKS 1994 *jo*; Junttila 2015 110; NES 2020 *jo*.

johdattaa *v.* 'johdattaa, kuljettaa, viedä, siirtää (paikasta toiseen); ohjata, viedä; opastaa, neuvoa, opettaa; aiheuttaa jonkin joutuminen johonkin tilaan, saattaa johonkin (olo)tilaan' | (1543) 72 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-209-[LK-13:15]] Eikö itzecukin teiste päste henen Nautans eli Asins Sabbathina seimeste ia **iohdata** iomalle?
- [A-I-350] ISe caikiwaldias Jumala / ioca tenepene / sinun aijnocaijses / Tächden **iodhattain** / pacanoillen ilmoittit
- [A-II-293-[JH-16:13]] Totudhen Hengi, se **iohdatta** teite caicken totuteen
- [A-O-12-[MT-6:13]] ele **iodhatta** meite kiusauxen

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos verbistä *johtaa*, joka ei sellaisenaan esiinny Agricolan kielessä ja joka muutenkin näyttää vakiintuneen nykymerkityksessään vasta 1800-luvun alkupuolella. Sanavartalolla on lähisukukielten vastineista päätellen alun perinkin ollut konkreettisen johdattamisen merkitys. Sanavartalolle on esitetty vastineita myös etäsukukielistä, mutta nämä rinnastukset on useissa tutkimuksissa hylätty liian suuriksi katsottujen merkityserojen ja etymologian

aukkoisuuden takia. Toisaalta *johtaa*-verbiä on arveltu johdokseksi kantaskandiinaavista lainatusta *joh*-vartalosta, jonka alkumuodoksi on rekonstruoitu **tio(h)a-*. Tämä on samaa juurta kuin gootin *tiuhan* 'johtaa'. Lainaselitys ei kuitenkaan ole saanut kannatusta, ja toisaalta rinnastukselle ugrilaiskieliin on esitetty uusia perusteluja. Sanavartalon alkuperä on edelleen kiistanalainen. Agricolaalla *johdattaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *edes-*, *jällens-*, *sisälle-* ja *ulosjohdattaa*.

► SKES 1955 *johtaa*; Hakulinen 1969 40–41; UEW 1988 851; Koivulehto 1989a SUSA 82 176; LÄGLOS 1991 *johtaa*; Koivulehto Vir. 1994c 647–648; VKS 1994 *johdattaa*; EES 2012 *juhtima*; NES 2020 *johtaa*.

johdattaja s. 'tiennäyttäjä, opastaja, ohjaaja' | (1544) 6 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-314-[AP-1:16]] [Juudas] oli heiden **Johdattaians** quin Jesusen kijniotit
- [A-I-765] pikimin olen cuullut lihan halun yllytuxen / Perkelen kiusauxen / ia temen mailman hauckutoxet / quin minun loijan / lunastaijan / ia **iodhattaijan** pyhet neuuot ia oijennuxet.

Johdos verbistä (→) *johdattaa*.

► VKS 1994 *johdattaja*.

johdatus s. 'ohjaus, opastus' | (1544) 3 esiintymää, myös UpsK

- [A-I-649] ilman sinun armos **iodhatusta**, emme me miteken hyue woij aijatela

Johdos verbistä (→) *johdattaa*. Agricolaalla johdatus esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *sisällejohdatus*.

► VKS 1994 *johdatus*.

johtua v. 'tulla, johtua, joutua, koitua; tapahtua, sattua' | (1544) 9 esiintymää

- [A-III-715] Ydhexen Cucaut, Eitin cochtu, Meille maiaxi ensin **iochtui**
- [A-I-339-[JER-20:9]] **iochtuij** mieleheni, En tadho mine sillen sen pälle aijatella
- [A-III-698-[HAB-3:10]] Mutta sinun Neuulaskus / pite sinun Hones häpiexi **iochtuman**.
- [A-III-612-[HOS-4:9]] pite Canssalle, ninquin Pappeille **iochtuman**

Johdos samasta *johtaa*-verbistä, josta on muodostettu myös (→) *johdattaa*. Sanonta *johtua* mieleen merkitsee 'muistua, tulla mieleen'. Merkitystä 'sattua, tapahtua' on arveltu lainaksi virosta.

► Hakulinen 1943a 25; VKS 1994 *johtua*.

joka¹ *pron.* 'joka, mikä, mitä; joku, jokin'

(1543) 8711 esiintymää, myös UpsE, Münster, UpsK, Westh

- [A-O-9] mine vscon Jesusen Christusen – – meiden Herran. **ioca** on sikinyt pyheste hengestä

- [A-I-305] Wastan wlconcullatuitt / wäri opettaij **iotta** mackeilla Sanoilla wietteleuet
- [A-I-816] Pälasta meite / O racas Ise / perkelen waldakunnasta / **ioca** on caikein wikain waldakunda / ja sijrte meite sinun waldakundas / **ioco** on caikein auwoin ja armoin waldakunda
- [A-I-464] [Israelilaiset] luuatullen Maallen edhessaattoijt, **ionga** maan sine mös siweitin lupasit
- [A-I-91] Kylle se cwle Somen kielen. **ioca** ymmärdä Caikein mielen.
- [A-I-577] mine halan parata **iota** mine rickoin
- [A-I-736] omallas werelles minun lunastit. **Jota** mine syndinen en ole madholinen mainitzeman
- [A-II-310-[AP-E]] [Apostolit] ouat caiki Tauarat pitenyet ychteisse *etc.* **Joca** meno ei quitengan cauuan wipynyt
- [A-I-621] etteij me **iolla** modholla kerskaijsima
- [A-II-582-[1TIM-5:16]] Sille ette io mwtoimat ouat tacaperin palaineet Perkelen ielkin. Cussa nyt **iolla** vskolisella miehelle eli Waimolla on Lesket
- [A-II-398-[ROM-E]] **iota** enemini se [epistola] pidhellen, sen caunimaxi hen tule
- [A-II-410] se paha Loondo – – tadhois site enämin himonsa sammutta / **iota** enämin Laki site kieldä.

Pronominivartalon *jo-* johdos, jolla on tarkkoja rakenteellisia vastineita sekä itä-merensuomessa että saamessa. Perusvartalolla *jo-* on etymologisia vastineita myös volgalaiskielissä, mutta etäisemmistä sukukielistä ei vastineita ole voitu sitovasti osoittaa, vaikka pronominiivartalat kuuluvat yleensä kielen vanhimpiin aineksiin. Näin ollen *jo-*vartaloa on arveltu lainaksi indoeurooppalaiselta taholta. Lainaoletuksen todentaminen on kuitenkin vaikeaa, sillä pronominiivartalat ovat yleensä lyhyitä ja äänteellisesti yksinkertaisia, ja myös satunnaisen samankaltaisuuden mahdollisuus on olemassa. Agricolalla *joka* esiintyy relatiivipronominina ja relatiivisanan määritteenä, indefiniittipronominina sekä erilaisten vertailua sisältävien liittokonjunktioiden osana, esim. *jota – sitä, jota – sen* 'mitä – sitä'; *sitä – jota* 'sitä – mitä'. Taivutusmuodoissa genetiiviä lukuun ottamatta *-ka* jää yleensä pois. Useat *joka*-pronominin taivutusmuodot ja johdokset ovat kiteytyneet itsenäisiksi leksemeiksi, joita eräissä tapauksissa on vaikea erottaa *joka*-pronominin muodoista. Joukossa on myös ilmeisiä painovirheitä (*jotta* pro *jotka*, A-I-305; *joko* pro *joka*, A-I-816). Taipumattomaksi kvanttorisanaaksi kiteytynyt *joka* 'jokainen' on luokiteltu erilliseksi lekseemiksi. Relatiivipronominina esiintyy Agricolalla yleisesti myös taipumaton (→) *kuin*.

► SKES 1955 *jo-*; Joki 1973 SUST 151 264; UEW 1988 637; SSA 1992 *jo-*, *joka*¹, *joka*²; VKS 1994 *joka*²; NES 2020 *joka*.

joka² *pron.* 'joka, jokainen' | (1544) 19 esiintymää

- [A-I-5] Senpäreste ouat **ioca** Wijkon pockstauit
- [A-I-17] Telle kwlla ioman pite wähe (quin Auerrois sano) lähde vette / **ioca** homeltan
- [A-II-363-[AP-18:3]] [Paavali] opetti Sinagogis **ioca** Lepopeiue

Pronominivartalon *jo-* (→ *joka*¹) johdos, joka on kiteytynyt taipumattomaksi, määritteenä käytettäväksi universaalikvanttoriksi.

► VKS 1994 *joka*¹.

jokaan *pron.* 'mikään, minkäänlainen'

(1548) 2 esiintymää, myös UpsK, Westh (*jollakaan*)

- [A-III-331-[PS-81:10]] ettei sine **iotakan** Wierast Jumalat cumardha
- [A-II-148-[MK-13:15]] ioca ombi caton päle, elken alasastuco honesen
Ja elken sisellemengö hakeman **iotacan** honestans

Pronominivartalosta *jo-* ja liitepartikkelista *-kaan* muodostettu indefiniittinen kvanttoripronomini, joka on rakenteeltaan verrattavissa (→) *kukaan-* ja (→) *mikään-* pronomineihin. Agricolan ajan lähteissä *jokaan* ei esiinny perusmuotoisena. Suomen kansankielessä *jokaan* esiintyy osassa eteläpohjalaisia murteita ja lähialueilla.

► VKS 1994 *jokin*; SMS 1997 *jokaan*.

jokahainen *pron.* 'jokainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-400] ette caiki pacanat Eriseurat – – **iocahainen** willittu ja exynyt, machtaisit – – sinun totudhes wacudhen tyge palata

Pronominiin (→) *joka*² perustuva johdos, jota käytetään universaalikvanttorina. *Jokaha*-tyyppinen laajennettu vartalo tunnetaan muista yhteyksistä (*jokahalla* 'joka puolella, joka suunnalla') lähinnä pohjalaismurteista.

► VKS 1994 *jokahainen*; SMS 1997 *jokaalla*.

jokahenki *pron.* 'jokainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-583-[1TIM-5:00]] Mwtomat eleuet ia opettauat iumalisesta / nin ette se iulki on / ia **iocahengen** paranda.

Kvanttoripronominista (→) *joka*² 'jokainen' ja substantiivista (→) *henki* muodostettu yhdyssana, joka on käännöslaina Lutherin Biblian sanasta *jederman*.

joka|inen, -hinen *pron.* 'kaikki, jokainen, joka ainoa, joka ikinen'

(1543) 371 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-57-[MT-12:50]] **iocainen** quin tekepi minun Iseni tachton / ioca on Taiuaise / hen on minun welien
- [A-I-273-[PS-31:14]] **iocahijnen** minun edhessen carckopi
- [A-O-17-[PS-145:16]] Sine auat sinun kedes, ia rautizet **iocaitzen** hengen

Kvanttoripronominista (→) *joka*² johdettu universaalikvanttori. Johdostyyppi on sekakoosteinen ja siinä on tapahtunut äännehistoriallisia muutoksia, joiden vuoksi taiputus poikkeaa nykysuomen *-inen*-johdoksista. Agricolan *jokaitsen*-tyyppiset

taivutusmuodot ovat historiallisesti alkuperäisempiä kuin nykysuomen *jokaisen* ja *jokahinen* on alkuperäisempi kuin *jokainen*.

► Hakulinen 1979 123–125; VKS 1994 *jokainen*.

jokakulmalta *adv.* 'kaikkialta' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-226-[LK-19:44]] Wiholises – – ahdistauat sinun **iocakulmalda**

Kvanttoripronominin (→) *joka*² 'jokainen' ja substantiivin (→) *kulma* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, jonka esikuvana on mahdollisesti ollut Vulgatan *undique*.

► VKS 1994 *kulma*.

jokamies *s.* 'tavallinen ihminen, jokainen, kaikki' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-399-[ROM-E]] sine tiedhet opetta **iocamieste**

Kvanttoripronominin (→) *joka*² 'jokainen' ja substantiivin (→) *mies* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, joka vastaa saksan ilmausta *jederman* (→ *joka-henki*). Sana voidaan luokitella joko substantiiviksi tai universaaliksi kvanttori-pronominiksi.

► VKS 1994 *joka*¹.

jokapaikka *s.* 'jokainen paikka, koko maailma' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-263-[PS-12:9]] **iocapaica** teutehen tulew Jumalattomita

Kvanttoripronominin (→) *joka*² 'jokainen' ja substantiivin (→) *paikka* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Sanan inessiivimuoto (→) *jokapaikas* on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *joka*¹.

jokapaikas, -a *adv.* 'joka paikassa, kaikkialla' | (1544) 48 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-90] NYt on se waralinen aijca. quin **iocapaijcas** cwlu maalla Josta Christus ia Apostolit. hartast puhuijt ia cwlutit.
- [A-I-778] SIne cutzutan senwooxi taiualinen Ise / ettäs **iocapaijcasa** olet meiden tykene / iocapaijcasa sine cuulet / iotca sinua auxens hwtauat
- [A-II-192-[LK-9:6]] Ja he vlosmenit / ia waelsit Kylein lepitze sarnaten Euangeliumi ia paransit **iocapaicas**.
- [A-III-318-[PS-74:20]] Maa ombi **iocapaicas** surkiasti häuitetty

Kvanttoripronominin (→) *joka*² 'jokainen' ja substantiivin (→) *paikka* muodostaman yhdyssanan (→ *jokapaikka*) inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Se on käännös Lutherin adverbista *allenthalben*.

► VKS 1994 *joka*¹.

jokapäivä *adv.* 'joka päivä, jokaisena päivänä; pitkin päivää, päivästä päivään'
(1543) 110 esiintymää, myös Westh

- [A-O-14-[MT-28:20]] Mine olen teiden tykenen **iocapeijue** maailman loppun sahka
- [A-II-361-[AP-17:17]] Ja nin hen kiluotteli Judasten ia nijnen Jumalallisten cansa Sinagogisa / ia Turulla **iocapeiue** nijnen cansa iotca soottans hene tygens tulit.
- [A-III-548-[JER-20:7]] mine olen sen polesta **iocapeiue** pilcattu

Kvanttoripronominin (→) *joka*² 'jokainen' ja substantiivin (→) *päivä* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, joka on kiteytynyt adverbiksi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

jokapäiväinen → **jokapäivänen**

jokapäiväinen *a.* 'jokapäiväinen, päivittäin toistuva' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-37-[MT-6:00]] Päiue surullensa) se on, Henen **iocapäiuelinen** tööns.

Johdos yhdyssanasta (→) *jokapäivä*. Sama adjektiivijohdos tunnetaan myös satakuntalaismurteista.

► VKS 1994 *jokapäivällinen*; SMS 1997 *jokapäivällinen*.

jokapäivä|nen, -inen *a.* 'jokapäiväinen, päivittäin toistuva, tapahtuva, tarvittava tms.'
(1543) 26 esiintymää, myös Münster, UpsK, Westh

- [A-O-11-[MT-6:11]] Anna miele [!] tenepeiuen / meiden **iocapeiuenen** leipen.
- [A-I-785] Anna meille tenepene meiden **iocapeiueijnen** leipe.
- [A-II-327-[AP-6:1]] MUtta nine peiuinä / coska Opetuslasten Lucu eneni / nousi napina Grekelde ninen Hebrein watan / senteden / ette heiden Leskense Ylencatzottin **iocapeiueses** Elatoxes.
- [A-III-603-[DAN-12:11]] Ja sijte aighasta / coska se **iocapeiueinen** Wffri poisotettu on / Ja yxi autiudhen Cauhistos sielle panna / ouat tuhat / caxisata ia ydhexenkymmente peiue.

Johdos yhdyssanasta (→) *jokapäivä*.

► VKS 1994 *jokapäiväinen*.

joka|vuosi, -vuos *adv.* 'jokaisena vuonna, vuosittain' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-645-[HEB-9:25]] Ei ette henen pite wsemin itzens wfframan / ninquin se Ylimeinen Pappi käui **iocawoosi** siihen Pyhein siselle mwcalaisen Weren cansa
- [A-III-657-R] se on, Nilus, quin **iocawoos** Egiptin Maan ylitze lainechti Suuella
- [A-III-754-[SAK-14:16]] JA Caiki ylitziänyet caikein Pacanain seas / iotca Jerusalemin watan lexit / pite **iocawosi** ylesastuman site HERRA Kuningast Zebaoth cumartaman

Kvanttoripronominin (→) *joka*² 'jokainen' ja substantiivin (→) *vuosi* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, joka on kiteytynyt adverbiksi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

joki s. 'joki, ojaa t. puroa isompi virtavesi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-2] Josca teste quin oijast **Joki**. Hengen Wirta wotaijs toki.

Sanalla on varmoja vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä unkariin asti. Äännehistorian kannalta epävarmoja vastineita on myös samojedikielissä. Sana kuuluu ikivanhaan perintösanastoon.

► SKES 1955 *joki*; UEW 1988 99–100; SSA 1992 *joki*; VKS 1994 *joki*; NES 2020 *joki*.

jo|kin, -ki, [sijap. -lla +] **-in** *pron.* tai *adv.* 'jokin, joku; hieman, jossain määrin' (1544) 185 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-87-[MK-16:18]] ios he **iotaki** myrkyie ioouat
- [A-II-80-[MT-21:3]] ios iocu teille **iotakin** sanopi
- [A-II-446-[ROM-12:6]] Jos **iollain** iocu Wirca ombi, Nin ottacan Wirghastans waarin
- [A-III-120-[JES-49:24]] Otetanko mös Ratelus pois **ioldaki** sangarilda?
- [A-III-747-R] Ette Te caiketin minun poishyliet / nin andacat **iollengin** Forräderil palka / minua pettemen / quin oli Judas.
- [A-II-530-[GL-6:3]] ios iocu lwle itzens **iotaki** oleuan, waicka ei hen miteken ole, hen wiettele itzense
- [A-II-478-[1KOR-10:19]] Sanongo / Ette Epeiumala iotain on? Eli ios Epeiumalden Wffri **iotain** on? Ei.
- [A-II-18] neisse Canssoisa ouat moninaiset Kielet eli puhen taaut / nin / ette cuki neiste Makunnist / **iotakin** murta toisen Maankieliste
- [A-III-186-[LK-24:42]] he panit henen eteens Cappalen paistetu Cala, ia **iotain** Kimalais honaiata

Sanalla ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä, joskin esim. virosta ja saamesta löytyy samoista aineksista muodostettuja samantapaisia sanoja. Perusosana on sama *jo*-vartalo kuin pronomiinissa (→) *joku*, toisena rakenneosana on liitepartikkeli *-kin*. Pronominia taivutettaessa tulevat päätteet vartalon ja liitepartikkelin väliin. Sanaa käytetään sekä indefiniittisenä kvanttoripronominina että adverbina, mutta koska raja pronominin ja adverbien välillä on tulkinnanvarainen, ne on esitetty samassa artikkelissa. Äännehistoriallisista syistä liitepartikkelin alku-*k* tai loppu-*n* ovat voineet kadota. Agricolan sanonta *olla jotakin* tarkoittaa 'olla merkittävä'.

► SKES 1955 *jo*; SSA 1992 *jokin*; VKS 1994 *jokin*; NES 2020 *jokin*.

joko *konj.* 'joko' liittokonjunktiossa 'joko – tai' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-485-[1KOR-14:7]] nijse caluissa iotca Änen andauat – – **ioco** hen on Huilu eli Candele

- [A-III-39] andakon henen tehdä / quin hen tachtu henen cansans / **ioco** hen tachtu hende tälde poisctuzua eli anda olla.
- [A-III-714] Jos Me sen vskom ia rucolem / **ioco** me elem taica coolem.

Germaanisperäisestä adverbista (→) *jo* ja kysyvästä liitepartikkelista *-ko* muodostetulla *joko*-sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Nykysuomessa *joko* voi esiintyä sekä kysyvänä adverbina että osana liittokonjunktioita *joko – tai*, mutta Agricolalla se esiintyy vain jälkimmäisessä funktiossa yhdistelmissä *joko – eli* ja *joko – taikka* 'joko – tai'.

► SKES 1955 *jo*; SSA 1992 *jo*; VKS 1994 *joko*; NES 2020 *joko*.

joku *pron.* 'joku, jokin, mikä; kuka tahansa, ihminen yleensä; kukaan, mikään, yksikään; jokunen, muutama' | (1543) 597 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-92] Caiki mite **iocu** pyte. hen saa
- [A-I-158-[2AK-20:9]] Jos **iocu** pahuus – – Ruttotauti, eli halla wodhet, meiden ylitzen tulisit
- [A-I-728] ios sine waan minun coriaijsit sinun honoiyman oriaijs sekan, ette mine echke **iossakussa** sinun cansas olisin
- [A-O-14-[JH-3:5]] Ellei **iocu** synny wedest ia hengest / nin ei hen woi Jumalan waldakundan siseltulle.
- [A-III-593-[DAN-E:0]] Ei ole caikein Abrahamin Lastein seas, **iocu** nin corkiasti – – ylistetty, quin teme Daniel
- [A-II-504-505-[2KOR-6:3]] Elkem me kenengen **iioskussa** Pahrenosta andaco
- [A-I-723] etteij minun wiholisen **iossakusa** sanoijsi. Mine woijtin henen
- [A-I-763] En olen minun lehimeijsen – – **iollakulla** modholla, auwlinen ollut
- [A-II-326-327-[AP-5:36]] Ennen neite peiui ylisti Theudas itzens, sanoi henens **iongun** Oleuan
- [A-II-492-[1KOR-16:7]] mine toiuon **iongun** aijan sadhaxeni wipyä teiden tykenenne

Sana koostuu kahdesta vanhasta pronominivartalosta, *jo-* (→ *joka*) ja *ku-* (→ *kuka*), ja sitä käytetään indefiniittisenä kvanttoripronominina. Sukukielissä yhdistelmälle ei ole tarkkoja vastineita, vaan niissä käytetään samassa merkityksessä muulla tavoin rakennettuja muotoja. Kun *joku*-pronominia taivutetaan, sen molemmat osat taipuvat erikseen, esim. *jonkun*, *jollekulle*. Nykysuomesta poiketen Agricolan *joku* voi viitata laajasti myös elottomiin olioihin ja asioihin, ja se esiintyy myös kielteisissä lauseissa, joissa nykysuomalainen käyttäisi *kukaan-* tai *mikään-*pronomineja. Adverbisesti käytetty inessiivimuoto *joskussa*, *jossakusa* 'joskus, milloinkaan, missään asiassa' on rakenteeltaan vastaava joskin erisijainen muoto kuin adverbi (→) *joskus*. Agricolan sanonta *olla joku* merkitsee 'olla huomionarvoinen'.

► SKES 1955 *jo-*; SSA 1992 *joku*; VKS 1994 *joku*; NES 2020 *joku*.

jollainki, jollanki *adv.* 'joskus' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-233-[LK-22:32]] quin sine **iollainki** palaijat, nin wahwista sinun Welijes

- [A-II-419-[ROM-1:10]] aina pydhen minun Rucouxesani / Ette mine **iollangi** madhaisin saadha (ios Jumala tachto) onneliseni Tien tullaxen teiden tygen.
- [A-III-159-[LK-22:32]] Ja quin sine **iollainki** palaiat / nin wahwista sinun Welijäs.

Pronominivartalon *jo-* (→ *joka*¹) adessiivimuodosta ja liitepartikkelista *-ki(n)* muodostettu adverbi. Muoto on ilmeisesti pleonastinen siten, että muodoltaan hämärtynyt liitepartikkeli on lisätty kahteen kertaan (*jollakin* > *jollain* > *jollan* + *ki*).

► vks 1994 *jollainkin*.

jollainmuodolla *adv.* 'jollakin tavoin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-551] sine armolisesta tadhoijsit meiste poiskiete / caikinaijsen eriseuraijsen / wären opetuxen / ia synnisen elemen / Jolla sinun pyhen Nimes **iollaijnmodholla** laijtetan / ia pilcatan.

Pronominin (→) *jokin* ja substantiivin (→) *muoto* muodostamasta adessiivissa kongruoivasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi.

jollakamuodolla *adv.* '(ei) millään tavalla' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-57-[2KOR-12:20]] Ettei sielle Rijdhat / Cateudhet / Wihat / Torat / Panetoxet / Lackaruxet / Ylespaisumiset / Capinat **iollacamodolla** olisi

Pronominivartalon *jo-* (→ *joka*¹), liitepartikkelin *-ka* ja substantiivin (→) *muoto* muodostamasta adessiivissa kongruoivasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi.

jollakimuodolla *adv.* 'jollakin tavoin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-204] Ja ettei yxiken Rucouskiria coskan taidha leutte / ioca **iollakimodholla** Psaltarin cansa / macta wertaisexi luetta

Pronominivartalon *jo-* (→ *joku*), liitepartikkelin *-ki(n)* ja substantiivin (→) *muoto* muodostamasta adessiivissa kongruoivasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi.

jollakimuotoo *adv.* 'jollakin tavoin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-200] Jota caiki hyuet ia Jumaliset todhistauat / quin **iollakimoto** Psalmein asiat / maistanuet ouat.

Pronominivartalon *jo-* (→ *joku*), liitepartikkelin *-ki(n)* ja substantiivin (→) *muoto* muodostamasta inkongruentista (adessiivi + partitiivi) sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi.

jollanki → **jollainki**

jollei, -ka *konj.* + *kieltov.* 'jos en, et ei jne., ellen, ellet jne.' | (1544) 25 esiintymää

- [A-I-178-[lis.DANA-O:22]] ios mine temen teen / nijn minulle ombi coolema / Mutta **iollen** mine tee / nijn em mine wälte teiden käsisten
- [A-I-773] [Ei] yxiken töö ole hyue, **iollet** sine site hywexi tee
- [A-II-489-[IKOR-15:16]] Sille **iollei** ne Coolluet ylesnouse / Eipe mös Christus ylesnosnut ole.
- [A-II-36-[MT-6:15]] Waan **iollei** te andexi anna Inhimisten heiden ricoxitans / nin ei mös teiden Isen andexianna teiden ricoxitan.
- [A-II-208-[LK-13:9]] ios hen sijttekin hedelmeitzis / **iolleika** / nin hacka hende sijtte pois.
- [A-III-618-[HOS-7:13]] Mine olisin heite kylle päästenyt / **iollei** he olisi Epeiumalutta opettaneet.

Pronominivartalon *jo-* (→ *joka*) adessiivimuodon *jolla* ja joko kieltoverbin eri persoonamuotojen tai sitä edustavan taipumattoman kieltosanan (→ *ei* yhdistelmä, jota käytetään alistuskonjunktion tapaan. Muotoon voi liittyä liitepartikkeli *-ka*.

► VKS 1994 *jollei, -ka*.

jompikumpi *pron.* 'jompikumpi, toinen kahdesta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-13-[UT-E]] Jos nyt **iombicumbi** pidheis wnotettaman, Christusen Teghot, eli henen Oppins

Historiallisen yhdyspronominin (→ *joku* johdos, jota käytetään indefiniittisenä kvanttoripronominina. Vaihtoehtoa tai vastakohtaa ilmaiseva johdin *-mpi* on historiallisesti sama aines kuin komparatiivin tunnus. Koska *joku* on kahden vanhan pronominivartalon (*jo-* ja *ku-*) yhdistelmä, johdin liittyy erikseen kumpaankin osaan.

► VKS 1994 *jompikumpi*.

jonkakaltainen *a.* 'jollainen, jonkalainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-91-[MT-24:21]] silloin pite swren waiuan oleman, **iongacaltainen** ei ole ollut mailman alghusta, tehen aican asti

Relatiivisanana käytetyn pronominin (→ *joka*¹ genetiivinmuodon ja adjektiivin (→ *kaltainen* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

jonkamuodoinen *a.* 'jollainen, jonkalainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-151-[DAN-9:12]] hen on andanut meiden ylitzeenkieduhe, sencaltaijsen turkauden **iongamodoijnen** eijkoscan ollut caiken Taijuan alla

Relatiivisanana käytetyn pronominin (→ *joka*¹ genetiivimuodon ja adjektiivin (→ *muotoinen, muodoinen* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana.

jonkatähden *adv.* 'jonka t. minkä tähden t. takia' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-9-[UT-E]] Perkele oli ennen syndi tehnyt **Jongatedhen** hen sijtte cadotettin
- [A-III-354-[PS-98:0]] hen meille Terueydhen saattoi. **Jongateden** tessse meite neuuotan hende ylistemen ia kijttemen.
- [A-III-526] Inhimisten Itzeualitut Jumalan palueluxet – – Joita mös pyhe Stephanus – – Laitti. **Jongateden** hen Phariseusilde kiuitettin

Relatiivisanana käytetyn pronominin (→) *joka*¹ genetiivimuodon ja postposition (→) *tähden* muodostamasta adpositiorakenteesta tiivistynyt yhdyssana.

jonkumuotoinen *a.* 'jonkinlainen, minkäänlainen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-616] puhu minulle echke **iongumotoijnen** minun Sieluni lodhutos / seke caiken minun Elemenin paranoxexi / ette sinun pyhen Seurakunnas rakennoxexi
- [A-II-128-[MK-6:00]] piti heiden oleman wahuistettuna wskoon, ettei heiden taruinit pelkemen **iongumotoista** Köpelite

Pronominin (→) *joku* genetiivimuodosta ja adjektiivin (→) *muotoinen* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana.

► VKS 1994 *jonkunmuotoinen*.

jonna *adv.* 'jolla, jota pitkin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-131-[NEH-9:12]] sine satoiht heite päijuelle piluen pilaris, Ja Öelle tulen pilaris, heille tiete walistaman, **ionna** he matkustit

Muodoltaan hämära pronominivartalon *jo-* (→ *joka*¹) johdos, jonka suffiksiosa kuuluu ilmeisesti yhteen lokaalisten adverbinohtimien *-nne* ja *-nni* kanssa. Suomen kansankielessä adverbi *jonnaan* 'johonkin, jonnekin' tunnetaan eräissä Kymenlaakson murteissa, joissa esiintyy myös vastaavalla tavalla muodostettu *kunnaan* 'minne'.

► Hakulinen 1979 229–230; SMS 1997 ja SMS passim *jonnaan*, *kunnaan*.

jonni *konj.* 'niin kauan kuin, siihen asti kunnes' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-465–466] **ionni** me tessse matkasa olema, nijn sine tachtoit meille wissin toijuon, sauuan edheste olemahan, iolla me noijaijsim
- [A-II-635-[HEB-3:15]] **ionni** se sanotan / Tenepene / ios te saatta cwlla hene änense / nin elket couatco teiden sydhemite.

Pronominivartalosta *jo-* (→ *joka*¹) ja historiallisesta adverbinohtimesta *-nni* muodostettu konjunktio.

► Hakulinen 1979 230; VKS 1994 *jonni*.

jonseika *konj.* 'jos ei, ellei' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-728–729] Em mine swtu tesse elemese – – **ionssenga** mine waijuoin sinusta ijancaikisesta erotetaiksi

Pronominivartalon *jo-* (→ *joka*¹) johdoksesta **jonsa*, kieltoverbistä ja liitepartikkelista *-ka* muodostettu konjunktio, joka Agricolalla esiintyy vain kerran yksikön 1. persoonan muodossa. Kansankielessä *jonsei* tunnetaan laajasti varsinkin länsimurteissa, lounaismurteita lukuun ottamatta. Johdinaines on sama kuin konjunktiossa *konsa* 'koska, kun, kunnes', jolla on vastineita sekä itämerensuomessa että saamessa. *Konsa* ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä. Se on mainittu savolaisena murreasanana mm. Renvallin sanakirjassa.

► SSA 1992 *konsa*; VKS 1994 *jonseika*.

jopa *adv.* 'jo, jo nyt' | (1549) 6 esiintymää

- [A-III-59] **Jopa** se tesse aigasa alcapi sen ijancaikisen Elemen / ia pysy ijancaikisesta.
- [A-III-290-[PS-56:8]] Mite he paha tekeuet / **iopa** se on andexiannettu
- [A-III-723-[HGG-1:4]] **iopa** teiden aican on tullut

Adverbista (→) *jo* ja tehostavasta liitteestä *-pa* muodostettu adverbi.

► Jussila 1998 *jopa*.

jös *konj.* 'jos, mikäli, siinä tapauksessa että, (kielteisessä lauseessa) ellei; vaikka, olkoonpa että; jos kerran, että, sen tähden että, kun, kun kerran, koska; (epäsuoran kysymyslauseen alussa) -ko, -kö; jospa, kunpa' (1543) 972 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-20] Ensin lue wscō, Ja Ise meiden, **Jös** sine tacto, nijñ lise siihen teme lughuinen
- [A-I-724-[PS-23:4]] **ios** mine keskelle coleman wario waellaijsin, em mine pelkeijsin
- [A-II-579-[1TIM-3:5]] Mutta **ios** iocu ei taidha oman Hoonens edesseiso / quinga hen Jumalan Seurakunnan edestemurechtipi?
- [A-I-521] ette me aijna henesse [Jumalassa] olisima, eijke mös tottelisi waicka **ios** meiden Lihan, caiken mailman cansa, meite sentedhen houckiana ja tompelina pidheisi
- [A-I-170-[JOB-2:10]] **Jös** me olema hywe saanut Jumalalda, eijkö meiden pidheis mös paha kerssimen?
- [A-III-21] kysyken mös Pappi Morsiamelle, **Jös** hen tacton henen otta Auimiehexens
- [A-II-226-[LK-19:42]] O **ios** sinekin tiedeisit, nin sine aijattelisit telle tosin aijallas, mitke sinun Rauhaas sopis
- [A-II-206-[LK-12:38]] **ios** hen tulepi toises Waluos / eli colmannes Waluos

- [A-II-568-[1TSS-5:10]] **ios** me waluom eli macan / ynne me henen cansans elemen pite.
- [A-II-515-[2KOR-12:3]] **Jos** hen Rumissa Taicka wlcona Rumista oli, em mine tiedhe

Pronominivartalosta *jo-* (→ *joka*¹) muodostettu konjunktio, jolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Pääte *-s* on historiallinen tulomuodon eli latiiin johdin. Konjunktion käyttöön epäsuoran kysymyslauseen alussa lienee vaikuttanut ruotsin *om*. Agricolalla *jos* esiintyy myös konjunktioyhdistelmissä *jos – eli* ja *jos – taikka* ’joko – tai’.

► SKES 1955 *jo-*; Hakulinen 1979 74; SSA 1992 *jos*; VKS 1994 *jos*; NES 2020 *jos*.

joska, -s konj. ’jospa, kunpa’ | (1544) 28 esiintymää

- [A-I-155-[JOS-7:7]] Ah Herra minun Jumala / **iosca** me olisim ienyt sillen polellen Jordanin
- [A-III-288-[PS-55:7]] **Joska** minulla olis Sijuet ninquin Mettiselles, ette mine lenneisin
- [A-I-172-[JES-64:1]] **Joscas** Taijuahat halaijsisit / ja alastulisit / Ette wooret sinun edhesses wootaijsit
- [A-II-676-[ILM-3:15]] **Joskas** kylme taika Lemmin olisit.
- [A-III-728] **Joska** HERRA Jumala ette seke Ne / ette mwdh pyhet Ramatut tesse Seurakunnas / quin tuliski / alati / aina ia wisusti Luetaisijn

Konjunktioista (→) *jos* ja tehostavasta liitepartikkelista *-ka* muodostettu mahdollisuuden tai toivomuksen ilmaus, johon saattaa liittyä yksikön 2. persoonaa edustava liitepartikkeli *-s*. Usein *joska* näyttää aloittavan virkkeen muusta rakenteesta irrallisen huudahduksen, jollaisia on havaittu myös muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1994 *jos*; Palkki 2012 45.

josko, -s konj. ’jospa, kunpa; jos’ | (1551) 6 esiintymää

- [A-III-335-[PS-85:9]] **Josko** mine cwlisin mite HERRA Jumala puhune
- [A-III-421-[PS-139:19]] **Joskos** Jumala tappaisit ne Jumalattomat
- [A-III-444-[5MS-32:29]] **Josco** he wijsaat olisit ymmerdheisit ia homaitzisit / mitke testelehin heille tapachtupi.

Konjunktioista (→) *jos* ja kysyvistä liitepartikkelista *-ko* muodostettu mahdollisuuden tai toivomuksen ilmaus tai konjunktio, johon saattaa liittyä *se*-pronominista syntynyt liitepartikkeli *-s*.

► VKS 1994 *jos*.

joskus, joskuis adv. ’joskus, toisinaan, silloin tällöin; jossain vaiheessa; (ei) koskaan’ (1544) 17 esiintymää

- [A-II-631-[HEB-E]] elkem totelco, ios hen **ioskuis** Puita, Corsia eli Heinie, siehen secoitta

- [A-I-820] ette he **ioskus** lackaijsit sinun pyhe Nimes turmelemast
- [A-II-653-[HEB-12:15]] warinottacat – – Ettei **ioscus** yleskasuais iocu Caruas iwri

Kahden vanhan pronominivartalon *jo-* (→ *joku*) ja *ku-* (→ *kuka*) yhdistelmästä syntyneen indefiniittisen kvanttoripronominin (→ *joku* johdos- tai taivutusmuoto, joka voidaan rakenteeltaan tulkita joko vanhaksi *s*-päätteiseksi latiiviksi (”johon-kuhun”) tai loppuheittoiseksi inessiiviksi (”jossakussa”).

► SKES 1955 *jo-*; Hakulinen 1979 109; SSA 1992 *joku*; VKS 1994 *joskus*; NES 2020 *joskus*.

jotta, -s *konj.* ’että; jotta’ | (1544) 13 esiintymää

- [A-I-182-[1MKK-7:42]] Ette mwdh canssat, mahdaijsit ymmertte, **iottas** hende sentehden rangaitzit, ette hen sinun pyhydhes pilcasi
- [A-II-280-[JH-11:50]] se ombi meille parambi / **iotta** yxi Inhiminen coole Canssan tedhen / quin Caiki Canssa huckuisi.
- [A-I-462] sine armolisesta caiki meiden synnit andexiannoit, **iotta** me niijn mös keskenem andexiannaisim
- [A-III-63] Mutta sinun sairautti [’sairautesi’] ombi siteuarten Jumalalta sinun päles pandu / ettes sencautta madhaisit sen sinun wanhan Adamis alaspaina ia cooletta / **iotta** hen wimein synniste lackaijs

Pronominivartalon *jo-* (→ *joka*) modaalinen johdos, joka on kiteytynyt konjunktiksi. Johdoksen alkuperäinen merkitys lienee modaalinen ’jolla tavalla’. Vastaavia johdoksia on myös lähisukukielissä ja saamessa. Suomen kansankielessä *jotta*-konjunktia käytetään etenkin eteläpohjalaisissa murteissa sekä savolais- ja kaakkois-murteissa. Nykykielelle ominainen funktioero *että-* ja *jotta*-konjunktoiden välillä on tietoisien kielenohjailun tulosta. Agricolalla konjunktioon voi liittyä yksikön 2. persoonaan viittaava, persoonapronominista syntynyt liitepartikkeli *-s*.

► SKES 1955 *jo-*; Hakulinen 1979 74 (myös alav. 83) ja 233–234; Korhonen 1981 232–233; Ikola ym. 1989 80–89; SSA 1992 *jotta*; VKS 1994 *jotta*; NES 2020 *jotta*.

jouhipaita *s.* ’jouhipaita, jouhikankaasta valmistettu karkea paita’ | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-279-[PS-35:13]] mine, cosca he saijrastit, pugin itzeni **iouhipaijtan**

Substantiiveista *jouhi* ja (→) *paita* muodostettu yhdyssana. *Jouhi*-sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sanavartalon etäisempi alkuperä on tuntematon. Agricolalla *jouhi* ei esiinny itsenäisenä sanana. Se on ensi kertaa mainittu Ericus Schroderuksen tulkisanakirjassa 1637.

► SKES 1955 *jouhi*; SSA 1992 *jouhi*; VKS 1994 *jouhipaita*; Jussila 1998 *jouhi*; EES 2012 *jōhv*; NES 2020 *jouhi*.

jouhivaate *s.* ’jouhipaita, jouhista valmistettu karkea vaate’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-197-[LK-10:13]] ios Tyros ia Sidonis olis sencaltaiset auwut tehdyt – – he olisit muinen **Jouhiwattees** ia tuhgas istuden tehnyet parannoxen

Substantiiveista *jouhi* (→ *jouhipaita*) ja (→) *vaate* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliittona, joka on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Suomen murteissa *jouhivaate* tunnetaan Etelä-Karjalasta jouhesta tehdyn kovikekankaan merkityksessä.

► VKS 1994 *jouhivaate*; SMS 1997 *jouhivaate*.

joukk|o, -u s. 'joukko, ryhmä, lauma, parvi; kannattajajoukko, alaiset; sotajoukko (myös kuv.); väki, väkijoukko, ihmiset, kansa; määrä, lukumäärä' (1544) 107 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-43-[MT-8:30]] keui caukan heiste sangen swri sicain **ioucko** wehmaal
- [A-III-305-[PS-68:28]] Judan Pämiehet heiden **Joukoinens**
- [A-II-167-[LK-2:13]] oli Engelin cansa swri Taiualisen sotawägen **ioucko**
- [A-II-705-[ILM-17:15]] ne wedhet iotca sine näit – ouat Canssat ia **Jouckot**, ia pacanat ia kielet
- [A-I-552] änenne mös aijna site Christikunnan lucua ia **ioucko**
- [A-III-741-[SAK-8:22]] tuleuat palio Canssa, ia Pacanat **iouckolla** tuleuat
- [A-I-440] O Herra Jumala, ioca sinun Apostoleis **iouckuhon**, pyhen Matheuxen asettit
- [A-III-288-[PS-55:16]] Riendeken colema heiden pälens / ia alasmengen Heluetijn eleuene / Sille sula Pahuus ombi heiden **Joukossans**.

Sanalla on varmoja vastineita useissa itämerensuomalaisissa kielissä. Mahdollisia vastineita on esitetty myös permiläiskielistä. Vanhemmassa kirjallisuudessa sana on katsottu suomalais-ugrilaiseksi, ja sen vastineeksi on selitetty unkarin *gyakori* 'taaja, yleinen, usein toistuva'. Tämä on kuitenkin aivan epävarmaa, sillä *joukko*-sanan äännerakenne on poikkeuksellinen ikivanhaan perintösanastoon verrattuna. Uudemman selityksen mukaan suomen *joukko* itämerensuomalaisine vastineineen on germaaninen laina, eikä unkarin sana kuulu tähän yhteyteen lainkaan. Lainälähteeksi on rekonstruoitu varhaiskantagermaanin **joukjo-z*, joka on johdos iestämistä merkitsevästä verbistä. Sanan muinaisruotsalainen jatkaja *öker* merkitsee vetohärkäparia. Koska permiläiskielet eivät ole olleet suorassa kosketuksessa germaanisiin kieliin, on sanan oletettava kulkeutuneen itään muiden kielten välityksellä. Permiläiskielissä tiedetään joka tapauksessa olevan sanastoa, joka levinneisyys- ja äännesuhteista päätellen on lainautunut itämerensuomesta. Joka tapauksessa *joukko*-sanan alkuperä on edelleen kiistanalainen. Agricolan adessiivimuotoinen *joukolla* 'suurena, yhtenä joukkona, miehissä' olisi mahdollista tulkita kiteytyneeksi adverbiksi. Inessiivi- ja illatiivimuodot *joukossa*, *joukkoon* 'seassa, keskuudessa, parissa; sekaan, keskuuteen, pariin' voitaisiin tulkita postpositioiksi silloin, kun niihin liittyy genetiivimuotoinen täydennys. Agricolalla *joukko* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *sota-*, *voittaja-joukko*.

► SKES 1955 *joukko*; Koivulehto Vir. 1981a 199–208; UEW 1988 103; LÄGLOS 1991 *joukko*; SSA 1992 *joukko*; VKS 1994 *joukko*; EES 2012 *jök*; NES 2020 *joukko*.

joukkoinen s. 'pieni joukko' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-646-[AM-3:0]] ehke Israelin Canssa Assyriahan pidheis poisvietemen, Nin Jumala quitengin ydhen **Joukoisen**. Jotca site wähe Christusen Lauma, merkitze

Johdos substantiivista (→) *joukko*. Sauvon murteesta tunnetaan vastaava johdos '(ison) joukon' merkityksessä.

► VKS 1994 *joukkoinen*; SMS 1997 *joukkonen*.

joulu s. 'joulu, Jeesuksen syntymän muistoksi vietettävä juhla' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-29] **Joulu** warten kylle walmistan. nijn caiki iloxi hangitan.

Skandinaavinen tai ruotsalainen laina, joka on samaa alkuperää kuin nykyruotsin *jul*. Sama sana on lainattu myös useisiin lähisukukielisiin. Sanan alkuperäinen, germaaninen merkitys on ollut 'keskitalven pakanallinen juhla', mutta merkitys on muuttunut kristinuskon vakiintumisen myötä. Myös suomen lähisukukielissä *joulu* on kristillisen juhlan nimitys. Sen sijaan aikaisemmin lainautuneella, etymologisesti samaan yhteyteen kuuluvalla (→) *juhla*-sanalla on yleisempi merkitys.

► Thomsen 1869 118; Hellquist 1939 423 ruots. *jul*; SKES 1955 *joulu*, *juhla*; SSA 1992 *joulu*; VKS 1994 *joulu*; Hirvonen 1997 SJ 39 55–62; NES 2020 *joulu*.

joulu päivä s. 'joulupäivä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-592] **Joulu peijuene**

Substantiiveista (→) *joulu* ja (→) *päivä* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolan ainoa esiintymä on rukouksen otsikko.

► VKS 1994 *joulupäivä*; Jussila 1998 *joulupäivä*; Toropainen 2017 51.

jousi → **jouts**

jousimies → **joutsimies**

joutaa v. 'ehtiä, keritä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-126-[MK-6:31]] sielle olit monda, iotca tulit ia menit, nin ettei he södhä **ioutaneet**

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalon etäisempi alkuperä on kiistanalainen. Latviassa on samantapainen verbi *jaudāt* 'voida, kyetä', mutta tämä on selitetty lainaksi itämerensuomesta. Toisaalta on perusteltu myös lainautumista balttilaisista kielistä itämerensuomeen.

► Thomsen 1890 254; SKES 1955 *joutaa*; Koivulehto 1991 87; SSA 1992 *joutaa*; VKS 1994 *joutaa*; EES 2012 *jōudma*; Junttila 2015 101; NES 2020 *joutaa*.

joutilas *a.* tai *s.* 'joutilas, toimeton, työtä tekemätön, laiska, käyttämätön' (1548) 14 esiintymää, myös Westh

- [A-II-78-[MT-20:6]] Mixi te tesse caiken päiuen **ioutilassa** seisotta?
- [A-II-570-[2TSS-E]] Ette he nijte **Joutilaita**, iotca eiuet itzens omilla Käsille elete nuchtelisit
- [A-II-7-R] Usko ei ole **ioutilas**
- [A-III-648-[AM-4:6]] Senteden mine mös olen caikis Caupungis teille **ioutilat** Hambaat andanut / ia Leiuen pwtumisen iocaitzis teiden paicois

Johdos verbistä (→) *joutaa*. Agricolan *joutilassa* on konsonanttivartaloineen, assimiloitunut essiivimuoto (*joutilas-na*).

► VKS 1994 *joutilas*.

joutilaus *s.* 'joutilaisuus, joutenolo' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-809] Auta ette me – – pitken makauxen, **ioutilaudhen** ia laijskudhen – – mactasima cartta ia cauatta

Johdos nominista (→) *joutilas*.

► VKS 1994 *joutilaus*.

jouto *s.* 'joutilaisuus, joutenolo; kyky, voima' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-574-[2TSS-3:11]] mutomat teiden seasan – – ei miten tötetee waan **Jouto** piteuet
- [A-I-537] O cosca minulle teudhelisesta annettan **iowto** / näky / ja mielentarckotus quinga mackia sine olet minun HERRAN Jumalan
- [A-II-470-[1KOR-7:5]] ette teille **iouto** olis pastota ia rucoella

Johdos verbistä (→) *joutaa*. *Jouto* tunnetaan 'joutenolon' merkityksessä etenkin Pohjois-Savon, Kainuun, Peräpohjan, Länsipohjan ja Vermlannin murteista. 'Kyvyn' merkityksen on arveltu olevan lainaa virosta.

► Hakulinen 1943a 25; VKS 1994 *jouto*; SMS 1997 *jouto*.

joutoväki *s.* 'joutoväki, rahvas' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-360-[AP-17:5]] ne wskomattomat Juttat – – wedhit tygens mutomit Coiri **Joutowäeste** – – ia nostit Capinan Caupungis

Substantiiveista (→) *jouto* ja (→) *väki* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *joutoväki*.

joutsi *s.* 'jousi, nuolien ampumiseen käytetty käsiase' (myös kuv.) | (1544) 24 esiintymää

- [A-I-259-[PS-7:13]] Jos *emme* me palaia nijn hen on mieckans teroijttanut, ia **ioutzens** iennittenyt

- [A-II-680-[ILM-6:2]] Ja mine näin / ia catzo / yxi walkea Ori / ia ioca istui hene pälens / piti **Joutzen**.
- [A-III-742-[SAK-9:10]] se Sodhan **Joutzi** pite seriettemen, Sille henen pite Rauhan opettaman

Sanalla on vastineita sukukielissä samojedia myöten. Se kuuluu kantaaurililaiseen perintösanastoon. Agricolan esiintymissä sanansisäinen -t- on selitetty *veitsi*-sanana mallista johtuvaksi analogiaksi. Samasta muodosta on jonkin verran tietoja laajalti länsimurteissa, mm. aiempaan Suur-Pernajaan kuuluneesta Myrskylästä. Agricolalla *joutsi* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *rauta-* ja *sota-joutsi*.

► SKES 1955 *jousi*; UEW 1988 101–102; SSA 1992 *jousi*; VKS 1994 *jousi*; SMS 1997 *jousi*; NES 2020 *jousi*.

joutsimies s. ’jousimies, jousella ampuja’ | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-645-[AM-2:15]] ne **Joutzimiehet** ei pidhe seisoman

Substantiiveista (→) *joutsi* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana. Agricolalla *joutsimies* ei esiinny tähtikuvion ja sitä vastaavan horoskoopimerkin nimenä, vaan tässä merkityksessä on (→) *ampuja*.

► VKS 1994 *jousimies*.

joutua v. ’onnistua tekemään t. saavuttamaan jotakin, joutua, päästä t. päätyä johonkin, ehtiä, suoriutua; kiirehtiä, pitää kiirettä, päästä nopeasti, (vars. ajankohdasta:) lähestyä, koittaa; kulua, päätyä; varttua, edistyä, valmistua; tulla, käydä t. muuttua joksikin, koitua; sattua, tapahtua; ajautua, kulkeutua, osua, päätyä (tahtomattaan)’ (1544) 34 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-542] Autuas on se sielu, ioca pääsznut on mailman tornista, ia – – Joca nijt on pyhein kimpuhun **ioutunut**
- [A-III-652-[AM-6:0]] iota lehemin Onnettomus **ioutu**, site irttamax ia pahemaxi he tuleuat
- [A-I-545] [Sinun] cauniudhes näkymuxen ilon tyge, anna minun – – wrholisesta ioosta, autuualisesta **ioutuua**
- [A-I-543–544] Nyt edestulcon, nyt **ioutukon** Herra, se sinun walda kundas
- [A-II-265-[JH-7:14]] io poli Juhla oli **ioutunut**
- [A-I-461] me miehexi caswamma, ia sinun aijnocaises Jesusen Christusen teudhelisexi mitaxi **ioudhume**
- [A-III-687-R] Curbita – – Jonga hedelme Cannoxi eli flaskoxi **ioutuvat**.
- [A-II-168-[LK-2:36]] Anna – – oli **ioutunudh** pitkelle ijelle
- [A-II-547-[FIL-1:19]] mine tiedhen ette se sama [sanana julistaminen] **ioutupi** minulle terueydhexi
- [A-I-244-[JER-32:24]] ninquin sine puhunut olet, nijnbe se nyt **ioutupichi**
- [A-I-228-[2SM-22:7]] minun parkuni **ioutuuat** henen corwihins

- [A-I-727] olen pahimbahan kieuhytehen **joutunut**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos verbistä (→) *joutaa*. Agricolalla *joutua* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *edes-* ja *lähesjoutua*. Muodossa *ioutupichi* on sekä yksikön 3. persoonan *-pi*-pääte että sitä seuraava liitepartikkeli *-ki*.

► SKES 1955 *joutaa*; SSA 1992 *joutua*; VKS 1994 *joutua*; NES 2020 *joutua*.

judeus s. 'Israelin kansan jäsen, juutalainen' | (1548) 12 esiintymää

- [A-II-423-[ROM-2:28]] ei se **Judeus** ole, ioca wlconaisesta Judeus on
- [A-II-476-[1KOR-9:20]] Nijlle Juttaile mine olen techty nin quin yxi **Judeus** / senpäle ette mine Juttat voitaisin.
- [A-II-526-[GL-3:28]] Ei ole tesse **Judeus** eli Greki / Ei ole tesse Oria eli Wapah /

Erikoislaina latinan etnonymista *judæus*, joka sananmukaisesti tarkoittaa *Juudan* heimoon kuuluvaa henkilöä. Agricolan etnonymien lukuasu voi olla myös pitkävokaalinen *juudeus*.

► SAOB 1934 *jude*; VKS 1994 *juudeus*.

juhla s. '(kristittyjen t. juutalaisten) vuotuinen juhlapäivä t. -aika; juhlanvietto, juhliminen, juhlatilaisuus, pido' | (1544) 56 esiintymää, myös Westh

- [A-I-16] Pyhen henrikin **iuhla**
- [A-III-175-[MT-27:15]] Mutta **iuhlana** piti waldamies tauans ielkin heillen ydhen Fangin pāstemen iota he anoit.
- [A-III-565-[VLT-1:4]] Ne Tiet Zionin pein autiat ouat, ettei kengen **Juhlille** tule
- [A-I-192-[2SM-7:24]] sine HERRA olet / heillen **Juhlaxi** tullut.

Sanalla on vastine etelävirossa. Se on vanha germaaninen laina, jonka alkuperäiseksi muodoksi on rekonstruoitu **jehwla* tai **jegwla*. Tästä ovat myöhemmin kehittyneet mm. skandinaavisten kielten nykyiset joulua merkitsevät sanat *jul* t. *jol* (→ *joulu*). Suomessa *juhla* on äänneasunsa nojalla katsottava vanhemmaksi lainaksi kuin *joulu*. Samaan suuntaan viittaavat merkityssuhteet, joskin myös *juhla*-sanalla saat-
taa murteissa olla merkitys 'joulu'. Rukouskirjan esimerkissä [A-I-192-[2SM-7:24]] *Juhlaxi* on virheellisesti avattu lyhenne, ja tarkoitettu sana on *Jumalaxi*. Agricolalla *juhla* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *lehtimajan-*, *majain-*, *pääsiäis-*, *syntymäjuhla*.

► Hellquist 1939 *jul*; SKES 1955 *joulu*, *juhla*; LÄGLOS 1991 *juhla*; SSA 1992 *juhla*; VKS 1994 *juhla*; Hirvonen 1997 SJ 39 55–62; Heininen Vir. 2014 115; NES 2020 *juhla*.

juhlan veisu s. 'juhlavirsi' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-202-[PS-E:0]] monicadhat Psalmit ouat Epinitia et Triumphi, se on, **Juhan** ia Woiton**weisut**

Substantiivien (→) *juhla* ja (→) *veisu* muodostama sanaliitto, joka on mahdollista tulkita yhdyssanaksi samalla tavoin kuin siihen rinnastettu *voitonveisu*. Ilmaus ei esiinny yhteen kirjoitettuna vanhassa kirjasuomessa.

► VKS 1994 *juhlanveisu*.

juhlapäivä s. ’juhlapäivä, kirkollinen juhla-aika t. -päivä; juhliminen’
(1548) 6 esiintymää

- [A-III-154-[MT-26:5]] nin he sanoit. Eij **iuhlapeiuene** / ettei capina tule Canssasa.
- [A-II-250-[JH-2:23]] Coska hen nyt Jerusalemis oli / Päsieisne **Juhlapeiuenä** / vskoit monda henen Nimens päle
- [A-III-657-[AM-8:10]] Mine tadhon teiden **Juhlapeiuet** murhexi / ia caiki teiden Weisut weparcuhun käte /

Substantiiveista (→) *juhla* ja (→) *päivä* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös 16 kertaa erikseen kirjoitettuina, jolloin ilmaus on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *juhlapäivä*; Toropainen 2017 51, 112.

juhlata v. ’juhlia, kunnioittaa juhlanvietolla, viettää juhlaa’
(1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-349] O HERRA Jumala / ioca meille laijnat / sen synnytetyn lunastaian / cadexanna peijuen **iuhlatta** /
- [A-III-791] Coska Ristist **Juhlatan**.
- [A-III-270-[PS-42:5]] kernasti mine – – waellaisin Jumalan Honeseen – – sen Joukon seas, iotca **iuhlauat**

Johdos substantiivista (→) *juhla*. Kansankielestä vastaava verbi tunnetaan Sauvosta.

► VKS 1994 *juhlata*; SMS 1997 *juhlata*.

juhla vaate s. ’juhlapuku’ (kuv.) | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-732-[SAK-3:4]] Mine olen sinun synnis sinusta poisottanut, ia puettanut sinun **Juhla waatteilla**

Substantiiveista (→) *juhla* ja (→) *vaate* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolan muoto *waatteilla* on joko monikko tai sitten kaakkoishämäläisistä murteista tunnettu yksikkömuoto, jossa yleiskielen *ee:n* paikalla on *ei*-diftongi.

► Ikola 1988 43–44; VKS 1994 *juhlavaate*; Jussila 1998 *juhlavaate*; Toropainen 2017 51.

juhta s. ’juhta, veto- tai kuormaeläin’ | (1543) 7 esiintymää

- [A-O-8-[2MS-20:17]] Sinun lehemeises Emende, Paluelia, Pica, caria, **iucta** – – ele himoitze

- [A-II-99-[LK-10:34]] sidoi henen Hawans / ia sisellewodhatti Ölio ia wina / ia pani henen **iuchtans** päle / ia wei henen Maiahan

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Sitä on arveltu lainaksi joko balttilaisista tai indoiranilaisista kielistä. Molemmista kieliharoissa on lainalähteiksi sopivia sanoja, jotka liittyvät iestämiseen tai valjastamiseen, esim. liettuan *jungti* 'iestää, yhdistää', latvian *jūgt* 'valjastaa', muinaisintian *yuktá-*, *yukti-* 'valjastaminen, yhdistäminen'. Näistä selityksistä balttilaisella lainaetymologialla on enemmän kannatusta. Suomen sanan varsinainen esikuva voi olla tällaisen verbin partisiippimuoto, jonka sananmukainen merkitys olisi 'valjastettu'. Agricolalla *juhta* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *työjuhta*.

► Thomsen 1890 175; SKES 1955 *juhta*; Koivulehto Vir. 1981a 201; SSA 1992 *juhta*; VKS 1994 *juhta*; Liukkonen 1999 SUST 235 65–66; Junttila 2015 101; NES 2020 *juhta*.

jukku s. 'ymmärrys, järki' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-538] sinun aijnolan, ylitze caiken **iukun**, modhon, ia mitas

Sanalle ei ole esitetty vastineita sukukielistä. Sanavartalon alkuperä on tuntematon. Sanasta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä. Kymin murteessa *jukku* esiintyy merkityksessä 'juksaus, huijaus'.

► VKS 1994 *jukku*; SMS 1997 *jukku*.

jukutoin a. 'järjetön' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-496] edh tehnyt minua pedhoxi, edh Maan madhixi [po. madhoxi], eijke **iukuttomaxi** cappalex

Johdos substantiivista (→) *jukku*. Sanasta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *jukuton*.

julgistaa, julistaa v. 'julistaa, saattaa tietoon, tuoda julki, esiin, kertoa, ilmoittaa, tehdä tunnetuksi; saattaa julkisuuteen, julkaista' | (1544) 106 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-197-[PS-9:12]] Weijsatcat HERRALLEN / ioca Zionis asupi / **iulgistakat** Canssoijsa henen Tekons.
- [A-I-577] sinulle mine **iulghistan** häpieni
- [A-II-68-[MT-16:21]] Sijte aighasta rupeis Jesus **iulgistaman** Opetuslapsillens / että henen pite Jerosoliman menemen
- [A-II-160-[LK-E]] **Julisti** hen [Luukas] mös toisen ialon Kirian

Verbillä ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä. Se on johdos sanasta (→) *julki*. Verbin abstraktit funktiot on selitetty suurelta osin käänöslainaksi.

► SKES 1955 *julkea*; Hakulinen 1969 44–47; SSA 1992 *julistaa*; VKS 1994 *julistaa*; NES 2020 *julistaa*.

julgistaminen s. 'julistaminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-281-[PS-50:0]] On yxi Ennustos Euangeliumin **iulghistamisest** ia Lain poispanemisest

Johdos verbistä (→) *julgistaa*.

► VKS 1994 *julistaminen*.

julgist|os, -us s. 'julistus, ilmoitus, sanoma' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-6-[UT-E]] on nyt Euangelium ei mwta quin yxi Sarna ia **iulgistos** Christusest
- [A-III-791] Se Euangeliumin **iulghistus** / olcoon meille ijancaikimen turua ia autuus

Johdos verbistä (→) *julgistaa*.

► VKS 1994 *julistus*.

julgistua v. 'tulla esiin, julki' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-175-[LK-4:37]] sanoma **iulghistui** henest caikis sen maakunnan lehipaikois
- [A-II-503-[2KOR-5:10]] Sille ette me caiki pite **iulghistuman** Christusen Domiostolin edesse

Johdos verbistä (→) *julgistaa*.

► VKS 1994 *julistua*.

julgistus → **julgistos**

julistaa → **julgistaa**

julistua → **julgistua**

julistus → **julgistos**

juljeta v. 'juljeta, rohjeta, kehdata, suostua' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-759] Minun synnit ouat änemet, quin mine **iulken** iulghista
- [A-III-289-[PS-56:0]] Daudid oli mucalaisten seas ia ei **iulghenut** sielle puhua eli iotakin walitta Saulit wastan.
- [A-I-127-[ESR-9:6]] mine häpijen ia en **iulke** nostaa minun caswoni sinun tyges / minun Jumalani
- [A-I-465] sinun laupius meidhet swrilla ia wissilla lupauxilla tugheta **iulienut** on

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adverbi (→) *julki*. Johdos tunnetaan laajalti murteissa.

► VKS 1994 *juljeta*; SMS 1997 *juljeta*.

julki¹ *adv.* ’julkisesti, kaikkien nähden tai tieteen; esillä, näkyvässä, nähtävässä, tiedossa; esiin, ilmi, julkisuuteen, kaikkien nähtäväksi, tietoon, tiedoksi’
(1544) 23 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-90] Sijs salaa ia **iulki** neite hoge. ettes saijsit sen Armon coke.
- [A-II-298-[JH-18:20]] Mine olen **iulki** puhunut mailman edes, Mine olen aina opettanut Sinagogas
- [A-II-582-[1TIM-5:24]] Mwtomadhan Inhimisten synnit ouat **iulki** – – Mutta mwtomadhan tuleuat ieliste **iulki**

Historiallinen tulosijamuoto tai latiivinen johdos ’varmaa, rohkeaa’ tms. merkitsevistä sanavartalosta, jolla on vastineita useimmissa itämerensuomalaisissa kielissä. Saman vartalon johdoksia ovat verbi (→) *juljeta* ja adjektiivi *julkea*, joka ei kuitenkaan esiinny Agricolan kielessä. Sanavartalon etäisempi alkuperä on toistaiseksi tuntematon.

► SKES 1955 *julkea*; SSA 1992 *julkea*; VKS 1994 *julki*; EES 2012 *julge*; NES 2020 *julkea*.

julki² taipumaton *a.* ’ilmeinen, selvä; julkinen, yhteinen, yleinen’ | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-407] Pauali – – ei iäte heite paramaxi oleman / quin ne **iulki** Synniset
- [A-II-457] Pauali nyt tesse – – rochkiasti sanopi / Ettei se ole mwta quin yxi **iulki** Hulluus / iossa ei miten tiete / eli oikein ymmerttä
- [A-III-422-[PS-140:0]] Seurakunnan Rucous, henen wiholisians wastan, iotca seke petoxel, caualuxel ia Jonilla, ette mös **iulki** wäkiuallalla iulmistuuat ninnen Jumalisten wastan
- [A-III-210-[PS-E:0]] Se wanha **iulki** Psaltarin Texti, iosta Nocturnit, Prijm ia Sexti. Aina luetin ia weisatin

Sama muoto kuin adverbi (→) *julki*. Sanaluokkajako on tulkinnanvarainen.

► VKS 1994 *julki*; Jussila 1998 *julki*.

julki kihla *s.* ’julkinen kihlaus’ | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-17] Caxi **iulki Kihla**, se edhelinen woittapi, ia se toinen tacaperin aietan

Taipumattomasta adjektiivista (→) *julki*² ja substantiivista (→) *kihla* muodostettu sanaliitto, joka on mahdollista tulkita luontaiseksi yhdyssanaksi.

► Toropainen 2017 51.

julki kihlattu *s.* ’julkinen kihlakumppani’ | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-17] Joca toisen **iulki kihlatun** Awioxens ottapi, se Hoorudhexi luettaman pite

Taipumattomasta adjektiivista (→) *julki*² ja verbin (→) *kihлата* partisiippimuodosta koostuva sanaliitto, joka on mahdollista tulkita luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *julkikihlattu*; Toropainen 2017 51.

julkimerkki s. 'näkyvä merkki, (tässä yhteydessä) arpi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-436] hen sinun racas poias haawain **iulkimerckit** näki

Taipumattomasta adjektiivista (→) *julki*² ja substantiivista (→) *merkki* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *julkimerkki*.

julkinainen a. 'julkinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-606] Sarnaijadhen edheste, salaijset ja **iulkinaijset** Rucouxet

Johdos adverbista (→) *julki*¹.

► Hakulinen 1979 170–171; VKS 1994 *julkinainen*.

julkinen a. 'julkinen, kaikkien tiedossa oleva, näkyvä, ilmeinen, selvä; yleinen, yhteinen; virallinen; tunnettu, kuuluisa' | (1544) 23 esiintymää, myös Westh

- [A-II-464-[1KOR-3:13]] Nin tule iocaitzen Teco **iulkisexi**
- [A-II-503-[2KOR-5:11]] me hilian meneme Inhimistein cansa, mutta Jumalan me olema **iulkiset**
- [A-I-628] Sarnan Edhelle **Julkinen** Rucous
- [A-III-17] **Julkinen** Kihlaus tacaperinaiaapi Sala kihlan.
- [A-II-317-[AP-2:20]] Auringo pite mwttuman pimeydhexi – – ennen quin se swri ia **iulkinen** Herran peiue tulepi

Johdos adverbista (→) *julki*¹.

► VKS 1994 *julkinen*.

julki rippi s. 'julkinen rippi, seurakunnan yhteinen synnintunnustus' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-744] **Julki Rippi** ia Rucous syndijen andexiandamisen, ja Jumalisen elemen edeste

Taipumattomasta adjektiivista (→) *julki*² ja substantiivista (→) *rippi* muodostettu sanaliitto, joka on mahdollista tulkita luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *julkirippi*; Jussila 1998 *julkirippi*; Toropainen 2017 51.

julki ru|kous, -koos, kuus s. 'julkinen rukous, jumalanpalveluskaavan mukainen yhteinen rukous' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-871–872] **Julki Rucouxet**, iotca wosicaunna Christikunnas, luetan

Taipumattomasta adjektiivista (→) *julki*² ja substantiivista (→) *rukous* muodostettu sanaliitto, joka on mahdollista tulkita luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *julkirukous*; Toropainen 2017 51.

julkise|sta, -st *adv.* 'julkisesti, kaikkien nähden tai kuullen, näkyvästi, selvästi, avoimesti; yhteisesti, yleisesti, virallisesti' | (1544) 36 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-467-[1KOR-5:1]] **Julkisesta** cwlupi teiden keskenen Hooruus / ia sencaltainen Horuus / iosta eiuet Pacanatka tiedhä sanoa
- [A-II-265-[JH-7:10]] hen mös ylesmeni Juhlalle, ei **iulkisest** wan ninquin sala
- [A-I-630] Jalot Rucouxet toijsenans Saarnan alghusa ia toijsenanans lopusa luettauat **iulkisesta**
- [A-II-259-[JH-5:00]] Se Domio pite **iulkisesta** pidhettemen caikein Inhimisten edhes
- [A-III-605] Ja caicki Prophetat **iulkisesta** iotakin camalat teitt Canssallä merkixi.

Adjektiivin (→) *julkinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► Penttilä 1931 112; VKS 1994 *julkisesti*; Jussila 1998 *julkisesti*.

julkisyynninen *a.* 'julkisyntinen, julkisesti syntiä tekevä, yleisesti syntisenä pidetty' (1548) 1 esiintymä

- [A-II-457-[1KOR-E]] hen tachto [pannan] – – ninen **Julkisyynnisten** päle cwlutta

Taipumattomasta adjektiivista (→) *julki*² ja adjektiivista *synninen* (→ *syntinen*) muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuina, jolloin esiintymä voidaan tulkita luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *julkisyntinen*; Jussila 1998 *julkisyntinen*; Toropainen 2017 118.

julki synti *s.* 'näkyvä, tunnettu t. yleinen synti' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-453-R] Teme cap. puhupi / niste Rickolisista heiden Elemesense / ninquin ne / iotca langeuat **iwlki syndijn** / ia rioxijn
- [A-III-53] sine olet ydhen **Julki synnin** tehnyt
- [A-III-464-R] **Julki synnit** hen tesse yleslukepi / cungen rangastoxen cansa.
1. wäkiualta ia Wärys. 2. Ahneus. 3. Jopumus.

Taipumattomasta adjektiivista (→) *julki*² ja substantiivista (→) *synti* muodostettu sanaliitto, joka on mahdollista tulkita luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *julkisynti*; Jussila 1998 *julkisynti*; Toropainen 2017 51.

julma *a.* 'julma, paha, kauhea, ilkeä, säälimätön, raaka, tunteeton, (petoeläimestä:) raateleva; piittaamaton, tottelematon, kärsimätön, viekas, petollinen; suunnaton, tavatoman suuri; raju, ankara, kova' | (1544) 24 esiintymää, myös Westh

- [A-I-408] Pyhe hengi Inhimisten walghistaija / Perca meiden **iulman** mielen pimeydheth

- [A-I-815] Ja ette me meiden entisen **iulman** Isen / Perkelen ikeen poijspuhdistaijsim
- [A-I-721] wöte minua sinun laupiudhes kiluelle / iollas muijnen sinun pyhet Martyris hirmuijsita pinoija ja **iulmimbita** surmija / wastan wäkeuexi saatoijt ia asettit
- [A-III-481-[JES-35:9]] [Pyhällä tiellä ei] Jalopeura oleman pidhe, eike iocu **iulma** Peto site möden mene
- [A-II-594-[TIT-1:10]] monda on **Julma** ia turhan Puhuiata
- [A-II-484-R] ne Wihaiset, kersimettömet, **iulmat**, cangiat, ia niskurit Inhimiset
- [A-I-697] [Daavid] se pickurajnen, asetoin, ja taitamatoin sodhista sen **iulman** Goliadh lingolla pällekarckaij ja alaspaijscasi
- [A-II-668-[JUD-1:13]] Meren **iulmat** Aalot

Sanalla on varma vastine ainoastaan karjalassa. Viron *julm* on selitetty lainaksi suomesta. Vastineita on esitetty myös permiläiskielistä, mutta rinnastus on sekä merkityserojen että äännesuhteiden takia epävarma. Kun muutakaan uskottavaa etymologiaa ei *julma*-sanalle ole toistaiseksi esitetty, se on katsottava vanhaan oma-peräiseen sanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *julma*; UEW 1988 638; SSA 1992 *julma*; VKS 1994 *julma*; NES 2020 *julma*.

julmaantua v. 'julmistua' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-619-[HOS-8:5]] minun wihan ombi **iulmandunut**, heiden pälens

Adjektiivin (→) *julma* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Kymin murteessa esiintyy samantapainen *julmaintua* 'julmistua'.

► VKS 1994 *julmaantua*; SMS 1997 *julmaintua*.

julmastua v. 'kasvaa, voimistua (viha); julmistua, vihaustua; kauhistua' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-121-[2MS-32:11]] HERRA / Mixi sinun wihas **iulmastu** ylitze sinun Canssas?
- [A-III-137-[1MS-4:6]] Sanoi Herra Caille. Mixis **iulmastut**?
- [A-I-183-[2MKK-1:27]] catzo meiden poolen / iotca ylencatzottut olema / ette iocaijnen meite **iulmastu**

Johdos adjektiivista (→) *julma*. Rinnalla esiintyy osittain samassa merkityksessä (→) *julmistua*.

► VKS 1994 *julmistua*; Jussila 1998 *julmistua*.

julmaus s. 'pahuus, ilkeys, säälimättömyys, kovuus, raakuus; viha, vihaustus, suuttumus, ärtymys; paha, kauhistuttava asia t. teko; kauhistuttavuus, ankaruus' (1544) 30 esiintymää, myös Westh

- [A-III-226-[PS-11:0]] yxi Lohutos Wiholistein **iulmautta** wastoin
- [A-III-261-[PS-37:8]] Poislacka wihasta, ia ylenanna **iulmaudhes**
- [A-I-110-[5MS-32:16]] **Julmauxen** cautta he wihoijtelit hänen

- [A-II-93-[MT-24:00]] **Julmaudhen**) Tāme taisi olla kyllē caunis wlgoisen pyhydhen cauneus ia mooto Inhimisten edhesse / waicka se quitengin oli Julmaus ia Cauhistos Jumalan edhese
- [A-II-91-[MT-24:15]] Coska te sis nägette sen häwitoxen **iulmaudhen**

Johdos adjektiivista (→) *julma*.

► VKS 1994 *julmuus*.

julmistos → julmistus

julmistua v. 'nousta, kasvaa, voimistua (rangaistus, viha); käyttäytyä t. menetellä vihamielisesti' | (1548) 6 esiintymää

- [A-III-370-[PS-106:29]] Ja wihoitit Henen heiden Töillens / nin **iulmistui** mös Rangaistus heiden secans.
- [A-III-744-[SAK-10:3]] Minun wihan ombi **iulmistunut** nijnen Paimenten ylitze
- [A-II-336-R] *Hen* [= Saulus] Lietzui / rateli / reuhki / **Julmistui** / ramasi ia messesi ninquin tuima Peto Christicunda wastahan.
- [A-III-422-[PS-140:0]] henen wiholisians wistan / iotca seke petoxel / caualuxel ia Jonilla / ette mös iulki wäkiuallalla **iulmistuuat** ninnen Jumalisten wistan

Johdos adjektiivista (→) *julma*. Rinnalla esiintyy osittain samassa merkityksessä (→) *julmastua*.

► VKS 1994 *julmistua*; Jussila 1998 *julmistua*.

julmist|us, -os s. 'viha' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-292-[PS-58:5]] Heiden [jumalattomien] **iulmistoxens** on ninquin Kermen **iulmistus**

Johdos verbistä (→) *julmistua*.

► VKS 1994 *julmistus*.

julmuus → julmaus

jumala s. 'jumala, yleensä persoonalliseksi ymmärretty, kunnioitettu ja palvottu yli-luonnollinen olento; epäjumala, ei-kristillisen uskonnon jumala; jumalankuva; (erisnimenä) kristittyjen t. juutalaisten Jumala' (1543) 4663 esiintymää, myös UpsE, Münster, UpsK, Westh

- [A-O-6-[2MS-20:3]] Ele cumardha weraita **Jumaloita**.
- [A-II-473-474-[1KOR-8:5]] monicadhat ouat iotca **Jumalaxi** cutzutan
- [A-II-393-[AP-28:00]] Ne caxoiset cutzuttin Pacanoilda Castor ia Pollux ia pidhit ne puriechtiuaisten ia Hachximiesten **Jumalana**
- [A-I-122-[2MS-32:31]] Ah teme Canssa ombi suren Synnin tehnyt, Ja ouat heillens Cullaijset **Jumalat** tehnyet

- [A-I-858] Nijn on Ise **Jumala**, Poica on **Jumala**, Pyhe Hengi on **Jumala**.
Ja eij quitengan ole colme **Jumalat**, Mutta yxi on **Jumala**.
- [A-III-699-[HAB-4:3]] **Jumala** tuli Etelest / ia se Pyhe sijte worst Pharast. Sela.

Sanalla on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä ja mitä ilmeisimmin myös volgalaiskielissä, esim. marin *jumo* 'taivas, ylijumala'. Sanaa on vanhaan arveltu indoiranilaisperäiseksi lainaksi ja siihen on verrattu sanskritin sanaa *dyumān-* 'taivaallinen, loistava, kirkas', joka esiintyy myös taivaanjumala Indran attribuuttina. Tähän olettamukseen ovat monet tutkijat suhtautuneet epäillen tai torjuvasti mm. sanojen merkityserojen ja äännehistoriallisten seikkojen takia. Ei myöskään ole voitu yksityiskohtaisesti osoittaa, miten ja milloin sana olisi lainautunut suomensukuisiin kieliin. Tämä ongelma ei kuitenkaan ole lainaselityksen este, sillä sama tilanne on myös monien yleisesti hyväksyttyjen lainojen kohdalla. *Jumala*-sanan lainaperäisyyttä on äskettäin vakuuttavasti perusteltu uudelleen, ja selityksellä on laaja kannatus.

Jumala esiintyy Agricolalla sekä appellatiivina että erisnimenä. Frekvenssiluvussa molemmat on laskettu yhteen, mutta erisnimen osuus on selvästi suurempi (noin 3965 tapausta). Reunahuomautuksessa [A-III-735-R] ”Se Waimo Mitas. ouat ne Wäret Sarnaiat / iotca Eipe iumaltein Palueluxijn waatiuat” ilmaus *Eipe iumaltein* on tulkittu painovirheeksi, jolloin tarkoitettu muoto olisi *epäjumaltein*. Agricolalla *jumala* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *epäjumala* ja (→) *naisjumala*.

► SKES 1955 *jumala*; E. Itkonen 1968 492, 509–510; Joki 1973 SUST 151 90–91; Hakulinen 1979 409 (myös alav. 854); EEW 1982–1983 567–569; UEW 1988 638; SSA 1992 *jumala*; Koivulehto 1999b 228; Heininen 2008 137; EES 2012 *jumal*; Holopainen 2019a 107–108; NES 2020 *jumala*.

jumalaapelkääväinen → **jumalanpelkäävä**

jumalalaisuus s. 'jumalaisuus, jumalanpelko' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-616-[2PT-3:11]] quingakaltaiset teidhen tule silloin olla pyhisä menoisa ia **Jumalalisudhesa**

Substantiiviin (→) *jumala* perustuva johdos, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Välitön kantasana on adjektiivi *jumalalinen* (→ *jumalallinen*).

► VKS 1994 *jumalallisuus*.

jumala|llinen, -linen a. t. s. 'jumalallinen, Jumalalle ominainen, Jumalasta lähtenyt; hurskas, jumalaapelkäävä; kristillinen, uskonnollinen'
(1544) 21 esiintymää, myös Westh

- [A-II-649-[HEB-11:7]] [Nooa] sai **Jumalalisen** Keskyn
- [A-I-89] pyhein ia **Jumalallisten** Somalaijsten, Hemälaijsten, Pohialaijsten, ia Carialaijsten etc. Papeijlle
- [A-I-308] Nein me sijs sula Armo keriatkem / nin quin mwtkin **Jumalalliset** Mailman alghusta pysit

- [A-II-361-[AP-17:17]] Ja nin hen kiluotteli Judasten ia nijnen **Jumalallisten** cansa Sinagogisa
- [A-I-371] Nyt noutauat **Jumalalliset** Rucouxet, ia Ensin Pyhen Ambrosiusen Rucous

Johdos sanasta (→) *jumala*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *jumalinen*.

➤ VKS 1994 *jumalallinen*.

jumala|llisesta, -lisesta *adv.* 'jumalisesti, hurskaasti' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-581-[1TIM-5:4]] ne oppicahat ensin omans Honens **Jumalallisesta** hallitzeman
- [A-II-595-[TIT-2:12]] meiden pite – – raitihista ia hurskasti ia **Jumalalisesta** elemen tesse mailmasa

Adjektiivin (→) *jumalallinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

➤ VKS 1994 *jumalallisesti*.

jumalan palvelu *s.* 'jumalanpalvelus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-15-[UT-E]] Kircon meno – – **Jumalan paluelussa** piti pidhettemen iocaitzen Makunnan Omilla ymmertteuille kielille

Substantiiveista (→) *jumala* ja *palvelu* muodostettu sanaliitto, joka on mahdollista tulkita yhdyssanaksi. Verbin (→) *palvella* johdos *palvelu* ei esiinny Agricolalla muissa yhteyksissä, vaan sen asemesta käytetään toista johdosta (→) *palvelus*.

➤ VKS 1994 *jumalanpalvelu*.

jumalanpalvelus *s.* 'jumalanpalvelustilaisuus, jumalanpalvelusmenot; Jumalan tai jumalien palvonta (tietyin uskonnollisin tai rituaalisin menoin)' | (1548) 33 esiintymää

- [A-III-613-R] Sielle he **Jumalapalueluxen** itze säsit / iolla he Canssa wiettelit. Ninquin vigeluxet ia Sielu Messuin cansa muinen techtin.
- [A-II-446-R] Pyhe Pauali cutzupi tesse caiki Wffrit / Töödh / ia **Jumalanpalueluxet** / toimettomat / coska he ilman vskota ia Jumalan tundemiseta tapachtauat.
- [A-III-536-[JER-8:5]] kijndiest he piteuet heitens wäres **JumalanPalueluxes**

Substantiiveista (→) *jumala* ja (→) *palvelus* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla 44 kertaa sanaliitoksi kirjoitettuna, joten ilmaus on ilmeisesti ollut vasta kiteytymässä yhdyssanaksi. Myös Uppsalan evankeliumikirjassa ja Westhin koodeksissa ilmaus esiintyy sanaliittona. Agricolalla *jumalanpalvelus* esiintyy myös osana yhdyssanaa (→) *epäjumalanpalvelus*. Ehtoollisjumalanpalveluksen nimityksenä Agricolalla on (→) *messu*.

➤ VKS 1994 *jumalanpalvelus*.

jumalan pelko s. 'usko Jumalaan, Jumalan kunnioittaminen' | (1544) 18 esiintymää

- [A-I-184] Mutta sijelun polesta / kerssin mine mielelleni / **Jumalan pelgon** tehden.
- [A-III-687-[NAH-1:0]] [Jumala on vihainen] nijlle, iotca ilman **Jumalan pelcota**, synnis eleuet

Substantiiveista (→) *jumala* ja (→) *pelko* muodostettu sanaliitto, joka on mahdollista tulkita yhdyssanaksi. Rinnalla esiintyy myös sanaliitto *Jumalan pelkääminen*. Kiis-tattomia yhdyssanaesiintymiä **jumalanpelko* ei ole yhtään. Myös Uppsalan käsi-kirjassa ja Westhillä (*Jumalan pelkoos* t. *pelko*) on vastaavassa merkityksessä sanaliitto.

► VKS 1994 *jumalanpelko*; Jussila 1998 *jumalanpelko*.

jumalanpelkäävä a. 'hurskas, uskovainen, Jumalaan uskova' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-340-[AP-10:7]] Ja quin se Engeli ioca Corneliusta puhutteli / poismeni / nin he cutzui caxi hene paluelians ia ydhen **Jumalanpelkeuen** Sotamiehen

Substantiivin (→) *jumala* ja verbin (→) *pelätä* partisiipin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Rinnalla esiintyy myös sanaliittomuotoinen *jumalan/jumalaa pelkäävä(inen)*.

► VKS 1994 *jumalanpelkäävä*; Jussila 1998 *jumalaapelkääväinen*.

***jumalanpilkka** s.

Jumalanpilkka ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä yhdys-sanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona.

► VKS 1994 *jumalanpilkka*; Jussila 1998 *jumalanpilkka*.

***jumalansana** s.

Jumalansana ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä yhdys-sanaksi kiteytyneenä, vaan ainoastaan sanaliittona.

► Jussila 1998 *jumalansana*.

jumalatoin a. ja s. 'jumalaton, Jumalaan uskomaton; syntinen, synnillinen; ei-kristitty' (1544) 269 esiintymää, myös Westh

- [A-I-341-[HES-33:11]] Em mine tadho **Jumalattoidhen** coolemata, Mutta ette se Jumalatoin kiende itzens, henen menostans
- [A-III-203] Ja siihen tuleuat caiki ne Psalmit / ioissa **Jumalattomadhen** wainosta ia pahudhesta Valitetaan.
- [A-III-215-[PS-1:1]] AUTUAS ombi Se / ioca ei waella ninen **Jumalattomiten** Neuuos
- [A-I-793] Auta ette caiki epewesco ia **Jumalatoin** meno hukuijs / ia poijsiuritetuxi tulis.

- [A-III-735-[SAK-5:8]] Ja hen sanoi / Se ombi see **Jumalatoin** Oppi.

Johdos substantiivista (→) *jumala*.

► VKS 1994 *jumalaton*.

jumalattomast, -a *adv.* ’jumalattomasti, Jumalan tahdon vastaisesti, syntisesti; raa’asti’ (1544) 5 esiintymää

- [A-I-126-[1KN-8:47]] **Jumalattomast** me elimme
- [A-I-727] **Jumalattomasta** mine ylenannoin rackahiman Isen
- [A-III-513-[JES-58:4]] Catzos / te pastotta toraxi ia rijdhaxi / ia Rusicalla piexette **Jumalattomast**.

Adjektiivin (→) *jumalatoin* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *jumalattomasti*; Jussila 1998 *jumalattomasti*.

jumalattomuus *s.* ’jumalattomuus, synnillisuus, syntisyys’ | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-836] Temen **Jumalattomudhen** Euangelium laijtta ia domitzepi
- [A-III-544] Inhimisten sydhemen Pahudhest ia **Jumalattomudhest**
- [A-III-616] Tes se kymmenen Israelin Sucukunnan Waldakunnan **Jumalattomus** ensin vlosmalatan

Johdos adjektiivista (→) *jumalatoin*.

► VKS 1994 *jumalattomuus*; Jussila 1998 *jumalattomuus*.

jumalattous *s.* ’synnillisuus, syntisyys’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-276-[PS-32:5]] Silloin sine liewitit minun Sydemen **Jumalattoudhen**

Johdos adjektiivista (→) *jumalatoin*. Rinnalla esiintyvät myös (→) *jumalattomuus*, *jumalattuus*.

► VKS 1994 *jumalattuus*.

jumalattuus *s.* ’jumalattomuus, synnillisuus, syntisyys, synti’ | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-626] rucoella Jumalalda, ette hen Seurakunnans – – warielis **Jumalattudhest**
- [A-III-225-[PS-10:15]] Särie sen Jumalattoman käsiuarsi / ia etzi site pahutta / nin eisuigan henen **Jumalattudhens** sijtte leute.

Substantiiviin (→) *jumala* perustuva johdos, jonka kantasana on abessiivimuoto *jumalatta*. Johdostyyppi on itäsuomalainen, ja se tunnetaan myös Kalevalasta. Johdoksesta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä vanhassa kirjasuomessa.

► Ojansuu 1909a 105–106; VKS 1994 *jumalattuus*.

juma|linen, -llinen *a.* 'hurskas, jumalaapelkäävä, Jumalalle otollinen; uskonnollinen, hengellinen, kristillinen; Jumalalle kuuluva, Jumalalle ominainen; Jumalasta lähtenyt' | (1544) 171 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-200-[PS-E:O]] [Psalttarin suuren arvon] caiki hyuet ia **Jumaliset** todhistauat
- [A-III-55] Sen ielkin macta iotakin **Jumalist** Wirttä weisatta
- [A-I-520] Soola meite sinun **Jumallisen** wisaudhes soolalla
- [A-II-4-[UT-E]] Euangeliolinen taicka **Jumalinen** wsitidhingi, cutzutan mös Wsi Testamenti

Johdos substantiivista (→) *jumala*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *jumalallinen*. Agricolalla *jumalinen* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *epäjumalinen*.

► VKS 1994 *jumalinen*.

jumalise|sta, -st, jumallisesta *adv.* 'jumalisesti, Jumalan tahdon mukaisesti, synnintekoa karttaen, hurskaasti' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-765-766] En olen – – wsein, ia **Jumalisesta** pyhen lihan ia weren Sacramenti nauttinut
- [A-III-204] Sihin mös moninaiset Keskyt ia Opetuxet / quinga **Jumalisest** eleminen ombi
- [A-I-825] Anna ette cajkinaijset Inhimiset / ylmeijset / wimeijset / Porgharit / talonpoijat / eleijsit **Jumallisesta** / hyuisse tauoijsa / ia wighattomas elemes
- [A-II-589-[2TIM-3:12]] Ja caiki Jotca **Jumalisesta** tachtouat ele Christuses Jesuses / heiden tule wainomista kersie.

Adjektiivin (→) *jumalinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *jumalisesti*; Jussila 1998 *jumalisesti*.

jumalisuus *s.* 'jumalaisuus, jumalanpelko, hurskaus' | (1544) 14 esiintymää

- [A-I-734] nijn näkypi / ettes tadhut sinun omias harioijtta **Jumalisudhen** tyge
- [A-II-580-[1TIM-4:8]] **Jumaligus** on caikis asiois tarpelinen
- [A-III-3] wahuan Wskon ia **Jumaliguden** cansa

Johdos adjektiivista (→) *jumalinen*. Agricolalla *jumalisuus* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *epäjumalisuus*.

► VKS 1994 *jumalisuus*; Jussila 1998 *jumalisuus*.

jumalliseus *s.* 'jumalallinen hyvyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-665] sinusta on tullut / caiki autuus / laupius / ia hywuys / pyheys / **Jumalliseus** / ia armijahus /

Substantiiviin (→) *jumala* perustuva johdos. Johtamisen välivaihetta edustava adjektiivi *jumallinen* esiintyy Agricolalla adjektiivin (→) *jumalinen* varianttina. Substantiivin käännoesikuvana on ollut saksan *göttigkeyt*.

► Gummerus 1955 444; VKS 1994 *jumalisuus*.

jumal|luus, -lluus s. ’jumaluus, jumala, jumalolento; kristinuskon kolmiyhteinen jumala; jumalallisuus, jumalallinen olemus; hurskaus, jumalanpelko’
(1544) 71 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-580] Terue Mailman walkeus – – teusi **Jumalus**, totinen Inhiminen
- [A-I-576] O laupias **Jumalus** / O cartettapa ylen paldisus
- [A-I-508] etteij mine mös epeleweinen olis wastoinkieumisis sinun **Jumalludhes** Nimen ia sanan tedhen
- [A-II-462-[1KOR-2:10]] Mutta meille on Jumala sen ilmoittanut henen Hengense lepitze / Sille ette se Hengi caiki cappalet tutkistele / Ja / mös **Jumaludhen** syweydhel.
- [A-III-108] sinun **Jumaludhellas** olet meite ylestuuttenyt ia ymberipirittenut
- [A-I-622] ette meiden wscosa olis – – kerssjmys, Taas kerssemises **Jumalus**, Mutta **Jumaludhes** welielinen rackaus

Johdos substantiivista (→) *jumala*. Agricolalla *jumaluus* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *epäjumaluus*.

► VKS 1994 *jumaluus*.

juoda v. ’juoda, nauttia nestettä (myös kuv.); juopotella, ryypiskellä, nauttia liikaa alkoholia; juhlia juomalla’ | (1543) 178 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-363-[PS-104:11]] Ette caiki Eleimet Metzes **ioisit**, ia ette Peurat heiden ianons sammutaisit
- [A-O-16] Ottaca / **iocatta** teste caiki / Teme calki on se wsi testamenti / minun wereseni
- [A-II-263-[JH-6:54]] Joca minun Lihani sööpi, ia **ioopi** minun Wereni, henelle on ijancaikinen Eleme
- [A-III-465-[JES-5:22]] We nijlle, quin Kempit ouat Wina **iooman**, ia kiluoitteleuat iomahan
- [A-III-213-[PS-E:0]] quin Keuekyluö kyluettin, silloin vkon Malia **iootijn**

Verbillä on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä ugrilaiskieliin asti. Mahdollisia vastineita on esitetty myös samojedikielistä. Sanavartalo kuuluu kielikunnan vanhaan perintösanastoon. Sanavartalolle esitettyä indoiranilaista lainaetymologiaa on pidetty sekä äänteellisin että semanttisin kriteerein aivan epäuskottavana, samoin sitä mahdollisuutta, että verbi juontuisi indoeurooppalaisten ja uralilaisten kielten hypoteettisesta yhteisestä kantakielestä. Agricolalla *juoda* esiintyy myös perusosana yhdyssverbissä (→) *ulosjuoda*.

► Penttilä 1931 113; SKES 1955 *juoda*; UEW 1988 103; SSA 1992 *juoda*; VKS 1994 *juoda*; Aikio 2002 FUF 38–40; EES 2012 *jooma*; Holopainen 2019a 108–109; NES 2020 *juoda*; Holopainen 2021 SUSA 98 221–222.

juokseminen *s.* 'liikkuminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-714] nyt pitkeisen leimatoxella ia waaioijlla / nyt wirttain ja merttein nousemisella ia pakenemisella / nyt taiualisten cappaledhen surmalisilla **ioxemisella**

Johdos verbistä (→) *juosta*.

► VKS 1994 *juokseminen*.

juoksennella *v.* 'juoksennella, kuljeskella, liikuskella' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-177-[VLT-5:18]] [Siionin vuori] nijn häwitetty on, Ette Kethut sen ylitze **iooxendeluat**
- [A-II-582-[1TIM-5:13]] Sihen he ouat mös ioutilat / ia oppiuat **ioxendeleman** ymberi Hooneita.
- [A-III-618-[HOS-7:12]] Mutta ette he nyt nin **ioxendeleuat** sinne ia tenne / nin mine tadhon minun Werconi heiden pälens heitte

Johdos verbistä (→) *juosta*.

► VKS 1994 *juoksennella*.

juokseva *a.* 'juokseva; virtaava, valuva' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-476-[1KOR-9:24]] Ninquin yxi Kiluan **iooxeua** / se ioca ohitze iooxe / ei hen Mali ennettä
- [A-I-577] Terue corckia ja callijn weri / minun HERRAN Jesusen Christusen ristinnaulitun hawoiijsta **ioxeua**
- [A-II-513-R] yxi **ioxeua** wesi estemete edeswota

Verbin (→) *juosta* partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *juokseva*.

juoksiin *adv.* 'juovuksiin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-476-[JES-29:9]] Soghaiska teiten / ia tulcat **iuoxin** / ei quitengan Winasta

Rakenteeltaan hämärtynyt, adverbiksi kiteytynyt illatiivimuoto (→) *juopua*-verbin johdoksesta *juovus* (→ *juovuksiin*). Kansankielessä vastaava muoto tunnetaan mm. hämäläis- ja kaakkoismurteista.

► VKS 1994 *juovuksissa*; SMS 1997 *juovuksissa*.

juoksija → **edellä-**, **maanjuoksija**

juoksisa → **juovuksisa**

juoks|u, -o s. 'juoksu (kuv.), kilvoitus, ponnistelu; (elämän)kulku, vaellus; (huono) elämäntapa; (taivaan ja taivaankappaleiden) liikkuminen, rata, kiertorata; virtaaminen, valuminen' | (1544) 15 esiintymää, myös Westh

- [A-III-536-[JER-8:6]] He ioxeuat caiki heiden **ioxuuns** / ninquin iocu tuyma Hingisti sodhassa.
- [A-II-590-[2TIM-4:7]] Mine olen hyuen Campauxen campanut, **Jooxun** mine päätin, vskon pidhin
- [A-II-349-[AP-13:25]] Johannes henen **Jooxuns** teuttenyt oli
- [A-II-370-[AP-20:24]] Enge mös palio lucu pidhe Hengesteni. Senpäle ette mine teutteisin minun **Jooxoni** ilolla
- [A-I-752] ette mös sen wanhan Inhimisen meno ja **iooxu** esteteijsijn
- [A-I-34] Sille etteij caicki taita nijn tyyni ia wissiste Calendariumista tietä / ninquin Taiuan **iooxun** ielkin tapachtupi.
- [A-III-417-R] Taiualla ia caikilla Tehdhille onopi nin wissi **iooxu**, Ettei se ensingen wilpistele eli horiu
- [A-II-191-[LK-8:44]] cochta asettui henen werens **ioxu**

Johdos verbistä (→) *juosta*. Agricolalla *juoksu* esiintyy myös perusosana yhdys-sanoissa (→) *elämänjuoksu*, *päällejuokso*, *turhajuoksu*.

► VKS 1994 *juoksu*.

juoma s. 'juoma (myös kuv.), juotava, väkijuoma; (kuv.) koettelemus, kärsimys' (1544) 43 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-9] Telle kwlla sömen pite (ninquin Ipocras sanopi) lemminda roca / ia Agrimonian ia Appiumin siemenite **iomassa** nauttiman
- [A-I-586] O Jesu meiden Rauinnos / leijpe ja **iooma** wscolisten / hunaija ia sielun mackeus
- [A-II-162-[LK-1:15]] Wina ia wäkeuete **iooma** ei hen ioo
- [A-III-537-[JER-8:14]] Jumala, auttapi meite catkeralla **Jomalla**

Johdos verbistä (→) *juoda*.

► VKS 1994 *juoma*.

juoma-astia s. 'juoma-astia, juotavan säilytys- tai tarjoiluastia; (kuv.) kalkki, kärsimys' (1544) 5 esiintymää

- [A-II-88-[MT-23:26]] puhdasta ensin siselde **Jomaastia** ia Tiski
- [A-I-331-[LK-22:42]] ISE / ios sine tadhoh / poisota teme **ioomaastia**

Substantiiveista (→) *juoma* ja (→) *astia* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

► VKS 1994 *juoma-astia*.

juomari s. 'juomari, juoppo' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-734] *cosca hen mailmasa eli / cutzuttin pirulisexi / Samaritanusexi / winan **ioomarixi** / ja Canssan wiettelijexi*
- [A-II-93-[MT-24:49]] *rupe piexemeen cansa paluelians / semmengin sömen ia ioman **iomariten** cansa*
- [A-II-579-[1TIM-3:3]] *pite sis Pispan nuchtettoman oleman – ei **Joomarin**, ei tappelian*

Johdos verbistä (⇒) *juoda*. Agricolalla *juomari* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (⇒) *viinanjuomari*.

► VKS 1994 *juomari*.

juomaufri s. 'juomauhri, juutalaisten uhrimenoihinsa käyttämä juoma; juoman uhraaminen' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-114-[5MS-32:38]] *Joijnenga lihauimmat wffrist he söyt / ia Winan ioijt heiden **ioomawffristans**.*
- [A-III-561-[JER-44:17]] *tadhon sillen Taiuan Trötingille suitzutta, ia henelle **Joomawffri** wffrata*
- [A-III-633-[JOEL-1:13]] *Sille ette Rocawffri ia **Jomawffri** ombi pois HERRAN Honesta / ia ne Papit HERRAN palueliat murectiuat*

Substantiiveista (⇒) *juoma* ja (⇒) *ufri* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *juomauhri*.

juominen s. 'juominen (myös kuv.); juopottelu; juoma, juotava' | (1544) 6 esiintymää

- [A-III-378-[PS-110:0]] *Sempe Oian **Jominen** merkitze.*
- [A-I-588] *seke henen rumihins rughalla / ette mös henen Werens **iomisella***
- [A-II-231-[LK-21:34]] *Mutta cauattaca teiten / ettei teiden Sydhemen coskan raskateta Sömisest ia **Jomisest***
- [A-III-618-[HOS-7:14]] *He cocoundeuat sömisen ia **iomisen** teden*

Johdos verbistä (⇒) *juoda*. Agricolalla *juominen* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (⇒) *ylenjuominen*.

► VKS 1994 *juominen*.

juomus → **ylenjuomus**

juoni s. 'juoni, petos, salahanke, vehkeily; suunnitelma, tuuma; tekosyy, veruke; kierros, (kuv.) aiheesta poikkeaminen' | (1544) 36 esiintymää

- [A-I- 283-[PS-38:13]] *he neuuo piteuet / quinga he taijdhasit wahingotta / ja swlilla **ionilla** he ymberikiertewet*
- [A-III-202-[PS-E:0]] *Perkelen, hirmuiset **ioonet***

- [A-I-752] sinun etehes me temen cokonans lahon / ia mäden puun seijsotam / caikein henen iurdheins cansa / cannon / haaroin / oxain / ja hedhelmeins cansa / se on / meiden sydhemen / caikein henen louckastens / ia **ioondens** cansa
- [A-III-245-[PS-26:10]] Jotca pahain **Joontein** cansa ymberinskeuuet / ia kernasti ottauat Lahioia.
- [A-II-389-[AP-27:30]] [Merimiehet] Wenhen meren lyckesit, sille **ionella**, ette he tadhoit Ankurita wloswiedhe Hadhen kieulast
- [A-II-87-[MT-23:14]] te ylessööt leskeden honeet / ia sen pitkein Rucousten **ionella**
- [A-II-458-[1KOR-E]] [Paavali] tekepi pitken **ioonen** Esicuuaxi ia tarpelisexi opixi

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä mordvaan asti. Sen alkuperäinen merkitys lienee kulkemalla ja polkemalla syntynyt tie tai ura. Sanavartalo on selitetty indoiranilaiseksi lainaksi, jonka kantaindoiranilainen lähtömuoto **HyáHna*-merkitsee polkua tai tietä. Agricolalla monikon genetiivimuodot (*ioondens*, *joontein*) ovat morfologisesti kaksitulkintaisia, ja ne voitaisiin katsoa myös *juoni*-substantiivin johdoksista *juonne* muodostetuiksi. Agricolalla *juoni* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *toiviojuoni*.

► SKES 1955 *juoni*; Rapola 1965 156–160; SSA 1992 *juoni*; VKS 1994 *juoni*, *juonne*; Holopainen 2019a 106–107; NES 2020 *juoni*.

juonitella v. ’punoa juonia tai salahankkeita, vehkeillä jotakuta vastaan; kiusata, pettää’ (1544) 2 esiintymää

- [A-II-276-[JH-10:24]] Quin cauan sine **ionittelet** meiden cansa?
- [A-I-735] Olcohon minun sydhemen saastumatoim sinun wanhurscaudhesas etteij minua **ionitellaijs**

Johdos substantiivista (→) *juoni*. Välitön kantasana voisi olla verbi *juonittaa*, mutta tätä ei tunneta Agricolan teksteistä eikä muustakaan vanhasta kirjakielestä. Murteista *juonittaa* on merkitty Ristijärveltä.

► VKS 1994 *juonitella*; SMS 1997 *juonittaa*; Jussila 1998 *juonitella*.

juonne → **juoni**

juopa s. ’juopa, kuilu (kuv.)’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-218-[LK-16:26]] ombi meiden ia teiden welille swri **iopa** kinitetty

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Se on mitä ilmeisimmin verbin *juoda* vanha-kantainen partisiippi, joka sananmukaisesti tarkoittaa ’juovaa, juojaa, sellaista, joka juo’. Murteissa *juopa* merkitsee mm. suurta viemäriojaa, kanavaa tai joen suuhaaraa.

► SKES 1955 *juopa*; SSA 1992 *juopa*; VKS 1994 *juopa*; SMS 1997 *juopa*; NES 2020 *juopa*.

juopua, juopuva v. 'juopua, humaltua, tulla juovuksiin' (myös kuv.) | (1548) 15 esiintymää

- [A-II-206-[LK-12:45]] se Paluelia sanopi sydhemesens / Minun Herran wijpy tulemast / ia rupepi Hosuman trengi ia picoi / ia sömen ia iooman ia **iopuman**
- [A-III-511-[JES-56:12]] Tulcat, ottacam Wijna ia **ioopucam**
- [A-III-260-[PS-36:9]] He **ioopuuat** sinun Hoones hywuydhen rickaudhest
- [A-III-691-[NAH-3:11]] Jwrinin teuty sinun mös **ioopuua** / ia sinuas lymytte / ia Linna sinun Wiholisistas edest etzimen.

Verbillä on vastine useimmissa lähisukukielissä. Se on johdos verbistä (⇒) *juoda*.

► SKES 1955 *juoda*; SSA 1992 *juopua*; VKS 1994 *juopua*¹; NES 2020 *juopua*.

juopuminen s. 'juopottelu, juopuminen, juopumus' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-608-[IPT-4:3]] me waelinma irtaudhesa, himoisa, **ioopumisesa**, ylensömisēs
- [A-III-326-[PS-78:65]] Ja se HERRA heräsi / ninquin iocu Macauainen / ninquin iocu Wekeue rämäie Winan **ioopumiseset**.

Johdos verbistä (⇒) *juopua*. Rinnalla esiintyy myös (⇒) *juopumus*.

► VKS 1994 *juopuminen*.

juopumus s. 'juopottelu, juopumus' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-529-[GL-5:21]] Murha / **Jopumus** / Ylensömys / ia muita sencaltaisi / Joista mine olen teille ennen sanonut
- [A-III-464-[JES-5:11]] We nijlle, quin warahin homeltan ylhel ouat, **Jopumutta** nouteleman

Johdos verbistä (⇒) *juopua*. Rinnalla esiintyy myös (⇒) *juopuminen*.

► VKS 1994 *juopumus*.

juopu|nut, -nu a. ja s. 'juopunut, juovuksissa oleva, juopotteleva' | (1549) 3 esiintymää

- [A-III-5] Wimein / ombi sangen coctolinen ia oikein / ettei **ioopunut** Tompeli olisi se Pappi
- [A-III-502-[JES-51:21]] Senteden cwle neite sine Radolinen ia **ioopunu** ilman vinata
- [A-III-633-[JOEL-1:5]] Ylesherätke te **iopuneet** ia idkeke

Verbin (⇒) *juopua* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

juosta v. 'juosta (myös kuv.); vaeltaa, kulkea, rientää, kiirehtiä, pyrkiä; (kuv.) ponnistella, tavoitella; liikkua eteenpäin, siirtyä, edetä; valua, virrata, vuotaa; kulkea, jatkua, johtaa' | (1544) 82 esiintymää, myös Westh

- [A-II-476-[1KOR-9:24]] Eikö te tiedhä / ette ne / iotca Kijstassa **iooxeuat** / caiki tosin he **iooxeuat** / waan yxi Palcan ennettä? **Jooskata** nyt nin ette te käsiteisitte.

- [A-I-526] eij hen sijs woi**j ioosta** sinun keskydhes tietē mödhen
- [A-III-182] nin **ioxi** Maria Magdalene pois neite sanoman
- [A-II-549-[FIL-2:16]] Minulle kerskamisexi Christusen peiuena / ettei mine huckan **iooxenut** olisi / taicka turhan töte tehnyt
- [A-II-608-[1PT-4:4]] Site he oudhoxuat / ettei te ynne heiden cansansa **iooxe** sijnä samassa sädhyttömes Hecuman menosa
- [A-II-390-[AP-27:40]] he asetit Puriehen twlehen, ia annoit **ioosta** Randa codhen
- [A-III-260-[PS-36:6]] nin auarald quin Piluet **iooxeuat**
- [A-III-718] Quin seluet Sanat lijckuuat kiele, nin he sarnates, **ioxeuat** mieles
- [A-III-134-[1MS-2:13]] se toinen Wirta cutzutan Gihon, se **ioxe** ymberi coco Ethiopian
- [A-III-455] Ja sijte samasta Mereste iuri pohian polehen / ombi Sidon ia Tyrus / Joinenga äret Galilean cansa ycten **ioxeuat**.

Verbillä on varmoja etymologisia vastineita kautta itämerensuomen. Etäsukukielisiä vastineita on esitetty vain saamesta ja unkarista, mutta nämä ovat äänne- ja merkitysseikkojen takia hyvin epävarmoja: saamen *juksat* merkitsee 'saavuttaa, tavoittaa', unkarin *ívik* puolestaan 'kutea'. Jälkimmäistä rinnastusta on perusteltu mm. sillä, että *juosta*-verbillä on useissa itämerensuomalaisissa kielissä merkitys 'olla kiimassa' (huom. *juoksuaika*). Tämä tuskin kuitenkaan voi olla verbin alkuperäinen merkitys. Muita lähisukukielissä esiintyviä merkityksiä ovat mm. 'virrata, vuotaa, kulkea (nopeasti) eteenpäin' yms., joten väljätkö 'liikkumisen' merkitys näyttää tässä tapauksessa ensisijaiselta. Monet merkitykset liittyvät veden virtaamiseen, joten varteenotettava selitysmahdollisuus on, että *juosta* on johdos verbistä (→) *juoda*. Agricolalla *juosta* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *edellä-*, *edes-*, *kokoon-*, *sisälle-*, *tyge-*, *ulos-*, *yhteen-*, *yles-*, *ylitse-*, *ympärijuosta*.

► SKES 1955 *juosta*; UEW 1988 100; SSA 1992 *juosta*; VKS 1994 *juosta*; EES 2012 *jooksma*; NES 2020 *juosta*.

juottaa v. 'juottaa, antaa juoda, antaa juotavaa (myös kuv.); kastella' (1544) 27 esiintymää, myös Westh

- [A-II-447-[ROM-12:20]] Jos nyt sinun Wiholises isopi / nin söte hende. Jos hen iano / nin **ioota** hende.
- [A-III-329-[PS-80:6]] Sine heite Rokit Kynelden Leiuelle, ia **iootat** heite swrella mitalla teunens kijnelite
- [A-I-115-[5MS-32:42]] Mine iouuxijn **iootan** minun Nooleni werelle
- [A-III-300-[PS-65:11]] Sine **iotat** henen Wacons, ia merghietet henen Kyndöns

Johdos verbistä (→) *juoda*.

► VKS 1994 *juottaa*.

juovuksiin adv. 'juovuksiin' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-115-[5MS-32:42]] Mine **iouuxijn** iootan minun Nooleni werelle / ia minun Mieckan pite liha sömen

Adverbiksi kiteytynyt illatiivimuoto verbin (→) *juoda* johdoksesta *juovus*. Rinnalla esiintyy myös rakenteeltaan hämärtynyt muoto (→) *juoksiin*.

► VKS 1994 *juovuksissa*.

juovuksi|sa, -s *adv.* 'juovuksissa, humalassa' (myös kuv.) | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-316-[AP-2:15]] Sille ei näme ole **iowxis** ninquin te lwletta
- [A-II-568-[1TSS-5:7]] iotca **iouxisa** ouat, ne ölle **iouxisa** ouat
- [A-III-551-[JER-23:9]] Mine olen ninquin iocu **iouxis** Mies

Adverbiksi kiteytynyt inessiivimuoto verbin (→) *juoda* johdoksesta *juovus*. Agricolan esimerkkien lukutapa on tulkinnanvarainen. Suomen kansankielessä vastaava muoto on yleensä *juovuksis(sa)*, muodosta *juoksissa* on tietoja sekä lounaissuomalaisista, hämäläisistä että eteläkarjalaisista murteista.

► VKS 1994 *juovuksissa*; SMS 1997 *juovuksissa*.

juovuttaa *v.* 'juottaa juovuksiin, saada juopumaan' (myös kuv.)
(1551) 3 esiintymää

- [A-III-698-[HAB-3:15]] We sinulle / quin Lehimeiselles siselskenket / ia secotat sinun Sappes sihen sisel / ia **ioowtat** / ettes henen häpiens näkisit.
- [A-III-572-[VLT-3:15]] Hen on haikiudhella minun rauinnut, ia Coiroholla minua **iowuttanut**
- [A-III-445-[5MS-32:42]] Mine **iowtan** minun Nooleni werelle / ia minun mieckani pite liha sömen

Johdos verbistä (→) *juopua*.

► VKS 1994 *juovuttaa*.

jutella *v.* 'puhua, sanoa, kertoa' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-833] Sille nein iercki aijattele / eij Jumala nijn hirmuijsesta domitze / quin he **iutteleuat**
- [A-II-383-[AP-25:14]] Festus **iutteli** Paualin Asian Kuningalle
- [A-III-455] Mutta sijtte edhemben Idhen poolen / macapi Assiria / Josta Esaias mös palio **iuttele**.

Verbillä on varmoja vastineita sekä itämerensuomessa että mordvassa. Unkarista on aiemmin esitetty vastineeksi verbi *játszik* 'leikkiä; esittää', mutta tämä rinnastus on sekä äänne- että merkitysseikkojen takia aivan epätodennäköinen. Sanavartalo lienee joka tapauksessa omaperäinen, ja mahdollisia vastineita on esitetty myös samojedikielistä.

► SKES 1955 *jutella*; UEW 1988 104; SSA 1992 *jutella*; VKS 1994 *jutella*; EES 2012 *jutt³*; NES 2020 *jutella*; EVE 2021 *juttu*.

juttu s. 'sanat, puhe; tarina, satu; jaarittelu, huhu, juoru, valhe' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-462-[1KOR-2:4]] minun Puhon ia minun Sarnan, ei ollut caunistetuissa **Jutuisa**
- [A-II-576-[1TIM-1:4]] eike mös tottelisi **Juttuia** / ia poluilukuia ioilla ei loppu ole
- [A-II-594-[TIT-1:14]] [Etteivät he] tottelisi Judasten Turhi **iuttuia** ia Inhimisten keskyiä
- [A-II-596-[TIT-3:00]] Ninquin se olis turha **iuttu** eli irtahat iarituxet.
- [A-II-580-[1TIM-4:7]] keloottomat ia Ämmeliset **Jutudh** welte

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu myös verbi (→) *jutella*.

► SKES 1955 *jutella*; SSA 1992 *jutella*; VKS 1994 *juttu*; NES 2020 *juttu*.

juudainen s. 'juutalainen' | (1544) 1 esiintymä, myös UpsE

- [A-I-158] wapada sijs meite, ninkuttas **Judaiset** wapahdit Kuningan Josaphatin aijkan

Erisnimeen *Juuda* perustuva etnonyymi, jonka esikuvana on voinut olla latinan *judaicus* tai ruotsin *judaisk*. Lainattaessa vierasperäinen johdin on vaihdettu oma-kieliseksi.

► SAOB 1934 *judaisk*; VKS 1994 *juudainen*.

juudalainen a. 'juutalainen' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-742-[SAK-8:23]] Sille aialla pite kymmenen Mieste caikinaisist Pacanain kieliste käsittemen ydhen **Judalaisen** Miehen waattenpaltan / ia sanoman. Me tadhomma kieudhe teiden cansan

Erisnimeen *Juuda* perustuva johdos, joka on etnonyyminä alkuaan tarkoittanut *Juudan* heimon jäsentä, kreikaksi *ioudaios*. Lainattaessa johdinosa on vaihdettu oma-peräisiin aineksiin. Agricola käyttää myös sanaa (→) *juutas* samassa merkityksessä.

► SKES 1955 *juutalainen*; SSA 1992 *juutalainen*; NES 2020 *juutalainen*.

juudas → **juutas**

juudeus → **judeus**

juuri¹ s. 'juuri, kasvin maanalainen osa, juurakko (myös kuv.); juurikas, juurikasvi; sukujuuri, sukuhaara; alkuperä, lähtökohta, perusta, aihe, syy; tyvi, vieri, ääri' (1544) 58 esiintymää

- [A-II-143-[MK-11:20]] neit he Ficunapuun quiuetuxi **iurins**
- [A-III-766-[MAL-4:0]] Jumala ne Jumalattomat Wesain ia **Jwrtein** cansa ylesiuritta
- [A-I-23] Telle kwlla sopi – – **iwrija** södhe

- [A-II-717-[ILM-22:16]] Mine olen Daudin **iwresta** ia Sughusta
- [A-III-283-[PS-51:0]] tesse Synnin, alcu ia **jwri** osotetan nimittein, Sikiemisest
- [A-I-772] sen perisyynnin cautta, minun sijttemisen eijtin codhusa, ombi **iurinens** turmeltu
- [A-II-199-[LK-10:39]] [Maria] istui Jesusen ialcain **iureen**
- [A-II-190-[LK-8:35]] leusit sen Inhimisen iosta Perkelet vloslectenet olit / istuuan Jesusen ialcan **iures**
- [A-III-771-[2MS-19:17]] Quin Moses Canssan vloswei Scantzist Jumalata wastan / nin he astuit woren **iwren**.

Sanalla on varmoja vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä mordvassa. Permiläis-kielistä vastineiksi on arveltu päätä merkitseviä sanoja, mutta nämä rinnastukset ovat merkityseron takia epävarmoja. Joka tapauksessa sanavartaloa pidetään vanhaan perintösanastoon kuuluvana. Agricolalla omistusliitteellinen komitatiivi *juurinens(a)* 'perusteellisesti' on kiteytynyt adverbien tapaiseksi, ja inessiivi- ja illatiivimuotoja *juuressa*, *juureen* käytetään postposition tapaan genetiivimuotoisen täydennyksen kanssa.

► SKES 1955 *juuri*¹; UEW 1988 639; SSA 1992 *juuri*¹; VKS 1994 *juuri*; NES 2020 *juuri*.

juuri² *adv.* 'hyvin, sangen, varsin, kovin, erittäin; kovasti; juuri, aivan, täysin, kokonaan, peräti; nimenomaan, nimenomaisesti' | (1544) 180 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-306-[PS-141:5]] Se pite minun **iwri** hywe tekemen, ninquin Balsam minun pääni päälle
- [A-II-26-[MT-3:2]] Techket paranost / Sille taiuan waldakunda ombi **iuri** lehestenyt
- [A-III-285-[PS-52:6]] Jumala serkepi sinun **iuri** coconans
- [A-III-359-[PS-102:7]] Mine olen **iuri** quin Pellicani Coruesa
- [A-II-553-[KOL-E]] [Galatalaiskirje] **iuri** sen saman lyhikeisest käsittepi, iota se toinen [nim. roomalaiskirje] lauiamast ia auaramast wloswenytte

Adverbilla on vastineita lähimmissä itäisissä sukukielissä. Se on ilmeisesti (→) *juuri*-substantiivin vanha latiivinen johdos tai taivutusmuoto, ehkä *-i-päätteinen tulosija. Muodon alkuperäinen merkitys olisi sananmukaisesti 'juureen asti, kokonaan'.

► SKES 1955 *juuri*²; SSA 1992 *juuri*²; VKS 1994 *juuri*; NES 2020 *juuri*.

juurikuva *s.* 'ilmentymä, peilikuva' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-555-[KOL-1:15]] [Jeesus] ombi sen näkymettömen Jumalan **Juricuua**
- [A-II-632-[HEB-1:3]] hen on henen Cunniaudens Kircaus / ia henen olemasa **Jwricuua**

Substantiiveista (→) *juuri*¹ ja (→) *kuva* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännöslaina Lutherin yhdyssanasta *Ebenbild*.

► VKS 1994 *juurikuva*.

juuriniin *adv.* 'sitén, niin, sillä tavalla' | (1551) 12 esiintymää

- [A-III-333-[PS-83:16]] **Jwrinin** wainoa heite sinun Twlispäälles
- [A-III-537-[JER-8:13]] Mine tadhon heite **iurinin** poishakia / sanopi HERRA

Adverbien (→) *juuri*² ja (→) *niin* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, jonka esikuvana on voinut olla Lutherin *also*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

juuripian *adv.* 'sillä tavoin heti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-331-[PS-81:15]] **Jwripian** mine heiden Wiholisens alaspainaisin

Adverbien (→) *juuri*² ja (→) *pian* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana.

juurisilläns *adv.* 'juuri niin, sillä tavoin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-465-[JES-5:24]] **Jwrisillens** pite heiden Jurens mätenemen

Adverbien (→) *juuri*² ja (→) *silläns* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdys-sana. Agricolalla esiintyvät synonyymeina myös (→) *juuriniin*, *juuritälläns*.

juuritella *v.* 'istuttaa, juurruttaa' (kuv.) | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-440-441-[2MS-15:17]] Jodhata heite siselle, ia **iuritele** sinun perimises [= perintöosasi, oma kansasi] woren päle

Verbin (→) *juurittaa* johdos, josta vanhassa kirjasuomessa ei tunneta muita esiintymiä. Johdos tunnetaan murteissa, mutta ei samassa merkityksessä kuin Agricolalla. Agricolan kielessä esiintyy synonyymina myös (→) *juurutella*.

► VKS 1994 *juuritella*; SMS 1997 *juuritella*.

juurittaa *v.* 'juurruttaa, istuttaa' (myös kuv.) | (1544) 3 esiintymää

- [A-III-543-[JER-17:8]] Hen on ninquin iocu istutettu Puu wedhen tykene, ia wirdhan wierelle **iwritettu**
- [A-II-557-[KOL-2:6]] nin mös waeltaka henesse / ia olcat **iuritetudh** henesse ia ylesraketudh
- [A-I-183-[2MKK-1:29]] **Juritta** taas sinun Canssas sinun pyhen sijahas / ninquin Moses sanonut oli

Johdos substantiivista (→) *juuri*¹. Agricolalla *juurittaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *kiinni-*, *pois-*, *ulos-*, *ylesjuurittaa*.

► VKS 1994 *juurittaa*.

juuritälläns *adv.* 'juuri näin, tällä tavoin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-580-[HES-13:15]] **Juritellens** mine tadhon teutte minun Hirmusudheni

Adverbien (→) *juuri*² ja (→) *tälläns* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysana, joka on käännösvastine Lutherin sanalle *also*. Yhdistelmä esiintyy Agricolalla myös sanaliittona. Rinnalla esiintyvät jokseenkin synonyymiset (→) *juuriniin*, *juurisilläns*.

juurtua *v.* 'juurtua, kiinnittyä juurilla, päästä kasvun alkuun; saada luja jalansija, tarttua, kiinnittyä, jäädä pysyvästi johonkin' | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-119-[MK-4:6]] sille ettei hen [siemen] ollut **iwrduut**, nin se quiuettijn
- [A-III-329-[PS-80:10]] Sine percasis Tien henen [= viiniköynnöksen] eteens / ia annoit henen hyuesti **iwrdua** / nin ette se Maan teutti.
- [A-I-551] JESUS CHRISTUS / ombi meille lahijannut henen Rumins ja werens / synnin andexisamisexi / ette ne hartasti **iurduijsit** teidhen sydhemihin
- [A-I-587] caikillen nijllen, iotca Casten lepitze ouat Seurahas istutetut ja **iurdhunchet**

Johdos substantiivista (→) *juuri*¹. Agricolalla *juurtua* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→ *kiinnijuurtua*)

► VKS 1994 *juurtua*.

juurutella *v.* 'istuttaa, juurruttaa' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-187-[2MS-15:17]] Johdata heite siselle, ja **iwruttele** sinun perimises [= perintöosasi, oma kansasi] woren pälle

Verbin *juurtua* johdos, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Rinnalla esiintyy synonyyminen (→) *juuritella*. Suomen murteista sama johdos samassa merkityksessä tunnetaan vain Kajaanista.

► VKS 1994 *juurrutella*; SMS 1997 *juurrutella*.

juusto *s.* 'juusto' | (1544) 1 esiintymä, myös Münster

- [A-I-17] Eij ole teruelinen söte couat munat. fleski. coua **Jwsto**

Sanalla on vastineita muutamissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **justa-z* tai **jūsta-z* edustaa mm. nykyruotsin *ost*.

► Thomsen 1869 57; SKES 1955 *juusto*; SSA 1992 *juusto*; VKS 1994 *juusto*; LÄGLOS 1991 *juusto*; NES 2020 *juusto*.

juutalainen → **juuttalainen**

juutas, juudas s. 'juutalainen, Juudan jälkeläinen t. jälkeläisten sukukunta, Israelin kansan jäsen; mooseksenuskoinen, vääräuskoinen' (1544) 380 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-381] Helij sine hwsit / ia Janosit / **Juttahat** silloin sangen sinua pilcasit / Ja catkeran Joman taritzit
- [A-I-374] Naurulla sine **Judasten** Kuningaxi nimitettin
- [A-III-632-[JOEL-1:0]] On yxi Ennustus ette **Juttat** piti Babilonian Fangittuna wietemen
- [A-II-364-[AP-18:24]] Nin tuli Ephesiyn yxi **Juttan** Mies Apollo nimelde
- [A-II-89-[MT-23:00]] Proselitin) Nin ne Pacanat cutzuttin / iotca **Jwttat** lain ala kiensit / Se on / Wsi Judas eli Outo Judas.
- [A-I-842] Ja sen caiki ne tekeuet / iotca Jumalan sanaa / site pyhe Euangeliumita / ia totisen Jumalan menon sortauat ia pilcauat. Quin nyt ouat **Juttahat** / Pauliset / ja Eriseurajiset.

Heprealaiseen erisnimeen *Juuda* ja sen latinalaiseen muotoon *Juudas* perustuva etnonyymi, joka on lainattu suomeen kirjallisuuden välityksellä. Sama sana on lainattu myös eräisiin lähisukukieliin. Kansan nimenä sana on levinnyt muihin Euroopan kieliin kreikasta ja latinasta, jossa *iovdaios/judæus* on alkuaan tarkoittanut *Juudan* heimon jäsentä ja *Juudan* kuningaskunnan kansalaista. Sanavartaloa on tarpeen mukaan sopeutettu eri kieliin johtimien avulla. *Juudas* on ollut myös raamatullinen henkilönnimi, ja tästä funktiosta se on siirtynyt kavaltajaa ja petturiä merkitseväksi appellatiiviksi Juudas Iskariotin vaikutuksesta. Agricolalla *juutas* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *uusijuutas*.

► SKES 1955 *juutalainen*; SSA 1992 *juutalainen*; VKS 1994 *juutas*; NES 2020 *juutalainen*.

juutalainen s. 'juutalainen, Israelin kansan jäsen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-374-[AP-21:39]] Mine olen **Juttalainen** Tarsist yxi Porghari
- [A-II-382-[AP-24:24]] tuli Felix henen Emenens Drusillan cansa / ioca oli yxi **Juttalainen**

Substantiivin (→) *juutas, juudas* perustuva johdos. Myös lukutapa *juutalainen* on mahdollinen. Samaa merkitseväenä adjektiivina esiintyy rinnakkaismuoto (→) *juudalainen*.

► VKS 1994 *juutalainen*.

jylinä s. 'jylinä, jyrinä, pauhu, kohina' (myös kuv.) | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-207-[PS-104:7]] Mutta sinun rangastoxes edhes ne pakeneuat / sinun **Jylinestes** he poismeneuet.
- [A-II-680-[ILM-6:1]] mine cwlin yhden nijste nelieste eleimeste sanouan / ninquin pitkeisen **iylinen**
- [A-III-300-[PS-65:8]] Sine quin asetat Meren pauhinan / sen Alloin **iylinän** / ia Canssain metelin.

- [A-III-635-[JOEL-2:11]] Herran pite henen **Jylinens** laskeman henen Sotawäens edhelkeumen

Johdos verbistä (→) *jylistä*.

► VKS 1994 *jylinä*.

jylistä v. 'jylistä, jyristä, pauhata' (myös kuv.) | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-190-[ISM-2:10]] HERRAN edhes pite henen wiholisens hämmestymen / Ja heiden pälles piti henen Taijwaisa **iyli semen**.
- [A-III-564-[JER-51:16]] Coska hen [Herra] **iyli se**, nin palio wette Taiuas ala tulepi
- [A-III-771-[2MS-19:16]] sen Pasunan Heline sangen **iyli si** ialomasti.

Verbillä on vastine karjalassa. Se on johdos äänteellisesti motivoidusta vartalosta, joka jäljittelee erityisesti ukkosen ääntä.

► SKES 1955 *jylistä*; SSA 1992 *jylistä*; VKS 1994 *jylistä*; NES 2020 *jyllätä*.

jyrinä s. 'jylinä, pauhu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-651-[AM-5:23]] Poiswie minusta sinun Wirtes **iyriät** [po. iyrinät]

Johdos verbistä *jyristä*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos äänteellisesti motivoidusta sanavartalosta. Agricolan ainoassa esiintymässä on painovirhe *jyriät* (po. *jyrinät*). Vuoden 1642 Bibliassa on samassa kohdassa *jyrinä*.

► SKES 1955 *jyristä*; SSA 1992 *jyristä*; VKS 1994 *jyrinä*; NES 2020 *jyristä*.

jyrseä v. 'jyrsiä, pureskella, kalvaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-820-821] [Sinun vihollisesi] waijuauat, adhistauat, pinauat, **iyrsseuet** – – ja sortauat sen sinun waldakunna piskaijsen lauman

Verbille on esitetty vastineita eräistä etäsukukielistä, mutta kun se on muodostettu nakertavaa ääntä jäljittelevästä onomatopoeettisesta vartalosta, verbit voivat olla eri kielissä erikseen syntyneitä. Erillisyyteen viittaa myös etymologisten vastineiden puuttuminen suomen lähisukukielistä. Agricolan verbin lukutapa on epävarma, sanansisäinen geminaatta konsonanttiyhtymässä *-rss-* voi olla pelkästään ortografinen piirre (vrt. *anssio* 'ansio', *kanssa* 'kansa'), mutta sillä on vastineita myös murteissa. Perusmuoto voisi olla myös *jyrsätä*, jollainen tunnetaan Juupajoelta ja Kaukolasta.

► SKES 1955 *jyrsiä*; UEW 1988 635; SSA 1992 *jyrsiä*; VKS 1994 *jyrsiä*; SMS 1997 *jyrsiä*, *jyrsätä*; NES 2020 *jyrsiä*.

jyvä s. 'jyvä, (vilja)kasvin siemen; vilja' (myös kuv.) | (1544) 38 esiintymää

- [A-II-121-[MK-4:28]] maa mielellens hedhelmeitzepi / ensin Oraxen / sijtten tehckepäen / sijtte teudhen **iyuen** tehckepäes.

- [A-III-301-[PS-65:14]] Laitumat ouat teunens Lauma, ia ne Laxot tihkiet **Jyui**st seisouat
- [A-I-17] Lechti / roho / ia yrtti hywe. Käsekw anda / ia palio **iywe**.
- [A-III-744-[SAK-9:00]] he Euangeliumin **Jyuen** ia Winan, annoit Inhimisten maista

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä permiläiskieliin asti. Se on hyvin vanha indoeurooppalainen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **jeva-* tai **jevo-* edustavat mm. avestan *yava-* 'vilja', osseetin *jæw* 'hirssi' ja liettuan *javas* 'viljalaji'. On kuitenkin epäselvää, mistä indoeurooppalaisesta kielimuodosta sana on lainattu ja ovatko suomensukuisten kielten sanat keskenään erillisiä, rinnakkaisia lainoja vai yhteistä alkuperää. Mahdollista on esimerkiksi se, että itämerensuomen sanat ovat lainaa baltoslaavilaisesta kantakielestä ja muut mainitut sanat jostakin indoiranilaisesta kielimuodosta. Sana on voinut viitata moneen eri viljalajiin sen mukaan, mikä milläkin seudulla on ollut tärkein viljelykasvi. Agricolalla *jyvä* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *palojyvä*, *nisunjyvä*, *sinapinjyvä*.

► SKES 1955 *jyvä*; Joki 1973 SUST 151 265; UEW 1988 633–634; SSA 1992 *jyvä*; VKS 1994 *jyvä*; EES 2012 *iva*; Holopainen 2019a 104–105; NES 2020 *jyvä*.

jähdyttää v. 'jähdyttää, viilentää' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-217-[LK-16:24]] lehette Lazarus castaman henen Sormens pä weten, ia **iehdyteis** minun Kieleni, Sille ette mine pinatan tesse liekisse

Johdos verbistä *jähtyä*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. *Jähtyä*-verbin vartalolla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä ugrilaisikieliin asti. Sanavartalo kuuluu suomalais-ugrilaiseen perintösanastoon, ja sitä on vanhastaan taivutettu sekä nominina että verbinä. Suomen murteissa verbin ensi tavu voi olla lyhyt- tai pitkävokaalinen. Lyhytvokaalinen variantti on ominainen länsimurteille. Kirjakieleen se on omaksuttu pitkävokaalisessa muodossa *jäähtyä*.

► SKES 1955 *jäähtyä*; UEW 1988 90–91; SSA 1992 *jäähtyä*; VKS 1994 *jäähdyttää*; SMS 1997 *jäähtyä*; NES 2020 *jäähtyä*.

jälgisä *adpos.* 'jäljessä, takana' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-671-[ILM-1:10]] Mine olin Hengese – – ia cwlin minun **iälghiseni**, swren Änen

Substantiivin (→) *jälki* monikollinen inessiivimuoto, joka on kiteytynyt postpositioksi. Täydennys on genetiivissä, ja täydennystä edustaa myös omistusliite.

► VKS 1994 *jäljessä*.

jälist *adpos.* 'jäljestä, perästä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-32] rupe lukeman oijkean polen pein / ymberi Pirije / ruueten ensimeijsest Pockstauist Ristin **ielijst**.

Substantiivin (⇒) *jälki* monikollinen, loppuheittoinen elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Täydennys on genetiivissä.

► VKS 1994 *jäljestä*.

jälistä *adv.* 'jälkeenpäin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-582-[1TIM-5:25]] mwtomadhan [synnit] tuleuat **ieliste** iulki

Substantiivin (⇒) *jälki* monikollinen elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *jäljestä*.

jäljest *adpos.* 'jäljestä, jäljessä, perässä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-237-[LK-23:26]] käsitit he yhden / Simonan Kyreniast – – ia panit Ristin henen pälens / candaman Jesusen **ieliest**.

Substantiivin (⇒) *jälki* loppuheittoinen elatiivimuoto, joka on kiteytynyt postpositioksi. Täydennys on genetiivissä.

► VKS 1994 *jäljestä*.

jäljestsanottavainen *a.* 'myöhemmin sanottava' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-635-[HEB-3:5]] Ja Moses tosin oli Uskolinen caikesa Henen Hoonesansa / ninquin yxi Paluelia / ninein cappalein todhistoxexi / iotca **ieliestsanottauaiset** olit

Adverbin jäljest (⇒ *jäljestä*) ja verbin (⇒) *sanoa* passiivisen partisiipin *sanottava* adjektiivijohdoksen muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadjektiivi.

jälje|stä, -st *adv.* 'perästä, jäljestäpäin; myöhemmin, sen jälkeen' | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-101-[MT-26:58]] Mutta Petari seurasi hende **ielieste** taamban haman ylimeisen Papin Salin porstuan
- [A-I-96] Amos puhuij Sanan nälghiest quin Maan pite tuleman **iäliest**
- [A-II-414] taicka he langeuat Epeuskoon / eli laskeuat heidens iuri walalles / ia ei lucu pidhe mite **ieliestä** tulepi.

Substantiivin (⇒) *jälki* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *jäljestä*.

jälkeen¹ *adv.* 'jälkeenpäin, myöhemmin' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-429-[ROM-5:14]] Adam / ioca ombi sen Cuua / quin **ielken** tuleua oli.

Substantiivin (⇒) *jälki* illatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *jälkeen*.

jälke|en², -hen *adpos.* 'jälkeen, perään, jäljestä, perästä (paikasta, ajasta, syystä, myös kuv.); mukaan, mukaisesti; tähden; lisäksi, ohella'
(1544) 322 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-476-[JES-26:20]] sulie Ouet **ielkes**
- [A-II-268-[JH-8:9]] Coska he temen cwlit / lexit he wlos ieristens / yxi toisen **ielken**
- [A-I-5] Pyhe peiuein **ielken** oykealla sziwulla ia wijmen ouat Kuun Pockstauit
- [A-I-388] madhaijsin temen elemen **ielken** / site ijancaikisesta saadha ia nauttia
- [A-II-418-R] Se Jumalan Hengi on annettu **ielken** Christusen ylesnousemisen
- [A-I-309-[PS-143:8]] mine ikewöitzen sinun **ialkes**
- [A-I-283-[PS-38:13]] Ja ne / iotca minun Sieluni **ielken** seijsouat / he pauloiij wiritleuuet minun eteheni
- [A-I-84-[LK-1:38]] Nin sanoi Maria. Catzo herran pica. Tulcon minun sinun sanas **ielken**.
- [A-II-502-[2KOR-4:13]] meille ombi saman Uskon Hengi, sen **ielken** quin kiriotettu on
- [A-I-449] armadha sinun paluelias N. pälle – – sinun laupiudhes **ielken**
- [A-I-705] Ise, sine ioca tadhut sinun **ielkehes** meite palio cunnioijtzman, meiden wanhembitame

Substantiivin (→) *jälki* illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Sama muoto esiintyy myös adverbina. Adpositiona *jälkeen* on useammin postpositio (305 esiintymää) kuin prepositio (17 esiintymää). Täydennys on aina genetiivissä. Täydennyksenä voi olla myös omistusliite. Adposition abstraktista käytöstä suuri osa selittyy käännöslainaksi tekstien lähtökielistä.

► VKS 1994 *jälkeen*.

jälkeenmuisto *s.* 'muisto; muistiinpano' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-432] [Auta] ette sinun pyhedhes esimerki, ia **ielkenmuisto**, madhaijs meite herätte paramban elemehen
- [A-II-244-[JH-E]] [Johanneksen kirjeistä:] monicadhat lwleuat sen saman Johannesen Euangelistan caxi **ielkenmuisto** sielle oleuan

Adverbin (→) *jälkeen*¹ ja substantiivin (→) *muisto* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, jonka mallina on ilmeisesti ollut Olaus Petrin ruotsinkielinen *eptersyn*. Samaa yhdyssanaa ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta.

► Gummerus 1947 213; VKS 1994 *jälkeenmuisto*.

jälkeentulevainen *a.* ja *s.* 'myöhemmin t. jälkeen tuleva t. syntyvä, seuraava; jälkeläinen' (1544) 7 esiintymää

- [A-I-394] Senpälle / ettes **ielkentuleuaiset** Sucukunnat wissimexi tekisit
- [A-III-322-[PS-78:6]] Ette ne **Jelkentuleuaiset** oppisit / ia ne Lapset / iotca wiele syndymen pite.

- [A-III-761-[MAL-2:3]] Catzo / mine tadhon teite ynne teiden **Jelkentuleuaisten** cansa sadhatella

Adverbin (→) *jälkeen*¹ ja verbin (→) *tulla* partisiippimuodon *tuleva* adjektiivijohdoksen *tulevainen* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysnomini.

► VKS 1994 *jälkeentulevainen*.

jälki s. 'jälki, ura (myös kuv.); esimerkki, esikuva' | (1544) 5 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-517-[2KOR-12:18]] Eikö me ole sama **Jelkie** mödhen kieunehet?
- [A-II-427-[ROM-4:12]] Ei waiwoin ninen / iotca Ymberileickatuista syndynyet ouat / Mutta mös ninen / iotca waeldauat sen vskon **Jelkije** mödhen
- [A-I-731] temen tieen sine meille osottit sinun **ielghilles** siihen totisen autuahuteen

Sanalla on varmoja etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä paitsi liivissä. Vastineita on esitetty myös ugrilaiskielistä, mutta näitä rinnastuksia ovat monet tutkijat pitäneet kyseenalaisina merkityserojen takia. Hantissa sana tarkoittaa lähinnä koristekuviota, unkarin vastine mm. merkkiä, signaalia tai oiretta. Sanojen yhteys on kuitenkin ymmärrettävissä, jos ajatellaan alkuperäisen merkityksen olleen '(painettu) jälki', jolloin unkarin nykymerkitykset voidaan selittää myöhemmin syntyneiksi. Sanan arvellaan kuuluvan kielikunnan vanhaan perintösanastoon. Monet *jälki*-sanon paikallissijamuodot ovat kiteytyneet adverbiksi tai adpositioiksi. Sanan adjektiivijohdos *jälki*- esiintyy yhdysanamuotona (→ *jälki-merkki*) ja johdosten kantana (→ *jälkiminen*, *jälkimäinen*).

► SKES 1955 *jälki*; Toivonen Vir. 1956 107–108; UEW 1988 91; SSA 1992 *jälki*; VKS 1994 *jälki*; EES 2012 *jälg*; NES 2020 *jälki*.

jälkiin¹ *adv.* 'jäljelle; jälkeen, myöhemmin; noudattaen, sen mukaisesti' (1544) 8 esiintymää, myös Westh

- [A-III-56] Sairasten / ia mös **Jelkijn** iepäin Lohutuxet pyhiste Ramatuista.
- [A-I-859] tesse Colmeudhes eijmiten ennen ole eli **ielkijn**
- [A-II-592] yxi sangen Christilinen Oppi / iossa caikinaiset ouat nin sepesti pätydyh / iota iocu Christittu taruitze tiete / ia **ielkin** ele.

Substantiivin (→) *jälki* monikollinen illatiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *jälkeen*.

jälki|in², **-hin** *adpos.* 'jälkeen, perään, perästä, kuluttua, taakse (paikasta, ajasta, syystä, myös kuv.); mukaan, mukaisesti' | (1543) 455 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-608-[HOS-2:5]] Mine tadhon caraita minun Wertamiesteni **ielkin** / Jotca minullen andauat Leipe
- [A-II-551-[FIL-3:14]] ia samoan sen edespannun Maalin **ielkin** / sen Callin tauaran **ielkin**

- [A-II-582-[1TIM-5:15]] Sille ette io mwtomat ouat tacaperin palaineet Perkelen **ielkin**.
- [A-III-783-[5MS-28:14]] ettei sine ole iongun nijste Sanoista – – weltenyt / eike oikiallen eli vasemelle polelen / iollas muita Jumaloita **ielkin** waellat heite palueleman.
- [A-II-658] Ombi senteden wskottapa / ette hen cauuan **Jelkin** p. Petarin ia Paulin on ollut.
- [A-II-562] Ninen Coolleidhen Ylesnousemisesta / Jos he caiki ychte haua / eli toinen toisens **ielkin** piti ylesnouseman?
- [A-I-601] Rucous **ielkin** Sacramentin ottamisen.
- [A-III-560-[JER-32:39]] heille ia heiden Lapsillens heiden **ielkins**, pidheis hyuesti keumen
- [A-III-780-[5MS-27:10]] sinun pite cwliaisen oleman – – ia tekemen **ielkin** henen Keskyks
- [A-0-5] Ne Kymenen Käskyt / Hebrein textin **ielkin**.
- [A-I-777] mite meiden pideijs rucoleman sinun pyhes tadhos **ielkihin**
- [A-II-23-R] eipe hen [= Joosef] tactonut hende [= Mariaa] häpijän saatta canssan eten quin henelle olis kyllä wara ollut / Lain **ielkin**.
- [A-II-593-[TIT-1:7]] Pispan tule nuchtettoman olla – – ei kerckehen ilkien woiton **ielkin**
- [A-III-458-[JES-1:23]] Sinun Pämiehes ouat wäret ia Warcain cumpanit / Caiki he kernasti Lahia ottauat / ia seisouat Andimiten **ielkin**.
- [A-III-363-[PS-104:21]] Ne nooret Jalopeurat Saalihin **ielkin** kiluuat / Ja heiden Elatostans Jumalalda he etziuet.

Substantiivin (⇒) *jälki* monikollinen illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. *Jälkiin* on useammin postpositio kuin prepositio (8 esiintymää). Täydennys on genetiiivissä lukuun ottamatta yhtä tulkinnanvaraista tapausta [A-III-783-[5MS-28:14]] (iollas *muita Jumaloita ielkin* waellat). Adposition abstraktista käytöstä suuri osa selittyy käännöslainaksi tekstien lähtökielistä. Näitä ovat esim. tavoittelemista, vai-noamista, himoitsemista yms. merkitsevät fraasiverbin tapaiset rakenteet (*kiljua, olla (kärkäs), seisoa* tms. *jälkiin*). Näistä muutamat ovat kiteytyneet yhdysverbeiksi. Adpositiorakenne *sen jälkiin* esiintyy Agricolalla myös kiteytyneenä yhdyssanaksi (⇒) *senjälkiin*.

► VKS 1994 *jälkeen*; Jussila 1998 *jälkeen, jälkiin*.

*jälkiinelää v.

Jälkiinelää ei esiinny Agricolalla yhdysverbinä vaan ainoastaan sanaliittona (⇒ *jälkiin*¹).

► VKS 1994 *jälkeenelää*.

jälkiinjäädä v. 'jäädä jälkeen, jäädä eloon jonkun kuoleman jälkeen' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-568-[1TSS-4:17]] Senielken me iotca eleme / ia **ielkiniäme** ynne heiden cansans ylestemmatanme piluihin

- [A-III-45] Senielkin me iotca eleme ia **ielkiniänet** oleme / ynne heiden cansans ylestemmatamme piluihin

Adverbista (→) *jälkiin*¹ ja verbistä (→) *jääda* muodostettu yhdyssverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

jälkiinjäänyt s. ja a. 'jälkeenelävä, jälkeen jäänyt (jonkun muun kuoleman jälkeen)' (1548) 2 esiintymää

- [A-II-23-[MT-1:00]] laki lukepi ne mös lapsixi. iotca welieste, ia **ielkinienyist** emenniste syndynynt ouat
- [A-III-748-[SAK-12:0]] Seke Juttat ette Pacanat / tactouat cutzua ne Wapatut **Jelkiniänyet**

Yhdyssverbin (→) *jälkiinjääda* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1994 *jälkeenjäänyt*.

jälkiinnoutaa v. 'seurata, noudattaa' | (1551) 1 esiintymä, myös UpsE, Westh

- [A-III-644-[AM-2:4]] [Juutalaiset] andauat heidens Walhel heitens wietelle, ionga heiden Iseins ouat **ielkinnoutaneet**

Adverbista (→) *jälkiin*¹ ja verbistä (→) *noutaa* 'seurata' muodostettu yhdyssverbi, jonka mallina on mahdollisesti ollut Lutherin *nachfolgen*.

► VKS 1994 *jälkeennoutaa*.

jälkiinnoutava a. 'seuraava' | (1549) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-III-87] Collecta / teme **ielkinnoutaua** / eli mwdh Aijan ielken

Verbin (→) *jälkiinnoutaa* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Samassa merkityksessä esiintyy sanaliitto *jälkiin noutavainen*.

► VKS 1994 *jälkeennoutavainen*.

jälkiinpoimitos s. 'jälkikorjuu, -sato' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-662-[OB-1:5]] ios Winanhakiat sinun ylitzes tuleuat, nin ei heiden pidhe sinulle ychten **Jelkinpoimitost**, iettemen

Adverbista (→) *jälkiin*¹ ja verbin (→) *poimia* johdoksesta muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Agricolalla ei myöskään *poimitos* esiinny itsenäisenä sanana. Agricolan yhdyssanan mallina on ilmeisesti ollut Lutherin *Nachlesen*.

► VKS 1994 *jälkeenpoimitus*.

jälkiinseisoa v. 'pyrkiiä, tavoitella; vainota, vaania' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-606-[1PT-3:13]] *cuca on, ioca teite taita wahingoitta, ios te hywen ielkinseisotta?*

Adpositiosta (→) *jälkiin*² ja verbistä (→) *seisoa* muodostettu yhdyssana, joka rakenteeltaan vastaa ruotsin sanaa *efterstå*, joka vanhassa Raamatun kielessä on esiintynyt samanlaisessa tavoittelemisen merkityksessä.

► SAOB 1919 *efterstå*.

jälkiintuleva a. 'jälkeen t. myöhemmin tuleva' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-519-[JES-61:9]] Ja heiden Siemenens pite Pacanain seas tuttaman / ia heiden **Jelkintuleuans** Canssain seas.

Adpositiosta (→) *jälkiin*² ja verbin (→) *tulla* partisiipista *tuleva* muodostettu yhdyssana, joka rakenteeltaan vastaa ruotsin sanaa *efterkommande*. Vastaavaa yhdyssanasta ei esiinny Agricolan kielessä.

► SAOB 1917 *efterkommande*.

jälkiintulevainen s. 'jälkeläinen, jälkipolvi' | (1551) 8 esiintymää

- [A-III-376-[PS-109:13]] Henen **Jelkintuleuaisens** olcoon poisiuritetut
- [A-III-556-[JER-31:17]] palio Hywytte, sinun **Jelkintuleuaises** pite odhottaman
- [A-III-660] coco henen [= Esaun] **Jelkintuleuaisens** / wihasit ia palio paha teit / custa he sait / Jacobin Jelkintuleuaisille / se on / Israelitille

Adpositiosta (→) *jälkiin*² ja verbin (→) *tulla* partisiipin *tuleva* johdoksesta *tulevainen* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1994 *jälkeentulevainen*; Jussila 1998 *jälkeentulevainen*.

jälkimerkki s. 'esikuva, esimerkki' | (1548) 1 esiintymä, myös UpsE, Westh

- [A-II-128-[MK-6:00]] Sencaltaisist **ielkimerkeist**, piti heiden oleman wahuistettuna wskoon

Substantiiviin (→) *jälki* perustuvasta yhdyssanamuodosta *jälki*- 'jäljessä oleva t. tuleva' ja substantiivista (→) *merkki* muodostettu yhdyssana.

► Hakulinen 1979 122; VKS 1994 *jälkimerkki*.

jälkiminen s. 'jälkeläinen' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-787-[5MS-28:57]] eipe sen [vaimon] pidhe szooman Miehellens, ioca henen Sylisens lepe – ne **Jelkimiset**, iotca Henen omans Reitein waiheld vloslectenyt ouat

Johdos substantiivin (→) *jälki* adjektiivijohdoksesta *jälki*-, joka ei esiinny itsenäisenä sanana vaan ainoastaan kompleksisten sanojen rakenneosana. Samaa johdosta ei tunneta muista lähteistä. Lutherilla on varsinaisessa Raamatun tekstissä tällä kohtaa sana *Affterburt*, jonka on reunahuomautuksessa selitetty tarkoittavan äskettäin syntyneitä muita lapsia ('Alij infantes recens natos').

► VKS 1994 *jälkiminen*.

jälkimäinen *a.* 'jälkimmäinen, ajan, paikan, jäljessä oleva t. tuleva, viimeinen' (1548) 7 esiintymää

- [A-II-107-[MT-27:64]] nin tule se **ielkimeinen** willitus pahemaxi quin se ensimeinen
- [A-II-139-[MK-10:31]] Mutta monda nite ensimeiste tuleuat **ielkimeisexi** / ia ne ielkimeiset esimeisixi.

Johdos substantiivin (→) *jälki* adjektiivijohdoksesta *jälki*-, joka ei esiinny itsenäisenä sanana vaan ainoastaan kompleksisten sanojen rakenneosana. Johdoksella voi olla sekä komparatiivinen että superlatiivinen merkitys. Agricolan käyttämä asu *jälkimäinen* edustaa äännehistoriallisesti alkuperäisempää kantaa, nykysuomen *jälkimmäinen*-sanassa -*mm*- perustuu komparatiivimuodon malliin.

► VKS 1994 *jälkimmäinen*.

jälkinnä *adv.* 'viimeisenä, viimeiseksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-488-[1KOR-15:8]] Wimeiselda caikein **ielkinne**, ombi [Kristus] mös minulda nechty

Substantiivin (→) *jälki* adjektiivijohdoksen *jälki*- superlatiivimuodosta ja essiivin sijapäätteestä muodostettu adverbi.

► VKS 1994 *jälkinnä*.

jällens, -ä, jälles *adv.* 'jälleen, taas, uudelleen, vielä kerran; takaisin; tilalle, sijaan, korvaukseksi; vuorostaan, puolestaan; jäljellä, jäljelle' (1544) 138 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-338-[JES-55:10]] Sadhe, ia Lumi Taijuahast langepi, ia eij tule sinne **iel lens**
- [A-III-343-[SIIR-36:16]] Cohenna **iel lens** Zionij / ette sinun Sanas sielle taas yleskeuis
- [A-I-154-[1MS-32:9]] pala sinun mahas **iel lense** / ja sinun syndymä sijaas
- [A-II-139-[MK-10:30]] Eikengen ole, ioca iätti honens – – minun ia Euangeliumin tehden ellei hen **ielles** saa sadan kerdaiset
- [A-III-45] ninquin Christus ylesnoui cooleista, nin pite mös meiden **iel lens** ylesnouseman
- [A-II-416-[ROM-E]] ettei sillen muta **iel lens** ole, quin se Epeiumala, Watza

- [A-II-410] *hen* ylimeiset wskon Teghot ottapi etehens quin on / Hengen sota Liha wstan / teudhelisesta colettamahan ne **iellens** iänyet synnit ia himot

Substantiivin (→) *jälki* hämärtynyt omistusliitteellinen taivutusmuoto, mahdollisesti vanha allatiivi (**jäljellensä*). Asu *jälles* tunnetaan mm. Varsinais-Suomen ja Kymin murteissa. *Jällens* variantteineen muodostaa lukuisten verbien kanssa fraasiverbejä, joiden mallina ovat joskus olleet saksan vastaavat *wieder*-alkuiset yhdysverbit.

► Hakulinen 1979 404 alav. 838; vks 1994 *jälleen*; Jussila 1998 *jälleen*.

jällensanoa v. 'anoa t. pyytää takaisin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-181-[LK-6:30]] Jocaitzen quin sinulda anopi anna / ia silde ioca sinun omas poiswei / ele **iellensano**.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *anoa* muodostettu yhdysverbi.

jällensantaa v. 'antaa takaisin' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-721] nijn mine temen hauran ja wihileitzen lihan hyuelle mielelle poijspanen / ette minulla ombi ylesnousemisen toijuo / ioca sen minulle **iellensandapi** palio autuambana
- [A-II-223-[LK-19:8]] ios mine iongun pettenyt olen, sen mine nelienkerdaisestä **iellensannan**
- [A-III-47-[IES-26:19]] Maa pite henestens ne Colluet **iellensandaman**.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *antaa* muodostettu yhdysverbi, jonka mallina on voinut olla saksan *wi(e)dergeben*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

jällenshak|ea, -ia v. 'hakea takaisin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-441-[ROM-10:7]] cuca tachto alasastu Sywuytehen? (Se on / Christusta coolleista **iellenshakia**)
- [A-III-588-589-[HES-34:4]] Ne Exyueiset eipe te **iellenshakenuet**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *hakea* muodostettu yhdysverbi.

jällensistuttaa v. 'istuttaa uudelleen t. takaisin' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-555-[JER-31:5]] Sinun pite **iellensistuttaman** Winatarhat
- [A-III-272-[PS-44:3]] Sine olet kädhelles ne Pacanat poisaianut / Mutta nijte sine olet **iellensistuttanut**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *istuttaa* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät sanaliittona osittain eri merkityksessä.

jällensjohdattaa v. 'johdattaa takaisin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-552] Caiki syndiset / hytyneet / ia Perkelelda henen waldakundahans fangitut / madhaijsit **iellensiodhatta** oijkean wscon tundemisehen

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *johdattaa* muodostettu yhdysverbi.

jällensjätetty a. 'jäljelle jätetty t. jäänyt' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-706-[SEF-2:7]] Ja ne sanat pite nijlle Judan Honesta **iellensietetylle** osaxi tuleman
- [A-III-707-[SEF-2:9]] Ne **iellensiätetyt** minun Canssastani pite heite röuemen

Adverbista (→) *jällens* ja verbin (→) *jättää* partisiipista muodostettu yhdysadjektiivi. Samaa adjektiivia ei tunneta muista lähteistä. Agricolalla ei esiinny yhdysverbiä **jällensjättää* persoonamuotoisena verbinä.

► VKS 1994 *jällensäjätetty*.

jällensjäää v. 'jäää jäljelle' | (1549) 4 esiintymää

- [A-III-127-[3MS-26:36]] nille, iotca teiste **iellensiäuet**, mine teen wapiseuan Sydhemen

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *jäää* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *jällensäjäää*.

jällenskoittaa v. 'koittaa, sarastaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-354-[PS-97:11]] Sille wanhurskalle pite aina Walkiudhen **iellenskoittaman** / Ja ilo nijlle hurskaille Syhdemille.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *koittaa* muodostettu yhdysverbi.

jällenskokoontua v. 'kokoontua' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-221-[PS-7:8]] Ette Canssat **iellenscoconuisit** sinun tyges / ia heiden tedhens tule taas yles.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *kokoontua* muodostettu yhdysverbi.

jällenskoota v. 'koota jälleen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-555-[JER-31:10]] Joca Israelin haiotti / se mös hende **iellenscocopi**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *koota* muodostettu yhdysverbi.

jällenskäypä a. 'kummitteleva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-218-R] Tesse kielten wskomast nijte Menningeisi, ia **iellenskeupie** coolleit

Adverbista (→) *jällens* ja verbin (→) *käydä* 'kulkea' vanhakantaisesta partisiippi-muodosta *käypä* muodostettu yhdysadjektiivi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolan ilmaus mukailee ruotsin verbiä *gå igen* 'ilmestyä kuoleman jälkeen, kummitella'.

► VKS 1994 *jällensäkäypä*.

jällenskäntää v. 'kääntää puoleen; palata' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-527-[GL-4:9]] Quinga te sis teiten **iellenskienette** ninen Heickoin ia taruitzepain Säättydhen tyge
- [A-III-500-[JES-51:11]] Sillens pite ne Herran Lunastetut **iellenskändemen**, ia Zionin tyge tuleman Riemun cansa

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *kääntää* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta.

jällenslangeta v. 'langeta uudelleen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-729] anna minulle sinun pyhe henges – – ettej mine siihen **iellenslangeisi** / minun tyhmejdhen cautta / iosta / mine olen sinun laupiudhes cautta poijstemattu.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *langeta* muodostettu yhdysverbi.

jällenslunastaa v. 'lunastaa (takaisin)' | (1551) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-III-279-[PS-49:8]] Ei weliken taida keteken iellenslunasta – – Sille palio se culuttapi heiden Sieluans **iellenslunasta**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *lunastaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1994 *jällensälunastaa*.

jällenslähettää v. 'lähettää takaisin' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-236-[LK-23:11]] [Herodes] **iellenslehetti** henen Pilatusen tyge

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *lähettää* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta.

jällenslöytää v. 'löytää jälleen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-215-[LK-15:24]] Hen oli cadhonnut, ia on **iellensleutty**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *löytää* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta.

jällensmaksaa v. 'maksaa takaisin, kostaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-648-[HEB-10:30]] Minun ombi Costo, mine tahdon **iellensmaxa**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *maksaa* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta. Agricolalla samat osat esiintyvät myös sana-liittona.

► VKS 1994 *jällensämaksaa*.

jällensmaksaja s. 'palkitsija' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-649-[HEB-11:6]] [Jumala on] ninen iotca hende etziuet, yxi **Jellensmaxaia**

Johdos verbistä (→) *jällensmaksaa* merkityksessä 'maksaa takaisin, korvata, palkita'. Johdoksesta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *jällensämaksaja*.

jällensmennä v. 'mennä takaisin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-253-[JH-4:3]] ietti hen Judean / ia **iellensmeni** Galilean.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *mennä* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta.

jällensmyydä v. 'myydä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-639-[JOEL-3:8]] Ja tadhon **iellensmyydhe** teiden Poiat ia Tytteret

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *myydä* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta. Agricolan *jällens* on tässä tapauksessa käännöslainaa Lutherilta, jolla vastaavassa kohdassa on *widerumb verkeuffen*.

jällensnousta v. 'nousta ylös (kuolleista)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-861] Joca meiden terueydhen tedhen pinattin / alasmeni heluettijn / Colmana peiuene **iellensnoui** colemasta.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *nousta* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta. Agricolan *jällens* on tässä tapauksessa käännöslainaa latinasta, jossa on vastaavassa kohdassa *resurrexit*.

► Gummerus 1955 631.

jällensnähdä v. 'nähdä' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-765-[MAL-3:18]] Ja teiden pite site wastan **iellensnäkemen** / mike eroitus ombi sen Wanhurskan ia sen Jumalattoman waihel

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *nähdä* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta. Agricolan *jällens* on tässä tapauksessa käännöslainaa Lutherilta, jolla vastaavassa kohdassa on *widerumb sehen*.

jällensottaa v. 'ottaa takaisin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-650-[HEB-11:19]] Ja [Abraham] aiatteli / Jumala woipi mös coluista ylesheretti / Josta hen mös henen Esicuuaxi **iellensotti**.
- [A-III-608-[HOS-2:9]] mine tadhon **iellensotta** aiallans, minun Jyuen ia Winan

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *ottaa* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta. Samat osat esiintyvät sekä Agricolalla että muissa lähteissä sanaliittona.

jällenspalaita v. 'palata takaisin' | (1548) 13 esiintymää

- [A-II-240-[LK-24:9]] he **iellenspalasit** Haudhaldä
- [A-II-650-[HEB-11:15]] ios he site muistanuet olisit custä he olit wloslecttenyet / olis heille kyllä aica ollut **iellenspalaita**.
- [A-III-123-[JES-55:11]] se Sana / quin minun Suustani wloskeupi oleman / eipe sen pide tyhiene minun tykeni **iellenspalaiaman**.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *palaita* muodostettu yhdysverbi. Koska jälkitavujen *i*-loppuisten diftongien *i:n* katoaminen on murteissa yleistä (*palaisit* t. *palasit*), Agricolan esimerkeissä ei ole yhtään sellaista tapausta, jonka voisi yksiselitteisesti katsoa *-palata*-variantin muodoksi. Sen sijaan *-palaita*-variantista on useita varmoja esimerkkejä. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1994 *jällensäpalata*.

jällenspugetettu a. 'uudelleen vaetetettu, puettu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-380] Silloin sine **iellenspugetettun** talutettin / Omalla hartialla ristin candaua

Adverbista (→) *jällens* ja verbin *pugettaa* (→ *puettaa*) 'pukea' partisiiipista muodostettu yhdysadjektiivi. Verbiä **jällenspugettaa* ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjasuomessa. Agricolan ilmaus on käännöslaina latinan partisiiipista *reuestitus*.

► Gummerus 1947 164.

jällensraidistua v. 'selvitä, päästä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-588-[2TIM-2:26]] Jos Jumala annais heille ioskus paranoxen, site Totutta ymmertemehen, ia **iellensraidhistuisit** Perkelen paulasta

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä *raidistua* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta. Agricolan *raidistua* on johdos adjektiivista (→) *raitis*, *raidis*. Kansankielessä verbi tunnetaan Länsi-Uudenmaan murteissa merkityksessä 'seljetä'.

► SKES 1962 *raitis*.

jällensrake|ntaa, -ta v. 'rakentaa uudelleen' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-355-[AP-15:16]] mine palaian, ia **iellensrakenan** Daudin Maian, ioca caatunut on
- [A-III-721] se Canssa sangen itze epelis / ios Se Templi ikenens **iellensraketuxi** tulis.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *rakentaa* tai tämän konsonanttivartaloisesta variantista *raketa* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

jällens|saada, jällensä- v. 'saada takaisin; saavuttaa, päästä takaisin' (1548) 19 esiintymää

- [A-II-375-[AP-22:13]] mine samalla hetkelle **iellenssain** näkyni ia nein henen
- [A-II-95-[MT-25:27]] coska mine olisin tullut / nin mine olisin tosin omani **iellensesanut** corghon cansa.
- [A-III-667-[JON-1:13]] ne Miehet soudhit, ette he Maan **iellenssaisit**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *saada* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

jällenssaattaa v. 'saattaa takaisin, palauttaa, korvata' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-512] me rucolema sinua – – ettes tadhoijsit caiki ne, iotca Christillisest wscost ouat poislangenuet – – **iellenssaatta** heiden exytuxes tundemisehen
- [A-III-637-[JOEL-2:25]] mine tadhon teille ne Woodhet **iellenssaatta**, iotca ne Rohomadhot, wapsaiset Sijuicot, Teijt ia Etanot – – ylessönyt olit

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *saattaa* muodostettu yhdysverbi.

jällenssanoa v. 'sanoa uudelleen, toistaa' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-770-[2MS-19:8]] Ja quin Moses **iellenssanoi** Canssan sanat HERRAN tyge

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *sanoa* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä. Agricolan käännös on mukaelma saksan ilmauksesta *sagt – – wider*.

jällenssillenpanna v. 'palauttaa takaisin' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-745-[SAK-10:6]] Ja mine tadhon wahwista sen Judan Honen / ia sen Josephin Honen autta. Ja tadhon heite **iellenssillenpanna** Sioillens.

Adverbeista (→) *jällens* ja (→) *sillen* sekä verbistä (→) *panna* muodostettu yhdysverbi, joka on ilmeisesti mukaelma Lutherin ilmauksesta *wider einsetzen*. Yhdysverbiä ei tunneta muusta vanhasta kirjasuomesta.

jällenssynnyttää v. 'uudestisyntyttää; synnyttää uudelleen' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-563] sinun pyhen lihas ja weres atrian lahioijtat / pyhen hengen cautta / ette se meidet rautzis / wdhistais / **iellenssynnyteis** / ja synnin colemasta eleuexi ia hengelisexi tekis
- [A-II-527-[GL-4:19]] Minun rackahat Lapseni, iotca mine wastwdhest kiuun cansa **iellenssynnyten**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *synnyttää* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1994 *jällensäsynnyttää*.

jällenssyntyminen s. 'uudestisyntyminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-490] O Pyhe Hengi, iocas olet – – wdhistoxen, ia **iellenssyndymisen** [henki]

Johdos verbistä (→) *jällenssyntyä*. Verbistä ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *jällensäsyntyminen*; Jussila 1998 *jälleensyntyminen*.

jällenssyntyväinen a. 'uudelleen syntyvä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-685] coko loonnon caswo [on] nin quin **iellenssyndyueinen**

Johdos verbin (→) *jällenssyntyä* partisiippimuodosta *jällenssyntyvä*. Adjektiivista ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä. Muoto *syntyväinen* esiintyy Agricolalla liittopreesensin muotoisen futuurin osana (*oli syntyväinen*).

► VKS 1994 *jällensäsyntyväinen*.

jällenssyntyä v. 'uudestisyntyä' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-774] minun pidheis Jumalasta **iellenssyndymen**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *syntyä* muodostettu, ilmeisesti sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä.

► VKS 1994 *jällensäsyntyä*.

jällenstedhä v. 'tehdä vastapalvelukseksi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-653-[MIK-7:3]] Mite Pämies tactopi / site Domari sanopi / ette se henelle iotaki kyue [po. hyue] **iellenstekis**.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *tehdä* muodostettu yhdysverbi, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä. Agricolan verbi on ilmeisesti mukaelma Lutherin ilmauksesta *wider – – thun*.

jällenstuleminen s. 'paluu, takaisintulo' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-547-[FIL-1:26]] te madhatta teiten couan kerskata Christuses Jesuses / minun **iellenstulemisen** cautta teide tyge

Johdos verbistä (→) *jällenstulla*.

jällenstulla v. 'tulla takaisin, palata; tulla t. muuttua jälleen joksikin' | (1544) 21 esiintymää

- [A-I-856] Istupi Isen oiijkealla / Ja **iellenstuleua** on cunniasa domitzeman eleuite ja coolehita
- [A-III-509-[JES-55:10]] Sadhe ia Lumi taiuahast langepi, ia eipe sinne **iellenstule**
- [A-III-43] ette me sen aina mielese pideisime / quinga meki – – pite maxi **iellenstuleman**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *tulla* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät sanaliittona sekä Agricolalla että muissa lähteissä.

jällenstuoda v. 'tuoda takaisin, palauttaa' | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-103-[MT-27:3]] [Juudas] **iellenstoi** ne colmekymende Hopia peningit
- [A-III-590-[HES-34:16]] Mine tadhon site cadhotettua ylesetziä / ia site exyueiste **iellenstoodha**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *tuoda* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Agricolalla osat esiintyvät myös sanaliittona.

jällenstuottaa v. 'tuoda takaisin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-655-[HEB-13:20]] se Rauhan Jumala ioca **iellenstoottanut** ombi Cooluista sen swren Lammasten Paimenen

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *tuottaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

jällensvetää v. 'vetää takaisin, palauttaa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-500] taiualisen Ises cunniaxi, ioca sinun, sen swren henen Lammastens pajminen colemasta ylesheräytti, ia **iellenswetenut** olet
- [A-III-691-[NAH-3:0]] wäre Sarna ia Oppi. Jotca Synnit Costons witzauxens ia Rangastoxens pian **iellenswäteuet**.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *vetää* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

jällensviedä v. 'viedä takaisin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-550-[JER-23:3]] Ja tadhon heite **iellenswiedhe** heiden Nawettaans / ette he casuaisit ia enenisit.

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *viedä* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

jällensvirgota v. 'tulla eläväksi, herätä henkiin' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-728] Sille sinun catzadhoxes sen tekepi / ette se collut syndinen **iellenswircko**
- [A-II-215-[LK-15:24]] teme minun Poican coollut oli, ia **iellenswircosi**
- [A-III-47-[HES-37:3]] Sine Inhimisen lapsi / Lulecos ette neme luut **iellenswircouat?**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *virgota* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä. Yhdysverbistä ei ole yhtään heikkoasteista esiintymää, joten on mahdotonta tietää, onko perusmuodon *virota*-variantti Agricolalla käytössä. Johdoksessa (→) *virgottaa* on *k*:ta edustava spirantti säilynyt, eikä verbistä *virgota* ole yhtään varmaa *virota*-tyypistä muotoa.

jällensvirgottaa v. 'virvoittaa' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-335-[PS-85:7]] Etkös tadho meite **iellenswirghotta?**

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *virgottaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

jällensvirkoominen s. 'henkiin herääminen, ylösnouseminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-688] sen coleman hirmuijsudhen, taas **iellenswirckomisen** toijuo, wdhesta läpytte

Johdos verbistä (→) *jällensvirota*.

► vks 1994 *jällensävirkoaminen*.

jällensvoittaa v. 'voittaa takaisin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-665] se Kuningas Jerobeam / nin onnelinen oli / ette hen caiki **iellenswoitti** / mite Hasael se Syrian Kuningas / oli Israelin Waldakunnast poisottanut

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *voittaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

jällensvuotaa v. 'vuotaa t. valua takaisin' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-495] Meiden rackaudhen sinun lectes tyge **iellenswootakan** / iosta hen mös lexi

Adverbista (→) *jällens* ja verbistä (→) *vuotaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

jällensylesnousta v. 'nousta uudelleen ylös; nousta kuolleista' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-657-[AM-8:14]] heiden pite nin langeman, ettei heiden pidhe woiman **iellensylesnouseman**
- [A-III-379-R] Hemen [po. henen] pite Colemata kersimen, ia **iellensylesnouseman**

Adverbista (→) *jällens* ja yhdysverbistä (→) *ylesnousta* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

jällensylesojentaa v. 'pystyttää takaisin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-659-[AM-9:11]] Mine tadhon sen caatunehen Daudin Maian taas ylesrakenda — ia mite poisseriettu on, **iellensylesoienda**

Adverbista (→) *jällens* ja yhdysverbistä (→) *ylesojentaa* muodostettu yhdysverbi, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

jänes s. 'jänis (*Lepus*)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-213-[PS-E:O]] Hittauanin, toi **Jenexet** Pensast

Agricolan *jänes* on sama sana kuin suomen yleiskielen *jänis*. Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Sen etäisempi alkuperä on tuntematon. Sitä on arveltu jäänteeksi Itämeren alueen tuntemattomiksi jääneistä ja myöhemmin kadonneista alkuperäiskielistä. Suomen kansankielessä variantti *jänes* tunnetaan erityisesti lounaismurteissa ja paikoin muuallakin länsimurteissa.

► SKES 1955 *jänis*; Ariste 1981 17; SSA 1992 *jänis*; VKS 1994 *jänis*; EES 2012 *jänes*; NES 2020 *jänis*.

jänne s. 'jousen jänne; köysi' | (1544) 4 esiintymää

- [A-III-239-[PS-21:13]] Sille sine – – tarcoitat **ienteles** heiden Casuoans wastian.
- [A-III-226-[PS-11:3]] Ne Jumalattomat ylesweteuet Joutzen, ia paneuat Noolians **ienten** päle
- [A-I-379] sine seipeille ia Mieckoilla kijniotettin, ia **iendeille** sidhottin

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti. Se kuuluu kantauralilaiseen perintösanastoon. Sana on alkuaan viitannut eläinten jänteisiin, joita on ennen käytetty jousen jänteiden ja muidenkin nuoran tapaisten tarvikkeiden raaka-aineena.

► SKES 1955 *jänne*; UEW 1988 92; SSA 1992 *jänne*; VKS 1994 *jänne*; NES 2020 *jänne*.

jännittää v. 'jännittää, pingottaa, kiristää' (myös kuv.) | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-335-[JES-33:23]] Anna heiden Noorans **iennittä** / Eijuet quitengin kestemen pidhe
- [A-III-221-[PS-7:13]] Ellei te palaia, nin hen on Miecans teroittanut, ia Joutzens **iennittenyt**
- [A-I-821] säräie heiden woijmansa / iotca siihen caiki heiden woimans / caiki waldans / caiket tauaransa **iennitteuet**

Substantiivin (→) *jänne* johdos.

► VKS 1994 *jännittää*; NES 2020 *jännittää*.

järestäns → **järjestäns**

järgelinen a. 'tervejärkinen, terveellinen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-603-[1PT-2:2]] Ja halatka sen selkien **ierghielisen** Reeskan ielkin / ninquin ne eskensyndynet Lapsucaiset
- [A-II-603-R] **ierghielisen** se on Hengelineen reeska, quin ombi Euangelium

Johdos substantiivista (→) *järki*.

► VKS 1994 *järjellinen*.

järgestäns → **järjestäns**

järgetöin → **järjetön**

järinä → **maanjärinä**

järiseväinen a. 'horjuva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-654-[HEB-12:27]] ne **iäriseueiset** pite mwtettaman – – ette ne cappalet pysymen pite iotca iärisemäte ouat

Verbin (→) *järistä* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *järiseväinen*.

järistys → **järistös**

järistä v. 'järistä, tärahdellä, vavahdella; järkkä, horjua' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-367] Maa silloin **iärisi** / ia Auringo walkeuns cadhotti
- [A-II-106-[MT-27:51]] maa **iärisi**, ia Kiuet halkesit
- [A-II-654-[HEB-12:27]] *Senpäle ette ne cappalet pysymen pite iotca*
iärisemäte ouat.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos liikkumisesta ja tärisemisestä syntyvää jyrinää jäljittelevästä vartalosta.

► SKES 1955 *järistä*; SSA 1992 *järistä*; VKS 1994 *järistä*; NES 2020 *järistä*.

järistäns, -ä *adv.* 'peräkkäin, järjestyksessä, toinen toisensa jälkeen; yhteen menoon, keskeytyksettä, jatkuvasti, koko ajan, aina; järjestään, kokonaan, alusta loppuun, aivan' | (1544) 14 esiintymää

- [A-I-872] Rucouxet alkauat pitke periantain pälle sijtte Collectat
ieristens seijsouat
- [A-II-268-[JH-8:9]] Coska he temen cwlit / lexit he wlos **ieristens** / yxi toisen ielken / Ruueten nijste Wanhimista
- [A-II-364-[AP-18:23]] [Paavali] lepitzewaeli **ieristens** sen Galatian ia Phrigian maakunnan
- [A-III-771-[2MS-19:19]] sen Pasunan heline **ieriestens** eneni swremaxi
- [A-I-573] wiele nyt Taiuahisa hallitesas **ieristens** sine rautzet sinun rumis roghalla meiden sielut
- [A-II-15-[UT-E]] Kircon meno ombi mös **iäristens** tehenasti Latinan kielille nijsse Makunnisa ia mös tesse prucatudh

Substantiivin (→) *järki* monikkovartalosta muodostettu omistusliitteellinen elatiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Rinnalla esiintyy vastaava yksikkövirtaloinen muoto (→) *järjestäns*.

► VKS 1994 *järjestä*|nsä, -än.

järistää v. 'järistää, panna järisemään' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-654-[HEB-12:26]] [Jumalan] äni silloin Maan **iäristi**. Mutta nyt hen lupapi ia sano, wiele nyt widhoin mine tadhon **iäriste**, ei waiuon Maata, mutta mös Taiuan

Johdos verbistä (→) *järistä*.

► VKS 1994 *järistää*.

järist|ös, -ys s. ’järinä, järjestys’ | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-90-[MT-24:7]] Ja tuleuat Ruttotaudhit / ia nälke / ia maan **iäristos** mones paicas.
- [A-III-182-[MT-28:2]] Ja catzos / sijne tapachtui swri maan **iäristus**. Sille HERRAN Engeli alasastui Taiuahast ia edheskeui / wieritti Kiuen ouelda ia istui sen päle.
- [A-III-642-[AM-1:1]] TEME ombi se / quin Amos / ioca Paimenen seas Thekoas oli / nähnyt oli – cachta wootta ennen Maan **ieristösta**.

Johdos verbistä (→) *järistä*. Agricolalla sana viittaa aina maan järinään.

► VKS 2022 *maanjäristys*.

järjellinen → **järgelinen**

järjestäns, järestäns, järgestäns, -ä *adv.* ’peräkkäin, vuoron perään, toinen toisensa jälkeen, järjestyksessä; yhteen menoon, jatkuvasti, koko ajan, aina; järjestään, kokonaan, alusta loppuun, aivan’ | (1544) 18 esiintymää

- [A-II-212-[LK-14:18]] Ja he rupesit **ierestens** caiki heidens estelemen.
- [A-III-362-[PS-104:0]] **ieriestens** hen ylesluke ne Taiuan / Meren / ia Maan Ihmeliset Cappalet / Joista hen kijttepi.
- [A-III-224-[PS-10:5]] Hen menepi **ieriestens** teghons cansa / Sinun Domios ouat caukana heneste
- [A-III-771-[2MS-19:19]] Ja sen Pasunan heline **ieriestens** eneni swremaxi
- [A-III-78] [Herodes] jx. aiastaica **ierestense** hallitzi
- [A-I-523] Laijna mös armolisesta / ette me sen wanha Inhimisen poisrijsumisen cautta / iuri sinun cuuas rupeisima candamahan / ja nijn **iärghestens** / ydhes wdhesa Inhimisesä – meiden omassa kioldemisesä / sinua noudhatella
- [A-III-153] Summa Colmesta Euangelistast mite enembi sanottu ombi tene Tijstaina / iotca me **iergestens** madham lukia p. Mattheusen / Marcusen ia Lucan. Euangeliumist.

Substantiivin (→) *järki* yksikkövartalosta muodostettu omistusliitteellinen elatiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi. Rinnalla esiintyy vastaava monikkovartaloinen muoto (→) *järistäns*. Äänneasun vaihtelu johtuu sanansisäisen *-rk*-yhtymän astevaihtelua ja äännekehitystä koskevista murre-eroista.

► VKS 1994 *järjestä|nsä, -än*.

järjettömöös s. ’järjettömyys, hävyttömyys’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-131-[MK-7:00]] Hulluus) se on, Tompelus ia **iäriettömös**, Lehimeisten watan

Johdos adjektiivista (→) *järjetöin*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää varmasti, onko johtimen vokaali Agricolalla tarkoitettu ääntyväksi pitkänä vai lyhyenä (*järjettömös*).

► VKS 1994 *järjettömyys*; Jussila 1998 *järjettömyys*.

jär|jetöin, -getöin *a.* 'vailla järkeä oleva, älytön, mieletön' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-420-[ROM-1:21]] heiden **ierghetöin** Sydhemens ombi piminyt
- [A-II-668-[JUD-1:10]] Mutta mite he Loonnon cautta tietäuet / ninquin mwddi **iäriettömet** Pedhot

Johdos substantiivista (→) *järki*.

► VKS 1994 *järjetön*.

järki *s.* 'järki, harkintakyky, ymmärrys, äly, viisaus, ajattelutapa, mieli' (1544) 30 esiintymää

- [A-I-820] temen Mailman wisaus ja **iercki**, eij waijuoin sinun Nimes pjlcaa
- [A-II-456] Christus ombi meiden Terueys) ionga päle caikein Inhimisten toiuo / **ierki** / ia Wijsaus itzense lauckapi.
- [A-III-396-R] Tietemistä) se on / **Jerki** ia Toimitos.
- [A-I-751] Nin mös sisellisesta sijelussa / toijmen cansa olen rickonut / mielen **ierghielle** / muijstolla / ymmerdhyxella / ia tadholla.
- [A-I-519] henen tompelisen ylenwisudhens / tyhmen **ierijens** / itze walitun ymmerdhyxens / taijтамattoman caualudhens

Sanalla on etymologisia vastineita monissa lähisukukielissä. Näistä useimmat ovat tiettyihin taivutusmuotoihin kiteytyneitä adverbeja. Vastineista päätellen *järki*-sanana alkuperäinen merkitys ei ole 'mieli, ymmärrys, äly', vaan mahdollisesti 'järjestys, rivi', johon monet *järki*-sanana johdokset ovat suoraan yhdistettävissä. Sanan etäisempi alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu vanhemman (→) *jälki*-sanana äänteelliseksi variantiksi. Toisaalta sana voisi olla kaupankäynnin yhteydessä saatu laina turkkilaiskielistä (vrt. *piika*). Esim. eräissä Uralin länsipuolella puhutuissa tataarikielissä *järgä* merkitsee riviä tai järjestystä.

► SKES 1955 *järki*; Räsänen 1969 198; Hakulinen 1979 404 alav. 838; SSA 1992 *järki*; VKS 1994 *järki*; EES 2012 *järg*; NES 2020 *järki*.

järkkyväinen *a.* 'vaikuttava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-481] etzi meite tenepene sinun armollas, pyhen hengen cautta, sinun coleista ylesnousemises, **ierkyweisen** woijmas cansa

Verbin *järkkyä* partisiippimuodosta *järkkyvä* johdettu adjektiivi, joka on käännös-vastine saksan partisiippimuodolle *einwirkend*. *Järkkyä* ei esiinny persoonamuotoisena Agricolan teoksissa, ja muutenkin se näyttää nykymerkityksessään tulleen kirjakieleen vasta 1700-luvulla. Agricolalla on kuitenkin samasta vartalosta johdettu (→) *järkyttää*. *Järkkyä* on rakenteeltaan johdos, ja se on ilmeisesti samaa äänteellisesti motivoitua alkuperää kuin (→) *järistä*. Murteissa samaan yhteyteen kuuluvan *järkyttää*-verbin ensisijainen merkitys on konkreettisesti 'panna liikkumaan'.

► VKS 1994 *järkkyvä, järkkyä*.

järkyttää v. 'liikuttaa, taivuttaa' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-476] waicka me itzeme leudheme epekelwottomaxi – – quitengin me siihen **iärkytetem**, sinun ylitzewotawasta armostas – – ette me kylle sytä luleme oleuan [sinua rukoilla]

Johdos samasta vartalosta, joka on kantana adjektiivissa (→) *järkkyväinen*. Agricolan *iärkytetem* on monikon 1. persoonan päätteellä varustettu passiivimuoto, joka on käännösvastine latinan muodolle *permovetur*. Agricolan ainoassa esimerkissä verbin merkitys edustaa *järkyttää*-verbin konkreettisen 'liikuttaa'-merkityksen vertauskuvallista käyttöä.

► Gummerus 1947 254; VKS 1994 *järkyttää*; SMS 1999 *järkyttää*.

järkähtyä v. 'horjua' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-491-[1KOR-15:58]] minun Rackat Welieni, olcatta wahwat, **ierkechtymetä**

Johdos samasta vartalosta, johon perustuu verbi *järkkyä* (→ *järkkyväinen*).

► VKS 1994 *järkähtyä*.

järkäyttää v. 'liikuttaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-538] Minun hoocauxen ia moninaijnen häwitos maan pälle, sinun **ierckeyttekөөн**

Johdos samasta vartalosta, johon perustuu verbi *järkkyä* (→ *järkkyväinen*).

► VKS 1994 *järkäyttää*.

järvi s. 'järvi' (myös kuv.) | (1548) 7 esiintymää, myös Westh

- [A-III-111-[JES-35:7]] carckia paika pite **Järuexi** souitettaman
- [A-II-713-[ILM-20:10]] Ja se Perkele ioca heite wietтели / heitettiin Tulisen ia Tulikiuisen **Jeruen**

Sanalla on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä, saamessa ja volgalaiskielissä. Sille on esitetty balttilainen lainaetymologia, jonka mukaan sana olisi samaa juurta kuin liettuan *jaura* 'suo'. Volgalaiskielten sanat voivat olla erikseen saatuja rinnakkaislainoja.

► SKES 1955 *järvi*; Nuutinen Vir. 1989 497–501; SSA 1992 *järvi*; VKS 1994 *järvi*; Liukkonen 1999 SUST 235 68; EES 2012 *järv*; Junttila 2015 75, 101, 162; NES 2020 *järvi*.

jäätä v. 'järistä, vavahdella' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-340-[JER-10:10]] henen wihans edhes **iäreepi** Maa

Johdos samasta vartalosta kuin (→) *järistä*. Suomen murteissa *järätä* tunnetaan mm. Etelä-Pohjanmaalta ja Karjalasta.

► VKS 1994 *järätä*; SMS 1999 *järistä*.

jäsen s. 'ruumiinosa, ruumiinkohta, (kuv.) ominaisuus; yhteisön osa, johonkin yhteisöön kuuluva henkilö (erit. kristityistä, uskovista ihmisistä)'
(1544) 71 esiintymää, myös Westh

- [A-I-485] Laijna meille totinen elewe wsco / Jonga cautta me mös henehen lijteijisime / ninquin **iesenet** rumihis
- [A-II-482-[1KOR-12:14]] Rumis ei ole yxi **Jäsen**, wan wsia
- [A-III-47-[HES-37:7]] Sielle oli swri Hwmu / quin mine propheterasin. Ja Luut tulit iellens ychten / cukin henen **iäsenehens**.
- [A-II-559-[KOL-3:5]] colettacat senteden teiden **Jäsenen**, iotca Maan päle ouat, Hoorws, Saastasus
- [A-III-229-[PS-15:0]] ne Eleuet ia totiset Seurakunnan **Jäsenet**
- [A-III-20] nin hyuesti waimoki ombi Christusen **iäsen** quin mieski
- [A-II-470-[1KOR-6:15]] Pidheiskö sis minun ottaman Christusen **iäsenet** ia Hooran iäsenixi ne tekemen?

Sanalla on etymologisia vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti. Se kuuluu uralilaisen kielikunnan vanhaan perintösanastoon.

► SKES 1955 *jäsen*; Rapola 1960 *jäsen*; Hakulinen 1969 48–49; UEW 1988 95; SSA 1992 *jäsen*; VKS 1994 *jäsen*; Hahmo 1994a 37–39; EES 2012 *jäse*; NES 2020 *jäsen*.

jätetty s. 'jälkeen jätetty' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-220-[LK-17:31]] Samalmoto / ioca Wainiolla olis / elken palatco **iätettuidhen** ielken.

Verbin (→) *jättää* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

jättää v. 'jättää, lähteä, luopua, erota; mennä edelle tai ohi, jättää taakseen; jättää jäljelle, säästää, säilyttää; jättää (kuoltuaan) jälkeensä; asettaa, sijoittaa; saattaa johonkin tilaan t. asemaan, jonkinlaiseksi, saattaa entiselleen; antaa olla jossakin tilassa tai asemassa, jonkinlaisena, säilyttää ennallaan; antaa, ojentaa, luovuttaa jollekin, antaa jonkun haltuun tai käsiin; antaa perinnöksi; sallia, suoda; antaa (jonkun) tehtäväksi, huoleksi tai noudatettavaksi, jotakin tarkoitusta varten; olla tai jättää tekemättä, laiminlyödä, hylätä, luopua' | (1544) 109 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-113-[MK-1:31]] Wilutauti **ietti** henen
- [A-II-371-[AP-21:3]] quin Cyprus rupes näkymen, **ietime** me sen Wasemalle polelle
- [A-II-145-[MK-12:19]] Jos iongun Welij coolis, ia **iättepi** Waimon – – Nin pite henen Weliens ottaman sen Waimon
- [A-II-17-[UT-E]] **ietti** hen [Eerik Pyhä] tesse S. Henrickin Pijspaxi

- [A-II-210-[LK-13:35]] Catzocat teiden Honen **ieteten** teille kylmille
- [A-I-558] sinun rumis ja weres, sinun pyhes wimeises Echtolisesas – – meille roaxi ia iomaxi **ietteny** olet
- [A-II-605-[IPT-2:21]] Christus mös kersi meiden edesten, ia meille ydhen Esicuuu **ietti**
- [A-II-88-[MT-23:23]] Neite pideis techtemen, ia ei nijte **iättemen**
- [A-III-126-[3MS-26:15]] [Te] minun Lijtton tacaperin **iätette**
- [A-I-490] Ele meite kiusauxehen **ietä**

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on johdos verbistä (→) *jäää*. Agricolan sanonta *tacaperin jättää* merkitsee laiminlyömistä tai hylkäämistä. Agricolalla *jättää* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *jällensjätetty*, *poisjättää*, *ylitsejättää*.

► SKES 1955 *jättää*; SSA 1992 *jättää*; VKS 1994 *jättää*; NES 2020 *jättää*.

jää s. 'jää, jäätnyt vesi, rae' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-13] Swret twlispäädh, ia wilut säädh. mine teen, sijrdhan kirdet ia **iäadh**
- [A-I-226-[lis.DANC-O:70]] **Jäe** ia packainen.
- [A-I-220-[PS-147:17]] Hen wisca **Jeens** ninquin palat

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä ugrilaiskieliin asti. Se kuuluu kielikunnan vanhaan perintösanastoon. Myös indoeurooppalaisen kielikunnan puolella sekä altailaisissa ja siperialaisissa kielissä on samantapaisia sanoja, mutta näiden suhde suomalais-ugrilaisten kielten sanoihin on epäselvä.

► SKES 1955 *jää*; UEW 1988 93; SA 1992 *jää*; VKS 1994 *jää*; Balodis & Pajusalu 2019 FS Kallio 54–57; NES 2020 *jää*.

jäää v. 'jäää, pysähtyä, pysyä, oleskella, joutua olemaan; pysyä jonkinlaisena, jossakin tilassa tai asemassa, pysyä ennallaan, muuttumatta; joutua johonkin tilaan tai asemaan; jäää jäljelle, tähteesi, olla jäljellä, säästyä, säilyä; jäää eloon tai jäljelle jonkun kuoltua tai mentyä, jonkun jälkeen; jäää tekemättä, tulla laiminlyödyksi, hylätyksi, olla tekemättä joltakin; jäää pois, olla poissa'
(1544) 95 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-278-[JH-11:20]] Coska Martha nyt cwli Jesusen tuleuan / ioxi hen wastan hende. Mutta Maria **ieij** cotia istuman.
- [A-II-390-[AP-27:41]] Hahden kieula **iei** Carin päle lijckumat seisoman
- [A-I-90] Nijn caiki Pyhet eläijsens teijt. sentedhen he sijs autuat **ieijt**.
- [A-II-484-[IKOR-13:13]] nyt **iäuet** Usko, Toiuo, Rackaus
- [A-II-131-[MK-8:8]] he ylesotit ne tächteet, Jotca **ieneet** olit
- [A-I-531] Sille se wehe wojjma / ioca **ieij** / se ombi ninquin yxi pieni kipine tuhasa
- [A-III-714] ne Colmet **ieit** prentemet, Taluen estet sen teit
- [A-II-636-[HEB-4:1]] NIn pelietkem sijs ettei me sen Lupauxen / siseltulemasta henen Lepoonsa / vnodhaisi / ia eikengen meiste tacaperin **ieisi**

- [A-II-409-[ROM-E]] ettei ne cochtoliset Töödh tacaperin **ieisi**

Sanalla on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sen etäisempi alkuperä on epäselvä. Vastineita on esitetty myös ugrilaiskielistä, mutta näiden kuuluminen samaan yhteyteen on merkityserojen takia katsottava hyvin epävarmaksi. Myös äännesuhteet ovat siinä määrin ongelmalliset, että alkuperäisen asun täsmällinen rekonstruointi on mahdotonta. Uudemman selityksen mukaan itämerensuomen *jäädä* olisi varhaiskantaindoiranilainen laina, jolloin se olisi samaa juurta kuin esim. muinaisintian *jahā-ti* 'jättää, hylkää'. Tässäkin selityksessä on sekä äänteellisiä että semanttisia ongelmia, joiden takia sitä on pidetty epäuskottavana. Agricolan sanonta *takaperin jäädä* tarkoittaa 'jäää jälkeen, pois, tekemättä'. Agricolalla *jäädä* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (⇒) *jälkiin-*, *jällens-*, *pois-*, *ulos-*, *ylitsejäädä*.

► SKES 1955 *jäädä*; UEW 1988 109; SSA 1992 *jäädä*; VKS 1994 *jäädä*; Koivulehto 1999b 216–217; EES 2012 *jääma*; Holopainen 2019a 110; NES 2020 *jäädä*; Holopainen 2021 SUSA 98 217, 221.

jäähdyttää → jähdyttää

jäänkerkko s. 'jääpuikko' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-225–226-[lis.DANC-O:67]] Kijtteke Herra – – Tuli ia helleh. Rakehet ia **Jeenkerckoij**

Substantiiveista (⇒) *jää* ja *kerkko* muodostettu yhdyssana, josta vanhassa kirjakielessä ei tunneta muita esiintymiä. Murresana *kerkko* on etymologisesti samaa juurta kuin havupuun vuosikasvainta merkitsevä *kerkkä*, jolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Merkitys 'jääpuikko' tunnetaan Etelä-Pohjanmaalla.

► SSA 1992 *kerkkä*; VKS 1994 *jäänkerkko*; SMS 1997 *jääkerkkä*, *kerkkä*.

jäänyt s. 'jäännös' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-443-[ROM-11:5]] Nin ombi mös tapachtanut nyt telle aijalla / neinen Tächtexi **ienyten** cansa / sen Armon wloswalitzemisen ielken.

Verbin (⇒) *jäädä* partisiippimuoto, jota on ilmauksessa *tähteeksi jäänyt* käytetty substantiivin tapaan.

jääpyväinen a. 'jäljelle jäänyt' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-472] Canssain **Jepyeisten** Techtein Autuudhest

Verbistä (⇒) *jäädä* johdetun *jääpyä*-verbin partisiippimuodosta *jääpyvä* johdettu adjektiivi. *Jääpyä* ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä persoonamuotoisena. Murteissa *jääpyä*-verbistä on tietoja Pohjois-Karjalasta, useista pohjalaismurteista ja Kainuusta.

► VKS 1994 *jääpyväinen*; SMS 1997 *jääpyä*.

jääpä s. tai a. 'jäävä' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-2] IX. Sairasten / ia mös Jelkiñ **iepäin** Lohutuxet pyhiste Ramatuista.

Verbin (→) *jäädä* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Partisiipin pääte on alkuperäisessä vahva-asteisessa muodossaan.

jäärli s. 'jaarli, päällikkö, kuninkaan ylin virkamies' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-17-[UT-E]] [Erik XI] lehetti swren Sotauäen tänne Somen maan, henen wäwuyns Birger **Jerlin** cansa, ioca sen Wäen Pämies oli

Laina muinaisruotsin sanasta *järl*, jota nykyruotsissa vastaa *jarl*. Sanasta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► Streng 1915 43; SAOB 1934 *jarl*; SKES 1955 *jaarli*; VKS 1994 *jaarli*.

jäärä s. 'pässi, oinas' | (1551) 4 esiintymää

- [A-III-566-[VLT-1:6]] Henen Pämiehens ouat ninquin ne **Jääret** iotca ei ycten Laituma leude
- [A-III-760-[MAL-1:14]] Mutta forbannattu olcoon se Wiettelie / iolla ombi Laumassans **Järe**

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, jota lainanantajataholla vastaavat mm. liettuan *ėras* ja latvian *jērs*, jotka tosin merkitsevät karitsaa. Myös slaavilaista alkuperää on ehdotettu, sillä merkitykseltään lähempänä olisi muinaiskirkkoslaavin *jarici* 'pukki'.

► Ahlqvist 1866 Suomi 2:6 71; Kiparsky Vir. 1944 383–392; SKES 1955 *jäärä*; Plöger 1973 58–59; SSA 1992 *jäärä*; VKS 1994 *jäärä*; EES 2012 *jäär*; Junttila 2015 102, 108, 199; NES 2020 *jäärä*.

kaadekivi s. 'kompastuskivi, koetuskivi' (kuv.) | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-440-[ROM-9:32]] Minge tedhen? Senteden ettei he site vskosta / mutta ninquin Lain töiste etzit. Sille he ouat louckaneet itzens sen **Caadhekiuen** päle
- [A-III-467-468-[JES-8:14]] [Herra on] yxi **Caadhekiui**, yxi Pahannoxen Callio – – Paulaxi ia Langemisexi Jerusalemin Porgharille

Verbin (→) *kaataa* substantiivijohdoksesta ja substantiivista (→) *kivi* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna, jolloin esiintymä on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► vks 1994 *kaadekivi*; Toropainen 2017 51.

kaakinpuu s. 'häpeäpaalu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-373] Alasti sine **Caakinpuun**, pilatusen keskylle sidhottihin

Substantiiveista (→) *kaakki* ja (→) *puu* muodostettu yhdyssana. Sana on yleinen suomen murteissa, joskin eniten esiintymiä on merkitty Varsinais-Suomesta. Agricolan ainoassa esiintymässä genetiivin näköinen muoto on lyhyt illatiivi, joka on ominainen eräille hämäläismurteille.

► Rapola 1965 195; vks 1994 *kaakinpuu*; sms 1997 *kaakinpuu*.

kaakki s. 'häpeäpaalu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-380] sine kieusille sidhottin **caackihin**

Laina joko muinaisruotsin sanasta *kagh* tai alasaksan sanasta *kāk*. Murteissa *kaakki* esiintyy laajalti länsimurteissa, joskin eniten esiintymiä on Varsinais-Suomesta. Tämä puoltaa ruotsalaista alkuperää. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kaakinpuu*.

► Streng 1915 44; SKES 1955 *kaaki*; SSA 1992 *kaaki*; vks 1994 *kaakki*; Bentlin 2008a SUST 256 65–66; NES 2020 *kaakki*.

kaakottaa → **kakottaa**

kaakottaja → **kakottaja**

kaali s. 'kaali, *Brassica*-suvun viljelykasvi; yl. kasvi; kasvis t. kasvisruoka' (1548) 7 esiintymää

- [A-III-715] Nin caszua – – **Caalit**, Naurit, Hamput
- [A-II-59-[MT-13:32]] Mutta coska se [= sinapinsiemen] ylescawoi / nin hen ombi swrin **caalein** seghas / ia tule puuxi
- [A-II-449-[ROM-14:2]] se ioca heicko ombi, hen söpi **Caalia**

Laina muinaisruotsin sanasta *kaal*, jota nykyruotsissa vastaa *kål*. Sama sana on lainattu myös eräisiin lähisukukielisiin. Ruotsin sana juontuu alkuaan anglosaksin välityksellä latinan sanasta *caulis* 'varsi, kaalinvarsi, kaali', joka puolestaan on peräisin kreikan sanasta *kaulós* 'varsi'.

► Streng 1915 44; SKES 1955 *kaali*; VKS 1985 *kaali*; SSA 1992 *kaali*; VKS 1994 *kaali*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 189–192; NES 2020 *kaali*.

kaanon → **canon**

kaapu s. 'kaapu, päällysviitta' | (1544) 7 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-380] Sijtte sine **capuhun** puetettin / Ja rooco waltican edheste sinulle annettin
- [A-II-105-[MT-27:31]] he risuit henelde **Capun**, ia pughetit henen omijn Waatteins
- [A-III-675-[MIK-2:8]] he röueuet seke Hamen ette **Caawn** ninquin Sodhassa

Laina muinaisruotsin sanasta *kāpa*, jota nykyruotsissa vastaa *kåpa*. Ruotsin sana juontuu keskiajan latinasta, jossa *capa* merkitsee tavallisesti hupullista viittamaista päällystakkia, sellaista jota mm. munkit ovat perinteisesti käyttäneet. Agricolalla *kaapu* esiintyy myös jälkiosana yhdyssanassa (→) *purppurakaapu*.

► Streng 1915 46; SKES 1955 *kaapu*; SSA 1992 *kaapu*; VKS 1994 *kaapu*¹; NES 2020 *kaapu*.

kaari → **taivaankaari**

kaaritella v. 'kaarrella (kuv.), vältellä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-654-[HEB-12:25]] euet ne weltenyet iotca heitens **caaritelit** heneste, ioca Maan päle puhui

Johdos joko verbistä (→) *kaarittaa* tai suoraan tämän kantasanaista *kaari* (→ *taivaankaari*). Murteissa *kaaritella* esiintyy merkityksessä 'kaarrella, kierrellä' paikoin lähinnä Varsinais-Suomessa ja Etelä-Pohjanmaalla.

► VKS 1994 *kaaritella*.

kaarittaa v. 'kiertää, vältellä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-653-[HEB-12:19]] Jonga ne iotca sen [= äänen] cwlit **caaritit**, anodhen ettei se Sana suingan pitenyt heille sanottaman

- [A-II-654-[HEB-12:25]] ios euet ne weltenyet iotca heitens **caaritelit** heneste / ioca Maan päle puhui. Palio wäheemin me / ios me täte caaritamme

Johdos substantiivista *kaari* (→ *taivaankaari*). Murteissa verbistä *kaarittaa* merkityksessä 'kaartaa, kiertää' on eniten tietoja Etelä-Pohjanmaalta, vähemmän Varsinais-Suomesta ja Satakunnasta.

► SKES 1955 *kaari*¹; SSA 1990 *kaari*¹; VKS 1994 *kaarittaa*; SMS 1997 *kaarittaa*.

kaataa v. 'syytää, sysätä' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-689] se meiden sisellinen Inhiminen eij taidha wanhata eijke coolla, mutta – – hedhelmeitzepi, ja muijllen **caatapi**, iotca hen henelde otti

Verbillä on vastineita muutamissa lähisukukielissä. Viron murteellinen *kaadama* saattaa olla lainaa suomesta. Sanavartalon alkuperä on pitkään ollut selvittämättä. Nykykäsityksen mukaan *kaataa* on johdos vanhasta indoeurooppalaisesta lainavartalosta, jota edustaa esimerkiksi saksan *hauen* 'hakata, kaataa'. Agricolalla *kaataa* esiintyy myös jälkiosana yhdysverbissä (→ *uloskaataa*).

► SKES 1955 *kaataa*; SSA 1992 *kaataa*; VKS 1994 *kaataa*; Koivulehto 2009 SUSA 92 417–419; NES 2020 *kaataa*.

kaatua v. 'kaatua, mennä kumoon, suistua; sortua, romahtaa; kuolla, menehtyä; langeta, hairahtua; raueta tyhjiin' | (1544) 15 esiintymää

- [A-III-48-[SRN-11:3]] Cosca Pw **catupi**, etelen eli pohian polen, echke cuhunga paickan hen catu, siehen hen iäpi
- [A-I-259-[PS-7:16]] Haudhan hen caijwoij / Ja walmisti / Ja on sijhen Gropihin **caatunut** / ionga hen oli tehenyt.
- [A-III-332-[PS-82:6]] Senteden teuty caiki Maan Perustoxet **caatuman**.
- [A-I-232-[2SM-22:39]] Mine mestan heite / ia alassärien / ettej heiden pide minua wastanseisoman / Ja he **caatuuat** minun Jalcain ala.
- [A-I-635] me Inhimisten taicka wiholisten kesijn **caadhume**
- [A-III-429-[PS-145:14]] Herra ylespite caiki iotca **caatuuat**, ia ylesnostapi caiki alassullotut
- [A-II-327-[AP-5:38]] ios teme Neuuo eli Teko on Inhimisiste, kylle se **catupi**

Johdos verbistä (→ *kaataa*). Myös johdoksella on vastineita eräissä lähisukukielissä. Agricolalla *kaatua* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→ *alas-* ja *uloskaatua*).

► VKS 1994 *kaatua*.

kadeh s. 'kateus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-201] Neiste caikinaisist swrimist Tuskist / Waiuoist / Kiusauxist / Pacoist / Adhistoxist / **Catehist** / Wihoist / Wainoist / Weiumisist

- [A-I-796] Wariele meite Epewscosta, ia epetoijuosta, ja mös lackamattomast **Catehesta**

Johdos samasta vartalosta, joka on perustana verbissä (⇒) *kadehtia*.

kadehteva → kadehtiva

kade|htia, -ttia v. 'olla kateellinen; vihata, vainota' | (1544) 21 esiintymää

- [A-I-279-[PS-35:19]] huckahan he Silmense iskekeen / iotca minua soottans **cadhechtuiat**.
- [A-I-769] Olen muijnen Autuutta **cadhechtinut**
- [A-II-360-[AP-17:5]] Mutta ne wskomattomat Juttat site **cadhettit** / ia wedhit tygens mutomit Coiri Joutowäeste
- [A-II-483-[1KOR-13:4]] Rackaus on Kerssiueinen ia Laupias. Ei Rackaus **cadhehdi** / ei Rackaus ole ylpie / ei hen ylespaisuta
- [A-III-238-[PS-21:9]] Sinun Kätes leutepi caiki sinun Wiholises / Sinun Oikia kätes leutepi / iotca sinua **cadhechtuiat**.
- [A-III-458-R] Syy / mixi hen heiden wffrins poishylke. Ette he Lehimeisens ylecatzoit / wihasis / **caedit** / tapoit / *etc.*

Verbillä on tarkkoja vastineita vain muutamissa lähisukukielissä. Viron samaa merkitsevä *kadetseda* on samasta vartalosta eri johtimella muodostettu. Sanavartalo *kade-* on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi. Kantagermaaniseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **skap-*, jota edustaa mm. nykyruotsin *skada* 'vahinko'. Sanalle on ehdotettu myös toista germaanista etymologiaa, jonka mukaan *kade* olisi samaa juurta kuin germaanisten kielten 'vihaa' merkitsevä sana, esim. ruotsin *hat*. Tämäkin selitys on mahdollinen, jos kysymyksessä on hyvin vanha laina.

► SKES 1955 *kade*; SSA 1992 *kade*; VKS 1994 *kadehtia*; LÄGLOS 1996 *kade*; NES 2020 *kadehtia*.

kadeht|iva, -eva s. 'kadehtija, vihaaja, vainooja' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-765] En waijnolisten ia **cadhechtewaijdhen** edheste rucollut / En tyhmije opettanut.
- [A-I-156-[TM-16:28]] O minun Jumalan / ette mine saijsin costa minun wihamiesten / ja saijsin minun **cadhehtiuaini** silmein tehde yhden coston.
- [A-I-866] Ette sine meiden wihamiestenne / sortaijadhen ia **cadhettiudhen** / heijden synninse antexiannasit ja heijte känäsit.

Verbin (⇒) *kadehtia* partisiippimuoto, joka on käytetty substantiivina.

kade silmä s. 'kateus, paha silmä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-751] sydhenen salaudhesta, pahat aijatoxet wlostuleuat — petoxet, irttaudhet, **cadhe silme**, rijdhat

Substantiiveista (→) *kade* ja (→) *silmä* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Murteissa *kadesilmä* tunnetaan merkityksessä 'pahansuopa, onnettomuutta aiheuttava katse ja ihminen, jolla sellainen on' etenkin satakuntalais- ja pohjalaismurteissa.

► VKS 1994 *kadesilmä*; Toropainen 2017 51.

kadonnut → **katonut**

kadota, katoa, kaduta v. 'kadota, lakata olemasta, hävitä, haihtua, joutua kadoksiin, eksyä, tuhoutua, joutua perikatoon' | (1544) 48 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-298-[PS-90:7]] Sen teke sinu wihas / ette me nijn lauchdhume / Ja sinun Hirmusudhes / ette me nin eckiste **cadhomme**.
- [A-I-775] ette caiki pahat himot ja halut **cadhoijsit**
- [A-II-261-[JH-6:27]] Tehket roca / ioca ei **catua** / waan site ioca pysypi ijancaikiseen Elemeen
- [A-I-734] etteij sine coskan wiastuijs / ja nijn mine oiikealda tielde **catoijsin**
- [A-II-73-[MT-18:11]] Inhimisen Poica tuli wapauttaman / site quin **catonut** oli.
- [A-II-616-[2PT-3:12]] te odhotatte / ia kiruhdhatte siehen Jumalan peiuen tulemisehen / Jonga cautta Taiuahat Tulesta **catoauat** / ia ne Elementit palaudesta sulauat.

Verbillä on tarkkoja vastineita kautta itämerensuomen. Äännehistoriallisesti moitteettomia vastineita on myös etäsukukielissä samojedia myöten, mutta vastineiden välillä on merkityseroja. Esimerkiksi saamen, mordvan ja ugrilaiskielten vastineet merkitsevät 'jättää'. Tämä ei ole rinnastuksen este, sillä esim. komin vastine merkitsee sekä 'jättää' että 'jäädyä'. Suurempi ero on itämerensuomen ja etäsukukielten välillä, mutta tästä huolimatta rinnastus useimmiten hyväksytään ja verbi luetaan ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Sen alkuperä on kuitenkin kiistanalainen, sillä itämerensuomen verbiä on arveltu myös germaaniseksi lainaksi. Alkumuodoksi on rekonstruoitu kantagermaaninen **skat-*, jota edustaa mm. norjan murteellinen *skata* 'kaventua, suipistua, vähetä'. Joka tapauksessa enemmän kannatusta on rinnastuksella etäsukukielten sanoihin. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä → *peräti-* ja *poiskadota*.

► SKES 1955 *kadota*; Koivulehto 1976b Suomi 120:4 41–45; UEW 1988 115–116; SSA 1992 *kadota*; LÄGLOS 1996 *kadota*; VKS 1994 *kadota*; EES 2012 *kaduma*; NES 2020 *kadota*.

kadotettu a. tai s. 'menetetty, tuhoon t. kadotukseen tuomittu' | (1544) 11 esiintymää

- [A-II-47-[MT-10:6]] Mutta menget paramin nijnen **cadhotettu**in lammasten tyge Israelin hoonest.
- [A-I-728] se collut syndinen iellenswircko, ja se **cadhotettu** sydhemens tyge palaija
- [A-I-566] site rochkiambana mine tulen sinun tyges / iota wissimen mine tunnen itzeni **cadhotetuxi**

Verbin (→) *kadottaa* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

kadotos → kadotus

kadottaa v. 'kadottaa, menettää, joutua luopumaan jostakin; hukata; hävittää, turmella, tuhota, tappaa; saattaa kadotukseen, tuomita, kirotta'
(1543) 191 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-50-[MT-10:39]] Joca leyte henen hengens / henen pite sen **cadhottaman** / Ja ioca hengens **cadhottapi** / minun techten / henen pite sen leutemen.
- [A-III-41] [Pakanat] ouat murectineet ia sureneet heiden [kuolleiden] ysteuie^{nse} polesta, ette he ne **cadotit**
- [A-I-367] Maa silloin iärisi / ia Auringo walkeuns **cadhotti**
- [A-II-214-[LK-15:9]] mine leusin minun peningin, ionga mine **cadhotin**
- [A-I-203-[PS-34:17]] Mutta Herran Silmicasuo seijsa ylitze pahanteckiadhen / nijn / ette hen maasta heiden muistonsa **cadhotta**.
- [A-I-135-[NEH-9:31]] Quitengin sinun ylenpaldisest laupiudhestas et ole sine heite iuri perettin **cadhottanut** / eijke heite ylenandanut
- [A-I-259-[PS-7:14]] Ja on pannut iendeillen swrman noolen / hen on walmistanut henen pijlinsä **cadhottamahan**.
- [A-O-13-[MK-16:16]] Joca vsco^{pi}, ia castetan, hen tule autuaxi, Joca tas ei vsco, se **cadhotetan**.

Johdos verbistä (→) *kadota*. Agricollalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskadottaa*.

► VKS 1994 *kadottaa*.

kadottaja s. 'tuhooja' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-477-[1KOR-10:10]] Elket te mös Napisko, ninquin mwtomat heiste Napisit, Ja olit mestatudh **Cadhottaialda**
- [A-II-688-R] Abaddon apollijon / turmelia eli **cadhottaia**.

Johdos verbistä (→) *kadottaa*.

► VKS 1994 *kadottaja*.

kadot|us, -os s. 'turmio, tuho, perikato; tuomio, kirous, helvetti'
(1544) 87 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-114-[5MS-32:35]] heiden **cadhotoxens** aijca ombi leszne
- [A-III-285-[PS-52:5]] Sine puhut kernasti caiki mite **cadhotoxen** sopiuat / wären Kielen cansa.
- [A-II-551-[FIL-3:18]] Ne Christusen Ristin wiholiset / ioinenga Loppu ombi **cadhotus**
- [A-III-83] tiedhen itzeni senteden ansannuen heluetin ia ijancaikisen **cadhotuxen**

Johdos verbistä (→) *kadottaa*. Kansankielessä *kadotus* esiintyy samoissa merkityksissä Raamatun kielestä opittuna.

► VKS 1994 *kadot|us, -os*.

kaduta → **kadota**

kahda *adv.* 'kahtaalle, kahteen suuntaan, kahdella tapaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-469] [Anna, etten] mine perkelen wihoisa saastuisi, enge ychtengen exyyheen sekannuisi, Jotca **cadha** ändeuet sijte turmelemattomast oijkeudhest

Hämärtynyt taivutusmuoto, mahdollisesti **k*-päätteinen latiivi, lukusanasta (→) *kaksi*. Agricolan ainoassa esiintymässä *kahda* muodostaa sanaliiton verbin (→) *ääntää* 'sanoa, lausua' kanssa, jolloin sanaliiton merkitys on lähinnä 'panetella, väaristellä'. Sanaliitto on käännös latinan prefiksiverbistä *dissono*.

► Gummerus 1947 247; Hakulinen 1979 108–109; VKS 1994 *kahdaääntää*.

kahde|ksan -ksen *num.* '8, kahdeksan' | (1543/1559) 15 esiintymää, myös UpsE

- [A-O-23] Yxi 1. Caxi 2 Colme 3 Nelie 4 Wisi 5 Cusi 6 Seitzeme 7 **Cadexen** 8 Ydexen 9 Kymenen 10
- [A-III-388-[PS-119:0]] Teme Psalmi on Ebreerin Bokstauin ielkin asetettu / ette cungin alla **cadhexan** Wersue on.
- [A-III-680-[MIK-5:5]] Sille henen wastans seitzemen Paimenda ia **cadhexen** Pämiest henen ylitzens pite ylesheräyttemen
- [A-II-256-[JH-5:5]] oli sielle yxi Mies, ioca **Cadhexan** neliettekymmende wootta oli Kipiä maanut
- [A-III-721-[HGG-E:0]] se Coria Tarquinius – – ionga Bruto, **cadhexan** wodhen ielken, Wallasta poisaioi
- [A-I-39] Auringoijsen. Laskeus – – Polel **Cadexa** – – **Cadhexal**

Sanalla on vastineita itämerensuomessa, saamessa ja volgalaiskielissä. Tosin etäsukukielten vastineiden rakenne on siinä määrin hämärtynyt, ettei alkuperäisen äänneasun selvittäminen ole niiden avulla mahdollista. Sana on muodostettu ikivanhasta numeraalista (→) *kaksi*, mutta kysymys jälkiosan rakenteesta ja taustasta on kiistanalainen. Useiden selitysten mukaan *-deksan* saattaisi olla ikivanha laina indoeurooppalaisesta lukusanasta **dek'm* 'kymmenen', jota edustaa esim. latinan *decem*. Tätä selitystä on pidetty äännehistoriallisista syistä arveluttavana. Lisäksi heikkoutena on se, että minkään suomensukuisen kielen ei ole voitu osoittaa lainanneen samaa elementtiä kymmentä merkitsevänä peruslukusanana. Sitä paitsi suomen *kahdeksan*-sanassa voidaan *kaksi*-sanan vartaloon kuuluvaksi osuudeksi tulkita *kahd-* tai *kahde-* (= *kaksi*-sanan vartalo), joten "selittämätöntä" osaa on ai-noastaan *-eksan* tai *-ksan*, ei *-deksan*. Vaihtoehtoisen selityksen mukaan *kahdeksan* on muodostettu kokonaan omaperäisistä aineksista. Jälkiosa *-eksan* on tulkittu ikivanhan kieltoverbin (*e-*, → *ei*) taivutusmuodoksi, joten *kahdeksan*-sanan alkuperäinen merkitys olisi 'kahta ei ole olemassa, kaksi puuttuu (kymmenestä)'. Lukusana (→) *yhdeksän* voidaan selittää vastaavalla tavalla muodostetuksi *yksi*-sanasta. Agricolalla esiintyvä variantti *kahdeksen* tunnetaan kansankielestä lähinnä Varsinais-Suomessa ja Kymin murteessa. Yhdistettyjen lukusanojen asemesta

Agricolan kielessä esiintyy sanaliittomuotoisia määrän ilmauksia (*Cadhexan neliettekymmende* '38').

► SKES 1955 *kahdeksan, yhdeksän*; E. Itkonen 1973 FUF 40 336–337; UEW 1988 643–644; SSA 1992 *kahdeksan*; VKS 1994 *kahdeks|an, -en*; Koivulehto 1999b 220, 224–225; Parpola 1999 198–199; EES 2012 *kaheksa*; Toropainen 2017 63–65; Holopainen 2019a 277–278; NES 2020 *kahdeksan*.

kahdeksan kieli s. 'kahdeksankielinen näppäilysoitin' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-219-[PS-6:1]] Daudin Psalmi edhelweisattapa **Cadhexan kielen** päle

Lukusanasta (→) *kahdeksan* ja substantiivista (→) *kieli* muodostettu soittimen nimitys. Agricolan molemmat esiintymät ovat sanaliittoja, mutta vastaavan tapaiset (→) *kymmenenkieli* ja (→) *kymmenkielinen* esiintyvät myös yhdyssanaksi kirjoitetuina. Psalmien alkutekstissä esiintyy tällä kohtaa heprean *nēgīnā*, jonka voi tulkita tarkoittavan näppäiltävää kielisoitinta.

► Häkkinen Vir. 2010a 335, 343.

kahdeksan|kymmentä, -kymmentä, kahdeksen|kymen, -kymmentä num. '80, kahdeksankymmentä' | (1543/1559) 5 esiintymää

- [A-O-24] Caxikymen 20 Colmekymen 30 Neliekymen 40 Visikymen 50 Cusikymen 60 Seitzemenkymen 70 **Cadexenkymen** 80 Ydexenkymen 90 Sata 100
- [A-I-298-[PS-90:10]] Meiden Elinaijkam pysypi seitzemenkymmende wootta / eninnäki **cadexenkymmende** aijastaika
- [A-II-160-[LK-E]] Ja hen eli **Cadhexankymende** ia nelie aiastaica Waimotoin.
- [A-III-345-[PS-90:10]] Meiden Eliaicam pysypi – – eninneki **Cadhexankymmende** wootta

Numeraaleista (→) *kahdeksan* ja (→) *kymmen(en)* yhdistetty perusluku, joka Agricolalla esiintyy myös useampiosaisen lukusanailmausten osana.

► Toropainen 2017 63–65.

kahdeksantoista → **kahdeksentoista**

kahdeksantoistakymmentä num. '18, kahdeksantoista' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-208-[LK-13:11]] [Yhdellä vaimolla] oli Sairaudhen Hengi **cadexantoistakymende** wootta
- [A-II-209-[LK-13:16]] Eikö mös pideis teme Abrahamin Tyter Sabbathina pästetemen teste siteeste / iolla Sathanas on io **cadhexantoistakymende** wootta henen sitonut?

Perusluvusta (→) *kahdeksan*, järjestysluvusta (→) *toinen* ja perusluvusta (→) *kymen(en)* yhdistetty perusluku, jonka synonyymina Agricolalla esiintyy (→) *kahdeksentoista*.

kahdeks|as, -es *num.* ja *a.* '8., kahdeksas' | (1543) 15 esiintymää, myös Westh

- [A-O-7-[2MS-20:16]] **Cadhexes** Ele ole wäre toodhistaija / sinun leHEMEISES wASTAN.
- [A-II-165-[LK-1:59]] se tapactui **Cahdexandena** peiuene
- [A-III-728-[SAK-1:1]] **Cadhexenna** Cwcautena sine Toisna woonna Kuningan Dariusen / tapactui Teme HERRAN Sana ZacharJan tyge

Perusluvusta (→) *kahdeksan* johdettu järjestysluku. Variantti *kahdekses* tunnetaan lähinnä Varsinais-Suomen eteläosassa ja Kymissä.

► VKS 1994 *kahdeks|as, -es*.

kahdeksaskymmen *s.* 'kahdeksas kymmenluku, luvut 71–79'
(1548) 1 esiintymä

- [A-II-330-[AP-7:14]] Nin legetti Joseph ia annoi toodha henen Isens Jacobin / ia caiken henen SughunsA / wisi Hengi **cadhexattakymmende**.

Järjestysluvusta (→) *kahdeksas* ja perusluvun (→) *kymmenen* partitiivista muodostettu määrän ilmaus, jota on käytetty analyyttisen lukusanailmauksen ('75') osana.

kahdeksen → **kahdeksan**

kahdeksenkymen → **kahdeksankym(m)entä**

kahdeksentoista *num.* '18, kahdeksantoista' | (1543/1559) 1 esiintymä

- [A-O-23] xviiij Decem et octo **Cadexentoista** 18

Peruslukusanan (→) *kahdeksan* variantista *kahdeksen* ja järjestysluvun (→) *toinen* partitiivista yhdistetty elliptinen lukusana, jossa *toinen* viittaa järjestyksessä toiseen kymmenlukuun. Agricolalla esiintyy myös rakenteeltaan täydellisempi synonyymi (→) *kahdeksantoistakymmentä*.

► VKS 1994 *kahdeksantoista*.

kahd|esti, -iste, -isti *adv.* 'kahdesti, kaksi kertaa' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-152-[MK-14:30]] ennenquin tene öene Cuckoi **cahdiste** laula, sine colmaisti minun kiellet
- [A-II-167-[MK-14:30]] Tenepene telle öelle ennen quin cuckoi **cadhisti** laulapi / sine minun kolmasti kiellet.
- [A-II-221-[LK-18:12]] **Cadhesti** wijkos mine paaston / ia annan Tijunnin caikista quin minulla on.
- [A-II-668-[JUD-1:12]] He ouat wedhettömet piluet iotca twlesta ymberinsaeta / paliahat hedelmättömet puut / **cahdesti** coolluet / ia iurinense reiueistut

Lukusanasta (→) *kaksi* johdettu adverbi. Kaikki Agricolan käyttämät variantit tunnetaan murteista.

► VKS 1994 *kahdesti*.

kahdist|e, -i → kahdesti

kahilisto s. 'kaislikko' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-180-[JON-2:6]] **Cahilisto** peitti minun pääni

Johdos substantiivista *kahila*, joka kuuluu *kaisla*-sanon murrevariantteihin. Agricolan kielessä esiintyvät variantit (→) *kaisila*, *kaisela*. Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **gaisilan*- edustaa mm. ruotsin *gissel* 'vitsa'. Germaanisesta sanan äänneasu on ollut suomensukuisten kielten kannalta outo, joten lainavastineissa on runsaasti variaatiota. Suomen murteissa *kah(i)listo* tunnetaan etenkin Satakunnassa ja Hämeessä.

► SKES 1955 *kaisla*; SSA 1992 *kaisla*; VKS 1994 *kahilisto*; LÄGLOS 1996 *kaisla*; EES 2012 *kaisel*; SMS 1997 *kaislisto*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 252.

kahle s. 'kahle, käsi- t. jalkaraudat, kettinki' (myös kuv.) | (1544) 23 esiintymää

- [A-I-223-[PS-149:8]] Ne pyhet pite – – Heidhen Kuningastans sijtoman **cahlehin** / ja heiden Knapins Rautabultihin.
- [A-II-122-[MK-5:4]] hen oli vsein Jalcapuis ia **Cahleis** sidhottuna
- [A-II-614-[2PT-2:4]] [Jumala] ombi heite pimeyden **cahleilla** Heluettijn söxenynt
- [A-II-711-[ILM-20:1]] JA mine näin ydhen Engelin alasastuuan Taiuahasta / iolla oli Sywuydhen Auain / ia swren **Cahlen** henen Kädhesens.

Sanalla on vastineita muutamissa lähisukukielissä. Sanan rakenne viittaa johdosperäisyyteen, ja sille on ehdotettu useita lainaetymologioita, samoin etymologista yhteyttä *kahlata*-verbiin. Uusimman lainaselityksen mukaan *kahle* olisi vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista lähtömuotoa **χasliōn*-edustaa mm. nykyruotsin *hässla* 'pellavakimppu'. Ajatuksena on, että sana olisi alkuaan merkinnyt sidontavälinettä. Suomen murteissa rinnakkaisasuna esiintyy myös kimppua, lyhdettä, olkikupoa ym. merkitsevä *kahlo*, joka sopii vielä tarkemmin yhteen germaanisesta lähtömuodon kanssa.

► SKES 1955 *kahle*; EEW 1982–1983 650; SSA 1992 *kahle*; VKS 1994 *kahle*; LÄGLOS 1996 *kahle*; EES 2012 *kahl*; Koivulehto & Kallio 2016 SUST 274 458; NES 2020 *kahle*.

kahta adv. → kaksi

kahtalainen a. 'kahdenlainen, kaksinainen; kaksinkertainen' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-451-[ROM-14:00]] **Cachtalaiset** Christitut ouat. Mutomat ouat wahuat Wskossa, ia mutomat heicot.

- [A-III-593-[DAN-E:0]] [Jumala] ydhen Borgharin Poian – – **cachtalaisexi** Keisarixi, Babelis ia Persias teki
- [A-III-519-[JES-61:7]] Teiden häueistuxen teden pite **cactalaisen** Cunnian oleman / ia häpien teden pite heiden riemuitzeman heiden Pelloisans. Sille heiden pite **cactalaista** omistaman heiden Maasans / heille pite ijancaikisen riemun oleman.

Johdosta muistuttava yhdyssana, jonka alkuosana on lukusanan (→) *kaksi* partiitiivi ja jälkiosana johdos ruotsalaisperäisestä lainasanasta *lai, laji*. Sanasta on eniten murretietoja Kaakkois-Hämeestä ja Kymenlaaksosta.

► Hakulinen 1979 161–162; VKS 1994 *kahtalainen*.

kahtalaisest *adv.* 'kaksinkertaisesti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-542-[JER-16:18]] mine tadhon heiden pahatecons ia syndins, **cactalaisest** costa

Adjektiivin (→) *kahtalainen* loppuheittoinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kahtalaisesti*.

kahti|a, -i *adv.* 'kahtia, kahteen osaan' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-157-[MK-15:38]] Ja Templin purie halkeisi **cachtia** / ylhelde hamahan alhalle.
- [A-II-315-[AP-1:18]] Teme *ombi* ansanut sen Pellon Wärydhen palcasta / ia itzens hirtti / ia on keskelde **cacthi** pacachtanut
- [A-III-173-[AP-1:18]] [Juudas] pacacti keskelte **cactia**, ia caiki henen siselyxen wlos warisit

Hämärtynyt tulosijamuoto, todennäköisesti **k*-päätteinen latiivi, lukusanasta (→) *kaksi*.

► Hakulinen 1979 108–109; VKS 1994 *kahtia*.

kaihittaa *v.* 'peittää näkyvistä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-526] ios sine [Jumala] itzes **caijhidhat** – – eij hen [palvelijasi] sijs woij ioosta sinun keskydhes tiete mödhen

Johdos substantiivista *kaihi*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä. Silmän samentumaa, peittävää kalvoa, murteissa myös verhoa, peitettä, suojaa, varjoa tms. merkitsevällä *kaihi*-sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Sitä on yritetty todistaa ikivanhaksi omaperäiseksi elementiksi esittämällä etäsukukielistä kelmua tai kuorta merkitseviä vastineita, mutta näitä rinnastuksia ei nykyään yleensä hyväksytä. Eräiden selitysten mukaan *kaihi*-sanana kanta-vartalo olisi germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χaiχa*-z edustaa mm. gootin *haihs* 'yksisilmäinen'. Samaan indoeurooppalaiseen sanaperheeseen kuuluu mm. latinan *caecus* 'sokea, hämärä, pimeä'. Merkitysero on niin suuri, ettei selitystä voi ilman muuta hyväksyä, vaikka toisaalta lainautumisen mahdollisuutta ei kokonaan voi sulkea poiskaan. Melkoisesti kannatusta on selityksellä, jonka

mukaan itämerensuomen *kaihi* kuuluu yhteen ikävää, kaipausta, halua, puutetta, kateutta yms. merkitsevän (→) *kaiho*-sanan kanssa. Nykykielessä merkitysero näyttää epäilyttävän suurelta, mutta sillaksi sopivia muotoja ja merkityksiä löytyy sekä murteista että lähisukukielistä. Tosin myös *kaiho*-sanan perimmäinen alkuperä on epäselvä. Suomen kirjakielessä *kaihi* on ensi kertaa mainittu vuoden 1642 Raamatussa. Agricolan verbiesiintymän lukutapa on epävarma, se voi olla *kaihiittaa* tai *kaihihtaa*. Asusta *kaihihtaa* ei ole muita esimerkkejä vanhasta kirjakielestä eikä murteistakaan. *Kaihiittaa* on merkitty Utajärveltä merkityksessä 'estää näkemästä'. Asusta *kaihtaa* on luotettavia esimerkkejä vasta 1700-luvulta.

► Nirvi 1955 Suomi 107:1 66–79; SKES 1955 *kaihi*; SSA 1992 *kaihi*; VKS 1994 *kaihtaa*; LÄGLOS 1996 *kaihi*; SMS 1997 *kaihiittaa*; EES 2012 *kae*; NES 2020 *kaihi*, *kaihtaa*.

kaihtaa → kaihiittaa

kaihtua *v.* 'sokeutua, hämärtyä' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-177-[VLT-5:17]] Sentehden ombi mös meiden Sydhemet murehisans / Ja meiden silmet ouat **caichtunuet** Zionin woren tehden
- [A-I-634] ledhette sinun pyhe henges – – iota paitzi emme me tunne oma häpijetem ja heijuttem / mutta se on iuri meilde **caichtunut**

Johdos substantiivista *kaihi* (→ *kaihiittaa*). Murresanana *kaihtua* tunnetaan merkityksissä 'haalistua, kalveta, heiketä' lähinnä eräissä pohjoissavolaisissa ja keski-suomalaisissa murteissa.

► SKES 1955 *kaiha*; SSA 1992 *kaihi*; VKS 1994 *kaihtua*; SMS 1997 *kaihtua*; NES 2020 *kaihtaa*.

kaikellamuodolla *adv.* 'kaikella muotoa, kaikin tavoin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-594-[TIT-2:7]] **Caikellamodholla** aseta itzes Esicuuaxi hyuihin Töihin

Kvanttoripronominin (→) *kaikki*² ja substantiivin (→) *muoto* muodostamasta adessiivisijaisesta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi, jonka esikuvana on mahdollisesti ollut Lutherin vastaavassa kohdassa esiintyvä *allenthalben*.

kaike|ni, -nni *adv.* 'kokonaan, peräti; sangen; varmaan; kuitenkin, edes' | (1544) 31 esiintymää

- [A-III-44] Inhimisen Loondo ombi nin **caikeni** turmeltu
- [A-I-700] Sinun Armoias me rucoilema / ette sine caiki pahain neuuoin pesät / willitizisit / sekotajisit / ja **caikenni** hemmenajisit
- [A-I-206-[PS-104:1]] Herra minun Jumalan, sine olet **caikenni** Cunnialinen
- [A-II-92-[MT-24:43]] ios tiedheis Perenisende, mille hetkelle Warghas olis tuleua, **caikeni** hen waluois
- [A-III-613-[HOS-4:15]] Israel, ios sine **caikeni** tadhoh Hoorintedhä, elken senuoxi Juda wighalisexi tulco.
- [A-II-476-[IKOR-9:22]] Mine olen iocaitzelle techty caikinaisexi, senpäle ette mine **caikeni** mwtoimat autuaxi tekisin.

Kvanttoripronominista (→) *kaikki*² sijapääteen tapaisella historiallisella terminatiivin päätteellä johdettu adverbi.

► Hakulinen 1979 230; VKS 1994 *kaikenni*.

kaikenrakkain *a.* 'kaikkein rakkain' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-513] O Minun **Caikenrackain** Herra

Superlatiivin yksiköllisestä vahvistussanasta *kaiken* (→ *kaikkein*) ja adjektiivin (→) *rakas* superlatiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadjektiivi, jonka mallina voi olla alkutekstin *allerliebster*. Agricolalla samanfunktioiset osat (*kaikkein rakkain*) esiintyvät myös sanaliittona.

kaikenylimäinen *s.* 'kaikkein ylimmäinen, Jumala' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-332-[AP-7:48]] se **Caikenylimeinen** ei asu nijse Templis, iotca Käsille techthyt ouat

Superlatiivin yksiköllisestä vahvistussanasta *kaiken* (→ *kaikkein*) ja merkitykseltään superlatiivisen adjektiivin (→) *ylimäinen* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysnomini, jonka mallina on saattanut olla Lutherin *allerhöchste*. Agricolalla samanfunktioiset osat (*kaikkein ylimäinen*) esiintyvät myös sanaliittona.

kaiketi, -n, kaiketen *adv.* 'kokonaan, täysin, todella, totisesti, kaikessa, välttämättä, ehdottomasti; kaiketi, arvatenkin, varmaan' | (1544) 26 esiintymää, myös Westh

- [A-I-177-178-[VLT-5:20]] Mixis meidet nijn **caiketi** wnohdat?
- [A-III-274-[PS-44:24]] Yleshereitze HERRA / Mixis macat? waluo / ia ele meite poissyse **caiketicka**.
- [A-II-634-[HEB-2:17]] [Jeesuksen] piti **caiketi** henen Weliens caltainen oleman
- [A-I-553] Joca neite **caiketin** halaija, se sanokan sydhemens pohiasta Amen
- [A-I-859] **Caiketin** ombi colmeus sijne yxineijsudhes, Ja yxineijsus colmeudhes cumartapa
- [A-II-547-[FIL-1:20]] mine **caiketi** odhotan ia toiuon, ettei mine misseken cappalesa häpien alaisexi tule
- [A-II-364-[AP-18:21]] **Caiketen** minun tule olla Jerusalemis telle Juhlalla ioca nyt edesseiso.
- [A-II-641-[HEB-7:12]] cusa Pappius mutetan, sijne piti mös **caiketikin** Lain mutetaman
- [A-II-174-[LK-4:23]] Ja hen sanoi heille / **Caiketin** sanocat minulle teme wertaus / Läkeri parana itzes.

Kvanttoripronominin (→) *kaikki*² yksikkövartalosta johdettu adverbi. Muotoon saat-
taa liittyä liitepartikkeli *-ka* tai *-kin*. Variantti *kaiketen* tunnetaan Varsinais-Suomesta.

► Hakulinen 1979 111; VKS 1994 *kaiketi*.

kaikinpaikoin *adv.* 'kaikkialta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-644-[HEB-9:4]] se cullainen Pyhensawunastia, ia sen Testamentin Arcu, **caikinpaicoin** Cullalla yltizewedhetty

Kvanttoripronominin (→) *kaikki*² ja substantiivin (→) *paikka* muodostamasta, monikon instruktiivissa olevasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi, jonka mallina on saattanut olla Lutherin *allenthalben*.

kaiki|ten, -tin, -tein *adv.* 'kokonaan, kaikessa, totisesti, kaiken kaikkiaan' (1544) 10 esiintymää

- [A-I-354] sinun wihajisudhes witzauxet / iotca me meiden syndijemme tädhen ansatzem / **caikiten** meilde poiskienne
- [A-II-637-[HEB-4:15]] Sille ei meille ole ylimeinen Pappi / ioca ei taidha henens armacta meiden Heickoudhen päle / waan ioca kiusattu ombi **caikitein** / ninquin mekin / quitengin ilman synnite.
- [A-III-450-[2SM-23:6]] ne Jumalattomat Belian Inhimiset pite **caikiten** vlosiuritettaman, quin Oriantappurat
- [A-II-185-[LK-7:26]] Tahdoittako nähdä Prophetan? **Caikitin** mine sanon teille, ia enembi quin Propheta

Kvanttoripronominin (→) *kaikki*² monikkovartalosta johdettu adverbi. Murteissa adverbi tunnetaan merkityksessä 'kaiketi, arvatenkin' lähinnä Pohjois-Karjalan ja -Savon pohjoisosassa sekä Keski-Pohjanmaalla ja Kainuussa. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen adverbi (→) *kaiketi*.

► VKS 1994 *kaikiten*; SMS 1997 *kaikite*.

kaikkein *adv.* 'kaikkein, kaikista' | (1544) 67 esiintymää

- [A-II-404-[ROM-E]] [Karta] **caikein** tyhmimet Tompeli
- [A-II-644-[HEB-9:3]] Mutta sen toisen Esiripun tacana oli se Maia / ioca cutzutin se **caikein** pyhin.
- [A-II-85-[MT-22:27]] Mutta **caikein** wijmen cooli mös se waimo.
- [A-I-522] sinun päwirckaas pyhesse hengesse – – **caikein** wickelimmesta ja wisumasta odhottajisima
- [A-I-687] Me kijteme sinua **caikein** armolinen Ise
- [A-III-683-[MIK-7:4]] Se caikein paras heiden seasans, on ninquin Oriantappura, Ja se **caikein** Toimelisembi, ninquin Odhaket

Kvanttoripronominin (→) *kaikki*² yksikkövartalosta muodostettu monikon genetiivi (ns. monikon 2. genetiivi), joka on kiteytynyt adverbiksi. Adverbi esiintyy sekä superlatiivisen ilmauksen vahvistussanana että superlatiivisuuden ilmaisimena positiivin tai komparatiivin yhteydessä. Sama muoto esiintyy Agricolalla myös normaalina paradigmaan kuuluvana genetiivinä toisin kuin nykysuomen kirjakielissä, jossa monikon genetiivit *kaikkien* ja *kaikkein* ovat funktioltaan eriytyneet.

Agricola käyttää superlatiivin yhteydessä vahvistussanana joissakin harvoissa tapauksissa myös yksikön genetiiviä (*ia anna meille leute ja tuta / sen caiken rackaijman maijstun ja mackiudhen* [A-I-789]) sekä yksikön partitiivia (*O Caikea laupijain Ise* [A-I-816], joko assimiloitunutta partitiivia tai päätteensä menettänyttä genetiiviä esimerkiksi *Öö caike pisin* [A-I-28]), monikon partitiivia (*hen on caikia swrin* [A-II-276-[JH-10:29]]) ja monikon instruktiivia (*mine nijn olen sen caikin paran Jumalan neuuot ylencatzonut* [A-I-745], mutta nämä on laskettu vertailun ilmauksina *kaikki*-kvanttorin esiintymiin. Kaikki samat vertailurakenteet tunnetaan myös murteista.

► Punttila 1985 136–157; VKS 1994 *kaikkein*.

kaikkeinjaloin *a.* 'kaikista jaloin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-380-[AP-24:2]] *me swres Rauhas eleme sinun allas / ia monda hyue Asiata päteten tesse Canssas / sinun Toimes cautta / **Caikeinialoin** Felix*

Superlatiivin vahvistusadverbin (→) *kaikkein* ja adjektiivin (→) *jalo* superlatiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadjektiivi, jonka mallina voi olla Lutherin *allerteuerster*.

kaikkeinkalliin *a.* 'kaikkein kallein' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-715-[ILM-21:11]] *sen walkeus oli **caikeincalliman** Kiuen motoinen / ninquin yxi kircas Jaspis*

Superlatiivin vahvistusadverbin (→) *kaikkein* ja adjektiivin (→) *kallis* superlatiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadjektiivi, jonka mallina voi olla Lutherin *alleredelsten*. Agricolalla samat osat esiintyvät myös sanaliittona.

kaikkeinkorkein *a.* 'kaikista korkein, korkea-arvoisin' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-291-[PS-57:3]] *Mine hwdhan Jumalan tyge, sen **caikeincorkeiman***
- [A-III-342-[PS-89:28]] *Ja mine tadhon asetta henen Esicoisexi / **Caickeincorkeimaxi** Kuningasten seas Maan päle.*

Superlatiivin vahvistusadverbin (→) *kaikkein* ja adjektiivin (→) *korkia* superlatiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadjektiivi, jonka mallina voi olla Lutherin *Allerhöchsten*. Agricolalla samat osat esiintyvät myös sanaliittona.

kaikkeinkorkia *a.* 'kaikkein korkein' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-160-161-[lis.2AK-O:7]] *sine olet **caikeincorckia** Herra Jumala maan pälle*

Superlatiivin vahvistusadverbin (→) *kaikkein* ja adjektiivin (→) *korkia* positiivi-superlatiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadjektiivi. Positiivi-superlatiivin funktiossa tunnetaan sekä suomen kaakkoismurteissa että useissa

sukukielissä. Agricolalla esiintyy myös sanaliittomuotoisia positiivisuperlatiiveja, esim. [A-I-818] *Mine caikein wihileijnen syndinen / epekeluotoin olen.*

► Punttila 1985 100–101; VKS 1994 *kaikkein*.

kaikkeinpyhin *a.* 'kaikkein pyhin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-387] caikein sinun wighattomadhan, ja **caikeinpyhimen** weri pisarain tedhen

Superlatiivin vahvistusadverbin (→) *kaikkein* ja adjektiivin (→) *pyhä* superlatiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadjektiivi. Agricolalla samat osat esiintyvät myös sanaliittona.

kaikki¹ *adv.* 'kaikkein; kerrassaan, suorastaan' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-649] anna mös henen cauttans / wisaudhen / ymmerdhyxen / awun / ia sijelun ia rumin woijman / **caiki** neurimesti sinua **caikissa** palueleman.
- [A-I-339-[JER-20:9]] kärssiesen mine wäsyn, ia olin **caiki** herwochtunut

Sama sana kuin universaalinen kvanttorigonomini (→) *kaikki*². Adverbina sana on taipumaton.

kaikki² *pron.* 'kaikki, jokainen, joka ainoa, kaikki yhdessä; koko, täysi; kaikenlainen' (1543) n. 3900 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-16-[1KOR-11:25]] iocatta teste **caiki**
- [A-II-446-[ROM-12:4]] **caikilla** Jesenille ei ole yxineinen Wirca
- [A-III-175-[MK-15:12]] Nin he taas **caikin** hudhit, Ristinnaulitze
- [A-O-14-[MT-28:19]] ette he [pakanat] piteuet **caiki** mite mine olen teille keskenyt
- [A-II-167-[LK-2:10]] mine ilmotan teile swren ilon, ioca tuleua on **caikelle** Canssalle
- [A-I-193] Sinua ijancaikista ijse kunioijta **caiki** maailma.
- [A-II-102-[MT-26:59]] Mutta Pappedhen pämiehet ia Wanhimat / ia **caiki** Radhi / etzit wäre todhistust Jesusta watan
- [A-O-14-[MT-28:18]] Minulla on annettu **caiki** weki / taiuahas ia maasa.
- [A-I-612] **CAiki** minun wäken eij miteken ole / **Caiki** minun wisauthen on sockeus / ia ylimeinen hulluus **Caiki** minun wanhurscauten ja elemen on heluettijn cadhotettu
- [A-I-237-[JUDIT-16:20]] Sille **caiki** wffri / ja Raswa ouat sangen halwat sinun edhesses
- [A-II-540-[EF-5:3]] Mutta Hoorutta ia **caiki** Riettautta / eli Ahneutta / elket andaco ensingen teiden seasan mainitta
- [A-II-559-[KOL-3:11]] ei ole Greki ia Judeus – – Oria, Wapah, waan **caiki caikesa** Christus
- [A-O-20] Sille mine annan minun itzen / rumin / ia sielun ja **caiki** tynni / quin minulla ombi / sinun haltuus ia kesijs.
- [A-II-390-[AP-27:37]] oli meite Hahdesa **caiki** ychten, caxi sata seitzemen kymmende ia cwsu Henge
- [A-II-608-[1PT-4:8]] ennen **caikia** piteket keskenen palaua Rackaus

Kvanttoripronominilla *kaikki* on vastineita kaikissa lähisukukielissä paitsi liivissä. Etäsukukielistä vastineita ei ole voitu osoittaa. Sana selitetään yleensä balttilais-peräiseksi lainaksi, joskin äänne- ja merkityssuhteiden takia lainaselitys on jossakin määrin epävarma. Esimerkiksi liettuassa vastaava sana on *kiek* 'kuinka paljon' ja latviassa *cik* tai *ciek* 'paljonko'. Agricolan kielessä eräät *kaikki*-sanat muodot ovat eriytyneet tai eriytymässä itsenäisiksi lekseemeiksi.

► Thomsen 1890 186–187; Kalima 1936 105; SKES 1955 *kaikki*; Hakulinen 1979 323; SSA 1992 *kaikki*; VKS 1994 *kaikki*; Junttila 2015 92, 2019b SUSA 97 60–61; NES 2020 *kaikki*.

kaikkiialla *adv.* 'joka puolella, joka paikassa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-362-[AP-17:30]] ette iocainen **caikiialla** Paranoxen tekis

Kvanttoripronominin (→) *kaikki*² johdoksen adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Johtimena on ilmeisesti pronomineille ominainen *-ka*, tässä tapauksessa heikkoasteisena. Murteista adverbiksi on merkitty Etelä-Savosta ja Keski-Pohjanmaalta.

► Hakulinen 1979 127–128; VKS 1994 *kaikkiialla*; SMS 1997 *kaikkiialla*.

kaikkikäsin *adv.* 'kaikkiialla' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-125-[MK-6:6]] [Jeesus] ymberinswaelsi **caikkikäsin** Kyläin cautta opettaden

Adverbista (→) *kaikki*¹ ja substantiivin (→) *käsi* monikollisesta instruktiivimuodosta muodostettu yhdysadverbiksi, jota ei tunneta muista lähteistä. *Käsin* ilmaisee tässä suuntaa. On myös mahdollista, että alkuosa on kvanttoripronominin (→) *kaikki*² assimiloitunut partitiivimuoto *kaikkii-*, sillä partitiivi esiintyy rakenteeltaan vastaavassa kansankielisessä adverbissa *kaikkiapäin*, joka tunnetaan mm. Kymenlaaksossa. Agricolan ilmaus on käännös ruotsin adverbista *allstädz*.

► SAOB 1898 *allestädes*; NT 1941 122; VKS 1994 *kaikkikäsin*.

kaikki|nainen, -nanen *a. t. s.* 'kaikkalainen, kaikki, kaikenlainen, monenlainen, erilainen' | (1543/1559) 197 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-22] anna meille **caikinaisit** sielun, ia rumin tarpet
- [A-I-211] Kijtossana **caikinaisild** Inhimisilde Jumalan Laupiun ja Totudhen tedhen Se. cxvij Ps.
- [A-III-228-R] Eiuet he Jumalata pelke, Mwtoin he **caikinaist** pelkeuet
- [A-II-489-[1KOR-15:28]] Jumala pite **caikinaisi** caikissa oleman
- [A-II-707-[ILM-18:12]] Cullan ia hopean waruia / ia callein Kiuein ia ne Perlyt / ia Silki / ia Purpurita ia Wercaruaisita / Ja Thinin puuta / ia **caikinasia** Astioita Norsunluista
- [A-III-325-R] Turilat) Ouat – – Politain Lendeueiset / quin ouat Parmat / wapsaiset / Säsket / Hyttiset / kimalaiset / Castiset ia **caikinaiset** Kerueiset.

Johdos kvanttoripronominista (→) *kaikki*². Agricolan *caikinaisi caikissa* vastaa nyky-sanontaa *kaikki kaikessa*.

► VKS 1994 *kaikkalainen*.

kaikkinens *adv.* 'kaikkineen, kokonaan' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-202-[LK-11:36]] Jos sis sinun Rwmis on **caickinens** Walkeus

Kvanttoripronominin (→) *kaikki*² omistusliitteellinen komitatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kaikkinensa*.

kaikkiriettaamasti *adv.* 'mitä riettaimmin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-819] [Vääräuskoiset] sinun Nimes falskist euckeuat, ja hirmuijsesta pilcauat, ja **caikirietamasti** site turmeleuat

Kvanttoripronomiiniin (→) *kaikki*² perustuvan vahvikeadverbin (→) *kaikki*¹ ja adjektiivin (→) *rietas* komparatiivin muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdysadverbi. Komparatiivisuperlatiivi on yleinen sekä murteissa että suokielissä. Myös vahvike *kaikki* on yleinen, joskin Agricolan muodosta on ortografisista syistä mahdotonta sanoa, onko se nominatiivi vai assimiloitunut partitiivi. Yhdistelmällä on absoluutisen superlatiivin merkitys.

► Suojanen 1977 89–92; Punttila 1985 83, 136–140.

kaikki|tyynni, -tyyn *adv.* 'joka ainoa, aivan kaikki' (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-I-340-[JER-10:7]] he ouat **caikityn** tompelit / ia hullut
- [A-II-526-[GL-3:28]] Ei ole tesse Mies eli Waimo / Sille te oletta **caikitynni** yxi Christusesa Jesusesa.
- [A-III-523-[JES-64:6]] Mutta nyt me **caikitynni** olema / ninquin saastaiset / ia caiki meiden Wanhurskaudhen on ninquin hiereltu waate.

Kvanttoripronominin (→) *kaikki*² ja adverbin (→) *tyynni* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Samat osat esiintyvät sanaliittona 19 kertaa.

► VKS 1994 *kaikki*.

kaikkivahvin *a.* 'kaikkein vahvin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-514] sinun Jumaludhes **caikiwahwimat** lupauxet ia sanat

Kvanttoripronomiiniin (→) *kaikki*² perustuvasta vahvikeadverbista (→) *kaikki*¹ ja adjektiivin (→) *vahva* superlatiivista muodostettu yhdysadjektiivi, jonka esikuvana on saattanut olla saksankielisen alkutekstin *allerwarhaftigsten*. Superlatiivin vahvike *kaikki* on yleinen suomen murteissa, mm. Kymenlaaksossa, joskin Agricolan muodosta on ortografisista syistä mahdotonta sanoa, onko se nominatiivi vai assimiloitunut partitiivi.

► Gummerus 1947 292; Punttila 1985 136–140.

kaikkivaltias *a.* tai *s.* 'kaikkivaltias, jolla on kaikki valta; Jumala'
(1543/1559) 293 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-22] Ise **Caikiwaldias** Jumala / anna meille catumus / ia elemen parannus
- [A-I-858] caikiwaldias on Ise, **caikiwaldias** on Poica, caikiwaldias on pyhe Hengi
- [A-III-633-[JOEL-1:15]] Herran peiue ombi iuri leszne, ia tule ninquin Cadhotus silde **Caikiualdialda**

Kvanttoripronominista (→) *kaikki*² ja nominista (→) *valtias* muodostettu yhdysnominini. Sana esiintyy kansankielessä enimmäkseen kirjakielestä opittuna. Uskonollisessa kielessä sana on erityisesti Jumalan nimitys. Vastaavia nimityksiä on monissa muissakin kielissä, esim. ruotsin *allsmäktig* ja saksan *Allmächtig*. Näiden esikuva on latinan *omnipotens*. Agricolalla ilmaus esiintyy kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna, jolloin se on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kaikkivaltias*; SMS 1997 *kaikkivaltias*; Toropainen 2017 51.

kaikkivaltiaus *s.* 'kaikkivaltius' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-418] JUmala / ioca sinu **caikiwaldiaudes** / enimittein säästemises / ia armachtamises cautta / iulghistat
- [A-I-845] hen on kylle wekeue ylitze caikein minun wiholistein, henen **Caikiwaltiaudens** cautta
- [A-III-70] Sille ette hen ombi kylle wäkeue minun wiholisteni ylitze / henen **caikiualdiaudens** cautta.

Johdos nominista (→) *kaikkivaltias*.

► VKS 1994 *kaikkivaltiaus*.

kain|ala, -olo *s.* 'kainalo, käsivarren alus' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-580-[HES-13:18]] We teille / iotca teet Pänalaiset Inhimisille heiden **Cainolons** ala / ia Niskatynyt Päite warten
- [A-III-580-R] Noitawaimot ombelit Sekit, pusat eli Pänalaiset, Jotca he panit Miestein **Cainalan** ala
- [A-III-581-[HES-13:20]] Ja tadhon heite poistemmat teiden **Cainalastan**

Sanalla on varmoja vastineita lähisukukielissä ja saamessa. Vastineita on esitetty myös etäisemmistä sukukielistä, mutta nämä ovat äänneseikkojen ja erilaisten muoto-opillisten tulkintamahdollisuuksien takia epävarmoja. Sanaa on arveltu ikivanhaksi yhdyssanaksi, jossa alkuosa merkitsisi olkapäätä tai kainaloa ja jälkiosa tilasuhdetta ja tässä tapauksessa nimenomaan alapuolella olemista. Alkuperäinen rakenne ja äännesuhteet ovat kuitenkin epäselvät ja kiistanalaiset. Joka tapauksessa *kainalo* on perinteisesti laskettu vanhaan omaperäiseen sanakerrostumaan kuuluvaksi.

► SKES 1955 *kainalo*; UEW 1988 178; SSA 1992 *kainalo*; VKS 1994 *kainalo*; EES 2012 *kaenal*; NES 2020 *kainalo*.

kaino a. 'häveliäs, ujo' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-506-[JES-54:4]] ele **kaino** ole, sille ei sinun pidhe häpiehen tuleman

Sanalla on vastineita inkeroisessa ja karjalassa sekä mahdollisesti virossa. Suomessa se tunnetaan etenkin itämurteissa. Sanan alkuperä on epäselvä. Sitä on verrattu mm. alavaa maata merkitsevään *kainu*-sanaan ja sille on esitetty germaania lainaetymologioita, mutta mikään selitys ei toistaiseksi ole saavuttanut yleistä hyväksymistä.

► SKES 1955 *kaino*; SSA 1992 *kaino*; LÄGLOS 1996 *kaino*; EES 2012 *kaine*; NES 2020 *kaino*.

kainoita v. 'kainostella' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-735] em mine **caijnoij** ette mine toijuoin sinun pälles

Johdos adjektiivista (→) *kaino*. Murteissa *kainota* tunnetaan lähinnä pohjoishämäläisistä murteista.

► VKS 1994 *kainoa*; SMS 1997 *kainota*.

kainous s. 'häveliäisyys, ujous, vaatimattomuus' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-578-[1TIM-2:9]] ette he [vaimot] coctulisis Watteis, häwuylle ia **cainoudhella** heitens caunistaisit
- [A-III-208] Etkös sielde ope – – **Cainoudhen** keskimeisutta?
- [A-III-506-[JES-54:4]] sinun pite sinun Neitzydhes kehnaudhen vnoctaman / ia sinun Leskiudhes **cainousta** ei sillen muistaman.

Johdos adjektiivista (→) *kaino*.

► VKS 1994 *kainous*.

kaipaaminen s. 'syyttäminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-719] wissiste ja halaten ne ottaijsi / lodhutoxexi / ja turuaxi wastian henen omantunnon harttan **caijpamisen** / wasta Perkelen ionia

Johdos verbistä (→) *kaivata*.

► VKS 1994 *kaipaaminen*.

kaipaus s. 'kanne, syyte, syytös' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-411-[ROM-E]] [Hengellinen vapaus antaa] sen iota Laki anopi, nimiten mielituxen ia hyuen tahdhon, iolla Lain **caipaus** asetetan

Johdos verbistä (→) *kaivata*.

► VKS 1994 *kaipaus*.

kaira → **napakaira**

kaisila, kaisela s. 'kaisla' | (1549) 4 esiintymää

- [A-III-111-[JES-35:7]] Ja sijnä Coopas / cussa Kerme macasi / pite heinen ia Roghon ia **Caiselan** seisoman.
- [A-III-117-[JES-58:5]] [Inhiminen] Pääns callistapi, ninquin **Caisila**
- [A-III-481-[JES-35:7]] Ja sijnä Coopas / cussa Kerme macasi / pite heinen ia Roghon ia **Caisilan** seisoman.

Agricolan *kaisila* tai *kaisela* on sama sana kuin nykyisen yleiskielen *kaisla*. Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **gaisilan*- edustaa mm. ruotsin *gissel* 'vitsa'. Germaanisen sanan äänneasu on ollut suomensukuisten kielten kannalta outo, joten lainavastineissa on runsaasti variaatiota. Tässä mainittujen lisäksi kolmas variantti *kahila* on kantasanana johdoksessa (→) *kahilisto*. Asu *kaisila* tunnetaan erityisesti Varsinais-Suomessa ja Etelä- ja Keski-Karjalassa.

► Thomsen 1869 119; SKES 1955 *kaisla*; SSA 1992 *kaisla*; VKS 1994 *kaisila*; LÄGLOS 1996 *kaisla*; SMS 1997 *kaisla*; EES 2012 *kaisel*; NES 2020 *kaisla*.

kaita a. 'kaita, kapea (myös kuv.); suppea, vaatimaton; ahdasmielinen, paatunut' (1544) 4 esiintymää

- [A-II-39-[MT-7:14]] se porti ombi ahdas, ia tie **caita**, ioca wetäpi elemehen
- [A-III-716] Cwroi eikengen opetta taita / ioilla änen Oui ombi **caita**.
- [A-I-97-98] Tee parambi [kirja] ios sine taijdhat. ette nämet ouat ylen **caijdhat**
- [A-III-718] [Omatunto] hyuet ia pahat teghot domitze. Jumalattomis, hen Lauia on – – Julmis, hen on **caita** ia poltettu

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **gaidā* edustaa mm. anglosaksin *gād*. Tämä tarkoittaa mm. keihään tai nuolen kärkeä tai vetohärän ohjaamisessa tarvittavaa teräväpäistä keppeä eli tutkainta. Agricolan neljästä esiintymästä kolme on hänen omissa ru-noissaan, joissa sanan merkitys jää epävarmaksi.

► Lidén 1911 FUF 11 130–133; SKES 1955 *kaita*¹; SSA 1992 *kaita*¹; VKS 1994 *kaita*; LÄGLOS 1996 *kaita*¹; NES 2020 *kaita*.

kaita v. → **kaitsea**

kaitsea, kaita v. 'paimentaa karjaa, vartioida (myös kuv.); pitää huolta, holhota, hoitaa' (1544) 45 esiintymää, myös Westh

- [A-III-588-[HES-34:2]] Eikö Paimenet pidheis Laumans **caitzeman**?
- [A-III-685-[MIK-7:14]] Mutta **caitze** Canssas sinun Sauualas / sinun Perimises Lauman / ioca asupi seke yxinens Metzses / ette Pellon Nurmisen. Anna heite **caita** Basanis ia Gileadis / ninquin entises aighas.

- [A-III-31] Sine olet rockinut ia waatettanut minun, **Cainnut** ia warielut caiken minun Elinaicani.
- [A-I-410] Taitta se / quin cowa on / haudho se / quin kylme on / **caitze** se / quin exypi /

Verbillä on vastineita kautta itämerensuomen. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu vanhaksi germaaniseksi lainaksi, mutta tämä selitys ei ole saanut yleistä kannatusta. Sen sijaan on pidetty mahdollisena, että sana olisi johdos samasta ikivanhaan perintösanastoon kuuluvasta sanavartalosta, josta on muodostettu myös verbi *kajota*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä. Agricolan *kaitsea* ja *kaita* ovat saman verbin vokaali- ja konsonanttivartaloiset variantit, jotka ovat äännehistoriallisesti eriytyneet.

► SKES 1955 *kaita*³; EEW 1982–1983 658; SSA 1992 *kaita*³; VKS 1994 *kaita*¹; LÄGLOS 1996 *kaita*²; EES 2012 *kaitse(e)ma*.

kaitseminen s. 'huolehtiminen, huolenpito' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-519] henen tompelisen ylenwisudhens / tyhmen ierijens / itze walitun ymmerdhyxens / taijtmattoman caualudhens / ilken euckeyxens / oman **caitzemisens** / ia etzemisens

Johdos verbistä (→) *katsea*. Agricolan ainoa esiintymä on käännösvastine saksan sanalle *gesuch*.

► Gummerus 1947 297; VKS 1994 *kaitseminen*.

kaitsija s. 'paimen' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-611] sine Herra ioca se hyue paijmen olet Laumas ylitze, ledhette wscoliset **caitzijat** sinun Lambahilles

Johdos verbistä (→) *kaitsea*.

► VKS 1994 *kaitsija*.

kaivaa v. 'kaivaa (kuoppa), haudata maahan; kuokkia, muokata; tehdä syvennys t. reikä; murtautua, tunkeutua; aiheuttaa tai pyrkiä aiheuttamaan vahinkoa' (1544) 22 esiintymää

- [A-II-36-[MT-6:19]] Oli yxi Perenisende ioca istutti wina tarhan ia ymberins aitasi hene / ia **caiwoi** henesse winacoopan
- [A-II-95-[MT-25:18]] se, ioca yhden [leiviskän] oli ottanut, poiskeui ia **caiwoi** mahan
- [A-II-216-[LK-16:3]] Mite mine teen? – Em mine woi **caiwa**, Häpien mine kieriete
- [A-I-381] [Jeesukselle] hirmuiset reighet **caijwettin**, kätten ia ialcain lepitze
- [A-II-36-[MT-6:19]] Elket rickautta maan päle coghotko / cussa rooste ia coit raiskauat / ia cussa warcat **caiwauat** ia warastauat.
- [A-III-658-[AM-9:2]] waicka he heitens hamaan Heluetijn **caiuaisit**
- [A-III-547-[JER-18:20]] he ouat minun Sieluleni ydhen Cropin **caiuauet**

Verbillä on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä ainakin permiläiskieliin asti. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *läpitsen-*, *ulos-* ja *yleskaivaa*.

► SKES 1955 *kaivaa*; UEW 1988 117, 170–171; SSA 1992 *kaivaa*; VKS 1994 *kaivaa*¹; EES 2012 *kaevama*; NES 2020 *kaivaa*.

kaiva|ta, -ita v. 'kaivata, olla vailla; syyttää, moittia'
(1544) 2 esiintymää, myös Westh ('ikävöidä')

- [A-III-210-[PS-E:0]] Coska Taudhit Rwmis waiua, ia sine Terueydhes **caiuu**
- [A-I-556] Ja wärlde tothistailda **caijwaijta** / Rusikoilla paijskoitta / hosutta / häpijelle pilcatta

Verbillä on vastineita useimmissa itämerensuomalaisissa kielissä. Sanavartaloa on arveltu vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **kaujan-* edustaa mm. anglosaksin *cī(e)gan* 'kutsua, huutaa (avuksi), nimittää'. Selitys on kuitenkin epävarma mm. merkityseron takia. Myös balttilaista alkuperää on ehdotettu.

► SKES 1955 *kaivata*; Koivulehto Vir. 1970 180; SSA 1992 *kaivata*; Ritter 1993 117; VKS 1994 *kaivata*¹; LÄGLOS 1996 *kaivata*; EES 2012 *kaebama*; Junttila 2015 102; NES 2020 *kaivata*.

kaivo, -i s. 'maahan kaivettu vedenotto- tai juomapaikka (myös kuv.); syvä kuoppa, hauta (kuv.); kaivos' | (1544) 15 esiintymää

- [A-II-54-[MT-12:11]] ios se [lammas] Sabbathina putois **caiuon**, eikö hen rupeisi siihen, ia yleswedhä?
- [A-III-334-R] **Caiuot**, ne ouat Siat iossa Jumalan Sana prucatan
- [A-II-686-[ILM-9:1]] annettin henelle sywuydhen **Caiuoin** Auain
- [A-I-295-[PS-88:7]] Sine olet minun alaspaijnanut alimaijsen **caijwohon** / pimeytehen / ia syweytehen
- [A-III-716] Culta, Hopia, Tina – – Herra laske Maasta tulla, ia Woreista, Kiuiuste, **Caiuoist**

Johdos verbistä (→) *kaivaa*.

► VKS 1994 *kaivo*.

kajahdus → **kajahtos**

kajahtaa v. 'kaikua, kuulua; kaiuttaa, kajauttaa' | (1544) 5 esiintymää

- [A-III-278-[PS-48:0]] Hen Paican walitzi / cussa olis / eli leutteisijn / se oikia Seurakunda / nimiten sielle / cussa Sana Zionista **caijachtapi**.
- [A-III-301-[PS-66:8]] Kijttekete te Pacanat meiden Jumalan / andacat henen Kijtoxens änen caucana **caiacta**.
- [A-I-281-[PS-35:28]] minun Kielen pite **caijachtaman** sinun Oijkeuttas

Johdos verbistä *kajata* 'kaikua', joka ei esiinny Agricolan kielessä mutta jolla on etymologisia vastineita sekä itämerensuomessa että saamessa. Agricolalla esiintyy

kuitenkin saman vartalon toinen johdos (→) *kajotella*. Verbivartalo on kaikuva ääntä jäljittelevä onomatopoeettinen muodoste. Agricolalla *kajahtaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *uloskajahtaa*.

► SKES 1955 *kajata*; SSA 1992 *kajata*; VKS 1994 *kajahtaa*.

kajahtos s. 'kajahdus, kaikuva ääni' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-710-[SEF-3:18]] [Jumalan] pite sinun ylitzes **caiachtoxella** riemuitzeman

Johdos verbistä (→) *kajahtaa*.

► VKS 1994 *kajahdus*.

kajotella v. 'kajautella' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-615] Kylle he woijuat Sanoija **caiotella**, mutta eij he too henge

Johdos verbistä *kajata* (→ *kajahtaa*). Suomen murteissa sama johdos tunnetaan samantyyppisessä merkityksessä Isojoella Etelä-Pohjanmaalla.

► VKS 1994 *kajotella*; SMS 1997 *kajotella*.

kakaista → **uloskakaista**

kakara s. 'kakkara, kokkare' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-464-R] Anno Domini. 1551. Palio Canssa tesse Somen maalla surckiasti Nelken coolit – – monda, Tien wieris coolluna leutin, Hewoisten **cacarat** ia Oma locans Swsans

Multa- tai lantakokkareta merkitsevä *kakara* tai *kakkara* on deskriptiivisana, jolla on etymologisia vastineita useimmissa itämerensuomalaisissa kielissä. Saamen vastaava sana voi olla lainaa itämerensuomesta. Suomen kansankielessä *kakara* tunnetaan tässä merkityksessä etenkin itämurteissa.

► SSA 1992 *kakara*²; VKS 1994 *kakara*²; SMS 1997 *kakara*¹.

kakari s. 'jokin lintu, mahd. pelikaani' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-707-[SEF-2:14]] **Cacarit** ia Hypiet pite heiden Tornisans asuman

Linnun äänen jäljittelyyn perustuva linnunnimi, jolla on murteissa runsaasti variantteja. Suomen murteissa *kakari* tunnetaan yleensä merkityksissä 'kaakkuri' tai 'kuikka', joskus myös 'kuovi'. Yleiskieleen on omaksuttu *kaakkuri*. Sanalla on likimääräisiä vastineita useissa lähisukukielissä, ja ne voivat viitata moniin eri lintuihin. Agricolan *kakari* esiintyy kohdassa, jossa suomennoksen lähtöteksteissä on yleensä pelikaania tarkoittava sana.

► Suolahti Vir. 1906 140; SKES 1955 *kaakkuri*; SSA 1992 *kaakkuri*; VKS 1994 *kakari*; SMS 1997 *kakara*², *kakari*¹; Häkkinen 2003 53–54; NES 2020 *kaakkuri*.

kakk|o, -u s. 'leipä' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-562-[JER-44:19]] me henelle **Cackoia** leiuomme
- [A-III-617-[HOS-7:8]] Ephraim on ninquin yxi **Cacku** / iota eikengen ymberikäenne.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on vanha skandinaavinen tai muinaisruotsalainen laina, jota nykyruotsissa vastaa *kaka*. Myös vanhempaa germaanista alkuperää on ehdotettu, eikä tätäkään voi ehdottomasti sulkea pois, koska lainalähteeksi sopivia germaanisista sanoja on tarjolla kantagermaanista nykyruotsiin. Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *mariankakko*.

► Streng 1915 46; SKES 1955 *kakku*; SSA 1992 *kakku*; VKS 1994 *kakku*¹; LÄGLOS 1996 *kakku*; NES 2020 *kakku*.

kakottaa v. 'puhua vuolaasti tai niskuroivasti' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-456-[1KOR-E]] eikengen taidha Tompelixi sano, Waicka ei hen miteken nijste Oppin päcappaleista tiedhe, eike ymmerdhä, echke he palio suullans nijste **cakottaui**
- [A-II-629-[3JH-1:10]] Senteden ios Mine tulen / nin mine tahdhon ilmoita henen töönsä iotca hen tekepi / ia **kakotta** meite watan pahoilla sanoilla / ia ei nihingen tydhy.

Etenkin kanan ääntelyyn viittaava verbi *kakottaa* tai *kaakottaa* tunnetaan etenkin lounais- ja hämäläismurteissa. Samantapaisia verbejä on laajalti myös sukukielissä, mutta on hyvin mahdollista, että ne ovat erikseen syntyneitä onomatopoeettisia sanoja.

► SKES 1955 *kaakattaa*; SSA 1992 *kaakattaa*; VKS 1994 *kaakottaa*; Jussila 1998 *kakottaa*.

kakottaja s. 'kaakattaja, kana' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-73] Colme wijcko **Cakottaija** [hautoo]

Johdos verbistä (→) *kakottaa*. Agricolan sana esiintyy kanaan viittaavana kiertoilmauksena eläinten kanto- tai hautoma-ajoista kertovassa runossa.

► VKS 1994 *kaakottaja*.

kaksi num. ja s. '2; kaksi, kakkonen'

(1543/1559) 245 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-7] Minun Nimen on Tammikw. iolla on **caxi** Pää ia szw
- [A-II-249-R] Mitta / Metreta Grekixi / **Caxi** Metretat tekeuet meille lehes yden Emberin Wina.
- [A-I-334-[AP-1:24]] osotta cummanga sine neiste **cadhesta** wlgoswalitzet
- [A-II-92-[MT-24:40]] Silloin **caxi** pite oleman kedholla / yxi ylesotetan / ia toinen iäteten.

- [A-O-23] Somen luku – – Yxi 1 – – **Caxi** 2
- [A-II-196-[LK-10:1]] [Herra] lehetti heite **caxin** ia **caxin** henen edhellens caikin Caupungijn
- [A-III-211] Nin **caxi** ia **caxi** Wersuns woroin / lukecan Papit / quin on Chorin Tapa ollut / ia oleman pite
- [A-II-87-[MT-23:15]] te heneste teette **cachta** enemen heluetin lapsen, quin itze oletta
- [A-II-302-[JH-19:18]] he henen Ristin naulitzit, Ja **caxi** mwta henen cansans **cadhen** polen

Sanalla on etymologisia vastineita kautta uralilaisen kielikunnan. Se kuuluu iki-vanhaan perintösanastoon. Sanavastineiden välillä on kuitenkin äänteellisiä eroja, joten yhteisen alkumuodon rekonstruointi on vaikeaa. Äänteellinen horjuvuus on kuitenkin lukusanoille ja erityisesti pienimpiin ja useimmin esiintyviin lukuihin viittaaville sanoille ominaista, joten äänne-erot eivät tässä tapauksessa tee etymologiasta epävarmaa tai epäuskottavaa. Agricolalla *kaksi* esiintyy paitsi sinänsä myös osana analyttisiä lukusanarakenteita, esim. *hen mös lehetti wlos caxi ia seitzemen-kymmende* [’72’, A-III-80], *ninen cadhen cudenkymmenen Wijckoin ielkin, nin Christus tapetan* [’62’, A-III-600-[DAN-9:25]], *caxi cudetkymmende Wijckoa. Nin ne [Jerusalem] Cadhut ia Mwrit iellens ylesraketan* [A-III-600-[DAN-9:25]]. Viimeisessä esimerkissä Agricolan ilmauksen merkitys on ’52’, mutta alkutekstin mukaan pitäisi olla ’62’. Osa partitiivi- (*kahta*) ja instruktiivimuodoista (*kaksin*) voidaan luokitella adverbeiksi, mutta kun raja paradigmamuotoihin on liukuva, nämäkin muodot on esitetty peruslukusanan yhteydessä. Muutamat lukusanan sisältävät ilmaukset ovat kiteytyneet sanonnoiksi, esim. *kaksi(n) ja kaksi(n)* ’kaksi kerrallaan, kaksittain’ ja *kahden puolen* ’molemmiin puolin’. Partitiivi *kahta* voi ilmaista vertaailua tai esiintyä komparatiiviin liittyvänä vahvistussanana.

► SKES 1955 *kaksi*; UEW 1988 119; SSA 1992 *kaksi*; VKS 1994 *kaksi*; Toropainen 2017 63–65; NES 2020 *kaksi*.

kaksi|kertainen, -kertainen *a.* ’kaksinkertainen, kaksi kertaa niin suuri t. lukuisa jne.’ (1548) 5 esiintymää

- [A-II-707-[ILM-18:6]] Maxacat henelle / ninquin Hängi maxoi teille / ia kerdhacat henelle **caxikerdhaiset** / henen Töidhens ielkin.
- [A-III-112-[JES-40:2]] hen on **caxikerdhaiset** [anteeksiannot] saanut henen Syndeins edeste
- [A-III-743-[SAK-9:12]] Sille mös tenepene tadhon mine ilmoitta / ia **caxikertaiset** sinulle maxa.

Lukusanan (→) *kaksi* ja substantiivin (→) *kerta* muodostamasta sanaliitosta johdettu adjektiivi. Agricolalla määriteosa on aina nominatiivimuotoinen toisin kuin muussa vanhassa kirjakielessä, jossa määriteosa voi olla myös yksikön genetiivissä (*kahden-*), tai nykysuomessa, jossa määriteosa on monikon instruktiivissa (*kaksin-*).

► VKS 1994 *kaksinkertainen*.

kaksikerdaisest, -a *adv.* 'kaksi kertaa niin paljon' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-707-[ILM-18:6]] siselpangat henelle [juomaa] **caxikerdhaisesta**
- [A-III-544-[JER-17:18]] Toota heiden ylitzens sen Onnettomudhen peiue / ia mureнна heite **caxikerdhaisest.**

Adjektiivin (→) *kaksikerdainen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kaksinkertaisesti*.

kaksikertaa *adv.* 'kahdesti' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-565-[1TSS-2:18]] me tahdhoima tulla teiden tygen – – **caxikerta**

Lukusanan (→) *kaksi* ja substantiivin (→) *kerta* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, jonka partitiivimuotoa on käytetty adverbina. Mallina on mahdollisesti ollut Lutherin *zweimal*. Eräissä savolaismurteissa esiintyy samassa merkityksessä illatiivimuotoinen *kaksikertaan*.

► SMS 1997 *kaksikertaan*.

kaksi kielinen *a.* 'vilpillinen, kiero, vältellen puhuva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-579-[1TIM-3:8]] pite mös Palueliat oleman toimeliset, ei **Caxi kieliset**

Lukusanan (→) *kaksi* ja substantiivin (→) *kieli* muodostamasta sanaliitosta muodostettu yhdysadjektiivi. Agricolan ainoa esiintymä on kirjoitettu sanaliitoksi, mutta rakenteensa perusteella se on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Sana tunnetaan samassa merkityksessä murteista esim. Kiikalasta, Mouhijärveltä ja Kiihtelysvaarasta.

► VKS 1994 *kaksikielinen*; SMS 1997 *kaksikielinen*; Toropainen 2017 51.

kaksikymen → **kaksikymmentä**

kaksi kymmentä tuhatta *num.* '20 000, kaksikymmentätuhatta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-212-[LK-14:31]] Jos hen woisi Kymenelle tuhanella cohdhata sen ioca henen wastahans tule **cahden kymenen tuhanen** cansa

Lukusanoista (→) *kaksi*, (→) *kymmenen* ja (→) *tuhat* muodostettu sanaliitto, joka on mahdollista tulkita myös yhdistetyksi lukusanaksi.

kaksi|kymmentä, -kymmentä, kaksikymen *num.* '20, kaksikymmentä' (1543/1559) 10 esiintymää

- [A-III-734-[SAK-5:2]] Mine näen ydhen Lendeuen Kirian, ioca on **caxikymmende** Kynere pitke
- [A-O-24] **Caxikymen** 20 Colmekymen 30 Neliekymen 40 Visikymen 50

Lukusanoista (→) *kaksi* ja (→) *kymmen* muodostettu peruslukusana. Agricolalla perusluku voi esiintyä myös osana analyttisiä lukusanailmauksia (*ia oli Joucko nimilde ychten lehes caxikymende toista sata* [’120’; A-II-314-[AP-1:15]) sekä järjestyksellisen funktiona: [Luukas] *Haudhattin Constantinopolis – – Cadhelkymmenelle Keisarin Constantinusen wodhella* [A-II-160-[LK-E]].

► VKS 1994 *kaksikymmentä*; Toropainen 2017 63–65.

kaksimielinen *s.* tai *a.* ’häilyvä, epäilevä’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-664-[JAK-4:8]] percacat teiden Sydhemenne te **Caximieliset**

Lukusanan (→) *kaksi* ja substantiivin (→) *mieli* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdysnomini. Murteista jokseenkin sama merkitys tunnetaan mm. Sauvosta ja Utajärveltä.

► VKS 1994 *kaksimielinen*; SMS 1997 *kaksimielinen*.

kaksin *adv.* → **kaksi**

kaksinainen *a.* ’kaksinainen, kahtalainen; kaksinkertainen’ | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-314-[SNL-30:7]] **Caxinaist** mine rucoilen sinulda
- [A-II-582-[1TIM-5:17]] Ne Papit quin hyuesti edesseisouat, pite keloulisna **caxinaises** Cunniasa pidhettemen

Johdos lukusanasta (→) *kaksi*.

► VKS 1994 *kaksinainen*.

kaksinkertai- → **kaksikerdai-**

kaksi sataa *num.* ’200, kaksisataa’ | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-307-[JH-21:8]] Mutta ne mwdh Opetuslapset tulit wenehelle / Sille eiuet he olluet caucan maalda / wan lehes **caxi sata** kyneret / ia wedhit wercoi caloinens.
- [A-II-379-[AP-23:23]] Walmistacat **caxi sata** Sotamieste

Lukusanoista (→) *kaksi* ja (→) *sata* muodostettu sanaliitto, joka voidaan tulkita myös yhdistetyksi lukusanaksi. Agricolalla sanaliitto voi esiintyä myös osana useampi-osaisia lukusanailmauksia, esim. *Mutta oli meite Hahdesa caiki ychten / caxi sata seitzemen kymmende ia cwsj Henge* [’276’; A-II-390-[AP-27:37]].

► Toropainen 2017 63–65.

kaksi|teräinen, -terinen *a.* ’kaksiteräinen, kahdelta puolelta teroitettu’ (myös kuv.) (1544) 6 esiintymää

- [A-I-223-[PS-149:6]] Heiden curckuns pite Jumalata ylistemen / ja **caxiteräiset** Mieckat heiden käsisens.

- [A-II-672-[ILM-1:17]] henen Suustans wloskieui **caxitereinen** Miecka
- [A-II-673-[ILM-2:12]] Neite sanopi se / iolla ombi se **caxitereinen** Miecka
- [A-II-710-[ILM-19:15]] Ja henen Suustans wloskieui **caxiterinen** Miecka / ette henen sille pite lömen pacanoita

Lukusanan (→) *kaksi* ja substantiivin (→) *terä* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdysadjektiivi. Perusosan muotona yhden kerran esiintyvä *-terinen* on joko paino-
virhe tai johdos *terä*-sanana monikkovartalosta.

► VKS 1994 *kaksiteräinen*.

kaksitoista *num.* '12, kaksitoista' | (1543/1559) 2 esiintymää

- [A-O-23] Somen luku – – Yxitoista 11 – – **Caxitoista** 12

Peruslukusanasta (→) *kaksi* ja järjestyslukusanasta (→) *toinen* yhdistetty, rakenteeltaan elliptinen lukusana, jossa *toinen* viittaa toiseen kymmenlukuun. Agricolalla tavallisempi ilmaus on rakenteeltaan täydellisempi (→) *kaksitoistakymmentä*.

► Toropainen 2017 63–65.

kaksitoistakymeneinen *a.* 'kaksitoista kertaa toistuva, kaksitoistakertainen' (1548) 1 esiintymä

- [A-II-716-[ILM-22:2]] se Elemen Puu, se cannoi **caxitoistakymeneiset** Hedhelmet

Lukusanasta (→) *kaksitoistakymmentä* johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kaksitoistakymmen|inen, -einen*.

kaksitoistakymenen vuotinen, kaksitoistakymen vuotinen *a.* 'kaksitoistavuotias' (1548) 2 esiintymää

- [A-II-169-[LK-2:42]] ia quin hen io oli **caxitoistakymenen woothinen** ylesmenit he Jerusalemin iuhla peiuen tauan ielken
- [A-II-190-[LK-8:42]] henelle oli ainoa Tyter lehes **caxitoistakymen Wotinen**

Lukusanan (→) *kaksitoistakymmentä* ja substantiivin (→) *vuosi* muodostamasta sanaliitosta johdettu, sanaliittomuotoinen adjektiivi, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► Toropainen 2017 51.

kaksitoista|kymmentä, -kymmentä *num.* '12, kaksitoista' | (1544) 74 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-770] Olen pyhen hengen pilcaija ollut / nijn mine olen mös rickonut **Cadhestoijstakymenes** Kirotuijsa synnise
- [A-II-47-[MT-10:1]] hen cutzui **caxitoistakymende** Opetuslastans tygens
- [A-II-264-[JH-6:71]] Mutta sen hen sanoi Judasest Simonin poiast Ischariotist. Sille ette hen oli henen petteueinen / ia se oli yxi nijste **Cadhestatoistakymmeneste**.

Sanaliitosta (→) *kaksi toista* (→ *toinen*) *kymmentä* (→ *kymmen*) tiivistynyt yhdyslukusana. Samasta lukusanasta on tietoja murteista Vermlantia myöten. Agricolalla samat osat esiintyvät samassa funktiossa myös 5 kertaa erikseen kirjoitettuna.

► Toropainen 2017 63–65.

kaksitoista|kymmentä, -kymmentä tuhatta *num.* '12 000, kaksitoistatuhatta' (1548) 13 esiintymää

- [A-II-682-[ILM-7:5]] Judan Sucucunnasta / **caxitoistakymende tuhatta** merkityt. Rubenin Sucucunnasta / **caxitoistakymende tuhatta** merkityt. Gadin Sucucunnasta / **caxitoistakymende tuhatta** merkityt
- [A-III-294-[PS-60:2]] Löi ne Edomiterit sijnä Solanlaxos, **caxitoistakymmende Tuhatta** [miestä]

Lukusanoista (→) *kaksitoistakymmentä* ja (→) *tuhatta* koostettu sanaliittomuotoinen lukusana.

kaksi tuhatta *num.* '2000, kaksituhatta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-122-[MK-5:13]] oli heite Lehes **caxi tuhatta**

Lukusanoista (→) *kaksi* ja (→) *tuhatta* koostettu sanaliittomuotoinen lukusana.

kaksivuotinen *a.* 'kaksivuotias' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-25-[MT-2:16]] [Herodes lähetti huovinsa tappamaan] caiki poicalapset – – [jotka] **caxiwotiset** olit taica nooremat

Lukusanan (→) *kaksi* ja substantiivin (→) *vuosi* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdysadjektiivi.

► VKS 1994 *kaksivuotinen*.

kaksoinen, Kaksoinen *s.* ja *erisn.* 'kaksonen, toinen yhdestä raskaudesta syntyneistä kahdesta lapsesta; kreikkalaisen mytologian jumalkaksoiset l. dioskuurit Kastor ja Polydeukes, latinaksi Castor ja Pollux; Kaksosten tähdistö' (1544) 11 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-278-[JH-11:16]] Tomas, ioca cutzutan **Caxoinen**
- [A-I-662] cwle meite armolisesta / ia ole meille kircas Techti / tesse purijetimises / ia wäkwembi haltija / quin ne **Caxoijset** / Castor / ja Pollux / mwijnen Pacanoillen olit
- [A-II-393-[AP-28:00]] yxi Tecti Taiuahas **Caxoisexi** cutzutan

Johdos lukusanasta (→) *kaksi*. Sanaa käytetään myös erisnimen tai henkilön nimeen liittyvän lisänimen suomennoksena.

► VKS 1994 *kaksonen*.

kaksäänelinen s. 'diftongi, kahden samaan tavuun kuuluvan erilaisen vokaalin jono' (1543) 1 esiintymä

- [A-O-3] **Caxeneliset** Nein kirioytätan ae – – Nein Luetan e

Lukusanasta (→) *kaksi* ja substantiivista (→) *äänelinen* muodostettu yhdyssana.

kala s. 'kala; kalastus, kalanpyynti; Kalojen tähdistö' | (1544) 50 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-127-[MK-6:41]] hen otti ne wisi leipe ia caxi **cala**
- [A-III-212] Tapio / Metzest Pydhyxet soi / ia Ahti / wedhest **Caloia** toi.
- [A-II-307-[JH-21:3]] Sanoi Simon Petari heille / Mine menen **calahan**.
- [A-I-41] wesimies hy[vä] **Cala** keski[mäinen]

Sanalla on vastineita kautta uralilaisen kielikunnan, permiläiskieliä lukuun ottamatta. Mahdollisia vastineita on esitetty myös muiden kielikuntien puolelta, ja eräät tutkijat ovat arvelleet sanaa useiden kielikuntien alkusukulaisuudesta todistavaksi ns. nostraattiseksi elementiksi. Toisaalta mm. avestan muinaisessa tarustossa esiintyy myyttinen kala nimeltään *Kara*, jonka asuinpaikkana oli ilmeisesti Volga-joki, ja tämän kalan nimeä on arveltu suomalais-ugrilaiselta taholta saaduksi lainaksi. Nimi olisi saattanut kulkeutua avestaan Volgan tienoilla asuneiden iranilaisheimojen välityksellä. Tällaisia alkusukulaisuus- tai lainaoletuksia on mahdotonta todistaa sen enempää oikeiksi kuin vääränsikään. Joka tapauksessa *kala* kuuluu uralilaisen kielikunnan vanhimpaan tunnettuun sanastokerrostumaan. Tähdistön nimenä *Kalat* on käännöslaina latinan ilmauksesta *Pisces*. Agricolalla *kala* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *valaskala*.

► SKES 1955 *kala*; Joki 1973 SUST 151 266; UEW 1988 119; SSA 1992 *kala*; VKS 1994 *kala*; NES 2020 *kala*.

kalainen s. 'kalanen, pieni kala' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-131-[MK-8:7]] heille oli wähe **calaisita**

Johdos substantiivista (→) *kala*.

► VKS 1994 *kalanen*.

kalainkattila s. 'kalankeittoastia' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-648-[AM-4:2]] teiden Jelkintuleuaiset **Calaincattilais** pite poiswietemen

Substantiiveista (→) *kala* ja (→) *kattila* muodostettu yhdyssana, jota ei tunneta muusta vanhasta kirjakielestä. Agricolan suomennos on epätarkka ja perustuu eri lähteiden yhdistelyyn. Vulgatan mukaan jälkeläiset viedään pois *in ollis ferventibus* eli 'kiehuissa savipadoissa', Lutherilla vastaavassa kohdassa heidät ongitaan pois *mit Fischhecklin*, joka on johdos ongenkoukkua merkitsevistä sanasta *Fischhaken*. Aiemmin Agricolan sanan on selitetty tarkoittavan kalasumppua.

► VKS 1994 *kalainkattila*.

kalaita v. 'kajahdella' | (1554) 1 esiintymä

- [A-I-541] sinun kijtoxes runsaus **calaijaijsi** sinun pyhes cartanosas

Johdos samasta onomatopoeettisesta vartalosta, josta on muodostettu myös *kalahtaa* ja *kalista*. Nämä eivät esiinny Agricolan kielessä. Samantapaisia verbejä on myös sukulielissä, mutta on mahdotonta tietää, ovatko nämä etymologisesti yhteistä alkuperää vai saman äänteellisen motivaation pohjalta syntyneitä rinnakkaismuodosteita.

► SKES 1955 *kalista*; SSA 1992 *kalista*; VKS 1994 *kalata*².

kalamies s. 'kalamies, kalastaja; (kuv.) saarnamies, evankeliumin julistaja' (1544) 8 esiintymää

- [A-I-494] Ja meiden terueydhen asettamisexi / sine teit **Calamieheste** / taijuan Ouenwartian
- [A-II-112-[MK-1:17]] mine tegen teiden Inhimisten **calamiehixi**

Substantiiveista (→) *kala* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kalamies*.

kalan saalis s. 'kalansaalis, kalanpyynnin tulos' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-177-[LK-5:9]] [Kaikki hämmästyivät] **Calan Salin** ylitzen, ionga he olit szaneet

Substantiiveista (→) *kala* ja (→) *saalis* muodostettu sanaliitto, joka on kiteytynyt käsitteelliseksi kokonaisuudeksi ja on tältä pohjalta tulkittavissa yhdyssanan veroiseksi.

► VKS 1994 *kalansaalis*.

kalanti, Kalanti s. 'kalantilainen, nykyisen Vakka-Suomen tienoon muinainen asukas; Kalanti' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-18-R] RandaCansat. Lotolaisit. **Calandeist**. Pohialiaisist.
- [A-II-18] caiki Lootolaiset / **Calandis** / ia Pohialaiset / iotca wiele tenepene Rotzinkielille puhuat / ouat ollut Rotzista eli Gollandista ensin wlostulleet
- [A-II-19] Seitzemes [maakunta] Ite Pohiama / ilman **Calandi** etc.

Paikannimi ja paikannimeen perustuva etnonymy. Keskiaikaista *Kalanti*-nimeä on arveltu sekä *kala*-sananjohdokseksi että saksalaiseksi lainanimeksi. Myös Agricolaalla *Kalanti* esiintyy paikannimenä.

► VKS 1994 *kalanti*; SPK 2007 *Kalanti*.

Kalaportti *erisn.* 'Kalaportti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-704-[SEF-1:10]] Sille samalla aialla / sanopi HERRA / pite ydhen ilmeisen Parghun nostettaman sijte **Calaportista** / ia yxi Uluotus sijte toisesta portista / ia swri surkius Cuckulaisten päle.

Substantiiveista (→) *kala* ja (→) *portti* koostuva yhdyssanamuotoinen käännöslaina, joka viittaa yhteen Jerusalemin kaupungin porteista, latinaksi *porta piscium*. Tämän portin kautta kalastajat toivat kaupunkiin kaloja myytäväksi.

► IRT 1 1972 *Kalaportti*; NIB 2 2007 *Fishing*.

kalata v. 'kalastaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-542-[JER-16:16]] Mine vlosleheten monda Calamieste, sanopi Herra, ne pite heite **calaman**.

Johdos substantiivista (→) *kala*. Sama verbi tunnetaan murteissa Vermlantia myöten.

► SSA 1992 *kala*; VKS 1994 *kalata*¹; SMS 1999 *kalata*¹.

kaldeeri s. 'kaldealainen' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-130-[NEH-9:7]] Sine olet Herra Jumala / ioca Abram wlghoswalitzi / ia henen poijsweijt **Caldeerin** Wrrist
- [A-III-459-R] Minun Wiholiseni, quin ouat ne **Caldeerit**

Laina joko ruotsin sanasta *kaldeer* tai saksan sanasta *chaldäer*. Nämä ovat kotoistettuja muotoja latinan etnonymistä *chaldæus*, joka esiintyy myös Agricolalla monikollisessa asussa (→) *caldeit*. Latinan sana juontuu kreikan kautta seemiläiseen kansanryhmään viittaavasta etnonymistä *kaldū*, johon perustuu myös Etelä-Babyloniassa sijainneen Kaldean maan nimitys. Agricola mainitsee Kaldean Babylonian synonyymina.

► SAOB 1935 *kaldé*; VKS 1994 *kaldeeri*.

kaldei, kaldeus → **caldeit**

kalendarium s. 'ajanlaskun järjestelmä, vuotuisen ajanlaskun esitys; kalendaario, almanakan tms. varsinainen kalenteriosa' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-34] etteij caicki taita nijn tyyni ia wissiste **Kalendariumista** tiettä, ninquin taiuan iooxun ielkin tapachtupi
- [A-I-5] TEme noutaua **Kalendarium** / Ensin osotta wasemelle polelle / iocaytzen Kwn peiue lughun / Sitelehin sen Cultaysen lughun

Erikoislaina myöhäislatinan sanasta *kalendarium*. Latinan *calendārium* on johdos kuukauden ensimmäistä päivää merkitsevistä sanasta *calendae*, sananmukaisesti 'kuuluttajaiset'. Muinaisessa Roomassa ylipappi kuulutti aina jokaisen kuukauden ensimmäisenä päivänä kansalle, mitä merkkipäiviä tulevan kuukauden aikana oli tiedossa ja mitä jumalia milloinkin piti juhlia. Latinasta lainattu *kalentarium* tunnetaan myös eräissä murteissa, mm. Kymissä ja Juvalla.

► SAOB 1935 *kalendarium*; VKS 1994 *kalendarium*; Castrén & Pietilä-Castrén 2000 *Kalendae, kalenteri*; SMS 1999 *kalentarium*.

kalenteri s. 'kuukauden 1. päivä roomalaisessa kalenterissa; kalenteri, ajanlaskun järjestelmä, vuotuisen ajanlaskun esitys' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-5] Teme noutaua Kalendarium, Ensin osotta wasemelle polelle, iocaytzen Kwn peiue lughun -- Sijtte **Calenderit**, Nonat, ia Iduset
- [A-I-33] Se on Cultaijnen Lucu, ioca Calendariumis seijsopi, päijuein lughun waijhella ia **Calenderin** lughun

Sana on lainattu suomeen todennäköisesti ruotsin sanasta *kalender*, joka perustuu myöhäislatinan sanaan (→) *kalendarium*.

► Streng 1915 46; SKES 1955 *kalenteri*; Koukkunen 1990 *kalenteri*; SSA 1992 *kalenteri*; VKS 1994 *kalenteri*; NES 2020 *kalenteri*.

kalevanpoika s. 'jättiläinen, hiisi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-212-[PS-E:O]] **Caleuanpoiat**, Nijttut ia mw dh löit

Substantiiveista *kaleva* ja (→) *poika* muodostettu yhdyssana. *Kaleva* ei esiinny Agricolaan itsenäisenä sanana. Kansanperinteessä *kaleva* tunnetaan myyttisenä jättiläisenä, jolla oli väkivahvoja poikia ja tyttöriä. Sanalla *kaleva* on vastineita eräissä lähisukukielissä, mutta sen alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu balttilaiseksi lainaksi, joka olisi samaa juurta kuin liettuan seppää merkitsevä *kalvis*. Esikuvaksi on ehdotettu myös muinaista skandinaavista miehennimeä *Kalfr* tai venäläistä tarusankarin nimeä *Kolyvan*. *Kalevaa* on yhdistetty Egilin saagan *kylfingeihin*, jotka olivat Lapissa elänyttä viikinkiaikaista kansaa, paikannimeen *Kalanti* ja saamen sanaan *gallagas*, joka tarkoittaa meritulta eli merellä joskus yön pimeydessä loistavaa aavemaista valoa, jota myös merisäihkyksi tai noidantuleksi kutsutaan.

► SKES 1955 *Kaleva*; SSA 1992 *Kaleva*; VKS 1994 *kalevanpoika*; Junttila 2015 102; Häkkinen 2020b 18–19.

kaligo s. 'galangajuuri (*Alpinia officinarum*)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-7] Telle kwlla sömen pite – – Ingfäria, Pippuroijta, **Caligot**, ia Nelike

Rohtona tai mausteena tunnetun inkiväärinsukuisen kasvin nimi on lainattu todennäköisesti muinaisruotsin sanasta *galigo*, joka perustuu latinan sanaan *galanga*. Tästä on 1500-luvun ruotsiin saatu monia variantteja, mm. *galgant*, *galigan*, *galigo* ja *galliga*. Latinan sana juontuu eri välikielten kautta kiinasta. Sen alkuperäinen muoto on *gāo-liáng-jiāng* ja merkitys 'suurenmoisen hyvä inkivääri' tai 'Gao-piirikunnan mieto inkivääri'.

► SAOB 1928 *galgo*; VKS 1994 *kaligo*; Genaust 2005 *galānga*; Häkkinen & Lempiäinen 2007 72, 2011 64–65; Karttunen 2013 *galanga*.

kalja s. 'kalja, arkijuomana käytetty laiha mallasjuoma' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-21] [Elokuussa] Joo **Calia**, welte haureus ia helle

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sitä on vanhastaan arveltu lainaperäiseksi, mutta äänneasultaan, merkitykseltään ja etäisyydeltään sopivan lainälähteen löytäminen on osoittautunut ongelmalliseksi. Uusimman selityksen mukaan *kalja* olisi Itämeren alueella lainattu, hyvin vanha indoeurooppalainen laina, samaa juurta kuin venäjän *oluj* 'olut'. Samaan yhteyteen kiertoteitse kuuluu myös suomen (→) *olut*, joka on lainattu balttilaisten tai germaanisten kielten kautta.

► SKES 1955 *kalja*; SSA 1992 *kalja*; VKS 1994 *kalja*; Kallio 1998a SJ 40 87–92; NES 2020 *kalja*.

kalkkala s. 'kulkunen, kello' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-235-[JUDIT-16:2]] Rupekat Herralle leickitzemen Culkuisilla, Ja weisacat Herralle **Calcaloilla**

Suomen murteissa lähinnä Kaakkois-Suomessa tunnettu sana voi olla onomato-poeettista alkuperää tai lainaa venäjän kelloa merkitsevästä sanasta *kolókol*. Agri-colan ainoan esiintymän taivutusmuodon perusteella ei voi päätellä, onko nomina-tiivi *kalkkala* vai *kalkkalo*. Molemmat esiintyvät murteissa.

► SSA 1992 *kalkkala*; VKS 1994 *kalkkala*; Häkkinen Vir. 2010a 339.

kalkki¹ s. 'kalkki, kalsium' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-301-[PS-102:15]] sinun paluelias halaijawat site [Siionia] raketta, ia näkisit sen kernahasta, ette henen Kiwens ja **Calkins** walmisna olisit
- [A-III-580-[HES-13:14]] mine tadhon alaslödhe seinen / ionga te irdhalisella **Calkilla** pyhitte / ia mahan heitite

Sana on lainaa ruotsin sanasta *kalk*, joka saksan välityksellä juontuu latinan sanasta *calx* 'kalkki, kalkkikivi'. Germaanit ovat aikoinaan oppineet roomalaisilta kalkin käytön kivirakentamisen yhteydessä. Latinan *calx* puolestaan on lainaa kreikan sanasta *khálikos* 'sora, kalkkikivi'. Suomen kirjakielessä *kalkki* on kalsiumin merki-tyksessä esiintynyt rakennusterminä Agricolasta alkaen.

► Thomsen 1869 96; Streng 1915 47; SKES 1955 *kalkki*¹; Kluge & Seebold 1989 *Kalk*; SSA 1992 *kalkki*¹; VKS 1994 *kalkki*¹; NES 2020 *kalkki* 'kalsium'.

kalkki² s. 'malja, ehtoollisviiniastia; (kuv.) tuskan, kärsimyksen, piinan, vihan tms. koke-minen' | (1543) 63 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-16-[IKOR-11:25]] Samalmoto ectolisen ielkin / otti hen mös **calkin** / kijtti Jumalan / annoi heille / ia sanoi. Ottaca / iocatta teste caiki / Teme **calki** on se wsi testamenti / minun wereseni / ioca teiden ia monen theden wlosuodhatetan
- [A-II-79-[MT-20:22]] Woittaco ioodha sen ***Calkin** / ionga minun pite iooman? ia castetta sille castel / iolla mine castetan?
- [A-II-80-[MT-20:00]] ***Calkin** Se on / Kerssimisen ia pijnan.
- [A-II-699-[ILM-14:10]] ia sengin pite ioman Jumalan Wihan Winasta / ioca siseluodhatettu ia selkie ombi henen Wihansa **Calkisa**

Laina ruotsin sanasta *kalk*, joka anglosaksin välityksellä juontuu latinan sanasta *calix* 'pikari, malja'. Agricolaalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *viinakalkki*.

► Streng 1915 47; SKES 1955 *kalkki*²; SSA 1992 *kalkki*²; VKS 1994 *kalkki*²; NES 2020 *kalkki* 'malja'.

kalli|ista, -hista *adv.* 'kalliisti, korkeaan hintaan, (kuv.) suurin uhrauksin' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-641] Meite mös sinun pyheis Seurakundan toota / ioca henen colemans ia sen Lihans weren lupauxen cautta / itzellens **callihista** ostanut ia pelastanut ombi
- [A-III-20] Christus ombi nin **callijsta** waimon ostanut, quin Miehen

Adjektiivin (→) *kallis* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kalliisti*; Jussila 1998 *kalliisti*.

kallio *s.* 'kallio, maankuoren kivinen kohouma, kukkula; (kuv.) luja perusta, turvapaikka' (1544) 57 esiintymää, myös Westh

- [A-I-132-[NEH-9:15]] Ja annoit heille Taijuahast leijuen / cosca he isoijst / ia weden vodhatit **calliosta** / cosca he ianosit
- [A-II-158-[MK-15:46]] hen – – pani henen Hautan quin oli hacattu **Callion**
- [A-II-682-[ILM-6:16]] ia sanouat Woorille ia **Callioille** / langteca [!] meiden pälen ia peiteket meite sen Casuoin edheste ioca Stolin päle istupi
- [A-II-39-[MT-7:24]] mine tegan henen wijsaan miehen werdaxi / ioca rakensi henen hooneens **callion** päle.
- [A-II-68-[MT-16:18]] Mutta mine woroin sanon sinulle / että sine* olet Petari / ia temen **callion** päle tahdon mine rakeda minun Seurakundani
- [A-II-69-[MT-16:00]] *Sine olet Petari) Cepha Syriaxi / Petros Grekixi / cutzutan Somexi **Callio**.
- [A-II-477-[1KOR-10:4]] he iooit sijte Hengelisesta **Calliosta**, ioca heite seurasi, ioca **Callio** oli Christus
- [A-I-[PS-31:4]] Sille sine olet minun **Callion** ia minun Linnan / ettes sijs sinun Nimes tedhen minua talutaijsit ia weijsit.

Sanalla on vastine useissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χalliō*- edustaa mm. nykyruotsin *häll*.

► Thomsen 1869 120; SKES 1955 *kallio*; LÄGLOS 1996 *kallio*; SSA 1992 *kallio*; VKS 1994 *kallio*; EES 2012 *kalju*; NES 2020 *kallio*.

kallis *a.* 'kallis, paljon maksava, kallisarvoinen, arvokas; hyvin tärkeä, merkittävä, suuri-arvoinen; jalo, pyhä' | (1544) 102 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-96-97] parambi on yxi pala Quiua leijpe, ia Wesi siemi. quin swri hercko, ia **callis** liemi
- [A-II-704-[ILM-17:4]] se Waimo oli – – ylicullattu Cullalla ia **calleilla** Kiuille ia Perleile

- [A-I-236-[JUDIT-16:10]] Hen siweli itzens **callila** wedhellä
- [A-I-370] **Callilla** woiteilla hen woijdelldin
- [A-III-665] Neiste kylle merkiten / quinga ialo / **callis** Mies teme Jonas / Israelin Waldakunnas on ollut
- [A-I-248-[1TIM-1:15]] SE on iuri totinen tosi / ia sangen **callis** puhe Ette Christus Jesus tuli tehen Mailman / syndisite wapachtaman
- [A-I-562] [Anna, että me] sinun **callilla** werelles totisesta iotetaijsima

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Etäsukukielten puolelta ei vastineita ole voitu osoittaa. Sanan alkuperä on epäselvä. Rakenteeltaan *kallis* muistuttaa germaanisista lainoja, ja myös sanan levikkisuhteet itämerensuomessa tuntuisivat viittaavan vanhan germaanisen lainan suuntaan. Sanalle onkin esitetty germaanisista lainaetymologioita, mutta merkityserojen ja äännehistoriallisten ongelmien takia näitä ei ole yleisesti hyväksytty. Vertailukohtina ovat olleet esim. alasaksan *hall*, *hallig* 'kuiva, laiha' ja toisaalta muinaisskandinaavien *elja* 'jalkavaimo', *elska* 'rakastaa'. Vanhassa kirjakielessä, ei kuitenkaan Agricolalla, *kallis aika* on ollut tavanomainen pulakauden nimitys, ja tältä pohjalta olisi ymmärrettävissä *kallis*-sanon yhdistymisen alasaksan kuivaa ja laihaa tarkoittaviin sanoihin. Sanan myönteiset merkitykset itämerensuomalaisissa kielissä puhuvat kuitenkin tätä selitystä vastaan.

► SKES 1955 *kallis*; Hofstra 1985 281–282; Koivulehto 1988a 289; SSA 1992 *kallis*; VKS 1994 *kallis*; LÄGLOS 1996 *kallis*; NES 2020 *kallis*.

kallistaa v. 'kallistaa, panna kallelleen, taivuttaa, laskea alas, kääntää jnkn puoleen; olla kallellaan' | (1544) 30 esiintymää

- [A-III-681-[MIK-6:0]] eipe se ole oikia Jumalan paluelus, poluia notkista, Päät **callista**
- [A-II-303-[JH-19:30]] Coska sis Jesus oli Etican ottanut / sanoi hen / Se on teutetty. Ja **callisti** Päens / ia ylesannoi Hengens.
- [A-I-615] **Callista** minun sydhemen sinun suus Sanohin
- [A-III-267-[PS-40:2]] MIne odhotin HERRA / ia hen **callisti** henens minun tyköni / ia hen cwldeli minun parguni.
- [A-III-310-[PS-71:2]] **Callista** sinun Coruas minun poleeni, ia auta minua

Verbillä on tarkka vastine vain karjalassa. Se on johdos germaanisiperäisestä lainavartalosta, joka on perustana myös äyrästä, pengertä tai reunaa merkitsevässä lainasanassa *kallas*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä muuten kuin johdosten kantana (→ *kaltainen*). Sanan kantagermaanisiksi muodoksi on rekonstruoitu **halpaz*, ja se on alun perin merkinnyt kaltevaa tai viettävää, jollainen äyräs tyypillisesti on. *Kallistaa*-verbin lainälhteeksi sopisi saman vartalon toinen johdos **halpîn*-, josta juontuu mm. saksan murteellinen *haldi* 'kaltevuus, viettävyys'. Suomen lainautuneena tästä olisi tullut **kalsi*, mutta tätä ei esiinny itsenäisenä appellatiivina vaan ainoastaan eräiden johdosten ja adverbiksi kiteytyneiden taivutusmuotojen kantana (mm. nykysuomen *kallellaan*).

► SKES 1955 *kallas*; Koivulehto Vir. 1971a 386–387; LÄGLOS 1996 *kallas*¹; **kalsi*; SSA 1992 *kallas*¹; NES 2020 *kallistaa*.

kallistapa *a.* 'kallellaan oleva, kallistuva' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-296-[PS-62:4]] Quingacauuan te caiki ychte weijutte / ette te hende surmaisit / Ninquin iocu **Callistapa** Seine, ia halkeua Mwri

Verbin (→) *kallistaa* vahva-asteinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kallistos *s.* 'kallistaminen, taivuttaminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-682-[MIK-6:6]] Mille minun pite Herra lepyttemen? Wai pään **callistoxella** sen corkian Jumalan eteen?

Johdos verbistä (→) *kallistaa*.

► VKS 1994 *kallistus*.

kalmus *s.* 'kalmojuuri (*Acorus calamus*)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-490-[IES-43:24]] Etpes minulle ostanut rahalla haiauat **Calmusta**

Laina joko ruotsin tai saksan sanasta *kalmus*, jotka perustuvat latinan sanaan *calamus* 'ruoko, korsi'. Tämän taustalla on kreikan *kálamos* 'ruoko'. Kalmojuuri (*calamus odōrātus* t. *arōmaticus*) on jo antiikin aikana ollut tunnettu rohto.

► SAOB 1935 *kalmus*; SSA 1992 *kalmojuuri*; VKS 1994 *kalmus*; Genaust 2005 *calamus*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 66–68.

kaltainen *a.* 'kaltainen, samanlainen t. -tapainen kuin jokin muu, jonkin tapainen t. veroinen, vertainen' | (1544) 88 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-187-[2MS-15:11]] HERRA / cuka on sinun wertas Jumaloitten seas? Cucu ombi sinun **caltaijses** / ioca olet nijn ialo / ia pyhe
- [A-II-183-[LK-6:48]] Hen on sen Inhimisen **caltainen** / ioca henen Honeens rakenda / ia caiua syuehen ia panepi aluxen callion päle.
- [A-III-129-[KV-2:9]] Minun ysteuen ombi – Peuran wasican **caltainen**
- [A-I-295-[PS-88:5]] Mine olen arwattu nijnnen **caltaijsexi** / iotca heluettijn menewet

Sanalla ei ole varsinaisia etymologisia vastineita sukukielissä, ainoastaan muutamia keskinäisiä lainoja. Se on johdos samasta germaanisesta lainavartalosta, jota edustavat äyrästä, reunaa tai pengertä merkitsevä murrekana *kallas* sekä verbi (→) *kallistaa*. *Kaltainen* on alun perin sananmukaisesti merkinnyt johonkin päin kallellaan olevaa, johonkin suuntautunutta. Eräissä murteissa *kaltainen* merkitsee edelleenkin erityisesti tiestä puhuttaessa viettävää tai vinoa. Murteissa se on muutenkin yleinen, mutta runsaimmin esimerkkejä löytyy Varsinais-Suomesta. Agricolalla *kaltainen* esiintyy monien yhdyssanojen tai yhdyssanan veroisten sanaliittojen perusosana (→ *jonka-*, *kuin-*, *kuinka-*, *minkä-*, *monen-*, *sen-*, *tämän-*, *yhdenkaltainen*).

► SSA 1992 *kaltainen*; VKS 1994 *kaltainen*¹; SMS 1999 *kaltainen*; NES 2020 *kaltainen*.

kalu s. 'esine, tavara, omaisuus; tarvekalu, instrumentti; tarvike; laivan lasti'
(1544) 15 esiintymää

- [A-III-143] Ettes meiden honet, **Calut** ia Cartanot, tulesta, ia muista wahingoista warielisit
- [A-II-118-[MK-3:27]] Ei woi kengen yhden Wekeuen Honeseen yllette / ia henen **Calunsa** poisröute
- [A-II-485-[IKOR-14:7]] nijse **caluissa** iotca Änen andauat – – ioco hen on Huilu eli Candeale
- [A-II-137-[MK-9:50]] Hyue **calu** ombi soola
- [A-II-388-[AP-27:10]] Mine näen ette puriectus retki tacto olla waralinen ia wahinghollinen / ei waiuoin **Calun** ia Hacdhen / mutta mös meiden Hengen.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Kaikenlaisen kilisevän ja kalisevan tavaran merkityksessä se voi olla johdos samasta äännteellisesti motivoidusta vartalosta, josta juontuu verbi (→) *kalaita*. Toisaalta vastineeksi on arveltu saamen sanaa *gálvu*, joka merkitsee tavaraa tai työkalua. Jos tämä rinnastus pitää paikkansa, sanan alkuperäiseksi kantasuomalaiseksi asuksi on oletettava **kalvu*. Tällaisen sanan olemassaolosta ja alkuperästä ei kuitenkaan ole mitään tarkempaa tietoa. Ruotsissa ja venäjässä olevat samantapaiset sanat on selitetty lainaksi itämerensuomesta. Jos kuitenkin katsotaan, että saamen sana ei kuulu samaan yhteyteen, itämerensuomen sanoja voi pitää lainoina muinaisvenäjästä. Agricolalla *kalu* esiintyy myös eräiden yhdyssanojen perusosana (→ *uskottukalu*, *yhteinenkalu*).

► SKES 1955 *kalu*; SSA 1992 *kalu*; VKS 1994 *kalu*; Saarikivi 2009 SUST 258 137–139; NES 2020 *kalu*.

kaluta → **kalvaa**

kalvaa v. 'kalvaa, kaluta, järsiä, jyrsiä; jäytää, vaivata, kuluttaa, riuduttaa'
(1551) 2 esiintymää

- [A-III-633-[JOEL-1:7]] Se sama [kansa] minun Winatarhani häiitti, ia minun Ficunapuuni **caluapi**, cooripi sen ia poisheitte sen
- [A-III-280-[PS-49:15]] Colema se heite **caluapi**

Verbillä on vastine vain karjalassa. Se on aiemmin yhdistetty germaanisiperäiseen, sapelia tai lyömämiekkää merkitsevään sanaan *kalpa*, mutta uudemman selityksen mukaan kysymyksessä on vanha germaaninen lainaverbi, jolle rekonstruoi-tua kantagermaanista alkumuotoa **klawan-* edustavat mm. muinaisruotsin *klaa* 'raapia' ja tämän nykyruotsalainen vastine *klå*. Lainaamisen yhteydessä äänteiden järjestys on muuttunut, koska suomensukuisissa kielissä ei vanhastaan ole ollut sananalkuisia konsonanttiihtymiä.

► SKES 1955 *kalvaa*; Koivulehto 1983a SUST 183 101; SSA 1992 *kalvaa*; VKS 1994 *kalvaa*; LÄGLOS 1996 *kalvaa*; NES 2020 *kalvaa*.

kalvoa → **poiskalvoa**

kamala *a.* tai *s.* 'outo, käsittämätön, kummallinen; kauhistuttava, vastenmielinen, tuomittava, kelvoton; kova, ankara' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-17-[UT-E]] echke toisinans mwtomat Sanat ouat oudhot ia **camalat** ensin cuulla
- [A-II-178-[LK-5:26]] Me neime tenepene **camaloit**
- [A-III-605-[HOS-E:0]] caicki Prophetat iulkisesta iotakin **camalat** teitt Canssallä merkixi. Nin mös [Hoosean vaimon] – – piti Hooran nime candaman
- [A-III-718] Exyueisis, quin cartauat curia, **camala** hen [omatunto] on ia nuria
- [A-III-673-R] Caiki Prophetat / **camaloit** Alcusanoia prucauat / Ette he ne hitat cwleman / kihoisit.

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu johdokseksi samasta deskriptiivissävyisestä vartalosta, josta on muodostettu myös merkitykseltään samantapainen *kaamea*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä.

► SKES 1955 *kamala*; SSA 1992 *kamala*; VKS 1994 *kamala*¹; NES 2020 *kamala*.

kamalast, -a *adv.* 'kummallisesti, käsittämättömästi; kamalalla tavalla, kauheasti' (1551) 2 esiintymää

- [A-III-693] TEME Habacuc on yxi Lohutos Propheta / ioca Canssan pite wahuistaman ia tukeman / ettei he epeilisi Christusen tygetulemisest / edesquina **camalast** se keupi.
- [A-III-477-[JES-29:14]] mine mös tadhon temen Canssan cansa ihmelisesta menne, hirmulisesta ia **camalasta**

Adjektiivin (→) *kamala* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kamalasti*.

kamari *s.* 'huone' (myös kuv.) | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-35-[MT-6:6]] mene sinun **camaris** sisel, ia sulghe oues
- [A-II-91-[MT-24:26]] Catzo / hen on corwes / nin elket wlgosmengö Catzo / Hen on **Camaris** / elket wskoo.
- [A-II-93-[MT-24:00]] Waan ne **Camarit** / Ne ouat nyt caiki Hengelistet Clostarit / Mutta ne Corwet ouat Toiwio ionet / Pilagrimin tiedh ia Metzekirkot.

Laina muinaisruotsin sanasta *kamar*, jota nykyruotsissa vastaa *kammare*. Alun perin sana juontuu latinan kautta kreikan sanasta *kamára*, joka merkitsee holvia tai holvikattoista huonetta.

► Streng 1915 48; SKES 1955 *kamari*; SSA 1992 *kamari*; VKS 1994 *kamari*; NES 2020 *kamari*.

kameli *s.* 'kameli (*Camelus*)' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-26-[MT-3:4]] Johannesel oli waathe **Camelin** caruoist

- [A-II-222-[LK-18:25]] Pikimin kieuپی **Cameli** neulan silmen lepitze, quin Ricas siselkieupi Jumalan Waldakundan
- [A-III-719] Hyttynen vsein cwrnitaan / wan coco **Cameli** nieletaan.

Sana on lainattu suomeen todennäköisesti ruotsin sanasta *kamel*, joka puolestaan on lainaa latinan sanasta *camēlus*. Tämä juontuu kreikan sanasta *kámēlos*, joka on ilmeisesti saatu jostakin seemiläisestä kielestä, mahdollisesti hepreasta, jossa sana on *gāmāl*.

► Streng 1915 47; SKES 1955 *kameli*; Koukkunen 1990 *kameli*; SSA 1992 *kameli*; NES 2020 *kameli*.

kamelienvarsa → kamelinvarsa

*kamelinkarva s.

Kamelinkarva ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► Jussila 1998 *kamelinkarva*.

kamelin|varsa, kamelien- s. ’kamelinvarsa’ | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-115-[JES-60:6]] Camelein Palious pite sinun peittemen, Ja **Camelinwarsat** Midiast ia Ephast
- [A-III-515-[JES-60:6]] Cosca se swri palious Meren tykene kiendepi henens sinun tyges / ia se pacanaiden woima sinulle / Ja **Camelienwarsat** Midiast ia Ephast.

Substantiiveista (→) *kameli* ja (→) *varsa* muodostettu yhdyssana. Sanan alkuosa voi olla yksikön tai monikon genetiivissä.

► VKS 1994 *kamelinvarsa*.

kammio s. ’pieni huone, makuukamari’ | (1544) 14 esiintymää

- [A-I-242-[JES-26:20]] Mene minun Canssan / sinun **Cammioos** / ia sulie sinun owes ymberilles / lymy yrielde / silmen räpedhöxen aijaxi / nincauuan ette wiha ylitzekieupi.
- [A-III-116-[JOEL-2:16]] Ylke wlosmengen **Cammioostans** / ia Morsian henen Macaushonestans.
- [A-III-674-[MIK-2:1]] Ve nijlle, iotca – – achkeroitzeuat pahoia Jonia heiden **Cammioisans**

Sanalla on vastine karjalassa. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantaskandinaavista alkumuotoa **skammijō* edustaa mm. muinaisruotsin pientä rakennusta tai varastohuonetta merkitsevä *skæmma*. Agricolalla *kammio* esiintyy myös yhdyssanojen perusosana (→ *kirja-*, *murehkammio*).

► Thomsen 1869 120; SKES 1955 *kammio*; SSA 1992 *kammio*; VKS 1994 *kammio*; LÄGLOS 1996 *kammio*; NES 2020 *kammio*.

kampata v. 'otella, väitellä, kiistellä, kilvoitella' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-37] [Tammikuussa on paha] sanoilla **kampata**
- [A-II-8] Tesse sis oikiudhella **campatan**.
- [A-II-590-[2TIM-4:7]] Mine ole hyue Campauxe **campanut** / Jooxun mine päätin / vskon pidhin.

Laina muinaisruotsin tai varhaisuusruotsin verbistä *kampa*. Nykyruotsissa vastaava verbi on *kämpa*. Suomen murteissa *kampata* tunnetaan etupäässä Pohjanmaalla.

► Streng 1915 49–50; SKES 1955 *kampata*; SSA 1992 *kamppailla*; VKS 1994 *kampata*¹; NES 2020 *kamppailla*.

kamppaalia s. 'kamppailija, kilvoittelija' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-476-[1KOR-9:00]] yxi **Campalia**, ioca huckan Twlehen hackapi

Johdos verbistä (→) *kamppaalla*.

► VKS 1994 *kamppailija*.

kamppa|alla, -illa v. 'otella, painia, kilvoitella; keskustella, väitellä, kiistellä' (1548) 15 esiintymää, myös Westh

- [A-III-627-[HOS-12:3]] [Jaakob on] caikilla woimallans Jumalan cansa **campailut**
- [A-II-132-[MK-8:11]] Ja vloslexit Phariseuset / ia rupesit henen cansans **campaileman** / kiusasit hende / pyten henelde mercki Taiuahast.
- [A-II-135-[MK-9:16]] hen kysyi Kirianoppenuilda, Mitke te **Campalet** teidhen keskenen?

Johdos verbistä (→) *kampata*.

► VKS 1994 *kamppailla*.

kamppaus s. 'ottelu, kamppailu, kilvoitus; keskustelu, väittely, kiista' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-459] meille ombi moninainen ia töles **campaus** mailman / perkelen / ia henen palueliains / ia sen lihan cansa / ionga me ymberiwiemme
- [A-III-322-R] (*Sota) cutzutan tesse **Campaus** / waara tuska ia häte.
- [A-III-67] etpe sine yxines ole tesse [kuoleman] **campauxesa**
- [A-I-482] Hangitze meite wscon kilwelle – – ette me Herrasa wahwenisema / madhaijsim wscon **campauxes** / wrhon paijneluxen päätte / ia perkelen waldakunnan – – ylitzewoitta
- [A-II-354-[AP-15:7]] he nyt swrella **Campauxella** tutkinut olit [ympärileikkausta]
- [A-II-596-[TIT-3:9]] Mutta hullut Tutkmiset / ia Poluilughut / ia rijdat ia **campauxet** Laista / welte. Sille ne ouat tarpehetomat ia turhat.

Johdos verbistä (→) *kampata*. Agricolalla *kamppaus* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *sanan-*, *turhakamppaus*.

► VKS 1994 *kamppaus*.

kana s. 'kesykana (*Gallus domesticus*)' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-25] Telle kwlla kelpa keijtetty fleski szöde / nin mös **canat** ia Linnut.
- [A-II-89-[MT-23:37]] mine tahdoin coota sinun lapses, ninquin **Cana** cocoo poijans Sipeins ala

Sanalla on vastine kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **χanan-* edustaa mm. nykyruotsin *hane* 'kukko'. Agricolalla *kana* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *metsäkana*.

► Thomsen 1869 120; SKES 1955 *kana*; SSA 1992 *kana*; LÄGLOS 1996 *kana*; NES 2020 *kana*.

kananeeri s. 'kanaanilainen' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-155-[JOS-7:9]] ne **Cananeerit**, ia caiki maan aswuijset sen cwleuat
- [A-III-65] Achkeroitze alati sen Pacanan **Cananeerin** waimon cansa / ia hwda nincauan ettes cwltxi tulet ia sano.

Kanaanin maan nimeen perustuva etnonyymi, joka on lainattu jonkin germaanisien kielimuodon välityksellä. Mallina on voinut olla esim. ruotsin *kananeer* tai saksan *kanaanäer*.

► SAOB 1935 *kanané*; VKS 1994 *kananeri*.

kananeus, (mon.) **kananeit** s. 'kanaanilainen' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-370-[PS-106:38]] Ja vloswodhatit wighattoman weren / heiden Poicains ia Tyttereins weren / iotca he wffrasit nijlle **Cananein** Epeiumaloille
- [A-III-755-[SAK-14:21]] eikengen **Cananeus** pide sillen Herran Zebaothin Hones oleman

Erikoislaina latinan etnonyymistä *chananæus*, joka perustuu *Kanaanin* maan nimeen. Agricolalla *kananeus* esiintyy myös lisänimenä (*Symon Cananeus*).

► VKS 1994 *kananeus*.

kandake → **candace**

kaneli s. 'kaniini' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:18]] Ne corckiat wooret ouat Mäyrein turwa, Ja kijwirauniot, **Canelijen**.
- [A-III-363-[PS-104:18]] Ne corkiat Wooret ouat Williuochtein turua / Ja ne Kiurauniot **Canelitin**. Ijlkottein.

Sana on laina joko muinaistanskan sanasta *kaneel* tai varhaisuusruotsin sanasta *kanil*, jotka kumpikin perustuvat alkuaan latinan sanaan *cuniculus*. Agricolalla *kaneli* ja (→) *iilkotti* on esitetty korvaavina nimityksinä eläimille, joiden pitäisi alkutekstin mukaan olla tamaaneja.

► Streng 1915 51; SAOB 1938 *kunil*; VKS 1994 *kaneli*²; Häkkinen 2007a 14.

kanerva s. 'kanerva (*Calluna* sp.)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-542-543-[JER-17:6]] Henen pite oleman ninquin **Caneruan** coruesa, ia ei hen saa nädhe site tuleuaista Lohutosta

Sanalla on ainakin likimääräisiä vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on tuntematon. Venäjän murteellinen *kanábra* on selitetty lainaksi itämerensuomesta. Agricolalla *kanerva* esiintyy Lutherin *Heide*-sanana vastineena ja voi todella merkitä kanervaa, mutta Raamatun alkutekstissä on samassa kohdassa jokin aavikon piikkipensas.

► SKES 1955 *kanerva*; SSA 1992 *kanerva*; VKS 1994 *kanerva*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 255-257; EES 2012 *kanarbik*.

kankea → **kankia**

kankeus → **kankius**

kanki s. 'tanko, seiväs' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-25] paijska teuran otzan **cangi**

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalolle on esitetty epävarma vastine myös mordvasta, jossa *kanksomoms* on verbi ja merkitsee 'jäykistyä, kangistua paikalleen'. Sanavartaloa on joskus arveltu germaaniseksi lainaksi, mutta tätä selitystä ei merkitysseikkojen takia ole hyväksytty. Muiden selitysten puutteessa *kanki*-sanaa on pidettävä vanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvana.

► SKES 1955 *kanki*; SSA 1992 *kanki*; VKS 1994 *kanki*; LÄGLOS 1996 *kanki*; EES 2012 *kang*¹; NES 2020 *kanki*.

kank|ia, -ee a. 'taipumaton, ankara, armoton, vastahakoinen, uppiniskainen, tottelematon' | (1544) 24 esiintymää, myös UpsE

- [A-III-361-R] eipe hen ole coua / **Cangia** eli Armotoin.
- [A-I-719] wissiste ja halaten ne ottaijsi / lodhutoxexi / ja turuaxi wastian henen omantunnon harttan caijipamisen / wasta Perkelen ioonia / ja mös wastian lain / ja Jumalan **cangen** domion hirmutta
- [A-II-53-[MT-11:00]] Laki ia Käskysanat ouat couat ia **cangiat** nin ettei yxiken ninen edesse kestä
- [A-I-132-[NEH-9:16]] meidhen Isedh olit **cangiat**, ia niskurit
- [A-III-674-[MIK-1:12]] Se **cangia** Caupungi toiyo / ettei nin pahaxi pidhe tuleman.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *kanki*.

► VKS 1994 *kankea*; Jussila 1998 *kankea*.

kankiast adv. 'nurjasti, tylysti' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-274-[PS-31:19]] iotca site wanhurscasta wastianpuhuuat **cangiaast**, ia heijusti

Adjektiivin (→) *kankia* loppuheittainen adverbijohdos tai elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kankeasti*.

kank|ius, -eus s. 'nurjamielisyyys, vastahakoisuus, tottelemattomuus' | (1544) 14 esiintymää

- [A-I-618] O minun teckien, poisleicka minusta tuijmaudhen, wären **cangiudhen**, messemine, laijskudhen
- [A-I-124-[5MS-9:27]] Ele catzo temen canssan **kangeudhen** / ia Jumalattoman menon / ia Syndijen pälle
- [A-III-351-[PS-95:0]] eike mös Esijset siihen luuatun Cananin mahan / **cangiudhens** teden / siseltulluet / waan Coruesa poiscoolit.

Johdos adjektiivista (→) *kankia*.

► VKS 1994 *kankeus*.

kankuri s. 'kankaankutoja' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-821-[JES-38:12]] Ja mine poisreuein ninen minun Elemenin / ninquin iocu **Canguri**.
- [A-III-482-R] **Canguri**) Joca tapaturmast cutoisans langan catkaise, ennenquin hen site astaitze

Johdos substantiivista *kangas*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä mutta on mainittu herra Martin lainsuomennoksessa. *Kangas*-sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sitä on vanhastaan pidetty germaanisena lainana, ja sille on esitetty useitakin lainaetymologioita. Näistä parhaiten perustellun selityksen mukaan lainälähteenä on kantagermaanin kudontatermi **ganga-z*, jota edustaa mm. tanskan *gang* '40 loimilangan muodostama kokonaisuus'.

► Karsten 1915 95; SKES 1955 *kangas*; SSA 1992 *kangas*; 40–45; Hofstra 1994 40–47; VKS 1994 *kankuri*; LÄGLOS 1996 *kangas*¹; NES 2020 *kangas* 'tekstiilituote'.

kanne s. 'syytös, syyte, moite; vaikerrus, (valitus)huuto' | (1544) 16 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-299-[JH-18:29]] Mite **Cannet** te edestoot temen Miehen wasan?
- [A-II-582-[1TIM-5:19]] Ele salli Papin wasan ychten **Cannet** ilman cachta eli colme Todhistusta.
- [A-I-808] Ele meite domitze Perkelen ia meiden waijuaijsten omantunnon **candeen** ielkijn
- [A-I-214-[PS-144:14]] Etteij ychten wahingota / eijke wica / elike **cannet** / olis meiden Raijtilla.
- [A-III-250-[PS-30:12]] Sine olet mwttanut minun **Candeeni** Iloxi / sine olet poisrijsunut minun Seckini / ia Riemulla minun wötit.

Johdos verbistä (→) *kantaa*. Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *kielinkanne*.

► VKS 1994 *kanne*.

kannetus s. 'valitus, vaikerrus' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-464-[JES-5:7]] catzo, nin on sula **Cannetus**

Agricolan ainutkertainen johdos näyttää perustuvan (→) *kantaa*-verbin passiivivartaloon. Samassa merkityksessä tavallisempi johdos on (→) *kanne*.

► VKS 1994 *kannetus*.

kanno s. 'kannu, pullo' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-671-R] Curbita) on Pwlaine – – Jonga hedelme **Cannoxi** eli flaskoxi ioutuvat

Laina ruotsin sanasta *kanna*, monikossa *kannor*. Sama sana on lainattu myös inkeroiseen ja karjalaan. Agricolan reunahuomautuksessa tarkoitetaan aivan ilmeisesti pullokurpitsaa, jonka kuivatuista hedelmistä on perinteisesti tehty pullomaisia asioita. Tämä osa reunahuomautuksesta on Agricolan oma lisäys. Raamatun alkutekstissä on tällä kohtaa risiinikasvi, ei mikään kurpitsa. Agricolalla *kannu* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *viinakannu*.

► Thomsen 1869 120; SKES 1955 *kannu*; SSA 1992 *kannu*; VKS 1994 *kannu*; Heininen 2008 122; Häkkinen & Lempiäinen 2011 199–204; NES 2020 *kannu*.

kanreri s. 'kanaanilainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-131-[NEH-9:8]] andaxes henen sijemenellens, nijnen **Canrerin**, heteerin – – ia Girgoseerin, maan

Agricolan käyttämälle etnonyymille ei ole selvää esikuvaa. Se on ilmeisesti rakenteeltaan hämärtynyt variantti pitemmästä etnonyymistä kuten Lutherin *Cananiter* tai ruotsalaisen Raamatun *kananeer*. Pääte viittaa germaanisten kielten suuntaan.

► SAOB 1935 *kanané*; VKS 1994 *kanreeri*.

kansa¹ s. 'kansa, etninen ryhmä, maan tai maakunnan väestö tai siihen verrattava ihmisryhmä; alempiarvoinen väki, maalaisväestö, työväki, rahvas; suuri ihmisjoukko, yleisö, väki, ihmiset' | (1543) 1278 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-157-[2AK-20:7]] Etkö sine meiden Jumala hukannut temen Maan asuiami / sinun **Canssas** Israelin edhestä
- [A-III-365-[PS-105:13]] he waelsit **Canssasta Canssahan**, Ja ydhest Waldakunnasta toisen **Canssahan**
- [A-II-604-[1PT-2:9]] te oletta se wloswalittu Sucu – – se pyhe **Canssa**, se Erinomaisudhen **Canssa**
- [A-III-142] Ettes caikeden, Caupamiesten Talonpoicain ia ychteitzen **Cansan**, annaisit rackauden, ia souinon
- [A-II-54-[MT-12:15]] palio **Canssa** seurasit hende
- [A-III-15] oppican sis noori **Canssa** teste auioskeskun wirgasta

- [A-O-13-[MK-16:15]] MEngette wlgos caiken mailman / ia opetaca Euangelium caikille **canssalle**.
- [A-I-94] Joca tas Latinan wnochtta. heijust se **Canssans** opetta.

Sanalla on varmoja vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Sen etäisempi alkuperä on kiistanalainen. Sitä on pidetty vanhana omaperäisenä sanana, jolle on osoitettu mahdollisia vastineita saamesta ja permiläiskielistä. Toisaalta sille on myös useaan otteeseen esitetty germaaninen lainaetymologia. Sekä äänneasun että merkityksen kannalta sopiva lainälähde on varhaiskantagermaanin **χansā*, jota edustavat mm. gootin *hansa* 'joukko, sotajoukko' ja muinaisyläsaksan *hansa* 'väki, joukko'. Samaa juurta on myös keskiyläsaksan *hanse* 'kauppaseura'. Lainaselitykset on perinteisesti torjuttu mm. sen perusteella, että sanalla on vastine permiläiskielissä, eikä niin kauas ulottuvia germaania lainoja ole pidetty mahdollisina. Lainaselitystä on kuitenkin vakuuttavasti perusteltu uudelleen, eikä toisaalta ole varmaa eikä edes todennäköistä, että permiläiskielten sanat kuuluisivat samaan yhteyteen, sillä yhdistämisessä on sekä äänteellisiä että semanttisia ongelmia. Täysin mahdottomana ei voi pitää sitäkään selitystä, että germaania lainoja olisi myöhempien kosketusten yhteydessä kulkeutunut itään. Itämerensuomen osalta germaaninen lainaetymologia on kaikin puolin moitteeton ja uskottava. Agricolan sanan tavallisinta kirjoitusasua *canssa* on selitetty eri tavoin. Se voi olla pelkästään ortografinen variantti, jonka avulla Agricola on pyrkinyt erottamaan toisistaan kaksi homonymistä sanaa (substantiivi 'kansa, väki' ja adpositio 'kanssa'). Sitäkin on pidetty mahdollisena, että kun lounaismurteissa joissakin taivutusmuodoissa (yksikön partitiivissa ja illatiivissa ja monikon genetiivissä) *kansa*-substantiivin *s* lounaismurteissa geminoituu, Agricola olisi geminoitumissääntöjä tuntematta käyttänyt geminaattaa myös sellaisissa muodoissa, joihin se ei alun perin ole kuulunut. *Kansa* esiintyy Agricolalla myös perusosana yhdyssanoissa (→) *elatus-*, *hää-*, *kreamarin-*, *lähi-*, *musta-*, *mäki-*, *palvelus-*, *ranta-*, *sotakansa*.

► Thomsen 1869 120; SKES 1955 *kansa*; Koivulehto Vir. 1976a 251–253; Ikola 1987 SJ 29; UEW 1988 645; SSA 1992 *kansa*; VKS 1994 *kansa*; LÄGLOS 1996 *kansa*; EES 2012 *kaasas*; Koivulehto 2016 SUST 274 442; NES 2020 *kansa*.

kansa², kanssa, kans, -an, kasa *adpos.* 'kanssa; seurassa, parissa, kera(lla), yhdessä, myötä; mukanaan; mukaan lukien t. ottaen, lisäksi; jonkin avulla, kautta; jonkin suhteen, jonkin kohdalla, jonkin ollessa kysymyksessä'
(1543/1559) 1974 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-32-[MT-5:25]] Soui nopiast sinun ritawelies **cans**
- [A-O-20] Sinun pyhe Engelis olcon minun **kansan**
- [A-I-306-[PS-141:10]] Ne Jumalattomat langeuat toijnen toisens **can****sa**
- [A-III-191-[AP-1:17]] hen oli meiden Lugussa luettu / ia on temen Wirgan meiden **cansam** saanut
- [A-I-5] Szonen iskemys, ynne palio muyden **cansa** opitahan
- [A-I-106] O HERRA / anna meille sinun päälles wahwa wscō / toijmelinen Toijwo – – Caikinaisten hengen lahijain / ia wlconaisten cunniallisten Tapain **can****sa**.

- [A-I-243-[JER-32:21]] sine wlgosweijt sinun oman Canssas Israelin, Egiptin maalda – – wlgosojettun käsiwardhen **cansa**
- [A-II-544-[EF-6:19]] Senpäle ette minulle annetaisijn puhet rochkiudhen **cansa** minun suuni auamisesa
- [A-I-156-[TM-10:15]] tee meidhen **cansam** quingas tahdot
- [A-II-569-[1TSS-5:23]] Mutta se rauhan Jumala pyhittekön teite coconans / ette teiden coco Hengen / ynne Sielun ia Rumin **casa** / mahdhais pidhettä nuchtetoin meiden Herran Jesusen Christusen tulemises.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on mitä ilmeisimmin germaanis-peräisen (→) *kansa*¹-sanana hämartyntä taivutusmuoto. Alkuperäistä rakennetta on kuitenkin vaikea yksityiskohtaisesti selvittää, koska käytössä on useita variantteja ja kieliopillistumisen myötä sanoissa voi tapahtua epäsäännöllisiä äänteenmuutoksia. Suomen *kanssa*-sanaa on arveltu alun perin inessiivimuodoksi *kansassa*, josta epä-säännöllisen yksinkertaistumisen kautta olisi syntynyt *kanssa* tai *kansa*. Toisaalta sitä on arveltu konsonanttivartaloiseksi lokatiiviksi *kans-na*, josta assimilaatiomuutoksen kautta olisi syntynyt *kanssa*. Mahdollista on ollut sekin, että sana on alun perin ollut päätteetön, ja -s- olisi voinut pidentyä, kun se useille murteille ominaisissa loppuvokaalin katoamatapauksissa olisi joutunut sanan loppuun: *kansa* > *kans* > *kanss*. Kun vokaali yleiskielen kehittymisen myötä palautettiin, olisi pidennys voinut säilyä: *kanss* > *kanssa*. Agricolalla sana esiintyy yleisimmin asussa *cansa*. Ainutkertainen *kasa* saattaa olla painovirhe (nasaaliviiva puuttuu), mutta murteista tällainen muoto tunnetaan esimerkiksi Hattulasta ja Pielisjärveltä. Agricolan adpositio *kansa* ym. on aina postpositio, johon voi liittyä omistusliite. Postposition täydennys on genetiivissä. Täydennyksenä oleva vierasperäinen sana (esim. *olium cansa*) voi jäädä taivuttamatta. Martilla *kansa* esiintyy myös adverbina merkityksessä 'myös', mutta Agricolalla se ei esiinny tässä funktiossa muuten kuin yhdyssanojen määräiteosana.

► SKES 1955 *kanssa*; Rapola 1965 189–190; SSA 1992 *kanssa*; VKS 1994 *kanssa*; NES 2020 *kanssa*.

kansa-auttaja, kanssa- s. 'avustaja' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-504-[2KOR-6:1]] Nin me nyt teite maname quin **Cansauttaiat** ettei te Jumalan Armo huckan otai
- [A-II-509-[2KOR-8:23]] Ja sen me olema tehnyet sen swren wskalluxen tedhen / quin meille ombi teiden tyghen / seke Titusen polesta (ioca minun Cumpanin on / ia **Canssaauttaijan** teiden seasa)

Adverbista *kansa* (→ *kansa*²) ja substantiivista (→ *auttaja* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännöslaina Lutherin sanasta *Mithelfer*.

► VKS 1994 *kanssa-auttaja*.

kansa borgari s. 'kanssaporvari, kansalainen, maanmies' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-536-[EF-2:19]] eipe te sillen ole Wierahat, ia Mucalaiset, waan Pyhein **cansa Borgharit**, ia Jumalan Perehet

Adverbista *kansa* (→ *kansa*²) ja substantiivista (→) *borgari* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Mallina on voinut olla ruotsalaisen Raamatun (GVB) *helgha manna medhborghare*.

► VKS 1994 *kanssaporvari*; Toropainen 2017 51.

kansafanki s. 'kanssavanki, vankitoveri' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-561-[KOL-4:10]] Teruettepi teite Aristarchus minun **Cansafangin**

Adverbista *kansa* (→ *kansa*²) ja substantiivista (→) *fanki* muodostettu yhdyssana, joka voi olla käännöslaina Lutherin sanasta *Mitgefanger*.

► VKS 1994 *kanssavanki*.

kansajakaminen s. 'kanssajakaminen, keskinäinen jakaminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-655-[HEB-13:16]] elket hyuestitekemiste ia **cansaiacamista** vnohtaco

Adverbista *kansa* (→ *kansa*²) ja substantiivista (→) *jakaminen* muodostettu yhdys-sana, joka on käännösmuokaus Lutherin substantiivisesti käytetystä infinitiivi-muodosta *mit zu teilen*.

► VKS 1994 *kanssajakaminen*.

kansansottaa → **kansaottaa**

kansanveli → **kansaveli**

kansaottaa v. 'ottaa kanssaan t. mukaan' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-201-[LK-11:26]] hen menepi ia **cansansottapi** seitzemen mwta hende pahembata henge

Adpositiosta (→) *kansa*² ja verbistä (→) *ottaa* muodostettu yhdysverbi. Agricolan ainoassa esiintymässä adposition täydennyksenä on omistusliite. Samat osat esiintyvät myös sanaliittona.

kansapalvelia s. 'kanssapalvelija, palveluskumppani, työtoveri' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-74-[MT-18:28]] Nin se paluelia wlgosmeni / ia leysi yhden henen **cansapalvelioistans** / ioca oli henen welca sata penningit.
- [A-II-717-[ILM-22:9]] mine olen sinun **Cansapalvelias**

Adverbista *kansa* (→ *kansa*²) ja substantiivista (→) *palvelija* muodostettu yhdys-sana, joka voi olla käännöslaina Lutherin sanasta *Mitknecht*. Samat osat esiintyvät kahdesti myös sanaliittona, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kanssapalvelija*; Toropainen 2017 51.

kansaperilinen s. 'kanssaperillinen, toinen samaan perintöosuuteen oikeutettu henkilö (1544) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-I-508] mine en sinua ratele / mutta sinun **kansaperilinen** / osalinen ia welies olisin
- [A-II-460-R] te oletta Christusen **kansaperiliset** ia Osaliset caikista henen hywuydhestans

Adverbista *kansa* (→ *kansa*²) ja substantiivista (→) *perilinen* muodostettu yhdys-sana, joka on käännöslaina saksan sanasta *Miterbe*.

► VKS 1994 *kanssaperillinen*.

kansaveli s. 'kanssaveli, lähimmäinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-530-[GL-6:10]] techkeme hyue iocaitzen watan, Mutta enimitten ninen cochtan iotca meiden **Cansanweliet** ['kanssamme veljet'] Uskosa ouat

Adpositiosta (→) *kansa*² ja substantiivista (→) *veli* muodostettu yhdyssana. Agri-colan ainoassa esiintymässä adposition täydennyksenä on monikon 1. persoonan omistusliite.

► VKS 1994 *kanssaveli*.

kanssa *adpos.* 'kanssa' → **kansa**

kanssa → **kansa**¹, **kansa**²

kanssaporvari → **kansa borgari**

kanssavanki → **kansafanki**

kanta s. 'kantapää; laji [?]' | (1548) 2 [3?] esiintymää

- [A-II-4-[UT-E-1MS-3:15]] Sen saman [käärmeen] pite sinun Pääs rickipolkeman. Ja sinun pite henen **Cantans** pistemen
- [A-II-320-[AP-3:7]] Nin cohta henen Särens ia **Candans** wahwistuit
- [A-II-485-[1KOR-14:10]] Moninaiset tosin ouat änen **caunat** Mailmassa, ia ei ychten nijste quitengan ole merckitzematoida.

Sanalla on kiistattomia vastineita kaikissa lähisukukielissä, joskin näiden merkitys vaihtelee, esim. karjalan *kanda* merkitsee 'jalan, kengän, kynttilän yms. kanta; sukuperä, suku', lyydin *kand* 'jalkineen kanta; kantapää; jalansija'. Vepsän *kand*, vatjan *kanta* ja liivin *kũonda* merkitsevät kantapäätä, viron *kand* jalan, sukan tai jalkineen kantapäätä tai jalansijaa. Myös etäsukukielistä on esitetty vastineita, mutta näiden osalta tilanne on epäselvä vaihtoehtojen moninaisuuden takia. Vaikka *kanta*-sanin historia etäsukukielten osalta onkin epäselvä, sana on mitä ilmeisimmin katsottava ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Agricolan *kanta*-sanin merkitys 'laji' on

epävarma, sillä monikollinen sana on kirjoitettu *caunat* mutta tätä on epäilty paino-
virheeksi, jolloin tarkoitettu muoto olisi *cannat*. Kirjoitusasun mukainen (→) *kauna-*
tulkinta on murteellisten rinnakkaistapausten nojalla paremmin perusteltavissa.

► SKES 1955 *kanta*; Rapola 1962 71; UEW 1988 123, 124; SSA 1992 *kanta*; VKS 1994 *kanta*; EES 2012
kand; NES 2020.

kantaa v. 'kantaa, kuljettaa jotakin mukanaan; pitää, pitää yllään, käyttää, omata; kan-
nattaa, pitää koholla, ylläpitää; kärsiä, kestää; tuottaa satoa (myös kuv.), olla ras-
kaana, synnyttää; syyttää, kannella, nostaa kanne; tuoda esiin, esittää, todistaa'
(1544) 246 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-177-[VLT-5:13]] ne piskuset puijta **candaijsanssa** piti combastuman
- [A-I-733] [Jotkut] kermehen myrky **candauat** huuldens alla
- [A-II-660-[JAK-2:2]] siseltulis iocu Mies **cantadhen** Culta Sormusta
- [A-I-693-694] Esiwallat, quin sine olet Mieckan andanut **canda**, ia alamaijsi
keskenyt hallita
- [A-II-337-[AP-9:15]] [Saulus] ombi minulle yxi wloswalittu Ase, **candaman**
minun Nimeni Pacanain, ia Kuningasten, ia Israelin lasten edes
- [A-I-733] Parambi on hyue nime **canda**, quin callimat woijtehit
- [A-III-716] Herra meillen anda Rumin Lahiat, quin cukin **canda**
- [A-II-444-[ROM-11:18]] [Et] sine site Jwrta canna, waan se Jwri **candapi** sinun
- [A-II-632-[HEB-1:3]] [Jumalan poika] **candapi** caiki cappalet Henen Sanans
Woimalla
- [A-III-505-[JES-53:4]] Wissiste hen **candoi** meiden Sairaudhen
- [A-III-164-[JH-16:12]] Wiele nyt minulla olis teille polio [!] sanomist, waan
ette te nyt Woi **canda**
- [A-III-131-[IMS-1:11]] **Candakan** Maa rohon ia yrtit
- [A-II-290-[JH-15:8]] ette te palio hedhelmet **cannatt**, ia tuletta minun Opetuslapsixen
- [A-I-436] [Pyhä Anna] neitzön Marian, henen codhusans machtoi **canda**
- [A-II-203-[LK-11:54]] [Lainoppineet ja fariseukset] wäigyt hende ia etzit
iotakin henen suustans onghia, iosta he saisit **canda** henen pälens
- [A-II-265-[JH-7:7]] mine **cannan** tothistusta henest, Ette henen Tööns ouat pahat

Verbillä on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä useimmissa etä-
sukukielissä. Se kuuluu kielikunnan ikivanhaan perintösanastoon. Agricolalla verbi
esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *edes-*, *pois-*, *ulos-*, *yles-*, *ympärikantaa*.

► SKES 1955 *kantaa*; UEW 1988 124; SSA 1992 *kantaa*; VKS 1994 *kantaa*; EES 2012 *kandma*; NES
2020 *kantaa*.

kantaja s. 'kantaja (myös kuv.); syyttäjä' | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-184-[LK-7:14]] [paarien] **Candaiat** seisetit
- [A-I-740] mine waijuanan swri syndinen / enneten nyt armon aijalla / ia panen
tenepene caiki minun syndini sinun Altaris pälle / se on / sen ylmeijsen papin /
minun sijndijen **candaijan** itze Jesusen Christusen pälle
- [A-III-193] olen mös caikein Inhimisten eleme, Yxi Inhimistein synnin **Candaia**

- [A-II-384-[AP-25:18]] Coska sis **Candaijat** edestulit, eiuet he ychten Syte edestooneet, ioista mine pahasti lwlin

Johdos verbistä (→) *kantaa*. Agricolalla *kantaja* esiintyy myös perusosana yhdys-sanoissa (→) *kielinkantaja*, *lipunkantaja*, *sanankantaja*, *päällekkantaja*.

► VKS 1994 *kantaja*.

kantamatoin *a.* 'kantamaton, jota ei voi kantaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-86-[MT-23:4]] he cocon sitouat raskat, ia **candamattomat** coormat, ia paneuat Inhimisten hartioijlle

Verbin (→) *kantaa* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kantamaton*.

kantaminen *s.* 'vaatimus, syytös' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-368-[AP-19:39]] Mutta ios teille ombi mwta **candamista** / nin se machta ratkaista toimelises Cocouxes
- [A-II-392-[AP-28:19]] minun teutyi itzeni lyketä Keisarin ala / Ei nijn / ette minulla oli iotakin **candamist** minun Canssani päle.

Johdos verbistä (→) *kantaa*.

► VKS 1994 *kantaminen*.

kantapää *s.* 'kantapää, jalkaterän takaosa' | (1544) 7 esiintymää

- [A-III-136-[1MS-3:15]] Se sama pite sinun [= käärmeen] pääs rickipolkeman / ia sinun pite henen **Candapääns** pistemen.
- [A-I-231-[2SM-22:37]] Sine teet minulle Sijan kieudhexen, etteij minun **candapään** lijuckastuijsi
- [A-III-457-[JES-1:6]] Hamast **Candapäst** nin Lakipähän asti, eipe miten terueytte henesse ole
- [A-III-290-[PS-56:7]] He piteuet ycte ia weijjuet, ia warinottauat minun **Candapästeni**, quinga he minun Sieluni käsiteisit

Substantiiveista (→) *kanta* ja (→) *pää* muodostettu yhdyssana. Agricolalla sana esiintyy sanontatavoissa *kantapäästä lakipäähän* 'kokonaan, kiireestä kantapäähän' ja *vaarinottaa kantapäästä* 'seurata askelia'.

► VKS 1994 *kantapää*.

kantele, -h *s.* 'näppäiltävä kielisoitin, kantele, lyyra tms.' | (1544) 42 esiintymää

- [A-I-177-[VLT-5:14]] Ne wanhat pwtuijt porteista / Ja ne Nooricaijset eij sillen **candelecta** soijta /
- [A-III-202-[PS-E:0]] Daudin **Candele** helisepi cullaisilla kielille

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on kiistanalainen. Yhden selityksen mukaan se on vanha balttilainen laina, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä vastaavat liettuan *kanklės* ja latvian *kokle*. Myös muinaisvenäjässä olisi tarjolla lainalähteeksi sopiva **gandtli*, jota nykyvenäjässä vastaa *gúslī*. Sanan rakenteen ja merkityksen puolesta on täysin mahdollinen sekin selitys, että *kannel* tai *kantele* olisi johdos ikivanhaan perintösanastoon kuuluvasta *kansi*-sanasta, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Balttilaisella lainaetymologialla on kuitenkin eniten kannatusta. Agricolalla *kantele* on korvannut lähtökielten harppua tai lyyraa merkitsevät sanat.

► Thomsen 1890 178–181; Kalima 1936 106–107; SKES 1955 *kantele*; SSA 1992 *kantele*; VKS 1994 *kantele*; Häkkinen Vir. 2010a 330–331; Junttila 2015 92, 215; NES 2020 *kannel*.

kanteleensoittaja s. 'kanteleensoittaja' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-733–734] me sinun pyhen **candelessoijttaijan** cansa hwdhama

Substantiiveista (→) *kantele* ja (→) *soittaja* muodostettu yhdyssana. Agricolalla on yhdyssanan määriteosassa ('sinun kanteleesi') omistusliite. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliittona.

► VKS 1994 *kanteleensoittaja*.

kanto¹ s. 'kanto, katkaistun puun tyviosa, juurakko (myös kuv.), jumalana palvottu puupölkky t. juurakko, puinen jumalankuva' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-534] laho **cando** wlosheitetepä
- [A-III-469-[JES-11:1]] yxi witza pite putkactaman Isain **Cannosta**
- [A-III-469-R] Christus syndyi Isain sughust / quin wesa wanhasta **cannost**
- [A-III-493-[JES-45:20]] Anna ninen Pacanain Sangarit heitens coota ia ynne yctentulla / iotca euet miten tiedhä / ia candauat heiden Epeiumaloidhens **Cannot** / ia site Jumalata rucoleuat quin ei autta taidha.
- [A-III-788-[5MS-28:64]] sinun pite Mucalaisi Jumaloita palueleman – – **cando** ia kiue

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se on todennäköisesti vanhemman (→) *kanta*-sananjohdos. Sanalle on esitetty myös sinänsä uskottava indoiranilainen lainaetymologia, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin Veda-kirjallisuudessa mainittu *skándhas*- 'puun haara, oksa', mutta sana voidaan hyvin selittää myös omalta pohjalta.

► SKES 1955 *kanto*; UEW 1988 123; SSA 1992 *kanto*; VKS 1994 *kanto*¹; Holopainen 2019a 120; NES 2020 *kanto*.

kanto² → **luodenkanto**

kantsi s. 'skanssi, sotilasleiri, linnoitus, leiri' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-655-[HEB-13:11]] Sille quinenga eläienden Weri siselle tohdahan sen ylemeisen Papin cautta siihen pyhehen synnin edeste. Ninen Ruumijjt poltetaan Ulcona **Cantzeista**.

- [A-II-712-[ILM-20:8]] Ja he astuit Maan auarudhen päle / ia ymberikiersit ninen pyhein **cantzit** / ia sen Rackahisen Caupungin.

Suomalaistettu rinnakkaismuoto ruotsalaisperäisestä (→) *skantsi*-sanasta.

kanttori → **cantor**

kapalo s. 'kapalo, kangaspala tai vaate, johon vauva kääritään' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-166-[LK-2:7]] [Maria] synnytti Poian – – ia kiäri henen **capalohin**

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu lainaksi germaaniselta taholta, mutta kun lainalähteeksi esitetyt sanat merkitsevät mm. puun palasta tai kappaletta, selitystä ei yleensä hyväksytä. Semanttisesti parempi ja myös äänteellisesti mahdollinen selitys olisi johtaa sana samasta balttilaisperäisestä lähtömuodosta, josta juontuu (→) *kappale*. Tällä on varsinkin itämurteissa varianttina *kapale* tai *kapalo*. Kapalon tapauksessa se tarkoittaisi kirjaimellisesti kangaskappaletta.

► SKES 1955 *kapalo*; SSA 1992 *kapalo*; VKS 1994 *kapalo*; LÄGLOS 1996 *kapalo*; SMS 1999 *kapale*, *kapalo*²; NES 2020 *kapalo*.

kapeet → **kave**

kapina s. 'meteli, sekasorto, mellakka; riita, tappelu, taistelu, sota; (aseellinen) nousu esivaltaa vastaan' | (1544) 32 esiintymää, myös Westh

- [A-III-154-[MT-26:5]] Eij iuhlapeiuene [pidä vangita Jeesusta], ettei **capina** tule Canssasa
- [A-I-796] Wariele meite rijdhoijsta / sodhista / **capinoijsta** / ja torista
- [A-III-655-[AM-7:10]] Se Amos tekepi ydhen **Capinan**, sinua wastian

Sanalla ei sellaisenaan ole vastineita sukukielissä. Sen sijaan merkityksessä 'kopina, kapse, melu' *kapina*-sanalla on ainakin likimääräisiä vastineita lähisukukielissä. Kopisevaa ääntä ja melua merkitsevä *kapina* on johdos ääntä jäljittelevästä verbistä *kapista* (→ *kapisepa*). Suomessa sana on saanut myös tappelusta syntyvän metelin ja edelleen riidan ja kansannousun merkityksen.

► Rapola Vir. 1953a 163–175; SKES 1955 *kapista*; SSA 1992 *kapina*¹, *kapina*²; VKS 1994 *kapina*; NES 2020 *kapina*.

kapinannostaja s. 'kapinaan yllyttäjä, kapinanjohtaja' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-291-[PS-58:0]] On samast Asiast / quin Entiset Psalmit / Saulin wastian ia ninen / iotca hende yllytit Daidij wainoman / ninquin **Capinannostaia** wastian.

Substantiiveista (→) *kapina* ja (→) *nostaja* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös neljä kertaa sanaliittona.

► VKS 1994 *kapinannostaja*.

kapisepa *a.* 'kapiseva, kahiseva' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-127-[3MS-26:36]] yxi **kapisepa** Lechti, pite heijet carckottaman

Partisiippimuoto verbistä *kapista*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä. Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä, ja sen on selitetty kuvaavan kahisevien lehtien synnyttämää ääntä.

► Hakulinen Vir. 1948 208; SKES 1955 *kapista*; SSA 1992 *kapista*; VKS 1994 *kapista*.

kapista → **kapisepa**

kaplaani *s.* 'kappalainen, apupappi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-19-[UT-E]] se olcohon iocaitzille wijsaille ia Oppimattomille neuuottu, olcon se Pappi, **Caplani**, Teini

Lainaa muinaisruotsin sanasta *kaplan*, joka perustuu keskiajan latinan sanaan *capellanus* 'kappelikirkon pappi'. Toisen tavun vokaali on ilmeisesti ääntynyt ruotsin painotuksen mukaisesti pitkänä.

► Streng 1915 54; SKES 1955 *kappalainen*; VKS 1994 *kaplaani*; NES 2020 *kappalainen*.

kappale, kapale *s.* 'kappale, pala, kohta, luku, osa; luontokappale, luotu olento; esine, arvo-esine; asia, seikka; teko, tehtävä, työ' | (1544) 146 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-179-[MT-27:51]] Templin Esirippu halkeisi cahdexi **cappalexi**
- [A-II-313-[AP-1:0]] Se Toinen **Cappale** Pyhen Lucan Euangeliumist
- [A-III-289-[PS-56:1]] Yxi Daudin Cullainen **Cappale**, sijte mykest Mettisest
- [A-II-240-R] Wacomitta) se on yxi **cappale** matca. 125. askeld pituden
- [A-I-726] O sine ylimeinen caikein **cappaletten** loija
- [A-II-229-[LK-21:5]] [Temppeli] caunille kiuille ia **Cappaleilla** caunistettu oli
- [A-I-462] peiue peiuelde sijtte wähenis meisse mailmalisten **cappaleiden** iano ia nelke
- [A-II-479-[1KOR-11:2]] MIne kijten teite Rackat Welieni / ette te minun päleni muistatta caikissa **capaleisa**
- [A-III-534-[JER-7:13]] te sijs caiki nämät **Cappalet** [= pahat teot] teette

Sanalla on etymologinen vastine liivissä. Inkeröisen ja karjalan vastineet ovat ilmeisesti lainaa suomesta. Sana on vanha balttilainen laina, jota vastaavat mm. liettuan *gabalas* 'kappale maata' ja latvian *gabals* 'kappale, osa; seutu; ajanjakso'. Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *luontokappale*, *opinkappale*, *pääkappale*, *uskonkappale*. Variantti *kapale* tunnetaan varsinkin suomen itämurteissa.

► Thomsen 1890 170; Kalima 1936 107; SKES 1955 *kappale*; SSA 1992 *kappale*; VKS 1994 *kappale*; SMS 1999 *kapale*; Junttila 2015 92, 222; NES 2020 *kappale*.

kapula *s.* 'keppi, kalikka' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-241-242-[PS-23:4]] Sinun **Capulas** ia Sauwas minun tukeeuat

Sanalla ei ole varsinaisia vastineita sukukielissä. Karjalan *kapula* on todennäköisesti lainaa suomesta. Sana on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **kaþla*-z edustavat mm. ruotsin *kavel* tai *kavle* 'kapula'.

► Thomsen 1869 121; SKES 1955 *kapula*; SSA 1992 *kapula*; VKS 1994 *kapula*; LÄGLOS 1996 *kapula*; NES 2020 *kapula*.

kar|ata, -aita, -gata *v.* 'juosta, rientää; tunkeutua; rynnätä, hyökätä kimppuun, käydä kiinni, nousta jotakuta vastaan' | (1544) 35 esiintymää

- [A-III-608-[HOS-2:5]] Mine tadhon **caraita** minun Wertamiesteni ielkin / Jotca minullen andauat Leipe / Wätte / Willoia / Pellauaitzi / Oliu ia Jooma.
- [A-III-110-[JES-2:2]] Ja caiki Pacanat pite henen [vuoren] tygens **carckaman**
- [A-III-123-[JES-55:12]] Woret ia Cuckolat pite ihastoxella teiden eten kerscamisen **cansa carcaiaman**.
- [A-I-719] olchoh hennelle se wscon harniscaxi ja kiluexj iolla hen lepitze coleman **carckaiiys** elemehen
- [A-I-288-[PS-79:1]] HERRA / pacanat ouat sinun perikundaas **carghaneet** / he ouat saastutanet pyhen Templis / ia Jerusalemista kijwiraunion tehneet.
- [A-II-363-[AP-18:10]] eikengen pidhe **carckaman** sinua wahingoittaman

Verbillä on varmoja vastineita kaikissa lähisukukielissä. Vastinetta on esitetty myös marista, mutta se on äännehistoriallisista syistä epävarma. Muiden selitysten puutteessa sanavartalo lasketaan vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi, ja siitä on käytössä eri johdosvariantteja (*karkaa* t. *karkajaa*). Eräissä sukukielissä, esim. karjalassa, vepsässä ja virossa, vastaava verbi merkitsee myös 'tanssia', ja sama merkitys on nykysuomessa johdoksella *karkeloida* (→ *kargella*). *Karata* esiintyy Agricolalla myös perusosana yhdysverbeissä (→ *läpitsekarata*, *poiskarata*, *päällekarata*, *sisällekarata*, *takaperinkarata*, *uloskarata*, *vastaankarata*, *yleskarata*, *ylitsekarata*).

► SKES 1955 *karata*; SSA 1992 *karata*; VKS 1994 *karata*; NES 2020 *karata*.

kargella *v.* 'karkeloida' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-129-[KV-2:8]] hen tulepi ia hyppepi wortein päle, ia **carcelepi** Cuckulaisten päle

Johdos verbistä (→) *karata*. Nykymurteissa vastaava johdos *karjella* tunnetaan mm. Kymenlaaksossa, Etelä-Karjalassa ja eräissä Keski-Suomen eteläosan murteissa.

► VKS 1994 *karjella*; SMS 1999 *karjella*.

karhu *s.* 'karhu (*Ursus*)' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-253] Swsi / **Carhu** / ja Louhikermet. Pyhet piexe quin Nijnensermet.
- [A-III-211-[PS-E:0]] Quin **Carhu** Sikiöns noleskele. Nins täte lue ia harioittele.
- [A-II-695-[ILM-13:2]] Ja se Peto ionga mine näin oli Pardin motoinen / ia henen Jalghans ninquin **Carhun** Käpelet

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se selitetään yleensä johdokseksi samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi *karhea*, jolloin se olisi alun perin ollut pelättyyn ja kunnioitettuun suurpetoon viitannut kiertoilmaus. *Karhea* ei esiinny Agricolan kielessä. Sen vartaloa on arveltu alkuperältään deskriptiiviseksi, mahdollisesti merkitykseltään samantapaisten (→) *karkia*-san kanssa yhteen kuuluvaksi omaperäiseksi muodosteeiksi. Myös germaanista alkuperää on ehdotettu, mutta tämä selitys on sekä äänne- että merkitysseikkojen nojalla katsottava perusteettomaksi. Toisaalta *karhu*-sanalle on esitetty myös indoiranilainen lainaetymologia, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin esim. kurdin *hirč*, mutta tässä selityksessä on monia äännehistoriallisia ongelmia, joiden takia sitä ei voi pitää täysin vakuuttavana.

► Nirvi 1944 26–81; SKES 1955 *karhea, karhu*; SSA 1992 *karhea, karhu*; VKS 1994 *karhu*; LÄGLOS 1996 *karhea*; EES 2012 *kare*³, *karu*; Holopainen 2019a 114–115; NES 2020 *karhea, karhu*.

kari s. 'kari, vedessä oleva kallio, kivi(kko) tai särkkä' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-389-[AP-27:29]] he pelkesit ette heiden piti louckaman iongun couan **Carin** päle
- [A-II-390-[AP-27:41]] Ja coska me tulima ydhen Niemen tyge / nin he Hahden louckasit / ia Hahden kieula iei **Carin** päle lijckumat seisoman.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on lainaa germaaniselta taholta, ilmeisesti myöhäisen kantaskandinaavin muodosta **skari*, jota nykyruotsissa vastaa *skär*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *karta*.

► Thomsen 1869 121; SKES 1955 *kari*; SSA 1992 *kari*; Koivulehto 1993b LU 29 29–30; VKS 1994 *kari*; LÄGLOS 1996 *kari*; EES 2012 *kari*¹; NES 2020 *kari*.

karitsa s. 'karitsa, lampaan poikanen, vuona; (kuv.) Kristus uhrikaritsana, ihmiskunnan pelastajana; (kuv.) ihminen hyvän paimenen hoivassa' (1544) 65 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-110-[5MS-32:14]] [Herra antoi] Reeska lambaijsta, ynne **caritzadhen** raswan cansa
- [A-II-335-[AP-8:32]] HEN on ninquin yxi Lammas teuraxi talutettu / ia änete ninquin **Caritza** keritzijens edes
- [A-I-250-[ILM-7:10]] Terweys olcon henelle, ioca istu Istumella, meiden Jumalan ja **Caritzan**
- [A-I-867] O Jumalan **caritza** / ioca poijsotat mailman synnit.
- [A-II-308-[JH-21:15]] sanoI Jesus Simon Petarille – – Roki minun **Caritzoitan**

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu johdokseksi samasta hyppelemistä merkitsevistä sanavartalosta, josta juontuvat myös (→) *karata* ja *kargella*. Myös etymologista yhteyttä (→) *karja*-sanaan on ehdotettu.

► Ruoppila 1943 150; SKES 1955 *karitsa*; SSA 1992 *karitsa*; VKS 1994 *karitsa*; NES 2020 *karitsa*.

karja s. 'nauta- tms. kotieläimet, kotieläinlauma; (kuv.) seurakuntalaiset; paimenessa oleminen' | (1543) 53 esiintymää

- [A-O-8-[2MS-20:17]] Sinun leHEMEISES Emende, Paluelia, Pica, **caria**, iucta – – ele himoitze
- [A-II-415] heiden pite Wfframan / ei Peningite / eikä **Caria** / ninquin Laki keske / waan henen Oman Rumijns
- [A-II-490-[1KOR-15:39]] Ei caiki Liha ole ychteleinen liha / wan toinen ombi Inhimisen Liha / toinen on **Carian** / toinen on Calain / toinen mös Linduin.
- [A-I-94] se on sa[n]gen heiy Pappi. ioca waan etzi watzans tarpet. Ja eij catzo Herras **caria**
- [A-III-655-[AM-7:15]] Mutta Herra poisotti minun **Cariasta**

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on kiistanalainen. Sitä on vanhastaan epäilty germaaniseksi lainasanaksi, ja alkumuodoksi on esitetty kantagermaaninen **charja*-z, jota edustaa mm. ruotsin parvea, joukkoa tai sotajoukkoa merkitsevä *här*. Toisaalta myös balttilaista alkuperää on pidetty mahdollisena. Joka tapauksessa sana näyttää olevan lainaperäinen.

► Thomsen 1870 141; Karsten 1915 141; SKES 1955 *karja*; SSA 1992 *karja*; VKS 1994 *karja*; LÄGLOS 1996 *karja*; EES 2012 *kari*³; Junttila 2015 102; NES 2020 *karja*.

karjahtua v. 'tulla kiimaiseksi t. himokkaaksi' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-582-[1TIM-5:11]] Mutta ne nooret Lesket poishylke / Sille coska he **cariactuuat** Christusta watan / nin he tactouat hoolla
- [A-II-582-R] **cariachtuuat**) – – keuet ioutilassa ia laiskana

Johdos adjektiivista (→) *karjas*. Eräissä murteissa tunnetaan *karjastua* samantapaisessa merkityksessä.

► VKS 1994 *karjahtua*; SMS 1999 *karjastua*.

Karjala *erisn.* 'Karjala' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-18] Edespein ombi taas tieteminen ette Anno domni. 1293.
Nin se HErra Torgil Rotzin Marschi / cocosi palio Sotaca~~n~~ssa ia lehetti sen **Carialan** mahan.

Historiallisen maakunnan nimi, jonka perustana on ilmeisesti substantiivi (→) *karja*. On kuitenkin epäselvää, viittaako se tässä tapauksessa kotieläimiin vai onko *karja*-sanalla ollut vielä alkuperäisempi parven, joukon tai sotajoukon merkitys. Ilmeisesti *karja*-sanasta johdettu *Karjala* on ollut ensin käytössä paikannimenä ennen kuin siitä on johdettu etnonyymi (→) *karjalainen*.

► SKES 1955 *Karjala*; SSA 1992 *Karjala*; VKS 1994 *karjalainen*; Grünthal 1997 78–96.

karjalainen s. 'karjalainen' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-89] Jesusen Cherstusen Uscolisten / pyhein ia Jumalallisten Somalaijsten / Hemälaijsten / Pohialaijsten / ia **Carialaijsten** etc. Papeijlle / Sarnaille / ia caiken ychteitzen Seurakunnan / eli Canssan
- [A-II-18-[UT-E]] ne **Carialaiset** teit aina wahingota Hemeen ia Somen maan päle

Historiallisen maakunnan nimestä (→) *Karjala* johdettu etnonymy, jolla on vastineita eräissä itäisissä lähisukukielissä.

► SKES 1955 *Karjala*; SSA 1992 *Karjala*; VKS 1994 *karjalainen*; Grünthal 1997 78–96.

karjas a. 'hillitön, himokas' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-556-[JER-31:18]] mine olen mös curitettu, ninquin iocu **carias** Wasicka

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu (→) *karja*-sananjohdokseksi tai sitten äänteellisesti motivoituksi sanaksi, joka olisi samaa juurta kuin urossikaa merkitsevä *karju* ja verbi *karjua*. Äänteellinen motivatio viittaisi tässä yhteydessä kiimaiseen ääntelyyn. *Karju* ja *karjua* eivät esiinny Agricolan kielessä, mutta verbillä *karjua* on vastineita eräissä lähisukukielissä. Adjektiiviksi *karjas* tunnetaan murteissa etenkin Pohjois-Satakunnassa ja Pohjois-Hämeessä.

► SKES 1955 *karjas*; SSA 1992 *karjas*, *karjua*; VKS 1994 *karjas*; SMS 1999 *karjas*.

karjastaa v. 'nautiskella, viettää makeaa elämää' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-653-[AM-6:4]] te macat Nursanluidhen Sengys, ia **cariastat** teiden Tepetin [täpätin] päle

Johdos adjektiivista (→) *karjas*. Sama verbi tunnetaan myös murteista, mutta ei samassa merkityksessä.

► VKS 1994 *karjastaa*; SMS 1999 *karjastaa*¹, *karjastaa*².

karjella → **kargella**

karkaaminen s. 'hyökkääminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-411] ANna caikiwaldias / laupias Jumala / sinun Seurakunnas / ioca on pyhes henges coghottu / ettei hen swingan ychteke wiholisen pälle **carckamist** pelkesi

Johdos verbistä (→) *karata*.

karka|avainen, -javainen a. 'hyökkäävä; vauhko' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-272-[PS-44:6]] Sinun cauttas me Wiholiseni mahanpaiskam / sinun Nimeses me alastallam meiden wastan **carcaiauaiset**.

- [A-III-749-[SAK-12:4]] tadhon mine caicki Orhit **carcauaisexi** saatta, ia heiden Ratzaians tyhmexi

Verbin (⇒) *karata* tai sen variantin *karaita* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

➤ vks 1994 *karkaavainen*.

karkaus|vuosi, karkaa- s. 'vuosi, johon kuuluu karkauspäivä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-69] Cuki wosi cwsu hetke canda. quin **Carckaswoon** [!] päiuen anda.
- [A-I-32] cusas caxi pockstau ylexytte löudhet, sijne on **Carckaus wosi**

Verbin (⇒) *karata* johdoksesta *karkaus* ja substantiivista (⇒) *vuosi* muodostettu yhdyssana. Agricolan toinen esiintymä on kirjoitettu sanaliitoksi, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Toisessa esiintymässä on ilmeisesti tapahtunut diftongin redusoituminen *karkaus* > *karkaa-*, tai sitten kohdassa on painovirhe. Sanan alkuosa tarkoittaa ilmeisesti hypähdystä. Entisajan kalenteri koostui tapista ja puulaudasta, jossa oli reikä jokaista kuukauden päivää varten. Karkauspäivää varten ei ollut omaa reikää, vaan silloin päivää osoittava tappi hypäsi takaisin samaan reikään.

➤ Rapola 1966 439–440; Vilkkuna 1968 46 alk.; vks 1994 *karkausvuosi*; Toropainen 2017 51.

karkea → **karkia**

karkella → **karjella**

karkelus s. 'hyökkäily' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-660] etteij sen wanhan heijun wihamiehen **carckelus**, heite woijsi wahingotta

Verbiin (⇒) *karata* perustuva johdos, jonka rakenteellinen kantasana on johdos *karkele-* (⇒ *kargella*). Tämä ei kuitenkaan esiinny Agricolalla hyökkäämisen merkityksessä samaan tapaan kuin kantaverbi *karata*. Myöskään murteissa ei *karkelus-* johdos esiinny hyökkäilyn merkityksessä.

➤ vks 1994 *karkelus*; sms 1999 *karkelus*.

karkeus s. 'kuivakkuus, voimattomuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-534] etteij minun sielun waijpuijsi wäsymises ja mielen **carckeuðhesta**

Johdos adjektiivista *karkea* (⇒ *karkia*).

➤ vks 1994 *karkeus*.

kark|ia, -ea a. tai s. 'kuiva, viljelemätön, hedelmätön, autio; karkea, epätasainen; maa veden vastakohtana, kuiva maa' | (1544) 23 esiintymää

- [A-I-309-[PS-143:6]] minun Sielun ianopi sinun ielkes / ninquin yxi **carckia** Maa

- [A-I-684] Nijtyt, iotca ennen olit **carckiat**, he nyt wdhella taas roholla wihottauat
- [A-II-201-[LK-11:24]] Coska se Rietainen hengi Inhimisest wloslechte / Nin hen lepitzewaelda **carckkeit** paickoia / etzipi lepo / ia ei leudhe.
- [A-I-465] sine sen [tien] meillen teijt kiuisesta / ia **carckiaista** / sangen raijwotuxi ia lakiaxi
- [A-II-104-[PS-95:5]] Sille henen ombi Meri / Ja hen on sen tehnyt / Ja henen kädhense ouat sen **Carckian** walmistanet
- [A-III-351-R] **Carkia**) se on, Maa

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös eräistä etäsukukielistä, mutta ne ovat todennäköisesti kielikunnan sisäisiä lainoja tai satunnaisia samankaltaisuuksia. Itämerensuomen *karkea* on luultavasti vanha germaaninen laina. Sille rekonstruoitua alkumuotoa **χar(u)ga-z* edustaa mm. ruotsin murteellinen *harg*, joka tarkoittaa kivistä maata. Myös myöhempi lainautuminen muinaisruotsista tai alasaksasta on mahdollista.

► SKES 1955 *karkea*; UEW 1988 646–647; SSA 1992 *karkea*; VKS 1994 *karkea*; Hahmo 1996a FS Nuutinen 68–73; LÄGLOS 1996 *karkea*; EES 2012 *karge*; NES 2020 *karkea*.

karkota v. ’kaikota, paeta’ | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-273-[PS-31:14]] iocahijnen minun edhessen **carckopi**
- [A-III-251-[PS-31:14]] Sille moni minua pahasti häueise / nin ette iocainen minun edessen **carcopi**

Verbillä on tarkka vastine ainoastaan karjalassa. Suomen murteissa siitä on eniten tietoja Etelä-Pohjanmaalta sekä Etelä- ja Keski-Karjalasta. Se on johdos juoksemista, hyppimistä yms. merkitsevistä verbistä (→) *karata*.

► SKES 1955 *karkota*; SSA 1992 *karkota*; VKS 1994 *karkota*; SMS 1999 *karkota*; NES 2020 *karkota*.

karkottaa v. ’ajaa pois, häätää, torjua, pelästyttää’ | (1544) 14 esiintymää, myös Westh

- [A-I-82-[1MKK-7:38]] sine tachtoisit heite wlgosz / maalda **carckotta** / ia cadhotta
- [A-I-304-[PS-140:12]] yxi heiijw wäre Inhiminen, pite **carckotettaman**, ia alascukistettaman
- [A-I-335-[JES-33:4]] Silloin me teite ylessöömme ninquin Röuäyste / Ninquin metzesircat ylessöden / Ja ninquin sipimadhot **carckotetaan**
- [A-III-127-[3MS-26:36]] yxi capisepa Lehti / pite heijet **carckottaman**

Johdos verbistä (→) *karkota*. Agricolalla *karkottaa* esiintyy myös perusosana yhdys-
verbeissä (→) *pois-* ja *ylitse-*karkottaa.

► VKS 1994 *karkottaa*.

karkottaja s. ’karkottaja, häätäjä’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-534] sinun armos on – Tuscan lodhutos, Murhen **carckottaija**

Johdos verbistä (→) *karkottaa*.

► VKS 1994 *karkottaja*.

karsaast *adv.* 'karsaasti, pahansuovasti' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-78-[MT-20:15]] catzocos sentedhen **carsast**, että mine hyue olen

Adjektiivin (→) *karsas* loppuheittoinen elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Muoto voi olla myös suoraan adjektiivista muodostettu adverbijohdos.

► VKS 1994 *karsaasti*.

karsas *a.* 'kiero, vääntynyt' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-618-[HOS-7:16]] He palaiauat, mutta ei oikein, waan ouat ninquin **carsas** Joutzi

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sitä on arveltu balttilaiseksi lainaksi, jota lainanantajataholla edustaa esim. liettuan *skersas* 'poikittainen, poikkipuolinen'.

► Thomsen 1890 37; SKES 1955 *karsas*; SSA 1992 *karsas*; VKS 1994 *karsas*; Junttila 2015 102; NES 2020 *karsastaa*.

karsi *s.* 'metallin kuona; kuiva korsi' | (1544) 3 esiintymää

- [A-III-458-[JES-1:22]] Sinun Hopias ombi **Cardhexi** tullut
- [A-I-291-[PS-83:14]] Minun Jumalan teghe heite [= viholliset] – – ninquin **cardhen** twlen edhesse

Sanalla on vastine eräissä lähisukukielissä. Sitä on arveltu vanhaksi germaaniseksi lainaksi, joka kuuluisi verbin (→) *karsia* yhteyteen. Sana tarkoittaa murteissa ja sukulaisissa mm. kynttilän tai päreen palanutta osaa, joka tyypillisesti leikataan pois. Myös muita germaanisista ja balttilaisista lainaetymologioita on esitetty.

► SKES 1955 *karsi*; SSA 1992 *karsi*; VKS 1994 *karsi*; LÄGLOS 1996 *karsi*; Junttila 2015 102.

karsia *v.* 'karsia, poistaa, hakata irti' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-782] **Carssi** caiki temen lahon puun hedhelmettömet oxat / ia torehuta meite paramalla
- [A-II-80-[MT-21:8]] monicadhat **carseit** oxia puista / ia haijotit tielle.
- [A-III-148-[MT-21:8]] monicadhat oxia **carsit** puista ia haiotit tielle

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **skardġjan-* edustaa mm. muinaisnorjan *skarða* 'loveta, vahingoittaa, kalvaa, vähentää'. Agricolalla *karsia* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskarsia*.

► SKES 1955 *karsia*; Koivulehto Vir. 1971a 383–385; SSA 1992 *karsia*; LÄGLOS 1996 *karsia*; NES 2020 *karsia*.

karski *a.* 'suurenmoinen, ihana; vanhurskas, oikeamielinen'
(1544) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-II-597-[FLM-E]] Teme Epistola osottapai [!] sangen ialon ia **carskin** Esicuan Christilisesta Rackaudhesta
- [A-III-369-[PS-106:24]] Ja he ylencatzoit sen **Carskin** Maan / Eike vskonuet henen Sanans päle.
- [A-I-269-[PS-25:8]] Herra on hywe ia **Carski**, Senteden hen saatta Synniset tien pällen

Laina muinaisruotsin sanasta *karsker*, joka on merkinnyt mm. reipasta, kaunista tai upeaa. Nykyruotsin vastine *karsk* merkitsee karskia, tomeraa tai topakkaa. Vanhassa kirjasuomessa sanaa ei ole käytetty nykymerkityksessä 'kovaluonteinen', mutta 1600-luvun lopulta lähtien se on esiintynyt merkityksessä 'urhea, pelkäämätön'. Merkityksen muuttumiseen on mahdollisesti vaikuttanut äänneasultaan samantapainen adjektiivi *karkea*.

► Streng 1915 55; SKES 1955 *karski*; SSA 1992 *karski*; VKS 1994 *karski*; NES 2020 *karski*.

karskist, -a *adv.* 'suurenmoisesti; erittäin' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-402-[ROM-E]] hen itze walmis on meihin andamahan Christusen – – ninquin v. Lugusa **carskista** wlostoimitetan
- [A-III-276-[PS-46:5]] pite se Jumalan Caupungi **carskist** lustilinen oleman

Adjektiivin (→) *karski* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *karskisti*.

karta *s.* 'kari' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-389-R] Carit, eli **Cardhat** weden tasalla

Sana on lainaa skandinaaviselta taholta. Lähtömuotoja on ehdotettu useitakin, mutta parhaiten sellaiseksi sopii kantaskandinaavin kärkeä merkitsevä *gaRdar*, jota ruotsin murteissa edustaa *gadd* 'kivinen niemi, karikko'. Suomen murteissa *karta* tunnetaan lähinnä Varsinais-Suomen pohjoisosassa.

► Karsten 1906 NphM 8 15; SSA 1992 *karta*¹; VKS 1994 *karta*; LÄGLOS 1996 *karta*.

karta|no, -noi, -na *s.* 'maatila, talo tontteineen t. pihapiireineen t. maineen; komea linnamainen asumus; pihapiiri, piha, aukio' (myös kuv.)
(1544) 16 esiintymää, myös Westh

- [A-I-261-[PS-10:8]] Hen istu ia wäighy ymberi **cartanoijta** / ette hen sala murhais sen wighattoman
- [A-II-141-[MK-10:00]] hen leute Isen, Eiten, Sisaren ia welien, lapset ia Tauaron ia **Carttanon**
- [A-III-453-[2AK-20:5]] Herran Honesa, sen vdhen **Cartanoin** edes

- [A-III-300-[PS-65:5]] Autuas on se, iongas vlosualitzet – – ette hen sinun **Cartanoisas** asuis
- [A-II-185-[LK-7:25]] ne iotca Kircailla waatteilla puietetan ia herckuisa eleuet, ne ouat Kuningasten **Cartanois**
- [A-II-235-[LK-22:55]] Nin he walkia wiritit keskelle **Cartanota** / ia ynne istuit / Istui mös Petari heiden seasans.
- [A-III-334-R] Esicartanoihin Merkiten ne Templin **Cartanot** / quin mös vsein muall.
- [A-III-666-R] Nineue) Se oli coco Assyrian Waldakunnan wäkeue Päcaupungi – – ionga Turun **Cartana** piti / 400. Stadia iotca. 12. Somen penicwlemata tekeuet.

Sanalla on vastineita eteläisissä lähisukukielissä. Sitä on vanhastaan arveltu lainaperäiseksi, ja mahdollisia lainälähteitä on esitetty sekä balttilaisista että germaanisista kielistä. Nykykäsityksen mukaan sana on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **gardan-* edustaa mm. nykysaksan *Garten* 'puutarha'. Samaan sanaperheeseen kuuluu myös ruotsin pihaa tai maataloa merkitsevä *gård*. Agricolan *kartana* on äännehistoriallisesti odotuksenmukainen muoto. Sanan tavallinen *o*-loppuinen muoto on selitetty monikon taivutusvartalosta abstrahoiduksi. Agricolalla *kartano* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa → *esi-* ja *maankartano*.

► Thomsen 1869 121 ja 1890 170; SKES 1955 *kartano*; SSA 1992 *kartano*; Hahmo 1994b 26–27; VKS 1994 *kartano*; LÄGLOS 1996 *kartano*; Junttila 2015 111; NES 2020 *kartano*.

kartettapa *a.* 'kunnioitettu, kunnioitettava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-576] O laupias Jumalus, O **cartettapa** ylenpaldisus

Verbin (→) *karttaa* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

karttaa *v.* 'karttaa, välttää, väistää, kaihtaa, torjua; pitää varansa, olla varuillaan, varoa; varjella; pitää arvossa, kunnioittaa; pelätä' | (1544) 31 esiintymää

- [A-I-29] **Carta** werta laskemast.
- [A-II-470-[1KOR-7:2]] Hoorutta **carttain**, piteken itzecukin oman Waimonsa
- [A-I-13] [Huhtikuussa] **Cartha** silmes, curckus, ia caulas
- [A-II-415-[ROM-E]] **cartta** sinuas, ettet sine Wina ioo
- [A-I-762] em mine olen wanhembitan totellut, cuullut, eli **carttanudh**, taicka pelänyt
- [A-I-542] [Jumala] eij miste pelosta, eli colemasta, taica wiholisesta itzens **cartta**
- [A-II-517-[2KOR-12:20]] mine **cartan** / ettei mine tulduani teite leudhä sencaltaissa / quin mine tahdhon

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on selitetty johdokseksi sanasta *kaari* (→ *taivaankaari*). Agricolalla esiintyvät myös selvästi *kaari*-sanasta johdetut (→) *kaarittaa* ja (→) *kaaritella* merkityksessä 'vältellä'.

► SKES 1955 *karttaa*; SSA 1992 *karttaa*; VKS 1994 *karttaa*; Nikkilä 2000 12–13; EES 2102 *kartma*; NES 2020 *karttaa*.

karttaminen s. 'karttaminen, kaihtaminen; varoitus' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-668-[JUD-1:12]] Neme Häpien pilcut, pramauat teiden Lahioistanna ilman **cartamista**
- [A-II-477-[1KOR-10:11]] se on kirjoitettu meille **Cartamisexi**
- [A-I-517] Laijminloopi caikinaijset manauxet / rangastuxet / oijennuxet / neuuotuxet / opetuxet / ia lawiamat **cartamiset**

Johdos verbistä (→) *karttaa*.

► VKS 1994 *karttaminen*.

karttamus s. 'varuillaanolo' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-390-[PS-119:0]] **Cartamus**, Cauatus eli waarinottamus, Ettei me Hitat, vneliat, torckuuaiset ia Laiskat olisimma

Johdos verbistä (→) *karttaa*.

► VKS 1994 *karttamus*.

karttu s. 'sauva, keppi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-448-[1SM-17:43]] Olengo mine iocu Coira, Ettes **Cartulla** tulet minun tykeni?

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen alkuperä on tuntematon. Balttilaista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta se ei ole saanut kannatusta.

► SSA 1992 *karttu*; VKS 1994 *karttu*¹; Junttila 2015 111.

karttuminen s. 'lisääntyminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-711] [Anna] ette he ijens **cartumisen** ja sinun armos liseyxen cautta hyuesti menestysit

Johdos verbistä *karttua*, joka ei esiinny sellaisenaan Agricolan teoksissa. Verbille on esitetty vastine ainoastaan karjalasta, ja tämäkin saattaa olla suomesta lainattu. Verbin alkuperä on lopullisesti selvittämättä. Se vaikuttaa rakenteeltaan johdoksesta, mutta kaikin puolin sopivaa sanavartaloa on vaikea sitovasti osoittaa. Rakenteensa puolesta vartaloksi sopisi *karsi* tai *karsta*-sanana murteellinen variantti *kartta*, *karttu*. Eräissä murteissa *karttua* tunnetaankin karsittumisen tai karsitoittumisen merkityksessä. Tässä tapauksessa *karttuminen* olisi alkuaan sananmukaisesti tarkoittanut karstan eli jonkinlaisen pintakerroksen lisääntymistä. Myös adjektiivi *karttuinen* esiintyy murteissa karstaisen tai karstan peittämän merkityksessä, vaikka toisaalta sama sana tunnetaan myös tuottoisaa merkitsevänä adjektiivina.

► SSA 1992 *karttua*; VKS 1994 *karttuminen*; SMS 1999 *karttua*², *karttuinen*¹; NES 2020 *karttua*.

kartuttaa v. 'kartuttaa, lisätä, enentää' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-422-[ROM-2:5]] sine **cartutat** wihan itzelles siihen wihan peiuehen

Johdos verbistä *karttua* (→ *karttuminen*).

► VKS 1994 *kartuttaa*.

karva s. 'väri; turkki, karvat, (kuv.) vaate' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-97] Ja quin Sokia eroijtta **caruat** nijn tyhmet wisust kiriat aruat.
- [A-III-716] Silmenterä, **caruat** eroitta, sittequin Walkius ylescoitta
- [A-III-617-[HOS-7:9]] Hen [vanha mies] on mös harman **caruan** saanut
- [A-II-26-[MT-3:4]] Mutta Johanesel oli waathe Camelin **caruoist** / ia hihnainen wöö henen solisans
- [A-III-751-R] rateliat Sudhet veijuuuet Caritzain **caruois**

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä edustaa esim. liettuan *gauras*. Tämä merkitsee iho-karvaa, haiventa, karvatupsua tai kasvin syytä. Merkityksen kehitys on samanlainen kuin vanhaan perintösanaan kuuluvassa sanassa *puna* (→ *punainen*). Agricolalla *karva* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *hiuskarva*.

► Thomsen 1890 68; SKES 1955 *karva*; SSA 1992 *karva*; VKS 1994 *karva*; Junttila 2015 93; NES 2020 *karva*.

karvahasmieles adv. 'karvailla mielin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-505-[2KOR-6:12]] Ei teiden taruitze meiden polestam **caruahasmieles** oleman.

Adjektiivin (→) *karvas* ja substantiivin (→) *mieli* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi, jonka molemmat osat ovat yksikön inessiivimuodossa. Samat osat esiintyvät myös sanaliittona.

karvahasti adv. 'karvaasti, katkerasti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-705-[SEF-1:14]] pite ne Wäkeuet silloin **caruahasti** parcuman

Adjektiivista (→) *karvas* johdettu adverbi.

► VKS 1994 *karvaasti*.

karvahillamielin adv. 'karvailla mielin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-505-[2KOR-6:12]] Mutta ette te **caruahillamielin** oletta, sen te teette sydemellisest tadhosta

Adjektiivin (→) *karvas* ja substantiivin (→) *mieli* muodostamasta inkongruentista rakenteesta tiivistynyt yhdysadverbi, jonka määriteosa on monikon adessiivissa ja perusosa monikon instruktiivissa.

karvahtaa *v.* 'suunnata, sovittaa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-666] ettes teneki peijuene nijn tadhoijsit, minun elemen – – **carwachta**, etten mine tenepene, mwta tekis – – quin sinun olis otolinen
- [A-I-538] mine teudhelisesta itzeni **carwadhan** sinuhun, ettem mine sinun rackaudhen edhesse, itzeni tundesin

Verbi tunnetaan useista yhteyksistä vanhassa kirjasuomessa mm. merkityksissä 'ohjata, kuljettaa, turvata, suojella.' Sama johdos esiintyy Laihialla kohentamisen merkityksessä. Verbivartalo on mahdollisesti lainaa ruotsin verbistä *skarva*, joka tarkoittaa mm. lisäämistä ja tukemista, alkuaan konkreettisen liitoskappaleen tai jatkeen (*skarv*) avulla mutta sitten myös erilaisissa kuvallisissa merkityksissä.

► SAOB 1970 *skarva*; SSA 1992 *karvata*¹, *karvi*; VKS 1994 *karvahtaa*; SMS 1999 *karvahtaa*.

karvahuttaa *v.* 'tehdä karvaaksi, katkeroitaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-661-[OB-E:O]] se ylitze mären mielen **caruahutta**, quin ne Radholiset ia Murheliset – – pilcatan

Johdos joko substantiivista (→) *karvaus* tai suoraan adjektiivista (→) *karvas*. Sama verbi samassa merkityksessä tunnetaan Länsi-Pohjan Tärännöstä.

► VKS 1994 *karvauttaa*; SMS 1999 *karvauttaa*.

karvas *a.* 'karvas, kitkerä, pahanmakuinen; katkera, vihamielinen; raskas, paha, ankara, kova; karkea, rosoinen' | (1544) 14 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-113-[5MS-32:32]] Heiden winamarians ombi sappi, ia **carwahimmat** mariat
- [A-I-731] se on quitengi swri laupius / coscas wlconaijsten waijwain cautta / ninquin **caruahan** lekityxen cautta sen sisellisen Inhimisen parannat
- [A-II-653-[HEB-12:15]] Ettei ioscus yleskasuais iocu **Caruas** iwri, ia tekis iotakin wastalloista
- [A-II-347-[AP-12:20]] Herodesen mieli oli **caruas** Tyron ia Sidonin päle.
- [A-III-46] waicka hen [kuolema] ombi catkera ia **caruas**, nin eipe hen quitengan ole nin cauhistapa
- [A-III-717] Rupemus, rumijt tundepi, tartu, arua, ia siuelepi. Quinga pehme, ia coua cuki on – – Paliat, **caruat**, siliet, ia tasat

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen alkuperä on kiistanalainen. Sanaa on perinteisesti arveltu vanhaksi germaaniseksi lainaksi, ja sille rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **charwa*-z edustaa mm. keskiyläsaksan *hare*, genetii-vissä *harwes*, joka merkitsee karvasta ja kitkerää. Toisaalta itämerensuomen *karvas*-sanaa on arveltu kuitenkin sekä omaperäiseksi deskriptiivisanaksi että johdokseksi vanhemmasta sanavartalosta, jolle on esitetty vertailukohtia myös etäsukukielistä. Nämä rinnastukset ovat kuitenkin hyvin epävarmoja, sillä etäsukukielten sanoille

on myös muita selitysvaihtoehtoja. Agricolalla *karvas* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *mielikarvas*.

► Thomsen 1869 122; SKES 1955 *karvas*; UEW 1988 128–129; SSA 1992 *karvas*¹; VKS 1994 *karvas*; LÄGLOS 1996 *karvas*; NES 2020 *karvas*.

karvastella *v.* 'karvastella, maistua kitkerälle; aiheuttaa tai tuntea kipua, kouristaa, kirvellä' (myös kuv.) | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-34-[MT-5:00]] soola pure, **caruastele** ia leicka
- [A-II-691-[ILM-10:10]] quin mine olin sen [kirjan] ylessönyt, **caruasteli** se minun Watzani
- [A-III-316-[PS-73:21]] se **caruastele** minun Sydhemeni – – Ette minun pite Tyhmen oleman

Johdos adjektiivista (→) *karvas*. Välitön kantasana voisi olla verbi *karvastaa*, mutta se ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä.

► VKS 1994 *karvastella*.

karvasäkki *s.* 'karkeasta karvakankaasta tehty suruvaate' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-682-[ILM-6:12]] swri Maanieristus tapactui, Ja Auringoinen tuli mustaxi quin **Caruasecki**

Substantiiveista (→) *karva* ja (→) *säkki* muodostettu yhdyssana. Murteissa sana tunnetaan karvakankaisen säkin merkityksessä mm. Iitissä ja Toholammilla.

► VKS 1994 *karvasäkki*; SMS 1999 *karvasäkki*.

karvaus *s.* '(mielen) karvaus, katkeruus' | (1544) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-I-617] O Loija ylesreweise minusta mielen **carwaus** / Ja anna minulle siwijen mielen mackeus
- [A-III-218-R] Jos iotaki teite närckestytte mielen **Caruaudhexi**.

Johdos adjektiivista (→) *karvas*.

karvauttaa → **karvahuttaa**

kasia *s.* 'kassiakaneli' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-275-R] Mite se Kezia onopi, em mine tiedhe. Mutomat sen **Casiaxi** cutzuuat

Agricola on lainannut sanan Lutherin vastaavasta reunahuomautuksesta. Sana on levinnyt Euroopan kieliin kreikan ja seemiläisten kielten kautta. Sen perimmäinen lähtökohta on epäselvä, mutta mahdollisina on pidetty sekä kiinaa että Intian alueen kieliä.

► Heininen 1994 55; VKS 1994 *kassia*; Genaust 2005 132; Häkkinen & Lempiäinen 2011 140–142.

kaskas s. 'heinäsirkka tms. hyönteinen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-377-[PS-109:23]] Mine poisminen, ninquin se Wario ioca poisaietaan,
Ja vlospudhistetaan ninquin **Cascaat**

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen etäisempi alkuperä on epäselvä. Mahdollisesti sanavartalo on mukaillen lainattu venäjän murteellisesta heinä-sirkkaa merkitsevästä sanasta *skatšok*, *skatšká*, joka viron murteissa esiintyy asussa *katsak* tai *kasak*. Vartalo on sopeutettu kieleen sopivilla johdinaineiksilla (myös → *kastikka*, *kastinen*).

► VKS 1994 *kaskas*; Koponen 1998 SUST 230 98.

kastaa v. 'kastella, kostuttaa, tehdä märeksi (myös kuv.); kastaa, upottaa lyhyeksi aikaa nesteeseen; ottaa kastamalla kristillisen (tai juutalaisen) seurakunnan yhteyteen' (myös kuv.) | (1543) 124 esiintymää, myös Westh

- [A-I-410] Pese se / quin sastas on / **casta** se / quin qwiwa on
- [A-I-257-[PS-6:7]] [Minä] **castan** minun Senghyni, minun kynelillen
- [A-II-286-[JH-13:26]] Ja quin hen oli **castanut** Leiuen, annoi hen sen Judan
- [A-O-13-[MK-16:16]] Joca vscopi, ia **castetan**, hen tule autuaxi
- [A-II-27-[MT-3:11]] Mine tosin castan teite wedhellä parannoxeen /
Mutta se / ioca minu ielkin tuleua ombi – – Sen pite teite pyhel Hengel /
ia tulella **castaman**.

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on johdos kastetta, kosteutta tms. merkitsevästä sanasta *kasi*, jolla on vastineita ainakin lähisukukielissä, mahdollisesti kauempanakin, joten se on tapana laskea vanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvaksi. Keskiajan suomessa *kastaa* on saanut kristinuskon vaikutuksesta myös uuden hengellisen sisällön.

► SKES 1955 *kasi*¹, *kastaa*; SSA 1992 *kasi*², *kastaa*; VKS 1994 *kastaa*; EES 2012 *kastma*; NES 2020 *kastaa*.

kastaja, **Kastaja** s. ja *erisn*. 'kastaja, kasteen toimittaja, Kastaja (lisänimi)' (1544) 20 esiintymää

- [A-I-17] Pyhen Johanesen **Castaijan** syndymys
- [A-II-62-[MT-14:2]] Teme ombi se Johannes **castaia**

Johdos verbistä (→) *kastaa*. Agricolalla sana viittaa aina Johannes Kastajaan ja esiintyy tämän lisänimellä.

► VKS 1994 *kastaja*.

kastari s. 'kastari, laivan korkea peräosa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-390-[AP-27:41]] Hahden kieula iei Carin päle lijckumat seisoman.
Mutta **castari** wallalans tuli aaldoin wäest

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Nämä voivat merkitä tornia, torni-linnaa, linnaketta tai laivan kajuuttaa. Sana on lainaa muinaisvenäjän sanasta *kostīrū* 'linna, linnoitus, linnake', joka puolestaan juontuu joko kreikan sanasta *kastron* tai latinan sanasta *castrum* 'linnoitus'.

► SKES 1955 *kastari*¹; SSA 1992 *kastari*¹; VKS 1994 *kastari*.

kaste s. 'kaste, (maan)pinnalle tiivistynyt ilman kosteus; kostuttava vesi, kostuke, kostutus (myös kuv.); seurakuntaan tai muuhun hengelliseen yhteyteen ottaminen, kastetoimitus' (myös kuv.) | (1543) 112 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-147-[BAR-2:25]] he peijuelle auringoijses, ia öelle **castesa** macasijt
- [A-I-108] Minun oppin tiwckukan ninquin sadhe / ia minun puhein wootakan ninquin **caste**.
- [A-I-598] [Pyhä henki] meiden sydhemet – – henen sywimen **Castens** wiskamisella torehuttakan
- [A-II-464-[IKOR-3:7]] ei ole se miten, ioca istutta, Eike se ioca castapi, waan Jumala ioca **casten** anda
- [A-O-13] **Casten** Sacramenti on se Ensimeinen, neisse Jumalan sanois päätetty

Johdos verbistä (→) *kastaa*. Sama johdos tunnetaan konkreettisessa merkityksessään kaikissa lähisukukielissä. Agricolalla *kaste* esiintyy myös perusosana yhdysanassa (→) *aamunkaste*.

► SKES 1955 *kaste*; SSA 1992 *kaste*; VKS 1994 *kaste*; NES 2020 *kaste*.

kastettu a. 'kasteltu, kostutettu; pyhällä kasteella kastettu' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-286-[JH-13:26]] mine sen **castetun** Palan cocotan [kavaltajalle].
- [A-III-118-[JES-58:11]] sinun pite oleman ninquin yxi **Castettu** Yrttitarha / ia ninquin yxi Wesiledhe / iosta ei coskan wesi putu.
- [A-III-2] Cotona **Castettu**in Lastein Christimisest

Verbin (→) *kastaa* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy myös passiivirakenteiden osana.

kastikka s. 'heinäsirkka tms. tuhohyönteinen' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-785-786-[5MS-28:38]] Palio Siemende pite sinun kyluemen, ia wähen siseltooman, Sille **Casticat** pite nijte ylessömen

Sanalla ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä. Mahdollisesti se on johdos samasta venäläisestä heinäsiirran nimityksestä *skatšok*, *skatšká*, joka voi tulla kysymykseen Agricolan synonyymisen (→) *kaskas*-sanän lähteenä. *Kastikka* tunnetaan Viro-lahdella merkityksessä 'heinäsirkka'.

► VKS 1994 *kastikka*; Koponen 1998 SUST 230 98; SMS 1999 *kastikka*.

kastinen s. 'heinäsirkka' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-325-R] Turilat) Ouat politain Mateleuaiset ia – – Politain Lendeueiset, quin ouat Parmat – – **Castiset** ia caikinaisz Kerueiset
- [A-III-692-[NAH-3:17]] Sinun HERRAS ouat nin monda quin **Castiset** / ia sinun Pämiehes / ninquin Parmat

Johdos samasta vartalosta, joka on perustana synonyymisessä (→) *kastikka*-sanassa.

► VKS 1994 *kastinen*.

kasuta → **kasvaa**

kasvaa, **kasuta** v. 'kasvaa, varttua, kehittyä (ihminen, eläin t. kasvi); edistyä, vahvistua (sisäisesti, henkisesti); laajeta, suureta; lisääntyä, karttua'
(1544) 94 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-134-[1MS-2:5]] iocu yrti **casuoi** maan päle
- [A-II-166-[LK-1:80]] se Lapsi **caswoi** ia wachwistui Henges
- [A-I-461] me miehexi **caswama** / ia sinun ajnocaíses Jesusen Christusen teudhelisexi mitaxi ioudhume
- [A-III-111-[JES-35:2]] Henen pite **casuuain** wihottaman, ia riemuliszna seisoman caikes Ilos ia riemuxes
- [A-I-507] ette me ydhesse oijkeas wscos pidheteisim, henese **caswaijsim** ia lisenysim
- [A-III-21] miehen ia waimon – – pite oleman yxi Liha ia weri, **casuaman** sinun hyuestisiugnauxes ielkijn
- [A-II-536-[EF-2:21]] caiki Rakennus toinen toisehens lijtetehen, se **casuapi** Pyhexi Templixi
- [A-II-325-[AP-5:14]] Ja Joucko enämin **caswoi** Miehiste ia Waimoista / iotca vskoit HERRAN päle

Verbillä on varmoja vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä mordvassa. Epävarmoja vastineita on esitetty marista ja unkarista, mutta nämä on katsottu äänne- ja merkitysuhteiden takia epätodennäköisiksi. Itämerensuomalais-mordvalaiselle *kasvaa*-verbille on esitetty indoeurooppalainen lainaetymologia, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin esim. tokaarin *auks*- 'kasvaa' ja liettuan *aukštas* 'korkea', mutta tämä selitys on toistaiseksi kiistanalainen. Agricolan teksteissä *kasvaa*- ja *kasuta*-varianttien erottaminen on monissa tapauksissa ortografisista syistä mahdotonta. Suomen murteissa *kasuta* esiintyy etenkin Pohjois-Satakunnassa ja Keski- ja Etelä-Hämeessä. Agricolalla *kasvaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleskasvaa*.

► SKES 1955 *kasvaa*; Koivulehto Vir. 1986a 171; UEW 1988 129–130; SSA 1992 *kasvaa*; VKS 1994 *kasvaa*; SMS 1999 *kasota*¹; NES 2020 *kasvaa*.

kasvaminen s. 'kasvaminen, kasvu, kehittyminen, lisääntyminen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-616] He wlconaijsesta pisoijuat / mutta sine **caswamisen** annat

- [A-I-573] ette sine madhaijsit itzes minun mieleheni sisellewodatta / ia wrhodhuijsin sinussa / ia tulisin wekewemexi sinun hengelisesta **caswamisestas**
- [A-I-610] Wscolisten Sarnaijadhen / ia Euangeliumin **Caswamisen** ja hedhelmen edheste Ru[kous]

Johdos verbistä (→) *kasvaa*.

kasvanut s. 'varttunut' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-461] elette meiden sielut / hengeliselle rawinolla / waica heickot reeskan taruitzeuat / taica ne **caswaneet** cowat roghan
- [A-I-614] Samalla modholla nijllen **caswanehillen** anna pysyminen / ette he teudhelisuden tulisit

Verbin (→) *kasvaa* partisiippimuoto, jota on käytetty substantiivina.

kasvattaa v. 'kasvattaa, saattaa t. panna kasvamaan, saada kasvamaan, antaa kasvaa; lisätä, tuottaa (myös kuv.); hoitaa, hoivata, elättää; (henkisesti) kehittää, opettaa, ohjata' | (1544) 15 esiintymää, myös Westh

- [A-III-143] Ettes caikinaisen hedelmen, maasta ia mereste **casuataisit**
- [A-I-338-[JES-55:10]] [Sade] lijotta Maan, ia saatta sen hedhelmellisexi, ia **caswattaman**
- [A-III-363-[PS-104:14]] Sine Rohot **casuatat** Caria wastoin / Ja Jyuet Inhimisten tarpehexi
- [A-II-224-[LK-19:16]] sinun Leiuiskes ombi kymenen Leiuiske **casuattanut**
- [A-II-510-[2KOR-9:10]] [Jumala] Lisepi teiden Siemenen, ia **casuattapi** sen teiden Wanhurskaudhen tulon
- [A-I-507] meiden lapsena **caswatta** ia hödhytte ninquin Öliopuunwesat
- [A-III-138-[1MS-4:20]] iotca Teldain alla asuuat, ia Caria **casuatit**
- [A-I-565] **Caswatta** meite swrembahan wscon, ioca rackaudhen cautta wirkupi

Johdos verbistä (→) *kasvaa*. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdys-
verbeissä (→) *ulos-* ja *yleskasvattaa*.

► VKS 1994 *kasvattaa*.

kasvo¹ s. 'kasvaminen, kasvu (myös kuv.); kasvamisen tulos, tuotto, sato' (1544) 17 esiintymää, myös Westh

- [A-III-213-[PS-E:0]] kākri, se liseis Carian **caszuon**
- [A-I-864-865] Ette sine Sanohis sinun henges **casuon** ia voijmas annaisit
- [A-III-125-[3MS-26:4]] Maan pite **Casuons** andaman

Johdos verbistä (→) *kasvaa*. Sama johdos samassa merkityksessä tunnetaan myös muissa itämerensuomalaisissa kielissä. Agricolalla *kasvo* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *maan-*, *vuoden-* ja *vuoskasvo*.

► VKS 1994 *kasvo*¹; NES 2020 *kasvot*.

kasvo² s. us. *mon.* 'kasvot, pään etupuoli, naama, ulkonäkö, ilme' (myös kuv.)
(1544) 270 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-678-[ILM-4:7]] sille colmannella Eleimelle oli ninquin Inhimisen **Casuot**
- [A-II-70-[MT-17:6]] langesit he [opetuslaspset] **caswoillens**
- [A-I-575] ette mine wijmengi madhaijsin hende **casuosta caswohon** catzella
- [A-I-685] [Keväällä on] coko loonnon **caswo** [natura facies] nin quin iellenssyndyueinen
- [A-III-453-[2AK-20:9]] Jos iocu Onnettomus – – meiden ylitzen tulisit, nin pidheis meiden seisoman – – sinun **Casuoisas**
- [A-I-173-[JES-64:7]] sine peitit sinun **caswos** meilde
- [A-I-647] caikista sijelustani ia woijmastani aijna etzije sinun **caswos**
- [A-III-789-[4MS-6:25]] hen valistacon **Casuons** meiden pälen ia olcoon meille armolinen

Verbin (→) *kasvaa* johdos, joka on suomen erilliskehityksen aikana eriytynyt merkitykseltään yleisemmästä (→) *kasvo-* tai *kasvu-*johdoksesta. Yksiköllinen *kasvo* merkitsee esim. Elias Lönnrotin sanakirjan mukaan erityisesti 'poskea', joten monikollisen *kasvot*-sanana voidaan ajatella merkinneen ensin molempia poskia ja sitten edelleen koko pään julkisivua. Agricolalla *kasvo(t)* esiintyy monissa sekä konkreettisisä että kuvallisissa sanonnoissa, esim. *langeta kasvo(i)llensa* tai *kasvoinsa päälle* 'heittäytyä maahan, jonkun eteen', *kasvoista kasvoihin*, *kasvosta kasvoon* jne. 'henkilökohtaisesti, suoraan, peittelemättä'. Osassa sanonnoista merkitysyhteys on abstraktimpi, ja joukossa on uskonnolliselle kielelle ominaisia käännöslainoja, *kasvo(i)ssa*, *-sta* 'kasvojesi edessä, edestä', *peittää*, *kääntää* jne. *kasvonsa*, *etsiä jonkun kasvoja*, *valistaa kasvonsa*. Agricolalla *kasvo* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *silmikasvo*.

► Kalima Vir. 1911 31; SKES 1955 *kasvaa*; Hakulinen 1969 57–61; SSA 1992 *kasvaa*; VKS 1994 *kasvo*²; NES 2020 *kasvot*.

kasvot → **kasvo**²

kasvu → **kasvo**¹

kataja → **katava**

katava s. 'kataja (*Juniperus*)' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-404-[PS-120:4]] Se on ningun iongun Wäkeuen tereuet Noolet / Ninquin *Tuli **Catauis**.
- [A-III-404-R] *Tuli) ioca **Catauis** retise, reiske ia wäkewesti pala

Sanavartalolla *kata-* on vastineita kaikissa lähisukukielissä, mutta siihen voi liittyä eri johtimia. Vartalon etäisempi alkuperä on epäselvä. Sille on esitetty epävarmoja vastineita etäsukukielistä, mutta toisaalta sitä on arveltu myös balttilaiseksi lainaksi. Lainautumisen suunta ei kuitenkaan ole itsestään selvä. Balttilaisten kielten

katajaa merkitsevät sanat, esim. latvian *kadegs* ja muinaispreussin *kadegis*, on useissa tutkimuksissa selitetty lainoiksi itämerensuomesta, koska niillä ei ole omaa indoeurooppalaista etymologiaa. Agricolan kielessä esiintyvä *katava*-johdos tunnetaan mm. Varsinais-Suomessa sekä osassa hämäläismurteita.

► Thomsen 1890 176; SKES 1955 *kataja*; UEW 1988 165; SSA 1992 *kataja*; VKS 1994 *kataja*; EES 2012 *kadakas*; Junttila 2015 111, 115; NES 2020 *kataja*.

katehus → kateus

katekismus s. 'katekismus, kristinuskon pääkohdat esittävä oppikirja' (1548) 2 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-16-[UT-E]] Papin ylimäinen virca ombi, opetta Canssallens **Catechismust** ia Jumalan Sanoia
- [A-III-86] Alcu macta olla iocu Psalmi. Kijtoswirsi / eli mw Rucous Somen kielen pyhiste Ramatuista wlosotettudh / ia liaten sijte Somen Rucouskiriasta eli **Catechismusest.** etc.

Erikoislaina latinan sanasta *catēchismus*, joka juontuu kreikan opetusta merkitsevästä sanasta *katekhismós*. Tämä on johdos verbistä *kathēkhein* 'julistaa, opettaa'. Latinan mukainen asu on ollut käytössä myös saksassa ja ruotsissa, joten ne ovat voineet toimia välittäjäkielinä.

► Hellquist 1939 *kat(e)kes*; SKES 1955 *katkismus*; Kluge & Seebold 1989 *Katechismus*; SSA 1992 *katkismus*; VKS 1994 *katekismus*; NES 2020 *katekismus*.

kate|us, -hus s. 'kateus, kademieli(syys), kauna' | (1544) 39 esiintymää, myös Westh

- [A-I-377] mine olen rickonut / caikilla modhoilla / Erinens Seitzemes colema synnise / taica heiste wloskieuuisse / quin ouat / Coreus / Ahneus Haureus / **Cateus** Curckomesso wiha / Laiskuus
- [A-II-664-[JAK-4:5]] Hengi ioca teisse asupi / himoitzepi **Cateusta** wastan
- [A-III-210-[PS-E:O]] pilca, **Cateus** ia wiha, ei salli sinul ychten sia
- [A-I-862] **Catheuxista** ia sodhista. Varielle meijte laupias Herra Jumala
- [A-II-517-[2KOR-12:20]] Ettei sielle Rijdhat / **Cateudhet** / Wihat / Torat / Panetoxet / Lackaruxet / Ylespaisumiset / Capinat iollacamodolla olisi

Johdos germaanisperäisestä lainavartalosta, jonka yksinkertaisempi edustaja on kateellista merkitsevä *kade* (→ *kadehtia*). Tällä on vastineita kaikissa lähisukukielissä.

► Oksala Vir. 1950 134–137; SKES 1955 *kade*; Hofstra 1985 81; SSA 1992 *kade*; VKS 1994 *kateus*; LÄGLOS 1996 *kade*; NES 2020 *kateus*.

katkaista v. 'katkaista, panna poikki, irrottaa' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-216-[PS-2:3]] **Catkaiskam** heiden Siteens / ia poisheittekem meisten heiden Ikeens.
- [A-III-482-R] Canguri) Joca tapaturmast cutoisans langan **catkaise**

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu verbi (→) *katketa*.

► VKS 1994 *katkaista*.

katkera *a.* 'katkera, karvas, kitkerä, väkevä (myös kuv.); ankara, kova, raskas, julma, tyly, lohduton' | (1544) 29 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-717] Maisto, Roan ia Jooman coke – – **Catkerat**, caruat, soueliat
- [A-II-335-[AP-8:23]] mine näen sinun oleuan **catkerata** sappe teunnens
- [A-I-362] Jumalan **katkera** pina, Olcon meiden sielun wina
- [A-II-560-[KOL-3:19]] Te Miehet, racastacat teiden Waimona, ia elket olco **catkerat** heite watan
- [A-III-556-[JER-31:15]] Corkiudhes cwlu ninen Parcuuaisten äni ia **catkera** idku.

Sanalla on varmoja vastineita vain muutamissa lähisukukielissä. Marista ja muista etäsukukielistä perinteisesti esitetyt rinnastukset ovat aivan epävarmoja. Näin ol-
len sanan alkuperä on toistaiseksi epäselvä. Erään selityksen mukaan suomen ja
sen lähimpien sukukielten sanat olisivat johdoksia häkää merkitsevästä sanasta
katku. Ne voivatkin kuulua etymologisesti yhteen, ja molemmat voidaan tulkita
kantauralilaisen puremista merkitsevän **kačka*-tyyppisen verbivartalon johdok-
siksi. Vertauskuvallisessa sanonnassa *katkeraa sappea täynnäns* mielen katkeroi-
tumisen ajatellaan johtuvan antiikin humoraaliopin mukaisesti mustasta sappi-
nesteestä.

► SKES 1955 *katkera*; UEW 1988 113; SSA 1992 *katkera*; VKS 1994 *katkera*; Aikio 2014a LU 50:1
6–8; NES 2020 *katkera*.

katkerast, -a *adv.* 'katkerasti, haikeasti' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-235-[LK-22:62]] Petari wlosmeni, ia idki **catkerast**
- [A-III-171-[LK-22:62]] Ja meni wlos ia itki **catkerasta**.

Adjektiivin (→) *katkera* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *katkerasti*.

katkeruus *s.* 'kovuus, ankaruus, raskaus; katkeruus, vihamielisyys, katkeroituneisuus'
(1544) 4 esiintymää

- [A-I-732] ettes waijwan **catkerudhen**, lodhutoxen mackeuxella mwttaijsit
- [A-I-750] [Me olemme] caikesa **catkerudhesa** nihte wastoin, iotca hyuet, ia
sinulle otoliset ouat
- [A-II-540-[EF-4:31]] Caiki **catkerus** ia Hirmous / ia wiha / ia hwto / ia sadhattus
olcohon caucana teiste

Johdos adjektiivista (→) *katkera*.

► VKS 1994 *katkeruus*.

katketa v. 'katketa, mennä poikki' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-693-[HAB-E:O]] Quin keysi enemín pingotetaan, nin se pikemin **katkepi**

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös eräistä etäsukukielistä, mutta nämä ovat äänne- ja merkityserojen takia epävarmoja. Joka tapauksessa sanavartalo on laskettu vanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvaksi. Uudemman äännehistoriallisen tutkimuksen valossa se voidaan johtaa kantauralilaisesta puremista merkitsevästä **kačka*-tyyppisestä vartalosta, johon perustuu myös (→) *katkera*.

► SKES 1955 *katketa*; UEW 1988 641; SSA 1992 *katketa*; VKS 1994 *katketa*; EES 2012 *katkema*; Aikio 2014a LU 50:1 6–8; NES 2020 *katketa*.

katko|a, -ita v. 'katkoa, panna poikki' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-116-[MK-2:23]] hen Sabbathina keui Laihoin lepitze / ia rupesit henen Opetuslapsens tien ohes tehckepeite **catkoimahan**
- [A-II-179-[LK-6:1]] henen Opetuslapsens **catkoit** tehcki, hierten käsillens

Johdos samasta vartalosta, joka on perustana verbissä (→) *katketa*. Agricolalla *katkoa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleskatkoita*.

► VKS 1994 *katkoa*.

katoa → **kadota**

katoa- → **katoo-**

katonut a. 'kadonnut' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-735-[PS-119:176]] Mine exyin ninquin se **catonut** lammas

Verbin *katoa*, (→) *kadota* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

katoomatoin a. 'katoamaton, häviämätön, kuolematon, pysyvä, iankaikkinen' (1544) 8 esiintymää, myös Westh

- [A-I-248-[ITIM-1:17]] Jumalan ijancaikisen Kuningan, sen **catomatoman** – olcon kijtos
- [A-I-784] Anna sine meille meiden rumillinen oma leijpe / sen pälle olemisen **catomatoin** leijpe / se aijnoa ijancaikisen elemen roca

Verbin (→) *kadota* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *katoamaton*.

katoomattuus s. 'katoamattomuus, häviämättömyys, kuolemattomuus, iankaikkinen elämä' | (1548) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-II-491-[1KOR-15:53]] teme Catoua pite pälenspukeman sen **catomattudhen**

Johdos (⇒) *kadota*-verbin *mA*-infinitiivin abessiivimuodosta. Johdostyyppi on itämurteinen, ja se tunnetaan mm. Viipurin seudulta. Westhillä on samaksi tarkoitetusta johdoksesta pleonastinen muoto *catomattomadhuden*.

► Ojansuu 1909a 105–106; VKS 1994 *katoamattomuus*.

katoova a. tai s. 'katoavainen, pysymätön, häviävä, haihtuva, ajallinen' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-517] hen turwapi **catouan** rijstan pälle / eijke mös ikenens pysyueiset ole
- [A-II-491-[1KOR-15:54]] teme **catoua** pälenspukepi sen catomattudhen

Verbin (⇒) *kadota* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1994 *katoava*; Jussila 1998 *katoavainen*.

katoovainen a. tai s. 'katoavainen, pysymätön, häviävä, haihtuva, ajallinen' (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-643] Anna mös minulle **catouaijsije** ylencatzo / ia caikista woijmasta nijte ijancaikisita racasta
- [A-III-75] ne caiki ouat aialiset, **catouaiset** ia turhat mite tesse Mailmasa ouat

Verbin (⇒) *kadota* partisiippimuodosta johdettu nomini.

katoovallinen a. 'katoava, pysymätön, häviävä, kuolevainen' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-603-[1PT-1:23]] [Uskovat] iellenssyndynet ouat, Ei **catouallisesta** waan catomattomast Siemenesta, nimittein, sijte eletteueste Jumalan sanasta

Verbin (⇒) *kadota* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *katoavallinen*.

katsahdos s. 'katsahdus, katse' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-728] sinun **catzadhoxes** sen tekepi, ette se collut syndinen iellenswircko

Johdos verbistä (⇒) *katsahtaa*.

► VKS 1994 *katsahdus*.

katsa|htaa, -ttaa v. 'katsahtaa, luoda katse, vilkaista; nähdä' | (1544) 13 esiintymää

- [A-I-210-[PS-104:32]] Hen **catzachta** Maan pälle / nijn se wapitze
- [A-II-139-[MK-10:27]] Jesus **catzachti** heiden pälens

- [A-II-180-[LK-6:10]] Ja quin hen **catzatti** ymberins heiden caikein päle / sanoi hen sille Inhimisel / Oijenna sinun kätes.
- [A-III-445-[5MS-32:36]] hen **catzahtapi**, Ette he ouat iuri huckuneet

Johdos verbistä (→) *katsoa*. Variantissa katsattaa näkyy lounaismurteille ominainen assimilaatiomuutos *ht > tt*. Agricolalla *katsahtaa* esiintyy myös perusosana yhdys-verbissä (→) *yleskatsahtaa, ympärinskatsahtaa*.

► Rapola 1966 246–247; VKS 1994 *katsahtaa*.

katselija s. 'varjelija, puolustaja' | (1544) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-I-681] O meiden turuan **catzelija**, ne wäghyueiset asetta

Johdos verbistä (→) *katsella*.

► VKS 1994 *katselija*.

katsella v. 'katsella, katsoa, suunnata katseensa, seurata katseellaan; tarkata, pitää silmällä, tarkastella, tutkistella; hyväksyä, sietää; tervehtiä, tavata'
(1544) 49 esiintymää

- [A-II-238-[LK-23:35]] Ja Canssa seisoi ia **catzeli** päle.
- [A-II-205-[LK-12:27]] **Catzelcat** Cuckaisita quinga he caswauat / Ei ne tötetee / eike mös keh rä
- [A-I-307-[PS-142:5]] **Catzele** oijkeallen polen / ia näe / sielle eij yxiken tadho minua tuta
- [A-III-181-[LK-23:55]] [Vaimot] **catzelit** cuhunga ia quinga henen rumijns panthin
- [A-I-302-[PS-102:20]] hen **catzelepi** henen pyheste Corckiuxistans – – Ette henen pite culeman nijnnen fangeidhen hoocauxet
- [A-I-279-[PS-35:17]] Herra, quinga cauan sine täte [väärien todistajien käytöstä] **catzelet**?
- [A-III-269-[PS-41:7]] quin he tuleuat **catzeleman**, nin euet he site sydhemestens tee

Johdos verbistä (→) *katsoa*. Agricolalla *katsella* esiintyy myös perusosana yhdys-verbissä (→) *alaskatsella*.

► VKS 1994 *katsella*.

katso|a, -o v. 'katsoa, suunnata katseensa johonkin, seurata katseellaan; turvautua, vedota; tarkata, pitää silmällä, kiinnittää huomio(ta) johonkin; pitää huolta, huolehtia, hoitaa, valvoa etua; tarkastaa, katsastaa, tutkia, arvioida; viitata johonkin'
(1543) 910 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-255-[JH-4:35]] ylesnostacat teiden silmen, ia **catzocat** wainioita
- [A-III-293-R] Coska he ouat minua wäkeuemet, nin mine **Catzon** sinun poles
- [A-II-444-[ROM-11:22]] **catzo** nyt tesse Jumalan hywuytte ia Angarutta
- [A-I-111-[5MS-32:20]] Mine peitten minun Caswoni heiden edhestens / ia tahdon **catzo** mite heiden wimeist tapachtuman pite.

- [A-I-94] se on sa[n]gen heiy Pappi. ioca – – eij **catzo** Herras caria
- [A-I-37] Pämiehie **catzo**
- [A-II-548-[FIL-2:4]] elken cuki itze parastans **catzoco**, waan iocainen toisensa parasta
- [A-II-11-[UT-E]] [Ajalliseen kuolemaan] **catzouat** ne ialot, selkiet ia suloiset puhet
- [A-O-14-[MT-28:20]] Ja **catzo**, Mine olen teiden tykenen iocapeijue maailman loppun sahka
- [A-I-84-[LK-1:38]] Nin sanoi Maria. **Catzo** herran pica.
- [A-II-119-[MK-4:3]] Cwlcat. **Catzo** vloslexi kylueije kylvuemen.

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä ja saamessa. Sen etäisempi alkuperä on kiistanalainen. Sitä on vanhastaan pidetty omaperäiseen sanastoon kuuluvana, ja mahdollinen vastine on esitetty komista. Rinnastuksessa on kuitenkin äännehistoriallisia ongelmia. Toisaalta sanalle on esitetty germaaninen lainaetymologia, jonka mukaan sen lainalähde on germaaninen **gätijan-*. Tämän myöhempiä edustajia ovat esim. muinaisnorjan *gæta* 'kaita, paimentaa' ja nykyruotsissa murteellisena esiintyvä *gäta* 'vartioida (karjaa)'. Agricolan esiintymistä huomattavan suuri osa on muusta lauserakenteesta irrallisia interjektioita imperatiivimuotoja (*katso*). Näistä monet olisivat korvattavissa *katso*-muodosta myöhemmin syntyneellä interjektioilla *kas*. Agricolalla *katsoa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *alaskatsoa*, *edenkatsoa*, *edekkatsoa*, *läpitsekatsoa*, *päällekatsoa*, *päältäkatsoa*, *sisällekatsoa*, *uloskatsoa*, *ylenkatsoa*, *yleskatsoa*, *ylitsekatsoa*, *ympärikatsoa*.

► SKES 1955 *katsoa*; Koivulehto Vir. 1982a 262–263 alav. 9; UEW 1988 640; Koivulehto 1991 46; SSA 1992 *katsoa*; VKS 1994 *katsoa*; LÄGLOS 1996 *katsoa*; EES 2012 *katsuma*; NES 2020 *katsoa*.

katsominen s. '(ulkonäön) katsominen, arvioiminen; ulkonäkö' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-603-[IPT-1:17]] te sen auxenhwdhatta Isen polesta / ioca domitzepi cungin töiden ielkin ilman Inhimisten moodhon **catzomista**
- [A-II-660-[JAK-2:1]] Elket site sixi pitekö / ette Usko JESUSEN CHRISTUSEN meidhen HErran päle Cunnialisuteen taitapi Inhimisten modhon **catzomisen** kersie.
- [A-III-575-[VLT-4:7]] heiden Loondons punaisembi oli / quin Corilo / heiden päle **catzomisens** oli ninquin Saphir.

Johdos verbistä (→) *katsoa*.

katsomus s. 'katsominen, arvioiminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-543-[EF-6:9]] teille mös Herra ombi Taiuassa, ia ei ole henen edesens Inhimisen moodhon **catzomus**

Johdos verbistä (→) *katsoa*. Agricolalla *katsomus* esiintyy myös perusosana yhdys sanoissa (→) *edes-* ja *ylenkatsomus*.

► VKS 1994 *katsomus*.

katti s. 'kissa' | (1531) 1 esiintymä

- **catti** '(nitida blandaque) feles'

Sana esiintyy kerran käsin kirjoitettuna reunamerkintänä Agricolan vuonna 1531 ostamassa Lutherin Postillassa. Agricolan *catti* voi olla myös latinan monikko-muoto sanasta *cattus*. Postillassa ei ole muita suomenkielisiä reunamerkintöjä. Suomen painetussa kirjakielessä *katti* on tullut käyttöön vasta 1600-luvulla. Se on lainaa ruotsin sanasta *katt*.

► SKES 1955 *katti*¹; Heininen 1976 35, 52; SSA 1992 *katti*.

kattila s. 'kattila, keitinastia' | (1551) 4 esiintymää

- [A-III-676-[MIK-3:3]] Ja quin te oletta heilde Nahan poisnylkenyet / nin te mös heiden lwns säriette / ia rickihaccat ne / ninquin ychteen Pataan / ia ninquin Lihan ychteen **Cattilah**an.
- [A-III-755-[SAK-14:20]] ne **Cattilat** Herran Honees pite oleman ninquin ne Waskimaliat Altarin edes

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sitä on joskus arveltu balttilaisperäiseksi, mutta todennäköisemmin se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **katila*-z edustavat esim. muinaisnorjan *ketill* ja keskialasaksan *ketel*. Germaanisten kielten sana juontuu latinasta, jossa *catillus* merkitsee pientä kulhoa tai maljaa. Agricolalla *kattila* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *kalainkattila*.

► Thomsen 1890 183; SKES 1955 *kattila*; SSA 1992 *kattila*; VKS 1994 *kattila*; LÄGLOS 1996 *kattila*; EES 2012 *katel*; Junttila 2015 118; NES 2020 *kattila*.

katto s. 'katto, ulko- t. sisäkatto' | (1544) 20 esiintymää

- [A-I-300-[PS-102:8]] olen, ninquin yxineijnen Lindu **Caton** pälle
- [A-II-114-[MK-2:4]] Ja quin eiuet he woinuet hende lehestyue canssan tehden / nin he kiskoit honecten **caton** / ioissa hen oli / ia lepitzencaiwoit **caton** / ia kieusille alaslaskit wooten / iossa se Ramba macasi.
- [A-I-329-[MT-8:8]] en ole mine keloelinen, ettes minun **catton** ala tulet
- [A-II-49-[MT-10:27]] Jota mine sanon teille pimeise / site sanokat walkiudhes / ia mite teiden coruaane sanotan / site sarnatcat **cattoin** päle.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos verbistä *kattaa*, joka puolestaan on ikivanhaan perintösanastoon kuuluvan *kansi*-sanan johdos. *Kattaa* ja *kansi* eivät esiinny Agricolan teksteissä. *Katto* esiintyy Agricolalla useita kertoja sanonnoissa *katon ala* 'taloon, kotiin' ja *kattoin päälä* 'julkisesti'.

► SKES 1955 *kansi, kattaa*; SSA 1992 *kansi, kattaa*; VKS 1994 *katto*; NES 2020 *kansi, kattaa, katto*.

katu, gatu s. 'katu, kaupungin tai kylän (pää)tie' | (1544) 44 esiintymää

- [A-I-273-[PS-31:12]] Ne iotca minun **Cadhulla** näkewet / he minun edhesteni pakeneuat .

- [A-II-210-[LK-13:26]] Me olema sönyet ia ionuet sinun edeses / ia **catuilla** sine meite opetit.
- [A-III-651-[AM-5:16]] Jocaitzes **Gatuissa** pite Weparcu olemān / ia iocaitzes cuias sanotan / We / we.
- [A-III-739-740-[SAK-8:5]] ne Caupungin **Catut** pite teunens olemān pienist Piltist ia Picoista, iotca sen Cadhuilla leikitzeuet

Laina ruotsin sanasta *gata*. Samaa juurta on myös saksan *Gasse* 'kuja'. Sanan alkuperää germaanisissa kielissä ei tunneta. Agricolalla sana saattaa jäädä astevaihtelun ulkopuolelle.

► Hellquist 1939 *gata*; SKES 1955 *katu*; Kluge & Seebold 1989 *Gasse*; SSA 1992 *katu*; VKS 1994 *katu*; NES 2020 *katu*.

katua *v.* 'katua, tuntea mielipahaa (jostakin tekemästään), toivoa jotakin tekemäänsä tekemättömäksi, muuttaa mieltään; (Jumalasta) armahtaa' (1544) 37 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-577] mine **cadhun** syndijetehnehēni
- [A-II-218-[LK-17:4]] ios hen seitzemist peiues ricko sinua wāstan / ia seitzemist peiues pala sinun tyges sanoden / Mine **cadhun** / nin anna henele andexi.
- [A-II-82-[MT-21:29]] Nin hen wastaden sanoi / En tahdo. Mutta sijtte hen **cadhui** / ia meni.
- [A-III-371-[PS-106:45]] hen **catui** henen swresta Laupiudhestans

Verbillä ei ole varsinaisia vastineita sukukielissä. Vanhasta kirjavirosta tunnettu *kaduma* on luultavasti lainaa suomesta. Verbin alkuperä on täysin hämärän peitossa. Yksi selitysmahdollisuus voisi olla, että se olisi johdos verbistä (→) *kadota*, jonka alkuperäisiä merkityksiä ovat ilmeisesti olleet sekä 'jättää' että 'jäädä'. Myös *kadota*-verbin alkuperään liittyy ongelmia, mutta se näyttää joka tapauksessa selvästi vanhemmalta kuin *katua*. Murteissa ja vanhassa kirjakeleissä *kadota*-verbin rinnakkaismuotona esiintyy myös *katoa*, joka sellaisenaan sopisi *katua*-verbin kantasanaaksi.

► SKES 1955 *kadota, katua*; SSA 1992 *kadota, katua*; VKS 1994 *katua*; NES 2020 *katua*.

katuma *s.* 'katumus' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-511] Me tutkim ja rucolem – – ettes – – meite henesse hengelisexj Israelixi wdhistaijsit / ja iellens **catuman** ja paranoxen synnytteisit
- [A-I-645] Anna ia lisä minulle – – rumin ia sijelun ijancajkisen puchtaudhen, sydhemen **catuman**

Johdos verbistä (→) *katua*. Samalla johdoksella on samantyyppistä käyttöä myös itä- ja pohjalaismurteissa.

► VKS 1994 *katuma*; SMS 1999 *katuma*.

katumatoin *a.* tai *s.* 'katumaton, joka ei kadu, paatunut; Jumalasta piittaamaton, suruton'
(1544) 3 esiintymää

- [A-I-770] Olen Epewscon *langenut* / Olen **Catumatoin** *hytynynne* ia *paatunut ollut*
- [A-II-422-[ROM-2:5]] *sinun Cowudhes* ia **catumattoman** *Sydhemes*
- [A-III-530] Ne **catumattomat** *Christusen Waldakunnasta Hylieten*

Verbin (→) *katua* kielteinen *partisiippi*, jota on käytetty *nominina*.

► vks 1994 *katumaton*.

katuminen *s.* 'katuminen, katumus' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-511] *Ylenne* / ia *cohen*a *meite* **catumisehen** ja *parannoxehen* / *meiden pahasta tieste* ja *waelluxesta*
- [A-II-507-[2KOR-7:10]] *se mureh ioca Jumalan miellen pereste* on / *hen matkan saatta ydhen* **Catumisen** *Autuahudhexi* / *iota eikengen cadhu*.

Johdos verbistä (→) *katua*.

► vks 1994 *katuminen*.

katumus *s.* 'katumus, synnintunto; (Jumalan antama) armahdus'
(1543/1559) 5 esiintymää

- [A-I-647] *Anna minulle* / *ninquin sine heille annoit* / *lakeus* / *siweys* / *kerssimys* / *laupius* / *kiöuhyys* / *pitkemielisys* / *sydhemen* **catumus** / *idkun kynelet* / *armos turwan*
- [A-O-22] *Jumala, anna meille* **catumus**, *ia elemen parannus*

Johdos verbistä (→) *katua*.

► vks 1994 *katumus*.

katuvainen *s.* tai *a.* 'katuva, katumusta tunteva; (Jumalasta) armahtava'
(1544) 7 esiintymää

- [A-III-530] Ne *catumattomat* *Christusen Waldakunnasta Hylieten* / ia ne **Catuuaiset** *iellenstodhan*.
- [A-III-583] *Synnein andexiandamus luuatan nijlle* **catuuaisille**
- [A-I-160-161-[lis.2AK-O:7]] *sine olet caikeincorckia Herra Jumala maan pälle*, *pitkemiäinen* – ja **catuuaijnen** *Inhimisten pahudhen pälle*

Johdos verbin (→) *katua* *partisiippimuodosta* *katuva*.

► vks 1994 *katuva*.

kauan → **kauvan**

kauas → kauvas

kauha s. 'kauha, varrellinen ammennusväline' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-733-[SAK-4:2]] seitzemen **Cauha** cullakin Lampus

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **kauša* edustaa mm. liettuan *kaušas*.

► Thomsen 1890 184; SKES 1955 *kauha*; SSA 1992 *kauha*; VKS 1994 *kauha*; Junttila 2015 89; NES 2020 *kauha*.

kauh|ialinen, -eelinen a. 'kauhea, pahennusta herättävä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-828] etteij Perkele – – meite mwijhin wighoin / syndehin / ia **cauhelisihin** pahoin / säke hengelsingin ette rumilisin / saattaijsi ja söxesi.
- [A-III-708-[SEF-3:1]] We sen **cauhialisen**, rietan, wäkiualdaisen Caupungin

Johdos adjektiivista *kauhia*, *kauhee*, jolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanan alkuperä on epäselvä. Rakenteensa perusteella sekin on katsottava johdokseksi, ja saman vartalon johdoksia ovat selvästi esim. *kauhu* ja (→) *kauhistaa*, mutta mitään äänneasunsa ja merkityksensä puolesta kantasanaa sopivaa elementtiä ei muista yhteyksistä tunneta. Tällaiseksi on kyllä rekonstruoitu **kauha*, jonka alkuperäinen merkitys olisi ollut 'kalpeus', mutta tällaisen sanan varhaisemmasta olemassaolosta ei ole mitään suoranaisia todisteita. Yksi mahdollisuus on, että *kauhea*-sanue sisältää johdoksia samasta vartalosta kuin verbi (→) *kavattaa*, *kavahtaa*, joka on osoitettu germaaniseksi lainaksi. Suomen kirjakielessä *kauhea* on ensi kertaa mainittu Maskun Hemmingin virsikirjassa 1605 ja *kauhu* Antti Lizeliuksen tarkistamassa raamatunsuomennoksessa vuonna 1758.

► SKES 1955 *kauhea*; Hakulinen 1979 184; SSA 1992 *kauhea*; VKS 1994 *kauheallinen*; Jussila 1998 *kauhu*; NES 2020 *kauhea*.

kauhistaa v. 'kauhistaa, kauhistuttaa, pelottaa, saattaa kauhun valtaan; ylenkatsoa; pitää vastenmielisenä, inhota, paheksua' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-212-[PS-144:6]] Ammu sinun Nooles, ja **cauhista** heite
- [A-I-342-[SIIR-36:2]] catzo tehen / Ja **cauhista** caiki Canssat
- [A-III-127-[3MS-26:32]] mine tadhon Maan häuitte, ette teiden Wiholisetki, iotca sijnä asuuat, pite sijte heitens **cauhistaman**
- [A-III-677-[MIK-3:9]] Nin cwlcāt sis tāte / te Jacobin Honen Pämiehet / ia te Israelin Honen Esimiehet / te quin Oikiutta **cauhistat** / ia toisinkäennet caiki mite toimetiset ouat.
- [A-III-17] Pacanat semmotoista Sucurutza **cauhistit** / ia hirmuisilla lailla poiskiellit.

Johdos samasta vartalosta, joka sisältyy adjektiiviin *kauhia* (→ *kauhialinen*).

► VKS 1994 *kauhistaa*.

kauhistapa *a.* 'kauhea, pelottava' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-46] eipe hen [kuolema]] quitengan ole nin **cauhistapa** eike pelettepä

Verbin (→) *kauhistaa* vahva-asteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kauhistava*.

kauhistavainen *a.* 'kauhistuttava, paheksuttava, pahennusta herättävä' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-777-[3MS-18:30]] piteket minun Säätyni, ettei te tekisi ninen **cauhistauaisten** Tapain perest, iotca teiden edhellen olit

Verbin (→) *kauhistaa* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kauhistava*.

kauhistettava *a.* 'kauhisteltava, kauhistuttava' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-691-[NAH-3:6]] mine tadhon sinun sangen **cauhistettawaxi** tedhä, ia sinun häueiste

Verbin (→) *kauhistaa* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

kauhist|os, -us *s.* 'pelko, kammo, kauhistuminen, kauhun tunne; kauhistuksen tai inhon aihe, kauhua tai pahennusta herättävä asia t. teko, kauheus, pahennus' (1544) 46 esiintymää

- [A-III-288-[PS-55:6]] Pelko ia wapistos tulit minun päleni, ia **Cauhistos** minun ylitzeni langesi
- [A-I-112-[5MS-32:25]] Wlcon pite Miecka heite ödhyttemen / Ja siselle **cauhistus**.
- [A-III-440-[2MS-15:15]] Silloin hemmestuit Edomin päruchtinat / Ja **cauhistos** tartui Moabin Sangarihin
- [A-II-230-[LK-21:11]] Nelke ia Ruttotaudhit, ia mös **Cauhistoxet** ia swret Ihmet Taiuahast tapactauat
- [A-III-776-[3MS-18:22]] Ei sinun pidhe Piltein Canssa macaman / ninquin iongun waimon cansa / Sille se on yxi **cauhistos**.

Johdos verbistä (→) *kauhistaa*. Agricolalla esiintyy myös osittain synonyyminen johdos (→) *kauhistuma*.

► VKS 1994 *kauhistus*.

kauhistua, kauhistuva *v.* 'pelästyä, järkyttyä, pelätä, tuntea kauhua; pitää vastenmielisenä, inhota; suuttua, vihastua, julmistua' | (1544) 18 esiintymää

- [A-II-90-[MT-24:6]] te saatta cwlla Sotia, ia sanomita sodhista, Catzocat ettei te **cauhistu**

- [A-I-372] *cosca sinun pinas aijca lehestuij / nijn sine tachtoi murhectia / ia hoolia / ia **cauhistuua***
- [A-I-708] *O sine pyhe hengi / ioca **cauhistut** caikesta saastaijsest elemeste*
- [A-III-130-[JES-49:7]] *Nin puhupi Herra – – sille Canssalle iosta me **cauhistumma***
- [A-II-50-[MT-10:00]] *iotca taas ei Euangeliumi wastaanota, ne sijte nin **cauhistuuat**, että he – – tappauat seke jsens että eitens*

Johdos joko verbistä *kauhistaa* tai suoraan adjektiivista (→) *kauhia*.

► VKS 1994 *kauhistua*.

kauhistuma s. 'kauhu, pelko' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-444-[5MS-32:25]] *Ulcon pite Miecan heite raateleman, Ja siselle **Cauhistuman***
- [A-III-444-R] *Raateleman, Ja **Cauhistuman**) Se on, wlcona pite heiden Leskens ia Oruoin oleman, Miecan ia Fangiuxen cautta, ette Lapset, Miehet, Waimot radhellan*

Johdos verbistä (→) *kauhistua*. Reunahuomautuksen perusteella sanaluokkatulkinta olisi epävarma, mutta lähtöteksteissä esikuvina ovat substantiivit, Vulgatassa *pavor* ja Lutherilla *Schrecken*. Samassa reunahuomautuksessa jäljempänä Agricola korvaa *kauhistuma*-sanana (→) *kauhistos*-sanalla: *Sen pite Cauhistoxen cautta / se on / Nälien / Pestilentian / Ruttotaudhin / ia Capinan cansa. surckiasta huckanduman*.

kauhistus → **kauhistos**

kauka → **kauvan**

kaukaa adv. 'kaukaa, pitkän matkan päästä, etäältä' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-241-[JES-26:15]] *Sine osottat sinun HERRAUDAS / ia tulet **cauka** haman Mailman ärihin.*
- [A-III-496-[JES-49:12]] *nemet **cauca** tuleuat*

Adverbiksi kiteytynyt partitiivimuoto nominivartalosta *kauka*. Tällä on varmoja vastineita useimmissa lähisukukielissä, mutta ne eivät esiinny itsenäisinä sanoina vaan tiettyihin taivutusmuotoihin kiteytyneiden adverbien ja muiden kompleksisten sanojen rakenneosina. Vastineita on esitetty myös etäsukukielistä, ja näiden perusteella vartaloa on pidetty vanhaan perintösanastoon kuuluvana ja sen alkuperäiseksi merkitykseksi on päätelty 'pitkä'. Rinnastuksiin liittyy kuitenkin äännehistoriallisia ongelmia. Uudemman selityksen mukaan itämerensuomen *kauka*-vartalo onkin vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **hauha*- edustavat mm. saksan *hoch* ja ruotsin *hög*. Samaan yhteyteen kuuluu mahdollisesti myös saamen *guhkki* 'pitkä', jota joskus aiemminkin on arveltu suomen *kauka*-sanana vastineeksi.

► SKES 1955 *kauka*; UEW 1988 132; SSA 1992 *kauka*; VKS 1994 *kaukaa*; EES 2102 *kauge*; Aikio Vir. 2000 612–614; NES 2020 *kaukaa*.

kaukainen *a.* 'kaukainen, kaukana oleva, etäinen' | (1548) 14 esiintymää

- [A-II-224-[LK-19:12]] Yxi Kempfi Mies matkusti **caucaiseen** Makundaan
- [A-III-467-[JES-8:9]] Cuulcat te caiki iotca oletta **caukaisis** Maakunnis

Johdos nominivartalosta *kauka-* (→ *kaukaa*).

► VKS 1994 *kaukainen*.

kaukana, **kaukan** *adv.* 'kaukana, pitkän matkan päässä, etäällä' (myös kuv.)
(1544) 46 esiintymää, myös Westh

- [A-I-150-[DAN-9:7]] Mutta me madham häuetä / ninquin nyt mös nijlle
Judaijsta tapactupi / ja nijlle Jerusalemista / ia caikille Israelille / iotca sekä
lesne / ette **caukan** ouat iocaitzesa maasa
- [A-II-43-[MT-8:30]] keui **caukan** heiste sangen swri sicain ioucko wehmaal
- [A-I-260-[PS-10:5]] Hen menepi iäristens teghonsa cansa / Sinun domios
ouat **caukana** heneste
- [A-III-239-[PS-22:2]] Mine tosin parghun, Waan minun Apun on **caukana**
- [A-III-402-[PS-119:155]] Se Terueys ombi **caucana** nijlde Jumalattomilde /
Sille euet he tottele sinun Oikiuttas.

Adverbiksi kiteytynyt yleinen olosijamuoto eli lokatiivi nominivartalosta *kauka-* (→ *kaukaa*). Osa muodoista on loppuheittoisia. Muutamat esiintymät ovat adpositiomaaisia, jolloin niihin liittyy elatiivi- tai ablatiivimuotoinen täydennys.

► VKS 1994 *kaukana*.

kaula *s.* 'kaula, pään ja ruumiin välinen osa; (kuv.) ihmisen henki'
(1544) 28 esiintymää, myös Westh

- [A-I-13] Cartha silmes / curckus / ia **caulas**.
- [A-II-72-[MT-18:6]] Parambi henen olis / että Myllyn kiwi ripustetaisin
henen **caulans**
- [A-II-371-[AP-20:37]] langesit Paualin **caulan**, ia swtannoit henen
- [A-II-454-[ROM-16:3]] Priscam ia Aquilam – – ouat heiden **caulans** minun
Hengeni techten wloslaskeneet
- [A-II-567-R] elkette rippuco mudhen **caulasa**, quin ne laiskat Munckit
- [A-III-567-[VLT-1:14]] Minun raskat syndini ouat – – caiki minun **Caulani**
päle tulluet

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä vastaavat liettuan *kaklas* ja latvian *kakls*. Agricolalla *kaula* esiintyy monissa kiteytyneissä sanontatavoissa, kuten *langeta kaulaan* 'syleillä', *rippua kaulassa* 'olla kiusana, riesana', *tulla kaulaan* t. *kaulan päälle* 'tulla vaivaksi, niskoille', *uloslaskea caulans* 'panna henkensä alttiiksi'.

► Thomsen 1869 73; SKES 1955 *kaula*; SSA 1992 *kaula*; VKS 1994 *kaula*; EES 2012 *kael*; Junttila 2015 93; NES 2020 *kaula*.

kaulahopea s. 'hopeinen kaulakoru' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-609-[HOS-2:13]] itzens caunista Cultaledhille, ia **Caulahopeillans**

Substantiiveista (→) *kaula* ja (→) *hopea* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kaulahopea*.

kaulanleikata v. 'mestata' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-192-[LK-9:9]] Ja sanoi Herodes / Johannesen mine **caulanleickasin**.
- [A-II-243-[JH-E]] Jacobin Apostolin weli, ionga Herodes **caulanleickas**

Substantiivin (→) *kaula* ja verbin (→) *leikata* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi. Samat osat esiintyvät myös sanaliittona. Agricolalla yhdysverbistä ei ole infinitiivitiiviesiintymää, joten määräiteosan taipumisesta ei ole lisätietoa.

kaulan leikkaus s. 'mestaus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-21] Johannesen Castaijan **caulan le[i]caus**

Substantiivien (→) *kaula* ja (→) *leikkaus* muodostama sanaliitto, joka edustaa käsitteellistä kokonaisuutta. Sanaliitto ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdysanana.

► VKS 1994 *kaulanleikkaus*.

kaulan leikkauttaa v. 'mestauttaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-125-[MK-6:16]] Se on se Johannes ionga mine **caulan leickautin**

Substantiivin (→) *kaula* ja verbin (→) *leikkauttaa* muodostama sanaliitto, joka edustaa käsitteellistä kokonaisuutta. Sanaliitto ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdysverbinä.

kauna s. 'laji, laatu' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-485-[IKOR-14:10]] Moninaiset tosin ouat änen **caunat** Mailmassa, ia ei ychten nijste quitengan ole merckitzematoinda.

Sanan tulkinta on epävarma, sillä asua *caunat* on epäilty painovirheeksi, ja tarkoitettu muoto olisi *cannat* (→ *kanta*). Agricola ei itse ole korjannut kohtaa Uuden testamentin loppuun liitetystä Correctura-luettelossa. Murteissa *kauna*-sanankäytös on toisaalta 'akana, (jyvän) kuori, kuoren palanen, hitu', toisaalta 'näätä, katkeruus, (sala)viha'. Lisäksi sanalla on vähäisen määrän merkitys sanontatavoissa, joiden yhteyteen Agricolan esimerkin voisi hyvin liittää (*ei ilon kaunaa, järjen kaunaa, surun kaunaa* yms.). *Kauna*-sanalla on vastine virossa, jossa merkitys on

'palko'. Sanan alkuperä ja sen myötä alkuperäinen merkitys ovat epäselvät. Sekä germaanista että balttilaista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta nämä eivät ole saaneet yleistä kannatusta merkityssuhteiden takia.

► SKES 1955 *kauna*; Rapola 1962 71; SSA 1992 *kauna*; LÄGLOS 1996 *kauna*; SMS 1999 *kauna*¹; Junttila 2015 102; NES 2020 *kauna*.

kauneus → kaunius

kauniimasta *adv.* 'mitä kauneimmin, taitavimmin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-615] **Caunimasta** he sanouat / mutta cosca sine waickenet / eij he sydhende sytytte.

Adjektiivin (→) *kaunis* superlatiivimuodon elatiivi, jota on käytetty adverbina.

kaunii|sta, -sti, -st, kaunihist *adv.* 'loisteliaasti, komeasti; taitavasti, huolellisesti, hyvin; arvokkaasti, arvollisesti' | (1544) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-III-742-[SAK-9:0]] Hen itze ia henen Waldakunnans **caunist** vlosmaalatan
- [A-II-631-[HEB-E]] nin hen mös **caunijsti**, ia runsasti, sen Wanhan Testamentin wlostoimitta
- [A-II-399] Kylle sine hyuesti ia **caunista** wlconaisesta olet Lain töise ia domitzet nijte iotca ei nin ele
- [A-I-198-[PS-33:1]] ne Toijmeliset pite hende **caunihist** kijttemen

Adjektiivin (→) *kaunis* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi, tai elatiiviin perustuva adverbijohdos.

► VKS 1994 *kauniisti*.

kaunis *a.* 'kaunis, suloinen, viehättävä; hyvä, taitava; hyvien tapojen mukainen; hieno, arvokas, kunniallinen, jalo, ylevä, merkittävä, kyllin hyvä' (1544) 77 esiintymää, myös Westh

- [A-III-274-[PS-45:3]] Sine olet se **Caunihin** Inhimisten lasten seas / Sulaiset ouat sinun Hwles
- [A-I-236-[JUDIT-16:11]] Henen **caunit** Kengens sooghaisit henen silmens, Ja **caunis** mootoki saij henen Sydhemens
- [A-III-129-[KV-2:10]] ylesnouse minun Armahan, minun **Caunihin**, ia tule tenne
- [A-I-91] **caunit** sanat, ia pitke lucu
- [A-I-838] Jumala, ioca nijn monet, ia nijn **caunihit** teghot, ia loonnot rakensit
- [A-II-480-[1KOR-11:13]] Domitka itze keskenenne, Jos se on **caunis**, ette iocu Waimo auoipein Jumalata rucoile
- [A-III-315-R] Mite he tekeuet / sen teuty oikia ia **caunis** olla.
- [A-I-386] Terue te **caunimat** HRRRAN Jesusen Corwat / meiden tedhes pilcatut ia häweistyt.

- [A-III-130-[JES-49:6]] minun pite palauttaman Jacob henellen – – Senteden olen mine **caunis** Herran edese
- [A-II-319-[AP-3:2]] Ja nin oli yxi Mies / Saattamatoim hamast Eitins Cohdost / Ja cannettiin / ia pandin iocapeiue sen Templin ouen eten / ioca cutzutan / **Caunis**

Sanalla on vastineita useimmissa itämerensuomalaisissa kielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **skauniz* edustavat mm. gootin *skauns*, *skauneis*, nykysaksan *schön* ja nykyruotsin *skön*. Tavanomaisen nominin lisäksi Agricola on käyttänyt *kaunis*-sanaa puhuttelunimityksenä sekä erisnimien suomennoksissa. Tempppelin oven nimenä [AP-3:2] *Kaunis* on käännöslaina, jonka esikuvana on ollut Vulgatan *Speciosa*, Lutherin *die Schöne* tai ruotsalaisen Biblian *then Sköna*.

► Thomsen 1869 123; SKES 1955 *kaunis*; SSA 1992 *kaunis*; VKS 1994 *kaunis*; LÄGLOS 1996 *kaunis*; EES 2012 *kaunis*.

Kaunis satama *erisn.* 'Hyvätsatamat' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-388-[AP-27:8]] nin me tulima ychten Paickan / ioca cutzutan **Caunis satama** / ioca lesne oli site Caupungi Lasea.

Adjektiivista (→) *kaunis* ja substantiivista (→) *satama* muodostettu erisnimi, jota Agricola on käyttänyt vastaavan paikan muunkielisten nimien käännösvastineena. Lähin esikuva lienee ruotalaisen Biblian *sköna hampn*. Lutherin *Gutfurt* ja Vulgatan *Boni portus* viittaavat pikemmin hyvään maihinnousupaikkaan.

kaunistaa *v.* 'kaunistaa, tehdä kauniiksi t. kauniimmaksi, koristaa, koristella; tehdä t. tekeytyä miellyttävämmäksi, paremmaksi, jalommaksi, arvokkaammaksi; siunata, lahjoittaa, varustaa' | (1544) 29 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-482-[1KOR-12:23]] [Ruumiinosat] iotca heiumet ouat nähdhä, nijte me enimen **caunistamma**
- [A-II-606-[1PT-3:5]] [Sisäisellä hurskaudella] ouat mös muinen Pyhet Waimot heidens **caunistanuet**
- [A-I-493] Sine teit Taijuan, iollas meite **caunistat**
- [A-III-543-R] Se [viekas] taita kylle itzens siloitta ia **caunista** / ia mös Jumalan Sanoia wastan. Mutta eipe se miteken auta.
- [A-III-23] anna sinun Hyuestisiugnausti heiden pälense / ette heiden Auioskescunsa sille hedelmelle **caunistetaisijn** / iohongas sen asettanut olet
- [A-I-435] O HERRA Jumala / ioca sen pyhen / Pijspan / Nicolaum / moninaijsill tunnustedhil **caunistit** /

Johdos adjektiivista (→) *kaunis*. Agricolalla partisiippimuoto (→) *kaunistettu* voidaan joissakin tapauksissa tulkita adjektiiviksi tai substantiiviksi, mutta raja paradigmuotoon on epäselvä.

► VKS 1994 *kaunistaa*.

kaunistella *v.* 'kaunistaa, koristella; esittää todellista kauniimpana, parempana' (1544) 3 esiintymää

- [A-II-575-[1TIM-E]] [Paavali] kieldepi Waimot – – ettei he mös ylelisesta itzens **caunistelisi**
- [A-I-496] Ja minun sinun hahmos / ia modos iälkijn sine **caunistelit** / Ja anoit minulle olemisen ia elemisen
- [A-III-259-[PS-36:3]] He **caunisteleuat** keskenens, Ette he saisit heiden pahan Asiansa aia

Johdos verbistä (→) *kaunistaa*.

► VKS 1994 *kaunistella*.

kaunistettu *a.* tai *s.* 'kaunistettu, koristettu, tuntomerkillä varustettu; hiottu; kaunopuheinen, kaunissanainen' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-213-[PS-144:12]] meiden poiijat ylescasswaisit heiden Noorudhellans ninquin plantudh / Ja meiden Tytteret / ninquin Templin **caunistetudh** seijnet
- [A-I-533] wloswalittudhen omahinen lahija ombi armo taica rackaus / iolla ne **caunistetut** / otolissa pidhetän sijne ijancaikisesa elemesä
- [A-II-362-[AP-17:29]] Jumalus ombi Cullan, Hopian, **caunistettu**in Kiuein, ia Cuuain caltainen
- [A-II-462-[1KOR-2:4]] minun Sarnan, ei ollut **caunistetuissa** Jutuisa Inhimisten wijsaudhen ielkin

Verbin (→) *kaunistaa* passiivinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kaunist|os, -us *s.* 'kaunistus, kaunistaminen, koristelu; kaunistuskeino; koristus, koriste; kauneus, sulaisuus; kunnia, ylistys; loisto, maine, arvo; avu, hyve; kaunistelu, teko-syy, veruke' | (1544) 27 esiintymää

- [A-II-606-[1PT-3:3]] **Caunistos** ei pidhe oleman wlconaista hiuxien palmicoisa
- [A-III-207-[PS-E:0]] Psalmit ouat Lastein warielus – – Waimoin paras **caunistos**
- [A-III-566-[VLT-1:6]] caiki **Caunistos** on Zionin Tytterilde poislectenyt
- [A-I-498] sinulle olcon – – Jumala, kijtos, ylistös, **caunistus**, ia cunnia
- [A-I-214-[PS-145:5]] **Caunistoxes** / cunnias / ja swrudhes / ja mös sinun imeelisie tøjytes mine muijstuttelen
- [A-I-426] palijat caikista hengelisest **caunistoxest**, me olema
- [A-I-793] Auta etteij milleken totuden – – ja pyhydhen, **caunistuxella** Inhimiset wietteliejsit

Johdos verbistä (→) *kaunistaa*. Agricolalla *kaunistos* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *snikkarinkaunistos*.

► VKS 1994 *kaunistus*.

kaunistua v. 'tulla kauniiksi t. kauniimmaksi' (myös kuv.) | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:15]] winan pite Inhimisen Sydemen ilahuttaman / ia henen caswons **caunistuman** Öliosta
- [A-I-684] Rohot moninaijsille cuckaijsilla ja marijoijsilla nyt iellens **caunistuuat**
- [A-I-685] Ja nijn peiue peiuelde / enem in ja enem in auwoin cuckoijsisa **caunistuijsima**

Johdos verbistä (→) *kaunistaa*.

► VKS 1994 *kaunistua*.

kaun|ius, -ihus, -eus s. 'kauneus, miellyttävä ulkomuoto, -näkö; komeus, loisto, ihanuus; kunnia; koriste, koru; mielen jalous' | (1544) 21 esiintymää, myös Westh

- [A-I-236-[JUDIT-16:8]] Mutta Judith se Merarin Tyter / ombi henen **cauniudhens** cansa / sen alendanut.
- [A-II-93-[MT-24:00]] wlgoisen pyhydhen **cauneus** ia mooto
- [A-I-350] Laijna armolisesta / ette me / iotca nyt sinun wscosta tunnema / wiedheisimma / haman sinun corckiudhes **caunihutta** / cadzeleman
- [A-I-160-[lis.2AK-O:2]] sine ioca teijt Taijwan ia maan caiken hänen **cauniudhens** cansa
- [A-III-119-[JES-49:18]] Sinun pite caikein neinen cansa, ninquin **Cauniudhella** puietetaman, ia sine kärit ne ymberilles, ninquin Morsian
- [A-I-623] ette mine woijmalisesta ja wäkeueste saarnaijsin, sinun cunniatas ja **cauniuttas**

Johdos adjektiivista (→) *kaunis*.

► VKS 1994 *kauneus*.

kaupata v. 'tarjota kaupaksi, myydä, käydä kauppaa' | (1548) 2 esiintymää

- [A-III-656-[AM-8:5]] me madhaisin Ohra **caupata**
- [A-II-614-[2PT-2:3]] Ja ahneuxesta dicteratuilla sanoilla pite heiden teiste **caupaman**.

Verbi on joko johdos substantiivista (→) *kauppa* tai sitten suora laina germaanisesta sanavartalosta, jota edustavat esim. muinaisskandinaavin *kaupa* 'ostaa, käydä kauppaa, vaihtaa' ja nykyruotsin *köpa*. Agricollalla esiintyy myös rinnakkaisjohdos (→) *kaupita*.

► VKS 1994 *kaupata*; LÄGLOS 1996 *kaupita*.

kaupiskella v. 'kaupitella, myyskennellä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-498-[2KOR-2:17]] eipe me ole sencaltaiset quin mutomat, iotca Jumalan sana **caupiskeluat**

Johdos samasta germaanisperäisestä lainavartalosta, josta on muodostettu verbi (→) *kaupita*.

► VKS 1994 *kaupiskella*.

kaupita v. 'käydä kauppaa' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-95-[MT-25:16]] se, ioca Wijsi Leiwisket oli ottanut – – **caupitzi** ninen cautta
- [A-II-224-[LK-19:15]] keski hen cutzu ne Palueliat henen tygens / ioille hen oli Rahan andanut / Ette hen tiete sais / mite cukin olis **caupinut**.

Verbi on joko johdos substantiivista (→) *kauppa* tai sitten suora laina germaanisesta sanavartalosta, jota edustavat esim. muinaisskandinaavin *kaupa* 'ostaa, käydä kauppaa, vaihtaa' ja nykyruotsin *köpa*. Agricolaalla esiintyy myös rinnakkaisjohdos (→) *kaupata*.

► VKS 1994 *kaupita*; LÄGLOS 1996 *kaupita*.

kaupitsija s. 'myyjä, kauppaaja' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-81-[MT-21:13]] mettisten **caupitzijain** istuimet hen cukisti
- [A-II-358-[AP-16:14]] yxi Jumalan pelkeue Waimo Lydia nimelde / purpurain **caupitzija** sijte Tyatiradhen caupungist cwldeli

Johdos verbistä (→) *kaupita*.

► VKS 1994 *kaupitsija*.

kauppa s. 'kauppa, kaupankäynti, -teko, kaupittelu; sopimus' | (1544) 4 esiintymää

- [A-III-716] Waske, Cupari, Rauta, Herra laske Maasta tulla – – Talon tarpexi, ia – – **Caupaxi**
- [A-II-84-[MT-22:5]] Mutta he sen ylencatzoit. Ja poismenit / Yxi henen maankartanoos / toinen **caupallens**.
- [A-II-583-R] Ninquin Jumalisus olis iocu **Caupan** wirca / iolla Cunnia eli Rickaus pideis pytemen
- [A-I-825] ette cajkinaijset Inhimiset – – keskenens **caupoijsa**, ia mwijssa asijoijsa wscoliset olisit

Sanalla on vastine useimmissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **kaupa*- edustavat mm. gotlannin *kaup*, nyky-saksan *Kauf* ja ruotsin *köp*.

► Thomsen 1869 123; SKES 1955 *kauppa*; SSA 1992 *kauppa*; VKS 1994 *kauppa*; LÄGLOS 1996 *kauppa*; EES 2012 *kaup*; NES 2020 *kauppa*.

kauppaatehdä v. 'tehdä kauppaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-664-[JAK-4:13]] wiettekem sijne [kaupungissa] ydhen Woodhen, ia **caupatechkem** ia woittacam

Substantiivin (→) *kauppa* ja verbin (→) *tehdä* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

kauppahuone s. 'kauppahuone, myyntipaikka' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-250-[JH-2:16]] elket tehckö minun Iseni Honecta **Cauppahonexi**

Substantiiveista (→) *kauppa* ja (→) *huone* muodostettu yhdyssana, joka voi olla käännöslaina Lutherin sanasta *Kaufhaus*.

► VKS 1994 *kauppahuone*.

kauppalainen s. 'rahaliikkeen harjoittaja, rahanvaihtaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-95-[MT-25:27]] sinun sijs olis tullut, wlgosanda minun rahan **Cauppalaisten**

Johdos substantiivista (→) *kauppa*.

► VKS 1994 *kauppalainen*.

kauppamies s. 'kauppias, kaupan harjoittaja, porvari' | (1544) 10 esiintymää, myös Westh

- [A-I-865] Ette sine caicheden, **caupamiesten** talonpoicain ia ychteitze cansan annaisit rackahudhen
- [A-III-627-[HOS-12:7]] **Cauppamiehelle** ombi wäre Waaca henen kädhesens, ia kernasti wiettele

Substantiiveista (→) *kauppa* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kauppamies*.

***kaupunginoikeus** s.

Kaupunginoikeus ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona (→ *kaupunki*).

► VKS 1994 *kaupunginoikeus*; Jussila 1998 *kaupunginoikeus*.

***kaupunginportti** s.

Kaupunginportti ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona (→ *kaupunki*).

► Jussila 1998 *kaupunginportti*.

kaupunki s. 'kaupunki, (tav. hallinnollisesti itsenäinen) asutuskeskus; kaupungin asukkaat; (kuv.) asuinpaikka, turva(paikka, erit. taivas)'
(1544) 393 esiintymää, myös UpsE, Münster

- [A-I-657] Rucolcam – – **Caupungein** Burgmestarien ia Radhin edheste / Esiwallan edheste / Foudien ia Domarien edheste

- [A-II-376-[AP-22:28]] Mine olen swrella rahalla temen **Caupungin** oikiudhen woittanut
- [A-I-83-[LK-1:26]] CUDhenna cuucaunna / ledhetettin Jumalast Engeli Gabriel ychten Galilean **caupungin** / ionga nimi oli Nazareth
- [A-II-184-[LK-7:12]] hen nyt **Caupungin** Portia lehestui
- [A-II-692-[ILM-11:13]] tapactui swri Manieristus, ia kymenes osa **Caupungist** mahan langesi
- [A-III-698-[HAB-3:17]] ne haaskatut Eleimet pite sinun peliettemen / Inhimisten weren teden / ia sen wärydhen teden / quin Maas ia **Caupungis** / caikein henen Siselasuaistein / prucattu on.
- [A-I-85-[MT-2:3]] hemmestyi hen [Herodes], ia caiki Jerusalemin **caupungi** henen cansans
- [A-II-113-[MK-1:33]] Ja coko **Caupungi** cokounsi Ouen eteen
- [A-I-239-[JES-26:1]] MEillä ombi kijndije **caupungi** / Murin ia wärnin ethen pani Jumala Terweyden.
- [A-II-650-[HEB-11:16]] hen ombi heille ydhen **Caupungin** walmistanut

Laina jostakin muinaisruotsin murteesta, mahdollisesti muinaisgotlannin sanasta *kaupungr*, jota muinaisruotsissa vastaa *köpunger* ja nykyruotsissa *köping* 'kaup-pala'. Sana on alkuaan tarkoittanut kauppapaikkaa. Agricolan sanaliitto *kaupungin oikius* tarkoittaa porvarisoikeuksia. Agricolalla *kaupunki* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *lähi-*, *meri-* ja *pääkaupunki*.

► Hellquist 1939 *köpa*, *köping*; SKES 1955 *kaupunki*; SSA 1992 *kaupunki*; VKS 1994 *kaupunki*; LÄGLOS 1996 *kauppa*; NES 2020 *kaupunki*.

kaura s. 'kaura (*Avena*)' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-212-[PS-E:0]] Wirancannos, **Cauran** caitzi, mutoin oltin Caurast paitzi
- [A-III-715] Nin caszua Ruist / Ohras / **Caura** / Nisut / pawdh / Hernet / ia mwdh Jyuein sisut.

Sanalla on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χagran-* edustaa mm. muinaisgotlannin kauraa merkitsevä *hagri*. Tämä on äänteellisestä samankaltaisuudesta huolimatta eri sana kuin ruotsin yleiskielen *havre*.

► Thomsen 1869 119; SKES 1955 *kaura*; SSA 1992 *kaura*; VKS 1994 *kaura*; LÄGLOS 1996 *kaura*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 193–196; EES 2012 *kaer*; NES 2020 *kaura*.

kauris, **Kauris** s. ja *erisn*. 'vuohi, pukki (myös kuv.); Kauriin tähtikuviota edustava Eläinradan merkki' | (1544) 16 esiintymää

- [A-II-646-[HEB-10:4]] se ombi madhotoin, Herkein ia **Cauristen** Weren cautta synnit poisotetta
- [A-III-281-[PS-50:9]] Em mine Härkie ota sinun Honestas / Eike **Caurita** sinun Nauetastas.
- [A-III-744-R] **Caurit** ouat Papit ia Prophetat Canssois / iotca Christus Phariseuxet cutzu.

- [A-I-41] **Cauris** keski[meinen]

Sanalla on vastineita muutamissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χafra-z* edustaa mm. muinaisnorjan *hafr* 'pukki'. Agricolalla *kauris* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *metsäkauris*.

► Thomsen 1869 121; SKES 1955 *kauris*; SSA 1992 *kauris*; VKS 1994 *kauris*; LÄGLOS 1996 *kauris*; NES 2020 *kauris*.

kausi → **kuukausi**, **vuosikausi**

kautta, **kauta** *adpos.* 'jonkin kautta, läpi, pitkin (myös kuv.); jonkun/jonkin välityksellä, avulla, turvin; johonkin vedoten, jonkin nimessä, nimeen; jonkin takia, tähden, vuoksi' | (1543/1559) 1595 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-253-[JH-4:4]] [Jeesuksen] piti Samarian **cautta** waeldaman
- [A-I-86-[MT-2:12]] Ja Jumala käski heite wnesa / ettej heiden pitänyt Herodesen **cauta** palaaman / Ja menit toijsta tiete omalle malens
- [A-I-82-[JH-1:3]] Caicki on henen **cauttans** tehdhijt / Ja ilman hänete ey ole techty miten / ioca techty ombi /
- [A-II-20] Pyhen Mattheusen Eleme. P. Hyeronimusen **cautta**.
- [A-III-24] sine Engelis **cautta** sinun Paluelias Tobian warielit
- [A-II-401] Nin ei vsko tule / mutta ainoastans Jumalan sanan taica Euangelium **cautta** / ioca Christusen sarnapi
- [A-III-493-[JES-45:23]] Mine wannon Itzeni **cautta** / Ja minun Suustani pite Wanhurskaudhen sana vloskeumen
- [A-III-563-[JER-44:26]] Catzo / mine wannon minun swren Nimeni **cautta** / sanopi HERRA. Ettei minun Nimeni pidhe sillen iongun Inhimisen suun cautta Judast coco Egiptin maasa nimitettu oleman
- [A-III-301-[PS-66:7]] Hen hallitzepi Wallans **cautta** ijancaikisesta
- [A-O-17-18] [Rukoilemme sinua] Sinun Poias Jesusen Christusen meiden herran **cautta**
- [A-I-284-[PS-51:3]] ole minun Armolinen, sinun Hywuydhes **cautta**

Adpositiolla on etymologisia vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on partitiivimuoto tai vanha erosijamuoto substantiivista *kausi*, joka ei esiinny Agricolan kielessä itsenäisenä substantiivina mutta kylläkin jälkiosana yhdyssanoissa (→) *kuukausi* ja *vuosikausi*. Ajanjaksoa merkitsevällä *kausi*-sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä ja saamessa, mutta sen etäisempi alkuperä on tuntematon. Aiemmin komista esitetty vastine *kad* 'aika' on äännehistoriallisista syistä hylätty. Sana ja sen sukukieliset vastineet esiintyvät useimmiten tiettyihin taivutusmuotoihin kiteytyneiden adverbien tai adpositioiden kantoina tai muiden sanojen rakenneosina. Agricolalla adpositio *kautta* on aina postpositio, jonka täydennys on geneetiivissä muutamaa taivuttamatta jätettyä vierasperäistä sanaa lukuun ottamatta. Adpositiorakenne on tiivistynyt yhdyssanaksi (→) *senkautta*.

► SKES 1955 *kausi*; Hakulinen 1979 470; SSA 1992 *kausi*, *kautta*; VKS 1994 *kautta*; EES 2012 *kaudu*; NES 2020 *kausi*, *kautta*.

kauvan, kauan *adv.* 'kauan, pitkän aikaa, pitkään, pitkäksi ajaksi'
(1544) 72 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-279-[PS-35:17]] HERRA / quinga **cauuan** sine täte catzelet?
- [A-II-388-[AP-27:14]] ei **cauuan** sen ielken, nousi tas nište watan yxi Twlispä
- [A-II-334-[AP-8:11]] hen **cauuan** aica henen Noitudhellans oli heite cumminnut
- [A-III-58] toiuo teudeliseste ia alati henen armonsa ia auunsa päle / ehke quinga **cauan** hen sen toisinansa poistemmapi ia itzense meilte kätkepi.

Adverbilla on tarkkoja vastineita eräissä lähisukukielissä. Kieliopillisesti se on 'pitkää' merkitsevän *kauka*-nominin (→ *kaukaa*) genetiivi- tai instruktiivimuoto. Agricolalla *kauan* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→ *kuin*-, *kuinka*- ja *niinkauan*).

► SKES 1955 *kauka*; SSA 1992 *kauka*-; VKS 1994 *kauan*; NES 2020 *kauan*.

kauvanelää *v.* 'elää kauan' | (1543) 1 esiintymä

- [A-O-6-[2MS-20:12]] Cunnioita sinun ises, ia sinun eites, ettes **cauuaneläisit**

Adverbin (→ *kauan*) ja verbin (→ *elää*) muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla yleensä sanaliittona.

kauvas *adv.* 'kauas, pitkän matkan päähän, etäälle' (myös kuv.)
(1544) 17 esiintymää, myös Westh

- [A-I-297-[PS-88:19]] minun ysteweni ja Lehimeiseni / ia minun Tuttawani wedäxet **cauuas** minusta
- [A-II-376-[AP-22:21]] Ja hen sanoi minulle / Mene / sille mine leheten sinun **cauuas** Pacanaidhen tyge.
- [A-III-288-[PS-55:8]] nin mine **cauuas** pakenisin, ia coruesa olisin
- [A-I-646] Eroijta **cauuas** minusta caiki wlconkullatus

Adverbilla on tarkkoja vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on historiallinen tulosijamuoto nominivartalosta *kauka*- (→ *kaukaa*). Agricolalla *kauvas* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→ *niin*- ja *ylenkauvas*).

► SKES 1955 *kauka*; SSA 1992 *kauka*-; VKS 1994 *kauas*.

kavah- → **kavat-**

kavala *a.* 'kavala, ovela, viekas, petollinen; viisas, neuvokas'
(1544) 23 esiintymää, myös Westh

- [A-I-290-[PS-83:4]] He piteuet **caualat** Joonet sinun Canssas wastoin
- [A-I-822] nijn hen ihmelistet ioonet solmepi / nijn hen petoxet siwelepi / nijn hen **caualimat** neuuot laskepi / nijn hen swrimalla pahudhella caiki ioonet etzeppi
- [A-III-135-[1MS-3:1]] MUtta Kerme oli **caualin** caickia Eleimite maan päle / iotca HERRA Jumala tehnyt oli

- [A-II-663-[JAK-3:13]] Cuca Wisas ia **Cauala** ombi teidhen keskenen?

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se vaikuttaa johdokselta, mutta mitään itsestään selvästi kantasanaksi sopivaa vartaloa ei ole tarjolla. Yhtenä mahdollisuutena on esitetty, että se olisi johdos samasta kannasta kuin verbi *kavahtaa* (→ *kavattaa*), joka on osoitettu germaaniseksi lainasanaksi, mutta *kavala*-sanankuulumista samaan yhteyteen on vaikea perustella sekä rakenteen että merkityksen kannalta. *Kavala*-sanalle on ehdotettu myös omaa germaanista alkuperää, mutta tähänkin selitykseen sisältyy perusteettomia oletuksia sekä muoto- ja merkitysopillisia ongelmia.

► SKES 1955 *kavala*; SSA 1992 *kavala*; VKS 1994 *kavala*; LÄGLOS 1996 *kavala*; EES 2012 *kaval*; NES 2020 *kavala*.

kavalast, -a *adv.* 'kavalasti, ovelasti, viekkaasti' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-121-[2MS-32:12]] hen ombi heite **caualast** wlgoswienyt heiden pahuesans / ette hen tappaijs heijet
- [A-II-9-[UT-E]] Tesse sis oikiudhella campatan. Ja tosin sangen **caualasta**

Adjektiivin (→) *kavala* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kavalasti*.

kavaluus *s.* 'kavaluus, oveluus, viekkaus, pahuus; vilppi, petos; ymmärrys, äly, viisaus, taito' | (1544) 33 esiintymää, myös Westh

- [A-I-751] Emme me taidha totisesta kielde / etteij me ole teunens caikia pahutta / wärytte / wiha / **caualutta** / ylpiutta / coijrutta
- [A-II-8] Nin Perkele kiusasi **caualuxilla** Inhimiste / walectellen ettei ollut miten tuska / ios kouan rikotaisin Jumala Kesky.
- [A-I-261-[PS-10:7]] Henen suuns ombi teunens kirouxita / **cawalutta** / ia wiettelutta
- [A-I-521] Ele anna meite / meiden ierijen **caualudhen** / eijke meiden mielen hyuen pälle lewete taica lootta turmeluxexi
- [A-II-456-[1KOR-E]] wsiat hullut Pyhet leuten – – iotca ylen warhan caualaxi ia opetetuxi ouat tullut, ia eiuet taidha swren **caualuxen** ia wijsaudhen tedhen, heidens muinen cansa souitta

Johdos adjektiivista (→) *kavala*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää varmasti, onko johtimen vokaali pitkä vai lyhyt.

► VKS 1994 *kavaluus*.

kavatettava *a.* 'kunnioitettava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-575] O **cauatettaua** Sacramenti / sinun cauttas mine rucolen ette caiki minun wiholisen tacaperin aijetaijsihin

Verbin (→) *kavattaa* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

kavatos → kavatus

kavattaa v. 'kavahtaa, kunnioittaa, arvostaa, suhtautua (pelonsekaisella) kunnioituksella, pelätä; pitää varansa, olla varuillaan, varoa, varjella, karttaa, vältää' (1544) 38 esiintymää

- [A-II-542-[EF-5:33]] waimo **cauattacan** Miestense
- [A-III-761-[MAL-2:5]] Mine annoin henelle Pelghon / ette hen minua pelkeisi / ia minun Nimeni **cauatti**.
- [A-I-809] [Auta, että me] ylensömisin, ia yleniomisen – – mactasima cartta ia **cauatta**
- [A-II-600] Ja **cauatta** meite Perkelehelda / ette hen lackamata meite wäijupi ia tacaaijapi iocapaicas.
- [A-II-550-[FIL-3:2]] **Cauattacat** teitenne Coirilda, **cauattacat** nijlde pahoilda Tömiehilde, **Cauattacat** Poisleickamisesta
- [A-II-509-[2KOR-8:20]] Ja **cauattacat** site / ettei kengen meite mahdhaisi panetella sencaltaisen rickan Auun polesta
- [A-I-792] Nijn anna meille sinun Jumalises armos cautta / ette me nijte caiki **cauattaijsima** / iotca eij sinun pyhen Nimes kijtoxexi ia cunniaksi tule.

Verbillä *kavahtaa* on vastine eräissä lähisukukielissä. Sanavartalolle on esitetty kahtakin germaanista lainaetymologiaa, jotka ovat sekä äänteellisesti että semanttisesti hyväksyttäviä. Toisen selityksen mukaan taustalla olisi kantagermaanin **χawē(ja)n-*, jota edustaa esim. norjan murteellinen *hā* 'havaita, pohtia'. Toinen mahdollinen lähtökohta olisi kantagermaanin **skauwō(ja)n-*, jonka myöhempi edustaja on mm. muinaisenglannin *scēawian* 'katsoa'. Agricolan käyttämä murremuoto on ominainen Etelä- ja Keski-Karjalan murteille.

► SKES 1955 *kavahtaa*; Koivulehto Vir. 1974 113, 117, 127; SSA 1992 *kavahtaa*; VKS 1994 *kavahtaa*; LÄGLOS 1996 *kavahtaa*; SMS 1999 *kavattaa*; EES 2012 *kavatsema*.

kavattaminen s. 'varovaisuus, varjeleminen, varoittaminen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-674] ette me mös nijte caikia / ioijssa sinulle ombi hyue mielen noudhe / caikilla swrulla / ia **cauattamisella** / päätte ia teutte madhaijsima
- [A-I-606] Sinun Rumis ja weres O HERRA Jesu Christe – – olcohon minulle caikein syndijeni wnhodhuxeni / ia tyhmejdheni andexiandamisexi – – ja cokonaijsen elemen parannoxexi / lisexi / ia **cauattamisexi**
- [A-II-416] Mutta sijnä seas hen secoitta ydhen karskin **Cauattamisen** Inhimisten Opista

Johdos verbistä (→) *kavattaa*.

► VKS 1994 *kavahtaminen*.

kavat|us, -os s. 'kunnioitus, pelko; kavahdus, varominen, karttaminen' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-574] ette mine sen Engeliten leijuen / Herrain HERRAN / kuninghaijsten kuninghan / nijn swrella waroijsimisella / ia **cauatoxella** / nijn swrella pelgholla ia rackaudhella [ansaitsisin ottaa]

- [A-I-589] ette meisse olis **cauatus**, wastoinkieumisis kersimus, Lehimeiste wastian rackaus
- [A-III-390-[PS-119:0]] Cartamus, **Cauatus** eli waarinottamus, Ettei me Hitat – – olisimma, Nijte caikia [Jumalan käskyjä] pitemen

Johdos verbistä (→) *kavattaa*.

► VKS 1994 *kavahdus*.

kave s. 'myyttinen olento' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-212-[PS-E:0]] **Capeet**, mös heilde Cuun sōit

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä ja saamessa. Se on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua kantagermaanista lähtömuotoa **skapi-z* edustaa esim. ruotsin *skap*. Tämä on vanhassa kielessä merkinnyt hahmoa tai ominaisuutta mutta esiintyy nykykielessä lähinnä yhdyssanojen jälkiosana, esim. *egenskap* 'ominaisuus'. Kansanperinteessä *kave* voi tarkoittaa monenlaisia ihmis- ja eläinhahmoja tai yleisesti luotua olentoa.

► SAOB 1970 *skap*, *-skap*; Koivulehto 1977 FUF 42 138; SSA 1992 *kave*; VKS 1994 *kave*¹; LÄGLOS 1996 *kave*.

kavia s. 'kavio' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-466-[JES-5:28]] Heiden Orijs **cauiat** ouat ninquin Limpsie

Sanalla on vastine kaikissa itämeren suomalaisissa kielissä. Sen alkuperä on kiistanalainen. Alkuperäiseksi asuksi on oletettu **kapja*, ja tätä on arveltu johdokseksi varhaiskantasuomalaisesta, kaviota merkitsevästä **kapa*-sanasta, mutta tällaisen hypoteettisen sanan olemassaolosta ja etäisemmästä alkuperästä ei ole mitään varsinaista tietoa. Toisaalta *kavia*-sanaa on arveltu lainaksi germaaniselta taholta, ja alkumuodoksi on rekonstruoitu kantagermaanin **χāfa-z*, josta juontuu mm. ruotsin *hov*. Kantagermaanin sana ei kuitenkaan rakenteellisesti sovi itämerensuomen sanan lainalähteeksi, koska sanan loppuosa *-ja* jää tällöin selittämättä. Sinänsä germaaninen alkuperä olisi odotuksenmukainen, koska monet muut hevosiin liittyvät sanat ovat germaanista lainaa. Sukukielten vastineiden perusteella Agricolan *kavia* edustaa alkuperäisempää kantaa kuin nykysuomen *kavio*.

► SKES 1955 *kavio*; SSA 1992 *kavio*; Nikkilä 1993 97; VKS 1994 *kavio*; LÄGLOS 1996 *kavio*; EES 2012 *kabi*; NES 2020 *kavio*.

kavoittapa a. 'kunnioitettava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-527] Iiancaikinen ia **cauoijtapa** Ise

Verbin **kavoita* passiivinen, vahva-asteinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiiivina. Verbi on johdos samasta kannasta kuin (→) *kavattaa*, ja sillä on vastineita eräissä lähisukukielissä, mutta se ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa

kirjakeielessä persoonamuotoisena. Nykymurteissa vastaava *kavoa*-verbi tunnetaan lähinnä Etelä- ja Keski-Karjalassa.

► SSA 1992 *kavahtaa*; VKS 1994 *kavoittapa*; SMS 1999 *kavoa*.

kehdata v. 'vaivautua tai suostua tekemään jotakin, viitsiä; juljeta, rohjeta, uskaltaa' (1544) 12 esiintymää

- [A-I-465] Mutta sine raskitzit maan pälle alasastu / ia **kechtasit** meiden loonnon pälles otta
- [A-I-468] Moninaijsilla lahioijilla sine rickahutat ia caunistat ne – – iotkas omaxj templexes olet **kedhanut** wichkie
- [A-I-574] mine rucolen sinun armiahuttas, ettes **kechtasit** läkite minun saijrahuteni
- [A-III-599-[DAN-7:25]] sen Corkeiman Pyhet hen raatelepi / ia hen **kechta** mwttä aighat ia Lain.
- [A-III-650-[AM-5:9]] se Raatelia **kechta** ydhen wahuan Caupungin pälecarghata

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty hyvin vanhaksi esibaltilaiseksi lainaksi, jota nykyliettuaassa vastaa *gėdetis* 'hävetä'. Suomen murteissa merkitys 'juljeta' ym. on tyypillisesti länsimurteinen, 'vaivautua, viitsiä' ym. itämurteinen.

► SKES 1955 *kehdata*; Koivulehto Vir. 1986a 172; SSA 1992 *kehdata*; VKS 1994 *kehdata*; SMS 1999 *kehdata*; Junttila 2015 111; NES 2020 *kehdata*.

kehittää v. 'vapauttaa, päästää, purkaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-457] ettes iocahitzen kieuhen Inhimisen, pachot, tuskat, ia hädhet kechtaijsit catzo, ia **kehitte**

Verbillä ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *kehä*, ja sen vanhoja merkityksiä ovat mm. 'kehiä auki, purkaa, selvittää, päästää irti'. Nykymerkitys on peräisin vasta 1850-luvulta. Merkityksen muuttumiseen ovat mitä ilmeisimmin vaikuttaneet naapurikielten esikuvat, esim. ruotsin *utvecklas* 'kehittyä' on muodostettu suunnilleen samoista aineksista kuin *vecklas upp* 'kiertyä auki', ja saksan *entwickeln* voi vieläkin merkitä sekä 'kiertää auki' että 'kehittää'.

► SKES 1955 *kehä*; Rapola 1960 *kehittää*, *kehitys*; Hakulinen 1979 483; T. Itkonen Vir. 1987 178; SSA 1992 *kehä*; VKS 1994 *kehittää*; NES 2020 *kehittää*.

kehno a. 'nöyrä, kaino, alistuvainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-511-[2KOR-10:1]] [Minä] teiden keskenä tykenollesani **kehno** olen, waan poisollesani olen rochkia teite watan

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Epävarmoja vastineita on esitetty myös saamesta. Sanan etäisempi alkuperä on tuntematon. Suomen kirjakielessä *kehno* on kainon tai pehmeäluonteisen merkityksessä esiintynyt Agricolasta alkaen. Merkityksessä ’huono’ sana mainitaan ensi kertaa vuoden 1642 Raamatussa.

► SKES 1955 *kehno*; SSA 1992 *kehno*; VKS 1994 *kehno*; EES 2012 *köhn*; NES 2020 *kehno*.

kehnous s. ’kainous, häveliäisyys’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-506-[JES-54:4]] sinun pite sinun Neitzydhes **kehnoudhen** vnoctaman

Johdos adjektiivista (→) *kehno*.

► VKS 1994 *kehnous*.

kehrätä, keherätä v. ’kehrätä, tehdä lankaa kiertämällä (värttinällä tms.); punoa juonia’ (1544) 3 esiintymää

- [A-II-205-[LK-12:27]] Catzelcat Cuckaisita quinga he caswauat, Ei ne tötetee, eike mös **kehrä**
- [A-I-280-[PS-35:20]] he **kieherewet** wahingota tedhexens

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on johdos värttinää tai värttinän alapäässä olevaa painokiekkoa merkitsevistä sanasta *kehrä*, jolla lähisukukielten lisäksi on vastineita myös saamessa ja mordvassa. *Kehrä* on selitetty hyvin vanhaksi indoiranilaiseksi lainaksi. Se ei esiinny Agricolalla substantiivina. Variantissa *keherätä* on epäetymologinen vokaali, jollainen on ominainen etenkin itämurteille.

► Ojansuu 1909a 101; SKES 1955 *kehrä*; Koivulehto 1979c FUF 43 71–78; SSA 1992 *kehrä*; VKS 1994 *kehrätä*; Holopainen 2019a 116–118; NES 2020 *kehrätä*.

kehrääminen s. ’juoni’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-517] [Jumalaton] pidhe heiden walhens tonna, heiden **kiehremisens**, Jumallisen tundemisexi

Johdos verbistä (→) *kehrätä*.

► VKS 1994 *kehrääminen*.

kehua¹, kiehua v. ’kerskua, ylpeillä, sanoa (ylvästellen); kiittää, ylistää, puhua ylistäen’ (1544) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-II-420-R] Euchkerit) Jotca palio kerskauat ia **kehuuat**
- [A-II-659-[JAK-1:9–10]] Mutta yxi weli ioca neurä ombi / **kehucan** henen Corghotoxesans / Ja wastoinpäin / ioca Rikas ombi hen **kehucan** henen Alandamisesans.
- [A-I-459] iocainen sinusta **kiehucan**, ioca ombi aijnoa totinen cunnia

- [A-I-819] iulkisesta ia ylmeijselle häpijelle he **kiehuuat** nijte / ioijta he opettauat / oleuan sinun sanas / ia Seurakunnan kestyn / waicka ne quitengi ouat Perkelen wiettelxyet / walhet / ia petoxet.

Verbillä ei ole vastineita sukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Yleensä sen on arveltu kuuluvan johdoksena ikivanhan (→) *kehä*-vartalon yhteyteen. Saman vartalon johdokseksi on selitetty myös *kehottaa*, sillä sekä *kehua* että *kehottaa* voivat merkitä 'innostaa' (→ *kehuttaa*). Toisaalta *kehua*-verbin rinnakkaismuotona esiintyy (→) *kiehua*, ja vastaavasti *kehua* esiintyy nesteiden kiehumista merkitsevänä. Jos *kehua* ja *kiehua* ovat alun perin sama verbi, kerskumisen ja ylistämisen merkitys olisi selitettävä verbin vertauskuvallisesta käytöstä syntyneeksi. Tässä tapauksessa *kehuminen* olisi eräänlaista "hehkuttamista". *Kiehua*-verbin on puolestaan ajateltu kuuluvan johdoksena ikivanhaan perintösanastoon kuuluvan (→) *keittää*-verbin yhteyteen.

► SSA 1992 *kehua*; VKS 1994 *kehua*, *kiehua*; NES 2020 *kehua*.

kehua² → kiehua

kehuttaa, kiehuttaa v. 'ylpistää; innostaa, kannustaa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-543] Rickaudhet **kiehuttauat** / Kieuhys alasheite / Noruus ylescorghotta / wanhuus kieuriste
- [A-II-510-[2KOR-9:2]] teiden Esicuuon on monda **kehuttanut**

Johdos verbistä (→) *kehua*¹.

► VKS 1994 *kehuttaa*.

kehä s. 'kehä, rengas' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-60] Satehixi peijuen sappi, Poudixi Cuum **kehä**

Sanalla on etymologisia vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Agricolan ainoa esiintymä on kansanomaisessa sananparressa. Siinä *kehä* viittaa kuun ympärillä joskus nähtävään haloilmiöön, jonka perusteella ennustetaan säätä.

► SKES 1955 *kehä*; UEW 1988 141–142; SSA 1992 *kehä*; VKS 1994 *kehä*; EES 2012 *keha*.

keihäs s. 'keihäs, heitto- ja pistoase (myös kuv.); keihään tapainen valonsäde' (1544) 22 esiintymää

- [A-I-163-[JUDIT-9:9]] Nijn tapachtacon mös näihin (o Herra) iotca wscaldauat heiden wäkihins / ja Rattains / **Keihehijns** / ia heiden *ambumisens* pälle
- [A-I-277-[PS-35:2]] Temma Kilpi / ia **keijhes** / ylesnouse minua auttaman.
- [A-II-304-[JH-19:34]] yxi Houist auasi henen Kyliens **keihehell**
- [A-III-291-[PS-57:5]] Heiden Hambans ouat **Keihet** ia Noolet
- [A-III-699-[HAB-4:4]] Henen paistens oli ninquin Walkius, **keihexet** keuit henen käsistens

Sanalla on vastineita itäisissä lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **gaiza-z* edustavat esim. muinaisnorjan *geirr* ja nykysaksan *Ger* 'heittokeihäs'. Agricolalla *keihäs* taipuu kahdella tavalla, *keihäät* ja *keihäkset*.

► Thomsen 1869 123; SKES 1955 *keihäs*; SSA 1992 *keihäs*; VKS 1994 *keihäs*; LÄGLOS 1996 *keihäs*; NES 2020 *keihäs*.

keihäsmies s. 'keihäsmies, keihäällä varustettu sotilas' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-379-[AP-23:23]] seitzemenkymmende Ratzasmieste, ia caxi sata **Keihesmieste**

Substantiiveista (→) *keihäs* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *keihäsmies*.

keisari s. 'keisari, miespuolinen monarkki' | (1544) 49 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-656] RACKahat Christusen ysteuet / Rucolcam nyt achkerasti caikein Sätöin edheste / Ensin Christilisen **Keijsarin** edheste / Kuningasten / Herrain / Päruchtinasten / waldamiesten / Rikin Radhin / edheste
- [A-II-145-[MK-12:17]] Andaca **Keisarin** mite **Keisarin** tule
- [A-II-166-[LK-2:1]] Se tapactui sijs nijnä Peiuine / Ette Yxi Käsky wloskeui **Keisarild** Augustuselda / ette caiki Mailma piti Werolisexi laskettaman.
- [A-III-721] sijtte Borgmestarit Regimentin pidhit 464. aiastaica siihen Julium **Keisarin** asti / ionga aicana meiden HERRAN Christus syndyi.

Sana on lainattu suomeen todennäköisesti ruotsin sanasta *kejsare*, mutta alkuaan tämä, samoin kuin esim. saksan *Kaiser*, juontuu latinasta Julius *Caesarin* nimestä. Äänneasusta päätellen sana on lainautunut germaaniisiin kieliin jo esikristillisenä aikana.

► Streng 1915 58; Hellquist 1939 *kejsare*; SKES 1955 *keisari*; Kluge & Seebold 1989 *Kaiser*; SSA 1992 *keisari*; VKS 1994 *keisari*; NES 2020 *keisari*.

keisarikunta s. 'keisarikunta, keisarin hallitsema monarkia' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-593-[DAN-E:0]] [Daniel] on molemis **Keisaricunnis** [Babyloniassa ja Persiassa], swren hedelmen monis canssois, matkan saattanut

Substantiiveista (→) *keisari* ja *kunta* (→ *valtakunta*) muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *keisarikunta*.

keitetty a. 'keitetty' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-25] Telle kwlla kelpa **keijtetty** fleski szöde / nin mös canat ia Linnut.

Verbin (→) *keittää* passiivinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

keittää v. 'keittää, valmistaa ruokaa tai juomaa kiehattamalla' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-11] Maaliskuussa pitää] hyuesti rogan **keittemen**
- [A-III-575-[VLT-4:10]] Ne laupialisemat Waimot teuty omia Lapsians **keitte** roaxens / minun Cansani Tytteren surkiudhes

Verbillä on varmoja vastineita useimmissa lähisukukielissä, ja mahdollisia vastineita on esitetty myös etäsukukielistä. Se on johdos ikivanhasta **keje*-tyyppisestä sanavartalosta, jota nykysuomessa edustaa myös verbi (→) *kiehua*. Itämerensuomen *keittää*-verbille on ehdotettu myös germaanista lainaetymologiaa, mutta tämä ei ole saanut kannatusta.

► SKES 1955 *keittää*; UEW 1988 143–144; SSA 1992 *keittää*; VKS 1994 *keittää*; LÄGLOS 1996 *keittää*; NES 2020 *keittää*.

kekri s. 'karjalaisten jumala, karjan ja viljan haltija; kekrijuhla, syyskauden lopussa vietetty kansanomaisen pakanallinen juhla, vainajien muistojuhla' | (1548) 2 esiintymää

- [A-III-213-[PS-E:O]] **käkri**, se liseis Carian caszuon
- [A-II-447-[ROM-12:00]] [Taikauskoa] ouat Menningeisten ilmoituxet – – **Kekrit**, Wconwacat

Sanalla on tarkka vastine karjalassa. Saamen vastineet edellyttävät **kekrä*-tyyppistä lähtömuotoa ja merkitsevät rengasta tai rengasmaista esinettä, kuten noitarumpua tai suksisauvan sompaa. Sana on vanha indoiranilainen laina, jolle rekonstruoitua esiarjalaista lähtömuotoa **kekro*- edustaa esim. pyörää merkitsevä muinaisintian *čakrá*-. Itämerensuomeen lainattuna sana on ilmeisesti viitannut ajalliseen sykliin eli vuodenkiertoon ja personifioitunut myöhemmin myös maatalouden tuottoa edistävän uskomusolennon nimeksi.

► SSA 1992 *kekri*; VKS 1994 *kekri*; Koivulehto 2016 SUST 274 245–252; Holopainen 2019a 118–119.

kekäle s. 'kekäle, hiiltynyt puu tms.; hehkuva hiili' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-300-[PS-102:4]] minun Luuni ouat poltetut ninquin **kekäle**
- [A-III-732-[SAK-3:2]] Eikö teme ole yxi **Kekäle** / ioca Tulesta temmattu on?

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sanan alkuperä on toistaiseksi epäselvä. Sitä on useissa yhteyksissä verrattu liettuan sanaan *degalas* 'lampun sydän, sytytin' ja arveltu balttilaiseksi lainaksi, mutta selitys ei ole saanut yleistä kannatusta.

► Kalima 1936 113–114; SKES 1955 *kekäle*; SSA 1992 *kekäle*; VKS 1994 *kekäle*; Juntila 2015 111, 209; NES 2020 *kekäle*.

kellainen a. 'keltainen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-689-[ILM-9:17]] [Ratsastajilla] olit tuliset ia **Kellaiset** ia Tulikiueiset Pantzarit

- [A-III-784-[5MS-28:22]] Herran pite sinun Paisumilla lömen – – ia Myrkylisille Ilmalla, ia **Kellaisel** taudhilla

Johdos vartalosta *kelta*, jolla on vastineita kautta itämerensuomen. Sanavartalo on vanha balttilainen laina, jota esim. liettuassa vastaa *gelta* 'keltaisuus, keltaväri, keltatauti'. Agricolan *kellainen tauti* tarkoittaa 'keltatauti'. Heikkoasteinen asu *kellainen* tunnetaan lähinnä Varsinais-Suomessa ja Satakunnassa.

► Thomsen 1890 172; SKES 1955 *kelta*; SSA 1992 *kelta*; VKS 1994 *keltainen*; SMS 1999 *keltainen*; EES 2012 *kold*; Junttila 2015 89; NES 2020 *keltainen*.

kellari s. 'kellari, kokonaan tai osaksi maan alle tehty (ruoan t. juoman) kylmävarasto' (1548) 1 esiintymä

- [A-II-205-[LK-12:24]] ei ole heille [korpeilla] mös **Kellarite**, eike Aitta

Laina ruotsin sanasta *källare*, joka alun perin juontuu latinan sanasta *cellarium* 'ruokakammio, varastohuone'. Tämä on johdos pientä huonetta merkitsevästä sanasta *cella*. Agricolalla esiintyy myös variantti *kelleri* perusosana yhdyssanassa (→) *viinakelleri*. Tämä asu on ilmeisesti lainaa sanan saksalaisesta vastineesta *keller*.

► Streng 1915 59; Hellquist 1939 *källare*; SAOB 1939 *källare*; SKES 1955 *kellari*; SSA 1992 *kellari*; VKS 1994 *kellari*; NES 2020 *kellari*.

kello s. 'kirkonkello' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-47-[MT-9:00]] [Hautajaisissa] **kelloilla** soitetaan, ia peijaita weisataan

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jonka kantagermaaniseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **skellōn*. Tätä edustaa mm. nykyruotsin *skälla* 'tiuku, kello'. Sana on aluksi tarkoittanut karjankelloa tai muuta kilisevää tai soivaa kelloa. Kun aikaa näyttävät, koneistolla varustetut kellot alkoivat tulla tunnetuiksi 1500-luvulta lähtien, saatettiin näistä selvyiden vuoksi käyttää nimitystä *tuntikello* tai *tiimakello*.

► Hellquist 1939 *skälla*; SKES 1955 *kello*; Talve 1979 193; SSA 1992 *kello*; VKS 1994 *kello*; LÄGLOS 1996 *kello*; NES 2020 *kello*.

kellätä v. 'päteä, soveltua, koskea' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-721-[HGG-E:0]] [Jotka] alati raateleuat, haparoitzeuat ia Ahneudhens cautta Seckins repiuet. Nijlle caikille teme Texti rupe ia **kellä**

Laina ruotsin verbistä *gälla* 'olla jonkin arvoinen, olla pätevä, koskea jotakuta'. Suomen murteista sama verbi tunnetaan Pudasjärveltä ja Vermlannista. Homonyminen *kellätä* 'moittia, haukkua' on toista alkuperää.

► Streng 1915 59; SKES 1955 *kellätä*; SSA 1992 *kellätä*; SMS 1999 *kellätä*¹, *kellätä*².

kelpaaminen s. 'vanhurskaus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-571] O HERRA em mine tule semmotoijsita sinulda rucoleman / oman **kelpamisen** tedhen / eli ansioni

Johdos verbistä (→) *kelvata*.

► VKS 1994 *kelpaaminen*.

kelpaava a. 'kelpaava, kelvollinen; vanhurskas' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-533] Eijke mös ychten loonnon **kelpauata** lahija / Eij konstit / eij Rickaudhet / eij caunihus / eli wäkewuys / eijke ymmerdys / eijke jalopuhe miteken maxa sinun tykenes HERRA ilman armotas
- [A-III-504-[JES-53:2]] Eipe henellä ole ychten moto eike cauniutta. Me näime henen / Wan ei ollut henelle meille **kelpauata** moto.
- [A-I-182-[2MKK-1:24]] HERRA meiden Jumalan / ioca olet caickein Loija / ja olet hirmulinen / ja laupias / ioca aijnoa olet hywe / Ja yxinens se cochtolinen / ia **kelpaua** Kuningas / yxinens waca

Verbin (→) *kelvata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kelpaava*.

kelpaus s. 'ansio' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-536] Anna minulle makein Jesu, ja rackahin, sinussa leweite – – ylitze caiken woiyman ja **kelpauxen**

Johdos verbistä (→) *kelvata*.

► VKS 1994 *kelpaus*.

keltainen → **kellainen**

kelvata v. 'kelvata, sopia, olla sovelias t. kelvollinen t. kyllin hyvä, kyetä tekemään jotakin; (yksipersonaisena) sopii, käy päinsä tehdä jotakin; riittää, olla kylliksi; päteä, olla pätevä, olla voimassa; olla hyödyksi, hyödyttää; miellyttää, olla mieliksi; (yksipersonaisena) nähdä hyväksi, olla mieleen tehdä jotakin'
(1543/1559) 130 esiintymää, myös Westh

- [A-I-539] Etzekeet mwt sinun sijahas mite ikenens he tachtouat / ia minulle sillewelille eij miteken mwta **kelwatko** / eijke mös pidhe **kelpaman** / mutta sine minun Jumalan
- [A-I-706] mine enge **kelpa**, enge sowelias olen, omain syndieni edheste rucoelmahan
- [A-I-17] [Kesäkuussa] Saluia ia Hylle, **kelpa**. Ja Rutan surustamat södhe
- [A-II-580-[1TIM-4:8]] se rumilinen harioitus wähen **kelpapi**
- [A-O-20] rucoilen sinua, ettes – – caiki minun tööni, mactas sinun **keluata**

- [A-III-747-[SAK-11:12]] Jos nin teille **kelpapi**, nin edestoocat tenne, nin palio quin mine maxan

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalo on hyvin vanha germaaninen tai ehkä jo ennen varsinaisten germaanisten kielten eriytymistä saatu laina, jonka kantagermaaniseksi asuksi on rekonstruoitu **χelpān*-. Tämän myöhempi edustaja on esim. nykysaksan *helfen* 'auttaa'.

► Setälä 1911 FUF 11 161–162; SKES 1955 *kelpo*, *kelvata*; Koivulehto Vir. 1974 122; SSA 1992 *kelpo*, *kelvata*; VKS 1994 *kelvata*; LÄGLOS 1996 *kelvata*; EES 2012 *kōlbama*; NES 2020 *kelvata*.

kelvolinen *a.* 'kelvollinen, johonkin kelpaava, kyllin hyvä, sovelias, pätevä, kykenevä, kunnollinen, jotakuta miellyttävä' | (1544) 46 esiintymää, myös Westh

- [A-I-164-[JUDIT-9:16]] neuredhen ja siwijedhen Rucous ombi aijna ollut sinun **keluolinen**
- [A-I-329-[MT-8:8]] HERRA / en ole mine **keluolinen** / ettes minun catton ala tulet
- [A-I-398] anna heille ymmerdhys – – ette he mös puchtas elemes / Christuses Jesuses / meiden HERRAsanna / **kelwolissa** leutesijn
- [A-II-27-[MT-3:11]] Mutta se / ioca minun ielkin tuleua ombi / se wäkewembi minua on / ionga en ole mine **keluolinen** kengi candaman
- [A-III-237-[PS-19:17]] Olcon minun Suuni Puhet sinulle **keluoliset**

Verbiin (→) *kelvata* perustuva johdos, jonka välitön kantasana on *kelpo*. Tällä on vastineita eräissä lähisukukielissä, mutta sana ei esiinny Agricolalla itsenäisenä nominina. Agricolalla *kelvolinen* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *epäkelvolinen*.

► SSA 1992 *kelpo*; VKS 1994 *kelvollinen*.

kelvolise|sta, -st *adv.* 'kelvollisesti, kunnolla, hyvin, soveliaasti, oikein; armollisesti' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-804] Auta ette me / ia caiki Christiliset / aijalans sen pyhen Sacramentin / armon cansa / **keluolisesta** / ia meiden sijeluna terweydhexi ottaijsim.
- [A-II-629-[3JH-1:6]] sine olet hyuesti tehnyt / ettes heite matcan saatanut olet **keluolisest** Jumalan eten
- [A-III-454-[JES-E:0]] ioca temen Prophetan **keluolisesta** lukia tacto
- [A-III-137] Ja HERRA catzoi **keluolisesta** Habelin ia hene wffrins poleen.

Adjektiivin (→) *kelvolinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kelvollisesti*.

kelvotoin *a.* 'kelvoton, johonkin kelpaamaton, sopimaton, epäpätevä, kykenemätön, huono, mitätön' | (1544) 27 esiintymää

- [A-III-427-[PS-144:11]] pelasta minua ninen mucalaisten Lasten kädhest / Joinenga Opetus on **keluotoin** / Ja heiden Tönse wäret.

- [A-I-573] Pudahastakan sinun henges minun Sydhemeni / ettenge mine – – henen peudhens tyghe – – **keluotoinna** edheskeuisi
- [A-I-732] mine sinua kijtteisin molembadhen poolesta / seke ettes sen **keluottoman** paluelias laupiasta oijennaijsit / ja ettes waijwan catkerudhen / lodhutoxen mackeuxella mwttaijsit
- [A-II-580-[1TIM-4:7]] Mutta **keluottomat** ia Ämmeliset Jutudh welte.
- [A-II-667-[JUD-E]] ombi hen sittekin yxi **keluotoin** Epistola

Verbiin (→) *kelvata* perustuva johdos, jonka välitön kantasana on *kelpo*. Tällä on vastineita eräissä lähisukukielissä, mutta Agricolalla sana ei esiinny itsenäisenä nominina. Agricolalla *kelvotoin* esiintyy myös perusosana yhdysadjektiiveissa (→) *epäkelvoton*, *ylenkelvoton*.

► SSA 1992 *kelpo*; VKS 1994 *kelvoton*.

kelvottomasta, -sti *adv.* 'sopimattomasti' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-480-[1KOR-11:27]] ioca **keluottomasta** sööpi teste Leiueste
- [A-II-481-[1KOR-11:29]] Sille se ioca sööpi taicka iooi **keluottomasti** / hen sööpi ia iooi domion itzellens

Adjektiivin (→) *kelvoton* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina, tai elatiivimuodosta johdettu adverbi.

► VKS 1994 *kelvottomasti*.

kempi|stä, -st *adv.* 'rohkeasti; uskollisesti' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-311] sen me taidham temen Kirian cansa hyuin osotta / ia Wastanseisowaisten suun sangen **kempist** ia wäkeuste kijnitukita
- [A-II-597] henen tuli poispanna henen Wihans ia Oikiudhens / ia otta meite Armohins Christusen tedhen / ioca nin **kempiste** meiden polestan edesastu ia seiso
- [A-I-646] anna minun **kempiste** pysy sinun keskyses

Nominin (→) *kemppi* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kempisti*.

kemppi *s.* tai *a.* 'sankari (myös iron.); korkea-arvoinen, ylhäinen, jalo' (1544) 27 esiintymää

- [A-I-339-[JER-20:11]] Herra ombi minun cansan, nijnquin yxi wäkeue **Kempi**
- [A-III-465-[JES-5:22]] We nijlle / quin **Kempit** ouat Wina iooman / ia kiluoitteleuat iomahan
- [A-I-810] Wariele meite Perkelen kiusauxesta / etteij me coreuxen / ia meiden oman imechtelemyxen langeijsi / corghotetudh rickaudhesta **kempiste** sughusta / wallasta

- [A-II-224-[LK-19:12]] Yxi **Kempi** Mies matkusti caucaiseen Makundaan / ottaman itzellens Waldakunda
- [A-III-575-[VLT-4:2]] Ne **Kempit** Zionin Poiat
- [A-III-463-[JES-5:2]] hen ymberinsaitasi hende / ia Kiuraunioilla hende warieli / ia istutti siihen **kempit** Winapuut.

Laina ruotsin sanasta *kämpe* 'sankari, urho, soturi', joka puolestaan juontuu alaksan sanasta *kempe*. Sanan taustalla on keskiajan latinan *campio*, joka on johdos kenttää tai taistelutannerta merkitsevästä sanasta *campus*.

► Streng 1915 59–60; SKES 1955 *kemppi*; SSA 1992 *kemppi*; VKS 1994 *kemppi*.

kemppinen *a.* 'jalo, hieno' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-739-[SAK-7:14]] se **kemppinen** Maa ombi autiaxi techty

Johdos nominista (→) *kemppi*.

► VKS 1994 *kemppinen*.

kemppius *s.* 'sankaruus, rohkeus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-511-[2KOR-10:2]] [Rukoilen] ettei minua waadhitaisi – – site **Kempiutta** prwcaman

Johdos nominista (→) *kemppi*.

► VKS 1994 *kemppius*.

ken *pron.* 'ken, kuka, kukaan, yksikään; kuka?, mikä?; joka'
(1544) 71 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-527] Sille teme armo ombi / ette sinun ysteues kersepi / ia mailmasa waijuatan / sinun rackaudhes tedhen / quinga wsein / **kelde** ikenens / ia mille ikenens modholla / sine sen tapachtuman sallit /
- [A-II-659-[JAK-1:13]] ei hen **keten** kiusa
- [A-II-341-[AP-10:28]] Waan minulle Jumala osotti / etten mine **kete** Inhimiste ychteisexi taica Saastaisexi sanoisi.
- [A-II-595-[TIT-2:15]] Ele salli sinuas **keldeken** ylencatzotta.
- [A-III-183-[JH-20:15]] **Ketes** etzit?
- [A-II-632-[HEB-1:5]] **kenelle** Engeleiste hen on coskan sanonut / Sine olet Minun Poican
- [A-III-494-[JES-46:5]] **Kellen** te werdhautat minun / Ja **kennen** caltaisexi te minun teet? Ja **kenenge** werdhaxi te minua mittat?
- [A-II-121-[MK-4:30]] **Kelle** me werdhoittamme Jumalan Waldakunnan?
- [A-III-157-[JH-13:22]] Nin Opetuslapset tulit sangen murhesans / catzelit toinen toisens päle / Ja epälit **keste** hen sanoit.
- [A-II-155-[MK-15:6]] hen pästi heille yhden Fangin **kete** he anoit

Ikivanhalla pronominilla *ken* on vastineita kautta suomalais-ugrilaisen kieli-perheen. Myös samojedikielistä on esitetty epävarmoja vastineita. Lisäksi samantapaisia pronomineja on muissakin kielikunnissa, esim. indoeurooppalaisissa ja altailaisissa kielissä, ja eräät tutkijat ovat tulkinneet nämä todisteiksi kielikuntien alkusukulaisuudesta tai ikivanhoista lainakosketuksista. Pronominivartalot ovat kuitenkin yleensä rakenteeltaan lyhyitä ja yksinkertaisia, joten myös satunnaisen samankaltaisuuden mahdollisuus on otettava huomioon. Suomen kansankielessä *ken*-pronominin esiintyminen painottuu karjalais- ja inkeroismurteisiin. Genetiivi *kennen* on murteissa yleinen. Agricolalla pronominin nominatiivimuotoa edustaa lisäsuffiksilla varustettu (→) *kenkä* tai kieltohakuinen (→) *kenkään*. Agricolalla *ken* esiintyy sekä indefiniitti-, relatiivi- että interrogatiivipronominina.

► Ojansuu 1922 31–32; Penttilä 1931 114; SKES 1955 *ken*; UEW 1988 140–141; SSA 1992 *ken*; VKS 1994 *ken*; EES 2012 *kes*; NES 2020 *ken*.

kengitetty a. 'kenkiin puettu' (kuv.) | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-544-[EF-6:15]] Nin seisocat nyt ymberinswötetydh Cupeista Totudhen cansa – – ia **kengitetyt** Jalgat rauhan Euangelumin cansa / iolla te walmihit olisitta.

Verbin (→) *kengittää* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kengittää v. 'pukea kengät jalkaan' (myös kuv.) | (1544) 2 esiintymää

- [A-II-346-[AP-12:8]] Sonnusta ia **kengite** sinus
- [A-I-669] **Kengite** minun Jalcani / sille Euangeliumin hangituxella rauhahan

Johdos substantiivista (→) *kenkä*¹.

► VKS 1994 *kengittää*.

kengän pituus s. 'jalka, jalanmitta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-260-R] cwsī sata **kengen pitutta**, Eli Sata ia wisicolmattakymende Askelta

Substantiiveista (→) *kenkä*¹ ja (→) *pituus* muodostetun mittayksikön nimitys ei esiinny Agricolalla yhdyssanaksi kirjoitettuna, vaan ainoastaan sanaliittona. Erikoismerkityksensä nojalla se voidaan tulkita yhdyssanan veroiseksi sanaliitoksi.

► VKS 1994 *kengänpituus*.

kengänrihma s. 'kengännauha' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-466-[JES-5:27]] eikenengen **Kengenrihmat** ricota

Substantiiveista (→) *kenkä*¹ ja (→) *rihma* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kolmesti sanaliittona.

► VKS 1994 *kengänrihma*.

kenikänäns *pron.* 'kuka tahansa' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-286-[JH-13:20]] Joca coria **kenenikenens** mine leheten, se minun coria

Pronominin (→) *ken* ja omistusliitteellisen adverbien (→) *ikänäns* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssanamuotoinen universaali kvanttorigonimi. Sama yhdistelmä esiintyy Agricolalla kahdesti myös sanaliittona, jollaiset tunnetaan myös Uppsalan evankeliumikirjasta ja Westhiltä.

► Penttilä 1931 114; VKS 1994 *ken*.

kenkä¹ *s.* 'kenkä, jalkine' | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-236-[JUDIT-16:11]] Henen caunit **Kengens** sooghajisit henen silmens
- [A-II-331-[AP-7:33]] Risu sinun **Kenges** ialghoistas
- [A-II-125-[MK-6:8]] [Jeesus] kielsi heite miten ottamasta tielle cansans, mutta waan sauuan – ei raha cuckarosa, mutta oleman **kengese**
- [A-III-295-[PS-60:10]] Moab on minun pesin Patan / ylitze Edomin mine vloswenyten minun **Kengeni**

Sanalla on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Sitä on aiemmin arveltu johdokseksi vanhasta omaperäisestä jalkinetta merkitsevistä sanasta **kämä*, mutta tämä selitys on äännehistoriallisista syistä myöhemmin hylätty. Uudemman selityksen mukaan *kenkä* on vanha germaaninen laina, jonka varhaiskantagermaaniseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu koipea tai potkaa merkitsevä **skenka*-. Nahkajalkineita on entisaikaan tehty eläinten koipinahoista. Agricolan käyttämä sanonta *olla kengässä* merkitsee 'olla kengät jalassa, varustettuna kengillä'.

► SKES 1955 *kenkä*; UEW 1988 650; SSA 1992 *kenkä*; VKS 1994 *kenkä*; Koivulehto 2016 SUST 274 370–376; NES 2020 *kenkä*.

kenkä² *pron.* 'kuka; kukaan, yksikään; kuka tahansa' | (1544) 49 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-68-[MT-16:13]] **Kenenge** sanouat Inhimiset minun Inhimisen Poijan oleuan?
- [A-II-273-[JH-9:21]] **kenge** henen Silmens auasi, emme me tiedhä
- [A-II-493-[IKOR-16:11]] Elken nyt hende **kenge** ylencatzoco
- [A-III-168-[MK-14:44]] **kenenge** mine swtannan, se ombi se
- [A-I-738] minge ikenens motoiynen mine olen – aijna mine sinun paluelias olen. **Kenenge** tyge mine pakenen, mutta sinun tyges mine menen.

Pronominista (→) *ken* ja tehostavasta liitepartikkelista *-kä* muodostettu pronimi, joka täydentää *ken*-pronominin paradigmaa erityisesti nominatiivissa ja genetiivissä. Agricolalla *kenkä* esiintyy interrogatiivpronominina, relatiivpronominina, kieltohakuisena indefiniittipronominina sekä universaalina kvanttorigoniminina.

► Penttilä 1931 114; Hakulinen 1979 236–237; VKS 1994 *ken*, *kenkä*.

kenkätä → **skenkätä**

kenkään *pron.* '(ei) kukaan' | (1544) 165 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-340-[JER-10:6]] SINun wertaas (O HERRA) eij **kengen** ole
- [A-II-464-[1KOR-3:18]] Elken itzens **kengen** pettākō
- [A-II-595-[TIT-2:15]] Ele salli sinuas **keldeken** ylencatzotta.
- [A-III-486-[JES-42:8]] Minepe se HERRA / se on minun Nimen / ia em mine anna **kenengen** Cunniatani

Pronominista (→) *ken* ja tehostavasta, kielteisissä tai epäilevissä yhteyksissä esiintyvistä liitepartikkelista *-kään* muodostettu pronomini, joka esiintyy Agricolalla kieltohakuisena kvanttoripronominina. Agricolalla *kenkään* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *eikenkään*, *etteikenkään*.

► Penttilä 1931 115; Hakulinen 1979 237; VKS 1994 *kenkään*.

kerdata *v.* 'kerrata, tehdä kahteen kertaan, lisätä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-707-[ILM-18:6]] **kerdhacat** henelle caxikerdhaiset, henen Töidhens ielkin

Johdos substantiivista (→) *kerta*.

► VKS 1994 *kerrata*; Jussila 1998 *kerrata*.

keretä → **keritä**²

kerinteri *s.* 'Kerinthoksen opin kannattaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-618-[1JH-3JH-E]] hen mös couasti sijne siselle kirioittapi, nijte **Cherinteritä** watan

Erisnimeen *Kerinthos* perustuva appellatiivi, joka on muodostustavasta päätellen lainattu Lutherin vastaavasta esipuheesta. Lutherilla muoto on *Cerinth*. Kerinthos oli toisella kristillisellä vuosisadalla vaikuttanut juutalaiskristillinen gnostilainen opettaja.

► VKS 1994 *kerinteri*; Catholic Encyclopedia 2021 *Cerinthus*.

keritsijä, keritsiä *s.* 'keritsijä' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-335-[AP-8:32]] HEN on ninquin yxi Lammas teuraxi talutettu / ia änete ninquin Caritza **keritzijens** edes
- [A-III-121-[JES-53:7]] Lammas, ioca **keritziense** edese waickeni

Johdos verbistä (→) *keritä*¹ 'leikata (villaa tms.)'.

► VKS 1994 *keritsijä*.

keritty *a.* 'keritty, lyhyeksi t. paljaaksi leikattu t. ajeltu' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-170-[JOB-1:20]] Job langesi mahan **kärittylle** päälle

- [A-II-479-[1KOR-11:6]] se ombi ryme / Ette Waimo pitä **keritudh** eli Leicatudh Hiuxet
- [A-III-757] HE sen annoit caiken Falskiudhen ia Petoxen cansa / quin olit Hoonomat Jyuet / Laihat / **kerityt** ia Rupiset Lambat.

Verbin (→) *keritä*¹ 'leikata' partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

keritä¹ (: **keritsen**) v. 'leikata, ajaa (paljaaksi)' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-654-[AM-7:1]] Kuningas oli andanut Lambahans **keritä**
- [A-III-674-[MIK-1:16]] Paliasta ia **keritze** sinuas ylitze sinun Herculistes Lastes / Tee sinuas iuri paliaxi ninquin Cotka

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Sanavartalo on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **skeran-* edustaa mm. nykyruotsin *skära*. Agricolalla *keritä* esiintyy myös perusosana yhdyssverbissä (→) *poiskeritä*.

► Thomsen 1869 124; SKES 1955 *keritä*¹; SSA 1992 *keritä*¹; LÄGLOS 1996 *keritä*¹; VKS 1994 *keritä*²; NES 2020 *keritä* 'leikata'.

keritä² (: **kerkiän**) v. 'ehä, ennättää' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-718] Taito, wijsaus, tieto ia Jerckie, quin caikein pein kyllä **kerckie**.

Verbillä on vastineita eräissä itäisissä lähisukukielissä. Se on johdos nopeaa merkitsevästä adjektiivista *kerkeä*, jolla on vastineita myös eteläisissä lähisukukielissä. Agricolan teoksissa *kerkeä* ei esiinny. Sanavartalon etäisempi alkuperä on tuntematon.

► SKES 1955 *keritä*²; SSA 1992 *keritä*², *kerkeä*; VKS 1994 *keritä*¹; EES 2012 *kerge*; NES 2020 *keritä* 'ehä'.

kerjätä v. 'kerjätä, pyytää, anoa, rukoilla; anoa almuja, pyydellä avustusta' (1544) 12 esiintymää

- [A-I-308] Nein me sijs sula Armo **keriätkem**
- [A-II-223-[LK-18:35]] yxi Sokia istui tien wieres **kerieten**
- [A-III-566-[VLT-1:11]] Caiki henen Canssans hoocauat leipe **keriädhen** / He vlosannoit Clenodians Roan edest

Verbillä on varmoja vastineita lähisukukielissä. Mahdollisia vastineita on esitetty myös etäsukukielistä, ja tämän perusteella sanavartalo on tapana laskea ikivanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *kerjätä*; UEW 1988 149; SSA 1992 *kerjätä*; VKS 1994 *kerjätä*; EES 2102 *kerjama*; NES 2020 *kerjätä*.

kerjääjä s. 'kerjäläinen' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-272-[JH-9:8]] Nin Naburit ia iotka henen ennen nähnett olit / ette hen oli **Kerijeä** / sanoit / Eikö teme se ole ioca istui ia Keriesi?

- [A-II-567-R] ellette rippuco mudhen caulasa, quin ne laiskat Munckit
Kerieijet Maanioxijat

Johdos verbistä (→) *kerjätä*.

► VKS 1994 *kerjäläinen*.

kernaa|sti, -sta, -st, kernahasta *adv.* 'halukkaasti, mielellään; hyvin, helposti'
(1544) 57 esiintymää, myös Westh

- [A-I-280-[PS-35:21]] Nijnpiti / Nijnpiti / sem me **kernasta** näemme
- [A-I-301-[PS-102:15]] Sille sinun paluelias halaijawat site raketta / ia näkisit sen **kernahasta** / ette henen Kiwens ja Calkins walmisna olisit.
- [A-II-384-[AP-25:22]] Nin sanoi Agrippa Festuselle / Cwlsin mineki **kernasti** site Mieste.
- [A-III-719] Ellei caiki ole tulkittu selkexi / nin me **kernast** anom andexi.
- [A-III-404-R] Tuli) ioca Catauis retise – – on teruainen ia **kernasti** pala

Adverbina käytetty elatiivimuoto tai elatiivimuodosta johdettu adverbi adjektii-vista *kernas* 'halukas, valmis', joka on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi. Alkumuodoksi on rekonstruoitu kantagermaanin **gerna-z*, jota edustaa esim. nykyruotsin *gärna* 'mielellään'.

► Thomsen 1869 127; SKES 1955 *kernas*; VKS 1994 *kernaasti*; SSA 1992 *kernas*; LÄGLOS 1996 *kernas*.

kerrata → **kerrata**

kerskaaja *s.* 'kerskailija, itsensä kehuja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-589-[2TIM-3:2]] tuleuat ouat Inhimiset iotca itzeheitens racastauat, Ahneet, **Kerskaiat**

Johdos verbistä (→) *kerskata*.

► VKS 1994 *kerskaaja*.

kerskaaminen *s.* 'ylpeily, ylpeyden aihe, kehu, maine, kunnia, ylistys; kerskailu'
(1544) 22 esiintymää

- [A-I-467] eij misseken mwissa ombi **kerskaminen** quin sinussa
- [A-II-475-[1KOR-9:15]] Parambi olis minun coolla quin iongun pideis minun **kerskamisen** tyhijexi tekemen.
- [A-II-475-R] ette hen ilman palcata sarnasi / sen hen lukepi ylimeisexi Palcaxi ia **kerskamisexi**.
- [A-II-497-[2KOR-1:14]] Sille me olema teiden **Kerskamisen** ninquin te mös oletta meiden Kerskaus HERRAN Jesusen peiuena.
- [A-II-511-R] Se on / ettei hyuet tegot vloskieu iongun Ansion / palcan / Kijtoxen **kerskamisen** / eli turhan cunnian tedhen / waan paliahast ia sulasta rackaudesta.

- [A-III-123-[JES-55:12]] Woret ia Cuckolat pite ihastoxella teiden eten **kerscamisen** cansa carcaiaman
- [A-II-514-[2KOR-11:17]] site em mine puhu quin Herrassa / wan ninquin Tyhmydhes / ette me sihen **Kerskamisen** tulluet olema
- [A-II-576] Hen manapi Pispoia – – hylkemen turhat ia keloottomat Tapauxet ia Kysymiset / Jotca waiuoio mailmalisen **Kerskamisen** ia Rickauxen teden ylespidheten.

Johdos verbistä (→) *kerskata*.

► VKS 1994 *kerskaaminen*.

kerskaamus s. 'kerskaaminen, kehuminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-510-[2KOR-9:3]] ettei meiden **kerskamus** tyhijexi tulisi tesse asiasa

Johdos verbistä (→) *kerskata*.

► VKS 1994 *kerskaamus*.

kerskata v. 'ylistää, kehua, sanoa hyväksi; riemuita; ylpeillä, mahtailla, rehennellä' (1544) 105 esiintymää

- [A-II-512-[2KOR-12:10]] Senteden mine tahdhon enemitten itzeni **kerskata** minun Heickoudhestani / senpäle ette Christusen woima minussa asuis.
- [A-III-538-[JER-9:24]] ioca henens **kerskata** tacto / Se kerskacan sijte / ette hen minun tiete ia tunde / ette mine se HERRA olen
- [A-II-428-[ROM-5:3]] me mös **kerskama** meitem waiwasa
- [A-II-444-[ROM-11:17]] ele sinuas **kerska** Oxi vastaan
- [A-I-242-[JES-26:19]] Herätke, ia **kerskatca**, iotca Maan alla macat
- [A-II-420-R] Euchkerit) Jotca palio **kerskauat** ia kehuuat
- [A-III-405-R] Nin mös se wäre / falski ia Eriseurainen oppi / ialosti Røyhe / prama ia **kerska** vlcoisio tauois ia pyhitöxis.

Verbillä ei ole vastineita sukukielissä. Murteissa se on melko harvinainen ja ilmeisen pitkälti kirjallisperäinen. Verbin etymologia on toistaiseksi selvittämättä. On mahdollista, että se juontuu germaanisesta *herschēn/härska*-sanueesta, joka perustuu samaan ylhäistä tai korotettua merkitsevään muinaisyläsaksan adjektiivin *hēr*, joka on perustana myös sanassa (→) *herra*. Äänne- ja levikkiseikkojen takia lainan pitäisi olla vanhempi kuin ruotsalainen. Nykysuomesta poiketen verbin sävy on Agricolan kielessä useammin myönteinen kuin kielteinen.

► SAOB 1931 *herre, härska*; VKS 1994 *kerskata*; SMS 1999 *kerskata*.

kerskattu a. 'kiiteltä, ylistetty' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-584-[1TIM-6:20]] welte hengettömet ia keloottomat Jutudh / ia Rijdhat iotca wärio **kerskatust** Constista tuleuat

Verbin (→) *kerskata* partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

kerskaus s. 'kiitos, ylistys; kunnia; kehuminen, kehuskeleminen, rehentely'
(1544) 18 esiintymää

- [A-I-524] kijtos ia **kerskaus** sinulle ijancaikisesta
- [A-III-311-[PS-71:6]] Sine minun vloswedhit Eiteni codhusta / sinusta ombi aina minun **kerskaudhen**.
- [A-II-565-[1TSS-2:19]] mike on meiden Toiuo taicka Ilo, eli meiden **Kerskauxen** Crunu
- [A-II-468-[1KOR-5:6]] Ei ole teiden **Kerskauxen** hyue.

Johdos verbistä (→) *kerskata*.

► VKS 1994 *kerskaus*.

kerta s. 'kerta; kerros, poimu' | (1544) 41 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-21] Mine kysyn sinulle N. ensimeisen, toisen, ia colmanen **kerdhan**, ios sine tacdhot temen inhimisen otta sinun Auioxes
- [A-I-174-[JER-17:18]] cachten **kerdaan** heijte murenna
- [A-II-73-[MT-18:22]] seitzemenkymende **kerta** seitzemen
- [A-II-120-[MK-4:20]] mwtamadh candauat colmenkymenin / ia mwtamat cusinkymenin / ia mwtamat Sadhoin **kerdhoin**.
- [A-II-87-[MT-23:6]] [He] swrexī tekeuet heiden waattens **kerdhat**

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä mordvassa ja marissa. Myös saamessa on vastaava sana *geardi*, ja tätä on arveltu sekä suomen välityksellä lainatuksi että edellisten sanojen kanssa yhteiseen lainälähteeseen palautuvaksi sanaksi. Sanavartaloa on arveltu sekä balttilaiseksi että germaaniseksi lainaksi. Balttilaiseksi lainälähteeksi sopii **kerdā*, jota edustaa mm. muinaispreussin yksiköllinen akkusatiivimuoto *kērdan* t. *kerdan* 'aika'. Germaaniseksi lainälähteeksi on esitetty **χerdā*, jota edustaa esim. muinaisyläsaksan *herta* 'vaihe, vaihtelu, vuorottelu'. Kumpikin selitys on uskottava ja periaatteessa mahdollinen, tosin sanan levikki viittaa pikemmin balttilaisen kuin germaanisen lainan suuntaan. Balttilaiskielten puhuma-alue on muinoin ollut huomattavasti laajempi kuin se on nykyään, ja se on idässä ulottunut Volgan yläjuoksulle asti. Kaikki mainitut suomensukuisiin kieliin lainatut sanat eivät välttämättä ole lainautuneet samoista kielistä. Agricolalla *kerta* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *kaksi-*, *montakertaa*, *seitseminkerdoin*, *seitsemänkertaa*, *toisen-*, *toisinkerdan*, *tuhakertaa*.

► Thomsen 1890 185; SKES 1955 *kerta*; Koivulehto Vir. 1974 118; SSA 1992 *kerta*; VKS 1994 *kerta*; LÄGLOS 1996 *kerta*; EES 2012 *kord*; Junttila 2015 93, 233; NES 2020 *kerta*.

kertainen a. '-kertainen' | (1544) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-I-412] Seitzemen **kertainen** annos / ja Herran oijkea szormi

Johdos substantiivista (→) *kerta*. Agricolan ainoa esimerkki on keskiaikaisen latinankielisen hymnin *Veni creator spiritus* suomennoksessa. Sama kohta samalla tavoin kirjoitettuna on myös Westhin koodeksissa.

kerubi → cherubim

keskelle¹ *adv.* 'keskelle, keskikohdalle, mukaan tilanteeseen, (ihmisten) keskuuteen'
(1548) 6 esiintymää

- [A-II-154-[MK-14:60]] se ylimeinen Pappi nousi **keskelle**, ia kysyi Jesuselle
- [A-III-693] iurinin ombi Jumalan loondo ia tapa / ette hen autta / coska häte on / ia tule iuri **keskelle** parahasen aican

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

keske|lle², **-le**, **-l** *adpos.* 'keskelle, väliin, joukkoon, keskuuteen'
(1544) 28 esiintymää, myös Westh

- [A-II-72-[MT-18:2]] Ja Jesus cutzui tygens yhden lapsen / ia seisatti sen heiden **keskellens**
- [A-I-112-[5MS-32:24]] Minun pite lehdetemen metzen petoin hampat heiden **keskelens** / ia ratelewaijset Kermet
- [A-I-366] CWdhenella hetkelle Jesus ristinnaulittin / Ja **keskelle** röwerite asetettin rippuman
- [A-I-374] Ja nijn Röuerin **keskelle** / sine ristinnaulittin / Ja pahointeckiadhen cansa säättty
- [A-II-322-[AP-4:7]] Hannas se Ylmeinen pappi ia Caiphas ia Johannes ia Alexander – – cokosit heidens ia asetit heite **Keskellens** / ia kysyit heille.
- [A-III-655-[AM-7:8]] Mine tadhon ydhen Mittanooran wetä **keskel** minun Cansani Israelin cautta

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agri-colalla *keskelle* voi olla joko postpositio tai prepositio. Postposition täydennys on genetiivissä ja preposition täydennys partitiivissa. Täydennyksenä voi olla myös pelkkä omistusliite. Ortografisista syistä adessiivi- ja allatiivimuotoja ei voi kaikissa tapauksissa erottaa luotettavasti toisistaan.

keskellä¹ *adv.* 'keskellä, keskikohdalla, joukossa'
(1544) 13 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-116-[MK-3:3]] Ja hen sanoi sille Inhimiselle / iolla oli quiuettu Käsi / Seiso **keskelle**.
- [A-III-600-[DAN-9:27]] hen monille Lijton wahuistapi yctene Wijckona, ia **keskelle** sijnä wijcossa, se wffri ia Rocawffri lackapi
- [A-I-814] Mutta ette me tunsisima sinun Iselisen auwus meille autauaijsen oleuan / caikisa kiusauxen waaroijsa / ia mös **keskelle** tuskain laijnehisa

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

keske|llä², -*l adpos.* 'keskellä, keskikohdalla, keskuudessa, ympäröimänä, joukossa, tilassa t. tilanteessa' | (1544) 47 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-227-[lis.DANC-O:89]] Ja on pelastanudh meite sijte Tulisesta wghnista / ia **keskelle** Tulda / meite wariellut
- [A-III-135-[IMS-3:3]] Waan sen puun hedhelmeste / ioca **keskel** Lustitarha on / sanoi Jumala / elket sijte swingan sökō
- [A-II-679-[ILM-5:6]] Ja mine näin ia catzo **keskelle** Stoli / ia ninen nelien Eleimen / ia **keskelle** Wanhimaitten seisoi yxi Caritza
- [A-I-696-[IKN-3:8]] Ja sinun Paluelias ombi canssan **keskelle** / iongas wloswalitzit
- [A-II-233-[LK-22:27]] mine olen teiden **keskellen**, ninquin Paluelia
- [A-I-299] me Tuscain **keskellä** / murhes / ia Synnin Adhistoxes / tunnema meiden ylenannetuxi
- [A-I-404] mailman mutkan **keskelle**, sijnä olcoon meiden sydhemet kijnitetyt, cussa totiset ilot ouat

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan *keskellä* on useimmiten postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Se voi olla myös prepositio, jonka täydennys on useimmiten partitiivissa mutta voi olla myös genetiivissä. Ortografisista syistä adessiivi- ja allatiivimuotoisia adpositioita ei voi luotettavasti erottaa toisistaan.

► VKS 1994 *keskellä*; Salmi 2009 SJ 51 27–33.

keskeltä¹ *adv.* 'keskeltä, keskikohdalta, (ihmisten) keskuudesta' (1548) 5 esiintymää

- [A-II-315-[AP-1:18]] Teme ombi ansanut sen Pellon Wärydhen palcasta / ia itzens hirtti / ia on **keskelde** cachtu pacachtanut
- [A-II-558-[KOL-2:14]] sen hen **keskelde** poisoti / ia Ristijn sen naulitzit

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) ablatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

keskeltä² *adpos.* 'keskeltä, joukosta, keskuudesta, välistä' (1544) 5 esiintymää

- [A-I-318-[SIIR-51:6]] olet minun pelastanut – – **Keskelde** Twlda
- [A-II-362-[AP-17:33]] Nin Pauali poislexi heiden **keskeldens**.
- [A-II-219-[LK-17:11]] JA se tapachtui / hen meni Jerusalemin pein / matkusti hen **keskelde** Samarian ia Galilean.

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) ablatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan *keskeltä* voi olla joko prepositio tai postpositio. Täydennys on yleensä genetiivissä, mutta preposition täydennys voi olla myös partitiivissa.

► Salmi 2009 SJ 51 33–34.

kesken¹ *adv.* 'keskenenäisesti, vaillinaisesti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-519] asetamma sinun etehes – – henen [ihmisen] tompelisen ylenwisudhens, tyhmen ierijens – – henen **kesken** tundemisens

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sanaliitto *kesken tunteminen* on mahdollista tulkita myös luontaiseksi yhdysanaksi. Se on käännösvastine saksan ilmaukselle *vnzeytig erkantnusz* 'puutteellinen tietämys', joka on selvästi määritteen ja pääsanan muodostama kokonaisuus.

► Gummerus 1947 297; VKS 1994 *keskentunteminen*; Toropainen 2017 51, 112.

kesken² *adpos.* 'kesken, keskuudessa, joukossa, parissa' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-279-[PS-35:18]] Mine kijtteijsin sinua swresa Seurakunnasa / ia palion Canssan **kesken** tadhon mine sinua yliste.
- [A-II-346-[AP-12:18]] nousi Sotamiesten **kesken** ei wehin suru

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan *kesken* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä.

► VKS 1994 *kesken*; Salmi 2009 SJ 51 41–43.

keskens *adv.* 'keskenään, toistensa kanssa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-646-[AM-3:3]] Maltauatko caxi ynne waelda, ellei he ychteleiset **keskens** ole

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) omistusliitteellinen instruktiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *keskensä*.

keskensyntynyt *s.* 'ennenaikaisesti syntynyt, keskonen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-488-[1KOR-15:8]] [Jeesus on] minulda nechty nin quin yhdelde **keskensyndynelde**

Adverbista (→ *kesken*¹) ja verbin (→ *syntyä*) partisiippi muodosta koostuva sanaliittopohjainen yhdysnomini.

► VKS 1994 *keskensyntynyt*.

keskenä *adpos.* 'keskellä, keskuudessa, kanssa, joukossa; välissä, välillä' | (1544) 51 esiintymää

- [A-I-223-[PS-149:7]] Coston tekemen pacanadhen seas / ia Rangaistoxen Canssain **keskene**.
- [A-II-73-[MT-18:15]] Mutta ios sinun welies wastas ricko / nin mene ia rangaise hende / sinun **keskenes** ia henen yxinens.
- [A-II-260-[JH-6:9]] Tesse on yxi pilti iolla on wisi Ohraista leipe ia caxi Cala / Wan mite neme ouat neinen palion **keskene**?

- [A-III-125-[3MS-26:12]] minun pite waeldaman teiden **keskenen**
- [A-II-526-[GL-4:1]] ei ole Henen ia Paluelian **keskenä** ychten eroitusta

Nominivartalon *keski* (→ *keskenäns*) historiallinen olosija- eli lokatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolalla *keskenä* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivimuodossa. Muotoon voi liittyä omistusliite, mutta se voi esiintyä myös pelkän genetiivitäydennyksen kanssa.

► Salmi 2009 SJ 51 43–49.

keskenäinen *a.* 'keskinäinen, eri osapuolten välillä vallitseva' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-571-[2TSS-1:3]] teiden iocaitzen **keskeneinen** Rackaus, ylitzechoohupi toinen toisens cochtan

Nominivartaloon *keski* perustuva johdos, jonka välitön kantasana voi olla adverbi (→ *kesken*¹ tai (→) *keskenä*. Murteissa sama johdos tunnetaan ainakin Vihdissä ja Vampulassa.

► VKS 1994 *keskinäinen*; SMS 1999 *keskenäinen*.

keskenäns *adv.* 'keskenään, keskinäisesti, toistensa kanssa, toinen toistaan' (1544) 165 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-316-[AP-2:7]] Ja nin he caiki tyhmestyid / ia jhmettelit **keskenens**
- [A-II-663-R] Eipe se ole oikea Tila taica meno Hywuyt saman ia ricastuman / coska iocu toista wihapi / cadhettipi / **keskenens** röueuet / rateleuat / sotiat
- [A-III-666-R] Mwrin Corkius oli. 100. Jalca. Ja sen Lauius / ette colme Rattat sait codhatta **keskenens**
- [A-III-20] miehen ia waimon pite **keskenens** racastaman
- [A-I-790] poisota caiki wiha / cateus / rijta / ja waijno / ette me **keskenem** meite racastaisim

Sanavartalolla *keski* on etymologisia vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se lasketaan vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Sekä suomessa että lähisukukielissä *keski* esiintyy enimmäkseen tiettyihin taivutusmuotoihin kiteytyneiden adverbien tai adpositioiden kantana tai muiden sanojen rakenneosana. Muoto *keskenä* on historiallinen olosija eli lokatiivi, johon voi liittyä eri persoonien omistusliitteitä. Agricolalla adverbien ja adposition raja ei *keskenä*-muodon tapauksessa ole selvä. Pelkkä *keskenä* ei esiinny Agricolalla adverbina, vaan tällöin muotoon liitetty aina omistusliite, joka on periaatteessa mahdollista tulkita adposition täydennykseksi (→ *keskenä*). Adpositiona *keskenä* voi esiintyä myös ilman omistusliitettä.

► SKES 1955 *keski*; UEW 1988 648, 661; SSA 1992 *keski*; VKS 1994 *keskenä*; Salmi 2009 SJ 51 43–44; EES 2012 *kesk*; NES 2020 *keski*.

keski *a.* 'keskinkertainen' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-40] Crapu **keski**.

Lyhenne adjektiivista (→) *keskimäinen*. Kaikki esiintymät ovat Rukouskirjan kalenteriosan Eläinradan merkkeihin perustuvassa ennustustaulukossa.

► VKS 1994 *keskimmäinen*.

keski-ikä s. 'keskivaihe, ihmisen elinvuodet nuoruuden ja vanhuuden välillä' (1551) 1 esiintymä

- [A-III-360-[PS-102:25]] Minun Jumalan ele minua poisota, minun peiueini **keskijes**

Nominista *keski* (→ *keskenäns*¹) ja substantiivista (→) *ikä* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *keski-ikä*.

keski meri s. 'järven keskiosa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-127-[MK-6:47]] Haaxi oli **keski meres**, ia hen yxinens maalla

Nominista *keski* (→ *keskenäns*¹) ja substantiivista (→) *meri* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *keskimeri*; Toropainen 2017 51.

keskimäinen a. 'keskimmäinen, keskellä oleva, keski-; keskinkertainen; keskeinen, tärkeä' | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-618-[1JH-3JH-E]] teme Epistola – – pitäpi meite iuri oikealla **keskimeiselle** tiellä
- [A-I-36] Tämä Canon eli Taulu osotta mite cussaki Merkise on tekeminen taicka lackaminen ia iettäminen / Joijsa on (G) hyue (M) **keskimeijnen** / ia (B) se paha merkitze.
- [A-III-717] Haisto, haijun haisust eroitta – – Hyuen, heijun, makian ia caruan, happan, **keskimeisen** ia haruan
- [A-II-473-R] Tesse hen rupepi Rackaudhen ylistemen / ninen heicko vskolistein cochtan / ettei nijte iocu pahennais **keskimeisten** Cappaleden nautitoxes.

Johdos nominista *keski* (→ *keskenäns*¹). Merkityksessä 'keskinkertainen' sana esiintyy myös lyhennettynä (→ *keski*).

► VKS 1994 *keskimmäinen*.

keskimäisyys s. 'keskeisyys, tärkeys' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-208-[PS-E:O]] mite se on, quin ei sine Psalmeista ope – – Etkös Cainoudhen **keskimeisutta**? Etkös Paranoxen tapa?

Johdos adjektiivista (→) *keskimäinen*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali pitkä vai lyhyt.

► VKS 1994 *keskimäisyys*.

keskinäinen → keskenäinen

keskitse¹ *adv.* 'keskitse, keskiosan kautta, keskeltä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-699-[ILM-14:6]] mine näin toisen Engelin lendeuen **keskitze** Taiuan lepitze

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) prolatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *keskitse*.

keskitse² *adpos.* 'keskikohdasta, keskeltä, läpi, halki' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-130-[MK-7:31]] tuli hen Galilean meren tyge, ninen kymenen Caupungein maan ärten **keskitze**

Nominin *keski* (→ *keskenäns*¹) prolatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan ainoa esiintymä on postpositio, jonka täydennys on genetiivissä.

► Salmi 2009 SJ 51 40–41.

keskiviikk[o, -u s. 'viikon kolmas päivä' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-35] Sunnuntaij Perientaij **Keskiwijko** Manantaij Lauantaij Torstaij Tistaij
- [A-I-70] Jelken, Tuhaan, ia Heluntain – – Ensimeijnen **Keskiwijku**.
Himmurtain paastu lijku.

Nominista *keski* (→ *keskenäns*¹) ja substantiivista (→) *viikko* muodostettu käännöslaina, jonka alkuperäinen malli on päivän juutalaiskristillisessä nimityksessä. Kreikkalaisen esikuvan mukaan päivästä on keskiajan latinassa käytetty nimitystä *media hebdomas*, ja tämä malli on omaksuttu ensin germaanisiin kieliin ja näiden välityksellä myös suomeen. Esim. nykysaksassa vastaava nimitys on *Mittwoch*, muinaisnorjassa se on ollut *miðvikudagr*. Muinaisruotsista vastaavaa nimitystä ei ole säilynyt. Suomeen sananmuodostusmalli on voinut tulla keskialasaksasta, jossa päivän nimi on ollut *mitwēke(n)*, *middewēke(n)*. Agricolan variantti *viikku* voi selittyä loppusoinnun tavoittelusta, mutta murteissakiin *viikku* on yleinen yksikön partitiivimuodossa (*viikkua*, *viikkuu*, *viikkuo* jne.) tapahtuneen dissimilaatiomuutoksen takia.

► Toivonen 1955a 20–21; SKES 1955 *keskiviikko*; Rapola 1966 416–417; Kluge & Seebold 1989 *Mittwoch*; SSA 1992 *keskiviikko*; VKS 1994 *keskiviikko*; Bentlin 2008a SUST 256 261–262; NES 2020 *keskiviikko*.

keskus *s.* 'välit, keskinäinen suhde' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-469-[1KOR-6:5]] Eikö ensingen ole ychten Wijsasta teiden seasan?
Eli iocu toinen quin taidhais domita Welien ia Welien **keskusen**?

Johdos nominista *keski* (→ *keskenäns*¹). Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *veljeinkesus*.

► VKS 1994 *keskus*.

kestävä *a.* 'kestävä, pysyvä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-500-[2KOR-3:11]] Senteden ios sille oli Kircaus ioca catopi / Palio enemini on sille Kircaus ioca **kestäue** on.

Verbin (→) *kestää* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Toinen mahdollisuus on tulkita ilmaus *kestäue on* jatkuvaa tekemistä ilmaisevan liittopreesensin muodoksi eikä verbin ja predikatiivin käytetyn adjektiivin yhdistelmäksi.

► VKS 1994 *kestää*.

kestää *v.* 'jaksaa; kärsiä, sietää; pysyä, säilyä, jatkua, riittää' | (1544) 10 esiintymää

- [A-II-590-[2TIM-4:5]] **Keste** waiuoisa
- [A-I-220-[PS-147:17]] Hen wisca Jeens ninquin palat / Cuca henen packaisens edhes **kestä**?
- [A-I-205-[PS-103:16]] Cosca Twli sen pälitze kieupi / nin eij hen sillen **kestä**
- [A-III-697-[HAB-3:6]] We henelle, ioca Tauarans corghotta muidhen Hywydhest, Quincauuan se **kestepi**?

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sanavartalolle on esitetty balttilainen lainaetymologia, jonka mukaan lainalähteeksi sopii kantabaltin **kentja-*. Tätä edustaa mm. liettuan *kęsti* 'kärsiä, kestää, sietää'.

► SKES 1955 *kestää*; Koivulehto 1989a SUSA 82 176; SSA 1992 *kestää*; VKS 1994 *kestää*; Junttila 2015 93, 178; NES 2020 *kestää*.

kesä *s.* 'lämpimin vuodenaika, suvi' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-70] Urbanus **Kesen** ensin alka.
- [A-I-276-[PS-32:4]] minun Nesen poijsquiwaa / ninquin se ioka **Kesälle** quiwaxi tulee.
- [A-III-753-[SAK-14:8]] sen pite seke **kesel** ette Taluel tapactuman.

Sanalla on etymologisia vastineita itämerensuomessa, saamessa ja mordvassa. Sitä on vanhastaan pidetty omaperäisenä, joskin samassa merkityksessä näyttää alun perin esiintyneen myös laajan levikkinsä nojalla vanhemmaksi katsottava (→) *suvi*-sana. Suomen murteissa *kesä* on tyypillisesti itäinen sana, kun taas länsimurteissa ja näiden mukaan myös vanhassa kirjakielessä on yleensä käytetty *suvi*-sanaa. Suomalais-volgalaisten kielten *kesä*-sanalle on esitetty myös indoeurooppalainen lainaetymologia, jonka mukaan lainalähteenä olisi ollut sadonkorjuu-aikaa tai kesää merkitsevä **hes-*. Tämän myöhempiä edustajia ovat mm. slaavilaiskielissä puolan *jesień* ja venäjän *осень*, jotka kumpikin merkitsevät syksyä eli maanviljelijän näkökulmasta sadonkorjuun aikaan. Myös suomensukuisista kielistä löytyy viitteitä *kesä*-sanana liittymisestä maatalouskulttuuriin. Suomen lounaismurteissa *kesä*-sanalla on merkitys 'kesanto'. On pidetty mahdollisena, että *kesä* kuukauden nimessä *kesäkuu* ei tarkoittaisikaan vuodenaikaa vaan viittaisi kesantoon. *Kesäkuu* voisi tällöin olla 'kuu, jolloin kesanto ensi kertaa kynnetään'.

► SKES 1955 *kesä*; Ruoppila 1967 kartat 11 ja 106; Vilkuna 1968 138 alav. 796; Koivulehto Vir. 1986a 171; UEW 1988 660–661; SSA 1992 *kesä*; VKS 1994 *kesä*; EES 2012 *kesä*; NES 2020 *kesä*.

kesäkuu s. 'kesäkuu, vuoden 6. kuukausi' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-16] **Käsäkwla** on xxx päiue
- [A-I-17] Lechti / roho / ia yrtti hywe. **Käsekw** anda / ia palio iywe.

Substantiiveista (→) *kesä* ja (→) *kuu* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kesäkuu*.

keto s. 'keto, luonnonheinää kasvava (kuiva) niitty; kenttä, aukea paikka' (1544) 51 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-205-[PS-103:15]] Inhiminen ombi eläisens ninquin Roho / hen cucosta quin cuckainen **Kedholla**.
- [A-III-134-[1MS-2:5]] Jumala teki Taiuan ia maan, ennenquin iocu korsi oli **kedhon** päle
- [A-III-522-[JES-64:14^]] ne Cariat quin **Kedholle** meneuet
- [A-II-92-[MT-24:40]] Silloin caxi pite oleman **kedholla** / yxi ylesotetan / ia toinen iäteten.

Sanalla on vastine karjalassa ja lyydissä. Vastineita on aiemmin esitetty myös etä-sukukielistä, mutta nämä on äännehistoriallisista syistä myöhemmin hylätty. Todennäköisesti *keto* on johdos ohutta nahkaa tai kuivaa pintakerrosta merkitsevistä sanasta *kesi* (taivutus *keden*, *kettä* jne.), joka ei esiinny Agricolan teksteissä. *Kesi* lasketaan yleensä vanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvaksi, koska sillä on vastineita myös eräissä etäsukukielissä. Tosin on esitetty myös se mahdollisuus, että sana olisi vanha indoeurooppalainen laina, samaa juurta kuin ruotsin *skinn*. Tämä selitys on kuitenkin äänne- ja levikkiseikkojen takia katsottu epätodennäköiseksi. Joka tapauksessa *kesi* on useita tuhansia vuosia vanha sana. Agricolalla *keto* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *pellon-*, *ruoho-keto*.

► SKES 1955 *kesi*, *keto*; Koivulehto 1983b SUSA 78 119 ja 1989b SJ 31 39–44; UEW 1988 142, 180; SSA 1992 *kesi*, *keto*; VKS 1994 *keto*; EES 2012 *kesi*; NES 2020 *kesi*, *keto*.

kettari s. 'harhaoppinen, lahkolainen' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-456-[JES-E:0]] Kuningas Manasses wimein andoi henen [Jesajan] tapetta, Ninquin **Kettarin** ia Eriseuraian
- [A-III-546] Jeremias cwlutettijn **Kettarixi** ia Eriseuraiaxi.

Laina ruotsin sanasta *kättare*, joka on lainaa keskialasaksan sanasta *ketter*. Tämä lieene johdos lyömistä, loukkaamista tai vahingoittamista merkitsevistä verbistä *quetsen*. Alkuperäistekstissä Agricolan jälkimmäisessä esimerkissä sanan iso alkukirjain K on korvattu käytetyssä kirjasintyyppissä hyvin samannäköisellä R-kirjasimella. Vastaavia tapauksia on useita Agricolan teoksissa.

► Streng 1915 62; SAOB 1939 *kättare*; SKES 1955 *kettari*; SSA 1992 *kettari*; VKS 1994 *kettari*.

kettu s. 'kettu (*Vulpes*); (kuv.) kavala ihminen' | (1544) 9 esiintymää

- [A-I-177-[VLT-5:18]] se nijn häwitetetty on / Ette **Kethut** sen ylitze iooxendeluat.
- [A-II-42-[MT-8:20]] **Ketuilla** on loolat
- [A-III-129-[KV-2:15]] Käsitetket meille **Kettuia** / pienet **Ketut** iotca raiskauat winatarhat.
- [A-II-210-[LK-13:32]] Menget ia sanocat sille **Ketulle**

Johdos nahkaa merkitsevästä *kesi*-sanasta (→ *keto*). Varsinainen kantasana saattaa olla *kesi*-sanasta johdettu verbi *kettää* 'nylkeä'. Murteissa *kettu* voi merkitä myös ohutta kalvoa, kelmua, kuorta tai nahkaa. *Kettu* on siis sananmukaisesti nahkaeläin.

► Ahlqvist 1871 72; SKES 1955 *kesi*; SSA 1992 *kesi*; VKS 1994 *kettu*; SMS 1999 *kettu*; NES 2020 *kettu*.

ketään → **kenkään**

keula s. 'keula, laivan etuosa, kokka' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-390-[AP-27:41]] Hahden **kieula** iei Carin päle lijckumat seisoman
- [A-II-393-[AP-28:00]] ne Meren Köpelit / iotca toisinans Laiuain **Kieulas** öelle näkyuet / ninquin caxi syngiesti palauata Kyntilete

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sitä on vanhastaan arveltu germaanisiksi lainaksi, ja sille on esitetty kaksikin mahdollista lainalähdettä. Näistä merkityksen kannalta parempi olisi kantagermaanin **skeula*-, jota edustaa mm. ruotsin *skjul* 'suoja, katos, vaja'. Äännehistoriallisesti sopivampi olisi kantagermaanin **keula*-z, mutta tämä merkitsee laivaa kokonaisuudessaan, eikä vastaavaa merkitystä ole itämerensuomesta todettu. Molemmissa selityksissä on kuitenkin ongelmia, joten lainaselitystä ei voi pitää varmana. Itämerensuomen sanan äännerakenne viittaa joka tapauksessa lainaperäisyyteen.

► Thomsen 1869 124; SKES 1955 *keula*; Koivulehto 1973a NphM 74 564–574; SSA 1992 *keula*; VKS 1994 *keula*; LÄGLOS 1996 *keula*; EES 2012 *käil*; NES 2020 *keula*.

keveä(-) → **keviä(-)**

keviä a. 'kevyt, painoltaan vähäinen; merkitykseltään vähäinen, pieni, mitätön; helppo, tuskaton, vaivaton, vähän ponnistusta vaativa' | (1544) 14 esiintymää, myös Westh

- [A-III-666-[JON-1:5]] Ja ne Haaximiehet pelkesit – – Ja vlosheitit ne Calut / quin Hadhes oli Merehen / ette se olis **keuiemexi** tullut.
- [A-III-212-[PS-E:0]] [Kirja] on **keuie** ia piene, wiedhexes cungas matkusta liene
- [A-I-648] kerssiueinen – – Joka – – eij sallis millemodholla mwijnen syndije taicka **kiewijemet** raijscat tutkija
- [A-II-502-[2KOR-4:17]] meiden Waiuan, quin on aijalinen ia **keuie**
- [A-III-694] On mös **keuie** ymmerte / mite hen tacto ia aiattele.
- [A-II-139-[MK-10:25]] **Keuiembi** on Camelin neulan silmen lepitze kieudhe, quin rickan, Jumalan Waldakunnan sisellekieudhe.

Heikkoasteinen variantti adjektiivista *kepeä*, jolle on esitetty vastineita sekä lähietä etäsukukielistä. Epävarmoja vastineita on samojedikieliä myöten. Sanavartalo lieenee ikivanha ja omaperäinen.

► SKES 1955 *kepeä*; Hakulinen 1979 41; UEW 1988 146–147; SSA 1992 *kepeä*; VKS 1994 *keveä*; NES 2020 *kepeä*, *kevyt*.

keviäntyä *v.* 'saada huojennus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-555] anna meille – – ette me, sinun aijnon poias pijnan wälilkieumisen tedhen, madhaisim **kiewijendö**

Johdos adjektiivista (→) *keviä*. Välitön kantasana voi olla myös verbi (→) *keviäntää*.

► VKS 1994 *keveäntyä*.

keviäntää *v.* 'keventää, vähentää painoa; huojentaa, lievittää, helpottaa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-II-390-[AP-27:38]] he **keuiensit** Hahden, ia vlosheitit Nisut Meren
- [A-I-457] waijwasten ia radholisten tuskat **kiewijenne**

Johdos adjektiivista (→) *keviä*.

► VKS 1994 *keveäntää*.

keviästä *adv.* 'helposti, vaivattomasti, vähällä vaivalla, ilman suuria ponnistuksia' (1551) 2 esiintymää

- [A-III-207-[PS-E:0]] [Jumala] yxinens caiki **keuieste** käsittepi
- [A-III-468-[JES-8:1^]] se **keuieste** tapachtui zabulonin ia Nephtalin Maasa.

Adjektiivin (→) *keviä* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *keveästi*.

keviättää *v.* 'huojentaa, helpottaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-713] ette hen sinusta auitettuna, ia **kiewijetettynä**, rauhalisen ja hookian synnytyxen saadha madhaisi

Johdos adjektiivista (→) *keviä*.

► VKS 1994 *keveättää*.

keväkylvö *s.* 'kevätkylvö' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-213-[PS-E:0]] quin **Keuekyluö** kyluetin, silloin vkon Malia iootijn

Substantiivin (→) *kevät* variantista *kevä* ja substantiivista (→) *kylvö* muodostettu yhdyssana. Variantti *kevä*(*) tunnetaan laajalti länsimurteissa.

► VKS 1994 *kevätkylvö*; SMS 2022 *kevät* [kartta].

kevät s. 'kevät, talven ja kesän välinen vuodenaika' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-9] **Kewet** tesse rupepi
- [A-III-129-[KV-2:12]] **Keuät** ombi lehestynyt / Ja se Mettisen äni ombi cwlto meide warpeila.
- [A-III-450-R] Mutta täme Waldakunda Armosta / pite suloisen oleman Nin quin **Keuelle** / coska on Satanut ia Auringo warahin paista

Sanalla on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä. Etäsukukielten puolella vastine on vain marissa. Etymologian suppeudesta huolimatta sanaa pidetään yleensä omaperäisenä. Vanhempi kevättä merkitsevä sana on joka tapauksessa ollut (→) *touko*. Murteissa ja yhdyssanojen määriteosana (→ *keväkylvö*) esiintyy variantti, jossa sananloppuinen konsonantti on muuttunut jäännöslöppukkeeksi tai kadonnut kokonaan.

► SKES 1955 *kevät*; UEW 1988 659; SSA 1992 *kevät*; VKS 1994 *kevät*; EES 2012 *kevad*; NES 2020 *kevät*.

keyhtyvä a. 'nälkää näkevä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-552-[FIL-4:12]] Mine olen caikis cappaleis / ia iocaitze tyken souelias / seke rauittuna ette isouana olla / seke höötyue ette **keuchtyue**.

Verbin *keyhtyä* (→ *köyhtyä*, *keyhtyä*) partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Ortografisista syistä mahdollinen lukutapa on myös *köyhtyvä*.

keyhtyä v. 'köyhtyä, tulla köyh(emm)äksi' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-77] quin Joseph io wanha oli, ia henen Eitense **keyhtyi**

Johdos nominista (→) *köyhä*, *keyhä*. Ortografisista syistä mahdollinen lukutapa on myös *köyhtyä*.

► VKS 1994 *köyhtyä*.

keyhyys → **köyhyys**

keyhä → **köyhä**

keyhän talolinen s. 'köyhäntalon asukas' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-30] Item ios hen tactois Testamenti tedhe waiuasten / **kieuhein talolisten** / Spitalijn / Scholutupijn / Kirkohin ia muihin ychteitzijn tarpesijn.

Nominista (→) *köyhä*, *keyhä* ja substantiivin (→) *talo* johdoksesta *talolinen* koostuva sanaliitto, joka on mahdollista tulkita yhdyssanaksi semanttisin perustein. Jälkiosana olevan johdoksen kantasana *talo* ja sitä määrittävä alkuosa muodostavat merkityskokonaisuuden 'köyhäntalo', josta johdos on muodostettu. Ortografisista syistä mahdollinen lukutapa on myös *köyhän talolinen*.

keyristää *v.* 'köyristää, painaa köyryyn, kumaraan' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-543] Kieuhys alasheite, Noruus ylescorghotta, wanhuus **kieuriste**, Saijraus taitta

Johdos adjektiivista *keyry*, *köyry*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Adjektiivilla on vastine virossa, ja sitä on arveltu alkuperältään deskriptiivisanaksi. Ortografisista syistä on epävarmaa, onko Agricolan ainoa esiintymä luettava *keyristää* vai *köyristää*. Myös lukutapa *käyristää* on mahdollinen.

► SKES 1958 *köyry*; SSA 1992 *köyry*; EES 2012 *köber*.

kezia *s.* 'kassia (*Cinnamomum cassia*), kanelinsukuinen mauste- ja hajustekasvi' (1551) 2 esiintymää

- [A-III-275-[PS-45:9]] Sinun Waattes ouat sula Mirrham, Aloes ia **Kezia**
- [A-III-275-R] Mite se **Kezia** onopi / em mine tiedhe. Mutomat sen Casiaxi cutzuuat.

Kasvin nimen yleisemmin tunnettu asu *kassia* juontuu latinan ja kreikan kautta heprean sanasta *qēṣiā*. Tämä viittaa kanelin kaltaiseen kuoreen. Agricola on lainannut alkukielen sanaa läheisemmin muistuttavan *kezia*-variantin joko saksasta tai ruotsista.

► Streng 1915 56; SAOB 1935 *kassia*; VKS 1994 *kezia*; Genaust 2005 *Cássia*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 140–142; Karttunen 2013 *kassia*.

kiedoittaa *v.* 'joutua kiedotuksi t. sidotuksi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-468-[JES-8:15]] moni henesse louckauat, langeuat, serkeuet, **kiedhoittauat** ia Fangitetaan

Johdos verbistä (→) *kietoa*.

► VKS 1994 *kiedottaa*.

kiedoitus *s.* 'kietominen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-519] Jumalan wiha, ia **kiedhoijtus** siihen ijankaikisen hucutoxen

Johdos verbistä (→) *kiedoittaa*.

► VKS 1994 *kiedotus*.

kiehrätä → **kehrätä**

kiehrääminen → **kehrääminen**

kiehua¹, **kehua** *v.* 'kiehua; (kuv.) hehkua, palaa' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-172-[JES-64:1]] palaua wesi heldeel tulel **kiehupi**

- [A-I-261-[PS-10:8]] Henen Silmens **kiehuuat** sen kieuhen polehen
- [A-III-369-[PS-106:14]] he **kehuit** Himossa sijnä Coruesa

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on mitä ilmeisimmin johdos samasta ikivanhasta vartalosta, josta on muodostettu myös (→) *keittää*. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskiehua*.

► E. Itkonen 1949 FUF 30 45; SKES 1955 *kiehua*; SSA 1992 *kiehua*; VKS 1994 *kiehua*¹; EES 2012 *keema*.

kiehua² → **kehua**

kehumus s. 'kerskauksen kohde' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-467] eij misseken mwissa ombi kerskaminen quin sinussa, ioca olet caikein pyhein **kehumus**

Johdos verbistä (→) *kehua*¹, *kiehua*. Ortografisista syistä myös lukutapa *kehumus* on mahdollinen.

► VKS 1994 *kehumus*.

kiehuttaa → **kehuttaa**

kielentapa s. 'puhetapa, murre' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-19-[UT-E]] telle malla ia Hijppakunnalla nin monet seke Makunnat, ette **Kielentauat** leuten

Substantiiveista (→) *kieli* ja (→) *tapa* muodostettu yhdyssana. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen, sanaliittomuotoinen ilmaus *puheen tapa*.

► VKS 1994 *kielentapa*.

kieletöin a. 'mykkä, puhekyvytön' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-162-[LK-1:20]] sine tulet **kielettömexi**, ia ed woi puhua

Johdos substantiivista (→) *kieli*.

► VKS 1994 *kieletön*.

kielevä s. 'lörpöttelijä, turhanpuhuja, juoruilija' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-404] Senteden carta itzes omasta wärestä aijatuxestas / ia turhista **kieleuiste** / iotca heidens tekeuet ylenwijsaaxi domitzeman vskosta

Johdos substantiivista (→) *kieli*. Samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kielivä*. Agricolalla *kielevä* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *selväkielevä*.

► VKS 1994 *kielevä*.

kieli s. 'kieli, suussa oleva elin (myös kuv.); kielenkäyttäjä, puhuja; ihmisen puheen järjestelmä tai sen kirjallinen vastine; soittimen kieli; kieleke' (1543) 186 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-419-[PS-137:6]] Kijnitartucon minun **Kielen** minun kitaani
- [A-I-281-[PS-35:28]] minun **Kielen** pite caijachtaman sinun Oijkeuttas
- [A-I-475] CUca **kieli** / taicka cuca mieli / sinua woijpi teudhelisesta kijtte
- [A-II-485-[1KOR-14:4]] Se ioca **Kielelle** puhupi, hen itzens paranda
- [A-III-404-[PS-120:3]] Mite se wäre **Kieli** taidha sinulle tedhä?
- [A-O-1] Oppe nyt wanha / ia noori – – Jumalan keskyt / ia mielen / iotca taidhat Somen **kielen**.
- [A-III-330-[PS-81:6]] he Egiptin maalda vloslexi, ia Oudhon **Kielen** cwlluet olit
- [A-III-202-[PS-E:0]] Daudin Candeled helisepi cullaisilla **kielille**
- [A-I-475] [Pyhä Henki] Joca mös saman meiden HERRAN Jesusen Christusen päälle mettisen modholla / ja sinun pyhein Apostolis päälle / tulisisa **kielisse** alasastuijt
- [A-II-315-[AP-2:3]] Ja heille näwyit wileskellyt **kielet** ninquin Tuliset / Ja ne istuit itzecunghin heidhen Pä lens.

Sanalla on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä useimmissa etäsukukielissä samojedia myöten. Se lasketaan kuuluvaksi ikivanhaan perintö-sanastoon. Se lieene vanhastaan merkinnyt sekä ruumiinosaa että ihmisen puheen järjestelmää. Agricolan kielessä sanalla on erikoiskäyttöä puhumiseen liittyvissä ilmauksissa *puhua kiel|ellä, -illä* 'puhua uskonnollisessa hurmiotilassa' sekä *väärä t. paha kieli* 'panettelu, panettelija'. *Kieli* esiintyy Agricolalla myös perusosana yhdysanoissa (→) *harpunkieli*, *kuolemakielis(sä)*, *kymmenenkieli*, *ruotsinkieli*, *suomenkieli*.

► SKES 1955 *kieli*; UEW 1988 144–145; SSA 1992 *kieli*; VKS 1994 *kieli*; EES 2012 *keel*; NES 2020 *kieli*.

kielileikki s. 'kielisoitin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-199-[PS-33:3]] Weijsacat henelle wsi wirsi, hywesti weijsatkat cumisewaijsilla **kielileijkille**

Substantiiveista (→) *kieli* ja (→) *leikki* muodostettu yhdyssana. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kieltenleikki*.

► VKS 1994 *kielileikki*.

kielinkanne s. 'kantelu, panettelu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-801] Wariele meite nijste hirmuijsista wighoijsista panetoxesta – – **kielincandeista**, ia walechtelemisesta muijnen Inhimisten päälle

Substantiivin (→) *kieli* instruktiivimuodosta ja substantiivista (→) *kanne* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kielinkanne*.

kielinkantaja s. 'juoruilija, kielikello' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-582-[1TIM-5:13]] eipe he waiuoin ole ioutilat, mutta mös **kielincandaijat** ia ylenwisut, ia puhuuat nijte quin ei pidheisi

Substantiivin (→) *kieli* instruktiivimuodosta ja substantiivista (→) *kantaja* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kielinkantaja*.

kielivä a. 'kielevä, suulas, liukaskielinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-361-R] Spermologos Grekixi / se on Somexi / Lipilari / **kieliue** / Liucas / Lackari / Prackari / wiettelie ia sencaltaiset Sellit

Vanhassa kirjakielessä ainutkertainen *kielivä* voidaan tulkita verbin *kieliä* partiisiippimuodoksi, jota on käytetty adjektiivina. *Kieliä* on substantiivin (→) *kieli* johdos, joka ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä persoonamuotoisena verbinä. Kansankielessä *kieliä* tunnetaan etenkin hämäläismurteiden kaakkoisosassa, Kymenlaaksossa ja Karjalassa, joten se on voinut kuulua Agricolan omaan sanastoon. Toinen mahdollisuus on, että *kielivä* on adjektiivin (→) *kielevä* tilapäinen variantti.

► VKS 1994 *kielevä*; SMS 2023 *kieliä* [kartta].

kielletty → **kieltty**

kieloitus s. 'viekottelu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-479-480] hirmusudhest, coreudhest, **kieloijtuxest**, wieckaudhest

Substantiiviin (→) *kieli* perustuva johdos. Murteissa *kielotella* merkitsee 'houkutella, viekotella' ym. Rinnakkaismuotona esiintyy *kiellotella*, ja tästä päätellen verbien välitön kantasana voisi olla (→) *kielto*. Agricolan käännös on tällä kohtaa monisanaisempi kuin saksankielinen alkuteksti, joten sanan merkitystä ei voi päätellä sen perusteella. Sanaa *kieloitus* ei tunneta muista vanhan kirjakielen lähteistä, ja Agricolalla sen on tulkittu merkitsevän myös 'tylyys, ynseys'.

► Gummerus 1947 258; VKS 1994 *kiellotus*; SMS 1999 *kielotella*.

kieltenleikki s. 'kielisoitin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-254-[PS-33:3]] Weisatca henelle wsi Wirsi, weisatcat hyuesti **Kieltenleikis** helisemiselle

Substantiivin (→) *kieli* monikon genetiivistä ja substantiivista (→) *leikki* muodostettu yhdyssana. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kielileikki*.

► VKS 1994 *kieli*.

kielt|o, -ö s. 'kielto, epääminen, kieltävä määräys' | (1544) 4 esiintymää

- [A-III-721-[HGG-E:0]] [Haggai ja Sakarja toimivat] Kuningan Artaxerxen – – **kieldön** ia haastamisen wastan
- [A-I-656] Jagha meille yxi hyue tottelemus – – oijkea neurys, ja meiden itzem **kieldo**
- [A-II-615] Tauattomuus Ninquin tapachtupi Auioskeskun **kiellon** cautta

Johdos verbistä (→) *kieltää*. Sanonnaksi kehittynyt *itsensä kielto* merkitsee 'epäitsekkyys, kieltämys'.

► VKS 1994 *kielto*.

kieltty a. 'kielletty' | (1548) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-II-9-[UT-E]] ios hen sijte **kieltyste** Omenasta söisi

Verbin (→) *kieltää* konsonanttivartaloinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

kieltäminen s. 'kieltäminen, torjuminen, epääminen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-III-171-[MK-14:68]] Ja cochta sen esimeisen **kieltemisen** ielkin quin he wlos meni porstuaha / lauloi cuckoi
- [A-I-523] Lajna mös armolisesta – – meiden omassa **kieldemisesä** / sinua noudhatella

Johdos verbistä (→) *kieltää*. Sanaliitto *oma kieltäminen* merkitsee 'itsensä kieltäminen'.

► VKS 1994 *kieltäminen*.

kieltää v. 'kieltää, sanoa t. määrätä, ettei jotakin saa tehdä; olla antamatta, sallimatta, evätä; olla myöntämättä todeksi, väittää vastaan, kiistää; olla tunnustamatta, hylätä, torjua' | (1544) 108 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-II-326-[AP-5:27]] Eikö me ole monaisti teite **kieldenyt** puhumast Canssalle tehe Nimeen?
- [A-III-9-[MK-10:14]] Sallicat lasten tulla minun tykeni / ia elkete **kieldekö** heite
- [A-I-782] Anna meillen oijkea ia eleue wso – – iolla me meiden lihan himon / ja Perkelen hauckutoxi wekeuesti **kieldejsima**
- [A-I-314-[SNL-30:7]] CAXinaist mine rucoilen sinulda / ettet sine / nijte **kielleisi** / ennen quin mine coolen
- [A-II-102-[MT-26:70]] hen **kielsi** caikein edhese, ia sanoi, En tiedhe mine mites sanot
- [A-II-100-[MT-26:35]] waicka minun pideis sinun cansas coleman, en **kielle** mine sinua
- [A-II-69-[MT-16:24]] Jos ioku tactopi minua seurata, hen **kieldecken** itzens, ia ottakan ristins pälens

Verbillä on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on ilmeisesti johdos ikivanhasta (→) *kieli*-sanasta, ja sen alkuperäinen merkitys on ehkä ollut 'puhua, toimia kielen avulla'. Myöhemmin *kieltää* on erikoistunut tarkoittamaan vain tietynlaista puhumista, myöntämisen tai käskemisen vastakohtaa. Agricolalla sanonnaksi kehittynyt *kieltää itsensä* merkitsee 'luopua omista eduista tms., uhrautua'. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskieltää*.

► SKES 1955 *kieltää*; Hakulinen 1979 407; SSA 1992 *kieltää*; VKS 1994 *kieltää*; EES 2012 *keelama*; NES 2020 *kieltää*.

kieltö → kielto

kieritellä v. 'kieritellä, pyöritellä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-135-[MK-9:20]] [Poika] lanngesi mahan, ia **kieritteli** henens ia Waachtui

Agricolan ainoassa esiintymässä sanaliitto *kieritellä hänens* merkitsee 'pyöriskellä'. Johdos verbistä (→) *kierittää*.

► VKS 1994 *kieritellä*.

kierittää v. 'kierittää, pyörittää' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-572-[VLT-3:16]] Hen Tuhghassa minun **kieritti**

Johdos verbistä *kieriä*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Verbillä *kieriä* on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu myös verbi (→) *kiertää*. Agricolalla verbi *kierittää* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ympärinskierittää*.

► SKES 1955 *kierä*; SSA 1992 *kiero*; NES 2020 *kieriä*.

kiertää v. 'kiertää, kierrellä ympäriinsä' | (1544) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-I-680] wariele meite silde caualalda kiusaijalda / ioca aijna ymberi **kierte** / etzijen kete hen saijsi ylesnielde

Verbillä on vastineita kautta itämerensuomen. Se on johdos samasta vartalosta, jota edustaa esim. langasta puhuttaessa hyvin kierteistä merkitsevä *kierä*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä, mutta sille on esitetty vastineita etäsukukielistä ugrilaiskieliä myöten, joskin rinnastukset etäsukukieliin ovat äännehistoriallisista syistä kiistanalaisia. Muiden selitysten puutteessa sanavartalo lienee joka tapauksessa katsottava vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES *kierä*; UEW 1988 147–148; SSA 1992 *kiero*; EES 2012 *keerama*; NES 2020 *kiertää*.

kietoa v. 'kietoa, sitoa, kahlehtia, vangita' (kuv.) | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-228-[2SM-22:6]] Ne heluetin siteet **kiedhoit** minun, ia cooleman paulat minun ylitzewoitit

- [A-I-538] wsein he esteuet ia wietteleuet / hauckutteluat / ia **kietoijuat** / etteij minulle olis wapa tygekieumys sinun tyges
- [A-I-727] mine ilkiesti itzeni wikain orijauxehen **kiedhoijn**

Verbillä ei nykykäsityksen mukaan ole vastineita sukukielissä, eikä sille ole esitetty myöskään lainaetymologiaa. Sanan alkuperä on epäselvä. Se on rakenteeltaan selvästi johdos, ja yksi mahdollisuus on, että se liittyy jonkinlaisena korrelaatio-johdoksena tai varianttina äänneasultaan ja merkitykseltään samantapaisiin muihin sanoihin, ennen kaikkea (→) *kiehtoa*-verbiin. Toisena mahdollisuutena on esitetty, että verbi olisi johdos suomen *käsi*-sanaa etymologisesti vastaavasta kantasaamen *kietē*-tyyppisestä substantiivista, josta saamessa on muodostettu useita johdoksia, mm. *giehtadit* 'koskettaa' ja *giehtadallat* 'käsitellä'. Suomen *kietoa*-johdokselle ei kuitenkaan voi osoittaa muodoltaan tarkkaa saamelaista esikuvaa, eikä myöskään *kietē*-tyyppistä kantasubstantiivia ole sellaisenaan lainattu suomeen.

► SKES 1955 *kietoa*; SSA 1992 *kietoa*; VKS 1994 *kietoa*; Ylikoski 2010 SUST 259 384–386; NES 2020 *kietoa*.

kihilata *v.* 'mennä kihloihin jonkun kanssa, ottaa morsiamekseen; antaa jollekulle morsiameksi; vahvistaa kihlaus; (kuv.) ottaa yhteyteensä, tehdä liitto jonkun kanssa' (1544) 8 esiintymää

- [A-III-785-[5MS-28:30]] Waimon sine **kihilat**
- [A-II-163-[LK-1:27]] yhden Neitzen tyge / iota oli **kihilattu** miehelle ionga nimi oli Joseph
- [A-I-497] Minun sieluni sine pyhen ychteitzen wscon cautta itzelles **kihilasit**
- [A-III-609-[HOS-2:19]] MIne kihilan sinun itzeleni ijancaikisesta / Mine (ma) **kihillan** sinun itzeleni Wanhurskaudhes
- [A-III-610-[HOS-2:20]] Uskossa tosin mine **kihilan** sinua itzeleni

Johdos substantiivista (→) *kihla*. Verbin vartalossa on konsonanttiyhtymän sisässä ylimääräinen vokaali, ns. švaa, jollaista esiintyy itä- ja pohjalaismurteissa.

► Ojansuu 1909a 100–102; VKS 1994 *kihлата*.

kihilattu, kihlattu *a.* tai *s.* 'kihloissa oleva, kihlautunut; kumppani, liittolainen' (1544) 4 esiintymää

- [A-I-710] sinun aijnocaijses – – **kihilatulda** annoit synnytte
- [A-II-23-[MT-1:18]] Maria henen eitens oli Josephijn **kihlattu**
- [A-II-166-[LK-2:5]] [Joosefin] piteis mös itzens aruauttaman Marian henen **kihilatun** Emendens cansa
- [A-I-89] caiken ychteitzen Seurakunnan / eli Canssan / sen Christusen **kihilattun** fraawan / caunin Morsiamen / puchtan Neitzön / ia Taiualisen Trötingin

Verbin (→) *kihilata* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Sana esiintyy Agri-colalla myös perusosana yhdyssanaksi tulkittavassa sanaliitossa (→) *julki kihlattu*.

► VKS 1994 *kihlattu*.

kihla s. 'kihlaaminen, kihla' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-17] Wadhittu **Kihla** ei pidhe miten maxaman

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Itäisissä lähisukukielissä samoin kuin suomen itämurteissa *kihla* merkitsee vetoa, eteläisissä sukukielissä taas panttia. Sana on vanha germaaninen laina. Sille rekonstruoitua alkumuotoa **gīsla*-z edustaa mm. muinaisruotsin *gīsl*, josta juontuu nykyruotsin panttivankia merkitsevä *gisslan*. Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *salakihla*.

► Thomsen 1869 124; Hellquist 1939 *gisslan*; SKES 1955 *kihla*; SSA 1992 *kihla*; VKS 1994 *kihla*; LÄGLOS 1996 *kihla*; EES 2012 *kihl*; NES 2020 *kihla*.

kihlat → **kihilat**

kihlaus s. 'kihlaus, kihlaaminen, kihloihin meno; kihlusaika' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-15] oppican sis noori Canssa – – **Kihlauxen** ia Häiden menosta – –
cunnialisest aiattelman
- [A-III-16] mwtomat hullut tompelit, sala paliahasa **kihlauxesa** – – ynne macauat

Johdos verbistä *kihлата* (→ *kihilata*). Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *salakihlaus*.

► VKS 1994 *kihlaus*.

kihlauskirja s. 'kirjallinen kihlauskaava' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-15] Esipuhe ia Manaus temen **Kihlauskirian** päle, ninen yxikerdhaisten
Pappein tyge

Substantiiveista (→) *kihlaus* ja (→) *kirja* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kihlauskirja*.

kihoittaa v. 'kiihottaa, yllyttää, villitä' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-360-[AP-17:9]] Nin he **kihoitit** Canssan ia Caupungin Pämiehet
- [A-II-484-[1KOR-13:5]] ei hen [rakkaus] anna itzens wihan **kihoitta**

Johdos verbistä (→) *kihota*. Lyhytvokaalinen *kiho(i)ttaa* tunnetaan etenkin hämäläismurteista ja Kannakselta. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleskihoittaa*.

► VKS 1994 *kiihottaa*; SMS 2002 *kiihottaa* [kartta].

kihota v. 'innostua, tulla yllytetyksi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-673-R] Prophetat, camaloit Alcusanoia prucauat, Ette he ne hitat
cwleman, **kihoisit**

Verbin vartalolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Ensi tavun vokaali voi olla lyhyt tai pitkä. Verbi on ilmeisesti johdos samasta deskriptiivis-onomatopoeettisesta kannasta, joka on myös adjektiivissa *kiihkeä* ja verbissä *kihistä*. Nämä eivät esiinny Agricolan kielessä. Äänteellisesti motivoidun sanavartalon alkuperäiseksi merkitykseksi on arveltu 'kihinä, kutka, syyhy'.

► SKES 1955 *kihistä*, *kiihkeä*; T. Itkonen Vir. 1987 170, 182; SSA 1992 *kihistä*, *kiihkeä*; VKS 1994 *kiihota*; EES 2012 *kihisema*; NES 2020 *kihistä*, *kiihkeä*.

kihotus s. 'kiihotus, yllytys' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-613-[HOS-4:18]] He ouat Jopumiseen ia Hooruteen heitens laskenuet, heiden waldamiestens iloitzeuat Pahannoxijn **kihotuxist**

Johdos verbistä (→) *kihoittaa*.

► VKS 1994 *kiihotus*.

kiihottaa → **kihoittaa**

kiiliä v. 'juosta vauhkona' (kuv.) | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-613-[HOS-4:16]] Israel hen **kylipi** ninquin härilinen Läheme

Verbillä ei sellaisenaan ole vastineita sukukielissä, mutta samasta vartalosta johdetulla hevos- tai nautapaarman nimityksellä *kiiliäinen* on vastine inkeroisessa ja virossa. Sanavartalo on selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua lähtömuotoa **gīlias* edustaa liettuan *gylis* 'mehiläisen piikki; hevospaarma'.

► SKES 1955 *kiiliäinen*; SSA 1992 *kiiliäinen*; VKS 1994 *kiiliä*; Junttila 2015 93; SMS 2022 *kiiliä*¹.

kiiltäminen s. 'ulkokultaisuus' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-427-R] iotca euet ole oikiat Jumalan Lapset vskosa, Waan piteuet siihen waan Nimen ia **kijldemiseen**

Johdos verbistä (→) *kiiltää*.

► VKS 1994 *kiiltäminen*.

kiiltävä a. 'kiiltävä, hohtava, sädehtivä, säteilevä' | (1544) 9 esiintymää

- [A-II-134-[MK-9:3]] henen Wattens tulit **kijldeuexi** ia sangen walkiaxi ninquin Lumi
- [A-II-709-[ILM-19:8]] henelle annettijn henense pukea puctalla ia **kijldeuelle** Silkille
- [A-I-539] sine – – minun walghistaijsit / ja wapahudhen annaijsit / ja **kijlteuen** caswos osottaijsit

Verbin (→) *kiiltää* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kiiltäväinen *a.* 'kiiltävä, hohtava, sädehtivä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-240-[LK-24:4]] seisoit caxi Mieste heiden tykenens **kijlteueisis** waatteis

Verbin (→) *kiiltää* partisiippimuodosta (→) *kiiltävä* johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kiiltäväinen*.

kiiltää *v.* 'kiiltää, kimaltaa, välkkyä, loistaa, hohtaa, hehkua; (kuv.) säteillä, loistaa sisäistä valoa; olla kirkastettu; olla loistelas, näyttää komealta' | (1544) 16 esiintymää

- [A-I-348] sekin paijstais meiden Töijsem / ioca wscon cautta mielese **kijlde**
- [A-III-304-[PS-68:14]] Coska te Scantzit rakennat, nin se **kijldepi** quin Mettisen Siuet
- [A-II-60-[MT-13:43]] pite ne wanhurskat **kijltemen**, ninquin Auringo heiden Isens Waldakunnas
- [A-II-399-[ROM-E]] cunnialinen eleme ia hyuet Töedh wlconaisesta **kijldeuet**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä sekä saamessa. Se on johdos alkuaan deskriptiiviseksi selitetystä omaperäisestä sanavartalosta.

► SKES 1955 *kiiltää*; SSA 1992 *kiiltää*; VKS 1994 *kiiltää*; NES 2020 *kiiltää*.

kiini, kiinni *adv.* 'kiinni, umpeen; yhdessä, kiinteässä yhteydessä, yhteen, yhteyteen, kimppuun; pidätetyksi, vangiksi' | (1544) 18 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-333-[AP-7:57]] Nin he hwsit teudelle curckulla ia tukitzit coruians **kijni**
- [A-I-655] lise meihin se oijkea wsco / ia turwan / sinusa lujasti aijnoas **kijni** rippuaa
- [A-III-161-[JH-15:4]] Quin oxa ei woi itzestens Hedhelme canda, ellei hen **kijni** ole Winapuus, nin mös te, iollei te minus **kijni** ole
- [A-III-626-[HOS-12:12^]] Mutta Juda pite henens wiele **kijni** Jumalasta
- [A-II-63-[MT-14:31]] Nin Jesus cocta oiensi kätens / ia tartui heneen **kijnni**
- [A-II-74-[MT-18:28]] Ja hen rupeis henen **kijni** / ia sai j henen caulasta / ia weti
- [A-II-345-[AP-12:1]] Sille samalla aijalla / otti Herodes Kuningas monicachtoi **kijni** Seurakunnasta pijnataxens.

Adverbilla on vastineita sekä lähisukukielissä että saamessa. Suomen murteissa sekä *kiinni* että *kiini* ovat yleisiä. Sana on hämärtynyt taivutusmuoto, todennäköisesti jonkinlainen **k*-loppuinen tulosija, vartalosta *kiinte*-, joka esiintyy myös adjektiivissa kiinteä (→ *kiintiä*). Vartalon etäisempi alkuperä on toistaiseksi selvittämättä. Sille on aikoinaan esitetty vastine komista, mutta tämä rinnastus on myöhemmin hylätty.

► SKES 1955 *kiinteä*; SSA 1992 *kiinni*; VKS 1994 *kiinni*; NES 2020 *kiinni*.

kiini(-) myös → **kiinni(-)**

kiini-istuttaa v. 'liittää' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-431-[ROM-6:5]] me ynne henen cansans **kijnijstutetut** olema ydhen caltaiseen Colemahan

Adverbista (⇒) *kiini* ja verbistä (⇒) *istuttaa* muodostettu yhdysverbi, joka on käännösmukaelma Vulgatan verbinmuodosta *conplantati*.

► VKS 1994 *kiinni-istuttaa*.

kiinimuurata v. 'muurata umpeen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-572-[VLT-3:9]] Hen on minun Tieni **kijnimwranut** wooltuinkieuin cansa

Adverbista (⇒) *kiini* ja verbistä (⇒) *muurata* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1994 *kiinnimuurata*.

kiiniottaa v. 'vangita; ottaa t. saada kiinni; pyydystää (myös kuv.); saada valtaansa; tarttua (myös kuv.)' | (1544) 64 esiintymää, myös Westh

- [A-I-379] Silloin sine seipeille ia Mieckoilla **kijniotettin** / ia iendeille sidhottin
- [A-II-101-[MT-26:55]] Röuerin tyge te wlgoslexitte mieckain ia Seiwesten cansa minua kijni ottamahan, iocapeiue mine istuin teiden tykenen opettain Templis, ia ette te minua **kijnioittaneet**
- [A-II-82-[MT-21:35]] Nin winatarhamiehet **kijniotit** henen paluelians / yhden he piexit / toisen he tapoit / colmanen he kiweittit.
- [A-II-268-[JH-8:3]] Mutta ne Kirianoppenet ia Phariseuset toidh ydhen Waimon henen tygens Horissa **kijniotetun**
- [A-II-711-[ILM-20:2]] Ja hen **kijnioitti** Lohikermen / sen wanhan Madhon / ioca ombi Perkele ia Satanas
- [A-III-268-[PS-40:13]] minun syndini ouat minun **kiniottaneet** / nin eten mine nähdhe taidha
- [A-II-194-[LK-9:39]] Catzo / se Hengi **kijnioitta** henen / ia cocta hen hwta / ia hen repi henen / nin ette hen wachtupi
- [A-III-47-[HES-37:1]] JA HERRAN käsi **kijnioitti** minun / ia wei minun HERRAN Hengese / ia laski minun lakialle kedholle

Adverbista (⇒) *kiini* ja verbistä (⇒) *ottaa* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla ja Uppsalan evankeliumikirjassa sanaliittona.

► VKS 1994 *kiinniottaa*.

kiinipanna v. 'sulkea' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-174-[LK-4:20]] hen Ramatun **Kijnipani**

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *panna* muodostettu yhdysverbi. Sanaliittona samat osat muodostavat fraasiverbin 'vangita': *he heitit kätens heiden pälen, ia panit heidet kijni Hoomenexi* [A-II-321-[AP-4:3]].

► VKS 1994 *kiinnipanna*.

kiinipitävä *a.* 'joka pitää kiinni (sanasta)' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-593-[TIT-1:9]] Pispān tule nuchtettoman olla – Ja **kijnipiteuen** sijte sanasta quin wissi ombi / ia opetta taita

Verbin (→) *kiinipitää* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kiinipitää *v.* 'pitää kiinni (myös kuv.), pitää vangittuna' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-235-[LK-22:63]] ne Miehet, iotca Jesusta **kijnipidhit**, pilcasit hende
- [A-III-337-[PS-86:11]] **Kinipidhe** minun Sydhemen sijnä Ydhes / ette mine sinun Nimes pelkeisin.
- [A-II-538-R] Fangiuxen) se on Syndi / Colema ia Omatundo / Ettei ne meite sillen käsite eli woi **kinipite**.

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *pitää* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1994 *kiinni, kiinipitää*.

kiinipysyä *v.* 'pysyä jonkin yhteydessä; liittyä, yhtyä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-660-[JAK-1:25]] ioca lepitzeatzopi siihen wapaudhen Teudelisen Lakijn, ia **kijnipysypi**
- [A-III-135-[1MS-2:24]] [Mies] **kinipysyken** Emenens cansa

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *pysyä* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1994 *kiinnipysyä*.

kiinirippua *v.* 'riippua t. olla kiinni t. tarttuneena t. yhdessä, pysyä kiinni' (myös kuv.) (1544) 21 esiintymää

- [A-III-124-[1MS-22:13]] Nin Abraham ylesnosti silmens / ia näki ydhen Oinahan tacanans / saruista **kijnirippuan** Orientappura pensahasa.
- [A-III-274-[PS-44:26]] Sille meiden Sielun ombi alaspainettu mahan asti / meiden watzan maassa **kinirippu**.
- [A-I-447-448] ette me aijna sinusa Herra taidhaijsima **kijnirippua**
- [A-III-394-[PS-119:31]] Mine **kiniripun** sinun Todhistuxistas / HERRA ele salli minua häpien ala tulla.
- [A-II-214-[LK-15:15]] hen **kinirippui** yhdes sen makunnan Caupamiehes / ioca henen lehetti pellollens caitzeman henen Sicoians.

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *rippua* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► vks 1994 *kiinni, kiinnirippua*.

kiinisaada v. 'saada kiinni, saada vangiksi, vangituksi' (myös kuv.) | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-228-[LK-20:20]] Ja he wartioitzit hende – – Senpäle ette he henen Puhesa **kinisaisit** / ia ylenannaisit henen Esiuallalle
- [A-II-516-[2KOR-12:16]] mine olen teite ionilla **kijnisaanudh**
- [A-I-163-[JUDIT-9:13]] hen omilla silmillens **kijnisadaijsin** / cosca hen minun päin catzo / ja minun swlajin sanaini cautta wiettellesijn.
- [A-I-278-[PS-35:8]] se wercko / ionga hen wiritti / **kijnisaakan** henen / siihen hen langetkoon.

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *saada* muodostettu yhdysverbi.

► vks 1994 *kiinnisaada*.

kiinisalvata v. 'sulkea, salvata, lukita' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-94-[MT-25:10]] Oui **kinisaluattin**

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *salvata* muodostettu yhdysverbi.

► vks 1994 *kiinnisalvata*.

kiinisittoa v. 'sitaa kiinni; vangita, kytkeä; liittää, yhdistää, peittää siteellä' (myös kuv.) (1548) 8 esiintymää

- [A-II-475-[1KOR-9:9]] Ei sinun pide **kijnisitoman** Richtetappauan härien suuta
- [A-II-337-[AP-9:14]] [Saulille on] walda annettu, **kijnisitoman** caiki nijte, iotca sinun Nimes auxenshwtauat
- [A-II-473-[1KOR-7:39]] Emende ombi **kijnisidhottu** Lakihi / nincauuan quin henen Miehens elepi.
- [A-III-762-[MAL-2:14]] se HERRA ombi sinun ia sinun Norudhens Waimon waihel todhistanut – – Jollen sine itzes Lijtolla **kinisidoit**.
- [A-III-479-[JES-30:26]] Herra **kijnisitopi** henen Canssans wahingonsa, ia henen Haauans parendapi

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *sitaa* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► vks 1994 *kiinnisittoa*.

kiini|sulkea, kiinni- v. 'sulkea, panna kiinni, lukita' (myös kuv.) | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-95] Walhe iulki Quin Taiuan Owet **kijnisulki**
- [A-II-716-[ILM-21:25]] sen Portit eiuet **Kijnisulieta** Peiuelle.

- [A-III-321-[PS-77:10]] Ongo sis Jumala vnoctanut Armolinen olla?
ia **kijnnisulkenut** henen Laupiudhens / wihansa woxi?

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *sulkea* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1994 *kiinnisulkea*.

kiinitarttua *v.* 'tarttua, tarrautua, ottaa kiinni; takertua, juuttua (myös kuv.); liittyä, yhtyä' | (1548) 5 esiintymää

- [A-III-447-[ISM-17:35]] mine **kijnitartuin** henen Parthahans
- [A-III-419-[PS-137:6]] **Kijnitartucon** minun Kielen minun kitaani
- [A-II-36-[MT-6:24]] Eikengen woi cacha Herra paluela, Sille – – hen telle **kijnitarttu**, ia toisen ylencatzo

Adverbista (→) *kiini* ja verbistä (→) *tarttua* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

► VKS 1994 *kiinnitarttua*.

kiinnittää, kiinnittää *v.* 'kiinnittää, panna kiinni, sitoa (yhteen), kytkeä; liittää, yhdistää (myös kuv. ja abstr.); tehdä pysyväksi, vahvaksi, lujaksi, vahvistaa (valalla), lujittaa, perustaa johonkin' | (1544) 50 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-506-[JES-54:2]] pidhenne sinun Köydhes, ia **kijnite** sinun waias Luiasti
- [A-I-106] ettes mös meidhen Sydhemet – – Toijwohos **kijniteisit**
- [A-I-468] ne kylmet sine rackaudhen tulella lemmitet / ne rijtaiset sine rauhan limalla **kijnnitet**
- [A-I-864] Ette sine – – pyhän älämen vahuistaijsit ja **kiniteijsit**
- [A-II-425-[ROM-3:31]] me **kijnitemme** Lain

Johdos adverbista (→) *kiini*, *kiinni*.

► VKS 1994 *kiinnittää*.

kiini|tukita, -tukkia, kiinnitukita *v.* 'tukkia, sulkea, panna tukkoon' (myös kuv.) (1548) 8 esiintymää

- [A-III-572-[VLT-3:8]] hen Coruans **kijnitukitze** minun Rucouxeni edest
- [A-III-504-[JES-53:15^]] mös Kuningahatki pite heiden swssa henen edesens **kijnituckiman**
- [A-II-651-[HEB-11:33]] Jotca Uskon cautta ouat – – **kijnnitukinu**et
Jalopeurain Suudh

Adverbista (→) *kiini*, *kiinni* ja verbistä (→) *tukita*, *tukkia* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona. Sanonta *kiinnitukkia suu* merkitsee 'vaieta; vaientaa'.

► VKS 1994 *kiinnitukkia*.

kiinit[ys, -ös s. 'vakuutus, vahvistus, sinetti' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-492] Laijna / ette me – – sinun **kijnitoxes** cautta / tundesima meidem / Jumalan lapsexi
- [A-I-551] [Ehtoollisessa] pite teiden – – ottaman Leijuen ja winan – – ydhes wissituxes **kijnittuxes**, pantixi, ia luijudhexi

Johdos verbistä (→) *kiinnittää*. Agricolan molemmat esiintymät on kirjoitettu takavokaalisiksi, mutta ne on ilmeisesti kuitenkin luettu etuvokaalisina. Kukaan muu kirjoittaja Agricolan lisäksi ei ole käyttänyt sanasta takavokaalisia kirjoitusasuja.

► VKS 1994 *kiinnitys*.

kiinni(-) myös → **kiini(-)**

kiinnijuuritaa v. 'juurruttaa' (kuv.) | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-537-[EF-3:17]] ette te henen Hengens cautta wäkeuexi tulisitta – – ia Rackaudhen lepitze **kijnnijuritetudh** ia perustetudh olisitta

Adverbista *kiinni* (→ *kiini*) ja verbistä (→) *juuritaa* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1994 *kiinnijuuritaa*.

kiinnijuurtua v. 'juurtua, kasvaa kiinni' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-473] Ette me Rackaudhesa **kijnnijwrtuisima** ia wahwistuisima

Adverbista *kiinni* (→ *kiini*) ja verbistä (→) *juurtua* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1994 *kiinnijuurtua*.

kiintiä a. 'kiinteä, vahva, kestävä, hellittämätön' | (1544) 3 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-239-[JES-26:1]] Meillä ombi **kijndije** caupungi
- [A-I-547] Me rucolega sinua neuresti / ettes meillen samallamodholla tadhoijsit – – armon iaka / ia **kijndijen** turuan sinun pälles
- [A-II-549-[FIL-2:20]] Sille ei ole minulla keten – – iolla nin **kijndie** mureh teiste ombi

Sanalla on vastineita sekä lähisukukielissä että saamessa. Se on johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu myös adverbi (→) *kiinni*. Vartalon etäisempi alkuperä on toistaiseksi tuntematon.

► SKES 1955 *kiinteä*; SSA 1992 *kiinteä*; VKS 1994 *kiinteä*; EES 2012 *kindel*; NES 2020 *kiinteä*.

kiintiämäst adv. 'kiinteämmin, tiukemmin, lujemmin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-206-[PS-E:0]] Ei ole miteken – – iolla me **kindiemest** Jumalaan tartuisim, quin henen Kijtoxens cautta

Adjektiivin (→) *kiintiä* komparatiivinen elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kiinteä*.

kiintiä|stä, -st, -sti *adv.* 'tiukasti, lujasti, vahvasti; pysyvästi, hellittämättä, jatkuvasti' (1544) 8 esiintymää

- [A-I-768] En olen nijte Caxitoijskakymende pyhen wscon Cappaleita pitenyt /
nijn **kijndijest** quin mine funtin pälle lupasin
- [A-II-610-[1PT-5:5]] Olcatta caiki keskenen toinen toisenne alamiset [!].
Ja piteket teidenne **kijndiesti** Neurydhesa
- [A-I-736] Sinua mine neuresti rucolen ia, **kijndieste** auxenhwdhan

Adjektiivin (→) *kiintiä* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina, tai adjektiivista muodostettu adverbijohdos.

► VKS 1994 *kiinteästi*.

kiirastuli *s.* 'kiirastuli, olotila, jossa (katolisen opin mukaan) sielu puhdistuu kuoleman jälkeen (myös kuv.); helvetti ja sen vaivat' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-435] pyhen hengen lahijat / ioijnenga cautta me madhaijsim nijn tesse
mailmasa ele / ette me **kirastulin** kiwosta päsisim
- [A-III-68] [Koettelemukset ovat] se oikia **kijrastuli**, ionga lepitze Jumala
henen rackaat pyhense wiepi
- [A-I-94] Jumalottomat [!] wimein söö. **kijrastulj**, ja heluetin öö

Sana on keskiajalla käyttöön otettu vastine latinan ilmaukselle *ignis purgatorius*, jota muinaisruotsissa on vastannut *skærseldher*. Nykyruotsissa sana on *skärseld*. Suomen sana on ilmeisesti mukailtu käännöslaina ruotsin ilmauksesta, mutta sen alkuosana oleva germaanis- tai ruotsalaisperäinen *kiira-* on ollut kielessä myös erikseen lainattuna, puhdasta merkitsevänsä sanana. On mahdollista, että muinaisruotsissa olisi ollut alkuosaltaan suoraksikin lainalähteeksi sopiva *skärselder*, mutta tällaista ei mistään kirjallisesta lähteestä ole voitu todeta.

► Streng 1915 63; SKES 1955 *kiiras-*; SSA 1992 *kiirastuli*; VKS 1994 *kiirastuli*; LÄGLOS 1996 *kiiras²*; NES 2020 *kiirastuli*.

kiiro *s.* 'kiire, kiiru' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-522] sinun päwirckaas pyhesse hengesse, ilman ydhengen mwun **kijron**,
ia ennetoxen, caikein wickelimesta ja wisumasta odhottaijsim

Samaa vartaloa edustavalla *kiire*-johdoksella on vastineita useimmissa lähisuku-kielissä. Vepsän *kiruh* vastaa suomen murteellista rinnakkaismuotoa *kiiru*. Sanan alkuperä on epäselvä. Rakenteeltaan sekä *kiire* että *kiiru* ovat selvästi johdoksia, ja niiden yhteiseksi kantasanaksi on arveltu verbiä *kiiriä*, joka murteissa voi merkitä mm. vierimistä, kierimistä tai muuta etenemistä. Etenkin äänen kantautumisesta puhuttaessa tämä verbi voi olla alkuperältään ääntä jäljittelevä.

Selityksen heikkoutena on kuitenkin se, että *kiire* tai *kiiru* näyttävät levikkinsä perusteella vanhemmilta kuin pelkästään suomessa esiintyvä verbi *kiiriä*. Toinen ja uskottavampi selitysvaihtoehto on, että *kiire* kuuluu etymologisesti yhteen germaanisperäisen, halukasta tai ahnasta merkitsevän *kiiras*-sanan kanssa. Tämä on etymologisesti eri sana kuin yhdyssanan (⇒) *kiirastuli* määriteosa, vaikka eräissä vanhemmissa lähteissä sanat onkin yhdistetty toisiinsa. Halukasta tai ahnasta merkitsevän *kiiras*-sanan kantagermaaniseksi lähtömuodoksi on rekonstruoitu **gīra*-z, jota edustaa esim. nykysaksan *gierig* 'himokas'. Variantti *kiire* ei esiinny 1500-luvun kirjakielessä. Agricolalla esiintyvä *kiiro*-variantti ei muualla esiinny merkityksessä 'kiire, hoppu', vaan sen merkitys on 'kova kipu, särky, tuska'.

► SKES 1955 *kiire*²; Koivulehto Vir. 1974 123; SSA 1992 *kiire*²; Nikkilä 1994a 136; VKS 1994 *kiiro*; LÄGLOS 1996 *kiiras*¹; NES 2020 *kiire*.

kiiruhtaa v. 'kiiruhtaa, kiirehtiä, rientää, joutua, pitää kiirettä' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-102] **kijruchda** minua atutamahan [!]
- [A-II-167-[LK-2:16]] Ja he tulit **kijruchtadhen** / ia Leudhit Marian. Ja Joseph / ynne lapsen cansa ioca macas seimes.
- [A-I-163-[JUDIT-9:8]] Ja se syweys **kiruchti** heiden ylitzens / Ja wesi wpotti heidhet
- [A-II-369-[AP-20:16]] hen **kijructi** (ios henelle olis madholinen ollut) Heluntaixi tulla Jerusalemijn.

Johdos substantiivista *kiiru* (⇒ *kiiro*).

► VKS 1994 *kiiruhtaa*.

kiirus s. 'kiire, hoppu' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-616-[2PT-3:10]] Taiuahat poismeneuet suurella **kijruhulla**

Substantiivin *kiiru* (⇒ *kiiro*) variantti, joka murteissa tunnetaan Etelä-Pohjanmaalla ja osassa Satakuntaa. Myös *kiiru*-varianttiin liittyy usein jäännöslopuke, joka osoittaa, että sanan lopusta on kadonnut konsonantti.

► VKS 1994 *kiiru*; SMS 2022 *kiiru*.

kiiruu|sta, -sti adv. 'nopeasti, kiireisesti' | (1548) 2 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-126-[MK-6:25]] Ja hen cochta **kijruusti** sisellemeni Kuningan tyge
- [A-II-163-[LK-1:39]] [Maria] meni **kirusta** yles Mekikylihin Judan Caupungin

Substantiivin *kiiru* (⇒ *kiiro*) tai (⇒) *kiirus* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina, tai tästä muodostettu adverbijohdos. Toiseen tavuun merkitty pitkä vokaali viittaa nimenomaan *kiirus*-muotoon.

► VKS 1994 *kiiruusti*.

kiista s. 'kilpa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-476-[1KOR-9:24]] ne, iotca **Kijstassa** iooxeuat, caiki tosin he iooxeuat, waan yxi Palcan ennettä

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen alkuperä on toistaiseksi selvittämättä. Sitä on arveltu balttilaiseksi lainaksi, mutta tätä selitystä ei ole yleensä hyväksytty. Westhin koodeksissa on johdosverbi *kiistellä*.

► SKES 1955 *kiista*; SSA 1992 *kiista*; VKS 1994 *kiista*; Junttila 2015 118; NES 2020 *kiista*.

kiitettävä a. 'kiitettävä, ylistettävä' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-187-[2MS-15:11]] Cuca ombi sinun caltaijses / ioca olet nijn ialo / ia pyhe / hirmulinen / **kijtettäpe** / ia Ihmeeten Tekiä?
- [A-II-562] Colmanes hen osottapi henen Achkeruxens ia Surunsa / ettei semmotoinen henen Töens / ia heiden **kijtettepä** Alkunsa / pitenyt Perkelen ia henen Apostolins cautta / Inhimisten opin cansa turmeltaman.
- [A-III-440-[2MS-15:11]] Cuca ombi sinun caltaises / ioca olet nin ialo / Pyhe ia hirmulinen / **kitettäpe** / ia Ihmecten Tekiä?

Verbin (→) *kiittää* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

kiitoksensanoa → **kiitossanoa**

kiitoksenveisata → **kiitostveisata**

kiitollinen a. 'kiitollinen, kiitollisuutta tunteva, kiitoksen antava; kiitettävä, ylistettävä' (1544) 5 esiintymää

- [A-I-503] nijn mös meillen wscolinen ia **kijtollinen** sydhen laijna
- [A-II-559-[KOL-3:15]] olcatta **Kijtolliset**
- [A-III-368-[PS-106:2]] yliste caiki henen **Kijtolliset** Teghonsa

Johdos samasta vartalosta, johon perustuu verbi (→) *kiittää*. Varsinainen kantasana on ilmeisesti *kiittää*-verbin johdos *kiitto*, joka tunnetaan melko laajasti itämurteissa.

► VKS 1994 *kiitollinen*; SMS 2022 *kiitto*.

kiitollisest, -a adv. 'kiitollisesti, kiittäen, kiitollisella mielellä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-800] ette me mös **kijtollisesta** wastoinkieumisije kerssisim
- [A-III-142] rukolema – – Ette me sinun Hengelisest ia rumiliset Lahias **kijtollisest** ia coctolisesta nautitzisim.

Adjektiivin (→) *kiitollinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kiitollisesti*.

kiitos s. 'kiitos, kiitollisuus, kiitollisuuden ilmaus, kiittäminen; kiitoslaulu t. -rukous; ylistys, kunnia; kiitoksen, kiitollisuuden aihe' (1543/1557) 220 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-23] **Kijtos** olcon Jumalan
- [A-II-663-[JAK-3:10]] Samasta Suusta **Kitos** ia Kirous wloskieuuet.
- [A-I-623] mine rucolen / ettes minun suun / ia sydhemen teutesit **kijtoxella** / ette mine woijmalisesta ja wäkeueste saarnaijsin
- [A-III-202] Ja mutamat [psalmit] ouat Confessiones seu Gratiarumactiones / se on / Tunnustoxet ia **Kijtoxet**.
- [A-I-201-[PS-34:2]] MIne kijten HERRA caikin aijgoin / Henen **kijtoxens** pite alati oleman minun Suusani.
- [A-I-217-[PS-146:2]] Mine kijtten HERRA / nijncauuan quin mine elen / Ja minun Jumalan **kijtoxen** weisan / nijn cauuan quin tälle olen
- [A-II-605-[1PT-2:20]] Sille mike **kijtos** se on ios te pahain tekoinne tedhen piexeteen / ia te kerssitte?
- [A-III-520-[JES-62:7]] Jerusalem tule walmistetuxi ia asetetuxi Maan päle **Kijtoxexi**

Johdos verbistä (→) *kiittää*.

► VKS 1994 *kiitos*.

kiitoskirja s. 'suositus, -kirje; ylistyslauluja sisältävä kirja (psalmeista)' (1548) 3 esiintymää

- [A-II-499-[2KOR-3:1]] taruitzemeco me – – **Kijtoskiria** teiden tyghennä, eli mös Kijtoskiria teildä
- [A-III-203-204-[PS-E:0]] teme Ramattu cutzutan – – **Kijtoskiria**, eli Ylistoskiria

Substantiiveista (→) *kiitos* ja (→) *kirja* muodostettu yhdyssana, joka voi olla käännettä laina Lutherin sanasta *Lobebrief*.

► VKS 1994 *kiitoskirja*.

kiitospsalmi s. 'kiitospsalmi, -laulu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-871] Kijtossanat ia **kijtospsalmit** eli kijtoswirdhet

Substantiiveista (→) *kiitos* ja (→) *psalmi* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolaalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna, jolloin ilmaus on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kiitospsalmi*; Toropainen 2017 51.

kiitossana s. 'kiitos; kiitosrukous, -virsi' | (1544) 84 esiintymää

- [A-I-485] Siinulle olcon kijtos / ylistos / **kijtossana** / ia Cunnia
- [A-I-198-[PS-33:0]] Jalo **Kijtossana** Caikilda pyhilde

- [A-I-391] Sen sinun hyuen teghos / me sanoilla ylescorghotama / Ja **kijtossanalla** sinusta lackamat puhuma
- [A-III-386-[PS-118:0]] Sijtte hen manapi **Kijtossanoihiin**
- [A-III-431-[PS-147:7]] Woroin weisacat HERRALLE **kijtossanalla** / ia weisatca meiden HERRALLEN Candeella.

Substantiiveista (→) *kiitos* ja (→) *sana* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kiitossana*.

kiitossanoa v. 'ylistää' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-357-[PS-101:1]] mine tadhon weisata, Ja sinulle Herra **kijtoxensanoa**

Substantiivin (→) *kiitos* ja verbin (→) *sanoa* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi, jonka alkuosa taipuu objektin sijassa. Agricolan sana on käännöslaina Lutherin yhdysverbistä *lobsagen*.

kiitostufrata v. 'uhrata kiitosuhri' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-386-[PS-116:17]] Sinulle mine tadhon **Lijstowffrata** / Ja sen HERRAN Nimen sarnata.

Substantiivin (→) *kiitos* loppuheittoisesta partitiivimuodosta ja verbistä (→) *ufrata* muodostettu yhdysverbi. Agricolan ainoassa esiintymässä on painovirhe. Lutherilla on vastaavassa kohdassa sanaliitoksi kirjoitettu *Danck opffern*.

► Heininen 2020 292.

kiitost|veisata, kiitoksen- v. 'ylistää, veisata kiitosvirsiä' | (1551) 19 esiintymää

- [A-III-235-[PS-18:50]] Senteden mine Kijten sinua HERRA Pacanain seas / ia sinun Nimehes **kijtoxenweisan**.
- [A-III-249-[PS-30:5]] Te Pyhet **kijtostweisatka** Herralle
- [A-III-312-[PS-71:22]] Mine **kijtostweisan** sinulle Candelein päle

Substantiivin (→) *kiitos* ja verbin (→) *veisata* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi, jossa alkuosa taipuu objektin sijoissa. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

kiitosufri s. 'kiitosuhri' (myös kuv.) | (1548) 8 esiintymää, myös Westh

- [A-III-774-[2MS-20:24]] Ydhen Altarin maasta tee minulle / iongas päle sinun Poltwwffrias ia **Kijtoswffrias** / sinun Lambaas ia Nautas vfframan pite.
- [A-II-655-[HEB-13:15]] Nin wffracam sis nyt aina Jumalalle **Kitoswffri** henen cauttans / se on / Hulein Hedhelme / iotca henen Nimens tunnustauat.
- [A-III-651-[AM-5:22]] [En] catzo teiden lihauan **Kijtoswffrin** pein

Substantiiveista (→) *kiitos* ja (→) *ufri* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran (1544) myös sanaliitoksi kirjoitettuina, jolloin sanaliitto on rakenteensa perusteella tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kiitosuhri*; Toropainen 2017 51.

kiitosveisata *v.* 'laulaa kiitosta t. ylistystä' | (1551) 5 esiintymää

- [A-III-277-[PS-47:7]] **Kijtosweisatcat, Kijtosweisatcat** Jumalan, **Kijtosweisatcat kijtosweisatcat** meiden Kuningallen

Interjektiomaisesta, taipumattomasta substantiivista (→) *kiitos* ja verbistä (→) *veisata* muodostettu yhdysverbi, joka on ilmeinen käännöslaina Lutherin verbistä *lobsingen*.

► VKS 1994 *kiitos*.

kiitosveisu *s.* 'kiitosvirsi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-667-[JON-2:0]] **Kijtosweisu**, iossa hen Jumalata auxenshws

Substantiiveista (→) *kiitos* ja (→) *veisu* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kiitosveisu*.

kiitosvirsi *s.* 'kiitosvirsi t. -laulu' | (1544) 36 esiintymää, myös UpsK

- [A-I-195-[PS-9:0]] **Kijtoswirsi** sen Caunin Norudhen polesta
- [A-I-698] nijn me yximielisesta weijsasime sinulle woijton edheste **kijtoswirdhet**
- [A-III-203] Ouat mös mutamat Psalmit / **Kijtoswirdhet** / ioilla Jumala kijteten / hyuist tegoist / ia wapatoxist moninaisist hädhist.

Substantiiveista (→) *kiitos* ja (→) *virsi* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kiitosvirsi*; Jussila 1998 *kiitosvirsi*.

kiittämättyys *s.* 'kiittämättömyys' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-681-[MIK-6:0]] sangen ialo Sarna watan Canssan Cangiudhen ia **Kijttemettydhen**

Verbin (→) *kiittää* MA-infinitiivin abessiivimuodosta *kiittämättä* johdettu ominaisuudennimi. Johdostyyppi on itäsuomalainen.

► Ojansuu 1909a 105–107; VKS 1994 *kiittämättyys*.

kiittämätöin *a.* 'kiittämätön, kiitosta suomaton' | (1544) 6 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-826] me nijn **kijttemettömet** olema

- [A-III-31] en ole totellut sinun hyuete koias / waan olen aina ollut **kijttemetoin** ia cangia sinua wastoin

Verbin (→) *kiittää* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kiittämätön*.

kiittäväinen *a.* 'ylistävä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-166-[lis. ESTA-O:16]] ele sulghie sinua **kijtteweisten** suuta

Verbin (→) *kiittää* partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kiittävä*.

kiittää *v.* 'kiittää, lausua kiitoksensa, ilmaista kiitollisuutensa, ylistää; kehua, ylistellä, sanoa hyväksi, erinomaiseksi' | (1543) 570 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-16-[1KOR-11:23]] [Jeesus] **kijtti** Jumalan, mursi [leivän] ia annoi opetuslapsens
- [A-I-201-[PS-34:2]] MIne **kijten** HERRA caikin aijgoi / Henen kijtoxens pite alati oleman minun Suusani.
- [A-III-430-[PS-146:2]] **KIjte** HERRA minun Sielun / Mine **kijten** HERRA / nincauuan quin mine elen
- [A-II-667-[JUD-E]] waicka mine hende [Juudaksen kirjettä] couan **kiteisin**, ombi hen sittekin yxi keluotoi Epistola
- [A-III-758] sillens raiskasit heiden Pappiudhen Wircans / Ettei he nudhellet nijte samoia / iotca keluottomat cappalet vffrasit / Eike mutoi toimeliset olluet / Wan **kijtit** nijte / ia cutzuit heite Toimelisexi.

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sen etäisempi alkuperä on epäselvä. Verbi vaikuttaa rakenteeltaan johdokselta, ja sen kantasana on arveltu samaa ikivanhaa vartaloa, josta on muodostettu myös verbi (→) *kiehua*. Tätä selitystä on kuitenkin merkityssuhteiden takia pidetty epäilyttävänä. Uudempi selitys on se, että *kiittää* olisi vanha balttilainen laina, jolloin se olisi samaa juurta kuin liettuan *giedoti* 'laulaa'. Lisäksi on ehdotettu slaavilaista lainaetymologiaa, jonka mukaan *kiittää* olisi lainaa venäjän verbistä *tštit* 'kunnioittaa'. Agricolan teoksissa verbi ilmaisee useimmiten Jumalan kiittämistä ja ylistämistä.

► SKES 1955 *kiittää*; Bergsland Vir. 1964 246; SSA 1992 *kiittää*; VKS 1994 *kiittää*; Liukkonen 1999 SUST 235 75–76; Junttila 2015 102, 255; NES 2020 *kiittää*; Saarikivi 2020 SUST 275 276–278.

kiiva *s.* 'kiivaus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-240-[JES-26:11]] he häpien alasexi tuleuat (sen **kiwan** tädhen)

Takaperoisjohdos adjektiivista (→) *kiivas*.

► VKS 1994 *kiiva*.

kiivahus → **kiivaus**

kiivas *a.* 'kiivas, ankara, kova' | (1543) 3 esiintymää

- [A-O-5-[2MS-20:5]] Mine olen – – **kiuas**, ia costan Iseiden ricoxet
- [A-III-687-[NAH-1:2]] HERRA on yxi **kiuas** Jumala / ia Costaia

Sanalla on vastineita karjalassa ja virossa. Se on vanha balttilainen laina, jota nykyliettuassa vastaa *gyvas* 'vilkas, eloisa'. Myös germaanista alkuperää on ehdotettu, mutta heikommin perustein. Alkuperäinen *kiivas*-adjektiivi näyttää olevan pitkävokaalinen, joskaan Agricolan ortografiasta tämä ei käy ilmi. Sen sijaan saman vartalon muissa johdoksissa saattaa ensi tavun vokaali olla myös lyhyt.

► SKES 1955 *kiivas*; Koivulehto Vir. 1974 123; SSA 1992 *kiivas*; Ritter 1993 91; VKS 1994 *kiivas*; LÄGLOS 1996 *kiivas*; Koivulehto 1998a SUST 228 243; Junttila 2015 93; NES 2020 *kiivas*.

kiivaskostaja *s.* 'kiivailija, kiihkoilija' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-773-[2MS-20:5]] Mine se HERRA sinun Jumalas / olen yxi wäkeue **Kiuascostaia** / ioca etziskelen ninen Iseden pahatteghot Lastein / haman colmanden ia nelienden Poluein asti

Adjektiivista (→) *kiivas* ja substantiivista (→) *kostaja* muodostettu yhdyssana, joka lienee tilapäisesti seipitetty käännösvastine latinan sanalle *zelotes* 'kiivailija'.

kiivata, kivata *v.* 'esiintyä kiivaasti, intoilla, kiihkoilla, pyrkiä vaikuttamaan, vihastua; kadehtia' | (1544) 14 esiintymää

- [A-I-162-[JUDIT-9:3]] olet taas iellens heiden Emändens ia Tytteres / andanut kijnioteta / ja röwette / sinun palueliaijttes cautta / iotca sinun kijwauxes ouat **kijwannut**
- [A-II-527-[GL-4:17]] He **kijuauat** teite ei hyuesti / waan he tachtouat teite poiskietä minusta / ette te **kijuaisitta** heite.
- [A-III-401-[PS-119:139]] Mine olen lehes surmaxeni **kiuanut**
- [A-III-470-[JES-11:13]] Judan wihamiehet pite peretikatomani, nijn etteij Ephraim **kijua** Judasta

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu substantiivi (→) *kiiva* ja adjektiivi (→) *kiivas*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, sisältyykö Agricolan esiintymiin lyhytvokaalisia, *kivata*-tyyppisiä muotoja. Näitä tunnetaan murteissa etenkin Etelä-Pohjanmaalla ja sen läheisyydessä. Murteissa pitkävokaalinen *kiivata* ei esiinny Agricolan mukaisissa merkityksissä.

► VKS 1994 *kiivata*; SMS 2022 *kiivata, kivata*.

kiivaus, kiva|us, -hus *s.* 'kiivaus, viha, vihastus, suuttumus; kiihkeys, intomielisyys, kiihko, ahnaus; kateus, mustasukkaisuus' | (1544) 30 esiintymää

- [A-I-110-[5MS-32:16]] mutta yllyti henen **kiwahuten** mwcalaijsten Jumalain cautta.

- [A-I-288-[PS-79:5]] HERRA / quinga cauuan sijs sine tadhōt wihaijnēn olla? ia sinun **kijwauxes** annat pala ninquin Tulen?
- [A-II-663-[JAK-3:16]] cusa **Kijuaus** ia Rijta ombi, sielle ombi Secaseuraus
- [A-I-171-[JES-63:15]] Cussa nyt ombi sinun **Kiwautes**, ja sinun woijmas?
- [A-II-647-[HEB-10:27]] yxi hirmulinen Domion Odhotus / ia Tulen **Kijuaus** / ioca ne wastanseisoiat ylessöueinen ombi
- [A-II-513-R] **Kijuaus** ombi sencaltainen halu, iolla ninquin Auio Mies yxin tacto Emendens racasta

Johdos adjektiivista (⇒) *kiivas*. Ortografisista syistä pitkä- ja lyhytvokaalisia asuja on mahdotonta erottaa luotettavasti toisistaan.

► VKS 1994 *kiivaus*; Jussila 1998 *kiivaus*.

kiivetä → sisälkiivetä

kiivoitella v. 'kiivastua, vihastua' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-261-[PS-37:1]] Ele **kiuoittele** ninen Pahain ylitze

Johdos samasta vartalosta, joka sisältyy substantiiviin (⇒) *kiiva* ja adjektiiviin (⇒) *kiivas*. Murteissa vastaava verbi tunnetaan vain Länsipohjasta.

► VKS 1994 *kiivotella*; SMS 2022 *kiivoitella*.

kikuri s. 'joukko, porukka, joukkio' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-421] ANna HERRA / caikiwaldias Jumala sinun Canssas Perkeleiset **kicurit** weltte / ja sinua HERRA yxines / puchtalla mielelle seurata
- [A-II-360-[AP-17:5]] Mutta ne wskomattomat Juttat site cadhettit / ia wedhit tygens mutomit Coiri Joutowäeste / ia cokosit ychten **Kicurin** / ia nostit Capinan Caupungis
- [A-III-396-[PS-119:61]] Ninen Jumalattomain **Kicuri** raatele minua

Harvinainen murrekana tunnetaan Lopelta. Laajempi levikki on samakantaisella *kikas*-sanalla, josta on kasan, rykelmän ja joukon merkityksessä tietoja Varsinais-Suomen ylämaan, Satakunnan ja Hämeen murteista. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Mahdollisesti se kuuluu varianttina germaanisiperäisen *kyäs*-, *kyäs*-sanana yhteyteen. Tämän lähtömuodoksi on rekonstruoitu kantagermaanin **skukkaz* tai **skukaz*, joka merkitsee kuhilasta. Suomen murteiden *kyäs* merkitsee ensisijaisesti juuri kuhilasta, mutta se tunnetaan myös ihmisjoukon nimityksenä. Myös balttilaista alkuperää on pidetty mahdollisena, mutta tällä selityksellä ei ole nykyään kannatusta.

► SKES 1958 *kyäs*; SSA 1992 *kyäs*; VKS 1994 *kikuri*; LÄGLOS 1996 *kyäs*; SMS 2022 *kikas*, *kikuri*; Junttila 2015 111.

kikurtaa v. 'yhdistää, liittää yhteen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-465-[JES-5:18]] We nijlle, quin heitens **kicurtauat** irtasten Noorarin cansa, wärytte tekemen

Johdos substantiivista (→) *kikuri*.

► VKS 1994 *kikurtaa*.

kilisepä a. 'kilisevä, helisevä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-483-[1KOR-13:1]] yxi **kilisepä** Culcoinen

Verbin *kilistä* vahva-asteinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Verbillä tai ainakin sen vartalolla on vastineita useissa lähisukukielissä, ja se on selitetty johdokseksi helinän ääntä jäljittelevästä onomatopoeettisesta vartalosta. Agricolalla *kilistä* ei esiinny persoonamuotoisena.

► SKES 1955 *kili²*; SSA 1992 *kilistä*; VKS 1994 *kilisevä*; EES 2012 *kilama*; NES 2020 *kilistä*.

kilju s. 'karjunta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-689-[ILM-10:2]] [Enkeli] hws i swrella änelle ninquin Jalopeuran **Kiliulla**

Takaperoisjohdos verbistä (→) *kiljua*. Agricolalla esiintyy samassa merkityksessä myös (→) *kiljuus*.

► VKS 1994 *kilju*.

kiljua v. 'metelöidä, huutaa, parkua, karjua, ulvoa'
(1544) 11 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-317-[PS-74:4]] Sinun wiholises **kiliuuat** sinun Honeisas / ia asettauat heiden Epeiumalans ninen siselle.
- [A-III-639-[JOEL-3:16]] Ja HERRAN pite Zionist **kiliuman** / ia andapi Jerusalemist cwlla henen änens
- [A-III-646-[AM-3:4]] **Kiliuco** Jalopeura metzäs / coska ei henelle Roca ole?
- [A-I-379] ne nelkeiset Sudhet **kiliughit** tulisoijtolla

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos huutamisen ääntä jäljittelevästä onomatopoeettisesta vartalosta.

► SKES 1955 *kiljua*; SSA 1992 *kiljua*; VKS 1994 *kiljua*, *kiljuva*; EES 2012 *kiljuma*; NES 2020 *kiljua*.

kiljuus s. 'karjunta' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-746-[SAK-11:3]] Cwllan ninen Jalopeurain penickain **kiljuus**

Johdos verbistä (→) *kiljua*. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kilju*.

► VKS 1994 *kiljuus*.

kiljuva *a.* 'karjuva' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-614] se ryme hengi ymberikieupi, sinun Seurakunnas Canssan seassa, ninquin **kilijuua** Jalopeura
- [A-III-30] Siehen mōs Perkele aina öte ia peiue achkeroitze / ninquin **kiliuua** Jalopeura / meite hucataxens
- [A-III-708-[SEF-3:3] Henen Pāmiestens ouat henes ninquin **kiliuuat** Jalopeurat / ia henen Domarins Sudhet ectona

Verbin (⇒) *kiljua* partisiippimuoto, joka on kiteytynyt adjektiiviksi erityisesti ilmauksessa *kiljuva jalopeura*. Tämä on Perkeleen vertauskuva.

► VKS 1994 *kiljuva*; Häkkinen 2007a SJ 49 10.

kilpa → **kilvan**

kilpi *s.* 'kilpi, levymäinen suojavaruste; (kuv.) turva, suoja, apu; vaakunakilpi, vaakuna' (1544) 42 esiintymää, myös Westh

- [A-III-257-[PS-35:2]] Temma **Kilpi** ia Keihes, ia ylesnouse minua auttaman
- [A-I-200-[PS-33:20]] Meiden Sielut odottauat HERRAN ielkin / hen ombi meiden Apum ia **Kilpem**.
- [A-I-254] Wscon **kilpi**, eij teghe wilpi
- [A-II-391-[AP-28:11]] puriectima me matkaham Alexandrian Hahdesa – – ionga **Kiluen** merki oli Castor ia Pollux

Sanalla on vastineita virossa ja saamessa. Se on todennäköisesti vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **χlibō* edustaa mm. muinaisnorjan *hlíf*. Tämä merkitsee soturin suojavarustusta, etenkin kilpeä tai kypärää. Myös toista germaanista lainalähdettä on esitetty.

► Lindström 1859 162; SKES 1955 *kilpi*; Mäkeläinen Vir. 1978 208–212; SSA 1992 *kilpi*; VKS 1994 *kilpi*; LÄGLOS 1996 *kilpi*; NES 2020 *kilpi*.

kilvan *adv.* 'kilvan, kilpaa, kisaillen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-476-[IKOR-9:00]] Ninquin yxi **Kiluan** iooxeua, se ioca ohitze iooxe

Substantiivin *kilpa* yksiköllinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. *Kilpa* ei esiinny Agricolalla taipuvana substantiivina. Sanavartalo on lainautunut suomesta eräisiin sukukieliin, mutta sillä ei ole tunnettuja etymologisia vastineita. Sanavartalon alkuperä on toistaiseksi epäselvä. Yksi mahdollisuus on, että se kuuluu germaanisperäisen (⇒) *kilpi*-sanan yhteyteen. Tässä tapauksessa äännehistoriallisesti todennäköisintä olisi, että sanavartalo olisi ensin tullut käyttöön (⇒) *kilvoittaa*-, *kilvoitella*-tyyppisessä verbissä ja *kilpa* olisi tästä muodostettu takaperoisjohdos. *Kilvoittelu* viittaa vanhassa kirjakielessä usein taistelemiseen.

► SSA 1992 *kilpa*; VKS 1994 *kilvan*; NES 2020 *kilpailu*.

kilvoitella, kilvotella v. 'taistella, sotia (myös kuv.); ponnistella, pyrkiä johonkin hengellisessä elämässä; kilpailla; väitellä, keskustella' | (1544) 19 esiintymää, myös Westh

- [A-I-236-[JUDIT-16:8]] eijke ialot Kempit henen wastans **kilwoittellet**
- [A-I-811] senpälle / ette me miehulisesta wahwasa wscosa / nin quin Christilisten sotamiesten tulepi **kilwoijteleman** / lujasti pysysim
- [A-II-556-[KOL-1:28]] ette me saattaisim iocaitzen Inhimisen teudhelisexi Christuses Jesuses, Johonga mine mös pyrijn, ia **kiluoittelen**
- [A-III-465-[JES-5:22]] We nijlle, quin – – **kiluoitteluat** iomahan
- [A-II-361-[AP-17:17]] [Paavali] **kiluotteli** Judasten ia nijnen Jumalallisten cansa Sinagogisa

Johdos substantiivista *kilpa* tai mahdollisesti suoraan tämän taustalla olevasta germaanisperäisestä lainavartalosta (→ *kilvan*).

► VKS 1994 *kilvoitella*.

kilvoittaa v. 'ponnistella, pyrkiä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-209-[LK-13:24]] **Kiluoittacat** sen achtan portin cautta siselkeudhe

Johdos substantiivista *kilpa* tai mahdollisesti suoraan tämän taustalla olevasta germaanisperäisestä lainavartalosta (→ *kilvan*).

► VKS 1994 *kilvoittaa*.

kilvotus, kilvoitus s. 'taistelu, kamppailu (myös kuv.); ahdistus, tuska, piina; kristityn elämä ja vaellus' | (1544) 15 esiintymää, myös Westh

- [A-I-699] ettes raskitzisit minun sinne cutzua / cussa eij ole ychteken **kiluotusta** / eij töte / eijke waara
- [A-II-10-R] Oikiuden **kiluotus** wärytte vastaan
- [A-I-863] Hänen pinansa, **kiluotuxensa**, ia verelisen, hiotuxen tädhen
- [A-II-652-[HEB-12:1]] iooskam Kersimisen cautta sijne **Kiluoituxes**, ioca meiden eten pandu on

Johdos verbistä (→ *kilvoittaa*).

► VKS 1994 *kilvoitus*.

kimalainen s. 'mehiläinen; heinäsiirkka' | (1548) 5 esiintymää

- [A-III-387-[PS-118:12]] He ymberipiritteuet minua ninquin **Kimalaiset**
- [A-III-438] **Kimalainen** Yrtist Hake. Medhen ia hunaian
- [A-II-26-[MT-3:4]] olit henen rocans **kimalaiset**, ia metze honaia

Sanalla on ainakin likimääräisiä vastineita useissa lähisukukieliissä. Sekä suomen murteissa että sukukieliissä se voi tarkoittaa myös metsämehiläistä. Sana on selitetty johdokseksi hyönteisen kimeää surinaa jäljittelevästä vartalosta (→ *kimisevä*).

Toisaalta sille on esitetty myös slaavilainen ja balttilainen lainaetymologia. Sanan alkuperä on kiistanalainen. Äänteellisen motivaation pohjalta olisi ymmärrettävää, että sana voi viitata erilaisiin kimeää ääntä pitäviin hyönteisiin.

► SKES 1955 *kimalainen*; Kettunen Vir. 1957 94–97; SSA 1992 *kimalainen*; VKS 1994 *kimalainen*; EES 2012 *kimalane*; Vaba 2013 208–210; NES 2020 *kimalainen*.

kimalais honaja s. 'hunaja' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-242-[LK-24:42]] he panit henen etens Cappalen paistetu Cala, ia iotain **Kimalais honaiata**

Substantiivien (→) *kimalainen* ja *honaja* (→ *hunaja*) muodostama sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kimalaishunaja*; Toropainen 2017 51.

kimbeli → **cimbeli**

kimisevä a. 'helisevä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-224-[PS-150:5]] kijtteket hende **kijmisewellä** Cimbelill

Verbin *kimistä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Verbi ei esiinny Agricolalla persoonamuotoisena, mutta sillä on vastine karjalassa. Verbi on johdos kimeää ääntä kuvaavasta vartalosta, jonka muita johdoksia ovat esim. *kimeä* ja *kimakka*. Nämä eivät esiinny Agricolan kielessä. Agricolalla esiintyy *kimisevän* rinnalla myös samantapainen adjektiivi (→) *kymisevä*, joka voi olla takavokaalisen partisiipin (→) *kumiseva* variantti.

► VKS 1994 *kimistä*; Jussila 1998 *kimistä*.

kimppu, kimppo s. 'joukko, lauma; seura, yhteys' | (1544) 5 esiintymää, myös UpsE ('nippu')

- [A-III-299-[PS-64:3]] Peite minua ninen Pahoin cocouxist, ninen Pahantekiedhen **Kimbusta**
- [A-I-573] ette mine wipysin ja pysysin sinun salaijsen rumijs pyhes **kimposa** ja seuras

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Vastineita on aiemmin esitetty myös etäsukukielistä, mutta itämerensuomen sana ei rakenteensa vuoksi ainakaan sellaisenaan voi olla kantasuomalaista vanhempi. Sanan etäisempi alkuperä on selvittämättä. Se on lainautunut suomenruotsiin asussa *kimpo*, ja tämä voi selittää Agricolan käyttämän variantin *kimppo*.

► SKES 1955 *kimppu*; SSA 1992 *kimppu*; VKS 1994 *kimppu*; EES 2012 *kimp*; NES 2020 *kimppu*.

kipeltyä v. 'kiivastua' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-19-[UT-E]] catzocan ettei hen tuimasti **kipelly**

Johdos samasta vartalosta, johon perustuu adjektiivi *kipeä* (→ *kipiä*). Virossa samasta vartalosta johdettu *kibeldada* merkitsee 'kirvellä, syyhytää'.

► SSA 1992 *kipeä*; VKS 1994 *kipeltyä*.

kipeys s. 'sairaus, tauti' | (1544) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-I-716] monein **kipeydhēn**, taudhein, ia saijraudhen cautta, meiden rumin ia lihan waijuat

Johdos adjektiivista (→) *kipiä*, *kipeä*.

► VKS 1994 *kipeys*; Jussila 1998 *kipeys*.

kipinä s. 'kipinä, pieni, hetken palava t. hehkuva kappale, säen' (myös kuv.) (1544) 3 esiintymää, myös Westh (*kipenä*)

- [A-I-531] ninquin yxi pieni **kipine** tuhasa
- [A-I-506] Sinua hartasta me rucolema / ettes – – sen wehen sytytettyn wscon **Kipinan** / aijna enemīn ja enemīn yleshehutaĩsĩt

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Saman sanan toinen variantti, joka on tullut kirjakieleen 1700-luvulla, on *kypenä* tai *kyven*, ja tälläkin on vastineita lähisukukielissä. Sanan etäisempi alkuperä on selvittämättä. Vastineita on aiemmin esitetty myös eräistä etäsukukielistä, mutta nämä rinnastukset on myöhemmin hylätty. Yksi mahdollisuus on, että se on samaa juurta kuin (→) *kipiä*, jolloin yhdistävänä merkitystekijänä on hehkuvan kappaleen aiheuttama kipu.

► SKES 1955 *kipinä*; SSA 1992 *kipinä*; VKS 1994 *kipinä*; EES 2012 *kibe*¹; NES 2020 *kipinä*.

kipiä a. tai s. 'kipeä, sairas, kipua tunteva, tuskainen' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-719] hen on **kipia**
- [A-II-47-[MT-10:8]] **Kipiet** techket teruexi, Spitaliset puhdistaca
- [A-II-339-[AP-9:37]] Nin se tapachtui siihen aican / ette se oli **kipiä** ia cooli
- [A-III-29] Piteiehen asiast ia Sairasten eli **Kipiedhen** oppimisesta.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Sen etäisempi alkuperä on kiistanalainen. Saman vartalon johdokseksi on selitetty *kipakka*, ja vartaloa on arveltu alkuperältään deskriptiiviseksi. Toisaalta kuitenkin *kipakka* tai *kivakka*, jotka eivät esiinny Agricolan kielessä, on yhdistetty etymologisesti sanaan (→) *kiivas*, joka nykykäsitksen mukaan on vanha balttilainen laina.

► SKES 1955 *kipeä*; SSA 1992 *kipeä*; Ritter 1993 91; VKS 1994 *kipeä*; LÄGLOS 1996 *kiivas*; EES 2012 *kibe*²; NES 2020 *kipeä*.

kippari → **skippari**

kippunta → **skippunta**

kip|u, -o s. 'fyysinen tuska, särky, kivistys, poltto; tauti, sairaus, vamma; psyykkinen tuska, sisäinen ahdistus, piina, hätä' | (1544) 67 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-11] Ilman **kiuuta** sine elä szaa. ios sine teghet quin mine manaa
- [A-III-504-[JES-53:3]] [Jeesus oli] **kipua** ia Sairautta teunens
- [A-I-241-[JES-26:17]] Ninquin wastoinoleua / cosca hen io synnyttemen pite / Nin hen hooli / ia hwta **kiwuijllans**
- [A-II-438-[ROM-9:2]] minulla ombi swri, mureh, ia alinomainen **kipu** Sydhemeseni
- [A-I-718] Ole henen tukens ja turuans / caikissa tuskissa / ja lijatecki nyt tesse **kiwosa**

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on johdos samasta vartalosta, johon perustuu adjektiivi (→) *kipiä*. Agricolalla *kipu* esiintyy myös perusosana yhdys-sanoissa (→) *sydämenkipu*, *vatsankipu*.

► SKES 1955 *kipeä*; SSA 1992 *kipu*; VKS 1994 *kipu*; NES 2020 *kipu*.

kiristellä v. 'kiristellä (hampaitaan), väännellä suutaan (vihasta tai tuskasta)' (1548) 4 esiintymää

- [A-II-333-[AP-7:54]] Coska he sis näme cwlit / keui se lepitze heiden sydhemes / ia **kiristelit** Hambaitans hende watan.
- [A-III-466-[JES-5:29]] He kiliuuat ninquin Jalopeurat – – He **kiristeleuet** ia Saalijn temmauat
- [A-II-135-[MK-9:18]] [Riivattu] Waachtupi, ia **kiristele** hambaiillans

Johdos verbistä (→) *kiristää*.

► VKS 1994 *kiristellä*.

kirist|ys, -ös s. '(hampaiden) kiristys, tuskan aiheuttama irvistely' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-41-[MT-8:12]] Sielle pite idku / ia hammasten **kiristös** oleman.
- [A-II-84-[MT-22:13]] Sielle pite oleman idku, ia hambain **kiristus**
- [A-II-96-[MT-25:30]] sielle pite oleman idku ia hambain **kiristos**.

Johdos verbistä (→) *kiristää*. Agricolan esiintymistä valtaosa on kirjoitettu takavokaalisiksi, mutta oikea lukutapa on ilmeisesti etuvokaalinen, koska kukaan muu kirjoittaja Agricolan lisäksi ei ole käyttänyt sanasta takavokaalisia muotoja. Agricolan kaikissa esiintymissä on sama kollokaatio *itku ja hampaiden kiristys*.

► VKS 1994 *kiristys*.

kiristää v. 'kiristää (hampaita), irvistellä, esiintyä uhkaavasti suutaan väännellen' (1551) 1 esiintymä

- [A-III-570-[VLT-2:16]] Caiki sinun Wiholises iruitleteuet suullans sinua watan – – ia **kiristueuet** hambaitans

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi *kireä*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä. Adjektiivilla tai ainakin sen vartalolla on vastineita sekä lähi-että etäsukukielissä. Kantavartalo lasketaan kuuluvaksi vanhaan perintösanastoon. Adjektiivi *kireä* on tullut kirjakieleen vasta 1700-luvulla.

► SKES 1955 *kireä*; UEW 1988 666; SSA 1992 *kireä*; VKS 1994 *kiristää*; NES 2020 *kireä*.

kirja s. 'kirja, sidottu kirjallinen tuote, kirjoitettu kokonaisuus, kirjoitus; kirjakäärö; Raamattu t. Raamatun kirja; kirjan tai kirjoituksen sisältö, kirjoista saatavat tiedot, oppi, kirjasisivistys; virallinen asiakirja, velkakirja; elämän kirja, taivaassa oleva kirja, johon on kirjoitettu kaikkien ihmisten nimet, elämänvaiheet ja teot; kirje (myös kuv.)' | (1544) 117 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-93] ota taji **Kiria**, ia wisust lue
- [A-I-98] Ele polghe **Kiria** quin Sica. waicka henes on wehe wica
- [A-II-15] Nyt ette temen Maan kieli oli ennen neite aicoija / iuri wähe / ia lehes ei miteken **kirioisa** eli pockstauisa prucattu taicka harioitettu.
- [A-II-682-[ILM-6:14]] Ja Taiuas kiemerysti ninquin kämerettu **Kiria**
- [A-III-734-[SAK-5:1]] mine ylesnostin minun Silmeni, ia – – sijnä oli yxi Lendeue **Kiria**
- [A-I-833] pyhe **kiria** lupapi
- [A-II-12-[UT-E]] temen Udhen Testamentin **Kiria** iaetan monijn pienihi **kirioin**
- [A-II-15] TEsse nyt sinulle ombi – – sen Uden Testamentin **Kiriat**
Somenkielille wlostulkitudh / politain Grecain / politain Latinan / Saxain ia Rotzin **kirioista**
- [A-II-265-[JH-7:15]] Juttat ihmectelit sanoden, Quinga teme **Kiria** taita ettei hen ole oppenut?
- [A-II-216-[LK-16:7]] [Velalliselle:] Ota sinun **kirias**, ia kirioita cadhexankymende
- [A-I-122-[2MS-32:32]] [Herra] poijspyhi mjnua sinun **kiriastras**, iohongas minun kirioijtit
- [A-II-499-[2KOR-3:2]] Te oletta meiden **Kirian** meiden Sydhemise kirioitetut
- [A-II-671-[ILM-1:12]] Ja mites näet / se kirioita ycten **Kirian** ia lehäte nijlle Seuracunnille

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä, joskin näiden välillä on merkityseroja. Kirjan ohella sana voi merkitä kirjainta, kirjoitusta, kuviota tai koristetta. Myös suomen *kirja*-sanalla on koristekuvion merkitys, ja tähän perustuvat verbit *kirjailla* ja *kirjoa*. Sanan alkuperäinen merkitys lieene ollut 'piirto, merkki, kuvio, koriste'. Itämerensuomen *kirja*-sanalla ei ole vastineita etäsukukielissä; saamen *girji* on lainaa suomesta. Sanan etäisempi alkuperä on toistaiseksi selvittämättä. Sannalle esitetyt slaavilaiset lainaetymologiat ovat semanttisesti tai äänteellisesti epäuskottavia. Agricolalla *kirja* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *abc-*, *ero-*, *eroitus-*, *esikuvain-*, *ilmestus-*, *kihlaus-*, *kiitos-*, *käsi-*, *laki-*, *lähetys-*, *muisto-*, *pää-*, *rukous-*, *velka-*, *ylistöskirja*.

► Rapola 1942–1943 Suomi 101 141; SKES 1955 *kirja*; Hakulinen 1969 63–66; SSA 1992 *kirja*; VKS 1994 *kirja*; EES 2012 *kiri*; NES 2020 *kirja*; Saarikivi SUST 275 278–280.

kirjainen s. 'kirjakäärö' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-689-[ILM-10:2]] oli henen Kädhesens auoin **Kiriainen**

Johdos substantiivista (→) *kirja*.

► VKS 1994 *kirjanen*.

kirjakammio s. 'kirjasto' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-20-[MT-E]] se sama Hebraican Ramattu wiele tehen peiuen asti Caesarian **kiriacammios** pideten

Substantiiveista (→) *kirja* ja (→) *kammio* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kirjakammio*.

kirjamies s. 'oppinut' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-364-[AP-18:24]] [Apollos oli] melke puhelias Mies, ia ialo **Kiriamies**

Substantiiveista (→) *kirja* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kirjamies*.

kirjanen → **kirjainen**

kirjanoppenut s. 'kirjanoppinut, juutalainen opettaja ja lainoppinut'
(1544) 72 esiintymää

- [A-I-85-[MT-2:4]] Ja annoij hen cootta caiki ne ylimeijset papit / ia **kirianoppenuuat** Canssan seghas / ia kyseli heilde / cussa Christus syndymen piti
- [A-II-86-[MT-23:2]] Mosesen stolilla istuuat **kirianoppenuet** / ia Phariseuset.
- [A-II-44-[MT-9:3]] Ja catzo / mutamat **kirianoppenuist** sanoit keskenens / Tämä pilca Jumalata.
- [A-II-322-[AP-4:6-7]] Mutta toisna peiuen tapachtui / ette heiden Ylimeiset ia Wanhimat / ia **Kirianoppenut** Jerusalemis – – cokosit heidens ia asetit heite Keskellens
- [A-III-537-[JER-8:8]] se on quitengi sula walhe, mite ne **Kirianoppeneet**, sääteuet

Substantiivista (→) *kirja* ja verbin (→) *oppea* partisiippimuodosta muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla viidesti myös sanaliitoksi kirjoitetuina. Partisiipin taivutus edustaa vaihtelevasti useaa eri tyyppiä.

► Rapola 1965 164–166; VKS 1994 *kirjanoppinut*.

kirjanoppi s. 'kristinopin tutkiminen ja tunteminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-653-654] ette mine **kirianopisa** hyuesti tottuijsin, sinua tundemahan ja racastamahan

Substantiiveista (→) *kirja* ja (→) *oppi* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kirjanoppi*.

kirjanrahtu s. 'kirjainmerkki' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-615–616] **Kirianradhut** he opettauat, mutta sine ymmerdhyxen auaijat

Substantiiveista (→) *kirja* ja (→) *rahtu* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliittona.

► VKS 1994 *kirjanrahtu*.

kirjantaitamaton a. 'oppimaton' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-322-[AP-4:13]] [Pietari ja Johannes] olit oppemattomat, ia **Kiriantaitamattomat** Miehet

Substantiivista (→) *kirja* ja verbin (→) *taitaa* kielteisestä partisiipista muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kirjantaitamaton*.

kirjoitella v. 'kirjoittaa, panna paperille, merkitä muistiin; kertoa, kuvailla (kirjallisesti); liittää yhteen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-657-[JAK-E]] [Jaakob kirjeensä] on sijtte Paperin päle **kirjoitellut**
- [A-II-415] Sitelehin he **kirjoittele** sen wlkonaisen Christitudhen waeldamisen
- [A-I-492] **Kirjoittele** meiden Sydhemen, sinun cansas, Jesusen Christusen cautta

Johdos verbistä (→) *kirjoittaa*.

► VKS 1994 *kirjoitella*.

kirjoitettu a. 'kirjoitettu, kirjallisesti vahvistettu, laissa määrätty' (1544) 2 esiintymää

- [A-II-3] Nin mös ombi se USI TEstamenti yxi **kirjoitettu** kiria / iossa Euangelium / ia Jumalan Lupaous seisouat
- [A-I-223-[PS-149:9]] Heiden curckuns pite Jumalata ylistemen – – Ja tekemen heillen sen **kirjoitetun** Oijkeudhen

Verbin (→) *kirjoittaa* passiivinen partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy yleisemmin taivutusparadigmaan kuuluvana.

kirjoitos → **kirjoitus**

kirjoittaa, kirjottaa v. 'kirjoittaa, esittää kirjallisesti; merkitä muistiin, tallentaa kirjallisessa muodossa (myös kuv.); kuvailla, kuvata sanoin, kertoa kirjallisesti; merkitä (viralliseen) luetteloon, luetteloida; säätää, määrätä; allekirjoittaa, vahvistaa allekirjoituksella' | (1543) 329 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-3] ENELISET CAXENELISET Nein **kirioytätan** Nein Luetan
- [A-III-178-[JH-19:23]] Mite mine **kirioitin** sen mine **kirioitin**
- [A-II-6] Euangelium macta lyhyt ia pitke Puhe olla / ia yxi lyhykeisesta / ia toijnen pitkesti macta sen **kirioita**.
- [A-I-143-[JER-31:33]] Mine tahdon – – **kirioitta** [lakini] heiden mieleens
- [A-II-195-R] Tesse Lucas rupe **kirioitaman** Christusen Waelusta Jerusalemin pein
- [A-II-19] Somen Makunda – – Seitzemen Päruchtinan Länein iaetan ninquin Jacobus Zeiglerus Landanus **kirioittapi**.
- [A-I-313-[1KN-3:8]] [Sinun kansasi] njn ylenswri on, etteij kengen lukea, eli **kirioitta** paliowdhen tädhen taidha
- [A-II-198-[LK-10:20]] iloitkat paramin ette teiden Nimen ouat **kirioitetut** Taiuahis
- [A-I-152-[DAN-9:13]] Ninquin **kirioijtettu** ombi Mosesen laisa
- [A-II-315-[AP-1:20]] Sille se on **kiriotettu** Psaltari Ramatus / Henen Cotons pite tuleman kylmille / Ja ei pide oleman sijne asuijanda.
- [A-I-137-[NEH-9:38]] me itze teemme lijton, ia **kirioijtamma**

Johdos substantiivista (→) *kirja*. Agricolalla *kirjoittaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *edes-*, *sisälle-*, *ulos-*, *yleskirjoittaa*.

► VKS 1994 *kirjoittaa*.

kirjoittaja s. 'kirjailija, kirjoittaja; kirjuri; (kaupungin) sihteeri' | (1548) 4 esiintymää

- [A-III-274-[PS-45:2]] Minun Kielen on ydhen hyuen **Kirioittaian** Kynä
- [A-III-563] Jeremian Paluelian ia **Kirioittaian**, Baruchin
- [A-II-367-[AP-19:35]] **Kirioitaija** hilitzi Canssan
- [A-III-588-R] Paimeniten cautta ymmerten / Kuningat / Domarit / Papit / Prophetat / Opetaiat ia **Kirioittaijat** / ioinen hallus Walda on annettu

Johdos verbistä (→) *kirjoittaa*. Agricolalla *kirjoittaja* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *lainkirjoittaja*.

► VKS 1994 *kirjoittaja*.

kirjoittaminen s. 'kirjoitettava, mitä voisi kirjoittaa' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-384-[AP-25:26]] coska henen asians wisumasti olis tutkittu / saisin iotakin **kirioitamista**
- [A-II-628-[2JH-1:12]] Olis minulla palion teille **kirioittamista** / Mutta em mine tactonut breiuille ia plekille

Johdos verbistä (→) *kirjoittaa*.

► VKS 1994 *kirjoittaminen*.

kir|joitus, -jotus, -joitus s. 'kirjoitus, kirjallinen tuote, kirjoitettu tai painettu teksti, kirjoitelma, kirja, kirje; pyhä teksti, Raamatun teksti, Jumalan ilmoitus' (1544) 34 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-160-[LK-E]] Lucas oli Antiochias yxi Läkeri, ninquin henen **Kirioituxens** osottauat
- [A-III-482-[JES-38:9]] Ezechian Judan Kuningan **Kirioitus** sittequin hen Taudhistans parani.
- [A-III-603-[DAN-12:4]] insigla näme **Kirioituxet**, Haman siihen wimeisen aicahan
- [A-II-667-[JUD-1:3]] pidhin mine sen tarpelisna / teite **Kirioitoxella** manata / Ette te vskon polesta kiluoitelisitta
- [A-II-12] Sille ette caiki **Kirioitus** Jumalalda wlosannettu ombi tarpelinen seke Opixi / nuchtexi / oijennoxexi / ette tauaxi
- [A-II-145-[MK-12:24]] Te exytte / Sille ettei te tiedhe **kiriotuxia** / eike JUMALAN auwu.
- [A-I-325-[JH-17:12]] Ja eij kengän nijste cadhonnut / mutta waan se cadhotettu lapsi / ette **kirioijtus** teutettemen piti.
- [A-II-314-[AP-1:16]] Sen **Kirioituxen** piti teutettemen / ionga pyhe Hengi ennen sanonut oli Daudin suun läpitze Judasesta

Johdos verbistä (→) *kirjoittaa*. Agricolalla *kirjoitus* esiintyy myös perusosana yhdys-sanoissa (→) *käsi-, päällekirjoitus*.

► VKS 1994 *kirjoitus*.

kirjot- → kirjoit-

kirkas a. 'kirkas, säteilevä, säihkyvä, hohtava, valoisa, valkoinen, loistava (myös kuv.); selvä, selkeä; kirkastunut, autuas, puhdistettu, pelastettu; ihana, kaunis' (1544) 37 esiintymää, myös Westh

- [A-I-662] ole meille **kircas** Techti, tesse purijetimises
- [A-II-715-[ILM-21:11]] sen walkeus oli caikeincalliman Kiuen motoinen / ninquin yxi **kircas** Jaspis.
- [A-III-657-[AM-8:9]] Sille aialla sanopi HERRA Jumala / tadhon mine Auringon Polipeiuest alaslaskia / ia Man **kircalla** peiuella pimittemen
- [A-II-701-[ILM-15:6]] ia wloslexit Templiste ne seitzemen Engelite – – puetetut puctalla ia **kirckalla** Lijnawattela
- [A-III-281-[PS-50:2]] Zionista yleskeupi, se **kircas** Jumalan paiste
- [A-I-96] on Oppi hywe **kirckas**, callis, quin Nisun iywe
- [A-I-263-[PS-12:7]] HERRAN puhet ouat **kircat** / ninquin cwrnittu hopia sawises crwsis
- [A-I-194] **kircat** martijrit kitteuet sinua wahaualla todistoxell
- [A-III-230-[PS-16:6]] Mine olen **kircan** Perimisen saanut

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä, mutta sitä on arveltu johdokseksi samasta äänteellisesti motivoidusta vartalosta, josta on muodostettu myös verbi *kirkua*. Tämä on tullut suomen kirjakieleen vasta 1800-luvulla, mutta sillä on sanavartalon vanhuutta osoittavia vastineita lähisukukielissä laajemmin kuin *kirkas*-sanalla. Adjektiiveja *kirkas* tai *kirkuva* saatetaan nykyäänkin käyttää sekä äänten että värien kuvaamiseen. Muutenkin eri aistien piiriin kuuluvien havaintojen nimitysten tiedetään voivan siirtyä alueelta toiselle.

► Hakulinen Vir. 1933 163; SKES 1955 *kirkas, kirkua*; SSA 1992 *kirkas, kirkua*; VKS 1994 *kirkas*; NES 2020 *kirkas*.

kirkastaa *v.* 'kirkastaa, tehdä kirkkaaksi poistamalla kuona, puhdistaa (myös kuv.); valaista, tehdä valoisaksi, sädehtiväksi, loistavaksi; juhlistaa; julistaa, tehdä tietäväksi; julistaa kunniaa' | (1544) 57 esiintymää, myös Westh

- [A-III-752-[SAK-13:9]] sen Colmanen Osan [Israelin kansasta] mine tadhon – – **kircasta**, ninquin Culta kircastetaan
- [A-I-571] pudhasta minua minun pahateghoijstani / ja **kircasta** minua minun synnisten /
- [A-II-466-[IKOR-4:00]] Ninquin teme loonolinen peiue Auringons ia walkeudhens cansa / caiki mite öö oli pimitteny / wastudest **kirkasta** / iulgista ia osotta.
- [A-I-540] **Kircasta** minua – – ijancaikisen walkeudhen kircaudhella
- [A-III-208-[PS-E:0]] Psalmit iuhlat **kircastauat**
- [A-II-283-[JH-12:27]] Ise **kirkasta** sinun Nimes
- [A-II-166-[JH-17:10]] caiki minun Omani ouat sinun / ia sinun omas ouat minun / Ja mine ole heisse **kircastettu**.

Johdos adjektiivista (→) *kirkas*.

► VKS 1994 *kirkastaa*.

kirkkaamast *adv.* 'kirkkaammin, loistavammin, säteilevämmän' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-678–679] sine sangen **kirkamast** – – edespaijstat, quin teme Auringo

Adjektiivin (→) *kirkas* komparatiivimuodon loppuheittoinen elatiivi, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kirkkaasti*.

kirkkaasti *adv.* 'kirkkaasti, loistaen, säteilevästi' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-113-[JES-9:2]] Se Canssa, ioca pimeydhens waelsi, näki swren Walkiudhen, ia ninen ylitze – – se **kirckasti** paisti

Adjektiivista (→) *kirkas* johdettu adverbi.

► VKS 1994 *kirkkaasti*.

kirkkaus s. 'kirkkaus, loiste, hohde; valo, valoisuus; kunnia, loisto, valta'
(1544) 61 esiintymää, myös Westh

- [A-II-490-[1KOR-15:41]] Toinen **kircaus** ombi Auringoisella / toinen **kircaus** ombi Cuulla / toinen **kircaus** Tehdheillä
- [A-II-375-[AP-22:9]] he näit **kircaudhen** ia peliestuit
- [A-II-499-[2KOR-3:7]] sille Wirgalla – – oli sencaltainen Kirckaus / nin ettei Israelin lapset maltanet catzoa Mosesen casuoin päle / henen casuoinsa **Kircaudhen** täden
- [A-I-406] LAijna caikiwaldias Jumala / ette sinun **kircaudhes** päijste / meiden pällen walkenis
- [A-II-375-[AP-22:6]] äkiste minun ymberiwalthaisi swri **kircaus** Taiuahast.
- [A-II-632-[HEB-1:3]] hen on henen Cunniaudens **Kircaus**
- [A-I-778] Me tunnustama sinun oleuan ylimeijses **kircaudhesa** ia cunniasa

Johdos adjektiivista (→) *kirkas*.

► VKS 1994 *kirkkaus*.

kirkkauttaa v. 'valistaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-608] [Että] sinun Euangeliumis Auringo, Christusen Cunnian, meillen walghistaijs, ia meiden mielet **kirkkauttaijs**

Johdos joko substantiivista (→) *kirkkaus* tai suoraan adjektiivista (→) *kirkas*.

► VKS 1994 *kirkkauttaa*.

kirkk|o, -u s. 'kirkko, jumalanpalveluksia varten tehty (ja vihitty) rakennus, seurakunnan kokoontumistila t. kokoontumispaikka; jumalanpalvelus, kirkonmeno; kristittyjen muodostama yhteisö, seurakunta; kirkkokunta; koko kristikunta'
(1543) 63 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-623-[HOS-10:1]] he rakendauat caunimat **Kircot**
- [A-III-15] [Tapa] ette Ylke ia Morsian **Kirckon** wiedheen
- [A-II-17] tehenasti / ombi tesse Hijppacunnasa ninquin muisaki Latinan Kieli **Kircoisa** / Seurakunnisa / ia Jumalan palueluxes alati ia enemitten prucattu – – Jota mös ne Wanhat **Kircon** Ramatudh / quin **kirkoissa** leuteen wiele nyt / iulkisesta todhistauat.
- [A-II-15] **Kircon** meno ombi mös iäristens tehenasti Latinan kielille njsse Makunnisa ia mös tesse prucatudh
- [A-II-333-R] Seuracunnan) Se on / Christicunda / ioca mös edespein vsein cutzutan **Kircko**
- [A-O-15] Se. II Sacramenti ombi Pyhe Rippi, **Kircon** Auamin, ia Synnein andexiandamisen
- [A-I-70] Jelken / Tuhaan / ia Heluntain. Ristin / Lutzian / **kirkkun** lain. Ensimeijnen Keskiwijcku. Himmurtain paastu lijcku.

- [A-I-852] Mine wscon ette yxi Christilinen **Kircko** ombi maan pälle /
se on / se ychteys / ia Lucu / eli caikein Christitudhen cokous /
iossa on yxi Jumala

Sana on ilmeisesti laina muinaisruotsin sanasta *kirkea*, jota nykyruotsissa vastaa *kyrka*. Tämä juontuu alkuaan kreikan adjektiivista *kyriakón* 'Herralta kuuluva, Herran oma'. Sama sana on lainautunut myös moniin suomen lähisukukieliin, esim. karjalan *kirikkö*, vatjan *tšerikko* ja viron *kirik*, ja kolmitavuisesta sanahahmosta päätellen nämä ovat lainautuneet pikemmin alasaksaa edeltäneestä muinaissaksista (*kirika*) kuin muinaisruotsista. Sekin on mahdollista, että suomen kaksitavuuinen *kirkko* on lainautunut keskialasaksasta. Variantti *kirkku* tunnetaan mm. Kymin murteessa. Agricolalla *kirkko* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *emä-*, *metsäkirkko*.

► Streng 1915 321; Hellquist 1939 *kyrka*; SKES 1955 *kirkko*; VKS 1994 *kirkko*; SSA 1995 *kirkko*; Koponen 1996 FS Nuutinen 91–95; Bentlin 2008a SUST 256 68–69; EES 2012 *kirik*; NES 2020 *kirkko*.

***kirkkolaki** s.

Kirkkolaki ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan genetiivialkuisena sanaliittona *kirkun laki* (→ *kirkko*).

► Jussila 1998 *kirkkolaki*.

kirkkomessu s. 'kirkon vihkimisjuhla tai sen vuosittainen muistojuhla' (1544) 3 esiintymää

- [A-I-16] Somen **kircomes**[su]
- [A-I-124-[1KN-8:0]] Salomonin Rucuu Jerusalem Templin wichkimises eli **Kircomessus**
- [A-II-276-[JH-10:22]] Nin tapachtui Jerusalemis **Kirkkomessu** / ia talui oli /

Substantiiveista (→) *kirkko* ja (→) *messu* muodostettu yhdyssana. Agricolan Rukouskirjan kalenteriin on kesäkuun 17. päivän kohdalle merkitty *Suomen kirkkomessu*, jolla tarkoitetaan Turun tuomiokirkon vihkiäisjuhlaa vuonna 1300.

► VKS 1994 *kirkkomessu*; H. Oja 2011 215–216.

kirkkoonottaminen s. 'kirkottaminen, synnyttäneen äidin ensimmäiseen kirkossakäyntiin liittyvä seremonia' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-2] IIII. **Kirckonottamisest.**

Substantiivien (→) *kirkko* ja (→) *ottaminen* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

► P. Lempiäinen 1969; VKS 1994 *kirkkoonottaminen*.

kirkku → kirkko

kirkonesimies s. 'seurakunnan vanhimmat' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-141] Ettes caiki **kirkonesimiehet** / Pispat / ia papit sinun sanohis / ia pyhän Elämen vahuistaisit ia kiniteisit.

Substantiiveista (→) *kirkko* ja (→) *esimies* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona, samoin Westhin kooodeksissa.

➤ VKS 1994 *kirkonesimies*.

***kirkonmeno** s. 'kirkollinen toimitus'

Kirkonmeno ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdyssanana, vaan ainoastaan sanaliittona (→ *kirkko*).

➤ VKS 1994 *kirkonmeno*; Jussila 1998 *kirkonmeno*.

kirkonpalvelija s. 'sananjulistaja, seurakunnan opettaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-575-[1TIM-E]] mingecaltaiset Personat pispat eli papit – – oleman pite. Nin mös ne **Kirconpalueliat**

Substantiivien (→) *kirkko* ja (→) *palvelija* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kahdesti myös sanaliittona.

➤ VKS 1994 *kirkonpalvelija*.

***kirkonvaras** s.

Kirkonvaras ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdyssanana vaan ainoastaan kerran sanaliittona.

➤ VKS 1994 *kirkonvaras*; Jussila 1998 *kirkonvaras*.

***kirkonvirka** s.

Kirkonvirka ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdyssanana vaan ainoastaan kerran sanaliittona.

➤ VKS 1994 *kirkonvirka*.

kiro s. '(jonkun tuottama tai manaama) onnettomuus, turmio; kirous, herjaus' (1544) 3 esiintymää

- [A-I-175-176-[VLT-3:65]] Anna heiden – – tutha sinun **kiros**
- [A-I-751] rijdhat / torat / pilcat / **kirot** / Coreudhet / ia monet mwdh epelukuijset tyhmydhet ioijlla me Inhimiset saastutamma
- [A-II-606-[1PT-3:9]] Ei costain paha pahalla, Eike **kirolla** kirotusta

Substantiivi voi olla takaperoisjohdos verbistä (⇒) *kirota*, tai sitten se edustaa vanhempaa, *kira*- tai *kiro*-tyyppistä vartaloa, joka on sekä *kiro*-substantiivin että *kirota*-verbin kantasana.

► VKS 1994 *kiro*.

kirolija s. 'kiroaja, herjaaja' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-843] [Marian] pahimat laittaijat, ja **kirolijat**

Johdos verbistä (⇒) *kiroilla*. On mahdollista, että toisen tavun vokaali ääntyy pitkänä kuten pohjalaismurteissa (*kiroolija*).

► VKS 1994 *kiroilija*; Jussila 1998 *kiroilija*.

kirolinen a. 'kiroileva, sadatteleva' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-357-[PS-101:0]] [Huovit] Nuriat ouat, **Kiroliset**, ylpiet, walecteliat

Johdos substantiivista (⇒) *kiro*.

► VKS 1994 *kirollinen*.

kir|olla, -oilla v. 'kirota, herjata, pilkata; parjata, panetella; toivottaa pahaa, manata; tuomita, hylätä' | (1544) 19 esiintymää

- [A-I-842] Teste sijs päteten / etteij yxiken raskaman täte Eijtije / ia Lasta **kirole** / quin ne iotca hulluijlla lughuijlla / Marian Psaltarella / Rosinkrantzille / ja monella Terue Marialla / hende palueleuat
- [A-II-64-[MT-15:4]] ioca **kirolepi** Iseens eli eitiens, henen pite colemalla cooleman
- [A-III-329-[PS-80:7]] Sine annat caiki meiden Napurin meite **kiroilla** / Ja meiden Wiholiset meite pilcata.
- [A-III-761-[MAL-2:2]] Nin minun pite ydhen Kirouxen teiden secan lehettemen / ia teiden Siugnauxet **kiroleman** / Ja / minun pite nijte **kiroleman** / ettei te tactoneet site sydhemen päle laske.
- [A-III-306-[PS-69:0]] Juttat hen [Jeesus] **kirole** ia poishylke

Johdos verbistä (⇒) *kirota*. On mahdollista, että toisen tavun vokaali on ääntynyt pitkänä (*kiroolla*).

► VKS 1994 *kiroilla*.

kiroominen s. 'kiroaminen, kirous' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-424-[ROM-3:14]] Kykermen wiha obi heiden Hwllens alla / Heiden suunssa ombi teunens **kiromista** ia haikeutta.

Johdos verbistä (⇒) *kirota*.

► VKS 1994 *kiroaminen*.

kirota v. 'kirota, tuomita, manata, vanhoa, toivottaa onnettomuutta; saattaa perikatoon, parjata, panetella, herjata, sadatella, lausua kirosanoja' (1544) 50 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-143-[MK-11:21]] Rabbi / catzo se Ficunapw iongas **kirosit** obi quiuettu.
- [A-III-549-[JER-20:14]] **Kirottu** olcoon se peiue / iona mine syndynyt olin
- [A-II-378-[AP-23:14]] Me olema sadhatuxilla meitem **kironeet** / ei ennen Einechte maistauan / quin me Paulin tapama.
- [A-I-627] CAikiwaldias / ijancaikinen Jumala / **kiroo** / peretti cadhota / ylesiuretta / ia tyhijexi tee / ja hama alimajisen heluettijn sööxe / caiki heiden neuuonsa
- [A-II-181-[LK-6:27]] Hyue puhucat nijste iotca teite **kirouat**
- [A-III-778-[3MS-20:9]] Joca Isens eli Eitens **kiropi** / sen pite colemalli coleman

Verbille on esitetty vastineita lähisukukielistä ja saamesta, mahdollisesti etäisemmistäkin sukukielistä. Sille on esitetty balttilainen lainaetymologia, mutta tätä ei nykyään pidetä uskottavana. Sanavartaloa *kiro-* on tapana pitää vanhana ja omaperäisenä. Verbi *kirota* sisältää ns. supistumaverbeille ominaisen johtimen, joka on ilmeisesti ollut käytössä vasta kantasuomesta lähtien. Agricolalla *kirota* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *pahastikirottu*, *vastaankirotta*.

► SKES 1955 *kiro*; UEW 1988 220–221; SSA 1992 *kiro*; VKS 1994 *kirota*; EES 2012 *kiruma*; Junttila 2015 111; NES 2020 *kirota*.

kirottu a. tai s. 'kirottu, kurja, viheliäinen' | (1544) 5 esiintymää

- [A-III-262-[PS-37:22]] Sille henen Siugnatusa pite Maan perimen / Mutta henen **Kirotunsa** pite ylesiwritettaman.
- [A-I-750] Me olema sangen cunniattomat / sinun swrdhen lahijaijs edheste / meillen **kirotuijllen** sinulda yldekyllä osotetudh
- [A-I-770] mine olen mös rickonut Cadhestoijsakymenes **Kirotuijsa** synnise

Verbin (→) *kirota* partisiippiinmuoto, jota on käytetty nominina. Sama muoto esiintyy usein myös liittomuodon osana.

kirotus s. 'kirus, rangaistus, tuomio, onnettomuus; kiroaminen, herjaus; kirottu, kirouksen alainen henkilö' | (1544) 15 esiintymää

- [A-II-524-[GL-3:13]] Mutta Christus ombi meite lunastanut Lain **kirotuxesta** / coska Hen oli yxi Kirus Meiden edesten
- [A-III-722-[HGG-1:0]] hen rangaitze Näliele ia caikinaisille **kirotuxilla**
- [A-II-467-[1KOR-4:00]] coska he sen saman mestasit / nin he lulit heidens sen **kirotuxen** weltenehens
- [A-I-843] [Uskoa vailla oleva on] teunens **kirotusta** ia laijtosta – – Jumalata wastian
- [A-II-467-[1KOR-4:00]] **Kirotus**) Grekixi se on Katharma eli Peripsema Marraswffri / Latinaxi Piaculum / cutzutun se Inhiminen / ioca ombi sencaltaisen pahan töön tehnyt / ette me lulema Jumalan seke Maan ette Inhimiset henen tedens kirouan ia pereti cadhottauan.

Johdos verbin (→) *kirota* konsonanttivartalosta *kirot-*. Suomen murteissa *kirota* on yleensä supistumaverbi, mutta se on osittain mukautunut myös supistumattomien verbien taivutukseen, esim. Myrskylässä *kirokoo tai siunakoo* 'kirotkoon tai siunatkoon'. Vartalon muoto voi vaihdella myös johtimen edellä (→ *kirous*).

► VKS 1994 *kirotus*; SMS 2022 *kirota*.

kirous s. 'kirous, tuomio, rangaistus, onnettomuus; soimaaminen, parjaus, herjaus, pilkka; kiroileminen, sadattelu, pahan toivottaminen; joku/jokin kirottu, kirouksen alainen henkilö' | (1544) 29 esiintymää

- [A-III-782] Moninaiset Siughnauhet annetan Lain piteueisille / ia **Kirous** ylitzekieumerille.
- [A-III-783-[5MS-28:15]] pite caiki nämät **Kirouxet** sinun ylitzes tuleman
- [A-II-663-[JAK-3:10]] Samasta Suusta Kitos ia **Kirous** wloskieuuet
- [A-I-261-[PS-10:7]] Henen suuns ombi teunens **kirouxita** / cawalutta / ia wiettelutta
- [A-III-562-[JER-44:22]] nijte Cauhistoxia / ioita te teit. Joista mös teiden Maa on autiaxi / ihmexi / ia **kirouxexi** tullut
- [A-II-524-[GL-3:13]] Mutta Christus ombi meite lunastanut Lain kirotuxesta / coska Hen oli yxi **Kirous** Meiden edesten

Johdos verbistä (→) *kirota*. Konsonanttivartalon (*kirot-*) loppu-*t* on äännelaillisesti kadonnut (vrt. *kirotus*).

► Rapola 1966 166–167; VKS 1994 *kirous*.

kirri a. 'kiukkuinen, häijy' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-109-[5MS-32:5]] Se **kirri** / ia heiju suku / heneste poijslangepi
- [A-II-593-[TIT-1:7]] Pispän tule nuchtettoman olla – – Ei Tylyn, ei **kirrin**

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Se on ilmeisesti laina ruotsin murteellisesta adjektiivista *kirrig* 'kärktyisä, kärsimätön'. Tämä on suomenruotsalainen johdos kirskuvaa, kitisevää tai valittavaa ääntelyä merkitsevästä verbistä *kirra*, joka perustuu kyseisen äänen jäljittelyyn. Suomen murteissa *kirri* tunnetaan esimerkiksi Varsinais-Suomen pohjoisosassa ja osassa Satakuntaa. Myös suomen sanan osalta erillistä deskriptiivistä alkuperää on pidetty mahdollisena.

► Streng 1915 65; SAOB 1935 *kirra*, *kirrig*; SKES 1955 *kirri*; SSA 1992 *kirri*; VKS 1994 *kirri*; SMS 2022 *kirri*.

kirrinen a. 'häijy, kapinallinen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-322-[PS-78:9]] yxi **kirrinen** ia cangia Sucu

Johdos adjektiivista (→) *kirri*. Myös kirrinen tunnetaan suomen murteissa esim. osassa Satakuntaa, Nurmijärvellä ja Mäntsälässä.

► VKS 1994 *kirrinen*; SMS 2022 *kirrinen*.

kirsi s. 'routa, ohut jääriite' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-13] wilut säädh. mine teen, sijrdhan [siirrän] **kirdet** ia iäädh
- [A-III-715] Keuen / Suuen / ia Sykysen / iouta iää / **kirdhen** ia Taluen.

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Aiemmin vastineita on esitetty myös etäsukukielistä ja altailaisten kielten puolelta, mutta nykykäsityksen mukaan itämerensuomen sana on vanha balttilainen laina, jota lainanantajataholla edustaa esimerkiksi liettuan verbi (*ap*)*skirsti* 'jäätyä'.

► SKES 1955 *kirsi*; Koivulehto 1979a 129, 132–133; SSA 1992 *kirsi*; VKS 1994 *kirsi*; Junttila 2015 93; NES 2020 *kirsi*.

kirves s. 'kirves, varrellinen hakkuu- ja veistotyökalu' (myös kuv.) | (1548) 4 esiintymää

- [A-III-317-[PS-74:5]] **Kirueet** näkyuet welkyuen ylehel, Ninquin metzes hacataisin
- [A-III-317-[PS-74:6]] Ja rickihackauat caiki henen Snickarincaunistoxet / seke Bijluil ette **kiruehille**.
- [A-II-27-[MT-3:10]] Nyt ombi mös **kirues** pandu puun iurele

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota lainanantajataholla vastaa liettuan *kirvis* ja latvian *cirvis*.

► Thomsen 1890 189; SKES 1955 *kirves*; SSA 1992 *kirves*; VKS 1994 *kirves*; EES 2012 *kirves*; Junttila 2015 89; NES 2020 *kirves*.

kirvottaa v. 'kirvoittaa, irrottaa, päästää irti, vapauttaa kahleista, vapauttaa (jonkun vallasta, herruudesta), lunastaa' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-217-[PS-146:8]] Herra hen **kirwotta** ne sidotudh
- [A-I-244-[PS-25:15]] hen **kiruotta** wercosta minun Jalcani.
- [A-III-302-[PS-102:21]] henen pite culeman nijnnen fangeidhen hoocauxet / ia **kirwottaman** ne Coleman Lapset.
- [A-I-203-[PS-34:23]] HERRA hen **kirwotta** henen palueliains sielut

Johdos verbistä *kirvota*, jolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on puolestaan johdos samasta kimpoamista merkitsevästä vartalosta, josta on muodostettu myös substantiivi *kirppu*. *Kirvota* ja *kirppu* eivät esiinny Agricolan teoksissa. Westhin koodeksissa on *kirvota*-verbin johdos *kirvotus*. Sanavartalon etäisempi alkuperä on epäselvä, mutta mahdollisesti kysymyksessä on äänteellisesti motivoitu, kuvaileva vartalo.

► Penttilä Vir. 1924 35–37; SKES 1955 *kirvota*; SSA 1992 *kirvota*; VKS 1994 *kirvoittaa*; NES 2020 *kirvota*.

kiskoa v. 'repiä, nyhtää irti, irrottaa' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-114-[MK-2:4]] Ja quin eiuet he woinuet hende lehestyue canssan tehden / nin he **kiskoit** honecten caton / ioissa hen oli / ia lepitzencaiwoit caton

- [A-III-676-[MIK-3:2]] Te **kiskotta** heiden Nahans heilde, ia Lihan heiden Luistans

Verbillä tai ainakin sen perusvartalolla on varmoja vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä mordvaan asti. Lisäksi on äännehistoriallisista syistä epävarmoja vastineita permiläiskielissä. Sanavartalo lasketaan vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *kiskoa*; UEW 1988 162; SSA 1992 *kiskoa*; VKS 1994 *kiskoa*; EES 2012 *kiskuma*; NES 2020 *kiskoa*.

kislev s. 'kislev-kuu, heprealaisen kirkkovuoden yhdeksäs kuukausi' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-737-[SAK-7:1]] Herran. Sana tapactui Zacharian tyge, Nelienden peiuen, sijte ydhexest Cwcaudhest, ioca **Chisleu** cutzutan

Sitaattilaina kuukauden hepreankielisestä nimestä *kislev*.

► VKS 1994 *kisleuvinkuu*.

kita s. 'kita, kitalaki, suu, kurkku; (kuv.) metelöitsijä, suunsoittaja' | (1544) 7 esiintymää

- [A-III-240-[PS-22:14]] Heiden **kitans** he auasit minua wastian, ninquin ratelia ia kilijuua Jalopeura
- [A-III-419-[PS-137:6]] Kijnitartucon minun Kielen minun **kitaani** / Ellen mine sinun päles muista
- [A-III-219-[PS-5:9]] heiden swsans ei ole miten Totuutta – heiden **kitans** ombi auoion hauta
- [A-I-304-[PS-140:12]] Yxi paha **Kita** ej pidhe menestymen maan pälle

Sanalla on varmoja vastineita useimmissa lähisukukielissä. Etäsukukielten puolelta on esitetty ainoastaan ugrilaiskielistä epävarmoja vastineita, jotka merkitsevät kitalakea. Koska muitakaan uskottavia selityksiä sanan alkuperästä ei ole annettu, se on etävastineiden epävarmuudesta huolimatta tapana lukea vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1955 *kita*; SSA 1992 *kita*; VKS 1994 *kita*; EES 2012 *kida*; NES 2020 *kita*.

kitinä s. 'kitinä, natina, kirskuminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-645-[AM-2:13]] Mine tadhon teiden seasan ydhen **kitinen** tedhä, ninquin iocu Ratias, Lychteit teunens, kitise

Johdos verbistä (→) *kitistä*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *kituma*.

► VKS 1994 *kitinä*.

kitistä v. 'kitistä, natista, kirskaa' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-645-[AM-2:13]] ninquin iocu Ratias, Lychteit teunens, **kitise**
- [A-III-689-[NAH-2:4]] Raattat Caduilla wieriuat, ia **kitiseuet**, matkoista

- [A-III-691-[NAH-3:2]] Sille sijnä cwllan ne Rooskat winisepä / Ja ne Pöret **kitiseuen** / Orhijt hirnuuat ia Rattat weryuet.

Verbillä on ainakin likimääräisiä vastineita useissa lähisukukielissä. Verbit ovat johdoksia kitisevää ääntä jäljittelevästä vartalosta, ja ne voivat olla myös erikseen syntyneitä.

► SKES 1955 *kitistä*; SSA 1992 *kitistä*; VKS 1994 *kitistä*; EES 2012 *kidisema*; NES 2020 *kitistä*.

kitua v. 'kitistä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-634-[JOEL-2:5]] [Heinäsiirkat] hyppeuet ylhel Woorein päle, ninquin Rattat **kituisit**

Johdos samasta äänteellisesti motivoituneesta vartalosta kuin verbi (→) *kitistä*. *Kitua* tunnetaan suomen murteissa tässä merkityksessä mm. osassa Satakuntaa ja Pohjanmaata.

► VKS 1994 *kitua*; SMS 2022 *kitua* [kartta].

kituma s. 'kitinä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-687-[ILM-9:9]] heiden [heinäsiirkkojen] Sijpeins Hawina, [oli] ninquin Ratasten **kituma**

Johdos verbistä (→) *kitua*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *kitinä*.

► VKS 1994 *kituma*.

kiukku s. 'suuttumus, raivo, henkinen sekasorto' | (1544) 3 esiintymää

- [A-II-312] Ja ne mwdh Wskottomat Juttat ouat senwoxi hulluxi ia **kiuckun** tulluet.
- [A-I-343-[SIIR-36:11]] Tulen **kiucku** pidheis heite culuttaman
- [A-III-784-[5MS-28:28]] Herran pite sinun lömen tyhmydhella, Sokiudhella, ia sydhemien **Kiuculla**

Sanalla on varma vastine ainoastaan karjalassa. Sen alkuperä on epäselvä, mutta mahdollisesti se on johdos samasta sanavartalosta, josta on johdettu myös kiivasta, äkkipikaista, tulista yms. merkitsevä *kipakka*. Tämä ei esiinny Agricolan teoksissa. *Kipakka*-sanana on selitetty olevan samaa juurta kuin (→) *kipiä*.

► SKES 1955 *kiukka*; SSA 1992 *kiukka*, *kiukku*; VKS 1994 *kiukku*; NES 2020 *kiukku*.

kiukuita v. 'raivota, riehua, vihoitella' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-290-[PS-83:3]] sinun wiholises **kiuckuitzeuat**
- [A-II-438-[ROM-8:00]] waicka syndi wiele Lihassa **kiuckuitze** / nin ei hen quitengan taidha cadhotta Inhimiste
- [A-III-348-[PS-93:0]] Perkele ia Mailma / ninquin hirmuiset Meren allot ia ilmat / site wistan **kiuckuitzeuat**

Johdos substantiivista (→) *kiukku*. Synonyyminen johdos (→) *kiukuta* edustaa toista johdostyyppiä (*kiukuuta* : *kiukuitsee* ja *kiukuta* : *kiukkuaa*).

► VKS 1994 *kiukuta*.

kiukustua v. 'vihastua, suuttua' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-323-[PS-78:23]] Quin nyt Herra sen cwli, nin hen **kiukustui**
- [A-III-395-[PS-119:53]] Mine **kiukustun** ylitze nijten Jumalattomaten

Johdos substantiivista (→) *kiukku*.

► VKS 1994 *kiukustua*.

kiukuta v. 'raivota, riehua, vihoitella' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-323-[AP-4:25]] Mixi Paicanat [!] **kiuckuuat** / ia Canssat turha etensottaat?

Johdos substantiivista (→) *kiukku*. Synonyyminen johdos (→) *kiukuuta* edustaa toista johdostyyppiä (*kiukuuta* : *kiukuitsee* ja *kiukuta* : *kiukkuaa*).

► VKS 1994 *kiukuta*.

kiusaaja s. 'kiusaaja, kiusantekijä; paholainen' | (1544) 7 esiintymää, myös Westh

- [A-II-659-[JAK-1:13]] eipe Jumala ole **kiusaia** – ei hen keten kiusa
- [A-III-661] Nin asettapi Jumala tesse ydhen erinomaisen Prophetan / sencaltaisten tuijmain Pilcuriten ia **Kiusaiadhen** watan / ia lohuttapi ne Murheliset
- [A-I-462] eij se ryme **kiusaija** lacka ionia laskemasta
- [A-II-28-[MT-4:3]] Ja **kiwsaia** edheskeui / ia sano / Jos sine olet Jumalan poica / sanos ette nemet kiuet leiuixi tulisit.

Johdos verbistä (→) *kiusata*.

► VKS 1994 *kiusaaja*.

kiusaaminen s. 'koetteleminen, kiusaukseen saattaminen' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-752-[SAK-14:0]] mutomat temen Luun / Antichristusest / ia ninen Uskolistein **kiusamisest** / ioca piti aiallans tapactuman / ymmersit.

Johdos verbistä (→) *kiusata*.

► VKS 1994 *kiusaaminen*.

kiusata v. 'kiusata, vaivata, piinata, ahdistaa; tehdä kiusaa; vietellä, houkutella, saattaa kiusaukseen; koetella, panna koetukselle; yrittää; harjoittaa, kokeilla; kokea, nähdä, kärsiä' | (1544) 75 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-29-[MT-4:7]] Ei pide sinun **kiwsaman** sinun Herras Jumalatas
- [A-I-611] Rucous sen edheste / ioca erinomajsesta **kiusatan** Jumalan Sanain tedhen.

- [A-II-659-[JAK-1:14]] iocainen **kiusatan**, coska hen omasta Himosta poiswedheten ia haucutellan
- [A-II-518-[2KOR-13:5]] **Kiusatca** itze teiten ios te oletta wskossa
- [A-II-357-[AP-16:7]] he sis menit Mysian, ia **kiusasit** Bithinian lepitze waelda
- [A-I-37] [Tammikuussa on suotuisaa] Consti **kiusata**
- [A-III-312-[PS-71:20]] sine annat minun **kiusata** paliot ia swret adhistoxet

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **keusan-* edustaa esim. gootin *kiusan* 'koetella'. Substantiivi *kiusa* on verbistä *kiusata* muodostettu takaperoisjohdos. *Kiusa* on ensi kertaa mainittu Henrik Florinuksen sanakirjassa 1678.

► Thomsen 1869 125; SKES 1955 *kiusata*; SSA 1992 *kiusata*; VKS 1994 *kiusa*, *kiusata*; LÄGLOS 1996 *kiusata*; EES 2012 *kiusama*; NES 2020 *kiusata*.

kiusattu *a.* tai *s.* 'kiusattu, piinattu' | (1544) 5 esiintymää, myös Westh

- [A-I-375] caiki minun wanhembani / weliet ia Sisaret / ysteuen / ia wiholisen / ia caiki kieuhet / **kiusattut** / ia murheliset
- [A-III-203-[PS-E:0]] Lohutoxen Psalmit, iotca ne murheliset, **kiusatudh**, ia waiuatudh [lohduttavat]

Verbin (→) *kiusata* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

kiusaus *s.* 'viettelys, houkutus; tuska, ahdistus, vaiva; koetus, koettelemus' (1543) 87 esiintymää, myös Münster, UpsK, Westh

- [A-O-12-[MT-6:13]] ele iodhatta meite **kiusauxen**
- [A-III-141] [Varjele meitä] **Kiusauxen** ia Coleman aialla
- [A-I-255] Swrimasa Tuscas / waijwas / ia kowimasa **kiwsauxes** / Daudin rucous
- [A-II-233-[LK-22:28]] te oletta ne, iotca minun **kiusauxisani** pysytte minun cansan

Johdos verbistä (→) *kiusata*.

► VKS 1994 *kiusaus*.

kivata → **kiivata**

kiveittää → **kivittää**

kivelheittää *v.* 'heittää kivellä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-234-[LK-22:41]] hen erkani heiste lehes **Kiuelheitte**, ia laski Poluillens

Substantiivin (→) *kivi* ja verbin (→) *heittää* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitetuina. Ilmaus merkitsee 'kivenheiton päähän'. Lutherilla on vastaavassa kohdassa substantiivi *Steinwurf* 'kivenheitto'.

kivi s. 'kivi, kiviaine; luonnonkivi, kivenlohkare, kivipaasi, kallio; jumalana palvottu kivi; rakennuskivi (myös kuv.), kivilaatta, kivinen kirjoitustaulu; jalokivi' (1544) 123 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-28-[MT-4:3]] Jos sine olet Jumalan poica / sanos ette nemet **kiuet** leiuixi tulisit.
- [A-I-110-[5MS-32:13]] [Herra] annnoij [!] henen imee – – Oliuu cowasta **kiweste**
- [A-I-186-[2MS-15:5]] Sywuyys on heijet peittenyt / he waijoit pohian ninquin **Kiui**.
- [A-III-449-[1SM-17:50]] Tellens Daudid yltzewoitti sen Philisteusen / Lingolla ia **Kiuelle**
- [A-II-239-[LK-23:53]] [Johannes] pani sen [Jeesuksen] Hautan, ioca **kiueen** oli wloshacattu
- [A-III-213-[PS-E:0]] Palueltin mös palio mwta, **Kiuet**, Cannot, Tädhet ia Cwta
- [A-II-108-[MT-28:2]] [Enkeli] wieritti **Kiuen** ouelda
- [A-II-147-[MK-13:2]] Näetkös nemet swret rakennoxet? Ei iätete **kiui kiuen** päle ioca ei särijetä.
- [A-II-604-[1PT-2:5]] te nin quin ne eleuet **Kiuet** raketka teiten Hengelisexi Hoonexi
- [A-II-499-[2KOR-3:7]] [Virka] Bockstauin cautta – – oli **Kiuihin** cuuattu
- [A-II-707-[ILM-18:12]] [Kauppamiehet murehtivat] Ettei kengen enembi osta heiden – – callein **Kiuein** ia ne Perlyt
- [A-III-507-[JES-54:12]] tahdon – – sinun Ackunas Chrijstallist raketa / ia sinun Portis Rubinist / ia caiki sinun Äres vloswalituist **Kiuist**.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä useimmissa etäsukukielissä, saamea ja samojedikieliä lukuun ottamatta. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon. Agricolalla *kivi* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *kaadekivi*, *koetuskivi*, *kulmakivi*, *kuormakivi*, *linkokivi*, *maalikivi*, *myllykivi*, *nurkkakivi*, *tulikivi*, *vuoltukivi*.

► SKES 1955 *kivi*; UEW 1988 163–164; SSA 1992 *kivi*; VKS 1994 *kivi*; NES 2020 *kivi*.

kiivilsurmata v. 'kivittää kuoliaaksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-89-[MT-23:37]] Jerusalem, sine – – **kiivilsurmat** ne, iotca sinun tyges lehetetydh ouat

Substantiivin (→) *kivi* ja verbin (→) *surmata* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona. Agricolalla esiintyy myös verbi (→) *kivittää*, joka vastaa täsmällisemmin esikuvantekstien 'kivi'-kantaisia johdoksia.

kivimuuri s. '(kivistä rakennettu) suojamuuri' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-661-[OB-E:0]] Ne Jumalattomat vskaltauat Linnains ia **Kiuimurins** päle

Substantiiveista (→) *kivi* ja (→) *muuri* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kivimuuri*.

kivinen *a.* 'kivinen, kivistä oleva tai tehty, kivi-; kivikova, paatunut; kivikkoinen, runsaasti kiviä sisältävä' (myös kuv.) | (1544) 10 esiintymää

- [A-II-249-[JH-2:6]] olit sielle cwsī **Kiuste** wesiastiat panduna
- [A-III-774-[2MS-20:25]] Ja ios sine tadhōt minulle ydhen **Kiuisen** Altarin tedhā / etpes site pidhe vloshacatuist kiuste tekemen.
- [A-III-208-[PS-E:0]] Kylenelet he **kiuisist** Sydhemist pusertauat
- [A-III-660-[OB-E:0]] molemat makunnat ouat mākiset ia **kiuiset**
- [A-I-829] temen elemen teen, nin **kiuisen**, nijn lijuckan

Johdos substantiivista (→) *kivi*. Sana esiintyy Agricolalla myös perusosana yhdysadjektiivissa (→) *tulikivinen*.

► VKS 1994 *kivinen*.

kivirako *s.* 'kallionkolo' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-462-[JES-2:21]] hen lytisi **Kiuirakohin**, ia Wortein rotkohin, Herran pelghon teden
- [A-III-542-[JER-16:16]] mine vloshethen mōnda Hakiata / iotca heite pite fangitzeman iocaitzest wōresta / caikista Cuckuloista / ia iocaitzest **Kiuiraoista**

Substantiiveista (→) *kivi* ja (→) *rako* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kivirako*.

kiviraunio *s.* 'raunio, kiviröykkiö, -kasa; kallionkolo; kivikko, kivinen maa, louhikko (myös kuv.)' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-288-[PS-79:1]] pacanat ouat – – Jerusalemista **kijwiraunion** tehneet
- [A-III-363-[PS-104:18]] Ne corkiat Wooret ouat Williuochtein turua, Ja ne **Kiirauniot** Canelitin
- [A-II-119-[MK-4:5]] Monicadhat langesit **Kiiraunion**

Substantiiveista (→) *kivi* ja *raunio* muodostettu yhdyssana. *Raunio* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä substantiivina. Sillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sana on skandinaavista alkuperää, joko suora laina kantaskandinaavisesta johdoksesta *hraunia*- tai sitten omaperäinen johdos tämän kantasanaa **hrauna*, joka myös on lainattu itämerensuomeen. Tätä kantasanaa edustaa mm. eräissä suomen murteissa tunnettu *rauna* 'karkea sora, pienet kivet järven pohjassa'. Muinaisnorjan *hraun*-sanan merkityksiä ovat 'kivikasa; kivinen maaperä; laava'.

► Thomsen 1869 142 ja 1890 275; SKES 1962 *rauhna*, *raunio*; VKS 1994 *kiviraunio*; SSA 2000 *raunio*; LÄGLOS 2012 *raunio*; NES 2020 *raunio*.

kivistää *v.* 'tuntea t. saada tuntemaan kivistystä, kipua, ahdistusta' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-299-[PS-64:8]] Jumalan pite heite ekist ambuman, nin ette heiden **kiuistemen** pite

- [A-III-568-[VLT-1:20]] catzo sis / quinga mine olen adhistoxes / ette se caiki minun siselyxeni **kiuiste**
- [A-III-569-[VLT-2:11]] Mine olen lehes silmeni vlositkenyt / nin ette minun siselyxeni sijte **kiuiste**

Verbillä on vastineita kautta itämerensuomen. Se on johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi (→) *kipiä*.

► SKES 1955 *kivistää*; VKS 1994 *kivistää*; SSA 1992 *kivistää*.

kivistö s. 'kivikko, kallioinen paikka' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-57-[MT-13:5]] Mutamat [siemenet] taas langeisit **kiwistön**, cussa ei ollut heille palio mulda

Johdos substantiivista (→) *kivi*. Sama johdos tunnetaan mm. Kymenlaakson murteissa.

► VKS 1994 *kivistö*; SMS 2022 *kivistö*.

kivittää, kiveittää v. 'kivittää, heittää kivillä kuoliaaksi' (1548) 20 esiintymää

- [A-II-276-[JH-10:31]] Juttat taas poimit Kiui, hende **kiuitexens**
- [A-II-82-[MT-21:35]] Nin winatarhamiehet kijniotit henen paluelians / yhden he piexit / toisen he tapoit / colmanen he **kiweittit**.
- [A-III-771-[2MS-19:13]] Ei ycten kätte pidhe heneen rupeman / wan henen pite **kiuittetemen** eli nolilla lepitzeammuttaman

Johdos substantiivista (→) *kivi*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen yhdyserbi (→) *kivilsurmata*.

► VKS 1994 *kivittää*.

klasi s. 'lasi(aine); pullo tms. lasista tehty esine' | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-715-[ILM-21:18]] itze Caupungi [oli] puchtasta Cullasta, puchtan **Clasin** caltainen
- [A-II-716-[ILM-21:21]] sen Caupungin Catut olit sulasta cullasta / ninquin lepitzeapaistaua **Clasi**.
- [A-II-150-[MK-14:3]] tuli yxi waimo iolla oli yxi **Clasi** turmelematoind ia callist Nardusen woidhet, Ja hen serki **Clasin**

Sana on lainaa joko ruotsin sanasta *glas* tai suoraan keskialasaksan sanasta *glas*, josta myös ruotsin *glas* on peräisin. Sama sana on lainattu myös useisiin lähisukuikieliin. Nykyasu *lasi* on yleistynyt vasta 1800-luvulla.

► Streng 1915 95; SKES 1958 *lasi*; SSA 1995 *lasi*; Bentlin 2008a SUST 256 134–135; Saarisalo 2009 *lasi*; NES 2020 *lasi*; VKS 2022 *lasi*.

klasinen *a.* 'lasinen, joka on lasia, lasista tehty' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-678-[ILM-4:6]] Stolin edes oli ninquin **Clasinen** Meri Christallin modholla

Johdos substantiivista (→) *klasi*.

► VKS 2022 *lasinen*.

klenodia *s.* 'aarre, kalleus, koru' | (1551) 5 esiintymää

- [A-III-566-[VLT-1:11]] He vlosannoit **Clenodians** Roan edest
- [A-III-638-[JOEL-3:5]] Te quin oletta ottanuet minun Hopiani ia Rahani / ia minun caunit **Clenodiat** / ia oletta ne teiden Kircona siselwienyet.

Latinalaistettu muoto alkuaan germaanisten kielten kalleutta, koru- tai arvo-esinettä merkitsevästä sanasta, jota edustaa keskialasaksan *klēnade*, *klēnode*, *kleinode*. Tämä on johdos pientä, hienoa tai siroa merkitsevästä adjektiivista *klēn*. Sana on ollut käytössä keskiajan latinassa muodossa *clenodium*.

► Streng 1915 66; SAOB 1936 *klenod*; SKES 1955 *klenodia*; SSA 1992 *klenodia*; VKS 1994 *klenodia*.

klooki *a.* 'viisas' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-461-[1KOR-1:00]] Euangelium se ombi Jumalan hulluus ia heickous / sille ne **Clok**it ia Wijsat piteuet sen hulludhen edeste
- [A-III-468-R] Jotca **clokit** tactouat olla, ia Toimellans Ramatut vlostoimitta

Laina joko varhaisuusruotsin sanasta *klook* tai suoraan keskialasaksan sanasta *klōk*, josta myös ruotsin sana on peräisin. *Klooki* tunnetaan yleisesti varsinkin suomen länsimurteissa.

► Streng 1915 67; SAOB 1936 *klok*; SKES 1955 *klooki*; SSA 1992 *klooki*; VKS 1994 *klooki*; SMS 2022 *klooki*.

klookius *s.* 'viisautus, ymmärrys' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-485-[JES-40:14]] [Kuka] opettapi henelle **Clokium**, ia osottapi henelle sen ymmerrdhöxen Tien

Johdos adjektiivista (→) *klooki*. Suomen murteista *klookius* on merkitty mm. Perttelistä ja Asikkalasta.

► VKS 1994 *klookius*; SMS 2022 *klookius*.

klost|eri, -ari, -ri *s.* 'luostari, luostarilaitos, luostarirakennukset' | (1548) 4 esiintymää

- [A-III-459-[JES-1:00]] Eskisen aican **Clostrit** techtin swrimaxi Jumalanpalueluxexi
- [A-III-776-R] se tapactui Jumalan Nimen ala ia oli quitengin Perkelinen teco. Quin mös nyt **Closterin** Lupauxet ia mwdh
- [A-III-623-R] Nin quin nyt **Closterit** mennyuet ouat.

- [A-II-93-[MT-24:00]] Waan ne Camarit / Ne ouat nyt caiki Hengelist **Clostarit**

Sana on todennäköisesti lainattu muinaisruotsin sanasta *kloster*, joka alkuaan juontuu latinan sanasta *claustrum*. Tämä merkitsee sananmukaisesti suljettua paikkaa.

► Streng 1915 103–104; SAOB 1936 *kloster*; SKES 1958 *luostari*; SSA 1995 *luostari*; NES 2020 *luostari*.

kläppiminen s. 'kirkonkellojen soitto yksittäisin lyönnein' | (1543/1559) 1 esiintymä

- [A-O-21] **Cleppimisen** rucuuxet Ensimeisen Colcauxen alla

Johdos verbistä *kläppiä*, joka on lainaa ruotsin murteellisesta verbistä *kläppa* 'soittaa kelloa lyömällä harvakseltaan kellon kieltä reunaa vasten'. Tämä on lainaa keskialasaksan verbistä *kleppen*. Agricolan sanan voi lukea myös *kleppiminen*, jolloin sen taustalla voisi olla alasaksan verbi. Muussa vanhassa kirjakielessä vastaava verbi tunnetaan asussa *kläpätä*.

► Streng 1915 68; SAOB 1936 *kläppa*¹; SSA 1992 *kläpätä*; VKS 1994 *kläppiminen*.

knaapi s. 'aatelinen, vapaamies' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-223-[PS-149:8]] Heidhen Kuningastans sijtoman cahlehin, ja heiden **Knapins** Rautabultihin

Laina joko myöhäismuinaisruotsin sanasta *knape* tai suoraan keskialasaksan sanasta *knape*, josta myös ruotsin sana on peräisin. Sana tarkoittaa usein alemman aatelin edustajaa tai aatelisen palveluksessa olevaa asemiestä.

► Streng 1915 68; SAOB 1936 *knape*; SKES 1955 *knaapi*; SSA 1992 *knaapi*; VKS 1994 *knaapi*.

knäpätä v. 'näpätä, näpättää' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-500-R] quin iocu Sormellans **kneppeis**

Verbin yleissuomalaisella vastineella *näpätä* on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on mahdollisesti lainaa ruotsin samaa merkitsevästä verbistä *knäppa*, mutta toisaalta sitä on arveltu omaperäiseksi deskriptiivisanaksi, joka kuuluisi yhteen sormenpäästä merkitsevän *näppi*-san kanssa. Agricolan sananalkuisen konsonanttiihtymän voi katsoa viittaavan ruotsalaiseen lainaan.

► Streng 1915 133; SKES 1958 *näpätä*; SSA 1992 *näpätä*; VKS 1994 *knäpätä*.

kodollinen s. 'oman maan asukas' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-777-[3MS-18:26]] elket ycteken neiste Cauhistoixa [!] tehckö, taica ne **Codholiset** eli vcoliset teiden seassan

Johdos substantiivista (→) *koto*.

► VKS 1994 *kodollinen*.

koetella, kojettella *v.* 'koskettaa, tunnustella; koetella, tutkia, tarkata, ottaa selville, arvioida; panna koetukselle, kiusata; puhdistaa (metallia polttamalla; myös kuv.); kokeilla, käyttää kokeeksi; koettaa, yrittää; kokea' | (1544) 56 esiintymää, myös Westh

- [A-III-445-R] Eiuet he site vsko, ennenquin he sen saauat käsijns ia **coetteleuat**
- [A-II-530-[GL-6:4]] itzecukin **coetelcan** henen omans teghonssa
- [A-I-104-[PS-95:9]] teiden Iset minua kijusait, **coiettelit** minua
- [A-II-602-[IPT-1:7]] Culta (ioca Tulella **coetellan**
- [A-III-227-[PS-12:7]] HERRAN puhet ouat kirkat ninquin cwrnittu Hopia sauisis crwsis / Seitzemenkerta **coeteldu**.
- [A-II-212-[LK-14:19]] Mine ostin wijsi pari hercki, ia menen heite **coetteleman**
- [A-II-651-[HEB-11:29]] [Israelilaiset] keuit sen ruskean Meren lepitze – Jota ne Egipterit mös **coetelit**
- [A-III-58] [Et] sine wiele **coetellut** site Iselliste rackautta quin temen witzauxen alla peitetty ombi

Verbiin (→) *kokea* perustuva johdos. Välitön kantasana on ilmeisesti verbi *koettaa*. Tämä ei esiinny Agricolan kielessä, mutta myös substantiivi (→) *koetus* edellyttää *koettaa*-verbin olemassaoloa. Variantti *kojettella* on merkitty esim. Padasjoen, Vihdin ja Sauvon murteista.

► VKS 1994 *koetella*; SMS 2022 *koetella*.

koeteltu *a.* 'hyväksi havaittu, kokeen läpäissyt' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-401-[PS-119:140]] Sinun Puhes ombi sangen **coeteldu**

Verbin (→) *koetella* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy myös liittomuodon osana.

koetus *s.* 'koettelemus, kiusaus; kokemus; riita, kamppailu' | (1544) 8 esiintymää, myös Westh

- [A-I-553] Ele mös meite **coetuxehen** eleke kiusauxehen wie
- [A-II-429-R] **Coetus**) Se on / Coska iocu hyuesti ombi kiusattu / ia taita sijte puhua / ninquin se ioca itze sen tykene on ollut.
- [A-II-583-[TIM-6:5]] [Sanaharkoista] nouse Cateus, Rijta – – turhat **coetuxet**

Verbiin (→) *kokea* perustuva johdos. Varsinainen kantasana on *kokea*-verbin johdos *koettaa*, mutta tämä ei esiinny Agricolan teoksissa.

► VKS 1994 *koetus*.

koetuskivi *s.* 'koetinkivi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-657-[JAK-E]] teme ombi se oikea **Coetuskiui**, iolla caiki Ramatut coetellan

Substantiiveista (→) *koetus* ja (→) *kivi* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *koetuskivi*.

kogos, -sa, koos *adv.* 'koolla, yhteen kokoontuneina'
(1548) 3 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-86-[MT-22:41]] Phariseuset **coghos** olit
- [A-II-323-[AP-4:31]] Ja quin he Rucolluet olit / lijkui se Sija iossa he **coghossa** olit
- [A-II-346-[AP-12:12]] tuli hen Marian / Johannesen Eitin Hoonen tyge / ioca Marcus cutzuttin / cussa monda **coosa** olit ia rucolit.

Substantiivin (→) *koko* inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *koossa*.

kogota → **koota**

kohdaita *v.* 'kohdata, tavoittaa, saavuttaa; tapahtua, sattua; käsitellä, tarkastella'
(1544) 3 esiintymää

- [A-I-458] etteij raatelija hirmusus / meite **cochtaijaijsi**
- [A-I-538] Sille ette palio paha tesse waijuasudhen laxos **cochtaijauat** / iotca minua wsein swrettauat
- [A-II-408] nin hen nyt Nelienes lugussa rupepi **cochtaijaman** mwtomita wmbipuheita ia wastahacoisi.

Johdos substantiivista (→) *kohta*¹. Agricolalla esiintyy myös toista johdostyyppiä edustava synonyyminen (→) *kohdata*.

kohdalla *adpos.* 'kohdalla, lähellä, luona, paikkeilla, vastapäätä' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-107-[MT-27:61]] Maria Magdalene, ia se toinen Maria, istuit haudhan **cohdalla**
- [A-II-189-[LK-8:26]] Ja he purietit Gadarenin Maan polen ioca ombi Galilean **cohdalla**.
- [A-II-157-[MK-15:39]] Pämies, ioca sijne henen **Cohdallans** seisoit

Substantiivin (→) *kohta*¹ adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan *kohdalla* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivimuotoinen. Täydennyksenä voi olla myös omistusliite.

kohdallans *adv.* 'paikoillaan, liikkumatta' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-580-R] seisoit **codhallans** seke Miehet ette waimot

Substantiivin (→) *kohta*¹ omistusliitteellinen adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kohdalla*.

kohdallanspitää v. 'pitää yllä, ennallaan' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-432-[PS-148:0]] henen Laupiudhens, iolla he wariellan – –
ia **codhallanspidheten**

Adverbista (→) *kohdallans* ja verbistä (→) *pitää* muodostettu yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Martilla sanaliittona.

► VKS 1994 *kohdalla*.

kohdalle *adpos.* 'kohdalle' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-369-[AP-20:15]] Sielde me puriectima / ia tulima toisna peiuen Chion **cohdale**.

Substantiivin (→) *kohta*¹ allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan *kohdalle* on postpositio, jonka täydennys on genetiivissä.

kohdasta *adpos.* 'kohdalta, osalta' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-687] Sine poispanit colemisen / mutta eij sine poispannut rackauttas meiden **codhastam**

Substantiivin (→) *kohta*¹ elatiivimuoto, jota on käytetty adpositiona. Agricolan ainoassa esiintymässä *kohdasta* on postpositio, jonka täydennyksenä on sekä genetiivimuoto että omistusliite. Sama elatiivimuoto yksikön 3. persoonan omistusliitteellä varustettuna esiintyy myös adverbina.

kohdastans *adv.* 'suoraan, suoraa tietä, mutkittelematta; suorana, pystyssä; omasta puolestaan, itsestään; suorastaan, peräti' | (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-319-[SIIR-51:20]] Mine menin **codhastans** henen tygens
- [A-I-268-[PS-20:9]] He ouat alascukistetudh / ia Langeneet / Mutta me ylesnousima / ia **codhastans** seijsoma.
- [A-III-83] rucoellen henelde armo ia laupiutta, nein sanoden itzecuki **cohastans**
- [A-I-282-[PS-38:12]] Minun ysteweni, ja Langoni seijsouat **codhastans** minua wastoin

Substantiivin (→) *kohta*¹ omistusliitteellinen elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kohdastansa*.

kohdata v. 'tavata, tulla vastaan, vastakkain; tavoittaa, osua; käydä vastaan, taistella; tulla tai sattua jonkun osaksi, tapahtua (jollekin); käsitellä, tarkastella' (1544) 31 esiintymää

- [A-I-381] Weronica idkein **coctasi**
- [A-II-108-[MT-28:9]] Jesus **coh-dasi** heiden

- [A-I-384] Catkeralla sapen ia etikan maistolla / callistettulla päälle / cosca colema **coctasi**
- [A-III-629-[HOS-13:8]] Mine tadhon heite **cohdata**, ninquin se Carhu, ionga Poiat poisotetut ouat
- [A-III-346-[PS-91:10]] Eipe miten paha sinua **cochta** / Ja ei ychten Witzauusta pidhe sinun Maias lehestymen.
- [A-II-617-[1JH-3JH-E]] [Johannes] **coctapi** tesä Epistolas nijtä iotta heitens kerskauat Uskosta

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *kohta*¹. Synonyyminen (→) *kohdaita* edustaa toista johdostyyppiä.

► SKES 1958 *kohdata*; SSA 1992 *kohdata*; VKS 1994 *kohdata*; NES 2020 *kohdata*.

kohden *adpos.* 'kohden, kohti, päin' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-320-[SIIR-51:26]] Mine oijensin käteni Taijuasta **codhen**
- [A-II-390-[AP-27:40]] he asetit Puriehen twlehen / ia annoit ioosta Randa **codhen**.

Hämärtynyt tulosijamuoto eli historiallinen latiivi substantiivista (→) *kohta*¹. Agricolan *kohden* on aina postpositio, jonka täydennys on partitiivissa.

► Hakulinen 1979 110; VKS 1994 *kohden*.

kohdentaa *v.* 'nostaa pystyyn, asettaa kohdalleen, paikoilleen; ohjata' (1544) 3 esiintymää

- [A-II-135-[MK-9:27]] Mutta JESUS tarttui henen käteens / ia **codhensi** henen / Ja se ylesnoui.
- [A-II-134-[MK-9:12]] Elias tosin cosca hen edhelletulepi, nin hen caiki **cohdhenda**
- [A-I-430] **Codhenna** Herra, caikiwaldias Jumala, meiden ialat rauhan Tiellen

Johdos substantiivista (→) *kohta*¹. Agricolalla *kohdentaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleskohdentaa*. Agricolan (→) *kohentaa* edustaa saman verbin toista astevaihteluvarianttia.

► VKS 1994 *kohdentaa*.

kohdus paikka *s.* 'sopiva paikka' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-92] Ele Herralle sine wäärä hetke pane, taij märe Itze hen tietä parhan aijan mitan, modhon, ia **cohdu** **paijcan**

Substantiivin (→) *kohta*¹ johdoksesta *kohdus* ja substantiivista (→) *paikka* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdys-sanaksi. Johdosta *kohdus* ei tunneta suomen murteissa, mutta paikkaa merkitsevä *kohdusta* esiintyy Etelä-Pohjanmaalla ja osassa hämäläismurteita.

► VKS 1994 *kohduspaikka*; Toropainen 2017 51; SMS 2022 *kohdusta*.

kohentaa v. 'ohjata, suunnata; kohottaa, korjata, asettaa kohdalleen' (myös kuv.)
(1544) 18 esiintymää

- [A-I-659] [Sinä] hurscasten matkat **cohennat**
- [A-I-666] Rucolen mös / ettes minun Sydhemen / nijn tadhoijsit **cohenda**
- [A-I-511] Ylenne / ia **cohena** meite catumisehen ja parannoxehen
- [A-I-675] Sen ia sen olen wnochtanut / ia en **cohendanut** / enge itzeni parandanut
- [A-III-718] Sacramentit / Lijtot ia Märet / iotca **cohendauat** monda wäret.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *kohta*¹. Periaatteessa sama verbi on (→) *kohdentaa*, jossa Agricolan kielessä on säilynyt sanansisäisen t:n heikkoasteinen spiranttiedustaja. Agricolalla *kohentaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleskohentaa*. Agricolan ajan kirjakielessä ei esiinny vielä *koho*-kantaisia verbejä, joiden olisi voinut olettaa vaikuttaneen *kohentaa*-verbin merkitykseen.

► SKES 1958 *kohta*¹; SSA 1992 *kohentaa*; VKS 1994 *kohentaa*; NES 2020 *kohentaa*.

koheta v. 'ohjata, suunnata' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-420] sinun helpollas / aijna poijstemmataijsijn ricoxista / ette mös terwelisten poolen / **cohetaijsijn**
- [A-I-504] Ette meille olis yxi mieli, yxi tacto – – iotca **cohetut** olisit meiden Herran Jesusen Christusen ielken
- [A-I-710] O laupiaim Ise / ettes raskitzisit wanhimbaijdhen ja ysteuein neuuot tesse asias ja Auioskeskusa ilolisen loppuhun **coheta**

Verbin (→) *kohentaa* konsonanttivartaloineen variantti.

► VKS 1994 *kohentaa*.

kohota v. 'kohota, kummuta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-254-[JH-4:14]] se wesi / ioga mine henelle annan / se tulepi henes ydhexi Lächten wedexi / ioca **cohopi** ijancaikiseen Elemehen.

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Vastineet voivat merkitä myös kuohumista tai kellumista, ja monissa tapauksissa niitä on vaikea erottaa *kohista*- ja *kuohua*-verbien esiintymistä. Nämä kaikki voivat olla äänteellisesti motivoituja kuvailusanoja.

► SKES 1958 *kohota*; SSA 1992 *kohota*; EES 2012 *kohuma*; NES 2020 *kohota*.

kohta¹ s. 'paikka, sija' | (1552) 1 esiintymää

- [A-III-770-[2MS-19:2]] [Israelilaiset] scantzasit sijnä samas Erimaas, sen Woren **coctan**

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Epävarma vastine löytyy myös pohjoissaamesta. Samojedikielistäkin on aiemmin esitetty vastineita, mutta näitä ei nykyään enää yleensä hyväksytä. Sanavartalon alkuperä on ollut kiistanalainen. Sitä on arveltu sekä vanhaksi perintösanaksi että balttilaiseksi lainaksi. Jälkimmäisen mukaan se olisi samaa juurta kuin liettuan *otsaa* tai erkkeriä merkitsevä *kakta*. Balttilainen lainaetymologia on laajalti hyväksytty. Agricolalla *kohta*-sanana paikallissijat ja instruktiivimuoto ovat kiteytyneet erillisiksi adverbiksi tai adpositioiksi.

► SKES 1958 *kohta*¹; Uotila Vir. 1985 310–316; UEW 1988 183–184; SSA 1992 *kohta*¹; VKS 1994 *kohta*; EES 2012 *kohi*; Junttila 2015 93; NES 2020 *kohta*.

kohta² *adv.* 'kohta, pian, nopeasti; heti, välittömästi, samassa'
(1544) 163 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-167-[LK-2:13]] Ja **cocta** oli Engelin cansa swri Taiualisen sotawägen ioucko
- [A-I-380] **cocta** cucko lauloij
- [A-II-29-[MT-4:22]] Nin he **cochta** ietit wenhen / ia heiden isens / ia seurasit hende.
- [A-II-260-[JH-6:21]] **cocta** sillens oli se haxi man tykene, iohonga he menit

Substantiivin (→) *kohta* nominatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Rakenteen kannalta poikkeuksellisen kehityksen on arveltu tapahtuneen ensin sanaliittotai yhdyssanamuotoisen ja sitten elliptisen ilmauksen välityksellä, esim. *kohta-paikalla* → *kohta*. Erikoistapaus on myös Agricolan *kohta silläns* 'kohtsillään, siinä samassa', joka esiintyy vielä sanaliittona.

► Hakulinen 1979 73–74; VKS 1994 *kohta*.

kohtaan¹ *adv.* 'kohtaan, osaksi' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-445-[ROM-11:31]] Ette heillengi mös machtais Laupius **cochtan** tulla

Substantiivin (→) *kohta*¹ illatiivi, joka esiintyy Agricolalla molemmilla kerroilla sanaliitossa *kohtaan tulla*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanajärjestykseltään vapaampana fraasiverbinä. Ilmaus voi olla käänkösvastine Lutherin verbeille *widerfahren* ja *überkommen*.

► VKS 1994 *kohtaan*.

kohtaan², **kohtahan** *adpos.* 'kohtaan, suhteen, nähden, vastaan; jollekin; jonkun osaksi, osalle, jollekin; rinnalle, verrattuna; vastaan, vasten'
(1544) 100 esiintymää, myös Westh

- [A-I-643] Anna Perkelette watan wäkwete neurydhen sotaaseit / ia lehimeisten **cochtan** teudhelinen totuus / ia samottamatoin rackaus
- [A-II-625-[1JH-4:9]] Jumalan Rackaus meiden **coctan**
- [A-II-369-[AP-20:22]] en tiedhe mite minun **cochtani** sielle tuleua ombi
- [A-III-592-[DAN-E:0]] sen [taivaan] **cochtan** hen caiken Mailman Waldacunnat, turhaxi ia catouaxi osotta
- [A-III-649-[AM-4:12]] Nin walmista sinuas Israel sinun Jumalas **cochtahan**.

Substantiivin (→) *kohta*¹ illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolan *kohtaan* on aina postpositio. Täydennys on yleensä genetiivissä, jota usein täydentää postpositioon liittyvä omistusliite. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko myös partitiivi mahdollinen. Aineistossa ei ole yhtään yksiselitteistä partitiivi-esiintymää.

► VKS 1994 *kohtaan*.

kohto → kohtu

koht|olinen, -ulinen *a.* 'määrältään tai laadultaan kohtalainen, keskinkertainen, kohtuullinen, sopiva, asiallinen; (siveellisesti) oikea, oikeudenmukainen; luvallinen, asiaankuuluva' | (1544) 45 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-457] **Cochtolinen** ilma meille sowita
- [A-II-578-[ITIM-2:9]] Samalmoto mös ne Waimot / ette he **coctulisis** Watteis / häwuyllē ia cainoudhella heitens caunistaisit
- [A-III-5] ombi sangen **coctolinen** ia oikein, ettei ioopunut Tompeli olisi se Pappi
- [A-II-470-[IKOR-7:3]] Mies andakan Waimonsa sen **cochtulisen** Mielisudhen / Samalmoto mös Waimo Miehellens.

Substantiivin (→) *kohta*¹ perustuva johdos, jonka varsinainen kantasana *kohtu* 'kohtuus, kohtuullisuus' ei esiinny Agricolan kielessä mutta kylläkin muussa vanhassa kirjakielessä. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko Agricolalla toisen tavun vokaali pitkä vai lyhyt.

► SKES 1955 *kohta*¹; SSA 1992 *kohtu*²; VKS 1994 *kohtuullinen*.

koht|olisesta, -ulisesta *adv.* 'kohtuullisesti, kohtuullisessa t. sopivassa määrin, kohtalaisesti; oikein, oikeudenmukaisesti, ansaitusti; asiaankuuluvasti, asianmukaisesti' (1543/1559) 17 esiintymää

- [A-O-17] ette me **coctulisesta**. ia ilman sinun mieles ricotusta, nijte [ruokia] nautitzisimma
- [A-I-196-[PS-9:9]] henen pite maanpijrin oijkein domitzeman, ia **cochtolisesta** Canssat hallitzeman
- [A-III-380-[PS-111:8]] Ne pysyuet wahuana aina ia ijancaikisesta / Ja tapactuuat vskolisesta ia **coctulisesta**

Adjektiivin (→) *kohtolinen, kohtulinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko Agricolan sanoissa toisen tavun vokaali pitkä vai lyhyt.

► VKS 1994 *kohtuullisesti*.

koht|u, -o *s.* 'kohtu, naisen elin, jossa sikiö kehittyy; ihmisen sisin' | (1544) 50 esiintymää

- [A-I-194] Eij sine wieroiijnut neitzyden **cocto** miehus ottaden

- [A-III-622-[HOS-9:14]] Anna heillen hedelmetoin **Coctu** ia quiuat Rinnat
- [A-III-715] Ydhexen Cucaut, Eitin **cochtu**, Meille maiaxi ensin iochtui
- [A-II-164-[LK-1:42]] hyuestisiugnattu on sinun **cochtus** hedhelme
- [A-III-72-[JH-7:38]] Joca minun päleni wskopi – – Henen **Cohdustansa** pite wotaman eleuen Wedhen wirdhan

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Aiemmin vastineita on esitetty myös permiläiskielistä, mutta näitä ei nykyään hyväksytä. On mahdollista, että sana on johdos substantiivista (→) *kohta*¹. Tosin viron vastineet suomen *kohta*- ja *kohtu*-sanoille (*koht*, *kōht*) poikkeavat vokaaliston osalta toisistaan. Kuvailmaus *kohdun hedelmä* merkitsee ’lapsi’.

► SKES 1958 *kohtu*¹; VKS 1994 *kohtu*¹; SSA 1992 *kohtu*¹; EES 2012 *koht*, *kōht*.

kohtu(u)l- → kohtol-

kohtuus s. ’kohtuus, kohtuullisuus; sopiva määrä; oikeudenmukaisuus, oikeus; asianmukaisuus’ | (1544) 21 esiintymää

- [A-I-624] Olcohon minulle – – Roas, iomas, ja wnhes **cochtuus**
- [A-II-560-[KOL-3:1[^]]] mike oikius ia **cochtuus** on, se osottacat paluelioille
- [A-II-78-[MT-20:7]] Menget te mös minun winatarhani / ia mite **cochtus** on / sen pite teiden saaman.

Substantiiviin (→) *kohta*¹ perustuva johdos. Varsinainen kantasana on *kohta*-sanan johdos *kohtu* ’kohtuus, kohtuullisuus’, joka ei esiinny Agricolan teoksissa (→ *kohtolinen*).

► VKS 1994 *kohtuus*.

koi s. ’koi, tuhohyönteinen’ | (1548) 8 esiintymää

- [A-II-36-[MT-6:19]] Elket rickautta maan päle coghotko, cussa rooste ia **coit** raiskauat
- [A-III-500-[JES-51:8]] **Coit** pite heite ylessömen ninquin Waaten / ia Madhot pite heite sömen ninquin Willancudhet
- [A-III-688-R] Hemhekit Luteet / Teit / **Coit** / ia mwdh wahingoliset Turilat

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä ugrilaiskieliin asti. Se kuuluu suomalais-ugrilaiseen perintösanastoon. Samantapaisia sanoja on myös altaillaisissa kielissä, ja ainakin osassa suomen sukukieliiä on oletettu lainautumista turkilaiskielistä.

► SKES 1958 *koi*²; UEW 1988 167–168; SSA 1992 *koi*²; VKS 1994 *koi*; EES 2012 *koi*; NES 2020 *koi*.

koideltu a. ’koin syömä’ | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-665-[JAK-5:3]] Teidhen waaten ouat **coidhellut**

Substantiivista (→) *koi* johdetun verbin *koidella* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Verbiä *koidella* ei tunneta muista yhteyksistä, mutta johtosuhde on samanlainen kuin sanoissa *voi* – *voidella*. Agricolan lauserakenne voidaan tulkita myös verbin liittomuodoksi.

► VKS 1994 *koidella*.

koikistella v. 'koikkelehtia, loikkia' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-209-[PS-104:25]] Teme Meri / ioca nijn swri ja lawija ombi / henesse epelughut **coijkisteleuat** / sekä Isut ette wähet Eleijemet.
- [A-III-133-[1MS-1:28]] [Vallitkaa] caikinaisten Eleinten ylitze iotca maan päle **coikisteluat**

Verbillä ei ole vastineita sukukielissä, ja se on murteissakin hyvin suppealevikkinen. Agricolan mukaisessa merkityksessä se tunnetaan Perttelistä. Verbi on johdos deskriptiivisestä kannasta, jonka muita murteissa tunnettuja johdoksia ovat esim. *koikata*, *koikkia* ja *koikkelehtaa*.

► SSA 1992 *koikata*; VKS 1994 *koikistella*; SMS 2022 *koikistella*.

koin|tähti, koi- s. 'aamutähti; (kuv.) valkeus, Jeesus' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-675-[ILM-2:28]] mine annan woiman Pacanoitten ylitze – – ninquin minekin sain minun Iseldeni / ia annan henelle **Cointecdhēn**.
- [A-II-12] te sijte warinotatte / ninquin ydhen Kynttelen päle / ioca pimeis paista sihenasti quin peiue nouse / ia se **Coitechti** teiden sydhemisen yleskoittapi.
- [A-II-613-[2PT-1:19]] Peiue walkene, Ja se **Cointechti** yleskoitta teidhen sydhemisen

Aamun sarastusta merkitsevistä substantiivista *koi* ja substantiivista (→) *tähti* muodostettu yhdyssana. Ikivanhaan perintösanastoon kuuluva *koi* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä substantiivina, mutta se on kantana verbissä (→) *koittaa*. Agricola käyttää myös nimitystä (→) *idäntähti* 'aamutähden' perusmerkityksessä.

► VKS 1994 *kointähti*.

koira s. 'koira, suden sukuinen kotieläin; (kuv.) kelvoton, paheellinen, pahanilkinen ja jumalaton ihminen' | (1544) 20 esiintymää, myös Münster

- [A-II-615-[2PT-2:22]] **Coira** palaiapi oxennoxensa tyghe
- [A-I-94] Se mycke **Coijra** olla machta. ioca Swdhen taual Lambat slachta.
- [A-I-669] anna minulle Herra, wahwan wscon kilpi, iolla mine sammuttaijsin, caiki sen **coijran** tuliset noolet

Sanalla on vastineita useimmissa sukukielissä samojedia myöten. Kaikki etäsukukielten vastineet merkitsevät lähinnä urospuolista eläintä, eivät varsinaisesti koiraa. Kantaurlin sanan on selitetty johdokseksi miestä tai ihmistä merkinneestä *koje*-tyyppisestä sanavartalosta, jolla ei ole muita vastineita suomessa. Näin ollen

koira-sanana käyttö vain tietyn eläinlajin nimityksenä voi olla paljonkin myöhempää, lähinnä itämerensuomalaista perua. Sen sijaan ikivanha koiran nimitys näyttää olleen *peni*, jolle tunnetaan varmoja etymologisia vastineita lähisukukielistä, saamesta sekä volgalais- ja permiläiskielistä. Agricolan kielessä esiintyy *peni*-sanana johdos (→) *penikka*. Agricolalla *koira* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *verenkoira*.

► SKES 1958 *koira*; UEW 1988 168–169; SSA 1992 *koira*; VKS 1994 *koira*; NES 2020 *koira*.

koirallinen *a.* ’paha, katala, juonikas’ | (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-670] Kieu minun edhelleni tesse heijuse **coijralises** mailmas
- [A-III-688-R] **Coirallinen**) Se aightus ia paha Joni

Johdos substantiivista (→) *koira*.

► VKS 1994 *koirallinen*.

koiranpari *s.* ’ilkityö, konnankoukku, kuje’ | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-254] wanhurscaudhen pantzari. Woitta pirun noolet caicki. Ja mwdh mös henen **coijranparit**.
- [A-III-269-[PS-41:9]] He ouat päätenyet ydhen **Coiranparin** minun ylitzeni

Substantiiveista (→) *koira* ja (→) *pari* muodostettu yhdyssana. Agricolan teoksissa *koira*-sana esiintyy selvästi kielteisissä merkityksissä.

► VKS 1994 *koiranpari*.

koiruoho *s.* ’koiruoho, mali (*Artemisia absinthium*), koiruohon myrkky; (kuv.) katkera, tuskallinen asia’ | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-21] Joo Calia / welte haureus ia helle / Polleya **Coijroho** / ia Appium on iomasa hyue.
- [A-III-552-[JER-23:15]] mine tadhon heite **Coiroholla** söötte, ia Sapelle iootta
- [A-II-685-[ILM-8:11]] yxi swri Techti Taiuasta langesi – – Ja sen Techden nimi cutzutan **Coirooho**. Ja se colmas osa muutui **Coirohoxi** / Ja monda Inhimiste cooli wesiste / ette he olit nin haikeaxi tehdyt.
- [A-III-650-[AM-5:7]] Te käennet Oikiudhen **Coirohoxi**

Substantiiveista (→) *koi* ja (→) *ruoho* muodostettu yhdyssana. *Koiruoho* on vanhaan tunnettu lääke- ja mausteyrtti, jota on käytetty mm. koiden torjuntaan. Yleisnimikäytön ohella *Koiruoho* mainitaan Ilmestyskirjassa vitsauksena olevan tähden nimenä.

► VKS 1994 *koiruoho*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 69–72.

koiruus *s.* ’pahuus, paha teko, vääräys’ | (1544) 15 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-566] walmis olen caiken **coijrutehen**

- [A-I-590] ette teme mackein rauinnos – – tulis minulle parannoxexi / caiki Perkelen wäghytyxija ja **coijruxija** poiswehendemen
- [A-II-539-[EF-4:14]] Senpäle ettei me sillen enembi Lapset olisi / iotca horiuma ia ymberiwietelleisimme caikinaisista Opetuxen twlesta / Inhimisten **coiruten** ia cauallutten cautta

Johdos substantiivista (→) *koira*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko toisen tavun vokaali luettava lyhyeksi vai pitkäksi.

► VKS 1994 *koiruus*.

koittaa *v.* 'sarastaa, valjeta; tulla näkyviin, nousta, ilmestyä, ilmaantua' (myös kuv.) (1544) 19 esiintymää

- [A-I-670] Amun **Coijttais** Rucous Christusen tyge.
- [A-III-671-[JON-4:7]] Mutta HERRA walmisti ydhen madhon homeneltan / quin Amurusko **coitti** / ia se söi site Curbitat
- [A-I-38] Teme Taulu osottapi – – mille hetkelle Auringo nouse eli **coijtta**
- [A-III-515-[JES-60:1]] Herran Cunnia sinun ylitzes **coittapi**
- [A-I-670] O HERRA Jesu Christe / sine ioca olet totinen mailman Auringo / aijna **coijttaua** / eij coscan laskeua

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *koi*. Agricolalla *koittaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *jällens-*, *yleskoittaa*.

► SKES 1958 *koi*¹; SSA 1992 *koittaa*; VKS 1994 *koittaa*; NES 2020 *koittaa*.

koittaminen *s.* 'auringonnousu, auringonnousun suunta, itä' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-760-[MAL-1:11]] haman Auringon **coittamisest** nin Laskemiseen asti, pite minun Nimen ylistetty oleman Pacanain seas

Johdos verbistä (→) *koittaa*. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyvät myös (→) *koitto*, *koituma*.

► VKS 1994 *koittaminen*.

koitto *s.* 'sarastus (kuv.); auringonnousu, auringonnousun suunta, itä' (1544) 8 esiintymää

- [A-II-166-R] Christus henen Jumaludens polesta ombi se **Coitto** Corkiudhesa
- [A-I-210-[PS-113:3]] Auringon **coijtolda** / haman henen laskons asti / olcon HERRAN Nimi kijtetty
- [A-II-682-[ILM-7:2]] mine näin toisen Engelin ylesastuuan Auringoisen **coitosta**

Johdos verbistä (→) *koittaa*. Agricolalla osittain samoissa merkityksissä esiintyvät myös (→) *koittaminen*, *koituma*.

► VKS 1994 *koitto*.

koituma s. 'auringonnousun suunta, itä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-703-[ILM-16:12]] Walmistetteman piti Kuningasten tiete Auringoisen **coitumasta**

Substantiiviin (→) *koi* perustuva johdos. Varsinainen kantasana on tästä johdettu murteellinen verbi *koitua*, joka ei kuitenkaan esiinny Agricolan kielessä. Agricolalla osittain synonyymisissa merkityksissä esiintyvät (→) *koittaminen*, *koitto*.

► VKS 1994 *koituma*; SMS 2022 *koitua*.

koitähti → **kointähti**

kok|ea, -ia, -ee v. 'kokea, saada osakseen, tulla tuntemaan, kohdata; tutkia; panna koe-tukselle, koetella; kokeilla' | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-90] salaa ia iulki neite hoge. ettes saijsit sen Armon **coke**
- [A-III-249-[PS-30:0]] On yxi Kijtossana ette hen on wapadhettu taicka Ruttotaudist eli Kiusauxist / ioissa tosin hen Coleman Maiston **coki**
- [A-I-316-[VIII-9:17]] Cuca sijs sen tutkipi / quin Taijuahas on? Cuca taita sinun Neuuos **cokia**?
- [A-II-624-[IJH-4:1]] ellette iocaista Hengie Uskoco, Waan **cokecat** ne Henget

Verbillä on varmoja vastineita eräissä lähisukukielissä ja saamessa. Epävarmoja vastineita on esitetty myös samojedikielistä. Sanavartalon alkuperä on kiistanalainen. Samojedikielten vastineiden perusteella *kokea* voitaisiin laskea ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi, ja näin on monissa tutkimuksissa tehtykin. Toisen selityksen mukaan *kokea*-verbi itämerensuomalais-saamelaisine vastineineen voisi olla vanha indoeurooppalainen laina, jonka alkuperäinen merkitys olisi 'nähdä'. Tätä edustaa mm. kreikan perfektimuoto *ópōpa* 'olen nähnyt, huomannut'. Joka tapauksessa *kokea*-verbin vanhoja merkityksiä ovat mm. 'käydä katsomassa, kokea pyydyksiä, ja ilmeisesti niiden pohjalta on kehittynyt myös abstrakti kokeilemisen ja tiedon hankkimisen merkitys.

► SKES 1958 *kokea*; Koivulehto Vir. 1986a 171; UEW 1988 171; Koivulehto 1991 44; SSA 1992 *kokea*; VKS 1994 *kokea*; NES 2020 *kokea*.

kokemus s. 'vastaanottaminen, kokeminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-578] ette se pyhe sinun Rumis ia weres **cokemus**, ionga mine epekeluotoin aijuon otta, olis minun Sydeni andexiandamus

Johdos verbistä (→) *kokea*.

► VKS 1994 *kokemus*.

kokia → **kokea**

koko¹ s. 'keko, kasa, röykkiö; joukko' | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-391-[AP-28:3]] Pauali cocosi ydhen **coghon** Risuija ia pani ne Tulen päle
- [A-III-473-[JES-25:2]] Sille sine teet Caupungin Kiuraunioxi / sen wahwan Caupungin / ette hen ydhes **coos** maca
- [A-I-432] CAikiwaldias Jumala / ioca soijt meille sinu caickein pyhedhes iuhlan päldeisken cunnioitta ydhes **coghos**

Sanalla on varmoja vastineita kaikissa lähisukukielissä paitsi liivissä. Epävarma vastine löytyy myös marista. Etymologian suppeudesta huolimatta sanaa on vanhastaan pidetty omaperäisenä, ja sitä on arveltu sekä itsenäiseksi perussanaksi että (→) *kokea*-verbin merkitykseltään etäännyneeksi johdokseksi. Joka tapauksessa *koko*-sanan toisen tavun pyöreä vokaali viittaa johdosperäisyyteen.

► SKES 1958 *koko*; Hakulinen 1979 216; SSA 1992 *koko*; VKS 1994 *koko*; EES 2012 *kogu*; NES 2020 *koko*.

koko² *taipumaton a.* 'koko, kokonaan, kokonainen, täysi, kaikki'
(1544) 184 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-386] Terue **coco** Herran Jesusen rumis
- [A-I-825] sinun haltus annan – – **coko** peren, emänen ia lapset
- [A-III-719] Hyttynen vsein cwrnitaan / wan **coco** Cameli nieletaan.
- [A-III-323-[PS-78:15]] Ja hen talutti heite ylypeue Piluelle / ia **coco** ööte walkialla Tulella.
- [A-III-392-[PS-119:10]] Mine etzin sinua **coco** sydhemesteni
- [A-I-15] **Coko** loondo nyt wircopi. Meri, maa, ia Taiuas ihastupi

Substantiivin (→) *koko* erikoistuneeseen käyttöön perustuva taipumaton adjektiivi. Erikoistapauksissa myös taivutusta esiintyy, esim. [A-I-642] *Anna meiden sanohin, töijhin, rocan – – cochtulisen madhon, ia cokon hijmon ia turhan halouxen estimisen*.

► VKS 1994 *koko*.

kokonainen a. 'kokonainen, koko, täysi, ehjä, virheetön, täydellinen'
(1544) 10 esiintymää

- [A-I-180-[1MKK-4:31]] sine annoit **coconaijsen** pacanain Sotawäen, Jonathan Saulin poijan, ja henen paluelians kätehen
- [A-II-556-[KOL-1:19]] henesse piti **kokonaisen** Teudhelisudhen asuman
- [A-II-659-[JAK-1:4]] ette te olisitta teudheliset ia **coconaiset**, ia ei miseken puuttuuiset

Johdos substantiivista (→) *koko*.

► VKS 1994 *kokonainen*.

kokonaisuus s. 'täydellisyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-451] ette he Jumalallisella rackaudhella kijnittetyt olisit, ia eij misseken kiusauxes, sen **kokonaijsudhest** poijskerkanisi

Johdos adjektiivista (→) *kokonainen*.

► VKS 1994 *kokonaisuus*.

kokonans, -a *adv.* 'kokonaan, täydellisesti, kaikin tavoin, kauttaaltaan, jakamattomana; peräti, kerrassaan' | (1544) 47 esiintymää, myös Westh

- [A-I-569] syndinen mine **kokonans** olen
- [A-II-156-[JH-13:10]] Joca pesty on ei se taruitze / paitzi ette Jalghat pesten / waan hen ombi **kokonans** puhdas.
- [A-III-285-[PS-52:6]] Senteden Jumala serkepi sinun iuri **coconans** / ia murenda sinun
- [A-II-303-[JH-19:23]] se Hame oli wmbinainen, ylhelde haman alhalle **kokonans** cudottu
- [A-II-500-[2KOR-3:00]] Bockstauin opetus / ombi palias Laki – – ionga cautta caiki Domitan ia cadhotetan – – ehcke mite Inhiminen **coconansa** on ia tekepi.
- [A-III-733-[SAK-4:2]] Nin seisoi yxi Kyntilialka **coconans** Cullasta / ydhen Malian cansa sen Pään päle
- [A-III-214] Se Colminaisus Christuses on / teunens ia **coconans** / quin me wskom.
- [A-III-275-[PS-45:14]] Se Kuningan Tyter ombi **coconans** caunis

Substantiivin (→) *koko* omistusliitteellinen essiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kokonaan*.

kokoon *adv.* 'kokoon, koolle, yhteen, kasaan' | (1544) 6 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-183-[2MKK-1:27]] Haghe meite **cocon** / iotca haijalla olema
- [A-II-305-[JH-20:10]] ne Opetuslapsett menit iellens **kokoon**
- [A-II-86-[MT-23:4]] he **cocon** sitouat raskat / ia candamattomat coormat / ia paneuat Inhimisten hartioijlle
- [A-I-186-[2MS-15:8]] sinun tuulispäses [olet] – – wirtawaijset wedhet **cocon** pisänyit

Adverbiksi kiteytynyt illatiivimuoto substantiivista (→) *koko*.

► VKS 1994 *kokoon*.

kokoonhakea v. 'koota, kerätä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-60-[MT-13:40]] ohdacket **coconhaghetan**, ia tulella poltetan

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *hakea* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi, joka on käännösvastine Vulgatan verbinmuodolle *colliguntur*. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

kokoonhaparoita v. 'haalia kokoon' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-721-[HGG-E:O]] hen salli heitte kyllä **coconhaparoita**, ia itziens warten kärkytte

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *haparoita* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

kokoonjuosta v. 'kokoontua yhteen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-358-[AP-16:22]] Canssa **cokoniooxi** heite watan

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *juosta* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi, joka on käännösvastine Vulgatan verbille *concurrit*.

► VKS 1994 *kokoonjuosta*.

kokoonkutsua v. 'kutsua koolle, kutsua johonkin tilaisuuteen' | (1548) 11 esiintymää

- [A-II-156-[MK-15:16]] [Huovit] **cokoncutzuit** caiken iouckon
- [A-II-392-[AP-28:20]] Senteden mine olen teite **coconcutzunut** / ette mine saisin teitä nahdä / ia puhutella

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *kutsua* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi, joka on käännösvastine Vulgatan verbille *convocant*. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliittona.

► VKS 1994 *kokoonkutsua*.

kokoonlietsoa v. 'lietsoa t. takoa yhteen, yhdeksi kappaleeksi' (kuv.)
(1544) 1 esiintymä

- [A-I-494] Coscas elemen puhalloxen siselle puhalsit, Sine **coconlietzoit** meiden Elemen

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *lietsoa* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

► VKS 1994 *kokoonlietsoa*.

kokoonliittää v. 'koota yhdeksi kappaleeksi' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-482-[1KOR-12:24]] Jumala ombi nin Rumin **cokonlijttenyt** – – Ettei Eripwrausta olisi rumissa

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *liittää* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

► VKS 1994 *kokoonliittää*.

kokoonpanna v. 'koota, kerätä kokoon; saada aikaan; laatia, sepittää; koota yhdeksi tekstiksi' | (1544) 6 esiintymää

- [A-II-453-[ROM-15:26]] ne Macedoniasta ia Achaiasta ouat mielellens ydhen ychteitzen Aun **koconpannuet** nijte kieuhie Pyhije warten
- [A-II-450-R] cauatta itze wäriste Toimista iotca tesse paicas monista opettaijsta ouat **cokonpannut**
- [A-I-856] Colmas wscon tunnustos / sen pyhen pijspan Athanasiusen / ionga hen Arrianein Eriseuraijsten wastan **cokonpani**
- [A-III-201] senwoxi / ette Daudid oli Christusen moto ia Esicuua ombi hen dicteranut / **coconpannut** ia tehnyt / moninaiset Psalmit ia Weisot.
- [A-II-160-[LK-E]] Apostolein Tegon hen [Luukas] **cokonpani**, ninquin hen itze näki

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *panna* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

► VKS 1994 *kokoonpanna*.

kokoonpoimia v. 'laatia, koostaa teksti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-1] Rucouskiria, Bibliasta, se on, molemista Testamentista, Messuramatusta, ia muusta monesta – – **cokoonpoymettu** Somen Turussa

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *poimia* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

► VKS 1994 *kokoon*.

kokoonsitoo v. 'sitoo yhteen, kiinni' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-290-[JH-15:6]] [Oksat] **cokonsidhotan**, ia heiteten tuleen ia poltetan

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *sitoo* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi, joka on käännösvastine Vulgatan verbille *colligent*. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliittona.

► VKS 1994 *kokoonsitoo*.

kokoonsulaa v. 'sulaa, valua kokoon' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-172-[JES-64:3]] wooret edhesses **coconsulit**

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *sulaa* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

► VKS 1994 *kokoonsulaa*.

kokoonsulkea v. 'yhdistää' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-533-[EF-1:10]] ette hen caiki cappalet päldisken **coconsulkis** Christusesa, seke ne iotca Taiuasa, ette mös Maan päle ouat

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *sulkea* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

► VKS 1994 *kokoonsulkea*.

kokoonsysäitä v. 'liikuttaa, horjuttaa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-149-[MK-13:25]] techdet Taiuahast putouat, ia ne auwudh iotca taiuas ouat, **cokonsyseiten**

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin *sysäitä* (→*sysätä*) muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

► VKS 1994 *kokoonsysäitä*.

kokoontea v. 'kokoontua yhteen, tulla kokoon t. koolle' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:22]] Mutta cosca Auringo taas ylescoitta / nijn he iellens **cokondeuat** / ja lyhmexet heiden lolihins.
- [A-II-167-[JH-18:2]] Jesus vsein sinne **coconsi** opetuslastens cansa
- [A-II-298-[JH-18:20]] Mine olen aina opettanut Sinagogas / ia Templis cuhunga caiki Juttat **cokondeuat**
- [A-III-360-[PS-102:23]] Canssat **cocondeuat** / Ja Kuningasten Waldakunnat HERRA palueleman.

Substantiiviin (→) *koko* perustuva johdos. Samassa merkityksessä esiintyvät rinnakkaisjohdokset (→) *kokoontua*, *kokountua* ja osittain samassa merkityksessä rinnakkaisjohdos (→) *kokountea*.

► VKS 1944 *kokoontua*.

kokoontua v. 'kokoontua yhteen, tulla kokoon t. koolle' | (1544) 18 esiintymää

- [A-I-258-[PS-7:8]] Ette Canssat iellens **cokonnuijsit** sinun tyges
- [A-II-203-[LK-12:1]] nyt epeluku Canssa olit **cokondunuet** / nin ette he toinen toisens päle tallasit
- [A-II-711-[ILM-19:18]] tulcat ia **coconduc**at sen swren Jumalan Ectoliselle

Substantiiviin (→) *koko* perustuva johdos. On mahdollista, että johdoksen alkuperäisempi asu on ollut (→) *kokountua*. Samassa merkityksessä esiintyvät rinnakkaisjohdokset (→) *kokoontea*, *kokountua* ja osittain samassa merkityksessä rinnakkaisjohdos (→) *kokountea*.

► Hakulinen 1979 279–280; VKS 1994 *kokoontua*.

kokoontuleminen s. 'kokous, kokoontuminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-II-467-[1KOR-5:4]] olen io quin tykenoleua – – teiden **cocontulemisesa**

Johdos yhdysverbistä (→) *kokoontulla*. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliittona, jolloin ilmaus voidaan tulkita luontaiseksi yhdyssanaksi.

► vks 1994 *kokoontuleminen*; Toropainen 2017 51, 112.

kokoontulla v. 'kokoontua, kerääntyä, tulla yhteen' | (1544) 16 esiintymää

- [A-I-99] Manaus nijnnen tyge / iotca ouat **kokontulluet** rucoeleman
- [A-II-354-[AP-15:6]] Apostolit ia Wanhimat **cokontulit**, täte Puhetta tutkiman

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *tulla* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla kahdesti myös sanaliitoksi kirjoitetuina. Myös Uppsalan evankeliumikirjassa ja Westhin koodeksissa ilmaus on sanaliittona.

► vks 1994 *kokoontulla*.

kokoontuminen → **kokounteminen**

kokoonvetää v. 'koota, kerätä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-520-[JES-62:9]] iotca sen [viljan] **coconwetäuet**, pite site sömen

Adverbin (→) *kokoon* ja verbin (→) *vetää* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysverbi.

► vks 1994 *kokoonvetää*.

kokostua v. 'kokoontua' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-57-[MT-13:2]] henen tygens **cocostuijt** palio Canssa

Johdos substantiivista (→) *koko*.

► vks 1994 *kokostua*.

kokottaa v. 'ojentaa, kohottaa, tarjota jotakin; odottaa'
(1544) 6 esiintymää

- [A-I-451] **Cocotta** Herra – – sinun taijwahallisen awus oijkea käsi, sinun palueliaijs [puoleen]
- [A-II-238-[LK-23:36]] [Huovit] **cokotit** henelle Eitcata
- [A-I-113-[5MS-32:35]] heiden cadhotoxens aijca ombi leszne, Ja mite heiden **cokottapi** se riendä

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on ilmeisesti johdos iki-vanhaan perintösanastoon kuuluvasta substantiivista *kokka*, joka merkitsee sukulielissä aluksen tai reen keulan lisäksi yleisemminkin nokkaa tai kärkeä. *Kokka* ei esiinny Agricolan teoksissa. Verbi *kokottaa* esiintyy Agricolalla lisäksi perusosana yhdysverbissä (→) *ulgoskokottaa*.

► SKES 1958 *kokka, kokottaa*; SSA 1992 *kokka, kokottaa*; VKS 1994 *kokottaa*.

kokountea v. 'kokoontua, tulla koolle; sortua kasaan' | (1544) 34 esiintymää

- [A-I-308-[PS-142:8]] Ne wanhurscat minun tykeni **kokoundeuat**
- [A-II-113-[MK-1:33]] Ja coko Caupungi **kokounsi** Ouen eteen
- [A-III-607-[HOS-2:11^]] Ja Israelin lapset pite **cocowndeman** / ia piteuet ynne heidens pitemen ydhen pään alla / ia yles maasta poismeneuet
- [A-I-228-[2SM-22:8]] Ne Taijwasten peruxet museruijt, ia **cocounssit**, cosca hen wihastuij

Johdos substantiivista (→) *koko*. Osittain samassa merkityksessä esiintyvät rinnakkaisjohdokset (→) *kokoontea, kokoontua*.

► VKS 1994 *kokoontua*.

kokounteminen s. 'kokoontuminen, koolle tulo' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-544] Neinnen caikeiden pyhein **kokoundemisen** – – tyge, anna minun – – saawutta

Johdos verbistä (→) *kokountea*.

► VKS 1994 *kokoontuminen*.

kokountua v. 'kerääntyä, tulla kokoon, koolle' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-611] sijte pyheste laumastas – – madhaijsit wscoliset Sielut lukemattomalla iouckolla / alati **kokounduua**
- [A-II-91-[MT-24:28]] Mutta cussa Rato on siihen mös Cotkat **kokounduuat**.

Johdos substantiivista (→) *koko*. Samassa merkityksessä esiintyvät rinnakkaisjohdokset (→) *kokoontea, kokoontua* ja osittain samassa merkityksessä rinnakkaisjohdos (→) *kokountea*.

► VKS 1994 *kokoontua*.

kokous s. 'kokouma, kasauma; (ihmis)joukko, seura, väenpaljous; seurakunta, pyhän yhteys; kokous, järjestetty kokoontuminen' (1544) 14 esiintymää

- [A-III-131-[1MS-1:10]] wettein **Cocouxet** hen [Jumala] cutzui, Merexi
- [A-II-384-[AP-25:24]] caiki Juttain **cocous** ombi minua rucollut
- [A-I-852] yxi Christilinen Kircko ombi – – se ychteys, ia Lucu, eli caikein Christitudhen **kokous**

- [A-II-368-[AP-19:39]] ios teille ombi mwta candamista, nin se machta ratkaista toimelises **Cocouxes**

Johdos verbistä (→) *koota*.

► VKS 1994 *kokous*.

kokouttaa v. 'saattaa kokoon, koota' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-371-[PS-106:47]] Auta meite Herra meiden Jumalan, ia **cocouta** meite Pacanoista

Substantiiviin (→) *koko* perustuva johdos. Varsinainen kantasana on ilmeisesti verbi *kokouta*, joka ei esiinny Agricolan teoksissa mutta joka tunnetaan muusta vanhasta kirjakielestä. Johdos kokouttaa esiintyy eräissä länsimurteissa.

► VKS 1994 *kokouta*, *kokouttaa*; SMS 2022 *kokouttaa*.

kolari s. 'hiilenpolttaja, nokikolari' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-575-R] rymet ia mustat ninquin **Colarit**, Sydhenpoltaiat ia vgneinpyhkiet

Laina muinaisruotsin sanasta *kolare*, joka tarkoittaa puuhiilien valmistajaa eli sydenpolttajaa. On epävarmaa, mitä Agricolan sana tarkoittaa, sillä Agricolan esikuvatekstissä mainitaan kolmen ammattinimityksen asemesta vain tulisijojen puhdistajat. Lounais-Suomen murteissa sanan merkitys on ruotsin mukainen. Merkitys 'nuohooja' tunnetaan eteläpohjalaisissa murteissa. Sanaa ei Agricolan lisäksi ole käyttänyt kukaan muu vanhassa kirjasuomessa. *Nokikolari* on tullut kirjasuomeen vasta 1800-luvun puolimaissa.

► Streng 1915 *kolari*; VKS 1994 *kolari*; SKES 1958 *kolari*; SSA 1992 *kolari*¹; Heininen 2008 68; NES 2020 *kolari*.

kolea a. 'epätasainen' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-170-[LK-3:5]] mitke **coleat** ouat ne pite tasaisexi matkaxi tuleman
- [A-III-483-[JES-40:4]] iotca **Coleat** ouat, pite siliexi tuleman

Agricolan *kolea* on etymologisesti sama sana kuin suomen yleiskielen kylmähkää tai kalseaa merkitsevä *kolea*, joka esiintyy laajasti sekä länsi- että itämurteissa. Westhin koodeksissa tästä esiintyy johdos *kolkka* 'outo, karu, yksinäinen'. *Kolea*-johdoksen merkitys 'epätasainen' tunnetaan etenkin Varsinais-Suomessa, osittain Satakunnassa sekä Etelä- ja Keski-Karjalassa. Johdoksen tyypillisellä sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä, ja sen vartalolla on vastine myös saamessa. Sana-vartalolle on esitetty germaaninen lainaetymologia, jonka mukaan lainalähde on kantagermaanin **kōlu-z*. Tätä edustaa mm. nykyenglannin *cool*.

► SKES 1958 *kolea*; Nikkilä 1981 SJ 23 74, 81; SSA 1992 *kolea*; VKS 1994 *kolea*, *kolkka*; LÄGLOS 1996 *kolea*; EES 2012 *kole*; NES 2020 *kolea*.

kolkata v. 'kolkuttaa, kolistaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-2] **Colka** pälle, ia pysy wahwa. Nijn pyhe Hengi ethes awa

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on johdos lyönnin ääntä jäljittelevästä interjektiomaisesta kannasta *kolk-*.

- ▶ SKES 1958 *kolkka*²; SSA 1992 *kolkata*; VKS 1994 *kolkkaa*; NES 2020 *kolkata*.

kolkkaus s. '(kirkonkellon) lyönti' | (1559) 3 esiintymää

- [A-O-21] Cleppimisen rucuuxet Ensimeisen **Colcauxen** alla

Johdos verbistä (→) *kolkata*.

- ▶ VKS 1994 *kolkkaus*.

kolkuttaa v. 'kolkuttaa, koputtaa' | (1544) 10 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-105-[LK-11:9]] **Colkuttaca**, ia teille auatan
- [A-II-676-[ILM-3:20]] Catzo / mine seison Ouesa / ia **colcutan**

Johdos samasta interjektiomaisesta kannasta, josta on muodostettu verbi (→) *kolkata*. Agricolalla *kolkuttaa* esiintyy myös perusosana yhdyserbissä (→) *päällekolkuttaa*.

- ▶ VKS 1994 *kolkuttaa*.

kolkuttaja s. 'kolkuttaja' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-38-[MT-7:8]] ia **colcuttaialle** awatan

Johdos verbistä (→) *kolkuttaa*.

- ▶ VKS 1994 *kolkuttaja*.

kollektä s. 'kollehta, jumalanpalveluksessa ennen epistolatekstiä luettava rukous' (1544) 3 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-872] Rucouxet alkauat pitke periantain pälle sijtte **Collectat** ieristens seijsouat.
- [A-III-87] Jelken **Collectan** luetan yxi Lucu eli poli Pyhen Paulin [kirjeestä]

Erikoislaina latinan sanasta *collecta*, joka perustuu kokoamista merkitsevään verbiin *colligere*. *Collecta* on alun perin ilmeisesti tarkoittanut yhteen kokoontuneen seurakunnan edessä luettua rukousta, mutta se on myöhemmin alettu ymmärtää lyhyeksi yhteenvedoksi päivän tekstin herättämistä ajatuksista. Sana esiintyy kahdesti myös Rucouskirian latinankielisessä osuudessa.

- ▶ SAOB 1936 *kollekt*; VKS 1994 *kollektä*.

kolmaist|e, -i → kolmasti

kolmas *num.* ja *a.* '3., kolmas' | (1543) 153 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-O-5-[2MS-20:5]] *costan* Iseiden *ricoxet* – hama **colmanden**, ia nelienden Poluen asti
- [A-I-97] **Colmas** hylke / ia caiki sylke
- [A-I-847] Alasastuij heluettijn / **Colmanna** peiuen ylesnoui coolludhista.
- [A-II-153-[MK-14:41]] Ja hen tuli **colmanen** kerdhan ia sanoi heille / Ah / nytkö maata tahdotta / ia leueite?

Ikivanhalla järjestysluvun suffiksilla muodostettu johdos lukusanasta (→) *kolme*.

► VKS 1994 *kolmas*.

kolmaskymmen: **kolmat**|**kymmentä**, **-kymmenes**, **kolmatta-** *num.* 'kolmas kymmen-luku, luvut välillä 21–29' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-250-[ILM-11:16]] Ja ne nelie **colmattakymende** *wanhinda* / *iotca* Jumala edhes istuimellas istuijt / *langeisit* heiden *caswoins* pälle
- [A-III-724-[HGG-2:1]] NELiendene **colmatkymmenen** *peiune* / *sijnä* *Cwdhendena* *Cwcautena* / *sen* *Kuningan* *Dariusen* *toisna* *Woonna*
- [A-II-724-[HGG-2:2]] *ensimeisne* **colmatkymmenenä** *peiune* / *sille* *seitzemendenä* *Cwcautena* / *Tapactui* *HERRAN* *Sana* *sen* *Prophetan* *Haggain* *cautta*
- [A-III-726-[HGG-2:19]] *Nin* *catzocat* *nyt* *sen* *päle* / *teste* *peiueste* / *ia* *ennen* / *nimittein* / *sijtä* *Nelienest* **colmatkymmenest** *peiuest* / *sine* *ydhexennä* *Cwcaudhenna*
- [A-II-260-[JH-6:19]] *Coska* *he* *nyt* *olit* *soutanet* *lehes* *wisi* **colmatt** *eli* **colmekymende** *wacomitta* / *neit* *he* *Jesusen* *keuuen* *meren* *päle*

Järjestyksessä kolmatta kymmenlukua tarkoittava yhdistettyjen lukusanojen rakenne-osa, jolla viitataan analyyttisissä lukusanailmauksissa kolmannelle kymmenluvulle sijoittuviin lukuihin ja lukumääriin. Esim. *neljä colmattakymmentä* tarkoittaa '24'. Ilmaus voi esiintyä myös elliptisenä, esim. *viisi colmatt* '25'. Analyyttisen lukusanan muodostustapa on horjuva varsinkin tapauksissa, joissa on kysymys järjestyslukuista.

► Toropainen 2017 63–65.

***kolmasosa** *s.* 'kolmasosa, kolmannes' | (1548) 12 esiintymää

Kolmasosa ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdyssanana, vaan ainoastaan sana-liittona.

► VKS 1994 *kolmasosa*.

kolma|**sti**, **-ste**, **-st**, **-iste**, **-isti** *adv.* 'kolmesti, kolmasti, kolme kertaa' | (1544) 18 esiintymää

- [A-I-372] Neliekymmenen peiuen paastolla sine pinduit / **Colmaiste** perkelelde kiusattin
- [A-I-372] **Colmaste** rucoellen poluiles Langesit / Casuos pälle itzes heitit /
- [A-II-100-[MT-26:34]] **colmasti** sine *minun* kielet
- [A-II-152-[MK-14:30]] ennenquin tene öene Cuckoi cahdiste laula / sine **colmaisti** *minun* kiellet.

- [A-II-287-[JH-13:38]] Ei swinga Cuckoi ennen laula / quin sine olet **colmast** minun kieldenyt.

Johdos lukusanasta (→) *kolme*.

► VKS 1994 *kolmasti*.

kolmas toistakymmentä *num.* '13., kolmastoista' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-605-[HOS-E:0]] Ninquin toises **Colmanes** ia Nelienes **toistakymmenes** lughusa osotetaan

Järjestysluvusta (→) *kolmas* ja sanaliitosta *toista* (→ *toinen*) (→) *kymen* muodostettu järjestysluku. Agricolan ainoassa esimerkissä määriteaseman edellyttämä inessii-vin pääte on liitetty molempiin osiin.

kolme, -t *num.* '3, kolme' (numero, lukumäärä)
(1543/1559) 109 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-23] Somen luku – – Caxi 2 – – **Colme** 3
- [A-I-224] Kitoswirsi ionga ne **colmet** Mieste / Sadrach / Mesach / ia Abednego tulisesa wghnisa Babilonias weisasit
- [A-II-56-[MT-12:40]] Jonas oli walaskalan watzas **colme** päiue ia **colme** öte
- [A-I-393] [Jeesus] eli **colme** aijastaica ja colmetkymende

Sanalla on varma etymologinen vastine kaikissa suomalais-ugrilaisissa kielissä. Samojedikielten vastaavan lukusanan ei ole voitu todistaa kuuluvan samaan yhteyteen, vaikka tällaisinkin joskus on varovasti arveltu. Joka tapauksessa *kolme* kuuluu suomalais-ugrilaiseen perintösanastoon. Yhtä vanha on myös järjestysluku *kolmas*, sillä järjestysluvun tunnus juontuu kantauralista. Peruslukusanalla on myös *t*-loppuinen variantti *kolmet*, joka on sekä Agricolalla että murteissa yleinen. Tässä *t* saattaa alkuaan olla monikon tunnus. Analyyttinen lukusanailmaus *kolme ajast-aikaa ja kolmetkymenä* merkitsee '33 vuotta'.

► SKES 1958 *kolme*; UEW 1988 174; SSA 1992 *kolme*; VKS 1994 *kolme*; NES 2020 *kolme*.

Kolmekrouvii erisn. 'Tres tabernae' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-392-[AP-28:15]] Ja coska sielde Weliet cwlit meiste / nin he wloskeuit meite vastaan / haman Appiforumijn / ia **Colmeenkrouwijn**.

Agricolan suomentama erisnimi viittaa majataloon, jonne Rooman kristityt tulivat vastaanottamaan Paavalia. Latinankielinen nimi tarkoittaa sananmukaisesti 'kolme majataloa'.

► Saarisalo 2009 *Tres tabernae*.

kolmekymen → **kolmekymmentä**

kolmekymmenen vuotinen *a.* 'kolmikymmenvuotias' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-171-[LK-3:23]] itze Jesus oli lehes **colmekymmenen wootinen**

Lukusanasta (→) *kolmekymmentä* ja substantiivista (→) *vuosi* johdetusta adjektiivista *vuotinen* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella ja yhtä käsitettä merkitsevänä voidaan tulkita luontaiseksi yhdyssanaksi.

► Toropainen 2017 51.

kolmekym|mentä, -entä, kolmetkymmentä, kolmekymen *num.* '30, kolmekymmentä' (1543/1559) 17 esiintymää

- [A-O-24] Caxikymen 20 **Colmekymen** 30 Neliekymen 40 Visikymen 50
- [A-II-171-[LK-3:23]] Ja itze JESUS oli lehes **colmekymmenen** wootinen / coska hen rupesi.
- [A-III-155] Quin he sen cwlit / ihastuit he / ia meresit henelle **colmetkymende** hopia penningi andaxensa
- [A-III-747-[SAK-11:12]] mine maxoin, **colmekymmende** Hopia penningit

Lukusanoista (→) *kolme* ja (→) *kymmenen* muodostettu perusluku.

► VKS 1994 *kolmekymmentä*.

kolmekymmenkertainen → **kolmenkymenkerdainen**

kolmeniminen *a.* 'kolminiminen, kolmiyhteinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-414] CAikiwaldias / ijancaikinen Jumala / ioca meille sinun paluelioijlles / totisen wscon tunustoxes / annoit sinun ijancaikisen **colmenimisen** Jumaludhes cunnian tuta

Peruslukusanan (→) *kolme* ja substantiivin (→) *nimi* adjektiivijohdoksesta muodostettu yhdysadjektiivi. Samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kolminiminen*.

► VKS 1994 *kolminiminen*.

kolmen|kymenkerdainen, kolme- *a.* 'kolmikymmenkertainen' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-59-[MT-13:23]] Mutamat taas langesit hyueen mahan / ia teijt hedhelmen – – monicadhat **colmekymenkerdaisen**.
- [A-II-119-[MK-4:8]] mwtamat edhestoit **colmenkymenkerdhaiset** [sadot]

Peruslukusanan (→) *kolme* nominatiivi- tai genetiivimuodosta, peruslukusanasta (→) *kymen* ja substantiivin (→) *kerta* adjektiivijohdoksesta koostuva yhdysadjektiivi. Adjektiivi on johdettu yhdistetyn lukusanan ja substantiivin *kerta* muodostamasta sanaliitosta.

► VKS 1994 *kolmekymmenkertainen*.

kolme sataa *num.* '300, kolmesataa' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-281-[JH-12:5]] Mixei teme Woidhe myyty **colmen satan** penningin
- [A-III-604-[DAN-12:12]] Autuas se on / ioca odhottapi ia vlottupi nihin tuhannen / **colmensadhan** ia widhen nelietkymmendeen peiuijn.

Peruslukusanoista (→) *kolme* ja (→) *sata* yhdistetty lukusana, joka Agricolalla esiintyy kolmasti sanaliitoksi kirjoitettuna. Yhdyssanaksi kirjoitettu *asu* esiintyy vain kompleksisemmän lukusanan osana.

► VKS 1994 *kolmesataa*.

kolmet → **kolme**

kolmet ja kaksikymmentä tuhatta *num.* '23 000, kaksikymmentäkolme tuhatta' (1548) 1 esiintymä

- [A-II-477-[1KOR-10:8]] ychtene Peiuene langesit **kolmet ia caxikymende tuhatta**

Rakenteeltaan analyytinen ja kompleksinen lukusanailmaus, jossa *kolmet ja kaksikymmentä* '23' muodostaa rakenteen sisäisen kokonaisuuden.

► Toropainen 2017 63–65.

kolmetoista *num.* '13, kolmetoista' | (1543/1559) 1 esiintymä

- [A-O-23] Somen luku – – Caxitoista 12 – – **Colmetoista** 13

Elliptinen lukusana, jonka alkuperäiset rakenneosat ovat numeraalit (→) *kolme* ja *toista* (→ *toinen*) *kymmentä* (→ *kymmen*). Tässä alkuperäisessä rakenteessa *toista kymmentä* muodostaa oman, järjestyksessä toiseen kymmenlukuun viittaavan kokonaisuutensa sanaliittomuotoisen lukusanan sisällä.

► VKS 1994 *kolmetoista*; Toropainen 2017 63–65.

kolmet tuhatta *num.* '3000, kolmetuhatta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-319-[AP-2:41]] sinä peiuene iouckoon tuli, lehes **colmet Tuhata** Sielua

Peruslukusanoista (→) *kolme* ja (→) *tuhat* muodostettu sanaliittomuotoinen perusluku.

► VKS 1994 *kolmetuhatta*; Jussila 1998 *kolmetuhatta*.

kolmeus s. 'kolminaisuus, kolmipersonaisesta Jumalasta' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-857] me ychte Jumalata **Colmeudhes**, Ja **Colmeutta** Ychteyxes cumardhama

Johdos perusluvusta (→) *kolme*.

► VKS 1994 *kolmeus*.

kolmikerdainen *a.* 'kolmiyhteinen (Jumala)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-361] Sinua **colmikerdainen** Jumala, caiki henget kijtteuet

Perusluvun (→) *kolme* yhdyssanamuodosta ja substantiivin (→) *kerta* adjektiivi-johdoksesta muodostettu yhdysadjektiivi.

► VKS 1994 *kolmikertainen*.

kolmikerdaisuus *s.* 'kolmiyhteys, kolminaisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-545] O autuas, hyuestisiugnattu, ia cunnialinen **colmikerdhajisuus**, O totinen, corckein, ja ijancaikinen yxikerdhajisuus

Johdos adjektiivista (→) *kolmikerdainen*.

► VKS 1994 *kolmikertaisuus*.

kolminainen *a.* 'kolmiosainen, kolmesta osasta koostuva; kolmiyhteinen, kolmipersoonainen (Jumala)' | (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-382] hoouit sinun **colminaijset** waattes iaghoit
- [A-I-546] O **colminainen** ja yxineinen Jumala

Johdos peruslukusanasta (→) *kolme*. Agricolalla *kolminainen* esiintyy myös perusosana yhdysadjektiivissa (→) *yksikolminainen*.

► VKS 1994 *kolminainen*.

kolminaisuus *s.* '(pyhä) kolminaisuus, Jumalan kolmipersoonaisuus, kolmiyhteys' (1544) 5 esiintymää

- [A-I-673] Warielkohon minun se mittamatoin **colminaijsuus**
- [A-III-214] Se **Colminaisus** Christuses on / teunens ia coconans / quin me wskom.

Johdos adjektiivista (→) *kolminainen*. Agricolalla *kolminaisuus* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *yksikolminaisuus*.

► VKS 1994 *kolminaisuus*.

kolminiminen *a.* 'kolmiyhteinen, kolminainen' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-495] Kijtossana Pyhelle ia eriemettomelle, **colminimiselle** Jumalalle

Perusluvun (→) *kolme* yhdyssanamuodosta ja substantiivin (→) *nimi* adjektiivi-johdoksesta muodostettu yhdysadjektiivi.

► VKS 1994 *kolminiminen*.

kolminimisyyys s. 'kolmiyhteys, kolminaisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-856] Colmas wscon tunnustus – – Jumalan **Colminimisudhesta**

Johdos yhdysadjektiivista (→) *kolminiminen*.

► VKS 1994 *kolminimisyyys*.

kolosseri s. 'kolossalainen, Kolossan kaupungin asukas' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-554-[KOL-E]] Apostoli kijttepi nijte **Colosserita**

Laina joko saksan tai ruotsin sanasta *kolosser*, joka on johdos fryygialaisen *Kolossan* kaupungin nimestä.

► SAOB 1936 *kolosser*; VKS 1994 *kolosseri*.

kompastos s. 'kompastus, kompastuminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-385-[PS-116:8]] sine olet – – Minun Jalcani poisreueisnijt **combastoxest**

Johdos verbistä (→) *kompastua*.

► VKS 1994 *kompastus*.

kompastua v. 'kompastua, horjahtaa, kaatua, kompuroida' | (1544) 6 esiintymää

- [A-I-177-[VLT-5:13]] Ne Noricaijset piti myllykiue wetämen / Ja ne piskuset puijta candaijsanssa piti **combastuman**
- [A-II-653-[HEB-12:13]] astucat wissit Askelet – – ettei iocu **compastuisi** ninquin Nilcu

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on todennäköisesti johdos samasta äänteellisesti motivoidusta vartalosta, josta on muodostettu myös esim. *kompuroida*, *kompelo* ja *kömpelö*. Nämä tunnetaan vasta 1700-luvun kirjakielestä.

► SKES 1958 *kompastua*; SSA 1992 *kompastua*; VKS 1994 *kompastua*; NES 2020 *kompastua*.

kompistua v. 'kompastua, horjahtaa, kaatua, kompuroida' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-113-[5MS-32:35]] Minun pite costaman / heiden ialgans pite aijghallans **combistuman**.
- [A-III-295-[PS-60:5]] Sine wijnalla meite iootit ette me **combistuisim**.

Johdos samasta äänteellisesti motivoidusta vartalosta kuin rinnakkaisjohdos (→) *kompastua*. Suomen murteissa *kompistua* tunnetaan lähinnä Varsinais-Suomen pohjoisosassa.

► VKS 1994 *kompastua*; SMS 2022 *kompistua*.

konsti s. 'oppi, tieto, taito; keino; ruma temppu, ilkeys, viettelys; noituus, taikuus, taika-temppu' | (1544) 19 esiintymää

- [A-III-243-R] Irdaliset) ouat ne, ioilla on – – Walta, **Consti**, wisaus
- [A-III-693-[HAB-E:O]] hen pruca caiki **constit** ia cappalet – – Ette vsko mahdais wahwasti pysyä heiden Sydhemisens
- [A-II-9-[UT-E]] Jumala taas tachtoi sen [perkeleen] pahanelkisen **constin** caualuxila tacaperin aia
- [A-I-792] Anna ette caiki noijdhaiset **constit**, welhouxet, ja taickouxet poijscadhotetaijs

Laina muinaisruotsin sanasta *konst*, joka merkitsee mm. kykyä, taitoa, taidetta, keinoa ja viisautta. Tämä on samaa juurta kuin verbi *kunna* 'osata, voida, kyetä'.

► Streng 1915 70; SAOB 1937 *konst*; SKES 1958 *konsti*; SSA 1992 *konsti*; VKS 1994 *konsti*; NES 2020 *konsti*.

kontata v. 'jähmettää, jäykistää' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-187-[2MS-15:15]] Caiki Canaan asuijat **condattihin**

Johdos kohmetusta tai jähmetystä merkitsevästä substantiivista *kontta*, jolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Epävarmoja vastineita on esitetty myös saamesta ja samojedikielistä. Sanavartalo kuuluu mahdollisesti ikivanhaan perintösanastoon. *Kontta* ei esiinny substantiivina Agricolan kielessä.

► SKES 1958 *kontta*; UEW 1988 176–177; SSA 1992 *kontta*; VKS 1994 *kontata*².

kontattu a. 'jähmettynyt, jäykistynyt' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-380] Silloin sine kieusille sidhottin caackihin / sine seisoit **condattu** ia woijmatoin

Verbin (→) *kontata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

koosa, koossa → **kogos**

koosapitää v. 'pitää koossa, koota' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-254-[PS-33:7]] Hen **coosapite** Wedhen meresse / ninquin Leilisse / ia laskepi Sywydhen salauxehen.

Adverbista *koosa* (→ *kogos*) ja verbistä (→) pitää muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1994 *koossa*.

koosriippua v. 'pysyä koossa t. kiinni toisissaan' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-558-[KOL-2:19]] [Pää] iosta se coco Rumis, iäseniste ia Raadhioista – – toinen toisestans **coosriippuat**

Substantiivin *koko* loppuheittoisesta inessiivimuodosta (→ *kogos*) ja verbistä (→) *rippua* muodostettu yhdysverbi.

► VKS 1994 *koossa*.

koota, kogota v. 'koota, kutsua koolle; kokoontua; kerätä kokoon; korjata satoa; panna kokoon osista, koostaa' | (1544) 144 esiintymää, myös Westh

- [A-I-222] Kijtossana ette Jumala Israelit / wapachti / **cocosi** / omisti / ja Swret woitot annoi
- [A-I-85] Ja annoij hen **cootta** caiki ne ylimeijset papit / ia kirianoppenuuat Canssan seghas
- [A-II-18-[UT-E]] se Herra Torgil Rotzin Marschi, **cocosi** palio Sotacanssa ia lehetti sen Carialan mahan
- [A-II-323-[AP-4:26]] Pämiehet heitens ychten **cokouat**, Herra Wastan
- [A-I-744] MIne waijuanan syndinen Inhiminen / tunnustan caikiwaltian Jumalan edhes / Jesusen Christusen cautta / minun monikerdaijset syndini – Jotca heidens minun lihahani **coonutza** ouat
- [A-II-391-[AP-28:3]] Coska nyt Pauali **cocosi** ydhen coghon Risuija ia pani ne Tulen päle / edesmateli yxi Kyykerme palaudhesta
- [A-II-509-[2KOR-8:15]] Joca palio **cocosi** / ei henelle ollut lijaxi / Ja ioca wähen **cocosi** / ei henelle miteken pwtunut.
- [A-I-209-[PS-104:28]] Coscas heille annat / nijn he **cokoxet**
- [A-II-171-[LK-3:17]] hen puhdistapi henen Lugansa / ia **cokopi** Nisuns henen Aittans
- [A-II-20-[MT-E]] se sama Hebraican Ramattu – ionga Pamphilus Martyr sangen wisuimasti **cocosi**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *koko*. Merkityksessä 'kokoontua' verbiin liittyy yleensä refleksiivipronominina käytetty persoonapronomini (*heitäns* tms.) tai erikoistapauksissa refleksiiviselle taivutukselle ominainen suffiksi (esim. *kokookseet*, *koonutsa*). Rukouskirjan psalmin (104:28) *cokoxet* 'kokoontuvat' on käännösvirhe, joka on korjattu Psalmtarissa (*cocouat*). Muoto *koottaa* on passiivinen infinitiivi. Verbi esiintyy Agricolalla myös perusosana yhdysverbeissä (→) *yhteen-*, *yleskoota*.

► SKES 1958 *koko*; SSA 1992 *koko*; VKS 1994 *koota*; Heininen 2020 265; NES 2020 *koota*.

koottu, kogottu s. ja a. 'koottu t. kokoontunut, koolle tullut t. kutsuttu' (1544) 11 esiintymää

- [A-I-518] Ja sijtteen cosca hen itzens Sanoilla ia cappaleilla pyhiste Ramatusta / henen oman ymmerdhyxens / ia hywen lwlons ielken **cootut** / ombi harniskoijnut / silloin tule sijne caiki sulat wahwat Mwrit ia odhat olla
- [A-II-241-[LK-24:33]] Ja he ylesnosit saman hetken ia palasit Jerusalemin / ia leusit ne yxitoistakymende **cootudh**
- [A-II-306-[JH-20:19]] Oueta olit sulietudh, cussa Opetuslapset olit **coghotudh**
- [A-II-511-[JES-56:8]] Mine tadhon wiele enemen siihen **coottuun** Jouckohon / coota.

- [A-II-711-[ILM-19:19]] Ja mine näin sen Pedhon / ia Maan Kuningat / ia heiden Sotawekens **coghottuna** sotimahan sen cansa ioca Orin päle istui
- [A-III-119-[JES-49:18]] Caiki neme **cootudh** tuleuat sinun tyges.

Verbin (⇒) *koota* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Sama muoto esiintyy myös paradigmaan kuuluvana taivutusmuotona liittomuotojen osana. Kategoroiden raja on liukuva.

kopata, kupata v. 'kupata, laskea verta' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-25] Kylue / **coppa** / ia szonda löö.
- [A-I-23] [Syyskuussa] sopi – – **cupata** ia szonda iske

Laina ruotsin samaa merkitsevästä verbistä *koppa*. Kuppaaminen tapahtuu tekemällä ihoon pieniä haavoja ja imemällä verta haavojen kohdalle asettujen imusarvien kautta. Sama verbi on lainattu myös eräisiin lähisukukielisiin.

► Streng 1915 84; SKES 1958 *kupata*; SSA 1992 *kupata*; VKS 1994 *kupata*; NES 2020 *kupata*.

koperoita v. 'tunnustella, hapuilla' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-612-[2PT-1:9]] hen on sokia, ia **coperoitze** tijetä kădhellense
- [A-III-784-[5MS-28:29]] Ja sinun pite Polipeiuelle **coperoitzeman** / ninquin iocu Sokia pimies **coperoitzeman**

Verbin tavallisempi variantti on *kopeloida*, jolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sen etäisempi alkuperä on selvittämättä. On mahdollista, että se on johdos ikivanhaan perintösanastoon kuuluvasta substantiivista *kopra*, *koura*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Agricolan *koperoita* merkitsee kaikissa tapauksissa käsillä tunnustelemista. Suomen murteissa variantti *koperoita*, *koperoida* tunnetaan etenkin pohjalaismurteissa, mutta jonkin verran tietoja on myös lounais- ja hämäläismurteista sekä Keski-Suomen eteläosasta.

► SKES 1958 *kopeloida*; UEW 1988 183; SSA 1992 *kopeloida*; VKS 1994 *koperoida*; SMS 2022 *koperoida* [kartta].

kopista v. 'kopista, tömistä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-675-[MIK-2:12]] mine tadhon heite, ninquin iongun Lauman – – ychteen Stallin siseltoodha – – ette sen Inhimisist **copiseman** pite

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä, ja se merkitsee erityisesti kenkien kapsetta. Verbi on johdos kengänpohjan tai -koron synnyttämää ääntä kuvaavasta interjektiomaisesta kannasta *kop-*.

► SKES 1958 *kopista*; SSA 1992 *kopista*; VKS 1994 *kopista*; NES 2020 *kopista*.

korban → **corban**

korea(-) → koria(-)

koreilla v. 'ylpeillä, kerskailla, mahtailla' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-112-[5MS-32:27]] Mutta vihoilisten vihalla mine viwytin / etteij heiden waijno miehens pide **coreileman**
- [A-III-49-[SIIR-10:9]] Mites **coreilet** sine onnetoin mulda ia tuhca

Johdos adjektiivista *korea* (→ *koria*), jonka keskeinen merkitys Agricolan aikana on ollut 'ylpeä'.

► VKS 1994 *koreilla*.

korelema s. 'koreaksi pukeutuminen, koristautuminen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-168-[lis.ESTB-0:16]] mine wieroin site coria seppelite, ionga mine pääsen kannan, cosca minulle tule **coreleman** aijca, Mutta pidhen sen ninquin saastaijsen lijnan, Ja en canna mine site mutoin [kuin] **coreleman** aijcan

Johdos verbistä (⇒) *koreilla*. Johdos tunnetaan vain Agricolalta sanaliitosta *koreleman aika*. Johtimella *-mA* muodostetut teonnimet ovat myös Agricolan tuotannossa harvinaisia.

► Kiuru 1988a 172–173; VKS 1994 *koreilema*.

korenta s. 'korento, seiväs, kanki' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-641-[AM-E:0]] se Pappi Amazia – – on hende **Coreennalla** cooliaxi lönyt

Korenta- tai *korento*-sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Epävarmoja vastineita on esitetty myös ersämordvasta ja kaukaisemmistakin etäsukukielistä. Muiden selitysten puutteessa sanaa pidetään yleensä omaperäisenä. Suomen murteissa variantti *korenta* esiintyy Etelä-Pohjanmaalla sekä kaakkois- ja savolaismurteissa.

► SKES 1958 *korento*; SSA 1992 *korento*; VKS 1994 *korento*; EES 2012 *kõrend*; NES 2020 *korento*; SMS 2022 *korenta*, *korento*.

koreus s. 'ylpeys, turhamaisuus, kopeus, mahtailu; kunnian- t. vallanhimo' (1544) 40 esiintymää, myös Westh

- [A-I-165-[lis.ESTA-0:11]] [En] mine **coreuten** tehden – – ole site ylpijet Haman cumartanut
- [A-I-377] Mine rucolen – – ettes minun andexiandasit mite mine olen rickonut / caikilla modhoilla / Erinens Seitzemes colema synnise – – quin ouat / **Coreus** / Ahneus Haureus / Cateus Curckomesso wiha / Laiskuus
- [A-II-621-R] Elemen **coreus**, on cunnian ahneus

Johdos adjektiivista *korea* (→ *koria*).

► VKS 1994 *koreus*.

korgi, kori s. 'kori, punottu kanto- tai säilytysastia' | (1548) 16 esiintymää

- [A-II-127-[MK-6:43]] he coriasit caxitoistakymende **Corgia** teunens muruia
- [A-II-260-[JH-6:13]] Nin he cokosit / ia teutit caxitoistakymende **Corij** muruilla / widest Ohraiest leiuest /

Laina ruotsin sanasta *korg*. Sama sana on lainattu myös eräisiin lähisukukieliin. Agricolan kielessä sana esiintyy sekä erikoislainana että yleislainana. Agricolalla *kori* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *leipäkori*.

► Streng 1915 71; SKES 1958 *kori*; SSA 1992 *kori*; VKS 1994 *kori*; NES 2020 *kori*.

korgotos → **korgotus**

korgottaa, korottaa v. 'korottaa, tehdä tai rakentaa korkeammaksi; lisätä, enentää, vahvistaa; nostaa ylös (myös kuv.); nostaa hintaa; nostaa vastaan t. vastustamaan; kohottaa, nostaa (yli), pelastaa; ylentää, nostaa arvoasemassa; ylistää, kiittää' (1544) 42 esiintymää

- [A-III-110-[JES-2:2]] se Woori – – caikein hyperiten ylitze **corghotetan**
- [A-II-219-[LK-17:13]] kymenen Spitalist mieste – – **corghotit** änen, ia sanoit
- [A-II-316-[AP-2:14]] Nin ylesnoui Petari ninen Ydhentoistakymenen cansa / ia **corotti** änen / ia puhui heille
- [A-III-66-[PS-25:1]] Sinun tyges Herra mine **corgotan** minun sieluni
- [A-III-656-[AM-8:0]] [Ahneet] Jyuein hinnan **corghottauat**
- [A-I-612] häwite caiki ne, iotca itzense sinun Sanais wastan **korghottauat**
- [A-III-791] Joca meite loi ia lunasti / Se mös **corghottacon** meite iloons asti / Amen.
- [A-I-233-[2SM-22:49]] Hen awita minua wiholisistaan, Ja **corghotta** minun nijste
- [A-I-237-[JUDIT-16:17]] Cosca sine ionghun mielen **corghotat** / sen pite edheskieumen
- [A-III-121-[JES-52:13]] Minun Paluelian – – **corgotetan**, ylesnostetan, ia sangen corckiaxi tulepi
- [A-I-262-[PS-10:18]] etteij Inhiminen enämbi pidhe maan pälle itzens **corghottaman**
- [A-I-481] Ele salli perkelen, ette hen – – walkeudhen tedhen pimeydhen **corghottais**
- [A-III-311-[PS-71:14]] tadhon aina sinun kijtoxes **corghotta**

Verbillä on vastineita eräissä itäisissä lähisukukielissä. Se on johdos samasta var-talosta, josta on muodostettu myös adjektiivi (→) *korkia*. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleskorgottaa*.

► SKES 1958 *korkea*; SSA 1992 *korottaa*; VKS 1994 *korottaa*; NES 2020 *korottaa*.

korgottaja s. 'lisääjä, suurentaja' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-807] Asetta se hirmulisen meiden syndijen pällekandaijan – – ia meiden rioxen **corghottaijan** – – caikisa omantunnon adhistoxisa

Johdos verbistä (→) *korgottaa*.

► VKS 1994 *korottaja*.

korgot[us, -os, korotus s. 'varttuminen, kasvu; korottaminen, ylentämisjuhla; arvon, aseman tms. korottaminen; ylpeys' | (1544) 5 esiintymää

- [A-II-539-[EF-4:16]] itzecuki [jäsen] toistansa paluele – – ia saattapi, ette Rumis casuapi itzellens **corotuxexi**
- [A-I-22] [14. syyskuuta on] Pyhen ristin **corgotus**
- [A-II-659-[JAK-1:9]] yxi weli ioca neurä ombi, kehucan henen **Corghotoxesans**
- [A-I-618] poiskienne minusta turhaudhen – – Silmein **corghotuxen**, watzan laijnohudhen

Johdos verbistä (→) *korgottaa*.

► VKS 1994 *korotus*.

kori → **korgi**

kor[jia, -ea s. ja *a.* 'ylpeä, ylimielinen, kopea; uljas, mahtava; ilkeä, paha; koristeellinen, koristeltu' | (1544) 43 esiintymää

- [A-I-263-[PS-12:4]] ne Kielet iotca **coriat** Sanat laskeuat
- [A-III-319-[PS-76:6]] Ne **Coreat** pite röuettemen ia poisnuckuman
- [A-III-541-[JER-15:21]] tadhon mös sinua pelasta nijnen **Coreiten** käsiste
- [A-I-168-[lis.ESTB-O:16]] mine wieroin site **coria** seppelite, ionga mine pääsen kannan

Sanalle on esitetty vastineita eräistä lähisukukielistä. Se on rakenteeltaan selvästi johdos, mutta on epäselvää, mistä vartalosta se on muodostettu. Viron vastine on toisaalta haluttu yhdistää tankoa, salkoa, riukua tms. merkitsevään (→) *korento*-sanaan, mutta suomen *korea*-sanaa on merkityseron takia vaikeampi yhdistää tähän. Onkin mahdollista, että *koria* kuuluu etymologisesti vanhaan perintösanastoon kuuluvan **korja*-tyyppisen sanavartalon yhteyteen. Tästä vartalosta juontuvaksi on selitetty myös monimerkityksinen (→) *korjata*-verbi.

► SKES 1958 *korea*; EEW 1982–1983 1101–1102; SSA 1992 *korea*; VKS 1994 *korea*; EES 2012 *köre*¹; NES 2020 *korea*; Aikio 2021 LU 57 165.

koriamieli s. 'ylpeys' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-584-[1TIM-6:17]] Keske nijte quin Rickat ouat tesse Mailmas, Ettei he olisi **coriasmieles**

Adjektiivista (→) *koria* ja substantiivista (→) *mieli* muodostettu yhdyssana, josta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä.

koriamielinen *a.* 'ylpeä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-444-[ROM-11:25]] ettei te olisi teisenne **coriamieliset**, Senwoxi ette Sokius ombi polittain Israelin cochtan tullut

Adjektiivin (→) *koria* ja substantiivin (→) *mieli* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdysadjektiivi, josta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä. Kantasana voisi olla myös yhdyssana (→) *koriamieli*, mutta todennäköisempää on, että yhdyssubstantiivi on abstrahoitu tavallisempaa sananmuodostustyyppiä edustavan yhdysadjektiivin pohjalta.

► VKS 1994 *koreamielinen*.

korialsti, -st *adv.* 'ylpeästi' | (1544) 8 esiintymää

- [A-I-266-[PS-17:10]] He pauckuuat suullansa **coriasti**
- [A-II-131-[MK-7:00]] Hulluus se on / Tompelus ia iäriettömös / Lehimeiste wastan / Nin quin ne / iotca ylpieit ia **coriast** muita ylencatzouat.
- [A-III-227-[PS-12:4]] Yleskatkoicohon HERRA caiken wlcocullasudhen / ia ne Kielet iotca **Coriasti** puhuuat.

Johdos adjektiivista (→) *koria*. Loppuheittoinen muoto voi olla myös *koria*-adjektiivin elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *koreasti*.

korilo *s.* 'koralli' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-575-[VLT-4:7]] heiden Loondons punaisembi oli, quin **Corilo**

Sana juontuu latinan kautta kreikan sanasta *korállion*, joka alkuaan lienee peräisin seemiläisistä kielistä. Agricolan sana on luultavasti lainattu muinaisruotsista, jossa vastine on ollut *korel* tai *korill*. Sana viittaa tässä tapauksessa nimenomaan Välimeren punakoralliin (*Corallium rubrum*), jota on käytetty korujen ja koriste-esineiden aineksena kauan ennen kuin koralleja kohtaan on alettu tuntea luonnon-tieteellistä kiinnostusta.

► Streng 1915 71; SKES 1958 *koralli*; SSA 1992 *koralli*; VKS 1994 *korilo*; Karttunen 2013 *koralli*; NES 2020 *koralli*.

korintteri *s.* 'korinttilainen, Korintin kaupungin asukas' | (1548) 14 esiintymää

- [A-II-456-[1KOR-E]] Tesse Epistolas P. Pauali mana nijte **Corintherite**
- [A-II-505-[2KOR-6:11]] O te **Corintherit** / meiden Suun ombi henens auanudh teiden cochtan / meide Sydheme ombi turuassa.

Korintin kaupungin nimeen perustuva etnonymy, joka on lainattu joko saksan tai vanhan ruotsin sanasta *korinther*.

► SAOB 1937 *korintier*; VKS 1994 *korintteri*.

korja → korja

korjata v. 'korjata, kerätä, ottaa, panna talteen; saattaa ehjäksi, parantaa, kohentaa; ottaa vastaan, luokseen, hoivaansa; pitää huolta, hoitaa, hoivata'
(1544) 81 esiintymää, myös Westh

- [A-II-127-[МК-6:43]] he **coriasit** caxitoistakymende Corgia teunens muruia
- [A-III-785-[5MS-28:30]] Winatarhan sinun pite istuttaman, Mutta et sine szaa site **coriata**
- [A-II-499-[2KOR-2:00]] sen pite iellens **coriattaman**, ette hen nin oli rangaistu
- [A-I-764] En Alastoinda wateijttanut, En matkamieste **corianut**
- [A-III-247-[PS-27:10]] minun Isen ia Eiten ylenannoit minun / Mutta HERRA minun **coriasi**.

Verbillä on etymologisia vastineita kautta itämerensuomen. Sen taustalla olevalle **korja*-tyyppiselle vartalolle on esitetty vastineita myös etäsukukielistä permiläis-kieliä myöten. Näin ollen se voidaan katsoa kuuluvaksi vanhaan perintösanastoon. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *yleskorjata*.

► SKES 1958 *korjata*; SSA 1992 *korjata*; VKS 1994 *korjata*; EES 2012 *korjama*; NES 2020 *korjata*; Aikio 2021 LU 57 164–166.

korkea(-) → korkia(-)

kork|ia, -ea s. ja a. 'korkea, ylöspäin kohoava, ylhäällä sijaitseva; korkeus, taivas; arvotaan, asemaltaan merkittävä, tärkeä, ylhäinen, pyhä (erit. superlat. *korkein* 'Jumala, Jeesus'); kopea, ylpeä; kova, kuuluva; sävellajiltaan korkea'
(1544) 164 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-589-[HES-34:6]] [Lampaat] keuet wortein päle – – ia caikein **corkein** Cuckulain päle
- [A-III-705-[SEF-1:16]] Yxi Pasunan ia Trometein peiue / watan nijte wahwoia Caupungita ia **corkeit** Linnoia watan.
- [A-III-110-[JES-7:11]] Ano sinulle Merki – – heluetin syweydhes, eli ylhelle **corckias**
- [A-III-594] monis Canssois – – Joista ne Tietetiet ia wisaat Idhest – – ouat olluet / ia henen **Corkian** Schouluns Opetuslapsist / ioca sanotan nijske Makunnis wiele nyt seisoua.
- [A-II-217-[LK-16:15]] mite **corckia** on Inhimisten edes, se ombi cauhistos Jumalan edes
- [A-I-144-[BAR-2:11]] [Jumala] sinun canssas wlgosweijt Egijptin maalda – – swrella woijmalla, **corckialla** wallalla
- [A-III-512-[JES-57:15]] nein sanopi se **Corkia** ia Ylistetty
- [A-III-332-[PS-82:7]] Te oletta Jumalat, ia caiki tyyni sen **Corkeiman** Lapset
- [A-III-5] [Kasteesta:] teme **corkia** Jumalinen Sacramentti
- [A-I-230-[2SM-22:28]] Silmilles sine ne **Corkiat** alannat
- [A-II-280-[JH-11:43]] hws i hen **corkealla** änelle
- [A-III-405-[PS-121:1]] Yxi Weisu **corkeimas** Choris

Sanalla on varmoja vastineita kautta itämerensuomen. Se on selvästi johdos, ja sen vartalolle on esitetty vastineita myös etäsukukielistä, mutta nämä ovat kaikki äänne- tai merkitysseikkojen takia epävarmoja. Koska sanavartalon alkuperästä ei ole annettu muitakaan uskottavia selityksiä, sitä pidetään etävastineiden epävarmuudesta huolimatta yleensä vanhana ja omaperäisenä. Agricolalla sana esiintyy perusosana myös leksikaalisissa superlatiivimuodoissa (→) *kaikkein-, ylenkorkia*.

► SKES 1958 *korkea*; UEW 1988 672; SSA 1992 *korkea*; VKS 1994 *korkea*; EES 2012 *körge*; NES 2020 *korkea*.

korkialla *adv.* 'korkealla, ylhäällä; kovalla äänellä, kuuluvasti' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-211-[PS-113:5]] [Jumala] nijn **corckialla** asupi
- [A-II-25-[MT-2:18]] **Corkialla** ombi äni cwlunut / swri walitus / idku ia isoi parcu / Rachel idke henen lapsians

Adjektiivin (→) *korkia* adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *korkealla*.

korkiallen *adv.* 'korkealle, ylös' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-322-[HAB-3:19]] HERRA – – asettapi minun Jalcani / ninquin peuran Jalat / Ja pitepi wiemen minua **corckiallen**
- [A-III-701-[HAB-3:19]] Sille HERRA – – asettapi minun Jalcani / ninquin Peurain ialat. Ja pitepi wiemen minua **corkiallen**

Adjektiivin (→) *korkia* allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Allatiivin yhtenä päätevarianttina on Agricolan kielessä *-llen*, jollainen on ominainen osalle savolaismurteita.

► Kettunen 1940 kartta 126.

korkialta *adv.* 'korkealta, korkeudesta, taivaasta' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-242-[LK-24:49]] Mutta teiden pite oleman Jerusalemis / sihenasti ette te pughetetan auwlla **Corckialda**.

Adjektiivin (→) *korkia* ablatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

korkiamasti *adv.* 'mitä suurimmassa määrin' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-842] [Ne] iotca Jumalan sanat, wscon, ia itze Christusen **corckiamasti** wihauat

Adjektiivin (→) *korkia* komparatiivimuodosta johdettu adverbi.

► VKS 1994 *korkeasti*.

korkia skoulu s. 'ylempi, arvokas koulu' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-593-[DAN-E:0]] [Keisarikunnat] Joista ne Tieteiet ia wisaat Idhest – – ouat olluet, ia henen **Corkian Schouluns** Opetuslapsist

Adjektiivista (→) *korkia* ja substantiivista (→) *skoulu* muodostettu sanaliitto, joka on useissa yhteyksissä tulkittu yhdyssanaksi ja nykyisen *korkeakoulu*-sanan esiasteeksi.

► Metsikkö 1951 209; VKS 1994 *korkeakoulu*; Jussila 1998 *korkeakoulu*.

korkia|sti, -st, -sta *adv.* 'suuresti; erittäin; korkealle, ylös; kuuluvasti, äänekkäästi; korkearvoisesti' | (1544) 22 esiintymää

- [A-I-224-[lis.DANC-O:54]] Cunnioitettu ja **corkiasti** ylistetty ijancaikisesta
- [A-I-502] ME waijwaset hätendynet Inhimiset – – olema moninaijsten armolisten / hyuein tekoin tedhen – – sangen **corkiasta** welgoliset sinua ylistemehen
- [A-III-301-R] Eipe heiden pidhe woittaman – – Es quinga **corkiasti** he lendeuet
- [A-III-503-[JES-52:8]] Sinun vartias **corkiast** hwtauat änellens
- [A-III-450-R] Ei ychten Kuningan Walta, ole nin **corkiasti** Jumalan edes luettu

Adjektiivista (→) *korkia* muodostettu adverbi tai elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *korkeasti*.

kork|ius, -eus s. 'korkeus, pystysuora ulottuvuus; korkea paikka t. rakennelma, kukkula; taivas, avaruus, ilma; ylhäisyys; ylpeys, korskeus' (1544) 51 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-715-[ILM-21:16]] henen [kaupungin] pituuns ia lauiuns, ia **corkiuns**, ouat ycteleiset
- [A-I-110-[5MS-32:13]] Hen weij henen haman Maan **corckeuten**
- [A-I-248-[LK-2:14]] Cunnia olcon Jumalan **corckeuxes**
- [A-I-350] [Me] wiedheisimma, haman sinun **corckiudhes** caunihutta, cadzeleman
- [A-III-461-[JES-2:12]] se Herran Zebaothin peiue, pite keumen ylitze caiken Coreudhen ia **corkiudhen**

Johdos adjektiivista (→) *korkia*. Agricolan *wiedheisimma* 'meidät vietäisiin' on persoonapäätteellä varustettu passiivimuoto.

► VKS 1994 *korkeus*; Jussila 1998 *korkeus*.

korko s. 'lainakorko, lainatusta rahasta tai tavarasta maksettu korvaus' (myös kuv.) (1544) 5 esiintymää

- [A-III-783-[5MS-28:12]] sinun pite monelle Canssalle **corghoxi** lainaman

- [A-I-512] Anna sen casua caikissa hywuydhesa / ia sinun keloulisisa töijsse / **corghon** cansa

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi (⇒) *korkia*. Johdos siinänsä voi olla vanha, sillä kansankielessä ja eräissä lähisukukielissä *korko* voi merkitä myös korkeaa (maaston) kohtaa. Rahatalousterminä sen voi ajatella viittaavan hinnan korotukseen.

► SKES 1958 *korko*; SSA 1992 *korko*; VKS 1994 *korko*; NES 2020 *korko*.

korkoraha s. 'lainasta otettu korko' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-763] En olen henelle laijnanut / mutta site pahamin / olen henen tauarans monilla ionilla omistanut ia wehentenut röuille / wekiwallalla **corckorahalla**
- [A-I-494] **Corcorahan** mieheste, sine teit Euangelisterin
- [A-III-584-[HES-18:8]] [Hurskas] ei **corkoraha** ota

Substantiiveista (⇒) *korko* ja (⇒) *raha* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna, jolloin ilmaus on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *korkoraha*; Toropainen 2017 51.

korkorahainen s. 'koronkiskuri' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-376-[PS-109:11]] Ulosimenkeen se **Corcorahainen** caiki mite henelle onopi

Johdos yhdyssanasta (⇒) *korkoraha*. Samassa merkityksessä esiintyy sanaliitto *korkorahan mies*.

► VKS 1994 *korkorahainen*.

***korkorahanmies** s.

Korkorahanmies ei esiinny vanhassa kirjakielessä yhdyssanana. Agricolalla se esiintyy vain sanaliittona (⇒ *korkoraha*).

► VKS 1994 *korkorahanmies*.

koro- → **korgo**-

korotus → **korgotus**

korpi s. 'autio, asumaton seutu; erämaa, takamaa, salo' (myös kuv.)
(1544) 101 esiintymää, myös Westh

- [A-II-28-[MT-4:1]] Silloin Jesus wietin Hengeld **corpehen** / senpäle / ette hen kijusataisin perchelelde.

- [A-III-628-[HOS-13:5]] Mine tosin surin sinusta **Coruessa**, sijnä carckias maasa
- [A-I-464] Sine olet se aijnoa walkeus, iollas caiki walistat temen mailman **corwesa**
- [A-II-27-R] sencaltanen Sarna ei Templis eike Synagogas / waan metzen **corues** iulkisesta sarnattin / Jonga Johannes teki.
- [A-II-246-[JH-1:23]] Mine olen Hwtatauaisen äni **Corues**

Sanalla on varmoja vastineita useissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös etäsukukielistä, samoin altailaisen kielikunnan puolelta, mutta näitä rinnastuksia ei ole pidetty hyväksyttävänä. Osaa näistä on kuitenkin perusteltu uudelleen, joten näiden perusteella sana voidaan katsoa suomalais-ugrilaiseen perintösanastoon kuuluvaksi. Myös rakenteensa ja merkityksensä puolesta *korpi* voi hyvin kuulua ikivanhaan perintösanastoon. Agricolalla *korpi* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *metsänkorpi*. Vertauskuvallinen sanonta *huutavaisen ääni korvessa* viittaa Johannes Kastajaan.

► SKES 1958 *korpi*; SSA 1992 *korpi*; VKS 1994 *korpi*; EES 2012 *kōrb*; Aikio 2014 LU 50:1 8–10; NES 2020 *korpi*.

korppi s. ’korppi, kaarne (*Corvus corax*)’ | (1543/1559) 6 esiintymää

- [A-O-18-[PS-147:9]] [Herra] eleinten heiden rauinonsa andapi, ia **corpin** poille, iotca henen pälense hutauat
- [A-II-205-[LK-12:24]] Catzelcat **Corppi** / eiuet ne Kylue / eike mös eloleicka

Lainaa ruotsin sanasta *corp*. Sama sana on lainattu myös eräisiin lähisukukieliin. Korpin ikivanha omaperäinen nimitys on *kaarne*, joka ei esiinny Agricolalla mutta on mainittu vuoden 1642 Bibliassa.

► Streng 1915 72; SKES 1958 *korppi*; SSA 1992 *korppi*; VKS 1994 *korppi*; Häkkinen 2013a 120; NES 2020 *korppi*.

korsi s. ’korsi, (heinä)kasvin varsi, olki’ (myös kuv.) | (1544) 16 esiintymää

- [A-I-140-[JER-13:24]] Sentehten mine tahdon heite haijotta / ninquin **cordhen** / ioca twlen edhel corwesa licutellan
- [A-III-465-[JES-5:24]] Tulenlieki **cordhen** culutta
- [A-II-464-[IKOR-3:12]] Jos nyt iocu rakenda temen Peruxen päle Culda / hopena / Callita Kiwije / Puita / Heini / **corssi**

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua mahdollista kantabalttilaista alkumuotoa **karti* edustaa liettuan *kartis* ’ohut tanko’. Myös muita lainalähteeksi sopivia balttilaisia sanoja on esitetty.

► SKES 1958 *korsi*; Koivulehto 1979a FS Fromm 137–139; SSA 1992 *korsi*; VKS 1994 *korsi*; Koivulehto 1999c SUST 237 141–143; Junttila 2015 93; NES 2020 *korsi*.

korva s. ’(ulko)korva, kuuloelin; ulkokorva; kuulo, kuulo- t. kuuntelukyky’
(1544) 144 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-101-[MT-26:51]] Yxi nijste iotca olit Jesusen cansa / wlgosoiijensi kădhens wlgosweti Mieckans / ia löi Ylimeisen Papin paluelia / poishackasi henen **coruans**.
- [A-II-130-[MK-7:33]] [Jeesus] pisti sormens henen [kuuron] **coruijns**
- [A-II-420-[ROM-1:30]] Pahantauaiset, **Coruan** wiskutteliat, Panetteliat, Jumalan ylencatzoijat
- [A-I-128-[NEH-1:6]] Ah olcon sinun **corwas** tehen cwlaiijset / ia sinun silmes aukijat / ettes cwlisit paluelias rucouxen
- [A-I-138-[JER-13:15]] cwlkat nyt ia ottacat **corwihin**

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se kuuluu ikivanhaan perintö-sanastoon.

► SKES 1958 *korva*; UEW 1988 187–188; SSA 1992 *korva*¹; VKS 1994 *korva*; NES 2020 *korva*.

***korvanviskuttelija** s.

Agricolalla tai muussakaan vanhassa kirjakielessä ei esiinny yhdyssanaa *korvanviskuttelija*. Agricolan sanaliitossa *Coruan wiskutteliat* (→ *korva*) on *Coruan* tulkittava pikemmin illatiivimuodoksi kuin genetiiviksi, jolloin ilmaus tarkoittaa ’korvaan kuiskuttelijat, panettelijat’ (→ *viskuttelija*).

► VKS 1994 *korvanviskuttelija*.

korvapuustella v. ’lyödä korville’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-373] Pijspan Annasen tygen sine wietin, Sielle sine **coruapusteldin**

Johdos yhdyssanasta (→) *korvapuusti*.

► VKS 1994 *korvapuustella*.

korvapuusti s. ’korvapuusti, läimäys korvalle, korvatillikka’ (1544) 7 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-154-[MK-14:65]] palueliat annoit henelle **coruapwsttit**

Substantiiveista (→) *korva* ja *puusti* muodostettu yhdyssana. Perusosa *puusti* on lainaa ruotsista, jossa *pust* perustuu alkuaan puhaltamista merkitsevään verbi-juureen ja on ensisijaisesti tarkoittanut nopeaa ilmavirtaa tai puhallusta mutta saanut myöhemmin myös kämmenellä kasvoihin suunnatun iskun merkityksen. *Puusti* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä sanana, mutta se tunnetaan muusta 1500-luvun kirjallisuudesta. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuina, jolloin ilmaus on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► Streng 1915 174–175; SAOB 1955 *pust*¹; SKES 1962 *puusti*; VKS 1994 *korvapuusti*; SSA 1995 *puusti*; Toropainen 2017 51.

koska¹, -s *konj.* 'kun, silloin kun, sitten kun, jahka; koska, sen tähden että, siksi että, syystä että; jos, mikäli, siinä tapauksessa että'
(1543/1559) 1567 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-O-19] Homenelta **coscas** wodehesta ylesnouse, ensin siugna sinuas
- [A-II-331-[LK-23:42]] HERRA / muista minun pälleni / **coscas** tulet sinun waldakundas.
- [A-I-110-[5MS-32:15]] **Cosca** hen nyt lihoij / ia rawituxi tuli / tuli hen irdhalisexi
- [A-I-172-[JES-64:5]] sine wihastuit, **cosca** me rickoiijma
- [A-I-96] [Jumala] sinun roocke ia mös iootta **Coskas** itzes heneen lootta
- [A-III-76] Sille **cosca** me turuame eli lootamme ia racastam iotacuta Londocappalecta / site pikemin hen sen meiden silmein edeste poisottapi

Konjunktioilla *koska* ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä, vaikka sen kaikilla rakenneosilla on vastineita etäsukukieliin asti. Sananmuoto ja sen funktiot ovat kiteytyneet vasta suomen kielen erilliskehityksen aikana. Sanan alkuosana on ikinvanha pronominivartalo *ko-*, tämän jäljessä oleva *-s-* on pääte, jota on arveltu sekä inessiivin että latiivin sijapäätteeksi tai latiiviseksi johtimeksi, ja lopussa oleva *-ka* on johdinperäinen, merkitykseltään tehostava liitepartikkeli, joka sanan useista murrevastineista puuttuu (*kos*). Sanan lopussa mahdollisesti oleva *-s* on liitepartikkeli, joka useissa tapauksissa edustaa *sinä*-pronominia. Agricolalla *koska* aloittaa tavallisimmin temporaalisen sivulauseen, mutta se voi esiintyä myös kausaalista tai konditionaalista sivulauseetta aloittamassa. Funktiot ovat osittain päällekkäiset. Ajan ilmauksena *koska* on suomen yleiskielessä jo selvästi vanhentunut, ja etualalle on päässyt kausaalinen merkitystehtävä.

► SKES 1958 *ko-*; Hakulinen 1979 109–110; SSA 1992 *ko-*; VKS 1994 *koska*; NES 2020 *koska*.

koska², -s *adv.* 'milloin' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-17-[UT-E]] ioska mine tieteisin – – **coska** teme Somen maan Canssa ombi Christituxi tullut
- [A-II-96-[MT-25:31]] **Coska** me negime sinun Outona / ia honesenotima sinun?
- [A-II-261-[JH-6:25]] Rabbi / **Coskas** tenne tulit?

Sama muoto kuin konjunktio (→) *koska(s)*. Kysyvän sivulauseen alussa temporaalisessa funktiossa kategorioiden rajat ovat epäselvät, joten frekvenssit ovat tässä tapauksessa vain suuntaa antavia.

► VKS 1994 *koska*.

koskaan *adv.* 'koskaan, milloinkaan, ikinä' | (1543/1559) 68 esiintymää

- [A-O-20] Sinun pyhe Engelis olcon minun cansan / ia elken **coskan** minusta lopucan
- [A-I-169-[lis.ESTB-O:17]] en ole **coscan** Hamanin cansa atrioijnut / enke ihastunut coskan sinun palveluspicas Kuningan pöydheste
- [A-II-475-[1KOR-9:7]] Cuca sotipi **coskan** omans Maxons päle?

- [A-II-484-[1KOR-13:8]] rackaus ei **coskan** wäsy

Ikivanhasta pronominivartalosta *ko-*, lokaalisesta suffiksista *-s* (→ *koska*) ja tehos-
tavasta liitepartikkelista *-kaan* muodostettu adverbi. Adverbi esiintyy lähes aina
yhdessä kieltoverbin tai muun kieltosanan kanssa.

► VKS 1994 *koskaan*.

koskaikänäns *adv.* 'milloin vain, milloin tahansa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-557] **coscaikenens** me nijte [murheita] muijsteleme, silloin me wapahat olema

Adverbien (→) *koska* ja (→) *ikänäns* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdys-
sana, joka on käännös latinan adverbista *quacumque*. Samat osat esiintyvät Agrico-
lalla kolmesti myös sanaliitoksi kirjoitettuina.

► Gummerus 1947 333–334; VKS 1994 *koska*.

koski *s.* 'koski, vuolas, kohiseva joen osa, vesiputous' (myös kuv.) | (1544) 11 esiintymää

- [A-III-317-[PS-74:15]] sine annat poisquiuaata wäkeuet **Cosket**
- [A-I-723] COleman murhet ouat minun ymberinspirittenyt / ia wärydhen
cosket ouat minun hemmentenyuet.

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se kuuluu ikivanhaan perintö-
sanastoon. Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *vesikoski*.

► SKES 1958 *koski*; UEW 1988 674; SSA 1992 *koski*; VKS 1994 *koski*; EES 2012 *kosk*; NES 2020 *koski*.

kostaa *v.* 'kostaa, maksaa takaisin kärsitty vääräys, pahateko tms.; rangaista, kurittaa;
korvata, palkita' | (1543) 73 esiintymää, myös Westh

- [A-I-799] Ele meite salli paha pahalla **costa**
- [A-O-5-[2MS-20:5]] Mine olen – – sinun Herras Jumalas – – ia **costan**
Iseiden rioxet
- [A-I-230-[2SM-22:25]] Herra **costa** minun wanhurscaudhen peräste

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä, mutta merkitykset vaihtelevat. Kar-
jalan *kostoa* merkitsee 'suojata tuulelta', viron *kosta* 'kuulua; vastata; kaikua' ja lii-
vin *kuostõ* 'vastata'. Myös suomen murteissa ja vanhassa kirjakielessä *kostaa*-verbin
merkitys on nykyisen yleiskielen merkitystä laajempi. Sanavartalon alkuperä on
epäselvä. Sille on esitetty esigermaanista lainaetymologiaa, mutta tämä selitys on
pitkälti hypoteettinen eikä se ole saanut yleistä kannatusta. On myös mahdollista,
että itämerensuomalaisten kielten sanat ovat keskenään eri alkuperää ja suomen
kostaa olisi lainaa keskialasaksan verbistä *kosten* 'maksaa, olla jonkin arvoinen', jo-
hon perustuvat myös yleiskielen verbi *kustantaa* ja tämän murteellinen variantti
(→) *kostantaa*.

► SKES 1958 *kostaa*; SSA 1992 *kostaa*; VKS 1994 *kostaa*; Koivulehto 2009 SUSA 92 90–91; EES
2012 *kostma*; NES 2020 *kostaa*.

kostaja s. 'rankaisija, tuomari (yl. Jumalasta)' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-448-[ROM-13:4]] Mutta hen on Jumalan Paluelia / henelle yxi **Costaija** rangastoxexi ioca paha tekepi.
- [A-III-687-[NAH-1:2]] Herra on yxi kiuas Jumala, ia **Costaia**

Johdos verbistä (→) *kostaa*. Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (→) *kärkäskostaja*.

► VKS 1994 *kostaja*.

kostaminen s. 'kostaminen, kosto' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-621-[HOS-9:7]] Se etzittelemisen aica on tullut / se **costamisen** aica

Johdos verbistä (→) *kostaa*.

► VKS 1994 *kostaminen*.

kostantaa v. 'maksaa, vaatia' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-207-[LK-12:00]] Mine tadhon ridan nosta Euangelium cautta, ia soisin kernaast sen io oleuan, Mutta minun Hengen se ennen **costanda**

Verbi on periaatteessa sama kuin suomen yleiskielen rahoittamista, maksamista, kulujen suorittamista yms. merkitsevä *kustantaa*. Variantti *kostantaa* tunnetaan etenkin pohjalaismurteissa. Verbi on yleensä selitetty lainaksi ruotsin verbistä *kosta* 'maksaa, vaatia, kustantaa' yms., joka alasaksan välityksellä juontuu latinan verbistä *constāre* 'seisoo, olla olemassa; maksaa; olla jonkin hintainen' yms. On myös mahdollista, että Agricolan verbi on lainattu suoraan keskialasaksasta.

► Hellquist 1939 *kosta*; SKES 1962 *kustantaa*; SSA 1992 *kustantaa*; VKS 1994 *kostantaa*; Bentlin 2008a SUST 256 127–128; NES 2020 *kustantaa*; SMS 2022 *kustantaa* [kartta].

kosto s. 'kosto, kostamis- tai rankaisemistarkoituksessa tehty teko, (us. Jumalan) rankaistus' | (1544) 41 esiintymää

- [A-I-799] Anna mös ettte [!] me ylencatzetta ja wäärytte kernasti kerssisim / ja wariele meite **coston** himosta.
- [A-I-113-[5MS-32:35]] Minun ombi **costo**, Minun pite costaman sanopi HERRA.
- [A-II-391-[AP-28:4]] Caiketi on teme Inhiminen yxi Miehentappaija / iota **Costo** ei salli elä
- [A-III-748-R] Miecca / on Jumalan **Costo** ia Rangastos / quin heiden Wäens culutta

Johdos verbistä (→) *kostaa*.

► VKS 1994 *kosto*.

kostomiekka s. 'aseistettu vihollinen' (kuv.) | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-126-[3MS-26:25]] tadhon teiden pälen ydhen **Costomiekkan** saatta, ioca minun Lijtoni pite costaman

Substantiiveista (→) *kosto* ja (→) *miekka* muodostettu yhdyssana, joka on sananmukainen käännös Lutherin yhdyssanasta *Rachschwert*.

► VKS 1994 *kostomiekka*.

kostomus s. 'kostaminen, kosto' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-810] Wariele meite, etteij mailman pahuus – meite kerssimettömyxen, **costomuxen**, wihan, taicka muijhin wikohin, ylllyteisi

Verbin *kostaa* johdokseen (→) *kosto* perustuva johdos, josta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä.

► Kiuru 1988a 157; VKS 1994 *kostomus*.

kostonahne s. 'kostonhimoinen henkilö' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-478-R] [Jumala] ei ylelisest vitza, Ninquin ne tuimat **Coston-Ahneet** tekeuet

Substantiivista (→) *kosto* ja adjektiivista (→) *ahne* muodostettu yhdysadjektiivi, joka on sananmukainen käännös Lutherin ilmauksesta *die Rachgirigen*. Agricolan ainoassa esiintymässä sana osuu rivinvaihdon kohdalle, joten yhdysmerkin voi tulkita myös tavuviivaksi.

► VKS 1994 *kostonahne*.

kostonhimo s. 'kostonhalu t. -himo' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-480] quitengin meiden hedhelmesten / quin on / wighast / omast rackaudhest / catehudhest / **costonhimost** – sangen tarcasta osotetan / mingecaltaijnen pw / me wiele olema /

Substantiiveista (→) *kosto* ja (→) *himo* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla kerran myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

► VKS 1994 *kostonhimo*.

kostoopyytäväinen a. 'kostonhimoinen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-751] [Ei] me ole teunens caikia pahutta, wärytte – **costopyteueijset**

Substantiivin (→) *kosto* ja verbin (→) *pyytää* partisiippimuodosta johdetun adjektiivin muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, joka on mukaelma

Schwenkfeldin rukouskirjan ilmauksesta *voll* – – *rachbittens*. Samasta yhdysadjektiivista ei tunneta muita kirjallisia esiintymiä.

► Holma 2008 62.

kostopäivä s. 'rangaistuksen päivä l. päivä, jona rangaistus tai kosto toteutuu' (1549) 1 esiintymä

- [A-III-114-[JES-61:2]] Hen lehetti minun – – Sarnamahan HERRAN otolista Wootta. Ja ychte meiden HERRAN Jumalan **Costopeiue**.

Substantiiveista (→) *kosto* ja (→) *päivä* muodostettu yhdyssana. Samat osat on kolme kertaa kirjoitettu sanaliitoksi, joka on rakenteensa perusteella tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kostopäivä*; Toropainen 2017 51.

kostotoin a. 'kostamaton' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-640-[JOEL-3:21]] em mine tadho salli heiden Werens **costottomaxi**

Johdos substantiivista (→) *kosto*. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kostoton*.

kostuttaa v. 'virkistää, voimistaa, parantaa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-688] cochta noutaijnen Kewein swlajisus ja iladhos, taas [talven] **costuttapi**

Verbiin (→) *kostaa* perustuva johdos, jonka varsinainen kantasana on johdos *kostua* 'hyötyä'. Tämä ei kuitenkaan esiinny Agricolan kielessä. Agricolan mukainen merkitys tunnetaan etenkin Etelä-Pohjanmaalla, Savossa ja Keski-Suomessa. Homonyminen *kostuttaa*-verbin merkityksessä 'kastella, tehdä kosteaksi' on tullut kirjakieleen vasta 1700-luvulla.

► VKS 1994 *kostuttaa*; Jussila 1998 *kostuttaa*; SMS 2022 *kostuttaa* [kartta].

kota s. 'keittuhuone' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-705-R] kircost tectin Mylly eli **Cota**

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä useimmissa etäsukukielissä. Mahdollisia vastineita on esitetty myös indoeurooppalaisista kielistä, ja sanaa on arveltu sekä ikivanhaksi lainaksi että useampienkin kielikuntien alkusukulaisuuteen viittaavaksi sanaksi. Joka tapauksessa kysymyksessä on ikivanha asumuksen nimitys. Agricolalla *kota* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *näkin-kota*.

► SKES 1958 *kota*; UEW 1988 190; SSA 1992 *kota*; VKS 1994 *kota*; Holopainen 2019a 126–127; NES 2020 *kota*.

kotakun|tainen, -nainen a. 'muukalainen, toisen luona asuva' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-329-[AP-7:6]] Sinun Siemenes pite oleman **Cotakundainen** wieralla maalla
- [A-II-348-[AP-13:17]] [Israelilaiset] olit **Cotakunnaiset** Egiptin masa

Johdos substantiivien (→) *kota* ja *kunta* (→ *valtakunta*) muodostamasta yhdys-sanasta. Sanaa on arveltu lainaksi virosta, jossa *kodakond* merkitsee 'huonekuntaa'. Viron vanhassa kielessä *kodakundne* merkitsee 'porvaria'.

► Ojansuu 1918 120; Hakulinen 1943a 27; VKS 1994 *kotakuntainen*.

koti|a, -ja adv. 'kotiin, asuinpaikkaan, kotimaahan; (kuv.) 'taivaaseen' (1544) 31 esiintymää

- [A-II-178-[LK-5:24]] ota Wotes, ia mene **Cotias**
- [A-II-267-[JH-7:53]] Ja nin itzecuki meni **cotijans**.
- [A-II-17] Ja quin hen [kuningas Erik] **Cotians** meni / ietti hen tesse S. Henrickin Pijspaxi ia Sarnaijaxi.
- [A-I-178-[VLT-5:21]] Palauta Herra meite iellens sinun tyges, ette me taas **cotia** palaiaisima

Substantiivin (→) *kota* monikkovartalosta muodostettu latiivinen adverb, jonka alkuperäinen **k*-pääte tulee ilmi vain loppukahdennuksena. Adverb, tunnetaan yleisesti varsinkin länsimurteissa, ja molemmat variantit ovat tavallisia. Adverbiin voi liittyä omistusliite. Samassa merkityksessä esiintyy myös monikollinen illatiivimuoto (→) *kotiin*.

► Hakulinen 1979 51; VKS 1994 *kotia*; SMS 2022 *kotia* [kartta].

kotiin adv. 'kotiin, asuntoon, asuinpaikkaan, kotimaahan' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-130-[MK-7:30]] Ja quin hen meni **Cotijns** / nin hen leusi perkelen vloslechteneexi
- [A-II-184-[LK-7:10]] ne Lehetetydh palasit **Cotijn**

Substantiivin (→) *kota* monikollinen illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverb. Muotoon voi liittyä omistusliite. Agricolalla samassa merkityksessä tavallisempi on adverb, (→) *kotia*. Nykykielelle ominainen substantiivin perusmuoto *koti* ei esiinny Agricolan kielessä, ja muutkin sen esiintymiksi arvelut harvalukuiset muodot vanhassa kirjakielessä ovat tulkinnanvaraisia. Sen sijaan Agricolalla esiintyy *kota*-sanana toinen johdos (→) *koto*.

► SKES 1958 *kota*; Hakulinen 1979 122, myös alav. 165; SSA 1992 *koti*; VKS 1994 *kotiin*; NES 2020 *koti*.

kotka s. 'kotka, iso petolintu' | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-110-[5MS-32:11]] Ninquin **Cotka** poijans wlghoswiepi / ia heiden pällens lendepi
- [A-II-695-[ILM-12:14]] Ja sille Waimolle annettin caxi Sipie / ninquin swren **Cotcan** / ette henen piti Corpehen lendemen henen Siahansa

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se kuuluu ikivanhaan perintö-sanastoon. Asia yhteydestä riippuen se voi viitata useisiin kotkan sukuisiin tai tapaisiin lintuihin.

► SKES 1958 *kotka*; UEW 1988 668; SSA 1992 *kotka*; VKS 1994 *kotka*; Häkkinen 2013a 38; NES 2020 *kotka*.

kotkottaja s. 'kotkottaja, (kuv.) hanhi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-72] Nelie wijcko **Cotkottaia** [hautoo], hoc est, Gratitans Anser quatuor septimanis

Johdos kanan tai muun linnun ääntelyä jäljittelevästä verbistä *kotkottaa*, jolla on vastineita itäisissä lähisukukielissä. Verbi ei esiinny Agricolan kielessä. Agricolalla *kotkottaja* esiintyy hanheen viittaavana kiertoilmauksena kansanomaisessa muistorunossa.

► SKES 1958 *kotkottaa*; SSA 1992 *kotkottaa*; VKS 1994 *kotkottaja*.

koto s. 'koti, talo, asunto, asuinpaikka; (kuv.) taivas'
(1548) 10 esiintymää

- [A-II-201-[LK-11:21]] Coska Wäkeue harniskoittu henen **Cotons** wariele / nin henen omans ouat rauhas.
- [A-II-466-[1KOR-4:11]] ei ole meille wissia **Coto**

Johdos substantiivista (→) *kota*. Itämurteille ominainen *koti*-johdos (→ *kotiin*) ei esiinny Agricolan kielessä.

► VKS 1994 *koto*; SMS 2022 *koto*¹.

koto|na, -n *adv.* 'kotona, kodissa, talossa, asunnossa; kotimaassa; (kuv.) taivaassa'
(1548) 12 esiintymää, myös Westh

- [A-II-41-[MT-8:6]] Herra / minun paluelian sairasta **coton** haluattuna
- [A-II-481-[1KOR-11:34]] ios iocu jsua, hen söken **cotonans**
- [A-II-503-[2KOR-5:8]] Mutta meille on turua / ia palio enemin halanma poisolla Rumihista / ia **Cotona** olla HERRAN tykene.

Adverbiksi kiteytynyt substantiivin (→) *koto* historiallinen olosijamuoto eli lokaatiivi, jota nykysuomessa vastaa *essiivi*. Sama adverbi tunnetaan myös eräissä lähisukukielissä. Muotoon voi liittyä omistusliite.

► VKS 1994 *kotona*.

koukku s. 'kavala suunnitelma, juoni, metku' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-489] Auta, ette me – – henen [perkeleen] paha elkiset neuuons – – ia **couckuns**, ia moniharaijset constins, wisusta cawattaijsim

Sanalla on konkreettisessa kaarevan tai väkämäisen esineen merkityksessä varmoja vastineita useimmissa lähisukukielissä. Näistä osa merkitsee ’kuokkaa’. Entisajan kuokat ovat käytännössä olleet koukkupäisen sauvan tapaisia työvälineitä. *Koukku*-sanaa muistuttava *kuokka* on selitetty germaaniseksi lainaksi, mutta *kuokka*- ja *koukku*-sanojen mahdollinen etymologinen yhteys on toistaiseksi selvittämättä. Muuten *koukku*-sanankuokkaan alkuperästä ei ole olemassa mitään yleisesti hyväksyttyä selitystä. Martilla *koukku* esiintyy konkreettisessa merkityksessä. Agricolalla *koukku* esiintyy myös osana yhdysadverbia (→ *moninkoukuin*).

► SKES 1958 *koukku*; SSA 1992 *koukku*; VKS 1994 *koukku*; NES 2020 *koukku*, *kuokka*.

koulu → skoulu

kova *a.* ja *s.* ’kova, kiinteä; huonosti sulava, raskas (ruoka); vahva, voimakas; tottelematon, paatunut; heltymätön, armoton, ankara; rasittava, piinallinen, tuskallinen, työläs, hankala; luja, tiukka; kurjuus, tuska’ | (1544) 59 esiintymää, myös Westh

- [A-I-110-[5MS-32:13]] imee Honaiata wooresta, ia Oliuu **cowasta** kiweste
- [A-I-19] **coua** roca, ia paijstettu liha on wahingolinen
- [A-III-233-[PS-18:15]] Herra iyliisi Taiuaise – – hen iski **couat** Leimauxet
- [A-III-548-R] Canssa nin Cangia, **coua**, niskuri ia paha oli
- [A-II-263-[JH-6:60]] Teme on yxi **coua** Puhe, Cuca sen woipi cwlla
- [A-III-51] teme ombi sinulle **coua** ia caruas kersiexes
- [A-II-336-[AP-9:5]] **Coua** ombi sinun tutkanda watan potkia
- [A-I-812] Wariele meite nälieste, ia **couista** woosist
- [A-III-572-[VLT-3:7]] [Herra on] minua **couihin** Bultijn pannut
- [A-II-664-[JAK-4:9]] Olcat Radhoiliset, ia kersiket **coua**

Sanalla on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä. Etäsukukielistä ei vastineita ole voitu osoittaa. Sanan alkuperä on toistaiseksi tuntematon. Rakenteensa ja merkityksensä puolesta *kova* voisi kuulua ikivanhaan perintösanastoon.

► SKES 1958 *kova*; SSA 1992 *kova*; VKS 1994 *kova*; EES 2012 *köva*; NES 2020 *kova*.

kovailma *s.* ’rajuilma, myrsky’ | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-373-[PS-107:29]] hen hilitzi sen **couanilman**, Ette ne Allot heitens asetit

Adjektiivista (→) *kova* ja substantiivista (→) *ilma* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

kovakorvainen *a.* ’kovakorvainen, uppiniskainen, tottelematon; kovapäinen, oppimaton’ (1544) 14 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-636] Sille ettej he site tottele / quinga me heijumest olisima sinun wastas cangiat ia **couakorwaijset** /
- [A-II-638-R] **Couacoruaiset**) Se on, Tompelit ia taidhottomat iotca eike cwle eike ymmerdä, ehke he sangen cauuan oppisit

Adjektiivin (→) *kova* ja substantiivin (→) *korva* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdysadjektiivi.

► VKS 1994 *kovakorvainen*.

kovakorvasuus s. 'kovakorvaisuus, uppiniskaisuus, tottelemattomuus, välinpitämättömyys' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-804] Wariele caiki alamaijset capinasta, cangiuxesta, ia **couakoruasudhesta**

Adjektiivista (→) *kovakorvainen* johdettu substantiivi. Agricolan esiintymistä on mahdotonta päätellä, onko johtimen vokaali lyhyt vai pitkä. Agricolalla synonyymeina esiintyvät myös (→) *kovakorvaus* ja (→) *kovakorvuus*.

► VKS 1994 *kovakorvaisuus*.

kovakorvaus s. 'kovakorvaisuus, uppiniskaisuus, tottelemattomuus' (1544) 2 esiintymää

- [A-I-148-[BAR-2:33]] pite minun Nimeni pälle muijstaman / ia poijskiendymen heiden **couacoruaudhestans**
- [A-II-12-[UT-E]] [Ihminen] moninaiset witzauxet haman Colemans asti syndins ia **couacoruaudhens** tedhen kersipi

Adjektiivin (→) *kova* ja substantiivin (→) *korva* muodostamasta sanaliitosta johdettu ominaisuudennimi. Sana esiintyy ainoastaan Agricolan kielessä.

► VKS 1994 *kovakorvaus*.

kovakorvuus s. 'kovakorvaisuus, uppiniskaisuus, tottelemattomuus' (1544) 1 esiintymä

- [A-I-120-[JER-14:8]] Sille meidhen **cowakorwus** ombi suuri / ionga cansa me sinun wastas rickonuet olemma

Adjektiivin (→) *kova* ja substantiivin (→) *korva* muodostamasta sanaliitosta johdettu ominaisuudennimi. Sana esiintyy ainoastaan Agricolan kielessä.

► VKS 1994 *kovakorvaus*.

kovan adv. 'ankarasti, armottomasti, pahasti; voimakkaasti; suuresti, paljon; kovin, erittäin, hyvin' | (1544) 27 esiintymää, myös Westh (*kovain*)

- [A-II-9] Nin Perkele kiusasi caualuxilla Inhimiste / walectellen ettei ollut miten tuska / ios **kouan** rikotaisin Jumalan Kesky.
- [A-III-271-[PS-42:8]] Sinun Wirtas pauhuuat **couan** / nin ette yxi sywys pauha tesse ia toinen sywys sielle
- [A-II-455-[ROM-16:19]] mine **couan** iloitzen teiste

- [A-II-566-[1TSS-3:10]] Me rucolema öte ia peiue sangen **couan** ette me näkisim teiden casuon
- [A-I-533] quinga **couan** tarpelinen ombi minulle sinun armos
- [A-III-468-[JES-8:21]] Waan heiden pite keumen Maakunnas **couan** piexetyt ia nelkeitzet.

Adjektiivin (→) *kova* yksiköllinen instruktiivi, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kovan*.

kova|sti, -sta *adv.* 'ankarasti, tiukasti, lujasti, voimakkaasti'

(1544) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-III-765-[MAL-3:13]] **Couasti** te puhutta minua watan
- [A-II-504-[2KOR-5:00]] Ylenangarat) se on / Jos me wiele **couasta** heiden cansans meneme / nin me quitengin sijnä paluelema Jumalata
- [A-I-171-[JES-63:15]] Sinun swri sydhemelinen laupius **couasti** pidhexen minua vastaan.

Adjektiivista (→) *kova* johdettu adverbi tai adjektiivin elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kovasti*.

kovasydämellinen *a.* 'sydämetön, armoton, paatunut'

(1548) 1 esiintymä, myös UpsK, Westh

- [A-II-407-[ROM-E]] [Ulkokullatut] ouat **Couasydhemelliset** ia paranemattomat

Adjektiivin (→) *kova* ja substantiivin (→) *sydän* muodostamasta sanaliitosta johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kovasydämellinen*.

kovata *v.* 'kovettaa, paaduttaa' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-635-[HEB-3:8]] elket **couatco** teidhen sydhemiten

Adjektiivista (→) *kova* johdettu verbi. Suomen murteissa verbi tunnetaan mm. Sauvosta ja Hattulasta merkityksessä 'kovettaa luontonsa'.

► VKS 1994 *kovata*; SMS 2022 *kovata*.

kovemin *adv.* 'kovempaa, voimakkaammin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-156-[MK-15:14]] he wiele **cowemin** hwdhit

Adjektiivin (→) *kova* komparatiivin (*kovempi*) monikollinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kovasti*.

koveta v. 'tehdä ankarammaksi, tiukentaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-522-[JES-64:15^]] Sinun swri sydhemelinen Laupiuēs **couetan** minua wastan

Johdos adjektiivista (→) *kova*. Koska Agricolan ainoa esiintymä on passiivimuoto, verbin perusmuoto voisi olla myös (→) *kovata*. Molemmat verbit tunnetaan suomen murteissa.

► VKS 1994 *koventaa*; SMS 2022 *kovata*, *koveta*.

kovettu a. 'paatunut' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-58-[MT-13:15]] temen Canssan sydhen on **cowettu**
- [A-II-393-[AP-28:27]] Sille ette temen Canssan sydhen ombi **couettu** / ia he cwleuat raskasti coruillans

Verbin (→) *kovata* tai (→) *koveta* partisippiimuoto, joka on kiteytynyt adjektiiviksi.

kovimin adv. 'mitä ankarimmin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-647-[AM-4:0]] wiele hen **couimin** käke, ellei me carta

Adjektiivin (→) *kova* superlatiivin (*kovin*) monikollinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kovasti*.

kovittaa v. 'kovettaa, paaduttaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-171-[JES-63:17]] Mixi sine Herra – – meiden sydhemet **cowitat**

Johdos adjektiivista (→) *kova*. Kansankielessä verbi tunnetaan hämäläis- ja pohjalaismurteissa.

► VKS 1994 *kovittaa*; SMS 2022 *kovittaa*.

kovuus s. 'kovuus, ankaruus, armottomuus, sydämettömyys, paatumus' | (1544) 7 esiintymää

- [A-III-295-[PS-60:5]] sine olet sinun Canssalles **cowutta** osottanut
- [A-II-422-[ROM-2:5]] Mutta sinun **Cowudhes** ia catumattoman Sydhemes ielkeen / sine cartutat wihan itzelles siihen wihan peiuehen
- [A-I-87-[MK-16:14]] Wlmein cosca ne yxi toistakijmmende atrioijtzt / ilmaunsi hen / ia soijmasi heien epäwscoonsa / ia heidhen sijdhemense **cowutta**

Johdos adjektiivista (→) *kova*. Ortografisista syistä Agricolan esiintymistä on mahdollonta tietää, onko johtimen vokaali lyhyt vai pitkä.

► VKS 1994 *kovuus*.

kranssi → **roosinkranssi**

krapaminen s. 'puuttuminen, sekaantuminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-519] asetamma sinun etehes caiki – – [hänen] turhan toijmens, ja domios, caikein mwinen kicurins ja **krapamisens** Jumalisisa ja Taiualisisa cappaleisa ja asioijsa

Johdos verbistä *krapata* (→ *krapattu*), joka sananmukaisesti tarkoittaa kaapimista tai raaputtamista. Verbi on yleinen länsimurteissa. Se on johdos substantiivista *krapa*, joka on lainattu ruotsin sanasta *skrapa* 'kaavin, suka'. Agricolan *krapaminen* on käännös saksan sanasta *eingriff*, jonka merkitys on 'puuttuminen, sekaantuminen'.

► SKES 1958 *krapa*; SSA 1992 *krapa*; VKS 1994 *krapaaminen*; Holma 2008 168; SMS 2022 *krapata*¹.

krapattu adj. 'rasitettu, vaivattu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-512] caiki ne, iotca Christillisest wscost ouat poislangenuet – – ia wärelle opetuxella **krapatut** ia myrckytetut ouat

Verbin *krapata* (→ *krapaminen*) partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina. Agricolalla *krapata* 'rasittaa, vaivata' ei esiinny persoonamuotoisena. Agricolan sana on käännös saksan partisiippimuodosta *behafftet*, joka tarkoittaa jonkin vaivaa-maa tai rasittamaa. Saman verbin variantti *kravata* esiintyy Kristfrid Gananderilla konkreettisen raapimisen tai hankaamisen merkityksessä.

► Gummerus 1947 290; VKS 1994 *kravata*.

krapu s. 'Krapu, eräs eläinradan tähdistö; syöpä' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-40] **Crapu** keski[meinen]
- [A-II-588-[2TIM-2:17]] heiden Puhens ymberinssöpi ninquin **Crapu**

Laina ruotsin sanasta *krabba* 'rapu'. Sama sana on lainattu myös eräisiin lähisuku-kieliin. Agricolalla *krapu* ei esiinny perusmerkityksessään äyriäisen (nykysuomessa *rapu*) nimityksenä. Ruumista jäytävän taudin nimenä *krapu* on merkityslaina, joka esiintyy ainoastaan Agricolalla. Useissa kielissä rapua tarkoittava sana on myös syövän nimitys, esim. latinan *cancer*.

► Streng 1915 181–182; SKES 1962 *rapu*; VKS 1994 *krapu*; SSA 2000 *rapu*; Nummila 2007a 144–146; NES 2020 *rapu*.

kratti s. 'myyttinen olento, omaisuuden haltia' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-212-[PS-E:0]] Epeiumalat monet tesse, muinen palueltin – – **Cratti**, murhen piti Tauarast

Laina muinaisruotsin sanasta *skratte* 'myyttinen olento, tonttu, paholainen'. Agricola myöhempien suomalaisten lähteiden mukaan *kratti* on maahan kätkeytyjä rikkauksia hallitseva myyttinen olento.

► Streng 1915 75; Harva 1948/2019 465–466; SKES 1958 *kratti*; SAOB 1973 *skratte*; SSA 1992 *kratti*; VKS 1994 *kratti*.

kravata → krapattu

kreetalainen s. 'kreetalainen, Kreetan saaren asukas' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-594-[TIT-1:12]] Ne **Cretalaiset** ouat aina walechteliat, pahat Pedhot ia laiska watzat

Johdos paikannimestä *Kreeta*. Rinnalla esiintyy myös samassa merkityksessä (→) *kreetti*.

► VKS 1994 *kreetalainen*.

kreetti s. 'kreetalainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-316-[AP-2:10]] Juttat ia ne Wdhet Juttat, **Cretit**, ia Arabit

Sana ei ole *Kreetan* saaren nimestä normaaliin tapaan johdettu etnonyymi. Ruotsin-, tanskan- ja saksankielisissä Raamatuissa *kreti* ja *pleti* ovat heprealaisperäisiä etnonyymeja, jotka viittaavat kuningas Daavidin henkivartijoina toimineisiin, mahdollisesti filistealaisiin sotilaisiin. Vulgatassa etnonyymit ovat *Cherethi et Felethi*. Agricola on ilmeisesti äänteellisen samankaltaisuuden perusteella käyttänyt sanaa toisessa yhteydessä viittaamassa kreetalaisiin.

► SAOB 1937 *kreti och pleti*; VKS 1994 *kreetti*.

kremarinkansa s. 'krämäri-, kauppiasväki' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-705-[SEF-1:11]] caiki se **Kremarincanssa** ombi poishäuitetty

Substantiiveista *kremari*, *kreemari* ja (→) *kansa*¹ muodostettu yhdyssana. *Kre(e)mari* on lainaa muinaisruotsin sanasta *krämare*, joka merkitsee sekatavara- tai rihkama-kauppiasta. Myöhemmissä lähteissä sana esiintyy yleensä asuissa *krämäri* tai *kräämäri*. Myös Agricolan esiintymä on mahdollista lukea *krä(ä)märi*.

► Streng 1915 75, 80; SAOB 1937 *kram, krämare*; SKES 1958 *kräämä*; VKS 1994 *kräämäri*.

kristalli s. 'vuorikristalli' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-716-[ILM-22:1]] hen osotti minulle ydhen puctan Eleue wedhen Kymin / selken ninquin **Christallin** / wloslecteuen Jumalan ia Caritzan stolista
- [A-III-507-[JES-54:12]] Mine tadhon – – sinun Ackunas **Chrijistallist** raketa

Laina ruotsin sanasta *kristall*, joka latinan välityksellä juontuu kreikan sanasta *krýstallós* 'jää, vuorikristalli'. Tämä on alkuaan johdos pakkasta merkitsevästä sanasta *kryós*.

► Streng 1915 76; Hellquist 1939 *kristall*; SKES 1958 *kristalli*; Onions 1979 *crystal*; Koukkunen 1990 *kristalli*; SSA 1992 *kristalli*; VKS 1994 *kristalli*; NES 2020 *kristalli*.

kristi s. 'kristitty, kristillisuus' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-509] ette mine oijkean toijmelisen **Christin** wscon cautta / iuri niijn woijmalisesta iurdhuijsin
- [A-III-22] CAiki te rakat **Christin** ysteuet iotca tesse oletta / mine otan todhistaiaxi / mite tesse tecty on

Laina joko ruotsin kristittyä tarkoittavasta sanasta *krist* t. *christ* tai latinan *Christus*-sanan genetiivimuodosta *Christi*. Agricolan kaikki esiintymät ovat genetiivimuotoisia. Näistä neljä edustaa sanaliittoa *kristin usko*, joka on mahdollista tulkita myös yhdyssanaksi. Yleisemmin *kristi* esiintyy johdosten kantana tai yhdyssanojen määriteosana. Sanojen perimmäinen lähtökohta on latinan *christianus* 'Kristuksen tunnustaja', josta on eri kielissä muodostettu omilla suffikseilla adjektiiveja tai substantiiveja.

► SAOB 1938 *krist, kristen*; SSA 1992 *kristi*.

kristikunta s. 'kristillinen kirkko jäsenineen; kristinuskoa tunnustava osa maailmasta' (1543/1559) 44 esiintymää, myös Westh

- [A-II-15] Mutta sijtequin Christin Usko ia **Christikunda** Romijn ia Wallin mahan tuli / nin sen Wden Testamentin kiriat Latinaxi tulkittin / iosa se kieli prucatan.
- [A-O-22] anna meille, ia caicken **Christikunnan** hywe sowindo
- [A-I-824] Auta **Christikunnan** Keijsarita henen wiholisijans wastan sotiuta
- [A-III-92] Sijne ombi yxi Armon ia sen oikean Anehen waldacunda / Ja wlkona sencaltaisen **Christicunnan** ei ole ycten terueytte eike syndein andexiandamista.

Substantiiveista (→) *kristi* ja *kunta* (→ *valtakunta*) muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kristikunta*.

kristi|linen, -llinen a. tai s. 'kristillinen, kristinuskoon tai sen piiriin kuuluva, kristinuskon oppien mukainen, kristinuskolle ominainen; kristinuskon hengen mukainen, kristitylle sopiva; hengellinen, uskonnollinen; kristinuskoa tunnustava ihminen, kristitty, uskovainen' | (1544) 83 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-17] Rotzin Lain ia wanhan **Christilisen** tauan ielkin
- [A-I-512] iotca **Christillisest** wscost ouat poislangenuet
- [A-II-310-[AP-E]] [Luukas opettaa] sen oikean Päcappalen **Christillisest** Opist
- [A-II-534-[EF-1:00]] se **Christilinen** Seurakunda ombi Christusen teuttemys
- [A-II-26-[MT-2:00]] [Betlehemin lastenmurhasta:] neisse Lapsisa näky yxi oikia **Christilisen** kersimisen meno
- [A-I-500] Ette me oijkean **christilisen** Rackaudhen saijsima
- [A-II-415-[ROM-E]] Ettei me site **Christilista** wapautta heiden [heikkojen] wahingoxens harijotaiksi
- [A-I-811] **Christilisten** sotamiesten tulepi kilwoijteleman
- [A-I-625] nemet ouat oijkeat **Christilisten** harijotuxet tesse nykysese eleme

Johdos substantiivista (→) *kristi*. Mahdollista on myös, että sana on johdettu suoraan lainavartalosta *kristi*- pitäen esikuvana germaanisten kielten vastaavanlaista johdosta, esim. ruotsin *kristlig*.

► Streng 1915 76–77; SAOB 1938 *kristlig*; SKES 1958 *kristi*; SSA 1992 *kristi*; VKS 1994 *kristillinen*; NES 2020 *kristillinen*.

kristilisestä *adv.* 'kristillisesti, kristinuskon mukaisesti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-804] Opeta meite – – lapset ia Peret, sinun – – cunniaxes **Christilisesta** ylescawattaman

Adjektiivin (→) *kristilinen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina.

► VKS 1994 *kristillisesti*; Jussila 1998 *kristillisesti*.

kristiminen *s.* 'kasteen vahvistaminen' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-2] Cotona Castettuon Lastein **Christimiset**

Johdos verbistä (→) *kristiä*. Agricolan ainoa esiintymä on kirkkokäsikirjan otsikossa, ja se viittaa kotona hätäkastetun lapsen kasteen kirkolliseen vahvistamiseen.

► P. Lempiäinen 1965 158–161.

kristimätöin *a.* 'ei-kristitty, epäkristillinen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-II-473-[1KOR-7:00]] Ninquin nijlle puchtaille caiki ouat puchtat – – nin on mös Christituille se **Christimetoin** Emende puhdas
- [A-I-756] Minulle ombi **Christimetoin** murhe, hooli, ia swru minun elatoxen i tedhen

Verbin (→) *kristiä* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kristimätön*.

kristinseura *s.* 'seurakunta, kristittyjen yhteisö' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-253] Nijn nyt mös quin Jalopeura. Perkele waijwa **Christinseura**

Substantiiveista (→) *kristi* ja (→) *seura* muodostettu yhdyssana, josta Agricolan lisäksi ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kristinseura*.

***kristinusko** *s.*

Kristinusko ei esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdyssanana vaan ainoastaan sana-liittona (→ *kristi*).

► VKS 1994 *kristinusko*; Jussila 1998 *kristinusko*.

kristinuskolinen *s.* tai *a.* 'Kristukseen uskova, kristinuskoa tunnustava, kristitty' (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-III-678-R] Ne **Christinvskoliset** pite pelkemettömet Christuses oleman
- [A-I-487] O sine **Christinwscolistein** sijeludhen ilo ia remu

Sanaliitosta *kristin usko* (→ *kristi*) johdettu nomini.

► VKS 1994 *kristinuskollinen*.

***kristinystävä** *s.*

Kristinystävä ei esiinny Agricolalla eikä muuallakaan vanhassa kirjakielessä kiteytyneenä yhdyssanana. Agricolalla ilmaus esiintyy sanaliittona (→ *kristi*).

► VKS 1994 *kristinystävä*.

kristitt|u, -y *s.* tai *a.* 'kristitty, kristinuskoa tunnustava, uskovainen; jumalinen, hurskas; kristillinen' | (1543) 79 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-609] ette me – – totisesta sixi tulisima / ioxi me cutzutameki / se on / oijkeaxi **Christityxi**
- [A-II-17-R] Mille Wodella Somalaiset **Christituxi** tulit
- [A-III-11] ette Ise ia Eiti opetaisit ia warielisit Lasta, ninquin **Christittuin** Inhimisten tule techdä
- [A-O-10] Mine wskon pyhen Hengen päle Pyhen **Christitun** seurakunnan

Verbin (→ *kristiä*) partisiippimuoto, joka on kiteytynyt nominiksi. Agricolalla suffiksin vokaali on useimmiten *u*, mutta käytännössä *u*-kirjain voi olla myös *y*:n merkki. Takavokaalisia kirjoitusasuja esiintyy myös Uppsalan käsikirjassa ja Westhin koodeksissa mutta ei käytännöllisesti katsoen lainkaan 1500-lukua nuoremmissa lähteissä. Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→ *äskenkristittu*).

► VKS 1994 *kristitty*.

kristittömästä *adv.* 'epäkristillisesti, vastoin kristillistä oppia' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-670] [Auta] ettej minua kengen wiettelis – – sinun tachtos wastan **Christitomeet** synnisä ele

Agricolan ainoassa esiintymässä on ilmeinen painovirhe, ja tarkoitettu muoto on *Christitomest*. Se on adjektiivista (→ *kristitöin*) johdettu adverbi tai adjektiivin elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Agricolan suomennoksen alkutekstiä ei tämän kohdan osalta tunneta.

► VKS 1994 *kristittömästi*.

kristitöin *s.* tai *a.* 'ei-kristitty, pakana' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-486-R] Moninaisten kielten cautta ne **Christitömet** Uskoon kiendyuet

- [A-II-18-[UT-E]] nämät **Christittömet** Somalaiset, iotca silloin Pacanat olit

Johdos substantiivista (⇒) *kristi*.

► VKS 1994 *kristitön*.

kristivel|i, -jä s. 'uskonveli' | (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-I-91] Rucoxel on Cappalet nelie. nijst ota waari **Christiwelie**.
- [A-I-758] En olen mös racastanut **Christiwelien** ninquin minun itzeni

Substantiiveista (⇒) *kristi* ja (⇒) *veli*, *veljä* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliittona, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kristiveli*; Jussila 1998 *kristiveli*; Toropainen 2017 51.

kristiä v. 'ristiä, vahvistaa kaste' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-12] Telle taualla ne Kotona Castetudh Lapset **Christittemen** pite

Johdos substantiivista (⇒) *kristi*. Vaihtoehtoisesti verbi voidaan tulkita suoraan lainavartalosta *krist-* muodostetuksi, jolloin mallina ovat voineet olla venäjän *krestit'* tai ruotsin *kristna* 'ristiä, kastaa, tehdä kristityksi'.

Kristus, Kristos, puhuttelumuodossa **Kriste, Kristi** *erisnimi* ja s. 'Jeesus; messias' (1543) 1820 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-1] Laki, se Sielun hirmutta, mutt **Cristus** sen tas lodhutta
- [A-I-361] Terue **Christe** aijnoa toijuo
- [A-I-362] O HERRA Jesu **Christi** / eleuen Jumalan poica
- [A-I-607] O Caikiwaldias Jumala / ja meide HERRAN Jesusen **christosen** Ise
- [A-III-591-R] Ebreit piteuet mös meiden cansan / Temen Paimenen **Christuxen** oleuan / cutzuttu Daudixi
- [A-II-91-[MT-24:24]] Falskit **Christuset**, ia Falskit Prophetadh ylesnouseuat

Laina Jeesuksen epiteetistä *Kristus*, joka on alun perin ollut kreikaksi *Khristós* '(kuninkaaksi) voideltu'. Agricolalla nimi on yleensä latinan mukaisessa asussa *Christus*, joka voi taipua sekä vierassanan (*Christusen*) että kotoistetun lainan (*Christuxen*) tapaan. Jeesukseen viittaavana sana on ymmärretty erisnimen luonteiseksi. Sen käyttö yleisnimenä on Agricolalla harvinaista (5 esiintymää). Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (⇒) *antikristus*.

► Streng 1915 76–77; Penttilä 1931 115; Hellquist 1939 *Kristus*; SKES 1958 *kristi*; SSA 1992 *kristi*; VKS 1994 *Kristus*; NES 2020 *kristillinen*.

kronikka s. 'aikakirja, aikajärjestyksessä etenevä historiallinen kuvaus' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-454-[JES-E:O]] sen wimeisen **Cronikan** kirian

Laina joko muinaisruotsin sanasta *kronika* tai suoraan latinan sanasta *chronika*, josta myös ruotsin sana on peräisin. Alkuaan sana juontuu kreikasta, jossa *khroniká* on monikkomuoto adjektiivista *khronikós* 'aikaan liittyvä, aikajärjestystä noudattava'. Sanan perusosa on *khrónos* 'aika'. Agricolan ainoa tekstiesiintymä viittaa Raamatun aikakirjoihin.

► Streng 1915 77; Hellquist 1939 *krönika*; SKES 1958 *kronikka*; Koukkunen 1990 *krooninen*; SSA 1992 *kronikka*; VKS 1994 *Kronikankirja*; NES 2020 *kronikka*.

krooppi s. 'kuoppa, ansakuoppa' (myös kuv.) | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-65-[MT-15:14]] Jos nyt sockia sockiata taluttapi / nin he molemat **kropijn** langeuat.
- [A-II-279-[JH-11:38]] Jesus – – tuli Haudhan tyge. Nin se oli yxi **Cropi** / ia kiui sen päle pandu.
- [A-III-547-[JER-18:20]] he ouat minun Sieluleni ydhen **Cropin** caiuanuet.

Laina ruotsin sanasta *grop* 'kuoppa'. Agricolan sanan vokaalin pituutta on mahdotonta tietää ortografisista syistä. Lounaismurteissa ensi tavun vokaali on yleensä pitkä. Lyhytvokaalinen *kroppi* tunnetaan ainakin Sauvosta. Agricolalla sana esiintyy myös erikoislainana asussa (→) *grooppi*.

► Streng 1915 77; SKES 1958 *krooppi*; SSA 1992 *krooppi*; VKS 1994 *krooppi*; SMS 2022 *krooppi*, *krooppi*.

krouvi → **Kolmekrouvii**

kruunaaminen s. 'seppelöiminen, kruunaaminen'
(1544) 1 esiintymä

- [A-I-387] sinun pyhes ymberileickamises / weren higotuxes / witzauxes / **crunamises** / sinun caikein pyhimbein iäsendes pingotuxes / sinun pyhimen kylies auamises

Johdos verbistä (→) *kruunata*.

kruunata v. 'kruunata, asettaa kruunu päähän (vallan merkiksi), seppelöidä (voiton kunniaksi); (kuv.) palkita' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-385] Jesusen Christusen pyhe Pää – – meiden tedhen Orintappuroilla **Crunattu**
- [A-III-68] tacton sinun **Crwnata** hyuydelle ia Laupiudella

Laina muinaisruotsin verbistä *krona* 'seppelöidä, kruunata', joka keskialasaksan kautta juontuu latinan verbistä *coronare*.

► Streng 1915 78; SAOB 1938 *krona*; SKES 1958 *kruunata*; SSA 1992 *kruunata*; VKS 1994 *kruunata*.

kruun|u, -o s. 'kruunu, vallan t. arvon merkinä oleva seppel t. (yleensä jalometallinen) päähine (myös kuv.); hallitsijan valta, arvo, valtaistuin, valtakunta'; (kuv.) 'palkkio, huippu, huipentuma' | (1544) 42 esiintymää, myös UpsE

- [A-II-352-[AP-14:13]] se Jupiterin Pappi – – Herckie ia **Crunut** edestoi
- [A-II-300-[JH-19:5]] Jesus wlosmeni, candaden ychte Orientappuraist **Kruno**
- [A-III-737-[SAK-6:11]] ota Hopia ia Culta, ia tee **Crunut** – – sen ylimeisen Papin pään päle
- [A-III-343-[PS-89:40]] Sine seriet sinun Paluelias [Daavidin] Lijton, ia alastallat henen **Crununs** mahan
- [A-III-414-R] **Crunu**) se on / Waldakunda.
- [A-I-525] sine aijnoa olet minun ilolinen toijuon, ia **crunon**
- [A-II-673-[ILM-2:10]] mine annan Sinulle sen Elemen **Crunun**

Lainaa ruotsin sanasta *krona*, joka saksan välityksellä juontuu latinan kreikkalais-peräisestä sanasta *corōna* 'seppel, kruunu'. Agricolan kruuno voi perustua ruotsin sanan monikkovartaloon (*kronor*). Agricolalla *kruunu* esiintyy myös genetiivi-alkuisissa sanaliitoissa *hopian*, *kullan*, *orjantappurin kruunu*, joiden asemesta myöhemmin on alettu käyttää nominatiivialkuisia yhdyssanoja *hopea-*, *kulta-* ja *orjantappurakruunu*.

► Streng 1915 78; Hellquist 1939 *krona*; SKES 1958 *kruunu*; SSA 1992 *kruunu*; VKS 1994 *kruunu*; NES 2020 *kruunu*.

kruusi s. '(savi)ruukku' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-263-[PS-12:7]] HERRAN puhet ouat kircat / ninquin cwrnittu hopia sawises **crwsis**
- [A-III-546-[JER-18:4]] se **Crusi**, ionga hen sauesta teki, serkeindyi henen käsisens

Laina joko muinaisruotsin sanasta *krus* tai suoraan keskialasaksan sanasta *krūs* 'ruukku, juomakannu', josta myös ruotsin sana on peräisin. Agricolalla *kruusi* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *savi-*, *vesikruusi*.

► Streng 1915 79–80; SAOB 1938 *krus*³; SKES 1958 *kruusi*; SSA 1992 *kruusi*; VKS 1994 *kruusi*.

kruusinmuru s. 'ruukunsirpale' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-240-[PS-22:16]] Minun Woimani ouat poisquietudh ninquin **Crwsinmuru**

Substantiiveista (→) *kruusi* ja (→) *muru* muodostettu yhdyssana.

krysoliitti → **chrysolitus**

krysopraasi → **chrisoprasus**

kräämäri → **kreमारinkansa**

kudertaa v. 'kujertaa, kukertaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-482-[JES-38:14]] [Minä] **Cudersin** ninquin Mettinen

Linnun ääntelyä jäljittelevästä onomatopoeettisesta vartalosta johdettu verbi, jolla on lukuisia variantteja sekä suomen murteissa että lähisukukielissä. Mahdollisia vastineita on esitetty myös etäsukukielistä.

► SKES 1958 kukertaa; UEW 1988 231; SSA 1992 *kukertaa*; VKS 1994 *kudertaa*.

kuhilas s. 'kuhilas, pellolle toistensa nojaan pystytettyjen viljalyhteiden (kuivatus)keko' (1551) 1 esiintymä

- [A-III-627-[HOS-12:11]] heille ouat nin monda Altarit, quin **Cuhilat** pelloisa seisouat

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sitä on arveltu germaaniseksi lainaksi, mutta sille rekonstruoitu kantagermaaninen lähtömuoto on hypoteettinen. Toisen selityksen mukaan sana on johdos heinäkasaa merkitsevästä murre-sanasta *kuhja*, jolla on vastineita laajalti itämerensuomessa. Tätäkin sanaa on arveltu varhaiseksi kantagermaaniseksi lainaksi, mutta selityksessä on äännehistoriallisia ongelmia, joiden takia se on aivan epävarma.

► SKES 1958 *kuhilas*, *kuhja*; SSA 1992 *kuhilas*, *kuhja*; VKS 1994 *kuhilas*; LÄGLOS 1996 *kuhilas*, *kuhja*; EES 2012 *kuhi*.

kuhlari, kulari s. 'noita, velho' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-351-[AP-13:00]] ombi mös teme **Cuchlari** Tete Nime prucannut. Nin quin nyt ne Lumoiat – pyhie Sanoia ia mwdh taikoxet prucauat
- [A-II-334-R] Simon **Culari**.

Laina ruotsin sanasta *kucklare* 'noita, ilveilijä'. Ruotsin sana juontuu alasaksan kautta latinasta, jossa *caucalarius* on johdos sanasta *caucula* 'pikari' ja merkitsee alkuaan 'pikaritemppuja tekevä taikuri'. Eräissä suomen länsimurteissa sana tunnetaan asussa *kulhari*. Agricolan sanassa *culari* on mahdollisesti jätetty *h* merkitsemättä, joten oikea lukutapa tässäkin olisi *kuhlari*.

► Streng 1915 81; SAOB 1938 *kuckla*; SKES 1958 *kulhari*; VKS 1994 *kulhari*; SMS *kulhari*.

kuhunka adv. 'mihin tahansa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-266-[PS-17:11]] **Cuhunga** me menem, nijn he meite ymberipiritteuet

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) illatiivimuodon ja täsmentävän liitepartikkelin muodostama adverbi. Adverbin ja kysyvän tai relatiivisen *kuhunka*-pronominin raja on epäselvä. Agricolalla *kuhunka* esiintyy myös perusosana yhdysadverbissa (→) *edeskuhunka*.

kuhunka, -s *pron.* 'mihin, minne; johon, jonne, sinne mihin'
(1544) 86 esiintymää, myös UpsE

- [A-III-420-[PS-139:7]] **Cuhunga** mine menen sinun Hengestes? Ja cuhunga mine sinun Casuostas pakenen?
- [A-II-43-[MT-8:00]] **Cuhunga** ikenens) Mutamat ei tahdo Christusta seurata / ellei he wissit ole / cungapein.
- [A-I-660] lehette rauhan Engeli / sinun palueliaijs cansa / ioca heite siihen paickan / **cuhunga** he lechteuet / - - leitzais ia palautais
- [A-III-183-[JH-20:15]] sanos minulle **cuhungas** henen panit
- [A-III-167-[MT-26:36]] yrti tarha, **Cuhunga** Jesus siselle meni

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) illatiivimuodon ja täsmentävän liitepartikkelin muodostama kysymys- tai relatiivisana, johon saattaa liittyä yksikön 2. persoonan predikaatin yhteydessä liitepartikkeli *-s*.

► VKS 1994 *kuhun*.

kuhunkaan *adv.* 'mihinkään' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-715] eij ole meille ychteken wahwemba turua, quin sinun tyges paeta, ia eij moolle **kuhungan**

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) illatiivimuodon ja täsmentävän liitepartikkelin *-kaan* muodostama kieltohakuinen adverbi.

► VKS 1994 *kuhunkaan*.

kuin¹ *adv.* 'kuinka, miten; kuten, siten kuin, sama t. samoin kuin'
(1544) 493 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-209-[PS-104:24]] Herra, **quin** swret ja monet ouat sinun Käsialas
- [A-I-97] **quin** Sokia eriojttta caruat nijn tyhmet wisust kiriat aruat
- [A-I-11] Ilman kiuuta sine elä szaa. ios sine teghet **quin** mine manaa
- [A-III-210-[PS-E:0]] Psaltarin Texti – – On syngy ia pimie mones paicas, **quins** kylle hoomat
- [A-II-3-[UT-E]] Euangelium ombi yxi Grekillinen sana, ia tydhe Somenkielen, **quin** hyue lehetus

Ikivanhan pronominiivartalon *ku-* (→ *kuka*) monikollinen instruktiivi, jolla on vastineita useissa lähisukukielissä. Sekä monikkomuotoinen *kuin* että vastaava yksiköllinen *kun* ovat niin suomessa kuin lähisukukielissäkin monimerkityksisiä, joskin molempien alkuperäisenä merkitystimenä on 'kuinka, millä tavalla'. Mitään varsinaista merkityseroa *kun-* ja *kuin-*sanojen välillä tuskin alun perin on ollut, ja näiden nykyinen vastakohtaisuus ja jakaminen tiettyihin sanaluokkiin suomen yleiskielessä on tietoisien vakiinnuttamisen tulosta. Horjuvuutta on runsaasti sekä yleiskielessä että murteissa. Suomen vanhassa kirjakielessä *kun* on ollut jokseenkin tuntematon 1800-luvun alkuun asti, ja *kuin*-sanaa on käytetty monissa sellaisissa

asemissa, joihin myöhemmin on vakiintunut *kun* tai jokin muu ilmaus. Sanaluokkien ja merkitysryhmien rajat ovat liukuvia. Agricolalla kerran esiintyvässä *kuins*-muodossa liitepartikkeli on yksikön 2. persoonan pronominita syntynyt suffiksi.

► SKES 1958 *ku-*; Ikola ym. 1989 89–98; SSA 1992 *ku-*; VKS 1992 *kuin*; NES 2020 *kuin*.

kuin² relat. sana 'joka, mikä, kuka' | (1543/1559) 902 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-20] mine annan minun – – sielun ja caiki tynni, **quin** minulla ombi, sinun haltuus
- [A-I-32] Ja se pockstai / **quin** sine sisellä löudet / se ombi sen saman Aijastaijan Sunnutaijn pockstai
- [A-I-90] **Quin** eij neiste rucoella tachto. laijsca ia riethais hen olla machta.

Sama muoto kuin adverbi (→) *kuin*. Toisin kuin nykysuomessa, Agricolan kielessä *kuin* on hyvin tavallinen taipumattomana relatiivisanana. Sen rinnalla esiintyvät myös normaalisti taipuvat relatiivipronomit (→) *joka* ja (→) *mikä*.

kuin³ konj. 'vertailua ilmaiseva) kuin, niin kuin; (aikaa ilmaiseva) (silloin) kun; sitten kun, sen jälkeen kun; (syytä ilmaiseva) koska, kun'; liittokonj:n osana *niin* – *kuin*, *sekä* – *kuin* 'sekä – että' | (1543) 1516 esiintymää, myös UpsE, Münster, UpsK, Westh

- [A-III-289-[PS-55:22]] Heiden sanans ouat siliemmet **quin** Oliu
- [A-II-222-[LK-18:25]] Pikimin kieupi Cameli neulan silmen lepitze, **quin** Ricas siselkieupi Jumalan Waldakundan
- [A-III-582-[HES-14:16]] Nin totta **quin** mine elen
- [A-II-119-[MK-3:00]] Beelzebub) on nin palio, **Quin** Isoikerueinen
- [A-I-341-[MIK-7:18]] Cuca ombi sencaltainen Jumala **quin** sine olet
- [A-II-219-[LK-17:8]] paluele minua, nincauuan **quin** mine söön ia ioo
- [A-II-480-[IKOR-11:25]] Se techkette ninwsein **quin** te iootta minun Muistoxeni
- [A-III-493-[JES-46:4]] Mine tadhon teite canda – – sihenasti **quin** harmaxi tuletta
- [A-II-130-[MK-7:30]] **quin** hen meni Cotijns, nin hen leusi perkelen vloslechteneexi
- [A-III-147-[MK-11:2]] cocta **quin** te sinne tuletta / nin te leudhette sidhotuna ydhen Asintamman
- [A-III-55] silloin **quin** Hen mestatan, nin Pappi sanokan
- [A-II-110-[MK-E]] sen ielken **quin** hen oli cwlut Petarin sarnauan, nin hen kirioitti
- [A-II-318-[AP-2:30]] **Quin** hen nyt yxi Propheta oli – – nin hen ennen näki ia puhui Christusen Ylesnousemisest
- [A-O-11-[MT-6:10]] Lehestulkon sinun waldacunnas. Olcon sinun tactos nijn maasa **quin** on taiuassa.
- [A-III-279-[PS-49:3]] Seke se ycteinen Canssa, **quin** Herrat

Sama muoto kuin adverbi (→) *kuin¹*. Sanaluokkien ja merkitysryhmien rajat ovat liukuvat. Agricolalla *kuin* esiintyy myös yhdyssanoiksi kiteytyneissä ilmauksissa, jotka nykyään kirjoitetaan sanaliitoiksi. Agricolan kielessä nämä on tulkittava lähinnä adverbiksi (→) *ennen-*, *niin-*, *siittäkuin* t. *sittekuin*.

► VKS 1994 *kuin*.

kuina *relat.sana* 'joina' | [1548) 1 esiintymä

- [A-II-163-[LK-1:25]] Nein ombi Herra minulle tehnyt niinä peiune / **quina** hen minun poleeni catzoi

Pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*), monikon tunnuksesta ja essiivin sijapäätteestä koostuva taivutusmuoto, jota on käytetty relatiivisanana.

kuinka, *-s adv.* 'kuinka, miten, millä tavalla t. tavoin, millä keinoin, mitä; sillä tavalla kuin, niin kuin, kuten; miten tahansa, miten ikinä'
(1544) 471 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-84-[LK-1:34]] **Quinga** teme tulepi? ettem mine mieheste miten tiedhe
- [A-II-82-[MT-21:28]] Mutta **quina** te luleta?
- [A-II-85-[MT-22:17]] Sano sis meille **quingas** lulet? Sopico Keisarin anda wero
- [A-II-38-[MT-7:5]] catzo **quingas** wlosotaisit raiskan sinun welies silmest
- [A-I-839] **quingas** caunihin loondocappalen rakensit
- [A-I-119-[JOEL-1:18]] Woi **quina** cariat hookauat
- [A-I-156-[TM-10:15]] tee meidhen cansam **quingas** tahdot
- [A-I-776] mine tadhon site colemata, echke **quina** wickele ia nopsa, quinga paha, ia waaralinen hen ombi, en swingan paeta

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) monikollisen instruktiivin (→ *kuin*¹) ja täsmentävän liitepartikkelin yhdistelmä, joka on kiteytynyt kysymys- tai huudahdussanaksi tai tapaa ilmaisevaksi adverbiksi. Agricolalla muodon loppuun voi liittyä yksikön 2. persoonan pronominista syntynyt liitepartikkeli *-s*. Rinnalla esiintyy samaa merkitsevä (→) *kuinkasta*. Agricolalla *kuinka* esiintyy myös perusosana yhdysadverbissa (→) *edeskuinka*.

► VKS 1994 *kuinka*.

kuinkakaltainen *a.* 'minkälainen, millainen' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-835] Mutta catzos tesse / **quingakaltaijsen** wscon hen meisse tactopi olla
- [A-II-622-[1JH-3:1]] Catzocat **quingacaltaisen** rackaudhen se Ise ombi meille osottanut
- [A-III-454] Nin teme Prophetia site paramin ymmerteten coska tietien **quingacaltainen** meno Judeas silloin oli

Pronominin (→) *kuka* monikon genetiivistä, täsmentävästä liitepartikkelista ja adjektiivista (→) *kaltainen* muodostettu yhdysadjektiivi, joka tunnetaan vain Agricolan teksteistä.

► VKS 1994 *kuinkakaltainen*.

kuinka|kauvan, *-kauan adv.* 'kuinka kauan, miten pitkään' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-538] **Quingacauuan** minun Herran wipy tulemast

- [A-II-71-[MT-17:17]] **Quingacauan** minun pite teiden cansan oleman ?
Quingacauan minun pite teite kersimen?

Adverbien (→) *kuinka* ja (→) *kauvan*, *kauan* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Samantapainen yhdistelmä esiintyy Agricolalla myös ilman liitepartikkelia (→ *kuinkauan*). Agricolalla samat osat esiintyvät myös sanaliittona.

kuinkapaljon *adv.* 'niin paljon kuin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-707-[ILM-18:7]] **Quingapalio** hen itzens Cunnialisexi teki –
Ninpalio henelle siselpangat pijna ia Idku

Adverbien (→) *kuinka* ja (→) *paljon* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysana, vrt. saksan *wieviel*. Agricolalla samat osat esiintyvät tavallisemmin sanaliittona.

kuinka|sta, -st *adv.* 'miten, kuinka (ihmeessä); mitä, miksi'
(1544) 19 esiintymää, myös Westh

- [A-I-125-[1KN-8:27]] **Quingasta** sijs teme Hooneh ionga mine rakensin / sen tekis?
- [A-II-316-[AP-2:8]] **quingasta** sis me itzecuki cwlemma heiden puhuan meiden Kielilem
- [A-II-425-[ROM-3:31]] **Quingasta?** Teemekö me Lain tyhiexi Uskon lepitze
- [A-II-404-[ROM-E]] **Quingasta** hen sis tachto iongun pienimen Synnin poisota

Etenkin Varsinais-Suomen pohjoisosissa tunnettu kysymys- ja huudahdussana, joka koostuu adverbista (→) *kuinka* ja siihen liittyneestä, muodoltaan hämärtyneestä täytesanasta *sitä*, joka alun perin on (→) *se*-pronominin partitiivimuoto. Vastaavia muotoja Agricolalla ovat (→) *mikästä*, *mitästä*.

► VKS 1994 *kuinka*; SMS 2022 *kuinka*.

kuin|kauvan, -kauan *adv.* 'miten pitkään; niin kauan kuin' | (1544) 24 esiintymää

- [A-I-264-[PS-13:2]] **quijncauan** sine poijskänet caszuos minusta
- [A-II-115-[MK-2:19]] **Quincauan** Ylke on heiden cansans ei he woi paastota
- [A-III-349-[PS-94:3]] HERRA / he **quincauan** pite ne Jumalattomat / HERRA quincauan pite ne Jumalattomat pramaman ?

Adverbien (→) *kuin*¹ ja (→) *kauan* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Samantapainen yhdistelmä esiintyy Agricolalla myös liitepartikkelilla varustettuna (→ *kuinkakauan*).

► VKS 1994 *kuin*.

kuinpaljo *adv.* 'kuinka paljon, miten paljon' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-529] **quinpalio** waijua taruittahan pudhistaman minun syndijeni roostetta
- [A-II-135-[MK-9:21]] Ja hen kysyi hene Iseldens / **Quinpalio** aica on sijtte quin teme on henelle tullut?

Adverbien (→) *kuin*¹ ja (→) *paljon* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Samat osa esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

kuinusein *adv.* 'kuinka usein, miten monesti; niin usein kuin' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-210-[LK-13:34]] **Quinwsein** mine tahdoin coota sinun Poijas ninquin Lindu Pesens
- [A-III-85-[IKOR-11:26]] **Quinwsein** te sötte teste Leiueste – – nin teiden pite ilmoittaman Herran coleman

Adverbien (→) *kuin*¹ ja (→) *usein* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdysadverbi. Samat osa esiintyvät Agricolalla myös sanaliittona.

kuiskutella *v.* 'juoruilla' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-763] Mine olen – – coruihin **quiskuttellut**, pahat puhet ylesnostonut

Johdos verbistä *kuiskata*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Kantaverbi *kuiskata* on lainaa skandinaaviselta taholta, mahdollisesti muinaisruotsin verbistä *hviska*, jota nykyruotsissa vastaa *viska*. Myös vanhempi germaaninen laina tulee kysymykseen.

► Thomsen 1869 59; Streng 1915 80; SKES 1958 *kuiskata*; SSA 1992 *kuiskata*; VKS 1994 *kuiskutella*; LÄGLOS 1996 *kuiskata*; NES 2020 *kuiskata*.

kuiten *adv.* 'kuitenkin, silti, siitä huolimatta; kuitenkin, siltikään' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-93] Waicka he ouat sangen pienet. **quiten** heist syndy mackiat änet
- [A-II-420-R] Jotca palio kerskauat ia kehuuat, ninquin he olisit paramat muita, ia ei miten **quiten** ouat

Adverbijohdos ikivanhasta pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*). Vartalon jäljessä on monikon *-i*-tunnus ja sitä seuraa tapaa ilmaiseva adverbijohdin *-ten*. Tavallisesti muotoon liittyy vielä merkitystä tehostava liitepartikkeli (→ *kuitenka*, *kuitenkaan*, *kuitenkin*), mutta pelkkä *kuiten* tunnetaan myös murteissa erityisesti Kymenlaakson itälaidalla.

► SKES 1958 *ku-*; Hakulinen 1979 232, 236–238; SSA 1992 *ku-*; VKS 1994 *kuiten*; NES 2020 *kuitenkin*, SMS 2022 *kuiten*.

kuitenka *adv.* 'kuitenkaan, siitä huolimatta, sittenkään' | (1544) 15 esiintymää, myös Westh

- [A-II-283-[JH-12:38]] eiuet he **quitenga** wskoneet henen pälens

Ikivanhaan pronominivartaloon *ku-* (→ *kuka*) perustuva adverbi. Vartalon lisäksi muotoon sisältyy monikon *-i*-tunnus, tapaa ilmaiseva adverbijohdin *-ten* ja lopuksi tehostava liitepartikkeli *-ka*. Adverbi esiintyy Agricolalla aina kielteisessä lauseessa. Samassa funktiossa esiintyy pitemmän liitepartikkelin sisältävä (→) *kuitenkaan*). Agricolalla *kuitenka* esiintyy myös perusosana yhdyssanaksi tiivistyneessä sanaliitossa (→) *eikuitenka*.

► VKS 1994 *kuitenka*.

kuitenkaan *adv.* 'kuitenkaan, kaikesta huolimatta, silti, sittenkään; sentään, kylläkään, tosin' | (1544) 84 esiintymää, myös Westh

- [A-I-176-[VLT-5:5]] echke me io wäsinyuet olema / eij **quitengan** meille ychten lepo annettu
- [A-III-458-[JES-1:15]] waicka te palio rucolisitta, em mine **quitengan** teite cwle
- [A-III-476-[JES-29:9]] tulcat iuoxin, ei **quitengan** Winasta, Horiucat, ei quitengan wäkeuste Joomasta
- [A-III-579-R] Waan Pyhckie / on Luuata ia wahuista ette hyuexi tuleman pite / Ja ei ole **quitengan** mw / quin sula walhe.

Ikivanhaan pronominivartaloon *ku-* (→ *kuka*) perustuva adverbi. Vartalon lisäksi muotoon sisältyy monikon *-i*-tunnus, tapaa ilmaiseva adverbijohdin *-ten* ja lopuksi tehostava liitepartikkeli *-kaan*. Vaihtoehtoisena muotona esiintyy lyhyempään liitepartikkeliin päättyvä (→) *kuitenka*.

► Hakulinen 1979 232, 236–238; VKS 1994 *kuitenkaan*.

kuitenkin, kuitekin, kuiteni, kuitenki *adv.* 'kuitenkin, kaikesta huolimatta, joka tapauksessa, yhtä kaikki, silti; sentään, toki, tosin, kylläkin; kuitenkaan, kylläkään, silti' (1544) 397 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-521] me turwame ja loottame itzehemme, ja **quitengi** exyme
- [A-II-37-[MT-6:29]] **Quidengin** sanon mine teille / ettei Salomon caikes henen cunniasans ollut nin watittu / quin yxi heiste.
- [A-I-264-[PS-13:6]] Mine **quiteni** toijuon sinun laupiudhes pälle / minun sydemmen remuitzeppi sinun wapaudhestas.
- [A-I-371] Mutta iosca me **quitengi** olisima neuret / ia sinun otoliset
- [A-II-218-[LK-17:2]] We **quitengin** henelle, ionga cautta ne [viettelykset] tuleuat
- [A-II-637-[HEB-4:15]] [Jeesus] kiusattu ombi caikitein, ninquin mekin, **quitengin** ilman synnite
- [A-III-596-[DAN-2:43]] he heitens Inhimisen weren peresti ycten secoittauat, Mutta euat he **quitengin** toinen toisestans kijnirijpu
- [A-I-331-[LK-22:42]] ios sine tadhote, poisota teme ioomaastia, **Quitengin** eij minun tachton, mutta sinun olcoon

Ikivanhaan pronominivartaloon *ku-* (→ *kuka*) perustuva adverbi. Vartalon lisäksi muotoon sisältyy monikon *-i*-tunnus, tapaa ilmaiseva adverbijohdin *-ten* ja lopuksi tehostava liitepartikkeli *-kin*. Kaikilla pääte-elementeillä on vastineita lähisukukielissä ja niiden yhdistelmällä tarkka vastine karjalassa. Adverbilla on lukuisia äänteellisiä

variantteja sekä nykyisessä puhe-suomessa että Agricolan kielessä. Toisin kuin nyky-suomen yleiskielessä, Agricolalla adverbi esiintyy myös kielteisissä yhteyksissä.

► SKES 1958 *ku-*; Hakulinen 1979 232, 236–238; SSA 1992 *ku-*; VKS 1994 *kuitenkin*; SMS 2008 *kuitenkin*; NES 2020 *kuitenkin*.

kuitti *a.* 'vapaa, välinsä selvittänyt' | (1548) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-II-1] [Christus] tekepi meite wanhurskaxi Synniste / wapadhexi Colemasta / ia caikista Perkelen candeista / wäeste ia wallasta iuri **quitixi**
- [A-II-467-[1KOR-4:00]] Jos he **quittit** heiste olisit, nin caiki hyuesti seisois

Laina ruotsin adjektiivista *kvitt*, joka juontuu saksan kautta keskiajan latinan sanasta *quittus*. Tämä perustuu klassisen latinan sanaan *quiētus* 'levollinen, rauhallinen'. Samasta lähteestä juontuu myös maksu- tai vastaanottotositetta merkitsevä substantiivi *kuitti*, joka ei kuitenkaan esiinny vielä Agricolan kielessä.

► Streng 1915 80–81; SAOB 1938 *kvitt*², *kvitto*; SKES 1958 *kuitti*; SSA 1992 *kuitti*; VKS 1994 *kuitti*; NES 2020 *kuitti*.

kuiva *a.* tai *s.* 'kuiva, kastumaton, kostumaton; nesteetön, vedetön, hyvin vähänesteinen, sateeton, vähästeinen; kuivunut, kuivatettu; hedelmätön, eloton, ehtynyt; kuiva maa (veden vastakohtana)' | (1544) 35 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-131-[NEH-9:11]] ia olet heiden ethens sen Meren halaisut / niñ ette he **quiua** Meren lepitze keuit
- [A-III-671-[JON-4:8]] walmisti Jumala ydhen **quiu**an Itetwlen
- [A-I-96] parambi on yxi pala **Quiua** leijpe, ia Wesi siemi. quin swri hercko, ia callis liemi
- [A-III-459-[JES-1:30]] Coska te tulletta / ninquin iocu Tammi **quiua**in Lecten cansa / ia ninquin iocu Wedhetöin Yrtitarha.
- [A-III-634-[JOEL-1:19]] Anna heillen hedelmetoin Coctu ia **quiat** Rinnat
- [A-II-651-[HEB-11:29]] Uskon cautta ne keuit sen ruskean Meren lepitze / ninquin **cuiua** Maata mödhen
- [A-I-188-[2MS-15:19]] Israelin lapset keuit **quiwa** mödhen sen meren lepitze

Sanalla on varma etymologinen vastine kaikissa lähisukukielissä. Sen alkuperä on epäselvä. Sitä on arveltu vanhaksi omaperäiseksi sanaksi, ja vastineita on esitetty saamesta ja hantista, mutta nämä rinnastukset ovat sekä äänne- että merkitysseikkojen takia epäilyttäviä. Toisen teorian mukaan itämerensuomen *kuiva* on selitetty germaaniseksi lainasanaksi, ja lainälähteenä olisi tällöin kantagermaanin **kwiwa-*, joka perustuu indoeurooppalaiseen elämistä merkitsevään verbijuureen. Tätä edustaa esim. gootin *qius*, *qiwa-* 'elävä'. Merkityksen olisi lainattaessa oletettava muuttuneen siten, että puhuttaessa esim. lihasta 'elävä' olisi saanut merkityksen 'luja, kiinteä', sitten 'laiha' ja lopulta 'kuiva'. Merkityksen kehitys perustuu kuitenkin oletuksiin, eikä siitä ole suoranaisia todisteita. Agricolalla *kuiva* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *ylenkuiva*.

► SKES 1958 *kuiva*; Koivulehto 1983c NphM 84 66–73; UEW 1988 196–197; SSA 1992 *kuiva*; VKS 1994 *kuiva*; LÄGLOS 1996 *kuiva*; EES 2012 *kuiv*; NES 2020 *kuiva*.

kuivaa *v.* 'kuivua, tulla kuiv(emm)aksi, kuivettua, kuihtua; haihtua'
(1544) 8 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-120-[JOEL-1:19]] wesioijat **quiwanuet** ouat
- [A-III-345-[PS-90:6]] [ruoho] Joca warahin cucoista / ia nopiasta **quiua** /
Ja Ehtona poisleicataan / ia quiuettupi.

Johdos adjektiivista (→) *kuiva*. Verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskuivaa*. Murteissa *kuivaa* voi merkitä 'kuivattaa', ja tämän perusteella olisi mahdollista tulkita adjektiiviksi kiteytynyt (→) *kuivettu kuivaa*-verbin partisiippiksi.

► Hakulinen 1979 278; VKS 1994 *kuivaa*.

kuivata *v.* 'kuivata, tehdä kuivaksi (pyyhkimällä, haihuttamalla, johdattamalla nestettä pois tms.), kuivattaa, kuivettaa' | (1544) 9 esiintymää

- [A-II-281-[JH-12:3]] [Maria] **quiuaasi** hiuxillans henen Jalcans
- [A-III-687-[NAH-1:4]] [Herra] nuctele Meren ia **quiuaapi** sen
- [A-I-543] Murhet pinauat / helteet **quiwauat** / Ilmat serckeuet / Roghat pullistauat

Johdos adjektiivista (→) *kuiva*. Agricolalla *kuivata* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskuivata*.

► VKS 1994 *kuivata*.

kuiveta *v.* 'tulla kuiv(emm)aksi, kuivua, kuihtua' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-24-[MT-1:00]] Ei Corpi palainut, sihenasti quin Maa **quiueni**
- [A-II-119-[MK-4:6]] Coska nyt Auringo ylescoitti / nin se poudhittijn /
ia sille ettei hen ollut iwrduut / nin se **quiuettijn**.

Johdos adjektiivista (→) *kuiva*.

► VKS 1994 *kuiveta*.

kuivettu *adj.* 'kuivunut, kuivettunut; surkastunut' | (1548) 13 esiintymää, myös Westh

- [A-II-143-[MK-11:21]] catzo se Ficunapw iongas kiroisit ombi **quiuettu**
- [A-III-47-[HES-37:4]] Prophetera neiste luista / ia sanos heille. Te **quiuetut**
Luut cwlcat HERRAN Sana.
- [A-II-54-[MT-12:10]] sielle oli yxi Inhiminen, iolla oli **quiuettu** käsi

Verbin (→) *kuiveta* partisiippimuoto, joka on kiteytynyt adjektiiviksi. Koska murteissa myös (→) *kuivaa* voi merkitä 'kuivattaa', olisi mahdollista tulkita *kuivettu* myös tämän partisiippimuodoksi. Kolmas vaihtoehto on, että partisiippia muisuttava adjektiivi on muodostettu analogisesti adjektiivista (→) *kuiva* muodoltaan samanlaisten (→ *kovettu*) mutta selvästi verbikantaisten nominien (→ *kadotettu*)

mallia noudattaen. Agricolalla *kuivettu* esiintyy myös lisäksi perusosana yhdys-sanassa (→) *poiskuivettu*.

► Hakulinen 1979 221; VKS 1994 *kuiveta*.

kuivettua v. 'kuivettua, kuivua, kuihtua; ehtyä; jäykistyä, kangistua; nääntyä, menehtyä' (1544) 18 esiintymää

- [A-III-151-[MK-11:14]] Ficunapw cocta **quiuetui**
- [A-II-123-[MK-5:29]] Ja cochta henen weri lechtsens **quiuetui** / Ja hen tunki Rumihistans / että hen oli henen Witzauxestans parattu.
- [A-III-575-[VLT-4:8]] Heiden nachkans rijppu heiden Luisans / se **quiuetui** ninquin pw.
- [A-III-358-[PS-102:5]] Minun sydhemen ombi lööty ia **quiuetunut** / ninquin Heine
- [A-II-231-[LK-21:26]] Inhimiset maasa pite **quiuetuman** pelghon teden

Adjektiivin (→) *kuiva* perustuva verbi. Mahdollinen kantasana voisi olla myös partisiippi (→) *kuivettu*. Agricolalla *kuivettua* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskuivettua*.

► Hakulinen 1979 278; VKS 1994 *kuivettua*.

kuja s. 'kuja, kapea tie t. katu' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-212-[LK-14:21]] Mene nopiast vlos Caupungin Catuille ia **Cuijle**
- [A-III-651-[AM-5:16]] Jocaitzes Gatuissa pite Weparcu olemann / ia iocaitzes **cuias** sanotan / We / we.

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Mordvasta aiemmin esitetty vastine on hylätty. Sana on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa *kwijō* vastaa esim. ruotsin murteellinen *kvi* tai *kvia* 'karjatarha, aitaus, pieni (aidattu) peltotilkku' yms.

► Karsten 1911 NphM 13 182; SKES 1958 *kuja*; SSA 1992 *kuja*; VKS 1994 *kuja*; LÄGLOS 1996 *kuja*; NES 2020 *kuja*.

kujhdella v. 'viekastella, juonitella' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-279-[PS-35:16]] Nijnnen cansa iotca **cuiechteleuat**, ia watzans tädhen pilcauat, He hambahitans pureskeleuat minun pälleni

Substantiiviin *kuje* perustuva johdos. Kepposta, pilaa, metkua yms. merkitseväällä *kuje*-sanalla on varma vastine vain karjalassa, mutta epävarmoja vastineita on esitetty muistakin sukukielistä ugrilaiskieliä myöten. Koska muita uskottavia selityksiä ei ole esitetty, sanavartaloa pidetään vanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvana.

► SKES 1958 *kuje*; UEW 1988 195; SSA 1992 *kuje*; VKS 1994 *kujhdella*; EES 2012 *kuju*; NES 2020 *kuje*.

kujehd|us, -os s. 'viettelys; viettelijä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-679] annaijsit / ette öö olis minulle hupa ia onnelinen / sinun ketkeis pudhas / sinun szoijelles öölisten piruuen **quieduxista**
- [A-II-11-[UT-E]] Satan se Leuiatan ryme **Cwijedhos**, ioca meite synnin petoxella, Coleman cautta ylesnieli

Johdos samasta vartalosta, joka on perustana verbissä (→) *kujehdella*.

► VKS 1994 *kujehdus*.

kuka *pron.* 'kuka, ken; mikä; joka, se joka; kuka tahansa'

(1544) 322 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-5] Pappi kysyken wisusti **cuca** Lapsen Ise onopi
- [A-I-315-[VIIS-9:13]] **cuca** Inhiminen taita ymmerte Jumalan neuuot
- [A-II-71-[MT-17:25]] Mites lulet Simon? **Cuilda** maan Kuningat ottauat Weron?
- [A-III-734-[SAK-4:7]] **Cucas** olet sine swri woori
- [A-II-332-[AP-7:50]] **cuca** ombi minun Leposian
- [A-II-158-[MK-16:6]] Catzos / sija **cunga** he henen panit.
- [A-I-34] taulu iosta tutan **kutka** hetket ioku Planeta eli Otua hallitzepi
- [A-III-454] teme Prophetia site paramin ymmerteten coska tietten quingacaltainen meno Judeas silloin oli / **cuista** Asioista hen on sarnanut
- [A-II-147-[MK-13:1]] catzo mingemootoiset kiuet, ia **quin** caltaiset rakennuxet ouat neme
- [A-II-163-[LK-1:25]] nijnä peiuine, **quina** hen minun poleeni catzoi
- [A-I-93] **Cuca** nijn nouta Herrans miele. se sijs henen Engelsing liene
- [A-II-529-[GL-5:10]] ioca teite willitze, henen pite Domions candaman, olcan **cuca** hen on

Johdos ikivanhasta pronominiivartalosta *ku-*, jolla on vastineita kaikissa sukulielissä itämerensuomesta samojediin asti. Käyttö vaihtelee sukulielestä toiseen, mutta kaikissa kielissä esiintyy lukuisia saman vartalon pohjalta muodostettuja johdoksia, joista valtaosa on erilaisia interrogatiivi- tai indefiniittipronomineja. Vartalolle *ku-* on esitetty vastineita myös muiden kielikuntien puolelta, ja yhtäläisyyksiä on pidetty sekä ikivanhoina lainoina että todisteina kielikuntien alkusukulaisuudesta. Suomen *kuka*-pronominin jälkiosa muodostuu liitepartikkelista *-ka*, joka esiintyy myös monien muiden pronomini johdosten jälkiosana. Se lienee alkuaan nominin johdin, jonka merkitys on eri käyttöyhteyksissä muokkautunut erilaiseksi. Taivutus-päätteet tulevat vartalo-osan jälkeen, ts. ennen *ka*-partikkeliä. Usein partikkeli jää kokonaan pois, esim. *kunka*, *kussa*, *kulta*, *kulle*. Tämän tapaisia muotoja esiintyy suomessa yleensä vain arkaismeina, etenkin vanhassa runokielessä. Nykyään näistä monet eivät enää lainkaan tule kysymykseen *kuka*-pronominin varsinaisina taivutusmuotoina. Nykysuomen *kuka* viittaa nominatiivimuotoisena henkilöön, mutta taivutusmuotoina käytetään yleensä *ken*-pronominin vastaavia sijoja, esim. *kuka*, *kenen*, *ketä*, *kenelle* jne. Agricolalla *kuka* esiintyy sekä kysyvänä, relatiivisena että indefiniittisenä pronomina, se voi viitata sekä ihmisiin että muihin

elollisiin tai elottomiin olioihin ja sen taivutus on huomattavasti laajempi kuin nyky-suomessa. Pronominiin voi liittyä yksikön 2. persoonaan viittaava liitepartikkeli *-s*.

► SKES 1958 *ku-*; Joki 1973 273–275 *ku-*; UEW 1988 191–192; SSA 1992 *ku-*; VKS 1994 *kuka*; EES 2012 *kui*; NES 2020 *kuka*.

kukaan *pron.* 'kukaan, yksikään' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-235-[JUDIT-16:8]] eij **cucan** Mies, eijke iocu Sangari ole hende mestanut

Pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*) ja liitepartikkelista *-kaan* muodostettu kvanttoripronomini, joka yleensä esiintyy muodoltaan tai sävyltään kielteisissä yhteyksissä. Myös Agricolan ainoa esiintymä liittyy kieltosanaan.

► VKS 1994 *kukaan*.

kukaikänäns *pron.* 'kuka t. mikä tahansa; jokainen joka' | (1544) 21 esiintymää

- [A-II-405-[ROM-E]] ota sis waari caikista opettaista – – olis se **cukaikenens** tadhois
- [A-III-18-[MT-19:9]] **Cucaikenens** hylkepi henen Emenens mwtoin quin horudhen täden ia naipi toisen, hen teke Horin
- [A-II-48-[MT-10:11]] Waan **cungaikenens** caupungin tadica kylen te siselkieytte / Kyselket cuka sijne on otolinen
- [A-II-192-[LK-9:4]] Mine seuran sinua **cungasikenens** menet.
- [A-II-38-[MT-7:8]] iocahinen quin ano, hen saapi, Ja **cukaikenens** etzipi, hen leutepi

Pronominin (→ *kuka*) ja adverbien (→ *ikänäns*) muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt kvanttorigonimi.

► VKS 1994 *kuka*.

kukin, kuki *pron.* 'kukin, mikin, jokainen (erikseen t. tietystä joukosta)' (1544) 85 esiintymää

- [A-II-324-[AP-4:36]] annettin iocaitzen, quin **kukin** taruitzi
- [A-III-135-[1MS-2:20]] Inhiminen nimitti **cungin** carian ia Linduen taiuas alla – – heiden nimense
- [A-III-15] WAnha Sananlasko ombi / Ette / Itze **kukin** Makunda tauallansa elepi.
- [A-III-715] Helten, Sateen, Kyluön ia mwdeh – – Herra **cungin** sätenyt on
- [A-II-149-[MK-13:34]] yxi Inhiminen – – annoi Paluelioillens woiman / ia **culleki** henen askareens
- [A-I-69] **Cuki** wosi cwsu hetke canda

Pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*) ja liitepartikkelista *-kin* muodostettu kvanttorigonimi. Agricolalla *kukin* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→ *itsekukin*, *mitäkutakin*).

► VKS 1994 *kukin*.

kukistaa *v.* 'kaataa maahan, kumoon; hävittää, tuhota; karkottaa, syöstä pois, syöstä vallasta; henkisesti voittaa, nujertaa, tukahduttaa, häväistä' (1544) 35 esiintymää, myös UpsE, UpsK

- [A-II-80-[MT-21:13]] mettisten caupitzijain istuimet hen **cukisti**
- [A-III-649-[AM-4:11]] Jumala **cukisti** Sodomian ia Gomorrhan
- [A-II-164-[LK-1:52]] Ne woimaliset ombi hen **cukistanut** istumelda
- [A-III-260-[PS-36:12]] ninen Jumalattomidhen käsi elken minua **cukistaco**
- [A-I-164-[JUDIT-9:14]] Anna minulle mielesen wahwus – ette mahdaijsin henen **cukista**

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on rakenteeltaan selvästi johdos, ja saman vartalon johdoksiin kuuluu mm. murteellinen *kukertua* 'kaatua, kellahtaa kumoon' sekä viron putoamista tai kaatumista merkitsevä *kukkuda*. Sanavartaloa on arveltu alkuperältään deskriptiiviseksi. Agricolalla *kukistaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *alas-*, *maahan-*, *yleskukistaa*.

► SKES 1958 *kukistaa*; SSA 1992 *kukistaa*; VKS 1994 *kukistaa*; EES 2012 *kuker*⁻¹, *kukkuma*; NES 2020 *kukistaa*.

kukistaja *s.* 'hävittäjä' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-119-[JES-49:17]] sinun **Cukistaia**s ia häuitteies sinusta pite pois-pakeneman

Johdos verbistä (→) *kukistaa*.

► VKS 1994 *kukistaja*.

kukistua *v.* 'sortua' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-40-[MT-7:27]] wirdhat tulit, ia twlet puhalsit, ia syseisit sen hoonen päle, ia se **cukistui**

Johdos verbistä (→) *kukistaa*. Agricolalla *kukistua* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *alaskukistua*.

► VKS 1994 *kukistua*.

kukka *s.* 'kukka, siemenkasvin kukinto-osa' | (1548) 1 esiintymää

- [A-II-659-[JAK-1:11]] se Roho taipu, ia henen **Cuckans** poiswarise

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Saman vartalon johdos on ilmeisesti (→) *kukkula*. Sanavartalon etäisempi alkuperä on epäselvä. Mahdollisesti on kysymys omaperäisestä, huippuun viittaavasta deskriptiivisanasta. Suomen kirjatielessä *kukka* on esiintynyt Agricolasta alkaen, samoin siitä johdettu *kukkanen*.

► SKES 1958 *kukka*; SSA 1992 *kukka*; VKS 1994 *kukka*; NES 2020 *kukka*.

kukka|inen, -nen s. 'kukka, kukkakasvi, kukinto' (myös kuv.)
(1544) 27 esiintymää, myös Westh

- [A-I-205] Inhiminen ombi eläisens ninquin Roho / hen cucosta quin **cuckainen** Kedholla.
- [A-III-112-[JES-40:6]] Caiki liha ombi heine / ia caiki henen hyweydhens / ninquin kedhon **cuckanen**
- [A-III-129-[KV-2:12]] **Cuckaiset** ouat putkachtaneet maan päle
- [A-III-274-[PS-45:1]] Corachin Lasten yxi Morsianwirsi ia Opetus sijte **Cuckaisest** ia Liliost / edelweisattapa.
- [A-III-294-[PS-60:0]] Mutta sen ialon Waldakunnans / hen **Cuckaisexi** cutzupi.

Johdos substantiivista (→) *kukka*. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kukkoinen*.

► VKS 1994 *kukkanen*.

kukkaisen seppele s. 'kukkaseppele (koristeaiheena)' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-294-R] **Cukkaisen Seppeleist** se on, Yxi callis ia caunis Malia tecty nin quin yxi Cuckainen

Substantiivien (→) *kukkainen* ja (→) *seppele* muodostama sanaliitto, joka ilmaisee yhden käsitteen. Samat osat eivät esiinny Agricolalla kiteytyneenä yhdyssanana.

► VKS 1994 *kukkasenseppele*.

kukkaro s. 'kukkaro, laukku, yhteinen rahapussi' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-48-[MT-10:9]] Ei teiden pidhe Culda / eike hoopia / eike Raha pitemen teiden **cuckaroisan** /
- [A-III-723-[HGG-1:6]] ioca Raha ansaitze, Hen pane ne ychten läuisen **Cuckarohon**
- [A-II-286-[JH-13:29]] Mwtomat lwlit / sille ette Judasella oli **Cuckaro** / ette Jesus oli sanonut henelle

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sitä on useissa yhteyksissä arveltu (→) *kukka*-sanan yhteyteen kuuluvaksi johdokseksi. Toisaalta sille on kaa-vailtu jopa hunnilaista alkuperää. Todennäköisimmin se selittyy kuitenkin vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua kantaskandinaavista alkumuotoa **kukara*-z edustaa esim. tanskan *kogger* 'nuoliviini'.

► Lindström 1859 107; SKES 1958 *kukkaro*; Koivulehto 1973a NphM 74 608; SSA 1992 *kukkaro*; VKS 1994 *kukkaro*; LÄGLOS 1996 *kukkaro*; EES 2012 *kukkur*; NES 2020 *kukkaro*.

kukkaseppele → **kukkaisen seppele**

kukko, -i s. 'kukko, kanan uros' | (1544) 19 esiintymää, myös UpsE, UpsK

- [A-I-380] Nijn cocta **cucko** lauloij

- [A-II-50-[MK-13:35]] Nin waluacat sijs / sille ettei te tiedhe coska Honen Herra tuleua on / echtona taicka poli öen / eli **cukoin** laulais
- [A-II-103-[MT-26:74]] cocta **cuckoi** lauloi

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sen alkuperästä on esitetty kahdenlaisia käsityksiä. Se voi olla kukon ääntelyä jäljittelevä onomatopoeettinen sana, tai sitten se voi olla lainaa germaanisista naapurikielistä. Nykyisten germaanisten kielten vastaavia sanoja ovat esim. tanskan *kok* ja englannin *cock*. Sanan kantagermaaniseksi asuksi on rekonstruoitu **kukka*-z. Myös germaanisten kielten sanat perustuvat kukon äänen jäljittelyyn, joten sanat voisivat periaatteessa yhtä hyvin olla molemmilla tahoilla erikseen syntyneitä. Koska (→) *kana* kuitenkin joka tapauksessa on germaaninen laina, tuntuu loogiselta ajatella, että myös *kukko* on samalta taholta peräisin.

► Thomsen 1869 125; SKES 1958; SSA 1992 *kukko*; VKS 1994 *kukko*; LÄGLOS 1996 *kukko*; EES 2012 *kukk*; NES 2020 *kukko*.

kukkoinen s. 'kukka, kukkakasvi, kukinto, kukoistus' (myös kuv.) | (1544) 3 esiintymää

- [A-III-306-[PS-69:1]] Daudin Psalmi, **Cuckoisista** edelweisattapa
- [A-I-685] Ja nijn peiue peiuelde / enemín ja enemín auwoin **cuckoijsisa** caunistujsima / ja Euangeliumin kuluolises hedhelmeise ieristense enestuijsima

Johdos substantiivista (→) *kukka*. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kukkainen*.

► VKS 1994 *kukkanen*.

kukkula, kukkola s. 'kukkula, kumpu, mäki; mäen tai vuoren laki' (1544) 39 esiintymää, myös Westh

- [A-I-221-[PS-148:9]] Wooret ja caiki **Cuckulat**
- [A-I-137-[JER-3:23]] Totisesta / eij ole mwta quin petos / **cuckoladen** / ia caikein wordhein cansa
- [A-III-772-[2MS-19:20]] Quin nyt se HERRA alastullut oli sen Sinain woren **cuckulan** päle / nin hen cutzui Mosen sen Woren **cuckulan** päle

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos huippua tai kukkuraa merkitsevästä murteellisesta *kukku*-sanasta, jolla myös on vastineita lähisukukielissä. Samaa vartaloa edustaa mahdollisesti myös (→) *kukka*. Sanavartalon etäisempi alkuperä on epäselvä. Mahdollisesti on kysymys omaperäisestä deskriptiivisanasta.

► SKES 1958 *kukku*; SSA 1992 *kukku*; VKS 1994 *kukkula*; EES 2012 *kukal*; NES 2020 *kukkula*; SMS 2022 *kukku*.

kukkulainen, kukkolainen s. 'kukkula, kumpu, mäki' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-140-[JER-13:27]] mine olen nähnyt sinun hoorudes / sinun hecumises / sinun häpijematoman salawotes / Ja / sinun iulmauxes / sekä **cuckolaijsis** / ette pelloijsa

- [A-II-237-[LK-23:30]] he rupeuat sanoman – – **Cuckulaisille**, Peitteket meite

Johdos substantiivista (→) *kukkula*, *kukkola*.

► VKS 1994 *kukkulainen*.

kuko|istaa, -staa v. 'kukkia; kukoistaa, kasvaa rehevästi (myös kuv.); olla elinvoimainen, menestyä' | (1544) 19 esiintymää

- [A-I-205-[PS-103:15]] **cucosta** quin cuckainen Kedholla
- [A-III-129-[KV-2:15]] meiden Winatarhat **cukoistauat**.
- [A-III-347-[PS-92:9]] ne Pahoihtekiet **cukoistauat** caiki, sihenasti quin he huckuuat
- [A-III-313-[PS-72:7]] Henen aicanans pite sen Wanhurskaudhen **cucoistaman**

Substantiiviin (→) *kukka* perustuva johdos. Varsinainen kantasana on mahdollisesti johdos (→) *kukkoinen*. Agricolalla *kukoistaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *uloskukoistaa*.

kukoistos s. 'kukka, kukinto' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-659-[JAK-1:10]] ninquin Roohon **Cucoistos** pite henen poiskatoman

Johdos verbistä (→) *kukoistaa*. *Kukoistus* tai *kukoistos* merkityksessä 'kukka, kukinto' on ominainen Varsinais-Suomen murteille. Agricolan ainoassa esiintymässä on painovirhe (*Cuncoistos*).

► VKS 1994 *kukoistus*; SMS 2022 *kukoistus*.

kuljeskella v. 'kuljeskella, liikkuu' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-209-[PS-104:26]] [Merellä] hahdet **culieskeluat**

Johdos verbistä (→) *kulkea*.

► VKS 1994 *kuljeskella*.

kulju s. 'vesikuoppa, syväne vedessä' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-233-[PS-18:16]] nin Ilmestuit Wettein **Culiut**
- [A-III-349-[PS-93:3]] Ne Wesicosket ylespaisuttauat heiden **Culiunssa**.

Sanalla ei ole vastineita sukukielissä. Se on selitetty lainaksi kantagermaanin sanasta **guljō*, jota vastaa nykyruotsissa *göl* 'syväne'. Saman sanan toinen variantti on *kuilu*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Variantti *kulju* on ominainen etenkin Varsinais-Suomen ja Etelä-Satakunnan murteille.

► Hakulinen 1962 SUST 125 59–63; SKES 1958 *kulju*; SSA 1992 *kulju*; VKS 1994 *kulju*; LÄGLOS 1996 *kulju*; SMS *kulju*¹; NES 2020 *kuilu*.

kulk|ea, -ia *v.* 'kulkea, matkata, liikkua, ajelehtia, siirtyä paikasta toiseen' (myös kuv.) (1544) 7 esiintymää

- [A-II-389-[AP-27:26]] Mutta ychten Looton meiden pite **cwlkeman**.
- [A-II-388-[AP-27:15]] me laskima sen [laivan] **cwlkeman** Twlen haltun
- [A-II-388-[AP-27:17]] [merimiehet] wlosheitit Estetusastian / ia annoit nin **culkia**.
- [A-III-276-[PS-46:4]] Waicka wiele Meri pauhais ia **culkis** / nin ette sen paisumisen tedhen / Mäet alascukistuisit
- [A-I-644] ele salli minua oman tadhon ehdholla **culkija**

Verbillä on etymologisia vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Näistä monet ilmaisevat veden liikkumista. Verbi kuuluu kielikunnan vanhaan perintösanastoon. Sanavartalolle on esitetty myös indoeurooppalainen lainaetymologia, mutta tämä selitys on kiistanalainen.

► SKES 1958 *kulkea*; Koivulehto 1988a 287; UEW 1988 198; SSA 1992 *kulkea*; VKS 1994 *kulkea*; Koivulehto 1999c SUST 237 300; EES 2012 *kulgema*; NES 2020 *kulkea*.

kulkeminen *s.* 'liikkuminen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-143-[JER-31:35]] Herra, ioca andapi – – Cuun, ia Tächdet heiden **culkemisens** ielken Öellen

Johdos verbistä (→) *kulkea*.

► VKS 1994 *kulkea*.

kulkeva *s.* 'kulkija, kiertolainen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-222-[PS-149:4]] [Herra] awitta Herrottain site **Culkeuata**

Verbin (→) *kulkea* partisiippimuoto, jota on käytetty substantiivina.

► VKS 1994 *kulkeva*.

kulkevainen *a.* 'kulkeva, vaeltava' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-660] Jumala / ioca annoit sinun racas poias Jesusen Christusen / – – olla tesse mailmas / wierona ia **cwlkewaissa**
- [A-III-399-R] Tuimat) cutzutane ne **culkeuaiset** Henget, iotca aina iotakin wtta leuteuet ia etensottauat

Verbin (→) *kulkea* partisiipista (→) *kulkeva* johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kulkeva*.

kulkia *s.* 'kulkija, kiertolainen, koditon' | (1551) 1 esiintymä, myös Westh

- [A-III-376-[PS-109:10]] Keukeen henen Lapsens **Culkiana**

Johdos verbistä (→) *kulkea*. Agricolalla esiintyy samassa merkityksessä myös (→) *kulkuja*.

► VKS 1994 *kulkija*.

kulk|oinen, -uinen s. 'kulkunen, pieni kello, tiuku' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-235-[JUDIT-16:2]] RUpekat Herralle leickitzemen **Culkuisilla** / Ja weisacat Herralle Calcaloilla
- [A-I-223-[PS-150:4]] Kijttetek hende **culcoijsella**, ja Tantzill

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on todennäköisesti johdos kulkusen helinää jäljittelevästä sanavartalosta. Esim. Kalevalassa helisevää ääntä kuvataan onomatopoeettisella verbillä *kulista*. Toisen, epätodennäköisemmän selityksen mukaan *kulkunen* olisi lainaa skandinaavisista naapurikielistä, jolloin se olisi samaa juurta kuin ruotsin *klocka*. Tämäkin on selitetty alun perin ääntä jäljitteleväksi sanaksi.

► Wiklund 1904 FS Noreen 155; Hellquist 1939 *klocka*; SKES 1958 *kulkunen*; Turunen 1981 *kulista*; SSA 1992 *kulkunen*; VKS 1994 *kulkunen*; EES 2012 *kuljus*; NES 2020 *kulkunen*.

kulku s. 'kulku, matkanteko, poissaolo' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-503-[2KOR-5:6]] nincauuan quin me Rumisa asuma, nin me olema **culgulla** Herrasta

Johdos verbistä (→) *kulkea*.

► VKS 1994 *kulku*.

kulkuja s. 'kulkuri, koditon, kiertolainen' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-676-[ILM-3:17]] eipes tiedhe ettes olet **culkuia** ia Surkea / kieuhe / Sokea ia Alastoin
- [A-III-138-[1MS-4:12]] lijckua ia **Culcuia** sinun pite oleman maan päle

Verbiin (→) *kulkea* perustuva johdos. Välitön kantasana on ilmeisesti *kulkea*-verbin johdos *kulkua*, joka tunnetaan murteissa mm. merkityksissä 'ajautua, kulkeutua, liikkua päämäärättömästi, kuljeskella, valua, virrata'. Tämä johdosverbi ei esiinny Agricolan kielessä, mutta se tunnetaan 1600-luvun kirjakielestä. Agricolalla *kulkuja*-johdoksen rinnalla esiintyy synonyyminen (→) *kulkia*.

► VKS 1994 *kulkua*, *kulkuja*.

kulkunen → **kulkoinen**

kulkuvainen a. 'harhaileva' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-207-[PS-E:0]] Psalmit sis Mielten ilot ouat, Sieluin tyuenys – – **culkuuaisten** Aiatosten haltiat

Verbin *kulkua* (→ *kulkuja*) partisiippimuodosta johdettu adjektiivi.

► vks 1994 *kulkuvainen*.

kull|lainen, -tainen, kullanen *a.* 'kultainen, kullasta tehty, kullalla päällystetty; arvokas, tärkeä; hyvä, suloinen, ihana' | (1544) 51 esiintymää

- [A-II-671-[ILM-1:13]] näin mine seitzemen **Cullaista** Kyntilialca
- [A-II-699-[ILM-14:14]] Ja mine näin / ia catzo / yxi walkea Pilui / ia Piluenpäle istuu Inhimisen Poian modoisen / ionga Pääse oli **Cullainen** Crunu
- [A-I-284-[PS-51:0]] Caunis ia **Cullaijnen** Rucous
- [A-I-5] Teme noutaua Kalendarium [osoittaa] – – sen **Cultaysen** lughun
- [A-III-202] Senteden ouat Wijsat / pyhet Iset sanonuet / Ette Daudin Candele helisepi **cullaisilla** kielille
- [A-III-328-R] **Cullaisexi** Cuckaisexi cutzutan tesse se Israelin Waldakunda.

Johdos substantiivista (→) *kulta*. *Kultainen luku* on ajanlaskuun liittyvä erikoistermi. Se tarkoittaa lukua, joka ilmaisee, kuinka mones jokin vuosi on 19 vuoden mittaisessa kuujaksossa. Tätä lukua on tarvittu uuden kuun aikojen laskemiseen. Agricolalla *kullainen* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *ulkonkullainen*.

► vks 1994 *kultainen*; Häkkinen & Lempiäinen 2007 14–15.

kullan kruunu *s.* 'kultakruunu' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-735-[SAK-6:0]] se Zemach – – on Templin ia Christikunnan Pijspa ia Kuningas, iotca Wirgat ne Caxi **cullan** ia Hopian **Crwnu** merkitzeuet

Substantiiveista (→) *kulta* ja (→) *kruunu* muodostettu sanaliitto, joka merkitykseltään vastaa yhdyssanaa *kultakruunu*. Agricolalla ilmaus ei esiinny kiteytyneenä yhdyssanana. Se on käännös saksankielisen lähtötekstin ilmauksesta *Kronen von silber und gold*. Vastaavalla tavalla Agricolalla on myös sanaliittomuotoinen (→) *hopian kruunu*.

► Heininen 1993 99; vks 1994 *kultakruunu*; Jussila 1998 *kultakruunu*.

kullanseppä *s.* 'kultaseppä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-564-[JER-51:17]] iocainen **Cullanseppe** häueisteten heiden Cuuains cansa

Substantiiveista (→) *kulta* ja (→) *seppä* muodostettu yhdyssana.

► vks 1994 *kultaseppä*; Jussila 1998 *kultaseppä*.

kullan vaaru *s.* 'kultaesine' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-707-[ILM-18:12]] kengen [ei] enembi osta heiden waruans, **Cullan** ia hopean **waruia**

Substantiiveista (→) *kulta* ja (→) *vaaru* muodostettu sanaliitto, joka edustaa yhtä käsitettä. Lutherin Bibliassa on kuitenkin sanaliittomuotoinen ilmaus *die wahr des Golds vnd Silbers*. Vastaavanlainen sanaliitto Agricolalla on (→) *hopean vaaru*. Myöhemmin samassa merkityksessä on käytetty mm. nominatiivialkuisia yhdys-sanoja *kultakalu* ja *kultakappale* ennen kuin 1800-luvulla on alettu käyttää yhdys-sanaa *kultaesine*.

► VKS 1994 *kullanvaaru*.

kulma s. 'kulmaus, nurkkaus; kulma, nurkka, uloke; maankulma, reuna-alue, syrjäseutu' (1548) 5 esiintymää

- [A-III-559-[JER-31:40]] haman siihen Oriten Portin **culman** Iteen pein
- [A-II-688-[ILM-9:13]] Ja se cudhes Engeli / Basunalla soitti / ia mine cwlin ydhen änen nijlde nelielde Cullaisen Altarin **Culmilda**
- [A-III-647-[AM-3:14]] mine tadhon ne Altarit Bethelis etziskelle, ia sen Altarin **culmat** poistaitta
- [A-III-647-R] He palueleuat nijte Epeiumaloita Damascos, ia **Culmas**, se on, Danis eli Bethelis

Sanalla on vastineita sekä lähisukukielissä että hantissa. Se kuuluu kielikunnan vanhaan perintösanastoon, ja sen alkuperäiseksi merkitykseksi on sukukielten perusteella päätelty 'silmäkulma'. Tässä merkityksessä se esiintyy vuoden 1642 Bibliassa. Agricolalla *kulma* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *joka-*, *maan-*, *penikulma*.

► SKES 1958 *kulma*; UEW 1988 201; SSA 1992 *kulma*; VKS 1994 *kulma*; Jussila 1998 *silmäkulma*; EES 2012 *kulm*; NES 2020 *kulma*.

kulmainen → **neliskulmainen**

kulmakivi s. ' (kuv.) kulmakivi, seikka, johon jokin perustuu tai nojautuu; Kristus' (1544) 9 esiintymää

- [A-I-630] se ialo **culmakiui** / ioca teghet ydhen molemistä / tule ja wapadha Inhimjste / iongas mullasta rakenssit.
- [A-II-536-[EF-2:20]] Jesus Christus ylimeinen **Culmakiui** ombi
- [A-III-388-[PS-118:22]] Se kiui / ionga ne Rakendaiaht hyliesit / ombi techty **Culmakiuexi**.

Substantiiveista (→) *kulma* ja (→) *kivi* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kulmakivi*.

kulmakunta s. 'seutu, tienoo' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-190-[LK-8:37]] rucoli hende caiki Gadarenin **culmakunnan** Wäki

Substantiiveista (→) *kulma* ja *kunta* (→ *valtakunta*) muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kulma*.

Kulma Portti *erisn.* 'Kulmaportti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-559-[JER-31:38]] Catzo / se aica tulepi / sano HERRA / ette sen HERRAN Caupungin pite ylesrakettaman / sijte Hananeelin Tornista / siihen **culma Portijn** asti.

Substantiiveista (→) *kulma* ja (→) *portti* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi. Se on sananmukainen käännös Vulgatan nimityksestä *porta Anguli* tai Lutherin Biblian vastineesta *Eckthor*. Esiintymisyhteydessään Jerusalemin kaupungin tiettyyn porttiin viittaavana se on tulkittava erisnimeksi. Sakarjan kirjassa (14:10) Agricola viittaa samaan porttiin genetiivialkuisella sanaliitolla *Kulmain portti*.

► IRT 2 1973 *Kulmaportti*; Toropainen 2017 51.

kulo s. 'maastopalo, ruohikkopalo, kulovalkea' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-291-[PS-83:15]] yxi **Culo**, ioca metzen polta
- [A-III-634-[JOEL-1:19]] **Culo** on poltanut ne Kedhot warpeis / Ja Liecki ombi caiki Puudh Wainiois ylessytyttenyt.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Vastineet eivät kuitenkaan merkitse ruohikkopaloa vaan auringon polttamaa, menneenvuotista tai muulla tavoin kuivunutta heinää. Sana on todennäköisesti vanha balttilainen laina, jota nyky-latviassa edustaa *kūla* 'kuiva edellisvuotinen ruoho'. Suomessa sana on saanut uuden merkityksen siksi, että sitä on käytetty alkuosana ruohikkopaloa merkitsevässä yhdyssanassa *kulovalkea*, jossa *valkea* merkitsee tulta. Kun yhdyssana on käytössä lyhentynyt muotoon *kulo*, koko sanan alkuperäinen merkitys on tiivistynyt alkuosaan.

► Thomsen 1890 190–191; Nieminen 1934 FUF 22 25–26; SKES 1958 *kulo*; SSA 1992 *kulo*; VKS 1994 *kulo*; Junttila 2015 93; NES 2020 *kulo*.

kulottaa v. 'polttaa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-186-[2MS-15:7]] cosca sine annoit wlgostulla sinun hirmusudhes / **culotti** se heidhet ninquin warwun.

Johdos substantiivista (→) *kulo*.

kulta s. 'kulta, keltainen kiiltävä jalometalli; kultainen arvoesine, kalleus, koru; kulta maksuvälineenä, kultaraha' | (1544) 76 esiintymää, myös Westh

- [A-III-134-[1MS-2:11]] [Havilassa] **Culda** leuten. Ja sen maan culda ombi callis
- [A-I-86-[MT-2:11]] [Tietäjät] Lahioijt henelle **Culda**, Pyhesaw, ia Mirrham
- [A-II-48-[MT-10:9]] Ei teiden pidhe **Culda**, eike hoopia, eike Raha pitemen teiden cuckaroisan

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **gulpa-* edustaa esim. ruotsin *guld*. Sana juontuu jo indoeurooppalaisesta kantakielestä, ja se on alun perin merkinnyt sananmukaisesti keltaista metallia.

► Thomsen 1869 125; SKES 1958 *kulta*; SSA 1992 *kulta*; LÄGLOS 1996 *kulta*; VKS 1994 *kulta*; EES 2012 *kuld*; NES 2020 *kulta*.

kultainen → kullainen

kultakruunu → kullan kruunu

kultalehti s. 'kultainen otsaripa, diadeemi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-609-[HOS-2:13]] [Israel] itzens caunista **Cultaledhille**, ia Caulahopeillans

Substantiiveista (→) *kulta* ja (→) *lehti* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kultalehti*.

kulta roukkio s. 'kultaröykkiö' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-321-[SIIR-51:36]] piteket se [oppi], ninquin Swrda **culda Rouckiota**

Substantiiveista (→) *kulta* ja *roukkio* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Sanan perusosa *roukkio* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä substantiivina. Se on selitetty vanhaksi germaanisiksi lainaksi, jonka alkumuodoksi on rekonstruoitu kantaskandinaavin **χrauka-z*. Tätä edustaa nykyruotsissa viljakuhilasta, lyhdekekoa yms. merkitsevä *rök*. Moninaisten äännesuhteiden takia lainan ikää on vaikea määritellä tarkasti. Nykysuomen *röykkiö* on saman sanan etuvokaalinen variantti, joka saattaa olla myöhempi laina. Toisaalta etuvokaalista varianttia esiintyy myös sukukielissä, mikä viittaa vanhuuteen.

► Toivonen Vir. 1919 107–108; SKES 1969 *roukko*; Hofstra 1985 51–52; SSA 2000 *roukko*, *röykkiö*; LÄGLOS 2012 *roukkio*; EES 2012 *rök*; Toropainen 2017 51; NES 2020 *röykkiö*.

kultaseppä → kullanseppä

kulta sormus s. 'kultasormus' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-728] Em mine ano entisen cunnian merckije, quin on, hame ia **culda sormus**

Substantiiveista (→) *kulta* ja (→) *sormus* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kultasormus*; Jussila 1998 *kultasormus*; Toropainen 2017 51, 112.

kulua v. 'kulua, mennä, joutua, rientää (aika); nääntyä, riutua, heikentyä' (1544) 14 esiintymää, myös Westh

- [A-I-300-[PS-102:4]] minun peijweni ouat **cwluneet** nin quin Sawu
- [A-II-382-[AP-24:27]] Coska nyt caxi aijastaica **culunut** oli / tuli Portius Festus sen Felixin sijan.
- [A-I-309-[PS-143:4]] minun Hengen ombi minussa adhistettu, Minun Sydhemen ombi minussa **culunut**

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä eräissä etäsukukielissä. Osa etä-vastineista on epävarmoja, mutta verbi kuuluu joka tapauksessa ikivanhaan perintö-sanastoon. Agricolalla *kulua* esiintyy myös perusosana yhdyserbissä (→) *poiskulua*.

► SKES 1958 *kulua*; UEW 1988 199–200; SSA 1992 *kulua*; VKS 1994 *kulua*; EES 2012 *kuluma*; NES 2020 *kulua*.

kuluminen s. 'käyttö, kulutus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-558-[KOL-2:22]] [Ihmisten säännöt] sijnä **culumises** huckuuat

Johdos verbistä (→) *kulua*.

► VKS 1994 *kuluminen*.

kulunnos s. 'kustannukset' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-212-[LK-14:28]] cuca teiste se ombi ioca tahdon Tornin raketa, ia ei ennen istudhen laske sen **Culunnosta**

Johdos verbistä (→) *kulua*. Johtimella *-nnOs* on muodostettu vain verbikantaisia substantiiveja.

► Hakulinen 1979 213; VKS 1994 *kulunnos*.

kulutos s. 'kulutus, kustannus, kustantaminen' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-756-[MAL-E:0]] [Tulkit] Wanhan Testamentin Ebraicast, nin Grekin kieleen kensit, Egyptin Kuningan Ptholemein Philadelphin rucouxen ia **Culutoxen** cautta

Johdos verbistä (→) *kuluttaa*.

► VKS 1994 *kulutus*.

kuluttaa v. 'kuluttaa, käyttää jotakin niin että se kuluu, heikkenee, huonontuu t. vähenee; näännyttää, tuhota, hävittää (polttamalla, syömällä tms.), kalvaa; käyttää rahaa, tuhлата; käyttää t. viettää aikaa; uhrata' | (1544) 39 esiintymää, myös Westh

- [A-I-543] Surut **culuttauat**, Hooli adhistu
- [A-I-112-[5MS-32:22]] Tuli ombi syttynyt minun wihasani / Ja poltaman pite haman alamaijsen Heluetijn. Ja pite **culuttaman** Maan ynna henen hedhelmäins Canssa

- [A-III-331-[PS-82:0]] [Vallanpitäjät] Rickautta **culuttauat** heiden irtaudhesans
- [A-II-190-[LK-8:43]] yxi Waimo – oli caiki Tauarans Läkeritten päle **culuttanut**
- [A-II-369-[AP-20:16]] Pauali oli aikunut Ephesin ohitze puriechtia, ettei hen aica **culutais** Asias
- [A-I-569] sinun colemas, minun edhesten **culutettun**

Johdos verbistä (→) *kulua*. Agricolalla *kuluttaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskuluttaa*.

► VKS 1994 *kuluttaa*.

kulutta|pa, -va a. 'kalvava, polttava, tulella tuhoava' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-228-[2SM-22:9]] Switzu lexi henen Sieramistans, Ja **culuttapa** Tuli henen Swstans
- [A-III-353-[PS-97:0]] nijlle Jumalattomille ia vskottomille ombi se yxi tulinen / palaua ia ijancaikisesta **culuttaua** waldakunda.

Verbin (→) *kuluttaa* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kuluttava*.

kuluttavainen a. 'kalvava, polttava, tulella tuhoava' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-654-[HEB-12:29]] Sille ette meiden Jumalan ombi yxi **culuttauainen** Tuli.

Verbin *kuluttaa* partisiipista (→) *kuluttava* johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kuluttava*; Jussila 1998 *kuluttavainen*.

kulutus → **kulutos**

kumaras, -ans adv. 'kumarassa, kumarruksissa, köyryssä' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-145-[BAR-2:18]] se sielu, ioca cowan murehtipi, ia **cumarasans**, ia surulissa kieupi
- [A-I-381] **Cumaras** kieuden / sine teijt werelle ruskiat askelet

Adverbiksi kiteytynyt inessiivimuoto sanasta *kumara*, jolla ei ole tarkkoja vastineita sukulielissä. Virossa samasta vartalosta johdettu *kumer* merkitsee kuperaa, käyrää tai mykevää, ja inarinsaamessa tämän vastine *kummar* merkitsee eteenpäin työntyvää ja alas kaartuvaa tai (liian) käyrää. Epävarma vastine on unkarin *homorú* 'kovera', vanhassa kielessä myös 'kupera'. Perusvartalo *kuma-* kuuluu joka tapauksessa ikivanhaan perintösanastoon. Saman vartalon johdoksia on myös (→) *kumartaa*. Agricolalla *kumaras*-adverbiin voi liittyä myös omistusliite. Rinnakkaismuotona esiintyy myös etuvokaalinen (→) *kymäräs*.

► SKES 1958 *kumara*; UEW 1988 201–202; SSA 1992 *kumara*; VKS 1994 *kumarassa*; Jussila 1998 *kumarassa*; EES 2012 *kummardama*; NES 2020 *kumara*.

kumardos s. 'kumarrus, rukoileminen (kumartuneena)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-352-[PS-96:0]] [Kiitos] seiso – Jumalan pelghos, **Cumardhoxes**, ia henen Nimens sarnamises

Johdos verbistä (→) *kumartaa*.

- ▶ VKS 1994 *kumarrus*; Jussila 1998 *kumarrus*.

kumaroisans *adv.* 'pää kumarassa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-516-[JES-60:14]] Heiden pite mös **cumaroisans** sinun tyges tuleman / iotca sinua alaspainanuet ouat

Nominin *kumara* (→ *kumaras*) monikollinen ja omistusliitteellä varustettu ines-siivimuoto, jota on käytetty adverbina.

kumartaa v. 'kumartaa, taivuttaa vartaloaan t. päättään eteenpäin (myös kuv.); osoittaa kunnioitusta, tervehtiä, rukoilla; palvoa, kunnioittaa (jumalana), (jumaloiden) palvella' | (1543) 157 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-170-[JES-37:17]] **Cumarda** HERRA corwas / ja cuule / Awa sinun silmes / ja nãghe
- [A-II-29-[MT-4:9]] Nemet caiki mine annan sinun, ios sinä mahanlanget, ia **cumardhat** minua
- [A-O-6-[2MS-20:3]] Ele **cumardha** weraita Jumaloita

Verbillä on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Ne ovat johdoksia ikivanhasta *kuma*-tyyppisestä perusvartalosta. Agricolalla *kumartaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *alas-*, *ynnäkumartaa*.

- ▶ SKES 1958 *kumara*; UEW 1988 201–202; SSA 1992 *kumara*; VKS 1994 *kumartaa*; EES 2012 *kumardama*; NES 2020 *kumartaa*.

kumartaja s. 'kumartaja, nöyrä rukoilija' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-254-[JH-4:23]] ne totiset **Cumartaiat** pite Ise cumartaman Henges ia Totudhes

Johdos verbistä (→) *kumartaa*.

- ▶ VKS 1994 *kumartaja*.

kumartavainen s. 'palvoja, palvelija' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-709-[SEF-3:10]] Minun **Cumartauaiseni**, nimatein, ne haiotetut silde polelda sijte Ethiopian Wirdhast

Verbin (→) *kumartaa* partisiippimuodosta *kumartava* johdettu nomini.

► VKS 1994 *kumartava*.

kumarttapa *a.* 'kumarrettava, kunnioitettava, palvottava' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-468] O Sine **cumartapa** pyhe hengi

Verbin (→) *kumartaa* konsonanttivartalosta muodostettu passiivinen partisiipin preesens, jota on käytetty adjektiivina.

kumartt|u, -o *a.* 'kumartunut, kumarrettu' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-368] O HERRA Jesu Christe / eleuen Jumalan poica / ioca ydhexenne hetkene peiueste / wlosuenytetyille käsille / ristin pälle / ia **cumardhulla** päälle / sinun henges / Isen Jumalan haltun annoit
- [A-I-374] **Cumardholla** poluella sine teruetettin
- [A-II-112-[MK-1:7]] em mine keloallinen ole, **cumartuna** pätstemen [Jeesuksen] Kengäin rihima

Verbin (→) *kumartaa* konsonanttivartalosta muodostettu passiivinen menneen ajan partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

kumerkki *s.* 'kaksitahoinen ohra (*Hordeum distichon*)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-610-[HOS-3:2]] mine souin henen cansans, widhentoistakymmenen Hopiapenningijn, ia Polentoista Homerin **Cumerkein**

Laina ruotsin murteellisesta sanasta *gumrik*, jonka alkuperä on epäselvä. *Kumerkki*-sanasta ei tunneta vanhassa kirjakielessä muita esiintymiä.

► SAOB 1929 *gumrik*; VKS 1994 *kumerkki*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 197–198.

kumina *s.* 'kumina (maustekasvi t. sen siemenet; *Carum carvi* tai *Cuminum cyminum*)' (1548) 1 esiintymä

- [A-II-88-[MT-23:23]] te Tijunin teet Minduist, Dilleist, ia **Kuminoist**

Sana on lainattu suomeen todennäköisestä muinaisruotsin sanasta *kumin*, jota nykyruotsissa vastaa *kummin*. Ruotsin sana juontuu alasaksan kautta latinasta, ja latinan *cuminum* puolestaan kreikasta ja edelleen seemiläisistä kielistä. Sana on varsinaisesti merkinnyt alkuaan roomankuminaa (*Cuminum cyminum*), jota on Välimeren maissa käytetty mausteena jo ennen ajanlaskun alkua. Suomessa nykyään luonnonvaraisenakin kasvava kumina (*Carum carvi*) on arkeofyytti, varhain ihmisten myötä maahan kulkeutunut kasvi.

► Hellquist 1939 *kummin*; SKES 1958 *kumina*; SSA 1992 *kumina*; VKS 1994 *kumina*; Rousi 1997 338–339; Häkkinen & Lempiäinen 2011 73–76; NES 2020 *kumina*.

kumiseva *a.* 'kumiseva, kumeasti soiva' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-224-[PS-150:5]] kijttekets hende kijmisewellä Cimbelill / Kijttekets hende **cumisewall** Cimbelill.
- [A-III-435-[PS-150:5]] kijttekets hende **cumiseuilla** Cimbelille

Verbin (→) *kumista* partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kumiseva*.

kumisevainen *a.* 'kumiseva, kumeasti soiva' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-199] Weijsacats henelle wsi wirsi / hywesti weijsatcats **cumisewaijsilla** kielileijkille.

Verbin *kumista* partisiippimuodosta (→) *kumiseva* johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kumiseva*.

kumista *v.* 'kumistaa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-200-[PS-E:0]] Monicadhot vrguis leikitzit, pasunille soitit, Cymbelille **cumisit**

Kumeeaa ääntä jäljittelevästä interjektiomaisesta kannasta johdettu verbi, jolla on likimääräisiä vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Samasta kannasta on muodostettu monia eri johdoksia, mm. *kumata*, *kumahtaa* ja *kumee*, joita ei esiinny Agricolan kielessä.

► SKES 1958 *kumata*; VKS 1994 *kumista*; SSA 1992 *kumata*.

kummi → **gumma**, **gutsevi**

kumminka *adv.* 'kuitenkaan' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-537] [Ei] taidha **kumminga** minun Sydhemen totisesta tytyue – – iolleij hen sinussa leueije

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) komparatiivimuodon monikollisen instruktii-vin ja täsmentävän liitepartikkelin *-ka* yhdistelmä, joka on kiteytynyt adverbiksi. Nykysuomessa vastaavan muodon liitepartikkelina on yleensä *-kaan*.

► VKS 1994 *kumminka*.

kumminkin *adv.* 'kuitenkin, kaikesta huolimatta, joka tapauksessa' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-72-[MT-18:7]] pahannos **kumminghin** tule

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) johdoksen *kumpi* monikollisesta instruktii-vimuodosta ja liitepartikkelista *-kin* koostuva adverbi. Johdin on sama, jota käytetään myös komparatiivin tunnuksena.

► VKS 1994 *kumminkin*.

kummita *v.* 'lumota' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-334-[AP-8:11]] hen cauuan aica henen Noitudhellans oli heite **cumminnut**

Johdos nominista *kumma*, joka ei esiinny Agricolan kielessä. Nominilla on vastineita sekä lähisukukielissä että saamessa. Yleensä sen arvellaan kuuluvan vanhaan perintösanastoon, mutta sille on esitetty myös germaaninen lainaetymologia. Tämä selitys perustuu kuitenkin hypoteettiseen lainalähteeseen, ei varsinaisesti todettuun kantagermaaniseen sanaan. Agricolan johdosta vastaava verbi esiintyy myös virossa. Suomen kirjakielessä tai murteissa sitä ei tunneta, mutta saman vartalon muita johdoksia kyllä, esimerkiksi *kummitella*.

► SKES 1958 *kumma*; SSA 1992 *kumma*; VKS 1994 *kummita*; Koivulehto 1999c SUST 237 328 alav. 14; NES 2020 *kumma*.

kummittu *a.* 'raivoisa, kiihkomielinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-385-[AP-26:11]] [Paavali kristityistä:] olin heiden wastans ylenpaltisesta **cummittu**

Verbin (→) *kummita* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kummita*.

kumpaka *pron.* 'kumpi' | (1544) 1 esiintymä, myös UpsK

- [A-I-333-[AP-1:24]] **cummanga** sine neiste cadhesta wlgoswalizet

Pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*), siihen liittyvästä vastakohtaa ilmaisevasta johtimesta ja liitepartikkelista *-ka* muodostettu kysymyspronomini. Agricolan taivutusmuodosta ei voi päätellä, onko nominatiivi *kumpaka* vai *kumpika*. Nominatiivi *kumpa* (→ *kumpi*, *kumpa*) tunnetaan laajalti murteissa, mm. Varsinais-Suomessa, kaakkoishämäläisissä ja Kymenlaakson murteissa. Agricolalla se esiintyy sananmuodossa (→) *kumpakaan*.

► SKES 1958 *ku-*; SSA 1992 *ku-*; VKS 1994 *kumpika*; NES 2020 *kumpikin*; SMS 2022 *kumpi*.

kum|pakaan, -pikaan *pron.* 'kahdesta: (ei) kumpikaan, (ei) toinen (eikä) toinen' (1548) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-II-451-[ROM-14:00]] Ettei **cumbican** toistans wastan miten tee
- [A-III-622-[HOS-9:11]] Senteden pite Ephraimin HERRAUDEN / quin iocu Lindu / poislendemen / nin ettei he **cumbacan** pidhe synnyttämen eike candaman eli sijttemen.

Pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*), siihen liittyvästä vastakohtaa ilmaisevasta johtimesta ja liitepartikkelista *-kaan* muodostettu kieltohakuinen kvanttoripronomini.

► SKES 1958 *ku-*; SSA 1992 *ku-*; VKS 1994 *kumpikaan*; NES 2020 *kumpikin*.

kum|pi, -pa *pron.* 'kuka tai mikä kahdesta vaihtoehdosta; kumpi tahansa kahdesta vaihtoehdosta' | (1544) 24 esiintymää

- [A-III-563-[JER-44:28]] **Cumban** sanat todhexi tuleuat, Minun elike heiden
- [A-II-82-[MT-21:31]] **Cumbi** neiste cahdesta teki Isens tahdon
- [A-I-157-[2AK-14:11]] **cummas** sine autadh vseas taicka harwoijssa, Awita meite Herra

Sanalla on tarkkoja vastineita lähisukukielissä. Se on ikivanhasta pronominivartaloista *ku-* (→ *kuka*) johdettu pronomini, joka Agricolalla esiintyy yleensä kysymyspronomininä mutta joskus myös kvanttoripronominina. Johdinaines *-mpi* palautuu kantauraliin, ja se on alun perin ollut vastakohtaa ilmaiseva johdin. Nykysuomessa, saamessa ja unkarissa sitä edustaa komparatiivin tunnus. Äännehistoriallisesti alkuperäisempi variantti *kumpa* ei esiinny Agricolalla nominatiivissa muuten kuin liitepartikkelin kera (→ *kumpakaan*).

► SKES 1958 *ku-*; SSA 1992 *ku-*; VKS 1994 *kumpi*; NES 2020 *kumpikin*.

kumpikaan → **kumpakaan**

kumpikin *pron.* 'kumpikin kahdesta, molemmat' | (1548) 1 esiintymä, myös UpsE

- [A-II-464-[IKOR-3:8]] se ioca istutta, ia se ioca casta – – **Cumbikin** saa palcansa tööns pereste

Pronominista (→) *kumpi* ja liitepartikkelista *-kin* koostuva universaali kvanttoripronomini.

► VKS 1994 *kumpikin*; NES 2020 *kumpikin*.

kumppani *s.* 'toveri, ystävä, (matka)seuralainen; aviopuoliso, elämäntoveri' (1544) 25 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-I-279-[PS-35:14]] Mine kieutin itzeni ninquin se / ioca **cumpanins** taica weliens ielken murechti
- [A-II-177-[LK-5:7]] he wijttasit **Cumpanillens** iotca olit toises wenhes
- [A-III-20] molemat [puolisot] rukoluat Jumalalta sencaltaista **cumpanita**, quin he saisit ele souinosa
- [A-III-762-[MAL-2:14]] [Vaimo] on sinun elemes **Cumpani**

Laina muinaisruotsin sanasta *kumpan*, joka alasaksan ja muinaisranskan kautta juontuu keskiajan latinan sanasta **compāniō* 'toveri'. Sanan alkuperäiset rakenneosat ovat *con* 'yhdessä' ja *pānis* 'leipä'. *Kumppanit* ovat siis sananmukaisesti toverukset, jotka jakavat leivän keskenään. Agricolalla *kumppani* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→ *matka-*, *palvelus-*, *sotakumppani*).

► Streng 1915 82; Hellquist 1939 *kompanjon*; SKES 1958 *kumppani*; Onions 1979 *companion*¹; SSA 1992 *kumppani*; VKS 1994 *kumppani*; NES 2020 *kumppani*.

kun → **kuin**

kuna *relat.sana* 'jona, jolloin' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-362-[AP-17:31]] hen ydhen peiuen sätenyt on / **cuna** hen Maanpijrin oikeudhen cansa ombi domitzepa

Pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*) ja essiivin sijapäätteestä koostuva relatiivisana.

kuni → **niinkuni**

kuningas *s.* 'monarkkisen valtion miespuolinen hallitsija; mieshallitsija yleensä; (kuv.) Jumala, Kristus; vaikutusvaltaisin t. huomattavassa asemassa oleva henkilö t. olento' (1544) 568 esiintymää, myös UpsE, Münster (*koing*), UpsK, Westh

- [A-I-200-[PS-33:16]] Eij **Kuningasta** auta henen swri sotawäkense
- [A-I-169] Syndien antexisamisen teden Manassen Judan **Kuningan** Rucous.
- [A-III-665-[JON-E:0]] nein on kirjoitettu sijnä toises **Kuningan** Kirias
- [A-III-178-[JH-19:19]] Jesus Nazarene Judasten **Kuningas**
- [A-III-177-[JH-19:15]] Ne Ylimeiset Papit wastasit / Ei ole meille **Kuningast** paitzi Keisarin.
- [A-III-304-R] **Kuningat**) Ne ouat Apostolit
- [A-II-119-[MK-3:00]] Beelzebub) on – – kerueisten **Kuningas**

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä paitsi liivissä. Useissa lähisukukielissä se merkitsee nykyään myös keisaria. Sana on vanha germaaninen laina, jonka kantagermaaniseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **kuningaz*. Nykykielissä tätä edustavat mm. saksan *König* ja ruotsin *konung* tai *kung*. Agricolan ainutkertaiset *koningas* ja *kunungas* voivat olla painovirheitä. Agricolan *Kuninkaan kirja* ja *Kuningasten Raamattu* ym. viittaavat Raamatun Kuningasten kirjoihin.

► Thomsen 1869 125–126; SKES 1958 *kuningas*; SSA 1992 *kuningas*; VKS 1994 *kuningas*; LÄGLOS 1996 *kuningas*; NES 2020 *kuningas*.

kuninkaa|linen, -llinen *a.* 'kuninkaallinen, kuninkaan asemassa oleva; kuninkaalle kuuluva, kuningas-; (kuv.) jumalallinen' | (1544) 6 esiintymää

- [A-III-295-R] Judeas oli se **Kuningalinen** Sucu
- [A-III-593] Ja echkei hen ole Kuningas ollut – – Nin hen on quitengin ne **Kuningaliset** Teghot / Asiat / ia Wirghat pitenyt ia vlostoimittanut.
- [A-II-604-[1PT-2:9]] te oletta se wloswalittu Sucu, se **Kuningalinen** pappius
- [A-I-460] ette [ihmiset] wastonkieumisis seke elemes ette colemas, tottelisit sinun **Kuningallista** keskydhes

Johdos substantiivista (→) *kuningas*.

► VKS 1994 *kuninkaallinen*.

kuninkaan huone s. 'kuningashuone, -suku, -perhe' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-613-[HOS-5:1]] ota coruahas sine **Kuningan huone**

Substantiiveista (→) *kuningas* ja (→) *huone* muodostettu sanaliitto, joka ilmaisee yhden käsitteen. Agricollalla ilmaus ei esiinny yhdyssanaksi kiteytyneenä.

► VKS 1994 *kuninkaanhuone*; Jussila 1998 *kuningashuone*.

kuninkaanmies s. 'kuninkaan virkamies' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-255-[JH-4:47]] oli yxi **Kuninganmies**, ionga Poica sairasti Capernaumis

Substantiiveista (→) *kuningas* ja (→) *mies* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kuningas*; Jussila 1998 *kuninkaanmies*.

kuninkaanvalta s. 'kuningaskunta, valtakunta' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-770-[2MS-19:6]] teiden pite minulle yxi Papilinen **Kuninganvalta** oleman, ia yxi Pyhe Canssa

Substantiiveista (→) *kuningas* ja (→) *valta* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät Agricollalla lisäksi neljä kertaa sanaliittona, ja samassa merkityksessä esiintyy kerran myös sanaliitto *kuninkaan valtakunta*.

► VKS 1994 *kuninkaanvalta*; Jussila 1998 *kuninkaanvalta*.

kuninkahus s. 'kuninkuus, kuninkaan arvo ja asema' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-225-[lis.DANC-O:55]] Kijtetty olgho sine, sinun Cunniallisen **Kuningahudhes** Istuimen päälle

Johdos substantiivista (→) *kuningas*.

► VKS 1994 *kuninkuus*.

kuninkainen s. 'kuningas' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-574] sen Engeliten leijuen / Herrain HERRAN / **kuninghaijsten** kuninghan
- [A-I-849] Kuningas ylitze caikein **Kuningaijsten**
- [A-III-604] Jeij hen quitengi henen Esiwanhemans Israelin **Kuningaisten** epeiupalutehen

Johdos substantiivista (→) *kuningas*.

► VKS 1994 *kuninkainen*.

kunka pron. 'mihin, minne; johon, jonne; mihin tahansa' | (1544) 8 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-727] enge näen **cunga** mine pakenen

- [A-II-158-[MK-16:6]] Catzos, sija **cunga** he henen panit
- [A-III-212-[PS-E:O]] toinen on keuie ia piene, wiedhexes **cungas** matkusta liene

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) illatiivista ja liitepartikkelista *-ka* muodostettu pronomini. Samanlainen lyhyt illatiivimuoto *kunka* (pro *kuhunka*) tunnetaan paikoin hämäläismurteissa. Agricolalla *kunka* voi esiintyä interrogatiivi-, relatiivi- tai kvanttoripronominina, ja siihen voi liittyä yksikön 2. persoonaan viittaava liitepartikkeli *-s*.

► Rapola 1965 195; VKS 1994 *kunka*.

kunka|ikänäns, kunkas- *adv.* 'mihin tahansa' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-48-[MT-10:11]] Waan **cungaikenens** caupungin tadica kylen te siselkieytte / Kyselket cuka sijne on otolinen
- [A-II-196-[LK-9:57]] Mine seuran sinua **cungasikenens** menet

Pronominin *kuka* illatiivimuodosta (→ *kunka*) ja adverbista (→ *ikänäns*) muodostettu yhdysadverbi. Alkuosan pronominin illatiivimuotoon *kunka* 'kuhunka' voi liittyä liitepartikkeli *-s*.

► VKS 1994 *kunka*.

kunkapäin *adv.* 'mihin, minne päin' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-43-[MT-8:00]] Mutamat ei tahdo Christusta seurata, ellei he wissit ole, **cungapein**

Pronominin *kuka* illatiivimuodosta (→ *kunka*) ja adverbista (→ *päin*¹) muodostettu yhdysadverbi.

► VKS 1994 *kunka*.

kunna *adv.* 'mihin, minne tahansa' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-685] Ja coko loonnon caswo nin quin iellenssyndyueinen / **cunna** me ikenens catzoma / maijnitze sinun hywuytes Inhimisten sickie wistan
- [A-II-141-[MK-10:00]] **cunna** hen tule, hen leute Isen

Pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*) muodostettu latiivinen adverbi, jonka tavallimpi rinnakkaismuoto *kunne* ei esiinny Agricolan kielessä. *Kunna* tai *kunnak* tunnetaan lähinnä kansanperinneaineistosta.

► Hakulinen 1979 51, 109; VKS 1994 *kunne*; Palola 2009 190–191.

kunnaka *adv.* 'milloinkaan' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-66] ele nyt **cunnacka** louu teste Christusesta, ripu wskolisesta ia rohkiasta henesse kijni

Adverbista (→ *kunna*) ja liitepartikkelista *-ka* muodostettu adverbi.

► VKS 1994 *kunne*.

kunnia s. 'kunnia, arvo, arvostus, kunnioitus, hyvä maine; kiitos, ylistys; arvonannon, maineen, kiitoksen aihe t. syy; jumalallinen kirkkaus; iankaikkinen elämä ja autuus; loisto, vauraus, mahtavuus; kunniallisuus, säädyllisyys, siveys' (1543) 503 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-723] Sinulle olcohon kijtos ja **cunnia** ilman loppumata
- [A-II-479-[1KOR-11:7]] [Mies] on Jumalan Cuua ia **Cunnia**. Mutta Waimo ombi Miehen **Cunnia**
- [A-O-12-[MT-6:13]] sinun on waldacunda, ia woima, ia **cunnia** ijancaikisesta ijancaikisehen
- [A-I-586] mieli armolla teuteten / ja tuleuaijsen **cunnian** pantti annetan
- [A-III-725-[HGG-2:4]] Joca temen Honen henen entises **Cunniasans** nähnyt on
- [A-III-26] Anna armoias, ette hen tydyis omalle miehellens – – ia mactais henen heickoudens peitte siueydelle ia **cunnialla**
- [A-II-679-[ILM-5:10]] Ja Sine olet meite tehnyt meiden Jumalalle **Kuniauxi** ia Papeixi / ia meiden pite wallitzeman Maan päle.

Sanalla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle on esitetty useitakin lainälhteitä. Alkumuodoksi rekonstruoitua kantagermaanista muotoa **kunja*- edustaa perinteisen selityksen mukaan mm. gootin *kuni* 'suku, sukukunta'. Toisaalta itämerensuomen *kunnia*-sanana voi perustellusti selittää juontuvan merkkiä tai tuntomerkkiä tarkoittavasta kantagermaanin muodosta **kunja*-. Ilmestyskirjan esimerkissä [A-II-679-[ILM-5:10]] on väärin avattu lyhenne, ja tarkoitettu sana on *kuninkaaksi*. Agricolalla *kunnia* esiintyy myös perusosana yhdys-sanassa (⇒) *huoneenkunnia*.

► Setälä 1913a FUF 13 320–322; SKES 1958 *kunnia*; Koivulehto 1973a NphM 74 597–598; SSA 1992 *kunnia*; VKS 1994 *kunnia*; LÄGLOS 1996 *kunnia*; Heininen Vir. 2014 116; NES 2020 *kunnia*.

kunnia|linen, -llinen, kunnio|linen, -llinen a. ja s. 'arvostettu, kunnioitettu, maineikas; korkea-arvoinen, (puhutteluissa) arvoisa; ylimys; kunnioitusta t. arvonantoa osoittava, kiitollinen; (hengell.) ylevä, jalo, pyhä; kirkastunut, Jumalan kirkkaudesta osallinen; arvokas, jalo, kallisarvoinen; moitteeton, kunnollinen, asiallinen; säädyllinen, siveä' | (1544) 122 esiintymää, myös Westh

- [A-II-466-[1KOR-4:10]] Te [olette] **cunnialiset**, Mutta me ylencatzotud
- [A-III-5] Lue sis (hyue **cunnialinen** Pappi) – – nemet sanat pyheste Castesta
- [A-III-464-[JES-5:13]] henen **Cunnialistens** teuty Nelke kerssie
- [A-II-605-[1PT-2:17]] Olcatta **cunnialiset** iocaista wastan
- [A-I-537] sine Herra olet – – yxines callihin ja **cunniallisin** ylitze caikein
- [A-I-659] he hende **cunniollisille** lahijoijlle piti cumartaman
- [A-II-399-[ROM-E]] ombi sielle wissisti Syndi – – ehke quinga **cunnialinen** eleme ia hyuet Töedh wlconaisesta kijldeuet
- [A-III-17] [Sukulaisavioliitot on kielletty] wanhan Christilisen tauan ielkin, Jumalan ia Sugun **cunnialisen** menon polesta

Johdos substantiivista (⇒) *kunnia*.

► VKS 1994 *kunniallinen*.

kunniallisesta, -llisesta, -lisest *adv.* ’kunnioittavasti, arvokkaasti; ystävällisesti; kauniisti, komeasti; jumalallisesti, jumalallisessa kirkkaudessa; nuhteettomasti, rehellisesti, hyvien tapojen mukaisesti, säädyllyisesti’ | (1544) 16 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-391-[AP-28:7]] Publius – – piti meite **cunniallisesta** Werassans colme peiue
- [A-III-274-[PS-45:4]] caunista itzes **cunniallisesta**
- [A-I-393] totisexi Jumalaxi, hen itzense oleuan **cunniallisesta** osotti
- [A-II-545-[FIL-E]] hen oli sencaltaises wanhurskaudhes ennen **cunniallisesta** elenyt

Adjektiivin (→) *kunniallinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

➤ VKS 1994 *kunniallisesti*.

kunniallisuus *s.* ’kunnia, arvostus, loisto; jumalallinen kirkkaus; kunniallisuus, nuhteettomuus, säädyllyisyys’ | (1544) 13 esiintymää

- [A-II-603-[IPT-1:24]] caiki Inhimisen **Cunnialisus** [on], ninquin sen Rohon cuckaiset
- [A-III-62-[ROM-8:18]] temen aian kersimus ei ole keltuolinen siihen **Cunnialisuteen** ioca meihin pite iulgistettaman
- [A-III-718] Siweys, ia Coctuus – – Puctaus ia **Cunnialisus**

Johdos adjektiivista (→) *kunniallinen*.

➤ VKS 1994 *kunniallisuus*.

kunniamattuus *s.* ’arvostuksen puute, häpeä’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-782] Anna mös meille oijkea kerssimus – – **cunniamattudhesa**

Substantiivista (→) *kunnia* muodostetusta kielteisen partisiipin tapaisesta johdoksista (**kunniamatoin*) johdettu ominaisuudennimi. Vastaavia johdoksia tehdään yleensä vain verbivartaloista. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä.

➤ VKS 1994 *kunniamattuus*.

kunnian pyytö *s.* ’kunnianhimo, -tavoittelu’ | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-165-[lis.ESTA-0:11]] [En] mine coreuten tehden, eli iongun ylencatzen, taica iongun **Cunnian pydhon** tehden, ole site ylpijet Haman cumartanut

Substantiiveista (→) *kunnia* ja (→) *pyytö* muodostettu sanaliitto, jonka voidaan tulkita vastaavan yhtä käsitettä. Agricolalla ilmaus ei esiinny yhdyssanaksi tiivistyneenä.

➤ VKS 1994 *kunnianpyytö*.

kunnian stuoli *s.* ’kunniaistuin, valtaistuin’ | (1544) 4 esiintymää

- [A-III-543-[JER-17:12]] meiden Pyhydhen Sia, nimitten, se Jumalan **Cunnian Stoli**, aina wahwana pysy

Substantiiveista (→) *kunnia* ja (→) *stuoli* muodostettu sanaliitto, jonka voidaan tulkita vastaavan yhtä käsitettä. Agricolalla ilmaus ei esiinny yhdyssanaksi tiivistyneenä.

► VKS 1994 *kunniantuoli*; Jussila 1998 *kunniantuoli*.

kunniatoin *a.* 'kunnioitusta osoittamaton, kiittämätön; kunniaa, mainetta vailla oleva' (1544) 5 esiintymää

- [A-I-750] Me olema sangen **cunniattomat**, sinun swrdhen lahijaijs edheste
- [A-II-182-[LK-6:35]] hen ombi Laupias **cunniattomadehen** ia pahain cochtan.
- [A-III-427-[PS-144:0]] Wimein hen sangen Ihmechtele ette Jumala on nin runsas pahoia ia **Cunniattomita** wastan

Johdos substantiivista (→) *kunnia*. Samassa merkityksessä esiintyy myös rakenteeltaan poikkeuksellinen (→) *kunnioiton*.

► VKS 1994 *kunniaton*.

kunniattomuus *s.* 'kunnioituksen puute, kiittämättömyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-794] Wariele meite sijte ilkieste **cunniattomudhen** wighasta

Johdos adjektiivista (→) *kunniatoin*. Agricolalla esiintyy myös synonyyminen (→) *kunniottomuus*.

► VKS 1994 *kunniattomuus*.

kunniattuus *s.* 'kunniattomuus, huono maine; kiittämättömyys' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-734] Me rucolema ettes – – madhaijsima lepitze häpijen, ja cunnian, lepitze **cunniattudhen** ja hyuen sanoman, sinun keskyses pysyue
- [A-I-726] mine sadhattelen minun **cunniattuttan**

Substantiivin (→) *kunnia* abessiivimuodosta (*kunniatta*) johdettu ominaisuuden-nimi. Johdostyyppi on itäsuomalainen.

► Ojansuu 1909a 105–107; VKS 1994 *kunniattuus*.

kunniaus *s.* 'kunnia, jumalallinen kirkkaus; kunniallisuus' | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-130-[NEH-9:5]] me ylistekem sinun **Cunniaudhes** Nimee
- [A-II-578-[1TIM-2:2]] [Että me] madhaisima elä, caikes Jumalisudhes ia **Cunniaudhes**

Johdos substantiivista (→) *kunnia*. Johdos esiintyy vain Agricolan teoksissa.

► VKS 1994 *kunniaus*.

kunnioita *v.* 'kunnioittaa, arvostaa; kiittää, ylistää' (1544) 33 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-214-[PS-145:2]] mine **cunnioitzen** sinua, ia iulistan sinun nimes

- [A-II-65-[MT-15:8]] Teme Canssa lehestypi minua suullansa / ia hwlillans minua **cunnioitzeuat** / mutta heiden sydhemens on caukan minusta.

Johdos substantiivista (→) *kunnia*.

► VKS 1994 *kunnioita*; Jussila 1998 *kunnioida*.

kunnioitoin *a.* 'kunniaton' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-719] Ette hen **cunnioittomaxi** olis / siihenasti ette hen teste coolis.

Substantiivin (→) *kunnia* monikkovartaloon perustuva johdos. Toinen mahdollisuus on, että johdos on muodostettu *kunnia*-sananjälisestä variantista *kunnijo*, *kunnivo*. Epätodennäköistä on, että kantasana olisi verbi (→) *kunnioita*, koska kariitiivisia *-ton*-johdoksia muodostetaan yleensä vain nominivartaloista.

► KKS 1974 *kunnivo*; Hakulinen 1979 182–183.

kunni|oittaa, -ottaa *v.* 'kunnioittaa, pitää kunniassa, antaa arvoa, arvostaa; kiittää, ylistää; osoittaa kunnioitusta t. suosiota' | (1543) 144 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-6-[2MS-20:12]] **Cunnioita** sinun ises, ia sinun eites
- [A-II-31-[MT-5:16]] Nein walijstacan teidhen walkeun Inhimisten edhes / että he näkisit teiden hyuet töönne / ia **cunnijottaisit** teiden Isen ioca Taiuas ombi.
- [A-III-50] Ettes nyt fangittu ia kijniotettu olet sinun pahatecos teden / Nin kijte ia **Cunnioita** Jumala caiken osan edest
- [A-I-496] ansiottomille lahioijlla, sine minua **cunnioittit**
- [A-III-120-[3MS-19:15]] Ele sen keuhen personata ylencatzo / äleke sen wekeuen hahmo **cunnioita**.

Johdos substantiivista (→) *kunnia*. Agricolalla *kunnioittaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *ynnäkunnioittaa*.

► VKS 1994 *kunnioittaa*.

kunnioittomuus *s.* 'kunnioituksen puute, kiittämättömyys' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-810] ette me mailman walhet, petoxet – **Cunnioijttomuxen**, caiken henen hywuydhens ia pahudhens cansa ylencatzoijsim

Johdos adjektiivista (→) *kunnioiton*. Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *kunniattomuus*.

► VKS 1994 *kunniattomuus*.

kunnio|linen, -llinen *a.* 'kallisarvoinen; pyhä, jalo' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-659] JUmala / ioca ne colmet Tieteijetä – meiden Herra ketköen / tyge iodhatit / ette he hende **cunniollisille** lahioijlle piti cumartaman
- [A-III-236-[PS-19:0]] Christusen Tulosta / ia henen **Cunniolisesta** Woitostans.

Joko substantiivin (→) *kunnia* monikkovartaloon tai sanan karjalaiseen varianttiin *kunnivo*, *kunnijo* perustuva johdos.

► KKS 1974 *kunnivo*.

kuohi|ta, -a v. 'kuohita, kastroida' (myös kuv.) | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-75-[MT-19:12]] Sille että mutomat ouat **cohitut** / iotca eitins cohdust nin syndynyuet ouat. Ja ouat **cohitut** / iotca Inhimisilde / **cohitut** ouat.
- [A-II-75-[MT-19:12]] [Jotkut] ouat **cohitut**, iotca itzeheidens **cohitzit** Taiuan waldakunnan tehden

Johdos kivistä merkitsevistä substantiivista *kuoha*, joka on nykykielessä tuntematon. Sanavartalolla on vastineita lähisukukielissä, mutta sen etäisempi alkuperä on tuntematon. Etäsukukielistä aiemmin esitetyt vastineet on hylätty. Agricolan ilmaus *kuohita itseheidäns* merkitsee sukupuolisuhteesta pidättäytymistä.

► SKES 1958 *kuoha*; SSA 1992 *kuoha*; VKS 1994 *kuohita*; EES 2012 *kohi*.

kuohittu s. 'kastroidu, eunukki, sukupuolisesti kykenemätön' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-510] Pacanain cutzumisesta / ninen Uten Juttain ia **Cohittudhen** nimen alla
- [A-III-510-[JES-56:3]] se **Cohittu** ei pidhe sonoman, Catzo, mine olen yxi quiua puu
- [A-III-510-[JES-56:4]] Sille nein sanopi HERRA nijlle **Cohituille** / Jotca minun Sabbathini piteuet

Verbin (→) *kuohita* partisiippimuoto, jota on käytetty substantiivina.

kuohitus s. 'kuohitseminen, (kuv.) siveellisyys' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-77-[MT-19:00]] Ei Rumilinen waan Hengeline **Cohitus**, quin on erinomainen Jumalan Lahia iwri puchtaas Elemes, ilman caikinaist [ha]ureutta

Johdos verbistä (→) *kuohita*. Siveellisyyden merkitys on vertauskuvallinen ja syntyy sanaliitossa *hengellinen kuohitus*.

► VKS 1994 *kuohitus*¹.

kuohua v. 'virrata vuolaasti, valua (vaahdoten)' | (1551) 1 esiintymää

- [A-III-541-[JER-15:18]] Lehdhe, ioca ei sillen **cohua** tadho

Sanavartalolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Sitä on arveltu kuohumisen ääntä ja liikettä kuvailevaksi, äänteellisesti motivoituksi elementiksi, mutta kysymyksessä voi olla myös vanha balttilainen laina, jolloin *kuohu* olisi samaa juurta kuin liettuan *goža*. Agricolalla *kuohua* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *ulos-*, *yles-* ja *ylitsekuohua*.

► SSA 1992 *kuohu*; VKS 1994 *kuohua*; Liukkonen 1999 SUST 235 77–78; Junttila 2015 102; NES 2020 *kuohua*.

kuohuminen s. 'lähde' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-543-[JER-17:13]] he Herran ylenannoit, sen eleuen Wedhen **cohumisen**

Johdos verbistä (→) *kuohua*.

► VKS 1994 *kuohuminen*.

kuohutos s. 'vuolas virtaus' (kuv.) | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-383-384] sine taijualinen Kuningas ristipuusa ripuit – – Awatulla kylielle, elewen lecten **quohutoxella**

Johdos verbistä (→) *kuohuttaa*.

► VKS 1994 *kuohutus*.

kuohuttaa v. 'kuohuttaa, panna liikkeeseen, pulppuamaan' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-317-[PS-74:15]] Sine annat **cohutta** Lectet ia wirdhat

Johdos verbistä (→) *kuohua*. Agricolalla *kuohuttaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *uloskuohuttaa*.

► VKS 1994 *kuohuttaa*.

kuohuva a. 'kuohuva, vuolaasti pulppuava' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-111-[JES-35:7]] Ja carckia paika pite Järuexi souitettaman. Ja quiua Maa / pite **Cohuuaxi** wedhexi tuleman.

Verbin (→) *kuohua* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kuolema s. 'kuolema, kuoleminen, hengenlähtö; kuolema henkilöitynä tai paikallistettuna; (hengell.) (iankaikkinen) kadotus; synnistä johtuva (hengellinen) kärsimys' (1544) 545 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-373-[PS-107:18]] he sairastit haman **Coolemans** asti
- [A-II-491-[1KOR-15:55]] **Colema**, cussa on sinun Otas?
- [A-I-634] ette hen meite synniste, **colemasta**, perkeleste, ia heluetiste pelastaijs
- [A-II-429-[ROM-5:12]] ydhen Inhimisen cautta Syndi on Mailman tullut, ia Syndin lepitze **Colema**, ia nin Colema caikein Inhimisten ylitze ombi yldynyt, senwooxi ette caiki ouat syndi tehneet

Verbin (→) *kuolla* johdos, jolla on tarkkoja vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Sekä sanavartalo että johdinaines *-ma* ovat yleisuralilaisia, joten *kuolema* voi periaatteessa juontua vaikkapa kantauralista asti. Toisaalta monissa sukukielissä käytetään samassa merkityksessä toista ikivanhaa johdosta, suomen (→) *surma*-san

vastinetta. Agricolalla *kuolema* esiintyy myös sanaliitossa *ristin kuolema*, joka on myöhemmin tiivistynyt yhdyssanaksi.

► SKES 1958 *kuolla*; SSA 1992 *kuolla*; VKS 1994 *kuolema*; NES 2020 *kuolema*.

kuolema haava s. 'kuolettava vamma' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-696-[ILM-13:3]] henen **colema Hauans** parani

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *haava* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Samat osat esiintyvät kerran myös genetiivialkuisena sanaliittona.

► VKS 1994 *kuolemanhaava*; Toropainen 2017 51.

kuolemaisuus s. 'kuolevaisuus, ajallinen elämä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-570] ette sine minun – – temen **colemajisudhen** ielkin sijrtteijisit minun coolemattudheen

Rakenteeltaan poikkeuksellinen substantiiviin (→) *kuolema* perustuva johdos, jonka välitön kantasana näyttäisi olevan johdosadjektiivi *kuolemainen*. Kysymyksessä on tuskin painovirhe muodosta *kuolevaisuus*, sillä tällainen johdos on tullut kirjakieleen vasta 1700-luvulla.

► VKS 1994 *kuolemaisuus*, *kuolevaisuus*.

kuolemakielis, -ä adv. 'kuolemaisillaan, kuoleman kielissä, lähellä kuolemaa' (1548) 2 esiintymää

- [A-II-549-[FIL-2:26]] hen mös totta oli io **coolemakielis**
- [A-III-74] **Coolemakielise** ia Hengen haukotuxesa Lohutos.

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *kieli* muodostetun yhdyssanan inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ikivanha *kieli*-sana voi vanhastaan merkitä sekä suomessa että sukukielissä myös ansaa tai loukun, rysän tms. pyydyksen osaa. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyvät myös (→) *hengenhoukkuus*, *hengenhoukotus*.

► VKS 1994 *kuolemakielissä*; SSA 1992 *kieli*; SMS 2022 *kieli*.

kuolema|linen, -llinen a. 'kuolevainen, katoava' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-545] ette mine hookiamasti minun **colemalisen** coorman cannaisin
- [A-I-643] Anna – – etteij sydhen siselde wärytte sighiteis / eijke kieli mös wlos synnyteis / eijke falskia puhuijs – –eijke **colemallista** edhestois.

Johdos substantiivista (→) *kuolema*. Sana tunnetaan vain Agricolan kielestä.

► VKS 1994 *kuolemallinen*.

kuolemallans, -a *adv.* 'kuolemaisillaan, kuoleman kielissä, lähellä kuolemaansa' (1548) 5 esiintymää

- [A-II-675-[ILM-3:2]] Ole walpas ia wahuista nijte muita iotca **coolemallans** ouat.
- [A-III-65] Quinga ne Lohutetan iotca **Colemallansa** ouat.

Verbin (→) *kuolla* MA-infinitiivin omistusliitteellinen adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Vastaava muoto ilmaisemassa lähellä olevaa tekemistä on tunnettu eräistä hämäläismurteista. Nykyisessä yleiskielessä funktioltaan vastaava ilmaus muodostetaan MA-infinitiivin johdoksesta (*kuolemaisillaan*).

► Ikola ym. 1989 434–435.

kuoleman duomio *s.* 'kuolemantuomio, (kuv.) iankaikkinen kadotus' (1544) 1 esiintymä

- [A-I-841] caiki Euan lapset – – itzenswastan **coleman domion** touat

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *duomio* muodostettu sanaliitto, joka ei Agricolan kielessä ole vielä tiivistynyt yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kuolemantuomio*.

kuoleman hetki *s.* 'kuolinhetki' | (1544) 2 esiintymää

- [A-II-465-[1KOR-3:00]] ei yxiken oppi **Cooleman hetkelle**, eli Domiopeiuelle, taicka iossa cussa Waarasa piste

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *hetki* muodostettu sanaliitto, joka ei Agricolan kielessä ole vielä tiivistynyt yhdyssanaksi. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyvät yhdyssanat (→) *hengenhaukotus*, *hengenhaukkuus* sekä adverbi-ilmaus (→) *kuolemakielis(sä)*.

► VKS 1994 *kuolemanhetki*; Jussila 1998 *kuolemanhetki*.

kuoleman hätä *s.* 'hengenhätä, -vaara' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-807] Auta caiki Inhimiset / iotca **coleman hädhesse** ouat
- [A-II-514-[2KOR-11:23]] Wsen olen **Cooleman hädhes** ollut

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *hätä* muodostettu sanaliitto, joka ei Agricolan kielessä ole vielä tiivistynyt yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kuolemanhätä*; Jussila 1998 *kuolemanhätä*.

kuoleman kilvotus *s.* 'kuolinkamppailu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-372] **Coleman kiluotuxes** sine weri pisarihin hicosit

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *kilvotus* muodostettu sanaliitto, joka ei Agricolan kielessä ole tiivistynyt yhdyssanaksi. Ilmauksesta ei tunneta muita esiintymiä vanhasta kirjasuomesta.

► VKS 1994 *kuolemankilvoitus*.

kuoleman kipu → kipu

kuolemanlaakso s. 'kuolemanlaakso, laakso johon kuolleet on haudattu' (1551) 1 esiintymä

- [A-III-559-[JER-31:40]] se coco **Coolemanlaxo** ia se Tuhganpaicka – – pite Pyhe Herralle oleman

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *laakso* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kuolema*.

***kuolemanmurhe** s.

Kuolemanmurhe ei esiinny Agricolalla yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona. Samaa yhdyssanaa ei tunneta muustakaan vanhasta kirjakielestä.

► VKS 2021 *kuoleman+murhe*.

kuoleman pelko s. 'kuoleman tuottama ahdistus, pelko, kuolemanhätä' (1544) 3 esiintymää

- [A-I-722] lise sinun armoijas – – etteij Inhimilinen heickous **coleman pelghosta** alaslödheijsi
- [A-III-288-[PS-55:5]] se **coleman pelko** langesi minun päleni

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *pelko* muodostettu sanaliitto, joka ei Agricolalla ole vielä tiivistynyt yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kuolemanpelko*; Jussila 1998 *kuolemanpelko*.

kuolemanpelto s. 'hautapaikkana käytetty pelto' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-559-[JER-31:40]] se coco Coolemanlaxo ia se Tuhganpaicka, ynne sen coco **Coolemanpellon** – – pite Pyhe Herralle oleman

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *pelto* muodostettu yhdyssana, josta Agricolan lisäksi ei tunneta muita esiintymiä vanhasta kirjasuomesta.

► VKS 1994 *kuolema*.

kuolemansynti → kuolema synti

kuolemantuomio → kuoleman duomio

kuolema päivä s. 'kuolinpäivä' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-48-[SRN-7:2]] **Colema peiue** ombi parambi, quin Syndymä peiue

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *päivä* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Agricolalla esiintyy myös synonyminen (→) *kuolipäivä*.

► VKS 1994 *kuolemapäivä*; Toropainen 2017 51.

kuolema synti s. 'kuolemansynti, synti, josta seuraa Jumalan armon menetys' (1544) 2 esiintymää

- [A-I-377] mine olen rickonut – – Seitzemes **colema synnise**

Substantiiveista (→) *kuolema* ja (→) *synti* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kuolemansynti*; Jussila 1998 *kuolemansynti*; Toropainen 2017 51.

kuolematoin a. 'katoamaton, ikuinen, iankaikkinen' (1544) 7 esiintymää, myös Westh

- [A-I-543] Anna herra / ette tesse menestys / ia teme colewalinen puetetaisihin **colemattomalla**
- [A-I-568] O ihmeline weraspito, iossa paluelia ombi coleuajnen, ja Herra **colematoin**

Verbin (→) *kuolla* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kuolematon*.

kuolemattous s. 'kuolemattomuus, katoamattomuus' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-584-[1TIM-6:16]] se caikein herrain HERRA / iolla ainoalla ombi **coolemattous**

Verbiin (→) *kuolla* perustuva johdos, jonka välitön kantasana on ilmeisesti adjektiivi (→) *kuolematoin*.

► VKS 1994 *kuolemattuus*.

kuolemattuus s. 'kuolemattomuus, katoamattomuus, ikuisuus, iankaikkisuus' (1544) 6 esiintymää

- [A-I-570] Mine rucolen ette – – temen colemaijsudhen ielkin sijrtteijsit minun **coolemattudheen**
- [A-II-491-[1KOR-15:53]] teme cooleuainen pite pälenspukeman sen **Coomemattudhen**

Verbiin (→) *kuolla* perustuva johdos, jonka välitön kantasana on MA-infinitiivin abessiivimuoto *kuolematta*. Johdostyyppi on itäsuomalainen. Agricolan lisäksi johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä,

► Ojansuu 1909a 105–107; VKS 1994 *kuolemattuus*.

kuoleminen s. 'kuolema' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-686] Sine poispanit **colemisen**, mutta eij sine poispannut rackauttas meiden codhastam

Johdos verbistä (→) *kuolla*.

► VKS 1994 *kuoleminen*.

kuolemisuus s. 'kuolevaisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-729] O Herra Jesu Christe, meiden **colemisudhen** aijno turua

Johdos substantiivista (→) *kuoleminen*. Johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kuolemisuus*; Väitinen 2009 SJ 51.

kuolettaa v. 'surmata, tappaa, ottaa hengiltä, tuhota; kuolettaa, tukahduttaa, lannistaa' (1543) 55 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-9] [Jeesus on] Ristinaulettu, **coletettu**, Ja haudattu
- [A-III-325-[PS-78:50]] hen annoi wihans edeskeudhe – – Ja **cooletti** Ruttotaudhilla heiden Eleimens.
- [A-II-34-[MT-5:00]] Silmein himot esteten ia **cooletetaan** sydhemese
- [A-I-765] En olen pahoija rumilisi himoija **colettanut**

Johdos verbistä (→) *kuolla*.

► VKS 1994 *kuolettaa*.

kuolettaminen s. 'kuolettaminen, tukahduttaminen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-415] heiden pite Wfframan / ei Peningite / eikä Caria / ninquin Laki keske / waan henen Oman Rumijns / sen Himoin **colettamisesa**.

Johdos verbistä (→) *kuolettaa*.

► VKS 1994 *kuolettaminen*.

kuolettamus s. 'kuolettaminen, tukahduttaminen' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-463-R] sen wanhan Inhimisen **colettamus**

Johdos verbistä (→) *kuolettaa*.

► VKS 1994 *kuolettamus*.

kuoleva s. tai a. 'kuolevainen' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-79] Se lihalinen ombi turmelematoin / se rumelinen ombi hengellinen / se **coleua** ombi colematoin

Verbin (⇒) *kuolla* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina.

► VKS 1994 *kuoleva*.

kuolevainen a. tai s. 'kuolevainen, sellainen, jonka on kerran kuoltava, katoava; iankaikkiseen kuolemaan, kadotukseen johtava; vaivainen, vajavainen; eloton, hengtön; kuolemaisillaan, kuoleman kielissä oleva, kuolemaa tekevä t. kuollut' (1544) 35 esiintymää, myös Westh

- [A-III-41] He ercaneuat meiste heicon, synnisen ia **coleuaisen** rumijn cansa
- [A-III-46] mwtetan ne, iotca silloin eleuet, heiden **coleuaisesta** menostansa siihen colemattomahan
- [A-II-353-[AP-14:15]] Te Miehet / mixi te temen teet? Me olema mös **kooleuaiset** Inhimiset / ninquin tekin.
- [A-I-481] Ele salli perkelen, ette hen – – **colewaijsen** kirian rachtu siselletootaijs
- [A-I-724] Teme olchohon sen **Cooleuaijsen** wimeinen puhe
- [A-I-309-[PS-143:3]] Hen pane minun pimeyteen, ninquin ne **Colewaijset** Mailmasa

Verbin *kuolla* partisiippimuodosta (⇒) *kuoleva* johdettu nomini. Agricolan *kuolevainen meno* merkitsee 'kuolevaisuus, katoavaisuus, maallinen elämä'.

► VKS 1994 *kuoleva*; Jussila 1998 *kuolevainen*.

kuoleval|linen, -llinen a. tai s. 'kuolevainen, katoavainen; kadotukseen johtava' (1544) 3 esiintymää

- [A-I-543] Anna herra, ette – – teme **colewalinen** puetetaijsihin colemattomalla
- [A-I-748] Teunens temen nykysen Elemen swruijsta ia murheijsta / teste aijasta / teste **colewallisesta** lihasta
- [A-II-644-[HEB-9:14]] Christusen Weri – – pudhistapi meiden Omantunnona nijste **coleualisista** Töiste

Johdos verbin *kuolla* partisiipista (⇒) *kuoleva*. Johdoksesta ei Agricolan lisäksi tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kuolevallinen*.

kuoli s. 'kuolevainen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-641] yxi ia se sama Christus, ijancaikinen ia aijalinen, colematoin ia **coli**, itze loiija ja loothu

Muodon tulkinta on epävarma. Se voisi olla *kuolla*-verbin tavanomainen imperfekti. Käsillä oleva tulkinta perustuu lauseyhteyteen ja esikuvatekstiin, ts. siihen oletukseen, että Agricolan muoto on historiallisesti sama kuin tekijännimi *kuoli**ja*. Sen ainoa esiintymä on käännösvastine latinan sanalle *moriturus*. Sama muoto on esitetty Gananderin sanakirjassa merkityksessä 'kuolema'. Agricolalla *kuoli* esiintyy myös määriteosana yhdyssanassa (→) *kuolipäivä*.

► Gummerus 1955 429; VKS 1994 *kuoli*.

kuoliaaksi *adv.* 'kuoliaaksi, hengiltä' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-17] Ja quin hen Cotians meni / ietti hen [kuningas Erik] tesse S. Henrickin Pijspxi ia Sarnaijxi. Joca cochta mös toisna Woonna sen ielken **Cooliaxi** lötin.
- [A-III-341-[PS-89:10]] Sine löödh Rahabin **cooliaxi**

Verbin (→) *kuolla* adjektiivijohdoksen *kuolias* translatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Adjektiivi *kuolias* esiintyy yleensä vain essiivi- tai translatiivimuotoisena adverbina. Johdinaines sisältää tekijännimenjohtimen -j*A*.

► Hakulinen 1979 202; VKS 1994 *kuoliaana*; Jussila 1998 *kuoliaaksi*.

kuolipäivä *s.* 'kuolinpäivä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-233-[TOB-13:0]] Kitossana, iolla se wanhembi Tobias henen **colipäijuenens** Herra kijtti

Substantiiveista (→) *kuoli* ja (→) *päivä* muodostettu yhdyssana. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kuolemapäivä*.

► VKS 1994 *kuolinpäivä*; Jussila 1998 *kuolinpäivä*.

kuol[la, -a, kuolta *v.* 'kuolla, menettää, heittää henkensä; kuolla hengellisesti, joutua eroon Jumalasta; joutua, mennä kadotukseen, iankaikkiseen kuolemaan, tuhoon; vieraantua jostakin, kylmetä jollekin; kadota, häipyä; kuihtua, näivettyä' (1544) 318 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-464-R] Anno Domini. 1551. Palio Canssa tesse Somen maalla surckiaisti Nelken **coolit**
- [A-I-341-[HES-33:11]] Mixi te Israelin hoonesta tadhotta **coola?**
- [A-I-847] Pinattu Pontius Pilatusen alla / ristinnaulittu / **cooli** / ia haudhattu.
- [A-II-506-[2KOR-7:3]] mine olen teille io ennen sanonut / Ette te oletta meiden Sydemesem elä ia **coolta** teiden cansanne.
- [A-III-211-[PS-E:0]] Matoin Eues [olet] **cooltuas**
- [A-II-489-[1KOR-15:22]] ninquin caiki Adamissa **coleuat** Nin he mös Caiki Christusesa pite eleuexi techtemen
- [A-I-392] ette me lackamat synniste **colisimma**
- [A-I-469] enämin ia enämin minussa lihan himot **coolisit**
- [A-II-282-[JH-12:24]] Ellei Nisun iyue mahan heitetty, **coole**, nin se iepi yxinens

Verbillä on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedia myöten. Se kuuluu kantaarililaiseen perintösanastoon. Agricolalla *kuolla* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskuolla*. Verbin menneen ajan partisiippiä (→ *kuollut*) käytetään nominina, jolla on myös adverbimaista erikoiskäyttöä. MA-infinitiivin omistusliitteellinen adessiivi on kehittynyt itsenäiseksi adverbiksi (→ *kuolemallans*).

► SKES 1958 *kuolla*; UEW 1988 173; SSA 1992 *kuolla*; VKS 1994 *kuolla*; EES 2012 *koolma*; NES 2020 *kuolla*.

kuolleista → kuollut

Kuollumeri, Kuollut meri *erisn.* 'Kuollutmeri' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-455] Nin ombi Iten pein Jerusalemist eli Judeast lehinen se **CoolluMeri** / cussa muinen Sodoma ia Gomorra seisonut olit
- [A-III-455] Sillepolella site **Coollut Mertä** / macapi se Moabin maakunda / ia se Ammonin lasten.

Nominista (→) *kuollut* ja substantiivista (→) *meri* muodostettu erisnimi, joka on sananmukainen käännös järven kansainvälisestä nimestä. Nimi viittaa Jordanin syvänteen eteläpäässä olevaan laskujoettomaan järveen, jonka vesi on tavattoman suolaista. Tätä ominaisuutta heijastaa Vanhassa testamentissa käytetty nimitys *Yam ham Melah*, joka sananmukaisesti tarkoittaa 'suolameri'. Mm. Luther on käyttänyt tämän saksalaista käännöstä *Salzmeer*. Suolapitoisuuden takia järvestä puuttuu tavanomainen kasvi- ja eläinmaailma. Raamatun alkutekstissä nimitystä 'Kuollut meri' ei käytetä, mutta jo ajanlaskun alun jälkeen antiikin aikana on esim. kreikassa ja latinassa käytetty nimityksiä, jotka sananmukaisesti merkitsevät 'kuollut meri'. Vastaava nimi on ollut käytössä myös arabiassa, ja se on käännetty myös germaaniin kieliin. Agricolan molemmat esiintymät ovat Jesajan kirjan esipuheessa, jonka saksankielisessä esikuvatekstissä Luther käyttää nimitystä *das Todtemeer*.

► SAOB 1923 *död*; NIB 2 2007 *Dead Sea*; Saarisalo 2009 *Kuollut meri*; Etymonline 2023 *Dead Sea*.

kuo||llut, -lut, -llu a. tai s. 'kuollut (ihminen t. eläin), vainaja; kuoleman tila, kuolleiden joukko; hengellisesti kuollut, Jumalasta erossa oleva; iankaikkisesti kadotettu, kadotukseen joutunut; eloton, hengetön; hyödytön, kelvoton' (1543) 236 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-0-10] [Kristus] on tuleua domitzeman eleuet ia **colluet**
- [A-I-640] Jesus Christus / sinun aijnocaijses / meiden techtem Inhimisexi / ia Esicoijsexi **colludhista** pyhesse hengesse
- [A-II-384-[AP-25:19]] mutomat Kysymiset – – ydhest **coolludhesta** Jesusesta
- [A-I-510] sinun piti kersimen / ja **colluista** colmanna peiuene ylesnouseman
- [A-II-418-[ROM-1:4]] hen ylesnoui **coolleista**
- [A-I-145-[BAR-2:17]] ne **coolluet** heluetise
- [A-II-368-[AP-20:9]] Nin yxi Noricainen / nimelde Eutychnus – – alaslangesi colmanest wllacost / ia **cooluna** ylesotettijn.

- [A-III-370-[PS-106:28]] [Juutalaiset] söit nijste **coolluitten** Epeiūmalitten [nim. kuvien] wffreista
- [A-II-662-[JAK-2:20]] vsko ilman Töite **coollu** ombi

Verbin (⇒) *kuolla* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Partisiippimuodon taivutuksessa näkyvä variaatio johtuu murre-eroista. Suuri osa esiintymistä (84) on adverbimaisia elatiivimuotoja, jolla on murre-erojen ja erilaisten ääntenmuutosten takia runsaasti variantteja (*kuollehista, kuolleista, kuolludesta, kuolludista, kuolluest, kuolluhista, kuolluista*). Agricolalla *kuollut* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (⇒ *poiskuollut*).

► Rapola 1965 164–166; VKS 1994 *kuollut*.

Kuollutmeri → Kuollumeri

kuolo s. 'kuolema, hengenlähtö' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-247-[LK-1:79]] iotca pimeise ia **colon** wariosa istuuat

Johdos verbistä (⇒) *kuolla*.

► VKS 1994 *kuolo*.

kuolta → kuolla

kuoppa s. 'kuoppa, maassa oleva (kaivettu) syvennys; ansakuoppa; vankityrmä; kaivos, onkalo; oja, vallihauta; kadotuksen t. helvetin syvyys, kuilu' (1548) 22 esiintymää

- [A-III-111-[JES-35:7]] sijnä **Coopas**, cussa Kerme macasi
- [A-III-291-[PS-57:7]] **Copan** he minun eteeni caiuuat
- [A-III-574-[VLT-3:53]] He ouat minun Elemen iychten **Cooppahan** salpanuet
- [A-III-716] Rauta, Herra laske Maasta tulla, ia Woreista, Kiuiste, Caiuoist, ia **Copeista**
- [A-III-695-[HAB-1:10]] [Linnoituksen ympäri] heiden pite **Coopat** tekemen
- [A-III-289-[PS-55:24]] sine Jumala alassöxet heite siihen syuehen **Copahan**
- [A-II-700-[ILM-14:19]] Ja se Engeli paiscasi tereuen Wicadens Maan päle / ia ylesleicasi ne Maan Winatarhat / ia heitti ne Jumalan Wihan swreen **Cooppaan**.
- [A-III-574-[VLT-3:55]] Mutta mine auxenihwsin sinun Nimes / HERRA / alhald **Coopasta**

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Vastineita on aiemmin esitetty myös permiläiskielistä, mutta kysymys on todennäköisesti vain sattumalta samankaltaisista sanoista. Sanalle esitetty germaaninen lainaetymologia on äänne-
seikkojen takia epäuskottava. Saamen samantapainen *gohpi* on selitetty indo-iranilaiseksi lainaksi, mutta äänne-
seikkojen takia itämerensuomen *kuoppa*-sanaa on mahdotonta liittää samaan yhteyteen. Näin ollen *kuoppa*-sanan alkuperä on

toistaiseksi selvittämättä. *Kuoppa* esiintyy Agricolla myös perusosana yhdys-sanoissa (→) *suola-*, *viinakuoppa*. Osittain samassa merkityksessä esiintyvät (→) *kaivo*, *kropi*.

► SKES 1958 *kuoppa*; Plöger 1982 FUF 44 72–73; SSA 1992 *kuoppa*; VKS 1994 *kuoppa*; LÄGLOS 1996 *kuoppa*; Jussila 1998 *kuoppa*; EES 2012 *koobas*; Ylikoski 2019 FS Kallio 195–196; Holopainen 2019a 125–126; NES 2020 *kuoppa*.

kuori¹ → **haavankuori**

kuori² → **chori**

kuoria v. 'kuoria, poistaa tai rikkoa kuori, pintakerros; hautoa munia kuoriutumiseen asti; paljastaa, riisua; (pass.) tulla näkyviin' | (1544) 5 esiintymää

- [A-III-633-[JOEL-1:7]] [Kansa] minun Ficunapuuni caluapi, **cooripi** sen
- [A-III-543-[JER-17:11]] quin iocu Lindu Munians hautoa, ia ei nijte **coori**
- [A-I-140-[JER-13:26]] minekin tahdon ylehel **cooria** sinun häpijes, ette sinun häpijes pite nächtemen
- [A-I-229-[2SM-22:16]] wedhenpajsuma näkyi, Ja Maan aluxet **coorittijn**, Herran laijtoxesta

Johdos substantiivista *kuori*, joka Agricollalla esiintyy vain perusosana yhdys-sanassa (→) *haavankuori*.

► VKS 1994 *kuoria*.

kuorma s. 'kuorma, lasti, taakka (myös kuv.); (mittana) kuormallinen, kantamuksellinen; fyysinen tai henkinen rasitus, taakka, vaiva' (1544) 34 esiintymää, myös Westh

- [A-III-544-[JER-17:21]] elket candaco ycten **Corma** Sabbathin peiuen
- [A-III-650-[AM-5:11]] te sen Kieuhen sordhatte, Ja otatta Jyuet henelde swris **Coormis**
- [A-II-574-[2TSS-3:8]] Waan tölle ia hielle / ölle ia peiuella olema tötetehnet / ettei me kenengen teiden seas olisi **coormana**.
- [A-I-808] Poijtsota meilde Herra se rascas caikein syndein ja omantunnon **coorma**

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sen etäisempi alkuperä on tuntematon.

► SKES 1958 *kuorma*; SSA 1992 *kuorma*; VKS 1994 *kuorma*; EES 2012 *koorem*; NES 2020 *kuorma*.

kuormakivi s. 'rasitus, vaiva' | (1552) 2 esiintymää peräkkäisillä sivuilla

- [A-III-749-[SAK-12:3]] tadhon mine Jerusalemin tedhä **Coormakiuexi** caikillen Canssoillen

Substantiiveista (→) *kuorma* ja (→) *kivi* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kuormakivi*.

kuorsaaminen s. 'puhallus, äänekäs hengitys' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-229-[2SM-22:16]] Maan aluxet coorittijn, Herran laiitoxesta, ia henen sieramens puhalohesta, ia **coorsamisesta**

Johdos verbistä *kuorsata*, joka ei esiinny Agricolalla itsenäisenä sanana. Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Sanavartalo on voimakkaan hengityksen tai kuorsaamisen ääntä jäljittelevä onomatopoeettinen muodoste. Samantapaisia, mutta erikseen syntyneitä sanoja on myös etäsukukielissä.

► SKES 1958 *kuorsata*; SSA 1992 *kuorsata*; VKS 1994 *kuorsaaminen*; NES 2020 *kuorsata*.

kupari s. 'kupari, punaruskea pehmeähkö metallinen alkuaine; kupariseos, vaski, pronssi' (1549) 7 esiintymää

- [A-III-517-[JES-60:17]] Mine tadhon Cultha wasken edest – – ia **cuparia** puidhen edest
- [A-III-138-[1MS-4:22]] Nin mös Zilla synnytti Tubalcain / ioca oli Seppemies caikinaises **Cuparis** ia Rauta Töisse.

Laina muinaisruotsin sanasta *kopar* tai *kupar*, jota nykyruotsissa vastaa *koppar*. Ruotsin sana juontuu keskiajan latinasta, jonka *cuprum* juontuu vanhemmasta ilmauksesta *aes cyprium* 'kyproslainen metalli'. Kuparia saatiin vanhalla ajalla Kyproksen saarelta. Westhin koodeksissa *kupari* esiintyy vain määriteosana yhdys-sanassa *kuparikärme*.

► Thomsen 1869 126; SKES 1958 *kupari*; Kluge & Mitzka 1960 *Kupfer*; SSA 1992 *kupari*; VKS 1994 *kupari*; NES 2020 *kupari*.

kupariastia s. 'pronssiastia' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-128-[MK-7:4]] Jomaastioiten, ia emberiten ia **cupariastioiten**, ia Peutedhen pesemiset

Substantiiveista (→) *kupari* ja (→) *astia* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kupariastia*.

kupari muuri s. 'vaskimuuri (kuv.)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-541-[JER-15:20]] [Jumala Jeremialle:] mine olen sinun tehnyt tellen Canssallen, wahwaxi **cupari Murixi**

Substantiiveista (→) *kupari* ja (→) *muuri* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perusteella on katsottava luontaiseksi yhdyssanaksi. Sanasta ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kuparimuuri*; Toropainen 2017 51.

kuparinen *a.* 'kuparinen, vaskinen, pronssinen' | (1551) 3 esiintymää

- [A-III-679-[MIK-4:13]] mine tadhon sinulle tedhä Rautaiset Saruet ia **Cupariset** Kynnet
- [A-III-736-[SAK-6:1]] Sielle olit Neliet Rattat / ne vloskeuit cadhen Woren keskelde / Ja ne Woret olit **Cupariset** woret.

Johdos substantiivista (→) *kupari*.

► VKS 1994 *kuparinen*.

kupariportti *s.* 'vaskinen portti' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-372-[PS-107:16]] hen serkepi **Cupariportit**, Ja rickilöpi Raudhaiset Saluat

Substantiiveista (→) *kupari* ja (→) *portti* muodostettu yhdyssana, josta ei tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kupariportti*.

kupata → **kopata**

kupeet → **kuve**

kurahtua *v.* 'tyhjentyä, kuivua' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-629-[HOS-13:16]] Ydhen Itetwlen pite tuleman yles Coruesta, ia henen Caiuons **curactuman**, ia henen Lecteins quiuaman

Verbi on johdos samasta kannasta kuin *kuroa*, jolle on esitetty vastineita sekä lähiettä etäsukukielistä samojedikieliä myöten. Verbin vartalo kuuluu uralilaisen kielenkunnan perintösanastoon. Johdoksesta *kurahtua* ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä, mutta murteissa sen kantaverbistä *kurahtaa* on merkintöjä varsinkin itämurteiden puolelta erityisesti konneksiossa *kurahtaa kuiviin t. kuivaksi*.

► SKES 1958 *kuroa*; UEW 1988 215; SSA 1992 *kuroa*; VKS 1994 *kurahtua*; SMS 2008 *kurahtaa*.

kurbita *s.* 'kurpitsa' | (1551) 6 esiintymää

- [A-III-671-[JON-4:7]] [Mato] söi site **Curbitat**
- [A-III-671-R] **Curbita**) on Pwlaine / ioca Siemenestens pian ylescasua / warpuia möte / quin Herneet ia Humalat / lauialle ledhille haiottu. Jonga hedelme Cannoxi eli flaskoxi ioutuvat.

Agricolan sana on äänneasusta päätellen lainattu latinan sanasta *cucúrbita*, josta painoton ensi tavu on jätetty pois. Suomen yleiskielen vastaava sana on ilmeisesti lainaa varhaisuusruotsin sanasta *kurbits*. Kaikki Agricolan esiintymät ovat Joonan kirjasta, ja sanaa koskeva reunaselitys paljastaa, että Agricola on ajatellut sanan tarkoittavan pullokurpitsaa (*Lagenaria siceraria*). Joonan kirjassa alun perin

tarkoitettu kasvi on ollut risiini, mutta tämä ilmeisen tuntematon kasvi on Agricolan ajan raamatunkäännöksissä korvattu nopeakasvuisella kurkkukasvilla.

► Streng 1915 84; Hellquist 1939 *kurbits*; SKES 1958 *kurpitsa*; SSA 1992 *kurpitsa*; VKS 1994 *kurpitsa*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 199–204; NES 2020 *kurpitsa*.

kuri s. 'kuri, valvottu (hyvä) järjestys, tottelevaisuus, komento' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-718] Exyueisis, quin cartauat **curia**, camala hen on ia nuria

Sanalla on vastineita eräissä itäisissä lähisukukielissä. Se on mitä ilmeisimmin johdos, mutta kantavartalosta on kaksi eri käsitystä. Yhden teorian mukaan *kuri* olisi johdos kapeikkoaa, solaa yms. merkitsevästä sanasta *kuru*, joka on perinteisesti laskettu vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Toisen käsityksen mukaan *kuri* olisi johdos skandinaavisperäisestä lainasanasta **kura*, jonka alkuperäinen merkitys olisi 'puoli, suunta'. Skandinaavista alkumuotoa edustaisi muinaisruotsin *skura* 'lovi, uurre, kolo, rako, rotko'. Tämän skandinaavisen sanan oletetaan vaikuttaneen myös vanhan omaperäisen *kuru*-sanan merkitykseen. Skandinaavisen lainaseli-tyksen heikkoutena kuitenkin on, ettei *kura* esiinny suomessa selvästi puolen tai suunnan merkityksessä, ellei tällaiseksi esiintymäksi lasketa *kura*-sanan esiintymistä vasemman puolen merkityksessä (esim. *kurakäsi* 'vasen (huonompi) käsi').

► Toivonen 1944 186–187; Rapola 1950 SUST 98 153–163; Toivonen Vir. 1953 353–360; SKES 1958 *kuri*; UEW 1988 217–218; SSA 1992 *kuri*, *kuru*; VKS 1994 *kuri*; NES 2020 *kuri*.

kuritoin a. 'kuriton, huonotapainen, kasvattamaton' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-259-[PS-36:0]] Wärie Opettaja, iotca [ovat] – – Walecteliat, **Curittomat**

Johdos substantiivista (→) *kuri*.

► VKS 1994 *kuriton*; Jussila 1998 *kuriton*.

kuritos s. 'kuritus, (ruumiillinen) kurittaminen, rangaistus, ojennus' (1548) 5 esiintymää

- [A-II-638-R] Pimä) Lain opin hen pimexi cutzu / ninquin se on lasten **curitos**
- [A-III-29] hen andapi sinun temen **curitoxen** tundemisen, sinun parahaxes

Johdos verbistä (→) *kurittaa*.

► VKS 1994 *kuritus*.

kurittaa v. 'kurittaa, rangaista (ruumiillisesti), ojentaa, kasvattaa' | (1549) 19 esiintymää

- [A-III-126-[3MS-26:23]] Ellei te wiele neine cautta **curitetuxi** tule / mutta waellat minua watan.
- [A-III-264-[PS-38:2]] Herra – – ele minua **curita** sinun hirmudhesas
- [A-III-651-R] Mine tadhon sinun **Curita** / ia Mores eli tauat opetta.

Johdos substantiivista (→) *kuri*.

► VKS 1994 *kurittaa*.

kuritus → **kuritos**

kurki s. 'kurki (*Grus grus*)' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-536-[JER-8:7]] **Curki** ia Päskey warinottauat palaiaamisens aiasta

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliä myöten. Se kuuluu ikivanhaan perintösanastoon ja on alkuaan ollut linnun ääntelyä jäljittelevä nimitys. Koska saman äänen jäljittely on voinut synnyttää samantapaisia nimityksiä erikseen eri kielissä, myös uralilaisten kielten sanat voivat olla osittain erikseen syntyneitä.

► SKES 1958 *kurki*¹; UEW 1988 128; SSA 1992 *kurki*¹; VKS 1994 *kurki*; Häkkinen 2013a 44; NES 2020 *kurki*.

kurkistaa v. 'kurkistaa, katsoa' | (1548) 3 esiintymää

- [A-III-183-[JH-20:11]] [Maria] **kurkisti** Haudhan siselle

Verbillä on vastine ainoastaan karjalassa. Sen alkuperä on epäselvä, mutta mahdollisesti se on johdos kaulaan tai sen osaan viittaavasta sanasta (→) *kurkku*, jolloin se olisi alkuaan tarkoittanut katsomista kaulaansa kurkotellen. Agricolalla *kurkistaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *sisällekurkistaa*.

► SSA 1992 *kurkistaa*; VKS 1994 *kurkistaa*; NES 2020 *kurkistaa*.

kurkistella v. 'kurkistella, tähyillä, vilkuilla, katsella, tarkkailla' (1548) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-II-660-[JAK-1:23]] hen ombi sen miehen caltainen, ioca henen rumilisen Casuons Speilis **curkistele**
- [A-III-129-[KV-2:9]] Catzo / hen seisopi meiden Seinen tacana / ia catzopi Ackonan lepitze / ia **curkistele** Häckein lepitze.

Johdos verbistä (→) *kurkistaa*.

► VKS 1994 *kurkistella*.

kurkisteltava a. 'jota kurkistellaan t. katsellaan' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-665] O ijancaikinen swlajjnen leijmedhys, sine kircahin speili, sen Christikunnan **kurckisteldaua**

Verbin (→) *kurkistella* passiivinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kurkistella*.

kurkku s. 'kurkku, kaulan sisäpuolinen osa, nielu; suu, kita'
(1544) 12 esiintymää, myös Westh

- [A-III-383-[PS-115:7]] Jalghat heille ouat / ia euet keu / Ja euet puhu heiden **Curckuns** cautta.
- [A-III-27] sine woimas Sanalla, mielet ia **curkut** woitelet
- [A-II-333-[AP-7:57]] Nin he hwsit teudelle **curckulla** ia tukitzit coruians kijni
- [A-I-149-[BAR-3:4]] [Israelilaiset] coleman **curckusa** ouat

Sanalla on vastineita kautta itämerensuomen. Vastineita on esitetty myös etäsukukielistä, ja näiden perusteella sanaa on pidetty vanhaan perintösanastoon kuuluvana. Kuitenkin *kurkku*-sanan äännerakenne, mm. kolmen konsonantin yhtymä sanan sisässä, estää pitämästä sitä ikivanhana. Todennäköisempää onkin, että *kurkku* on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **kwerkō* edustaa esim. ruotsin murteellinen *kvärk* 'kaula, kurkku'. Äännehistoriallisista syistä lainaselitys on kuitenkin epävarma. Agricolan vertauskuvallinen sanonta *kuoleman kurkussa* tarkoittaa kuolemanvaarassa olemista.

► SKES 1955 *kurkku*¹; UEW 1988 161; SSA 1992 *kurkku*¹; VKS 1994 *kurkku*; LÄGLOS 1996 *kurkku*; Koivulehto 1999c SUST 237 300; EES 2012 *kurk*²; NES 2020 *kurkku*.

kurkomesso s. 'juoppous' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-377] [Seitsemän kuolemansyntiä] ouat, Coreus, Ahneus Haureus, Cateus **Curkomesso** wiha, Laiskuus

Yhdyssanan alkuosana on vanhassa kielessä tunnettu pahan henkiolennon nimitys *kurko*, jonka rinnakkaismuotona esiintyy myös *kurki*. Tämä on eri sana kuin lintua tarkoittava (→) *kurki*. Pahaan henkiolentoon viittaavaa *kurko*- tai *kurki*-sanaa pidetään yleensä balttilaisena lainana, mutta myös saamelaista alkuperää on ehdotettu. Jälkiosa *messo* on sama sana kuin (→) *messu*. Muusta vanhasta kirjakielestä tunnetaan *kurkumessu* tai *kurkujuhla* tarkoittamassa vainajan muistojuhlaa kuoleman vuosipäivänä. Juhlaan kuuluu runsas kestitys.

► SKES 1958 *kurki*²; SSA 1992 *kurki*²; VKS 1994 *kurkomessu*; Aikio 2009 189–191; Junttila 2015 93.

kurpitsa → **kurbita**

kussa, kusa *pron.* ja *adv.* 'missä, jossa; siellä t. siinä missä, siellä t. siinä jossa'
(1544) 264 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-85-[MT-2:2]] **Cussa** ombi se esken syndynyt Judain Kuningas?
- [A-II-673-[ILM-2:13]] Mine tiedhen sinun Teghos ia **cusas** asut / **cusa** se Satanan Stoli ombi
- [A-III-110-[JES-2:2]] se Woori / **cussa** HERRAN hone ombi / pite walmistettaman corckiamaxi quin caiki Wooret
- [A-III-186-[JH-20:19]] ouet olit sulietut **cussa** Opetuslapset olit cogotut / Judasten pelghon tedhen.

- [A-II-641-[HEB-7:12]] **cusa** Pappius mutetan, sijne piti mös caiketikin
Lain mutetaman

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) inessiivimuoto, joka on kiteytynyt kysymys- ja relatiivisanaksi sekä adverbiksi. Siihen liittyy joskus liitepartikkeli *-s*, joka edustaa yksikön 2. persoonan pronominia.

► VKS 1994 *kussa*.

kussa|an, -kaan *adv.* 'missään' | (1544) 11 esiintymää

- [A-II-61-[MT-13:57]] Ei Propheta **cussan** wähembi maxa, quin cotonans, ia omisans
- [A-I-730] aijna kijttejsin sinun armoijas / ioca sinun wscolisijas ed **cussakan** iethe
- [A-III-242-R] Jumalan casuo ia tykenolemus / ioca Israelin Canssas oli /
ia ei **cussan** mualla.

Pronominivartalon *ku-* inessiivimuodosta (→ *kussa*) ja liitepartikkelista *-kaan* koostuva kieltohakuinen adverbi. Useimmissa esiintymissä liitepartikkelin klusiili on suffiksaalin astevaihtelun takia kadonnut.

► VKS 1994 *kussaan*; Jussila 1998 *kussaan*.

kussaikänäns *adv.* 'missä tahansa' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-220-[LK-17:36]] **Cussaikenens** Raato ombi, sinne mös Cotkat heidens cokouat

Adverbeista (→ *kussa* ja (→) *ikänäns* muodostettu yhdysadverbi. Samat osat esiintyvät Agricolalla kahdesti myös sanaliitoksi kirjoitettuna.

► VKS 1994 *kussa*.

kusta *adv.* ja *pron.* 'mistä; josta; kuinka, miten, mistä syystä'
(1544) 44 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-465] Sille ettej meisse ensingen miten ole / mutta waijuoin synghy pimeys /
iotca eijke meiden wihilisutten tainut nädhe eij semmengen **custa** me pahudhen
paranosta pytemen pite
- [A-III-667-[JON-1:8]] custas tulit? **custa** Maakunnast sine olet?
- [A-II-56-[MT-12:44]] Mine palaian minun hoonesen iellens, **custa** mine
wlgoslexin
- [A-II-663-[JAK-4:1]] **Custa** Sodhat ia Rijdhat tuleuat teiden keskenen?

Pronominivartalon *ku-* (→ *kuka*) elatiivimuoto, joka on kiteytynyt kysymys- ja relatiivisanaksi. Sanaan saattaa liityä yksikön 2. persoonaa edustava liitepartikkeli *-s*.

► Penttilä 1931 116; VKS 1994 *kusta*.

kustaan *adv.* 'mistään' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-524] emme me, **custan** mwalda apu leudhe

Pronominivartalon *ku-* elatiivimuodosta (→ *kusta*) ja liitepartikkelin *-kaan* heikko-asteisesta variantista *-an* koostuva kieltohakuinen adverbi.

► VKS 1994 *kustaan*.

kutittaa v. 'kiihottaa, yllyttää' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-816] [Turmeltunut tahtomme ei] miteken mwta tacto, quin henen himonsa **cutitta**

Johdos interjektiomaisesta sanavartalosta *kuti-*, jolla on ainakin likimääräisiä vastineita kaikissa lähisukukielissä. Ne viittaavat yleensä fyysiseen ärsyttämiseen tai kutinan aistimiseen. Samantapaisia verbejä on myös etäsukukielissä, mutta kun kysymys on selvästi deskriptiivissävyisistä, äänteellisesti motivoiduista sanoista, verbejä ei pidetä itämerensuomen kanssa yhteisenä perintönä vaan erikseen syntyneinä kuvailusanoina. Myös erisukuisissa naapurikielissä on samantapaisia sanoja.

► SKES 1958 *kutista*; SSA 1992 *kutista*; VKS 1994 *kutittaa*; NES 2020 *kutista*.

kutoa v. 'kutoa, valmistaa kangasta kangaspuissa; (kuv.) punoa' (1544) 5 esiintymää, myös UpsE, UpsK

- [A-I-382] harmasta [vaatteesta] he arwoittelit / quin wmbinainen oli **cutdottu**
- [A-III-178-[JH-19:24]] se Hame oli wmbinainen, ylehelde haman alahalle cokonans **cutdottu**
- [A-III-482-R] Canguri) Joca tapaturmast **cutoisans** langan catkaise / ennenquin hen site astaitze.
- [A-III-300-[PS-65:0]] coco Woosi on quin ymrienen Crunu / moninaisist Jumalan Lahioista ommeltu / **cudhottu** ia souitettu.

Verbillä on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä. Se kuuluu kielikunnan vanhaan perintösanastoon. Agricolalla verbin partisipiimuoto esiintyy perusosana yhdysadjektiivissa (→ *monenkudottu*).

► SKES 1958 *kutoa*; UEW 1988 675; SSA 1992 *kutoa*; VKS 1994 *kutoa*; EES 2012 *kuduma*; NES 2020 *kutoa*.

kuts|evi, -ovi → **gutsevi**

kutsua, kutsuva v. 'kutsua, pyytää t. kehottaa saapumaan; huutaa jkta, mainita nimeltä; esittää, pyytää t. valita tehtävään; pyytää luokseen, omakseen (erit. Jumala); kehoittaa uskoon, parannukseen; pyytää, valita, määrätä johonkin tehtävään; nimittää, sanoa jotakin joksikin, käyttää jostakin jotakin nimeä tai nimitystä; nimetä, antaa jollekin nimi' | (1544) 595 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-86-[MT-2:7]] Silloin **cutzuij** Herodes sala ne Tieteijet, ia wisusti kyseli heilde
- [A-II-211-[LK-14:8]] Coskas **cutzutaan** ioldaculda Häihin / nin ele ylimeisexi istu ettei lehes iocu cunnialisembi sinua / ombi henelde **cutzuttu**
- [A-III-724-[HGG-1:11]] mine olen Poudhan **cutzunut**, seke Maan päle ette Wortein

- [A-I-459] radholiset / iotca sine omasta sanomattomast laupiudhestas / poiixes olet kechtanut **cutzuua**
- [A-III-136-[1MS-3:9]] Jumala **cutzui** site Adami ia sanoï henelle, Cussa sine olet?
- [A-III-5] eipe tule irtat inhimiset eike lapset Gutzouixi **cutzua**
- [A-II-115-[MK-2:17]] Em mine ole tullut **cutzuman** wanhurskaita, mutta synnisite
- [A-II-459-[1KOR-1:1]] Pauali **cutzuttu** Jesusen Chrisstusen Apostolixi
- [A-III-41] ette meki walmijt olisima, coska Jumala tacto meite cutzua, ninquin hen nyt temen meiden welien **cutzunut** ombi
- [A-III-660] se Edumeerin makunda Idumea Grekixi **cutzutan**
- [A-III-162-[JH-15:15]] ysteuexeni mine **cutzun** teite
- [A-III-138-[1MS-4:17]] [Kain] rakensi Caupungin, ionga hen **cutzui** Hanoch

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä saamessa. Vastine on esitetty myös hantista, ja jos tämä rinnastus pitäisi paikkansa, sana voisi olla perintöä suomalais-ugrilaisesta kantakielestä. Etymologian tekee kuitenkin epävarmaksi vastineiden puuttuminen kaikista muista etäsukukielistä. Sanavartalolle on esitetty myös useita lainaetymologioita. Näistä yhden mukaan se olisi lainautunut indoeurooppalaisesta kantakielestä suomalais-ugrilaiseen. Toisen ja todennäköisemmän selityksen mukaan itämerensuomen ja saamen *kutsua* on balttilainen laina, samaa juurta kuin liettuan *kviesti* 'kutsua' ym., jonka indoeurooppalaiseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **kwoitjo-*. Myös germaanista lainaetymologiaa on ehdotettu. Agricolalla *kutsua* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *edes-*, *kokoon-*, *pois-*, *sisälle-*, *tyge-*, *ulos-* ja *yhteenkutsua*.

► SKES 1958 *kutsua*; Koivulehto 1986b 262; UEW 1988 192; SSA 1992 *kutsua*; VKS 1994 *kutsua*; LÄGLÖS 1996 *kutsua*; Aikio LU 2014a 1–2; Junttila 2015 93, 97; NES 2020 *kutsua*.

kutsuja s. 'kutsuja, kutsun esittäjä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-439-[ROM-9:12]] Jumalan Aightos pideis seisoman – – Ei Töödhen ansiosta, waan sen **Cutzuian** Armosta

Johdos verbistä (→) *kutsua*.

► VKS 1994 *kutsuja*.

kutsuminen s. 'kutsumus, tehtävä, ammatti, virka; kutsu tulla Jumalan luokse, kehotus parannukseen, uskoon' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-762] en olen minun wirghastani ia **cutzumisestani** waarija ottanut
- [A-II-471-[1KOR-7:20]] Jocainen olcon sijnä **Cutzumises** / iohoga hen cutzuttu on.
- [A-II-551-[FIL-3:14]] samoan sen edespannun Maalin ielkin – – ioca edespite ne Jumalan taiualiset **Cutzumiset** Christusesa Jesusesa.
- [A-III-510] Pacanain **cutzumisesta** – – ycten Seurakundan Juttain cansa

Johdos verbistä (→) *kutsua*.

► VKS 1994 *kutsuminen*.

kutsuttaa v. 'kutsua, kutsuttaa, antaa kutsua (luokseen, puheilleen)' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-382-[AP-24:25]] Mene nyt matkas telle haualla / coska mine saan tilan / nin mine **cutzutān** sinun tykeni.
- [A-II-382-[AP-24:26]] [Felix] wsein henen **cutzutti** tygens, ia henen cansans puheli

Johdos verbistä (→) *kutsua*.

► VKS 1994 *kutsuttaa*.

kutsuttu s. tai a. 'kutsuttu, kutsuvieras, (Jumalan) valittu' | (1544) 6 esiintymää

- [A-II-84-[MT-22:3]] Ja wlgoslehetti henen paluelians / cutzuman nijte **cutzutuit** häihin / ia eiuet tactonet tulla.
- [A-I-388] rucoilemma / ette sine Taijuahasta alaslehetteisit / sinun lupauxes peräst / caikinaijset pyhen henhen Lahijat / sekä sinun Sanas **cutzutuiden** palueliain / ette mös heite cwltewaijsten Sydhemihin

Verbin (→) *kutsua* partisiippimuoto, jota on käytetty nominina. Raja finiittiparadigman muotoihin on epäselvä.

kutsutus s. 'kutsu (Jumalan yhteyteen)' | (1544) 2 esiintymää, myös Westh

- [A-I-470] me / sen saman wscon / ia sinun **cutzutuxes** cautta / otolisen ia totisen palueluxen osuttoma ['osoitamme'] / iossa sinulle ombi hywe mielennoudhe
- [A-II-445-[ROM-11:29]] Jumalan Lahia ia **cutzutus** ouat sencaltaiset, ettei hen heite catua taidha

Johdos verbistä (→) *kutsuttaa*.

► VKS 1994 *kutsutus*.

kutsuva → **kutsua**

kutta konj. ja *relatiivisana* 'kuin, kuten; joka, mikä' | (1544) 3 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-571] oman kelpamisen tedhen, eli ansioni, ioca eij swingan mw ole, **kutta** sula pahuus
- [A-II-702-[ILM-16:3]] Ja se toinen Engeli vloswodatti henen Malians Merehen / ia se tuli nin **cutta** cooludhen Weri
- [A-I-686] Lise Herra Jesu se **cuttas** annoit, teutte iotas rupeijsit

Johdos pronominivartalosta *ku-* (→ *kuka*). Johdin on sama modaalinen johdin kuin konjunktioissa (→) *että* ja (→) *jotta*. Suomen murteissa *kutta* tunnetaan vain Sauvosta, mutta samaan yhteyteen kuuluvalla (→) *kuttes*-variantilla on laajempi levikki. Agricolalla *kutta* esiintyy komparatiivikonjunktiona ja relatiivipronominin

tapaisena taipumattomana relatiivisanana. Lisäksi se esiintyy perusosana yhdysadverbissa (→) *niinkutta*. Agricolan ainoassa relatiivisanaesiintymässä muotoon liittyy yksikön 2. persoonaa edustava liitepartikkeli -s. Sama *kutta* on ilmeisesti rakenneosana myös adverbissa (→) *kuttes*.

► Hakulinen 1979 74; VKS 1994 *kutta*; SMS 2022 *kun*¹.

kuttes *relatiivisana* 'mikä, mitä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-244-[JER-32:23]] caiki **kuttes** heillen keskenyt olit – – site eijuet he tehenyuet

Johdos pronominiivartalosta *ku-* (→ *kuka*). Muotoon sisältyy ilmeisesti sama modaali johdin kuin sanaan (→) *kutta*. Muoto *ku(t)te* tunnetaan melko laajasti Varsinais-Suomessa. Agricolan ainoassa esiintymässä liitepartikkeli -s edustaa yksikön 2. persoonaa.

► VKS 1994 *kutta*; SMS 2022 *kun*¹.

kuu s. 'kuu taivaankappaleena; kuukausi, kuukauden pituinen aika' (1544) 66 esiintymää

- [A-I-208-[PS-104:19]] Sine teedh **Cuun** wootta iakaman / Auringo tietehen Laskons.
- [A-III-639-[JOEL-3:15]] Auringo ia **Cw** tuleuat pimiexi
- [A-I-5] wijmen ouat **Kuun** Pockstauit / ioysta tutan misse merckise **Kw** eli Auringo ombi cunaki peiuene
- [A-I-15] Telle **kwlla** sömen pite lemmin roca

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti. Se kuuluu kantaaurililaiseen perintösanastoon. Agricolalla *kuu* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *heinä-*, *helmen-*, *huhti-*, *kesä-*, *kylvö-*, *loka-*, *maalis-*, *marras-*, *mätä-*, *syys-*, *talvi-*, *tammi-*, *touko-*, *uusikuu*. Sanassa *munaskuu* on etymologisesti erilainen, rasvaa merkitsevä *kuu*-sana.

► SKES 1958 *kuu*; UEW 1988 211–212; SSA 1992 *kuu*; VKS 1994 *kuu*; EES 2012 *kuu*; NES 2020 *kuu*.

kuudes *num.* ja *a.* '6., kuudes' | (1543) 33 esiintymää

- [A-O-7] **Cudes** Ele hooritee.
- [A-I-366] **CWdhenella** hetkelle Jesus ristinnaulittin / Ja keskelle röwerite asetettin rippuman
- [A-II-163-[LK-1:26]] **cudhena** Cwcaunna, lehetettin – – Engeli Gabriel ychten Galilean Caupungin
- [A-III-723-[HGG-1:1]] TOisna Woonna sen Kuningan Darion **Cwdhendena** Cwcautena / ensimeiszne peiuene Cwsta / Tapactui HERRAN Sana

Johdos perusluvusta (→) *kuusi*.

► VKS 1994 *kuudes*.

kuukausi s. 'kuukausi, kalenterikuukauden pituinen ajanjakso; kuunkierron pituus; raskauskuukausi' | (1544) 43 esiintymää, myös UpsE, UpsK

- [A-III-737-[SAK-7:1]] Sana tapactui Zacharian tyge / Nelienden peiuen / sijte ydhexest **Cwcaudhest** / ioca Chisleu cutzutan.
- [A-III-738-[SAK-7:3]] Wielekö minun nyt tule idkijä widhendenä **Cwcautena**
- [A-I-677] Sille ette wosicaudhet / aijat / ja **cucaudhet** / peiue ja öö / eij waan sinun cauttas ole loodhut / mutta mös alati hallitan
- [A-II-164-[LK-1:56]] Ja Maria ieij henen tygens lehes colmexi **Cwcaudhexi** / ia palasi cotiansa.
- [A-I-84-[LK-1:36]] teme on nyt henelle cudhes **cucaus**, ioca sanotijn hedhelmettömexi

Substantiiveista (→) *kuu* ja *kausi* (→ *kautta*, *vuosikausi*) muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kuukausi*.

kuukautiset → **kuutauti**

kuukka s. 'horjuva, ailahteleva' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-279-[PS-35:15]] **Cwuckat** mös heidens cokouat minun hawaitzemuttan wastan /
- [A-III-258-R] **Cwkat**) ouat ne, iotca Mötekieliset ouat iotca Jumalata ynne ia Perkelete palueleuat

Johdos samasta vartalosta, jota edustavat *kyykky* ja verbit *kyykkiä* ja *kuukkia*. Suomen murteissa verbi *kuukata* tunnetaan laajalti ontumisen merkityksessä, ja *kuukka* esiintyy erityisesti Varsinais-Suomessa merkityksessä 'ontuva, nilkku'. Verbi-vartalolla on varsinkin etuvokaalisessa muodossaan vastineita kautta itämerensuomen, ja se on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi. Lähtömuodoksi on rekonstruoitu kantagermaanin **χūkē(ja)n-*, jota edustaa esim. muinaisskandinaavin *húken* 'kyykkiä'. Myös verbin deskriptiivistä alkuperää on pidetty mahdollisena.

► Koivulehto 1971b NphM 72 583–585; VKS 1994 *kuukka*; LÄGLOS 1996 *kyykkiä*; Koivulehto 1999c SUST 237 22; EES 2012 *kükk*; NES 2020 *kyykkiä*; SMS 2022 *kuukata*, *kuukka*.

kuulella, kuullella v. 'kuunnella, seurata kuulon avulla; täyttää pyyntö, vastata pyyntöön; totella; tiedustella, kysellä, ottaa selvää; kuulustella' | (1544) 88 esiintymää

- [A-II-126-[MK-6:20]] [Herodes] kernasti **cwldeli** hende
- [A-I-309-[PS-143:7]] Herra **culdele** minua nopiasti, minun hengen catopi
- [A-III-235-[PS-18:45]] [Kansa] minua **cwldele** cwliaisilla Coruilla
- [A-II-378–379-[AP-23:20]] Ne Juttat ouat ychtenwannoneet sinua rucoella / Ettes Homenna totaisit Paulin Radhin eten / ninquin he iotakin todembata henelde **cwldelisit**
- [A-II-346-[AP-12:19]] [Herodes] annoi Warttiat **cwlelta**

Johdos verbistä (→) *kuulla*. Kansankielessä verbi tunnetaan laajasti lounais- ja hämäläismurteissa sekä Etelä-Pohjanmaalla.

► VKS 1994 *kuulrella*; SMS 2022 *kuulrella*¹.

kuulematoin *a.* 'tottelematon, uppiniskainen' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-800] Auta – – etteij me kerssimettömyxen eli epetoijwon cansa / olisim sillon sinulle **cwlemattomat**
- [A-II-420-[ROM-1:30]] Pahain neuuoin pesät, Wanhembaidens **cwlemattomat**

Verbin (→) *kuulla* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kuulematon*.

kuulemattuus *s.* 'tottelemattomuus, uppiniskaisuus' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-618] Sydhemen sokeudhen / tundodhen paatumisen / tapain iulmaudhen / hyuihin **cwlemattudhen** / Neuuoin wastahakosus
- [A-II-430-[ROM-5:19]] ydhen Inhimisen **cwlemattudhen** tedhen, monda ouat Syndisexi tulleet

Verbiin (→) *kuulla* perustuva johdos. Välitön kantasana on verbin MA-infinitiivin abessiivi *kuulematta*. Johdostyyppi on itäsuomalainen.

► Ojansuu 1909a 105–107; VKS 1994 *kuulemattuus*.

kuuleminen *s.* 'kuuleminen, kuulo; kuunteleminen, totteleminen' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-530] Ele minua salli domitzeman wlconaijsen silmein nähghyn ielken eijke mös corwain **cwlemisen** ielken
- [A-II-603-[1PT-1:22]] Ja techkette puchtaxi teiden Sieluna sen Totudhen **cwlemises** Hengen cautta
- [A-III-657-[AM-8:11]] Ei Nelen leiuen perest / eli Janon Wedhen ielkin / Waan HERRAN Sanan **cwlemisen** ielkin.

Johdos verbistä (→) *kuulla*.

► VKS 1994 *kuuleminen*.

kuulemisuus *s.* 'kuuliaisuus' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-604] neurydhen, **cwlemisudhen**, tottelemisen, ja caikein auwoin enännys

Verbiin *kuulla* perustuva johdos, josta Agricolan lisäksi ei tunneta muita esiintymiä. Välitön kantansana on johdos (→) *kuuleminen*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali Agricolalla pitkä vai lyhyt.

► Vaittinen 2009 SJ 51; VKS 1994 *kuulemisuus*.

kuulemus s. 'kuulo; kuuliaisuus' | (1548) 6 esiintymää

- [A-III-716] **Cwlemus** Opin vastanotta
- [A-II-455-[ROM-16:26]] ette Wsko saisi **cwlemuxen** caikein Pacanaidhen keskene

Johdos verbistä (→) *kuulla*.

► VKS 1994 *kuulemus*.

kuuleva s. 'kuulija, joka kuulee' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-717-[ILM-22:18]] Mutta mine todhistan Jocaitzelle **cwleualle** temen Kirian Prophetain sanat

Verbin (→) *kuulla* partisiippimuoto, jota on käytetty substantiivina.

kuulevainen s. ja a. 'kuuleva, joka kuulee t. kuuntelee, kuulija; tottelevainen, kuuliainen' (1544) 7 esiintymää

- [A-II-493-R] Monda **cwleuaista** sielle ouat, iotca Euangeliumi kernasti culisit
- [A-III-737-[SAK-6:15]] ios te mwtoin **cwleuaiset** olisitta sen teiden Herran Jumalan änen
- [A-I-688] SIne wisain Jumala / Mailmen loiija / ia haltija / ionga keskylle teme **cwleuaijn**en mailma / säädhyllie aijoiijlla / mwtellahan

Johdos verbin *kuulla* partisiipista (→) *kuuleva*. Rukouskirjan esimerkissä [A-I-688] on painovirhe, ja tarkoitettu sana on *kuolevainen*.

► VKS 1994 *kuuleva*; Jussila 1998 *kuulevainen*; Heininen Vir. 2014 116.

kuulia s. 'kuulija, joka kuulee tai kuuntelee' (1548) 3 esiintymää, lisäksi yhdyssanan perusosana

- [A-II-660-[JAK-1:22]] Mutta olcat Sanan tekiet ia ei **cwliat** waiuoin
- [A-II-660-[JAK-1:25]] [Joka] ei ole Unhottaua **Cwlia**, waan Tööntekie, Se sama tulepi Autuaxi henen teghosansa

Johdos verbistä (→) *kuulla*.

► VKS 1994 *kuulija*.

kuuliainen a. 'tottelevainen, alamainen, nöyrä, uskollinen; kuuleva, halukas kuulemaan' (1544) 58 esiintymää, myös Westh

- [A-II-548-[FIL-2:8]] [Kristus] oli **cwliainen** haman Cooleman saacka
- [A-I-128-[NEH-1:6]] olcon sinun corwas tehen **cwliaijset** – – ettes cwlisit paluelias rucouxen
- [A-III-235-[PS-18:45]] Se minua cwldele **cwliaisilla** Coruilla / Waan ne mwcalaiset Lapset poiskieldeuet minun.

Johdos verbistä (→) *kuulla*. Välitön kantasana voi olla verbin johdos (→) *kuulia*.
Osittain samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kuulialinen*.

► vks 1994 *kuuliainen*.

kuuliaisesta *adv.* 'tottelevaisesti, nöyrästi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-520] [Että me] sinun henges ielken waeldamahan, **cwliaijsesta** alasannaijsima

Adjektiivin (→) *kuuliainen* elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kuuliallisesta*.

► vks 1994 *kuuliaisesti*.

kuuliaisuus *s.* 'uskollisuus, tottelevaisuus, alamaisuus, nöyryys' | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-430-[ROM-5:19]] monda tuleuat ydhen **cwliaisudhen** tedhen wanhurskaxi
- [A-II-599-[FLM-1:21]] Mine kirjoitin sinulle vskalten sinun **cwliaisudhes** päle

Johdos adjektiivista (→) *kuuliainen*. Johtimen vokaali on aina kirjoitettu lyhyeksi, mutta ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko vokaali Agricolalla pitkä vai lyhyt.

► vks 1994 *kuuliaisuus*.

kuulialinen *a.* 'tottelevainen, alamainen, nöyrä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-216-R] Paluelkat) olcat **Cwliaiset** ia Alaiset

Verbin (→) *kuulla* johdoksesta *kuulia* muodostettu edelleenjohdos. Samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kuuliainen*.

► vks 1994 *kuuliainen*.

kuuliallisesta *adv.* 'nöyrästi, kuuliaisesti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-731] anna ette mine temen calkin – – kerssiueijseste ja **cuuliallisesta** ioijszin

Adjektiivin *kuuliallinen* (→ *kuulialinen*) elatiivimuoto, jota on käytetty adverbina. Samasta adverbista ei tunneta muita esiintymiä. Agricolalla samassa merkityksessä esiintyy myös (→) *kuuliaisesta*.

► vks 1994 *kuuliallisesti*.

kuulija → **kuulia**

kuul|la, -ta *v.* 'kuulla, aistia ääntä; saada tieto, tajuta, huomata kuulemastaan; kuunnella; totella, noudattaa käskyä, lakia tms.; täyttää pyyntö, vastata pyyntöön, kuunnella suopeasti, ottaa huomioon; kuulustella' | (1544) 969 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-III-383-[PS-115:6]] Heille ouat Coruat ia euet **cwle**
- [A-I-91] Kylle se **cwle** Somen kielen. ioca ymmerdä Caikein mielen

- [A-II-147-[MK-12:37]] Canssa **cuuli** hende kernasta
- [A-II-119-[MK-4:3]] **Cwlcat**. Catzo vloslexi kylueije kyluemen
- [A-II-526-[GL-3:00]] Eipe siihen Wälimieste olisi taruittu, ios Canssa olis maltanut Laki **cwltha**
- [A-I-166-[lis.ETA-O:16]] **Cuule** minun rucouxen
- [A-II-267-[JH-7:51]] Domitzeco meidhen Laki iongun inhimisen ennen quin se **cwltahan** ia sadhan tiete mite hen teki?

Verbillä on vastineita useimmissa sukukielissä ugrilaiskieliin asti. Epävarmoja vastineita on esitetty myös samojedikielistä. Verbi kuuluu uralilaisen kielikunnan vanhaan perintösanastoon. Agricolalla *kuulla* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *päältäkuulla*. *Kuulla*-verbin monikon 2. persoonan imperatiivimuotoa käytetään interjektiomaisena kehotussanana.

► Penttilä 1931 116; SKES 1958 *kuulla*; UEW 1988 197–198; SSA 1992 *kuulla*; VKS 1994 *kuulla*; EES 2012 *kuulma*; NES 2020 *kuulla*.

kuullella → kuulella

kuulo s. 'kuulo, kuuleminen, kuunteleminen' | (1544) 5 esiintymää

- [A-I-616] He Sanoijlla hwtat / mutta sine annat **cwlohon** ymmerdhyxen.
- [A-III-111-[JES-11:3]] Ei henen pide – – nucteleman Coruains **cwlön** ielkin
- [A-II-636-[HEB-4:3]] Mutta ei heidhen Sanan **cwlo** miten auttanut coska eiuet ne vskonuet iotca sen cwlit.

Johdos verbistä (→) *kuulla*.

► VKS 1994 *kuulo*.

kuulta → kuulla

kuunteleminen s. 'pyynnön kuuleminen, huomioon ottaminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-508] ettes meille **cuuldelemisen** meiden rucouxisam / toijuottanut ja luuanut olet / mine rucolen sinua / minun sydhemen pohiasta

Johdos verbistä (→) *kuullella*.

► VKS 1994 *kuunteleminen*.

kuuntelevainen s. tai a. 'kuunteleva; kuuntelija' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-398] ette sine Taijuahasta alaslehetteisit – – caikinaijset pyhen henhen Lahijat, sekä sinun Sanas cutzuttuiden palueliain, ette mös heite **cwltelewajisten** Sydhemihin
- [A-I-621] wloswodhatta – – sinun awuus tundo minun, ja caikein wscolisten sydhemihin Erinomaijsesta temen peiuesen Sarnan **cwldelewajisten**

Verbin (→) *kuululla* partisiippi muodosta johdettu nomini, josta ei vanhassa kirja-suomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kuultelevainen*.

kuulua *v.* 'kuulua, kantautua korviin (ääni); olla kuultavissa, tulla t. levitä tietoon; kuulua jossakin muodossa (ilmaus t. teksti); kuulostaa, vaikuttaa joltakin; olla jollekulle ominaista' | (1544) 39 esiintymää, myös Westh

- [A-III-513-[JES-58:4]] yxi parcu teiste Corkiutehen **cwlupi**
- [A-II-113-[MK-1:28]] henen Sanomans cohta **cwlui** ymberi caiken Galilean Lehimakunnan
- [A-I-839] nein **cwlu** teme Teruetus, Terue Maria
- [A-II-154-[MK-14:70]] sine olet Galileus, ia sinun puhes mös nin **cwlu**
- [A-I-421] ette se, ioca henen loonnostans **culupi**, tulis sinun armostas paramaxi

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on johdos verbistä (→) *kuulla*. Sekä johdinaines että johdostyyppi ovat ikivanhoja. *Kuulua*-verbin vanha perusmerkitys on 'tulla kuulluksi'. Sen sijaan merkitys 'kuulua jollekin t. johonkin' on aivan nuorta perua. Se ei esiinny muutamaa ilmeisesti suomen kielen vaikutuksesta johtuvaa poikkeusta lukuun ottamatta lähisukukielissä eikä suomen kirjakielessäkään ennen 1800-lukua. Monissa suomen murteissa nämä merkitykset kuitenkin tunnetaan. Merkityksen laajeneminen voidaan luontevasti selittää germaanisista naapurikielistä johtuvaksi merkityslainaksi, jolloin malleiksi sopivat esim. saksan *gehören* ja ruotsin (*till*)*höra*. Kansankieleen *kuulua*-verbin uudet merkitykset ovat voineet levitä suullisesta oikeudenkäyttökielestä, käräjä-suomesta.

► SKES 1958 *kuulla*; Hakulinen 1969 86–89 ja 1979 269–271; SSA 1992 *kuulla*; VKS 1994 *kuulua*; NES 2020 *kuulua*.

kuuluinen *a.* 'laajalti tunnettu, maineikas' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-374-[AP-21:39]] Mine olen Juttalainen Tarsist – – **cwluisesta** Caupungist Ciliciasta

Verbin (→) *kuulua* perustuva johdos. Välitön kantasana on ilmeisesti *kuulua*-verbin johdos *kuulu* 'kuuluista, tunnettu', joka ei esiinny Agricolan kielessä. Samassa merkityksessä esiintyy kuitenkin *kuulu*-sanan toinen johdos (→) *kuuluista*.

► VKS 1994 *kuuluinen*.

kuuluista *a.* 'laajalti tunnettu, maineikas; arvossa pidetty, arvostettu' (1548) 4 esiintymää

- [A-II-104-[MT-27:16]] oli henellä silloin yxi **cwluisa** Fangi sidottuna
- [A-II-519] he syndi teit ellei he Lain töite piteneet / Ninquin Act. xv. mös mwtomat **cwluisat** Miehet Jerusalemis opetit ia neuuoit.

Verbin (→) *kuulua* perustuva johdos. Välitön kantasana on ilmeisesti *kuulua*-verbin johdos *kuulu* 'kuuluisa, tunnettu', joka ei esiinny Agricolan kielessä. Samassa merkityksessä esiintyy myös *kuulu*-sanan toinen johdos (→) *kuuluinen*.

► VKS 1994 *kuuluisa*.

kuulutos → kuulutus

kuuluttaa, kuulluttaa *v.* 'kuuluttaa, ilmoittaa, julistaa, tiedottaa, saattaa julkisesti tiedoksi; antaa kuulua' | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-90] NYt on se waralinen aijca. quin iocapaijcas cwlu maalla Josta Christus ia Apostolit. hartast puhuijt ia **cwlutit**.
- [A-III-546] Jeremias **cwlutettijn** Kettarixi ia Eriseuraiaxi
- [A-II-426-[ROM-3:00]] Sille hen quitengi woittapi ia tule totisexi / ette hen caiki Synnisexi **cwluttapi**.
- [A-II-457-[1KOR-E]] [Paavali] osotta sen oikean menon Pannan **cwluttamisesta**
- [A-III-480-[JES-30:30]] Herran pite henen cunnialisen änen **cwluttaman**

Johdos verbistä (→) *kuulua*. Sanonta *pannaan kuuluttaa* merkitsee 'julistaa pannaan; erottaa seurakunnasta'. Agricolalla *kuuluttaa* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *pois-* ja *uloskuuluttaa*.

► VKS 1994 *kuuluttaa*.

kuuluttaminen *s.* 'kuuluttaminen, julistaminen' | (1548) 1 esiintymää

- [A-II-457] Ja sen cautta hen osotta sen oikean menon Pannan **cwluttamisesta** / Jonga hen tachto ynne Seurakunnan sosion cansa ninen Julkisynnisten päle cwlutta

Johdos verbistä (→) *kuuluttaa*.

► VKS 1994 *kuuluttaminen*.

kuulut[us, -os *s.* 'ilmoittaminen, ilmoitus, julistus' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-518] Sitelehin edhestule sen aijuotun wscon kerscaus / yxi toijmelinen elemen mooto wlcokullasudhen cansa / yxi Inhimilisen Säädhyn **cwlutus**
- [A-II-3-[UT-E]] [Evankeliumi on] Hyue Wsisanoma, hyue wsitidhingi, hyue Huhu ia **Cwlutus**
- [A-III-756] ne Seitzemenkymmende Tulkit / iotca Wanhan Testamentin Ebraicast / nin Grekin kieleen kensit / Egyptin Kuningan Ptholemein Philadelphin rucouxen ia **Culutoxen** cautta

Johdos verbistä (→) *kuuluttaa*.

► VKS 1994 *kuulutus*.

kuuma a. 'kuuma, hyvin lämmin, polttava, hehkuva, tulinen' (myös kuv.)
(1544) 10 esiintymää

- [A-II-60-[MT-13:42]] [Enkelit] heitteuet heiden **cwman** wgnijn
- [A-I-94] Jumalottomat wimein söö. kijrastulj / ja heluetin öö. Joijlle walmjstan **Cwma** Petzj.
- [A-II-672-[ILM-1:16]] Ja henen Silmens ninquin Tulen Leimaus / ia henen Jalcans ninquin **cwma** Waski / quin Wgnisa hehcuuat
- [A-III-691-[NAH-3:3]] Hen yleswiepi Reisznärit **cumain** Miecaín cansa, ia wälkyuen Glauion cansa

Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Itämerensuomen *kuuma*-sanana etäisempi alkuperä on epäselvä. Jos alkuperäinen merkitys olisi 'himmeästi hehkuva', tarjolla olisi sopiva germaaninen lainalähde **skūma*-, jota edustaa mm. ruotsin *skum* 'himmeä'. Tämä ei kuitenkaan sovi lainalähteeksi, jos itämerensuomen sanan alkuperäinen merkitys on ollut 'tulinen, polttava'.

► SKES 1958 *kuuma*; Plöger 1982 FUF 44 73–74; UEW 1988 675–676; SSA 1992 *kuuma*; VKS 1994 *kuuma*; Koivulehto 1999c SUST 237 324 alav. 11; EES 2012 *kuum*; NES 2020 *kuuma*.

kuumaugni s. 'tulinen pätsi' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-238-[PS-21:10]] Sine panet heite ninquin **Cwmanwgnin** / coskas sihen catzot / HERRAN pite heite ylesnielemen wihasans

Adjektiivista (→) *kuuma* ja substantiivista (→) *ugni* muodostettu yhdyssana. Lutherin Bibliassa on vastaavassa kohdassa yhdyssana *Fewrofen*.

kuumeta v. 'kuumeta (kuv.), kiivastua' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-361-[AP-17:16]] henen Hengens **cwmeni** henesse, quin hen näki sen Caupungin caiketi Epeiumalisexi

Johdos adjektiivista (→) *kuuma*.

► VKS 1994 *kuumeta*.

kuuntaudillinen → kuutaudilinen

kuuri → kuuro

kuurnita v. 'siivilöidä, seuloa; tutkia, koetella' | (1544) 4 esiintymää

- [A-II-88-[MT-23:24]] Te sockiat Taluttaijat **cwrnitzt** Hyttsen, ia Kamelin ylesnielette
- [A-I-265-[PS-17:3]] Sine coettelit minun Sydhenden – – Ja **cwrnitzt** minua, ia etpes miten wärytte leudhe

Verbi on johdos substantiivista *kuurna* 'ura, kouru, kourumainen (erottelu)astia, jolla on vastineita kautta itämerensuomen. Epävarmoja vastineita on esitetty myös etäsukukielistä. Itämerensuomen sanalle on esitetty myös germaaninen lainaetymologia, mutta tätä on pidetty merkityksen kannalta epäuskottavana.

► SKES 1958 *kuurna*; Koivulehto 1967 NphM 68 116 alav. 1 ja 1972 NphM 73 623; UEW 1988 216; SSA 1992 *kuurna*; VKS 1994 *kuurnita*; LÄGLOS 1996 133; EES 2012 *kurn*.

kuurnittu *a.* 'polttamalla puhdistettu (metalli)' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-263-[PS-12:7]] Herran puhet ouat kircat, ninquin **cwrnittu** hopia sawises crwsis

Verbin (→) *kuurnita* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kuuro¹ *s.* 'sadekuuro' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-580-[HES-13:13]] Mine tadhon anda ydhen winiseuen Twlispään minun iulmaudhessani pauuhata / ia Saten **cwron** minun wihassani

Sanalla *kuuro* on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua kantagermaanista alkumuotoa **skūrō* edustaa esim. nykyruotsin *skur*. Agricolalla *kuuro* esiintyy myös kolme kertaa sanaliitossa (→) *sade kuuro*, joka rakenteensa perusteella on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► SKES 1958 *kuuro*²; SAOB 1974 *skur*; SSA 1992 *kuuro*²; LÄGLOS 1996 *kuuro*; Toropainen 2017 51.

kuuro² → **kuuroi**

kuuroi, kuuro, kuuri *a.* tai *s.* 'kuuro, kuuloa vailla oleva, kuulematon' (myös kuv.) (1544) 17 esiintymää

- [A-II-135-[MK-9:25]] Sine mycke ia **Cwroi** Hengi, Mine manan sinun
- [A-I-283-[PS-38:14]] Mutta minun tule olla ninquin yxi **Cwri** / ja eij mite cwleman
- [A-III-481-[JES-35:5]] Silloin auaitan ninen Sokiadhen Silmet / ia **Curoin** coruat aukeneuat.

Sanalla ei ole tarkkoja vastineita sukukielissä, mutta lähisukukielissä esiintyy mitä ilmeisimmin samaan yhteyteen kuuluvia, samaa merkitseviä sanoja, esim. karjalan *kuurnis*, vepsän *kurdyž*, vatjan *kurrō* ja viron *kurt*. Sanavartalo on selitetty vanhaksi balttilaiseksi lainaksi, ja sen vastineita lainanantajataholla ovat esim. latvian *kurlis*, *kurns* ym. ja liettuan *kurčias*. Sanalla on useita variantteja sekä lainanantaja- että lainasaajataholla, joten niiden keskinäiset suhteet jäävät epäselviksi. Tästä syystä on mahdotonta sanoa, onko Agricolan ainutkertainen *kuuri* painovirhe vai todellinen variantti.

► Thomsen 1890 192; Kalima 1923–1924 FUF 16 168–169; SKES 1958 *kuuro*¹; SSA 1992 *kuuro*¹; VKS 1994 *kuuro*; EES 2012 *kurt*¹; Junttila 2015 93; NES 2020 *kuuro*.

kuusi¹ s. 'kuusi (*Picea* sp.)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-516-[JES-60:13]] Honga, **Cwsi**, ynne Busippuun cansa

Sanalla on vastineita sukukielissä samojediin asti. Se kuuluu uralilaisen kielikunnan perintösanastoon. Agricola on käyttänyt suomalaisen metsäkuusen nimitystä eksoottisen (havu)puun vastineena. Vulgatan *abies* viittaa lähinnä saksanpihtaan (*Abies alba*), jota kasvaa myös Välimeren alueella. Lutherin Bibliassa on kuusen paikalla pyökki.

► SKES 1958 *kuusi*; UEW 1988 222–223; SSA 1992 *kuusi*²; VKS 1994 *kuusi*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 264–265; EES 2012 *kuusk*; NES 2020 *kuusi*.

kuusi² num. '6, kuusi; päivän kuudes tunti; kuudes' (1543/1559) 32 esiintymää, myös UpsE, UpsK

- [A-III-773-[2MS-20:11]] **cwtēna** peiuene ombi Herra Taiuan, ia Maan ia Meren tehnyt
- [A-O-23] Yxi 1. Caxi 2 Colme 3 Nelie 4 Wisi 5 **Cusi** 6
- [A-II-250-[JH-2:20]] Tete Templi ombi **cwsi** widhettekymende wootta rakettu
- [A-I-38] Auringoijsen. Nousemus – – [kello] **Cudhel**
- [A-I-555] [Jeesus] **cwdhelle** hetkelle – – ristin puun ylesastuij

Sanalla on varma etymologinen vastine kaikissa suomalais-ugrilaisissa kielissä. Se kuuluu kielikunnan vanhaan perintösanastoon. Osa Agricolan esiintymistä on sanaliittomuotoisten, kompleksisten lukusanojen osia, esim. *cwsi widhettekymende* merkitsee '46'.

► SKES 1958 *kuusi*¹; UEW 1988 225; SSA 1992 *kuusi*¹; VKS 1994 *kuusi*; EES 2012 *kuus*; Toropainen 2017 63–65; NES 2020 *kuusi*.

kuusikymen → **kuusikymmentä**

kuusikymenkerdainen a. 'kuusikymmenkertainen' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-58-[MT-13:8]] Mutamat [siemenet] – – teijt hedhelmen, Monicadhat satakerdaisen, monicadhat **cwsikymenkerdaisen**

Perusluvun (→) *kuusikymen(tä)* ja substantiivin (→) *kerta* muodostamasta sanaliitosta johdettu adjektiivi, josta ei Agricolan lisäksi tunneta vanhassa kirjasuomessa muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kuusikymmenkertainen*.

kuusi|kymmentä, -kymenä, -kymen num. '60, kuusikymmentä' (1543/1559) 12 esiintymää

- [A-II-240-[LK-24:13]] [Kylä] oli Jerusalemist **Cwdhenkymenen** wacomitan tacan
- [A-II-581-[1TIM-5:9]] Ele salli iocu Leski wloswalitta noorembi quin **Cusikymmende** aijastaica
- [A-O-24] Caxikymen 20 Colmekymen 30 Neliekymen 40 Visikymen 50 **Cusikymen** 60

Lukusanoista (→) *kuusi* ja (→) *kym(m)en(en)* muodostettu perusluku. Osa esiintymistä on sanaliittomuotoisten kompleksisten lukusanojen rakenneosia.

► VKS 1994 *kuusikymmentä*; Toropainen 2017 63–65.

kuusinainen *s.* 'kuusinainen, vanha rahayksikkö (abo, fyrk)' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-281-R] Jocainen senmotonen Penningi oli silloin lehes nin hyue, quin nyt meille wisi **Cusinaista**, taicka 30 Piente penningite

Johdos lukusanasta (→) *kuusi*. *Kuusinainen* on vanhin suomalainen rahannimi. Se viittaa Turussa Eerik Pommerilaisen aikaan lyötyihin rahoihin, joiden nimellisarvo oli kuusi penninkiä. Myös aluksi 4 penningin ja myöhemmin 6 penningin arvoista, *fyrk*-nimistä rahaa kutsuttiin *kuusinaiseksi*.

► VKS 1994 *kuusinainen*; Grönros ym. 2004 100.

kuusisataa *num.* '600, kuusisataa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-697-[ILM-13:18]] henen lucunsa ombi **Cwsisata** Cwsikymende ia Cwsi

Lukusanoista (→) *kuusi* ja (→) *sata* koostuva yhdyssanamuotoinen perusluvun nimitys. Samat osat esiintyvät kaksi kertaa myös sanaliitoksi kirjoitettuina.

► VKS 1994 *kuusisataa*.

kuusitoista *num.* '16, kuusitoista' | (1543/1559) 1 esiintymä

- [A-O-23] Somen luku – – xvj Sedecim **Cusitoista** 16

Perusluvusta (→) *kuusi* ja järjestysluvusta (→) *toinen* muodostuva, rakenteeltaan elliptinen peruslukusana, jossa jälkiosa viittaa toiseen kymmenlukuun (**kuusitoistakymmentä*).

► VKS 1994 *kuusitoista*.

kuusi tuhatta *num.* '6000, kuusituhatta' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-101-R] Legio) on yxi lucu lähes **Cwsi tuhatta**

Lukusanoista (→) *kuusi* ja (→) *tuhat* muodostettu sanaliitto, joka Agricolalla ei ole kiteytynyt yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kuusituhatta*; Jussila 1998 *kuusituhatta*.

kuutaudilinen, kuuntaudillinen *a.* 'kuunvaihetautia sairastava' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-30-[MT-4:24]] Ja he toijt henen tygens caikinaijset saijrat / moninaisista taudheista ia kiwusta kiewretudh / ia ne piruldariuatut / ia **Cuuntaudhilliset** / ia haluatut.

- [A-II-71-[MT-17:15]] Herra, armada minun poicani päle, sille hen on **kuutaudhilinen**, ia hartasti waiuatan

Yhdyssanasta *kuu(n)tauti* johdettu adjektiivi. *Kuu(n)tauti* ei tässä merkityksessä esiinny substantiivina Agricolan teoksissa (→ *kuutauti*). Sana viittaa epilepsian tapaiseen sairauteen, jonka on uskottu johtuvan kuun vaiheista.

► IRT 2 1973 *kuunvaihetaudillinen*; VKS 1994 *kuutaudillinen*.

kuutauti s. 'kuukautiset' | (1552) 2 esiintymää

- [A-III-776-[3MS-18:19]] Ei sinun pidhe siselkeumen waimon tyge, nincauuan quin Hen **cwtaudhins** kersipi

Substantiiveista (→ *kuu* ja (→ *tauti* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakiellessä tunneta muita esiintymiä.

kuva s. 'kuva, veistos, maalaus, piirros tms.; epäjumalankuva; peilikuva; hahmo, olemus; esikuva; vertauskuva, tunnuskuva; perikuva; samankaltaisuus, yhtäläisyys; mieli-kuva, (harha)näky' | (1544) 71 esiintymää, myös Westh

- [A-II-228-[LK-20:24]] Osotacat minulle weroraha, Kenenge **Cuwa** ia Pälekirioitus henelle on?
- [A-III-354-[PS-97:7]] Häuetken caiki iotca **Cuuia** palueleuat
- [A-II-500-[2KOR-3:18]] Herran Kircaus osotta henens meisse caikissa, ninquin Speilisse – – ia me kircastetan sijnä samassa **Cuuassa**
- [A-III-133-[1MS-1:27]] Jumala loij Inhimisen omaksi **Cuuaxens**, Jumalan **Cuuaxi** hen sen loij
- [A-I-494] Sine loit meite omas **cuuas** ielkin
- [A-III-272-[PS-44:0]] On yxi sangen ialo Rucous Jumalan pyhen Seurakunnan Wiholisten watan / ia on caikein Aikain Seurakunnan **Cuua**
- [A-I-727] mutta selkemesti sen armos osottapi / se haascaija poica / ionga **cuuan** mine itzeseni caikeni tunnen
- [A-II-11-[UT-E]] coolema ei sillen ole totinen coolema, wan sen **cuua**, köpeli ia wario

Sanalla on vastine useissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **skuwwan*- edustavat mm. gootin *skuggwa* 'peili' ja nykyruotsin *skugga* 'varjo'. Agricolalla *kuva* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→ *esi-* ja *juurikuva*).

► SKES 1958 *kuva*; SSA 1992 *kuva*; VKS 1994 *kuva*; LÄGLOS 1996 *kuva*; NES 2020 *kuva*.

kuvaaminen s. 'hahmottaminen, kuvittelu' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-717] Nin hen Mielen **cuuamiset** tei / aiatuxet ia muistot / aruos iei.

Johdos verbistä (→ *kuvata*). Sanaliitto *mielen kuvaaminen* tarkoittanee kuvittelukykyä, mielikuvitusta.

kuvailla, kuvaalla v. 'ajatella, kuvitella' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-779] ette me caikella sijelulla / ja caikilla woijmilla / emme muijta aijwoijsi / anoijsi / **cwuaijlisi** / pydheijsi / rupeijsi / racastaijsi / ia pelkeijsi / quin sinun pyhe Nimes
- [A-II-409] ettei ne cochtoliset Töödh tacaperin ieisi Joista ne Tecoinpyhet eiuet miten tiedhe / iotca itzellens **cwuaileuat** omi Tecojans
- [A-I-833] He ouat sangen tyhmet, iotca **cuualeuat** Christusen waldakundan waan coolludhen pällen

Johdos verbistä (→) *kuvata*.

► VKS 1994 *kuvailla*; Jussila 1998 *kuvailla*.

kuvata v. 'kuvata, kaivertaa; valmistaa, muovata, luoda' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-499-[2KOR-3:7]] sille Wirgalla ioca Bockstauin cautta coletapi ia oli Kiuihin **cuuattu**, oli sencaltainen Kirckaus
- [A-III-491-[JES-44:21]] Mine olen sinun **cuuannut**, ettes minun Paluelian olisit

Johdos substantiivista (→) *kuva*. Agricolalla *kuvata* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *edelläkuvata*.

► VKS 1994 *kuvata*.

kuvattaa v. 'valmistaa (kuvaksi)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-489-[JES-43:7]] [Kaikki] iotca mine loonut olen, **cuuattanut** ia tehnyt minun Cunniaxeni

Johdos substantiivista (→) *kuva*. Sanasta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kuvattaa*.

kuvattu a. 'kuviteltu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-832] ette me wissiste tunnema, eij **cuuattulla** lwlolla, Jumalan lehestyuen autaijaxi

Verbin (→) *kuvata* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kuvatus s. 'harhanäky, haamu' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-79] osotti hen [Jeesus] kätense ia ialcansa, ia pistetyn kyliense – – ettei ne quin nectin pitenyt **cuuatus** eli Köpeli lwtaman

Johdos verbistä (→) *kuvata*.

► VKS 1994 *kuvatus*.

kuve s. 'vyötäiset, lantio, nivukset' (myös kuv.) | (1544) 10 esiintymää

- [A-I-282-[PS-38:8]] minun **Cupeheni** iuri poijsquiwwat
- [A-I-669] Wöothe Herrra minun **Cupeheni** / totudhella
- [A-II-318-[AP-2:30]] Jumala oli henelle wannotull Walall luuanut / iotta henen **Cupens** hedhelimest pideis istuman henen Istuimens päle

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Koska ihmisillä ja eläimillä kupeita on kaksi, se esiintyy useimmiten monikollisena. Sanavartalo on mitä ilmeisimmin vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **χupiz* edustaa mm. englannin *hip* 'lonkka'. Sanonta *henen Cupens hedhelme* viittaa siitettyihin jälkeläisiin.

► Suolahti 1914 NphM 16 2; SKES 1958 *kuve*; Koivulehto 1981b PBB 103:2 178; SSA 1992 *kuve*; LÄGLOS 1996 *kuve*; VKS 1994 *kuve*; EES 2012 *kube*; NES 2020 *kuve*.

kvesyrtti s. 'punakoiso (*Solanum dulcamara*)' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-13] [Huhtikuussa sinun pitää] nautia Bethonika, Coyräho, ia **Quesyrtti** iomasas

Sana on osittain lainattu ja osittain käännetty ruotsin sanasta *kvesört*. Perusosa (→) *yrtti* esiintyy Agricolalla myös itsenäisenä substantiivina. Määriteosa *kves* on etymologisesti sama sana kuin nykysuomen *koiso*. Eräitä *Solanaceae*-heimon kasveja merkitsevällä *koiso*-sanalla on vastineita muutamissa lähisukukielissä. Se voi viitata *Solanaceae*-heimon kasveihin tai sitten tauteihin tai vaivoihin, joihin on tyypillisesti käytetty rohtona kyseisiä kasveja. Itämerensuomen sanavartalo on germaaninen tai nuorempi skandinaavinen laina, jota ruotsissa edustaa *kvesa* 'näppylä; reumatismi, kova sormisärky'. Sanan kantagermaaniseksi muodoksi on rekonstruoitu **kwaisōn*-, ja tämä on alun perin tarkoittanut jotakin ajoksen tai paiseen tapaista sairautta.

► Saxén 1895–1898 149; SKES 1958 *koiso*; SSA 1992 *koiso*; VKS 1994 *kvesyrtti*; LÄGLOS 1996 *koiso*; Häkkinen & Lempiäinen 2011 77–79; NES 2020 *koiso*.

kyhkylänen s. 'kyyhky (*Columba*)' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-167-[LK-2:24]] heiden pideis andaman wffrin – – pari mettisi eli caxi **Kyhckylesen** poica

Johdos linnunnimestä *kyhky* tai *kyyhky*, joka ei esiinny Agricolalla itsenäisenä sanana. Sanavartalolla on vastineita eräissä lähisukukielissä, ja se on todennäköisesti kyyhkyn huhuilevaa ääntä jäljittelevä omaperäinen muodoste. Vartalosta on käytössä useita eri johdoksia, joiden välillä ei ole merkityseroa. Suomessa omaperäisiä kyyhkylajeja ovat sepel- ja metsäkyyhky, joita ei kansankielessä ole yleensä erotettu toisistaan. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko Agricolan sanan ensi tavun vokaali pitkä vai lyhyt. Länsimurteissa lyhytvokaalinen variantti on vallitseva.

► SKES 1958 *kyhkykynen*; SSA 1992 *kyhkykynen*; VKS 1994 *kyhkykyläisenpoika*; Häkkinen 2003 326–327 L221–L225; NES 2020 *kyhky*; SMS 2022 *kyhkykynen*.

kyikärme → kyykärme

kylittäin *adv.* 'kylästä kylään' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-361-R] Spernologos (Grekixi / se on Somexi / Lipilari / kieliue / Liucas / Lackari / Prackari / wiettelie ia sencaltaiset Sellit ia Cumanit iotca welellens **kylittein** itzens eletteuet.

Substantiivista (→) *kylä* johdettu adverbi. Sama johdos tunnetaan Porthanin tekemistä lisäyksistä Jusleniuksen sanakirjaan.

► VKS 1994 *kylittäin*¹.

kylki *s.* 'kylki, vartalon sivu' | (1544) 23 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-386] Terue cunnialinen Christusen **Kylki**, meiden edhesten hoouin keihelle lepitsepistetty
- [A-II-345-[AP-12:7]] HERRAN Engeli – – Lyckesi Petarin **kylkeen** ia Hereytti henen
- [A-II-502-[2KOR-4:00]] Tesse hen nijte wäri Opetaita ia Apostolit **kylken** lycke / iotca wlconaisesta caunit kijldeuet.
- [A-III-115-[JES-60:4]] sinun Tytteres **kylghien** wieresse ylescasuatetaan

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Epävarmoja vastineita on aiemmin esitetty myös etäsukukielistä, mutta näitä rinnastuksia pidetään nykyään eriyistä hyvin epävarmoina. Joka tapauksessa *kylki*-sanaa on perinteisesti pidetty vanhaan perintösanastoon kuuluvana. Uudemman selityksen mukaan se olisi kuitenkin hyvin vanha slaavilainen tai esislaavilainen laina, jonka kantaslaavilaiseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **kulkā* tai **kulka-* 'lonkka'. Slaavilaisten kielten sanat eivät tarkoita aivan samaa ruumiinosaa kuin suomen *kylki*, ja niiden keskinäisten erojen takia ei ole edes varmaa, mikä on alkuperäinen merkitys. Näin ollen tämäkin selitys jää epävarmaksi. Agricolalla vertauskuvallinen sanonta *kylkien vieressä* merkitsee 'hyvin lähellä'. *Kylkeen lykkääminen* tarkoittaa yhteydestä riippuen joko konkreettista tönäisemistä tai vertauskuvallista kimppuun käymistä.

► SKES 1958 *kylki*; SSA 1992 *kylki*; VKS 1994 *kylki*; EES 2012 *kylg*; Junttila 2015 212; Koivulehto 2016 SUST 274 397–401; NES 2020 *kylki*; Salminen 2023 FS Saarikivi 377–380.

kylkiluu *s.* 'kylkiluu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-709] [Vaimon] loijt miehen **kylkiluusta**

Substantiiveista (→) *kylki* ja (→) *luu* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät kahdesti myös sanaliitoksi kirjoitettuina, jolloin sanaliitto on rakenteensa perusteella tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kylkiluu*; Toropainen 2017 51.

kylläys s. 'runsaus, ylenpalttisuus, yltäkylläisyys' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-687] sinun laupiudhes / meiden rumisten rauinoksi / moninaijsen ja rickaan hedhelmeijdhen **kyllydhen** nyt andoijs
- [A-II-229-[LK-21:4]] nämät caiki panit heiden **kyllydhestens** siselle Jumalan wffrixi, Waan teme pani kieuhdhestens
- [A-III-506-[JES-53:11]] Senteden ette Henen Sielunsa ombi töte tehnyt. Sapi hen Lustinsa nähde / ia **Kyllyytte** oleman.

Johdos substantiivista (→) *kyllä*¹ tai adverbista (→) *kyllä*². Agricolalla *kylläys* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→ *yltäkylläys*). Synonyymina esiintyy (→) *kylläys*.

► VKS 1994 *kylläys*.

kyllä¹ s. 'runsaus, riittävyys, rikkaus' | (1549) 6 esiintymää

- [A-III-117-[JOEL-2:19]] Mine leheten teille Jyue / winä ia Öliu runsasti / ette teille nijste **kylle** pite oleman.
- [A-III-738-[SAK-7:6]] coska wiele Jerusalem asutettin / ia oli **kylle** / ynne henen Caupungeins ymberille

Sanavartalolla on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä saamessa. Suomessa *kyllä* esiintyy yleensä kompleksisten sanojen osana tai adverbiksi kiteytyneinä muotoina. Sanavartalon alkuperä on toistaiseksi selvittämättä. Sille esitetty balttilaisetyymologia ei ole saanut kannatusta. Myös yhteyksiä useisiin germaaniin sanoihin on pohdittu, Sanan vanha ja ilmeisen väljä perusmerkitys lienee 'riittävä määrä' tms. Vastausadverbiksi *kyllä*-sanan arvellaan muuttuneen mahdollisesti germaanisten kielten mallin mukaan. Agricolalla *kyllä*-sanan substantiivisia esiintymiä on vaikea erottaa adverbista. Substantiivi esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→ *yltäkyllä*).

► SKES 1958 *kyllä*; Hakulinen 1979 592–593; SSA 1992 *kyllä*; VKS 1994 *kyllä*; EES 2012 *küll*; Junttila 2015 120; NES 2020 *kyllä*; Saarikivi 2020 SUST 275 272–275.

kyllä², **kyl** *adv.* 'kyllä, todella, varmasti, toki, -han, -hän; tarpeeksi, riittävästi, riittävän, kyllin; runsaasti, yltäkyllin, ylen määrin; varsin, sangen, erittäin; tosin, vaikkakin' (1544) 250 esiintymää, myös UpsK, Westh (myös *kyllän*)

- [A-II-138-[MK-10:19]] **Kylles** keskyt tiedhet
- [A-III-266-[PS-39:11]] Mine myckenyn / ia en aua minun Suutani **kyllepe** sine sen teet.
- [A-III-629-[HOS-13:6]] he raitut ouat, ia **kyllä** saanuet
- [A-II-58-[MT-13:12]] Sille että iolla ombi / henelle pite annettaman / ia henellä pite **kyl** oleman.
- [A-III-561-[JER-44:17]] Silloin meille Leipe oli **kylle**, ia me autuat olima
- [A-III-653-[AM-6:13]] Eikö me **kylle** woipat ia wäkeuet ole?
- [A-III-40] se ombi **kylle** loonolinen, ette me muredhima, coska meiden ysteuet teste mailmasta poiseriäuet
- [A-III-523-[JES-64:5]] **kylle** sine wihastuit – – Mutta quitegin meite autettijn

Taipumattomaksi adverbiksi kiteytynyt substantiivi (→) *kyllä*, joka voi olla merkitykseltään vahvistava, tehostava, myötäilevä tai myönnyttelevä. Adverbiin voi liittyä liitepartikkeli *-pä* tai *-s*.

► VKS 1994 *kyllä*.

kyllänä s. 'kyllänä, kultaraha' | (1548) 1 esiintymä reunahuomautuksessa

- [A-II-366-R] Wisi kymende tuhatta) Se tekepi ylitze polen cudhet tuhatta **kyllenete**

Laina myöhäismuinaisruotsin sanasta *gyllene*, joka puolestaan on lainaa keski-
alasaksan sanasta *gullen* tai *gulden*. Tällä on tarkoitettu erilaisia kultarahoja.

► Streng 1915 86; SAOB 1929 *gyllen*; SKES 1958 *kyllänä*; SSA 1992 *kyllänä*; VKS 1994 *gyllänä*.

kylläys s. 'runsaus, ylenpalttisuus, yltäkylläisyys' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-537] [Sinussa Herra] caiki hywuydhet ynne teudheliset on – –
ja sentedhen on wehembi **kylleys**, mites ikenens paitzi itzes minulle annat

Johdos substantiivista(→) *kyllä*¹ tai adverbista (→) *kyllä*². Agricolalla synonyymina esiintyy myös (→) *kylläys*.

► VKS 1994 *kylläys*.

kylmemäst *adv.* 'vastahakoisesti, penseästi' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-748] [Me] sen pällen, quin olis sinun otolinen, **kylmemest** meiden mielemme panemma

Adjektiivin (→) *kylmä* komparatiivimuodon loppuheittainen elatiivi, jota on käytetty adverbina. Samassa merkityksessä esiintyy myös positiivimuotoon perustuva adverbijohdos (→) *kylmästi*.

► VKS 1994 *kylmästi*; Jussila 1998 *kylmästi*.

kylmetä v. 'kylmetä, jäähtyä' (kuv.) | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-722] lise sinun armoijas – – ettej rackaus **kylmenisi**

Johdos adjektiivista (→) *kylmä*.

► VKS 1994 *kylmetä*.

kylmille *adv.* 'kylmilleen, autioksi, asumattomaksi' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-210-[LK-13:35]] Catzocat teiden Honen ieteten teille **kylmille**
- [A-II-55-[MT-12:25]] Jocainen waldakunda erinyt itze wastaans / se **kylmille** tule.
- [A-III-127-[3MS-26:33]] Wan teijet mine Haiotan Pacanain secan /
ia wloswedhen Miekan teiden ielkin / ette teiden pite **kylmille** iämen

Adjektiivin (→) *kylmä* monikollinen allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ortografisista syistä muoto voidaan erottaa vastaavasta adessiivisijaisesta adverbista (→) *kylmillä* vain lauseyhteyden perusteella.

► VKS 1994 *kylmä*; Jussila 1998 *kylmillä*.

kylmillä *adv.* 'kylmillään, autiona, asumattomana' | (1544) 7 esiintymää

- [A-I-146-[BAR-2:23]] ioca maakunda pite **kylmillä** oleman
- [A-II-355-[AP-8:26]] Ylesnouse ia mene Lounasen pein / site tietie mödhen ioca alasmene Jerusalemist Gazam polen ioca **kylmille** on
- [A-III-524-[JES-64:10]] Jerusalem macapi **kylmille**

Adjektiivin (→) *kylmä* monikollinen adessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Ortografisista syistä muoto voidaan erottaa vastaavasta allatiivisijaisesta adverbista (→) *kylmille* vain lauseyhteyden perusteella.

► VKS 1994 *kylmä*; Jussila 1998 *kylmillä*.

kylmä *a.* tai *s.* 'kylmä, viileä, kolea, hyytävä, jäinen; tunteeton, kova, tyly, kylmäkiskoinen, välinpitämätön' | (1544) 11 esiintymää, myös Westh

- [A-I-410] Taitta se / quin cowa on / haudho se / quin **kylme** on
- [A-II-50-[MT-10:42]] picarin **kylme** wettä
- [A-I-468] ne exyueiset sine cohennat caikeen totutehen / ne **kylmet** sine rackaudhen tulella lemmitet
- [A-II-676-[ILM-3:16]] [Sinä] pensie olet, ia etke **kylme** etke lemmin
- [A-III-717] Lemmin / **Kylme** / Merke / Quiua / ia quin ne toinen toistans riua.

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä etäsukukielissä permiläiskieliin asti. Se esiintyy sukukielissä sekä adjektiivina että substantiivina 'kylmyys, pakkanen'. Perinteisesti *kylmä* on laskettu ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Toisaalta on esitetty myös se mahdollisuus, että se olisi hyvin vanha balttilainen tai esibalttilainen laina. Tällöin se olisi samaa juurta kuin liettuan *geluma* ja *gelmenis* 'ankara kylmyys, pakkanen'. Sanavartalon alkuperä on kiistanalainen.

► SKES 1958 *kylmä*; Koivulehto 1983b SUSA 78 125–127; SSA 1992 *kylmä*; VKS 1994 *kylmä*; EES 2012 *külm*; Junttila 2015 102; NES 2020 *kylmä*.

kylmästi *adv.* 'vastahakoisesti, penseästi' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-5] elkem sis nin hidaast ia **kylmesti**, sencaltaista sanomatoinda Lahia, pitekö

Adjektiivista (→) *kylmä* johdettu adverbi. Samassa merkityksessä esiintyy myös komparatiivivartalosta muodostettu (→) *kylmemästä*.

► VKS 1994 *kylmästi*.

kylmätauti s. 'vilutauti, kylmettymistauti' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-9] Ole lembemes, ia ele szöö. iosta **kylmetauti** sinun löö

Adjektiivista (→) *kylmä* ja substantiivista (→) *tauti* muodostettu yhdyssana, josta ei vanhassa kirjakielessä tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kylmätauti*.

kylpeä, kylpee v. 'kylpeä (kylvyssä t. saunassa), peseytyä' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-11] Machta mös **kylpe** / mutta ey palauass.
- [A-I-25] **Kylue** / coppa / ia szonda löö.
- [A-I-27] Telle kwlla wsein sopi **kylpe**

Verbillä on vastineita kautta itämerensuomen. Sanavartalon etäisempi alkuperä on tuntematon. Agricollalla *kylpeä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *sisäl-kylpeä*.

► SKES 1958 *kylpeä*; SSA 1992 *kylpeä*; VKS 1994 *kylpeä*; NES 2020 *kylpeä*.

kylväjä s. 'kylväjä, kylvömies' (myös kuv.) | (1548) 6 esiintymää, myös Westh

- [A-II-187-[LK-8:5]] Ulosmeni **kylueijä** henen Siemeniens kyluemen
- [A-II-120-[MK-4:14]] Se **Kylueije** sanan kyluepi.

Johdos verbistä (→) *kylvää*.

► VKS 1994 *kylväjä*.

kylväminen s. 'kylväminen, kylvö' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-125-[3MS-26:5]] winahakemisen aighan / pite wlottuman haman **kyluemisen** aican asti.

Johdos verbistä (→) *kylvää*.

► VKS 1994 *kylväminen*.

kylvää v. 'kylvää, sirotella siemeniä maahan kasvamista varten' (myös kuv.) (1544) 73 esiintymää, myös Westh

- [A-I-13] Nijn **kylue** sis / ia teghe touckå.
- [A-II-58-[MT-13:19]] Coska iocu cwle waldakunnan sanan / ia ei ymmerdhä / nin tulepi se paha ia poistemma sen quin henen sydhemens **kyluetin**.
- [A-III-682-[MIK-6:15]] Sinun pite **kyluämen** / ia ei ylesleickaman.

Verbillä on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Sanavartalo on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **kleubān*- edustaa mm. ruotsin *klyva* 'halkaista, pilkkoa'. Selityksessä on kuitenkin äänneasuun ja

merkitykseen liittyviä ongelmia, joiden takia se ei ole saavuttanut yleistä hyväksyntää. Suomen kirjakielessä *kylvää* samoin kuin sen johdos *kylvö* ovat esiintyneet Agricolasta alkaen.

► SKES 1958 *kylvää*; Hofstra 1985 147; SSA 1992 *kylvää*; VKS 1994 *kylvää*; LÄGLOS 1996 *kylvää*; NES 2020 *kylvää*.

kylvö s. 'kylvö, kylväminen; kylvös, viljelmä' | (1551) 2 esiintymää

- [A-III-715] Helten, Sateen, **Kyluön** ia mw dh – – Herra cungin sätenyt on
- [A-III-325-[PS-78:46]] [Jumala] annoi heiden Elonsa Roostille, ia heiden **Kyluöns** Toukille

Johdos verbistä (→) *kylvää*. Agricolalla *kylvö* esiintyy myös perusosana yhdysanoissa (→) *alku-* ja *keväkylvö*.

► VKS 1994 *kylvö*.

kylvökuu s. 'elokuu' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-20] Mätekwlā eli **kyluökwla** on xxxi päiue

Substantiiveista (→) *kylvö* ja (→) *kuu* 'kuukausi' muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kylvökuu*.

kylvö spanni s. 'panni, viljamitta' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-464-[JES-5:10]] colmekymmende **kyluo Spannia** tekeuet ainostans ydhen wacan

Substantiiveista (→) *kylvö* ja *spanni* muodostettu sanaliitto, joka rakenteensa perustella on luokiteltava luontaiseksi yhdyssanaksi. Se on osittain käännetty, osittain lainattu ruotsin sanasta *sädesspann*. Ruotsin *spann* on lainaa keskialasaksan sanasta *spann* 'puuämpäri; tilavuusmitta'. Tukholman panni oli Agricolan aikana 47 litraa. Sisämaahan tai reuna-alueille siirryttäessä pannin koko kasvoi, koska mitatusta viljasta osa piti varata kuljetuskustannuksien kattamiseen.

► Streng 1915 212; SKES 1962 *panni*; VKS 1994 *kylvöspanni*; SSA 1996 *panni*; SAOB 1982 *spann*⁴; Grönros ym. 2004 110; Toropainen 2017 51.

kylä s. 'kylä, maaseudun asutusyhdyskunta, ryhmä (maalais)taloja; kyläläiset, kylän asukkaat' | (1544) 37 esiintymää

- [A-I-692] Catzo armolisesta – – mös caikehin mwijhin pein / iotca hallitzeman ia regeraman pite Makunnat / waldakunnan / Caupungit / ia **Kylet**.
- [A-II-209-[LK-13:22]] [Jeesus] waeli Caupungeite ia **Kylie** mödhen ia opetti
- [A-III-700-[HAB-4:14]] [Johtajat] henen **Kyläins** cansa – – ninquin yxi Twlispä tuleuat, minua haiottaman

Sanalla on tarkkoja vastineita kautta itämerensuomen. Saamesta vastineeksi on esitetty kyläilemistä merkitsevä verbi *gal'let*. Aiemmin vastineena on pidetty myös mansin sanaa *kwol* 'talo', mutta vastineiden etäisyyden takia tämä rinnastus on arveluttava. Merkityksen kannalta se olisi hyväksyttävissä, sillä myös suomen murteissa *kylä* voi merkitä yksittäistä asumusta tai taloa. Myös muiden kielikuntien kielissä esiintyy samantapaisia asumuksen tai asumusryhmän nimityksiä, joiden keskinäisiä yhteyksiä on selitetty mm. alkusukulaishypoteesin avulla. Agricolalla *kylä* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *lähikylä* ja *mäkikylä*.

► SKES 1958 *kylä*; UEW 1988 155; SSA 1992 *kylä*; VKS 1994 *kylä*; EES 2012 *küla*; NES 2020 *kylä*.

kylänlapsi s. 'kaupunginpalvelija, alempiarvoinen kaupungin virkamies' (1548) 2 esiintymää

- [A-II-359-[AP-16:38]] **Kylenlapset** ilmoitit nämät sanat Esiwallalle

Substantiiveista (→) *kylä* ja (→) *lapsi* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kylänlapsi*.

kylänvaimo s. 'naispuolinen kyläläinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-213-[LK-15:9]] cokoncutzu hen Ysteuens ia **Kylenswaimot**

Substantiiveista (→) *kylä* ja (→) *vaimo* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kylänvaimo*.

kymbaali → **cimbeli**

kymen- → **kymmen-**

kymenes osa s. 'kymmenesosa' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-692-[ILM-11:13]] **kymenes osa** Caupungist mahan langesi

Järjestysluvusta *kymenes* (→ *kymmenes*) ja substantiivista (→) *osa* muodostettu sanaliitto, joka Agricolalla ei ole kiteytynyt yhdyssanaksi. Yhden käsitteen nimityksenä se on mahdollista tulkita yhdyssanaksi.

► VKS 1994 *kymmenesosa*; Jussila 1998 *kymmenesosa*.

kymi s. '(suuri) joki, virta' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-685-[ILM-8:10]] yxi swri Techti Taiuasta langesi / paistaua ninquin Tulensoitto / ia langesi päle colmanen osan **Kymeiste** ia Wesilechteiste.
- [A-II-703-[ILM-16:12]] sen swren **Kymin** Euphratin päle
- [A-III-308-[PS-69:17]] Ettei ne Wedhen **Kymit** minua vpotaishi / ia ne syueydhet ei minua yleslainoishi

Sanalla ei ole varmoja vastineita sukukielissä, ja suomen murteissakin se tunnetaan vain pienellä alueella Kymenlaaksossa ja Kaakkois-Hämeessä. *Kymi* on ilmeisesti ollut alun perin nimenomaan Kymijoen nimitys. Sanalle on esitetty hyvin vanha-kantainen indoeurooppalainen lainaetymologia, jonka mukaan *kymi* tarkoittaa alkuaan helppokulkuista. Mahdolliseksi kantagermaaniseksi lainalähteeksi on rekonstruoitu **kwēm ĵa-z*, mutta vieläkin vanhempaa indoeurooppalaista tai balttilaista lainaetymologiaa on ehdotettu. Euroopan ja Aasian kielissä esiintyy laajalti samantapaisia joen nimityksiä, mutta näiden keskinäinen suhde on epäselvä. Huomattavan suurten jokien ja järvien nimitykset edustavat yleensäkin kaikkein vanhimpia ja vaikeaselkoisimpia nimistökerrostumia.

► SKES 1958 *kymi*; UEW 1988 229–230; SSA 1992 *kymi*; VKS 1994 *kymi*; LÄGLOS 1996 *kymi*; NES 2020 *kymi*.

kymisevä *a.* 'helisevä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-435-[PS-150:5]] Kijtteket hende **kymiseuille** Culkuisilla

Verbillä ei ole vastineita sukukielissä eikä sitä tunneta myöskään suomen murteissa. Se on ilmeisesti syntynyt muiden samantapaisten, selvästi tunnistettavien verbien partisiippien varianttina (→ *kumista*, *kimisevä*). Ortografisista syistä on mahdollista, että Agricolan *kymiseuille* on tarkoitettu luettavaksi *kimisevillä*.

► VKS 1994 *kimistä*.

kymmen *s.* 'kymmenluku' | (1544) frekvenssin osalta ks. **kymmenen**

- [A-I-182-[1MKK-7:41]] sine yhden Engelin lehdetit / ioca tappoi sata tuhatta / ia wisi ydhexet **kymmende** tuhatta mieste
- [A-II-691-[ILM-10:2^]] sen pyhen Caupungin he tallauat, caxiwidhette**kymmende** Cwcautta

Perusluvun (→) *kymmenen* kantana esiintyvä perusvartalo, joka yhdistetyissä lukusanoissa viittaa kymmenlukuun. Agricolan *sata tuhatta / ia wisi ydhexet kymmende tuhatta* tarkoittaa '185 000' ja *caxiwidhettekymmende* '42'. Erikseen kirjoitettujen partitiivimuotojen *kymmentä* frekvenssit on sisällytetty johtimellisen hakusanan (→) *kymmenen* frekvenssiin.

► Hahmo 1994a 56–58; Toropainen 2017 63–65.

kym|menen, -enen *num.* '10, kymmenen' | (1543) 67 esiintymää, myös Westh

- [A-O-5] Ne **Kymenen** Käskyt
- [A-III-734-[SAK-5:2]] Mine näen ydhen Lendeuen Kirian / ioca on caxikymmende Kynere pitke / ia **Kymmende** kynere leuiä.
- [A-O-23] X Decem **Kymenen** 10

Sanalla on vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä mordvassa. Sen etäisempi alkuperä on toistaiseksi selvittämättä. Sanaa on useissa yhteyksissä arveltu *kämnen-*

sanan variantiksi, jolloin yhdistävänä merkityselementtinä voisi olla viittaus sormien yhteismäärään. Tämä selitys on kuitenkin sekä äänneseikkojen että semantiikan nojalla torjuttu. Myöskään sanalle esitetty balttilaisetymologia ei ole saanut kannatusta. Joka tapauksessa näyttää siltä, ettei *kymmenen* ole suomalais-ugrialaisten kielten alkuperäinen kymmentä merkitsevä lukusana, vaan tällainen on ollut *luka-*tyyppinen sana, jonka edustajia ovat esim. pohjoissaamen *logi*, marin *lu* ja mansin *low*. Tämä lukusana kuuluu etymologisesti yhteen suomen (→) *lukea*-verbin ja sen (→) *luku*-johdoksen kanssa. Agricolalla *kymmenen* eri variantteineen esiintyy monien yhdistettyjen ja analyttisesti muodostettujen lukusanojen rakenneosana.

► SKES 1958 *kymmenen*; Häkkinen 1983 186–191; UEW 1988 679; SSA 1992 *kymmenen*; Hahmo 1994a 56–58; VKS 1994 *kymmenen*; EES 2012 *kümme*; Junttila 2015 120; Toropainen 2017 63–65; NES 2020 *kymmenen*.

kymmenenkieli s. 'kymmenkielinen näppäilysoitin' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-347-[PS-92:4]] Hyue ombi Herra kijtte – – **Kymmenenkielten** ia Psaltarin päle

Lukusanasta (→) *kymmenen* ja substantiivista (→) *kieli* muodostettu yhdyssana. Samantapaisiin kielisoittimiin Agricolalla viittaavat myös (→) *kahdeksankieli* ja (→) *kymmenkielinen*.

► VKS 1994 *kymmenenkieli*; Häkkinen Vir. 2010a 334–336.

kymmenen|tuhatta, kymenen- num. '10 000, kymmenentuhatta' | (1544) 11 esiintymää

- [A-I-113-[5MS-32:30]] Quinga yxi teiste, takaijais Tuhatta, ia caxi carghotaisit **kymmenen Tuhatta**?
- [A-II-74-[MT-18:24]] Ja quin hen rupeis laskeman / tuli yxi henen eteens / ioca oli henen welca **kymenen tuhatta** leiuisket.

Lukusanoista (→) *kymmenen* ja (→) *tuhat* muodostettu analyttinen määrän ilmaus, joka Agricolla ei ole kiteytynyt yhdyssanaksi. Yhden käsitteen nimityksenä se voidaan tulkita yhdyssanaksi. Osa tapauksista esiintyy laajempien analyttisten määrän ilmausten rakenneosina.

► VKS 1994 *kymmenentuhatta*; Jussila 1998 *kymmenentuhatta*; Toropainen 2017 63–65.

kym|menes, -enes num. '10., kymmenes' | (1543) 5 esiintymää

- [A-II-247-[JH-1:39]] Nin oli lähes io **kymmenes** hetki
- [A-O-8-[2MS-20:17]] **Kymenes**. Sinun leHEMEISES Emende / Paluelia / Pica / caria / iucta / ia mite sinun leHEMEISELLES onopi / ele himoitze.

Johdos peruslukusanasta (→) *kymmen(en)*. Agricolalla *kym(m)enes* esiintyy myös analyttisten lukusanarakenteiden perusosana.

► VKS 1994 *kymmenes*.

kymmen|kielinen, kymmenen- *a.* 'kymmenkielinen (näppäilysoitin)' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-199-[PS-33:2]] Kijtteket Herra Candeleijlla, ia weijtsakat henelle **kymmenkielisille** Psaltarilla.
- [A-I-213-[PS-144:9]] Mine leikitzen sinulle **kymmenkieliselle** Psaltarilla.
- [A-III-427-[PS-144:9]] Mine leikitzen sinulle **kymmenenkieliselle** Psaltarilla.
- [A-III-254-[PS-33:2]] Kijtteket HERRA Candeleilla / ia kijtostweisatka henelle **kymmenen kieliselle** Psaltarilla.

Perusluvun (→) *kymmen(en)* ja substantiivin (→) *kieli* muodostamasta sanaliitosta johdettu yhdyssadjektiivi. Samat osat on myös kerran kirjoitettu sanaliitoksi, joka on tulkittava luontaiseksi yhdyssanaksi. Samantapaisiin soittimiin viitataan myös yhdyssanoilla (→) *kahdeksankieli, kymmenenkieli*.

► VKS 1994 *kymmenenkielinen, kymmenkielinen*; Häkkinen Vir. 2010a 334–336; Toropainen 2017 51.

kymmenesosa → **kymenes osa**

kymäräs *adv.* 'kumarassa, koukussa, köyryssä' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-282-[PS-38:7]] Mine kieun **kymeres** ja Kumaras

Adjektiivin *kymärä* loppuheittoinen inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sekä adjektiivi että adverbi tunnetaan myös suomen murteissa. Ne ovat ilmeisesti juuriltaan vanhemman *kumara*-adjektiivin ja siihen perustuvan (→) *kumaras*-adverbin etuvokaalisia variantteja.

► VKS 1994 *kymärässä*; Jussila 1998 *kymärässä*; SMS 2022 *kymärä*.

kynnys *s.* 'kynnys, oviaukon koholla oleva alareuna' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-704-[SEF-1:9]] iotca ylitze **Kynnyxen** hyppeuet

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä mordvaan asti. Se kuuluu vanhaan perintösanastoon ja on mahdollisesti johdos vielä vanhemmasta (→) *kynsi*-sanasta.

► SKES 1958 *kynnys*; UEW 1988 664; SSA 1992 *kynnys*; VKS 1994 *kynnys*; EES 2012 *künnis*; NES 2020 *kynnys*.

kynsi *s.* 'kynsi, sormen t. varpaan pään sarveismuodostuma' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-36] **Kynsi** leicata
- [A-III-598-[DAN-7:19]] Nelieneſt Pedhoſta – – Jolla raudhaiset hambaat oli ia waskiset **Kynnet**

Sanalla on etymologisia vastineita lähisukukielistä samojediin asti. Se kuuluu kanta-uralilaiseen perintösanastoon.

► SKES 1958 *kynsi*; UEW 1988 157; SSA 1992 *kynsi*; VKS 1994 *kynsi*; EES 2012 *küüs*; NES 2020 *kynsi*.

kynsilaukka s. 'valkosipuli' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-27] **kyssilaukka**, Agrimonia ia Sipuli kelpauat nauttija

Substantiiveista (→) *kyysi* ja *laukka* 'sipuli' muodostettu yhdyssana. *Laukka* ei esiinny Agricolalla itsenäisenä sanana, mutta se tunnetaan muusta 1500-luvun kirjakielestä. Sanalla on vastineita useimmissa lähisukukielissä. Se on vanha germaaninen laina, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **lauka-z* edustavat nykysaksan *Lauch* ja nykyruotsin *lök*.

► SKES 1958 *laukka*²; VKS 1994 *kynsilaukka*; SSA 1995 *laukka*²; LÄGLOS 1996 *laukka*¹; Häkkinen & Lempiäinen 2011 80.

kyntelmesso s. 'kynttilänpäivä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-8] **Kyndelmesso**

Substantiiveista (→) *kynttelä* ja (→) *messu*, *messu* muodostettu yhdyssana, jonka mallina on ilmeisesti ollut ruotsin *kyndelsmässu*. Agricolalla sana on mainittu Rukouskirjan kalenterissa helmikuun 2. päivän kohdalla. Silloin on perinteisesti vietetty *kynttilänpäivää*, jolloin on vihitty kaikki kirkkovuoden kuluessa tarvittavat kynttilät.

► SAOB 1938 *kyndelsmässu*; VKS 1994 *kynttelimessu*.

kyntteli → **kynttelä**

kynttelä, -ilä, kyntteli s. 'kynttilä, steariinista, talista tms. tehty valaisuväline' (1548) 21 esiintymää, myös Westh

- [A-III-11] Sitelehin pangaan Pappi sytytetyn **Kyntelin** Lapsen Käteen / nein sanodhen.
- [A-III-11] Ota sinun palauainen **Kynteles** sinun Kätees
- [A-II-393-[AP-28:00]] Ja ouat ne Meren Köpelit / iotca toisinans Laiuain Kieulas öelle näkyuet / ninquin caxi syngiesti palauata **Kyntilete**

Sana on lainaa skandinaaviselta taholta, mahdollisesti muinaisruotsin sanasta *kyndil*. Se on alkuaan merkinnyt sekä soitua että kynttilää. Sama sana on lainattu myös useimpiin lähisukukielisiin.

► Thomsen 1869 126; Streng 1915 86–87; SKES 1958 *kynttilä*; SSA 1992 *kynttilä*; VKS 1994 *kyntteli*, *kynttilä*; NES 2020 *kynttilä*.

kynttiljalka, kynttel-, kynttelä- s. 'kynttilänjalka' | (1548) 12 esiintymää

- [A-III-733-[SAK-4:2]] seisoi yxi **Kyntilialka** coconans Cullasta
- [A-II-31-[MT-5:15]] Eike mös he ylessytyte kyntelete / ia pane wacan ala / mutta **kynttelialghan** päle
- [A-II-202-[LK-11:33]] eike mös wacan ala / mutta Kyntteleialgan päle

Substantiiveista (→) *kyntteli* ym. ja (→) *jalka* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *kynttilänjalka*.

kynttilänjalka s. 'kynttilänjalka' (kuv.) | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-733-[SAK-4:0]] Se Cullainen **Kyntilenialka** / ombi Jumalan Sana Canssan seas Prophetain cautta sarnattu

Substantiivin *kynttilä* genetiivimuodosta (→ *kyntteli* ym.) ja substantiivista (→ *jalka* muodostettu yhdyssana. Samaa merkitsevä nominatiivialkuinen sana esiintyy Agricolalla useissa eri asuissa (→ *kynttiljalka*).

► VKS 1994 *kynttilänjalka*.

kynttilä → **kynttelä**

kynttilämessu → **kyntelmesso**

kyntäjä s. 'kyntäjä' (kuv.) | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-411-[PS-129:3]] Ne **Kyndeiet** ouat minun Selkeni päle kyndenyet

Johdos verbistä (→ *kyntää*).

► VKS 1994 *kyntäjä*.

kyntää v. 'kyntää, kääntää maata auran tms. avulla' (myös kuv.) | (1548) 11 esiintymää

- [A-II-475-[1KOR-9:10]] se ioca **kyndä** / henen pite **kyndemen** Toiuouxisa
- [A-III-653-[AM-6:12]] Cuca taita – – Härkein cansa Callion päle **kyndä**?
- [A-III-624-[HOS-10:12]] SEnteden kylueke Wanhurskautta / ia nijtteket Rackautta / ia **kyndeket** toisin.

Verbillä on vastineita sekä lähisukukielissä että marissa. Sitä ovat useat tutkijat arvelleet johdokseksi sanasta (→ *kynsi*). Joka tapauksessa *kyntää* on perinteisesti laskettu vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Sen alkuperäiseksi merkitykseksi on päätelty 'kaivaa'.

► SKES 1958 *kyntää*; UEW 1988 663–664; SSA 1992 *kyntää*; VKS 1994 *kyntää*; EES 2012 *kündma*; NES 2020 *kyntää*.

kyntö s. 'kynnös, kynnetty maa' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-300-[PS-65:11]] Sine iotat henen Wacons, ia merghietet henen **Kyndöns**

Johdos verbistä (→ *kyntää*).

► VKS 1994 *kyntö*.

kynä s. 'sulka; (sulka)kynä, kirjoitusväline' | (1548) 3 esiintymää

- [A-III-346-[PS-91:4]] Henen pite **Kynillens** sinua warioman, ia sinun Turuas pite oleman henen Sijpeins alla

- [A-II-630-[3JH-1:13]] em mine tahdho plekille ia **kynälle** kiroita sinulle

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Vastineita on aiemmin esitetty myös etäsukukielistä, mutta nämä ovat äärimmäisen epävarmoja. Muiden selitysten puutteessa *kynä*-sanaa pidetään joka tapauksessa vanhana perintösanana. Germaanista alkuperää on ehdotettu, mutta selitys ei merkitykseen ja äännevastineisiin liittyvien ongelmien takia ole saanut kannatusta. *Kynä* on alun perin merkinnyt sulan ruotoa tai pitkulaista, kourumaista astiaa. Kirjoitusvälineen nimitykseksi *kynä* on muuttunut siihen aikaan, kun kirjoitusneuvoina käytettiin hanhen tms. sulkia.

► SKES 1958 *kynä*; UEW 1988 664–665; SSA 1992 *kynä*; VKS 1994 *kynä*; LÄGLOS 1996; EES 2012 *küna*; NES 2020 *kynä*.

kynällinen *a.* 'sulallinen, siivekäs' | (1549) 1 esiintymä

- [A-III-132-[1MS-1:21]] Jumala loij – – caikinaiset **kynälliset** Linnut

Substantiivista (→) *kynä* johdettu adjektiivi, josta vanhassa kirjasuomessa ei tunneta muita esiintymiä

► VKS 1994 *kynällinen*.

kypsi → **kypsä**

kypsynyt *a.* 'kypsynyt, kypsä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-683-[MIK-7:1]] kernasti pydheisin sen **kypsynen** Hedelmen

Verbin (→) *kypsyä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

kypsyä *v.* 'kypsyä, kehittyä kypsäksi, tulla korjuuvalmiiksi; kehittyä, vahvistua (sisäisesti, henkisesti)' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-309-[SIIR-51:20]] Minun Sydhemen ihastuij henen pällens / ninquin cosca winamariat **kypsyuet**
- [A-I-687] caswakan ja **kypssyken** meiden mielihime sinun Jumaludhes halu

Verbillle on esitetty vastineita sukukielistä permiläiskieliä myöten. Sanavartalon perimmäinen alkuperä on kiistanalainen. Se on vanhastaan laskettu omaperäiseen sanastoon kuuluvaksi, mutta sille on esitetty myös balttilainen tai vanhempi indoeurooppalainen lainaetymologia, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin liettuan *keptas* 'paistettu'.

► SKES 1958 *kypsä*; Koivulehto 1983b SUSA 78:7 16–19; UEW 1988 665–666; SSA 1992 *kypsä*; VKS 1994 *kypsyä*; EES 2012 *küps*; Junttila 2015 217, 218, 234; NES 2020 *kypsä*.

kyps[ä, -i *a.* 'kypsä, korjuuvalmis' | (1548) 3 esiintymää

- [A-II-700-[ILM-14:18]] henen Mariansa ouat **kypset**.

- [A-III-639-[JOEL-3:13]] Paiskacat wicattella, sille ette Elo ombi **kypsi**
- [A-III-692-[NAH-3:12]] Caiki sinun wahuat Caupungis / ouat ninquin Ficunapuut **kypsein** Ficunain cansa

Sanalla on vastineita kautta itämerensuomen. Samaan vartaloon perustuvalle (→) *kypsyä*-verbille on esitetty vastineita myös etäsukukielistä. Sanavartalo on vanhaan laskettu omaperäiseen sanastoon kuuluvaksi, mutta sille on esitetty myös balttilainen tai vanhempi indoeurooppalainen lainaetymologia, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin liettuan *keptas* 'paistettu'.

► SKES 1958 *kypsä*; Koivulehto 1983b SUSA 78:7 16–19; UEW 1988 665–666; SSA 1992 *kypsä*; VKS 1994 *kypsä*; EES 2012 *küps*; Junttila 2015 217, 218, 234; NES 2020 *kypsä*.

kyreneus s. 'kyreneläinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-328-[AP-6:9]] ylesnosit mwtomat sijte Sinagogasta, ioca cutzuttin se Libertinein, ia se **Kyreneusten**

Pohjois-Afrikassa sijainneen kreikkalaisen siirtokunnan pääkaupungin *Kyrenen* nimeen perustuva latinalaistyyppinen etnonymy.

► VKS 1994 *kyreneus*.

kyrkästyä v. 'vihastua, närkästyä' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-635-[HEB-3:10]] mine **kyrkestyin** temen Sucucunnan päle

Verbillä ei ole vastineita sukukielissä eikä sitä tunneta suomen murteissakaan. Samasta vartalosta johdettu adjektiivi *kyrkiä* 'julma, kova' esiintyy Maskun Hemmingin virressä. Sanavartalon alkuperä on epäselvä. Se on mahdollisesti kontaminaatio muodoltaan ja merkitykseltään samantapaisista deskriptiivisanoista, joita ovat mm. *jyreä*, *jyrkeä* ja *karkea*. Toinen mahdollisuus on, että se liittyy vihasena mulkoilemista merkitsevään verbiin *kyrätä*, joka tunnetaan etenkin Etelä-Pohjanmaalla ja Satakunnassa.

► SSA 1992 *jyreä*, *jyrkeä*; VKS 1994 *kyrkeä*, *kyrkästyä*; SMS 2022 *kyrätä*.

kysellä v. 'kysellä, tiedustella, esittää kysymyksiä; etsiä, koettaa löytää' (1544) 19 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-85-[MT-2:4]] [Herodes] **kyseli** heilde, cussa Christus syndymen piti
- [A-II-478-[IKOR-10:25]] Caiki mite Teurashoonesa mydhen / site sökette / ia elket **kyselkö**
- [A-I-201-[PS-34:5]] Cosca mine Herra **kyselin**, wastasi hen minua

Johdos verbistä (→) *kysyä*.

► VKS 1994 *kysellä*.

kysyminen s. 'kysymys; riita-asia, kiista' | (1548) 10 esiintymää

- [A-II-562-[1TSS-E]] hen heite wastapi ydhen heiden **Kysymisens** päle

- [A-II-354-[AP-15:2]] Pauali ia Barnabas – – pideis ylesmenemen Jerusalemin Apostolein ia Wanhimbain tyge, temen **Kysymisen** polesta

Johdos verbistä (→) *kysyä*.

► VKS 1994 *kysyminen*.

kysymys s. 'kysymys, käsiteltävä t. pohdittava t. ratkaistava asia' | (1548) 5 esiintymää

- [A-II-11] Nouse nyt tesse **Kysymys**.
- [A-II-570-[2TSS-E]] yxi **Kysymus** toisen synnytte

Johdos verbistä (→) *kysyä*.

► VKS 1994 *kysymys*.

kysymäinen s. 'kysymys, ongelma' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-570-[2TSS-E]] oli P. Pauali nijlle Tessalonicerille ydhen **Kysimeisen** auanut ia toimittanut Sijte Wimeiseste peiueste

Verbiin (→) *kysyä* perustuva johdos. Johdostyyppi tunnetaan lähinnä kansanrunoudesta ja murteista.

► Hakulinen 1979 209–210; VKS 1994 *kysymäinen*.

kysymätöin a. 'käsittämätön, josta ei voi saada selkoa kysymällä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-445-[ROM-11:33]] Quinga sangen tutkimattomat henen Domionsa ouat, ia **kysymettomat** henen Tiense

Verbin (→) *kysyä* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kysymätön*.

kysyä v. 'kysyä, koettaa kysymällä saada selkoa, tiedustella, perätä; ilmaista haluavansa saada tai nähdä jotakin t. joku, pyytää; etsiä; vaatia, edellyttää' (1544) 172 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-86-[MT-2:8]] Menget sinne / **kysykette** wisusti lapsesta
- [A-II-155-[MK-15:2]] Pilatus **kysyi** henelle, Oleco sine Judasten Kuningas?
- [A-II-118-[MK-3:32]] Catzo sinun Eites ia Welies vlcona sinua **kysyuet**.
- [A-III-228-R] Tyhmet) ouat ne irtat Inhimiset, iotca ei Jumalata **kysy**
- [A-II-206-[LK-12:48]] kelle palio on haltun annettu, silde mös palio **kysyten**

Verbillä on etymologinen vastine kaikissa lähisukukielissä, saamessa ja mordvassa. Se kuuluu vanhaan perintösanastoon.

► SKES 1958 *kysyä*; UEW 1988 680; SSA 1992 *kysyä*; VKS 1994 *kysyä*; EES 2012 *küsima*; NES 2020 *kysyä*.

kyyhkyläinen → **kyhkylänen**

kyy|kärme, kyi- s. 'myrkkykäärme; (kuv.) paha ihminen' | (1548) 11 esiintymää

- [A-II-27-[MT-3:00]] **Kykärme**) Nāme kärmeet cutzutan Latinaxi Vipere / ia he tuskalla nimelte tietän Somexi / Quitengi että ne ouat niijn viha täyne / ia pahinda laiija / Nimitetän he tessä **Kykärmexi** / eli Vaskikärmexi
- [A-II-88-[MT-23:33]] Te Kärmet, te **Kyikärmetten** sikijet, Quinga te weltet heluetin cadotuxen?
- [A-II-56-[MT-12:34]] Te **Kykärmen** sughut / quinga te woitte hyue puhua / coska te oletta itze pahat?

Substantiiveista *kyy* ja (⇒) *kärme* muodostettu yhdyssana. *Kyy*-sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti. Se kuuluu ikivanhaan perintö-sanastoon.

► SKES 1958 *kyy*; UEW 1988 154–155; SSA 1992 *kyy*; VKS 1994 *kyykäärme*; EES 2012 *küü*; NES 2020 *kyy*.

kyynel, -e s. 'kyynel, kyynelpisara; kyynelehtiminen, itku' | (1544) 36 esiintymää

- [A-I-257-[PS-6:7]] castan minun Senghyni, minun **kynelillen**
- [A-I-526] Kieuhe mine olen / ja hamast minun noorudhestani töen ala / ia hama **kynelihin** asti /
- [A-II-653-[HEB-12:17]] Sille eipe hen leunyt ycten sija paranoxeen / waicka hen site **kynelille** etzei.
- [A-III-409-[PS-116:8]] Jotca **kynelille** kylueuet / Pite ilolla ylesnijttemen.

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti. Se kuuluu kantauralilaiseen perintösanastoon, ja se näyttää rakenteeltaan oleva ikivanha johdos. Agricolalla *kyynel* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (⇒) *itkukyynel*.

► SKES 1958 *kyynel*; UEW 1988 159; SSA 1992 *kyynel*; VKS 1994 *kyynel*; NES 2020 *kyynel*.

kyynelinen a. 'kyynelehtivä, itkuinen, itkunsekainen' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-383] sine taijualinen Kuningas ristipuusa ripuit – – **kynelisille** silmille
- [A-I-589] **kynelisille** rucoxilla mine auxenhwdhan sinun Laupiainda armoos

Substantiivista (⇒) *kyynel* johdettu adjektiivi, josta ei vanhassa kirjasuomessa tunnetta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kyynelinen*.

kyynärä s. 'kyynärä, vanha pituusmitta' | (1548) 9 esiintymää

- [A-II-389-[AP-27:28]] Ja he vlosheitit Lodhirihman / ia leusit caxikymmende **kyneret** syuen
- [A-III-734-[SAK-5:2]] Mine näen ydhen Lendeuen Kirian, ioca on caxikymmende **Kynere** pitke, ia Kymmende **kynere** leuiä

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä ugrilaiskieliin asti. Sanan kaksitavuinen vartalo kuuluu ikivanhaan perintösanastoon, ja tämän jäljessä tulevat ainekset edustavat eri kielissä osittain eri johtimia. Alkuperäinen merkitys on 'kynnärpää' tai 'kynnärvarsi'. Ennen metrijärjestelmän vakiintumista *kyynärä* on ollut käytössä pituusmitan nimityksenä, jolloin se on tarkoittanut kynnärpään ja keskisormen pään väliä. Ruotsalaisessa mittajärjestelmässä *kyynärä* on ollut 59,38 senttiä.

► SKES 1958 *kyynärä*; UEW 1988 158–159; SSA 1992 *kyynärä*; VKS 1994 *kyynärä*; Grönros ym. 2004 100; EES 2012 *küünar*; NES 2020 *kyynärä*.

kyöpeli → kööpeli

kädel *adv.* 'käsille, luokse' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-70] Lähin Suntaki Barbaran edhel. se Aduentin tootha **kedhel**

Substantiivin (→) *käsi* loppuheittoinen allatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Nykysuomessa käytetään monikollista allatiivimuotoa samassa funktiossa.

► VKS 1994 *kädelle*.

käetä *v.* 'uhata, ennustaa (pahaa)' | (1551) 6 esiintymää

- [A-III-331-[PS-82:0]] hen hirmuisesta **kekepi**, ette ne pahat Tyrannit pite huckuman
- [A-III-646-[AM-3:0]] On yxi Manaus. Ettei me Jumalata / henen Prophetisans / ioca hen Hyuie lupa / eli paha **käke** / ylencatzoisi.

Verbillä on vastineita eräissä lähisukukielissä. Suomen murteissa se tunnetaan lähinnä Etelä-Pohjanmaalla, Savossa ja Karjalassa. Se on selitetty johdokseksi linnunimestä *käki* sillä perusteella, että käen kukunnan ja käyttäytymisen perusteella on perinteisesti ennustettu tulevia asioita. Substantiivi *käki* ei esiinny Agricolan kiellessä. Sanalla on vastineita lähisukukielissä ja saamessa, ja sitä on yleensä pidetty vanhana balttilaisena lainana, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä vastaavat liettuan *gegė* ja latvian *dzeguze*. Toisaalta on esitetty se mahdollisuus, että sana olisi omaperäinen, käen ääntelyä jäljittelevä sana. Myös etäsukukielissä on samantapaisia, äänteellisesti motivoituja käen nimityksiä.

► Thomsen 1890 172; Hakulinen Vir. 1944 250–258; SKES 1958 *käetä, käki*; SSA 1992 *käetä, käki*; Mäger 1994 135; VKS 1994 *käetä*; Häkkinen 2013a 67; Junttila 2015 103; NES 2020 *käki*; SMS 2022 *käetä*¹.

kähistä *v.* 'sähistä, rätistä' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-634-[JOEL-2:5]] Liecki corsis **kähisis**

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on käheää ääntelyä, sähisemistä tai räsähtelyä jäljittelevä onomatopoeettinen muodoste.

► SKES 1958 *kähistä*; SSA 1992 *kähistä*; VKS 1994 *kähistä*; EES 2012 *kähisema*.

käkeys s. 'uhkaus' | (1544) 4 esiintymää

- [A-I-823] poijswelte, ia asetta heite, iotca – – swrimalla wihalla sorttauat, couimilla **kekeyxille** pelietteuet
- [A-III-661] wahuista heiden Uskons / **käkeuxel** ia nuctella

Johdos verbistä (→) *käetä*. Suomen murteissa *käkeys* tunnetaan ainakin Säkki-järvellä ja Ristiinassa.

► VKS 1994 *käkeys*; SMS 2022 *käkeys*.

käkri → **kekri**

kämmen s. 'kämmen, käden sisäpuoli ranteesta sormenjuuriin; kämmen mittayksikkö' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-380] sinun caswos syliettin Ja **kemmenille** paiskeltijn
- [A-III-484-[JES-40:12]] Cuca mitanne Wedhet käsillens, ia **kemmenellens** taiuat käsite?

Sanalla on varmoja vastineita useimmissa lähisukukielissä. Epävarmoja vastineita on esitetty myös etäsukukielistä ugrilaiskieliin asti. Epävarmuudesta huolimatta sana lasketaan yleensä vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi.

► SKES 1958 *kämmen*; UEW 1988 137; SSA 1992 *kämmen*; Hahmo 1994a 39–41, 372; VKS 1994 *kämmen*; EES 2012 *kämmal*; NES 2020 *kämmen*.

kämmenen leveys s. 'kämmenenleveys (pituusmitta)' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-266-[PS-39:7]] minun peiueni ouat **kämmenen** leueys sinun tykenes

Substantiiveista (→) *kämmen* ja (→) *leveys* muodostettu sanaliitto, joka yhden käsitteen nimityksenä voidaan tulkita yhdyssanaksi. Käytännössä kämmenen leveys on neljän sormen leveys eli n. 7 cm.

► VKS 1994 *kämmenleveys*; Jussila 1998 *kämmenenleveys*; Grönros ym. 2004 100.

kämärretty a. 'kokoon kääritty' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-682-[ILM-6:14]] Taiuas kiemerysti ninquin **kämerettu** Kiria

Verbin *kämärtää* 'kääriä kokoon' partisippiimuoto, jota on käytetty adjektiivina. *Kämärretty kirja* tarkoittaa kirjakääröä. Verbi *kämärtää* ei esiinny Agricolalla persoonamuotoisena. Se on johdos adjektiivista *kämärä*, jolla on vastineita eräissä lähisukukielissä. Se tarkoittaa kokoon käpertynyttä, kovettunutta, kuivunutta, rutistunutta yms. *Kämärä* ja sen kantavartalo *kämä* on selitetty äänteellisesti motivoiduiksi ekspressiivisanoiksi.

► SKES 1958 *kämä*¹, *kämärä*; SSA 1992 *kämä*¹, *kämärä*; VKS 1994 *kämärtää*.

kämärystä v. 'kääriytyä kokoon' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-682-[ILM-6:14]] Taiuas **kiemerysti** ninquin kämerettu Kiria

Johdos adjektiivista *kämärä*, johon perustuvat myös verbi *kämärtää* ja sen partisiippi (→) *kämärretty*.

► VKS 1994 *kämärystä*.

käpälä s. 'käpälä, eläimen jalka' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-695-[ILM-13:2]] henen Jalghans [olivat] ninquin Carhun **Käpelet**

Sanalla on varmoja vastineita lähisukukielissä. Se vaikuttaa johdokselta, mutta on epäselvää, mistä vartalosta se olisi muodostettu. Tällaiseksi sopisi mahdollisesti *käppä* 'tassu, käsi', jota etäsukukielten puolella edustaa ersämordvan adverbiksi *kepe* 'paljasjaloin'. Joka tapauksessa *käpälä*-sanaa on perinteisesti pidetty vanhaan perintösanastoon kuuluvana.

► SKES 1958 *käpälä*; UEW 1988 159–160, 651–652; SSA 1992 *käpälä*; VKS 1994 *käpälä*; EES 2012 *käbar*; NES 2020 *käpälä*.

kärkkyvä a. 'kärkkyvä, vaaniva, ahnas' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-489] yxi kijlijuwa Jalopeura, yxi **kärkkywe** candija

Verbin (→) *kärkkyä* partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kärkkyä*.

kärkkyä v. 'kärkkyä, tavoitella' | (1552) 1 esiintymä

- [A-III-722] sielle hen salli heitte kylle coconhaparoita / ia itziens warten **kärkytte** ia aina haeta.

Johdos samasta vartalosta, josta on muodostettu adjektiivi (→) *kärkäs*. Agricolan *kärkytte* (*kärkyttää*) on passiivinen A-infinitiivi.

► VKS 1994 *kärkkyä*.

kärkäs a. 'kärkäs, innokas, hanakka, ahnas' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-579-[1TIM-3:3]] [Piispan ei pidä oleman] **kerckehen** ilkien woiton ielkin

Sanalla on vastine vain karjalassa. Se on ilmeisesti johdos substantiivista *kärki*, joka ei esiinny Agricolan teksteissä. Palokärjen merkityksessä *kärki* kuuluu vanhaan perintösanastoon, ja sen arvellaan alkuaan perustuvan linnun terävään ääntelyyn. *Kärkäs*-adjektiiville on ehdotettu myös saamelasta lainaetymologiaa, jonka mukaan se olisi samaa juurta kuin pohjoissaamen *gearggus* 'valmis t. halukas

(tekemään jotakin), mutta sanan kirjakielisen iän ja äänneasun kannalta tämä ei ole todennäköistä.

► Pukki Vir. 1933 189; SKES 1958 *kärki*¹; SSA 1992 *kärki*², *kärkäs*; Mäger 1994 146; VKS 1994 *kärkäs*; Jussila 1998 *kärkäs*; Aikio 2009 111–112; NES 2020 *kärkäs*.

kärkäskostaja s. 'kostonhimoinen henkilö' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-273-[PS-44:17]] minun pitene Pilcurit ia Laittaiat cwleman, ia ne Wiholiset ia **kercketkostaia**t näkemen

Adjektiivin (→) *kärkäs* ja substantiivin (→) *kostaja* muodostamasta sanaliitosta tiivistynyt yhdyssana, joka on käännösvastine Lutherin monikolliselle yhdyssanalle *Rachgirigen*. Samat osat esiintyvät kerran myös sanaliittona. Agricolalla synonyyminen yhdyssana on (→) *kostonahne*.

kärkästää v. 'vaania, himoita' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-266-[PS-17:12]] Ninquin yxi Jalopeura, ioca saalist **kärkestä**

Johdos adjektiivista (→) *kärkäs*. Verbistä ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *kärkästää*.

kärme s. 'käärme; (kuv.) katala olio (ihminen, synti, paholainen tms.)' (1544) 46 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-651-[AM-5:19]] quin iocu tulis iongun Honen sisel / ia kätens Seinen pein callistais / ia **Kärmehelde** pisteteisijn.
- [A-III-136-[1MS-3:13]] Se **Kerme** minun petti, ia mine söin
- [A-II-28-[MT-3:00]] Phariseuset cutzutan tessä / sencaltaisten **Kärmetten** sikiexi / Sille ette heidhen Isens tapoit Prophetat iotca nijnnen opettaiat olit.
- [A-III-422-[PS-140:4]] He hiiouat heiden Kielens ninquin **Kerme** / Kykermen myrcki on heiden Kielens alla
- [A-I-730] sen paha elkisen **kermen** ionija

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on vanha balttilainen laina, jota nykyisissä balttilaisissa kielissä vastaavat liettuan *kirmis* 'mato, käärme' ja latvian *cirmenis* 'mato, toukka'. Agricolalla *kärme* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→) *kyy-*, *lohi-*, *louhi-*, *pää-* ja *vaskikärme*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää varmasti, onko Agricolan sanassa ensi tavun vokaali lyhyt vai pitkä. Lyhyt-vokaalinen *kärme* on murteissa hyvin tavallinen varsinkin lounais- ja hämäläis-murteissa sekä Etelä-Pohjanmaalla.

► Thomsen 1869 48; SKES 1958 *käärme*; SSA 1992 *käärme*; VKS 1994 *käärme*; Junttila 2015 89; NES 2020 *käärme*; SMS 2022 *käärme*.

kärpänen → kärväinen

käräry s. 'käräry, rattaat' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-529-[JES-66:20]] he edestouat caiki teiden Welienne – – Mulein ia **Kerruin** päle

Laina muinaisruotsin sanasta *kärä*, joka alun perin juontuu latinan sanasta *carrus* 'nelipyöräiset kuormarattaat'. Sama sana on lainattu myös useimpiin lähisukukieliin. Sana esiintyy usein monikollisena, vaikka kysymys olisi yhdestä ajoneuvosta, mutta Agricolan ainoasta esiintymästä ei voi nähdä, olisiko perusmuoto yksiköllinen vai moniköllinen.

► Lindström 1859 118; Streng 1915 88; Hellquist 1939 *kärä*; SKES 1958 *käräry*; SSA 1992 *käräry*; VKS 1994 *käräry*; NES 2020 *käräry*.

kärsiminen, kärseminen s. 'tuska, kärsimys, vaiva, tuskaa tuottava asia; tuskan, kärsimyksen kokeminen; kärsivällisyys, pitkämielisyys; kestäminen, sietäminen, kestävyys' | (1544) 110 esiintymää, myös Westh

- [A-I-715] [Rukous] Kiwusa, **kerssemises**, Saijraudhes
- [A-II-496-[2KOR-1:7]] ninquin te oletta osaliset **kerssimisistä** / nin te mös tuletta osalisexi Lohutuxesta.
- [A-III-71] Se sama kuningas ia Herra keupi minun edelleni minun **kärsimiseseni** / ia Coolemasani
- [A-III-719] Uskon ia **Kersimisen** lise / O Taiualinen racas Ise.
- [A-II-439-[ROM-9:22]] Ombi hen swren Kerssimisen cansa **kerssinyt** henen Wihans Astiat

Johdos verbistä (→) *kärsiä*.

► VKS 1994 *kärsiminen*.

kärseä → kärsiä

kärsimys s. 'kärsimys, tuska, vaiva; tuskan kokeminen; kärsivällisyys, pitkämielisyys; kestäminen, sietäminen, kestävyys, kestävyys'
(1544) 28 esiintymää, myös UpsE

- [A-I-368] Christusen Pyhe **kersimys**, olcon meiden wapadhus
- [A-II-37-[MK-9:00]] Ja että sola leicka / sentäden taruitan **kärsimys** ia rauha
- [A-I-589] ette meisse olis cauatus / wastoinkieumisis **kersimus** / Lehimeiste watan rackaus
- [A-I-655] Laijna meille **kerssimys** caikesa meiden waijwasan

Johdos verbistä (→) *kärsiä*.

► VKS 1994 *kärsimys*.

kärsimättömyys s. 'malttamattomuus, kestäkyvyn puute' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-548-R] ettei he napitzisi – – taicka ei hooriusi wskosa **keressimettydhen** cautta

Verbiin (⇒) *kärsiä* perustuva johdos, jonka välitön kantasana on MA-infinitiivin abessiivi (*kärsimättä*). Johdostyyppi on itämurteinen, ja se esiintyy mm. Kalevalassa. Johdoksesta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► Ahlqvist 1877 34; Ojansuu 1909a 105–106; VKS 1994 *kärsimättömyys*.

kärsimättömyys s. 'malttamattomuus, kestäkyvyn puute' | (1544) 2 esiintymää

- [A-I-810] etteij mailman pahuus ja wastoinkieumys meite **keressimettömyxen**
– – taicka muijhin wikohin, yllyteisi

Johdos adjektiivista (⇒) *kärsimätön*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko johtimen vokaali pitkä vai lyhyt.

► VKS 1994 *kärsimättömyys*; Jussila 1998 *kärsimättömyys*.

kärsimätön a. 'kärsivällisyytensä, malttinsa menettävä, malttamaton, jotakin kestävä-tön, hermostunut, äkkipikainen' | (1544) 4 esiintymää, myös Westh

- [A-II-484-R] Sickuri) Nin quin ne Wihaiset / **kersimettömet** / iulmat / cangiat / ia niskurit Inhimiset tekeuet.
- [A-II-230-R] elket andaco teiden Sielunne olla **kersimatoinna**
- [A-I-751] Iseliste witzautta **keressimettömet** / ilkijeste tiuihit / oma parastans etziueijset / ricosta luchtauaijset

Verbin (⇒) *kärsiä* kielteinen partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kärsimätön*; Jussila 1998 *kärsimätön*.

kärsivä a. 'kärsivällinen, maltillinen, pitkämielinen, rauhallinen, kestävä' (1548) 2 esiintymää

- [A-II-569-[1TSS-5:14]] Lohutacat nijte Heickomielisijtä / Kersiket nijte Heicoia / Olcat **kersiuet** iocaitzen cansa.
- [A-III-681-[MIK-6:0]] [on oikein] neure Jumalan edes / Ja wastoinkeumises **kersiue** olla

Verbin (⇒) *kärsiä* partisiippi, jota on käytetty adjektiivina. Sama muoto esiintyy myös finiittisten liittomuotojen osana.

► VKS 1994 *kärsivä*.

kärsiväinen a. 'kärsivällinen, maltillinen, pitkämielinen, rauhallinen, kestävä' (1544) 31 esiintymää, myös Westh

- [A-I-785] Anna meille **kerssiueijnen**, ja laupias sydhen

- [A-III-30] ole henelle cwliainen / ia **kärsiueinen** tete sinun sairauttas ia kipuas

Johdos *kärsiä*-verbin partitiivista (⇒) *kärsivä*. Agricolalla *kärsiväinen* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (⇒) *ynnäkärsiväinen*.

► VKS 1994 *kärsivä*; Jussila 1998 *kärsiväinen*.

kärsiväise|stä, -st *adv.* 'kärsivällisesti, maltillisesti' | (1544) 3 esiintymää, myös Westh

- [A-I-731] anna ette mine temen calkin / ninquia sinulda annetun / **kerssiueijseste** ja cuuliallisesta ioijszin
- [A-II-385-[AP-26:3]] mine rucolen sinua, Ettes **kerssiueiseste** minua cwlsit

Adjektiivin (⇒) *kärsiväinen* elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *kärsiväisesti*.

kärsiväisyys *s.* 'kärsivällisyys, kestävyys' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-665-[JAK-5:11]] Sen Hiobin **kersiueisiden** te olette cwlluet

Johdos adjektiivista (⇒) *kärsiväinen*. Ortografisista syistä on mahdotonta tietää, onko Agricolalla johtimen vokaali lyhyt vai pitkä.

► VKS 1994 *kärsiväisyys*.

kärsivällisestä *adv.* 'kärsivällisesti, rauhallisesti, pitkämielisesti' (1544) 8 esiintymää, myös Westh

- [A-I-800] Auta ette me mielelisesta ja **kerssiueillisesta** coleijsima
- [A-II-639-[HEB-6:15]] Ja sillens ette hen **kersiueillisesta** odhotti / nin hen sai lupauxen.

Adjektiivin (⇒) *kärsivä* perustuvan johdoksen kärsivällinen elatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Adjektiivi *kärsivällinen* ei esiinny Agricolan teoksissa, sen asemesta esiintyy *kärsivä* tai (⇒) *kärsiväinen*.

► VKS 1994 *kärsivällisesti*.

kärsiä, kärsä *v.* 'kärsiä, tuntea (ruumiillista tai sielullista) kipua, tuskaa, vaivaa; joutua kokemaan, saada kestää (jtk epäedullista); kärsiä t. suorittaa rangaistus; kestää, sietää, suvaita; olla kärsivällinen, pitkämielinen' (1544) 310 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-I-260-[PS-10:2]] tule sen kieuhen **kersije**
- [A-II-466-[1KOR-4:11]] me **kerssime** nelke ia iano
- [A-I-527] Sille teme armo ombi / ette sinun ysteues **kersepi** / ia mailmasa waijuatan / sinun rackaudhes tedhen
- [A-III-51] teme [kuolemantuomio] ombi sinulle coua ia caruas **kersiexes**
- [A-II-484-[1KOR-13:7]] caiki hen [rakkaus] Usko, caiki hen toiuo, caiki hen **kerssi**

Verbillä on etymologisia vastineita lähisukukielissä, saamessa ja volgalaiskielissä. Sanavartalon alkuperä on kiistanalainen. Etäsukukielten vastineiden nojalla *kärsiä* on katsottu vanhaksi, omaperäiseksi verbiksi, mutta toisaalta sille on esitetty myös germaaninen lainaetymologia. Kantagermaaniseksi alkumuodoksi on rekonstruoitu **χardia-* 'kovettaa, kestää, sietää', jota nykyisissä skandinaavisissa kielissä edustavat mm. norjan *herda* 'kovettaa; kestää, sietää' ja ruotsin *härda* 'kar-kaista, kovettaa'. Lainaselitystä on pidetty arveluttavana sen vuoksi, että verbillä on vastineita volgalaiskielissä asti, mutta toisaalta germaanisissa lainoissa on muitakin yhtä laajalevikkisiä sanoja. Äänneasun ja merkityksen osalta lainaselitys on täysin hyväksyttävä. Agricolalla *kärsiä*-verbissä ja sen johdoksissa sanansisäiseen *rs*-yhtymään on usein kirjoitettu geminaatta-*s* (*rss*) sellaisissa yhteyksissä, jotka eivät mitenkään voi selittyä murteelliseksi geminaatioksi. Näin ollen *rss* on katsottava pelkästään ortografiseksi piirteeksi (→ *ansio, kansa*¹). Agricolalla *kärsiä* esiintyy myös perusosana yhdyssverbissä (→) *ynnäkärsiä*.

► SKES 1958 *kärsiä*; Rapola 1965 49–50; Koivulehto FS Fromm 1979a 149–150; UEW 1988 652–653; SSA 1992 *kärsiä*; VKS 1994 *kärsiä*; LÄGLOS 1996 *kärsiä*; Koivulehto 1999c SUST 237 38 alav. 27; EES 2012 *kärsima*.

kärväinen *s.* 'kärpänen t. muu (tuho)hyönteinen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-119-[MK-3:00]] Beelzebub) on nin palio / Quin Isoikerueinen / wapsainen eli **kerueisten** Kuningas.
- [A-III-325-R] Politain Lendeueiset, quin ouat Parmat – – Castiset ia caikinaiset **Kerueiset**

Sanalle on esitetty vastineita sekä lähi- että etäsukukielistä. Niiden äännesuhteet ovat epäsäännölliset, ja sanalla on esiintymäkielissä useita variantteja. Äännevaihtelu saattaa viitata siihen, että kysymyksessä on alun perin kärpäsen pörinää kuvaava ja jäljittelevä sana. Myös balttilaista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta tämä selitys on merkityserojen takia epäilyttävä, sillä balttilaiset sanat merkitsevät mm. käärmettä, toukkaa tai lapamatoa. Heikkoasteinen *kärväinen* on ominainen etenkin Varsinais-Suomen ja Satakunnan murteille. Agricolalla *kärväinen* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *Isoikärväinen*.

► SKES 1958 *kärpänen*; UEW 1988 647–648; Sivula 1989 142–143; SSA 1992 *kärpänen*; VKS 1994 *kärpänen*; EES 2012 *kärbes*; NES 2020 *kärpänen*; SMS 2022 *kärpänen*.

käsi *s.* 'käsi, (ihmisen) yläraaja; käden uloin osa ranteesta sormenpäihin; käsi tekemisen, vallan t. vaikuttamisen välineenä (myös kuv.); puoli, sivu' (1543/1559) 736 esiintymää, myös UpsE, UpsK, Westh

- [A-O-17-[PS-145:16]] Sine auat sinun **kedes** / ia rautizet iocaitzen hengen sinun annoilas
- [A-III-407-[PS-123:2]] Catzo / Quin ne Paluelian silmet / heiden HERRAINS **käsijn** catzouat.
- [A-II-345-[AP-12:7]] ne Cahlet putoisit henen **Käsistens**
- [A-II-522-[GL-2:9]] Annoit he minulle ia Barnaban oikian **Kädhen**
- [A-III-526-[JES-66:2]] Minun **Käteni** ombi caiki tehnyt, mite ikenens onopi

- [A-I-104-[PS-95:4]] henen **kädhesens** ombi miteikenens Maa canda
- [A-I-227-[lis.DANC-O:88]] [Herra] ombi meite awttanut cooleman **käsiste**
- [A-III-28] Jumalan **käsi** warielkon teite
- [A-I-186-[2MS-15:6]] HERRA / sinun oijkea **kätes** teke swren ihmēn
- [A-II-208-R] Juttaat lwlit että iolle **käsi** hyuesti keui ette hen oli Jumalan otolinen
- [A-III-459-[JES-1:25]] mine käennēn minun **Käteni** sinun wastas
- [A-II-86-[MT-22:44]] Sanoi Herra minun Herralleni / istu minun oikialle **kädelleni**
- [A-III-425-[PS-142:5]] Catzele Oikialle **kādhelle** / ia näe / sielle ei yxiken tadho minua tuta
- [A-II-158-[MK-16:19]] Ja se Herra – – ylesotettihin Taiuaseen / ia istupi Jumala Oikealla **kādelle**.
- [A-III-732-[SAK-3:1]] Ja Satan seisoi henen oikealla **kādhellens** / ette hen hende wastanseisoi.

Sanalla on varmoja vastineita kaikissa suomalais-ugrilaisissa kielissä. Se kuuluu kielikunnan vanhaan perintösanastoon. Monet *käsi*-sanana taivutusmuodot ovat ainakin osittain kieliopillistuneet, mutta niiden erottaminen taivutusparadigman muodoista on tulkinnanvaraista. Tässä yhteydessä adverbeina tai adpositioina käytetyt paikallissijat ja adverbina käytetyt allatiivi-, inessiivi- ja instruktiivimuodot on erotettu omiksi hakusanoikseen. Illatiivi-, inessiivi- ja elatiivimuotoisten adpositioiden (→ *käsihin*, *käsis²*, *käsis^t*) frekvenssit on kuitenkin sisällytetty perussanan frekvenssiin, koska uskonnollisessa kielessä *käsi* esiintyy paitsi ruumiinosan nimityksenä myös vallan, hallinnan, hoivan ja huolenpidon symbolina ja näissä tapauksissa adpositiorakenteiden luotettava erottaminen tavanomaisista pääsanana ja määritteen muodostamista rakenteista on mahdotonta. *Käsi* esiintyy myös monissa vakiintuneissa sanontatavoissa, joista osa on nykysuomessa tuntemattomia. Sanonta *käsi käy* merkitsee 'sattua, tapahtua, tulla jonkun osaksi'. Sanonnat *laskea*, *heittää kätensä jonkun päälle*, *ojentaa*, *kääntää kätensä jonkun ylitse*, *jotakuta vastaan* jne. merkitsevät 'kajota, käydä kimppuun'. Agricolalla *käsi* esiintyy myös perusosana yhdyssanoissa (→ *oikiakäsi*, *ylikäsi*).

► SKES 1958 *käsi*; UEW 1988 140; SSA 1992 *käsi*; VKS 1994 *käsi*; Ojutkangas 2001, erit. 83–192; EES 2012 *käsi*; NES 2020 *käsi*.

käsiala s. 'työ, teko, tekotapa; luomus, aikaansaannos' (myös kuv.) | (1544) 31 esiintymää

- [A-I-309-[PS-143:5]] Mine puhun caikista sinun Töijstes / Ja sanelen sinun **Käsialastas**.
- [A-III-477-[JES-29:16]] Jwri quin iocu Sauenua^lain saui aiattelis / ia iocu **Käsiala** puhuis henen Mestaristans
- [A-I-302-[PS-102:26]] Taijwahat ouat sinun **Käsialas**
- [A-III-420-[PS-138:8]] Ele sinun **Käsialas** ylenanna.

Substantiiveista (→ *käsi* ja (→ *ala* muodostettu yhdyssana. Sanaa käytetään murteissa yleisesti samassa merkityksessä kuin Agricolalla.

► VKS 1994 *käsiala*; SMS 2022 *käsiala*.

käsialainen s. 'käsin tehty työ, rakennelma; luomus' | (1548) 6 esiintymää

- [A-III-781-[5MS-27:15]] Kirottu olcoon / ioca iongun Epeiumalan eli waletun Cuaan tekepi / HERRAN Cauhistoxen / wircamiesten **Kesialaiset**
- [A-II-606-[1PT-3:7]] andacat sen Waimolisen (ninquin sen heicolisiman) **Käsialaisen**, henen cunniansa

Johdos substantiivista (→) *käsiala*.

► VKS 1994 *käsialainen*.

käsihin, käsiin *adpos.* 'käsiin, valtaan, armoille'

(1544) frekvenssin osalta ks. *käsi*, myös Westh

- [A-I-134-[NEH-9:27]] sine annoit heijet wiholistens **käsin**
- [A-I-235-[JUDIT-16:7]] Mutta HERRA caikiwaldias Jumala / ombi henen rangaitzenut / ia on pututtanut henen ydhen Waijmon **käsijn**.
- [A-II-392-[AP-28:17]] quitengi mine sidhottuna olen annettu Jerusalemista / Romarein **kesijn**
- [A-III-370-[PS-106:41]] Ja ylenannoi ne Pacanoiten **käsihin** / Ette ne ylitze heiden wallitzit / iotca heite wihasit.
- [A-III-470-[JES-11:14]] Edom / ia Moab pite heiden **kesijnse** langeman.

Substantiivin (→) *käsi* illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adpositioksi. Agricolalla *käsiin* on aina postpositio, jonka täydennys on genetiivissä. Postpositioon voi liittyä täydennyksenä myös omistusliite.

► VKS 1994 *käsissä*.

käsiin *adv.* 'käsiin, valtaan, hallintaan' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-285-[JH-13:3]] Tiesi Jesus / ette henelle Ise oli caiki **käsijn** andanut

Substantiivin (→) *käsi* illatiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sama muoto esiintyy myös adpositiona (→ *käsihin*).

► VKS 1994 *käsissä*.

käsikirja s. 'kirkkokäsikirja' | (1549) 5 esiintymää, myös Westh

- [A-III-592] Lue **Käsikiriast** [Hesekiel] – sine Rumin hautamises leudhet

Substantiiveista (→) *käsi* ja (→) *kirja* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännöslaina germaanisten kielten vastaavista sanoista, kuten ruotsin *handbok* ja saksan *Handbuch*. Agricolalla sana viittaa aina papille tarkoitettuun käsikirjaan, joka sisältää kirkollisten toimitusten kaavat.

► VKS 1994 *käsikirja*.

käsikirjoitus s. 'sitoumus-, velkakirja' | (1548) 4 esiintymää

- [A-II-557-[KOL-2:14]] [Jumala on] poispsychkenut sen **Käsi**kirioituxen, ioca oli meite wastoin

Substantiiveista (→) *käsi* ja (→) *kirjoitus* muodostettu yhdyssana. Sana on ilmeinen käännöslaina germaanisista kielistä, joko ruotsalaisen Biblian vastaavassa kohdassa esiintyvistä sanasta *handschrift* tai Lutherin Biblian sanasta *handschrift*.

► NT 1941 619; SAOB 1930 *handskrift*; VKS 1994 *käsi*kirjoitus.

käsikäydä v. 'tapahtua' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-648-[HEB-10:33]] coska te Osaliset olitta ninen cansa / ioinen sillemoto **Käsi**kieu.

Sanontatavasta *käsi käy* (→ *käsi*) tiivistynyt yhdysverbi.

käsimätöin a. 'käsittämätön' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-641] O Jumala caikiwaldias, sanomatoim, ia **kesimetöin** loonnostas

Sana on todennäköisesti epäsäännöllisesti lyhentynyt tai painovirheellinen muoto adjektiivista (→) *käsittämätöin*. Sama muoto esiintyy kuitenkin kerran myös eräässä hieman myöhemmässä reformaatioajan käsi

► VKS 1994 *käsi*mätön.

käsin adv. '(suunnasta) päin' | (1548) 7 esiintymää

- [A-II-671-[ILM-1:12]] lehäte [kirja] nijlle Seuracunnille iotca ouat Asia Epheson kesin, Ja Smyrnan **kesin**

Substantiivin (→) *käsi* monikollinen instruktiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi. Sama muoto esiintyy myös perusosana yhdysadverbeissa (→) *kaikki-*, *myötä-* *käsin*.

► VKS 1994 *käsin*.

käsipuoli a. 'yksikätinen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-137-[MK-9:43]] Parambi on sinun **kesipoola** elemehen sisellemenne, quin sinulla olis caxi kätte ia poismenne Heluettijn

Substantiiveista (→) *käsi* ja (→) *puoli*¹ muodostettu yhdyssana. Agricolan ainoassa esiintymässä muoto on konsonanttivartaloinen, assimiloitunut essiivi ('käsi-puolena').

► VKS 1994 *käsi*puoli.

käsiraudat s. 'käsiraudat, käsikahleet' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-373-[AP-21:33]] kijniotti hen henen ia keski sidhotta caxilla **Käsiraudhoilla**

Substantiiveista (→) *käsi* ja (→) *rauta* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *käsiraudat*.

käsis¹, käsisä adv. 'käsillä, saapuvilla, tiedossa, tulossa' | (1544) 15 esiintymää

- [A-I-176-[VLT-5:7]] Meiden Iset ouat syndijtehnyt, ia euet sillen ole **käsis**,
Ja meiden pite heiden pahatekoijansa nautitzeman
- [A-II-368-[AP-19:40]] ettei ychten Syte **käsis** ole / iosta me taidhaisim temen
Metelin syyn edeskanda
- [A-II-30-[MT-4:00]] Taiuan valdakunda ei ole caucan, se on io **käsis** ie
owen edhes
- [A-III-540-[JER-14:19]] Mutta catzos / nin on enembi Wahingo **käsis**.

Substantiivin (→) *käsi* monikollinen inessiivimuoto, joka on kiteytynyt adverbiksi.

► VKS 1994 *käsisä*.

käsis², käsisä, käsisä adpos. 'käsissä, vallassa, hallinnassa, huomassa; käsillä, uhkaamassa'
(1544) frekvenssin osalta ks. *käsi*

- [A-I-845] mine wscon / ette caikj loondocappalet hene **käsisens** ouat
- [A-III-50] Sille ette Jumalan **käsis** ombi caiki walda / seke Taiuas ette maan päle.
- [A-III-251-[PS-31:16]] Minun aicani ouat sinun **käsis** / pelasta minua
Wiholisteni **käsis**
- [A-I-167-[lis.ESTB-0:4]] Eij ole minulla mwta Auitapa mutta sinä yxinens /
Ja waara ombi minun **käsiseni**

Substantiivin (→) *käsi* inessiivimuoto, jota on käytetty postpositiona. Täydennys on aina genetiivissä, ja täydennyksenä voi olla myös omistusliite. Raja *käsi*-sanatavanomaiseen inessiivimuotoon on liukuva mm. siksi, että Raamatun tekstissä *käsi* esiintyy voiman symbolina, jolloin kuvakielisen ilmauksen ja adpositiorakenteen erottaminen on tulkinnanvaraista.

► VKS 1994 *käsisä*.

käsis², käsis adpos. 'vallasta, hallinnasta' | (1544) frekvenssin osalta ks. *käsi*

- [A-I-227-[lis.DANC-0:88]] Sille hen on wapachtanut meite heluetist / Ja ombi
meite awttanut cooleman **käsis**
- [A-II-277-[JH-10:39]] Nin he taas etzit hende kijniotta / ia hen poislexi
heiden **käsis**
- [A-III-343-[PS-89:49]] Cussa on iocu quin elepi / ia ei näe Coolematta?
Joca Sielunsa Heluetin **käsis** pelastapi?

Substantiivin (→) *käsi* elatiivimuoto, jota on käytetty postpositiona. Täydennys on aina genetiivimuodossa, ja täydennyksenä voi olla myös omistusliite. Agricolan teksteissä useimmat *käsi*-sanan elatiivimuodot voidaan tulkita konkreettisesti käsiin viittaaviksi, mutta niillä voi samanaikaisesti olla myös huolenpidon tai vallasta tai hallinnasta pääsemisen merkitys, joten adposition ja tavanomaisen paradigma-muodon raja on liukuva.

► VKS 1994 *käsissä*.

käsiteko s. 'käsin tehty työ, teko, luomus' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-222-[PS-8:7]] Sine asetat henen Herraxi ylitze sinun **käsitegois**

Substantiiveista (→) *käsi* ja (→) *teko* muodostettu yhdyssana. Samat osat esiintyvät myös genetiivialkuisena sanaliittona.

► VKS 1994 *käsiteko*.

käsitellä v. 'etsiä, hakea, tavoitella' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-403-[ROM-E]] yxi Uskotoin Inhiminen – – **käsittele** ia etzi Usko ymberillens

Johdos verbistä (→) *käsittää* 'saada käsiinsä'.

► VKS 1994 *käsitellä*.

käsitetöin a. 'käsittämätön' | (1549) 2 esiintymää

- [A-III-8] Me rucolema sinua sinun ijancaikisen **käsitettömen** Hywydhes teden

Verbin (→) *käsittää* passiivivartalosta johdettu adjektiivi 'jota ei käsitetä'. Johtotapa on poikkeuksellinen. Samasta johdoksesta ei tunneta muita esiintymiä. Agricolalla synonyymisia johdoksia ovat (→) *kysymätöin*, *käsimätöin*, *käsittämätöin*.

► VKS 1994 *käsitetön*.

käsittämätöin a. 'käsittämätön, jota ei voi käsittää; suunnaton, mittaamaton' (1549) 4 esiintymää

- [A-III-431-[PS-147:5]] Swri ombi mieden HERRAN / ia mittamato in henen Woimans / Ja se on **käsitämätöin** quinga hen hallitze.
- [A-III-84] Jumala, henen swren **käsitämättömen** laupiunsa tedhen, andakon meille caiki meiden synnit andexi

Verbin (→) *käsittää* kielteinen partisiippi, joka on kiteytynyt adjektiiviksi.

► VKS 1994 *käsittämätön*.

käsittää v. 'ottaa käsiinsä t. kiinni, saada kiinni, tavoittaa, vangita (myös kuv.); tarttua kiinni johonkin; vallata, saada valtaansa; ympäröidä, piirittää; kohdata, tulla osaksi, tapahtua jollekulle; pitäytyä jossakin, kiinnittyä johonkin, seurata jotakin; tavoitella, pyrkiä saavuttamaan; saada, saavuttaa, löytää; kirjallisesti esitellä, tarkastella, selvitellä; sisällyttää, sulkea piiriinsä, mahdollistaa johonkin; ymmärtää, oivaltaa' (1544) 100 esiintymää, myös Westh

- [A-III-129-[KV-2:15]] **Käsiteket** meille Kettua – – iotca raiskauat winatarhat
- [A-III-741-[SAK-8:23]] pite kymmenen Mieste – – **käsittemen** ydhen Judalaisen Miehen waattenpalten
- [A-III-500-[JES-51:11]] Ilon ia riemun pite heite **käsittemen**
- [A-III-510-[JES-56:2]] Autuas on se Inhiminen, ioca – – sen **käsittepi**. Ette hen Sabbathin pidheis
- [A-II-584-[1TIM-6:12]] **käsite** site ijancaikista Elemete
- [A-II-476-[1KOR-9:24]] Jooskata nyt nin ette te **käsiteisitte** [palkinnon]
- [A-II-553-[KOL-E]] [Epistola] sen saman lyhikeisest **käsittepi**
- [A-I-125-[1KN-8:27]] caiki Taijuasten Taijuat, etet woiw sinua **kesitte**, Quingasta sijs teme Hooneh
- [A-III-69] etpe sine taida omalla wijsaudellas eli toimellas site **käsite** ia ymmerte

Verbillä on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on johdos substantiivista (→) *käsi*. Sen alkuperäinen merkitys on 'käsitellä, saada käsiinsä t. kiinni'. Vielä 1800-luvulla *käsittää*-verbiä on käytetty yleisesti merkityksessä 'saada käsiinsä'. Merkityksen muutos 'saada kiinni' → 'ymmärtää' lieenee käännöslainaa, jonka mallina on voinut olla esim. ruotsin *gripa* 'tarttua, ottaa kiinni' ja *begripa* 'ymmärtää, tajuta'.

► Inkilä Vir. 1942 20–34; Peltola Vir. 1950 117–118; SKES 1958 *käsi*; Hakulinen 1979 291; SSA 1992 *käsittää*; VKS 1994 *käsittää*; NES 2020 *käsittää*.

käsivarsi s. 'käsivarsi, olkapäästä ranteeseen ulottuva (ihmisen) yläraajan osa; käsivarsi tuen, turvan, voiman, mahdin t. vallan symbolina' (1544) 53 esiintymää, myös Westh

- [A-I-15] äle kedhest ia **kesiwardhest** werda pääste
- [A-III-746-[SAK-11:0]] heiden Oikia **käsiuarts** poisquiui / Ja Oikia Silme on soghaistu.
- [A-III-595-[DAN-2:32]] Sen saman Cuuan Pää oli parahimmast Cullast / Mutta sen Rinda ia **Käsiuardhet** olit Hopiast.
- [A-III-341-[PS-89:13]] Sinulle ombi waldainen **Käsiuarsi** / wekeue on sinun kädhes / ia Corkia on sinun Oikiakätes.
- [A-III-484-[JES-40:10]] Jumala tulepi wäkwedydhen cansa, henen **käsiuardhens** pite hallitzeman

Substantiiveista (→) *käsi* ja (→) *varsi* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *käsivarsi*.

käsivirka s. '(käsityö)ammatti' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-366-[AP-19:24]] Hopiaseppe, ioca teki Dianalle Hopiaisia Templite, iosta nijlle oli swri woitto iotca site **käsiwirca** pidhit

Substantiiveista (→) *käsi* ja (→) *virka* muodostettu yhdyssana, joka on ilmeinen käännöslaina saksalaisen tai ruotsalaisen Biblian samalla kohdalla esiintyvistä sanasta *handwerck*.

► VKS 1994 *käsivirka*.

käsk|eä, -iä v. 'käskeä, antaa käsky, määräys; vaatia jotakuta tekemään jotakin; määrätä joku johonkin; pakottaa, vaatia (asia); säätää, antaa, ilmoittaa (laki, määräys tms.); kehottaa, pyytää jotakuta tekemään jotakin'
(1543) 222 esiintymää, myös Westh

- [A-O-13] Jesus Christus **keski** Opetuslapsens, sanoden – – opetaca Euangelium
- [A-III-659-[AM-9:9]] Sille catzo mine tadhon **keskie** / ia sen Israelin Honen caikein Pacanain seas / anda seulotta
- [A-II-86-[MT-23:3]] Caiki sis mite he **käskeuet** teiden pite / se piteket / ia techket
- [A-II-103-[MT-26:00]] Miecka) Jotca site ilman sädhetty wirka eli ilman wallan **käskemete** likuttauat.
- [A-I-7] [Ei pidä] pää szonda iskemen, mutta maxa szonda, ios hätä **käske**
- [A-I-132-[NEH-9:14]] **keskidh** heille keskyt, Tawat, ia Lait
- [A-III-12] Pappi **käskeken** ensin Nimitte Lasta, ia Sitte tecken Ristin Lapsen Casuoin

Verbillä on vastineita sekä lähi- että etäsuksukielissä permiläiskieliin asti. Se kuuluu kielikunnan vanhaan perintösanastoon.

► SKES 1958 *käskeä*; UEW 1988 653–654; SSA 1992 *käskeä*; VKS 1994 *käskeä*; EES 2012 *käskima*; NES 2020 *käskeä*.

käskeväinen a. 'kehottava, kehotuksen sisältävä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-569] sine rochkaijsit minun **keskeueijselle** sanallas, Teme techkette minun muistoxeni

Johdos verbin (→) *käskeä* partisiipista *käskevä*.

► VKS 1994 *käskeväinen*.

käsk|y, -ö s. 'suullinen t. kirjallinen käsky, määräys, kehotus, vaatimus; Jumalan antama säädös; (käsky)valta, valtuus'
(1543) 322 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-166-[LK-2:1]] Yxi **Käsky** wloskeui Keisarild Augustuselda

- [A-II-86-[MT-22:36]] Mestari / cuca on swrin **käsky** lagisa?
- [A-I-230-[2SM-22:23]] Sille caiki henen oijkiudhens ouat minun silmeni edhes / Ja henen **kesköns** en poisheitä tyköni.
- [A-O-1] Oppe nyt wanha, ia noori – – Jumalan **keskyt**
- [A-O-5] Ne Kymenen **Käskyt** / Hebrein textin ielkin
- [A-III-198-[PS-E:0]] [Vaakuna on] Kunungan, Ja mös meiden rackahimman Armolisen Herran – – **keskyn** Mercki
- [A-II-385-[AP-26:12]] mine mös matkustin Damaskuun sen Ylimeisen Papin woimalla ia **keskylle**

Johdos verbistä (→) *käskeä*. Agricolalla *käsky* esiintynee myös perusosana yhdys-sanassa (→) *avioskesku*. Tosin selvästi *käsky*-sanaksi luokiteltavissa esiintymissä kirjoitusasua *kesku* ei esiinny.

► VKS 1994 *käsky*.

käskyläinen s., (kuninkaan) virkamies, neuvonantaja yms.; sanansaattaja, lähettiläs; Jumalan sanan, evankeliumin välittäjä; käskyläinen, palvelija’
(1544) 15 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-142] Ettes meiden Kuningan maan Herran caiken hänen neuuons / ia hänen **käskyleistens** cansa vachuistaisit / ia varielisit.
- [A-I-182-[1MKK-7:41]] Sennacheribin Kuningan **keskyleijset** sinua pilcasit
- [A-I-631] Tule Herra Jesu Christe – – Antijchristuxen **keskyleijset** cadhottaman
- [A-II-451-R] hen oli Apostoli, **Keskyleinen** Sarnaia, ia Judasten Opettaja
- [A-II-504-[2KOR-5:20]] olema me nyt Christusen polesta **Keskyleiset**
- [A-I-427] Laijna Ise caikiwaldias Jumala, ette – – sinun **Keskyleises** pyhen Juhaninisen manausta noudhaijsi

Johdos substantiivista (→) *käsky*.

► VKS 1994 *käskyläinen*.

käskysana s. ’käsky, erit. Jumalan kymmenestä käskystä’
(1548) 5 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-II-53-[MT-11:00]] Laki ia **Käskysanat** ouat couat ia cangiat nin ettei yxiken ninen edesse kestä
- [A-III-11] manatcan pappi Gummia, ette he opettauat Lapselle Ise meidhen, Wskon cappaleet, ia **Käskysanat**
- [A-II-222-[LK-18:20]] **Kesksysanat** sine tiedhet / Ele horitee. Ele tapa. Ele warghasta.

Substantiiveista (→) *käsky* ja (→) *sana* muodostettu yhdyssana.

► VKS 1994 *käsky*.

käskö → käsky

kätevä a. 'nopea, joutuisa' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-390] tee meite **käteuexi**, ja madholisexi nijte [Jumalan lahjoja] wasthanrupeman

Johdos substantiivista (→) *käsi*. Suomen murteissa *kätevä* tunnetaan merkityksessä 'nopea, joutuisa, sukkela' mm. Kymenlaaksossa ja Suomenlahden saarilla.

► VKS 1994 *kätevä*; SMS 2022 *kätevä*.

kätkeminen s. 'varjeleminen, vahtiminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-642] Anna puchtan cwlemisen – – sydhemen ia suun **ketkemisen**

Johdos verbistä (→) *kätkeä*.

► VKS 1994 *kätkeminen*.

kätkemys s. 'suojelu, suojeleminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-647] Olcohon mös sinun pyhein Engeleis wscolinen ja wahwa **ketkemys** aijna ia ioca pajicas minun ymberins

Johdos verbistä (→) *kätkeä*.

► VKS 1994 *kätkemys*.

kätk|eä, -iä v. 'kätkeä, piilottaa, salata (myös kuv.); peittää, verhota; suojata, suojella, varjella (myös kuv.); pitää tallessa, säilyttää; vartioida, panna vankeuteen; pitää tai olla vangittuna; pitää huoli, huolehtia; pitää silmällä, valvoa; varoa; noudattaa, pitää (käsky, laki tms.); ottaa varteen' (1543/1559) 178 esiintymää, myös UpsK, Westh

- [A-III-660-[OB-E:0]] [Obadja] **ketki** Sata Prophetat Coopasa
- [A-II-682-[ILM-6:15]] caiki wapahet **ketkit** heidens Loolijn ia Rotcohin
- [A-I-505] **Ketke** meite Herra Jumala sinun hywuydhes Sipein ala
- [A-O-20] [Sinä Jumala] minun tene öenne caikesta vahingosta, ia tuskasta **ketkenyt** olet
- [A-II-224-[LK-19:20]] tesse ombi sinun Leiuiskes, ioca minulla oli **ketketty** Hikilinas
- [A-III-761-[MAL-2:7]] Papin Hwlet, pite Opin **kätkemen**
- [A-II-381-[AP-24:23]] [Felix] keski Sadhanpämiehen Pualita **ketkemen**
- [A-III-684-[MIK-7:5]] **Ketke** sinun Suus oui, heneste, ioca macapi sinun helmasas
- [A-III-120-[3MS-19:18]] **Ketkeket** minun Lakini

Verbillä on vastineita lähisukukielissä ja saamessa. Vastinetta on ehdotettu myös mordvasta, mutta tämä on äännehistoriallisista syistä epätodennäköinen. Sen sijaan vastineita on osoitettu samojedikielistä, ja näiden perusteella *kätkeä*-verbiä voi pitää vanhaan omaperäiseen sanastoon kuuluvana. Agricolalla *kätkeä* esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskätkeä*. Sanaliitto *kätkeä heidän/itse(ä)nsä* merkitsee 'piiloutua, kätkeytyä'.

► SKES 1958 *kätkeä*; UEW 1988 649; SSA 1992 *kätkeä*; VKS 1994 *kätkeä*; Koivulehto 1999c SUST 237 192; Aikio 2002 FUF 57 20; EES 2012 *kätkema*; NES 2020 *kätkeä*.

kätk|ö, -y s. 'kätkö, piilo(paikka); (kuv.) säilytyspaikka; pesä(paikka), asuinpaikka; suojelus, varjelus' | (1544) 6 esiintymää

- [A-II-202-[LK-11:33]] Eikengen sytyte Kynttelete, ia pane **ketköön**
- [A-I-642] [Anna] sinun keskydhes **ketky**
- [A-II-706-[ILM-18:2]] [Babylon on tullut] caikein Rietaisten Hengein **Ketköxi**, ia caikein Rietaisten ia Tylkiein Linduin ketköxi
- [A-I-661] [Jeesuksen] ketkyse, eij ole mite waara, paitzi ionga **ketky**, eij ole cussan rauha

Johdos verbistä (→) *kätkeä*.

► VKS 1994 *kätkö*.

kätköt s. 'kätkyt, kehto' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-659] [Jumala johdatti] ne colmet Tieteijetä idheiselde maalta – meiden Herran **ketköen**, tyge

Johdos verbistä (→) *kätkeä*.

► VKS 1994 *kätkyt*; Jussila 1998 *kätkyt*.

käväisty a. 'lakaistu, siivottu' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-56-[MT-12:44]] hen leutepi sen [huoneen] tyhien, ia **käweistyxi**, ia caunistetuxi

Verbin (→) *käväistä* partisiippi, jota on käytetty adjektiivina.

käväistä v. 'lakaista, siivota' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-644] **käweise** minun siselden i caiki wärydhen neuuot

Verbi tunnetaan erityisesti Varsinais-Suomessa. Sen alkuperä on epäselvä. Se on mahdollisesti syntynyt verbin (→) *käydä* johdoksen *käväistä* 'käydä nopeasti' erikoiskäytöstä. Suomen murteissa sekä *käydä*- että *käväistä*-verbeillä on transitiivista käyttöä 'käydä hakemassa t. tekemässä jotakin'.

► VKS 1994 *käväistä*; SMS 2022 *käväistä*, *käydä*.

käydä v. 'kävellä, astella; kulkea, mennä, tulla, liikkua, siirtyä; elää, olla, esiintyä; käydä jossakin (tekemässä jotakin); lähteä jostakin; olla käynnissä, meneillään, sujua; satua, tapahtua, tulla jkn osaksi; aloittaa, tarttua, ryhtyä, ruveta; osua, sattua, koskettaa' (1544) 320 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-383-[PS-115:7]] Jalghat heille ouat / ia euet **keu**
- [A-III-625-R] Eiti Lapsens harioitta **keumen**
- [A-III-136-[IMS-3:14]] Watzallas sinun [käärmeen] pite **keumen**
- [A-III-535-[JER-7:24]] [He] waelst heiden oman Neuuous ielkin ia heiden pahan sydhemens Lwlon ielkin, ia **keuit** tacaperin ia ei edespein
- [A-I-205-[PS-103:16]] Cosca Twli sen pälitze **kieupi** / nin eij hen sillen kestä
- [A-III-667-[JON-1:11]] Meri **keui**, ia lainecti heiden yltzens
- [A-II-342-[AP-10:37]] sanoma [on] **kieunyt** ymberi caiken Judean
- [A-III-275-[PS-45:10]] Sinun Caunistoxesas **keuuet** ne Kuningain Tytteret
- [A-I-21] ele mös Saunas **käydhe** raski
- [A-I-36-37] Tämä Canon eli Taulu osotta mite cussaki Merkise on tekeminen – Metzä **käydä**
- [A-II-401-[ROM-E]] [Ei] wlconainen Töö, taidha – Synnixi cutzutta, ellei hen **kieu** Sydhemen pohiasta
- [A-II-340-[AP-10:18]] kysyt Jos Simon – sielle **keuis** maia
- [A-III-336-R] ette sielle Cunniallisesta caiki **keuis**
- [A-III-568-[VLT-1:21]] ette heiden samalmoto **keuis**, quin minulleki
- [A-I-214-[PS-144:15]] O autuas Canssa / ionga niijn käsi **kieupi**
- [A-I-309-[PS-143:2]] ele **kieu** Domiolle, sinun paluelias cansa
- [A-II-668-[JUD-1:7]] Sodoma ia Gomorra – ouat wieralisen Lihan ielkin **keunyet**
- [A-III-449-[ISM-17:49]] se Kiui henen Aiwhuns **keui**

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Vastineita on esitetty myös etäsukukielistä, mutta nämä on myöhemmin katsottu epätodennäköisiksi ongelmallisten äänne- ja merkityssuhteiden tai muiden selitysten takia. Itämerensuomen *käydä* onkin todennäköisesti vanha germaaninen laina, jonka alkumuodoksi sopii kanta-germaanin **skēw jan-*. Tätä edustavat mm. gootin *skēwjan* 'käydä, kulkea' ja muinaisskandinaavin *skæva* 'kulkea, kiiruhtaa'. Myös varhaisempaa germaanista lainalähdettä on ehdotettu. Verbillä on runsaasti kuvallista ja tiettyihin yhteyksiin vakiintunutta käyttöä. Agricolan sanonta *käydä takaperin* merkitsee 'selin kääntymistä', *käydä majaa* 'asua, pitää majaa, majailla' ja *jonka niin käsi käypi* 'jolle käy hyvin'. Agricolalla *käydä* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *alakäydä*, *alaskäydä*, *edelläkäydä*, *edeskäydä*, *hyvästikäydä*, *läheskäydä*, *läpitsikäydä*, *myötäkäydä*, *ohitse(n)käydä*, *poiskäydä*, *päälle(n)käydä*, *sisälle(n)käydä*, *ul(g)oskäydä*, *vasta(h)ankäydä*, *yleskäydä*, *ylitsekäydä*, *ympärikäydä*.

► SKES 1958 *käydä*; Koivulehto Vir. 1976a 265; UEW 1988 155; SSA 1992 *käydä*; VKS 1994 *käydä*; LÄGLOS 1996 *käydä*; Koivulehto 1999c SUST 237 223 alav. 56; EES 2012 *käima*; NES 2020 *käydä*.

käyksennellä v. 'kävellä, käyskennellä' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-132-[MK-8:24]] Mine näen Inhimiset **keuxendeluen**

Verbin (→) *käydä* johdos, josta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä. Murteissa *käyksennellä* esiintyy *käyskennellä*-verbin rinnakkaismuotona.

► VKS 1994 *käyksennellä*; SMS 2022 *käyskennellä*.

käyminen s. 'liikkuminen, kulkeminen, kulku; elämä(nkulku), (maallinen) vaellus' (1544) 12 esiintymää

- [A-III-291-[PS-57:7]] Werkon he wirritteuet minun **keumiseni** eteen - - Copan he minun eteeni caiuuauat
- [A-I-340-[JER-10:23]] eij se seiso kenengen woimas, quinga henen [ihmisen] waeltaman, eli henen **kieumisens** oijendaman pite

Johdos verbistä (→) *käydä*. Agricolalla *käyminen* esiintyy myös perusosana yhdys-sanoissa (→) *myötäkääyminen*, *poiskäyminen*, *sisällekäyminen*, *tygekäyminen*, *ul(g)oskäyminen*, *vastoinikäyminen*, *väliinkäyminen*, *välil(le)käyminen*, *ylitsekäyminen*.

► VKS 1994 *käyminen*.

käyntö s. 'kävely, kulku' | (1544) 3 esiintymää

- [A-I-265-[PS-17:5]] Hallitze minun **kieundon** sinun polguijllles, etteij minun Askeleni liucadhajjsi

Johdos verbistä (→) *käydä*.

► VKS 1994 *käyntö*.

käyristää → **keyristää**

käyrätty a. 'käyristynyt, köyristynyt, vaivainen' | (1548) 1 esiintymä

- [A-II-30-[MT-4:24]] he toijt henen tygens caikinaijset saijrat, moninaisista taudheista ia kiwuista **kiewretudh**

Partisiippimuoto verbistä *käyrätä* 'tehdä käyräksi, olla mutkalla', joka on johdos nominista *käyrä*. Nämä eivät esiinny Agricolalla itsenäisinä sanoina. Murteista *käyrätä* on merkitty Rovaniemeltä. *Käyrä*-sanalla on vastineita karjalassa ja pohjoissaamassa, jossa *geavri* merkitsee käyrää olentoa tai suksisauvan sompaa. Sanaa on arveltu alkuaan omaperäiseksi deskriptiivisanaksi. Myös germaanista lainaetymologiaa on ehdotettu, mutta se on äännehistoriallinen perustein torjuttu. On pidetty myös mahdollisena sitä, että suomen ja karjalan sana on lainaa saamen yllä mainitun sanan kantasaamelaisesta edeltäjästä ja saamelaiskielten sana puolestaan on vanha indoiranilainen laina siitä samasta, alkuaan kehää tai sykliä merkitsevistä sanasta, josta juontuu myös suomen (→) *kekri*.

► SKES 1958 *käyrä*; SSA 1992 *käyrä*; VKS 1994 *käyrätä*; LÄGLOS 1996 *käyrä*; Koivulehto 2000 NphM 101 246–248; Holopainen 2019a 118–119; NES 2020 *käyrä*; SMS 2023 *käyrätä*.

käyttäminen s. 'eläminen, käyttäytyminen' | (1548) 2 esiintymää

- [A-II-521-[GL-1:13]] Sille te oletta kylle cwllet minun **kieuttemisen** wanhasti Juttain tauoissa
- [A-III-390-[PS-119:0]] Via / Tie / se otetan vsein / Oikian **keuttemisen** ia hyuen Elemen Tauan ia menon edeste.

Johdos verbistä (→) *käyttää*.

► VKS 1994 *käyttäminen*.

käyttää v. 'käyttää, ottaa käyttöön, avuksi, turvautua johonkin, hyödyntää; kuluttaa; toimittaa, suorittaa, hoitaa, harjoittaa; käyttäytyä, menetellä, toimia, suhtautua; kulkea, vaeltaa' | (1544) 38 esiintymää

- [A-II-458-[IKOR-E]] Ette he toimalisesta heiden Lahiansa **kieuteisit**
- [A-I-664] [Älä salli minun] oman mielen halon ielken, temen peijwen **kieutte** ja cwlutta
- [A-III-43] ette me itzecuki temen hautamisen nin **keuteisimme**, ette me sen [oman kuolemamme] aina mielese pideisime
- [A-I-498] [Että] me sinun edheses nijn eleisim ia itzem **keuteisim**, quin mös pidheiski
- [A-I-339-[JER-20:11]] Senteden / ette he nijn tyhmost **kieutexet** / Iiäti pite sen häpien oleman
- [A-III-273-[PS-44:18]] eipe me senwoxi ole sinua wnochtanuet / eike vskottomast sinun Lijtosas **keuttenyet**
- [A-II-496-[2KOR-1:12]] Jumalan Armossa me olema meiden **kieutteneet** Mailmasa

Johdos verbistä (→) *käydä*. Johdoksella tai ainakin johdosvartalolla on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Yhteisenä merkitysytimenä näillä sanoilla on 'panna liikkeelle t. käymään'. Johdinaines on kantaauralilaista perua. Agricolalla merkityksessä 'käyttäytyä' verbiin liittyy tavallisesti refleksiivipronomini (esim. *käyttää meidän/meitäm(me)/ itse(ä)nsä*) tai refleksiivinen taivutus pääte (*käytäkset*).

► SKES 1958 *käydä*; SSA 1992 *käyttää*; VKS 1994 *käyttää*; NES 2020 *käyttää*.

käytys s. 'käytös, käyttäytyminen' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-708] ette me puchtas elemes, **kieutyxes**, ia menos – – madhaijsim sinun keltuata
- VKS 1994 *käytös*; Jussila 1998 *käytös*.

käännellä v. 'muutella, vääristellä' | (1548) 1 esiintymä reunahuomautuksessa

- [A-II-539-R] ne, iotca Inhimisten Opetuxet edestouat sen Pyhen Ramatun toimet ymberinswipoitteluat ia **kendeleuet**

Johdos verbistä (→) *kääntää*.

► VKS 1994 *käännellä*.

käännyskellä *v.* '(kuv.) käännyskellä, muuttua' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-688] [Jumalan] keskylle teme cwleuajinen mailma, säädhyllle aijoiijlla, mwtellahan, ia wooroin itzehenesens **kiennyskeleu**

Johdos verbistä (→) *kääntyä*. Johdoksesta ei vanhassa kirjasuomessa tunneta muita esiintymiä.

► VKS 1994 *käännyskellä*.

kääntvyäinen *a.* 'kunnioittava, nöyrä' | (1544) 1 esiintymä

- [A-I-459] ette he **kiendyueiselle** turualla sinun tyges iulkeuat hwta

Verbin (→) *kääntyä* partisippiimuodosta *kääntvyä* johdettu adjektiivi.

► VKS 1994 *kääntvyä*.

kääntyä *v.* 'kääntyä, muuttaa suuntaa (myös kuv.); päätyä, joutua, palata; lakata, loppua; muuttua, vaihtua; tehdä parannus, luopua synneistä, tulla uskoon; vaihtaa uskontoa' (1544) 37 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-III-411-[PS-129:5]] ioska he häpiehen tulisit, ia tacaperin **käendyisit**, Caiki iotca Zioni wihauat
- [A-I-823-[PS-7:17]] Henen swruns **kiendyken** henen oman päens pälle
- [A-I-133-[NEH-9:20]] sinun Mannas eij **kiendynyt** heiden suustans
- [A-II-664-[JAK-4:9]] Teiden Naurunna **kendyken** Idkuxi
- [A-II-72-[MT-18:3]] Totisest sanon mine teille / Ellette te **kienny** ia tule ninquin lapset / nin ette te siselkieu taiua waldakundan.
- [A-II-311-[AP-E]] se Pacana Cornelius **kiendui** pyhen Petarin sanain cautta

Johdos verbistä (→) *kääntää*. Agricolalla verbi esiintyy myös perusosana yhdysverbissä (→) *poiskääntyä*.

► VKS 1994 *kääntyä*.

kää|ntää, -tä *v.* 'kääntää, muuttaa, vaihtaa asentoa t. suuntaa (myös kuv.); kääntyä (myös kuv.); viedä, siirtää, ottaa pois; muuttaa, vaihtaa toiseksi, vääristää; kääntää kieltä, tulkita kielestä toiseen; vetää jostakin tai johonkin, houkuttaa; käännyttää parannukseen t. uskoon, saada vaihtamaan uskontoa' (1544) 175 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-II-33-[MT-5:39]] iocahinen quin sinua löpi oikealle poskelle, nin **kienne** mös henele toinen
- [A-III-571-[VLT-3:3]] Hen ombi kätens **käendenyt**, ia toimitta toisin aina minun cansani
- [A-II-671-[ILM-1:13]] mine kiensin catzoman sen Änen ielkin – – Ja minun **kienteiseni**, näin mine seitzemen Cullaista Kyntilialca
- [A-III-224-[PS-9:18]] Joska ne Jumalattomat madhaisit Heluetijn **kätyxi** tulla

- [A-I-317-[SIIR-23:5]] **kienne** pois minulda caiki pahat himot
- [A-II-293-[JH-16:20]] teiden murehen **kiäten** iloxi
- [A-I-770] [Olen] Oruoijlasten, ia Leskein oiikiutta wärex **kiendenyt**
- [A-III-756-[MAL-E:0]] ne Seitzemenkymmende Tulkit – – Wanhan Testamentin Ebraicast – – Grekin kieleen **kensit**
- [A-I-667] Herra ota minusta, mite minua **kiende** sinusta
- [A-II-18-[UT-E]] Carialaiset – – **kätijn** Christin Uskohon
- [A-I-341-[HES-33:11]] se Jumalatoim **kiende** itzens, henen menostans

Verbillä on vastineita kaikissa lähisukukielissä. Etäsukukielten puolelta on voitu osoittaa ainoastaan epävarmoja vastineita permiläiskieliin asti. Vastineiden epävarmuudesta huolimatta *kääntää*-verbiä on pidetty vanhaan perintösanastoon kuuluvana. Agricolalla *kääntää* esiintyy monissa sanontatavoissa, esim. *kääntää kätensä (jotakuta vastaan)* 'kajota, ryhtyä' ja *kääntää itse(ä)nsä* 'tehdä parannus, luopua synnistä, tulla uskoon'. Verbistä esiintyy varsinkin A-infinitiivissä ja passiivissa konsonanttivartaloisia muotoja, esim. *käätyksi* 'käännetyksi' ja *käättään* 'käännetään'. Agricolalla *kääntää* esiintyy myös perusosana yhdysverbeissä (→) *jällenskääntää, poiskääntää, toisinkääntää, yleskääntää, ympärikäntää* sekä *poiskäättä, ympärikättä*.

► SKES 1958 *kääntää*; UEW 1988 651; SA 1992 *kääntää*; VKS 1994 *kääntää*; EES 2012 *käänama*; NES 2020 *kääntää*.

kääriliina s. 'käärinliina, liinavaate joihin vainaja kääritään; (kuv.) verho, huntu' (1548) 9 esiintymää

- [A-II-280-[JH-11:44]] se Coollut wlostuli, sidhottuna käsist ia Jalgoist **Käriilinalla**
- [A-III-473-[JES-25:7]] [Herran] pite tesse woressa site **käriлина** poispaneman, iolla caiki Inhimiset kärityt ouat

Verbin (→) *kääriä* johdoksesta *kääri* ja substantiivista (→) *liina* muodostettu, vain kirjakielelle ominainen yhdyssana. *Kääri* sisältää pelkän sanavartalon eikä se esiinny Agricolalla itsenäisenä nominina.

► VKS 1994 *käärinliina*; Jussila 1998 *käärinliina*.

kääritty a. 'kääröksi kierretty' | (1548) 3 esiintymää

- {A-II-167-[LK-2:12]} Te leudhet Lapsen Capalohin **kiärityn** / panduna seimeen
- [A-II-305-[JH-20:7]] [Hikiliina oli] erinens **käritynä** ychten paickan

Verbin (→) *kääriä* partisiippimuoto, jota on käytetty adjektiivina.

► VKS 1994 *kääriä*.

kääriä v. 'kääriä, kietoa, verhota; ympäröidä' | (1544) 16 esiintymää, myös UpsE, Westh

- [A-I-372] Riepuhin sine **kierittihin**

- [A-III-473] Kärilina) Ninquin ne Coolluet **kieriten**
- [A-III-669-[JON-3:8]] seke Inhimiset ette Eleijemet pite Säckin **kiäritteman**
- [A-II-615-[2PT-2:20]] [Synteihin] he heidens **käriuēt**
- [A-III-571-[VLT-3:5]] Hen rakensi minua wastan / ia sapella ia waiualla hen minua **käri**

Verbillä on varmoja vastineita itämerensuomessa ja saamessa. Epävarma vastine on hantin *kari-* 'kääntyä, pyöriä ympäri'. Verbin alkuperä on epäselvä. Hantin vastineen nojalla sitä on arveltu vanhaksi perintösanaksi, mutta itämerensuomen verbiä on arveltu myös vanhaksi germaaniseksi lainaksi tai omaperäiseksi deskriptiivisanaksi. Lainaselitys ei etenkään äännehistoriallisista syistä ole saanut kannatusta. Sanan omaperäisen etymologian selvittämistä vaikeuttaa se, että sen rinnalla esiintyy muita äänneasultaan ja merkitykseltään samantapaisia verbejä, esim. *keriä* ja *kieriä*, joista *kääriä*-verbin vastineita on vaikeata erottaa. Äänteellisistä ongelmista huolimatta itämerensuomen ja saamen verbit voidaan ehkä yhdistää samojedikielten **ker*-tyyppiseen vartaloon, jolloin sana voitaisiin katsoa ikivanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Agricolalla *kääriä* esiintyy myös lisäksi perusosana yhdysverbissä (→) *ympärikääriä*.

► SKES 1958 *kääriä*; Koivulehto Vir. 1983d 547–548; UEW 1988 147; SSA 1992 *kääriä*; VKS 1994 *kääriä*; LÄGLOS 1996 *kääriä*; Aikio 2002 FUF 57 18–20; EES 2012 *käärima*¹; NES 2020 *kääriä*.

käärme → kärme

*käärmeenmyrkky s.

Käärmeenmyrkky ei esiinny Agricolalla eikä muussakaan vanhassa kirjakielessä yhdyssanana vaan ainoastaan sanaliittona.

► Jussila 1998 *käärmeenmyrkky*.

käätä → kääntää

Köntös *erisn.* 'Köntös, kasken jumala' | (1551) 1 esiintymä

- [A-III-213-[PS-E:O]] **Köndös**, Huchtat ia Pellot teki, quin heiden Epeuskons näki

Mytologinen erisnimi on etymologisesti sama kuin kömpelöä olentoa merkitsevä *köntys*. Tämä on johdos murteellisesta verbistä *köntiä* 'kömpiä, ryömiä, kontata', joka on samaa merkitsevän verbin *kontia* etuvokaalinen, deskriptiivissävyinen variantti. *Kontia* puolestaan lienee johdos jalkaa tai luuta merkitsevästä sanasta *kontti*, jolle on esitetty vastineita joistakin lähi- ja etäsukukielistä.

► SKES 1958 *kontata*, *kontti*¹; SSA 1992 *kontata*, *kontti*²; VKS 1994 *Köntös*.

köyhtyä → keyhtyä

köyhyys, keyhyys s. 'köyhyys, puutteenalaisuus, vähävaraisuus, varattomuus; surkeus, viheliäisyys; nöyryys, vaatimattomuus' | (1544) 17 esiintymää

- [A-I-314-[SNL-30:8]] **Kieuhytte** / ia Rickautta äle minun anna / Anna waijwoin minulle hengen elatos
- [A-I-799] Anna meille armos / ette me caikinaijset saijraudhet taudhit / **köyhydhet** / pilcat / waijuat / ja mwdh wastoinkieumiset / mielelisesta kerssisim
- [A-III-210-[PS-E:0]] **Kieuhydhes**, Tuskis ia Nelghies, wissin Auun sine leudhet tes
- [A-I-647] Anna minulle / ninquin sine heille annoit / lakeus / siweys / kerssimys / laupius / **kiöuhyys** / pitkemielsys / sydhemen catumus
- [A-I-656] Jagha meille – – hengen **kieuhs**, oijkea neurys

Johdos nominista (→) *köyhä, keyhä*.

► VKS 1994 *köyhyys*.

köyhä, keyhä a. tai s. 'köyhä, puutteenalainen, vähävarainen, varaton; surkea, viheliäinen, avuton; nöyrä, vaatimaton' | (1544) 161 esiintymää, myös Westh

- [A-I-198-[PS-9:19]] eij hen [Herra] site **kieuhe** nijn ratki wnodha
- [A-I-239-[JES-26:6]] hen jalgoilla polietahan / Ja / sijtteken nijnnen waijwasten ialgoilla / ia semmengen nijnnen **kiöuhetten** candapäille.
- [A-II-229-[LK-21:2]] Näki hen mös yhden **kieuhen** Lesken paneuan sinne Caxi ropoija
- [A-I-486] Ylesnosit coludhista / ia Taijwasen ylesastuit / meite **kieyhi** wihileitzitt Inhimisit Taijwalisen Ises cansa / sowitit
- [A-III-445-R] Ylitzeienyet) ouat ne quin sodan ia Ratelemisen pereste Makunnas on ienyet / Ninquin se halpa / **keuhe** / ychteinen Canssa.
- [A-I-261-[PS-10:12]] Ylesnouse sijs HERRA Jumala / ylenne sinun ketes / Ele site **Kieuhe** wnhoda.
- [A-I-88-[MT-5:3]] Autuat ouat ne hengelistet **kiöuhet**, sille heiden ombi Taijuan waldakunda
- [A-I-768] En olen hengese **kieuhe** ollut

Sanalla on vastineita useissa lähisukukielissä. Se on selitetty vanhaksi germaaniseksi lainaksi, jolle rekonstruoitua alkumuotoa **skeuha*- edustaa esim. englannin *shy* 'ujo, arka, pelokas'. Selitystä pidetään kuitenkin epävarmana merkityseron takia. Sanan äänneasussa on tapahtunut historiallinen muutos *keyhä* > *köyhä*, mutta ortografista syistä on mahdotonta tietää, missä määrin muutos on toteutunut Agricolan kielessä. Yksiselitteisesti äänneasun *köyhä* viittaavat esiintymät ovat Agricolalla harvinaisia. Sana esiintyy sanontatavoissa *hengellinen* tai *hengessä köyhä*. Agricolalla sana esiintyy myös perusosana yhdysadjektiivissa (→) *ylenköyhä*.

► SKES 1958 *köyhä*; Posti 1973 FUF 40 165–168; SSA 1992 *köyhä*; VKS 1994 *köyhä*; LÄGLOS 1996 *köyhä*; EES 2012 *kehr*; NES 2020 *köyhä*.

köyristää → keyristää

köysi s. 'köysi, kiertämällä ja punomalla valmistettu (vahva) nuora' (myös kuv.)
(1544) 7 esiintymää

- [A-I-380] Silloin sine **kieusille** sidhottin caackihin / sine seisoit condattu ia woijmatoi
- [A-III-693-[HAB-E:0]] Quin **keys**i eneminn pingotetaan, nin se pikemin katkepi
- [A-III-748-[SAK-12:0]] Wan he ouat heillen myrcky / Coorma / **Köysi** / cadhotus *etc.*

Sanalla on vastineita sekä lähi- että etäsukukielissä samojedikieliin asti. Osa rinnastuksista on äänneseikkojen takia epävarmoja, mutta joka tapauksessa *köysi* laskeetaan yleensä vanhaan perintösanastoon kuuluvaksi. Agricolalla *köysi* esiintyy myös perusosana yhdyssanassa (→) *rattainköysi*.

► SKES 1958 *köysi*; UEW 1988 135; SSA 1992 *köysi*; VKS 1994 *köysi*; Aikio 2006a FUF 59 19–20; EES 2012 *köis*; NES 2020 *köysi*.

kööpeli s. 'kyöpeli, haamu, kummitus' | (1548) 6 esiintymää

- [A-II-11] Nin coolema ei sillen ole totinen coolema / wan sen cuua / **köpeli** ia wario
- [A-II-127-[MK-6:50]] quin he neit henen kieuuen meren päle, luulit he **Köpelin** oleuan ia parghuit
- [A-II-393-[AP-28:00]] Ja ouat ne Meren **Köpelit** / iotca toisinans Laiuain Kieulas öelle näkyuet / ninquin caxi syngiesti palauata Kyntilete

Sana on selitetty lainaksi varhaisuusruotsin sanasta **köbel*, joka olisi samaa juurta kuin saksan tonttua tai vuorenpeikkoa merkitsevä *Kobold*. Ruotsista kyseistä sanaa ei kuitenkaan ole voitu konkreettisesti esittää. Toisena mahdollisuutena on esitetty, että sana olisi muunnelma kummitusta tai peikkoa merkitsevistä murreksanasta *pöökeli*, jota on arveltu lainaksi ruotsin sanasta *spökelse* 'kummitus, aave' ym. Suomen murteissa sana esiintyy asussa *kööpeli* etenkin Varsinais-Suomen pohjoisosassa, Satakunnassa ja pohjalaismurteissa.

► Streng 1915 87; SKES 1958 *kyöpeli*; SSA 1992 *kyöpeli*; VKS 1994 *kyöpeli*; NES 2020 *kyöpeli*; SMS 2022 *kyöpeli* [kartta].